

ध्रुवा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । म-
व्यायाम् । मे. ।

ध्वंसः । पुं । मयविकाररीति । लक्षणं यथा —
“शेषप्रसक्तः कण्ठास्यशीघ्रः शब्दासहिष्णुता । त-
न्द्रान्द्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥” च. ।

ध्वंसी । स्त्री । मानविशेष, वसरण्वपरपर्याये
मागधमाने । “वसरण्वं पर्यायनाम्ना ध्वंसी निग-
द्यते ॥” प.प्र.१ख. । पुं (इन्) । गिरिजपीलौ ।
श.र. ।

ध्वजः । पुं. स्त्री । शिमे । भा.स.उ. । “ध्वजः
पतत्यतो नृणां क्लेशं समुपजायते ।” “ध्वजं चिह्ने
पताकायां मेहने ।” विश्व. । तालवृत्ते । रा.नि.व.६ ।

ध्वजद्रुमः । पुं । तालवृत्ते । रा.नि.व.६ ।

ध्वजप्रहरणः । पुं । वाद्यौ । श.र. ।

ध्वजभङ्गः । पुं । निद्रापातकृतक्लेशरीगविशेषे ।
श्वजउग्र (राशि) निदानलक्षणे यथा — “अति-
व्यायशीली यो न च वाजोक्रियारतः । ध्वजभङ्ग-
मवाप्नोति स गुरुक्षयहेतुकः । अत्यस्त्रलवणचारवि-
हङ्गाजीर्णभोजनात् । अत्यस्त्रपानाद्विषमात् पिटा-
ग्रगुरुभोजनात् । दधिहीनानूपसांससेवनाद्व्याधि-

कर्षणात् । कल्याणीगमनाद्यापि विशीनिगमनाह-
पि । दीर्घरीर्षौ चिराच्छृणोति तथैव च रजःस्त्रिंशः ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनित्तथैव च परिस्मृतां । ईदृशीं प्र-
मदां सीहात् यो गच्छेत् कामहर्षितः । चतुष्पदा-
दिगमनाच्छफसयाभिघाततः । अघावनादा मेद-
स्य शस्त्रदन्तनखलतात् । काष्ठप्रहारनिधेयशका-
नाच्च निषेवणात् । चेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः
प्रवर्तते ॥” च. । See क्लेशम् ।

ध्वजवृक्षः । पुं । माड़ इति कीड्वृक्षदेशख्यात-
वृत्ते । रा.नि.व.६ । [पिं. मे. ।

ध्वजी (इन्) । पुं । मयूरः । रा.नि.व.१६ । स-
ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । त्रिका. ।

ध्वनिबोधक(न)म् । स्त्री । सुगन्धरोहिपल-
णे । वै.निघ. । [अम. । जलपलितमात्रे ।

ध्वाङ्गः । पुं । काकि । वक्त्रे । मत्स्यादपक्षिणि ।

ध्वान्तचित्तः । पुं । खद्योते । श.र. ।

ध्वान्तमात्रवः । पुं । श्याणकवृत्ते । श.च. ।

ध्वान्तोन्मेषः । पुं । खद्योते । जगन्नि । पो-
का । त्रिका. ।

न

नः । पुं । रत्ने । ए.को. ।

नःकुद्रः । त्रि । इक्ष्वांसिके । शीर्ष्म । ह.च. ।

नकुटम् । स्त्री । नासिकायाम् । श.मा. ।

नकुलः । पुं । (The bengal mungoose,
Viverra zibethica.) खनामख्यातजन्तुः ।
नेउल । हिं वेज्जी । मं नेउरा । कं मंगुल ।
लक्षणं — यः स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभुर्दंष्ट्रः स न-
कुलः । शालिहोत्र. । नकुलमांसगुणाः — पिच्छिलं
वातघ्नं श्लेष्मपित्तघ्नम् । रा.नि.व.१७ । “गुरुश्चि-
न्मधुरस्त्रलोपचयवर्द्धनम् । इत्थं परं वातहरम्...
... ॥” च.सू.१७अ. । [मि. । रा.नि.व.७ ।

नकुलाव्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । शक्र त्रा-

नकुलान्धम् । स्त्री । नेत्ररोगमेदः । लक्षणं —
“विद्योतते यथ नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य
यवत् । चित्राणि रूपानि दिवा च पश्येत् स वै

विकारी नकुलान्धसंज्ञः ॥” भा.स.४भ. । नकुला-
न्धो दिवा चित्रं पश्यति न तु निश्चि. । अरुण. ।

नकुलारिः । पुं । विडालि । वै.निघ. ।

नकुली । स्त्री । शालालीवृत्ते । वै.निघ. । शङ्खि-
न्याम् । धरणि. । कुडुमे । ह.च. । नकुलपदग्राम् ।
मांस्यां । छोटोभारतीयौ । कुकुग्राम् । भूर्गि. । मे. ।

नकुलेष्टका (ष्टा) । स्त्री । राक्षायाम् । अम. ।

नक्तारः । पुं । नेत्रपटले । वै.निघ. । कर्पटे ।
नेकुडा । अ.टी.भ. । [त्रिका. ।

नक्तचारी (इन्) । पुं । पेचके । विडालि ।

नक्तचरः । पुं । गुग्गुली । ७७७७७ । पेचके ।
जटा. । सोमराज्यां । दुग्धुमे । रा.नि.व.२२ ।

नक्तमालः । पुं । हस्तकरजवृत्ते । उद्भक्त-
श. । रा.नि.व.६ । स.म.१८अ. हस्तमालिकायतैले ।
सि.यो.उन्मा.वि. ।

नक्तमूलकम् । क्ली । करञ्जमूलं । पुं । महा-
करञ्जं । वै.निघ. ।

नक्ता । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । विषवाङ्मिश्रा ।
रा.नि.व.४ । हृणविशेषः । गुलवास इति लोके ।
गुणाः — वातला शीता गलगण्डहरी च । अपक्वा
सा चर्शोष्णी । वै.निघ. ।

नक्ताम्बः । वि । रात्र्याम्बे । श्रोतृकोपी । रात्र्या-
म्बाश्च लक्षणं यथा — “दिवा पश्यति यः स्वप्नं
रात्रौ नैव च पश्यति ; नक्ताम्ब इति तं विद्याम्
विकारं पवनोद्भवम् ॥” ज.द.३.०७. ।

नक्ताम्ब्यम् । क्ली । रात्र्याम्बतारोगे । निदा. ।

नक्ताह्नः । पुं । करञ्जवले । भेष.ने.री.चि. ।
“नक्ताह्नवीजवर्णिः ।” च.द.व.शी.वि. । भा.वा.
र.चि.वि.फलागुग्गुली ।

नक्तम् । क्ली । नासिकायाम् । मे. ।

नक्तः । पुं । ग्राहे । वै.निघ. । कुम्भीरे । अम. ।

नक्तराजः (ट्) । पुं । महाशिशमारं, ग्राहे ।
ह्यंश्रजं । चिका. । [याम् । श.र. ।

नक्ता । स्त्री । मल्लिकार्द्रशम्याम् । नासिका-

नक्ताण्डम् । क्ली । कुम्भीराण्डं । च.चि.३७. ।

नखम् । क्ली, पुं । शरीरोपधातुविशेषः, करजं ।
नथ । रा.नि.व.१८ । तत् गभस्थस्य षष्ठे मासि
भवति । सुखबोधः । नखीनामगन्धद्रव्यं । नथौ ।
तेन नखमुच्यते । च.द.चन्दनायतेन । नखीभेदः ।
प.सु. । च.सू.५७. । क्षुद्रनिष्पाये । वदंते, छे-
टे शिम् । वै.निघ. ।

नखकुट्टः । पुं । नापिते । चिका. ।

नखगु(पु)च्छ[ञ्ज]फला । स्त्री । वृक्षनि-
ष्पाविकायाम् । श्वेत शिम्, श्वेत वस्त्रे । रा.
नि.व.७ ।

नखच्छेदनम् । क्ली । नखस्य कर्त्तने । नथ-
काटो । गुणाः — “पौष्टिकं बल्यमायुष्यं शौचरूप-
विराजनम् । केशशशुनखदीनां क्लान्तं सम्प्रसा-
धनम् ॥” राज.१५. ।

नखच्छेद्या । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

नखनाभा । पुं । नीलवर्चे । वै.निघ. ।

नखनिकृन्तनम् । क्ली । नखच्छेदनास्त्री ।
नरुन । अ.चि. ।

नखनिष्पावः (विका) । पुं, स्त्री । शिखी-
भेदः । छेष्टे शिम्, श्वेत वस्त्रे । रा.नि.व.७ ।
See निष्पावौ । [रा.नि.व.५ ।

नखपर्णी । स्त्री । वृश्चिकालीक्षुपे । विह्वति ।

नखपुङ्गी (ष्यी) । स्त्री । स्रक्कायां । पिङ्गिः ।
रा.नि.व.१२ ।

नखपूर्विका । स्त्री । शिखीधान्यविशेषः । ह-
वित वस्त्रे । रा.नि.व.७ । [च.न.२.०७. ।

नखभेदः । पुं । वातरोगभेदः । कुलत्यादौ ।

नखरः । पुं । नखः । अम. ।

नखरञ्जकः । पुं । नखरञ्जिनीवर्चे । (गृहेदी) श्राद्ध ।
“तिमिरः कीकदन्ता च दिवली नखरञ्ज-
कः ।” वै.द्रव्याभि. ।

नखरञ्ज(ञ्जि)नी । स्त्री (Myrtus com-
munis.) वृक्षविशेषः । (गृहेदी) श्राद्ध । वै.द्रव्या-
भि. । नखकलन्यां । नरुनः । उदटः ।

नखरायुधः । पुं । नखशस्त्रजन्तुमात्रे । मिह्रे ।

नखायुधः । पुं । ताम्रचूर्णे । आद्रि. । रा.नि.व.१८ ।
“शशकशस्त्रकीर्णधामाजारायाः ।” अ.चि.२.०७. ।

नखराह्नः । पुं । श्वेतकरवीरवर्चे । रा.नि.व.१० ।

नखरी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्यं । श.मा. ।
लघुशिश्याम् । वै.निघ. । [चि. ।

नखविष्किरः । पुं । नखायुधपल्लिमात्रे । श.

नखवृक्षः । पुं । नीलवर्चे । रा.नि.व.८ ।

नखगुहः । पुं । क्षुद्रगुहः । श.र. ।

नखगन्धम् । क्ली । नखच्छेदनार्थम् अङ्गकैश्चि-
कीधारायुक्ताष्टाङ्गुलश्वविशेषः । नरुन प्रोद्धति ।
“वृद्धिपवनखगन्धसुद्रिकीयलपवकाईधाराणि छे-
दने भेदने च ।” सु.सू.८७. । तस्य फलं द्वाङ्गु-
लमात्रम् एकाङ्गुलविस्तृतम् । सु.टी.ड. । तस्य
क्षेदनभेदनयोः प्रशस्तं नवाङ्गुलम् । तत्तार्विः ।
“वक्रजंधारं द्विसुखं नखगन्धं नवाङ्गुलं । स्रक्का-
ल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छादलखने ॥” इति ।

नखाङ्गम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्यं । श.र. ।
नखचते ।

नखाङ्कुरः । पुं । नखि । वै.निघ. ।

नखाङ्गम् । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्यं । र.सा. ।

नखाभ्यङ्गः । पुं । नखि तेलमर्दने । “तद्विशेषो नखाभ्यङ्गः शिरीसासास्थि(चि)तापजित् ।” प्रथो गपारिजातः ।

नखालिः । पुं । चुट्टशब्दे । श.च. ।

नखालुः । पुं । नीलीवर्णे । रा.नि.व.६ ।

नखाशी (इन्) । पुं । पेलके । चित्ता. ।

नखी । स्त्री । खचनखास्यगन्धद्रव्ये । छट्टि न-
खी । “नखं खल्यं नखी प्रीक्ता ।” भा. । सा र-
चोप्तीति राजवल्गवः । नखीमात्रे । “नखी पञ्च
विधा प्रीक्ता गन्धाद्या गन्धवत् परैः । कार्त्तिकदर-
पत्राभा तथोत्पलदलीपमा । काचिदश्वखराभा च
गजकर्णसमा तथा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमौ प-
श्चिकौर्त्तिता ॥” च.द.टी. । तत्र वराहकर्णोभा न
याज्या । सा द्विधा एका शङ्खनखा अस्या शङ्खाख्या
वदरीच्छदा । र.सा. । सा. गुणाः — ग्रहद्वेषवा-
तासञ्जरकुष्ठघ्नौ लघुः उष्णा वर्णो गन्धो स्वादुः
ब्रणविषालक्षौगुह्यदौगन्धहरी पाके रमे च कटुः ।
भा. । उष्णा कटुः विषघ्नी कुष्ठकण्डूघ्नघ्नी भूत-
विष्टावर्णी च । रा.नि.व.१२ । शक्तिः यथा — गो-
विट्काञ्चिकचित्रसुस्त्रिधा सप्तपाचिता नखी शृण्य-
ति । मङ्गेषात् यथाभाभं गोमथादिषु गोमयजले
वा पक्तव्या । तर्द्धापदेशेन घृतेन भर्जयित्वा वर्ण-
कन्तव्या । ततः कुङ्कुमादिगन्धद्रव्याण्यभावना का-
र्या । सर्वेषां गन्धद्रव्याणां गन्धतोयेन प्रक्षालनमा
वने कृत्वा रौद्रशुष्कं कर्त्तव्यम् । सा.कौ. । च.द. ।

नखीवयम् । स्त्री । विविधनख्यां । नखी, उ-
त्पलपत्राभा, अश्वखराभा चिति । च.द.वा.व्या.चि.
महाराजप्रसारणीतेषु ।

नखीहयम् । स्त्री । कानागड्, कुरक्राणो,
इति हये । च.द.वा.ज्व.चि. । “विश्वट्टग्रनखी-
हयम् ।”

नगः । पुं । वृक्षे । पर्वते । अम. ।

नगकर्णी । स्त्री । श्वेतापरजितायां । वै.निघ. ।

नगगन्धा । स्त्री । रास्त्रायाम् । वै.निघ. ।

नगजः । पुं । हस्तिनि । अ.टी.सा. ।

नगजा । स्त्री । ह्रस्वपाषाणमेदं । रा.नि.व.५ ।

नगजित् । पुं । पाषाणमेदके । रा.नि.व.५ ।

नगणा । स्त्री । पारावतपदयाम् । वनडेच्छे वा
वठाकटेकी । र.सा. ।

नगपतिः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

नगपर्यायिकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् ।
वै.निघ. ।

नगभित् । पुं । पाषाणमेदं । प्राशत्रकुटि ।
रा.नि.व.५ । करज्योडिपाषाणमेदं । वै.निघ. ।

नगभृः । पुं । पाषाणमेदं । रा.नि.व.५ ।

नगभेदनः । पुं । करज्योडिपाषाणमेदं । वै.
निघ. । [लिवत् । अर्क.चि. ।

नगमालः । पुं । शालिधायमेदं । गुणाः श-
नगरघातः । पुं । हस्तिनि । व्याकरणम् ।

नगराहम् । स्त्री । शुष्काम् । छुटे । रा.नि.
व.६ ।

नगरीवकः । पुं । काके । चित्ता. ।

नगरीत्या । स्त्री । नागरमुत्सायां । रा.नि.व.६ ।

नगरीषधिः । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च. ।

नगवृत्तिका । पुं । गुडमज्जिकायां वृश्चि-
काल्यां वा । सु.चि.२०अ. ।

नगवृत्तिका । स्त्री । सल्लकौवृक्षे । सु.वि.१५
अ. । कल्प.५अ. ।

नगाटनः । पुं । वानरं । चित्ता. ।

नगाश्रयः । पुं । हस्तिकन्दनामके महाकन्द-
श्राके । रा.नि.व.७ । [पक्षिणि । अम. ।

नगौका । पुं । सिंह । मे. । काके । श.च. ।

नगनहः । पुं । स्त्रीतौ । नानाद्रव्यकृतसुरावौजं ।
वाखर इति लोके । भ. । [नि.व.१८ ।

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवकन्यायाम् । रा.

नटः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।११ । श्यो-
णाकवृक्षे । अम. । लीप्रवृक्षे । देवनालि । जटा. ।
स्त्री । परिप्रेक्ष्यवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

नटपत्रिका । स्त्री । वानाकुवृक्षे । वै.निघ. ।

नटपर्णम् । स्त्री । लचि । ङाम् । वै.निघ. ।

नटभूषणम् । क्ली । हरितालि । र.सा. ।

नटमण्डनम् । क्ली । हरितालविशेष । (श्री-
दृष्टी । प.सु. । हरितालि । रा.नि.व.१३ ।

नटसंज्ञकः । पुं । हरितालि । त्रिका. ।

नटी । स्त्री । नलिकानामगम्भद्रये । रा.नि.व.
१२ । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

नडः । पुं । नलि । नलशर्थाङ्ग । रा.नि.व.८ ।

नडकीयः (प्रायः) । त्रि । नलमयदेशे । छ.च. ।

नडमीनः । पुं । त्रिलचिसमस्या । अम. ।

नतम् । क्ली । तगरपादिके । उग्रशर्पाङ्करी ।
प.सु. । रा.नि.व.१० । वा.स.१५ अ. भद्रदाव्यादिः ।
“भद्रदाक नतं कुष्ठं ।” च.ट.सि.यो.यत्न.वि.शत.
पुषादिलिपे । “शणपुथ नतं कुष्ठम् ।” मि.यी.
पानीयकल्याणवृत्ते । “स्थिरा नतं हरिद्रे षे ।”
भा.स.४भ. । “नतवातार्तिकोक्तुः ।”

नतद्रुमः । पुं । लाशालि । र.सा. ।

नतनाडिका । स्त्री । प्रहरद्वयात् सन्ध्यावि-
पथ्येन काले । वै.निघ. । [अम. ।

नतनासिकः । त्रि । छट्रनामायुक्ते । शै.दि. ।

नताङ्गी । स्त्री । कर्कटशङ्कायाम् । मद.व.१ ।

नदनुः । पुं । सिंह । श.मा. ।

नदीकदम्बः (स्वा) । पुं, स्त्री । गौरचस-
ख्यां, महाश्यावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

नदीकान्तः । पुं । हिज्जलवृक्षे । शिखरश्रीङ् ।
रा.नि.व.८ । जलवेतसे । वै.निघ. । सिन्धुशारवृक्षे ।
सि. ।

नदीकान्ता । स्त्री । काकजडाक्षुपे । रा.नि.व.
४ । ह्रस्वकारवैलके । छोटि उच्छ्र । जम्बूवृक्षे ।
खानश्रीङ् । सि. ।

नदीकुठेरकः । पुं । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

नदीकूलप्रियः । पुं । जलवेतसे । जटा. ।

नदीजम् । क्ली । सीताङ्गने । पुं । अर्जुनवृक्षे ।
प.सु. । थावनालि । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
नदीनिष्यावे । रा.नि.व.१६ । खर्जूनीवृक्षे । वै.
निघ. ।

नदीजलम् । क्ली । नद्या जले । नदीत्र जल ।

सर्वाएव नद्याः प्राञ्चखगा गुरुजलाः पश्चिमसुख-
गा लघुसलिलाः, देशविशेषगुणानुसारिण गुरुल-
घुचलाश्च भवन्ति । तथा विख्यात्रिर्गन्ध पूर्वसुखगा
वाताटोपं पश्चिमसुखगा पित्तश्लेष्मनाञ्च दक्षिणसु-
खगा पित्ताद्रिकम् उत्तरसुखगाः पथ्यपाकञ्च कर्ष्य-
न्ति । हिमवद्विन्ध्यमलयसद्यादिप्रभवा नद्याः शिरी-
रीगादीन् जनयन्ति । पारियात्रप्रभवाश्च तान् ना-
शयन्ति । इति देशविशेषान्नदीजलगुणाः । सामा-
न्यनदीजलगुणाः — स्वच्छं लघु पाचनं दीपनं कृच्छं
हृणाघ्नं पथ्यं मधुरम् ईषदृणञ्च । कालभेदान्नदी-
जलगुणाः — यथा प्रावृट्कालीननदीजलसेवनात्
पीनसकफश्यामकासा जायन्ते, शारदीयनदीजल-
पानं पथ्यं वातकफघ्नञ्च, हैमन्तनदीजलपानं बुद्धि-
प्रदम्, शिशिरवसन्तकालीननदीजलं सन्तापशमनं
हृणादाहवमिश्रप्रशमनं, तथा शीतानदीजलं स-
द्गुणमेव करोति । रा.नि.व.१४ । “तथा प्राच्यङ्ग-
साथान्ताः पश्चिमानुगसाधया । समैकता सपादाश्च
द्विविधा चास्त्ववाहिनी । एवं चतुर्विधा नदी वा-
तपित्तकफात्मिकाः ॥” अथ पादाण्यनदीगुणाः —
“घनविमलाश्लानां स्फालनाच्चातफेनं वहलसज-
लवीचीक्यत्रसर्द्धाभेदमम् । ननु लघु च सुशीतं
नाति चीघ्नं घनञ्च हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्वाहि-
सम्यक् ॥” सवानुकनदीगुणाः — “न घनश्चिमल-
तोयं सैकतायाः प्रवाही न च भयं तं लघुत्वं श्ले-
ष्मकृद्वाहि पित्तम् । भवति स त्वं किञ्चिदुष्णं
कपायं भवति पवनकारी शीतसूक्ष्मं निहन्ति ॥
गङ्गा सरस्वती शोफा यमना सरयूः सची । वैष्ण-
समावती नीला उत्तरा पूर्ववाहिनी । हिमवत्प्रभ-
वा हिमास्रप्रवाशाः । समाः सर्वगुणैर्नदी
वातश्लेष्महरा हृणाश्च ॥ आसां नवशतेभ्युक्ता गङ्गा
प्रोक्ता मनोविभिः । तथा चर्म्मखती वैवावती पा-
रावती तथा । लिधा महानदी पीता मूत्रकन्या
मनस्विनी । शैवती शैवलिन्यथ सिन्धुवेङ्काः समुद्र-
गाः । वातपित्तहरं नीरं विदोषघ्नं मतं परम् ।
श्रमलानिहरं वथ्यमुत्तराशानुगामि च ।” इति नद्य
उत्तरानुगाः । “तापी तापा च गोक्षीनी गौमती
सलिना महा । सरस्वतीयुता नदी नर्मदापश्चि-
मानुगाः । आसां जलं घनं पीतं पित्तघ्नं कफकृदा-
या । वातदोषहरं हृद्यं कण्ठकृद्वाहिनाश्च नद्यः प-

द्विसाद्विसमुद्भूता गीतमी पुण्यभावन। आसां
शीतं जलं वापि कफवाताधिकारनुत्। पित्तदं श-
मनं बन्धं सूत्रदीर्घाधिकारनुत्। पूर्णा पयस्विनी
वेता प्रणीता च वरानना। द्राणा गोवहनी यान्या
गीतस्यनुगता इमाः। कविरो वीरकान्ता च भी-
मा चैव पयःस्विनी। विभावरी विशाला च गो-
विन्दी मदनस्वसा। पाल्म्यशापरा नद्यो दक्षिणो-
दिगमा इमाः ॥” अत्रि, ७७.।

नदीजा। स्त्री। जलयुक्त्याम्। विष्णुः। वै.
निघ.। अग्रिमस्यहचे। रा.नि.व.६।

नदीनिष्ठावः। पुं। शिखोधान्यविशेषे, क
टुशिख्याम्। मं नदीचैत्र्ये। कं तारे आवरे। गु-
णाः—तितकः कटुः गुरुः रक्तकरः वातकफदः
रुचः कषायः विषदापहरण। रा.नि.व.१६।

नदोवहलः। पुं। मेषश्याम्। वै.निघ.।

नदीभल्लतकः। पुं। भल्लतकविशेषे, पानी-
यभल्लतके। प.सु.।

नदीभवः। पुं। चतुर्दशे। वै.निघ.।

नदीमातकः। पुं। देशभेदे। यो नद्यस्युभिः
पात्यते। “नद्यस्युभिः प्रतापान्यः नदीमातक उच्य-
ते।” रा.नि.व.२।

नदीमाषकम्। स्त्री। शाकभेदे। गुणाः—
“विषदं गुरु शीतल समभिव्यन्दि चाच्यते।” च.
सू.२७७.। [व.६।

नदीया। स्त्री। अग्रिमस्ये। शशिनि। रा.नि.

नदोवटः। पुं। वटोवहचे, ऋक्षपत्रवटवहलविशे-
षे। नदोवटे। मं दुंजावक। कं गालिशाल। गु-
णाः—कषायः मधुरः शीतलः पित्तघ्नः लज्जादाह-
न्त्रमन्त्रासच्छर्दिहरण। रा.नि.व.११।

नदीसर्जः। पुं। अर्जुनवहचे। रा.नि.व.६।

नदेयी। स्त्री। जलवेतसे। वै.निघ.। भूमिज-
स्याम्। श.च.।

नद्यम्। स्त्री। कृष्णाञ्जने। वै.निघ.।

नद्यास्रः। पुं। समशीलक्षणे। मं कोतुम्बा।
रा.नि.व.४।२१। गुणाः—कटुः उष्णः रुच्यः सुख-
शोधनः। दाहो दीपनः कफवातघ्न। वै.निघ.।

नद्यावर्तः। पुं। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

नघ्री। स्त्री। चर्मवन्ध्यां, चर्मरज्जी। श.च.।

नन्दकः। पुं। नन्दोवहचे। कुन्दुरौ। भेके। नि-
का.।

नन्दकिः। स्त्री। पिप्यायाम्। श.च.।

नन्दगोपिता। स्त्री। राज्ञायाम्। श.च.।

नन्दनः। पुं। मधुनिष्ठावे। मूकुटेनिम्। प.सु.।
भेके। श.र.। स्त्री। सरलदेवदारौ। रक्ताञ्जने।
वै.निघ.।

नन्दनजम्। स्त्री। हरिचन्दने। रा.नि.व.१२।

नन्दनविषम्। स्त्री। तन्नामकवहस्य त्वक्षार-
नियोसविषे। सु.कल्प.२७.। See त्वक्षारनियो-
सविषम्।

नन्दा। स्त्री। सुरमायाम्। दाबुहेतुनगौ। प.
सु.। योनिरीयविशेषे। बालस्य तन्नामकमालका-
यकं। तथा च प्रथमे दिने मासि वर्षे वा बाल
आक्रान्ति भवति। तेन च ज्वरादिर्भवति। च.६।

नन्दा(न्या)वर्त्तः। पुं। तमरपुष्पवहचे। उग्र
कुल। प्र.३। रा.मा.। मत्स्यविशेषे। गुणाः—त-
न्दावर्त्तभु संयाहौ कफपित्तविनाशनः। राज.२५।

नन्दिकः। पुं। नन्दोवहचे। श.र.।

नन्दितरुः (द्रुः)। पुं। धवहचे। भा.।

नन्दिनकः। पुं। धवहचे। वै.निघ.।

नन्दिनी। स्त्री। जटासायाम्। रेणकायाम्।
द्रुपुक। रा.नि.व.६। हरौतक्याम्। मद.व.१।

नन्दोवहचे। पिप्यङ्गी। गुल्फकरञ्जे। शृङ्गापामार्गे।
वै.निघ.। चन्द्रशरे। ठोक्मात्रो। भा.।

नन्दिपादपः। पुं। नन्दोवहचे। वै.निघ.।

नन्दिवृष्यः। पुं। कलायि। वै.निघ.।

नन्दिवहः। पुं। नन्दिके। मेषश्यां। प.सु.।

नन्दी (इन्)। पुं, स्त्री (न्दी)। नन्दोवहचे। वट-
हचे। मल्लहचे। मं। गुल्फकरञ्जे। रा.नि.व.६।
शृङ्गापामार्गे। रा.नि.व.४।

नन्दीकासुकः। पुं। पानीयामलके। वै.निघ.।

नन्दीमुखः। पुं। वंशधान्यविशेषे। दीर्घगो-
मं। वै.निघ.। स्रवजातीयपत्रविशेषे। प्रोहिजा-
भमेदे। सु.गृ.४६७.। गुणाः—“निःशुको दीर्घ-
गोधूमः कवित्रन्दीसुखाभयः।”

नन्दीमुखा (खी) । स्त्री । शुकशयवे ।
निद्रायाम् । गीधूमे । वै.निघ. । जलचरपक्षि-
शेषे । च.सू.२७अ. । निःशुकगीधूमे । “शुकला
वृहत्तो पथा तद्वत् नन्दीमुखा मृता ।” भा. ।

नन्दीवरलः । पुं । सागरशङ्कमक्षे । वै.निघ. ।

नन्दीवर्त्तः । पुं । तमरे । वै.निघ. ।

नन्दीवृक्षः । पुं । अधोमुखपत्रशखे अश्वत्था-
शेषे । शशा अश्वत्थ । प.सु. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे
सुगन्धवृक्षविशेषे । कुण शीछ । हिं वेलियापिपर ।
ते वद्विहृद् । वा.सू.१५अ.अश्वत्थादिव. । “नन्दीवृ-
क्षपलाशकन्दुराः ।” सु.सू.३८अ.अयोध्यादिव. ।
शृणाः — “नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुः तित्कस्तवर उ-
ष्णकः । कटुपाकरो योही विषपित्तकफाक्षिजि-
त् ॥” भा. । कटुस्तक्तः शोतः पित्तासदाहप्रः
गिरःपीडाघ्नः कुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुष्टिवीर्यकरश्च ।
रा.नि.व.१२ । राग्याश्याम्, गृहभाण्डे वा । सु-
सू.३८अ.अश्वत्थादिश. । मेषशब्दाम् । र.सा. ।

नपुंसकम् । क्ली. पुं । षण्डपुरुषं । क्लीवे । शि-
खण्डे । तत्र शुकवाहल्यात् पुमान्, अर्त्तववाहल्यात्
स्त्री । सास्यादुभयोः नपुंसकमिति कारणम् । न
पुंसके ज्ञाते गर्भचिह्नं यथा — यस्याः पार्श्वद्वयम्
व्रतं पुरस्ताद्विर्गतमुदरं प्राग्भहितलक्षणं च तस्या
नपुंसकमिति विद्यात् । नपुंसकं चतुर्विधम् । यथा
— आसिक्वथ सुगन्धी च कुम्भीकर्थेयकलथा । स-
रितसम्प्लवी ज्ञेया अशकः षण्डमंजितः । सु.शा.२
अ. । तेषां लक्षणादिकं तत्तत्शब्दे न्ययम् ।

नमूका । स्त्री । चटकविशेषे । सु.सू.४६अ. गु-
डूचिकायाम् । वै.निघ. ।

नभम् । क्ली. कमलं । रा.नि.व.१० ।

नभः । पुं । श्रावणमासि । श.र. । अम. । (सु)
क्ली. आकाशे । पद्मे । अश्वधाती । वै.निघ. ।

नभःक्रान्ती (इन) । पुं । सिंहे । श.मा. ।

नभःसङ्क्रमः । पुं । पक्षिणि । अम. ।

नभश्चमशः । पुं । चित्तापूपे । मी. ।

नभस्यः । पुं । भाद्रपदे मासि । अम. ।

नभाः । पुं । श्रावणमासि । प्राण्ये । विसतनुो ।
मी. । पलितशीर्षे । धरणि, ।

नभोऽम्बुपः । पुं । चातकपक्षिणि । हे.च. ।

नभोरिणः । पुं । नीहारे । विका. ।

नभोलयः । पुं । धूमे । श.र. ।

नमस्कारी । स्त्री । खदिरिकाशके, वराह-
क्रान्तायाम् । वराक्रिण्ड । प.सु. । शुक्लज्वाल-
कायाम् । रा.नि.व.५ । वा.सू.३५अ.अश्वत्थादिव. ।
“अश्वत्थामधुकं नमस्कारी ।” नीलदृव्यायाम् । वै.
निघ. ।

नमेरुः । पुं । सुरपुत्रागवले । सूत्रभूनाः । छ-
गना । रा.नि.व.१० । सरलदेवदारी । वै.निघ. ।
रुद्राले । सुरिप. । भा. ।

नमः (कः) । पुं । वितसहले । मद.व.५ ।

नयनम् । क्ली. नेत्रं । रा.नि.व.१८ ।

नयनचन्द्रलोहः । पुं । नेत्ररोगे लोहः ।
त्रिकटु त्रिफला शङ्खी शटी राखा शक्ती द्राचः
नीलोत्पलं काकोली याष्टिमधुकं वला नागकेशवं
वृहती कण्टिकारी एषां प्र. २ प. काललोहं १
प. अश्वं १ प. । आदौ त्रिफलाकाथिनं तदनं ति-
लतैलेन अल्लं भृङ्गराजरमेन भावयेत् । वटी वद-
रास्थिवत् । त्रिकटु, त्रिकला, काकडाशुश्री,
शटी, राखा, शङ्खी, काकोली, नीलोत्पलं, का-
कला, याष्टिमधु, तेलगुडी, नागेश्वर, वृहती,
कण्टिकारी प्रोक्ताके २ प. पाण्डुलोहं १
प. अज १ प. । अष्टमं त्रि. काथं ७२पत्रे
तिनदेकल एव २ लोहराख्यानं भावना दिव ।
वटी कुल औजित रात्रि । मेष. ।

नयनचिन्तकः । वि. दृष्टिविज्ञानकुशले ।
भा.ने.रौ.चि. ।

नयनप्रसादः । पुं । कतकहृत् । वै.निघ. ।

नयनप्लवः । पुं । नेत्रयोरमुपप्लवे । भा.नि. ।

नयनबुद्दः । पुं । नेत्रबुद्दः । “विद्यादाहजुल-
बाह्व्यं स्वाहुतोदरसम्भितं । दाहजुलं सर्वतः सार्धं
भियङ्गयन्बुद्दम् ॥” सु.उ.१अ. ।

नयनशोणान्ननम् । क्ली. नेत्ररोगे अन्न-
नम् । पिप्यनीतगुडुलं सेधवलवर्णं सरिचं रसाज्ज-
नं कृणाज्जनं समुद्रफेनः शर्करा पुनर्नवा हरीद्रा र-
क्तचन्दनं यष्टिमधु तुल्यं हरीतकी मनःशिला नि-

श्वपत्रं रीधं फटिकारी शङ्खनाभिः कर्पूरं एषां चू-
रं प्र. समं लौहपात्रं ताम्रखण्डिनं मधुना मर्दयत् ।
पिप्लुतानां, टैम्रकृतं, मरिचं, त्रसञ्जिनं, शुर्मा,
ममृद्धफेना, टिनि, श्वेतपुत्रा, हरिद्रा, त्रकु-
चन्तनं, यष्टिमधु, त्रुंते, हरीतकी, मनछाल,
निमगांठा, लोथ, कर्किकरि, शङ्खनाभि, क-
पूरं—ममृत्तांशं सूक्ष्मचूर्णं करिष्यां लोहपात्रे
ताम्रं त्रुं वा त्रुं मधुना सहितं मर्दनं करिष्ये ।
भा. ।

नयनापाङ्गः । पुं । नेत्रप्राप्ते । अम. ।

नयनी । स्त्री । कनौनिकायां । श.च. ।

नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गः । रा.नि.व.१८ ।

नयनोद्देशगरीमराजिः । स्त्री । सुवि. त्रु-
क. रा.नि.व.१८ ।

नयनीषधम् । स्त्री । श्वेतधातुकाशीवे । हे.च. ।

नरः । पुं । मनुष्ये । नीलीहवे । रा.नि.व.६ ।
स्त्री । गन्धर्वा । त्राम्रकपूरं । मे. ।

नरङ्गम् । स्त्री । शिप्रे । पुं । वरङ्गके । नारा-
जः । लघा. । [याम् । श.र. । विका. ।

नरनामिका (नी) । स्त्री । श्मश्रुमत्स्यां स्त्रि-

नरप्रियः । पुं । नीलीहवे । रा.नि.व.६ । पा-
रावते । वै.निघ. । [याम् । हे.च. ।

नरमालि(नि)नी । स्त्री । श्मश्रुमत्स्यां स्त्रि-

नरमूत्रम् । स्त्री । मानुषमूत्रे । माश्वेयं मूत्रं ।

गुणाः—आमघ्नं क्षमिविषघ्नं तिक्तोष्णं लवणं रुचं
भूतघ्नं त्वग्दीपकं वातहरञ्च । रा.नि.व.१५ । “मा-
तृवं चारकटुक्तं तिक्तोष्णं लघुं चोच्यते । चक्षुरोग-
हरं बल्यं दीपनं कफनाशनम् ॥” “अप्रसूताया

घनं सूत्रं प्रसूताया द्रवं लघु । न किं गुणविशेषः
स्यात् समता पाकवीर्ययोः ॥” अत्रि.६अ. ।

नरसाम्बः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

नरहृद्यः । पुं । नीलीहवे । रा.नि.व.६ ।

नरपण्डः । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । प्रुं

• नप्रुं नृक. । यथा—‘मन्दान्तर्वीजात्पञ्चलावहर्षं

स्त्रीवे च हेतुर्विप्लवयस्य ॥’ च.श.२अ. ।

नरसादरः । पुं । नरसारे । निषादल । भैष.

महाशङ्खद्रावके ।

नरसारः । पुं । निषादल इति ख्यातिं द्रव्ये ।

इति नौसादर । तत्करणविधिः—“श्रीष्टं वा सा-

ह्विषं गव्यं पुरीषं भस्मात् गतं । चारपाकविधा-

नेन नरसारसिद्धिरुच्यते ॥” गुणाः—“पटुप्रवृत्ति-

श्रीलानां सावणः शोथहृत्क्षिप्तः । यक्ष्मोपे ज्वरे

श्लेष्मि शिरःशूलैर्लुंदादिषु । स्तनरीमे रक्तपित्ते

कासे भयामये तथा । योनिव्यापस्य च ज्ञेयो नर-

सारः सुखावहः ॥” र.सा.सं. । तच्छुद्धिः—“नर-

सारी भवेच्छुद्धिर्गुणतोये विपाचितः । दीलायलेष

यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥” अत्रि. । सा.कौ. ।

नरसिंहरूपज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदे ।

“विदग्धऽनरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थितः । तेनाहं

शीतलं देहमहमुष्णं प्रजायते ॥” निदा. ।

नरहरिः । पुं । राजनिघण्टुकारे ।

नराधिपः । पुं । महारज्यधरत्वे । सु.चि.२७अ. ।

नरी । स्त्री । मानुष्याम् । जटा. । लघायाम् ।

जाम् । वै.निघ. ।

नरेन्द्रः । पुं । आरज्यधे । काष्टागुरुत्वे । सु.

चि.१६अ. । विषवेद्ये । मे. । राजिके । विका. ।

नरेन्द्रद्रुमः । पुं । आरज्यधरत्वे । (मृत्तान्तं

ग्राह्यं । भैष.कुष्ठ-चि. । “पृतीकार्कसुक्नरेन्द्रद्रुमा-

णाम् ॥” च.द.कुष्ठ-चि. ।

नरेन्द्राह्वः । पुं, स्त्री । काष्टागुरुणि । वै.निघ. ।

नर्कुटकम् । स्त्री । नासिकायाम् । हे.च. ।

नर्त्तकः । पुं । मयूरे । करिणि । हे.च. । दे-

वनले । श.र. । [रा.नि.व.१२ ।

नर्त्तका (की) । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये ।

नर्त्तनप्रियः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

नर्त्तपिहारकः । पुं । धूलिकदम्बे । वै.निघ. ।

नर्म्भटः । पुं । खर्परे । थापत्र । हारा. ।

नर्म्भठः । पुं । कुचाये । श.र. । मयुने । वै.निघ. ।

नर्म्भदा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा

विश्वपादवाहिनी । तज्जलगुणाः—लघु शीतलं

पथ्यं कफपित्तप्रकोपकं सर्वरोगघ्नं रुच्यं मधुर-

ञ्च । रा.नि.व.१४ । स्फुटायाम् । हे.च. ।

नर्म्भरा । स्त्री । सरलायाम् । निष्फलायाम् ।

भस्त्रायाम् । मे. ।

नलः । पुं । (Phragmites karka. Syn. Arundo karka.) स्वनामख्यातवर्णः । दूल्काकाराङ्गुरीऽन्तःश्विरः स्वनामख्यातः । सु.स. ३८७. उ. । नल । मं देवनल । कं देवनाल । तं किङ्केशगडि । अयं द्विविधः सुददीर्घमेदात् । तयोः प्रथमः शीतकषायः मधुरः रुषिकरः रक्त पित्तघ्नः दीपनः बलदश्च । देवनलः मधुरः दृष्यः दुष्कषायः वीर्याधिकः रक्षकश्चण्डि प्रशस्तश्च । रा.नि.व.८ । वा.स.१५७. वीरतरादिः । “हला-दनीनलकुशहयगुण्डगुन्दाः ।” खगडे । शीगुडा । सु.स.३८७. वृणपत्रमूले । तालीशपत्रे । वै.निघ. वा.व्या.दशमूलादितैले । कदम्बवर्णे । मातुलुङ्गव-र्णे । देवधाम्ये । सुगन्धे । वै.निघ. । क्ली । पत्रे । रा.नि.व.१० ।

नलकम् । क्ली । शाखास्थनि । हे.च. । पृष्ठा-स्थनि । पिच्छेन शङ्कु । रा.नि.व.१८ । पत्राचि । पञ्चवीक्ष । वै.निघ. । [भा.स.३७. ।

नलकास्थि । क्ली । नाडीवस्त्ररन्नास्थिपत्र्वसु ।

नलकिनी । स्त्री । जानुर्दश । जान्वस्थनि । जहायाम् । हे.च. ।

नलकीलः । पुं । जानुर्दश । हे.च. ।

नलदम् । क्ली । उशीरवन्तीतक्कविलामज्जके । उशीरमेदं । भा.रं.वृतीय.चि. । “पलङ्कधायं नल-दं ।” प्रलापकत्व.चि. । “नलदतुरगगन्था ।” पुष्परसे । उशीरे । मं. । वै.निघ.दाह.चि.रसादि-गुण्यम् । वा.व्या.चि.दशमूलादितैले । जटामा-स्थां । सु.स.३८७. । च.स.४७. अञ्जनादिः । वै. निघ.र.पि.चि.चन्दनादिचूर्णे । च.द.यक्ष्म.चि. लवङ्गाद्यचूर्णे । वा.व्या.एलादितैले ।

नलदम्बुः । पुं । निम्बवर्णे । भूरिप्र. ।

नलदा । स्त्री । जटामास्थाम् । रा.नि.व.१२ । उशीरे । परागे । वै.निघ. ।

नलदाम्बु । क्ली । उशीरजले । वै.निघ. ।

नलपट्टिका । स्त्री । नलनिर्मितपट्टिकायाम् । नलेश पाटि, चेटि, माञ्जर । हारा ।

नलमीनः । पुं । चिलिचिममको । अम. । गुणः—कफकरत्वम् । अत्रि.२२७. ।

नलमूलम् । क्ली । वीरणमूले । ज्वगति भूल । सु.स.३६७. ।

नलिकः । पुं । नले । वै.निघ. ।

नलिका । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । रा.नि. व.१ । सि.यो.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । नाडी-शक्ते । वै.निघ. । स्वनामख्यातसुगन्धवल्कले । सा च उतरापथे तन्नाम्ना प्रसिद्धा सुगन्धा प्रबालाक-तिः प्रबाली इति कश्चित् प्रसिद्धा, पवारी इति च कश्चित् ख्याता । नान्को । मं नलिकाजाई । कं वेतललिके । ते पक्केसुक. सुगन्धिद्रव्यम् । लक्ष-णम्—“मथ्ये सारविहीना या सरसा धीटवर्जि-ता । नलिका सा भवेद्भद्रा—” भैष. । गुणाः—तिका कटुका तीक्ष्णा मधुरा हिमा क्षमिणी वातोदरघ्नी अग्नेःशूलघ्नी मलशोधनी च । रा.नि. व.१२ । “नलिका शीतला लक्ष्मी चक्षुष्या कफपि-तहृत् । कृष्णायमवातवृणोऽसुकृष्णहृत्परापहा ॥” भा. । तन्नामके उदररोगशमनार्थयन्त्रविशेषे । ल-क्षणं यथा—“हिहारा नलिका पिच्छनलिका वा दकोदरे ।” अत्रि. ।

नलितः । पुं । तिरुपट्टाशक्ति । उट्टेता पाटि वा नलिता पाटा । तत्पत्रं तित्कं पित्तघ्नं शुक्-लम् । राज. ।

नलिनः । पुं । सारसपल्लिणि । अम. । पानी-यामलके । श.च. । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । श्वेतसौगन्धिके । श्वेत शुक्ति । च.स.४७. । नी-ल्याम् । जले । हे.च. । पत्रकि वल्कं । च.स.३७. ।

नलिनकेशरम् । क्ली । पत्रकेशरे । सु.स.३८७. अ.अञ्जनादिः ।

नलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेश्वर काङ्क । रा.नि.व.१० । नलिकायाम् । नान्को । वै. निघ.२७. अग्नेः-चि.विडङ्गादिचूर्णलेहे । नारिके-लासवे । विका. । [टि । रा.नि.व.१० ।

नलिनीरुहम् । क्ली । मृणाले । पद्मेश्वर उ-

नली । स्त्री । नलिकानामके गन्धद्रव्ये । रा.नि. व.११ । मन्ःशिलायां । विश्व. ।

नलुका । स्त्री । नलिकायाम् । नान्को । जातीवर्णे । वै.निघ. ।

नलोत्तमः । पुं । देवनले । रा.नि.व.८ ।

नवल्की (इन्) । पुं । नल् । भेष.यो.
व्या.चि. । [१ख. वा.उ.३८अ. ।

नवल्णः । पुं । द्रोणपरिमाणे । १६ श्रे. । प.प्र.

नवत्वर्मगा । स्त्री । काकनासायां । श.च. ।

नवः । वि. नूतने । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.
नि.व.५ ।

नवकार्थिकगुगुलुः । पुं । भगन्दरे हितः ।
“चिफलापुरकृष्णभिक्षिपरैर्काशयोजिता । गुडि-
का शीघ्रगुणार्शभगन्दरवर्ता हिता ।” रस.र. भा. ।

नवज्वरहरी (वटी) । स्त्री । नवज्वरे रसः ।
पारद-गन्धक-विष-चिकटु-चिफला-शुद्धदलीवीजा-
नि प्र. समानि । द्रोणपुष्पीरसे मर्दनं गजपुटे पा-
कश्च । पारा, गन्धक, विष, शूट, पिप्पल, म-
रिच, इतिरिक्तो, वहेड़ा, आम्रजा, शुक्र दन्ती-
बाज अत्रोत्तरेक मशरिभ, इनकसार त्रये मदन
७ गजपुटे पाक करितेव । भा. भा.व.९ ।
भा. ।

नवज्वरेभसिंहः । पुं । नवज्वरे रसः । “श-
ल्वमृतं तथा गन्ध लीहं ताम्रच सौषकम् । मरिचं
पिप्पली विश्वं समभागं विचूर्णयेत् । अर्द्धभागं विषं
दद्यात् मर्दयेद्वासरद्वयम् ।” पारा, गन्धक, मोरि,
तामा, मोष, मरिच, पिप्पल, शूट अत्रोत्तरेक
१ तो. विष १० तो. जल दित्रा २ दिन मा-
डितेव । र.सा.सं. ।

नवदलम् । स्त्री । कीमलपत्रे । हृड्गचन्द्रः ।
पद्मकेशरसमीपस्थदले । अम. ।

नवधान्यम् । स्त्री । प्रत्ययधान्ये । नूतन क्षत्र ।
गुणाः—तच्च मालिन्यात् खीतसां सुतिरुपस्थेभाणं
करोति शुभ च । वा.सू.६५. । अरुणः । “चणामु
यवगोधूमसिलमाषा नवा हिताः ।” रा.नि.व.१६ ।

नवनीतम् । स्त्री, स्त्री । दुग्धजसारे । टाटिका
ननि, माथन् । तन्नानादुग्धजलात् दशविधं ।
गन्धं माद्विषमाजमाविकं गर्हभजसौष्टम् ऐङ्कं
हासिकं मानुष्यमञ्जीजधेति । विशेषाः स्वस्वपयाधि
स्य्याः । सा. गुणाः—शीतं वर्षदं बलदं मधुरं
हृष्यं संयाहकं वातघ्नं कफघ्नं कृष्यं सर्वोक्तशूलघ्नं
कासघ्नं अमघ्नं सुखजनकं क्षान्तिप्रदं पुष्टिकरं च-
क्षुष्यश्च । गन्धं नवनीतं—सर्व्वदोषघ्नम् । नवीडुतं

—शीतलं कृष्यं मधुरं हृष्यं वातघ्नं कासघ्नं क्षान्ति-
हरं कफजनकं संयाहकं शूलघ्नं । दधिघ्नं नवनीतं
—बलपुष्टिकरं लघ्नासत्तापहरं चक्षुष्यं अमघ्नं त-
पघ्नं पित्तघ्नश्च । तथा—“एकाहानुविधं प्रीकसुप्त-
रीत्तरगन्धदम् । अह्वयं सर्व्वरोगाघ्नं दधिघ्नं तद-
घृतं सममिति ॥” रा.नि.व.१५. । (नीतम्) कुन्-
रुखीटी । भेष.यह.चि.हृज्जीरकायमोदके ।

नवनीतकम् । स्त्री, पुं । गन्धके । आम्बि-
मात्रं शृङ्गक । र.सा.सं. ।

नवनीतजम् । स्त्री । घृते । रा.नि.व.१५. ।

नवनीताह्वयगन्धः । पुं । आम्रलासार, वा
लाउया गन्धक इति लोके ख्याते गन्धके । र.सा.
सं.नेत्राशनिरसे । [निघ. ।

नवनीतोद्भवम् । स्त्री । दधनि । घृते । वै.

नवपल्लवः । पुं । कीमलपत्रवे । भूरिप्र. ।

नवफलिका । स्त्री । अचिरजातरजत्तायां
स्थिति । मी. ।

नवमल्लिका (स्त्री) (मालिका) । स्त्री ।
(J. Zambac floribus multiplicatis.)
खनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे । सा श्रीमोद्भवा । वा-
सन्ती नैयाली सेउती नेवारी इति लोके । वाश्-
खो शाङ्ग । मं रीमाली । कं विरवन्तिमेद । वम्.
मोगरा । गुणाः—अतिशीता सुरभिः सर्व्वरोगघ्नी
च । रा.नि.व.१० ।

नवयौवना । स्त्री । युवत्याम् । हारा. ।

नवरत्नम् । स्त्री । वज्र-भौतिक-माणिक्य-नील-
मरकत-गोमिद-पद्मराग-वैदूर्य-प्रभालेषु नवमणिषु ।
प.सु. । तद्वैवतानि मूर्थादयः । तद्धारणविधिः—
“वैदूर्यं धारयेत् सूर्यं नीलच सगलाञ्जने । आव-
नेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजि । गुरौ मुक्ता
भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्धृताः ॥” दीपिका ।
तच्छुद्धिः—“विद्रुमं चारुवर्गं तात्त्र्यं गीदुग्धतस्त-
था । पुष्परागच सन्धानैः कुलव्यकाशसंयुतैः । ल-
खुलीयजलेज्वरं नीलं नीलीरसेन वा । रोचन-
भिश्च गोमिदं वैदूर्यं चिफलाजले ॥” मारणं य
था—“लकुचचारसम्पिष्टैः शिलागन्धकतालकैः ।
वधं विनाम्बरबानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥” र.
वि.७५. । [तद्वैवते । See नवरत्नम् ।

नवरत्नदेवता । वि । वज्रादिरत्नानामभिर्धो-

नववस्त्रभम् । स्त्री । दाहागुरुणि । रा.नि.व. १२ ।

नवविधानम् । स्त्री । मृपशकव्यञ्जनमिटी-
दनोपदेशवितदिशस्थानरोचनेषु । वै.निघ. ।

नवशयम् । स्त्री । नवीनधान्ये । वै.निघ. ।

नवसागरम् । स्त्री । वज्रसारे । वै.निघ. २४.
अथ.वि.अथकेसरिरसे । [च. ।

नवसूतिका । चि । नवप्रसूतायां । वा.उ.१३

नवाङ्गम् । स्त्री । वातपित्तज्वरे विश्वादिनवद्रव्य-
जकषाये । “विश्वाद्यताम्बुभूनिस्त्रैः पञ्चमूलीसमन्वि-
तैः । कृतः कषायो हन्त्याश्च वातपित्ताद्वै ज्वरम् ॥”
शु.टे. शु.वृ.क. मूत्रा, चित्ता, शालपाणि,
छाकुनिष्ठा, दुहती, कण्टिकाती, गेष्ठाकुत ।
सा.कौ. । अन्यत्—चिकटुचिकलाचित्रकमुलवि-
डङ्गकृतकषाये । च.द.हन्.अ.चि. ।

नवान्नम् । स्त्री । नूतनाग्ने । See अन्नम् ।

नवाखरम् । स्त्री । नूतनखर । अम. ।

नवायसचूर्णम् (लीहम्) । स्त्री । पाण्डु-
रोगे । त्रूयणचिकलामुलविडङ्गचित्रकाः समाः ।
नवायोरज्जो भागसलङ्घनं मधुमर्षिषा । भक्षयेत्
पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् । शु.टे. पिप्पुल,
अरिष्ठ, ज्विफला, मूत्रा, विडङ्ग, चिता अ-
त्रोत्के १ त्रो. कारितलोह २ त्रो. मोक्ष १
१ मा. सा.कौ. ।

नवीडृतम् । स्त्री । सद्योजातनवनीतः । अम. ।

नव्यः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

नशाकः । पुं । काकसदृशपक्षिवर्णः । वै.निघ. ।
काकमेदे । उणा. । [च. ।

नश्यत्सूतिका । स्त्री । सृतवत्सायाम् । हे.

नष्टचेष्टता । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । [चिका. ।

नस (सा) । स्त्री । नासिकायाम् । नाशाम् ।

नखलर्कः । पुं । मस्यजातिज्वरे । गजवे. ।

नस्तः । पुं । नासिकायाम् । भा.म.४४.शि.रो.
वि. । “सर्पिर्वा नस्तसत्त्वोः ।” स्त्री । नखे । र.
मा. ।

नस्तकम् । स्त्री । प्रतिमर्षावपीडनप्रधमन-

शिरोविरेचनेषु पचसु । “मातनसावपीडश्च कृतं
धूम एव च । प्रतिमर्षश्च विज्ञेयं नस्तकम् च प-
चधा ॥” च.सिद्धिस्था. । [मेषु. च.म.१५. ।

नस्तपञ्चईनम् । स्त्री । पचशिरोविरोच-
नस्तो (स्यो) तः । पुं । सनासारज्जुद्वये । ना-
कर्णोऽङ्गु वलम् । च.टी.र. ।

नस्यम् । स्त्री । नासायाश्चिषये । नांन, नस्य ।
नासयोऽस्य चाकृष्यते यत् । “नस्यं तत्कृष्यते
धीरेः नासायाश्च यदीषधम् ॥” नस्यं रैचनक्षेहन-
मेदेन हविषम् । तथो रैचनं कर्षणं, क्षेहनं हं-
स्य । तस्य कालः—“कफपित्तानिलांसे पूर्व-
मध्यऽपराह्निके । दिनस्य स्यते नस्यं रात्रौ वा-
नुत्कटे गदे ॥” तस्य नस्यं प्रतिमर्षावपीडनप्रध-
मनशिरोविरेचनमेदेन पचधा । ऊर्ध्वजातिरोगे
अरीचकादौ च वैरेचनिकं नस्यं हितम् । भौः-
स्त्रीरुज्जवालाणां संहननस्यं देयम् । बालरोगादौ
अवपीडनम् अत्युत्कटद्रावादौ प्रधमनम् । संहिक-
नस्यमानम् अष्टाचिन्दवः । निर्घेधकालः—“नस्यं
त्यज्जीवनात् दुर्दिनं चावतर्पितः । तथा नवप्रति-
श्यायी गर्भिणी गरुडपितः । अजीर्णी दन्तवलिष-
पीतस्रहादकासवः । क्रुद्धः शोकाम्भुस्य तृषाणां
वृद्धवालकी । वेगावधारी शालश्च स्वातकामश्च
ज्वयेत् ॥” अष्टवर्षात् पूर्व्यं अशोतेरुद्धं च न दे-
यम् । भा. । [सर्पे वै.निघ. ।

नहुषम् । स्त्री । तगरम् । रा.नि.व.१०। पुं ।

नहुषाख्यम् । स्त्री । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१०।

नक्षत्रम् । स्त्री । अश्विन्यादिसप्तविंशतिराका-
शु । सु.म.५.अ. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ ।

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । अवलयावना-
लाख्यशिखीधान्यमेदे । रा.नि.व.१६ । [निघ. ।

नक्षत्रमालिनी । स्त्री । जातीपुष्पद्वये । वै.

नक्षत्रेशः । पुं । कर्पूरः । अम. । शुक्रौ । चिका. ।
खुखे । हे.च. ।

नाकनः । पुं । वंशधाराविशेषे । प.सु. ।

नाकुः । पुं । वञ्जीकश्चणिकायाम् । उद्देशादिः ।
भेष.आ.वा.चि.खेदे ।

नाकुली । स्त्री । (Vanda roxburghii.)
A variety of rāsnā, खनामख्यातमहाकन्द-

शाकविशेषे, राक्षस्ये । राक्षी, शक्रराक्षी । प.सु. । नाकुली नाथि विषसुगरीति च लोके । हिं चन्द्रा । तै. संपत्तिषट्, पञ्चषट्, नाकुली द्विधा—नाकुली गन्धनाकुली च । गुणाः—नाकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं त्रिदोषघ्नं नानाविषघ्नञ्च । द्वितीया तु किञ्चिच्छुष्का । रा.नि.व.७ । यवतिक्तालतायाम् । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ । चय्ये । प.सु. । भरिचि । शाल्वलिहने । मे. ।

नाकुलीद्वयम् । क्ली । गन्धरास्त्रायां राक्षसायाञ्च । सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते । “वयस्या नाकुलीद्वयम् ।”

नागः । पुं, क्ली (गं) । शीषधातौ । वक्षनाभे । कण्टेदिव । नागकेशरश्चे । प.सु. । वज्रे । ऊर्ध्ववायौ । नागवलायाम् । मीदायाम् । करिदन्ते । मुलके । सुरपुद्गागवचे । रक्ताभके । मे. । हस्तिनि । नागवल्लीलतायाम् । अ.टी.भ. । सि.यो.समशर्करचूर्णे । भैष.अ.पि.चि.पिप्पलीखण्डे । सर्पे । चिका । बीजद्रुमे । अमन दूधे । रा.नि.व.२२ ।

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दाम्बुमहाकन्दशके । रा.नि.व.७ ।

नागकर्णः । पुं । रक्तैरङ्गे । रा.नि.व.८ ।

नागकर्णी । स्त्री । आलुकर्णीलतायाम् । रा. नि.व.३ । श्वेतापराजितायाम् । श.चि. ।

नागकिञ्चल्कम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । रा. नि.व.८ ।

नागकुमारिका (री) । स्त्री । गुडव्याम् । रा.नि.व.३ । मज्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

नामकुसुमम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । वै.निघ. १३.अ.चि.चन्दनवलातैले ।

नागकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

नागकेश(स)रः (कः) । पुं । (Mesuaferrea.) खनामख्यातपुष्पवृक्षे । नागेश्वर षोडशरुद्रगणैः । हिं कामावचिनी । तै. नागकेशरालु । ता. नागल । वम्. नागचम्प । गुणाः—दौपनः पाचनः आसपाचनः अग्निमात्यकरश्च । तत्कुसुमं वस्तिवातघ्नं कण्ठशरीररुजान्नञ्च । रा. नि.व.६ । “नागपुष्पद्वयायोणं कलं लघ्वासपाचनम् । ज्वरकण्डूषास्त्रिदोषघ्नं हिं हलासनाशनम् । दी-

गन्धकुष्ठबीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥” भा. । “कौ. टादिकेन रहितमभिनवमिह केवलं व्यासम् ॥” भैष. । [नागदमस्यां । नागदन्ता । वै.निघ. ।

नागगन्धा । स्त्री । नाकुलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

नागगर्भम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१२ ।

नागचम्पकः । पुं । वनचम्पकवृक्षे । नागेश्वर षोडशरुद्रगणैः । हिं कामावचिनी । ता. नागल । वम्. नागचम्प । गुणाः—

नागच्छत्रः (त्रा) । पुं, स्त्री । नागदन्त्याम् । रा.नि.व.५ । (त्रा) नागवल्लीयाम् । वै.निघ. ।

नागजम् । क्ली । सिन्दूरे । प.सु. । वज्रे । हि.च. ।

नागजिह्वा । स्त्री । अनतायां । अनश्रुभूत । भैष वा.व्या.पि. । र.मा. । मनःशिलायाम् । रा. नि.व.१२ ।

नागजिह्विका । स्त्री । मनःशिलायां । प.सु. ।

नागजीवनम् । क्ली । वज्रे । हि.च. ।

नागजीवनशत्रुः । पुं । हरिताले । वै.निघ. ।

नागतुम्बी । स्त्री । तुम्ब्याम् । वै.निघ. ।

नागदन्तः (कः) । पुं । हस्तिकन्दे । मे. ।

नागदन्तिका (स्ती) । स्त्री । महाराष्ट्रकण्ठाटयोः खनामख्यातमहाद्वये । शीतिशुद्धे । गुणाः—कटुः तिक्ता रुखा वातकफघ्नी विषघ्नी

मिधाकरी पाचनी गुणशूलोदरघ्नी च । रा.नि.व. ५ । खलुलसूतद्व्याम् । च.द. । भैष.ना.प्र.चि. । सु.चि.१७५. । च.वि.८५. । (का) वृश्चिकाख्यां ।

विष्टाति । र.मा. ।

नागदमनी । स्त्री । (Artemisia vulgaris. Syn. A. ludica.) Indian worm wood. खनामख्यातपुष्पे । नागदन्ता । हिं

नागचुनी, नागदवन । तै. ईश्वरिचिदु. दरणम । ता. माचपनी । वम्. दवणा । नेपाले तितापा-

त । गुणाः—“बलाभोटा कटुतिक्ता लघुः पित्तकफापहः । सूत्रकृच्छवणान् रक्षी नाशयेज्जालग-
ईभम् । सर्वज्वरप्रशमनी विशेषविषनाशनी । ज-

यं सर्वत्र कुरुते धनदा सुसतिप्रदा ॥” भा. । त्रिदोषघ्नी तीक्ष्णोष्णा कटुः तिक्ता उदराभानघ्नी

कोष्ठशीधनी च । रा.नि.व.५ । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. । भैष.तमराजतैले । पण्. । पाण ।

नागदलम् । क्ली । नागदमस्यां । नागदन्ते ।

नागदक्षीपमः । पुं । पक्ष्मकहसे । गङ्गा
 रुज वा रुजमः गच्छ । प.सु. । (भैरवरसे ।

नागदा । स्त्री । क्रीडायां । र.मा.सं.संस्कृत-

नागदुः । पुं । इन्द्रविशिषे । तैकांटी सिद्ध
गाह । वन. मिरचिकाड़ा । अ. व. ।

नागनामकम् । स्त्री । सीसके । भा. ।

नागनामा (नृ) । पुं । नेतृत्वमीहते । कृष्ण-
तुलसीहते । वै.निघ. । [रा.नि.व.७]

नागपत्नी । स्त्री । सत्त्वशाकन्दे । लक्षणाभूत ।

नागपत्रम् । क्ली । ताम्बूलदले । पाणि । वै.
निघ्नश्वास-चि.विकटुवटी ।

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् । भा. ।

नागपत्नी । स्त्री ; नागदमन्याम् । वै.निघ्न. ।

नागपर्णी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै
निघ्न ।

नागपर्यायकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजिता
याम् । रा.नि.व.३ । [नायाम् । वै.निघ.]

नागपुटभावना । स्त्री । पीडशपनेन भावः ।

न.ग.पुराणम् । कृती । सीसधातौ । रा.नि.व. १३ ।

नागपुरीषच्छत्रम् । क्ली । गजपुरीषजाते
छत्राके । वा.उ.३७अ. ।

नागपुष्पः । पुं । पुद्ग्रागवत् । मं । नागकेशर-
वत् । प.सु. । नागकेशरपुष्पसमपुष्पि महातर्का ।
सु.सृ.२८अ.एलादि. । क्ली । नागकेशरपुष्पि । च.
दर.पि.चि.कामदेववृत्ते । सू.कला.३अ. । भा.फ.
रङ्गरागे । च.चि.४अ. । नागचम्पकः । मं ।

नागपुष्पकः । पुं । कपिलहत्वे । स्वर्णपुष्पका-
याम् । कुपाण्डे । रा.नि.व.२३ । पुद्गागहत्वे । नाग-
कसरहत्वे । वै.निघ. । [रा.नि.व.७]

नागपुष्पफला । स्त्री । कुशाण्डीलतायाम् ।

नागपुष्पा । स्त्री । नागदमन्याम् । मनःशिला
याम् । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्यपुष्पिकायां । रा.
 नागपुष्पी । स्त्री । नागदन्त्यम् । भा. । स्वर्यपुष्पिकायाम् । रा.नि.व.१० । पुष्यवर्षाकर्षणं ।
 गुणः - "नागिनी रचनी तिका तीक्ष्णोष्ण कफ

पितृभूतः । विनिवृत्तिं विषं शूलं धीनिदोषवन्ति ।
क्रिमीन् ॥” भा. अर्थ. चि. ।

जागफसः । पुं । (*Opuntia Dillenii*,
Syn. *Cactus Indicus*.) वृक्षविशेषः । क.
निम्नगः । तं ता. जागदलि ।

नागफलः । पुं । पटोली । रा. नि. व. १ । कटु-
पटोली । वै. निघ. । [अ. सा. जि. कुडुमवटी।

नागफेनम् । स्त्री । अहिफेने । वै.निघ.२४.

नागवधूप्रियः । पुं । सत्त्वकीनिर्यासि । दृढा ।
वै. निघ्नः । [त्यज्यत्वे । श. च.]

नागबन्धुः । ५ । उदम्बरवृक्षे । श.चि. । अङ्कः ।

नागवला । स्त्री । (*Sida spinosa*, Syn. *Sida alba*.) गौरजतण्डलायाम् । गौरज-
टाकृतिव्या । हिं मूलशकरी ककडी । वद-
यच्च वि शशाशचूर्णे । च नि. १२ नागरसत्तये ।
सा.कौ. महाक मंत्रमोदके । नागानामिव वन-
यस्याः सा । सि. १०. यच्च वि. वलाशयते । भा. सु.
क्र. चि. नागवलासि । योगरत्न उख. । गुणः—
मधुरास्वा कषया उष्ण गुरुः कण्डूप्रवातत्रणपि-
तघ्नो च । स्निग्धा अल्पघ्ना राक्षसो हृष्या मूत्रक-
कृतीशसन्तरीयेष हितो च । भा. । मधुरास्वा
कषया उष्ण गुरुः कण्डूप्रवातत्रणपित्तघ्नो वा-
जीकरणी च । रा. नि. ४

नागबलतैलम् क्री. वातरक्ते तैलम् ।
 तिलसैलं १६ प्र. । काथार्थ—गौरवत्तमं नाम
 १२१० श. वारि ६४ श. जौ. १६ श. कागदुष्यं
 १६ प्र. । कक्षार्थ—तगरं यद्विषयु प्र. ५ प्र.
 वा २ प्र. । तुलाद्वयं जलदीनाः इति । प.प्र. ।
 त्रिवेतेल १७ श. । काथार्थ—गौरवत्तमं
 लिग्ना १२१० श. क्ल ७४ श. मो. १७ श. छां-
 गद्व्यं १७ श. । कक्षार्थ—तगरपाइका, यष्टि-
 मयु अत्रोक्ते ५ प्र. वा २ श. । च.द. ।

नागभूः । स्त्री । मद्रपादानमद्रायाम् । छेष्टि
प्राथम्यकुटा । रा.नि.व.५ ।

नागभृत् । पुं । डुण्डुभसर्पे । त्रिका. । •

नागमती । स्त्री । कृष्णतुल्यस्राम् । वै.निघ. ।

नागमाता । स्त्री । शशिषायाम् । वै. निघ. ।
मनःशिषायाम् । हि. च. । मनसादित्याम् । श. र. ।

नाममारः । पुं । भृङ्गराजि । कृशराजि । (क-
कुष्ठे । त्रिका । त्रि । हस्तिमारके ।

नागरम् । स्त्री । सुलायां । मे । च.सू.२५. ।
शुष्क्याम् । रा.नि.व.६ । भा. । वा.सू.१५५.वचा-
दिव. । “नागरातिविषाभयाः ।” वा.चि.२५.दु-
रालभादिः । शुष्क्यां । हरितालां । च.द.सन्निपा-
तज्ज.चि.षडङ्गपानीयं । च.सू.४५. । पुं । नागर-
रुहवे । श.र. ।

नागरकः । पुं । नागररुहवे । वै.निघ. ।

नागरक्तम् । स्त्री । सिन्दूरे । हे.च. ।

नागरघनः । पुं । नागरमुलायाम् । नागत्र-
भूता । रा.नि.व.६ ।

नागरङ्गः । पुं । (Citrus aurantium.)
Orange. जम्बीरविशेषः । कर्मणा (नवू । हिं
नाराङ्गी, संवा । सं नारङ्ग । तं गंजनिम्ब, नारं-
जिचट्ट । ता. किचिलिचिट्ट । उतु. नारिङ्गी । गु-
णाः—तत्फलम् अक्षम् अत्युष्णं वातपित्तहरं सर-
सं । पक्वं स्वादुक्लं हृद्यं दुर्जरं वातघ्नं । मद.व.६ ।
मधुरमक्षं गुरु उष्णं रीचनम् आमवातकमिश्रलघ्नं
अमघ्नं बलकरं रुच्यं । रा.नि.व.११ । सुरभि-
पाके गुरु दुर्जरम् अत्यक्षं मधुरकल्पं हृद्यं वातघ्न-
ं । तत्क्लेशं रुच्यं वातहरं । राज. । वातघ्नं
दुर्जरं गुरु च । सु.सू.४६५. ।

नागरमुस्तकम् (स्ता) । स्त्री, स्त्री । (Cy-
perus pertenuis. Syn. Mariscus
cyperus.) नागरदेशप्रसिद्धमुलायाम् । नागत्र-
भूता । हिं नागरमीथा । तं तुङ्गगड्डलविम् । ता.
हृद्वकाच । दा. गरमीठा । गुणाः—तिक्ता कटुः
कषाया शीतला कफघ्नी पित्तज्वरातिसाराक्षि-
ट्णदाहघ्नो भ्रमघ्नो च । रा.नि.व.६ ।

नागरा । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

नागरादिः । पुं । कषायमेदं । “नागराति-
विषासुप्तभृन्निष्वाप्तवत्सके । सल्यज्वरहरः” काथः
सख्यतीतरनाशनः ॥” च.द.अ.सा.चि. । अत्यः
—“नागरं देवकाष्ठं अम्याकं हृष्टीहयम् ।”
च.द.सामान्यज्व वि. । शुष्क्यादीनां प्रत्येकं रक्ति-
हयाधिकमापकत्रयं चतुष्पलजलेन प्रक्षाल्यमवशि-
ष्टं नूतनं सदाको । अपरः—“नागरं सुरतरुचं धा-

न्यक्तं कुण्डलीं हृष्टतिसयुगं निश्चि ।” अचि.ज्व.
वि. । नागरमुलायाम् । वै.निघ. ।

नागरारुम् । स्त्री । शुष्क्याम् । रा.नि.व.६ ।

नागरी । स्त्री । सुहीहवे । मनसा गौह । श.
च. । [निघ. ।

नागरीकन्या । स्त्री । बभ्याकर्कोटिकाम् । वै.

नागरुकः । पुं । नागररुहवे । कर्मणा (नवू
गौह । श.र. ।

नागरूपप्रभम् । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

नागरेणुः (कः) । पुं । सिन्दूरे । रा.नि.व.
१२ । (कः) नागकेसरहवे । वै.निघ. ।

नागरोल्या । स्त्री । नागरमुलायाम् । “नाग-
रोल्या कच्छरुहा ।” रा.नि.व.६ ।

नागलता । स्त्री । शिथे । त्रिका ।

नागवत्सरी । स्त्री । नागवत्स्राम् । भा. ।

नागवल्लिका (स्त्री) । स्त्री । पञ्चशाकविशे-
षः । नाजिता गौह । ताम्बूलनीलायाम् । पात
गौह । गुणाः—कटुस्तीक्ष्णः तिक्ता पौनसवातघ्नी
कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी च । सा स्थान-
विशेषजातत्वात् बहुधा भिन्नगुणा । तत्र श्रीवाद्य-
स्त्रवाटीमातसीसदाशिरास्त्रसरादयः प्रसिद्धाः । तत्र
अस्त्रसरा मालवे अंगरापर्ण इति ख्याता, आर्ध्वं
पीटुकलिपर्ण हेसनीया च, घोरसमुद्रदेशे घोरस-
मुद्रदेशपर्ण इति प्रसिद्धा । श्रीवाटीगुणाः—मधु-
रा तीक्ष्ण रसाख्या सरसा रुच्या च । अस्त्रवाटी—
कटुकास्त्रतीक्ष्णतिक्ता उष्णा विष्टभकरी वातघ्नी च ।
सातसी—मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा पाचनी रुच्या
दीपनी च । सदाशिरा—अतिरसा सुगन्धिः रुच्या
तीक्ष्णा मधुरा दीपनी पुंलकरी अतिबल्या विरे-
चनी मुखसौगन्धकरी च । अस्त्रसरा—तीक्ष्णा म-
धुरा रुच्या हिमा दीपनी बल्या मुखामोदिनी
गुक्ताधानादिजिह्व । पटुलिका—कषाया उष्णा
कटुः मलकर्षिणी पित्तहृत् वातघ्नी च । हेसनीया
—कटुस्तीक्ष्णा रुच्या दीपघषा रुच्या दीपनी पा-
चनी च । ताम्बूलं सद्यस्त्रोटितं मुखरोगादजननं
दाहाराचकरक्तं मलकरं विष्टभि वातजननम् ।
चिरजीटितं ताम्बूलदलं जलपीठितं गुणकरं रुच्यं
बल्यं च । तेषां प्रथे तित्तमुष्णं कषायं दाहजनकं

सुखजायकरं मलजननम् । यथै पक्षे वातश्लेष्मरी-
मत्तं यथै पथ्यं दीपनं पाचनम् । शिरापथे रक्त-
हृत् त्रेष्विष्यजनकम् । रा.नि.व.११ । नयवशीफ-
लं हृद्यं सुगन्धि कफवातजिह्व । अचि.१०७. ।

नागवारिकः । पुं । मयूरे । करीन्दे । मी. ।

नागविषा । स्त्री । नागच्छायाम् । नागद-
न्त्यां । वा.उ.६७. ।

नागवीजम् । स्त्री । श्रीसकृतरसवेधकवीजवि-
शेषे । यथा — “मासिकेषु हतं तावत् नागश्च रक्त-
येन्मुहः । तं नागं बाह्यवीजं द्विषोऽशगुणानि
ह । वीजन्विदं वरं श्रेष्ठं नागवीजम्यकोर्तितम् ॥”
र.चि.३७. । [उपे । प.म. ।

नागवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । हृषिकाली-

नागशुण्डी । स्त्री । हस्तिगुण्डाम् । वै.निघ. ।
तामालाव्याम्, उद्गरीफले । रा.नि.व.७ । [निघ. ।

नागश्रीवज्रभः । पुं । सन्नकोनियंसे । वै.

नागसत्त्वः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

नागसम्भवम् । स्त्री । सित्दूरे । अम. ।

नागसिन्दूरम् । स्त्री । सीसकृतसिन्दूरे । त
त्परकं यथा — “भुजङ्गसमगन्धश्च पिष्टा पच्यमान-
पथेत् । तत्र संविदुतं नागं वासामार्गसमुद्भवम् ।
चारं वा मिथयेत्तत्र चतुर्थांशं गुरुकृतितः । प्रह्वरं
पाचयेच्चुङ्गां वासादव्यावर्धितं । तत उहृत्य त-
च्छुण्णं वासानौरेर्विमर्दयेत् । पुटेत् पुनः समुहृत्य ते-
नैव परिमर्दयेत् । एवं समपुटैर्नागः सिन्दूरं जा-
यते ध्रुवम् । तारख्य रञ्जनो नागः वातपित्तकफा-
पहः । यद्वर्णोऽकृष्टगुण्यार्शः शोषघ्नश्च विषापहः ॥” र-
स.चि.६७. । [च.टी.म.खा. ।

नागसुगन्धा । स्त्री । रास्त्रायाम्, सर्पगन्धाय ।

नागस्फीता । स्त्री । दलीचुपे । रा.नि.व.६ ।
नागदलीचुपे । रा.नि.व.५ । [व.१२ ।

नागहनुः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.

नागहन्त्री । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.
नि.व.७ । [हस्तीहवे । वै.निघ. ।

नागा । स्त्री । नाकुल्याम् । पुत्रदात्र्याम् । ला-

नागास्थः । पुं । नागकेशरे । त्रिका. । अचि.
२२५. ।

नागान्तकः । पुं । मयूरे । गरुडे । अम. ।

नागारातिः । पुं । बन्ध्याकर्कोटकायां ।
रा.नि.व.७ ।

नागारिः । पुं । देवदालीकतायाम् । वै.निघ.
बन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.व.६ ।

नागार्जुनयोगः । पुं । अर्थः प्रभृतिरीषेषु यो-
गविशेषे । त्रिफला पञ्चलवल्गु कर्णं कटुको देवदा-
क विहङ्ग निम्बफलं बला गोरक्षतन्त्रुला हरिद्रा
टाकहरिद्रा सौवर्गसलवणं प्र. समम् । करञ्जलवः
सेन पिष्टा वदरास्थिभ्रमाणा गुडी काथ्या । उष्ण-
जलमाध्रियः तक्रेशार्शः कार्पात्रकेन गुणं खदिरज-
लेन त्वयोगं जलेन सूचकत्वं तैलेन हृद्रोगं निगे-
यडा सखेन्वरश्च हस्ति । द्रिकला, पञ्चलवल्गु,
कूड, कटुको, पुनःप्राक, तिङ्ग, निगल,
धेनू, देशद्रुण्डाकुल, उदिम, दाकशे-
र, यक्ष्मवल्गु प्राङ्गाक मनःकोश । कदम्ब-
छाद्यश्च त्रयं गन्धः । कुलप्रमाणं शूनी श्रेष्ठम् ।
च.द. ।

नागार्जुनवटिका । स्त्री । नेत्ररोगे हिता ।
“त्रिफलाशोषासिन्धुयष्टीगुल्मसार्वभानं । प्रपौष्ट-
रीकं जलघ्नं लोत्रं तावत् चतुर्दश । द्रव्याव्येतानि
मन्त्रेण वर्तिः काथ्या नताम्बुना ॥” रस.र. । न-
ताम्बु तगरवारि ।

नागार्जुनाश्वम् । । हृद्रोगे शीघ्रम् ।
“सहस्रपुटनः शुङ्खं वज्रः समर्जनत्वचः । सत्वेर्विम-
र्दितं समदिनं खल्लं विशोधितं । छायाशुक्ला वटी
काथ्या नाखेटसम्बुनाह्वम् ॥” रसा.स. ।

नागार्जुनी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । शिकरे ।
वै.निघ. । [व.७ ।

नागालावुः । स्त्री, स्त्री । कुम्भतुल्या । रा.नि.

नागाह्वः । पुं । वनचम्पकहवे । रा.नि.व.१० ।
स्त्री । नागकेशरपुष्पे । वा.सू.१५७. अञ्जनादिः ।
“सेलामपुकनागाह्वम् ।” सि.यो.बाह्मशालगुडे ।
“नागाह्वचापि यट्पलम् ।” च.द.सू.क.चि. ।

नागाह्वयम् । स्त्री । नागकेशरपुष्पे । वा.सू.
१५७. एलादिः । “पुत्रागनागाह्वयम् ।”

नागाह्वा । स्त्री । लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
नागवल्लीलतायाम् । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागिनी । स्त्री । नागदन्तीरूपे । रा.नि.व.६ ।
लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

नागी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.निघ.१भ.
जीर्णञ्च.चि.कल्याणघृते ।

नागीयः । पुं । नागकेशरः । रा.नि.व.६ ।

नागेश्वररसः । पुं । गुले रसः । पारदः ग-
न्धकः शीषः रक्तं मनःशिला दृसारदः यवचारः
सर्जिलारः टङ्गणं लौहं ताम्रम् अभं प्र. ससम् ।
बन्नीचरीरं मर्दयत् । पश्चात् वासाच्चिकदन्तीमूल-
काधेन दिवसं मर्दयत् । सात्रा माषप्रमाणा । पी-
त्रा, गन्धक, मीष, रज, मनशाल, निशामल, य-
वफार, मोठिफार, मोशिंगा, लोह, ताम्र,
अत्र समभाग । मिज्जुत आठार मर्दन । पत्र
वासक, चिता ७ नद्योर मूल समभाग लहेश
एकत्र क्वाथ करिया १ दिन मदन करिवे ।
मात्रा १ मास कलाश । भेष. ।

नागोद(र)म् । स्त्री । गर्भजरीगविशेषः । “श-
क्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नम् अवकालजीवमाभाप-
यत्युदरम्, तत्कदाचियदृच्छयापशान्तं नैगसंघाप-
हतमिति भासन्तं । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं
नागोदरमित्याहुः ।” सु.शा.१०अ. ।

नाटाम्नः । पुं । कालिकलतायाम् । तरु-
ज्ज । त्रिका. ।

नाडः । पुं । नलि । नल गाछ । रा.नि.व.८ ।
नाडीवत्ततायाम् । च.सू.१अ. ।

नाडिः । स्त्री । शरीरान्तर्नाडिकायाम् । अ.टी.
भ. । सिंहपिप्पल्याम् । कालशाके । दूर्वाभिदे ।
नाडीत्रये । नालि वा । वै.निघ. ।

नाडिकम् । स्त्री । कालशाके । कनिना शी-
क । भा.पू.१भ.शा.व. । [वै.निघ. ।

नाडिका । स्त्री । कालशाके । घटपरिमाणे ।

नाडिकायन्त्रम् । स्त्री । यन्त्रविशेषः । वक-
यश्च, भागिरश्च । तस्य लक्षणं यथा—“विनिधाय
घटे द्रव्यं कनीयांसमधोमुखं । घटमन्यमुखे तस्य
स्थापयित्वाभयोमुखं । शृङ्गद्विः समालिप्य ना-
डिकां विविशयेत् । यन्त्रात् कुण्डलितान्द्रित्वा ज-
लद्रीणीं महीतमां । आधारभाण्डपथ्यं ततश्च
आग्रां विधारयेत् । अधस्ताज्ज्वालयेदङ्गं यावदाग्नी

विशेदधः । गृह्णीयादाधारगतं निर्मलं रससुंघ-
नम् । नाडिकायन्त्रमेतच्च मुनिभिः परिकीर्ति-
तम् ॥” इति । अचि. । [टी.भ. ।

नाडिकेरः (लः) । पुं । नालिकेरवले । अ.

नाडिचौरम् । स्त्री । निषेदने । नली । हारा. ।

नाडिस्थमः । पुं । स्वर्णकारः । त्रिका. ।

नाडिपत्रम् । स्त्री । नाडीचशाके । श.मा. ।

नाडी । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ । ना-
सायाम् । नचत्रे । रा.नि.व.२२ । नालि । गण्डू-
व्यायां । से. । नाडीत्रये । रा.नि.व.२० । ६० प-
लायककाले ।

नाडीकः । पुं । पट्टशाके । पाटिशाक । को-
ष्ठार शाक । हिं पटुया । भा.पू.१भ.शा.व. ।
तत्पत्रं तित्तमधुरमेदेन द्विविधं, तयोस्मिन् क्रमि-
कुष्ठहरं ; मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टमि कफवा-
तक्रच । शुष्कपत्रं—नलितमित्युच्यते । नालिता ।
ज्वरघ्नं पित्तकफज्वरघ्नञ्च । तज्जलञ्च पित्तघ्नं री-
चनं व्यञ्जने हितञ्च । राज. । स्त्री । कालशाके ।
हिं कालशाक । गुणाः—“कालशाकं सरं रुच्यं
वातकृत्कफशोषहृत् । बल्यं रुचिकरं मध्यं रक्तपि-
तहरं हिमम् ॥” भा. ।

नाडीकलापकः । पुं । सर्पाव्यां । भा. ।

नाडीकल्पनविधिः । पुं । भूमिहस्य ना-
डीकल्पनविधौ । “नाभिवन्धनात् प्रभृति हि त्वष्टा-
ङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा हृदनावकाशस्य द्यौरन्तरयोः
शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णं रौप्यराजतायसानां हृदना-
नामन्यतमेन ऊर्ध्वारणेन हृदयेत् । तामये सूत्रे-
णापनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिलमवस्थज्जत् । तस्य
चेन्नाभिः पथ्येतां लोप्रमधुकप्रियङ्गुदाकट्टिरद्राक-
ल्कसिद्धेन तैलनाभ्यज्यात् एषामेव तैलीषधानां चू-
र्णेनावचूर्णयेदिति ।” च.शा.८अ. ।

नाडीकिरः (लः) । पुं । नारिकेलवले । श.र. ।

नाडीचः । पुं । तित्तपट्टशाके । नालिता पी-
ता । “नाडीचबीजकल्कः ।” भेष.चुद्ररी.चि. ।
पेषुके । कट्ट. त्रिका. ।

नाडीचक्रम् । स्त्री । नाडीनिर्णायकयन्त्रे ।

नाडीचरणः । पुं । पल्लिणि । त्रिका. ।

नाडीचवीजम् । क्ली । नालितावीजे । भेष.
प्रथीमारतैजे ।

नाडीजङ्घः । पुं । काके । त्रिका ।

नाडीतरङ्गः । पुं । काकीलविषे । मी ।

नाडीतित्तः । पुं । नेपास्तनिम्बे । चिरेच्छ ।
रा. नि. व. ६ ।

नाडीनचत्रम् । क्ली । जन्मनचत्रे । वै. निघ. ।

नाडीनिदानम् । क्ली । नाडीज्ञानसंयहभेदे ।

नाडीपरीक्षा । स्त्री । शङ्करसेनकृतनाडीज्ञानशास्त्रे, नाडीप्रकाशे ।

नाडीयन्त्रम् । क्ली । तन्नामकविंशतिविधयन्त्रेषु । यथा — एकच्छिद्रभेदेन भगन्दरयन्त्रे द्वे । अर्शयन्त्रे अपि द्वे । व्रणयन्त्रमेकं । वसिनेत्रयन्त्रं चत्वारि । उत्तरवसिनेत्रं द्विविधं । सूत्रहृदयन्त्रमेकं । दक्षीणदरयन्त्रमेकं । धूमनेत्राणि त्रीणि वैरचनिकसंहिकप्रायोगिकभेदेन । निरुद्धप्रकाशमेकं । सत्रिकहृदयन्त्रमेकं । शलावृत्तमेकं । अर्बुदयन्त्रमेकम् इति । तानि चानेकप्रकाराणि अनेकप्रयोगानि, एकतोमुखानि, उभयतोमुखानि, स्त्रीयोगतश्चोद्विह्वरणाथं रोगदर्शनार्थम् आनूषणाथं क्रियासीकथार्थं सन्ति । तानि स्त्रीतोहारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदोषाणि च । सु. सु. ७५ । “यन्त्रे नाडी व्रणाभ्यन्तःचालणाय षडङ्गुला । वसिन्नाक्रान्तिर्मूलमुखेऽङ्गुलकलायन्त्रे । अथतः कर्षिके मूलं निवहस्यदुचर्याणि ।” अत्रि. ।

नाडीव्रणः । पुं । तन्नामकरागे । नालीश । तस्य निदानं यथा — “यः श्रोथमात्ममतिपक्वमुपेत्येऽस्त्री यो वा व्रणं प्रचुरप्यमसाधुवतः । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविविधतानि ततः सपूयः । तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मृता तु नाडी ।” मा. नि. । “दोषैस्त्रिभिर्भवति सा प्रथमेकश्च संसृष्टितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽप्या ।” सु. नि. १०५ । अमेदात् पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः । अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं प्रयोऽभिधावति । गतिः सा दूरगमनात् नाडी नाडीव संसृतेः । नाभ्येकावृत्तुरन्येषां सेवानेकगतिर्गतिः । सा दोषैः प्रथमैकस्थैः शल्यहेतुषु पञ्चमी । वातात् सकृत्पक्वम् ।

खी विवर्णा फेणिलोहमा । खवत्यभ्यधिकं रात्रौ पितातृङ्गन्तरदाहकृत् । पीगीणपतिपयामं दिवा चातिनिविशति । घनपिच्छिलसंस्वावा कण्डूवा कठिना कफात् । निशि चाभ्यधिकलोहा सर्वैः सत्त्वाक्रान्तिं त्यजन् ॥” वा. उ. २६५ ।

नाडीशकः । पुं. क्ली (कम्) । पट्टशके । पट्टिशक । नालिता । गुणाः — “कोठकिमिवनाशनम् । मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम् कफवातकृत् । तच्छुष्कं जलदोषघ्नमित्येवमावतकृत् ॥” राज. १५. कुभाण्डादी ।

नाडीखेदः । पुं । खेदविशेषे । वा. उ. २८५ । “खेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रवृक्षादीनां भगवत्पुनरिपिशितशिरःपादानासुखस्वभावानां यथार्हम् अस्त्रलवणक्षेष्टोपसंहितानां सूत्रचोरादीनां वा कुम्भायां वाप्यमनुदमन्यामृतकथितानां नाद्या शरीरशोकावशदलकराकारपत्रान्यतमकृतया मज्जायुहस्तसंस्थानया व्यामदीधया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलायपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंहतच्छिद्रया द्विस्त्रिंशो विनमितया वातहरस्त्रिगुह्यहभ्यक्तावस्य वाप्यमुपहरेत् । वाष्पी ह्यनुगामी विहतचण्डवेगत्वचमविदहन् मुखं खेदयतीति नाडीखेदः ।” च. सु. २४५ ।

नाडीहिङ्गुः । पुं, क्ली । हिङ्गुभेदे । हिङ्गुविशेषः । हिं कलः पतिहिङ्गु । सं नाडीहिङ्गु । कं कलहति । गुणाः — कटूष्णः । कं कलातशान्तिकृत् विवस्त्रः आनाह्रश्च । रा. नि. १५. ६ । हिङ्गुपत्रा । प. सु. ।

नाथहरिः । पुं । पशौ । व्याक. ।

नादेयः । पुं । जलवेतसे । मद. व. ५ । कासलये । रा. नि. व. ८ । तज्जातीयानुपरीक्षितपाठीनादिमीनवर्गे । तन्मांसगुणाः — मधुरं गुरु वातघ्नमुष्णं रक्तपित्तकरं वृष्यं श्लिग्धच । क्ली । सौवर्चल्लवणं । रा. नि. व. ६ । सासुद्रलवणं । काशलये । रा. नि. व. २२ । सैश्वल्लवणं । र. मा. । कृष्णाञ्जने । नदीजलादी । भा. ।

नादेयिका (यी) । स्त्री । नागरसुसायाम् । रा. नि. व. ६ । नागरिकायाम् । भा. । भूमिजम्बु । र. मा. । नागरहृदये । जल्यस्याम् । प. सु. । जलवेतसे । काशलये । वाराहीकन्दे । मधुसू. । रा.

नि.व.२३। भूम्यामलक्याम् । एरुण्डवले । वै.निघ.।

नानाकन्दः । पुं । पिण्डाली । रा.नि.व.७।

नान्दीमुखी । स्त्री । कुषात्मभेदे । यव । सा
स्त्रिधा । सु.मृ.४६च. । “नान्दीमुखी मधुली च
मधुरा स्निग्धशीतला ।” च.र. ।

नापाकम् । स्त्री । पद्मवीजे । वै.निघ. ।

नापितशाला (लिका) । स्त्री । नापित-
भवने । त्रिका. ।

नाभकः । पुं । हरीतकीवृत्ते । वै.निघ. ।

नाभिः । पुं, स्त्री । उदरावर्त्तं । नादे । रा.
नि.व.१८ । तन्नामलमन्यस्थाने । सु.शा.६च.। स्त्री।
कर्मादिकामदे । वि. । [श.र. ।

नाभिकण्टकः । पुं । नाभिरीजे । शै.पु. ।

नाभिका । स्त्री । कृष्णकटभीवृत्ते । रा.नि.व.६।

नाभिगुडकः । पुं । नाभी गुडकवदयन्ती ।
नादेऽप्येव शै.पु. । त्रिका. ।

नाभिगोलकः । पुं । नाभिगुडके । जटा. ।

नाभिच्छेदनम् । स्त्री । नाडिकाच्छेदने । च.।

नाभिनाडी । स्त्री । अमलानामनाभिनाड्यां ।
नाभिनाडी । च. ।

नाभिपाकः । पुं । नाभिस्थेयं । नादे पाकः ।

नाभिनाला । स्त्री । नाभिनाड्यां । त्रिका. ।

नाभिलाषः । पुं । अनिच्छायाम् । वै.निघ. ।

नाभी । स्त्री । नाभी । श.र. ।

नाभीलम् । । स्त्री । स्त्रीकटिसम्यै । नाभिगु-
डके । मे. । पीडायाम् । नाभिकूपे । ह.च. । अ-
ण्डसम्यै । वै.निघ. ।

नाभ्यभ्यङ्गः । पुं । नाभी तैलमर्दने ।

नायिका । स्त्री । पिण्डिकातः किञ्चित्स्थूले
कुक्षीर्भेदे । मृगनाभिर्विशेषः । यथा — “मृणा-
कृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा कौलत्यवीजस-
दृशी च कुल्यिकाख्या । स्थूला ततः क्रियदियं
किल पिण्डिका स्यात् तस्याश्च किञ्चिदधिकोप-
च नायिकेया ॥” रा.नि.व.१२ । [त्रिका. ।

नारः । पुं । गोवत्से । जलि. मे. । ग्रन्थरा. ।

नारकीटः । पुं । अम्लकीटविशेषे । मे. ।

नारकेरः । पुं । नारिकेलवृत्ते । जटा. ।

नारङ्गम् । स्त्री । गर्जरमूलके । शंखराम्ना. ।
रा.नि.व.७।

नारङ्गः । पुं । नागरङ्गवृत्ते । कम्पनी । वे.पु. ।
शंख. । फलगुणाः—मधुरास्त्रं गुरु उष्णं रौचनं
वातामक्तमिश्रलघुमग्नं बल्यं कृच्छ्र. । रा.नि.व.११।
मट.व.६ । “नारङ्गं खादुगुणोपपन्नं सन्दीपनं
रौचकमर्शसाध. । त्रिदोषहृत् शूलकमीनहन्ति
सन्दाप्रिकायश्चसनापहारि ॥” अवि.१७च. । स-
रिचयूषे । पिप्पलीरसे । मे. ।

नारङ्गवर्णकम् । स्त्री । गृध्रने । शीतलश. ।
भा.पु.१भ.शा.व. ।

नारदा । स्त्री । इक्षुसुले । मूर्त्त्यां । वै.निघ. ।

नारा । स्त्री । जले । श.र. ।

नाराचूर्णम् । स्त्री । उदावर्त्ताधिकारे चू-
र्णम् । पाठः—“हृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्च-
भागिकाः । गुडिका गुडतुल्या सा विद्विक्त्वभदा-
पहा ॥” तेउडौ २ तो. पिपुल ४ तो. ह-
रीतकी ५ तो. सर्पगन्ध ७ ड. अन्यत्—वि-
ह्वर्णं पिप्पलीचूर्णे प्र. २ तो. शर्करा १ प. । ती-
लकद्वयं मधुना लिख्यात् । एतद्वाङ्गुरीये पित्तकफे
देयम् । तेउडौहृत्, पिपुलहृत् एतौत्तौ २
तो. चिनि १ प. । २ तो. मधु २ महित जे-
व. । सा.कौ. । [क्रि. श.र. ।

नाराचिका । स्त्री । स्वर्णतीलनयने । नि-

नारायणः । पुं । वैद्यहन्तनामवैद्यकयन्तकारे,
वैद्यास्यतकारे ।

नारायणतैलम् । स्त्री । वातव्याधी तैलविशे-
षे । पाठः—“विस्त्रोऽधिसम्यः श्लोणाकः पाटला
परिभद्रकः । मसारण्यशगन्धा च हृदये कण्टका-
रिका । बला चातिबला चैव श्रद्धा सपुनर्नवा ।
एषा दशफलान् भागान् चतुर्दशैःशसः पचेत् ।
पादशेषं परिखाय तैलपात्रं प्रदापयेत् । शतपुष्पा
देवदारु मांषी शैलियक्तं वचा । चन्दनं तगरं कुष्ठं
एला पर्णचतुष्टयं । रास्त्रा तुरगगन्धा च सैन्धवं
संपुनर्नवं । एषा द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा
विनिधियेत् । शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदपयेत्-

तु । भाजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्ग-
वम् ॥” इति खल्यम् । शीतं गन्धद्रव्यं दैवम् ।
वेन, गन्निवि, शोनी, पाकल निमज्जल,
गन्धडाह्लिया, अश्वगन्धा, बृहती, कण्टिकारी,
तेलेंडा, श्वेत वेलेडा वा (गोरक्षठाकु-
लिया) (गोक्षूर, पुनर्मवा प्रतोक १० पं. ।
कृत्तार्थ—खल २५७ अं. श. ७४ अं. तिल-
तेल १७ अं. । कर्तार्थ—कुलका, देवदारु,
छटामांसी, शैलज, वट, रक्तचन्दन, उग्र-
पात्रका, कूड, एलाहेड, शालपाणि, चाकुलि,
मृगानी, मायागी, रात्रा, अश्वगन्धा, मैक्कव,
श्वेतपुना प्रतोक २ पं. शतमूलैरु १७
अं. छाग वा गव्या द्रुक् ७४ अं. । शीतल इहेले
गन्धद्रव्य दिवै । रसर. ।

नारायणप्रियम् । क्ली । पीतचन्दने । मद ।

नारायणी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४।
सा.कौ.लक्ष्मीविलासि । भैष. ।

नारिकेरः (लः) । पुं । (Cocos nucife-
ra.) The cocoanut tree. खनामख्यातवचि ।
नारिकेल गच्छ । श.र.। प.सु. । हिं नेरिएल ।
मं कं नारियल । तं नारिकदम । उत्. नडिया ।
बम्. नारली । ना. टेन्ना, टेन्ना । सा. गुणाः—
गुरुः क्षिग्धः शीतलः पित्तप्रघ्न । अर्धपक्वफलं त-
न्नाशोषघ्नं दुर्ज्वरघ्न । तद्बालसलिलं लघु बल्यं
शीतलं रसपाके मधुरं पित्तशमनं पौनसशमनं
तृषाघ्नं दाहघ्नं शोषशमनं सुखदघ्न । तत्पक्वजलं
किञ्चिन्पित्तकारि मधुरं रुचिकरं दीपनं बलकरं
गुरु हृष्यं बलवर्धनघ्न । नारिकेलखल्वरं क्षिग्धं
गुरु दुर्ज्वरं दाहविटम्भकरं रुच्यं बलवीर्यवर्धनघ्न ।
रा.नि.व.११ । “दुग्धन्तु नारिकेलस्य बल्यं रुच्यं
गुरु अमृतम् । पाके स्वादु समुद्रिष्टं क्षिग्धं हृष्यघ्न
दाहकम् । किञ्चिदुष्णं वातकफशूलकासविनाश-
कम् ॥ नारिकेलघृतं नाम हृष्यं बलवर्धनम् । केस्यं
रसे च पाके च मधुरघ्न रुचिप्रदम् । हृष्यघ्न वात-
पित्तघ्न तज्जीर्णं गुरु वातघ्नम् ॥ नारिकेलस्य पुष्यन्तु
शीतं रक्तातिसारघ्नम् । रक्तपित्तममहह सोमरो-
गघ्न नाशयेत् । मलसन्धकरश्चापि प्रोक्तम् ॥
नारिकेलशिरोमज्जा रसे पाके मधुः श्रुता । ना-
रिकेलपुष्यजलं गुरु हृष्यमकीर्तितम् ॥” वै.निघं. ।
“बालस्य नारिकेलस्य जलम्यायी विरचनम् ॥”

राज. । “क्षिग्धं स्वादु हिमं हृष्यं दीपनं वन्तिशी-
धनम् । हृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं म-
रु ॥” सु. । तन्मलकगुणाः—“नारिकेलस्य ता-
लस्य खर्जूरस्य शिरासि तु । कषायक्षिग्धमधुर-
हृङ्गानि गुरुणि च ॥ नारिकेलफलं शीतं दुर्ज्वरं
वन्तिशीधनम् । विटम्भि हृङ्गस्यल्लघ्नं वातपित्तघ्न-
दाहनुत् । विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति
पित्तज्वरमूवदीषान् । तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि
विदाहि विटम्भि मतं भिषग्भिः ॥ तथाखं (तद-
दुरः) शीतलं हृष्यं दीपनं शुक्लं लघु । पिपासा-
पित्तजित् स्वादु वन्तिशुद्धिकरपरम् ॥” भा. ।
तस्य तैलं गुरु वाजीकरं क्षीणधातुपोषणं वातपि-
तघ्नं सूत्राघातप्रमेहश्यासकासयक्ष्मसु हितं मेधाकरं
क्षतनाशनघ्न । “नारिकेलं सुमधुरं गुरु क्षिग्धघ्न
शीतलम् । हृष्यं संहृष्यं वन्तिशीधनं रक्तपित्तनु-
त् ॥ विटम्भि पक्वं मतिमदप्रकं कफवातलम् । हं-
हृष्यं शीतलं हृष्यं नारिकेलफलं विदुः ॥” अवि.
१७अ. । [य्याम् ।

नारिकेरचीरिका । स्त्री । नारिकेलबी-

नारिकेलखण्डम् । क्ली । शलाधिकारि क्षी-
पधम् । पाठः—“कुड्वनितमिह स्वात्नारिकेलं
सुपिष्टं पलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम् ।
निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वं गुडवदघ्न सु-
शीतं शान्ताभागात् लिपेय । धन्याकपिष्यलिपयोद-
तगाहिजीरान् शानं विजातकं चापि च केसर-
घ्न । इत्यस्त्रपित्तमरुचिं च ॥ लिपितं शूलं वमिं
सकलपौरुषकारि हारि ।” सुपिष्टनारिकेलशस्यं
४ प. भर्जनार्थघृतं १ प. शर्करा ४ प. नारिके-
लजलं ४ अ. । पाकसिद्धौ प्रसेपः—धन्याकं पि-
ष्यली मुला वंशरीचनी जीरकं कणजीरकं गुडलकं
तेजपत्रम् एला नागकेशरपुष्यम् एषां प्र. चूर्णं ४
मा. । इदं पित्तशूलं । सा.कौ. । रसर. । भैष. ।
अन्यत्—कोमलनारिकेलशस्यं ८ प. शर्करा २ अ.
नारिकेलजलं ८ अ. घृतं ५ प. शुष्कीचूर्णं २ प.
दुग्धं १ अ. एकव पचेत् । पाकसिद्धौ वंशलीचन-
कटुकौ मुला गुडलकं एला तेजपत्रं नागकेशरं
धान्याकं पिष्यली गजपिष्यली प्र. चूर्णं ४ ठो, प्रसे-
प्यम् । रसर. । इदमस्त्रपिते ।

नारिकेलजलम् । क्ली । प्रसिद्धं, रक्तपित्ते
हितम् । सि.थो.रक्तपि.वि. ।

नारिकेलतैलम् । क्लौ । तरुफलैतैले ।

नारिकेलवणम् । क्लौ । सजलनारिकेल
मये सैश्वर्यवर्णं पूरयित्वा तन्नारिकेलं सदावेष्ट्य
शीपयेत् । अथ दग्ध्वा तन्मध्याह्नवर्णं यावत् । मा-
चा ४ माषाः । भेषः ।

नारिकेलचीरी । स्त्री । नारिकेलद्वयशर्क-
राकृतमिष्टानि । यथा — “नारिकेलं तनुकृत्य किञ्च-
न्यग्रसि गोः लिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्तं तस्यै-
न्दुनाग्रिना ॥” गुणाः — “नारिकेलोद्भवा चीरी
क्षिप्त्वा पितातिप्राष्टदा । सुर्वैः सुमधुरा हृष्या र-
क्तपितानिलापहा ॥” भा ।

नारिकेलासृतम् । क्लौ । अस्त्रपित्ताधिकारे
शौषधम् । “नारिकेलफलप्रस्थं संप्लष्टं हृतमर्जितं ।
प्रस्थं प्रस्थं समादाय शण्डायुष्यं तद्युतं । हिपा-
चं नारिकेलासु तत्समं चौरमेव च । धात्र्याथ
स्वरसप्रस्थं खण्डरूपं तुलां न्यसेत् । एकीकृत्य
पचैकालं शनैर्मृदुप्रिना भिषक् । सिद्धशीते प्रदात-
व्यं चूर्णं तत्र सुगुण्डितं । चिकटोः सचतुर्जातं प्र-
त्येकतु पलान्मातं । धरवीजोरकयुग्मञ्च धन्याकं
यान्यपणकं । तुगापथोदचूर्णानि त्रिकर्षश्च पृथक्
पृथक् । मधुनः पलचत्वारि सिग्धे भास्ते निधा-
पयेत् ॥” रसर. । भेषः ।

नारिकेलः (ली) । स्त्री, पुं (इन्) । नारि-
केलहले । भा. । श्र.र. ।

नारिकेलोदकम् । क्लौ । नारिकेलजले ।

नारी । स्त्री । तन्नामकौषधविशेषे । या अश्व-
बलेति कथ्यते । यस्याः पवम् अश्वसदृशश्च । च.
चि.१७. । रमण्यां । गेयैः गान्धुषः । सा मात-
शोक्तितीतरा विषमतिथौ जाता च । सुखबीधः ।

नारीदृतम् । क्लौ । नारीदुग्धोदृतम् । गेयैः
गान्धुषः । द्रुपेतर वि । गुणाः — कफेऽनिले योनि-
दोषे रोगेष्वप्येव तद्विदम् । चन्द्रमार्गं स्त्रीणाञ्च
सर्पिः स्यादस्यतीपमम् ॥” अवि.८७. । चतुर्थं
पथं सर्वरोगघ्नं मन्दाग्रिदीपनं रुच्यं पाके लघु
विषघ्नश्च । रा.नि.व.१५ ।

नारीचम् । क्लौ । शकविशेषे । नातिष्ठ ।
तद्विविधं तिलं मधुरश्च । तिलं रक्तपित्ताः कमि-
कुलहरश्च । मधुरं पिच्छिलं शीतलं विटम्बि कफ-
वातकरश्च । राज. ।

नारीदुग्धम् । क्लौ । मानुषीदुग्धे । See मा-
नुषीक्षीरम् ।

नारीपयः । क्लौ । नारीदुग्धे ।

नारीवल्लभा । स्त्री । गन्धप्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

नारीवण्डः । पुं । स्त्रीनपुंसके । च.भा.१७. ।

नारीष्टा । स्त्री । मल्लिकापुष्पहले । मल्लिकां दू-
लेतरं शास्त्रं । रा.नि.व.१० ।

नारीक्षीरम् । क्लौ । मानुषीक्षीरे ।

नार्यङ्गः । पुं । नागरङ्गहले । कथलां लेनदु-
रांश्च । श्र.र. । [वै.निघ. ।

नार्यतिक्रतः । पुं । किराततिक्रते । त्रिद्वीती ।

नालः । पुं, क्लौ । पद्मदण्डे । अम. । हरिताले ।
स्वामी. । नेत्रे । पिष्ट्वाकिरि । पुं । नलं । रा.नि.
व.८. । मन्द्रे । भा.स.३७.म.सूचीसङ्के ।

नालकः । पुं । कलाये । मटरे । रा.नि.व.१६ ।
नलक इति पाठोऽपि पुस्तकान्तरे दृश्यते । [८ ।

नालवंशः । पुं । नलं । नल शास्त्रं । रा.नि.व.

नाला । स्त्री । नलं । नल्ले । उँटा, गोड़ा ।
अम.भ. ।

नालावती । स्त्री । नागवल्लीलतायां । प.मु. ।

नालिः । स्त्री । नलकास्थनि । नलि । नाय्या,
शिरायां । दि.को. ।

नालिकः । पुं । खड्गके । शङ्खोतर । महिषे ।
विका. । रक्तगन्धवीले । नाडीशके । चर्मकषा-
याम् । वै.निघ. । क्लौ । पद्मे । श्र.र. ।

नालिका । स्त्री । नालायाम् । श्र.र. । नायां ।
अ.टी. । चर्मकषायाम् । जटा. । करिकर्णवधना-
स्त्रे । हारा. । नलाकारतन्मात्रे । नलिकानामग-
मद्रव्ये । श्रेष्ठे । वै.निघ. । मिष्टपवनालितायाम् ।
श.मा. । [गु.डु. । वै.निघ. ।

नालिकिनी । स्त्री । कर्मायाम् । प.प्रे. ।

नालिकेरः (कः) । पुं । नारिकेलहले । अ.
टी.र. ।

नालिजङ्गः । पुं । दोणकाके । हारा. ।

नालिता । स्त्री । (Aium colocasia)

स्वनामख्यातपत्रशके । नाजिता शीष् । प.सु. ।
गुणाः — नाडीचवत् ।

नाली । स्त्री । मनःशिलायाम् । नलिकायाम् ।
वै.निघ. । शाककड्डके । उँटि । मे. । नाशां,
शिरायाम् । अ.टी.भ. । पद्मे । श.र. ।

नालीकः । पुं । पद्मे । स्थाले । शरे । क्ली ।
पद्मपङ्खे । मे. ।

नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । श.र. ।

नालीत्रणः । पुं । नाडीत्रणे । श.र. ।

नात्यपुष्पी । स्त्री । महाशण्डुपे । प.सु. ।

नावनम् । क्ली । नखे । सु. ।

नासत्यौ । पुं । अश्विनौकुमारौ । अम. ।

नासा । स्त्री । नासिकायाम् । वासकहने । रा.
नि.व.५।१६ । [नि. चिका. ।

नासाच्छिन्नी । स्त्री । पूणिंकानामपक्षिविश-

नासा(प्रती)नाहः । पुं । नासारोगविशेषः ।
लक्षणं यथा — “कफाहतौ वायुरुदानसंज्ञौ यदा
स्वभागं विगुणः स्थितः स्यात् । प्राणं वर्णनीयं
यदा स रोगो नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ॥” सु.
उ.२२अ. ।

नासापरिशोषः । पुं । नासारोगविशेषः ।
लक्षणं यथा — “प्राणाश्रिते श्लेष्मणि सारुतेन पि-
प्पलेना गाढं परिशोषिते च । समुच्छसित्यूहसमथ
कृच्छ्राद्यस्तस्य नासापरिशोष उक्तः ॥ सु.उ.२२अ. ।

नासा(सिका)पाकः । पुं । नासारोगवि-
शेषः । लक्षणं यथा — “प्राणाश्रितं पित्तमहवि-
कृत्याद यस्मिन् विकारं बलवांश्च पाकः । तं ना-
सिकापाकमिति व्यवस्थेत् । विक्रेदकोधावपि धन-
दृष्टौ ॥” सु.उ.२२अ. ।

नासायन्त्रम् । क्ली । प्राणार्वादादिदर्शनार्थं य-
न्त्रविशेषः । लक्षणं यथा — “प्राणार्वादाशंसिक-
किंवा नासाकुलहया । प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद-
भगन्दरयन्त्रवत् ॥” अत्रि. ।

नासारोगः । पुं । नासागतैकविंशद्भागेषु ।
यथा — “अपीनसः प्रान्तनस्य नासापाकस्तथैव च ।
तथा शोणितपित्तञ्च पृथगोणितमेव च । सर्वशुभं
शुशुदीनी नासानाहः परित्स्वः । नासाशोषेण स-

हित्वा दशैकाधेरिता गदा । चत्वार्यंशसि चत्वा-
रः शीफाः सप्तार्कदानि च । प्रतिश्लेषायाश्च ये पत्र-
वत्त्यन्ते सचिकित्सिताः । एकविंशन्मितास्ते तु ना-
सारोगाः प्रकौर्त्तिताः ॥” सु.उ.२२अ. । विशेषः
स्वस्वपर्याये स्मृतः ।

नासार्शः । क्ली । प्राणैन्द्रियजातः शंसि । नाटक-
अनं । तत्र लक्षणम् — प्रतिश्लेषाशोषितमात्रं लघुः
कृच्छ्रीकृशता पूतिनस्य सान्नासिकवाक्यत्वं शि-
रोदुःखञ्चेति । सु.नि.२अ. ।

नासालुः । पुं । जातीफलहने । वै.निघ. ।
कटफलहने । श.च. । [सु.स.२२अ. ।

नासावंशः । पुं । नासादण्डः । नाक दीप्तिः ।

नासा(सिका)ग्रोषः । पुं । नासापरिशोष-
रोगः । सु.उ.२२अ. ।

नासासंवेदनः । पुं । काण्डोरलतायाम् ।
कृत्वा । रा.नि.व.३ । किंकिल्याम् । (है.८८) ।
चुद्रकारवेले । वै.निघ. । [डु । च.शा.७अ. ।

नासास्थि । क्ली । प्राणस्थानि । नाटक शो-

नासा(परि)स्त्रावः । पुं । नासास्त्रारोगः ।
लक्षणं — “अजस्रमसं सलिलप्रकाशं यस्या विवर्णे
स्वतीह नासा । रात्रौ विशेषेण हितं विकारं
नासापरिस्त्रावमिति व्यवस्थेत् ॥” सु.उ.२२अ. ।

नासिकस्थमः । वि. । स.सकया निःश्वास-
याहणि । व्याक. । [व्याक. ।

नासिकस्थयः । वि. । नासापथेन पानशीले ।

नासिका । स्त्री । प्राणैन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।
या शुभस्थस्य पत्रमिसर्वैः भवति । सखबोधः ।

नासिकामलम् । क्ली । सिंघाणे । भि.कुं. ।
रा.नि.व.१८ । [का.३]

नासिकाशब्दः । पुं । नासाशब्दे । नाक डी-

नासिक्यम् । क्ली । नासायाम् । त्रिका. ।

नासिक्यौ । पुं । अश्विनौकुमारद्वयौ । ह.च. ।

नास्तितः (दः) । पुं । आसहने । श.च. ।

न.हः । पुं । आनाहे, मलावधमे । वै.निघ. ।

निःशल्या । स्त्री । ज्वरदन्तौक्षुपे । रा.नि.व.१६ ।

निःशूकः । पुं । सुण्डशालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

निःश्रेणिः । स्त्री । वनखर्खुरिकायाम् । मी. ।

निःश्रेणिका । स्त्री । कोङ्कणसिद्धे लणवि-
शेषे । वामविशेषः । गुणाः — नीरसा उष्णा पश्च-
नामकलप्रदा । रा.नि.व.८ । [रा.नि.व.११ ।

निःश्रेणी । स्त्री । खर्खुरीहवे । थै.चू.३ गा.३ ।

निःश्वसन(सित)म् । स्त्री । निःश्वासे ।

निःश्वासः । पुं । नासावायी, प्रश्वासे । हे.च. ।

निःसरणम् । स्त्री । निर्गमने । हे.च. ।

निःसारः । पुं । पृथुश्लिक्ख्योपाकठवे । वड़
मो.टि। शो.गा.गा.३ रा.नि.व.८ । खारीसत्ति-
कायाम् । वै.निघ. । श्रावो.ट.३ गा.३ ।

निःसारकः । त्रि । रेवके ।

निःसारा । स्त्री । कदलीहवे । रा.नि.व.११ ।

निःस्रेहा । स्त्री । अतसीहवे । शनिना । त्रि-
का. ।

निःस्यन्दः । पुं । खावे । चरखे ।

निःस्त्रावः । पुं । भक्तसमुद्भवमण्डे । डा.उ.उ.उ.
मा.उ. फेन । हे.च. ।

निकषः । पुं । स्वर्गमणौ । अ.टी.भ. ।

निकारणम् । स्त्री । मारणे । अम. ।

निकुचः । पुं । डहके । डे.लो. । च.सू.४अ. ।

निकुञ्चकः । पुं । मुष्टिपरिमाणे । स च कुञ्ज-
पादः । भरतद्वृतसर्वस्वे । वानी.३ गा.३ । भा. ।

निकुञ्जः । पुं, स्त्री । जलवेतसे । मद.व.५ । वै.
निघ.२अ.पाण्डु-चि.मण्डू.रा.य.रि.टि ।

निकुञ्जिकास्ता । स्त्री । निकुञ्जिकानामयी-
वह्नौतुल्यगुणकण्टकठवे । निकुञ्जिके । निरीयव-
ह्नौति भाषा । रा.नि.व.८ ।

निकुम्भः । पुं । दलीक्षुपे । र.मा. । वा.सू.१५
अ.शोधनव. । “निकुम्भकुम्भविकलागवाची ।” भा.
म.४अ.नासारी.चि. । “शिशुसिंहो निकुम्भानाम् ।”
* च.सू.३अ.षट्प्रदेहे । जलवेतसे । सु.चि.१७अ. ।

निकुम्भवीजम् । स्त्री । जैपालवीजे । रा.नि.
व.६ ।

निकुम्भा (म्भी) । स्त्री । कटफल । वै.निघ.

२भ.कर्णकज्व.चि. । दलीहवे । प.सु. । चन्द्र-
भाग्याम् । [रा.नि.व.६ ।

निकुम्भाख्यवीजम् । स्त्री । जयपालवीजे ।

निकुतनः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

निकेतनः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. । पक्षा-
ण्णी । श.च. ।

निकाचः (टः, ठः) (कः) । पुं । अडो.ट.३-
वे । आ.ट.का.उ. गा.३ । रा.नि.व.८ । अ.टी.भ. ।
च.सू.२७अ. । (टकः) हलमेदे । (पण्डा) गा.३ ।
वै.निघ. । [कम्. ।

निखण्डिका । स्त्री । गुडूवीकन्दे । शुनू.क-

निखर्वः । पुं । वामने । हे.च. ।

निगडः । पुं । धातुजारणवीजविशेषे । यथा —
सुहृद्दीर्घं पलाशवीजं यगुलुः प्रत्येकं समं ले-
म्बवद्विगुणं सह मर्दयित्वा विधेयः । र.चि.२अ. ।

निगदः । त्रि । पुरातने । वा.चि.७अ. ।

निगन्धिकः । पुं । सुवर्णवन्धके । वै.निघ. ।

निगरः । पुं । भोजने । रा.नि.व.२० ।

निगरणम् । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२० ।
पुं । गले । मी. ।

निगारः । पुं । भक्षणे । अम. ।

निगालः । पुं । गले । गजा । रा.नि.व.१८ ।
अथस्य घण्टावन्धसमोपस्थदेशः । ज.द.२अ. ।

निगालवान् । पुं । अथे । अम. । [उणा. ।

निगुः । पुं । मनसि । त्रिका. । मलि. । मूले ।

निगूढः । वनसृष्टे । हे.च. । त्रि । गुमे ।

निग्रहः । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

निग्रहस्थानम् । स्त्री । भिषजा वादमार्गज्ञ-
नार्थमधिगन्तव्यपदविशेषे । “नित्यकस्य वाक्यस्या-
ज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्याम् अननुयोज्यस्यानुयो-
गोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः ।” च.वि.८अ. ।

निघण्टुः । पुं । अभिधाने, नामसंग्रहे । हे.च. ।

निघण्टुराजः । पुं । मरहरिकभराजनिघण्टौ ।

निघृष्वः । पुं । खुरे । वराहे । उणा. ।

निचयात्मकः । त्रि । साम्प्रतिके ।

निचिकी । स्त्री । उतमायां गवि । अधनि
ग्राहे । अ.टी.भ. ।

निचितः । चि । सञ्चिते । व्याप्ति । हे.च. ।

निचुलः । पुं, स्त्री । हिज्जलहचे । प.सु. । वे
तसहचे । रा.नि.व.६ । अ.स.२५ । जलवेतसे ।
म.द.व.५ । निचोले । पाठुडो । अम. । निम्बह
चे । वै.नि.च. ।

निचुलकम् । स्त्री । हिज्जलफले । च.द. ।
सि.यो.अप.चि.ह.पञ्चगव्यघृते । "विहतानिचुला
नि च ।" निचोलके । हे.च. । [विलासरसे ।

निचुलबीजम् । स्त्री । हिज्जलबीजे । लक्ष्मी

निचोलकः । पुं । कचुलिकायाम् । कौटुम्भी
हे.च. । [कलायमदे । ७७७ । श.च. ।

निण्डला(का) । स्त्री । विहतायां । वै.नि.च. ।

नितम्बः । पुं । श्रोण्याम् । पांशु । रा.नि.व.
१८ । तरुमुध्रे । रा.नि.व.२ । स्क्वे । मं. ।

नित्यगः । पुं । चायुषि । "नित्यं शरीरं चणि
कत्वेन गच्छतीति ।" अ.स.१५. ।

नित्यनाथः । पुं । रसरत्नाकरयन्कारे ।

नित्ययुक् । चि । आमीचं चित्तानुसरणे, पदा
र्थानुसारिणि । च.शा.२५. ।

नित्या । स्त्री । मनसादेव्याम् । तन्मम् ।

निदम् । स्त्री । विषे । श.च. ।

निदद्गुः । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

निदर्शनम् । स्त्री । दृष्टालेनाथः प्रसाध्यते यत्र
तत् । सु.उ.६५. ।

निदाघः (कालः) । पुं । शीघ्रकाले । स च
ज्येष्ठाषाढौ, वैशाखज्येष्ठी वा । अम. ।

निदानम् । स्त्री । रोगनिर्णये । विश. । रोग-
लक्षणे । रा.नि.व.२० । रोगहेतौ, कारणे । तत्र
द्विषमं विप्रकृतसन्निकृतभेदेन । तयोः विप्रकृतं
विरुद्धाहारादि । सन्निकृतं वातादि । मा.नि. ।

निदानार्थकरः । पुं । रोगजनके । मा.नि. ।

निदिग्धा । स्त्री । कण्टकायाम् । रा.नि.व.४
एलायां । श.च. ।

निदिग्धिका । स्त्री । कण्टकायाम् । रा.नि.

व.४ । अ.द.सन्निपातज्ज.वि.पिप्यन्यायघृते । "वा-
यमाणा निदिग्धिका ।" एलायाम् । श.च. ।

निदिग्धिकागणः । पुं । स्वल्पपञ्चमले
अर्क.चि. ।

निदिग्धिकादिः । पुं । निदिग्धिकादिसि-
ङ्ककार्थः । कण्टकारी शृण्वी गृह्यो चेति । अ
न्यः — "निदिग्धिकाबलारास्त्रायमाणास्तपुतेः ।
ममुरविदमैः काथैः... ।" च.द.वा पि.ज्ज.चि. ।

निदेशः । पुं । भाजने । धरणि. ।

निद्रा । स्त्री । स्वापे । शुभान् । तत्कारणम् —
"तम.कफाभ्यां निद्रा स्यात् ।" शाङ्ग. । सा च
वेण्वी माय्युच्यते । यदा चेतन्यवहो शिरा प्रति
तमोगुणमधान. कफः शिरा कण्ठि, तदा धीर-
निद्रा जायते । तदा च ज्ञानाभावो भवति । सा
च प्रलयकालिकी सूक्ता । निद्रा विधा तामसी
स्वाभाविकी वैकारिकी चेति । सु.शा.४५. । नि-
द्राया विधानिषधौ — "दिवा स्वापं न कुर्वीत य
तोऽसौ स्यात्कफावहः । यौधवर्ज्ये काले दिवा
स्वापो निषिध्यते । उत्तिर्ता हि दिवास्वापो नित्यं
येषां शरीरेणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्व-
पतां दिवा । व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्षान्तान्-
नतोसारिणः, शूलशस्रवतस्त्वापरिगतान् हिंसा-
मकुलीकृतान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिथ्यन् भ-
दहृतान् ब्रह्मान् रसाजीविनः । यौ जागरिताश्च-
राग्निप्रशन्नान् कामं दि- स्वापयेत् ॥" भा. ।

"दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वाकीकृता तु
येः । न तेषां स्वपतां दीपो जायतां चापजायते ॥"
सु.शा.४५. । उपयुक्तकाले निद्रागुणाः — "निद्रा तु
सेविता कालं धातुसायस्यतन्दिताम् । पुष्टिवर्ष-
स्त्रीसाहानप्रदीप्तिं करोति च ।" राज.५५. ।

निद्राकरम् । स्त्री । मुनिपण्यकशके । प.सु. ।

निद्रागौरवम् । स्त्री । निद्राबाहुल्ये । मा.नि. ।

निद्रानाथः । पुं । अनिद्रायाम् । मा.नि. ।

निद्रालुः । पुं । वनवर्ज्यरिकायाम् । वन वापु-
हे । वाचांकी । रा.नि.व.१० । नलीनामगन्धद्रव्ये ।
श.च. । [नि.व.६ ।

निद्रारिः । पुं । नेपालनिम्बे । टि.८९७ । रा.

निद्रासञ्जननम् । स्त्री । अश्लेषि । अ.मा. ।

निधनम् । क्ली । मरणे । अम । पुं । वधताराम् ।
[नि. व. ६]

निधमनः । पुं । निम्बुहले । निम्बु ग्राछ । रा.

निधिः । पुं । नलिकायाम् । नालिका । रा.
[नि. व. १२] जीवकौषधी । श. च ।

निधुवनम् । क्ली । सुरते । अम ।

निध्यानम् । क्ली । दर्शने । अम ।

निनन्दुः । स्त्री । स्तवव्यायाम् । हे. च. ।

निन्द(न्य)तलः । नि । निन्दितहले । श. र. ।

निपः । पुं । कदम्बहले । श. च. । कलसे । अम. ।

निपाकः । पुं । रसने, पाके । श. र. ।

निपानम् । क्ली । दीहनभाण्डे । त्रिका. । कृ-
पमभीषे शिलादिषु कृपोढुताम्बुस्थाने । भ. ।

निपुणः । पुं । चिकित्सके । सु. नि. १६५. ।

निफला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लता-
फलकौ । भा. ।

निफालनम् । क्ली । दर्शने । वै. निघ. ।

निफेनम् । क्ली । अहिफेने । रा. नि. व. ६ ।

निबन्धः । पुं । मलमूवरोधरोगे, आनाहे । हे.
च. । निम्बुहले । जटा. ।

निबन्धनम् । क्ली । हेतौ । भा. ।

निभालनम् । क्ली । दर्शने । त्रिका. ।

निमज्जथुः । पुं । शयने । निद्रायां । वै. निघ. ।

निमज्जनम् । क्ली । स्नाने, अत्रगाहने । वै.
निघ. । [वा. चि. ७५.]

निमर्हकः । पुं । मांसस्य विविधव्यञ्जनप्रकारे ।

निमित्त(क)म् । क्ली । हेतौ । मा. नि. । चि-
ह्ने । अम. । (कम्) चुम्बने । श. मा. ।

निमित्तकृत् । पुं । काके । रा. नि. व. १६ ।

निमीलः (नम्) । पुं, क्ली (नम्) । निमेषे ।
हे. च. ।

निमेषः । पुं । नेत्रवर्त्मगतरीगमेदे । लक्षणे—
“निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टा वर्त्मसंयया ।
आलयेदति वर्त्मनि निमेषः स गदी मगः ॥” सु-
ष्ट. २५. । निमेषे । गलक् । श. र. ।

निमेषरुक् । पुं । खद्योते । त्रिका. ।

निम्बगम् । क्ली । जले । रा. नि. व. १४ ।

निम्बः (कः) । पुं । (Melia azadirach-
ta, Syn. Azadirachta Indica.) खन्वा-
मख्यातहले । निम्बु ग्राछ । हिं निम्बु । मं मिंभु,
खिम्बु । कं वेउ । तं येपवेदु । ता. वेपुमसरम ।
गुणाः—शीतः तिक्तः व्रणक्षमिवमिश्रीफघ्नः श्लेष्म-
घ्नः बहुविषपित्तघ्नः विशेषतो हृदयविदाहशान्ति-
करश्च । रा. नि. व. ६ । तत्फलगुणाः—रसे तिक्तं
पाके कटु मेदनं क्षिप्वं लघु उष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मा-
श्लेष्मिमहघ्नश्च । भा. । “द्रव्यानन्तानिम्बवासा-
न्मगुमाः ।” बा. नृ. १५५. चारम्बवादिः । खञ्जूर-
हले । तालीशपत्रे । मरिचे । पलाण्डौ । वनमू-
लके । रा. नि. व. २२ ।

निम्बतरुः । पुं । पारिभद्रहले । रा. नि. व. ८ ।
निम्बुहले । मन्दारहले । अम. ।

निम्बतैलम् । क्ली । निम्बफलोत्पतैले । निम्बु-
फलज टेटल । गुणाः—कटूष्णक्षमिष्ठकफघ्नश्च ।
रा. नि. व. १५ ।

निम्बपञ्चकम् । क्ली । पञ्चनिम्बे । रा. नि. व. ११ ।

निम्बपत्रम् । क्ली । प्रसिद्धं, रक्तपित्तं हितम् ।
निम्बग्राछ । सि. यो. र. पि. चि. खण्डखाद्ये । गुणाः—
“निम्बपत्रं भूतं नेत्रं क्षमिपित्तविषमणत् ।
वातलङ्घटपाकश्च सर्वारोचककुष्ठगुत् ॥” भा. ।
च. द. चट्टाङ्गधूपे ।

निम्बप्रसवः । पुं । निम्बपत्रे । वा. चि. ६५. ।

निम्बवीजः । पुं । राजादनौहले । शिनी-
ग्राछ । रा. नि. व. ११ ।

निम्बुः (म्बुः) (कः) । पुं । (Citrus me-
dica. Var. acida.) अम्रजखीरहले । टैक्-
लेवुत्त ग्राछ, काशकौ लव् । मं निवे । कं नि-
वू । गुणाः—फलमश्मरसं कटूष्णं गुल्मासवातहरम्
आग्नेयं चक्षुषं कासकफकण्ठहृद्हरं । पक्वम-
तीव रुच्यम् । रा. नि. व. ११ । निम्बुकमश्नं वातघ्नं
दीपनं पाचनं लघु क्षमिघ्नं तीक्ष्णसुदरयघ्नं श्ले-
हितं रोचनं मन्दार्थो बहुशुदे च हितम् । भा. ।
“निम्बुकमसिमुहनाशनं तीक्ष्णसुदरयघ्नाप-
हम् । वातपित्तकफशूलिनो हितं नष्टघान्यरुचि-

बोधनम्परम् ॥ विदीषसद्योज्वरपीडितानां दीषा-
शितानाञ्च स्वप्नलानां । मलशयै बहगुदे हितश्च
विमृचिकायां मुनयो वदन्ति ॥” भा.ि. १७५. ।

निम्बुकपानकम् । क्ली । निम्बूसकृतप्रपा-
नके । लघुतु शब्दः । निम्बुरसः १ भ. शकरोदके
६ भ. लवङ्गमरिचचूर्णेन समिश्र्य कृते पानके ।
भा. । [रसः ।

नियतः । पुं । गन्धके । र.सा.सं. वसन्ततिलक-
नियमनः । पुं । निम्बवले । वै.निघ. । क्ली ।
रसस्य संस्कारविशेषः । See पारदः ।

नियामकगणः । पुं । रमनियामकद्रव्यस-
मूहे । यथा — “सर्पादीवनकर्कश्यां कष्टकौ यम
चिञ्चिका । शतावरी शङ्खपथी शरपुष्पा पुनर्नवा ।
मूषापथी च मस्याची ब्रह्मदण्डी शिखण्डिनी ।
अनन्ता काकजहा च काकभाची च पीतिका ।
विष्णुकाला सहचरा सहदेवी महाबला । बला
बागबला मूर्त्त्या चक्रमर्दकरञ्जकौ । पाठा तामल-
की नीली जालिनी पञ्चचारिणी । घण्टा विघ-
ण्टा गोजिह्वा कौकिलाली चन्द्रज्विनि । आखुपथी
चौरिणी च विपुटी मेघरङ्गिका । कृष्णवर्णा च
तुलसी सिंही च गिरिकर्णिका ॥” र.सा.सं. ।

नियोगः । पुं । इदमेव कर्तव्यमिति अवधार-
णे । यथा — पथ्यमेव भोक्तव्यम् । सु.उ. २५५ ।

नियोडा । पुं । कुकुटे । रा.नि.व. १८ ।

नित्या । स्त्री । सर्वपपहांशमाने । प.प्र. ।

निरजता । स्त्री । उपवामे ।

निरशनम् । क्ली । अनशने । व्याक. ।

निरसनम् । क्ली । निषीवने । अम. ।

निरसा । स्त्री । निःशेषिकालयः । रा.नि.व. ८ ।

निरातङ्गः । वि । रोगमुक्तः । रा.नि.व. २० ।

निरापशालिः । पुं । जलशय्यचचे वृष्यम्-
सन्नातशालिषाम्यविशेषः । निर्जङ्गकृद्भृज् देश-
शुक्ल शङ्ख । सं रूपशालि । कं तुलनेन । गुणाः
— मधुरः क्षिप्रः शीतलः पित्तदाहघ्नः विदीषघ्नः
रुच्यः पथ्यः सर्वरोगघ्नश्च । रा.नि.व. १६ ।

निरामज्वरः । पुं । पक्वज्वरे । लघुशब्द — “व-
त्पामना लघुलघु गावाणां ज्वरमार्दवम् । दीषप्र-

वतिकृत्वाहो निरामज्वरलघुम् ॥” भा.नि. ।

निरामयः । पुं । शूकरे । श.मा. । वनकान्ते ।
मे. । वि । रोगमुक्ते । रा.नि.व. २० ।

निरामालुः । पुं । कपिलवले । श.च. ।

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांस्यां । यक्ष
कृटाशाश्रयी । रा.नि.व. १२ ।

निरिन्द्रियः । वि । इन्द्रियशून्यः । [६५. ।

निरिहः । वि । निघटे । निर्व्यापारे । वा.चि. ।

निरुत्यः (त्यितः) । वि । रुते । र.सा.सं. ।

निरुत्थीकरणम् । क्ली । सतलोहस्य भिन्नप-
ञ्चकादिभिः पाकेन सारणं । “सर्वमेतन्मृतं लोहं
पक्व्यं भिन्नपञ्चकैः । यदायं स्यान्निरुत्थ्य सर्वं र-
क्तिवत्तुल्यम् ॥” मतान्नरं यथा — “गोष्ठद्वयके
लोहं तमखले विमर्दयेत् । दिनैकद्वयकाटावे क-
डा गजपटे पचेत् । इत्येवं सर्वलोहानां कर्तव्यं
स्यान्निरुत्थितम् ॥” र.सा.सं. ।

निरुहगुदः (पायुः) । पुं । तन्नामकचुद-
रोगः । लक्षणादि यथा — “वेगमभ्यागृह्णाह । निरुहो
गुदमाश्रितः । निरुहं महत् स्त्रोतः सुगन्धारक-
रोति च ॥ मार्गस्य सौम्यात्तु कृच्छ्रे पुरीषं तस्य
गच्छति । सन्निरुहगुदं व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्त-
रम् ॥” सु.नि. १३५. ।

निरुहप्रक(का)यः । पुं । मृदूजलद्रुहो-
विशेषः । लक्षणं — “वा । लघुमेवन्तु चर्मं संशयते
मणिम् । मणिश्चर्मोपनहन्तु सूचयतीति कण्डि च ।
निरुहप्रकशं लक्षिन्मन्दधारमवेदनम् ॥” सु.नि.
१३५. । [अ. ।

निरुहमणिः । पुं । निरुहप्रकशः । वा.उ. २३

निरुपमः । पुं । गौधिरकजातिभेदे । सु.कल्प.
८५. ।

निरुहः । पुं । वल्लविशेषः । “कषायधीरतैले-
र्यो निरुहः स निगद्यते ।” सा.कौ. । तत्र परि-
माणं — कफे ११ तो. पित्ते ८ तो. वाते च ६
तो. याक्ष्मम् । स्नेहमधुनीय ११४६ पलानि यथा-
क्रमं कफपित्तवातेषु याक्षाणि । तथा कल्कस्य २
प. सैन्धवस्य २ तो. । रसवीरास्त्रमस्यानाश्च एकैकं
पलं याक्ष्मम् । इति निरुहवल्गिकल्पनामात्रा ज्ञे-
या । वै.निघ.व्य.चि. । स पीतकेशनदीपहरश्चक्ष-

नखैलनहं हपिक्किलमधुतैलयापनयुकरथसिद्धीत-
रवलिभेदेन बहुधा । तेषां लक्षणानि तत्त्वार्था-
ये स्यान् । भा. । तस्य कालादि—“अनुवाय
स्निग्धतनुं तृतीयेऽङ्गि निरुद्धयेत् । मध्याङ्गे किञ्चि-
दावर्त्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले । अयत्तस्वेदितीत्सृष्ट-
मलं नातिबभुक्षितम् । मधुसहनकल्काख्यकषाया-
धातः क्रमात् । चीनि षट् इ दश चीणि पलान्
निलरीगिण्ठां । पिप्पे चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च-
चतुष्टयम् । षट् चीणि इ दश चीणि कफे चापि
निरुद्धयम् ॥” च. द. ।

निरोधः । पुं । नाशे । रोधे । मे. ।

निराप्ययालिः । पुं । वापितशाली । देवानां
धानं । गुणाः—लघवः शीघ्रपाका गुणीतरा वि-
टाङ्गिनः दाघ्न्या बल्यो मूत्रवर्धनाथ । रा. नि. व. १६ ।

निर्गुणः । स्त्री । बालस्य तन्नामकमात्रकायह-
विशेषः । वीरशश्विदशयः । यथा दशमे दिने मा-
सि वर्षे वा बालो गृह्यते । तेन तस्य ज्वरमात्रोद्दि-
जनादि भवति । च. द. बालरो. पि. ।

निर्गन्धपुष्पी । स्त्री । शक्तालिवृक्षे । श. च. ।

निर्गुण्डी (गुण्डी) । स्त्री । (Vitex negun-
do.) खन मध्यातहले, सिन्धुवारहले । निर्गन्धा
ग्राह्य । हिं मेउडीसम्भालु, निर्गुण्डी । मं लिङ्गु-
र । ते नाविलिचेट्ट, वेङ्गव । वम्. कट्टि । ता.
नोक्चि । दा. सान्वालि । फा. मिसवान् । गुर्ज.
जगोड । कोङ्कण निर्गुण्डी सिन्धुवार इति च । भा. ।
सा चतुर्धा—श्वेता नीला आरण्या कर्षरी चैति ।
श्वेतपुष्पागुणाः—“निर्गुण्डी कटुका तिक्ता रुचा
चोष्णा कषायका । स्मृतिप्रदा नेत्रहिता केश्या
क्षुध्रिदीपनी । मेघ्या वर्णा च सम्प्रोक्ता शूद्रवा-
सथेयापहा । सन्धिवातश्च वातश्च शोफश्चामङ्गमी-
स्तथा । कुष्ठङ्गफं व्रणं मीहां गुल्माङ्गुलरुजं तथा ।
विषं शूलञ्चारुचिञ्च ज्वरं सेंदी रुजं तथा । गृध्र-
सीच प्रतिग्रायङ्गसं श्वासश्च नाशयेत् । पित्तनाश-
करी प्रोक्ता पर्णमस्या लघु स्मृतम् । क्षमिनाशक्र-
म्योक्तं..... ॥” नीलपुष्पागुणाः—“नीला निर्गु-
ण्डिका तिक्ता रुचा चोष्णा कटुः स्मृता । आधा-
नवातमृदरङ्गसं श्वासङ्गफं हरेत् । वातनाशकरी
प्रोक्ता..... ॥” वै. द्रव्यगुणः । रा. नि. व. ३ । क.
शरीरगुणाः—निर्गुण्डी कर्षरीयुक्ता कट्वी तिक्ता

कफापहा । वातहृयश्च शूलश्च कण्डूकुष्ठश्च नाशये-
त् ॥ आरण्यायोः श्वेतगुणयोः गुणाः—प्रोक्ता चर-
ण्यनिर्गुण्डी पथ्या पित्तज्वरं हरेत् । विषश्च गृध्र-
सीवातं नाशयेद्वर्णकारिणी । पर्णश्चास्मान् कटुक-
चाग्निदीप्तिकरं लघु । क्षमीन् कफश्च वातश्च नाश-
येत्..... ॥ पुष्पञ्चास्याः कटु चोष्णं तिक्तहृमिक-
फापहम् । मीहां गुल्माश्च वातश्च कुष्ठं शोथश्च ना-
शयेत् । अरुचिर्नाशकस्योक्तकुष्ठश्चैव विनाशयेत् ॥”
वै. द्रव्यगुणः । See सिन्धुवारः । नीलनिर्गुण्ड्यां ।
रा. नि. व. ४ । सु. सू. ३७ अ. । नीलशेफालिकायां ।
श. र. ।

निर्घातनम् । क्ली । इतथैतस्य विचाल्य शल्यो-
त्तरणरूपे कर्मणि । सु. सू. ७ अ. । [श. र. ।

निर्जराः । त्रि । जरारहिते । क्ली । सुधाशाम् ।

निर्जरसर्पपः । पुं । देवसर्पये । रा. नि. व. ६ ।

निर्जरा । स्त्री । गुड्यां । तालपर्ण्या । भूर्गी ।
मे. । नलि. मे. ।

निर्भरः । पुं । गर्जे । शब्दे । श. र. । तुषा-

निर्णायनम् । क्ली । गजापाङ्गे । श. र. ।

निर्णैजकः । पुं । रजके । अम. ।

निर्णैजनम् । क्ली । क्षालने । धावने ।

निर्दरम् । क्ली । तरुसारं, वृचनिर्घासं । मे. ।

निर्दहनः । पुं । भस्मातकहृत् । क्ली । तक्षीजि ।
रा. नि. व. ११ ।

निर्दहनी । स्त्री । सूत्रायाम् । भूर्गी । र.
मा. । च. द. शल्य. वि. । “तथाभयां निर्दहनीच ।”

निर्दिग्धः । चि । बलवति, मांसलि । हे. च. ।

निर्देशः । पुं । विस्तरवचने । यथा—“शारीर-
मागन्तु चैति ।” सु. उ. ६५ अ. ।

निर्भस्वनम् (ना) । क्ली, स्त्री । चलत्कके,
लाजायाम् । रा. नि. व. ६ ।

निर्भिन्नचिर्भिटः । पुं । फुटिकायां । श. चि. ।

निर्भुग्नः । चि । विस्कारिते । मा. नि. ।

निम्न(म्न)ध्या । स्त्री । नलिकानामगन्धद्वयी ।
रा. नि. व. १२ । [भके । मे. । चि । पवित्रे ।

निम्नलम् । क्ली । कतकफले । निर्मोक्षाय । च-

निर्मलोपलः । पुं । कृटिके । रा.नि.व.१२।

निर्माल्यम् । स्त्री । शिवनिर्माल्ये । च.द.उ. भा.चि. । देवीकृष्टद्रव्ये । पुराणम् । [व.१२।

निर्माल्या । स्त्री । सृज्जानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.

निर्मलुटः । पुं । वनस्पतिविशेषे । त्रिका. । ख. पं.रे । था.पत्र. । हारा. ।

निर्मोक्तः । पुं । सर्पकक्षुके । मा.पत्र. । थान. । भा.म.४भ.गर्भ.वि. ।

निर्याणम् । स्त्री । गन्नापाद्देशे । ह.च. ।

निर्यातनम् । स्त्री । मारणे । ह.च. ।

निर्यासः (कः) । पुं । तरुचौरं । गो.छत्र. । अ.ठे । वल्कले । छाने । र.मा. । कषाये, क्राये । प्र.मा. । लावायाम् । वै.निघ. ।

निर्यासी (इत्) । पुं । शाखीकवचे । प.सु. ।

निर्यूपः । पुं । निर्यासे । प्र.मा. ।

निर्यूहः । पुं । शिम्बीधान्यकृतकाये । काशवि. । शेष. । र.मा. । प.प्र.१ख. । “शिम्बीधान्यकृतं तोषं निर्यूह इति संज्ञितः ।” ७६.सु. । निर्यासे । अम. ।

निर्योहम् । स्त्री । बोलनामगन्धद्रव्ये । शुन्धी. । दाप्ते । रा.नि.व.६। व्याघ्रनखे । नथी । वै.निघ. ।

निर्व्व(र्व)यनी । स्त्री । अहिनिर्मोके । ह.च. । वै.निघ. ।

निर्व्वचनम् । स्त्री । निश्चितवचने । यथा — “आयुर्व्विद्यतेऽस्मिन्निति आयुर्व्वेदः ।” सु.उ.६५अ. ।

निर्वापणः । त्रि. । रोपणे । नाशने । वा.चि. । ६अ. ।

निर्व्विषः । पुं । जलसर्पे । वै.निघ. ।

निर्व्विषा (पी) । स्त्री । (Curcuma zedoaria) केदारदेशीयद्रव्यविशेषे । निर्व्विषी वाप्तम् । निर्व्विषा इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धा । गुणाः — कटुः शीता कफवातरक्तघ्नी बहुविषघ्नी व्रणरोपणी च । रा.नि.व.६ । [मृ. रा.नि.व.११ ।

निर्व्विजा । स्त्री । काकलीद्रवायां । किम्बुमि-

निर्व्वृत्तिः । स्त्री । उत्पत्तौ । निषादे । “निर्व्व- तिरामयस्त्रासौ ।” भा.पञ्चनि. ।

निर्व्वेधिमः । पुं । तन्नामककर्णवन्धनाकृतौ । “स च पीठोपमपरलिः उभयतः स्त्रीणपुत्रिकाश्रि- तः ।” सु.सु.१६अ. ।

निर्व्वेष्टनम् । स्त्री । नाडीचौरं । हारा. ।

निर्व्व्यथनम् । स्त्री । क्रिद्रे । अम. ।

निर्हारः । पुं । मलसूत्रत्यागभवने । आङ्गिक- तत्त्वम् । निर्हरणे, शल्योद्यत्यादने । भ. ।

निर्हारगृह(स्थान)म् । स्त्री । निर्हारभ- वने । पत्रिथानि । शल्योद्याटनगृहे । स्मृतिः ।

निर्हारी (इत्) । त्रि. । दूरगामिगन्धे । अम. ।

निलिम्बा । स्त्री । दीघनभाण्डे । स्त्रीगवि. । त्रिका. । [अ. ।

निवन्धः । पुं । अन्धस्य ककुदंसभागे । ज.द.२

निवातम् । स्त्री । वाताभावे । गुणाः — “निवाते ह्यायुषे सैन्यमारोग्याय च सर्व्वदा ।” सु.चि.२४अ. ।

निवृत्तसंज्ञम् । स्त्री । गुल्मरोगभेदे । निदा- नादि यथा — “विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चक्षुः सं- दृजं । निवर्त्तते सुरुग्दहं कृत्तिकाक्षच गच्छति । पिण्डितं ययितं चक्षुः तप्लस्वमधोऽस्युः । निवृत्त- संज्ञं सकफकुण्डुकाठिन्यवत् तत् ॥” वा.उ.३२अ. ।

निगल्या । स्त्री । ज्वलदलोत्प्रे । रा.नि.व.६।

निगा । स्त्री । हरिद्रायासः । प.सु. । रा.नि.व. ६ । आसहरिद्रायासम् । संयङ्गसौतालोभादि- चूर्णे ।

निगाकरः । पुं । कुकुटे । श.र. ।

निगाग्या । स्त्री । हरिद्रायासम् । रा.नि.व.६ ।

निगाचरः । पुं । चौरकनामगन्धद्रव्ये । अयं यन्त्रिपणक्षेव भेदः । भटेउर इति नेपालदेशे प्र- सिद्धः । रा.नि.व.१२ । पेचके । प्रगाले । सर्पे । भे. । चक्रवाके । श.र. । [जटा. ।

निगाचरी । स्त्री । केशिनीनामगन्धद्रव्ये ।

निगाटः । पुं । पेचके । ह.च. ।

निगाटकः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

निगाटनः । पुं । पेचके । हला. ।

निगाणशिला (लिका) (पी) । स्त्री ।

अनिश्चितचुरादिमुनिगाणार्थे साववर्णसंज्ञनापितः

निष्ठायाम् । श्रुतिनिर्णयः । सु.सू.८८ ।

निष्ठादिः । पुं । हरिद्रादिगणे । वा.उ.२८ ।

निष्ठाद्वयम् । स्त्री । हरिद्रा दारुहरिद्रा च ।
वा.सू.२५।४२ सुसादिब. । “विनिष्ठा वित्तिका ।”

निष्ठाभ्यः । त्रि । रात्राभ्ये । ऋतुकोषी ।
स्त्री । जनुकालतायाम् । रा.नि.व.२ ।

निष्ठापतिः । पुं । कपूरः । अम. ।

निष्ठापुष्पम् । स्त्री । उत्पलः । उन्मि.कुल ।
रा.नि.व.१० । [श.च. ।

निष्ठाभङ्गा । स्त्री । दम्भपुष्पाम् । दूधपेयी ।

निष्ठासूया । स्त्री । अमसूयायां । रस.र.हि
का चि. ।

निष्ठासृगः । पुं । गगान् । श.र. ।

निष्ठासूहिम् । स्त्री । पाण्डुरीमे लूहिम् ।
“लूहिचूर्णं निष्ठासूयम् । त्रिफलारोहिणीयुतं । प्रलि-
प्ताम्यस्यसिम्भोडामलापाण्डुशाल्ये ॥” र.सा.सं. ।

निष्ठावनः । पुं । शण्डपः । रा.नि.व.४ ।

निष्ठावेदी (इन्) । पुं । कुकुटे । हि.च. ।

निष्ठाहासः । पुं । शक्लपत्रे । त्रिका. ।

निष्ठाह्वा । स्त्री । हरिद्रायाम् । अम. ।

निष्ठाकन्दः । पुं । बालानां रात्रिरोदनरात्रे ।
“कुक्षुन्दरुमली मांसौ हरिद्रा विन्यपत्रकं । सनि-
गुण्डीदलं धूमात् निष्ठाकन्दोऽस्ति नो शिशोः ॥”
रस.र.बाल.वि. ।

निष्ठितम् । स्त्री । तीक्ष्णलूहि । रा.नि.व.१३ ।

निष्ठापुष्पा (ष्यिका) (ष्पी) । स्त्री । शि-
फालिकावले । त्रिका. । श.र. ।

निष्ठाभनम् । स्त्री । मारणे । हला. ।

निष्ठैतः । पुं । वक्रपक्षिणि । त्रिका. ।

निष्ठोत्रा । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । त्रिवृति । उ-
उ.उ. । वै.निघ.२८.अ.चि.शृङ्गादिगुटी ।

निष्ठला । स्त्री । शालपर्णाम् । रा.नि.व.४ ।

निष्ठलाङ्गः । पुं । वक्त्रे । रा.नि.व.१६ ।

निष्ठारकः । पुं । पुरीषलयापरपथ्याये प्रवा-
हिकामदे । सि.यो.प्रवाहिका.चि.भीकण्डः ।

“प्रवाहिकेति सा ख्याता केचिद्विधारकानुसः ।”
पराशरः, उल्लेखः । [त्रिका. ।

निष्ठाकणम् । स्त्री । दन्तशाले । दन्तगणन ।

निष्ठासः । पुं । आसनिर्गमे । वह्निमुख्यासे ।
हि.च. ।

निष्ठाद्विः । पुं । तृणविशेषे । स्वस्वे । उषा. ।

निष्ठाकम् । स्त्री । आसने । मुनिषयकशाले ।
श.र. ।

निष्ठादग्रहः । पुं । ग्रहविशेषे । तदाविष्टस्य
लक्षणं यथा — “ग्रहीत्वा काष्ठलोष्टादि भस्मत्तं चो-
रवामभं । नग्नं धावनसूत्रमदृष्टिं तृणविभूषणं ।
ग्नशानगन्ध्यायतनं रथ्यैकद्वयसंयुतं । तिलाग्रस्य-
मांसिषु सततं सक्तलोचनं । निष्ठाद्विषितं बि-
धात् वदन्तं परुषाणि च ॥” वा.उ.४४ ।

निष्ठादी (इन्) । पुं । हतिपक्षे । अम. ।

निष्ठापः । पुं । सेके । निःष्यन्दे । गभीधानसं-
स्कारे । भ. ।

निष्ठाः । पुं, स्त्री । स्वर्णे । मापचतुष्टये । प.प्र. ।
कर्षपरिमाणे । “चतुर्भिर्मापैः प्राणः स निष्ठा-
ऽष्टकमेव च ॥” गोविन्दः । परिभाषा । स्वर्णदले ।
स्वर्णकर्षे । साष्टशततोलके । हि.च. ।

निष्ठागुः । पुं । वरुणहले । श.च. ।

निष्ठाकः । त्रि । वीर्यहीने । भ. ।

निष्ठाकला (ली) । स्त्री । वृद्धायाम् । रा.नि.
व.१८ । निष्ठारजस्त्रायाम् । श.र. ।

निष्ठाकुटः । पुं । गृहसन्निहितनिकुत्रे । गुप्त-
गृहे । अम. । [रा.नि.व.६ ।

निष्ठाकुटिः । स्त्री । एलायाम् । सूक्ष्मायाम् ।

निष्ठाकुटी । स्त्री । सूक्ष्मेलायाम् । अ.टी.भ. ।

निष्ठाकुम्भः । पुं । दन्तीवले । अ.टी.रा. ।

निष्ठाकुलः । त्रि । त्वक्शिरःस्थिरहिते । सि.यो.
यथा.चि.च्यवनप्राणे । पुं । तरुकोटरे । अम. ।

निष्ठाकथः । पुं । मांसदिकाथे । हि.च. ।

निष्ठा । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

निष्ठानम् । स्त्री । व्यञ्जने । अम. ।

निष्ठोवनम् । स्त्री । मुखेन श्रेष्ठादीनां वसनम् ।

शूद्र फेन'। च.द.साप्रिपातज्ज.वि.। "नस्यं नि-
होवनतथा।" रा.नि.व.६।

निष्ठीविका। स्त्री। निष्ठीवने। च.शा.२३।

निष्ठेवः (नम्)। पुं, स्त्री। निष्ठीवने। अम.।

निष्पकम्। वि। कथिते। अम.। अतिपक-
व्यञ्जनादी। म.।

निष्पत्रकः (त्रिका)। पुं, स्त्री। करवीरव-
त्। कश्चिद् भाष्ये। गुणाः—आधानकरः कटू-
ष्णकषायः कफकरः आसवायूरीचकशूलखर्जूर-
घ्नश्च। रा.नि.व.८। च.।

निष्पत्राकृतिः। स्त्री। अतिप्रीडायाम्। हिं.

निष्पावः (कः)। पुं। (Phaseolus radi-
atus.) A sort of pulse. शिम्बाम्। शैव।
प.सु. श्वेतशिम्बा। भा.नि. शिम्। र.सा.। च.द.
मथि.वि.। राजशिखीवीजः। "निष्पावसु राजशि-
खीवीजं भेटरासु, भेटवासु इति लोकी।" भा.न.
सूरी.नि.। हिं भेटरासु। तं आनपचेद्, राज-
शिखि। हिंसा। गुणाः—वातादिकरः गुरुः सरः
विदाहो दृष्टिघ्नः शूलकफशीफविषापहश्च। वा.
सु.। "निष्पावकफने भटं वधवर्चस्करं गुरु।"
राज.श.प.। "निष्पावी मधुरी कृत्वा विपाकेऽस्त्री
गुरुः सरः। कषायः सान्यपित्तसामूत्रवातविषय-
कृत्। विदाह्युष्णो विषघ्नेषमशोथहृत्कुक्कनाशनः।"
भा.पू.१३.भा.व.। गुणादयः। राजमाषे। हिं
लोविषा। तद्वर्णः। यूष्मगुणाः—“यूपो निष्पावजः
साम्यं भृशसुप्तादयेत् सने। शेषाणं दृष्टिरोरुच-
नाशयेत्सुप्रासितः॥” अदस्य यूष्मगुणाः—“नि-
ष्पावसुपः पित्तसामूत्रसन्धानिलप्रदः। विदाह्युष्णो
गुरुः शीफकफहृत्कुक्कनः स्मृतः॥” द्रव्य.गु.। तु-
षे। स्रपवायी। म.।

निष्पावी। स्त्री। (Vigna Catiang.
Syn. Dolichos sinensis.) शिम्बीधान्यवि-
शेषः। राजमाषे। बीडा इति भाषा। तद्वर्णः।
हिं लोविषा। मं रुडुवर्णः। कं तट्वरः। सा हि
धा हरिक्तुभमेदित। गुणाः—हं एव कषाये मधुरे
कण्ठशुद्धिकरे दीपने कृत्वा द्वितीया तु द्रुष्यच्छा।
रा.नि.व.७।

निष्पत्यनीकम्। वि। उपचारार्थम्। भा

म.४३.सुदरो.वल्लीक वि.। "निष्पत्यनीकं चिरजं
किंश्यात्।" [श.र.]

निष्फली। स्त्री। निष्फलायां। बन्ध्याककोश्यां।

निसारा। स्त्री। कदलीवत्। रा.नि.व.११।

निसिन्धुः। पुं। निर्गुण्डीवत्।

निसुन्दारः। पुं। निर्गुण्डीवत्। भेष.ज्व.चि.
पानीयवर्था। [शाकवत्। वै.निघ.।

निसृता। स्त्री। रक्तविडतायाम्। प.सु. स्थी-

निसृतान्त्रकः। पुं। कौष्ठगतरोगभेदे, व-
द्विरीमे। वै.निघ.।

निस्तनी। स्त्री। वटके। वडि। श.च.।

निस्तर्हणम्। स्त्री। मारणे। अम.।

निस्तलः (लो)। वि। वटुलं। अम.। पुं।
तलप्रदेशः। हिं.च.। [व.१६।

निस्तुषः। पुं। गीधूमः। प.सु.। शम्। रा.नि.

निस्तुषरत्नम्। स्त्री। स्फटिके। रा.नि.व.१२।

विस्तुषचीरः। पुं। गीधूमः। रा.नि.व.१६।

निस्तुपितः। वि। त्वयहिते। म.।

निस्तुषोपलम्। स्त्री। स्फटिके। प.सु.।

निस्तोदः। पुं। अतिशय्यायाम्। [व.८।

निस्तिग्गपत्रिका। स्त्री। कुडीवत्। रा.नि.

निस्तुटी। स्त्री। णाम्। वै.निघ.।

निस्तेणुपिष्पिकः। पुं। राजधूसुरके। रा.
नि.व.११। [का.।

निस्नेहः (हा)। पुं, स्त्री। अतसीवत्। वि-

निस्नेहफला। स्त्री। श्वेतकण्टकायाम्। रा.
नि.व.४।

निस्सन्दः। पुं। सन्दने। त्रिका.।

निस्सृहा। स्त्री। असूलवनस्पती। वै.निघ.।
अग्निशिखावत्। श.च.। [कातिसारे।

निस्सारकः। पुं। प्रवाहिकारीमे। च.द.र.

निहाका। स्त्री। गीधिकायां। अम.।

निहारः। पुं। नीहारः। श.र.। [कीषः।

निचा। स्त्री। निष्पायां। निफि। उणादि-

नीकः । पुं । हचमर्दे । उणा० । रा.नि.व.१२ ।

नीचः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । (श्री.४.११) ।

नीचकः । त्रि । हस्ते । श.र. । स्त्री (का) ।
उत्तमायां गवि । अ.टी.भ. ।

नीचकदम्बः । पुं । गोरलमुण्ड्याम्, महा-
खावणिकायाम् । वै.निघ. ।

नीचकुलियम् । स्त्री । वैकान्तखले । प.सु. ।

नीचगम् । स्त्री । जले । वै.निघ. ।

नीचभोज्यः । पुं । पलाण्डौ । श.च. ।

नीचवज्रम् । स्त्री । वैकान्तमणौ । रा.नि.व.
१२ ।

नीडः । पुं, स्त्री । पलिकुलाये । अम. ।

नीडजः } पुं । पलिसामान्ये । ह.च. । अम. ।
नीडाङ्गवः }

नीतम् । स्त्री । धान्ये । शस्ये । वै.निघ. ।

नीथम् । स्त्री । जले । उणा. ।

नीपः । पुं । कदम्बवृक्षे, धाराकदम्बे । (कलि
कर्म) । सं राजकदम्ब । रा.नि.व.८ । गुणः—
गरदीपहरः । सु.सू.४६अ. । अशोकवृक्षे । नीला-
शोके । बन्धूकवृक्षे । बाकुलि ग्राह । मे. । भूकद-
म्बे । कुक्षिशो । वै.निघ. ।

नीपराजः । पुं । राजकदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

नीरम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । बालके ।
वाजा । वै.निघ.१३.ज्व.चि.दाहचि.चन्दनादिक-
षाये ।

नीरजः । पुं । कासमर्दे । छोटो केटन । रा.
नि.व.८ । जलनकुले, जलमाज्जारे । उद्विड़ाल ।
श.र. । स्त्री । उत्पले । पशु । नीलावले । कुष्ठौ-
षधौ । मे. । “नीरजशारिवे च ।” सु.चि.२५अ. ।
भौतिके । रा.नि.व.१९ ।

नीरजाः । स्त्री । अजातरजसायां स्त्रियि ।

नीरदः । पुं । सुप्तायां । रा.नि.व.६ । वै.निघ.
२३.दाह.चि.चन्दनादिकषायः । त्रि । अदन्ते ।

नीरप्रियः । पुं । जलवैतसे । वै.निघ. ।

नीरवृक्षः । पुं । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीरसः । पुं । दाडिम्बवृक्षे । हारा. । त्रि ।
रसहीने ।

नीरसा । स्त्री । निःश्रेणिकावृक्षे । रा.नि.व.८ ।

नीराखुः । पुं । जलमाज्जारे । उद्विड़ाल ।
हारा. । [उड्डा ग्राह । श.च. ।

नीरिन्दुः । पुं । अशशखोटवृक्षे । आशुर्ग्रा-

नीरुक् } त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० । स्त्री ।

नीरुजम् } कष्टमर्दे । कुड्दिदिशेष । जटा. ।

नीलन् । स्त्री । (Indigofera Tinctoria.)

नील्याम् । नीलपत्रे । मे. । सौवर्चलवृक्षे । ता-
लीशपत्रे । विषे । रा.नि.व.६ । तुल्यके । नीलो-
त्पले । रा.नि.व.१३ । लघाज्जने । वै.निघ. ।

नीलः । पुं । नीलासनवृक्षे । नीलपत्र आ-
मन ग्राह । र.मा. । नीलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । नीलकान्तमणौ । रा.नि.
व.१२ । वै.निघ.२३.लघुचि.नवरत्नराजशृङ्गाङ्के ।
नीलवर्णे । सारिकापल्लवि । नीलवानरे । मे. ।
कृष्णकुरुगटके । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

नीलकम् । स्त्री । कृष्णलवणे । कांस्ये । जले ।
गन्धर्वले । वै.निघ. । कान्तलोहे । रा.नि.व.१३ ।

नीलकः । पुं । नीलमृङ्गराजे । रा.नि.व.४ ।
नीलवीजे, नीलवीज्रासनवृक्षे । रा.नि.व.८ । कृ-
ष्णसारसर्पे । भस्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलकणा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।
जीरके । वै.निघ. । [मयूरे । अम. ।

नीलकण्टकः । पुं । चातकपल्लवि । वै.निघ. ।

नीलकण्ठम् । स्त्री । मूलके । मूला । प.सु. ।

नीलकण्ठः । पुं । पीतशालवृक्षे । पिशांशाल ।
र.मा. । मयूरे । अम. । शिशुवृक्षे । चापपल्लवि ।
खड्गरोटे । दाहूहे । कपोते । गायत्रवृक्षे । हे.
च. । सारसपल्लवि । वै.निघ. । नीलेकदलपुष्प-
वृक्षे । लवणं यथा—“लवणायाम् अभावे तु नील-
कण्ठशिफा मता ।” सु.टी.मधुमती । [११ ।

नीलकण्ठाक्षम् । स्त्री । रुद्राक्षे । रा.नि.व.

नीलकन्दः । पुं । महिषीकन्दे । काल आ-
दिशेष । रा.नि.व.७ ।

नीलकपित्थकः । पुं । महाराजवृत्ते । नील-
वर्णकपित्थमन्दे । रा.नि.व.११ । See टङ्कः ।

नीलकमलम् । स्त्री । नीलपद्मे । नील पद्म ।
गुणाः— शीतलं स्वादु पित्तघ्नं सुगन्धि रुचं रसा-
यने श्रेष्ठं देहदाह्यकरं कैश्चिच्च । रा.नि.व.१० ।

नीलकलम्बी । स्त्री । (*Ipomoea heder-
acea*, Syn. *I. Coerulea*.) खनामख्यात
लतायाम् । नील कल्मी । हिं कालदाना । प-
खां वीजवृक्षं विरचने हितम् । [नि.व.६ ।

नीलकाचोद्भवम् । स्त्री । काचलवणे । रा.

नीलकुरुण्टकः । पुं । (*Barlaria coe-
rulea*.) नीलभ्रिगुटीरूपे, नीलास्त्राने । नील
खंति । रा.नि.व.१० । भैष.कुश.चि. ।

नीलकुसुमा । स्त्री । नीलपुष्पभ्रिगुटीरूपे ।
नील खंति । रा.नि.व.१० । See नीलास्त्रानः ।

नीलकेशी । स्त्री । नीलीरूपे । रा.नि.व.४ ।

नीलक्रान्ता । स्त्री । विण्क्रान्तायाम् । नील
अपञ्जिता । रा.नि.व.५ ।

नीलक्रीडः । पुं । नीलवर्णक्रीडपक्षिणि ।
नील वक्र । वै.निघ. ।

नीलगिरिकर्णिका । स्त्री । नीलापराजि-
तायाम् । रा.नि.व.३ ।

नीलगिरिजा । स्त्री । (*Clitoria Terna-
tea*.) विण्क्रान्तायां । अपञ्जिता । हिं कव-
धंष्टी । वम्. गोकर्णी । आस्फोतायाम् । अपञ्जि-
नी । कीषालरम् । [गालं । भद्रिकी ।

नीलङ्गः । पुं । कृमिविण्शे । कीटमात्रे । श-

नीलचर्म । स्त्री । परुषकफले । रा.नि.व.११ ।

नीलच्छदः । पुं । हंपखर्जूरवत् । वै.निघ. ।

नीलच्छविः । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

नीलजम् । स्त्री । नीललीहे । रा.नि.व.१२ ।

नीलभ्रिगुटी । स्त्री । नीलपुष्पभ्रिगुटीरूपे ।
नील खंति । रा.नि.व.१० । See नीलास्त्रानः ।

नीलतरुः । पुं । नारिकेलवत् । रा.नि.व.११ ।

नीलतालः । पुं । समालवत् । तमाल गच्छ ।
वै.निघ. । हितालवत् । रा.नि.व.८ ।

नीलतुल्यम् । स्त्री । तुल्यमन्दे । वै.निघ.२भ.
लघ.चि.शङ्खशररसः ।

नीलदूर्वा । स्त्री । हरितदूर्वायां । नील इ-
क्ष्वा । रा.नि. । मं नलीहरियाली । कं हसगुक्के ।
तं हरितदूर्वालु । गुणाः— मधुरा तिक्ता शीतला
रीचनी रक्तेपित्तातिसारघ्नी कफवातज्वरघ्नी च ।
रा.नि.व.८ । “कफपित्तास्रवीर्यपलणादाहलगा
मयान् ।” भा. । [व.८ ।

नीलद्रुमः । पुं । नीलवीजासनवत् । रा.नि.

नीलधातुः । पुं । खटिकायां । नील शङ्खि
भाति । र.मा. । [रा.नि.व.८ ।

नीलध्वजः । पुं । तमालवत् । तमाल गच्छ ।

नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । (*Gendarussa
vulgaris*, Syn. *Justicia gendarussa*.)
नीलपुष्पसिन्धुवारवत् । नील निशिता । अश्व-
मादन । तं नलवविलं । वम्. कलअङ्गुला । दा.
कालिसुखालि । गुणाः— कटूणा तिक्ता रुचा
कासघ्नी शंषशीफवायुपदराधानहरी । रा.नि.व.४ ।

नीलनिर्यासकः । पुं । नीलवीजासनवत् ।
रा.नि.व.८ । See नीलवीजः । [१० ।

नीलपद्मजम् । स्त्री । नीलकमले । रा.नि.व.

नीलपत्रः । पुं । गुण्डल्ये । रा.नि.व.८ । नी-
लवीजासनवत् । अश्वत्थवत् । रा.नि.व.८ । दा-
हिमवत् । रा.नि.व.१ । स्त्री । नीलपद्मे । श.
च । [वै.निघ. ।

नीलपत्रा । स्त्री । भूजम्बाम् । वन खगि ।

नीलपत्रिका । स्त्री । नीलासनवत् । नील-
पत्राञ्जासने गच्छ । र.मा. । कृष्णतालमूल्याम् ।
वै.निघ. । [४ ।

नीलपत्री । स्त्री । इक्ष्वनीलीरूपे । रा.नि.व.

नीलपद्मम् । स्त्री । नीलकमले । नील पद्म ।
रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.११ ।

नीलपर्णम् । स्त्री । परुषकफले । कल्पा ।

नीलपर्णी । स्त्री । विदारिवत् । र.मा. । व-
न्दाकवत् । वै.निघ. ।

नीलपिच्छः । पुं । रणश्वे । श्वेन प्राची ।
रा.नि.व.१८ ।

नीलपिष्टोष्णी । स्त्री । हलविशेषि । पीटी-
जी इति लोके । वै.निघ. । [ल्प.८५. ।

नीलपीतः । पुं । महाविषहृथिकभेदे । सु.क-

नीलपुनर्नवा । स्त्री । नीलदलपुनर्नवायाम् ।
हिं नीलगदहपङ्कोया । मं कालीयघ्नगृह । कं क
रियथेक्ष्णकिलु, करियगणजित् । गुणाः — तित्ता
कटूणा रसायनो हृद्रोगपाण्डुययधुशसवातघ्नो ।
रा.नि.व.५ ।

नीलपुष्पः । पुं । नीलसङ्गराजि । नीलभ्रिगुष्ट्यां ।
रा.नि.व.४ । विल्लन्नरत्ने । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै.
निघ. । क्ली । यन्युप्ये । भा. ।

नीलपुष्पकः । पुं । नीलनिर्गुण्डीहने । वै.निघ. ।

नीलपुष्पा । स्त्री । अपराजितायाम् । प.सु. ।
विष्णुकालायाम्, नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.
५ । नीलभ्रिगुष्ट्युपे । नील कोजि । रा.नि.व.१० ।
See नीलास्त्रानः । यन्युप्ये । कृष्णनिर्गुण्ड्यां ।
नील्याम् । वै.निघ. ।

नीलपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । नीलपुष्पापरा-
जितायाम् । नील अपराजिता । रा.नि.व.३ ।
नीलवृज्यायाम् । नील (वाण) । प.सु. । नील्याम् ।
रा.नि.व.४ । अतसीनुपे । यशिनार गच्छ । रा.
नि.व.१६ । [निघ. ।

नीलपृष्ठः । पुं । मन्थविशेषि । कृद्रे गच्छ । वै.

नीलपृष्ठा । स्त्री । नीलीहने । भा.म.१भ. ।

नीलपौरः । पुं । कृष्ण लौ । गुणाः — वातकरः
कफपित्तघ्नः कषायः विदाही च । भा.सु.सू.४५५. ।

नीलफला । स्त्री । जम्बूहने । जोग गच्छ ।
रा.नि.व.११ । वात्ताकुहने । वै.निघ. ।

नीलभण्डः । पुं । पियालहने । पिशाशिल ।
प.सु. । See अखटः । [वै.निघ. ।

नीलभूमिमल्लारः । पुं । खपरधातौ ।

नीलसङ्गराजः । पुं । नीलपुष्पसङ्गराजि । नी-
ल (ककुत्रिश) । हिं भगेरिया । गुणाः — तित्ता-
ष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोफश्वित्रः रसा-
यनश्च । रा.नि.व.४ । [च. ।

नीलमकुष्ठः । पुं । नीलवनसुदे । जकुल.११

नीलमञ्जरी । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै.
निघ. ।

नीलमणिः । पुं । स्वनामख्यातमणौ । नील-
वर्ण मणि । गुणाः — तित्ताष्णः कफपित्तवातघ्नः
धारणात् शुभदश्च । रा.नि.व.१३ ।

नीलमण्डलम् । क्ली । परुषकफले । पुं । त-
हने । जकुल । रा.नि.व.११ ।

नीलमयूरः । पुं । मयूरभेदे । गुणाः — "मि-
धावर्जं स्रोतसाच्च करोत्युत्पादनं शिखी । स वात-
लोऽतिबलकरपुनः किञ्चिद्रसायनः" । अत्रि.११५. ।

नीलमल्लिका । स्त्री । कपित्थहने । रा.नि.
व.११ । [वै.निघ. ।

नीलमल्लिका । स्त्री । पृष्ठकृष्णमल्लिकायाम् ।

नीलसापः । पुं । राजसाधे । वरुणे । प.सु. ।

नीलमीलिकः । पुं । खद्योते । श.मा. ।

नीलमृत्तिका । स्त्री । कृष्णमृत्तिकायाम् ।
पुष्पकासोसे । रा.नि.व.१३ ।

नीलमेहः । पुं । पित्तजन्मसिहरीमे । अत्र री-
गो सफेनं स्वच्छं नीलमेहहति । सु.नि.६५. ।

नीलयष्टिका । स्त्री । कृष्ण लौ । काज्जल हे-
कू । कृष्णकटजे । वै.निघ. । [व.१३ ।

नीलरत्न(क)म् । क्ली । नीलमणौ । रा.नि.

नीलरास्त्रा । स्त्री । नीलपुष्परास्त्रायां । र.मा. ।

नीलरूपकः । पुं । सलहने । वै.निघ. ।

नीललोहम् । क्ली । वर्चलौहे, कृष्णलौहे ।
रा.नि.व.१३ । [जोग । श.च. ।

नीललोहिता । स्त्री । भूजम्बूहने । मेघटे

नीलवटी । स्त्री । नीलवर्द्यां । नीलगडि ।

चि.क्र.क.केशरञ्जने ।

नीलवर्णम् । क्ली । रसाञ्जने । र.मा. । नील-
मूलके । परुषकफले । वै.निघ. । [नि.व.५ ।

नीलवर्षाभूः । स्त्री । नीलपुनर्नवायाम् । रा.

नीलवल्ली । स्त्री । बन्दाके । शान्ति । र.मा. ।

नीलबीजः । पुं । स्वनामख्यातासनहने । नी-
ल-दीक्ष अमन शूफ । मं लोहिवांवीया । कं

कपित्रह्नीने । गुणाः—वीजवर्जो कटू शीतो कषा-
यो कष्टप्रो सारको कण्डूदद्रुघ्नौ । तथोरसितः श्रे-
ष्ठः । रा.नि.व.६ । [पी। प.सु. ।

नीलवुक्ता । स्त्री । कृगलान्त्र्याम् । नील (नी-
नीलवृत्तकम् । क्लौ । तूष्णकाष्ठे । तूष्णे । रा.
नि.व.६ ।

नीलवृषा । स्त्री । वाचांकी । रा.नि.व.७ ।

नीलवृक्षः । पुं । कोङ्कणमालवयोः स्वनामप्रसि-
द्धे वृक्षे । गुणाः—“नीलवृक्षम् कटुकः कषायी शो-
णितयथा । वातामयप्रशमनो नानाशयथुनाशनः ॥”
रा.नि.व.६ ।

नीलशिपुः । पुं । शोभाजनवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

नीलशिखिका । स्त्री । शिखीभेदे । वै.निघ. ।

नीलशुकः । पुं । महाविषवृक्षिकजातिभेदे ।
सु.कम्प.८अ. । [निघ. ।

नीलशोधनी । स्त्री । नील्याम् । नील । वै.

नीलषष्टिकः । पुं । षष्टिकशालिविशेषे । नी-
ल-वर्ण-वृक्षे धाने । गुणैः गौरवष्टिकात्किञ्चिद-
नः । रा.नि.व.१६ ।

नीलसरम् । क्लौ । वाजरा इति ख्याते शस्ये ।
वाजरा । वै.निघ. ।

नीलसहाचरः । पुं । नीलपुष्पकिण्ट्याम् ।
हिं नीलपुष्पकटसरेया । भा.म.४भ.मुखरा.चि. ।
“गुलाघृतं नीलसहाचरम् ॥” भैव. । [व.६ ।

नीलसारः । पुं । नीलवीजासनवृक्षे । रा.नि.

नीलसिन्दुकः (का) (वारः) । पुं, स्त्री ।
नीलनिर्गुण्ड्याम् । नील निर्गुण्डम् । रा.नि.व.४ ।

नीलस्यन्दा । स्त्री । नीलापराजितायाम् ।
रा.नि.व.७ ।

नीला । स्त्री । नीलीरुपे । न.कल.१५अ. नील-
पुनर्नवायाम् । लावायाम् । रा.नि.व.४।५।६ ।
सूत्रायाम् । कृष्णजीरके । वै.निघ. । तन्नामकोर्द्ध-
जवृक्षगतमर्कश्चे । तत्स्थानं कण्ठमाङ्गीमुभयतः ।
सु.शा.६अ. । नीलमलिकायाम् । अम. ।

नीलाख्यः । पुं । नीलमणौ । वै.निघ. ।

नीलाङ्गः । पुं । नीलक्रीडपल्लिः । पारावते ।

वै.निघ. । सारसपल्लिः । चापपल्लिः । रा.नि.
व.१६ । [क्रिमौ । अम. ।

नीलाङ्गः । पुं, स्त्री । गीमलिकायाम् । हि. ।

नीलाञ्जनम् । क्लौ । रसाञ्जने । तुल्यके । रा.
नि.व.१३ । सौवीराञ्जने । मरुदक्षे शुभ्रा । र.सा. ।
गुणाः—उष्णं रसायनं तिक्तं कटु श्लेष्मसुखनेत्ररी-
ग्रवणदाहघ्नं भद्रकक्ष । रा.नि.व.१३ । तच्छोधनं
—“नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बोरुद्रवभाविनं ।
दिनैकमातपे शुद्धिर्भवेत्कार्थ्येषु योजयेत् ॥” र.सा.
सं. । [कुल. वै.निघ. ।

नीलाञ्जनच्छदा । स्त्री । जम्बूवृक्षे । जाम-

नीलाञ्जना । स्त्री । वीजवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्ज्याम् । नील
कपाति । रा.नि.व.४ ।

नीलाण्डकः । पुं । रोहितमन्त्रे । वै.निघ. ।

नीलाद्रिकर्णौ । स्त्री । नीलापराजितायाम् ।
रा.नि.व.३ ।

नीलापराजिता । स्त्री । नीलपुष्पापराजि-
तायाम् । नील अण्डाजिडा । मं नीलपुष्पो ।
कं नीलगिरिकर्णके । गुणाः—शीतला तिक्ता
ज्वरदाहरकातिसारघ्नी विच्छिदिक्कोन्मादमदभ्रम
श्वासातिकासघ्नो भामास्त्रघ्नः च । रा.नि.व.३ ।

नीलाभम् । क्लौ । प्रकमले । रा.नि.व.१० ।

नीलाभ्रम् । क्लौ । कृष्णमे । नील भ्रज । रा.
नि.व.१३ । ५०८ अक्षकम् । [व.६ ।

नीलाम्बरम् । क्लौ । तालीशपत्रे । रा.नि.

नीलाम्बुजम् (अ) । क्लौ । नीलपत्रे । प
सु. ।

नीलाम्लानः । पुं । नीलपुष्पकिण्टीलुपे । नी
ल रौष्टे । मं कालाकोराष्ट । कं करियगोरटे
गुणाः—कटुः तिक्तः कफवातशूलघ्नः कण्डूकुष्ठघ्न
णघ्नः शोक्लघ्नोदपन्नश्च । रा.नि.व.१० ।

नीलाम्नी । स्त्री । स्वनामख्यातफलवृक्षे ।
नल्लवुलगुड, कालीपिठोलि । मं अजगन्धि ।
वै.निघ. । सा श्वेतनीलभेदेन विधा । गुणाः—
मधुरा रूक्षा कफवातघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

नीलालुः । पुं । नीलवर्णालुकविशेषः । नील-
आलू । सं नीलालु । कं करिद्यगणेतु । गुणाः—
मधुरः शीतः पित्तदाहयमघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

नीलायी । स्त्री । नीलनिर्मण्ड्याम् । वै.निघ. ।

नीलाश्मजम् । क्ली । तुल्यके । वै.निघ. ।

नीलाश्मा । पुं । नीलमणौ । रा.नि.व.१३ ।

नीलासनः । पुं । नीलबीजासनमेतद् । पित्रा-
भानविशेषः । गुणाः—कटुः शीतः कषायः कु-
ष्ठकण्टदुद्रुघ्नः सारकश्च । रा.नि.व.८ । [निघ. ।

नीलाह्वा । स्त्री । कृष्णापरजितायाम् । वै.

नीलाचः । पुं । हंसः । वै.निघ. ।

नीलिका । स्त्री । रक्तलौहः । विदुरीतिभाषा।
नील्याम् । नील । रा.नि.व.४ । नीलनिर्मण्ड्याम् ।
वत्तलौहि । रा.नि.व.१३ । लुट्प्रोगविशेषः । लक्षणं
—“कृष्णमेवगुणं वक्तुं गात्रे वा नीलिकां विदुः ।”
भा.नि. । “शीक्रीधोदिकुपिताहातपित्तान्मुखं त-
नु । श्यामलं मण्डलं त्यङ्गं वक्तादन्यत्र नीलिका ॥”
वा.उ.३.१२ । लिङ्गनाशनामकपैतिकट्टिरोगे ।
भा. । See काचः । इन्द्रीवराखतायाम् । वङ्गः ।
कान्तलौहि । वै.निघ. । वारिज्वरः । गजवै. ।

नीलिनी । स्त्री । नील्याम् । च.मृ.२७. । नी-
लवृज्जायाम् । रा.नि.व.४ । सु.मृ.३८७. । सि.यो.
च.ध्या.वि.पञ्चगव्यछते । “नीलिनीं कटुरीहि-
णाम् ।” च.द.ज्व.चि. । “नीलिनीमजगन्धश्च ।”
नीलपुनर्नतायाम् । रा.नि.व.५ । वा.सृ.१५७. ।
“सुकृशङ्किनीनीलिनीतिल्लकानि ।” श्वेतवलायां ।
च.द.गुल्फ.चि. । “सप्तला नीलिनी वचा ।” श्याम-
निवतायां । श.र. । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

नीलिनीफलम् । क्ली । नीलीबीजः । नीले-
र बीजः । सु.सृ.१७. ।

नीली । स्त्री । खनामख्यातचुपे । नील गांछ ।
रा.नि.व.४ । See अक्षिका । नीलवृज्जायाम् ।
नील वेणो । च.द.सन्निपातज्व.चि.षट्पदशक्तिः ।
“नीली कम्पिन्नकं चित्रम् ।” तन्नामकौषधी, य-
स्याः बीरं नीलं पुष्पञ्चापि नीलम् । या चानेक
लताप्रतानवती भवति । च.चि.१७. । नीलाञ्जनि
कायां, शारदफलायां, सिंहपिप्पलीति उल्लेखः ।

सु.चि.२५५. । कालाञ्जयाम् । कर्ण कर्पासः ।
वा.टी.हेमा. । श्रीफलिकायाम् । देव गंछ । उ-
द्धदारके । “नीलीतुल्यं लवेल्लम् ।” “चूर्णे श्यामा
लवनीली ।” सु.मृ.४५. ।

नीलीफलम् । क्ली । श्रीफले । सु.चि.१७७. ।

नीलीवृक्षाकृतिः । स्त्री । शरपुञ्जायाम् । अ-
त्रपुञ्जा, वन नील । वै.निघ. ।

नीलोत्पलम् । क्ली । (Nymphaea stel-
lata or N. Caerulea.) नीलकमले । नील
पद्म, नीलोत्पल । नीलकुमुदे । नील शुम्भि ।
हिं नीलोपर । सं नीलोत्पल । कं नेहदिलु । तं
नल्लकुलुव । गुणाः—अतिस्वादु शीतलं सुरभि सु-
खकृत् पाकेऽतितक्तं रक्तपित्तघ्नश्च । रा.नि.व.१० ।
“नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुखकरं मतं । पाके-
ऽतितक्तं सुरभि रक्तपित्तस्थ नाशकम् ॥” द्रव्यगु-
णः । च.अर्थः.चि. । तन्मूलगुणाः—गुरु विट्भि
शीतलश्च । राज.३५. ।

नीलोत्पलिनी (ली) । स्त्री । नीलकम-
लिण्या । नील पद्मोत्र कांछि । कुमुदिन्यां । शुम्भी
वा कुमुदकुलेत्र कांछि । रा.नि.व.१० ।

नीलोदरः । पुं । महाविषपृथिकजातिमेतद् ।
सु.कल्प.८७. । [वि. रा.नि.व.१३ ।

नीलोपलः । पुं । नीलमणौ । नीलकांछ म-
नीवरम् । क्ली । जले । वै.निघ. ।

नीवारः । पुं । Wild variety of Ory-
za sativa. लणधान्यविशेषः । उडि धान । हिं
तौली । तं निवरिवट्टु । गुणाः—मधुरः क्षिप्यः
लघुः पवित्रः पथ्यदश्च । रा.नि.व.१६ । “नीवारः
शीतलो याही पित्तघ्नः कफवातकृत् ।” भा.धा.
व. । तद्वर्गगुणाः—“नीवारभक्तौ रुचिदो लघुर्दो-
पनकृद्गुरुः । वातकारी यक्ष्मासमीहामत्रणनाश-
नः ॥” वै.निघ. । रक्तपित्तं हितः । सि.यो.र.पि.
चि.खण्डलाये । [धान । र.सा. ।

नीवारतुण्डिका । स्त्री । नीवारः । उडि

नीहारः । पुं । हिमः । मिश्रितः । स च कफ-
वातवर्धकः । “शीताधिकः सनीहारः सविमुरस्मान-
यिवृवान् ।” राज.२५. ।

नुत्तः । पुं । सुद्रपनसठचे । लकुषठचे । वै.निघ. ।

नूतनगुडः । पुं । अभिनवगुडः । नूतन गुडः ।
गुणाः—दाहघ्नः तापघ्नः रसमेन्द्रियतर्पणः शीतः
समधुरश्च । रा.नि.व.१४ । [स्थ. अभ. ।

नूदः । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे, अथत्यभेदे । गीता अ-
नूदन्ता (नूती) । स्त्री । महाभेदायाम् । वै.
निघ. ।

नृपः । पुं । नृपभक्तः । शयञ्चकः । प.सु. । रा.
जादनवृक्षे । शिनी ग्राहः । वै.निघ. अभ. चन्दना-
दितेति । “चन्दनासु नृपं वाञ्छम् ।” तगरपाद-
कायाम् । वै.निघ. । [जा.रा.नि.व.७ ।

नृपकन्दः । पुं । राजपलाण्डौ । वाग. ७. १२ ।

नृपतरुः । पुं । आरम्बधवृक्षः । राजादनीवृक्षः ।
शिनी । चि.क.क.४प. ।

नृपद्रुमः (पादपः) । पुं । स्थूलारम्बधवृक्षः ।
वडू श्लेषात् । रा.नि.व.६ । भा.वा.र.चि.विफ-
लागम्यलौः राजादनीवृक्षे । शिनी । रा.नि.व.११ ।

नृपप्रियः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।
रामशरी । रामशत । रा.नि.व.८ । आनवृक्षः । रा.
नि.व.११ । सारसपक्षिणि । वै.निघ. । वंशभेदे ।
वेडू वै.नि. श.च. । [व.७ ।

नृपप्रियफला । स्त्री । वालाकीवृक्षे । रा.नि.

नृपप्रिया । स्त्री । केतकीवृक्षे । (केश) ग्राहः ।
रा.नि.व.१० । पिच्छीखर्जूरः । शालिधाम् । वै.
निघ. ।

नृपबदरः । पुं । राजबदरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

नृपमाङ्गल्यकम् । स्त्री । आङ्गल्यलपः । रा.
नि.व.४ ।

नृपमाषः । पुं । राजमाषः । रा.नि.व.१६ ।

नृपवल्लभः । पुं । राजावर्त्मने । राजबदरे ।
रा.नि.व.११ । यक्षणां रसविशेषः । कज्जलिः ८
ती. जातीफलं (जाशकन) लवङ्गं (लवप्र) सुला
(भुञ्ज) गुडलकं एला टङ्गणचारः (मृदाश्रात
श्च) जीरकं (क्षीर) तेजपत्रं यमानी शगरी सै-
स्ववत्पत्रं लौहम् अभं ताम्रम् एषां प्र. ४ ती. म
रिचं ८ ती. काशीदुग्धेन धात्रीरसेन वा मर्दयेत् ।
बहुन यथा— पारदः गन्धकः लौहम् अभं शोषकं
चित्रकसूलं चित्रसूलं टङ्गणचारः जातीफलं हि

हु गुदलकं एला सुला लवङ्गं तेजपत्रं यमानीदमं
शगरी सैस्वव मरिचं रीष्यं प्र. १ ती. स्वर्णभस्म १२
रक्तिकं । आदीकरसेन आसलकीरसेन वा भावये-
त् । मावा शोषकलायामिता । रा.सा.सं. ।

नृपवल्लभघृतम् (तैलम्) । स्त्री । निचरीय
घृतं तैलञ्च । रा.नि.व. १० श. दुग्धं २ श. ।
कल्पाय— (अशुभ) नृपभक्तः (तम्र) (जा-
५म) मेदा (अशुभक) टाक्षा (किमुयम्) शाल-
पर्णी कण्टकारी बहनी यक्षिमु वाञ्छालकं (१०-
१५) विडङ्गं मक्षिणा शर्करा (५मि) राखा
नीलोत्पलं गोलरं पुष्करिकं (पु. ५दिश) पुनर्नवा
सैस्वव पिप्पली (पिप्पुल) प्रत्येकं १० ती. तैल-
नस्यं घृतसंवनञ्च । भेष. । अथवा तैलघृतयोः प्र.
४ श. दुग्धं १६ श. कल्कद्वयं प्र. २ ती. रसर. ।

नृपवल्लभा । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.
व.१० । महाराजचूतवृक्षे । वै.निघ. ।

नृपात्मजः । पुं । महाराजचूतवृक्षः । रा.नि.
व.११ । आमातकवृक्षः । वै.निघ. । स्त्री (जा) ।
कटुत्त्वाम् । रा.सा. ।

नृपावम् । स्त्री । शालिधाम्यविशेषः, राजाश्वे ।
गुणाः—विदोषघ्नं सुखिधं मधुरं लघु दीपनं वल्यं
पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्धनञ्च । रा.नि.व.१६ ।

नृपामयः । पुं । राजयलणि, सद्यसीने । रा.
नि.व.१० । [म. प.सु. ।

नृपार्हम् । स्त्री । शालिधाम्ये । देशमुखिक धा-

नृपावर्त्तः । पुं, स्त्री । राजावर्त्तमणौ । रा.
नि.व.१२ । [जपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

नृपाह्वयः । पुं । राजावर्त्तमणौ । प.सु. । रा.

नृपेष्टः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ । रा.
जबदरवृक्षे । रा.नि.व.११ । नीस्त्रीवृक्षे । वै.निघ. ।

नृपोचितः । पुं । राजमाषः । ववङ्गः । प.सु. ।
रा.नि.व.१६ । [णौ । रा.नि.व.१८ ।

नृमाणम् । स्त्री । पादात् ऊर्ध्वविस्त्रतदोपा-

नृसारः । पुं । निषादल इति ख्याते द्रव्ये ।
महाडावके ।

नेता । पुं । सिन्धुवारकपे । निमिन् । रा.नि.
व.४ । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

नेत्रम् । क्ली० दर्शनेन्द्रिये । ८५०० । रा.नि.व. १८ । नेत्रपरीक्षा यथा — वातेन रुक्लं धूमरुणञ्च । पितात् पीतरक्तहरितवर्णं सदाह्व । कफेन धवलं ज्योतिर्हनिच । भा. । तदुक्तं — “विद्याद्वाङ्मूल-
बाह्व्यं स्वाङ्गुलीदोरसम्मतं । द्वाङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्गयनमुद्दं । सुहृतं गोलनाकारं सर्वभूतग-
न्धाह्वम् । जलं भूवीऽपिती रक्तं वातात् कणं मितं जलात् । आकाशादधुमागीञ्च जायते नेत्र-
बहुदे । दृष्टिज्ञाञ्च तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशार-
दः । नेत्रायामविभागान् कृष्णमण्डलमुच्यते । क-
ष्णात् सप्तमस्मिन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्ड-
लानि च सर्व्वीयं पटलानि च लोचने ।” सु.उ. १अ. । तरुमूलं । गोष्ठेर नि.क.उ. रा.नि.व.२ । च.द.वि.ज्व.वि. । “दीर्घपत्रकणस्थनेत्रम् ।” वलिशष्पाकायाम् । शला इति लोके । यथा — नेत्राणि सुवर्णरजतमायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमथानि शृङ्गानि दृढानि गोपृष्ठाकाराणि ऋजूनि गुटिकासुखानि । तदभावे नलवशास्थिस-
म्भवाः । नेत्रप्रणिधानदायाः षट्, पाञ्चावपीडितम-
त्युत्प्लवमवसन्नं तिथ्येकानि च लिलं विवर्तितं मिति । अतिस्थूलं कर्कशमवनतमण भिन्नं सन्नि-
कृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं सूक्ष्मातिच्छिद्रमतिदीर्घमतिङ्ग-
स्त्रमित्येकादशनेत्रदीषाः । सु.चि.३५अ. । See अनुवासनवलिः ।

नेत्रकर्म (प्रसाधनेम्) । क्ली० । सप्तविधने-
त्रोपवारिषु । यथा — “सिकशाश्रीतसम्पिण्डी वि-
डालसर्पणस्तथा । पुटपाकोऽञ्जने नेत्रे यथावस्थं
प्रयोजयेत् ॥” तोड. । भा. । [अम. ।

नेत्रच्छदः । पुं । नेत्रावरणे । ८५००० पाठः ।

नेत्रधावनम् । क्ली० । चक्षुर्धावने । तस्य वि-
धिः — “दलसूर्ध्वमधी घृहा प्रायः सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णसुखलेन दृष्टिराशु प्रसीदति ॥” राज.१प. ।

नेत्रनैर्मल्यकारी । पुं । खर्परधातौ । वै.निघ. ।

नेत्रपथ्यन्तः । पुं । अपाङ्गदेशे । रा.नि.व.१८ ।

नेत्रपाकः । पुं । चक्षुषः पाके । लक्षणं — “क-
ण्डूपद्मेहालयुतः पक्वोदुस्वरसन्निभः । संरम्भी पच्यते
यस्य नेत्रपाकः स शीथजः ॥” मा.नि. ।

नेत्रपाषाणः । पुं । कटुकायाम् । र.मा. ।

नेत्रपिण्डः । पुं । विडाले । नेत्रगोलके । द्वा-
रा. । [१ ।

नेत्रपुष्करा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व. ।

नेत्रबलम् । क्ली० । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

नेत्रभूषणम् । क्ली० । कृष्णाञ्जने । कान्ति लुप्या ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

नेत्रमङ्गलकारी (इन्) । पुं । खर्परधातौ ।

नेत्रमलम् । क्ली० । पिण्डे । पिण्डे । वै.निघ. ।

नेत्रमीला । स्त्री । यवतिकालतायाम् । रा.
नि.व.३ ।

नेत्ररोगः । पुं । दृष्टिगतरीगे । ८५००००० ।
तस्य निदानं — सन्ततदूरं लणरोदनकोपशीकाभि-
घातादिभिर्वातादयः कुपिता नेत्रविकारान् जनय-
न्ति । ते च रोगाः षट्समिताः । यथा — वातजा
दश्च, पित्तजा दश्च, कफजास्त्रयोदश्च, रक्तजाः
षोडशः । त्रिदोषजाः पञ्चविंशतिः, वाह्यौ द्वौ । ते
च पुनः षट्समतिप्रकारा अवयवभेदेन षट्समति-
र्भवन्ति । यथा — सस्याश्रया नव, वर्मजा एकविं-
शतिः, शुक्लजा एकादशः । कृष्णजाश्चत्वारः । सर्व-
स्थाः सप्तदश, दृष्टिजाः द्वादश, वह्निजातो द्वौ
चित् । मा.नि. । अथस्य नेत्ररोगा यथा — “तीय-
स्त्रावः प्रसन्नास्त्री नक्तान्स्थिसिरस्तथा । सुषुप्तौ
सुषुजालञ्च पटलम्बुदन्तथा ॥ पृथग्वावस्य काचाको
रक्तसावस्यैव च । चिपिटी वर्मरोगश्च अभिष्यन्द-
स्यैव च ॥ वातपित्तकफैर्दृष्टेर्नेत्ररोगा भवन्त्यमी ।
लिङ्गं चिकित्सितं तेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥” ज.द. ।

नेत्ररोगहा । पुं । वृश्चिकाल्या । विज्ञाति ।
रा.नि.व.८ ।

नेत्ररोम । क्ली० । नेत्रपञ्चणि । वै.निघ. ।

नेत्रवती । स्त्री । पश्चिमदेशप्रसिद्धभारतवर्षीय-
नद्याम् । एतज्जलगुणाः — सुमधुरं कालिजनकं उ-
च्यं पुष्टिकरं दीपनं पाचनं वल्यञ्च । रा.नि.व.१४ ।

नेत्रवर्त्म । क्ली० । दृष्टौ, नेत्रे । वै.निघ. ।

नेत्रवर्त्मबन्धः । पुं । नेत्ररोगविशेषः । वै.निघ. ।

नेत्रवस्तिः । पुं । नेत्रे वस्तिदानप्रकरणे । “ने-
त्रलोत्रं परिशय्य सार्द्धञ्च हयमङ्गलम् । सर्व्वतश्चापि
वमनीं जलं दत्त्वा प्रमर्दयेत् ॥ तेन पिण्डेनालवणं

दृढं सम्भिवर्जितम् । कृत्वालवालं दृक्प्रान्ते
शुक्रभागं द्रवण वै । पूरयेच्च यथापक्वा पूरित
येव जायते । नेत्रे पलं प्रकुर्वीत विकासस्तु तथै
व च ॥ स्वस्थं कफे सम्भिरोगे मात्रा पच्यते वि-
दुः । कफे वाते कृष्णरोगे मात्रा सप्तशतं मता ।
दृष्टिरोगे वटशतं अधिमये सहस्रकम् । शक्तेऽति
कुटिले ऋन्ने स्वात् हादशशती मता ॥ पित्तरोगे
नवशतं सहस्रं वातरोगिणाम् । एकाहं वा त्राहं
वापि पञ्चाहं चैष्यतेऽथवा ॥ द्रवञ्चापाङ्गती नीला
नीलद्रव्यं विलोक्य च । सुखं निरीक्षयेत् पश्चात्
नेत्रवस्तिविधिसूत्रम् ॥ निर्बलित्व्याधिप्रान्तिन्य कि-
यालाघवमेव च । सम्यक् रोगे सुखसुप्तिवैश्यां वर्ण-
पाटवम् ॥ शोकाशुपातगुरुता स्मैश्र स्यादति-
पितं । रुचाविलं सरक्कच नेत्रं स्याद्दीनतपितं ॥
रुचे स्निग्धः क्रमशश्च प्रयोज्यः सम्प्रदायतः ।”
तोड, । See सु.उ.१.८५. ।

नेत्रविभूषणम् । क्ली । नीलाञ्जने । वै.निघ. ।

नेत्रवैमल्यकारी (इन्) । पुं । खपरिधाती ।
वै.निघ. ।

नेत्राभियन्दः । पुं । नेत्रसंलग्नतरोगे । ने-
त्राभ्यन्तरीयं वा इक उच्छेत् । स चतुर्विधः वाताभिय-
न्दः, पिप्पलाभियन्दः, कफाभियन्दः रक्तजर्षित ।
अथ रोगः प्रायेणाधिमन्यादिसर्वविधनेत्ररोगाणा-
माकारः । लक्षणं यथा—“प्रायेण सर्वे नयनाम-
यास्ते भवन्त्यभियन्दनिमित्तमूलः । वातात्पित्तात्
कफाद्रक्तादभियन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घो-
रः सर्वनेत्रामयाकरः । निम्नोदमलम्भनरः सहस्र-
सहस्रपारुष्यशिराभितापाः । विगच्छभावाः शिशि-
राशुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ दाहप्रपा-
कौ शिशिराभिमन्दा भूमायनं वापसमुद्यय । उ-
ष्णाशुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भव-
न्ति ॥ उष्णाभिमन्दा गुरुताविशोफः कण्डूपदेहा-
यतिशीतता च । सर्वातो मुहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ तामाशुता लोहित-
नेत्रता च राज्यः समलादतिलोहिताश्च । पित्तस्य
लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भव-
न्ति ॥” सु.उ.६५. ।

नेत्रामयः । पुं । नेत्ररोगे । रा.नि.व.२०. ।

नेत्रामयहरः । पुं, स्त्री । खपरिः । वै.निघ. ।

नेत्राम्बु । क्ली । अशुषि । छ.श.३.३५. । अम ।

नेत्रारिः । पुं । सुहृद्भवे । मनजा ग्राह । रा.
नि.व.८. ।

नेत्रार्शः । क्ली । अलिजाताशंसि । तत्र वर्त्माव-
रोधः वेदनास्वावे दर्शननाशश्च । सु.नि.२.५. ।

नेत्रास्थि । क्ली । नयनाधिष्ठाने घोषास्यास्थि-
त्रये । च.श.७५. ।

नेत्री । स्त्री । नाभ्यां । श.र. ।

नेत्रोपमः । पुं । वातामे । वामांश. भा. ।

नेत्रोपमफलः । पुं । वातामध्वजे । भा. ।

नेत्रोषधी । स्त्री । अजयद्रुमा । तीठ पूञ्जी,
कौ.गा. । प.सु. । र.मा. । क्ली । नेत्रहितोषध-
माने । पुष्पकाशौषे, नीलाञ्जने । नील शीतारु-
म् । रा.नि.व.१२. ।

नेत्रावर्गः । पुं । चतुर्द्विंशतद्रव्यगणौ । यथा—
“हिंसा रसाञ्जनमोक्तं विफला लोप्रकहयं । कु-
मारिका च विमला गणोऽयं नेत्रासंज्ञकः ॥” अ-
र्क.चि. ।

नेदिष्ठः । पुं । अदीटवृत्ते । जटा. ।

नेपालः । पुं । कृष्णलौ । वै.निघ. । [नि.व.१२५]

नेपालकम् । क्ली । ताम्रधातौ । उभय । रा.

नेपालनिम्बः । पुं । पातितकको चित्रांशो
चिरदता, नेपालनिम्बं परादते इति च लोके ।
गुणाः—“नेपालनिम्बः शीतोष्णो योगवाही लघु-
स्लथा तिक्तोऽनिकफपित्तस्रशोफलणाज्वरापहः ।”
रा.नि.व.८. । [कभेदे । भा.पु.१५.शा.व. ।

नेपालमूलकम् । क्ली । गजदन्ताकारं मूल-

नेपालशृङ्गी । स्त्री । नेपालदेशीयशृङ्गीविधे ।
नेपालदेशीय शृङ्गी विधे । गुणाः—“नेपालशृ-
ङ्गी नेपाली हन्ति सा कफजान् गदान् । वातजा-
त्रिखिलांश्चापि सन्निपातींश्च ज्वरम् । आमवातं
महाघोरं हृद्रोगमपि दारुणम् ।” अत्रि. [निघ.]

नेपालि(ली)का । स्त्री । सोमलताया । वै.

नेपा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । मे.उ.३. । रा.
नि.१.१०. । कम्पूथाम् । वा.उ.५.५. । मनःशिला-
याम् । वै.निघ.हिक्का,वि.धूसे ।

नेपालीयम् । स्त्री । ताम्बे । वै.निघ. ।

नेपालेष्ठः । पुं । पुष्पकेची । भूँड़ि डेकु ।
रा.नि.व.१४ ।

नेमिः (मी) (इन्) । पुं । शक्रखदिर । रा.
नि.व.८ । चक्रवाकपविणि । च.इ.१५. । तनि-
शब्दे । अम. । र.मा. ।

नेमिहवः । पुं । श्वेतखदिरहव । रा.नि.व.८ ।

नैकुम्भम् । स्त्री । जैपालबीज । सा.कौ. ।

नैगमेषः । पुं । पितृग्रहसंज्ञके बालरोगे । त-
दाविष्ट लक्षणं यथा—“यः फेनं वमति विनम्यते
च मध्ये सोढेनं विलपति चीर्द्धमीलमाणः । त्व-
र्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि
नैगमेषजुष्टः ॥” नैगमेषसु पाल्म्या सृष्टो मेषान-
नो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः स-
खा । सु.उ.२७५. । [१. सु.शा.१०५. ।

नैगमेषापहृतः । पुं । नागीदर । नागोद-

नैचिकी । स्त्री । उत्तमायां गवि । अम. ।

नैचुलम् । स्त्री । हिज्जलबीज । च.सू.२५ वसन. ।

नैदानिकः । वि । निदानशास्त्रकुशले ।

नैपालः । पुं । नेपालनिम्ब । छिद्रेता । रा.
नि.व.६ ।

नैपालिकम् । स्त्री । ताम्रधातौ । रा.नि.व.१३ ।

नैपाली । स्त्री । मनःशिलाभेदे । नेपालि-
मन छानि । मे. । सु.चि.२५. । मनःशिलायां ।
र.मा. । रा.नि.व.११. । नील्यां । श.र. । नवम-
ल्लिकायाम् । गेडेती । वसन्ती नवारीति लोके ।
भा. । रा.नि.व.१०. । शंफालिकायाम् । मे. ।
इतुभेदे, नेपालेची । गुणाः—वातकरः कफपि-
तघ्नः कषायो विदाही च । सु.सू.४५५. । [म. ।

नैग्रोधम् । स्त्री । वटवृक्षफले । वटवृक्ष । अ-

नैर्भरजलम् । स्त्री । निर्वर्भरवारिणि । तूर्णज-
लम् । “शैलसानुस्रवहारिप्रवाहे निर्भरौ भरः ।
स तु प्रस्रवणस्यापि तत्रत्यं नैर्भरं जलम् ॥” भा. ।

नैषधकः । पुं । निषधदेशीये शालिधान्धभेदे ।
गुणाः—शालिवत् । च.सू.२७५. ।

नौदयन्ती । स्त्री । नवमल्लिकायां । र.मा. ।

न्यक्कारका । स्त्री । पतङ्गविशेषे, विष्ठाकीटे ।
हारा. ।

न्यग्रोधः । पुं । वटवृक्षे । वटेश्च । रा.नि.
व.२३।११ । सु.सू.३८५. न्यग्रोधादिः । युतश्रेण्यां,
आसुकर्णोलतायाम् । भूयाकथि । रा.नि.व.२३।
शमीवृक्षे । मे. । विषपण्यो । मोहननामोषधी ।
विश्व. । [याम् । श.मा. ।

न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । सुन्दरस्त्रि-

न्यग्रोधपुटपाकः । पुं । वटकल्कादिसाध्य-
पुटपाके । यथा—“न्यग्रोधादेश कल्केन पूर्यद्ग्री-
रतिभिरे । निरन्तमुदरं सम्यक् पुटपाकेन तप-
चेत् ॥” अस्य रसो मधुना सर्व्वोत्तिसारं हितः ।
शार्ङ्ग.स.ख.१५. ।

न्यग्रोधादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । य-
था—“न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोधयुग्मं जम्बुद्वया-
ज्ज्वलकपीतनसोमवल्कं प्रत्नामवञ्जुलपियालपलाश-
नन्दि-कोलौकदम्बविरलासधुकं मधूकम् ॥” इति
द्रव्याणि । अन्यः—“न्यग्रोधादुस्तराश्वत्थम्लमधुकः
कपीतनककुभकोशमचौरकपञ्चजम्बूद्वयपियालम-
धूकरोहिणीवञ्जुलकदम्बवदरीतित्तुकोशलकौरीप्र-
सावरीप्रभलातकपलाशनन्दिहचायति । गुणाः—
“न्यग्रोधादिर्गुणी वण्यः संयाही भयसाधकः । र-
क्तपित्तहरी दाहमेदघ्नो धीनिदीपहृत् ॥” वा.सू.
३५५. । सु.सू.२८५. । [रा.नि.व.१ ।

न्यग्रोधिका । स्त्री । आसुकर्णोलतायाम् ।

न्यग्रोधी । स्त्री । द्रव्यायाम् । वट्ट दह्नी । रा.
नि.व.५ । आसुकर्णोलतायाम् । युतश्रेण्याम् ।
रा.नि.व.४ । शुलकुड्डीति कश्चित् । अम.भ. ।

न्यङ्गुः । पुं । शम्बरमृगे । शम्बर इति भाषा ।
हिं वराहशिङ्गा । मांसगुणाः—स्वादु लघु बल्यं
वृष्यं विदोषघ्नम् । भा.मांसव. । मणिविशेषे । मे. ।

न्यङ्गुभूरुहः । पुं । आरम्भवृक्षे । वै.निघ. ।
श्रीणाकहवे । शोभापांठी । विका. ।

न्यच्छम् । स्त्री । छद्मरोगभेदे । तल्लक्षणं—“म-
खलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितं । स-
हजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥” सु.नि.
१३५. । [हृषि । स्त्री । घासे, दण्डे । मे. ।

न्यचः । पुं । गण्डके । गङ्गा । वै.निघ. । म-

पञ्चाक्षम् । स्त्री । भक्तिमतसङ्के । इति । श.च. ।

पञ्चाङ्गः । पुं । श्रीमते । चाङ्गः । श.च. ।

पञ्चमः । पुं । दीने । पञ्चाक्षम् । इति । वै.निघ. ।

श.च. । वि. । कुक्षे । कृ.क. । म. । दन्तामुद्ये ।

श.च. । स्त्री । चाङ्गः । कर्मणि । म. ।

पञ्चपञ्चाशद्वयः । पुं । अक्षय उपादय
म. । भक्ति । का.पुराण. ।

पञ्चाङ्गः । वि. । श्रीमते । श.च. ।

पञ्चमन्द्रियः । वि. । अक्षयमन्द्रिये, सप्तमो.
श.च. ।

प

पक्कटी । स्त्री । प्रलम्बः । पाकुड गडि । वै.
निघ. ।

पक्क(त्त)पौडः । पुं । वहेनउदे । हि पखीडा ।

गुणाः—हृद्यजनविधौ शलः कटुः जीर्णज्वरघ्नः ।
रा.नि.व.प. ।

पक्ता । वि. । स्वयं पाककर्तृणि । पुं । अर्थः ।

पक्तिः । स्त्री । गौरवे । पाके । म. । पाकशकौ ।
च.द.शिराव्यधे ।

पक्तिशूलः । पुं । स्त्री । परिणामशूलरीगे । रा.
नि.व.२० । See अन्नद्रव्यशूलः ।

पक्कः । वि. । कृदिते गते वा (वस्तुनि) । र.मा. ।
परिणते । श.क. । अम.भ. । स्त्री । स्विन्नतण्डु-
लादी । पुराणम् । [चक्रे । वै.निघ. ।

पक्कत् । पुं । निखडवे । श.च. । वि. । पा-

पक्कपात्रम् । स्त्री । पक्कशरावे । वा.उ.५अ. ।

पक्कमांसम् । स्त्री । पाकमिदमांस । पाक
कृत्वा शरितः । गुणाः—हितं बलवर्धनं वायवर्ध-
नञ्च । रा.नि.व.१० । वृद्धदरः । म.द.व.६ ।

पक्करसः (सिकः) । पुं । मये । श.र. । ती-
क्ष्णमयमर्दे, शौधौ । गुणाः—बलवर्णकरः सरः
शोफघ्नः वातघ्नः पाके मधुरः हृद्यः इन्द्रियवीधनयः ।
सु.स.४५अ. । "रीचनी दीपनी हृद्यः शोषशोफा-
शमो हितः । खिद्यपतिकारप्रो बर्ग्यः पक्करसो
मतः ॥" च.स.२७अ. ।

पक्कवारि । स्त्री । उज्ज्वली । काञ्चिके । श.च. ।

पक्कशयसमोन्नतिः । पुं । राजकदम्बे ।
वै.निघ. । [द्वयं ।

पक्कान्नम् । स्त्री । पाचितान्नं । घृतादिपक्कमन्त्र-

पक्काशयः । पुं । नामिर्धर्माणि । पाकशयः ।

"पक्काशयो लघो भर्माः ।" रा.नि.व.प. । अपिच
"नामिमनालर्गो जनीराशरासाशयस्थयाः । कामा-
शयादधः पक्काशयादुर्गन्तं पाकला ।" भा. ।

पक्कटका । स्त्री । दण्डकाशम् । वै.स.प. ।

पक्खण्डः (पौडः) । पुं । पक्कपौडवे । प-
पौडः । रा.नि.व.प. ।

पङ्कः । पुं । कर्दमे । कर्मणि । गुणाः—पक्का-
दाहनाशिलं भक्षणयमित्तत्वं हिमत्वञ्च । राजा ।
शोषघ्नत्वं मूलत्वञ्च । भा. ।

पङ्ककर्वटः । पुं । कामलकर्मणि । शिडम श-
निः । चिका. । [पारी । चिका. ।

पङ्ककीरः । पुं । कोयष्टिकपक्षिणिः । टिडिड

पङ्ककीडः । पुं । वा.उ.१० । वै.निघ. ।

पङ्कगडुकः । पुं । (Magrognathus) प-
ङ्कालमस्यं । दृढमस्यमर्दे । भा.कलि गडि ।
चिका. ।

पङ्कगतिः । पुं । पङ्कालमस्यं । श.मा. ।

पङ्कग्राहः । पुं । शिशुमारः । वै.निघ. । मकरे ।
हारा. ।

पङ्कजम् (न्म) । स्त्री । पद्म । प.सु. ।

पङ्कजातः । पुं । भृङ्गराजतुपे । डोभटाज ।
वै.निघ. । [प्राशस्त खाड़ । वै.निघ. ।

पङ्कजिनी । स्त्री । पद्मालये, कमलिनाम् ।

पङ्कपपटी । स्त्री । सौराष्ट्रवृत्तिकायां । र.मा. ।

पङ्कमण्डुकः । पुं । जलगुह्यौ । वै.निघ. । श-
म्बुके । भा.क. । हारा. ।

पङ्ककट (हम्) । स्त्री । पत्र । रा.नि.व.१० ।

पङ्कवारि । स्त्री । काञ्चिके । वै.निघ. ।

पङ्कवासः । पुं । कर्कटे । रा.नि.व.१२ ।

पङ्कशक्तिः । स्त्री । युक्तौ । त्रिपु. । त्रिका. ।

पङ्कशू(पू.सू.)रणः । पुं । पञ्चकन्दे । श्रीनू. । त्रिका. ।

पङ्कारः । पुं । (Vallisneria, or Tropa hispinosa.) जलजडलविशेष, कण्टकसंवत्यां । सं. ।

पङ्किलः । त्रि. । पङ्कमये । मलिनः ।

पङ्कीरः । पुं । टिट्टिमपक्षिणि । टिट्टित्ति शीथी । वै.निघ. ।

पङ्केज(रुह)म् । स्त्री । कमले । रा.नि.व.१० ।

पङ्क्तिकण्टकः । पुं । अपामार्गसृपे । रा. नि.व.४ ।

पङ्क्तिकन्दः । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पङ्क्तिचरः । पुं । कुरुरपक्षिणि । रा.नि.व. १२ । कौञ्चपक्षिणि । श.चि. ।

पङ्क्तिवोजः (कः) । पुं । वर्वरकवत् । वानुला गाछ । रा.नि.व.८ । आरग्वधवत् । कर्णिकारवत् । शोभान्ता, टौटनत करवौ गाछ । रा.नि.व.६ ।

पङ्क्तिशूलः । पुं.स्त्री । परिणामशूलः । निदानलक्षणं । “स्नेहिदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्तं समाहृत्य शूलकारौ भवेद्वली । भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । तस्य लक्षणेमध्येतत् समासेनाभिधीयते । आभानाटोपविष्मूत्रविषम्भारतिवैपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्राप्यं वातिकं तदहर्द्विषक् । लघ्नादाहारतिस्वेदकटुस्त्रलवणीतमम् । शूलं शीतशमप्राप्यं पित्तिकं तदहर्द्विषक् । कर्द्विहस्तासस्मृहीहस्यरुदीर्घसन्ततिः । कटुतिकोपशान्तौ च विज्ञेयश्च कफात्मकम् ॥”-इत्यादि । [योर्वधात् ।] सु.नि.१३. ।

पङ्कः । पुं । वातव्याधिविशेषः । “पङ्कः सक्थूर्ध्व

पङ्कुत्व(व्य)हारिणी । स्त्री । शिष्टडीचुपे । रा.नि.व.४ । [व्यादिः । युक्ताये ।

पङ्कुलः । पुं । एरुखवत् । वा.सू.१५५.विदा-

पङ्कुल्यम् । स्त्री । पङ्कुभावे । रा.नि.व.४ ।

पञ्चनम् । स्त्री । पाके । पुं । अग्रौ । श.च. ।

स्त्री (मौ) । वनवीजपुरे । रा.नि.व.११ ।

पञ्चम्यचा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.सू. । भा.स.१३.तन्द्रिकज्व.चि. । “मरिचकचपञ्चम्यचा-वचारुक् ।”

पञ्चा । स्त्री । पाके । अम. ।

पञ्चेलुकः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

पञ्चमानज्वरः । पुं । ज्वरविशेषः । त्रिपु. । लक्षणम् — “ज्वरविगोऽधिककष्टणा कर्षती-सारविडग्गहाः । मलप्रवृत्तिरुत्क्रोशः पञ्चमानस्य लक्षणम् ॥” मा.नि. ।

पञ्चः । पुं । तित्तपटीले । वै.निघ. ।

पञ्चकद्वयम् । स्त्री । जीवनपञ्चमूलं ऋषपञ्च-मूलं च । वा.सू.१५५. ।

पञ्चकन्दः । पुं । पञ्चसिद्धौषधिविशेषेषु । ते च तैलकन्दक्रीडकन्दसुधाकन्दरुदनीसर्पाच्यात्मकाः । रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधिः ।

पञ्चकपित्यम् । स्त्री । कपित्यस्य मूलत्वक्पत्र-फलप्रथेषु । वा.उ.३८५. ।

पञ्चकर्म । स्त्री । वसनविरिकनस्यनिरुहानुवास-नेषु । वसनादि शौचश्रुतां क्रिया । “प्रथमं वसनं पश्चात् विरेकशानुवासनं । एतानि पञ्चक-र्माणि निरुहो नावनं तथा ॥” भा. । तेषु न्यून-समाप्ते अतीताशीत्यर्थे च नस्यं, ऊनहादशे धूमः, ऊनपञ्चमे कवलः, ऊनदशमे अतिक्रान्तसमयौ च शोधनं, न्यूनषोडशे समतिवार्धिके च रक्तमोक्षं न दैयम् । एतानि दोषनिहरणार्थं यथाकालं प्र-योज्यानि । प.प्र.४४. । विशेषास्तत्तच्छब्दे स्मर्याः ।

पञ्चकषायः । पुं । वचावासापटोलप्रियङ्गुनि-म्बात्मकद्रव्यवर्गे । भा.स.४३.यो.व्या.चि. । “चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।” भैष.कर्णरी.चि. ।

पञ्चकीरः । पुं । जलकुक्षे । त्रिका. ।

पञ्चकृत् (त्यः) । पुं । पर्कटीवत्, पक्षीडवत् । रा.नि.व.८ ।

पञ्चकृष्णः । पुं । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प.८५. । See कीटः ।

पञ्चकोलम् । क्ली । पिप्पल्यादिपञ्चद्रव्यकृतक-
पायः । पिप्पल, पिप्पलमूल, छटे, छिन्नकमूल,
कुण्टे मगडाग । “पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचि-
कनागरम् । कोलमाचीपयोशिलात् पञ्चकोलक-
संज्ञितम् ॥” सि.यो.च.द.वा.कफज्व.चि. । गु-
णाः—रसे पाके कटुकं कथं तोलीणां पाचनं
दीपनं वातकफघ्नं शुक्लोष्णोदरानाहशूलघ्नं पित्त-
कोपनञ्च । भा.पू.१भ. ।

पञ्चकोलघृतम् । क्ली । गुणं घृतम् । “पिप्प-
लीपिप्पलीमूलचव्यचिकनागरैः । पलिकैः स-
यवचारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् । क्षीरप्रस्थञ्च तप्त-
पिष्टं लि गन्नाङ्गफागकम् ॥” शिवाग्रुत ४भ. ।
ककार्थं—पञ्चकोल यदधः पित्तोत्ते २प. ।
५क ४भ. । च.चि.५भ. ।

पञ्चगणः । पुं । विदारीकटः वृहती वृद्धिपर्णी
निद्रिधिका शदंष्ट्रा चेति गणविशेषः । छटे कूम्-
डा वृद्धी, डाकुल, कण्टिकारी, शोभित ।
रा.नि.व.२२ ।

पञ्चगव्यम् । क्ली । समभागमीसूत्रमीसयदधि-
दुग्धघृतैश्च । गोमय, गोमूत्र, गोमू, ५क, घृत
मगान । “मीसूत्रहोमयद्गीरं गव्यभाजं दधीति
च । युक्तरीतयथायोगं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ॥”
रा.नि.व.२२ । अथ दुग्धमीसजलघृतानां प्र. १ प.
मीसय ३ तो. दधि २ प. । गारुडम् ।

पञ्चगव्यघृतम् । क्ली । अपसारं घृतम् । ग-
व्यघृतं ४ श. गोमयरसः अक्षदधि दुग्धं गोमूत्रं
प्र.४श. यथाविधि पचेत् । वृहद्यथा—गव्यघृतं ४
श. काथार्थं—दशमूलं प्र.२प. त्रिफला प्र. २ प.
हरिद्रा दाहृरिद्रा कुटजलक सप्तपर्णलक् अपा-
मार्गमूल नीलीमूल कटुकी आरग्वधफलमन्त्रा का-
कीदुम्बरिकामूलं कुष्ठं दुरालभा च, एषां प्र. २प.
वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थं—भार्गीमूलं
पाठामूलं त्रिकटु त्रिवहा हिज्जलबीजं गजपिप्प-
ली त्वरीमूलं (शदंष्ट्रमूल) सुखामूलं दन्तीमूलं
भूनिम्बं चित्रकमूलं श्यामालता अनन्तमूलं मञ्जि-
ष्ठा गन्धकं (दाहृकपृष्ठ) मदनफलम्, एषां प्र.
२ तो. गोमयरसः गोमूत्रम् अक्षदधि दुग्धम् एषां
प्र.४श. यथाविधि पचेत् । च.द. च.चि.५भ. ।

पञ्चगुप्तः । पुं । कक्षपे । श.र. ।

पञ्चगुप्ता (मिः, रसा) । स्त्री । स्रक्पायाम् ।
पिङ्गि भा.क । रा.नि.व.१२ ।

पञ्चजटा । स्त्री । पञ्चमूलः । च.द. “पञ्चजटा
श्रुतदुग्धजनस्यम् ।”

पञ्चजनः । पुं । पुरुषे । वै.नि.च. ।

पञ्चतत्त्वम् । क्ली । लिखिते जीमरुहोमस पञ्च-
भूतैश्च । मयमांसमत्स्यसुद्रामैद्युनैश्च । तन्त्रम् ।

पञ्चता (त्वम्) । स्त्री, क्ली. स्रक्पायाम् । अम. ।

पञ्चतित्तः (कः) । पुं । पञ्चविधतित्तद्रव्यगणे,
तत्त्वपाये वा । तद्विधा—कण्टकारी गडूची श-
खी कुष्ठं किराततित्तञ्च । च.द.पि.ग्रंथ.ज्व.चि. ।
अन्वः—निम्बमूलत्वक् पटीलपत्रं वासात्वक् क-
ण्टकारी गडूची चेति । भा. ।

पञ्चतित्तघृतम् । क्ली । कुहाधिकारं घृतम् ।
गव्यघृतं ४ श. । काथार्थं—निम्बमूलत्वक् पटील
पत्रं कण्टकारी गडूची वासामूलम्, एषां प्र. १०
प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थं—त्रिफला
१ श. यथाविधि पचेत् । अंश. । अन्वत् विस्फोटा-
धिकारं—गव्यघृतं ४ श. । काथार्थं—पटीलपत्रं
सप्तपर्णमूलत्वक् निम्बमूलत्वक् वासामूलत्वक् गडू-
ची त्रिफला, एषां प्र. ६ प. २ तो. वारि ६४ श.
शे. १६ श. । कल्कार्थं त्रिफला १ श. यथावत्पा-
च्यम् । रस.र. ।

पञ्चतित्तघृतगुगुलुः । पुं । कुहाधिकारं ।
गव्यघृतं ४ श. । काथार्थं—निम्बत्वक् (निम्बजाल)
गडूची (शुद्ध) वासामूलं (वासकमूल) पटील-
पत्रं कण्टकारी, एषां प्र.१० प. जलं ६४ श. शे.
५श. । कल्कार्थं—पाकनादीमूलं विडङ्गं देवदारु
गजपिप्पली यवचारः सर्जिवारः (नाशिनागो)
शुखी हरिद्रा श्लुफा चव्यं (छटे) कुष्ठं (कुडु)
ज्योतिषती (जटाकुटुकी) मरिचम् इन्द्रयवः य-
मानौ चित्रकमूलं (छातमूल) कटुकी भद्रातकं
(छला मूत्रा) वचा पिप्पलीमूलं मञ्जिष्ठा अति-
विधा (आतरेड) त्रिफला वनयमानौ, एषां प्र. १
तो. शङ्खगुगुलुः ५ प. । (गुग्गुलीः पोहलं बंहा
दीलायकं च कल्केः सङ्घ घृतं पक्वव्यम्) । पाके
सति कल्कं कानयित्वा पुनर्गुगुलुना सङ्घ पक्वा
ग्रहीतव्यम् । सा.कौ. ।

चटणम् । स्त्री । कुशकाशशरदर्भैर्लुक्त्वचटण-
रचमुत्ति । “कुशः काशः शरीरं दर्भ इत्युच्चैव चटो-
रिवम् । पञ्चटणमिदं ख्यातं चटणजम्बुसूलकम् ॥”
। प्र. २४७. । अन्वयः — “शालीवृकुशकासी ख्यात-
चरेण चटणपञ्चकम् । एषां सूत्रं तषादाहपिमाष्ट-
भूतसङ्गत् ॥” भा. ।

चयः । पुं । कीकिलि । वै. निघ. ।

चनखः । पुं । व्याघ्रि । रा. नि. व. १६. । कच्छ-
। जटा. । गजि । चिका. । व्याघ्रशरभशार्दूलमी-
। कच्छपशरटसिंहेषु । भट्टपञ्चनखाः । — “शशकः
। श्लकी गोधा खड्गी कर्म्यश्च पञ्चमः ।” स्मृतिः ।

चनखरः । पुं । गोधायाम् । गोमाप ।
। निघ. ।

चनिदानम् । स्त्री । रोगज्ञानस्य पत्रविधी-
येषु । यथा — “निदानं पूज्यरूपाणि रूपान्युप-
यन्तथा । सम्यग्भिषेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा
। तम् ॥” मा. नि. ।

चनिम्बम् । स्त्री । समभागत्वं कृत्तफलपुष्प-
त्वरूपे निम्बपञ्चके । “निम्बस्य पत्रत्वं कृत्तफल-
त्वं विमिश्रितं । पञ्चनिम्बं समाख्यातं तत्तत्तं
रम्बपञ्चकम् ॥” रा. नि. व. २२ ।

चपत्रः । पुं । चण्डालकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

चपत्रिका । स्त्री । गौरच्याम् । रा. नि. व. ५ ।

चपर्णि(र्णी)का । स्त्री । गौरच्या, गौरज-
वचायाम् । रा. नि. व. ५ ।

चपलवम् । स्त्री । आसजम्बुकपित्तवीजपूर-
त्त्वपल्लवेषु । आश्र, जाम्, कश्यप, टावा ७
। चण्ड । “आसजम्बुकपित्तानां वीजपूरकविन्-
। गम्बुकर्मणि सञ्चय पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥”
। प्र. २५. ।

घपित्तम् । स्त्री । मल्लमक्षिष्वराहमयूरका-
पिमेषु । माछ, गहिर, मुकुर, मयूर, छाग इ-
दमत्र पिठ । “वराहकागमक्षिष्वमल्लमायूर-
तकं । पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वेष्वेव हि कर्म-
” । वै. सं. ६. । तेषां शुद्धिः — मल्लादिपित्तं
। मल्लवैर्बिम्बवित्तं शुद्धिमायाति । सा. की. ।

घमाणाः । पुं । प्राणापानव्यानीदानसमाना-
ऽपञ्चविधदेहान्तर्वायुषु । सु. ।

पञ्चबला । स्त्री । यत्नातिबलानामबलाराज-
लामहाबलासु । वै. निघ. ।

पञ्चबुद्धीन्द्रियम् । स्त्री । पञ्चज्ञानेन्द्रियेषु ।
सम्यग् रसनं ब्राह्मं दर्शनं श्रोत्रचक्षिति । च. ।

पञ्चभद्रम् । स्त्री, पुं । गुडूचीपर्यटमुत्तकिरात-
विश्वमेवजेषु । शुक्ल, कृष्णपोण्डा, भूता, ति-
राता ७ शुटि । “गुडूची पर्यटं मुत्तं किरातं
विश्वमेवजम् । पञ्चभद्रम् ।” सि. यो. च. द. ज्व. चि. ।

पञ्चभूतम् । स्त्री । चित्ततेजोमहद्वीमसु । च. ।

पञ्चभृङ्गम् । स्त्री । देवताङ्गमौमङ्गातालीश-
निर्गुण्येषु । मन्नाताङ्ग, भौहि, मिकि, तानीश-
पञ्च ७ निमिन्ना । वै. निघ. ।

पञ्चमम् । स्त्री । मैथुने । तन्त्रम् ।

पञ्चमकारम् । स्त्री । मयमांसमस्यमुद्रामैथुन-
रूपे मकारपञ्चके । तन्त्रम् ।

पञ्चमास्यः । पुं । कीकिलि । श. र. । [व. १६.]

पञ्चमुखः । पुं । सिंहे । पिङ्गलसिंहे । रा. नि.

पञ्चमुखी । स्त्री । वासकचुपे । वासक ग्रीह ।
। रा. नि. व. ४ ।

पञ्चमुष्टिः (कः) (टी) । पुं, स्त्री । सान्निपा-
तिकज्वरे यूपविशेषे । आश्रितं जवाविशेष । स
च यववदरीफलकुलस्य मुद्रकाशमलकानामैकैकां
मुष्टिं गृहीत्वा दग्धुणतोये पक्का । च. द. सन्निपात-
ज्व. चि. । “यवकोलकुजत्यानां मुद्रमूलकयुग्मयोः ।
एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदग्धुणे जले । पञ्चमुष्टिक-
इत्येष वातपित्तकफापहः । शूलं प्रशस्यते गुण्ये
कासी श्वासे च ये ज्वरे ॥” ८ तोलके । वै. निघ. २
भ. चय. चि. सूर्यप्रभायां । स्त्रकायाम् । वै. निघ. ।

पञ्चमूत्रम् । स्त्री । मूत्रपञ्चके, तच्च गर्हभोगी-
मेषीच्छागीमहिषीजमिश्रितमूत्रे । “गवामजानां मे-
षीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण गर्हभोना-
ञ्च तन्नातं मूत्रपञ्चकम् ॥” रा. नि. व. २२ । गुणास्त-
त्तच्छब्दे मर्याः ।

पञ्चमूलम् (ली) । स्त्री, स्त्री । पञ्चानां मूलानां
समष्टौ । तानि च हृदयस्त्वचलण-शतावरी जीवन-
बलाभीचुर-गुड्यादिकानि नवविधानि प्रत्येकं
पञ्चपञ्चमूलानामकानि भवन्ति । १ । “विलम्बिषा-

कगाम्भारीपाटलागणिकाविका ।" इति ब्रह्मपञ्चमूलम् । च. द. । स. स. ३८५. । २ । शालपर्णी पञ्चिपर्णी ब्रह्मी कण्टिकाविका नीचरश्च । स्वल्पपञ्चमूलम् । गुणाः — अरुणरीहर्म अथपिदीपनम् । अर्क. चि. । See लघुपञ्चमूलम् । १ । कुशकासदम्भ शरैश्चमुलात्मकं लघुपञ्चमूलं पितृकासधीरपाने याह्यम् । सि. यो. कास चि. धीकण्डः । ४ । शतावरी विदारिकन्द जीवली विषाणो जीवकात्मकं शतावरीपञ्चमूलम् । गुणाः — कण्टकरो गुरु वृथं बल्यं शीतलं कान्तिदमाप्रियञ्च । ५ । जीवकपञ्चमूलं दामहर्मदाजीवलीष । जीवकादपञ्चमूलम् । गुणाः — वृथं धृत्यं धातुवर्जनं बल्यं दाह्यं पितृज्वरलगाप्रच । ६ । वलापननवरुणमुद्रपञ्चमूलं चरुणीष । वलादपञ्चमूलम् । गुणाः — भेदको जीफन्तं ज्वरप्रच । वै. निघ. । ७ । नीचुरवदरीन्द वाकणीकासमुद्रमण्डप गीलादिपञ्चमूलम् । ८ । गुडनामपञ्चमूलं शिवाविपादरीहर्गिताम् । वक्षीपञ्चमूलम् । ९ । कर्मदीपककटकमेरायक दण्डे शतावरीमुद्रमण्डप । १० । कण्टकपञ्चमूलम् । स. स. ३८५. । गुणाः तत्रापञ्चमे सत्याः ।

पञ्चमूल्यादिः । पुं । ज्वरान्तिसारे कषायः । "पञ्चमूलीवलवल्गुडचौमुल्लगरीः । पाटामुनि स्वधीवरकुटजलकुतलः शतम् ।" च. द. ।

पञ्चरत्नम् । स्त्री । स्वर्णभौतिकमाणिहस्तारक राजपट्टम् । अथञ्च — "कनकं नीलं नीलं पञ्चरागव भौतिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमिभिः पूज्यैर्दमिभिः ॥" हेमा. ।

पञ्चरसोहम् । स्त्री । वस्त्रोद्दे । वै. निघ. ।

पञ्चरसा । स्त्री । हरीतकाम् । सट. व. १ । आमलक्याम् । हारा. ।

पञ्चरत्नकः । पुं । पञ्चोद्दे । रा. नि. व. ८ ।

पञ्चराजिफलः । पुं । पटोललतायाम् । रा. नि. व. ४ ।

पञ्चलवणम् । स्त्री । कावमैश्वर्यामसुद्र (कलक- ८) विडमौवनलवणेषु समभागम् । "कावमैश्वर्यामसुद्रविडमौवनलः समः । म्यायश्चलवणम् ।" रा. नि. व. २२ । "सौवर्चनं सैश्वर्य विडमौद्रमैव च । सामुद्रिणं सहेतानि पञ्च मूलवणा न च ॥"

प. म. १२५. । तद्वृणाः — "सुरेष्टाविकम् । विम्वं

मृत्वं बलापञ्चम् । वीर्येण दीपनं तीक्ष्णं कफपि नातिवर्जनम् ॥" शार्ङ्ग. म. ६५. ।

पञ्चलक्षणः । वि. । वानपिपलफमप्रपातान् मूलां लक्षणयुक्तं । वृणम्य गन्धर्वसंज्ञाववेदनाक्त- हपललक्षणयुक्तं । सु. चि. १५. ।

पञ्चलीह्कम् । स्त्री । सौराष्ट्रकलीङ्गे । हे. च. । सुवर्णरजतनामवङ्गनागद्वयं पञ्चम धातुषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं चयमेतां पञ्चलीहकम् । वङ्गनाग- समायुक्तं तन्माहः पञ्चलीहकम् ।" इति प्रथमम् । समभागवर्णं रजतनामवङ्गनागद्वयम् । "सुवर्णं रजतं ताम्रं चयमेतां पञ्चलीहकम् ।" इति द्वितीयम् । रा. नि. व. २२ । वा. उ. ३४५. ।

पञ्चवक्त्रः । पुं । पञ्चमुखमृगः । कृतिः ।

पञ्चवक्त्रसः । पुं । रमोऽयं सप्रियातन्त्रे हि तः । "गन्धर्वइमं नीचं विषं चमुरकेदी । द्वि- मया हतं शक्यं पञ्चवक्त्रः रमो भवेत् । चाटिक- रमेनेष दातव्यो रोजकाभितः ॥" भा. ।

पञ्चवटी । स्त्री । विनाशकवटकोद्देध्वरे वै. निघ. ।

पञ्चवर्णीकः । पुं । धुकरकहलं । वै. निघ. ।

पञ्चवर्हेन । पुं । पञ्चवर्हः । रा. नि. व. ८ ।

पञ्चवल्कलम् । स्त्री । वटाश्रयोदुस्मरप्रतव

पञ्चवेतसम् । तमवल्कलम् । वटं, अश्वं, यक्षदुष्टम्, ५ कुडु ५ वेतसं हलम् । "वयोधो दुस्मरायत्यमलवेतसवल्कलः । सर्वैरेकव मिलितैः पञ्चवेतसमन्थम् ।" रा. नि. व. २२ । शिरीषपिपल- वटमलवेतसम् । वा. उ. ३४५. । गुणाः — "लकप- चकं हिमं चाहि वृणशीयविसर्पिजम् ॥" भा. ।

पञ्चबीजम् । स्त्री । कर्कटीवृषकदाहिसप्रक- पिकच्छुत्रेषु पञ्चबीजेषु । कौकूड, भासा, दाडिम, प्रुषा ७ आलाकुश्रश्च बीजम् । राजिकाजमोदा- औरकतिलसूखसंघः । शार्ङ्गप्रिया, यमनौ, लोता, तिल ७ पूतु ।

पञ्चशस्त्रम् । स्त्री । धान्यतिलमुद्रयश्चैतसंघः

पञ्चशाखः । पुं । छलं । रा. नि. व. २२ ।

पञ्चनिष्ठः । पुं । विह्व । विष्णोः ।

पञ्चशुक्लः । पुं । सौम्यकौटजाती । सु.कल्प.८ क. । See कौटः ।

पञ्चशूरणम् । स्त्री । शूरणपञ्चके अत्यन्तप-
रीकाण्डीरमालाकन्दशूरणशूरणात्मके । “प-
ञ्चशूरणीकण्डीरमालाकन्दशूरणैः । प्रीती भ-
ति यीगोऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चशैरीषम् । स्त्री । शरीषवृक्षस्य फलपत्रत्व-
मूलपुष्पेषु समभागेषु । “शैरीषं कुसुमं मूलं फलं
त्रै त्वगित्ययं । कौटारिः कथितो योगः पञ्चशै-
रीषकाभिधः ॥” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चसर्पिणी । स्त्री । ऋषधिविशेषः । लक्षणं—
मण्डलैः कपिलैश्चैः सर्पाभा पञ्चसर्पिणी । प-
ञ्चविप्रमाणा ॥ सु.चि.२०५. ।

पञ्चमार(राख्य)पानकम् । स्त्री, पुं । पा-
कभेदे । पाणिनिप्रमाणः । स चाभिनवस्यत्राख्यः
तदलीपनसमर्थोऽखरसमिश्रश्च । तदुक्तं—“द्रा-
हामधुकखर्जूरकाम्पयैः सपरुषकैः । तुल्यांशैः
ह्रस्वितं पूर्णं शीतं कूरवासितम् ॥” वा.स.५५. ।
शामोरमधुखर्जूरकम्पयैकाफालसाकलं । तेषां जलं
टहोत्वा तु एकोक्त्य लिपेदमुन् । चातुर्जतेन्दुम-
रचशर्कराथाद्रकादिकान् । वस्त्रेण गालयित्वा तत्
पञ्चसाराख्यपानकम् । गुरु हृथ्यं धातुकरं पित्तह-
ृद्यमदाहनुत् ॥ वै.द्रव्यगुणः ।

पञ्चसाराम्बु । स्त्री । खर्जूरायाम्बुति । “मधु-
ऽर्जूरसर्पिकापरुषकमित्याम्बुमा ॥” वा.चि.२५. ।

पञ्चसिद्धोषधी । स्त्री । पञ्चकन्दात्मकसिद्धी-
षिषु । रा.नि.व.२२ । See सिद्धोषधी ।

पञ्चसुगन्धिकम् । स्त्री । कर्पूरकडोललवङ्गा-
तीफलपुष्पैः । “कर्पूरकडोललवङ्गपुष्पगुवाक-
ातीफलपञ्चकेन । समाश्रमागमं च योजितेन
नीह्वरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चलारम् । स्त्री । यवपलाशशर्ज्जतिलमुक्क-
जवारैः । “यवमुक्ककसज्जिनां पलाशतिलयोक्क-
ा । चारैश्च पञ्चभिः प्रीतौ पञ्चलाराभिधो ग-
ः ॥” रा.नि.व.२२ । पञ्चलवणे । वै.निघ. ।

पञ्चलीरवृक्षः । पुं । वटाश्रत्योदुम्बरपर्कटी-
र्दमाश्रयः । वटे, अश्वत्थः, गङ्गुड, पाकुड़-
कैः । सि.यो.यका.वि.सर्पिगुहः । अन्यः उ-

दुम्बरवटाश्रत्यवतसप्तविधु वर्णते । “उदुम्बरो वटी-
ऽश्रत्यो वेतसः श्रव एव च ॥” प.प्र.२५. । वेत-
सोऽत्र गन्धसुख इति उत्तरदेशे प्रसिद्धः । श्रव इ-
ति वटः । अथवा पर्कटीत्यश्रत्यभेदः । प.प्र.२५. ।
See लीरवृक्षः ।

पञ्चाङ्गम् । स्त्री । योगविशेषः । स चैकस्य ठ-
वस्य समभागमिलितत्वकपत्रफलमूलपुष्पात्मकः ।
“त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमैकस्य श्रावितम् । एक-
त्र मिलितं तत्रेत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥” रा-
नि.व.२२ । पुं । कच्छपे । श.मा. ।

पञ्चाङ्गमुतः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

पञ्चाङ्गिकपञ्चगणः । पुं । स्वल्पमङ्गुलव-
त्कीकण्टकसंज्ञकेषु पञ्चमूलेषु । सि.यो.लणा.वि. ।

पञ्चाङ्गिवन्धः । पुं । पञ्चाङ्गुलाकारवन्ध-
विशेषः । “चित्रके चापि पञ्चाङ्गौ हनुसन्धौ विस-
न्धिते । स्वेदयित्वा स्थिते सन्धौ कुर्यात्पञ्चाङ्गुलाङ्ग-
तिम् ॥” सु.शा.उ. । सु.चि.२५. ।

पञ्चाङ्गुलः । पुं । श्वेतैरङ्गु । एरङ्गुलपे । रा-
नि.व.८ । स्त्री । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

पञ्चाङ्गुली । स्त्री । तमात्रपे । रा.नि.व.४ ।
ऊर्ध्वजत्रुजत्रणस्य वस्त्रनिर्देशः । सु.सू.१८५. ।

पञ्चाज्यम् । स्त्री । क्वागदध्यादिपञ्चके । वै.नि-
घ.२८ जीर्णत्व.वि. ।

पञ्चात्मा । पुं । शरीरान्तर्वायौ । यथा—“प्रा-
णोऽपानः समानशोदानव्यानौ च वायवः ।” निदा. ।

पञ्चाननः । पुं । शिवे । सिंहे । म. ।

पञ्चाननरसः । पुं । हृद्रीमाधिकारि रसः ।
पाठः—“सूतब्रह्मो द्रवैधोवा मर्दयह्रीकभीद्रवैः ।
यष्टिखर्जूरसलिलैर्दिनं हृद्रीगजिद्रसः । धात्रीचूर्णं
सिताच्चानु पिबेद्रोगापनुत्तय ॥” रसा.वि. ।

पञ्चास्यतम् । स्त्री । दुग्धादिपञ्चविधद्रव्यसम-
वायः । गुडूचीगोलुरतालमूलैः मुखिकाशतावरौषां
मिलितसमभागे । “गुडूची गोलुरशैव मुखली सु-
ण्डिका तथा । शतावरौत पञ्चानां योगः पञ्चास्य-
ताभिधः ॥” उज्ज्वल, गोकर, भागमू, गुडो-
शी, मधुमती । रा.नि.व.२२ । इदमीवधं पञ्चास्य-
तमुच्यते । इतीयं देवपूजनायम् । हतमधुशर्करा-
दाधद्रवेषु । शूक, मांष, सूत, टिनि, मू ।

पञ्चासृतपर्पटी । स्त्री । यङ्गुलधिकादि । गन्धकं ८ तो. रसः २ तो. लोहं १ तो. अम्रं ४ मा. तावत् ४ मा. पर्पटीवत् पाकः । रस.र. ।

पञ्चासृतपिण्डः । पुं । अश्वत्थ बलपुष्टिकर-पिण्डविशेषः । “कटुका च जयन्ती च भामरी सुरसा घनः । पञ्चासृतमयः पिण्डः..... ॥” मङ्गल. १३५. ।

पञ्चासृतयूषः । पुं । कुलत्थादिपञ्चद्रव्यकृत-यूषविशेषः । कुन्थ, मृग, अत्रशत, शायकनाश, वरुंजी (वा दाक्षिण्येश्वर बीज) । यथा—“कुलिशमुद्गादकमापकार्णा निषावयुक्तय कृतीहि यूषः । सन्दीपनः पाचनधातुद्विकरी लघुः स्यादश्चिप्राणशः । ज्वरं वलासं चयमङ्गमर्दं लीयत पञ्चासृतयूषकोऽयम् ॥” वै.निघ. ।

पञ्चाङ्गफलम् । स्त्री । १ । समभागमिश्रितकोलदाडिमसतिनिडीचुलकास्त्रिवेतसिषु । कुल, माङ्गि, ठेठून्, ठेठून्, अम्रवेतस । २ । समभागमिलितजम्बीरनारङ्गास्त्रिवेतसतिनिडीवीजपूरकेषु । गोण्डा, नारङ्गा, अम्रवेतस, ठेठून्, ठेठून्, ठेठून् । ३ । “कोलदाडिस्त्रिचाम्बुलक्यः सास्त्रवेतसाः । फलस्य चास्त्रमुद्दिष्टमस्त्रपञ्चफलं स्मृतम् ॥” ४ । “जम्बीरनारङ्गसहस्रवेतसैः सतिनिडीकैश्च सवीजपूरकैः । समांशभागेन तु सेवितैरिदं द्वितीयमुक्तञ्च फलान्पञ्चकम् ॥” रा.नि.व.२२ । भा. ५ । “कोलदाडिमस्त्रचाम्बुलक्रीकाचुलिकारसः । पञ्चाङ्गकी मुखे लेपः सदा लघुं निघच्छति ॥” सा.कौ. ।

पञ्चारविन्दम् । स्त्री । अरविन्दस्य मृणालवि-सर्कसरपत्रबीजेषु । वा.उ.३८५. ।

पञ्चालकः । पुं । अग्निप्रकृतिकोटविशेषः । सुकल्प.८५. । See कौटः ।

पञ्चावस्यः । चि । स्मृते ।

पञ्चाविकम् । स्त्री । मेघीदधिदुग्धघृतमूत्रमलेषु । वै.निघ.२५.जीर्णज्व.चि. ।

पञ्चास्थः । पुं । सिंहः । अम. ।

पञ्चेन्द्रियम् । स्त्री । इन्द्रियपञ्चके । ऋक्.३, कर्ण, नासा, जिह्वा, श्रोत्रं । वाक्पाणिपादपायूपस्थेषु ।

पञ्चोपविषम् । स्त्री । सुस्तर्ककरवीरलाङ्गुलि-विषमुष्टिकेषु । गुनसा, अर्क, कर्तवी, विषमाशू-नि, विषगुष्टि । “सुस्तर्ककरवीराणि लाङ्गुली विषमुष्टिकं । एतासुपविषाण्याहुः ।” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चोषणम् । स्त्री । पञ्चकोलि । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकायुष्णीषु । वै.निघ.ज्व.चि.अर्कादिः ।

पञ्चोष्माणः । पुं । शरीरान्तःपञ्चविषपाचकाग्रिषु । यथा—“भीमाव्याघ्रयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यमी । पार्थिवाः पार्थिवानिवशेषाः शेषांश्च देहमान् ॥” सा.कौ. ।

पञ्जरः (स्तः) । पुं । कीलकन्दे । रा.नि.व.७ । स्त्री । शरीरे । शरीरास्थिसमूहः । त्रिका. ।

पञ्जरास्थि । स्त्री । पञ्जरस्य चतुर्विंशत्यस्थिषु । च.शा.७५. ।

पटम् । स्त्री । भूतलः । शकृन् । र.मा. । पुं । कार्पांसि । वै.निघ. । भिद्यालवले । मं. । रस.र. बाल.चि. ।

पटच्चरम् । स्त्री । जीर्णवस्त्रं । वै.निघ. ।

पटदः । पुं, स्त्री (दा) । कार्पांसचुपे । र.मा. ।

पटरकः । पुं । गुन्द्रलणे । रा.नि.व.८ ।

पटलः । पुं । कासमन्त्रः । कार्पांसलणे । वै.निघ. । पटोललणे । ल.च. । इ.कृ. भा. । स्त्री । दृष्टावरकच्छदिरूपे नेत्ररोगे, तिमिरादी । सा.नि. । पञ्चतुल्यम् । तत्र प्रथमं वाच्यं पटलं रसरक्ताग्रयम्, द्वितीयं मांसाग्रयम्, तृतीयं मेदःसंश्रयम्, चतुर्थं कालकाश्चिसंश्रयम् । “अधस्तादुपदिष्टाह पटलं यस्य जायते । रुण्डि नयने सद्यः..... ॥” ज.द.१०५. । See तिमिरः ।

पटालुका । स्त्री । जलोकायाम् । त्रिका. ।

पटिः । स्त्री । कुम्भिकावले । न. ।

पटीरम् । स्त्री । मूलके । भा.म.३५.अश्व.चि. । चन्दनं । प.मु. । पुं । खदिरलवले । उदरे । “उ-णा । वृक्षलोचने । सन्निवायो । वै.निघ. ।

पटुः (कः) । पुं । पटोललतायाम् । प.मु. । कारवेला । उ.च्छे. शाब्. । रा.नि.व.७ । शिशौ ।

रा.नि.व.१८। चीनकरी। चीरकनामगन्धद्रव्ये।
रा.नि.व.१२। लवणे। मी। क्ली। पटोलपत्रे।
विश्व। पांशुजलवणे। प.सु.। औरके। वचाया।
वट। क्लिक्क्याम्। (हैट्टा)। वै.निघ.। (कं)
पटोलविशेषे। वि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

पटुतलकम्। क्ली। लवणद्रव्ये। रा.नि.व.८।

पटुत्रयम्। क्ली। लवणत्रये, विटसैस्त्वसौवर्षे
ललवणेषु। वै.निघ.२३.संयद्धृषीचि।

पटुपत्रकम्। क्ली। लवणपत्रके। अक्षुण्णम्।
See पचलवणम्। [रा.नि.व.४।

पटुपत्रिका। क्ली। चीरिकायां। चन्द्रबुधचुपे।

पटुपर्णिका। क्ली। चीरिणीचुपे। शिकुडे।
रा.नि.व.४। [अग्निशालकौटे]। अम.।

पटुपर्णी। क्ली। स्वर्णचौर्याम्। (नागाशिकुटे),

पटुभेदनिका। क्ली। कृष्णजीरके। रा.नि.
व.६।

पटुलिका। क्ली। नागवल्लीभेदे। पोटकुलि-
कति आम्। रा.नि.व.११। See नागवल्ली।

पटुत्तमम्। क्ली। सैस्त्वलवणे। रा.नि.व.६।

पटुरकम्। क्ली। मुक्तकण्ठे। वै.सं.।

पटोटजम्। क्ली। कृत्राके। श.र.।

पटोलः। पुं। (Frichosanthos dioica
Roxb.) स्वनामख्यातफलशकविशेषे। अलुता-
लता। हिं परवल। मं कहिपडवल. कतुपडी-
ल। कं सोगवल्ली। तं कीम्पुटोल। गुर्ज. चुर-
निहारकपिलवर्णी। ता. कीम्पुडलै। कायकलं
मीरङ्गी। गुणाः—“पटोलः कटुतिक्तोष्णः रस-
पित्तबलासजित्। कफकक्ष्मृतिकृशास्त्रज्वरदाहा-
र्तिनाशनः॥” रा.नि.व.२। तन्मूलादिगुणाः—
“पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात्। नालं
श्लेष्महरम्यश्मिन्नाहारि फलं पुनः। दोषत्रयहर-
मोक्षं तद्विनाः पटोलिका॥” भा.। फलं रक्त-
पित्तघ्नम्। सि.यो.र.पि.वि.। पत्रं पित्तघ्नं नालं
कफघ्नं, फलं विदोषघ्नं, मूलं विरेचनम्। रा.नि.
व.७। क्ली। पाण्डुकले। अट्टोल। वा.पु.१५
अ.।

पटोलकाः। पुं। यक्षी। श.मा.।

पटोलपत्रम्। क्ली। वल्लीशाकभेदे। अलुता-
नति। रा.नि.व.७। See पटोलः।

पटोलादिः। पुं। पटोलचन्दनकुचन्दनसूत्रा-
गुडूचीपाठाकटुरोहिणीकृते पञ्चद्रव्यकषाये। गु-
णाः—“पटोलादिर्गुणः पित्तकफारी चकनाशनः।
ज्वरोपशमनो बल्यः क्षर्दिक्कण्डूविनाशनः॥” सु.।
अन्यः—पटोलसारिवासुलपाठाकटुरोहिणीसा-
धितकषाये। अयं सततकज्वरशमनः। वा.पि.१
अ.। अन्यथ—पटोलनिम्बफिलास्त्रहीकामुक्तव-
त्सकृते कषाये। अयं अन्येद्युक्ते हितः। अपरः
—पटोलरक्तचन्दनसूत्रातिकापाठाद्यगन्धासु। च.
द.।

पटोलिका (ली)। क्ली। स्वादुपटोलनाम-
फलशकविशेषे। अष्टपटोल। हिं मिडपीड-
लि। मे.। गुणाः—स्वादुः पित्तघ्नो हृदिकृत् ज्व-
रघ्नो बलकरी दोषनी पाचनी च। रा.नि.व.७।
च.द.त्रण-चि.।

पट्टः। पुं। पेषणशिलायाम्। त्रणवत्सन्द्रव्ये।
पट्टि। सु.५.अ. पट्टशक्ते। पाटिशाक। श.मा.।

पट्टर(ङ्ग)म् (रञ्जक[न,क]म्) (रागम्)।
क्ली, पुं। पत्राङ्गचन्दने। वक्रमं काठं। रा.नि.व.
१२।

पट्टशकः। पुं। (Corchorus capsularis
or C. olitorius.) शाकविशेषे। पाटिशा-
क, नालितापाठा। हिं पट्टया। गुणाः—रक्त-
पित्तहरः विट्भी वातकोपनश्च। भा.।

पट्टिकः। पुं। ताम्रवर्णरीधे। अ.टी.रा.।

पट्टिका (ख्यः)। क्ली पुं। ताम्ररीधे। रङ्ग-
वर्णलोध। अम.।

पट्टिकारी(लो)धः। पुं। स्वनामख्यातलो-
धे, रक्तरीधे। पाटिशा लोध। गुणाः—वाही
लघुः पित्तरक्तपित्तातिसारशोधघ्नश्च। भा.। कषायः
शैतलः वातकफरक्तविषघ्नः चक्षुष्यः। तत्र कल्म-
शघ्न एव श्रेष्ठः। रा.नि.व.६।

पट्टिलः। पुं। (Coesalpinia bondu-
cella.) हृदयविशेषे। पृष्ठिकरङ्ग। जटा.।

पट्टिलोधः (कः)। पुं। पट्टिकालोधे। श.र.।

पट्टी (इन्) । पुं, स्त्री । लोत्रहवे । अ.टी.भ. । रक्तरीत्रे । रा.नि.व.६ ।

पणः । पुं । कपट्टे । वै.निच.२७. मधुरज्ज, चि. विष्णुसिकाकषाये । ५ गुणानाम्नि । प.प्र. ।

पणदा । स्त्री । पण्यास्यायाम् । रा.नि.व.२३ ।

पणशः (सः) । पुं । (Artocarpus integrifolia.) कण्टालफलहवे । कैटिल गाछ । हिं कटहर । सं. फलमु । कं हलसिम । तं उत्. पणस । ता. पिप्ला । गुणाः — फलं मधुरं पिच्छ- लं गुरु हृद्यं बलवीर्यहृदिकरं यमदाहशोधनं रु- चिकरं याहि दुर्जरश्च । तद्वीजम् दुग्धत्वपायं म- धुरं वातलं गुरु तत्फलविकारघ्नं त्वग्दोषघ्नश्च । बालपणसफलानु नीरसं हृद्यश्च । मध्यपकं तत् दूषणं रुचिदं लवणादियुक्तश्च । रा.नि.व.११ । पकफलं रक्तवर्णं मधुरं शीतलं दुर्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मकवल्कलकरश्च । तद्वीजं रक्तपित्तघ्नं स्वादु फल- तुल्यगुणश्च । तदपकफलं कषायं स्त्रादु वातलं शीतलश्च । राज. । तन्माज्ज (द्रुति) गुणाः — शुक्लं विदोषघ्नं विशेषेण गुणिना न हितम् । रा.नि.व. ११ । अथ ज्ञायः मांसगन्धिशीफे, तन्माज्ज (द्रुति) अण्डहृदौ, कोमलपल्लवः चर्मरोगे च हितः ।

पणास्थिकम् । स्त्री । वराटके । रुद्रि । त्रि- का. । ह.च. । [See आवर्त्तः ।

पणिकावर्त्तः । पुं । राजावर्त्तमणौ । प.मु. ।

पण्डः (कः) । पुं । नपुंसके । अम. ।

पण्यविलासिनी । स्त्री । नखीनामगन्धर्व्ये । रा.नि.व.१२ । [ट्रिको । वै.निच. ।

पण्या । स्त्री । ज्योतिषातीलतायाम् । लडाक-

पण्यान्धः (स्या) । पुं, स्त्री । खनामव्यातह- वे । सं. पणधे । कं हनजेमूरु । सा दीर्घा मध्या- ब्रह्मा च इति विधा । एतासु मध्यमा रसवीर्य- विपाकेषु गुणाधिका । अपरत्रयं समवीर्यं, तत्क- शारं सारणश्च, तत्कालश्लेष्मातत्रशरीरपणश्च । रा.नि.व.८ ।

पतगः । पुं । पविणि । अम. ।

पतङ्गः (सः) । पुं । पविणि । अम. । तण्डुले । जलमधूकहवे । रा.नि.व.१६ । रक्तशास्त्री । मं. ।

वा.सु.६७. । अ.सु.२७७. । स्त्री । पारदे । मं. । पतङ्गचन्दने । दक्षम कठि । श.च. ।

पतङ्गमः । पुं । पविणि । व्याकरणम् ।

पतङ्गिका । स्त्री । पुष्टिकानाममधुमखिक- याम् । अम. ।

पतत्रम् । स्त्री । पत्ते । अम. ।

पतत्रिः (त्री) । पुं । पविणि । अम. ।

पतङ्गीरः । पुं । श्वेनपविणि । दाक्ष । श.र.५

पतमः (सः) । पुं । पविणि । पतङ्गे । उणा. ।

पताका । स्त्री । चिह्ने । जटा. ।

पतिः । पुं । मूलि । गती । अम. ।

पतिश्वरा । स्त्री । कृष्णजीरके । श.च. ।

पतिश्यायः । पुं । प्रतिश्याये । द्वि. ।

पतेरः । पुं । पविणि । आटके । उणा. ।

पत् । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ ।

पत्त(त्र)ङ्गम् । स्त्री । (Caesalpinia sap- pan.) रक्तकाष्ठविशेष, पत्राङ्गे । दक्षम् कठि । हिं पतङ्ग । तं शोकनकट्टु । उत्. वकमा । गुण्य. पारख. ता. वटङ्गी । र.मा. । भा.उ.वाजी. । गुणाः — “पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मघ्नासृग्नं हरि- चन्दनवह्नेयं विशेषाद्वाहनाशनम् । चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । तेन तु विशि- षोऽस्ति पृथ्वः श्रेष्ठतमो गुणैः . . . रक्तचन्दने । श.र. । सु.चि.२१७. । “पतङ्गं रक्तचन्दनम् ?” भा.सु.द.रो.चि.कुडुमादयेति । काष्ठकायः रजो- बाहुल्यकारी मलसंघाही च । पुं । भृङ्गराजि । डोगराज । र.मा. । केशराजि । द.क.उ.उ. ।

पत्तूरः (रा) । पुं, स्त्री । शलिचक्राको । र.मा. । च.द.सि.यो.कमि चि. । सु.चि.१६७. । जलपि- प्लव्याम् । पर्कटीहवे । वै.निच. । शमीहवे । भेष. ने.रो.चि. । स्त्री । कुचन्दने । भा. । सु.सु.१६७. वातशमने । पतङ्गे । वै.निच. ।

पत्रम् । स्त्री । कर्द । पाठि । अम. । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । स.सु.८८७ एणादिः । रा.चि.१७५. । “पत्रं कटुकरोहिणी ।” पलिपत्ते । मं. ।

पत्रकः । पुं । पलाशहवे । रा.नि.व.२३. ।

त्रकक्कम् । क्ली । गन्धद्रव्यम् उक्त एव स
म्यथ पत्रतैले यत् कर्पूरस्रग्नाभ्यादिकं दीयते ।
शकं मन्त्रा ८५७३ । “पकमुनेऽप्युष एव सम्य
यत् पेथ्य वर्तितम् । दीयते गन्धद्रव्ये पत्रकक्कं
दुच्यते ॥” च. द. वा. व्या. चि. महासुगन्धितैले ।

त्रगुप्तः । पुं । सुहीरवर्धने । उठकैटिजिङ्ग ।
र. च. । [मन्त्रा ११६ । रा. नि. व. ८ ।

त्रवधना । स्त्री । सातलायाम्, सहृद्वि ।

त्रजासवः । पुं । पटोलतालपत्रीत्यासवे । च.
१. १५५. । [रा. नि. व. ७ ।

त्रतण्डुला (ली) । स्त्री । यवतिकायाम् ।

त्रतसः । पुं । विटखदिरवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।

त्रतालकम् । क्ली । वंशपत्रहरिताले । वै.
मध. ।

त्रदारकः । पुं । क्रकच । कटाठ । त्रिका ।

त्रनाडिका । स्त्री । ताम्बूनीशिरायाम्, प-
शिरायां । जटा. ।

त्रनामकम् । तेजपत्रे । वै. नि. च. ।

त्रपरशुः । पुं । अस्त्रविशेषे । छे. गो. ।

त्रपालः । पुं । वृक्षकुरिकायाम् । छे. च. ।

त्रपाली । स्त्री । अस्त्रविशेषे । कै. टि. हला. ।

त्रपिशाचिका । स्त्री । वारिचायां । टो. का,
गटक. त्रिका. । हारा. ।

त्रपुष्यः । पुं । (Ocymum pilosum.)
कतुलसीवृक्षे । श. च. ।

त्रपुष्यकः । पुं । भूर्जवृक्षे । श. मा. ।

त्रपुष्या । स्त्री । (Ocymum Sanctum.)
जसीवृक्षविशेषे । श. मा. । सुद्रपत्रतुलयां । र. मा. ।

त्रमालः । पुं । वीतसवृक्षे । वै. नि. च. ।

त्रयोधनम् । क्ली । महादुरि । जटा. ।

त्ररथः । पुं । पल्लवि. अम. ।

त्रलम् । क्ली । पतलद्रुमे । वै. नि. च. । द्रसे ।
उल. प्रदे. छे. च. ।

त्रवर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा. नि. व. ११ ।

त्रवल्ली । स्त्री । पत्ररचनायाम् । छे. च. । र.

द्रजटायाम् । पलाशीलतायाम् । रा. नि. व. १ ।

पत्रविषम् । क्ली । विषपत्रिकादौ । तानि च
विषपत्रिकालम्बावरदारुककरभमहाकरभानीति
पत्र । गुणाः — “जृम्भाङ्गोद्वेष्टनश्वासा श्रेयाः पत्र-
विषेण तु ॥” सु. कल्प. १५. “जृम्भणं वेपनं श्वासः
वृणां पत्रविषैर्भवेत् ॥” भा. ।

पत्रवृश्चिकः । पुं । तन्नासकाग्निप्रकृतिककी-
टि । सु. कल्प. ८५. See कौटः ।

पत्रशाकः । पुं, क्ली । भक्ष्यशाकश्चमात्रे । तत्र
षड्विधम् । “पत्रं पृथक् फलं नालं कन्दं संस्वेदजं
तथा । शाकं पट्टिषुसुद्विष्टकुरु वियायथीत्तरम् ॥”
राज. । पत्रशाकगणौ यथा — काकमाचौकासम-
हृपुनर्नवापूतिकापटोलपत्रमेघनादशालिचहिलसी-
चिकापालङ्गसुनिषलकमिति । “हिवांलूकं हि-
पीतकौ विमर्षस्तण्डुलीयकं । हिषा पालक्यपि हे-
षा पटुया-कालशाककम् । करवी लोणिका घी-
ली चुचुषाङ्गरिचुनिका । सुनिषलकगीजिह्वादी-
णपृथीपटोलकम् । शतपुष्या मेथिका च कुञ्जरकी-
ल्लकण्टकः । धान्यकं हिर्यक्रवर्ती जीवकौ का-
कमाचिका । पर्पटः काशमर्दश्च हिषा राजगिरी-
तकः । हिषा कीष्टः पत्रशाकगणस्त्यम् ॥”
अर्क. । [हारा. ।

पत्रशिरा । स्त्री । पर्णनाड्यां । पां. पत्र शिरा ।

पत्रशृङ्गी । स्त्री । मूषिककर्षिकायाम् । हेन्ड्र-
काली । वै. नि. च. । [रा. नि. व. १ ।

पत्रश्रेणी । स्त्री । मूषिकपर्णायाम् । द्रवन्त्याम् ।

पत्रश्रेष्ठः । पुं । विल्ववृक्षे । रा. नि. व. ११ ।

पत्रसूचिः । पुं । कण्टके । त्रिका. ।

पत्रहिमम् । क्ली । हिमे । दुर्दिने । त्रिका. ।

पत्राख्यम् । क्ली । तेजपत्रे । श. च. । तालीश-
पत्रे । रा. नि. व. ६ ।

पत्राङ्गम् । क्ली । (Soymida febrifuga
or Caesalpinia Sappan. Syn. Swie-
tenia febrifuga.) Rohan tree. खना-
मख्यातसप्तविधचन्दनाम्यतमचन्दने । पत्राङ्गं । व-
कम्, त्राहन् । हिं वम्. पत्राङ्गं । तं चैवमनु ।
गुणाः — कटुकवाक्त्रशीतं वातपित्तज्वरीत्यादवि-
स्फीटकफघ्नं । रा. नि. व. ११ । अथ लक्षणाः ।

दरामये रक्तातिसारे च परिणते हितः । रक्तच-
न्दने । भम. । भूर्जपत्रे । पत्रकाष्ठे । मे. । Sec
पत्रकम् ।

पत्राढ्यम् । स्त्री । लण्ण्यलणे । शकृ कृगवि-
त्पथ । पञ्चतलणे । रा.नि.व.८ । पत्राङ्गचन्दने ।
रा.नि.व.१२ । पिप्पलीसूत्रे । रा.नि.व.६ । वंश-
पत्रहरितालि । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

पत्रास्त्रा । स्त्री । चक्रिकायाम् । कूक । पाण्डु ।
भा. । Sec चुक्रा । कासाली । रा.नि.व.७ ।

पत्रालुः । पुं । हृत्तदर्भतण्ड । रा.नि.व.८ ।

पत्रावलिः (ली) । स्त्री । गैरिके । श.च. ।
ईश्वरीलतायाम् । वै.निघ. ।

पत्रिकम् । स्त्री । तत्रपत्रे ।

पत्रिका (ह्वा) । स्त्री । जातीपत्रायाम् । क्षत्रि-
क्षो । वै.निघ.२भ.कमि.चि.सुवर्चिकादिचूर्णे ।

पत्रिकाख्य । पुं । कर्पूरमेदे । रा.नि.व.१२ ।

पत्रिकापत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

पत्रिणी । स्त्री । नवादुरे । पल्लवे । श.च. ।

पत्री (इन्) । पुं । शालवृक्षे । र.मा. । पत्तिणि ।
वृक्षे । श्वेणपत्तिणि । मे. । स्त्री । दमनकपत्रे ।
द्रुम । च.द.सहासुगन्धतैले । गङ्गापत्रां । रा.नि.
व.१० । दुरालभायाम् । खदिरवृक्षे । तालवृक्षे ।
जातीपत्रायाम् । वै.निघ. । महातिजपत्रे । च.द.वा.
व्याचि. महाराजप्रसारणीतैले ।

पत्रैला । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

पत्रोपस्करः । पुं । कासमर्दचुपे । हारा. ।

पत्रोर्णः । पुं । श्लोषाकवृक्षे । अम. । पोतलीधे ।
वै.निघ. । अशोकवृक्षे । स्त्री । धौतकोषधे । भम. ।

पत्रोल्लासः । पुं । पुष्पकलिकायाम् । वै.निघ. ।

पथिका । स्त्री । कण्ठद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ ।

पथिद्रुमः । पुं । शुक्लखदिरि । रा.नि.व.८ ।
खदिरवृक्षे । जटा. ।

पथ्यम् । स्त्री । पादाहारि । “पादाहारं पथ्यमा-
हुः ।” रा.नि.व.२० । मेम्बवे । वै.निघ. । सामुद्र-
लवणे । हितभोजने । श.च. । पुं । हरीतकौड-
से । श.मा. । तण्डुलीयशके । वै.निघ. ।

पथ्यकारी । स्त्री । रक्तकशाली । रा.नि.व.१६ ।

पथ्यका । स्त्री । मेथिकायाम् । वै.निघ. ।

पथ्यकारी (इन्) । पुं । षट्कधाम्ये । रा.नि.
व.१६ ।

पथ्यभोजनम् । स्त्री । हितभोजने । भा. ।

पथ्यशकः । पुं । तण्डुलीयशके । नटिशि ।
क । रा.नि.व.५ ।

पथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू.१भ. । रा.
नि.व.१३ । च.द.वि.ज्व.चातुर्थके । चिभेटायाम् ।
बन्ध्याकर्णिक्याम् । मृगादन्याम् । रा.नि.व.२२ ।

पथ्यापथ्यम् । स्त्री । रोगाणां हितहितद्रव्ये ।

पथ्यापथ्यविधिः । पुं । रोगाणां पथ्यापथ्य-
निर्णयग्रन्थे । [कुनि । मे. ।

पदन् । स्त्री । पादे । रा.नि.व.१८ । वाक्ये । व-

पदकम् । स्त्री । निष्कमितस्पर्णे । वै.निघ. ।

पदन्यासः । पुं । गीचुरक्षुपे । श.च. ।

पदरथी (इन्) । पुं । पादुकायाम् । त्रिका. ।

पदरोहिणी । स्त्री । वन्द्ये । ग्रन्थ. । वै.
निघ. । [याम् । वै.निघ. ।

पदवी । स्त्री । क्षिण्डीक्षुपे । खेति । नागरला-

पदाकः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

पदाङ्गी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।
हंसपायाम् । रा.नि.व.५ ।

पदारोह्यी (इन्) । पुं । षट्ठक्षे । मद.५व. ।

पदार्थः । पुं । द्रव्यगतरसवीर्यार्द्रा । स पद्य-
विधः—“द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरव-
च । पदार्थाः पद्यं तद्वन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म-
च ॥” भा. । “योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स
पदार्थः ।” सु.उ.६५अ. ।

पदिका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । हंसपा-
याम् । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । [२७अ. ।

पदेन्द्राभः । पुं । विकिरपक्षिविशेषे । ज.सू.

पद्मिमम् । स्त्री । पादशीतलतायाम् । व्याक. ।

पद्मम् । पुं, स्त्री । (Nelumbium Specio-
sum, Salvadora Indica.) कमले । पञ्च ।

रा.नि.व.१० । हिं कनेल । तं तन्निपुण्य । ता. चम्बल । गुणाः—वीजं वानिहरं । पत्रशय्या शी- तला ज्वरं दाहहरं । पुष्पं गुदभ्रंशहरं । “यत्र तु पद्ममिलितं तत्र प्रायः पद्मकेशरं यावन्मू ।” सि. बी.पि.श्रेष्ठज्व.चि.श्रीकण्ठः । सि.श्री.सन्निपातज्व. चम्बलः । च.द.वा.पि.ज्व.चि. । See कमलम् । श्वेतकमलं । च.मू.४५. । शीषघाती । रा.नि.व. ११ । पुष्करमूलं । रा.नि.व.६ । सा.नि.। वै.निघ.२ भ.ज्व.वि.गुड्यादिः । जलं । वै.निघ. । पद्मकाष्ठं । धरणि. । वै.निघ.च.सा.चि.पद्मादिचूर्णं । भैष. कुष्ठवि.कन्दर्पसारतैले । धुम्रहवे । पद्मकेशरे । च.द.गर्भाधिकारे सप्तकादिः । दर्बीकरसर्पमेदि । सु.कल्प.४५. ।

पद्मकम् । स्त्री । पद्मकाष्ठं । पद्मकाष्ठं । धर- णि. । हिं पद्माक । तं एणुगुणहृदेवि । गुणाः— “पद्मकं तुवरं तित्कं शीतलं वातलं लघु । विसर्प- दाहनिष्काटकुष्ठश्लेष्मासृपितहृत् । गर्भसंस्थापनं हृत्वं वामनघनघाप्रणत् ॥” भा. । शीतलं तित्कं रक्तपित्तघ्नं मोहदाहज्वरमानिकुष्ठविस्फीटघ्नच । रा.नि.व.१२ । तद्व्यशस्तं यथा—“पद्मकं सरलं भद्रं कौटुम्बावाववञ्जितम् ॥” भैष. । कुष्ठि । कुडु. । रा. नि.व.१२ । च.मू.४५. । तद्रासकलूतादिकौटुम्बवि- षघ्नागदं । वा.उ.२७५. ।

पद्मकण्टकः । पुं । तद्रासकलूद्ररोगमेदि । प- द्मकैणि (द्रोणः) । लक्षणम्—“तं पद्मकण्टका ग्रे- या वैः पद्ममिव कण्टकेः । चीयते नीरुजश्चैतः शरीरं कफवातजैः ॥” वा.उ.२१५. ।

पद्मकन्दः । पुं । कमलकन्दः । पद्मैत्र (गैडो) वा । शान्जुक । हिं कमलकन्दः । गुणाः—कटुः विटभीरुचः हृत्चः कफघ्नः कषायः कासपित्तघ्नः श्यादाहघ्नश्च । रा.नि.व.१० । शालूकं शीतलं हृत्वं पित्तदाहक्षयदुहृत् । दुर्ज्वरं स्वादुपाकश्च स्यान्नि- खकफप्रदम् । संघाह्नि मधुरं हृत्वं भिषाण्डमपि तद्गुणम् ॥” भा. । स्त्री (न्दः) । जलपचिविशेषः । वै.निघ. ।

पद्मकर्कटः (टी) । पुं.स्त्री । कमलाचे । प- ण्वौज । वै.निघ. । रा.नि.व.१० । [निघ. ।

पद्मकर्णिका । स्त्री । कमलकर्णिकायाम् । वै-

पद्मादिगणः । पुं । पद्मकपुष्पवृद्धिगुणार्हि

पद्मस्यतादशजीवनसंश्रुते । गुणाः—सत्यकराः वातपित्तघ्नाः प्राणनादिगुणयुक्ताश्च । वा.सु.१४। १५५. । [पद्मकाष्ठं । रा.नि.व.१२ ।

पद्मकाष्ठम् । स्त्री । खनासस्यातसुगन्धकाष्ठे ।

पद्मकाष्ठयम् । स्त्री । पद्मकाष्ठं । च.द.वा.व्या. चि.एकादशशतीमहाप्रसारणीतैले । “फलनीडि- निशाचीद्रसर्पिभिः पद्मकाष्ठयम् ॥”

पद्मकिञ्चल्कः । पुं । पद्मकेशरे । वै.निघ. ।

पद्मकी (इन) । पुं । मूर्जहवे । श.सा. ।

पद्मकीटः । पुं । अग्रप्रकृतकीटविशेषः । सु- कल्प.८५. । See कीटः ।

पद्मकेश(स)रः । पुं, स्त्री । पद्मकिञ्चल्के । पद्मकाष्ठं । रा.नि.व.१० । च.द.वा.पि.ज्व.चि. । “विकलां पद्मकेशरम् ॥” सु.मू.३८५. प्रियङ्गादिः । च.मू.४५. । गुणाः—मलसंघाह्नि शीतलं दाहघ्नम् अशंसः साहहरश्च । राज. । [भा. ।

पद्मगन्धकम् (गन्धि) । स्त्री । पद्मकाष्ठं ।

पद्मचारटी । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् । शृण- पद्म । वै.निघ. । नवनीतखाद्यां । च.द.विषचि. ।

पद्मचारिणी । स्त्री । भार्या । दामिनी । प.सु. । शमीहवे । हरिद्रायां । लाचार्यां । हवी । मे. । रा.नि.व.२१ । (Hibiscus mutabilis.) स्थलपद्मायाम् । या उत्तरापथे खनाम्ना ख्याता । गुणाः—“पद्मानुणा कटुस्तिक्ता कषाया कफवात- जिन् । मूत्रहृत्काश्मूलघ्नी श्वासकासविषापहा ॥” भा. ।

पद्मतन्तुः । पुं । मृणालि । रा.नि.व.१० ।

पद्मतीर्थम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पद्मदर्शनः । पुं । सज्जसे । वै.निघ. । शीवा- से । लोवान् इति भाषा । श.च. ।

पद्मनाडिका । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ. ।

पद्मनालम् । स्त्री । कमलनाले । पद्मैत्र (गै- टः) । रा.नि.व.१० । [१६ ।

पद्मनेत्रः । पुं । जलचरपक्षिमेदि । रा.नि.व.

पद्मपत्रम् । स्त्री । आमल्लं । रा.नि.व.२१ ।

पुष्करमूले । रा.नि.व.१ । पद्मदले । पद्मैत्र (पा- तः) । वै.निघ. ।

पद्मपत्रा । स्त्री । स्थलपद्मिण्याम् । वै.निघ. ।
पद्मपर्णम् । स्त्री । पद्मपत्रे । वै.निघ. । पुष्कर-
 मूलं । अ.टी. ।
पद्मपुष्करजम् । स्त्री । पुष्करमूलं । रा.नि.व.१ ।
पद्मपुष्पः । पुं । पारिभट्टकहवे । पिकाङ्गपत्ति-
 वि । वै.निघ. । (Webera Corymbosa.)
 कर्णिकारहवे । कण्टक दूत । श.व. ।
पद्ममुखी । स्त्री । कण्टकायाम् । वै.निघ. ।
 पुरालभायाम् । श.र. ।
पद्ममूलम् । स्त्री । पद्मकन्दे । भा.वृ.क. । रा.
 नि.व.१० । चि.क.क.गर्भ.चि. ।
पद्मरजः । स्त्री । पद्मकेशरि । वा.सू.१३ प्रियङ्गा-
 दिः । "पद्माटनी योजनवस्त्रानन्ता ।"
पद्मरागः । पुं । रक्तवर्णं भाषिकमष्टे । See
 माणिक्यम् ।
पद्मरेणुः । पुं । पद्मकेशरि । वै.निघ. ।
पद्मलाञ्छनः । पुं । मूर्ध्नि । मे. ।
पद्मवती । स्त्री । स्थलपद्मिण्यां । वै.निघ. ।
 कमलिन्यां । पद्माद लाङ् । रा.नि.व.८ ।
पद्मवर्णः । चि. । लोहितवर्णं । भा.४भ. । "प-
 द्मवर्णं सङ्गापद्मः ।" [पुष्करमूलं] जटा. ।
पद्मवर्ण(क)म् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।
पद्मबीजम् । स्त्री । कमलबीजं । पद्माद बीजं ।
 हिं कमलमाहा । पद्माल इति महाराष्ट्रकर्णाटयोः
 ख्यातिम् । गुणाः -- कटु स्वादु पित्तकरं कृदिकरं
 दाहहरक्तशमनं पाचनं रुच्यञ्च । रा.नि.व.१० ।
 "विष्टांश्च इत्थं रुच्यञ्च गभमेस्थापकं परम् । कफ-
 वातकरं बल्यं वाहि पितासर्जन्तुः ॥" भा. ।
पद्मबीजभम् । स्त्री । मखान्नफले । माखना
 इति भाषा । भा. । निन्दीहवे । रा.नि.व.१३ ।
पद्मकुचः । पुं । पद्मकाष्ठतरी । रा.नि.व.११ ।
पद्मगायिनी । स्त्री । जलचरपक्षिमिदं । वै.
 निघ. ।
पद्मा । स्त्री । पद्मवारिण्याम् । वृ.पद्म । रा.
 नि.व.१३ । च.वि.८५ । वा.सू.१५ च । भाष्याम् ।
 वा.सू.१५ । च.सू.४५ । चि.१५ । च.द.गर्भ

खावे । भा.म.४भ.गर्भ-चि. । सु.चि.१५ । "स-
 मङ्गा रजनी पद्मा ।" तन्नामकीवधी । या पद्मा-
 कारा पद्मगन्धा पद्मवद्रक्ता च । "पद्माकारा पद्म-
 रक्ता पद्मगन्धा ।" च.चि.१५.कन्दपसारतैत्ति. । म-
 स्त्रिष्टायाम् । स्थालि । वै.निघ. । लवङ्गे । अम. ।
 मनसादेश्यां । मे. । फञ्जिकायां । श.र. । कुसुम्भ-
 पुथे । र.सा. ।
पद्माकरः । पुं । तडगि । अम. ।
पद्माटः । पुं । चक्रमर्देषुपे । टाकिन्ती । अम. ।
 भैव.सू.रो.चि.४.खदिदिवक्यां । स्त्री । तडीजि । म-
 हामन्नातकगुडि ।
पद्मान्तरम् । स्त्री । पद्मपत्रे । वै.निघ. ।
पद्मालया । स्त्री । लवङ्गलतायाम् । अम. ।
पद्मावती । स्त्री । स्थलपद्मिण्याम् । जटा. ।
 मनसादेश्यां । श.र. ।
पद्माह्व(य)म् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । भा. । वै.
 निघ.२भ.सर्वज्व.चि.सुदशैतसूर्ये । च.द.सू.रो.चि.
 बह्वर्खदिदिवक्यां । [नि.व.५ ।
पद्माह्वया (ह्वा) । स्त्री । स्थलपद्मिण्यां । रा.
पद्माचम् । स्त्री । पद्मबीजं । रा.नि.व.१० ।
पद्मिनी । स्त्री । पद्मवर्णं, कमलिन्यां । पद्माद
 बीजं । गुणाः -- मधुरा तिक्ता कषया शिशिरा
 पित्तघ्नी कृमिघ्नी शोषवान्तिभासितापक्कान्तिहृत् ।
 रा.नि.व.१० । "सुलनालदलीत्फुलः ॥ ससुदितो
 पुनः । पद्मिनी प्रीयते ।" अ.व. । पद्मे ।
 विश्व । स्थालि । श.सा. । हंसिन्यां । अरणि. ।
पद्मिनीकण्टकः । पुं । सुद्रोमि । पद्मकैटि ।
 "कण्टकेराचितं हनं कण्ठमपान्णुमण्डलं पद्मिनी-
 कण्टकपक्षैतदाप्यं कफवातजम् ॥" सु.नि.१३५ ।
पद्मी (रन्) । पुं । गजि । अम. । [र.सा. ।
पद्मात्तम(र)विकासः । पुं । कुसुम्भपुष्पहवे ।
पद्मात्तर । पुं, स्त्री । कुसुम्भबीजं, तणुपे । रा.
 नि.व.४ । स्त्री । कुसुम्भबीजं । वै.निघ. ।
पद्मोद्भवा । स्त्री । मनसादेश्याम् । पुराथम् ।
पद्मशः (सः) । पुं । वहिःकण्टकमहाफलहवे,
 पद्मसहवे । कैटिल गच्छ । हिं कटुहल । भा. ।
 मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कण्ठ.४५ ।

पनसतालिका । स्त्री । कण्टकीफलवत् ।
कैटाल ग्राह् । श.भा. ।

पनसा (सिका) । स्त्री । कर्णजुष्टरीगमेदे ।
काटनर काडा । लक्षण - “कर्णस्थान्तरे जा-
तां पिङ्गासुयवेदनाम् । स्थिरां पनसिकां तान्ते
विद्याहातकर्फालिताम् ॥” भा. । [मि. ।

पन्नगः । पुं । सर्पे । पन्नकाष्ठे । श्लेषधिशेषे ।

पन्नगकेशरः । पुं । नागकेशरवत् । रा.नि.व.६ ।

पन्नगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । मनसादेश्याम् ।
सर्पिणीक्षुपे । रा.नि.व.५ । [च. । त्रिका. ।

पन्नडा (ध्री) । स्त्री । चर्मपादकायाम् । डे. ।

पन्नूरः । पुं । शालिचशाके । वा.चि.१५ ।

पपोता । स्त्री । (Carica Papaya.) खना
मशतफलविशेषे । पौष्टेय । हिं पपया । तं वष-
यि । ता. पपये । शुणः स्त्रीध्वनी ।

पपुः । स्त्री । उपमातरि, फावाम् । उष्टा. ।

पमरा । स्त्री । सप्तकोनामगन्धद्रव्ये । राज. ।

पयः । क्ली. जलं । दुग्धे । मे. । बालके । ताला ।
भा.म.१३ भ.विज.भ.सञ्च.चि. । “पाठा पटोली प-
यः ।” [डि. । रा.नि.व.७ ।

पयःकन्दा । स्त्री । चीरविदायां । कुट्टे कुम्भ-

पयःपालिनी । स्त्री । बालके । उशीरे । वै.
निघ.२३.वि.ज्व.चि. ।

पयःपेटी । स्त्री । नारिकेलि । प.सु. ।

पयःप्रसादम् (दि) । क्ली. निर्मलीबीजे ।
निर्माला । भा. । [नि.व.५ ।

पयःफेना (नी) । स्त्री । दुग्धफेनीक्षुपे । रा.

पयःसात्थ्यम् । क्ली. तन्ने । वै.निघ. ।

पयस्यः । पुं । विहालि । श.च. । क्ली. पयो-
विकारि हतादी । अम. ।

पयस्या । क्ली. चीरकाकील्याम् । रा.नि.व.
२३ । सु.सु.३८ च.पित्तशमने । भा.कर्णरो.चि.यो-
निरौ.चि. । चेतविदारिकन्दे । कुट्टे कुम्भ-
डा । च.पु.४५.हंङ्गणे । सु.वि.१७५. । कुट्टि-
नीक्षुपे । भा.४३.पुतना-चि. । “नवा पयस्या गो-
बीमी ।” क्षणवीयां । मे. । च.वि.८५. । अ-

र्कपुण्याम् । रा.मा. । सु.चि.१७५. । दुग्धिकायां ।
मे. । आमिचायाम् । डे.च. ।

पयस्वलः । पुं । क्षणे । रा.नि.व.१८ ।

पयस्विनी । स्त्री । रात्री । मे. । चीरकाकी-
ल्याम् । प.सु. । रा.नि.व.३ । दुग्धफेनीक्षुपे । रा.
नि.व.५ । चीरविदायां । रा.नि.व.७ । काकी-
ल्याम् । रा.नि.व.३ । जीवल्याम् । भा. । जीति-
षतौलतायाम् । शुक्ताल्याम् । महिष्याम् । वै.
निघ. । काय्याम् । रा.नि.व.१८ ।

पयस्वी । स्त्री । चीरकाकील्याम् । वै.निघ. ।

पया । स्त्री । शय्याम् । वै.निघ. ।

पयोदः । पुं । मुलके । भैषज्यवृत्तकडिषोतैले ।
च.द.शल.चि.नारिकेलम्बुडे ।

पयोधरः । पुं । स्नने । रा.नि.व.१८ । नागर-
सूतके । डली । वै.निघ. । नारिकेलवत् । कशी-
री । मे. ।

पयोधि(श्चि)क[ज]म् । क्ली. लवणे । “ल-
वणन्तु पयोधिजम् ॥” रा.नि.व.२३ । समुद्रफेने ।
वै.निघ. ।

पयोरः । पुं । खदिरवत् । श.च. ।

पयोलता } स्त्री । चीरविदा-
पयोविदारिका (री) } थ्याम् । कुट्टे कुम्भ-
डे कुम्भडा । रा.नि.व.७ ।

पयोपिणः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।

पयोष्णी । स्त्री । भारतवर्षीयनटविशेषे । सा-
च विभ्याचलदल्लिणे प्रसिद्धा । जलगुणाः - सन्ध-
रोगघ्नं रुच्यं पवित्रं लघु बलकान्तिजनकं पापघ्नं
सुखदह । रा.नि.व.१४ ।

पयोहेतु । क्ली. दधनि । वै.निघ. ।

परकः । पुं । केशराजि । वै.निघ. ।

परयन्त्रिः । पुं । समी, सन्निस्थानं, अशुलिप-
ध्वनि, पञ्चावधी । हारा. ।

परञ्जः । पुं । फेने । तैलनिषेधणयन्त्रे । यानि ।
कुपिकाफली । मे. ।

परटक् । पुं । काके । वै.निघ. । [निघ. ।

परद्रव्यहा । स्त्री । यथिपणे । प्रोष्ठेय । वै. ।

परपत्रिका । स्त्री । लुट् लुप् । रा.नि.व.४।

परपुष्टः । पुं । कीकिलि । रा.नि.व.१६।

परपुष्टमहीत्सवः । पुं । आसहत्वे । श.सा.।

परपुष्टा । स्त्री । कीकिलायाम् । वै.निघ.।

परभृतः (त्) । पुं । कीकिलि । काके । अम.।

परमदः । पुं । सुरापानजन्यरोगभेदे । लक्षणम् — “श्लेष्मोक्तयोऽन्नगृहता विरसास्यता च विष्णूच-
सक्तिरथ तन्निरोचकश्च । लिङ्गं परस्य च मदस्य
वदन्ति तज्जाः ढण्णा कञा शिरसि सन्निधौ चापि
भेदः ॥” मा.नि.।

परमपूतिकः । पुं । अहिकेने । प.सु.।

परमा । स्त्री । सुराश्रयविशेषे, गन्धशय्याम् ।
तदादिपत्रं ज्वरघ्ने रक्षोघ्नश्च । राज.। च.द.वा.व्या.
वि.सहाराजप्रसारणीतैले ।

परमाणुः । पुं । रजसस्विंशतमे भागे । “आ-
लान्तरगते भागी यत् सूर्यं दृश्यते रजः । तस्य
निंशतमीभागः ।” प.प्र.१५.।

परमाश्रम् । स्त्री । क्षीरिकायाम्, पायसे । आ-
श्रम्, पौनःपुन्यम् । तस्माधनप्रणाली यथा — “शुद्धेऽहं
पक्वे दग्धे तु घृताक्तान्मण्डलान् लिपेत् । ते सिद्धा
क्षीरिका ख्याता सा सितार्ज्ययुतीक्ष्मा ॥ गुणः —
क्षीरिका दुर्जरा बन्धा धातुपुष्टिप्रदा शुकः । वि-
ष्टम्भनी हर्त्रे पित्तरक्तपित्ताग्निमाकृतान् ॥” भा.।

परमायुः । स्त्री । जीवितकाले । यथा — “शतं
वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सप्तः परमा
युरिदम्योक्तं नराणां करिणामिह ॥” श.सा.।

परमायुधः । पुं । असमहत्वे । श.च.।

परमृत्युः । पुं । काके । त्रिका.।

परमेष्टः । पुं । महानिखत्वे । र.मा.।

परमेष्ठिनी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वाग्भट्टशैले ।
रा.नि.व.४.।

पररुः । पुं । (Eclipta prostrata.) नील-
सहाराजः । एकशृङ्गा । त्रिका.। [सि.।

परला । स्त्री । पटलहत्वे । र.स.र.कुष्ठशैलेन्द्र

परलोक्षणा । स्त्री । परलोक्ष्य गविवर्णायां ।
च.घ.११५.।

परशम् । स्त्री । प्रस्तरविशेषे । पत्रशं पार्थशं ।
पुराणम् ।

परशुच्छिन्नः । पुं, स्त्री । कुटारिया इति ख्या-
ते हत्वे । टकाटाण, कुडुले । संघट्टः लौहचा-
लने । कन्दगुडूयाम् ।

परशुरामः । पुं । रसरजश्रीमथिकारि ।

पराक्पुष्यः (ष्वी) । पुं । धूलीकदम्बहत्वे ।
रा.नि.व.६.। श्वेतापासाग्रे । रा.नि.व.४.।

परागः । पुं । पञ्चकेसरः । कर्पूररजसि । वै.
निघ.। पुष्परणौ । अम.। चन्दने । मे.।

परागपुष्यः । पुं । धूलीकदम्बे । वै.निघ.।

पराचीनः । चि. । पराखुले । वा.उ.२५५.।

पराञ्जः । पुं । तैलनिष्पीडनयन्त्रे । फिने । श.र.।

पराप्रियः । उल्लुपहणे । उल्लु.। श.च.। का-
सहणे । वै.निघ.।

परादिगुणाः । पुं । परापरत्वादी । यथा —
“परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च । विभा-
गश्च पृथक्कृत परिमाणमथापि च । संकारीऽभ्यास
इत्येते गुणाः त्रयाः परादयः ॥” च.। [श.च.।

परानसा । स्त्री । श्वेषप्रयोगे, चिकित्सायां ।

परान्नम् । स्त्री । पलान्ने । पाकराजः ।

परापरम् । स्त्री । परपृथक्फलं । भा.।

पराभिधम् । स्त्री । कुहुले । वै.निघ.।

परामृतम् । स्त्री । वर्षे पले । त्रिका.।

परारुः । पुं । कारवेष्टके । त्रिका.।

परारुकः । पुं । पायाणि । त्रिका.। [निघ.।

पराईम । स्त्री । चन्दने । कुडुमे । उशीरे । वै.

परावतम् । स्त्री । परपृथक्फलं । रा.नि.व.११।

परावरम् । स्त्री । परपृथक्फलं । रा.नि.व.११।

परावेदी । स्त्री । बह्व्याम् । वा.कुडु.। की-
पान्तरम् । [तन्त्रकारः ।

पराशरः । पुं । तन्त्रासमायुर्वेदतन्त्रकारि । See

पराश्रया । स्त्री । साधवीलतायाम् । वै.निघ.।

वन्दायां । पटमाडु । श.च.। [स.स.११५.।

परासङ्गः । पुं । अवरोधे । शीघ्रतरोधे ।

परिकर्त्तनम् । क्ली । अक्षच्छेदे । सु.सू.२५. ।
छेदनवदनुभवे । वा.टी.चि.१५. ।

परिकर्त्तिका । स्त्री । कर्त्तनवस्त्रीडायां । च.
चि.१५. । वसनविरचनव्यापदिशेषे । सु.चि.१४५. ।

परिकर्म्भ । क्ली । अर्भके । परिचर्याकरणे ।
वै.निघ. । कुडुमादिना कायप्रसाधने । अम.भ. ।

परिकर्म्मा । चि । सर्वकर्म्माकर्तृषु, परिचार-
केषु । सु.सू.५५. ।

परिक्रमसहः । पुं । क्राने । विका. ।

परिगर्भिकः (भवः) । पुं । बालरोगविशेषे ।
एडुं । नागा । हिं अङ्गीडोति लोके । “मातुः
कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नापि । आसा-
प्रिसादवमथुतन्त्राकासाकचिभ्रमे । युज्यते कौष्ठ-
ह्वा च तमाहः परिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्य-
स्य तत्र युज्यते दीपनम् ॥” भा. । [भ. ।

परिशहः । पुं । स्त्रियाम् । मूले । कन्दे । अम.

परिषः । पुं । तन्नामकमूदगर्भविशेषे, यत्र ग-
र्भः परिष इव योनिसुखमावृत्य तिष्ठेत् । यथा—
“योनौ स्थित, स परिषः परिविन तुल्यः ।” सु.
नि.८५. ।

परिचरः । पुं । भृत्ये, सेवके । र.मा. ।

परिचरकर्म्भ । क्ली । सेवाकार्ये ।

परिचर्या । स्त्री । सेवयाम् । अम. । श.र. ।

परिचारकः । पुं । सेवके । अम. । लक्षणं
—“क्षिप्त्वा लुगुमुर्वलवान् युक्तौ व्याधितरुचये ।
वैद्यवाक्यकदशानां युज्यते परिचारकः ॥” भा. ।

परिच्छेदः । पुं । परिधानवस्त्रं, आच्छादने ।
भागवतं । परिवारे । छे.च. ।

परिणतः । चि । परिपके । अम. ।

परिणामः । पुं । परिपाके । विका. । वै.निघ. ।

परिणामज(शूल)म् । क्ली । पित्तशूले । रा.
नि.व.२०. । [विसारे । अम. ।

परिणाहः । पुं । वर्त्तुलतायाम् । सु.सू.७५. ।

परितापः । पुं । रोगे । वै.निघ. । कर्म्ये ।
विश्व. । उष्णतायाम् । च. ।

परितित्तः । पुं । निम्बहस्ते । वै.निघ. ।

परिदरः । पुं । दन्तमूलगतसुखरीगे । लक्षणं
—“दन्तमांसानि शीथ्यन्ते यस्मिंश्चीवति चाप्यस्य-
क् । पितामहकफजो व्याधिः श्रेयः परिदरी हि
सः ॥” सु.नि.१६५. ।

परिधूमायनम् । क्ली । धूमोद्गारे । टौ.७५.
टुकुर । सु.नि.१५. । [सू.१५५. ।

परिपचनम् । क्ली । तैलपाचनिकायां । च.

परिपाकः । पुं । परिष्णामे । भा. ।

परिपाकिनी । स्त्री । विहतायां । श.च. ।

परिपिष्ट(क)म् । क्ली । शीषके । रा.नि.व.१९. ।

परिपुटनम् । क्ली । पाककरणे । वै.निघ. ।

परिपुष्करा । स्त्री । कर्कटीभेदे, गोडुस्वायां ।
राश्र.८१.गू.क. । श.च. । [पवित्रोक्तते ।

परिपूतम् । क्ली । अपतृषधान्ये । सतः । चि ।

परिपेलम् । क्ली । कैवर्त्तिसुप्ताके । प.सू.च.वि.
८५. ।

परिपेलवम् । क्ली । कुट्टने, जलमुत्सायाम् ।
क.५८.गू.३. । वा.म.१५५.रीभाटः । “शैलवा-
लपरिपेलवमोवाः ।” सुप्तायां । ज.द.१२५. ।

परिपेक्षम् । क्ली । जलजातवर्णविशेषे, जलमु-
त्सायाम् । जलजगु गू.३, क.५८.गू.३. । मं ज-
लमंडवी । कं वलिंगड । गुणाः—कटूणां कफ-
वातघ्नं वणघ्नं दाहघ्नम् । आमशूलघ्नं रक्तदीपघ्नस्य ।
रा.नि.व.६. ।

परिपोटः (कः) । पुं । कर्णपालीगतरीगे ।
काटवत पांडित (द्रोण) । लक्षणं—“सौकुमार्या-
द्विरोत्सृष्टसहस्राभिप्रवर्द्धिते । कर्णशोफो भवेत्
पाल्यां मरुजः परिपोटवान् ॥” सु.चि.२५५. ।
त्वग्भेदे । वा.उ.२६५. ।

परिपोषणम् । क्ली । हिङ्गुनि । ज.द.१२५. ।

परिप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं
यथा—“परिप्लुतायां भवति शाम्यधर्मो रजा भ्र-
शम् ।” सु. । तथा—“पित्तलायां रुसंवासे स्त-
नूद्धारधारणात् । पित्तसंमुत्क्रितो वायुर्योनिं दृष-
यति स्त्रियाः । शूलाः स्थशांसनाः सन्निनीलपी-
तमस्यक् कवेत् । योनिवक्त्राण्युष्मार्तिज्वराणांयाः

परिमुता ॥” च । वा.उ.२३५. । मदिरायाम् ।
६.च. ।

परिभाषा । स्त्री । वैद्यकमानादिविषयकयन्त्रे ।

परिमृगुलः । पुं । मशकजातिभेदे । सु.कल्प.
८५. । See मशकः । वि. सम्यखर्तुलं । भा.
चुद्ररी.वि. । सु.मृ.७५. ।

परिमलः । पुं । सगन्धे । मीथुने । विसर्दने ।
अम.भा. । [नम् ।

परिमाणम् । स्त्री । मासि । अम. । See सा-

परिमार्जनम् । स्त्री । स्वादभेदे । मधुमल-
के । श.च. । परिस्करणं । मधुतेजपात्र ।

परिस्तानः । पुं । रक्तकिमटाभेदे । वै.निघ. ।

परिस्तार्यतिमिरः । पुं । पित्तज्यापर-
तिमिररोगे । लक्षणं — “पित्तं कथ्यात्यस्त्रिधाधि
मूर्च्छितं पित्ततेजसा । पीता दिशन् खद्योतान्
भास्कराणि पश्यति । विकीर्णमाणान् खद्योतैर्ह-
स्वाभजोमिरैव वा ॥” मानि. ।

परिलेही । पुं । कर्णपालीरोगे । लक्षणम्—
“कफासृक्षसिन्धुतः सविस्पर्णान्वतस्ततः निद्रात्
सगन्धलीं पालीं परिलेहीति म स्मृतः ॥” सु.वि.
२५५. ।

परिवर्त्तनम् । स्त्री । पार्श्वपरित्यागे । मानि. ।

परिवर्त्तिका । स्त्री । शकरीगे । मृदुजलुट-
रोगे । मुद्र. लक्षणम् । “मृदनात् पीडनाच्चापि
तथेनात्यभिघाततः । मृदुनम्यं यदा वायुर्भजते स-
ख्यतश्चरन् । तदा वातोपसृष्टत्वं तन्मम्यं परिवर्त्तते ।
सवेदनं सदाह्व पाकश्च ब्रजातः क्वचित् । मणेरध-
स्तात् कोशस्तु सत्यिरुपेण लभ्यते ॥” इत्यादि । सु-
नि १३५. । [६.च. ।

परिवापः (नम्) । पुं । स्त्री । सृष्टने । मे ।

परिवर्द्धितम् । स्त्री । उहो । वि. परिवर्द्धिते ।

परिवेषकः । पुं । परिवेषणकर्त्तरि । तल्लक्षणम्
— “स्नातश्चन्दनवर्चितः सुवसनः सख्यौ प्रसन्नाननः
स्पष्टावा सुमगः प्रसन्नहृदयः शोकान्पूजार्तः ।
स्वामिस्नेहपरः स्वपाकनिपुणः प्रौढो वदन्त्यः शु-
चिर्विभो वा परिवेषकस्तु कुलजघान्योऽपि नो भू-
यते ॥” पाकराजः ।

परिवेषणम् । स्त्री । भोजनार्थं भोजनस-
म्प्रादिदाने ।

परिव्याधः । पुं । (Pterospermum h-
cerifolium.) दुग्धोत्प्ले । ७८०६ कश्चन । प-
सु. । जलवेतसे । रा.नि.व.६ । भा. । कर्षिका-
रहवे । कनककूटलत्र शास्त्र । रा.नि.व.६ ।

परित्राजी । स्त्री । श्रावणीमहाक्षुपे । शूङ्गीरौ ।
रा.नि.व.५ ।

परिशुष्क(मांस)म् । स्त्री । पक्वमांसभेदे ।
भा.श.नर. राजन विद्यमान । “मांसं बहुष्टतेर्षट्
सिक्तश्चेद्वास्त्वना सुष्ठुः । जीरकाद्यैः समायुक्तं प-
रिशुष्कं तदुच्यते । श.च. । राज. । See मांसम् ।

परिशु(शु)तम् । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

परिपत् । स्त्री । सभायाम् । सा विधा ज्ञान-
वती सृष्टपरिपत्ति । पुनस्त्विधा सृष्टपरिपत्,
उदासीनपरिपत्, प्रतिनिविष्टपरिपत्ति । च.वि.
८५. ।

परि(री)पेकः । पुं । सानादी । शिरसि धा-
रापातने । मूर्ध्नेत्येवमभेदे । भा. । त्रयष्टवेदनाप-
शमनार्थमुक्तार्थमेवने । सु.चि.१५. । वा.चि.१५. ।

परिपेकस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषः । यथा—
“वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलफलशुद्धादीनासुत-
काद्यैः सुखीणैः कुम्भोर्वर्षणैः प्रनाडीनां प्ररि-
त्वा यथाहोसिन्धुसंश्लेष्यतायां वस्तः स्वेदं परिपे-
चयेत् ॥” च.मृ.१४५. ।

परि(री)सर्पः (सर्पणम्) । स्त्री । वीर्यसं-
योगभेदे । तन्नामकसूत्रकृ.भेदे । “शर्मे शरीरे पि-
डकाः स्रवत्यः सर्पन्ति यानि परिसर्पमायुः ।” सु-
नि ५५. । पुं । दर्वाकरसर्पविशेषः । सु.कल्प.४५. ।

परिसर्था । स्त्री । सेवायाम् । वै.निघ. ।

परिसिद्धिका । स्त्री । मण्डविशेषः । वै.निघ. ।
किट्टिकायाम् । वा.उ.२६५. ।

परिस्यन्दः । पुं । शरणे, स्यन्दे । विन्दुशः च-
रणे । (513)नि. अम.भा. ।

परिस्यन्दः (नम्) । पुं । स्त्री । कम्पे । ६.च. ।

परिस्त्रावः । पुं । वसनविरेचनव्यापविशेषः ।
सु.चि.१४५. । सुखस्त्रावे । मुद्रस्त्रावे । च.मृ.१५५. ।

परिस्रावी (रन्) । पुं । कफजभगन्दर । लघ-
णं यथा — “कण्डूयनी घनस्रावी कठिनी मन्दवेद-
नः । श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥”
भा.नि. । चि । निरन्तरस्रावश्रील । भा. ।

परिस्राव्युदरम् । स्त्री । उदररोगभेदे । ल-
घणं यथा — शल्यं यद्वीर्यपहितं तदन्तं भिनसि
यस्यागतमन्यथा वा । तस्मात् शुतान्तात् सलिलप्र-
काशः स्रावः स्ववेदे गुदतनु भूयः । नाभिरधश्चोदर-
मेतं हर्षिं निभुयतेऽतीव विदहते च । एतत्परि-
स्राव्युदरम् ।” सु.नि.७७. । [वै.निघ. ।

परिस्तुतः । चि । विन्दुशः चरिते । स्त्री । मये ।

परिस्तुतदधि । स्त्री । वस्त्रगालितदृष्टनि ।
छाका दहे । गुणाः — वातघ्नं कफघ्नं स्निग्धं
ग्रहणं पित्तघ्नं । सु.४३७. । [रुणां । मी. ।

परिस्तुता । स्त्री । द्राक्षाभये । वै.निघ. । वा-

परिस्तुत् । स्त्री । मयसामान्यं । रा.नि.व.१४ ।

परिहारः । पुं । तस्मैव दाषवचनस्य परिहर-
णः । यथा — “नित्यमाकानि शरीरस्थं जीवितलि-
ङ्गानुपलभ्यन्ते । तस्य पुनरपगमाप्रोपलभ्यन्ते । त-
स्मादन्यः शरीरादात्मा नित्ययेति ।” च.वि.८७. ।

परिहार्यम् । स्त्री । कुष्ठोषधे । कूङ् । वै.
निघ. ।

परिक्षेपी (इन्) । पुं । वातपित्तजभगन्दर ।
“वातपित्तात्परिक्षेपी परिचिप्य गुदं गतिः । जा-
हते परितस्तव प्राकारपरिखिव च ॥”

परीतिः । स्त्री । पुण्यान्नने । वै.निघ. ।

परीरः । पुं । कारवेले । स्त्री । तरफले । उणा.

परीवर्त्तः । पुं । कच्छपे । वै.निघ. ।

परीष्टिः । स्त्री । परिचय्यायाम् । मी. ।

परुः । पुं । अङ्गुलिसखी । रा.नि.व.१८ । वंश-
सखी । दौष्णेत्र शीर्षे । अयं निर्मुणः । रा.नि.
व.६ । परुषकवले । वै.निघ. ।

परुहारः । पुं । अये । श.सा. ।

परु(रु)षः । पुं । परुषकवले । रा.नि.व.११ ।
वंशसखी । धामनवले । वै.निघ. । मौलिकिष्टायाम् ।
श.च. । तन्नामकवायव्यकीट । सु.कल्प.८७. ।

See कीटः । स्त्री (षा) । शतपदीभेदे । सु.कल्प.
८७. । स्त्री । परुषकफले । भा. ।

परु(रु)षकः । पुं । (Zylocarpus Gra-
natum or Grewia Asiatica.) खनाम-
स्यातफलवले । पक्ष्य फलेत्र शिं, रुमसा ।
हिं फलूहे, शक्री, फरुषा । मं पर्यका । कं वेष्ट-
हा । तें पुटिकी । स विधा श्वविटपमेदात् । सु.
सू.३८७. परुषकादिः । वा.म.१३७. । गुणाः —
अस्त्रकटुकं कफरोगहरं वातघ्नं पित्तकरम् । इत्या-
मपरुषगुणाः । पक्वं तत् मधुरं रुचिप्रदं पित्तघ्नं
तर्पणं शोफहरं च । तत्फलं संहृदिपित्तसन्निवातघ्नम् ।
अचि.१०७. । “परुषकङ्गपायास्त्रमां पित्तकरं ल-

घु । तत्पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम् ग्रहणम् ।
हृद्यं तटपित्तदाहासज्वरलघुसमीरकृत् ॥” भा. ।
फलं मलसंशोद्धि शैत्यकरं । पक्वं व्रणपिडकादी
हिम् । लक्ष्मपाया शीतला च । द्रव्यगुणान्तरम् ।

परुस् । स्त्री । परुषकफलं । पक्ष्य रुम । रा.
नि.व.११ । यखी । अम. ।

परुषकादिः । पुं । तदादिगणकृतकषाये ।
स च परुषकवरद्राक्षाकटफलकतकाफलराजाङ्ग-
दाडिमशाकात्मकः लघ्वावातमुत्पन्नश्च । वा.सू.१३७.
७. ।

परैष्टुका । स्त्री । वज्रवसायां गवि । अम. ।

परैधितः । पुं । कौकिलि । श.सा. ।

परोटः । पुं । छतमिडरोटिकाभेदे । अत्रोटो ।
वै.निघ. ।

परोष्णी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । अम. ।

पर्कटः । पुं । पश्चात्पापे । कीचपरिधिणि । वै.
निघ. ।

पर्कटिः (टी) । स्त्री । मलवले । भा. ।

पर्कटी (इन्) । पुं । मलवले । श्रीकूङ् शिं ।
तें ज्वलिवेष्ट । प.सू. । र.सा. ।

पर्जनी (न्या) । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.
सू. । रा.नि.व.६ । [अम. ।

पर्यम् । स्त्री । ताम्बूले । रा.नि.व.११ । पचे ।

पर्युः । पुं । पलाशवले । रा.नि.व.१० ।

पर्युका । पुं । मुनिपञ्चशके । भा.पू.१७. भा.व. ।

पर्यकारः । पुं । वारजीविनि । वाक्रिहे ।

पर्यखण्डः । पुं । ताखलखण्डः । वनस्पतिवि-
शेषः । श.च. । [तिनी । रा.नि.व.१२ ।

पर्यचारकः । पुं । चारनामकगन्धद्रव्ये । (श-)

पर्यपिण्डोतः । पुं । सदनहवे । वै.निघ. ।

पर्यभिदिनी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । रा.नि.
व.१२ । [पत्रभोजिमात्रे ।

पर्यभोजनः । पुं । काष्ठपशी । त्रिका. । चि. ।

पर्यमाचलः । पुं । ((Averrhoa caram-
bola.)) कर्करङ्गहवे । श.मा. ।

पर्यमूलम् । स्त्री । ताखलमूलं । राज.३प. ।

पर्यमृगः । पुं । वलमर्कटकायां रूपीति लोके ।
वानरः । वलमान्तरि । (श.पृ. १८३७ । तदनेश
सहस्रमृगिकलजशायिकावकृष्टतिघासवानरप्रभृति-
र्को भवति । तन्नाम सपरं गुरु इष्यं चतुर्थं शी-
णितकरं काशाश्यामनाशनं सतपशुपानुत्पीसक-
श्च । सु.सू.४६४ । “वनीकोत्तलमान्तरिवलमर्कट-
कादयः । एते पर्यमृगाः प्रोक्ताः ।” भा. ।

पर्यलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । रा.नि.
व.११ । [याम् । रा.नि.व.२ ।

पर्यवल्ली । स्त्री । नागरदेहस्थितपलाशीलता-

पर्यशिरा । स्त्री । ताखलपत्रशिरायाम् । पा-
८१ । शिरः । [शके । उणा. ।

पर्यसिः । पुं । पसे । वारिगृहे । कलद्रुशो ।

पर्याकः । पुं । सुनिषण्णकशके । वै.निघ. ।

पर्याशः (सः) (नः) । पुं । कृष्णाजंकहवे ।
तुलसीविशेषः । अम. । च.ट.सि.यो.६६काशस-
चि. । पर्यासपत्रके । “व्यश्रो पर्याससाधितम् ।”
पारसीकयमान्याम् । वै.नघ. ।

पर्यासिः । पुं । कृष्णाजंके । वै.निघ. ।

पर्यिका । स्त्री । स्थलपत्रायाम् । खलपत्र-
रा.नि.व.३ । पत्रिपण्याम् । (कुलश) । शालप-
ण्याम् । अघिमन्त्रे । ना.नि. । वै.निघ. ।

पर्यिनी । स्त्री । शालपण्याम् । वै.निघ.वि.अ.
कल्याणहृते । पत्रिपण्याम् । माषपण्यां । र.मा. ।

पर्यिनीदयम् । स्त्री । माषपर्णी सुद्रपर्णी च
तिदये । सि.बो.रक्तातिसा.चि.कुटजादौ ।

पर्यी (इन्) । पुं । पलाशहवे । चारवपत्रहवे ।
वै.निघ. । सप्तपर्णहवे । हवे । हे.च. । स्त्री । शाल-
पर्ण्यां । पृथ्विपर्ण्यां । चि.क.क. ।

पर्यीचतुष्कम् । स्त्री । शालपर्णीपृथ्विपर्णीसुद्र-
पर्णीमाषपर्णीषु । च.ट.वा.व्या.चि.मध्यनारायण-
तैत्ति. ।

पर्यीरम् । स्त्री । ज्वीरे । दांवा । वै.निघ. ।

पर्यैः (नम्) । अपानवायुत्यागे । वै.निघ. । के-
शमसृहे । उणा. । हे.च. ।

पर्यम् । स्त्री । नवदणे । कृष्णकृत् । उणा. ।

पर्यटः (कः) । पुं । (Oldenlandia Cor-
ymbosa, Syn. Oldenlandia biflora.)
रूपासख्याते इस्वत्तुपे पत्रशके वा । (श.२पाद-
५ । हिं दवनपापडा । मं यम् । पित्तपापडा ।
कं पर्याटक । उत्त. जडपापडा । गुणाः शीत-
लः पित्तश्लेष्मज्वरपहः रक्तदाहकचिन्तानिद्रादवि-
भ्रमघ्नश्च । रा.नि.व.३ । सि.यो.पि.अ.चि. । “क-
कोटकं पर्यटकम् ।” अथिच “पर्यटो हन्ति पि-
त्तासयमहृणाकफज्वरान् । संयाहो शीतलसिक्तो
दाहनुत् वातलो लघुः ॥” भा. । कुम्भाहवे । र-
क्तगन्धोले । वै.निघ. । चणकमुद्गादिकृतपिष्टक-
भेदे । पर्यट इति भाषा । तत्कृतपत्रिः—“धू-
मसौरचितः इहृहृरदालवर्षे ॥” । जौरकस्त्र-
ज्जिकाभ्याश्च तनुकृत्वा च वल्लिताः । पर्यटाक्षे स-
दाहाराश्टः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना-
कसा गुरवाः । कविदीरिताः । मीढाश्च तद्गुणाः
प्रोक्ता विशेषाह्वयं हिताः । चणकस्थ गुणैर्भुक्ताः
पर्यटाश्चकोडवाः । खिद्यष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्म-
ध्यमा गुणैः ॥” भा. । “सारः पर्यटकः प्रोक्तो
यवचारसमो गुणैः ॥” वै.निघ. । वातपित्तज्वरे
मन्दज्वरे च हितः ।

पर्यट(टी)द्रुमः । पुं । कोहणदेशमसिद्धकुम्भी-
हवे । गृगुलुतरौ । रा.नि.व.६ ।

पर्यटादिः । पुं । पर्यटचन्दनोदीचमागरसिद्ध-
कषाये । “एकः पर्यटकः श्रेष्ठः पित्तजरविनाश-

नः । किं पुनर्यदि युज्येत चन्दमोदीक्षमागरेः ॥”
च.द.पि.ज्व.वि. । भा. ।

पर्वटी । स्त्री । सौराष्ट्रमतिक्रापरनामसुगन्धद्रव्यं । पञ्चपर्वणौ । हे.च. । पञ्चावती, पपरी इति च उत्तरदेशप्रसिद्धे सुगन्धद्रव्ये । गुणाः—“पर्वटी तुवरा तिका शिरिरा वर्णकृद्गुः । विषव्रणहरी कण्डूकफपित्तसकुष्ठमुत् ॥” भा. । पलद्वयमाने । प.म. । पित्तकमेदे । आंशत्र । उष्णा. ।

पर्वटीरसः । पुं । त्रेधाज्वरे रसः । रसः १ भ. गन्धकः २ भ. भृङ्गराज्रसेन मर्द्यः । ताम्रं खीहं प्र. रसगन्धयोः पादांशं दत्त्वा एकत्र सम्यगे पर्वटीवत् पचेत् । अथ सञ्चूर्ण्य निर्यङ्गादिरसेन अट्टिमानि मर्दयित्वा अङ्गारैः स्वेदयेत् । रस.कौ. । र.सा.सं. ।

पर्व(व्)रीणम् । क्ली । पर्वणि । आंश. । श. र. । पुं । पर्वण्यरसे । पर्वणशिरायां । मी. । पच-चूर्णरसः । श.र. ।

पर्विकः । पुं. स्त्री । खड्गे । व्याक. ।

पर्व्यगः । पुं । कटाहः । च.म. १५५. ।

पर्व्यङ्गः । पुं । खट्वायाम् । अम. ।

पर्व्यङ्गपादिका । स्त्री । कोलशिख्यां । अश-त आलाकूमी । भा. १भ.शा.व. ।

पर्व्ययः । पुं । क्रमोल्लङ्घने, व्यतिक्रमे । अम. ।

पर्व्यस्तिका (स्त्री) । स्त्री । पल्यङ्गे । त्रिका. ।

पर्व्यागतः । वि । पक्के । सु.चि. २१५. ।

पर्व्याप्तः । वि । यथेष्टः । क्ली । लभौ । मी. ।

पर्व्याप्तिः । स्त्री । लभौ । वै.निघ. ।

पर्व्यायः । पुं । क्रमे । अनुक्रमे । अम. ।

पर्व्यायमुक्तावलिः । स्त्री । द्रव्याभिधानवि-शेषः । [वि. व्युटे. दासि ।

पर्व्युषितम् । क्ली, पुं । शिखायाम् । वै.निघ. ।

पर्व्यः । क्ली । वंशययी । दौलेशत्र त्रिंते । अम. । अङ्गुष्ठादिययी । अङ्गुलित्र पवि. मी. ।

पर्व्वकम् । क्ली । जानुप्रदेशे । औद्गु. । श.च. ।

पर्व्वणिका (पी) । स्त्री । नेत्रसन्धिजरीये । खचणम् —“तामा तयो दाहयन्तीपपत्रा रक्ताञ्ज-

या पर्व्वणी हस्तभीषा ।” सु.उ. १५. । शाकविशे-वे । सा च हस्तिगुह्योति लीके । च.मृ. २७५. ।

पर्व्वतः । पुं । द्विवे । किराततिलके । वै.निघ. । शाकमेदे । सख्यमेदे । आंश. । शङ्ख । मी. । राज. ।

पर्व्वतकाकः । पुं । द्रोणकाके । हे.च. ।

पर्व्वतजा । स्त्री । गिरिजाम्बद्रावाविशेषे, य-हारीति लीके । गुणाः—“द्राचा पर्व्वतजा लघ्वी सास्त्रा श्रेष्ठास्त्रपित्तकृत् ॥” भा. ।

पर्व्वतलणम् । क्ली । पर्व्वतजातलणाक्यनामल-णविशेषः । हिं संड । गुणाः—बलपुष्टिकरं रुच्यं पशुनां हितञ्च । रा.नि.व. ८. ।

पर्व्वतनिम्बः । पुं । महानिम्बे ।

पर्व्वतमेदः । पुं । करज्योडिपावाणमेदः । भा. म. ३भ.गु.क.वि. ।

पर्व्वतमेदी (इन्) । पुं । पाषाणमेदः । आंशत्र-कुटि । च.द.मृ.र.वि. । “पर्व्वतमेदिपय्यायाम् ।”

पर्व्वतर्माचा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वनक-दल्याम् । दौल कली । रा.नि.व. ११ ।

पर्व्वतवासिनी । स्त्री । आकाशमास्याम् । दृग्भङ्गटोमांशौ । रा.नि.व. १२ ।

पर्व्वताश्रयः । पुं । महासिंहे । रा.नि.व. १६ ।

पर्व्वताह्वयः । पुं । धाराकदम्बह्वे । वै.निघ. ।

पर्व्वतोद्भवम् । क्ली, पुं । हिङ्गुले । पारदे । वै. निघ. ।

पर्व्वतोद्भूतम् । क्ली । अभकधाती । वै.निघ. ।

पर्व्वपुष्पिका (प्पी) । स्त्री । हस्तिगुह्याम् । शक्तिं पुं । वा.मृ. १५५. । तच्छाकगुणः—वातपित्तहरः । च.मृ. २७५. ।

पर्व्वमेदः । पुं । सन्धिभङ्गरीये । तथा सन्धि-दनायां यथा चालने भङ्गाशङ्का जायते । च.द. ज्व.चि. । रा.नि.व. ५. ।

पर्व्वमूला । स्त्री । वेतायाम् । अपत्राजित ।

पर्व्वयोनिः । पुं । इक्षौ । वेतसे । वंशे । हे.च. ।

पर्व्वरुट् । पुं । दाडिमह्वे । त्रिका. ।

पर्व्ववल्ली । स्त्री । वल्लीदृव्यायाम्, मालादृव्या-याम् । दूर्वाजित । रा.नि.व. ८. ।

पर्वसन्धिः । पुं । अङ्गुलिसन्धिः । रा.नि.व. १८ ।

पर्वितः । पुं । (Silurus pabda.) पर्वित-
मत्स्या । श.र. । [श्च. । च.३.१०अ. ।

पशुका । स्त्री । पशुरास्त्राणि । अम. । सु.चि.

पलम् । क्ली । मांसं । रा.नि.व. १७।१८ । च.
द.विष.चि. । “कर्कटपलहरिताम् ।” शक्तिद्वयं,
८ तो. । “शक्तिव्याघ्रं पलं ज्ञेयम् ।” प.प्र.१ख.
कर्पवत्पटयं । अम. । पुं । पलायं । ह.च. । अ-
टामास्याम् । लालायाम् । वै.निघ. ।

पलक्या । स्त्री । पालकीशके । रा.नि.व. ७ ।

पलङ्कः । पुं । निषावः । शिम, दवटो । रा.नि.
व. २३ ।

पलङ्करः । पुं । पित्तं । तिका ।

पलङ्कपः । पुं । कण्ठगुगली । रा.नि.व. १२ ।
निषावः । शिम । प.सु. ।

पलङ्कपा । स्त्री । श्वेतनिषावः । श्वेत शिम ।
रा.नि.व. १६ । शीतुरके । मे. । च.मु.४अ.संज्ञा
स्थापने । वै.निघ.२अ.भा.चि.वचाश्रुते । गुग्गु-
ली । मे. । च.द.मि.यो.सहापैशाचघृते । वि.ज्व.
अष्टादशाद्रुपे, पलङ्कपाश्रुते । पलाशवीजं ।
वै.निघ.२अ.कमि.चि.माविवचके । लालायाम् ।
प.म. । वा.उ.६अ.सहापैशाचघृते । सुदगोलके ।
वै.निघ. । मलिकायाम् । रा.नि.व. १६ । रास्त्रा-
याम् । वै.निघ.२अ.भा.चि.पलङ्कपातले । सु-
व्हायाम् । मे. ।

पललम् । क्ली । तिलकम् । तिलकुण्डो । हिं
तिलकुण्ड । रा.नि.व. १६ । सु.चि. २०अ. । च.द.
हृदीग.चि. । लक्षणं — “पललम् समाख्यातं मे-
खलं तिलपिष्टकं । पललं सल्लङ्घनं वातघ्नं कफ-
पित्तकम् । हृदयस्य गुरु इत्यं स्त्रियं सूत्रनिवर्ण-
कम् ॥” भा. । मांसं । रा.नि.व. १७।१८ । शुक्ल-
मांसं । स.म.५२अ. । तिलप्रप्यं । वै.निघ. । अष्ट-
तिलकम् । वा.उ.१८अ. । पङ्के । मे. ।

पललज्वरः । पुं । पित्तं । हारा ।

पललाशयः । पुं । अजीर्णं । तिका । गच्छ-
रोगः । श.र. ।

पलाग्निः । पुं । पित्तं । हारा ।

पलाङ्कः । पुं । शिथमारः । अश्लिषः । हारा ।

पलाण्डुः । पुं । (Allium Cepa.) Oni-
on. Fr. Oignon, मूलशाकविशेषः । श्लेशा-
छ । हिं पियाज, पियज । सं श्वेतकान्दा । कं
उल्लि । तें नीकल्लिचिट्टु । ता. वैजयम् । वम्. का-
न्द । पारस्य. उल्लिगण्डुलु । रा.नि.व. ६ । स श्वेत-
हारद्रवणभेदेन हिधा । तयोर्हारद्रो रक्तो वा
राजपलाण्डुरित्युच्यते । गुणाः — कटुः बल्यः गुरुः
कफपित्तघ्नः इत्यः रीचनः क्षिप्तः बालिप्रघ्न ।
रा.नि.व. ७ । “पलाण्डुस्तु वर्षेभ्यो रसोनसदृशो
गुणैः । स्वादुः पाके रसेदुग्धः कफकुन्नातिपित्त-
नः । हरते कर्बलं बालं बलवीर्यकरो गुरुः ॥”
भा. । “वातहरः संहभावान् ॥” स.म.४०अ. ।
“पलाण्डुर्वातकफहृत् शूलकः शूलगुल्मानुत् ॥” अ-
त्रि. १६अ. । बल्यः, ज्वरे उदरे शले सञ्चितश्लेष्म-
कासी पामायां कण्ठशले वरटादिदंशे च हितः ।
द्रव्यगुणान्तरम् । “पलाण्डुर्नृपपुत्रः स्वात् शिशिरः
पित्तनाशनः । कफहृद्दीपनयैव बहुनिद्राकरम-
था ॥” See राजपलाण्डुः ।

पलान्नम् । क्ली । समांसवशादितिहभक्ते ।
पोषाणं । एतत्साधनविधिः यथा — कायमांसस्य
शरावः तखुलस्य शरावः, घृतस्य शरावश्चतुर्थीशः
लगेलावज्जानां प्रत्येकं साधनं सञ्चितं जपय्योः
प्रत्येकं तिलकद्वयं कुडुमस्य साधकं, द्रवकषाय-
योश्च प्रत्येकं तिलकद्वयं लवणस्य तिलकं द्रा-
चायाश्च पलमिति । पाकारजिह्वरः ।

पलापः । पुं । करिगच्छः । श.भा. ।

पलापहा । स्त्री । नेत्राघ्नः । वै.निघ. ।

पलार्द्रम् । क्ली । सुवर्णकद्वयः । ४तो. । च.कल्प.
१२अ. । [अम. ।

पलालः । पुं । निःश्लेषधान्यनाले । पोषाणं ।

पलालजशकः । पुं, क्ली । पलालजातशके ।
पोषाणं छात्रु । गुणाः — “स्वादुपाकरसा बला
दीपलाक्ष्णं पलालजाः ॥” राज. १५. ।

पलालदीहृदः । पुं । आमहृत् । श.भा. ।

पलाशम् । क्ली । अयुके । उद्वेगप्रदः । रा.नि.
व. ६ । पणं । पाठः । अम. ।

पलाशः । पुं । किंशुकं । निगुलं । सु.सू.३८७. च.सू.३७. यवागृपकरणे । (Butia frondosa.) Butia-gum. खनामख्यातमङ्गा-तकवर्गीयवृक्षे । अनामि शक्ति । प.सू. । ई धा-रा । सं पलस । कं मुत्तलु । ते मोटुग । उत्त, पराय । वम्, खाकरी । ता. परशन् । गुणा — कषायोष्णः कृमिघ्नः । तद्वीजं पामाकण्डूद्वल्यदो-षघ्नं कृमिघ्नं लघुणं कटुपाकि रुच्यं । भा. । तत्पुष्पम् उष्णं कटु कषण्यं । “कटुतिक्तकषायं स्वादुपाकि ।” रा.नि.व.१० । भा. । स च रक्तपी-तत्रेतनीलपुष्पभेदेन चतुर्विधः । किंशुकेन गुणसा-म्यः पि सितौ विज्ञानदो भवति । तत्तैलं माश्वा-रीतैलगुणं । भूमिकृष्णच्छे । पारीषद्वे । अनामि पिप्लु । श्रद्धां । सं । म.चि.२०७. ।

पलाशकः । पुं । श्रद्धां । जटा । लाशायाम् । रा.नि.व.२३ । किंशुकं । निगुलं । सु.सू.३८७. सु-क्तादिः । पलाशवृक्षे । श.र. । निघ. ।

पलाशगन्धजा । स्त्री । वंशलोचनाभेदे । वै.निघ.

पलाशच्छदनम् । स्त्री । तमालपत्रे । वै.निघ.

पलाशतरुजः । पुं । कोमलपलाशपत्रवै । च.ट.पि.ज्व.लंघे । “पलाशतरुजौर्द्वेष्टेत् ।”

पलाशतरुगोणितम् । पुं । तद्वलनिर्यासं ।

पलाशनिर्यासः । पुं । अनामि शक्ति । गुणाः — “पलाशभवनिर्यासो याहौ च लपयेदधु-वम् । यद्वर्णो मुखजान् व्याधीन् कामान् स्वदा-तिनिर्यमम् ॥” केचित् । भैष.ने.रो.चि. ।

पलाशनः । पुं । शार्ङ्गकायां । त्रिका. ।

पलाशपत्री (र्णी) (वल्ली) । स्त्री । अश्व-गन्धायाम् । रा.नि.व.४ । पलाशीलतायाम् । वै.निघ. । [नि.व.७ ।

पलाशलोहिता । स्त्री । चित्तीशके । रा.

पलाशवीजम् । स्त्री । पलाशबीजं । अनामि प्रादुर्गु । रा.नि.व.१० । गुणाः — अतीसारं शक्नु-द्रक्तहरम् । वा.चि.८७. । See पलाशः ।

पलाशा । स्त्री । गन्धश्याम् । श्रद्धाम् । प.सू. । कृष्णच्छे । पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

पलाशास्थः (स्थी) । पुं, स्त्री । नाडीहिङ्गो । इ.नि.व.६ ।

पलाशाश्वा । स्त्री । यमानिकायाम् । वै.नि-घ. । (ला) गन्धपत्रायां । रा.नि.व.१० ।

पलाशिका । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा. नि.व.३ । भूमिकृष्णच्छे । रा.मा. । श्रद्धां । ला-शायाम् । रा.नि.व.२३ । आसातके । कटुलोहवे । वै.निघ. ।

पलाशी (इन्) । पुं । लीरीवृक्षे । शिन्नि । प.सू. । हलसामान्ये । त्रिका. स्त्री (शी) । नागरद्वि-प्रसिद्धायां खनामख्यातलतायां, काश्मीरे शटीति ख्यातायाम् । उष्णा । गुणाः — लघुः मुखदोषारी-चकत्रो पित्तकोपनी पथ्या च । रा.नि.व.३ । ला-शायाम् । रा.नि.व.२३ । [भिन्नां । त्रिका. ।

पलिक्ती । स्त्री । वृद्धायाम् । अम. । बालग-

पलिषः । पुं । काचकलसं । वै. ।

पलितम् । स्त्री । किंशुकतायाम् । रा.नि.व. १८२३ । निदान-लक्षणं — “कोधशोकभक्तः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तस्य केगान् पचति पलितं तेन जायते ॥” सु.नि.१२७. । शूलजं । रा.नि.व.२३ । सारजं । वै.निघ. । पुं । गन्धुलौ । कपालरीशं । वै.निघ. । सापि । कर्दमं । सं. । किंशुपात्रं । छ.च. । वि । वृक्षे । (ता) वृद्धायां । जटा. । [कुल्लेन शक्ति । वै.निघ. ।

पलितग्रहः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषः । उग्र-र-

पलिनी । स्त्री । कृष्णादुल्बरे । कान् । कुम्भत । वै.निघ. ।

पली । स्त्री । गृहसन्निकायाम् । वै.निघ. ।

पल्यशनः । पुं । वृक्षके । वै.निघ. ।

पल्लः । पुं । पलाले । (पीशालं । च.चि.१८. क. पिच्छासवे ।

पल्लवः । पुं, स्त्री । किंशुक्ये । त्रिका. । तेजपत्रे । भा.म.१७. ज्व.चि. । “चन्दनपल्लवदारुसनायः ।” लाशारागं । बलं । विटपं । चिदा. । वृक्षये । श.र. ।

पल्लवकः । पुं । मत्स्यविशेषः । हला. ।

पल्लवद्वः । पुं । अशीकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पल्लवादः । पुं । हरिणस्यै । वै.निघ. ।

पल्लवाधारः । पुं । शाखायां । श.च. ।

पल्लवाह्वयम् । स्त्री । तालीशपत्रे ।

पल्लवितम् । स्त्री । लाचारजे । मे. ।

पल्लवी (इन्) । पुं । हचे । श.मा. ।

पल्लिका । स्त्री । सरटे । गीधायां । वै.निघ. ।
गृहगीधिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

पल्लिवाहः । पुं । ताम्रपवतणविशेषे । वम्.
पोकलगावत । गुणः—पशूनामवलदम् । रा.नि.
व.८ । [नि.व.१६ ।

पल्ली । स्त्री । गृहगीधायां । टिक्ठिक्ठी । रा.

पल्लूरम् । स्त्री । शुकमांसि । पथ्यापथ्यम् ।

पल्वः । पुं । राशौ । गान्दि । च.चि.१अ.भन्ना-
तकलीरे ।

पल्वलम् । पुं, स्त्री । स्वल्पसरोवर । अम. ।
खलणं यथा—“अन्यं सरः पल्वलं स्याद्यत्र चन्द्रर्च-
मे रवी । न तिष्ठति जलं क्वचित् तत्रत्यं वारि-
पल्वलम् ॥” भा. । See जलम् ।

पल्वलावासः । पुं । कक्षपे । रा.नि.व.१६ ।

पल्वलोदकम् । स्त्री । पल्वलजले ।

पवः । पुं । वायौ । श.च. । निषावे, धान्यादीनां
निर्गम्यकरणे । व.७ना, पीड्डुगान् । अम. । स्त्री ।
गीमये । श.च. ।

पवनः । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ । पीतशङ्ख-
राजि । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । मञ्जरतले ।
रा.नि.व.८ । स्त्री । जले । श.मा. । आसघटादिपा-
कस्थाने । पौशानि । मे. । [वे. मे. ।

पवनद्विषः । पुं । मुग्धुलौ । वै.निघ. । निषा-

पवनरिपुः । पुं । एरण्डहले । रा.नि.व.८ ।

पवनरिपुजटा । स्त्री । एरण्डमूलं । वै.निघ.
२भ.अभिन्यासज्व.पि. ।

पवनव्याधिः । पुं । वायुरोगे । त्रिका. ।

पवनालः । पुं । (Andropogon saccha-
ratus.) देवधान्ये । ज्ञेयान्, जनात्र । हिं पुने-
रा । गुणाः—हिमः स्वादुः लोहितः श्लेष्मपित्तकृत्
अठ्यः तुवरी रुचः क्लेदकृत् । भा.पू.१भ.धान्यव.

पवनाशः (नः) । पुं । सर्पे । हला. । अम. ।
शौपके । र.सा.सं. । [गकडे. हला. ।

पवनाशनाशः । पुं । मयूरं । वै.निघ. ।

पवनी । स्त्री । वनवीजपूरके । रा.नि.व.११ ।

पवनेन्द्रियः । पुं । गर्भविकारसम्यक्तशुक्रहीनपु-
रुषविशेषे । कदाचिदुष्टी वायुः गर्भस्थस्य शुक्रस्था-
नं समूलं हत्वा तमशुक्रं करोति, स पवनेन्द्रियः ।
यथा—“शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः
पवनेन्द्रियत्वम् ।” च.शा.२अ. ।

पवनेष्टः । पुं । निम्बहृत् । वातावीजत् ।
वै.निघ. । सद्धानिम्बे । र.मा. । [लि. श.च. ।

पवनाम्बुजः । पुं । परुषकवचे । स्त्री । तत्फ-

पवमानः । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ ।

पवारुः । पुं । कारवेले । त्रिका. ।

पविः । पुं । वज्रे । दौट । रा.नि.व.१२ । सु-
ह्रीहवे । वै.निघ.२भ.लघ्यचि.वे.लोकाक्षनामशि-
रसे ।

पवितम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

पवित्रम् । स्त्री । मधुनि । छते । रा.नि.व.१४ ।
१५ । ताम्बे । जले । भीमसनीकपूरं । कुशं । मे. ।
घर्षणे । विश्व. ।

पवित्रः (कः) । पुं । तिलहले । रा.नि.व.१६ ।
पुत्रजीवकहले । रा.नि.व.६ । (कः) दमनकहले ।
रा.नि.व.१० । उदुम्बरहले । अ.न्यहले । रा.नि.
व.११ । शरपत्रहले । रा.नि.व.८ । हज्जलहले ।
हरिद्रायाम् । तिलकहले । वै.निघ. । स्त्री । जले ।
अम. । जाले । श.र. ।

पवित्रधान्यम् । स्त्री । यवे । रा.नि.व.१६ ।

पवित्रा । स्त्री । अश्वत्थिकायाम् । गश । अश्वथं ।
रा.नि.व.११ । तुलसीहले । श.मा. । हरिद्रायाम् ।
रा.नि.व.६ । शमीहले । वै.निघ. ।

पशुः । पुं । जलुभेदे । अम. । उदुम्बरहले ।
वज्रपूषुदेन गच्छ । श.च. । हामे । त्रिका. । स
शाम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधः । गौरविरजोऽश्वो-
ऽश्वतरः गर्दभः मनुष्यश्चेति सप्त शाल्याः । सहिष्-
वानरश्चत्तरीष्टपरुषपतमशाश्चेति सप्तरथ्याः ।
मांसगुणाः—“लघवः शीतमधुराः सकषाया हि-
ता गुणाम् ।” राज. ।

पशुक्रिया । स्त्री । मैथुने । हि.च. ।

पशुगन्धा (म्बिका) । स्त्री । अजगन्धायाम् ।

दनकुलमी । वा.सू.३५अ.वत्सकादिः । “पशुगत्या-
पक्षकीलकं हति ।”

पशुपत्खलम् । स्त्री । कैवर्त्तमुलके । श.च. ।

पशुमीह्नकारिका । स्त्री । चन्द्रशरः । भा.।

पशुमीह्नि (नी) का । स्त्री । कटुकाम् ।
रा.नि.व.१ ।

पशुराजः (ट्) । पुं । सिंहे । श.च. ।

पशुहरीतकी । स्त्री । आमातकफले । आ-
मडु । त्रिका. ।

पश्चात्कर्म । स्त्री । बलवर्णाप्रिकायं । पेयाय-
व्रसंसर्जने । निद्राघातहस्यानुबन्धोपचरणाय यत्
क्रियते तस्मिन् कर्मणि । सु.सू.५अ. ।

पश्चादुजः । पुं । बालानां व्रणरोगविशेषः ।
“दुष्टमस्त्रादिभिर्मातुः स्तन्यं सम्पिबतः शिशोः ।
यदा प्रकुपितस्मिन् गुदं समभिधावति । तदा स
ज्जायते तत्र जलौकोदरसन्निभः । व्रणः सदाह-
भारकः ज्वरकार्यकरः परः । हरितं पीतकं वा-
पि वर्चसेन भवेद्बुधम् । व्रणः पश्चादुजो नाम
व्याधिः परमदारुणः ॥” रस.र.वाल.चि. ।

पश्चिमजातः । पुं । पश्चिमदिग्भववायी । प-
श्चिम वां जातः । गुणाः—विषदो रूक्षपक्वः ख-
रः कंठ्यलापहः । पश्चिमी मास्तभीलः कफम-
दो विशेषणः । सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणमु श-
रीरिणाम् ॥” सु.चि.१अ. ।

पक्षः । पुं, स्त्री । विन्दुजालं । पद्मे । त्रिका. ।

पक्षिका । स्त्री । वारिपण्याम् । टोकांजानां ।
श.मा. ।

पक्षः । पुं । शरीरे । पिच्छे । ह.च. । पक्षती ।
डानां । अम. । पक्षे । पक्षदशाक्षरावे । बले ।
बुद्धीरम् । राजहस्तिनि । मे. । पक्षिणि । श.र. ।
गरुति । पांथा । म. । केशपाशे । वै.निघ. ।

पक्षघातः । पुं । पक्षवचरोगे । निदा. । See
पक्षवधः ।

पक्षचरः । पुं । हस्तिनि । मे. ।

पक्षतिः । स्त्री । पक्षसुले । पांथनां । अम. ।

पक्षधरः । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

पक्षपत्रः । पुं । सीमलतायाम् । वै.निघ. ।

पक्षभागः । पुं । पार्श्वभागे । गजपार्श्वभागे ।
अम. ।

पक्षमार्जारः । पुं । पक्षविडाले । वै.निघ. ।

पक्षमूलम् । स्त्री । पक्षती । डानां मूलभा-
गः । अम. ।

पक्षवधः (वातः) । पुं । वातव्याधिविशेषो ।
अक्षवातः । निदा. । “गृहीत्वाहं तनीवायुः शि-
राः स्थायुर्विशोष्य च । पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धि-
वन्ध्यान्विमोक्षयन् । कृत्स्नोऽहंकायमास्य स्यादकर्म-
ण्यो विचेतनः । एकाङ्गरोमं तर्ङ्गचदस्य पक्षवधं
विदुः ॥” मानि. ।

पक्षवाहनः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

पक्षविन्दुः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । (कोटवक ।
वै.निघ. ।

पक्षसुन्दरः । पुं । लोप्रहसे । हारा. ।

पक्षालुः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

पक्षिकः । पुं । पक्षिराजशालौ । रा.नि.व.१६ ।

पक्षिणी । स्त्री । वनकापास्याम् । वै.निघ. ।

पक्षिपातः । पुं । पतङ्गज्वरे । गजवै. ।

पक्षिराजशालिः । पुं । खनामव्यातशालि-
धान्यविशेषः । पक्षिप्राञ्च धानं । मं पांथियाशा-
लि । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

पक्षिलावण्यः । पुं । पक्षिराजशाली । रा. ।

पक्षिशाला । स्त्री । पक्षिकुलाय । त्रिका. ।

पक्षिसिंहः । पुं । गरुडः । त्रिका. ।

पक्षी (इन्) । पुं । मात्तकधातो । श्वर्गाशक्तिः ।
र.सा.सं. । विहङ्गमे । पांथी । हिं विडिया । स
चतुर्विधः विक्रिप्रतुदप्रसङ्गमभेदेन । तत्र वि-
क्रि लावतितिरकपिञ्जलादयः । कपोतपाराव-
तादयः प्रतुदाः । काककङ्कुररादयः प्रसङ्गाः ।
हंससारसकौशादयश्च ज्ञवा इति । एषां गुणादि-
कं स्वल्पपर्याये मृग्यम् । आनूपमांसगुणाः—
“धान्याः कूलचरा ये तु तेषां मांसं संपूतमम् ।
आनूपम्लकृन्मांसं स्निग्धद्रुततरं मृतम् ॥” भा-
पू.२अ. । स्थूलकायपलिमांसगुणाः—“शूकभणा
बहुभुजो ये चोपचितमेदसः । एकदेहोऽपि पूर्वार्द्धे
द्विगुणं पक्षिणां परम् ॥” उपाशीरं तदङ्गशूकः ।

लम् । यथा — “सर्वेषां शिरःस्त्र्यम्नीहचर्मय
कद्रुदम् । पादपुष्पाणि मलिकमुक्तकीडाः समीह-
नाः । धातवः शीणिताद्याश्च गुरवः स्युः परम्प-
रम् ॥” राजः । [नेत्रोक्ति । अम.भ. ।

पक्ष्म । स्त्री । पचे । अम.माला । पुष्पकेसर ।

पक्ष्मकोपः । पुं । नेत्रवर्त्मगतरीगे । (उर्ध्वशिर
रोग, कोटो) । लक्षणं यथा — “पक्षाशयगता
दोषा तीक्ष्णायाणि खराणि च । निर्वर्तयन्ति प-
क्षाणि तैर्जघ्नाश्च दूयते ॥ उष्णटितैः पुनः शा-
न्तिः पक्षाभिर्भोजयते । वातातपानलहेधौ पक्ष्म-
कोपः स उच्यते ॥” सु.उ.१७. ।

पक्ष्मघातः । पुं । पक्ष्मगतनेत्ररोगभेदे । पक्ष-
वधरीगे । निदा ।

पक्ष्मयूका । स्त्री । पक्ष्मगतकीट । वै.निघ. ।

पक्ष्मरोधः । पुं । पक्ष्मगतरीगविशेषः । “पक्षा-
परोधि सङ्कोचः वर्त्मना जायते तथा । खरतान्त्रमु-
खलव्य लोम्बामन्यानि वा पुनः । कण्टकैरिव ती-
क्ष्णयैः छष्ट तैरस्ति दूयते । उष्णते चानिलादिहि-
ङ्गव्याहः शालिरुद्धते ॥” वा.उ.८.७. ।

पक्ष्मघातः । पुं । पक्ष्मकीपरीगे । लक्षणं —
“वर्त्म पक्षाशयगतं पित्तं रीमाणि पातयेत् । कण्डू-
दाहश्च कुरुते पक्ष्मशतं तस्मादिदं ॥” मा.नि. ।

पक्ष्मार्शः । स्त्री । नेत्रवर्त्मार्शरोगे । निदा ।

पक्ष्मोत्सङ्गः । पुं । पक्षाशयरीगे । निदा ।

पांशवः । पुं । पांशुलवणे । अष्टौ लवणं । रा.
नि.व.६ ।

पांशुः । पुं । पर्यटके । रा.नि.व.४ । भा.स.१
भ.चित्तममज्ज.वि. । “पुरपाणिजपांशुभिः ।”
भीमसेनौकपूर । रा.नि.व.११ । चारस्त्रिकायां ।
तालवले । पुत्रागवले । धूलौ । अम. । शालिधा-
न्यविशेषे । गुणाः — शालिवत् । च.सू.२०७. । श-
स्त्रार्थे रक्षितगोमये । मंत्र. मे. । [व.११ ।

पांशुकम् । स्त्री । कासीसे । शिद्रेकम् । रा.नि.

पांशुका । स्त्री । रजस्त्रलायाम् । वै.निघ. ।

पांशुकासीसम् । स्त्री । धातुकाशीसे । शिद्रे-
कम् । भा. ।

पांशुसुरः । पुं । चक्षुष्य पादतलसुरीगे । ल-

क्षणम् यथा — “पांशुभिः शर्कराभिश्च पूर्यते यस्य
कोटरम् । तस्मै तस्य विजानीयात् रोगं पांशुसुरं
भिषक् ॥” ज.द.२६.७. । [श.सा. ।

पांशुचत्वरम् । स्त्री । पांशुधाने । पौ.म.कू.ड. ।

पांशुचन्दनः । पुं । शिवे । त्रिका. ।

पांशुनामरः । पुं । सुद्रककटिकायाम् । दू-
र्लभमयप्रदेशे । मे. । पटभवने । जटा. ।

पांशुजम् । स्त्री । पांशुलवणे । अष्टौ लवणं ।
र.मा. । सत्तिकालवणे । मंत्रा. । [रणे. ।

पांशुपटु । स्त्री । पांशुलवणे । र.सा.सं.रसप्रक-

पांशुपत्रम् । स्त्री । वालुके । वेवटो भा.क. ।
श.सा. ।

पांशुभवम् । स्त्री । सत्तिकालवणं । वै.निघ. ।

पांशुभिन्ना । स्त्री । घातकीटश्च । शङ्खेन्द्र.ल.३
श.छ. । वै.निघ. । [हारा. ।

पांशुरः । पुं । खड्गनघोटके । दंशके । उर्ध्व. ।

पांशुरागिणी । स्त्री । सहाभेदायां । रा.नि.
व.५. । [अ.श.च. ।

पांशुलः । पुं । शिवे । पूतिकरञ्जे । कै.टो.क.३.

पांशुलवणम् । स्त्री । भौहि लवणं । अष्टौ ल-
वणं, अष्टौ लवणं । प.सु. । भा. — “भौहिदस्य
शुलवणं यज्ज्ञातं भूमितः खयम् । चारं शुक कटु
स्निग्धं शीतलं वातनाशनम् ॥” भा.पू.१७. ।
तीक्ष्णम् ऋयुणं कटु तित्तं दीपनं दाहशोषकरं
साहि पित्तकोपनञ्च । रा.नि.व.६ । भेदकं पाचनं
पित्तकरञ्च । राज. ।

पांशुला । स्त्री । केतकीटश्च । टकशा श.छ. ।
रजस्त्रलायाम् । रा.नि.व.१०१२. । [वै.निघ. ।

पांशुचारः । पुं । चारस्त्रिकायां । मंत्रा. ।

पांसवम् । स्त्री । सत्तिकालवणे । मंत्रा. । वै.
निघ. ।

पांसुः । पुं । धूलौ । उष्णा. ।

पांसुक(ज)म् । स्त्री । पांशुलवणे । सत्तिकाल-
वणं । च.द.सन्निपातज्ज.वि.कण्ठमूलशोथे । “जै-
रिकं पांसुजं शुक्लं...” । [वै.निघ. ।

पांसुजचारः । पुं । सत्तिकालवणे । मंत्रा. ।

पांसुलः । पुं । केतकहले । लावपलिणि । वै. निघ. । [५१ ।

पांसुलवणम् । स्त्री । पांसुलवणे । पां० ल.

पांसुला । स्त्री । श्वेतकेतके । व्यभिचारिण्यां । वै. निघ. ।

पाकः । पुं । केशशोके । पेचके । से. । जलस-
म्भवे परिणामे । “कण्ठोष्ठसुखनासानां पाकः ।”
मा. नि. । मासजाते शिशौ । रा. नि. व. १८ । पच-
ने । प्र० । अम. । रन्धने । स समविधः — भर्जन-
तलनस्नेदनपचनकृद्यनतान्दूरपुटपाकभेदात् । तत्र
भर्जनं केवलपाचे, तलनं स्नेहद्रव्ये, स्नेदनमग्न्युता-
ये, पचनं जले, कृद्यनं सिद्धद्रव्यरमयहणे, तान्दूरं
हारवहतमयन्त्रं, पुटपाकः अश्वीर्हान्तापि च प्र-
यः । पाकराजः । षट्कशालिषां । शेट्टे धा-
न । शोणितपाकारे । द्रव्यपरिणतिजन्यरसे द्विवि-
ध एव पाकः, मधुरः कटुकश्च, तयोर्मधुराख्यो गु-
कः कटुकाख्यः लघुरिति । तत्र पृथिव्यमग्नीवाया-
काशानां देवित्वं भवति गुणसाधन्याद्भुक्ता लघुता
च पृथिव्यापच गुर्व्याः शेषा लघवः, तस्माद्विविध-
एव पाकः । “द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वप्युपविद्यो-
गः । निर्वर्तन्तेऽधिकमात्रे पाको मधुर उच्यते ॥
तज्जोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु नि-
र्वर्तन्तेऽधिकमात्रे पाकः कटुक उच्यते ॥” सु. म.
४०७ । घृतादीनां पचनसाधने । फिणीपशमः घृ-
तस्य पाकसिद्धिः । फिणीपत्नी तैलस्य पाकसिद्धिः ।
तनुमत्ता स्नेहस्य पाकसिद्धिः । अमु मज्जनं पाक-
लक्षणम् । पाकश्च त्रिविधः मन्दः चिकणः खरश्चे-
ति । स्नेहपाकस्याङ्गुलिशङ्कित मन्दपाकः । वा.
कल्प. ६५५ । [श. च. । करञ्जवै. वै. निघ. ।

पाककृष्णः (-फलः) । पुं । पानीयामलके ।

पाकजम् । स्त्री । परिणामशुल । रा. नि. व. २० ।
विडलवणे । रा. नि. व. ६ । कुष्ठौषधे । वै. निघ. ।

पाकनाडी । स्त्री । अन्नपाचकनाद्याम् ।

पाकपाचम् । स्त्री । हृत्किंकादौ ।

पाकपुटी । स्त्री । कुष्ठशालायां । णीशान् ।
ह. च. । [स्त्रकरसे. अम. ।

पाकफलः । पुं । पानीयामलके । श. च. । अ-

पाकभाण्डम् । स्त्री । पाकपाचे ।

पाकमत्स्यः । पुं । चर्मकेः सह सञ्चरणशीले
मत्स्यविशेषे । पौटकां माछ, लोठा, छांर, शडे-
ल, मांछुर अङ्गुलि । सु. कल्प. १५५ । अग्निप्रव-
त्तिकौटविशेषे । सु. कल्प. ८५५ । See कौटः । म-
त्स्यकृतव्यञ्जने । माट्टव उत्रकांरि । श. च. ।

पाकरञ्जनम् । स्त्री । तेजपत्रे । श. च. ।

पाकलम् । स्त्री । कुष्ठौषधौ । कु. पु. । अम. ।
पुं । हस्तिज्वरे । मे. । प्रवृद्धमध्यहीनवृत्तादिज-
सन्निपातज्वरे । तस्य निदानलक्षणे — “यस्य प्रवृद्ध-
हीनेषु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगाक्षएकीकृ-
यथा दोषबलायथाः । मोहप्रलापसूक्ष्माः स्युः म-
न्यास्तम्भः शिरीषहः । कासः खासो भ्रमस्तन्द्रा
संज्ञानाशो हृदि व्यथा । खिन्नी रक्तां विस्त्रजति सं-
रक्तस्तब्धनेचता । तत्राप्येते विशेषाः स्युरन्वाकं स-
त्युत्तिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः
पाकलाभिधः ।” भा. म. १ भ. ज्व. चि. । चि. । व-
त्पादिपाककारिणि । [मा. ।

पाकलिः (स्त्री) । स्त्री । कर्कटिकायाम् । श.

पाकशाला । स्त्री । रन्धनशालायां । उड्डे
यत्र । जटा. । “प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं मह-
च्छुचि । सजालकं गवाक्षाकम् आत्मवर्गनिषेवितं ।
विकचसूटसंस्थं सवितानं कृतार्चनं । परीचि-
तस्वीपुरुषं भवेत्तथापि महानसम् ॥ तत्राध्यक्षं नि-
युञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितं । शुच्यो दक्षिणा
दद्या विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः सुम-
नसः नीचकेशनखाः स्थिराः । खाता हृदं संय-
मिनः कृतीष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाङ्गा विधे-
याः सुविविधाः परिकार्यणाः । आहारस्थितय-
थापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्महानसे
वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् । माह्वानसिकवीदारः
सौपौदनिकपौषिकाः । भवेयुर्वैद्यवश्या ये चाप्यन्ये
च केचन ॥” सु. कल्प. १५५ ।

पाकशुक्तः (स्त्री) । पुं, स्त्री । कृटिन्याम् । शं-
डौ । प. म. ।

पाकात्ययः । पुं । सर्वगताक्षरीने । विदो-
षजनैत्ररोगे । लक्षणं — “उष्णामुपातः पिडका च
कृष्णे यक्षिन् भवेत् कृष्णनिभश्च शुक्लः । तदप्यसाध्यं
प्रवदन्ति केचिदन्यश्च यत्तिलरपचतुल्यं । संकायते
श्वेतनिभेन सर्वदीपेण यस्यासितमण्डलम् । तम्

लिपाकायमचिरीमं समुत्थितं तीव्रजं वद-
न्ति ।” सु.उ.६५.।

पाकारिः । पुं । श्वेतकाष्ठनि । प.सु. । र.मा.।

पाकिमः । वि । पके । सु.चि.१६५.। “लवणं
त्वय पाकिमं ।”

पाकुक्कः । पुं । सूपकारि । उष्ण.।

पाक्यम् । स्त्री । पायलवणे । मूला लवण.। र.
मा.च.वि.८५.। सौवर्चललवणे । वि । श्रुते ।
वा.चि.१५.। [अम.।

पाक्यः । पुं । यवचारि । स्वकात्र, मोत्रि ।

पाक्यजम् । स्त्री । काचलवणे । रा.नि.व.६.।

पाक्यचारः । पुं । यवचारि । प.सु.।

पाक्या । स्त्री । सर्जिचारि । यवचारि । मोत्रि ।
सौवर्चललवणे । सृजिकाचलवणे । वै.निघ.।

पाक्यापटु । स्त्री । पाक्यलवणे । वै.निघ.।

पाक्याह्नः । पुं । यवचारि । वै.निघ.।

पागलः । पुं । वातुले । [सोम.।

पाङ्क्तः । पुं । सोमलताभेदे । स.चि.२६। See

पाङ्कुल्यम् । स्त्री । पङ्कतायाम् । वै.निघ.।

पाचकः । पुं । अग्नी । इला. । सूपकारि । पि-
त्ते, तन्नामकाग्नी, यो भुक्तं पचति । तच्च तिलप्र-
माणं—“पाचकं तिलमात्रं स्यात् ।” वा. । तस्य
स्थानं पक्कामाश्रयमध्यस्थम् । सु.सु.२१५.। स
आहारं पचति, दीप्यरसमूत्रपुरीषाणि पृथक् क-
रोति । भा. । “तस्यैव स्वशक्त्याशिषाणां पित्त-
स्थानानां शरीरस्य चाधिककर्मणातुयहं करोति,
तस्मिन् पित्ते पाचकोऽधिरिति संज्ञा ॥” सु.सु.२१
५.। See अप्रिः ।

पाचका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ.।

पाचनम् । स्त्री । नामपाचके अवक्रिज्जति द्रव्ये,
नागकेशरचित्कादी । पाचकद्रव्यवर्गः यथा—
“पाषाणभेदी मरिचं यवानी जलशोधकम् । शु-
ष्की चयं गजकषा शङ्खादिः पाचनी गणः ॥”
चर्क. । पाचककषाये । पा५न. । “प्रयुक्तं पाचये-
दामं यत्पाचनमुच्यते ।” वा.चि.१५.। “दशर-
त्तिकमामिन गृहीत्वा कर्षकहये । दत्त्वाभ्यः षोडश-
गुणं यावत् पादावशेषितम् ॥” प.प्र.१४.। ज्वरे

तस्य दानकालमाह चक्रपाणिः । “ज्वरितः षड-
हृत्तीते लघुन्नप्रतिभोजितं । समाहात्यरतोऽस्ये
सामि स्यात् पाचनं ज्वरे ॥” इति । च.द.ज्व.चि.।
त्रयीपक्रमविशेषे । तच्च विरेचनादि । सु. । अ-
र्द्धावशिष्टकाये । “पाचनोऽर्द्धावशेषः ।” रा.नि.
व.२०.।

पाचनः । पुं । अमृतायाम् । अमृतम. । हे.च.।
अग्नी । मे. । रक्षैरच्छे । रा.नि.व.८.। वि । पा-
चके । मे. ।

पाचनकः । पुं । टङ्गणचारि । हे.च.।

पाचनी । स्त्री । हरीतक्याम् । मे. ।

पाचलः । पुं । अग्नी । श.र. । पाकशक्तौ ।
वार्यो । श.र. । स्त्री । पाचने । मे. ।

पाची । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशके । पाटी,
पत्रे इति महाराष्ट्रादौ । गुणाः—“पाची कटुलि-
ङ्गीणा सकषाया वातदोषहन्ती च । सहभूतवि-
कारकरी त्वग्दीपप्रश्मनी व्रणेषु हिता ॥” रा.नि.
व.१०.।

पाजः (स) । स्त्री । वलि । उष्ण.। । मे. ।

पाञ्चजन्यः । पुं । शङ्खे । मत्स्यभेदे । अग्नी ।

पाञ्चप्रसृतिकी । स्त्री । पित्रविशेषे । “सर्वि-
क्षेणं वसा मय्या तच्छुल्लप्र-... शता । पाञ्चप्रस-
ृतिकी पेया पेया स्नेहनिष्कृता ॥” च.सु.१२५.।

पाञ्चालः । पुं । देशविशेषे । “कुर्वन्नेवाप्यचिमे
तु तथाचोत्तरभागतः । इन्द्रप्रस्थान्महेशानि दश-
योजनकहये । पाञ्चालदेशः...” शक्तिसङ्गतमत्स्यं ।

पाञ्चाली । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ.।

पाटः (कः) । पुं । विसारि । (कः) वितत्ती ।

पाटनम् । स्त्री । केदने ।

पाटलः । पुं । नाद्वयमस्यभेदे । See मस्यः ।
होनरक्तवर्णे । अम. । पुष्पागवसे । पाटलतीर्ही ।
चिका. । सु.सु.४६५.। स्त्री । तन्नामकपुष्पे । पा-
त्रुण मूल. । अम. । रोहिषवर्णे । वै.निघ.।

पाटलच्छदः (द्रुमः) । पुं । सुरपुष्पागव-
से । रा.नि.व.१०.।

पाटल(ला)व्रीहिः । पुं । वर्षापाजित्रीहि-
भेदे, आषाढास्ये । अष्टमि नाम । “पाटलः पाट-

स्वापुष्पवर्णको त्रौहिकश्चते ।” भा.पू.१भ.भा.व. ।
गुणाः—“अमृणी बह्मनिष्यन्दी पाटलम् चिदीष-
हम् ।” राज.३प. । “बहुसूत्रपुरीषोष्मा चिदीष-
घ्न पाटलः ।” च.सू.२७अ. ।

पाटला ([ड]लिः) । स्त्री, पुं । (Stereo-
spermum suaveolens or Chelonioi-
des, Syn. Bignonia suaveolens.)
स्वनामख्यातवत् । पाटनं गच्छ । अम. । हिं प-
दः सं पाडली । कं हादरि । तं कलगीरु, क-
लिगीरु चेदृ । उन्. पाटुडि । ता. पट्टि । पाटला
पीतपुष्पश्चेतपुष्पमेदेन हिधा । सा. गुणाः—तिक्ता
कटूष्णा कफवातघ्नो शोथाम्भानवमिश्राससन्निपात-
घ्नो च । रा.नि.व.१० । घण्टापाटलकाष्ठपाटलमे-
देन च हिधा । सा. गुणाः—तुवरा तिक्ता शीत-
ला चिदीषहरा तथाचिशीथरक्तच्छर्दिहिक्राव-
णाघ्नी । तत्पुष्पं कवाथं मधुरं हिमं हृद्यं कफर-
क्तघ्नम् । तत्फलं पितातिसारघ्नं हिक्कारकपित्त-
घ्नम् । मधुमर्दितं हिक्काघ्नम् । भा. । सु.सू.३८अ. ।
च.द.सन्निपातज्व.वि. । “पाटला गणिकारिकाः ।”
बा.सू.१५अ.आरम्भधादिः । “आरम्भेन्द्रियवपाट-
लिकाकतिकाः ।” श्वेतपाटलवत् । वै.निघ. । र-
क्तलोषे । श.च. । सुक्कवत् । अम. । शालिधा-
न्यमेदे । रा.नि.व.२३ ।

पाटलादिः । पुं । विन्नादिदशमूलकपायि ।
अयं शोथहरकपायः । च.सू.४अ. । [वै.निघ. ।

पाटलापुष्पः । पुं । सुरपुत्रागवत् । छलना ।

पाटलापुष्पवर्णकम् । स्त्री । पत्रकाष्ठे । वै.
निघ. । [ग्रकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

पाटलापुष्पसन्निभम् । स्त्री । पत्रकाष्ठे । प-

पाटलाभः । पुं । रक्तालुके । वै.निघ. ।

पाटलिका । स्त्री । रक्तकरवीरवत् । वै.निघ. ।

पाटालिपिण्डिका । स्त्री । महाश्वेतकि-
ण्ण्णीवत् । वै.निघ. ।

पाटली । स्त्री । पाखुरफलाम् । रा.नि.व.५ ।

पाटलावत् । लघुकटभीवत् । लघुसुष्के । रा.
नि.व.६ । भूमिचप्यवत् । रक्तपाटलिहत् । र-
क्तलोषे । वै.निघ. । [वत् । वै.निघ. ।

पाटलीकुसुमः (पुष्पः) । पुं । पुत्रागपुष्प

पाटलोपमः । पुं । सर्जरसे । शूना । वै.निघ. ।

पाटलोपलम् । स्त्री । साणिके । वै.निघ. ।

पाटवम् । स्त्री । चारीये । रा.नि.व.२० ।

पाटहिका । स्त्री । गुज्जायाम् । हारा ।

पाटितम् । स्त्री । काष्ठभग्रास्थमेदे । “पाटि-
तमणुबहुविदारितं वेदनावच ।” इति लक्षणम् ।
सु.नि.१५अ. । [गोष्ठे । वै.निघ. ।

पाटी (इन्) । पुं । पाठीनमक्षे । दवाशान

पाटीरः । पुं, स्त्री । वंशलोचने । वङ्गे । चन्दन-
वत् । वायुरोगमेदे । वै.निघ. ।

पाट्यकम् । स्त्री । लवणविशेषे । च.वि.८अ. ।

पायम् । स्त्री । पटशके । पाटेशीक । राज. ।

पाठः । पुं । पाठायाम् । वै.निघ. ।

पाठकः । पुं । चित्रकवत् । वै.निघ. ।

पाठमञ्जरी (शालिनी) । स्त्री । सारिका-
पल्लिणि । श.मा. ।

पाठा । स्त्री । (Stephania hernandi-
folia, Syn. Cissampelos hernandi-
folia.) स्वनामख्याताविहङ्गकर्णालायाम् । ईष-
द्रोमशा श्वेतपुष्पपुष्पा चति ड. । चक्रपाठा इति
देशविशेषे ख्याता । आकनादि, आशेदि ।
हिं निमुक्ता । तं पाठचेदृ । उन्. अकान्निविम् ।
गुणाः—तिक्ता गुरुष्णा वातपित्तज्वरघ्नी भग्नस-
न्धानकरी पित्ताहातौसारशूलघ्नी च । रा.नि.व.
६ । [रा.नि.व.६ ।

पाठा(ठी)कुटः (ठः) । पुं । चित्रकवत् ।

पाठादशकम् । स्त्री । सन्ध्याशोधकगणमेदे ।
पाठाशुक्लीदेवदारुसुलामूर्त्वागुहचौन्दयवकिरात-
तिक्तकटुरीहिणौसारिवा इति सन्ध्याशोधनाः । च.
सू.४अ. ।

पाठादिकपायः । पुं । पाठीशौरबालकक-
ते कषायः । गुणाः—दीवपाचनः ज्वरारोचक-
णामुखवैरस्यापत्तिघ्नश्च । वा.वि.१अ. । “पाठीशौरं
सवालकम् ।” अन्वः—कषायमेदे । “पाठेन्द्रयव-
सूनिम्बसुसुपपटकासताः । जयन्त्याममतीसारम् ।”
च.द.अ.सा वि. ।

पाठाश्चूर्णम् । स्त्री । ग्रहस्थानं चूर्णम् । पाठा (चाकनादि) विल्लशलादः (दलशृङ्गा) चित्रक-
मूलं विकटु जम्बूलक (काम कदमत औजित
छात्र) (जम्बूः जम्बूफलास्थिपल्लवम् । च.द. ।)
दाडिमलक धातुकीपुष्पं (पाट्टे फूल) कटुकी
(कटुको) अतिविषा (आउट्टे) मुष्ठा दाकह-
रिद्रा भुनिस्व (छित्रीठा) इन्द्रियवः, प्र. चूर्णे समं
समहितल्यं कटुजलकचूर्णम् । तण्डुलास्तुमधुना
पिबेत् ।

पाठाहयम् । स्त्री । पाठापाटलयोः । आक-
नादि ७ प्रोक्तम् । वै.निघ. काम चि. चूषणाद्य-
वृत्ते । [गच्छ । वै.निघ. ।

पाठानः । पुं । गुरुगुली । सत्यमदे । द्वात्रिंशति

पाठासप्तकः । पुं । पाठादिसप्तद्रव्यसिद्धक-
पाद्यः । स च किरातनागरमुलगुडूचीपाठीदीर्घी-
शोरद्रव्याधितः । च.द. कफाधिकपि. प्र. ज्व. चि. ।

पाठिका । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि ।
रा.नि.व.६ ।

पाठी (इन्द्र) । पुं । चित्रकद्रुपे । रा.नि.व.६ ।
इन्द्रचित्रके । त्रा.१८३ । श.च. ।

पाठीनः । पुं । सत्यविशेषे । द्वात्रिंशति गच्छ ।
गुणाः—श्लेष्मलः द्रव्यः कुष्ठजनकास्त्रपितकरश्च ।
स.स.४६३. "पाठीनः श्लेष्मली बल्यो निद्रानुः
पिशितानिलः दृषयेदुधिरं पिमं कुष्ठरोगं करोति
च ॥" भा.पू.२भ.मांसव. । गुरुगुली । चित्रकद्र-
वे । मे. ।

पाडिनी । स्त्री । मृदाष्टे । वै.निघ. । [प.प्र. ।

पाणिः । पुं । हस्ते । कर्षपरिमाणे । २ तो. ।

पाणिजः । पुं । नखे । नथी । रा.नि.व.१२ ।
भा.म.१भ.चित्तभमज्व.चि. । "पुरपाणिजपांशु-
भिः ।" नखे । नथ । रा.नि.व.१८ । [ख. ।

पाणितलः । पुं, स्त्री । कर्षपरिमाणे । प.प्र.

पाणिनी । स्त्री । नीलापराजितायाम् । वै.
निघ. ।

पाणिभ्यः । चि. पाणिना पानकर्त्तरि ।

पाणिपृष्ठम् । स्त्री । करपृष्ठे । च.शा.७५. ।

पाणिभुक् । पुं । उदुम्बरवृत्ते । श.च. ।

पाणिमणिका । स्त्री । मणिवत्साकृतिः ।
तानि संख्यया चत्वारि । च.शा.७५. ।

पाणिमयः । पुं । करवृत्तवत् । वै.निघ.२भ.
कर्णकसन्निपातज्व.चि. । सु.चि.४५. । [व.६ ।

पाणिमर्दः (कः) । पुं । करवृत्तवत् । रा.नि.

पाणिमानिकः (का) । पुं । तोलकवत्,
कर्षे वा । प.प्र.१ख. ।

पाणियालुः । पुं । खनामख्यातकन्दशाकवि-
शेषे, रक्ताली । पाणि आंशुः गुष्ठाः—विदोषश्च
सन्तर्पणकरश्च । रा.नि.व.७ ।

पाणिरुहः । पुं । नखे । नखीनामगम्यद्रव्ये ।
रा.नि.व.१८११ ।

पाणीतलम् । स्त्री । तोलकवत् । श.मा. ।

पाणीसर्था । स्त्री । वल्लजवत् । उद्गू । रा.
नि.व.८ । [पुं । कुरुकवृत्ते । वै.निघ. ।

पाण्डरम् । स्त्री । शेरिके । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

पाण्डरपुष्पिका । स्त्री । शीतलावृत्ते । श.च. ।

पाण्डवः । पुं । अर्जुनवृत्ते । वै.निघ. ।

पाण्डविकः (का) । पुं, स्त्री । कणचटके ।
च.सू.२७५. ।

पाण्डिः । पुं । लौह- । वै. । रा.नि.व.११ ।

पाण्डुः । पटीले । रा.नि.व.१ । तन्नामकरोके ।
पाण्डुरोगा, पाण्डुमास । रा.नि.व.२० । निदा-
नलक्षणं—“पाण्डुरोगाः स्मृताः यच्च वातपित्तक-
फैस्त्रयः । चतुर्थेः सन्निपातेन पञ्चमो भवणाभ्युदः ॥
व्यवायमस्त्रं लवणानि मयो हृदं दिवास्त्रप्रमतीव
तीक्ष्णं । निषेव्यमास्त्रस्य विदूष्य रक्त्वं कुर्वन्ति दो-
षास्त्रे च पाण्डुभावम् ॥” सुनिदानसम्प्राप्तिः । पू-
र्व्वरूपं लक्ष्णोदनादिकं भवति वातजलक्षणं—
“लक्ष्णनयनादीनां रक्तकृष्णाक्षणात्मता । यान्प्र-
श्नुमास्ये कम्पतोदानाहभमादयः । पीतसूचप्रकृष्ट-
वी दाहलक्षणाज्ज्वरान्वितः । भिन्नविट्कोऽतिपीता-
भः पित्तपाण्डुमास्यो नरः । कफप्रसेकयथुताद-
लस्यातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लेः लक्ष्ण-
नयनाननैः । जरारी चकल्लास्यच्छर्दिदृष्टाक्षमात्स्वि-
तः । पाण्डुरोगी चिभिर्दोषैः व्याजः क्षीणी हते-
न्द्रियः । चक्षिकादानशीलस्य कुप्यत्यन्तमसौ मेलः ।

कषाया मारुतं पित्तसूत्रा मधुरा कफम् ॥” सा.
नि. । शालिधामभेदि । च.सू.२७७. । पारावते ।
मरुवकहवे । वै.निघ. । स्त्री । मावपण्याम् । श.
च. । वनसुद्धे । लवलीहवे । भा. ।

पाण्डुकः । पुं । पाण्डुरोगे । श.र. । तित्तप-
टीलि । सज्जरसे । धना । वै.निघ. । पाण्डुशालि-
धान्य । सु.सू.४६७. । अर्क.चि. । क्ली । अग्ने ।
वै.निघ. ।

पाण्डुकण्टकः । पुं । अपामार्गे । रा.नि.व.४।

पाण्डुकम्बलः । पुं । प्रस्तरभेदे । मे. ।

पाण्डुकर्कशा । स्त्री । ओषधिविशेषे । वै.
निघ. । [सू.चि.१७. ।

पाण्डुकर्म । क्ली. कृष्णानां पाण्डुवर्णतापादने ।

पाण्डुतरः । पुं । धवहवे । शीतला शीघ्र ।
रा.नि.व.६ ।

पाण्डुनागः । पुं । पुत्रागहवे । श.र. ।

पाण्डुपत्नी (पत्नी) (पुत्री) । स्त्री । रंग-
कायाम् । [सू.चि.१७. । रा.नि.व.६ ।

पाण्डुपुत्रा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

पाण्डुप्रहारिणी । स्त्री । शिपुडीहवे । वै.
निघ. । [तिक्तपटीलि । भा.पू.१७. शा.व. ।

पाण्डुफलम् । क्ली. पुं । पटीलि । रा.नि.व.७ ।

पाण्डुफला । स्त्री । चिर्मिटायां । शूणै । रा.
नि.व.५ । वम्.कडुसेन्दार । [व.५ ।

पाण्डुफली । स्त्री । पाण्डुफलायाम् । रा.नि.

पाण्डुभूमिः । स्त्री । पाण्डुवर्णमृदि । रा.नि.
व.२ ।

पाण्डुमत्स्यः । पुं । शक्तमत्स्ये । See मत्स्यः ।

पाण्डुमृत् (सिका) । स्त्री । पाण्डुवर्णमृ-
त्तिकायाम् । रा.नि.व.२ । खटिकायाम् । शङ्डी ।
रा.नि.व.११ ।

पाण्डुरः । पुं । धवहवे । शीतला शीघ्र । रा.
नि.व.६ । धवलयावनालि । रा.नि.व.१६ । पाण्डु-
रोगे । श.र. । कपोते । शक्तवर्णे । मरुवकहवे ।
शक्तखडिकायाम् । वके । वै.निघ. । क्ली । श्वेत
कुष्ठरोगे । धन । हला. ।

पाण्डुरङ्गः । पुं । पट्टरङ्गे । शीतला शीघ्र । गुणाः
— कृमिशेषपित्तनाशित्वं तिक्तत्वं लघुत्वञ्च । राज्ञ. ।

पाण्डुरच्छदः । पुं । केतकहवे । प.सु. ।

पाण्डुरद्रुमः । पुं । कुटजहवे । कूडुचि शीघ्र ।
रा.नि.व.६ । त्रिका. ।

पाण्डुरफली । स्त्री । स्वनामख्यातलुपे । मं
पीटरफलमिति प्रसिद्धं । म.मणमण्डे । कं पाण्डु-
रफालरे । गुणाः — शीतला मीत्या बल्या पित्तघ्नी
हृद्या सूत्राघातघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

पाण्डुरा । स्त्री । मावपण्याम् । गतायौ ।
रा.नि.व.१ । शक्तयुधिकहवे । कर्कटिकायाम् ।
वै.निघ. । [नि.व.१० ।

पाण्डुरागः । पुं । दमनकसुपे । धना । रा.

पाण्डुरागप्रियः । पुं । वकुलहवे । वै.निघ. ।

पाण्डुरेक्षुः । पुं । खेतली । रा.नि.व.१४ ।

पाण्डुलोमशा (मा) । स्त्री । मावपण्याम् ।
जटा.र.मा. । [वैद्यकम् ।

पाण्डुशर्करा । स्त्री । तन्नामकरीगविशेष ।

पाण्डुसूदनरसः । पुं । पाण्डुरोगघ्नरसवि-
शेष । “रसे गन्धं स्रुतं ताम्रं जयपालञ्च गरुलम् ।
समांशमाज्यमवृक्तं गुडिकं कारयेन्मिताम् । ए-
कैकां स्वादर्थेयः शीघ्रपाण्डुपुनः । शीतलञ्च
जलं चास्त्रं वर्जयेत् पाण्डुसूदनम् ।” पारदः गन्धकः
जारितताम्रं जैपालजीजं गुग्गुलुः प्र.समं । घृतं न
वटी काय्या । रस.स. । भेष. ।

पातम् । क्ली । हरितालि । र.सा.सं.रस.प. ।

पातनम् । क्ली । ऊर्द्धाधिसिध्यैरूपे विविधे पा-
रदनिकाशनप्रकारे । प्रथमस्यै तत्तत्पथ्यां पथ्य ।
शेषे पारदशब्दं पथ्य ।

पातयन्त्रम् । क्ली । पातनयन्त्रं । र.सा.सं. ।

पाता (च) । पुं । गन्धपत्रे । नादुष्टे । श.च. ।

पातालयन्त्रम् । क्ली । भेषजपाकाय यन्त्र
विशेष । पाटाल यन्त्र । लक्षणं यथा — ऊर्द्धमाप-
न्नं वज्रमध्ये तु रसमंयदः । पातालयन्त्रमेतच्च
शीघ्रयन्त्रं सूतकादिकम् ।” रसयन्त्रः ।

पातालगण्डाह्वयः । पुं । पातालगण्डली-
तायाम् । वै.निघ. ।

पातालगरुडी । स्त्री । तितालाल्याम् । ति-
९ लाडे । र.सा.सं.ब्रह्मरसि । क्लिलिहिटहचे ।
नि.निम्नः । हिं छेउडा । तें दूसरतीगे । गुणाः—
“क्लिलिहिटः परं ह्यः कफघ्नः पवनापहः ।”
भा.पू.१भ.गु.व. । पातालगरुडी इत्या पितृदाहर-
क्तदोषविषदोषघ्नो रुच्या सत्संपत्ती च । रा.नि.व.
३ । मद. ।

पातालनृपतिः । पुं । ग्रीषके । भीम । र.
स.कौ. । भैप, वा र.चि.हादशायसे । रस.र. ।

पातालवासिनी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । वै.
निघ. । [श्रियुमारं । उ.७.१.१ । श.मा. ।

पातिकः । पुं । (Gangetic porpoise.)

पातितम् । स्त्री । शरीराव्यतितसर्पाव्रणे । वा.
उ.२६अ. ।

पात्रम् (पात्रापात्रम्) । स्त्री । आदकप-
रिमाणं । ६४ प. । प.प.१ख. । च.चि.१अ. ।
शरीरं । भाण्डं । वै.निघ. । [टके । श.र. ।

पात्रटः । वि । कृशाङ्गे । वै.निघ. । पुं । कर्प-
पात्रटोरः । पुं । काके । श.र. । लौहकिर्ट ।
मौक्षपक्षिणि । वै.निघ. । कडपक्षिणि । श.र. ।

पाथम् (स) । स्त्री । वारिणि । मे. । रा.नि.
व.४ । बालके । ताला । भा.म.१भ. रक्तछीवी
ज्व.वि. । “मधुकमधूकपरुषकपाथः ।”

पाथिम् । स्त्री । लोचने । उणा. ।

पाथोजम् (रुहम्) । स्त्री । कमले । अत्रा.
रा.नि.व.१० ।

पादः । पुं । चरणे । रा.नि.व.१८ । तरुमूलं ।
रा.नि.व.२ । चतुर्थ्यां । अम. ।

पादगण्डि(गुडी)रः । पुं । ग्रीपदरोगे । पा-
त्रव.गोप. तिका. । [ति । मे. ।

पादचत्वरः । पुं । कनि । अश्वत्थहृदे । सैक-

पादचधारणम् । स्त्री । उपानहारणे । ऊ.
उ. अत्रा. । गुणाः—“पादरोगहरं ह्यर्थं रवीन्द्र
प्रीतिवर्धनं । सुखपचारमौजस्यं सदा पादचधार-
णम् ।” स.चि.२४अ. ।

पादवाणम् । स्त्री । उपानहादौ । अत्रा. ।

पाददारिका (री) । स्त्री । पादगतक्षुरी-
गे । पात्र ७ल. फांटे । दाग. लचणं—“परि-
मणशैलस्य वायुरत्यर्थरुचयोः । पादयोः कुरुते
दारौं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥” सु.नि.१३अ. ।

पाददाहः । पुं । पादरोगविशेषे । पाञ्चाल-
लचणं—“पादयोः कुरुते दाहं पिप्पलसूक्ष्महितो-
ऽनिलः । विशेषतश्च कमणात् पाददाहं समादिश-
त् ॥” मा.नि. । सु.वा.व्या.चि.१अ. । “वातरक्तकं
कुर्यात् पाददाहं विशेषतः । समुद्रविदलेः पिष्टे
शतश्रीतेन वारिणा । चरणां लेपयेत् सस्यक पा-
ददाहप्रशान्तये । नवनीतेन संलिप्तां बहिना प-
रितापितौ । सुच्यते चरणां लिप्ते परितापात् सु-
दाकणात् ॥” संयहः । [अम. ।

पादपः । पुं । दुर्मीत्यलं । वै.निघ. । हवे ।

पादपकहा । स्त्री । वन्दाकक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

पादपुष्पकः । पुं । भूमिचम्पकहवे । वै.निघ. ।

पादपृष्ठम् । स्त्री । पादपृष्ठभागे । ते च ई ।
च.शा.७अ. ।

पादप्रचालनम् । स्त्री । पादधावने । गुणाः
—“पादप्रचालनं पादमलरोगग्रामप्रहम् । चक्षुः
प्रसादनं ह्यर्थं रवीन्द्रं तिवर्धनम् ॥” सु.वि.
२४अ. ।

पादमूलम् । स्त्री । चरणाधीभागे । हि.च. ।

पादरोगः । पुं । पादगतरीगे, विष्णोपनख-
कुनखादौ । सु.नि.१३अ. ।

पादरोहि(हि)णः । पुं । वटहवे । रा.नि.
व.११ । [वै.निघ. ।

पादरोहिणी । स्त्री । वन्दायाम् । अत्रगोप. ।

पादरोही (इन्) । पुं । वटहवे । वै.निघ. ।

पादवल्लीकम् । स्त्री । ग्रीपदरोगे । रा.नि.
व.२० ।

पादविदारिका । स्त्री । अश्वस्य पादरोग-
विशेषे । लचणं—“पाणिजा पिच्छिका यस्य ह-
श्यते तीव्रवेदना । तस्य विद्याद्भिषगभ्यां धीरं पा-
दविदारिकाम् ॥” ज.द.३६अ. ।

पादविरजा । स्त्री । चर्मपादुकायाम् । वै.निघ. ।

पादद्वयः । पुं । नेषयस्याम् । वै.निघ. ।

पादशलाका । स्त्री । शलाकावत्पादास्थिनि ।

आदेशत्र नलि । ते च हे । च.शा.७अ. ।

पादशाखा । स्त्री । पादाद्ये । आदेशत्र पांता । वै.निघ. ।

पादश्लिष्टजलम् । स्त्री । चतुर्थ्यांशवश्लिष्टे प-
क्तजले । तद्रूपः विदीषनाश्लिष्टम् । रा.नि.व.१४ ।

पादशृङ्गा । स्त्री । नेषयस्याम् । वै.निघ. ।

पादश्रेयः । पुं । पादगतश्रेफि । पादश्रेयाः ।

यथा — “अनन्योपद्रवकृतः श्रेयः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो हयम् ॥”
सा.नि. । [याङ् २७३] । वै.निघ. ।

पादसुमिः । स्त्री । पादस्पर्शशून्यता । पां अ-

पादस्फोटः । पुं । पादरीगविशेषे । पाद-
स्फोटः । पां कूटिग्रां याङ्ग्रा । रा.नि.व.२० । ल-
चणं — “स्त्रिभ्रमास्त्राप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवाः ।
कण्डूयन्ताततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावय जायते ॥”
सु.नि.१३अ. । पादगतलुद्रकृष्टभेदे । लचणं —
“कण्डूभती दाहकृजोपपन्न विपादिका पादगतैय-
मेव ।” सु.नि.५अ. ।

पादहर्षः । पुं । तन्नामकपादरीगविशेषे ।
आदेशत्र त्रिफिनी । लचणं — “हृष्यते चरणौ यस्य
भवतश्च प्रसुतकौ । पादहर्षः स विज्ञेयः कफवात-
प्रकोपजः । पादहर्षे तु कर्तव्यः कफवातहरी वि-
धिः ॥” सु.नि.वा.व्या.चि.१अ. ।

पादहीनजलम् । स्त्री । चतुर्थ्यांशे हीने प-
क्तजले । वातजरीगमात्रे हितम् । रा.नि.व.१४ ।

पादहीना । स्त्री । अकाशलतायाम् । आ-
लोका लता । वै.निघ. ।

पादाग्रम् । स्त्री । प्रपदे । “पादाग्रं प्रपदं म-
तम् ॥” रा.नि.व.१८ ।

पादाभ्यङ्गः । पुं । पादयोस्त्वैलमर्दने । “श्रीत-
सु माद्वेककरः कफवातविनाशनः । घातूनां पु-
ट्टिजननी स्रजावर्णबलप्रदः ॥ शिराकरी देहसुखः
स्वरस्यः पादरीगहा । पादलङ्घ्यदुर्कर्ता च पादा-
भ्यङ्गः प्रशस्तते ॥” तीक्ष्ण ।

पादिनः । पुं । कुम्भीरादिजलजन्तुषु । ते

च कुम्भीरकूर्मनकागीधामकरशङ्करशिथुमारदयः ।

“कूर्मकुम्भीरकर्कटकतण्णककेटकशिथुमारप्रभृतयः

पादिनः ।” सु.सु.४६अ. ।

पादुका । स्त्री । चर्मकृतपादत्राणे । कूर्ता ।
तद्धारणगुणाः — उपानद्धारणशब्दे सख्याः ।

पादूः । स्त्री । पादुकायाम् । अम. ।

पादीत्यलः । पुं । दुसीत्यलवत् । वै.निघ. ।

पादु । पुं । पादे । जटा. ।

पानम् । स्त्री । पीतौ । द्रवद्रव्यगलाघःकरण-
व्यापारे । रा.नि.व.२० । प्राशयवस्तुमात्रे भाज-
ने । मे. । पुं । निःशसे । हे.च. । शीष्टिके ।
जटा. ।

पानकम् । स्त्री । मत्स्याण्डिकादिमिष्टद्रव्यकृत-
पानीये । परिमितशर्करानिम्बूरसयुक्ते अन्वविधा-
स्तरसयुक्ते वा पकरसे । पानो, भद्रव२ । गुणाः
— “यमलुतृप्तकमहरं पानकं प्रीणनं गुरु । विष्ट-
म्भि सूत्रलं हृद्यं पित्तघ्नं शीतलं तथा ॥” वा.सू. ।

पानकर्पूरः । पुं । खनामस्यातहत्वे । पानक-
पूर । वै.निघ. ।

पानकी । स्त्री । पाण्डुरीगभेदे । लचणं — “स-
न्तापे भिन्नवर्षस्त्वं बहिरन्त्य शीतता । पाण्डुता
नेत्रयोर्यस्य पानकीलचणं भवेत् ॥” सा.नि. ।

पानगोष्ठिका । स्त्री । सुरापानालये । अम. ।

पानपाचम् । स्त्री । सुरापानपाचे । अम. ।

पानभाजनम् । स्त्री । सुरापानपात्रे । विका. ।

पानवणिकः । पुं । शीष्टिके । हे.च. ।

पानमात्रा । स्त्री । सुरापाने प्रशस्तमात्रायाम् ।

यथा — “यावन्न चलते दृष्टिः यावन्न क्षीभते मनः ।
पानमात्रा परा तावत् विपरीता विद्यापमा ॥”
शीलकः ।

पानविभ्रमः । पुं । मदाव्ययभेदे । लचणं —
“हृद्वाचतोदकफसंस्रवकण्ठधूमसुर्वावभिज्वरशरी-
रजनप्रदाहाः । द्वेषः सुराभ्रविभ्रतेष्वपि तेषु तेषु
तं पानविभ्रमसुशून्यस्त्रिलेखेन धीराः ॥” सा.नि. ।

पानसम् । स्त्री । पानसमये । कैटिलेन मत्त ।
जटा. ।

पानाजीर्णः । पुं । तन्नामकरीगभेदे । लचणं

पामघ्ना । स्त्री । कटुकां । कट्कौ । रा. नि.

पामनः । वि । कक्कूरीगणि । श.सु. । अम. ।

पामन् । क्ली । पामरीगे । श.सु. । औ.उ. । अम. ।

पामरोद्धारा । स्त्री । गुडूकाम् । श.च. ।

पामा (न) । स्त्री । चद्रकुष्ठरीगविशेषे । श.सु. । औ.उ. । लक्षणम्—“मूत्रा बाह्याः स्नाव-
वत्यः प्रदाह्याः पामियुक्ताः पिङ्गकाः कण्डुमयः ॥”
मा.नि. । सु.नि. १३३. ।

पामारिः । पुं । गन्धके । हे.च. । र.सा.सं. ।

पाय(य)म् । क्ली । जले । विश्व. । परिमाणं ।
अम. । पाने । उणा. ।

पायना । स्त्री । शफ़धारया मृदुमध्यतीक्ष्णी
करणप्रक्रियायाम् । ऐ.ऐ.ना. । सा च चारोदक-
तैलनिमज्जनभेदेन विधा । तत्र चारपायितं श-
ल्व्यादिच्छेदने । उदकपायितं मांसदिपाटने ।
तैलपायितं शिरान्यधनादौ च । सु.सु. ८३. ।

पायसः । पुं, क्ली । पयःसिद्धयवाम् । अ.त्र-
ना. । प.सु. । पायसपाकप्रकारगुणाः यथा—
“अतमतण्डुली धीतः परिमृष्टो घृतेन च । खण्ड-
युक्तं दुग्धेन पाचितः पायसी भवेत् ॥” पुराणम् ।
श्रीवासे । ताम्रिणि. अम. ।

पायुः । पुं । गृध्रे, मलहारि । रा.नि.व. १८. । स
गभेक्षशिशोः सप्तमे मासि भवति । सुखबोधः ।

पारः । पुं । पारदे । अ.टी.सा. ।

पारक् (ज्) । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

पारटीटः । पुं । प्रसरे । त्रिका. ।

पारतः । पारदे । हे.च. ।

पारतन्त्र्यम् । क्ली । पराधीनतायां । मा.नि. ।

पारदः । पुं । (Hydrargyrum.) खनाम
ख्यातखनिजतरलधातुविशेषः । अ.त्र. । स अ-
न्तर्नीलो वाष्पीज्वल औषधयोग्यः श्रेष्ठश्च । “असा-
ध्येष्वपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ।” र.सा.
सं. । केवलः पारदस्त्रिदोषघ्नः प्रधानतो बलदह्य ।
द्रव्यान्तरमिश्रितश्च स सर्वरोगघ्नः बलदायुष्यश्च ।
रोगभीचकलात्यारद उच्यते । तल्लक्षणं—“अन्तः-
सूनीलो वह्निज्ज्वली यो मध्याह्नस्यप्रतिमप्रका-
शः । श्लोऽथ धूमः परिपाक्षुरश्च चिबो न यो-

ज्यो रसकर्मसिद्धौ ॥” रसदोषः यथा—“नामो
वह्नी मली वह्निषाचल्यश्च विषं गिरिः । असह्या-
प्रिमंहादोषा निसर्गात् पारदे स्थिता इति ।
दीपहीनो यदा सूतस्तदा सत्यञ्जरापहः । पुञ्जोऽय-
मस्यतं साचात् दीपयुक्तो रसो विषम् ॥” र.सा.सं. ।
“शिवज्ञात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वात्कुलमच्छमभूच्च तत् ॥” पारद-
भक्ष्यं चतुर्धा कृष्णश्वेतपीतरक्तभेदात् । तेषु रक्त-
भक्ष्यं रससिन्दूरं, कृष्णभक्ष्यं कज्जलिश्च प्रधानतो
व्यवहाय्यैः श्रेष्ठोऽपहः । “चित्रभेदेन विज्ञेयं शिव-
वीर्यं चतुर्विधम् । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तप्तं
भवेत् क्रमात् ।..... श्वेतं शक्तं कज्जं नाशे
रक्तं क्षित्ति रसायनम् । धातुवादे च तत्तृतीयं खि-
गती कृष्णमेव च ॥” गुणाः—“योगवाहो महा-
वृष्यः सदा दृष्टिद्वलप्रदः । सर्वसम्यहरः प्रोक्तो
विशेषात् सत्वेकत्रयुतः । संस्कारहीनं खलु सूतरा-
जं यः सेवते तस्य करोति बाधाम् । देहस्य नाशं
विदधाति नूनं कष्टं रोगान् जनयैश्चराणाम् ॥”
भा.पू. १भ.धा.व. । धान्यान्नेन एतदभावे अत्यह्या-
रणान्नं वा रसं स्वेदयेत् । द्वितीयं यथा—चिक-
टुलवणराजिकारजनौत्रिकलाद्रेकमहाबलानागव-
लामिघनादपुनर्न वामिषश्चोचिचवकाणि समभागानि,
समस्तानि व्यस्तानि वा पूर्वोक्तैरेव पिष्टा तेन क-
ल्केनाङ्गुलमात्रं वस्त्रमालिष्य तन्मध्यं सूतं दत्वा ब-
द्धा च दिनत्रयं दोलायलेष कान्तिके पचेत् । इ-
ति स्वेदः । रसमर्दनम्—इष्टकार्चूणचूर्णाभ्यामादौ
मर्थः । ततोदघ्रा गृहेन सिम्बलराजिकाश्चटुधूमि-
र्मयः ॥ अथवा वृहतीकुमारिकाचित्रकरकसर्प-
साधितैः कषायैर्मर्थः । “रक्तकानिशाभूससारी-
णाभिष्ठातुल्विकैः । जम्बीरद्रवसंयुक्तैर्नागदोषापनुज-
ये ॥” र.चि. ३३. । “त्रिकलाकन्यकार्तीयैः विषदी-
घोपशालये ॥” अथ सूक्ष्मा—“वाष्पत्रिकलाव-
न्याकन्दैः चूडाहयान्वितैः । चित्रकोणांनिशालार-
कन्याकनकद्रवैः । सूतं कृतेन युषेण वारान्मसाभि-
मर्दयेत् । इत्थं संसृज्चितः सूतस्वर्जत् समपि कचु-
कम् ॥” इति । “अपामार्गस्य बीजानां सुपायुष्यं
प्रकल्पयेत् । तस्मिन्ने चिपेत् सूतमलावृद्धमभि-
मिश्र-
तम् । द्रोणपुष्पोप्रमृत्तानि विडङ्गमभिर्भेदकः । एत-
च्चूर्णमधुशोडं दत्वा मुद्रां प्रदोषते । तद्वर्णं स्था-
पयेत्तस्यकं सन्सूपासपुटे पचेत् । एवमेकपुटेनैव
सूतकं भक्ष्यतां द्रजेत् ॥” इति सूतभक्ष्य । भा. १

एतत्साधकानि ऊनविश्वकर्माणि भवन्ति, तद्वशा-
—स्वेदनमर्दनमूर्च्छनीत्यापनपातनबीधननियमन-
दोषनानुवासनगगनादियासपमाश्वचारयगर्भदुति-
वाशदुतियोगजारणरञ्जनसारकामश्ववेधभक्षण-
नि । ऊर्ध्वपातनाधःपातने पर्यायं द्रष्टव्ये । “घटे
रसं विनिलिप्य सजलं घटमन्यकम् । तिथ्येसु खं
वयं कृत्वा तन्मूलं रोधयेत् सुधीः । रसाधो ज्वा-
ल्ययेदपि यावत् मृती जलं विशत् । तिथ्येकपातन-
मिच्छुः ॥” इति तिथ्येकपातनम् । “लवणे-
नास्त्रपिट्टेन हृष्टिकालमर्गतं रसं । आकाशं सजलं
किञ्चित् लिप्त्वा सावेण रोधयेत् । ऊर्ध्वं लघुपट्टी
देयी लम्बश्यासो भवेद्रसः ॥” इति बीधनम् । “स-
पोली चिचिका कन्या भृङ्गारकनकासुभिः । दिनं
संसेदितः मृती नियमात् स्थिरतां व्रजेत् ॥” इति
नियमनं । “काशीसं पल्लवणं राजिकामरिचानि
च । हिमयुवीजमेकत्र टङ्ग्येन समन्वितम् । आ-
लोश काञ्चिके दोलायन्ते पाकाद्दिनैस्त्रिभिः । दी-
पनं जायते सम्यक् मृतराज्यं जारये ॥” इति दी-
पनम् । “दोषितं रसरारज्यं जम्बोरससंयुतम् ।
दिनेकं धारयेद्दग्धं सत्पात्रे वासितो भवेत् ॥” इत्य-
नुवासनम् । रसजारणादि पातनगालनव्यतिरेकेण
घनहंसादियासपूर्वकं पूर्वावस्थापनम् । जार-
णा । र.चि.२७. । आरितरसगुणाः — “शुद्धगन्धेषु
जीर्णेषु शुद्धाश्चतसृणाधिकः । षड्गुणं गन्धकं
जीर्णं रसो भवति रोगहा । तस्याश्चतसृणो व्यो-
मसत्त्वं जीर्णं तु तस्मै । ताप्यत्परतालादिरुत्वे
जीर्णं गुणावहः । हस्मि जीर्णं सस्त्रैकगुणसङ्ग-
प्रदायकः ।” इति । अथ यासयोग्यरसः — मू-
र्च्छायाथोक्तषड्गुणवर्जितजीर्णपिष्टकोलितो रसः
खल्लेऽल्पलघुभुक्षितो घनहंसवज्रादि लत्रितमेव य-
सति ॥ इति । मूर्च्छना यथा — व्यवहारिकतो-
लकश्यप्रमाणेनापि परिशुद्धो रसो मूर्च्छयितव्यः ।
मूर्च्छनाप्रकारान् बहुविधः । तत्र षड्गुणगन्धका-
रणप्रक्रिया साधोयसो । रसगुणवलिजारणं वि-
नायं न खलु रुजाद्वरणचमी रसेन्द्रः । न जल-
दकलधोतपाकहीनः स्थिति रसायनतामिति प्र-
सिद्धिः ॥ तन्निमित्तकं सिकतामिश्रयं कथ्यते ।
यथा — निरवधिनिपीडितस्फुरादिपरिलिप्ता-
मतिकठिनकाचघटीमये बल्यमाणप्रकाररसगर्भ-
यामधस्तन्मूलप्रमाणेनापि मूर्च्छायां नुपस्थालि-
कायमारोप्य पारतन्त्र्या हिमयुज्जलिमानेन निरन्त-

रास्त्रीकरणपुरःसरं सिकताभिरापूर्य वर्षमानक-
चारोपणीयम् । क्रमतश्च त्रिचतुराणि पञ्च वापि
वासराणि ज्वलनज्वाल्या पचनीयमित्येकं यत्नम् ।
र.चि.२७. । रसभक्षणमात्रा — “गुष्टासात्रं रसं
देवि हंसजीर्णं तु भक्षयेत् । विगुणं तारजीर्णं
रविजीर्णं च चयम् । तीक्ष्णाश्चकालमात्रेका
प्रायोभावेति कौर्त्तिताः ॥” र.चि. । (आम्लारिक-
प्रयोगे) — परिवर्तकः लालानिःसारकः रजोनिः-
सारकः पित्तनिःसारकः घर्मकारकः मूत्रकारकः
विरेचकः श्वसादकः शोषकः प्रदाहनाशकः ।
(वायुप्रयोगे) — परिवर्तकः लालानिःसारकः शो-
षकः पचननिवारकः प्रत्युत्पादासाधकः दाहकः ।

पारद्वन्धनम् । क्ली. सारलौहं । वै.निघ. ।

पारश्वम् । क्ली. लौहं । वै.निघ. ।

पारश्वयः । क्ली. सुवर्णं । वै.निघ. ।

पारसीकयमानी । स्त्री । तद्देशीययमानी-
विशेषे, खोरासानीयमात्रा । किरमानी शीला
इति महाराष्ट्रादौ । सि.यो.च.द.कमि.चि. । गु-
णाः — “पारसीकयमानी तु यमानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात्पाचनी रूपा याहृणी मादिनी गुरुः ॥”
भा. । “पारसीकयमानी तु तिक्तोष्णा कटुवीर्य-
णा । अग्निदीप्तिकरी वृथा रोगी चैव प्रकीर्त्तिता ।
त्रिदोषाजीर्णकमिनुक्त्वा च नाशनी ॥” वै.
निघ. ।

पारसीकवचा । स्त्री । श्वेतवचायाम्, खो-
रासानीवचायाम् । श्वेत वट । गुणाः — “हंसव-
लुहिता तद्वत् वातं हन्ति विशेषतः ।” भा. ।

पारसीकाश्वः । पुं । तद्देशजघोटके ।

पारापतः । पुं । कपोते । अ.टी.र. ।

पाराकुकः । पुं । प्रसरे । श.र. ।

पारावतम् । क्ली. पुरुषकफले । प्रकृषु फल ।
पेशात्रा फल । गुणाः — “पारावतं सुमधुरं रुच्य-
मत्यग्निवातशुत् ॥” स.सू.४६.अ. । “द्विविधं शीत-
सुखं च मधुरश्चास्त्रमेव च । गुरु पारावतं ज्ञेयम-
रुच्यत्प्रिग्राशनम् ॥” च.सू.२७.अ. ।

पारावतः । पुं । कपोतजातिभेदे । गृहक-
पोते । प्राशत्रा । तेषां वातपिष्ट । तस्यासंगुणाः
— खिणं मधुरं गुरु शीतलं रक्तपित्तादृशं बल्य-

च । रा.नि.व.१७ । विपाके मधुरं गुरु च । सु. ४६५. । "तथा पारावती ज्योतिषतन्त्रेष्वाकरी गुरुः ।" अत्रि.२१५. । See कपोतः । पुरुषकव-
ले । च.सू.२७५. । लौहि । नीलाञ्जने । सारास्त्रे ।
वै.निघ. । ह्रस्वविशेषे । पेशाद्री । सु.सू.४६५. ।
तिन्दुके । आवनुष, कम् । मे. । मण्डलिसर्पवि-
शेषे । सु.कल्प.४५. । [४६५. ।

पारावतकः । पुं । ग्रीहिधान्यविशेषे । सु.सू.

पारावतकलिका । स्त्री । महाज्योतिष-
तन्त्रेष्वायाम् । दडु लताकट्टेकी । वै.निघ. ।

पारावतपदी । स्त्री । ज्योतिषतन्त्रेष्वायाम् ।
लताकट्टेकी । र.सा. । काकजहायां । रा.नि.व.४ ।

पारावतशकुत् । स्त्री । कपोतविष्टायाम् ।
प्रायतरिष्ठः । गुणः — यद्यितरक्तदोषघ्नम् । वा.
चि.२५. ।

पारावताङ्गिः । स्त्री । ज्योतिषतन्त्रेष्वायाम् ।
लताकट्टेकी । र.सं. डेच्छ । प.सू. । र.सा.सं. ।
महाज्योतिषतन्त्रेष्वायाम् । रा.नि.व.२ । काकज-
हायाम् । रा.नि.व.४ ।

पारावताङ्गिपिच्छः । पुं । तन्त्रेष्वायाम् ।
वते । द्वापदाप्री प्रायतरिष्ठः । रा.नि.व.१६ ।

पारावती । स्त्री । लवलीफले । मे. ।

पारावरः । पुं । भूषासनहवे । वै.निघ. ।

पारि । स्त्री । सुरापानपात्रं । त्रिका. ।

पारिगर्भिकः । पुं । कपोते । पारिगर्भिक-
रोगे । वै.निघ. ।

पारिजातः । पुं । पारिभद्रकहवे । पालित
शान्ति । रा.नि.व.५ । र.सा.सू.चि.११५. ।

पारिजातकः । पुं । श्वेतजवाहवे । शिदि
जवा । प.सू. । रोहितकहवे । निम्बहवे । सुर-
वरी । वै.निघ. । कण्टकपारिजाते । प्रात्रिभद्र
गोष्ठि । सु.चि.११५. ।

पारिजाता । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेलवला
वै.निघ. । [च.२६५. ।

पारिणामः । त्रि. वयःपरिणतिजन्मे । वा.

पारि(री)न्द्रः । पुं । सिंह । अजगरसर्पे ।
रे.च. । त्रिका. ।

पारिभद्रः । पुं । निम्बहवे । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ.२५.वा.व्या.चि. कण्टकनाद्यादिकषाये ।
(*Erithrina Indica*.) The Indian cor-
al tree. पारिजातहवे । पालित शान्ति
गोष्ठि । हिं फरुहद । मं दा. पाङ्गरा, पञ्जीर । कं
हरिवाल । तें मोदुग, बारिदेवेष्टु । ता. सुराक ।
गुणाः — कटूष्णः कफवातघ्नः शरीरकषणः पथ्यः
दीपनश्च । रा.नि.व.५ । पिचरीगन्धः कर्णरीगन्धश्च
भा. । प्रलेपोऽस्य सन्धिवातघ्नः नेत्ररोगे च हितः ।
कज्जलं चक्षुष्यं । पत्रं वहिःप्रयोगात् सन्धिवेद-
नाघ्नश्च । देवदारुणि । मे. । सु.सू.११५. । सरल-
देवदारौ । श.च. ।

पारिभद्रकः । पुं । पर्वतनिम्बे । सि.यो.क-
मि चि. । निम्बहवे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.वा.
व्या.चि.नारायणतैले । पारिभद्रहवे । द्रुत अ-
कन्द गोष्ठि । राजार्कहवे । देवदारौ । अम. ।
स्त्री । कुष्ठोपधी । कूड़ । रा.नि.व.१२ ।

पारिभद्रकजटा । स्त्री । पालिधामूले । प-
लिताशान्तिगोष्ठि शिकण्ड । च.द.गुण्य.चि. । "व्या-
घ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटा ॥"

पारिभद्ररसः । पुं । दद्रुकृते हितः । "स-
र्चितं मृतकं धात्रीफलं निम्बस्य चाहरत् । गुण्या-
शं खदिरकायैः दिनं सर्वत्र भक्षयेत् ॥" भावा
निष्कमिता । रस.चि. । [सि. ।

पारिभ(भा)व्यम् । स्त्री । कुष्ठे । कूड़ । प.

पारियः (सः) । पुं । अश्वत्थविशेषे । पलाश-
पिपुल । हिं गजहृष्ट । भा. । वै.निघ. । See
पारीशः । [निघ. ।

पारिहाय्यम् । स्त्री । कुष्ठोपधी । कूड़ । वै.

पारिचिः । पुं । श्लेष्मिविशेषे । च. ।

पारी । स्त्री । जातीपत्रायाम् । अशिकी । वै.
निघ. । दोहव्याम् । पानपात्रं । त्रिका. । परामे ।
विश्व. ।

पारीशः (घः) । पुं । (*Thespesia popul-
neoides*, or *populnea*.) The tulip
tree, मलहवे । पालित गोष्ठि । मईभास्त्रहवे ।
गोष्ठीभास्त्र । कृष्णमर्मरे । अश्वत्थविशेषे । गोष्ठी
अश्वत्थ । पालितपिपुल, पलाशपिपुल । गजहृ-

नसहोरा इति च लोके । हिं परशपिपुल, पशि-
पु । तं गङ्गाय । वम्. भेदि । ता. पोरिश । गु-
णः—“पारीषी दुर्जरः स्निग्धः क्षमियुक्तकफप्र-
दः । फलेऽस्त्री सधुरी मूले कषायस्वादुमज्जकः ॥”
भा. ।

पारुषः । पुं । नखे । वै. निघ. ।

पारु(रू)षकतैलम् । स्त्री । वातरक्ते तैलम् ।
तिलतैलं पुरुषकफलरसः टाचारसः गाभारीरसः
हृत्सरसः भूमिकृष्णारसः, एषां प्र. ४ : १. दुग्धं
१६ श. । पाच्यम् ।

पारुथम् । स्त्री । अगुरुणि । श. च. ।

पारिवतः । पुं. स्त्री । फलवृक्षभेदे । (पत्राति) ।
उत्. प्याडा । वृक्षविशेषे, कामरूपे रैवात इति
ख्याते, यस्य फलं महाकालफलवद्ववति । तस्य
द्विविधं सामान्यं महापारिवतं स्वर्णपारिवतं वेति ।
सामान्यगुणाः—सधुरं क्षमिहरं वातहरं वृष्यं त-
णाज्वरविदाहहरं हृद्यं सूक्ष्मसमप्रमशोषहरं स्नि-
ग्धं रुच्यं बहुवीथ्येत्तरव । महापारिवतं गील्यं कथं
पुष्टिकर्तृत्वं वृष्यं सूक्ष्माज्वरहरं पूर्वोक्तात् गुणाधि-
कत्वा । रा. नि. व. ११ । स्वाद्वस्वं शीतलमुष्णञ्च ।
वा. सु. । डीपात्तरखज्जूरै । वै. निघ. ।

पार्घटम् । स्त्री । भवनि । छां. श्रे. हारा. ।

पार्थः । पुं । अर्जुनवृक्षे । प. सु. । भा. हृद्ग्री. चि. ।

पार्थकी । स्त्री । चीरशृङ्गायाम् । पौंड्रकृशङ्गा ।
श. चि. । [अर्जुनवृक्षे प्रयोज्यः ।

पार्थवल्कः । पुं । अर्जुनलचि । अर्जुनछाज ।

पार्था । स्त्री । सुवर्चलायाम् । छुंछुंछि । वा.
सू. ११२, वीरतर्वादिः । “भलूकमोरटकुरगटकरम्भ
पार्थाः” ब्राह्मीवृषे । वै. निघ. ।

पार्थिवम् । स्त्री । तगरपुष्पे । उगत्रपीडक ।
कोङ्कणे पिच्छीतगर । रा. नि. व. १०२३ । पुं ।
शरावे । ग्री. । घटादौ । चिका. । अर्जुनवृक्षे ।
वि. छदिनिर्मिते । पृथ्वीगुणभूयिष्ठे । सु. सू. ४१५ ।

पार्थिवजम् । स्त्री । अर्जुनलचि । अर्जुन
छाज । च. द. हृद्ग्री. चि. ।

पार्थिवा (वी) । स्त्री । सौराष्ट्रवृत्तिकायाम् ।

• पक्षपञ्चै । मनःशिलायाम् । वै. निघ. । वाजि-

देहगतक्कायाविशेषे । “सुखिभ्या पार्थिवी कया
नामान्योतिःसमन्विता ॥” ज. द. ३५. ।

पार्वणः । पुं । हरिणभेदे । श. च. ।

पार्वतः । पुं । निम्बवृक्षे । प. सु. । सहानिल
वृक्षे । पौंड्रानिग्. । र. सा. । स्त्री । हिडुने ।
शिलाजतुके । शीपके । वै. निघ. ।

पार्वतपीलुः । पुं । अर्चोटवृक्षे ।

पार्वती । स्त्री । लुद्रपाषाणभेदायाम् । (कृदि
पाथतकुडा । रा. नि. व. ५ । सौराष्ट्रवृत्तिकायाम् ।
पक्षपञ्चै, वेढा गजि । छ. च. । र. सा. । मेष
भग. चि. व्रणगजादृशे । पिपल्याम् । धातकीवृक्षे ।
सिंहपिपल्याम् । रा. नि. व. ६ । गजपिपल्याम् ।
रा. नि. व. २३ । अतस्याम् । भा. । शलकीवृक्षे । मे.

पार्वतीयः । पुं । अर्चोटवृक्षे । आश्रुतादि
ग्राह । वै. निघ. । मशकजातिविशेषे । स. कल्प. ८
अ. । शालिधान्यभेदे । अर्क. चि. । स्त्री । नीलाजने ।
वै. निघ. । [वितोरसे ।

पार्वतीसभृतः । पुं । गन्धके । र. सा. मं. पा.

पार्वतियः । पुं । गजपिपल्याम् । प. सु. । वि-
वकसुपे । रा. नि. व. ६ । मर्यावर्तवृक्षे । छुंछुंछि
ग्रा । र. सा. । स्त्री । सौराजने । शर्मा इति
लोके । र. सा. श. च. । धातकीवृक्षे । जिह्म-
न्याम् । वै. निघ. ।

पार्श्वः । पुं. स्त्री । कलाया अधोभागे । ग्री. ।
रा. नि. व. १८ । स्त्री । पार्श्वस्थिसमूहे । पौंड्रानि
शङ् । मे. । [शङ् । रा. नि. व. १८ ।

पार्श्वकम् । स्त्री । पार्श्वस्थनि । पौंड्रानि

पार्श्वपिपलम् । स्त्री, पुं । हरीतकीभेदे,
पारीषवृक्षे । गजहृद् इति पश्चिमदेशे । भा. म.
४ भ. योनिरी. चि. । चि. क्र. क. बन्ध्याप्रतीकारे ।

पार्श्वशूलः । पुं. स्त्री । शूलरोगभेदे, पार्श्वदेश-
स्थशूलरोगे । पार्श्ववेदना वा पार्श्वशूल । तस्य
निदानलक्षणं—“कर्फं निगृह्य पवनः सूचीभिरिव
निसृजन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाभात-
संयुतम् । तेन असति वक्त्रेण नरोऽप्यत्र न का-
कति । निद्राश्च प्राप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्ति-
तः ॥” भा. म. ३५. ।

पार्श्वसंहतिः । स्त्री । पार्श्वभागे । भा. ।

पार्श्वसन्धिः । स्त्री । जघनान्तर्यगुह्यमधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धपृष्ठसम्पर्ण । सु.शा.६अ. ।

पार्श्वारुणः । पुं । बालरोगभेदे । वै.निघ. ।

पार्श्वस्थि (कास्थि) । स्त्री । चतुर्विंशतिपञ्जरास्थिनि । रा.नि.व.१८ । च.शा.७अ. ।

पार्श्वोदरप्रियः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

पार्षतः । वि. । मृगसस्वन्विनि । श्वेतविन्दुहरिणसस्वन्विनि । सु.कल्प.१अ. ।

पार्थिः । पुं, स्त्री । गुल्फस्थाधोभागे । श्रोत्रशृङ्गा, श्रोत्राङ्गि । रा.नि.व.१८ । स गर्भस्थस्य मासवर्धनं भवति । सुखवोधः । पृष्ठभागे । हला. ।

पाण्यस्थि । स्त्री । गुल्फाधोभागास्थिनि । ते च हे. । च.शा.७अ. । [पात्रे । हे.च. ।

पालः । पुं । चित्रकहवे । वै.निघ. । निष्ठोवन-

पालकः । पुं, स्त्री । चित्रकहवे । रा.नि.व.६ । गजत्वरं । गजवै. । कष्टे । कूड । र.सा.सं.प्रदरारिरसे । हिहृल्लं । वै.निघ. ।

पालकविषम् । स्त्री । तन्नामकस्यावरकन्दविषे । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषं ।

पालकास्थ्यः । पुं । गजवैद्यकप्रणेतरी कृषौ । चिका. । [च. । धन्वन्तरौ । चिका. ।

पालकाप्यः । पुं । चरकोक्ति, सुनिविशेषे ।

पालक्या (ङ्गा) । पुं । बालकाकारपालङ्गशकैः । पाणिश्र. भाक. । प.सु. । गुणाः—वातलाशिता श्लेष्मला भेदिनी गुरुः विटम्भिनी मदघ्नी शामपिण्डककर्मघ्नी च । भा.पु.१भ.शा.व. । कफपित्वातविषमघ्नी रुक्षा च । राज. । कुन्दरुखी-टौ । अम. ।

पालङ्कः (ङ्गः) । पुं, स्त्री । (Beta bengolensis.) A sort of Beet root. खनामख्यातपत्रशकैः । पालक्यशक इति दाक्षिणात्यभाष्ये । पाणिश्र. भाक. । हिं पलकौ । पालं शाक इति चित्रकूटे प्रसिद्धम् । गुणाः—ईषत् कटुकं मधुरं पथ्यं शीतलं रक्तपित्तघ्नं साहिं सकर्षणम् । रा.नि.व.७ । श्लेष्मकीहवे । पात्रिपल्लिणि । वा.उ. प्रती. । म. ।

पालङ्गी । स्त्री । कुन्दरी । कुन्दरुखी । प.सु. टी.भ. । उपोदिकायां । शू.हे. । पालङ्गे । पाणिश्र. भाक. ।

पालङ्गः (घ्नः) । पुं । कृत्वाके । छात्रि, कौण्डिक । अम. । जलदणे, कृत्वातिक्वे । श.र. ।

पालनम् । स्त्री । नवप्रसूतायाः गीः दुग्धे । ग्री. जला. ७५ । श.च. ।

पालनिका (ल[लि]नी) । स्त्री । वायसाणायां । वली लडा । रा.नि.व.५ । वा.चि.१अ. ।

पालाशम् । स्त्री । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ ।

पालाशी । स्त्री । धीरीहवे । र.मा. ।

पालासः । पुं । पलासहवे । वै.निघ. ।

पालिहिरः । पुं । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प. ४अ. ।

पालिः (ली) । स्त्री । कर्णलतायभागे । म. । जलोकायाम् । कन्यतर्भाजने । हे.च. । कर्णरीगविशेषः । कापेन पात्रोन्नतः । पाली पञ्चविधा । “परिपोटनयोप्यत उन्मथ्यो दुःखवर्जनः । पञ्चमः परिलिही च कर्णपाल्या गदाः स्मृताः ॥” तेषां लक्षणाणि तत्तत्पथ्यानि सख्यानि । चिकित्सा—अभ्यङ्गपरिणेतुपदहरकमोज्ज्वलानि । (ली) यस्य शुक्लस्थियाम् । हारा. । पाकपात्रे । चित्रकहवे । वै.निघ. । परिमाणभेदे । पात्रि । चिका. । प्रस्थपरिमाणं । हे.च. । आलवानि । च.द. । “यत्रमाषमर्थो पाली १”

पालिका । स्त्री । पाल्याम् । श.च. ।

पालिधा । स्त्री । पारिमदहवे । (अथमद्वलरसे ।

पालिन्दः । पुं । कुन्दरुखी, सल्लकीन्यासे । वै.निघ. ।

पालिन्दा (न्दिः, न्दी) (न्या, न्धिः, न्दी) ।

स्त्री । श्यामालतायाम् । प.सु. । न.स. ४अ. । कन्यविहति । अम. । सु.कल्प.१अ. । कुन्दरुखी । रा.नि.व.१२ । अम. । भाग्याम् । वणिमश्रुति । श्वेतापराजितायाम् । वायमाणालतायाम् । वली लडा । वै.निघ. । मालविकाविहतायां । वा.उ. ३८अ. । कारवेज्यां । क.वली । सु.चि.२७अ. ।

पालि(ली)गोपः । पुं । कर्णरोगनिशेषः ।

लक्षणं - "शिराःस्थः कुरुते वायुः पालीशीर्षं तदा-
ह्वयम् ।" वा.उ.१.७७.।

पालीकुटः । पुं । चित्रकदले । वै.निघ. ।

पालिवतः । पुं । ह्रीपालनरखर्जूरवत् । वै.निघ.

पावकः । पुं । रक्तचित्रके । चित्रके । रा.नि.
व.६ । मे. । वै.निघ. २ भ. ज्व. चि. । शुक्लाश्रमे । मृथ्य
कालसर्पा । वै.निघ. । कुसुमवर्ध । रा.नि. व. ४ ।
अप्रिमय्यदत्त । भज्जातकत्रये । विडङ्ग । सदाचार ।
मे. । हेदाताप्रौ ।

पावकमणिः । पुं । मृथ्यकालसर्पा । वै.निघ.

पावकमन्यनः । पुं । अप्रिमय्यतुपे । वै.निघ.

पावकारणिः । पुं । अप्रिमय्यतुपे । प.सु. ।

पावकाष्ठः । पुं । अप्रिमय्य । वै.निघ.

पावकौष्मा (नः) । पुं । मृथ्यकालसर्पा । वै.
निघ. ।

पावनम् । क्ली । क्लीषधे । कुंड । रा.नि. व.
१२ । रुद्राजे । रा.नि. व. ११ । जले । मे. । चन्दन ।
वै.निघ. । गोमये । श.च. । पुं । चित्रके । सिंहके ।
निगादस्य । विश्व. । पीतसङ्गराजि । रा.नि. व. ४ ।
शङ्खे । वै.निघ. ।

पावनध्वनिः । पुं । शङ्खे । रा.नि. व. ६ ।

पावनी । क्ली । तुलसीवले । रा.नि. व. १० ।
हरीतक्याम् । विश्व. । गोरीचनायाम् । नागव-
क्त्रोलतायाम् । वै.निघ. ।

पावासः । पुं । चन्द्रपणसे । वै.निघ. ।

पाशः । पुं । कवे । जाले । त्रिका. ।

पाशवपालनम् । क्ली । घासे । श.च. ।

पाशी (इन्) । पुं । वरुणवले । अम. । रस. र.
उद. चि. वज्रिभज्जातकरसे ।

पाशुपतः (कः) । पुं । श्वेतरक्तवक्त्रपुण्ड्रवले ।
रा.नि. व. ५ । मे. । अगशिपुण्ड्रवले । प.सु. । रा.नि.
व. १० । महावक्त्रवले । वै.निघ. । [र.सा. ।

पाश्यात्याकरसम्भवम् । क्ली । शाश्वरलवणे ।

पाषाणः । पुं । गमके । प.सु. । करज्योडि
पाषाणमेदं । वै.निघ. २ भ. अ.सा. चि. धातक्यादि-
मोदके । च.द. च. अ. चि. । पक्षरे । अम. ।

पाषाणकदली । क्ली । कदलीमेदं । काष्ठ-
कदली । वै.निघ. ।

पाषाणकुट्टकः । पुं । पाषाणमेदके ।
पाषाणकुट्टा । वै.निघ. ।

पाषाणगर्दभः । पुं । हनुसस्मिजज्वररोग ।
शनिरो । निदानलक्षणम् - "वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्व-
यद्यहनुसस्मिजः । स्थिरी मन्दरुजः स्निग्धी श्रेयः
पाषाणगर्दभः ॥" भा.नि. भा.म. ४ भ. । "हनुसस्यो
समुद्भूतं शोफमन्यकजं स्थिरं । पाषाणगर्दभं वि-
द्यात् वलामपवनात्मकम् ॥" सु.नि. १३ भ. ।

पाषाणगैरिकम् । क्ली । गिरस्मिताकायाम् ।
गैरिगो । वै.निघ. । [चिरसासमगुहुरं ।

पाषाणजतु । क्ली । शिलाजतुनि । मेघशाय-
पाषाणभित् । पुं । पाषाणमेदं । पाथि. १ ।
र.सा. । कुलस्य । (एरुग्दममेक) । करज्योडिपा-
षाणमेदं । वै.निघ. ।

पाषाणमेदः (कः) (नः) (दी (इन्) ।

पुं (Coleus amboinensis Syn. Coleus
aromaticus). स्वनामक्यतहस्वल्पे । पाथर-
चुनीति लोके । च.म. ४ भ. । पाथरकुट्टा, शिम्-
गाश्वर । हिं पाथरचुर । मं के पाषाणमेदि । तं
पिंडिचेदु । सा विधा वटपत्री प्लावक्त्वचुद्रमेद-
न । सा. गुणाः - मधुरः । मिहघ्नः लङ्गुदाह-
मूत्रलक्ष्णः शीतलः अग्नीप्रश्नः । रा.नि. व. ५ ।
"अग्निमेदी हिमसक्तिः कषायी वल्लिशोधनः ।
मेदनी हन्ति दीपाशोऽग्न्यालक्ष्णः श्लेष्मदुजः । यो-
निरोगान् प्रमेहांश्च क्षीहयलत्रणानि च ॥" भा.पु.
१ भ. ६ व. । वासहरः सञ्चितशेषणि अपक्वारी
वातपके हितः वातशान्तिकरश्च । अवशिष्टयोर्गु-
णाः स्वस्वपर्याये मृदयाः । [स्म.चि. ।

पाषाणरोगः । पुं । अग्नीरोगे । च.द. च-

पाषाणवज्रकरसः । पुं । अग्निर्विधकारि
रसः । पारदः १ भ. गन्धकः २ भ. श्वेतपुनर्नवारसैः
दिनं मर्दयित्वा भूधरयन्त्रे पचेत् । उज्ज्वलं शूलं
चूर्णयेत् । तुल्येन पाषाणमेदचूर्णेन यथाबलं मा-
त्रा देया । रस. र. ।

पाषाणविषम् । क्ली । दारुमोचमेदं । दा-
रुम् । प.सु. ।

पाषाणसम्भववल्ली । स्त्री । प्रबालि । वै.
निघ. । [इति लोके । रा.नि.व.२

पाषाणात्तकः । पुं । चण्डालकवले । आपटा

पाहाडः (तः) । पुं । ब्रह्मदारवले । श.च. ।

पिकः । पुं । कोकिले । स्त्री । कोकिलायाम् ।
अम. ।

पिकदेवः } पुं । आसवले । वै.निघ. ।
पिकप्रियः }

पिकप्रिया । स्त्री । सहाजम्बूवले । रा.नि.व.
११ ।

पिकवन्धुः । पुं । आसवले । चिका. ।

पिकभञ्जका (च्या) । स्त्री । भूमिजम्बूवले ।
वन.जान. । रा.नि.व.११ ।

पिकमहोत्सवः । पुं । आसवले । वै.निघ. ।

पिकरागः । पुं । आनवले । रा.नि.व.११ ।

पिकवल्लभः । पुं । आसवले । भा. ।

पिकाङ्गः । पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

पिकाचः । पुं । कोकिलाचे । कुलिशाथाड़ा ।
रा.नि.व.२३ । रोचनीवनस्थती । श.च. ।

पिकुरसः । पुं । मये । वै.निघ. ।

पिकेक्षणा । स्त्री । कोकिलाचक्षुषे । कुलेशा-
ड़ा । रा.नि.व.४ ।

पिकः । पुं । करिपोते । श.मा. ।

पिङ्गम् । स्त्री । शोणपित्तले । वै.निघ. । बालके ।
वाणा । हरिताले । पुं । वनसृष्टिके । रा.नि.व.
१०।११।१८ । वि. पिङ्गलवर्णे ।

पिङ्गकपिशा । स्त्री । तैलपायिकायां । उल्ला
पोका । हे.च. ।

पिङ्गचक्षुः । पुं । कुभीरे । हे.च. ।

पिङ्गभासः । पुं । गौधेरकजातिभेदे । सु.कल्पः
८५. । See कौटः । [रा.नि.व.७ ।

पिङ्ग(ल)मूलम् । स्त्री । गन्धरे । शंखद्व. ।

पिङ्गलम् । स्त्री । रीतौ । पिठण । रा.नि.व.
११ । हरिताले । पुं । नकुले । स्यावरविषभेदे ।
हे.च. । पचके । कूट्टेरे (पैठा) । रा.नि.व.१८ ।

उशीरे । राखायाम् । वै.निघ. । मण्डलिसर्पविशे
धे । सु.कल्प.८५. । वानरे । चिका. ।

पिङ्गलनामकः । पुं । शिलारमे । वै.निघ. ।

पिङ्गललोहम् । स्त्री । रीतौ । पिठण । रा.
नि.व.१२ ।

पिङ्गला । स्त्री । शिशपावले । भि.उ.ग्राह. ।
र.मा. । गौरीचमायाम् । रा.नि.व.१२ । नकुल.
१८५. । राजरीतौ । पिठण । रा.नि.व.
१३ । ज्योतिषतोलतायाम् । वै.निघ. । निर्विष-
जलीकायाम् । सु.म.१३५. । पाचभेदे । पिङ्गला
पाथी । रा.नि.व.१८ । कर्णिकायाम् । नाड़ीवि-
लेशे । हे.च. । सा च दक्षिणाध्यायः स्या धनुर्वका
दक्षिणनासान्ते गता । (सारटातिलके) । "पिङ्गला
सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ।" योगार्णवः ।

पिङ्गलाचः । पुं । पिङ्गलापक्षिणि । वै.निघ. ।

पिङ्गलिका । स्त्री । यकपक्षिणि । जटा. ।
मक्षिकाविशेषे । सु.कल्प.८५. । [वै.निघ. ।

पिङ्गवर्णकम् । स्त्री । गर्जरगुलि । शंखद्व. ।

पिङ्गसारः । पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

पिङ्गस्तटिकः । पुं । गोमदमणौ । रा.नि.
व.१३ ।

पिङ्गा । स्त्री । वंशे । वंशलोचने । रा.नि.व.६ ।
शमीवले । र.मा. । हिङ्गुलि । मे. । गौरीचना-
याम् । रा.नि.व.१२ । हरितायाम् । रा.नि.व.१३ ।
रक्तवाहिनायाम् । वै.निघ. ।

पिङ्गाणः । पुं । काच । वै.निघ. ।

पिङ्गाशः । पुं । मय्यविशेषे । आज्ञाश ग्राह. ।
स्त्री । खर्णे । पिका (माणा) । मे. ।

पिङ्गाशी । स्त्री । नीलीवले । मे. ।

पिङ्गास्यः । पुं । पिङ्गाशमस्ये । श.र. ।

पिङ्गाह्नः । पुं । पक्षिविशेषे । वम्. कालवट-
पक्षी । वै.निघ. ।

पिङ्गाचः । पुं । बिड़ाले । वै.निघ. ।

पिङ्गी । स्त्री । शमीवले । प.म. ।

पिच(चि)ण्डः । पुं । उदरे । रा.नि.व.१८ ।
पयुष्टभागे । हे.च. ।

पिचयः (व्या) । पुं. स्त्री. कापांसि । हे. च. ।

पिचिण्डिका । स्त्री । इन्द्रवक्त्रौ । पांश्वर
डिभ । हे. च. ।

पिचिण्डिलः । वि । त्वन्दीदरे । हे. च. ।

पिचुः । पुं । कापांस्याम् । रा. नि. व. ४ । का
पांसतुलके । अम. । तौलकहये । प. म. १ ख. । कु-
ष्ठरोगभेदे । मं. । सूक्ष्मैलविधिमदे तैलाक्तपितु-
धारणरूपे । तैलाक्तं तुलकाद्वा इति । भा. म. ४ म.
योगिनी. चि. । कौ. । तुल. । तुल. । सु. म. ५ अ. ।

पितुकः । पुं । मदनवत् । कै. ति. मन्ना । प.
सु. । पत्तकरीरजफलकापांसि । कर्णपुष्पाख्यमहा-
पुष्प । नीलोत्पले । सु. चि. ७ अ. । साकुरुण्डवत् ।
वै. निघ. ।

पितुतु(त्)लम् । कौ. । कापांसि । त्रिका. ।

पितुमन्दः (मईः) । पुं । निखवत् । निम्
गृहि । रा. नि. व. ८ । सि. यो. सतिपातज्व. चि. ।

पितुलः । पुं । आवकवत् । डा. उ. गृहि । अ-
म. । कापांसवत् । जलकाके । तिलकवत् । हि
जलवत् । मं. । तुल. । अ. टी. मा. ।

पितुवर्त्तिः । स्त्री । तुलवर्त्त्याम् । तुलार वा-
डि । च. द. भाष्योताधिकारे ।

पिचक(ट)म् । कौ. । वक्त्रे । डा. उ. । प. सु. ।
रा. नि. व. ११ । शीघके । मं. ।

पिचटकः । पुं । नेत्ररोगे । पिच्छि (त्राश) ।

पिचिटः । पुं । अप्रिपकृतिकोटविशेषः । सु.
कन्य. ८ अ. । See कोटः ।

पिचितम् । कौ. । अस्थिमज्जविशेषः । डा. उ. ८-
गृ. उ. १० श. । तत्र पृथुतां गतमप्यशोफम् । सु.
नि. १२ अ. । सवीक्षणभेदे । “प्रहारपीडनाभ्यान्
यदङ्गं पृथुतां गतम् । सास्थि तन्निश्चितं विद्यान्
मज्जरुपपरिमुतम् ॥” सु. चि. २ अ. ।

पिच्छः (कः) । पुं । मोचरसे । अम. । ला-
ङ्गले । मं. । कौ. । मयूरपुच्छे । अम. ।

पिच्छनम् । कौ. । अन्त्यलपीडने । च. म. १८ अ. ।

पिच्छपादी । वि । तन्नामकपादरोगाक्तानि
(पृष्ठ) । रोमान्. शृङ्गे यथैव समानाभैव पण्यते ।

केदश्च पिच्छिणी यस्य पिच्छपादीति तं विदुः ॥”
ज. द. १८ अ. ।

पिच्छभारः । पुं । मयूरपुच्छे । वै. निघ. ।

पिच्छलः । पुं । मोचरसे । आकाशवल्गाम् ।
बहुवारवत् । वै. निघ. ।

पिच्छलच्छदा (दला) । स्त्री । उपोदि-
कायां । पूं. हे. गृहि । वदरीवत् । त्रिका. ।

पिच्छलत्वक् । पुं । नागरज्जवत् । स्त्री । ना-
गरज्जवत्त्वक् । वै. निघ. । [वै. निघ.]

पिच्छलवीजः । पुं । वनपण्ये । आनादम् ।

पिच्छला । स्त्री । शूलोदणः । रा. नि. व. ८ ।
शाल्मलीवत् । आकाशवल्गाम् । वै. निघ. । उपो-
दिकायां । त्रिका. । [रा. नि. व. १८]

पिच्छवाणः । पुं । रणग्रन्थे । छेदने प्राप्ते ।

पिच्छा । स्त्री । मोचरसे । प. सु. । भैव. स्त्री.
रो. चि. मधुकादिलेहः । वा. उ. ३४ अ. पुष्पानगपुष्पे ।
शिशपावत् । श. च. । मण्डे । भक्तमण्डे । कोपि ।
पूगवत् । कदलीवत् । मं. । सर्पविषे । लालायाम् ।
शाल्मलीवत् । घालि । वै. निघ. । अश्वपादरोगे ।
ज. द. । कतकवत् । अकाशलताशाम् । वै. निघ. ।

पिच्छावस्तिः । स्त्री । पिच्छलवस्ती । वा.
चि. ८ अ. । [गृहि । श. च.]

पिच्छितिका । स्त्री । शिशपावत् । शिष्ठ

पिच्छिलः । पुं । पिच्छालुके । प. सु. । बहु-
वारवत् । भा. । कौ. । समण्डदधनि । वै. निघ. ।
सरसव्यञ्जनादी । भ. । खिग्धमपादौ । भातुदत्तः ।
समण्डभक्ते । सज्जलव्यञ्जने । नीलकण्ठः । वि ।
भक्तमण्डयुक्ते । अम. रा. ।

पिच्छिलकः । पुं । धन्वनवत् । शीमनां गृहि ।
रा. नि. व. ८ । शाल्मलीवत् । वै. निघ. ।

पिच्छिलगुणकर्म । कौ. । पिच्छिलद्रव्यस्य
गुणकर्मणि । तत्र बन्धं सन्धानं श्रेष्ठं गुह्यं । सु. ।

पिच्छिलच्छदा । स्त्री । उपोदकायां । पूं-
हे भा. क. । प. सु. ।

पिच्छिलत्वक् । पुं । धन्वनवत् । शीमनां
गृहि । प. सु. । र. मा. । नागरज्जवत् । त्रिका. ।

पिच्छिलवस्तिः । स्त्री । निरुद्धवस्तिभेदे ।

“वदरेरावतीशैलुशान्मलीपुष्पजाङ्गुराः । चीरसि-
न्हाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः । अञ्जोर
भेणुकधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः । सात्रा पिच्छिल-
वस्तीनां पलेर्होदशभिर्मता ॥” भा. ।

पिच्छिलसारः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

पिच्छिला । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विष्ठाति ।
रा.नि.व.५ । पीतशिशपावले । शिशु शीघ्र । र.
सा. । कथ्यां । कटू । श.च. । अतस्याम् । ग्रशिना ।
रा.नि.व.१६ । शान्तलीवले । उपोदिकायाम् ।
मे. । श्लीढणे । रा.नि.व.४ । वचभेदे । विहि-
दना इति केचित् । कांकिलाले । कूलथाड़ा ।
रा.नि.व.४ ।

पिञ्जः । पुं । कर्पूर । डीनटमनौ कर्पूर ।
रा.नि.व.१२ । क्ली । बल । मे. ।

पिञ्जकम् । क्ली । हरितालि । र.सा.सं. ।

पिञ्जटः । पुं । पिञ्जटरोगे । पिछूटे । श.र. ।

पिञ्जनम् । क्ली । तूलधनुसि । डूला धेनि ।
त्रिका. ।

पिञ्जरम् । क्ली । नागकेशरयुग्मे । रा.नि.व.६ ।
अस्थिपञ्जरे । अ.टी. । श्यामाके । हरितालि । अम. ।
स्वर्णे । मे. । त्रि. पीतवर्णे ।

पिञ्जरकम् । क्ली । अतस्याम् । ग्रशिना । प.
सु. । हरितालि । रा.नि.व.११ ।

पिञ्जलम् । क्ली । हरितालि । प.सु. । कुशपत्रे ।
धरणौ । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

पिञ्जा । स्त्री । हरिद्रायाम् । तूलके । मे. ।

पिञ्जानम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।

पिञ्जिका । स्त्री । तूलनालिकायां । पौष्टिज ।
त्रिका. ।

पिञ्जूलम् । क्ली । तूलवर्तिकायाम् । वै.निघ. ।

पिञ्जूपः । पुं । कर्णयुग्मे । हे.च. ।

पिञ्जेटः । पुं । नेत्रमले । पिछूटे । श.र. ।

पिठकः । पुं । विस्फीटके । मे. ।

पिट(टि)का । स्त्री । पिडकायाम् । रा.नि.
व.२० । ममुरिकायाम् । वैद्यकम् ।

पिटङ्काकी । स्त्री । कटुवृन्दाने । वै.निघ. ।

पिटङ्गाशः । पुं । मत्स्यभेदे, पर्वतीर्क्षिमत्स्ये ।
श.कल्प. ।

पिटङ्कोटिः (की) । स्त्री । इन्द्रवारुणीलता-
याम् । प.सु. । र. ।

पिटकम् (का) । क्ली, स्त्री । दन्तकिट्टके । श.

पिठः । पुं । पीडायाम् । देवनले । वै.निघ. ।

पिठरम् । क्ली । नागरसुप्तके । मय्यनदण्डे ।
मे. । पुं । स्थाल्याम् । अम. । च.सु.१५अ. ।

पिडकः (का) । पुं, स्त्री । व्रणविशेषे । शूद्र-
कुवि । लक्षणं — “उपयतेऽत्यक्कशोफा क्षिप्रञ्चा-
प्युपशम्यति । पायुनदेशे पिडका सा ज्ञेयान्ता भ-
गन्दरात् ॥ भगन्दरा तु विज्ञेया पिडकाती विप-
क्षेयात् । पाथोः स्याद्वाङ्गुले देशे गुदमूला सकञ्च-
रा ॥” सु.नि.४अ. । प्रमेहजन्यविस्फीटकभेदे प्र-
मेहपिडकायां शराविकादी । सा दृश्या । See
प्रमेहपिडका । कुष्ठपिडकायाम्, यवप्रख्यादी ।
ताः पीडश. मा.नि. । तासां लक्षणानि पर्याधि-
स्य्याणि ।

पिडकालिका । स्त्री । नेत्रमले । च.र.पि.नि. ।

पिण्डः । पुं । गोपके । निम्नप्रव. । प.सु. । ग-
भे । करिगण्डमूले । अम. । शरीरेकदेशे । त्रि-
का. । देहे । जवावले । सिद्धके । बल । मे. । म-
दनवले । रा.नि.व.११ । क्ली । लीह । प.सु. ।
बालनामगन्धद्रव्ये । शकटवाल । रा.नि.व.६ । श-
रीरे । रा.नि.व.८ ।

पिण्डकः । पुं । पिण्डमूलके । पिण्डाली । रा.
नि.व.७ । गुणाः — “पिण्डकी वातलः प्रक्षी या-
ही वृथो महागुक्ताः ॥” अवि.१६अ. । शिलासंज्ञे ।
अम. । क्ली । गन्धबली । तीक्ष्णलीह । रा.नि.व.
६ । ११ । नवनीते । अमे. ।

पिण्डकन्दः । पुं । पिण्डाली । रा.नि.व.७ ।

पिण्डका । स्त्री । ममुरिकायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डखर्जूरः । पुं । खनामख्यातवले । पि-
ण्डिथेज्जुत शब्द । प.सु. ।

पिण्डखर्जूरिका (री) । स्त्री । बीपादि-
विदेशजातपृथुमिष्टफलखर्जूरिवले । पिण्डिथेज्जु-
त । मे. । सा द्विधा पिण्डौ राजपिण्डौ चेति । त.

होगेनाः—फलं मौल्यं हिमं स्वादु गुरु दाहपि-
नत्वासन्नं यसमन्नं दीर्घहृदिकरम् अग्निमान्द्यकरं
विप्रबलम् । रा.नि.व.११ । See खञ्जरी ।

पिण्डगुडचिका (ची) । स्त्री । कन्दश-
डूयाम् । रा.नि.व.३ । [टी.र.]

पिण्डगो(ड)सः । पुं । गन्धबोले । भा. । अ.

पिण्डतगरः । पुं । तगरपुष्पे । वै.निघ. ।

पिण्डतैलम् । स्त्री । वातरक्तप्रकारं तैलम् ।
“समभूक्तमग्निं समर्च्यसप्रारिवम् । पिण्ड-
तैलं तदभ्यङ्गावातरक्तकृत्वापहम् ॥” कटुहृ.उ. १
अ. भग्न, मञ्जिष्ट, पुनी, अनसुमूल अष्टाङ्गक १
छोटा । रस.र. । [रा.नि.व.१२ ।

पिण्डतैलकः । पुं । सिद्धके । शिवात्रम ।

पिण्डपादः (यः) । पुं । इक्षिणि । विका. ।

पिण्डपुष्पम् । स्त्री । अशोकपुष्पे । जवापु-
ष्पं । वै.निघ. । पत्रपुष्पं । भे. । तगरपुष्पे । श्र.
र. । पुं । दाडिमवदे । विका. । [अ.मा.]

पिण्डपुष्पकः । पुं । शाकान्तपेक्षे । वामुके ।

पिण्डफला । स्त्री । अलाव्याम् । प.म. । स.
चि.१८५. । “आलेपयेत्पिण्डफलाकभागैः ।” क-
टुहृ.उ. । तिरुवाडि । जटा. ।

पिण्डमस्तकः (का) । पुं, स्त्री । नागरमु-
सायाम् । रा.नि.व.६ ।

पिण्डमूल(क)म् । स्त्री । पञ्चविधमूलकान्त
ममूलके । गर्जूरमूलके । दाडिमा मूला । गुष्पाः—
कटुर्णं गुष्पावातघ्नम् । रा.नि.व.७ ।

पिण्डयोनिः । स्त्री । योनिरोगभेदे । च.द.
योनिरौ.चि. । [चि. शि.] रा.नि.व.६ ।

पिण्डरोहिणकः । पुं । विकडतवचे । वैदे-

पिण्डबीजः । पुं । (Oleander odorum.)
कर्णिकारवर्धं । रा.नि.व.६ । [डि. वै.निघ.]

पिण्डयर्करा । स्त्री । खटीशर्करायां । कुलश-

पिण्डखेदः । पुं । पिण्डेन खेदे । वा.उ.२८५. ।

पिण्डहरिद्रा । स्त्री । यक्षिहरिद्रायाम् । शि-
ष्टा हरिद्रा । वै.निघ. ।

•पिण्डा । स्त्री । कनूरीभेदे । मृगनाडिविज-

य । सा कुलत्थिकायाः क्विचित् स्थूला । रा.नि.व.
१२ । हरिद्रायाम् । बंशपचीलपे । भा. । खञ्जरी
हवे । पिण्डायसे । पि.उ.लोह. । रा.नि.व.१३ ।

पिण्डाञ्जनम् । स्त्री । अञ्जनविशेषे । वा.उ.
१४५. ।

पिण्डातः । पुं । सिद्धके । शिवात्रम । र.मा.
गन्धरसे । रस.र.पिण्डान्द्यलौहे ।

पिण्डापा । स्त्री । नाडीहृद्गौ ।

पिण्डाभा । स्त्री । शर्करामेदे । वै.निघ. ।

पिण्डाभ्रम् । स्त्री । करकायाम् । श्र.मा. ।

पिण्डामृता । स्त्री । कन्दगुडूयाम् । वै.निघ. ।

पिण्डास्तम् । स्त्री । चाङ्गेरीलिकुचान्वेतसज-
स्वीरकपूरनारङ्गफलषाडवसमभागमिश्रिते । “चा-
ङ्गेरीलिकुचान्वेतसयुतं जम्बीरकपूरकं नारङ्गं फ-
लषाडवस्त्विति तु पिण्डास्तम् बीजास्तकम् ।” रा.
नि.व.२२ । [१३.]

पिण्डायसम् । स्त्री । वीरुलौहे । रा.नि.व.

पिण्डारः । पुं । विकडतवचे । वैदेहि गा. ।
वै.निघ.२४.ज. । हवविशेषे । पि.उ.लोह. गा. ।
मे. । कृष्णमदनवचे । स्त्री । (Trewia mudi-
flora.) फलशकविशेषे । हिं पिण्ड. । फलगु-
णाः—“पिण्डारं शीतलं बल्यं । प्र.रुचिकार-
कं । पाके लघु विशेषेण विप्रशान्तिकरं लघु ॥”
भा.पू.१४.भा.व.ज्योतिषतौनखे ।

पिण्डालः (तुः) । पुं । खनामख्यतकन्दशा-
कविशेषे । ठूवडि आलु, गोण आलु, हाति-
शेका आलु । मं पेंडालु । कं विलियम्बुल ।
उत्. चरा आलु । गुष्पाः—मधुरः शीतः सूचक-
ऋतः दाहशोषमरुहः हृष्यः गुरुः सन्तपेयः । रा.
नि.व.७ । “पिण्डालुकः श्लेष्मकरः शुक्रवृद्धिकरो
मृदुः ।” अचि.१६५. कन्दगुडूयाम् । रा.नि.व.३ ।

पिण्डालु(लू)कम् । स्त्री । हत्तालुके । गोण
आलु । मो. आलु । हिं सुधनी । गुष्पाः—गुरु
कफघ्नं वातकोपनम् । राज. । शाकं सर्षपशाकगु-
णम् । च.म.२०५. ।

पिण्डासवः । पुं । गृहण्यासासवविशेषे । त-
त्साधनविधिः—“प्रास्थिकीं पिण्डालीं पिष्टा गुहं

कथं विभीतकाम् । उदकपस्थसंयुक्तं ववपले नि-
धापयेत् । तस्मात्पले सुजाताकु सलिलाञ्जलिसंयुतां
पिबेत्पिण्डासवी स्तोत्रः..... ।” च.चि.१६५. ।
पिपलीकम्कः २ श. गुडः २ श. मधु २श. वारि
४ श. एकत्र कलमस्थं कृत्वा त्रिःसप्तकं मांसं वा
यवपल्लमध्वं स्थाप्यम् ।

पिण्डाहम् । स्त्री । तगरपादके । रा.सा.से. ।

पिण्डाह्वा । स्त्री । नाडीहृद्भौ । रा.नि.व.६ ।

पिण्डः । स्त्री । पिण्डिकायाम् । पाटशत्रु डि
ग । अ.टी.र. ।

पिण्डिका (गुडी) । स्त्री । त्रेतास्त्रिकायाम् ।
रा.नि.व.४ । इन्द्रवह्नी । “तन्मध्वे पिण्डिका त-
था ।” रा.नि.व.१८ । तालवत् । वै.निघ. । अ-
ल्लावाम् । पिण्डीतगरः । पिण्डीयजूरे । म. । ने-
त्राभिप्यन्दरीषे नेत्रकर्मभेदे । तदुक्तं — “युक्तमेष-
जकल्मस्य पिण्डी कवलमात्रया । वस्त्रखण्डेन स-
म्बद्धा नेत्राभिप्यन्दनाश्रिनी । सिग्धोष्णा पिण्डिका
चात्ते पित्ते सा शीतला मृता । रुचीणा श्लेष्मणि
शोक्ता विधिकृता बुधेरयमिति ॥” भा. । पिण्डे ।
सा.कौ.अभ्यसराण्ये ।

पिण्डिकोद्वेष्टनम् । स्त्री । जाम्बवी जहामां-
सपिण्डस्य दण्डादिपीडनेनेव वेदनायो । पाटशत्रु
डिम उठा । मा.नि. ।

पिण्डितः (कल्कः) । पुं । शिलारसे । प.
सु. । See सिद्धकः । रा.नि.व.१९ । स्त्री । कांस्य-
धातौ । वै.निघ. ।

पिण्डितैलम् । स्त्री । शिलारसे । वै.निघ. ।

पिण्डिनी । स्त्री । गिरिकार्णिकायाम् । अण-
त्राजिता । रा.नि.व.२१ । [यके । वै.निघ. ।

पिण्डिरिका । स्त्री । मज्जिष्ठामाम् । तण्डुली-

पिण्डिला । स्त्री । कर्कटीभेदे, गीडुल्यायां ।
गोशूक । श.च. ।

पिण्डीतकः । पुं । कृष्णमदने । कान्ठ मशमा ।
सु.चि.१७.२५५. । मदनवत् । रा.नि.व.८ । सि.
यो.हृदि.चि. । भा.म.४भ.गर्भचि. । फणिज्जक-
वत् । विच. । स्त्री । पिण्डीतगरः । उग्रत्रपाङ्क ।
विच. ।

पिण्डीतकफलम् । स्त्री । कृष्णमदनफले ।
पाण्डुवर्णमदनफले । सु.चि.२५५. । मन्वकफले ।
वै.निघ. ।

पिण्डीतगरः (कः) । पुं, स्त्री । तगरप्रथवि-
शेषे । उग्रत्रपाङ्क । कोङ्कणं पिण्डीतगरमात्रा
प्रसिद्धः । त्रिका. । रा.नि.व.१० । रस.र.विष.
चि. । [६ ।

पिण्डीतरुः । पुं । मृदापिण्डीवत् । रा.नि.व.

पिण्डीपुष्पः । पुं । अशीकवत् । रा.नि.व.१० ।

पिण्डीरः । पुं । दाडिमवत् । त्रिका. । समु-
द्रफेने । अ.टी.रा. । लकुल.१२५. ।

पिण्डीझवा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डीलिः । पुं । उट्टे । वै.निघ. । त्रि । मु-
क्तसमुज्जिभते । हे.च. ।

पिण्डा (का) । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।
लठा कट्टेकी । वन उट्टे । प.सु. । वै.निघ. ।

पिण्डाकः । पुं, स्त्री । तिलकम्कः । शलि । तै-
लकट्टे । डिगकूटे । रा.नि.व.१६ । “तिलादी-
नां निष्पीडितः कल्क उडृततैलमिलादिपिण्डः ।”
हंसादिः । च.स.२५.तैलव्यापदयवाग्वाम् । गुण्याः
— खानिकरी कवः । विष्टभी टट्टिविकारकवः ।
वा.सु.६५. । सिद्धके । शिजिग्न । रा.नि.व.१९ ।
हिङ्गी । कुङ्कुमे । तैलपण्णाम् । लयवत्पिण्डे ।
बोलकन्दे । च.द.यमि.चि. ।

पितामहः । पुं । मुञ्जवत् । भूङ्क । पितुः
पितरि । वै.निघ. ।

पिटग्रहः । पुं । वाय्वरोगभेदे । भूटोत्तमादि-
ग्रहविशेषः । तज्जटलक्षणं — “प्रेतानां स दिशति
संस्तवेषु पिण्डान् शान्तामा जलमपि चापसव्य-
वस्त्रः । मांसिष्ठुलिलगुडपायसाभिकामस्तद्वतो भ-
वति पिटग्रहाभिमुष्टः ॥” मा.नि. । “रोमहर्षो
मुहूर्तमिः ।” वा.उ.१५. ।

पिटजः । चि । शरीरे पितृजातेषु केशग्रन्थु-
मुखदन्तास्थिबोमशिराद्यायुधमनीषु । च.शा.३५. ।

पिटतर्पणम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पिटप्रसूः । स्त्री । सायकाले । अम. ।

पिटप्रियः । पुं । मार्कवे । डोमशाङ्क । रा.°

नि व. ४ । स्त्री । अग्न्यवने । भृङ्गराजे । काल-
भाक्ते । रा. नि. व. २२ । [रा. नि. व. १६ ।

पित्तभोजनः । पुं । माषि । माष कलाय ।

पित्तम् । क्ली । गीरीचनायां । च. द. उन्मा. चि. ।

“सपितं स्थितमज्जनं ।” (Fel.) Gall or bile.

पाचकाम्यपरमासकशरीरस्थतेजोधाती । त्रि. उ. ।

हिं पीत् शफुरा । तत्स्वरूपं यथा — “पित्तसुणं

द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तमम् । सरं कटु लघु

स्निग्धं तीक्ष्णमस्त्रु पाकतः ॥” भा. । प्रकीर्णगुणः

— “पित्तञ्च तिकास्वरसञ्च सारकं चोष्णं द्रवं ती-

क्ष्णमिदं मधो बहः । वर्षातकाले भृङ्गमर्द्धरात्रौ

मथ्यन्दिनेऽग्न्यजरे च कृषति ॥” रा. नि. व. २१ ।

“पितं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च । उ-

ष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धञ्चास्त्रमेव च । तदुष्णैरुल-

कालं च मेघान्तं च विप्रपतः । मथ्याहे चाहिरात्रे

च जीयेथ्यन्ने च कृषति ॥” सु. म. २१ अ. । “सज्जं

पित्तमप्यारकुरुदुष्टत्रणापहम् । चक्षुष्यं कटुती-

क्ष्णोष्णमुन्मादकृमिनाशनम् ॥” राज. । तच्च पाच-

करञ्जकसाधकलोचकभाजकमेदेन पञ्चविधमधि-

ष्ठानमेदतः यथाक्रमं अग्न्याशययुक्तमोहनेत्रहय

त्वक्क्षेत्रशरीरेषु तिष्ठति । एतेषाञ्च कक्षाणि —

“पाचकं पचते भुक्तं शिराप्रिवलवर्धनम् । रसमूत्र-

पुरीषाणि विरेचयति नित्यशः । रक्तकं नाम य-

नितं तदसं शोणितं नश्येत् । यत्र साधकमजं तत्

कथ्याद्बुद्धिं धृतिं स्मृतिम् । यदा लोचकमजं तत्

रूपयक्षणकारणम् । भाजकं कान्तिकारि स्यात्तत्पा-

च्यद्वादिपाचकम् ॥” भा. । “पितं पञ्चात्मकं तच्च

पक्वमाशयमश्वत्थं । पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यतोजस-

गुणोदयात् । त्यक्तं द्रवत्वं पाकादिकर्षणानलसं-

ज्ञातं । पचत्यन्नं विभजते सारकिडौ पृथक् तथा ।

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहं । करोति

बलदानेन पाचकं नामतः स्मृतम् । आमाशया-

चितं पितं रक्तकं रसरञ्जनात् । बुद्धिमेषाभिमा-

मायैरभिप्रेतार्थसाधनात् । साधकं हृदयं पितं रू-

पलोचनतः स्मृतम् । दृक्क्षमालोचकं लक्ष्मं भा-

जकं भाजनाल्लवम् ॥” वा. । See अग्निः ।

पित्तप्रकृतिलक्षणम् — अकाले केशयुक्ततागीरवर्ण-

तावस्मादिषु । यथा — “गीरातिपिङ्गः सुकुमार-

सूर्तिः प्रीतः सुशैतो मधुपिङ्गनेत्रः । तीक्ष्णोऽपि

कोऽपि दण्डभृङ्गरश्च वासी यदुर्गन्धमलोमकं स्या-

त् । गीत्यप्रियत्तिकरसागुभीजी द्वेषी च तीक्ष्णश्च

मनीष्यस्वी । स्तुतिप्रियो दन्तविग्रहवर्णो ज्ञातः स

पित्तप्रकृतिर्मनुष्यः ॥” अत्रि. ५ अ. । “पित्तप्रकृतिको

लोको यादृशीऽप्य निगद्यते । अकालपलितो गौरः

कोष्ठी खेदी च बुद्धिमान् । बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च ख-

प्रे ज्योतीषि पश्यति । एवंविधो भवेद्यस्तु पित्तप-

कृतिको नरः ॥” भा. पू. १ भ. ।

पित्तकफज्वरः । पुं । पित्तश्लेष्मज्वर ।

पित्तकरः (कृत्) । वि । पित्तजनकद्रव्ये,

वंशकरीरादी ।

पित्तकासः । पुं । पित्तजन्यकासरोगे । लक्षणं

— “उरी विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यार्द्रतन्तिकमुन्म-

ष्टवर्णः । पित्तन पीतानि वमल्लूटानि कार्शन्स

पाण्डुः परिदह्यमाणः ॥” सा. नि. ।

पित्तघ्नम् । क्ली । छते । मधुरतिककपायद्रव्य-

मात्रे । वि । पित्तनाशके शीतस्फुटिच्छिन्नगुणत्वा-

त् । सु. म. ४२ अ. ।

पित्तघ्नी । स्त्री । गुडूच्याम् । श. च. ।

पित्तज्वरः । पुं । पित्तजन्यज्वर । लक्षणं —

“वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रालसत्वं तथा वमिः ।

कण्ठग्रीहमुखनासानां पाकः ॥ उ जायते । ५-

लापो वक्त्रकटुता सूक्ष्मादाहः । दृष्टया । पीतवि-

ग्नूचनेत्रत्वं ऐतैकिकं भ्रम एव च ॥” नि. द. ।

पित्तद्रावी (द्रुत्) । पुं । मधुरजस्वीरहवे ।

रा. नि. व. ११ । वि । पित्तद्रवकारिणि ।

पित्तधरा । स्त्री । षड्रां शरीरकलायां, बह-

ण्याम् । अश्वी । “या चर्मा मत्तपानेन पृथुला

माशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति । सु-

शा. ४ अ. । एवैव सहणीस्युच्यते । “वह्री पित्तधरा

नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वमाशयमव्यस्था

सहणी परिकीर्तिता ॥” सु. उ. ४० अ. ।

पित्तनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । पित्त-

जन्यमाडीव्रणे । उभयलक्षणम् — “पित्तातृषाज्वर-

करो परिदाह्युक्ता पीतं खवत्यधिकमुष्णमहः सु-

चापि ।” सा. नि. ।

पित्तपाण्डुः । पुं । पित्तजन्यपाण्डुरोगे । लक्ष-

णं — “पीतमूत्रजन्नेचो दाहदण्डाज्वरान्वितः ।

भिरविटकोऽतिपीतामः पितपाण्डुमयी नरः ॥”
सा.नि. ।

पित्तप्रकोपी । वि । पित्तवर्द्धके फलेऽन्ने च,
यथाक्रमं तक्रमुखादिके मांसादिके चेति । भा.अस्त्र.
पि.चि. । “क्रीधशोकभयकामायासोपवासविदग्धमै-
धुनोपगमनकटुस्त्रलवणतीक्ष्णलघुविदारितलतै-
लपिप्याककुलघसर्पपातसीहरितशार्कगोधामत्स्या-
जाविकमांसदधितक्रूर्चिकामलसौरोरकसुरावि-
कारास्त्रकलकटुराकांश्रुतिभिः पित्तम्यकोपमापय-
ते ।” सु.सू.११७. । [निगमे ।

पित्तप्रवर्त्तनम् । क्ली । ऊर्ध्वोभोगेण पित

पित्तभेषजम् । क्ली । मधू । वै.निघ. ।

पित्तरक्तम् (शोणितम्) (तास्त्रम्) ।

क्ली । रक्तपित्तरीगे । रा.नि.व.२० । [चा.चि. ।

पित्तरताः । वि । पित्तधूयिष्यके । रस.र.सू.

पित्तरीगः । पुं । पित्तकीपरीगे ।

पित्तरोहिणी । स्त्री । पित्तजग्न्यग्नरीगे । ल-
क्षणम् — “लिरोहमाः क्षिप्रविदारहाका तौत्रज्वरा
पित्तनिमित्ततः स्यात् ।” सु.नि.१६७. ।

पित्तलम् । क्ली । हरितालि । प.सू. । भूर्जप-
त्रे । श.मा. । स्त्रनामस्याततामयशदयोरुपधातौ ।
पिठल, कौण्डा पिठल । हिं पीतरी, कौवीपी
तरी । “राजरीतिः ब्रह्मरीति कपिला पिङ्गलापि
च । रीतिरप्युपधातुः स्यात् तामस्य यशदस्य च ॥
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनेः । सं-
योगजप्रभावेण तस्याप्यस्य गुणाः स्मृताः ॥” गुणाः
— “रीतिकापुगलं रुचं तिक्तञ्च लवणं रसे । शी-
घ्रं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् ॥” भा.पू.
१भ.धा.व. । अस्त्र-मारणं शोधनञ्च तामवत् ज्ञे-
यम् । र.सा.सं. । वि । पित्तयुक्ते । स्त्री । शाल-
पत्रांम् । रा.नि.व.४ । जलपिष्यन्त्याम् । मे. ।

पित्तवर्गः । पुं । पञ्चविधपित्तेषु । तानि च
मत्स्यगवाश्रकरुवर्द्धजानि । मत्तान्ते वाराहक्या
गमर्हिषमात्स्यामायूरजानि । “पित्तं पञ्चविधं म-
त्स्यगवाश्रकरुवर्द्धजम् ।” इति । र.सा.सं. । “वा-
राहक्यागमाहिषमात्स्यामायूरपित्तजमिति ।” म-
त्तान्तरम् । [निघ. ।

पित्तवल्लभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । वै.

पित्तविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिरोगविशेषः ।
लक्षणं यथा — “पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता
भवेयस्य नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च तेन
पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ प्राप्ते तृतीयं
पटलत्वं दोषे दिवा न पश्येन्नृशि वीक्षते च । रा-
त्रौ स शीतानुग्रहीतदृष्टिः पित्तात्मभावात् सक-
लानि पश्येत् ॥” सा.नि. ।

पित्तवि(वी)सर्पः । पुं । पित्तजग्न्यविसर्पो-
गे । भा. । लक्षणं — “पित्ताद्भूतगतिः पित्तज्वर-
लिङ्गीऽतिलोहितः ।” सा.नि. ।

पित्तव्याधिः । पुं । पित्तजग्न्यरीगे । भा. ।

पित्तशूनाम् । क्ली । पित्तजग्न्यग्नरीगे । लक्ष-
णं — “दृग्णादाहारतिस्वेदकटुस्त्रलवणोत्तरम् । शूलं
शीतसमप्रायं पैत्तिकं लघ्वेदुषः ॥” सा.नि. ।
“पिते तु शूलं वमनं पयोऽम्बु रसेभ्यश्चीः सपटो-
लनिम्बैः । शीतावगाहाः पुलिनाः मवाताः कांस्या
दिपात्राणि जलभुतानि ॥ मुङ्गः शालियवाः क्षीरं
सर्पिःपानं विरेचनं । जाङ्गलाणि च मांसाणि मे-
षजं पित्तशूलिनाम् ॥” च.द. ।

पित्तश्लेष्मज्वरः । पुं । पित्तकफाधिकज्वरमि-
दं । लक्षणं — “लिततिक्तास्यता तन्दा मंशः का-
मो, रुचिस्त्रया । मुहर्दाहो मुहः शीतः पित्तश्लेष्म-
ज्वराकृतिः ॥” सा.नि. ।

पित्तसंगमनवर्गः । पुं । पित्तशालिकरद्वय-
गणः । यथा — चन्दनकुचन्दनीशीरङ्गोविरसक्षिप्राप-
यस्याविदारिशतावरीशुद्धाशैवालकह्लारकुमुदीप्यल-
कटलीकन्दलीदूर्वाभूर्वाप्रधर्तानि, काकोल्यादि-
न्यधीधादिस्त्रेणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंगम-
नी वर्गः । सु.सू.३६७. ।

पित्तस्त्रावः । पुं । नेत्रमन्त्रितरीगे । लक्षणं
यथा — “पीतभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्त्रावं स-
खवेत् सन्मिस्रयात् ।” सु.उ.२७. । [निघ. ।

पित्तहा । पुं । पण्टके । वि । पित्तत्रे । वै.

पित्तहरः । पुं । काकोल्यादिगणः । सि.यो.
दृ.शा.चि. । च.द.कृद्दि.वि. । उभरी । वै.निघ. ।

पित्तातिसारः । पुं । पित्तजग्न्यातिसाररीगे ।
See अतीसारः । [अ. ।

पित्तानुबन्धः । पुं । पित्तानुबन्धः । वा.चि.१५ •

पिपासुः । त्रि । वृष्णातुरे ।

पिण्डीयन । २. नमः शिवाय नमः शिवाय ।

मूले। त्रिभुजमूल। मं पिपलीमूल। कं हिप्यलि
यवेक। तं पिपलीदुष्य। गुणाः—कटूणां श्रेष्ठक-
मिदं दीपनं वातरोगघ्नं रीचनं पित्तकोपनघ्न।
रा.नि.व.६। रीचनं कटूणां लघु मेदि कफवाती-
दरघ्नम् आनाहस्रीहृगुल्मघ्नं आसज्यहरघ्न। भा.।
च.द.। “खट्वीकापिपलीमूलचव्यचित्रकानगरैः।”

पिपलीरसायनम्। क्ली। मधकररसाय-
नविशेष। “तिलतिलसुतं पूर्वोक्ते भुक्ताये भोजनस्य
च। पिपल्याः किंशुकवारभाविता घृतभर्जिताः।
प्रयोज्या मधुसर्पिर्भां रसायनगुणैर्विणा॥” च.चि.
१५.।

पिपलीवर्द्धमानम्। क्ली। रसायनविशेष।
यथा—प्रथमदिने दश पिपलीतण्डुलं दुग्धेनारभ्य
प्रतिदिनं दश दश दशाहपथ्येनं वर्द्धयेत्। अथ
क्रमेण प्रत्यहं दश दश क्वासयित्वा पुनर्नवाक्रिकं
यावत् पूर्ववत् दुग्धेन सिवेत्, प्रतिदिनञ्च औषध-
पाके सति सघृतदुग्धं षष्टिकाद्रं भक्षयेत्। इति
उत्तमस्य मात्रा। मध्यस्य षट्, हीनस्य त्रीणि च
मात्रा। च.चि.१५.।

पिपल्यादिकषायः। पुं। पिपल्यादिगण-
सिद्धे कफपाचनकषाये। सु.। १। पिपलीमूल-
शुद्धूचीविश्वमेधनसिद्धे कषाये वातज्वरे हिते। वा.
चि.१५.। २। पिपलीश्राविद्राक्षाशतपुष्पाहरे-
णभिः कृतं कषाये वातज्वरे हिते। च.द.।

पिपल्यादिगणः। पुं। गणोऽयं वातकफह-
रः दीपनश्च। “पिपलीपिपलीमूलचव्यचित्रकय-
क्ष्वेदिरसरिचहृत्पिपलीहरेणकैलाजमीदन्द्रयवपा-
ठाञ्जोरकसर्वपदहानिस्त्वमदनफलहृद्भुभागौमूर्त्वा-
तिविषावचाविडङ्गानि कुटुरीहणी चैत।” सु.
सू.३८५.।

पिपल्याद्यष्टतम्। क्ली। शूलं घृतम्। गव्य-
घृतं ४ श.। काषायं—पिपली ४ श. वारि ६४
श. शे. १६ श.। कल्कायं—पिपली १ श.। अ-
न्यान्निपातज्वरे—गव्यघृतं ४ श.। कल्कायं—
पिपली रक्तचन्दनं सुक्ष्मं उशीरं कटुकी इन्द्रयवः
भूयामलकी अनन्तमूलम् अतिविषा शालपर्णी
द्राक्षा आमलकं विलमूलकं चायमाषा (वग।
पुत्र) फटिकारी, एषां प्रति २ ती, वारि १६
श.। रस,र.।

पिपल्याद्यलेहः। पुं। हिक्कायाम् कासे
लेहः। “पिपल्यामलकौद्राक्षाकोलास्थिमधुशर्क-
रा—विडङ्गपुकरैर्युक्तौ लेहौ हन्ति सुदुर्जयम्॥”
रस,चि.। रस,र.। अथः उदरे—“पिपलीमूल-
पिपल्याभित्रिकत्रयेन्दुसैस्त्रैः। योजितौ नियतं ह-
न्ति लेहः सर्वोदरामयम्॥” पिपल्याभः गन्धरसः।
इन्दुः कर्पूरः। सर्वसमं लौहचूर्णं साध्मम्। रस,र.।

पिप्यिका। स्त्री। दन्तमले। त्रिका.।

पिप्पः। पुं। जतुमणौ। छडूर। च.द.१५.।

पिप्परिः। पुं। कृस्त्रमले। रा.नि.व.११.।

पियारकम्। क्ली। खनामख्यातफलं। (पी-
यारा फल। अर्क.।

पियालः। पुं। (Buchanania latifolia.)
खनामख्यातमहातरौ। अस्य वीजं चिरोद्भौति
लोके। पित्राशान। हिं नियवेकं मं चारोली।
पञ्चा. चिरोली। उत. चरु। ता. काटमरा।
सु.सू.३८५.। वा.सू.१५५.नयोधादिः। वीजगु-
णाः—गुरु सरं दाहज्वरहृणां। रा.नि.व.११.।
मधुरं क्षिप्तं हृहणं वातपित्तघ्नं। राज.। च.सू.
२४५.। तेलं विभोतकतैलगुणं। पियालमज्जा
मधुरी हृष्यः वातपित्तघ्नः। सु.सू.४६५.। अस्य
निर्यासः उदरामयघ्नः शीबामंसयशिशोफे च
हितः। See अखटः।

पियालास्थिजः। पुं। पियालफलमज्जायां।
पित्राल अग्नित्र भञ्ज। भैष.शूलचि.पुगखण्ड.।

पिलिपिच्छिका। स्त्री। शिशोर्मातृकायह-
मेदे। या एकादशे दिने मासि वर्षे वा गृह्णाति।
तेन बालस्य ज्वरगात्रभङ्गादिर्भवति। च.द.बाल.
चि.।

पिलुकः। पुं। पीलुवृक्षे। श.र.।

पिलुनी (पर्णी)। स्त्री। सूत्रायां। र.सा.।

पिप्पः। पुं। क्रिन्ननेत्ररोगे। अम. वा.उ.१६५.।

पिप्पका। स्त्री। करणकायाम्। श.सा.।

पिशाचः (ग्रहः)। पुं। भूतयहविशेषः। पि-
शाचयहलक्षणं यथा—“उड्डाः क्षणपक्षोऽचिर-
प्रलापी दुर्गन्धी भ्रममशुचिक्लयातिलोलः। बह्व-
शी विजयवनात्तरोपसेत्री व्याचेष्टन् भगति कदम्ब-
पिशाचमुष्टः॥” भा.नि.।

पिशाचघ्नः । पुं । श्वेतसर्पे । प.सु. ।

पिशाचद्रुः (वृक्षः) । पुं । श्रावोटीवृक्षे । (म-
७५) गाह्य । चिका. । र.मा. ।

पिशाचिका (ची) । स्त्री । सूक्ष्मजटामा-
स्याम् । See चाकाशमांसी ।

पिथितम् । स्त्री । मांसं । रा.नि.व.१८ । स्त्री ।
जटामास्याम् । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

पिथितरोहिणी । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।

पिथितादकम् । स्त्री । कुडुमे । वै.निघ. ।

पिथिनी, पिथी । स्त्री । जटामास्याम् ।
रा.नि.व.१२ ।

पिथीतकः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

पिथुः (ना) । स्त्री । स्रक्त्रायाम् । शक्रप्रत्य ।
रा.नि.व.१२ । (ना) यथ्यपणं । (प्रीतिना । वै.
निघ. ।

पिथुनम् । स्त्री । कुडुमे । रा.नि.व.१२ । सि. ।
पुं । तगरं । काके । कापसि । वै.निघ. ।

पिष्ट(क)म् । स्त्री । शोधकं । शीत । अस्थिम-
ज्जविशेषे । सु. । पुं । नन्दिवले । वै.निघ. । ति-
लकम् । (उल्लङ्घिते) । रा.नि.व.१६ । पुं । स्त्री ।
शक्रगतालिरीगमेदं । लक्षणम् — “उत्क्रमः सल-
ल नमोऽथ पिष्टशक्ती विदुष्यः स भवति पिष्टकः
सुवतः ।” सु.उ.४७. । “श्लेष्माकृतकोपेन शक्ते
मांसं समुन्नतं । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाका-
दशमन्निभम् ॥” भा.स.४७. । तण्डुलचूर्णादिकृत
भक्ष्यश्चयविशेषः । पिष्टे । सा. गुणाः — “पिष्टं
भाणकं कलं विदाहि गुरु दुर्जरम् ।” शालितण्डु-
ल पिष्टकगुणाः — “शालिपिष्टमथा भक्ष्याः कफपि
सविनाशनाः ।” वैदलकपिष्टगुणाः — “वैदला
गुरवी भक्ष्या विटभिष्टमभारताः ।” गुडादिकृत
पिष्टगुणाः — “सगुडाः सतिलाश्चैव सखीदलीरश-
क्याः । भक्ष्या इत्याथ बल्ल्याथ गुरवी हंङ्गणाः प-
राः ॥” खंडसिंहगोधूमकृतभक्ष्यगुणाः — “सखेहाः
खंडसिंहाथ भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवसपेणा
इथा बलीपथ्यवर्धनाः ॥” राज.३.प. ।

पिष्टपचनम् } स्त्री । पिष्टकपचनपात्रे । (उ-
पिष्टपाकभृत्) गनी । अम. । इ.व. ।

पिष्टपाचकः । चि. । पिष्टकपाककारिणि ।

पिष्टपायसः । पुं । स्त्री । कृशरायाम् । शिव-
गा । प.सु. ।

पिष्टपूरः । पुं । घृतभर्जितगोधूमस्रक्तखायद्र-
व्ये । पूरतिष्ठे । वटके । वड़ । चिका. ।

पिष्टमेहः । पुं । प्रमेहरीगविशेषे । अत्र नराः
सपुलकं पिष्टरसतुल्यं मेहति । लक्षणं — “संघट्ट-
रोमा पिष्टेन पिष्टवद्गुलं व्युतम् ।” भा.नि. ।

पिष्टयोनिः । स्त्री । खर्परपोलिकायाम् । वै.
निघ. । [नी, रुटि । वै.च. ।

पिष्टवर्त्तिः । पुं । मुद्रादिकृतपिष्टकमेदे । उभ-
पिष्टवान् । चि. । शक्ते । भा.नि.रो.चि. ।

पिष्टवैकृतम् । स्त्री । पिष्टान्नं । वै.निघ. ।

पिष्टसौरभम् । स्त्री । चन्दनं । हारा. ।

पिष्टातः । पुं । किङ्किराते । आनीत । चिका. ।

पिष्टिकम् । स्त्री । तण्डुलजतवलीरं । आ.उ. ।
रा.नि.व.१६ ।

पिष्टिका । स्त्री । पिष्टकमेदं । उल्लङ्घिते ।
हि पिथी । तत्करणविधिः — “दालिः सं विता-
तोयं ततोऽपहृतकमुकाः शिलायां सा पिष्टा-
पिष्टिका कथिता बुधैः ॥” भा.पू.२७. ।

पिष्टी(ष्टी)ड़ी (ण्डी) । स्त्री । शोधपे ।
रा.नि.व.४ ।

पिस्तम । स्त्री । (Pistacia vera.) The
pistachio nut tree, पेना इति प्रसिद्धं का-
वलदेशीयकलं । (पे.उ.५) । उष्ण — उष्णं दौर्बल्य-
हरं । अस्य वल्कलं अजीर्णं हितम् ।

पीचः । पुं । अवरविचके । (उ.ग्रा.३) । वै.निघ. ।

पीठः । पुं । स्त्री । चिचकहवे । भा. । देवमलं ।
यावनालादिचूर्णे । वै.निघ. । आसनं । (पिडि,
छोकी, कुशासनं । श.र. ।

पीठसर्पि (इन्) । पुं । पङ्की । खञ्जे । ह्या.प. ।

पीडनम् । स्त्री । पीडायाम् । टापनं, टिपनं ।
भा.नि. । वायुजन्मव्रणवेदनायाम् । सु.सू.२.२३. ।
व्रणस्य पूयनिर्गमार्थम् । अङ्गुल्यादिना पीडायाम् ।
टिप । सु.सू.७७. ।

पीड़ा । स्त्री । पीड़ने । अम. । शरीरादिवहु-
विधरीगे । सु. ।

पीड़ाभञ्जीरसः । पुं । श्लाघिकारि रसः ।
अभञ्ज ३ भ. प्रारदः १ भ. गन्धकः १ भ. जै-
पालवीजं २ भ. टङ्गणवारः ३ भ. । जम्बीररसेन
सर्वम् । मात्रा कीलमिता । अनु. गुडकाञ्जिके ।
रस.चि. ।

पीतः । पुं. वेतसलतायां । देवठ ग्राह् । र.मा. ।
अङ्गीकृतवे । अं.का.उ. ग्राह् । रा.नि.व.६ ।
शाखोटवले । अं.७.७. ग्राह् । रा.नि.व.६ । पुष्य
रागमणी । रा.नि.व.१३ । शालिधान्यविशेषे । न-
न्दिहले । सोमलताभिदे । पीतभिरुष्टा । वै.निघ. ।
हरिद्रावर्णे । अम. । स्त्री । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.
१२ । हरिताले । रा.नि.व.१२ । पीतोर्णरे । कु-
कुम्भे । कुसुम्भे । प्रधाले । पद्मकेसर । पीतचन्दने ।
वै.निघ. । पाने । मे. ।

पीतकम् । स्त्री । पीतचन्दने । कुकुम्भे । काष्ठा-
गुरुणि । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । वर्णरमेदे ।
मधुनि । गर्ज्जरमूले । पीतजीरके । पीतलोभि ।
किराततिके । छिवाडा । वै.निघ. । सुवर्णे । री-
ती । पित्तल । स्वर्णमासिके । रा.नि.व.१३ । ह-
रिताले । अम. । पुं । पीतशालवले । पित्राशाल ।
र.मा. । धृष्टशिव्योपाकवले । हरिद्रावले । रा.
नि.व.६ । विरविज्ञे । सु.३. ३८५. । मन्दिहले ।
रा.नि.व.१२ ।

पीतकचूर्णम् । स्त्री । सुखरीगे चूर्णम् । “म-
नःशिला यवचारी हरिताले समैस्त्वं । दार्वीलक
क्षित तच्चूर्णे मासिकेण समायुतं । मूर्च्छितं घृतम-
खेन कण्डूरीगेषु धारयेत् ॥” च.वि.२६५. ।

पीतकटुकी । स्त्री । पीतरीहियाम् । पीठ-
वर्ण कटुकी । प.सु. । [कला । वै.निघ. ।

पीतकदली । स्त्री । स्वर्णकदल्याम् । टापी

पीतकटुः (मः) । पुं । हरिद्रावले । रा.नि.
व.६ । [रा.नि.व.७ ।

पीतकन्दम् । स्त्री, पुं । गर्ज्जरमूलके । गाञ्जूर ।

पीतकरवीरः । पुं । पीतपुष्पकरवीरवले ।
पीठपुष्प कन्नवौद्रक । गुणैः साधारणकरवीर-
तुल्यः । रा.नि.व.१० । See करवीरः ।

पीत(ति)का । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. ।
दाहहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । भेष सुखरी.चि. ।
स्वर्णयूषिकायाम् । रा.नि.व.१० । कुष्माण्डे । चो-
पालतायाम् । वै.निघ. । सुकायां । पिङ्गिमाक ।
वा.व्या.चि. हिमसागरतैले । श्रुतपदीनामकौटभि-
दे । सु.कल्प.८५ । कृत्तसाध्यलूताविशेषे ।

पीतकाञ्चनः । पुं । पीतपुष्पकाञ्चनभिदे । गु-
णाः — “पीतलु काञ्चनी याहो दीपनी त्वणरीष-
णः । तुवरी सूत्रकृच्छस्य कफवायुश नाशनः ॥”
वै.निघ. ।

पीतकायता । स्त्री । पित्तजरीगे ।

पीतकावेरम् । स्त्री । कुकुम्भे । पित्तले । मे. ।

पीतकाष्ठम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । पद्मकाष्ठे ।
पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । पुं । हरिद्रावले ।
रा.नि.व.६ । [तायाम् । रा.नि.व.३ ।

पीतकीलका (ला) । स्त्री । आवर्तकील-

पीतकुरवः (कः) । पुं । पीतभिरुष्टीचुपे ।
पीठ खींजे । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतकुष्माण्डम् । स्त्री । वेदेशिककुष्माण्डे ।
विनाति कुम्भ । गुणाः — “अपरं पीतकुष्माण्डं
गुहं पित्तकरं परं । अग्रिमाल्यकरं स्वादु शैषमं
वातकोपनम् ॥” आचैयः ।

पीतकुसुमः । पुं । पीतभिरुष्टीचुपे । पीठ
खींजे । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतगन्धम् । स्त्री । पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

पीतगन्धकः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

पीतघोषा । स्त्री । पीतपुष्पघोषालतायाम् ।
वि.७. । पीठ घोषा । प.सु. ।

पीतचन्दनम् । स्त्री । कलम्बक इति द्राविड-
देशप्रसिद्धे पीतवर्णचन्दनकाष्ठे । रुलेन्द्रीति मद. ।
गुणाः — रक्तचन्दनतुल्यगुणं व्यञ्जनाशनम् । भा. ।
वातघ्नं । मद. । शीतलं तिक्तं कुष्ठकण्डूविचर्षि-
कादद्रुक्मिहरे कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१२ । कु-
कुम्भे । दाहहरिद्रायाम् । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

पीतचम्पकः । पुं । स्वर्णचम्पके । जटा. ।

पीतजातिः । स्त्री । स्वर्णजातिवले । वै.निघ. ।

पीतभिरुष्टी । स्त्री । पीतपुष्पभिरुष्टीचुपे ।

श्रीरु कंठि । चुरिकावहयाम् । रा.नि.व.५ ।

पीततण्डुलः । पुं । कङ्कणीधान्ये । कोऽनी
शान । रा.नि.व.१६ । सर्जतरी । शान गच्छि ।
वै.निघ. । स्त्री । चुरिकावहयाम् । रा.नि.व.४ ।

पीततण्डुलिका । स्त्री । सर्जहवे । शान
गच्छि । वै.निघ. । [णि.विका. ।

पीततुण्डः । पुं । पत्तिविशेष, कारण्डवपत्ति

पीततैलः । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् । ल
पत्तिरुको । रा.नि.व.३ । वा.म.१५ अ.चर्कोदिः ।
“प्रत्यक्षपयो पीततैलोदकोऽर्थः ।”

पीतदन्तता । स्त्री । पित्तजन्यदन्तरोगे ।

पीतदारुः । पुं, स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । रा.
नि.व.६ । सूचि.१२ अ. । सरलायाम् । सतल
कच्छि । रा.मा. । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । देवदा-
रुणि । रा.मा. । हरिद्रावले । रा.नि.व.८ । किरा-
ततिकर्के । पूतिकरञ्च । वै.निघ. ।

पीतदुग्धा । स्त्री । स्वर्णलोथ्याम् । शत्रो-
नकोठि । हिं चोक्त । लोथिण्याम् । शिकुदे । रा.
नि.व.५ । सातलायाम् । वै.निघ. ।

पीतद्रुः । पुं । देवदारुकर्मदे, सरले । प.सु. ।
दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

पीतद्रुमः । पुं । हरिद्रावले । वा.चि.६ अ. ।
सरलदेवदारुणि । दारुहरिद्रायाम् । अम. ।

पीतनः (कः) । पुं । आस्वातकवले । अम-
डा गच्छि । मलवले । रा.नि.व.११।२३ । स्त्री ।
कुडुमं । हरिताले । पीतदाक्षिण । आस्वातकफ-
ले । वै.निघ. । [निघ. ।

पीतनखता । स्त्री । पित्तजन्यनखरोगे । वै.

पीतनाशः । पुं । क्षुद्रपणसे । अनोदस ।
वै.निघ. ।

पीतनी । स्त्री । शालपण्याम् । मद. ।

पीतनेत्रता । स्त्री । पित्तजनेत्ररोगे । भा. ।

पीतपरागः । पुं । पत्रकेशरे । वै.निघ. ।

पीतपर्णी । स्त्री । वृषिकाख्यां । विह्वली ।
श.च. । [चि.पञ्च. ।

पीतपाकी (रु) । पुं । वाय्वालकर्मदे । च.

पीतपाठी (रु) । पुं । चित्तकवले । वै.
निघ. ।

पीतपादपः । पुं । पुष्पशिखरीणाकवले ।
वृद्ध शोभा गच्छि । रा.नि.व.३ । पीतलोमवले ।
वै.निघ. । शोभा । ह.च. ।

पीतपादा । स्त्री । शालिकायाम् । शालिक
पीतपिष्टम् । स्त्री । शोषके । वै.निघ. ।

पीतपुष्पः । पुं । पीतकिण्ट्याम् । कण्टाश्ल-
या इति लोके । कृष्णपिष्टारौ । गयनानिधाय ।
प.सु. । इन्द्रदीवले । रा.मा. । कर्णिकारवले । श.
च. । काञ्चनारवले । वृद्ध काष्ठन वृक्ष चम्प-
कवले । रा.नि.व.१० । स्त्री । आह्वल्यक्षपे । रा.
नि.व.४ । कुभाण्डे । भा.पु.१५। पीतवर्णपुष्पमात्रे ।

पीतपुष्पकः । पुं । वर्धूरवले । वै.निघ. ।

पीतपुष्पका । स्त्री । कर्कटीमदे । वन कौक्-
डौ । वै.निघ. ।

पीतपुष्पा । स्त्री । श्वेतवाय्वालके । प.सु. । इ-
न्द्रवारुणीलतायाम् । रा.नि.व.३ । कोषातकील-
तायाम् । खि.श. । प.सु. । पीतपुष्पवाय्वालके ।
पीठ वेणुली । पीतकिण्ट्याम् । पीठ बांठे ।
रा.मा. । किञ्चिरीटायाम् । रा.नि.व.४ । आद-
क्याम् । रा.नि.व.१६ । पीतकरवीरे । स्वर्णयूधि-
कायाम् । गणिकारिकायाम् । वै.निघ. ।

पीतपुष्पिका (थी) । स्त्री । महावलायाम् ।
रा.नि.व.४ । वपुष्यां । अम. । रा.नि.व.७ । इ-
न्द्रवारुणीलतायाम् । शालाशला । शङ्खपुष्पां ।
श्वेत अपत्राश्लिता । महाकोषातक्याम् । रा.
नि.व.३ । पीतयूथिकायाम् । अतिवलायाम् । म-
हाशण्डवले । वै.निघ. ।

पीतपृष्ठा । स्त्री । वराटिकामदे । रा.नि.व.
१२ । [कत्रवी । रा.नि.व.१० ।

पीतप्रसवः । पुं । पीतकरवीरवले । पीठ

पीतफलः (कः) । पुं । शाखीतवले । शैवडा
गच्छि । चिका. । धववले । शोभरा गच्छि । चिका.
कर्मरवले । कामराडा गच्छि । रा.नि.व.११ ।

पीतफेनः । पुं । अरिष्टकवले । शीठ गच्छि ।
वै.निघ. ।

पीतबलिः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

पीतवाल्मीका । स्त्री । हरिद्रायाश्च । चिका. ।

पीतभद्रकः । पुं । देववर्त्तकश्चे । वै.निघ. ।

पीतभस्म । स्त्री । भस्मीकरणेन परदस्व पीतीकरणे । यत् सव्याङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः आह । तत्प्रकरणं—“मर्दयेत् रसगन्धौ च हस्ति-शुण्डीरसैर्दं । भूषाचीकरसैः पिष्टा पर्यन्तं दिनमनतः । विष्टय बालुकायले सूषायां सन्निवेशयेत् । दिनमेकं ददेदग्निं मन्दं मन्दं निशावधि । एवं निष्पद्यते पीतः शीतः सूतलु गृह्यते । पर्णख-
• खेन तदुन्नां भक्षयेत् न्यूयतां मया । तुङ्गोर्ध्वं कुरुते पूर्वमुदराग्निं विनाशयेत् । ज्वराणां नाशनः श्रेष्ठः । तद्वत् शीमुखकारकः । बलप्रदः सदा देहे ज्वरानाशनतत्परः । अन्नभङ्गादिकं दोषं सर्वं नाशयति क्षणात् । एतस्मान्नामपरः मूर्तो रसात् सव्याङ्गसुन्दरात् ।” र.सा.सं. ।

पीतभङ्गराजः । पुं । पीतपुष्पभङ्गराजश्चपि । इन्द्रा भौराज । ऋ.शु.७.७ । गुणाः—तिक्ती-
ष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशीघ्रः नीलपुष्प-
रसायनः । रा.नि.व.४ ।

पीतमणिः । पुं । पुष्परागमणी । रा.नि.व.१३ ।

पीतमण्डलदर्शनः । पुं । पित्तजन्यरीणे । निदा. । [वाङ्. वै.निघ. ।

पीतमण्डूकः । पुं । स्वर्णमण्डूके । शोभा.

पीतमस्तकः । पुं । वृद्धश्चेनपचिणि । वै.निघ. ।

पीतमाचिकम् । स्त्री । स्वर्णमाचिके । रा. नि.व.१३ ।

पीतमुण्डः । पुं । हरिणभेदे । वै.निघ. । [मा. ।

पीतमुद्गः । पुं । सुवर्णमुद्गे । शोभा गुण. । र.

पीतमूत्रता (त्वम्) । स्त्री, स्त्री । पित्तज-
मूत्ररोगे । भा. । [गुण. रा.नि.व.७ ।

पीतमूल(क)म् । स्त्री । गजैरमूलके । गोजर

पीतमूली । स्त्री । रैचकमूलविशेषे । रैच-
नि इति लीके । यथा—“गन्धिनी पीतमूली च
बल्या सा मृदुरैचनी । हृत्पञ्चैर्लभतीसारं वक्रि-
मान्धमरीचकम् । विटसङ्गं शीतपित्तं दुष्टप्रचि-
रीहनी ।” (चर्वाचीनाः) ।

पीतयूथी (थिका) । स्त्री । स्वर्णयूथिका-
याम् । स्वर्ण कुहे । रा.नि.व.१० ।

पीतरक्तः (कः) । स्त्री । पुष्परागमणी । रा.नि.
व.१३ । पत्रकाष्ठे । वै.निघ. ।

पीतरत्न(क)म् । स्त्री । मणिविशेषे । पोख-
राज इति लोके । भा.पू.१भ.रत्न.व. ।

पीतरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । टापी-
कनात्र गाह् । रा.नि.व.११ ।

पीतरसः । पुं । कश्मेरी । ऋ.शु.७.७ । प.सु. ।

पीतरागम् । स्त्री । सिकृषके । गम । पञ्चके-
सरे । रा.नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

पीतरोहिणी । स्त्री । पीतकटुक्याम् । शीठ-
कटुके । प.सु. । कायस्थ्याम् । शोभा । भा. ।

पीतल(क)म् । स्त्री । रौतौ । पिठल । रा.
नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

पीतलोहम् । स्त्री । पित्तले । रं.च. ।

पीतवर्णः (कः) । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालव-
क्षे । कदम्बवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । काश्चनवृक्षे । वै.
निघ. । स्त्री । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कु-
ङ्कुमे । [लठ. वै.निघ. ।

पीतवल्ली । स्त्री । आकाशलतायाम् । आलोक्

पीतविट्कता । स्त्री । पित्तविकारजरीने ।

पीतवीजा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

पीतवृक्षः । पुं । पृथुशिव्मखीणाकवृक्षे । वडु
शोभा गाह् । रा.नि.व.८ । पीतलोहवृक्षे । सर-
लदेवदारी । रा.नि.व.१२ ।

पीतशा(सा)लः (कः) । पुं । असनवृक्षे ।
पियालवृक्षे । पिशाभाणि । हिं असन, अस्ना ।
मं विवला । तं महि । वम्. अङ्गन् । अम. । अस्थ-
लकक्षायाः उदरामयघ्नः, प्रलेपः नाडीवर्णं हितः ।

पीतशालिः । पुं । सूक्ष्मशाली । मरु क्षानि ।
रा.नि.व.१६ ।

पीतसहाचरः । पुं । पीतभ्रिगुद्रायाम् । च.द.
वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

पीतसारः । पुं । अङ्गोद्वृक्षे । आलोक्
गाह् । रा.नि.व.६ । सिकृषके । पिशाभस्य । रा.

नि.व.१२ । वै.निघ.न्व.चि.चन्दनमलतिम् । गी.
मेटमणी । मे. । की । हरिचन्दने । प.सु. ।

पीतसारकः । पुं । निव्यग्रवे । निम्गुणः ।
रा.नि.व.६ । अशोद्धवने । रा.नि.व.६ । असनठ-
त्वे । वै.निघ. । [च. ।

पीतसारि । स्त्री । सोतीऽन्नने । उर्ग. । श.

पीतस्कन्धः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

पीतस्फटिकः । पुं । पृथरागमणी । प.सु. ।

पीतस्फोटः (टा) । पुं, स्त्री । पीतवर्णस्फोट-
कः । वै.निघ. । पामायाम् । रा.नि.व.२० ।

पीता । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. । वै.निघ.
अथ.पि.मृथप्रभायाम् । दाकहरिद्रायाम् । रा.
नि.व.६ । महाज्वातप्रतीलतायाम् । वडु लता-
शूको । रा.नि.व.१ । गोरीचनयाम् । नियङ्गी ।
रा.नि.व.२२ । वनबीजपूरके । वन शीतल-
रा.नि.व.२१ । कपिलशिशपायाम् । रा.नि.व.६ ।
अर्जितपाया । आठट्टे । श.च. । स्वर्णकदम्बा ।
होता कला हरिताले । पीतजात्या । पीठ छा-
ति शूलः । शिखि । धूनके । देवदारुणि । शालप-
ण्याम् । अथगम्भाया । आकाशलताया । वै.निघ. ।

पीताङ्गः । पुं । पृथग्विख्योनाकवले । वडु
छोलाशिखि । रा.नि.व.६ । पीतलोषवले । पीत-
मण्डके । मालावल्गु । नागरवल्गु । स्त्री । ह-
रिद्रायाम् । वै.निघ. ।

पीताम्बः । पुं, स्त्री । पीतचन्दने । वै.निघ. ।

पीताम्बम् । स्त्री । पीतवर्णाम्बे । रा.नि.
व.१२ । See अम्बकम् ।

पीताम्बानः । पुं । पीतकिष्कीचुपे । श्रीउ-
र्वाजि । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतावलीकनः । पुं । पित्तजन्यहृष्टिरीमे ।

पीताश्मा (न्) । पुं । पृथरागमणी । रा.नि.
व.१२ ।

पीताङ्कः । पुं । सर्गारसे । धना । वै.निघ. ।

पीति । स्त्री । पाने । रा.नि.व.२० । पुं । अ-
थे । अम. । करियुषायाम् । श.च. ।

पीतिनी । स्त्री । शालपर्णीचुपे । रा.नि.व.४ ।

पीती (इन्) । पुं । अथे । अम. ।

पीथम् । स्त्री । छते । उष्ण. । जले । हे.च. ।

पीथिः (थी(इन्)) । पुं । अथे । अ.टी.स्वा. ।

पीनदुः । पुं । सरलवले । रा.नि.व.१२ ।

पीनसः । पुं । अपीनसनामनासारीमे । पीनस
द्राग । रा.नि.व.२० । See अपीनसः । [व.७ ।

पीनसा । स्त्री । ककंथा । कौकूड । रा.नि.

पीनसी (इन्) । वि । पीनसरीगिणि । निदा.

पीनस्कन्धः । पुं । वनशूकरे । महिषे । वै.निघ. ।

पीपरिः । पुं । कृस्त्रवले । छटि शकूड । रा.
नि.व.११ । [स्वर्णे ।

पीयुः । पुं । काके । पेषके । विका. । स्त्री ।

पीयूषम् । स्त्री । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । चि.क्र.
क.सामरी.चि. । अकृते । अम. । नवप्रसूताया गीः
सर्पादिनाभ्यन्तरीणदुग्धे । गी.जला दुध. । यथा—
“आसमरात्रप्रभवं चौरं पीयूषमुच्यते ।” गुणाः
—मधुरं हृद्यं वृष्यं । सु.सू.४५.अ.द.व. । च.सू.
२७.अ. ।

पीयूषसिन्धुरसः । पुं । अर्शोऽधिकारि रसः ।
पदुणगम्भकौबालुकायन्त्रे मन्थीकृतपारदः स्वर्ण लौ-
हमय अथमय गन्धकम् एषां प्र. समभागः, शू-
रणं (७८) दलीमूलं सुखी (त्रु.औ.ती) काकसा-
ची भङ्गराजः (डौगत्राक्ष) अर्कः (अकिन्) चि-
त्रकम् एषां रसेन ७धा मर्याः । रस.चि. ।

पीयूषांथा । स्त्री । (Eulophia canescens-
tris.) शालुमिश्रि इति ख्याते द्रव्ये । इ. । द्रव्या.

पीलकः । पुं । पिपीलिकायाम् । हे.च. ।

पीला । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै.निघ. ।

पीलुः । पुं । (Salvadora persica ; or
S. Olesides. Syn. S. Indica.) Tooth-
brush tree. कीङ्गदेशे खनामख्यातफलव-
ले । श्रीतू शां. । हि.भल. । मं.पिलु । तं गो-
लुगुचैट्ट, पिन्नवरगोष्ठ । व.सू. ककुद्दन् । ता. की-
क । भूमिजामि आखरीट इति लीके । च.सू.२
अ.शिरौविरेचने । फलगुणाः—“पीलु द्वेष्टसमी-
रतं पित्तं मेदि गुल्मगतं । स्वादु.तिक्तञ्च यक्षीलु

पुटकम् । स्त्री । पत्रे । श.र. । नासारोगविशेषे ।
लक्षणं — “पित्तशेमावरुणीऽल्लनीमायां शीघ्रधन्मा-
रुः । कर्फं सम्यक्पुटतां प्राप्नोति पुटकम् तत् ॥”
वा.उ.१८५. ।

पुटकन्दः । पुं । कीलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुटकिनी । स्त्री । पद्मिण्याम् । हे.च. ।

पुटग्रीवः । पुं । तासकुण्डे । मे. ।

पुटपत्री । स्त्री । पत्रशाकभेदे । भेष.उपदेश.चि. ।

पुटपाकः । पुं । पत्रपुटेन स्वरसद्रव्यकल्पाके ।
जम्बादिपत्रैः कुडुवमितद्रव्यकल्कं वेष्टयित्वा रज्ज्वा-
दिना बद्धा द्राक्षुलम् एकाङ्गुलं वा द्राक्षुष्टपथ्यन्तं
वा स्त्रोषं कृत्वा अग्नौ दहेत् लिपस्य रक्ततादृश-
पथ्यलम् । शाङ्ग.स.१५. । “पुटपाकस्य द्रव्यस्य
स्वरसो गृह्यते यतः । अतोऽयं पुटपाकः स्यात्
विधानं तस्य कथ्यते । द्रव्यमापोषितं जम्बूवटप-
त्रादिसम्पुटे । वेष्टयित्वा ततो बद्धा दृक्ष्वा-
दिना तथा । स्त्रोषं द्राक्षुलं कृष्णाद्रव्याङ्गुलिमा-
त्रकम् । दहेत् पुटान्तरादग्नी यावत्स्त्रोषस्य रक्तता ॥”
प.प्र.१ख. । मात्रा — पलमिती रसः कर्षमितमधु-
ना पेयः । “पुटेन पच्यते यस्मात् पुटपाकमती म-
तः । सपिष्टं कुडुवं द्रव्यं वारिणा काञ्चिकेन च ।
पुटकालगतं बद्धं सान्द्रपक्वेन लिपितं । अद्भुतमान-
तः पञ्चाङ्गोमयेनाग्निना बुधः ॥ सिन्दूरवर्णतां प्राप्तं
शाङ्ख्यतद्रसं शुभम् । शीतलेन सावाभिर्भवेदिति
विनिश्चितम् ॥ पुटपाकस्य पाकाऽयं बहिरारक्तव-
र्णता । पलमात्रो रसो रासः कर्षमात्रं मधु लिपे-
त् । कल्कवर्णद्रवाद्याश्च देयाः स्वरसवद् बुधेः ॥”
नेत्रप्रसाधनभेदे । “हे विल्वे मिश्रयसांसस्य परद्र-
व्यपनं मतम् । द्रव्यस्य कुडुवाभ्यां सर्वस्वमेकत्र प-
थयेत् । रादेकत्र समाखीय पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।
पुटपाकविधानेन तत्पत्रातद्रसं बुधः । तर्पणीकेन
विधिना यथावद्वधारेयेत् ॥” भा. ।

पुटरागम् । स्त्री । पत्राङ्गचन्दने । तृकम् कर्ण्डे ।
रा.नि.व.१२ । [प.सु. ।

पुटलीहम् । स्त्री । रुचकलीह । (विदरी) ।

पुटसावः । पुं । नासासावरीगे । वै.निघ. ।

पुटखेदः । पुं । बालुकापुटकैः खेदः । प्रुडि-
शेष । “बालुकापुटकैः खेदः...” अ.द.१८५. ।

पुटा (टिका) । स्त्री । एलायाम् । हारा,
कौपीने । डः ।

पुटालुः । पुं । कीलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुटोदकः । पुं । नारिकेलवृक्षे । हारा. ।

पुण्डः (कः) । पुं । तिलकवृक्षे । जटा. ।

पुण्डराङ्गः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पू.उ.त्रिशा ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

पुण्डरी (रन्) । पुं । पुण्डरीके । पू.उ.त्रिशा ।

पुण्डरीकम् । स्त्री । A white lotus. श्वेत-
कमले । श्वेतपत्रा । मं पाण्डरी कमल । कं कि-
लियतावरी । तं तेलतामर । गुणाः — हिमं तिलकं
मधुरं पित्तघ्नं दाहघ्नं यमघ्नं रक्तघ्नं पिपासाघ्नञ्च ।
रा.नि.व.१० । “पुण्डरीकं स्वादु शीतं तिक्तं रक्त-
रुजापहम् । कर्फं दाहं यमं पित्तं माशयेत्... ।
द्रव्य.गु. भा.म.१भ.ज्व.चि.सुदर्शन. भा. । सु.सु.१८५
अ.उत्पलादिः । सहस्रदलश्वेतकम् । च.म.४५.
शालितण्डुले । श्वेतवृक्षे । मे. । रसमनकचुपे ।
दना । रा.नि.व.१० । दर्वी । भेदे । राजि-
मच्छर्पविशेषे । सु.कल्प.४५. । व्याघ्रे । रा.नि.व.
१८ । शर्करायां । आज्ये । रा.नि.व.२३ । श्वेत-
कुष्ठरीगे, श्वित् । “तच्छृतं तत्पथ्यन्तं पुण्डरीक-
लीपसं । सरागश्चैव सांख्यं पुण्डरीकं कर्फाल-
णम् ॥” मा.नि. । गजज्वरे । शालपर्णीपत्रवत्पत्रे
खनामल्गातवृक्षे । पू.उ.त्रिशा भा. । गुणः — नि-
वृद्धितलम् । आसह्ये । हे.च. । इक्षौ । वै.निघ. ।
शालिध.न्यभेदे । गुणाः — शालिवत् । सु.सु.४६५.
व्याघ्रे । कांशकारि । मे. ।

पुण्डरीकमुखी । स्त्री । निर्विषजलौकाभेदे ।
जौ.क । सु.सु.१२५. । See जलायुका ।

पुण्डरीकाक्षः । पुं । भवजातीयजलपत्रिभेदे
मांसगुणाः भवशब्दे सख्याः । सु.सु.४६५. ।

पुण्डरीयकम् । स्त्री । खलपत्रे । श.मा. । म-
पीण्डरीकवृक्षे । पू.उ.त्रिशा । रा.नि.व.१२ ।

पुण्डर्यम् । स्त्री । प्रपीण्डरीके । पू.उ.त्रिशा ।
रा.नि.व.१२ ।

पुण्ड्रः (कः) । पुं । तिलकचुपे । डिलगाश्च ।
रा.नि.व.१० । अतिमुक्तके । मांसी नडा । रा.

नि.व.२३। इत्यमरवचने। रा.नि.व.६। प्रपीण्ड-
रीके। पूंउत्रिया। कर्मिभेदे। मे.। चित्रवर्णे इ-
त्यविशेषे। पूंउडा। आक्, छँति ऐक्। मं पु-
खाऊस्। कं वासरकवु। गुणाः—अतिसधुरः
शीतलः कफकरः पित्तघ्नः दाहहरः शमहरः क-
व्यः अतिसन्तर्पणश्च। रा.नि.व.१४।

पुण्ड्रका। स्त्री। माघवीलतायाम्। तिलक-
वचने, शुकजातीपुष्पवचने। वै.निघ.।

पुण्ड्रशर्करा। स्त्री। पुण्ड्रकेषुभवशर्करायाम्।
पूँड्रि आदकर टिनि। गुणाः—स्निग्धा क्षौण्ण-
क्षयेऽरोचके च हिता। रा.नि.व.१४। पञ्चविधेषु
शर्करायाम्। वै.निघ.। [वै.निघ.।]

पुण्ड्रसाह्वः। पुं। पुण्ड्ररीकवचने। पूंउत्रिया।

पुण्यगन्धः। पुं। महानागकेशरचम्पकवचने।
त्रिका। स्त्री। स्वर्णयूथिकायाम्। वै.निघ.।

पुण्यवृणम्। स्त्री। सितदर्भे। श्वेत कृष्ण।
रा.नि.व.८। [रा.नि.व.१६।]

पुण्यदर्शनः। पुं। चापपक्षिणि। नीलकण्ठे।

पुण्यफलः। पुं। उद्याने। श.मा.।

पुण्यसागरः। पुं। पुष्करमूले। वै.निघ.।

पुण्या। स्त्री। अश्वगन्धायां। वै.निघ.। तुलसी-
वचने। श.मा.।

पुत्ति(त्रि)का। स्त्री। पिङ्गलवर्णप्रथुमधुमलि-
काविशेषे। पिङ्गलवर्णमोयाहि। अम.। यथा
—“अत्रजा मलिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति की-
र्तिताः।” रा.नि.व.१४।

पुत्रः (कः)। पुं। दसनकवचने। पुत्रे। सिंह-
भेदे। मे.। मूषिकभेदे। तदृष्टे—“पुत्रकेणात्र-
सादृश पाण्डुवर्णश्च जायते। वीथये यन्मिभिश्चाङ्ग-
मास्तुशवकसन्निभैः। शरीरेष्वङ्गदकल्कलु लिङ्घा-
च समाजिकम्।” सु.कव्य.६७.।

पुत्रकन्दा। स्त्री। लक्षणाकन्दे। रा.नि.व.७१।

पुत्रघ्नी। स्त्री। योनिरोगविशेषे। लक्षणं यथा
—“स्थितं स्थितं हनि गभं पुत्रघ्नी रक्तसंभवता।”
सु.उ.। “रौक्साप्राहायुर्यदा गभं यातं जातं विना-
शयेत्। दुष्टशोणितजं नाय्याः पुत्रघ्नी नाम सा
मता।” च।

पुत्रजननी। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। वै.
निघ.।

पुत्रजी(स्त्री)वः (कः)। पुं। (Putraji-
va Roxburghii. Syn. Nagera putra-
njiva.) कोलापुरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षविशे-
षे। जिज्ञाशूठा, शूठजिज्ञा। हिं पितृजीया,
जितापुत्रज, पुत्रजीव। मं जिवन्पुत्र। तं कव-
रुवि। वम्, जीवन्पुत्र। गुणाः—हिमः वृष्यः
गर्भजीवदः चक्षुष्यः पित्तशमनः दाहलघ्नाघ्नश्च।
रा.नि.व.६। रुचः स्वादुः शुकः कटुः पटुः वात-
श्लेष्मघ्नः सृष्टमलसृचश्च। भा.। तत्फलगुणाः—
“पुत्रजीवफलमज्ज शीततीर्थेन पेषयेत्। भोजने
चाञ्चने पाने लेपः सर्व्वविषापहः॥” रस.र.विष.
चि.।

पुत्रदा। स्त्री। बभ्याकर्कोट्यां। लक्षणांमूले,
पुत्रदात्रीलतायां। रा.नि.व.२३। श्वेतकण्टका-
रिकायाम्। जीवन्त्याम्। वै.निघ.।

पुत्रदात्री। स्त्री। बभ्याकर्कोटिकायाम्। मा-
लवदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे लताविशेषे। पूलदात्री,
पूल्दात्री वाता। गुणाः—कटुत्वा वातकफघ्नी सु-
रभिः सदा पथ्या बभ्यादीपहरी च। रा.नि.व.३।

पुत्रपिच्छम्। स्त्री। रङ्गे। ताडि। र.मा.।

पुत्रप्रदा। स्त्री। तुरिकावृक्षायाम्। बभ्याकर्क-
टिकायाम्। वै.निघ.। [नि.व.३।]

पुत्रभद्रा। स्त्री। वृहज्जीवलीलतायाम्। रा.
पुत्रमञ्जरिः (री)। स्त्री। पुत्रदात्रायाम्।
भा.म.४भ.श्रीनि.री.चि.। “पुत्रमञ्जरिसूत्रम्।”

पुत्रशृङ्गी। स्त्री। अजगृक्षां। मेघनाभिणी।
रा.नि.व.६। [निघ.।]

पुत्रश्रेणिका। स्त्री। मूल्यामलकाम्। वै.

पुत्रश्रेणी। स्त्री। कण्ठदन्तीवृक्षे। काल दन्ती।
र.मा.। अजगृक्षाम्। कौकडांशुश्री। रा.नि.व.६।
मूषिकपण्याम्। ईन्द्रकाण्ठी। रा.नि.व.३। सु.
कव्य.७७.।

पुत्रिणी। स्त्री। बन्दायाम्। गान्धरी। नकुल.
१२७.। प्रसिद्धपिङ्गकाविशेषे। तस्या लक्षणं—“म-
हत्त्वव्याचिता ज्ञेया पिङ्गका सा तु पुत्रिणी।” सु.
नि.६७.।

पुनलम् । स्त्री । गम्यत्वम् । शक्रचूर्णं नाशकपूर्-
व । रा.नि.व.८.पुं । शरीरं । आत्मनि । विका।

पुनःखुरी (इत्) । पुं । अथस्य पादरोगमिदं ।
लक्षणं —“प्रसरन्ति खुरा यस्य अथवा पादकीप-
माः । पुनःखुरीति तं विद्यादथं विद्वलगामिनं ॥”
ज.द.३.८.प. ।

पुनर्नवः । पुं । नखि । नथ । रा.नि.व.१८ ।

पुनर्नवा । स्त्री । (Boerhaavia diffusa, Syn. Procumbens andersonia, or B. Diandra) खनामख्यातपत्रशाकमिदं । श्वेत पुष्पाः, गान्धापुष्पाः । हिं ज्ञान्त । सं पाण्डुरीवि-
ष्टली, रक्तविष्टली । कं विलियदुर्वेष्टकिलु, कं-
पिनवेष्टकिलु । तं चतिकममदि । ता. सुकरसे
किरे । वम्. पुनर्नवा । च.सू.२८.प. । सा त्रिधा
श्वेता रक्ता नीला चेति । तत्र श्वेतागुणाः —“श्वेता
पुनर्नवा सीषा तित्ता कफविषाघ्ना । कासहृदो
गयनासपाण्डुशोफानिलासिन्तु ॥ रक्ता पुनर्नवा
तित्ता सारिणी शोफनाशिनी । रक्तप्रदोषघ्नी
पाण्डपित्तप्रमर्दिनी ॥” रा.नि.व.३ । “पुनर्नवा
श्वेतमूला शोथघ्नी दोषपत्रिका । कटुः कषायो-
ऽदृक्पाण्डुहृदोपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्म-
हरी ब्रध्नादरप्रणात् । पुनर्नवाकृष्णा तित्ता कटुपा-
का हिमा लघुः । वातला बाहिनी श्लेष्मपित्तक-
विनाशिनी ॥” भा.पु. । तस्माकमुष्णाः —“पुनर्न-
वा तु वीथ्येणा भिदिनी च रसायनी ।” राज.३
प. । मूलकायः भेदकः उदरामयघ्नः शीतलः वि-
शेषण श्वासं हितः अधिकमात्रया बालिकरः । प-
त्रप्रदेहः व्रणमायां हितश्च ।

पुनर्नवागुमूलः । पुं । वातरक्ते गुग्गुली ।
शुक्रपुनर्नवामूलं १०० प. एरण्डमूलं १०० प.
शुक्ली १६ प. गुग्गुली ८ प. एकत्र कुटयत् ।
कायार्थं —जलं ३२ वा ६४ श. श. ८ श. । गा-
लधित्वा तत्र एरण्डमूलं ॥ ० श. दत्त्वा पुनः पचन्
पाकसिद्धे अवतायै विहचूर्णं ५ प. दन्तीमूलचूर्णं
१ प. गुग्गुलीचूर्णं २ प. त्रिफला त्रिकटु चित्रक-
सैन्धवभद्रातकतिङ्गानां प्र. चूर्णं १॥० प. स्वर्णं
साधिकं २वी. पुनर्नवाचूर्णं १प. प्रचेष्टम् । श्वेत
पुष्पांश्च मूल १०० प. एतदुभय १००प. कुटि-
१७७. गुग्गुली ८प. एकत्र कुटिरेव । कायार्थं

—फल ७२ श. श. ८ श. । ह्रौंकिश्या एतदु-
त्थेल ॥० श. मिश्र । पूनः पाककत्रत. पाक
शेष इहेल नाभाहिया तेउडीचूर्ण ६ प. द-
न्तीमूलचूर्ण १ प. शुक्रचूर्ण २ प. त्रिफला १॥०
प. त्रिकटुचूर्ण, १॥० प. चिन्तामूलचूर्ण १॥० प.
शैक्ल, तेल, विडङ्गचूर्ण प्रत्येके १॥० प.
श्वर्णाशकिक २ तो. पुनर्नवामूलचूर्ण १ प. प्र-
चेष्टप दिव । भा. ।

पुनर्नवाद्यष्टतम् । स्त्री । शीथाधिकारी घ-
तम् । पाठः —“पुनर्नवाविचकदेवदारुपक्षीषण-
चारहरीतकीनाम् । कल्केन पक्वं दशमूलतोयै घ-
तोत्तमं शोधयित्वादनञ्च ॥” दशमूलं मिलित्वा ६०
प. जलं ५१२ प. श. १२८ प. घृतं ३२ प. ।
कल्कार्थं —पुनर्नवामूलं चित्रकमूलं देवदारु पक्ष-
कीलं यवधारः हरीतकी प्र. पीती । रस.र. ।

पुनर्नवाष्टकः । पुं । शोथे कषायः । पाठः
—“पुनर्नवानिस्फटीलयसीतित्ताश्वतादाहभया-
कषायः । सर्वाङ्गशोथोदरपाश्चैश्लज्जासान्वितं पा-
ण्डुगदं निहन्ति ॥” भैष.शोथ.चि. ।

पुनर्भवः । पुं । नखि । रा.नि.व.१८ । रक्तपु-
नर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

पुनर्भूः । स्त्री । पुनर्नवायाम् । घीले । वै.निघ. ।

पुत्रागम् । स्त्री । पुत्रागपुष्पे । देववर्षे रात्रि-
चम्पकमिति लोके । सु.सू.२८.अ.एलादि ३. ।

पुत्रागः । पुं । (Calophyllum Calophy-
llum.) Alexandrian Lat. etc. खनाम-
ख्यातपुष्पवृक्ष । दक्षिणापथे सुरपातनाम्ना प्रतीतः ।
सु.सू.२८.अ.एलादिः । पुनर्नवादि, राज.८.पुष्पक ।
हिं सलतानचम्पः । स पुत्राग । कं सुरहोत्रेरभे-
द । तं सुरपोत्रचिदु । उन्. पुष्पां । वम्. ऊदि ।
ता. पित्राय । गुणाः —कषायः कफरक्तघ्नश्च । रा-
ज. । मधुरः शीतः सुगन्धिः पित्तघ्नः भूतविद्रावणः ।
रा.नि.व.१० । वा.सू.१५.अ. । आतीक्ष्ण । शुक्रप-
थे श्वेतहस्तिनि । भे. । [सु.सू.२८.अ.एलादिः ।

पुत्रागकेशरम् । स्त्री । पुत्रागपुष्पकिञ्चल्की ।

पुत्रागपुष्पम् । स्त्री । पुत्रागकुसुमे । वै.निघ. ।

पुत्राटः (ङः) । पुं । चक्रमहं । रा.नि.व.४ ।

पुत्रामा (न्) । पुं । पुत्रागवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पुष्पटः । पुं । दन्तपुटगतरीमे । तालुरीमे । निदा ।

पुष्पुलः । पुं । जठरवाते । निदा ।

पुष्पुसः । पुं । वामपार्श्वस्थमलाशये, कीष्ठे । कृमिशूल, कृमिशुद्धा, कृमि लड़ा । श.च. ।

पुमान् । पुं । पुत्रागठले । रा.नि.व.१० । पुरुषे । च. ।

पुरम् । स्त्री । दाहागुरुणि । रा.नि.व.१२ । शरीरे । रा.नि.व.१८ । नागरमुलायाम् । र.मा. । चर्मणि । श.र. । पुं । गुग्गुली । गुग्गुलुन । रा.नि.व.१२ । च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे, चन्द्र-प्रमागुध्याम् । शल्लकीनिर्यासं । वै.निच. । पीत-किण्टाम् । श.च. । [वै.निच. ।

पुरच्छदः । पुं । उल्लेखे । उन् शब्द । सनाये ।

पुरटम् । स्त्री । सुवर्णे । विदग्धमाधवः ।

पुरन्दरम् । स्त्री । चविकायाम् । श.च. । म-रिचि । वै.निच. ।

पुरमथनवल्लभः । पुं । दाहागुरुणि । रा.नि.व.१२ । [व.१२ ।

पुरा । स्त्री । सुगन्धद्रव्ये, सुरासांश्याम् । रा.नि.

पुराणः (तनः) । त्रिं । प्राचीने ।

पुराणकिष्टम् । स्त्री । लीहमले । गङ्गुर । वै.निच. । पाण्डु.चि. मर्दभसिंहस्ते ।

पुराणघृतम् । स्त्री । दशान्निककौम्भघृते । र.मा. । गुणाः—“सदापस्मारमूर्च्छादिशिरःकर्णा-निजाकजः । सर्पिः पुराणं जयति व्रणशीघ्र-नीपणम् ॥” रा.नि.व.५ । “उद्यगन्धं पुराणं स्याद्-श्ववर्षस्थितं घृतम् ॥” अन्ये पुनर्वर्षातीतं पुराणमु-च्यते । “अन्धामिष्यन्दि मधुरं ब्रह्मं संवत्सरीषितं । अन्धकैदक्ष दीषाणां पुराणं तन्मूर्च्छाकृतम् ॥” सि.यो.उ.चि. ।

पुरातनगुडः । पुं । प्राचीनगुडः । श्रुतार्थं गुड । गुणाः—पित्तघ्नः वातरोगघ्नः त्रिदोषघ्नः रुच्यः रुच्यः संशोभन ज्वरहरः तापघ्नः विष्णुच-शीघ्रघ्नः अक्षिकरः पाण्डुप्रसिद्धः क्षिप्रः स्वादुतरः लघुः श्रमघ्नः पथ्यश्च । रा.नि.व.१४ ।

पुरातनधान्यम् । स्त्री । संवत्सराद्युषिते धा-

न्ये । श्रुतार्थं धान । तच्च लघु अन्नमिष्यन्दि । उक्त-च “वर्षातीतं सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम् ॥” वा.पु.६५.हेमाद्रिः शिष्योधान्यवर्गे । [नि.व.४ ।

पुरास(सि)णी । स्त्री । मन्दावलायाम् । रा.

पुरीतत् । स्त्री । अन्ने । रा.नि.व.१८ ।

पुरीमोहः । धुस्तरवले । श.मा. ।

पुरीषम् । स्त्री । विष्टायाम् । रा.नि.व.१८ । यथा—“श्रेष्ठं किञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये । सूक्ष्मो-पस्थसार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुना लिप्तं वह्न्यति शरीरतः ॥” भा. ।

पुरीषकमिः । पुं । विष्टाजातकमौ । मा.नि.

पुरीषणः । पुं । विष्टायां । त्रिका. ।

पुरीषधरा । स्त्री । तन्नामकपचमकलायाम् । यान्तःकीष्ठे मलममिविभजते पक्षाशयस्था । सु.शा.४५. ।

पुरीषधानम् (वाधारः) । स्त्री, पुं । म-लाधारनायाम् । मलाधाररूपकोष्ठान्ते । उक्तुके । च.शा.७५. ।

पुरीषमः । पुं । मावे । मांश कलाय । त्रिका.

पुरीषवहस्तीतः । स्त्री । मलवहनायाम् । तस्य मूलं पक्षाशयः स्थूलगुदश्च । च.वि.५५. ।

पुरीषसङ्गः । पुं । मलरीषे । च.सिद्धि.२५. ।

पुरीषोष्णता । स्त्री । पित्तजन्तरीमे । भा. ।

पुरुदम् । स्त्री । स्वर्णे । भेष.भग.चि.व्रणगजा-ङ्गुशे ।

पुरुदंशकः । पुं । हंसे । त्रिका. ।

पुरुषः । पुं । क्षेतनाधातो । आकाशादिपञ्चकं क्षेतनाधातवद्यति तन्मयः पुरुषसङ्गः । चित्वादि-चतुर्विंशतितत्त्वात्मकः पुरुषसङ्गः । च.शा.१५. ।

“अत्र कर्मफलसाच ज्ञानसाच प्रतिष्ठितं । अथ मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा । एवं यो वेद तत्त्वं स वेद प्रलयोदयौ ॥” च. । “क्षेतना-वान् निर्गुणः अप्रसवधर्मा योजधर्मा मयस्थधर्मा धृतिः ॥” भा.पू.१५. । पुत्रागठले । श्रुना.६. रा.नि.व.१० । पारदे । रस.र.वृद्धि.चि. एकादश-यसे । गुग्गुली । रस.र.व्रणगजाङ्गुशे । तिलकी ।

जीर्णोत्तमदे । वै.निघ. । पचमहाभूतशरीरिष
मराथे । सु.न.१५. । चेतनायुक्तात्मनि । सु.शा.१
५. ।

पुरुषदन्तिका । स्त्री । सदायाम् । रा.नि.व.४।

पुरुषव्याधिः । पुं । लपदंशे । भा. ।

पुरुषलीरमारटः । पुं । सौरटायाम् । वै.
निघ. ।

पुरुहूतः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

पुरीगतिः । पुं । कर्कुरे । धरणिः ।

पुरीडाम् (ङायः) । पुं । छते । त्रिका. ।
पिष्टकचमस्यां । संभन्तारसे । हे.च. ।

पुरीडवा । स्त्री । महासिदायाम् । र.सा. ।

पुलकः । पुं । रोमाञ्चः । त्रिका. । मणिदीपे ।
शिलाभेदे । हरिताले । मी. सप्रेषभेदे । वै.निघ. ।
क्षी । ककुत्रे । शिवाभाजिदशय । रा.नि.व.१३।

पुलकी (इन्) । पुं । धाराकदम्बः । कुलि क-
दम्बः । रा.नि.व.६ ।

पुलाकः । पुं । तुषे । र.सा. । तुच्छधान्ये ।
आशुङ्गा । अन्नमिक्षुके । अम.भ. ।

पुलाकी (इन्) । पुं । इवे । हे.च. ।

पुलिकिरः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

पुलोमा । पुं । वचायाम् । वै.निघ. ।

पुलोमही । स्त्री । अहिफने । वै.निघ. ।

पुषा । स्त्री । लाङ्गलीवले । श.च. ।

पुष्करम् । स्त्री । पुष्करमूलं । अभावे कुष्ठं यावत् ।
सि.यो.सा.ज्व.अभ्यङ्गः । भा.स.ज्व.चि.विश्वदिद्यो-
ये । जले । रा.नि.व.१४ । कुष्ठे । अम. ।

पुष्करः । पुं । पद्मकन्दः । वै.निघ.शा.स.चि. श-
ण्डादिवृण्णे । सारसपक्षिणि । मी. । सर्पे । कुष्ठ-
भेदे । वै.निघ. । [वकः ।

पुष्करकम् । स्त्री । पुष्करमूलं । चि.क्र.क.१स-

पुष्करजटा । स्त्री । पुष्करमूलं । सि.यो.हि.
शा.स.चि. । च.द.का.स.चि. ।

पुष्करणी । स्त्री । बुद्रजलाशये । वै.निघ. ।

पुष्करनाडी । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.
नि.व.५ ।

पुष्करपर्णिका (र्णी) । स्त्री । स्थलपद्मि-
न्याम् । रा.नि.व.५ ।

पुष्करमूल(क)म् । स्त्री । 'The root of
Alpotaxis auriculata' कुष्ठभेदे । कूड-
विटशय । च.सू.४५. । कुष्ठदंशे । खनाम्ना प्रसिद्धे
मूलं । पातालपद्मिनौति ख्यातिः काश्मीरदेशप्रसि-
द्धे कन्दविशेषः । शूकद्रमूलं । हिं पीडोकरमूलं ।
ते पुष्करदेशलोप्रसिद्धमेतन्नामविशेषसु । गुणाः
— कटुतिक्तोष्णं कफवातज्वरापहं श्वासकासारो-
चकप्लं शोफपाण्डुररक्तं । रा.नि.व.६ । 'पुष्करं
कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् । हन्ति शोधा-
रुचिश्चासान् विशेषात् पार्थयलन्तु' पद्मपत्रवच
काश्मीरे कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥' भा.पू.१म.४.व.।
बीजगुणः—रसपाकयोर्भूधरम् । च.सू.२७५. ।
पद्ममूलं । च.द.गुण्यादौ । च.द.गु.चि.हिक्का-
दौ ।

पुष्करबीजम् । स्त्री । पुष्करमूलं । रा.नि.व.६।

पुष्करव्याघ्रः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

पुष्करशायिका । स्त्री । श्ववजातीयजलवि-
हङ्गमभेदे । वै.निघ. ।

पुष्करशिफा । स्त्री । पुष्करमूलं । रा.नि.व.६।

पुष्करसागरः । पुं । पुष्करमूलं । वै.निघ. ।

पुष्करस्रजौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः । श.र.।

पुष्कराङ्गिज(क)म् । स्त्री । पुष्करमूलं ।
वै.निघ. ।

पुष्कराद्यम् । स्त्री । पुष्करमूलं । वै.निघ. ।

पुष्कराद्या । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.नि.व.५।

पुष्कराहम् । स्त्री । पुष्करमूलं । सि.यो.काश-
चि दशमूलछते ।

पुष्कराह्नः (यः) । पुं । सारसपक्षिणि । अ-
म. । च.सू.२७५. । स्त्री । पुष्करमूलं । रा.नि.व.
५६ । (कम्) च.द.मद.व.११ ।

पुष्करिका । स्त्री । शूकरीगविशेषः । लक्षणं
यथा—'पित्तशीणितसम्भूता पिडका पिडकाचि-
ता । पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥'
स.नि.१४५. । वा.उ.२३५. ।

पुष्करिणी । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । हलपञ्च

रा.नि.२.५ । पुष्करसूत्रे । स्वल्पजलाशये । अम. ।
हृत्किम्बा । परिम्बा । मे. ।

पुष्कवहम् । स्त्री । पुष्करसूत्रे । वै.निघ. ।

पुष्कलकः । पुं । गन्धस्थे । कच्छुतो मृग । ग-
क.गो.कूल. मे. ।

पुष्टिः (दा) । स्त्री । अन्नगन्धायाम् । रा.नि.
व.४ । वृद्धो । द्रुक्निनामक उवाचि । मे. । रा.नि.
व.५ । [व.१२ । र.सा.सं.रसकपूरे ।

पुष्टिका । स्त्री । सुकायकौ । कच्छुतो । रा.नि.

पुष्प(क)म् । स्त्री । कुसुमे । कूल । नरशरीरे
पुष्पगन्धपर्यारटविज्ञे । च.३.२.च. । तिलकपुष्पे ।
पुष्परेण्यो । पुष्पमधुनि । मदनकुसुमे । मधुना कूल ।
पूगफलं । वै.निघ. । नेत्ररोगभेदे । कूलो । छे.च.
स्त्रोत्रजस । तत्र यडागुहत्वाद्द्विविधं — तयोः शुद्धं
फलति अगुह्यं न फलति । तथोल्लेखे — “अशा-
स्त्रकृ प्रतिमं यतु यडा लालारसोपमं । तदात्तवे
प्रथमं सति यडासो न विरज्यते । तदेवातिप्रसङ्गेन
प्रहतमदतावपि । अस्मद्देवं विजानीयादतोऽन्यद्रक्त-
खलणात् ।” “तथात्तवमपि त्रिभिर्द्वैः शोणित-
चतुर्थैः प्रयुक्तमसमैश्वर्यपुष्टमजीवं भवति तदेव
दोषवर्णवेदनादिभिर्ज्ञेयम् ।” सु.शा.२.च. । “यस्या
वातहतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते । अतः शुक्लं
कुसुमं भेदादकसमन्वित । कटौशूलं योनिशूलं ब-
हुरक्तं दृश्यते । यस्याः पित्तहतं पुष्पं फलं तस्या
न विद्यते । जम्बूलसमन्वितं तस्या वदति शो-
णितं । कटौशूलं मरुत्तरे उदरे शूलमेव च । य-
स्याः श्लेष्महतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते । बहुलं
पिक्कलं चिम्बं घनं सवति शोणितं । योनौ ना-
भौ तु शूलानि ऋतौ परमदारुणम् ॥” इति ।
र.स.र. । पुष्पाञ्जने । भेष.भग.वि.व्रणगजाकुशं ।
र.साञ्जने । छे.च. । सु.सं.२.६.च. । र.स.र.व्रणगजा-
कुशं । पुष्करसूत्रे । वै.निघ.हृत्किम्बा । लवङ्गे ।
वै.निघ.२.भ.अ.च.वि.शुष्कटादिचूर्णे । (कम्) स्त्री-
हृत्किम्बा । मे. । काशीसे । शिष्टरक्तम् । छे.च. ।
पुं (कः) । निर्विषसपविशेषे । सु.कल्प.४.च. ।

पुष्पकाशीय(क)म् । स्त्री । किञ्चित्पीतका-
शीसे । शिष्टरक्तमतिरस्य, श्रेष्ठं पीतवर्णं शिष्ट-
रक्तम् । “हितोयं पुष्पकाशीयमसितं सितं च त-
त् ।” र.मा. । “काशीयं धातुकाशीयं पाण्डुकाशी-

समित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतम् पुष्पकाशीयमुच्य-
ते ॥” गुणाः — “काशीसमस्त्वृणश्च तित्कश्च तुवरं
तथा । यातश्रेष्ठं हरे केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणतम् । सू-
त्रकृष्णशरीश्वनाशनं परिकीर्तितम् ॥” भा.पू.
१.भ.षा.व.४.भ.उपदेशचि. । “पुष्पकाशीयकं तित्कं
शीतं नेत्रामयापहं । लेपेनात्यामकुष्ठादिनानाल-
ब्दीपनाशनम् ॥” रा.नि.व.११ ।

पुष्पकीटः । पुं । भमरे । विका. ।

पुष्पकेतुः । पुं । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.११ ।

पुष्पगणः । पुं । पुष्पवर्गे । यथा — “चतुर्था स्त्र-
लपद्मानि सेवती शुलदावती । नेपाक्षी च गुलाब-
श्च गुलावास्य दक्षिणी । जाती यूथी राजवल्ली
चतुर्थी त्रिधा मता । चम्पकी नागचम्पय वकुल-
श्च कदम्बकः । कुन्दश्च शिवमाली च हिकुलः केत-
की त्रिधा । किङ्किरातः कर्णिकारी क्षौशिकी वा-
णपुष्पकम् । कुरगटकश्चतुर्धा च तिलको मुकु-
न्दकः । बभूकश्च चतुर्धा स्याज्जपा देधा वसुधारी ।
अगसिर्दमनौ मारुः पपरी बहुवर्णिका । दि.पा-
टलः मृक्षसुखी हाशः पुष्पगणस्तथम् ॥” चक्रे.चि. ।

पुष्पगन्धः । पुं । यवनालवचे । वितसवचे ।
वै.निघ. ।

पुष्पगन्धा । स्त्री । शुक्लयुष्मिकायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पगवेधुका । स्त्री । नागबलायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पघातकः । पुं । वशे । श.मा. ।

पुष्पचामरः । पुं । दमनवचे । विका. । के-
तकवचे । श.मा. ।

पुष्पजः । पुं । पुष्पद्रवे । कूलजं व्रज, गोलार्ण-
जल आदि । रा.नि.व.१० । पुष्पमधुनि । स्त्री ।
पुष्पशर्करायाम् । वै.निघ. । [च.सं.२.५.च. ।

पुष्पजासवः । पुं । पद्माद्येकादशपुष्पोत्पासवेषु ।

“पद्मोत्पलनलिनकुसुमदसौगन्धिकपुष्परीकशतपत्रम-
धूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पदशमाः पुष्पासवा भवन्ति ।”

पुष्पदः । पुं । वचे । छे.च. ।

पुष्पदर्शनम् । स्त्री । रजोदर्शने । च.शा.८.च. ।

पुष्पद्रवः । पुं । पुष्पजातरसे । कूलजं व्रज,
गोलार्णजं अत्रुति वा मधु । गुणाः — सु-
रभिः शीतः कषायः गीत्यः दाहघ्नमवमिसौहृद-
खरीगन्धश्च । रा.नि.व.१० ।

पुष्यनिर्यासः (कः) । पुं । पुषीत्यद्रवे ।
कूलत्र त्रय, गोलोप जल अदृति वा गधु ।
रा.नि.व.१० ।

पुष्यनि(लि)चः । पुं । भमरे । अग्रतः श.च. ।

पुष्यस्थयः । पुं । भमरे । रा.नि.व.१८ ।

पुष्यपथः । पुं । योनौ, भग्न । त्रिका. । श. ।

पुष्यपाण्डुः । पुं । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४

पुष्यपिण्डः । पुं । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्यफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । भा. । स्त्री ।
अर्जुनवृक्षे । कुष्माण्डादौ । भा.पू.शा.व. ।

पुष्यफलशाकः । पुं । पुष्यशाकफलशाकमात्रे
अनायादी । गुणाः — “पिण्डान्यनिलं कुर्यन्मथा
मन्दकफानि च । स्फुटमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकर
सानि च ॥”

पुष्यफला । स्त्री । कुष्माण्डलतायाम् । वै.निघ. ।

पुष्यमञ्जरिका । स्त्री । इन्दुविरालतायाम् ।
नीलपद्मिन्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

पुष्यमञ्जरी । स्त्री । घृतकरश्चे । घोड़ाकरज्ज ।

पुष्यमासः । पुं । वसन्तसमये । रा.नि.व.२१ ।

पुष्यमृत्युः । पुं । देवनलवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्यरक्तः । पुं । सूर्यमणिवृक्षे । श.च. ।

पुष्यरजः । स्त्री । मकरन्दे । पुष्यपरागे । वै.निघ. ।

पुष्यरसः । पुं । मधुनि । गडे । रा.नि.व.१४ ।
च.द.कास-वि. अगस्त्यहरीतक्याम् । मकरन्दे ।
अम. । [१४ ।

पुष्यरसाह्वयम् । स्त्री । मधुनि । रा.नि.व. ।

पुष्यरसोद्भवम् । स्त्री । मधुनि । वै.निघ. ।

पुष्यरागः । पुं । पीतवर्णस्कटिकविशेषे । पो-
गराज इति लोके । वै.निघ.२भ.अध.चि.नवरज-
राजस्रगाङ्गे । गुणाः — अश्वः शीतलः वातघ्नी दी-
पनः । धारणात् आयुः स्थिरं प्रशास्त्र करोति ।
रा.नि.व.१२ । रसाञ्जने । रस.र.एकादशायसे ।

पुष्यरेणुः । पुं । पुष्यपरागे । श.र. ।

पुष्यरोचनः । पुं । नागकेसरवृक्षे । त्रिका. ।

पुष्यवती । स्त्री । रजस्वलायाम् । अम. ।

पुष्यवर्धणी । स्त्री । पुष्यायाम् । वै.निघ

पुष्यवज्रभः । पुं । मोज्जिकापुष्यवृक्षे । प.सु. ।

पुष्यविषम् । स्त्री । वेवादिपत्रसु । “वेतका
स्ववस्त्रिकरश्ममहाकरम्भानीति पत्र ।” सु.क.
२अ. । गुणाः — कृदिशोभानं मूर्च्छनञ्च । “भवे-
त्पविषेष्कृदिशोभानं मूर्च्छनं तथा ।” भा.स.४
विष.चि. । [कल्प.४अ

पुष्यशफली । पुं । निर्विषमर्पविशेषे ।

पुष्यशर्करा । स्त्री । पुषीकृतशर्करायाम् ।
लेत्र छिनि । गुणाः — स्वादुः कृत्वा शीतला गु-
पितरक्तघ्नी च । वै.निघ. ।

पुष्यशून्यः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.१२

पुष्यसमयः । पुं । वसन्तकाले । अम. ।

पुष्यसारः । पुं । पुष्यद्रवे । कूलत्र त्रय, गे-
लाव जल आति वा गधु । रा.नि.व.१० ।

पुष्यसिता । स्त्री । सितशर्करायाम् । वै.निघ.

पुष्यसौरभा । स्त्री । कलिकारिरूपे । निमल
कृमिश । रा.नि.व.४ ।

पुष्यखेदः । पुं । पुष्यद्रवे । कूलत्र त्रय, र
गधु । रा.नि.व.१० ।

पुष्यहासा । स्त्री । अतुसल्यां स्त्रियाम् । श.च. ।

पुष्यहीना । स्त्री । उदुम्बरवृक्षे । श.च. । र
जःशून्यायाम् । ह.च. ।

पुष्या (ह्वा) । स्त्री । वृहच्छतपुष्यायाम् । उल्
का । वै.निघ. । रा.नि.व.४ ।

पुष्याञ्जनम् । स्त्री । कृत्रिमाञ्जने । गुणाः —
“पुष्याञ्जनं हिमं प्रोक्तं पित्तहृत्कामदाहनुत् । ना
शयेद्विषकासारिणं सर्व्वेनैवामयापहम् ॥” रा.नि.व
१२ । वा.सू.१५अ.प्रियङ्गादि.व. ।

पुष्याण्डकम् । स्त्री । अत्रे । तण्डुले । पुं । पु-
ष्यकुमारतण्डुले, शालिधान्यभेदे । भा.पू.१भ.
धा.व. ।

पुष्यान्ता । स्त्री । चातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्याभिकीर्णः । पुं । दर्बीकरसर्पविशेषे ।
सु.कल्प.४अ. ।

पुष्याम्बुजः । पुं । पुष्यद्रवे । गधु, कूलत्र त्रय

का नीर, गोलाप छग आदि । रा.नि.व.१० ।

पुष्याभः (कः) । स्त्री, पुं । सेवत्यादिपुष्योत्था-
कः । सेउंडी आदि कुलेर आत्रक । यथा —
“सेवन्ती शतपत्री च वासन्ती गुल्मदावदी । चाम-
ला युथिका चम्पा वकुलश्च कदम्बकः । छादयेत्
केतकीपत्रैः याज्ञिको गुरुमार्गतः । पुष्याकं इति
विख्यातो मरिचैः सहितं पिबेत् । गुणाः — मण्ड-
लैकप्रयोगेण क्लीबोऽपि पुरुषायते । रोगानीकलु-
यणां हन्यात् ।” अर्कचि. । [व. १४ ।

पुष्यासवम् । स्त्री । सधुनि । पुष्यसवे । रा.नि.

पुष्यिका । स्त्री । दलमले । हारा. । सूत्रमार्गे ।
रत्नाकर्तवे । र.सा. । लिङ्गमले । छे.च. ।

पुष्यिणी । स्त्री । धातकौडवे । तुलके. स्वर-
केतक्याम् । वै.निच. । [च. २. २५. ।

पुष्यितः । त्रि । पुष्यगन्धपरिष्टलक्षणयुक्तः ।

पुष्यिता । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा.नि.व.१८ ।

पुष्यी । स्त्री । स्वरकेतकौडवे । रा.नि.व.१८ ।

पुष्येन्द्रा । स्त्री । माघवीलतायाम् । वै.निच. ।

पुष्येभः । पुं । नागकेशरुदवे । वै.निच. ।

पुष्योद्भवा । स्त्री । पुष्यशर्करायाम् । वै.निच. ।

पुष्यलकः । पुं । कलरूरीये । मे. ।

पुष्यानगचूर्णम् । स्त्री । प्रदराधिकारे चूर्णी-
षधम् । पाठः — “पाठां जम्बूमाथोर्मध्यं शिलोद्भेदं
रसाञ्जनम् । अम्बष्ठकं सोचरसं समञ्जं पद्मकेशरं ।
वाह्नोकातिविषासुप्तं विल्वं रोध्रं समेरिकम् । कटु-
फलं मरिचं शुण्ठीं माचीकं रज्ज्वन्दनम् । कटुञ्ज-
वासकानला (श्याणकवल्गुकानला, मैष.) धातकीम-
धुकार्जुनम् । पुष्येणोद्वृत्तं तुष्यानि त्रल्लचूर्णानि
कारयेत् । तानि चोद्भिष्य संशोध्य पाचयेत्सकुलाभ्यु-
ना ।... चूर्णे पुष्यानगं नाम हितमाच्येयमाधितम् ।”
शिलोद्भेदः पाषाणभेदः । पाथरकूटि । अम्ब-
ष्ठकौति दाचिणाव्ये ख्याता, तदभावे पाठा हि
गुण्या । वाह्नोके कुंजुमं । माचीकं देवदारु । रस.
र. । अम्बष्ठकौ लक्षणा । च.द. । च.चि. १०. ५. ।
माचीकस्थाने सह्यीकापि पाठः । आकुनादि २
उ. आग्नेय आग्नेय मध्य, आग्नेय आग्नेय म-
ध्य, पाथरकूटि, रसाञ्जन, मोचिरस, वराकः ।

खा, पद्मकेशर, कुञ्ज, आतईट, मुता, बे-
लकुंटा, लोथकछि, गेरिमाटी, कटुफल. म-
रिच, कुंटा, देवदारु वा किमुमि, रज्ज्वन्द-
न, श्याणोछाल, हेमव, अनङ्गमूल, धातुफल,
शुद्धिधु, अर्जुनछाल, अष्टोक चूर्ण एक एक
भाग । मधुसोपे (चतुर्निबारा पाककरिते ।

पुस्तकशिखिका । स्त्री । पुस्तकशिख्याम् । वै.
पुस्तकाख्या । निच. ।

पुस्तमयः । त्रि । वस्त्ररचिते । स.म. ६५. ।

पुस्तशिखी । स्त्री । शिखीलताभेदे । See
शिखिः ।

पुस्फुसः । पुं । फुस्फुसरीये ।

पूग(फल)म् । स्त्री । गुवाकफले । रा.नि.व.११ ।

गुणाः — “कफपित्तहरं रुचं वक्रकंदमलापहम् ।
कषायमौषधधरं किञ्चित् पूगफलं सरम् ॥” स.म.
४६५. । “कषायमधुरं भेदि पूगं पित्तकफापहं ।”
च.चि. १७५. । “पक्तु वातलं रुचं भेदनं कफ-
नाशनं । गुर्वभिष्यन्दि मधुरं तीयधक वज्रिगा-
शनम् । आदौ पूगं विषं चोदं द्वितीये भेदि दु-
र्जरं । तृतीयादिषु पातयं सुधातुल्यं रसायनम् ।”
इति पूगस्य बालसम्यादिभेदगुणाः । राज. २५. ।

पूगः । पुं । क्रसुकठवे । रा.नि.व.११ । See
अकोटः । पनसठवे । श.र. । गुदठवे । तुं. २
गाछ । भा. ।

पूगपीठम् । स्त्री । निष्ठीवनपाथं । विका. ।

पूगपुष्पिका । स्त्री । विवाहपुष्पे । विका. ।

पूगमण्डः । पुं । मचठवे । पाकुड़ गाछ ।
वै.निच. ।

पूगरीटः (कः) । पुं । हिलावठवे । ईंठान
गाछ । विका. । खर्जूरविशेष । एकछाति थ-
जूर । वै.निच. । “नीट” इत्यपि पाठो दृश्यते ।

पूगहचः । पुं । क्रसुकठवे । सुपात्रि गाछ
रा.नि.व.११ । [स्त्री । गुवाके ।

पूगी (इम) । पुं । गुवाकठवे । मद.व. १ । (गी)

पूगीफलम् । स्त्री । गुवाके । वै.निच. ।

पूजनी । स्त्री । चटकायाम् । छड़ाई । म. ।

पूज्यमानम् । स्त्री । श्वेतग्रीरके । वै.निच. ।

पूतः । पुं । सितदर्भे । श्वेत कूश । रा.नि.व. ८ । विककृतवने । दंष्ट्रि शीछ । रा.नि.व. ६ । मवहवे । तिलकवने । शङ्ख । रा.नि.व. ११।१९। १६ । क्ली । निर्वृषधाम् । अम. ।

पूतगन्धः । पुं । वर्वरके । काल वावुहे शीक । रा.नि.व. १० । [कूश । रा.नि.व. ८ ।

पूतलणः (दर्भः) । पुं । सितदर्भे । श्वेत

पूतद्रुः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व. १० ।

पूतधान्यम् । क्ली । तिले । रा.नि.व. १६ ।

पूतनः । पुं । गुदकुन्दरोगे । वा.उ. २७ ।
See गुदकुन्दः ।

पूतना । स्त्री । गन्धमांसां । सुशुक्रजटागामां । रा.नि.व. १२ । स्त्र्यत्वचि हरीतक्याम् । रा.नि.व. ११ । भा.पु. च.द. । सि.यो.ष.आ.चि.महापे-
शाचघृते । इयं सिन्धुदेशजा लेपे शक्ता च । राज. बालग्रहविशेषे । [तर्कशीति लीके । च.द. ।

पूतनाकेशी । स्त्री । सुगन्धजटासांस्याम् । भू-

पूतनी । स्त्री । (Metlia arvensis, Syn. M. Sativa.) Marshmint, खनामख्यातसु-
गन्धशक्ति । पुदिना इति सर्वत्र । शुदिना भा.क. ।
प.सु. गुणाः—कामलाहरी शरीचकक्षी मूच्छाघ्नी
वमिघ्नी । शुष्कहलः स्निग्धताकरः आप्रियः उत्ते-
जकश्च । बालरोगविशेषे । पूतनाग्रहः । लक्षणं
यथा—“समाहः स्वपित सुखं दिवा न रात्रौ
विडुभिर्न सृजति च काकतुल्यगन्धिः । कृष्णांति
रूपिततनुरुहः कुमारः लणालुभवति च पूतनाग्र-
होतः ॥” सु.उ. २०७. । लतांश्च द्रव्यं सामं वर्षे
वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका । तथा गृहीत-
मात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गन्धमुद्देशयति स्नानं
न गृह्णाति दृष्टिं वध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षति
च । च.द. ।

पूतपत्री । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व. १० ।

पूतफलः । पुं । पनसवृक्षे । कैटिल शीछ ।
रा.नि.व. ११ । [लसीवृक्षे । वै.निघ. ।

पूता । स्त्री । नीलद्रव्यायाम् । रा.नि.व. ८ । तु-

पूतिः । स्त्री । गन्धमांजाराण्ड । थोडिनी । मैष-
बाजी, योगोपायतैले । सि.यो.य.आ.चि.चन्दना

यतैले । क्ली । कलशे । शक्र उव । रा.
दुर्गन्धे । अ.टी.रा. ।

पूतिकम् । क्ली । पुरीषे । रा.नि.व. १

पूति(ती)कः । पुं । करञ्जविशेषे ।
त्रञ्ज । रा.नि.व. ६ । च.द.वा.व्या.चि.वि-
हि.आस चि.हिंसाद्यघृते । वै.निघ. २७.७
पूतिकादिकर्षके, कन्दसारतैले । सु.व.
अ. । भा.४७.कर्णकान्तैले । वै.निघ. २७.७
प्रसारण्यां । सा.अ. १०.आसारादिः । घृत
वै.निघ. । गन्धमांजाराण्ड । थोडिनी । ३
१६ । क्ली । विष्टायाम् । रा.नि.व. १८ ।

पूतिकजा । स्त्री । गन्धमांजाराण्ड । २
वै.निघ. ।

पूतिकण्टकः । पुं । इडुदीवृक्षे । वै.

पूतिकन्या । स्त्री । पूतिकायां । पूति-
क । प.सु. ।

पूति(ती)करजः (ञ्जः) । पुं । (G-
dina Bonduc or Caesalpinia
necella.) करञ्जवृक्षविशेषे । नाटिकादृशा
हिं कंटकरजा । वम्. सागरगोटा । ता.
कथ । गुणाः—“करञ्जः कटुतिक्तोष्णः वि-
तिक्तलवः । कण्डूविचर्षिकाकुष्ठप्रश्लग्दी-
नः ॥” रा.नि.व. ६ । तत्त्वचगुणाः—“शीफ-
वीर्यन्तु पचं पूतिकरञ्जम् ।” सु.स. । अर-
—बल्यम् । तन्माञ्ज—ज्वरघ्नं बल्यं लेपनेन
बलौ हितं शीघ्रहरं रक्तसाधरोधकम् उष्णं
कुष्ठप्रक्ष । पचमपि तद्रूपं । किंचित् । कण-
रञ्ज । कैटिकादृशम् । च.द.श्री.चि. ।

पूतिकर्णः (कः) (र्णिकः) । पुं । पू-
ञ्ज । नाटिकादृशम् । रा.नि.व. ६ । कर्णरं-
शेषे, कर्णपाकेन पूतिगन्धकर्णरोगे । कर्ण-
वा प्रोटा । लक्षणं—“अवेदनी वाय्वधवा स
घनं सवेत् पूति स पूतिकर्णकः ।” सु.उ. २
“कर्णविद्रधिपाकेन कर्णे वा वारिपूरणात्
भवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।”
४७. । [वै.नि

पूतिकर्णी । स्त्री । वाकुष्याम् । नाटिका

पूति(ती)का । स्त्री । करञ्जवृक्षे । नाटिका

रक्ष। वै.निघ.२भ.सर्वज्ञ.चि.महापटपलकष्टे ।
भैव.महाकदत्तैले । उपोदिकायाम् । श्रु.देशाछ ।
अ.टी.भ. । जवादिककुरिकायाम् । थाटोमी ।
भैव.वा.व्या.चि.हिमसागरतैले ।

पूतिकामचिका । स्त्री । पृथुमधुमचिका-
विशेषे । उं।ग.गछि । वै.निघ. ।

पूतिकासुखः । पुं । शम्बुके । श.सा. ।

पूतिकाष्ठ(क)म् । स्त्री । देवदारुणि । (देव-
दारु । रा.नि.व.१२ । सरलकाष्ठे । श.च. ।

पूतिकाद्दः । पुं । पूतिकरस्त्रे । वै.निघ. ।

पूतकीटः । पुं । कीटविशेषे । (पट्टे । पो-
का । भैव.कुर.वि. । “पूतकीटविलिपनात् ।”

पूतिकेसरः । पुं । गन्धमाजारी । खाटासीति
लोके । थाटोमी । चन्दनादितैले प्रयोज्यः ।

पूतिगन्धः । पुं । इक्षुदीहसे । रा.नि.व.८ ।
गन्धके । स्त्री । रक्षधातौ । रा.नि.व.१२ । सुगन्ध-
दण्ये । वै.निघ. ।

पूतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । प्रसारण्यं ।
भादालयेति प्रयोगास्ते मानकथने । “ताः पूति-
गन्धास्तः ।” [रा.नि.व.४ ।

पूतिगन्धिका । स्त्री । पूतिकायाम् वाकुण्या ।

पूतिघसः । सुगन्धमाजारी । शकृ.गोकुल । सु-
म.४६अ. । अयं पणस्रगुणः । See पणस्रगः ।

पूतितैला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वन-
उच्छ्रे । लठा कटुकौ । र.सा.सं । See पारा-
वतपदो । भैव.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रसे ।

पूतिदः । पुं । तरुविडाले । (ग.८५१ विडाल,
काष्ठे विडाल । वै.निघ. ।

पूतिदला । स्त्री । तेजपत्रे । तेजपत्रात् ।
च.द.वा.व्या.चि.एलातैले ।

पूतिनस्यम् (नासः) । स्त्री, पुं । नासारी-
गमदे । लक्षणं यथा — “दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूल-
संवासितो यस्य समीरणमु । निरिति पूतिर्मुखना-
सिकाभ्यां तत् पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥” सु.उ.
२२अ. । “तालुमूले मलैर्दृष्टेर्मांसतो मुखनासि-
कात् । श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिमांसं वदन्ति
तम् ॥” बा.उ.१८अ. ।

पूतिपत्रः । पुं । पृथुश्लिष्यश्याकाहसे । नङ्ग-
लो।वा.गछि । रा.नि.व.२ । पीतलोषे । वै.निघ. ।

पूतिपर्णः । पुं । करस्रहसे । उद्वरकत्रक्ष-
गछि । रा.नि.व.२ । इक्षुदीहसे । वै.निघ. ।

पूतिपल्लवा । स्त्री । राजसुष्याम् । शशाक-
गला । प.सु. । [प.सु. ।

पूतिपुष्पः । पुं । इक्षुदीहसे । जिशापूत्रा ।

पूतिपुष्पिका । स्त्री । मधुमातुलुङ्गहसे । (मो-
टा।वा । प.सु. । [ज्याम् । प.सु. । अम. ।

पूतिफलः (ला) (ली) । पुं, स्त्री । सोमरा-

पूतिमज्जा । स्त्री । इक्षुदीहसे । वै.निघ. ।

पूतिमयूर(रि)का । स्त्री । अजगन्धायाम् ।
रा.नि.व.४ । वन्यतुलसाम् । वै.निघ. ।

पूतिमारुतः । पुं । कर्कशौ । रा.नि.व.२२ ।
विल्लहसे । वै.निघ. ।

पूतिमांसम् । स्त्री । दुर्गन्धमांसं, पर्यषितमां-
सं । गुणाः — सयः प्रोणहरम् । राज.४प. ।

पूतिमूषिका । स्त्री । कुकुन्दयौ । वै.निघ. ।

पूतिमदः । पुं । अरिमदे । विट्थलित । रा.
नि.व.८ । [वै.निघ. ।

पूतिमुद्गला । स्त्री । गन्धदण्ये, रोहिषदण्ये ।

पूतिथोनिः । पुं । उपमृतानामके थोनिरीगे ।
च.द. ।

पूतिरक्तः । पुं । नासारीगमदे । निदा. ।

पूतिवर्वरी । स्त्री । वनतुलसाम् । वै.निघ. ।

पूतिवातः । पुं । विल्लहसे । र.सा. ।

पूतिहचः । पुं । श्याकाहसे । प.सु. ।

पूतिश्राकः । पुं । वकहसे । प.सु. । [त्रिका. ।

पूतिशारिजा । स्त्री । गन्धहृष्टे । थाटोमी ।

पूती । स्त्री । पूतीकरस्त्रे । वा.उ.३३अ. ।

पूतीकडयम् । स्त्री । करस्रदण्ये । कत्रक्ष, ना-
टाकत्रक्ष । भैव.शोथ.वि.हृक्षुष्कमुलाद्यतैले ।

पूतीकपत्रम् । स्त्री । करस्रपत्रे । च.द.गुण-
चि. । [करस्रपत्रे । सु.म.११अ. ।

पूतीकप्रवालः । पुं । करस्रपत्रे । कण्टकि-

पूत्यण्डः । पुं । कलूरीरुगे । नि. । गन्धकीटे ।
गो.पा.पा. । नि. । [तस्र. वै.निघ. ।

पूपः । पुं । पिष्टके । अम. । चन्द्रपनसे । अना-
पूपला । स्त्री । पिष्टकविशेषे । वड् । छे.च ।

पूपलिका । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पुनीविण-
य । सा गुहः पुष्टिकरी च । अ.वि.२५. । अ.सू.
२०५. ।

पूपालिका (ली) (पि[लि]का) । स्त्री ।
पिष्टकविशेषे । चिका. । छे.च. । सु.चि.२६५.
रावणकतकुमारतन्त्रे ।

पूय(न)म् । स्त्री । पुंजइतिस्थाते कृदे । पूंज् ।
अ.च. । पूयकरगणः यथा - "तकालेनैवधात्यादि-
यंयं वर्ग उदाहृतः । दोषसंजननी स्त्रियो विज्ञेयः
पूयवर्जनः ॥" सु. ।

पूयरक्तः । पुं, स्त्री । नासारोगविशेषे । तल्लक्षणं
यथा - "दाघैर्विदग्धैरखवापि जलोर्ललाटदेशमि-
हतस्य तैलु । नासा खवेत् पूयमष्टविमंशं तं पू-
यरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥" सु.उ.२०५. । "निच-
यादभिवाताहा पूयास्रङ्गासिका खवेत् । तपूयर-
क्तमाख्यातं शिरोदाहृजकारम् ॥" वा.उ.१६५. ।

पूय(या)स्त्रावः । पुं । नेत्रसास्त्रगतरोगविशे-
षे । छे. पूंज् अ.पु. । तल्लक्षणं - "पाकः सन्धौ
संखवेद्यश्च पूयं पूयास्त्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।" सु.
उ.२५. । अश्वस्य नेत्ररोगविशेषे । ज.द.२०५. ।

पूयारिः । पुं । निम्बवृक्षे । श.च. ।

पूयालसः । पुं । नेत्रसास्त्रगतरोगे । लक्षणं
यथा - "पाकः शोफः सन्धजः संखवेद्यः सान्द्र पू-
यं पूति पूयालसः सः ॥" सु.उ.२०५. ।

पूयासम् । स्त्री । पूय । वै.निघ. ।

पूरः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे, वीजपूरवृक्षे । टांता
लेपुर्ग्राह । प.सू. । खाद्यद्रव्यभेदे । पूर । वि-
का. । स्त्री । दाहगुणविधि । रा.नि.व.१२ ।

पूरकः (काहः) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । "मा-
तुलुङ्गे तु पूरकः ॥" रा.नि.व.११।२३ । वै.निघ. ।
स्त्री । वीजपूरकवृक्षे । सि.यो.मदा.चि. ।

पूरणम् । स्त्री । निम्बवृक्षप्रतिभिर्यन्त्रैः कषादौ
तैलादिपूरणकविधि । सु.सू.०५. । सुगन्धवर्ण ।

नागरसुसायाम् । अ.मा. । पूरणाधं पक
युज्यन्त्रणवेदनाविशेषे । सु.सू.२२५. ।
नैवायाम् । रस.चि.६५.सिद्धिसारलीह
ले. चरणि. ।

पूर(रि)णी । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । अं
पूरास्तम् । स्त्री । ठवाक्के । तैलुल ।
व.६ ।

पूरि(लि)का । स्त्री । पूरभरितापूपे ।
कट्टी अ.पु. । तत्साधनं यथा - "माष-
टिकां युष्मात् लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
टिकया पूर्णा समिता कृतपोलिका ।
पक्का सा पूरिका कथिता बुधैः ॥" गुणा-
व्या स्वादौ गुहः स्निग्धा बल्या पितासः
चक्षुस्त्रिजोहरी शोणो पाकि वातविनाशिनौ
हृत्पकापि चक्षुष्या रसपित्तहृत् ॥" भा.

पूरितम् । स्त्री । अन्ध । वै.निघ. ।

पूरुषः । पुं । मनुष्ये, पुरुषे । वै.निघ. ।

पूर्यकः । पुं । ताम्रचूर्णे । मे.निघ. ।

पूर्यकोषा । स्त्री । यवपिष्टमयमल्लद-
त्रपुलि । सु.चि.१०५. । [रा.नि

पूर्यकोष्ठा (ष्ठा) । स्त्री । नागरसुस

पूर्यगर्भा । स्त्री । पूरुषकोलिकायाम्
पि.टे. । वै.निघ. ।

पूर्यचन्द्र(र्णाभ)रसः । पुं । यक्षणां
पाठः - "सुतङ्गस्य सायगन्तां गङ्गां यदीह
हंयदेकघसम् । चन्द्र शङ्खं मौलिं लीहति
स्त्रीभूतं सुतुल्यं च दद्यात् । कुम्भाच्छिवांसं
विमद्याद्गोलकला भूधरं तं पुष्टेयु । चूर्णेकल
गवल्लीरसेन दद्यादेव । इत्येकमात्रम् । माष-
भ्यां पूर्यचन्द्र रसन्दम् ॥" रस.चि. ।
पूर्यचन्द्रसायने - कज्जलिः लौहं अश्वं प्र. ८
रौप्यभक्ष्य २ तो. वङ्गं ४ तो. खण्डे ताम्रं क
प्र. १ तो. जातीफलं लवङ्गं त्वक् एला जं
कर्पूरं प्रियङ्गुः सुस्तकं प्र. २ तो. । कुमारीत्रि-
रङ्गुरमेमोवयिला एरुण्डपत्रैरविव्य धान्यरा
दिनं स्थाप्यम् । वटी चणामा । मेघ. ।

पूर्यवीजः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.१

पूर्यका । स्त्री । नासास्त्रिजोपलिधि । वि

पृथः (व्यः) । पुं । तूतवले । वै. निघ. ।

पूर्वकर्म । स्त्री । रोगीत्यन्तेः प्राक् तत्तद्वाधिं प्रति यदादी क्रियते कर्म तस्मिन् । विविधकर्माद्यकर्मणि । तानि च पूर्वपञ्चाग्रधानरूपाणि बीषि । तच्च शल्यतन्त्रे शस्त्रकर्म, काये लहनादिविरिकान् कर्म, संशीघ्रस्य पावनं स्नेहनं स्नेदनञ्चेति । सु.सू.५.५. ।

पूर्वरूपम् । स्त्री । भाव्यामयपृष्ठके न तु दीपविशेषसूचके चिह्ने । तच्च द्विधं सामान्यविशेषमेवेति । “पूर्वरूपम् तद्वयेन विद्याज्ञाविनमासयम् । सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितं । विशिष्टमीयद्वात् स्यात् विशेषैश्च समन्वितम् । पूर्वरूपं विशिष्टं स्यात् व्यक्तं तद्वत्त्वं स्यात् ।” भा. । “प्रायपं येन लल्यते । उत्तिसुरामयो दीपविशेषानधिष्ठितः । लिङ्गमय्यक्तमन्त्राद्याधीनां तदधाययम् ॥” मा. नि. ।

पूर्ववायुः । पुं । पूर्वदिग्भवमाकते । गृहे वाग्रा । गुणाः—“पूर्वः सुमधुरः सिग्धी लवणश्चैव माकतः । गुरुर्विदाहजननी रक्तपित्ताभिवर्धनः । लवानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्धनः । वातलानां प्रशस्तश्च यस्तानां कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणकंददिविवर्धनः ॥” सु.सू.२०.५. ।

पूर्वसंस्था । स्त्री । प्रातःकाले ।

पूर्वाग्रः । पुं । लाज्यायाम् । थरे । श. चि. ।

पूर्वाङ्गः । पुं, स्त्री । अङ्गः पूर्वभागः, अग्रभागः वसन्तलक्षणसूचकः । सु.सू.६.५. । [रभसः ।

पूलकः । पुं । कटिप्रीथे । पौर्णमेरु पेटलो ।

पूषः । पुं । पीथे मासि । ब्रह्मदाकवले । तूत गाह् । अम. । [शु. । रा. नि. व. ८ ।

पूषकः । पुं । पारिशब्दे । तूत, अनामि पि.

पूषा । स्त्री । पाठायाम् । रा. नि. व. ६ ।

पृक्षा । स्त्री । पिडिङ्गनामकशक्तेः । पिडिङ्ग शीक । प. सु. । हिं पुरी । अन्. फिरिकिशाक । गुणाः—“पृक्षा स्वाधो हिमा वष्या तिका निखिलदीपनत् । कृष्णकृष्णविषस्नेदाश्वासवृत्तकृत् ॥” भा. पू. १. भ. । सु.सू. १८. प. एलादिः । पृक्षापुष्पे । च. द. वा. व्या. वि. महाराजप्रसारणीतैले, अष्टादशश-

निकप्रसारणीतैले । लताकक्याम् । वै. निघ. ।

पृथक्कृदः । पुं । अघोटवले । वै. निघ. ।

पृथक्त्वचा । स्त्री । सूयायां । र. मा. ।

पृथक्पत्रः । पुं । सप्तपर्णवले । वै. निघ. ।

पृथक्पर्णिका (पर्णी) । स्त्री । पृथिपर्णीष्वपे । रा. नि. व. ४ । वै. निघ. २. भ. जीर्णञ्च. वि. । सूयायाम् । मूर्ध्नि । रा. नि. व. १ ।

पृथगालुः । पुं । पिष्णाली । हृदि अन्तु । शक्ति शोषा । अन्तु । प. सु. ।

पृथग्बीजः । पुं । भक्ताकवले । रा. नि. व. ११ ।

पृथाजः । पुं । अर्जुनवले । रा. नि. व. ८ ।

पृथिका । स्त्री । शतपयाम् । श. मा. ।

पृथिवीकन्दः । पुं । भूकन्दे । वै. निघ. ।

पृथिवीगुणाः । पुं । अस्थिबर्धनखमांसरोमसु । र. स. र. ज्व. वि. ।

पृथिवीपतिः । पुं । अष्टभकौषधे । मे. ।

पृथिवीभवम् । स्त्री । सप्तिकाचारि । मोर । वै. निघ. ।

पृथुः । स्त्री । हिङ्गुपत्रायाम् । रा. नि. व. ६ । कृष्. जोरके । प. सु. भा. । स्थूलकृष्णजोरके । मोर । कृष्ण खोत्रे । गुणाः—कटुतिक्तोष्ण वातगन्धघ्नो आधानहरी दीपनी च । पुनर्नवायाम् । मंदार्या । धारिण्याम् । रा. नि. व. २१ । तरुधुधे । रा. नि. व. २ । अहिफेने । श. र. ।

पृथुकः । पुं, स्त्री । चिपटके । चि. ट. । हिं चडा । प. सु. । “हरितधान्यानि निम्बुअष्टसुशल-हतानि पृथकाचिपटसंज्ञाः ।” अचण. । “त्रौडयोऽयस्यैपक्तास्तु तपान्ते पृथकाः स्मृताः ।” रा. नि. व. १६ । गुणाः—बल्याः कफविष्टधकराश्च । वा. सु. ६. ५. । स्वादवः सिग्धा हृद्या कामवर्धनाश्च । रा. नि. व. १६ । सदुग्धस्य तस्य गुणाः—“सलीरा बं-हणा वष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।” भा. । एकव-धीये शिशौ । अर्धवर्षीये शिशौ । ७ मोमेरु नि-ष्ठु । रा. नि. व. १८ । [वै. निघ. । विश्व. ।

पृथुकन्दकम् । स्त्री । लणविशेषे । शुद्धेष्टप ।

पृथुका । स्त्री । बालिकायां । हिङ्गुपत्रायाम् । श. च. । अष्टतन्त्रुलायाम् । चि. ट. । वै. निघ. ।

पृथुकालुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । जाल आ-
लू । भा.पू.१भ. ।

पृथुकीलः । पुं । राजवदरे । रा.नि.व.११ ।

पृथुकण्णः । पुं । जीरके । वै.निघ. ।

पृथुगन्धा । स्त्री । गन्धश्याम् । वै.निघ. ।

पृथुच्छदः । पुं । शरपत्रकुशे । रा.नि.व.८ ।
अबोटहले । वै.निघ. ।

पृथुपत्रः (कः) । पुं । रक्तरोहिणे । रा.नि.व.७ ।

पृथुपलाशिका । स्त्री । श्याम् । रा.नि.व.६ ।

पृथुरोमा (न्) । पुं । मत्स्यभेदे । अकं.चि. ।

पृथुलः । पुं । दध्ने । गुन्दादणे । वै.निघ. ।

पृथुला । स्त्री । गुच्छासिनौदणे । रा.नि.व.८ ।
हिङ्गुपत्रायाम् । जटा. ।

पृथुवीजः (कः) । पुं । मसुरे । मूलत्रिकलाश्रि-
प सु. । रा.नि.व.१६ । विकङ्कतहले । वै.निघ. ।

पृथुशिखः (स्वा) (स्वी) । स्त्री । श्लोणा-
कभेदे । रा.नि.व.६ । पीतलोधि । असिशिखायाम् ।
वै.निघ. । [अ. ।

पृथुगिरा । स्त्री । कणजलोकायाम् । सु.सू.११ ।

पृथुशृङ्गकः । पुं । मेघविशेषे । दृष्टा । वै.निघ. ।

पृथुस्कन्धः । पुं । वनशूकरे । रा.नि.व.१६ ।

पृथूदरः । पुं । मेघे । हारा. ।

पृथ्वि(थ्वी)का । स्त्री । जीरके । मद.व.२ ।
हिङ्गुपत्रायाम् । सु.चि.२७. । स्थूलैलायाम् । रा.
नि.व.२१ । कणजीरकभेदे । युक्तपुनर्नवायाम् ।
रा.नि.व.६ । कणजीरके । च.म.५७. । च.द.र.
पि.चि. । अकंठले । एलायाम् । अम. । आदित्य-
भक्तायाम् । छण्डलश्रि । वै.निघ. । [व.१० ।

पृथ्वीकुरवकः । पुं । श्वेतमन्दारके । रा.नि. ।

पृथ्वीजम् । स्त्री । गङ्गलवणे । रा.नि.व.६ ।

पृथदाकुः । पुं । हस्तिनि । हले । उष्णा. । सपे ।
अम. । हस्तिके । व्याघ्रे । मे. ।

पृश्निः (श्री) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । ठाकूलिश्रि ।
श.र. । सु.चि.१०७. । [मा. ।

पृश्निका । स्त्री । जलवृक्षविशेषे । पाना । श.

पृश्निपर्णिका (शी) । स्त्री । ()
tes cordifolia. Uraria Jag
Syn. Doodia lagopodioides
ख्याततिलकाकसुपे । ठाकूलिश्रि ।
पीतवर्ण, पठौनी । मू. सेवरा । कं न
ते कोलाकुपोष्ठा । उत. कष्टपशि
अ. । गुणाः — “... विदीपघ्नी हृथीष
रा । हस्ति दाहज्वरशारकातिशयः
भा.पू.१भ.गु.व. । कटुः उष्णा का
वातरोगज्वरदाहत्रणोन्मादघ्नी च । र
च.द.ज्व.चि. । एतद्वत्स्नमैकाहिकज्व
च.द.ज्व.चि. । सु.सू.१८७. ।

पृषतः । पुं । श्वेतविन्दुहरिणविशेषे ।
गुणाः — “स्वादु शीतलं धारकं लघु
श्यासज्वरविदीपघ्नम् ।” भा. । रीहृत
खल्लसर्पविशेषे । सु.कल्प.४७. । स्त्री
भेदे । मे. ।

पृषन्तिः । पुं । जलविन्दुः ।

पृष्टिपर्णी । स्त्री । पृ. पृष्ण्याम् । पि

पृष्ठम् । स्त्री । तनुपत्रम् । रा.नि.व. ।

पृष्ठयन्त्रिः । पुं । रोगे । दूज ।

पृष्ठग्रहः । पुं । ग्रहस्य वातव्याधौ
यथा — “सत्त्वं पृष्ठग्रतश्चैव रमेति पि
च । तस्य पृष्ठग्रह रोगमूर्ध्वग्रीवस्य नि
ज.द.५३७. ।

पृष्ठचक्षुः । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

पृष्ठदृष्टिः । पुं । भङ्गके । रा.नि.व. ।

पृष्ठमर्शः । स्त्री । पृष्ठवंशगतवतुर्दंशः
यथा — कटीकतरुणे, कुतुन्दरे, नित
सन्धी, हृष्टी, अंसफलके, अंसौ । सु.५

पृष्ठरुचम् । स्त्री । मरिचे । वै.निघ. ।

पृष्ठवंशः । पुं । मेरुदण्डे, पृष्ठास्थनि
मित्रदण्डा । छे.च. । स शिशोः मासमा
ति । सुखबीधः ।

पृष्ठशृङ्गः । पुं । भारयुक्तशे । छे.च. ।

पृष्ठशृङ्गी (इन्) । पुं । महिषे । श.
सके । मे. । मेघे । वै.निघ. ।

पृष्ठक्षितिः । पुं । नन्दिहले । वै.निघ. ।

पृष्ठास्थि । स्त्री । कसेरी । गेरुमण्ड । रा.नि. व.१८ । तानि च ३५ । च.शा.७५. ।

पृष्ठाः । पुं । अत्रे । अम. । स्त्री । पृष्ठास्थिसम्-
ह । वै.निघ. ।

पृष्णिः । स्त्री । पार्णिभागे । उणा. ।

पेचः (कः) । पुं । उलूकपक्षिणि । (पेच) ।
अ.र. । अम. ।

पेचकी (इन्) । पुं । किरिषि । अ.र. ।

पेचिलः । पुं । हिरदे । शब्डी । चिका. ।

पेचुः (कः) । पुं । सुवुकन्दहले । भूकृन् ग्री-
छ । केमुकहले । (कं) उ ग्राह । र.मा. । नाडीच-
शक्ति । पेचुके । कट्ट. चिका. ।

पेचुका । स्त्री । पेचुके । कट्ट. शक । केमुके ।
(कं) उ । र.मा. ।

पेचुनी (ली) । स्त्री । पेचुकशके । कट्ट. श-
क । चिका. । केमुके । (कं) उ । र.मा. ।

पेटकः (टिका, टी) । पुं, स्त्री । (Abu-
tilon Indicum,) कुवेराव्याम् । (पेटात्रि ।
र.मा. । हिं कुङ्कनी । पारस्य. दरखते सेरा । आर.
समुलघौर । ता. टी । भेष. बाल. चि. । च.द. ।
“पेटेटी पाठामूलात् ।”

पेड़म् । स्त्री । घृते । अष्टते । उणा. ।

पेड़ो । स्त्री । पेटिकायाम् । (पेटात्रि । वना-
लुके । वै.निघ. ।

पेयम् । स्त्री । अष्टविधान्यातमात्रे । रा.नि.व.
२० । जलि । मी. । दुग्धे । अ.च. ।

पेया । स्त्री । अल्पसिक्थपेयद्रव्ये । सा च पचद-
शगुणैर्जलेः सिध्यति । गणविशेषः । “तीर्थे पच-
दशगुणे सिद्धा पेयाल्पसिक्थका ।” प.सु. । सि-
क्थसमन्विता पेया । “पेया सिक्थसमन्विता ।”
प.प्र.२ख. । तच्छुलापेचया एकादशगुणे वारिणि
सिद्धा । च.द.ज्व.चि. । “निर्द्रव्या प्राकृता पेया
तत्तदाङ्गिमतच्छुलेः ।” इति च खल्वणम् । हमा-
द्रिः । गुणाः—मलानुलोमनी पथ्या दीपनी पा-
चनी क्षुण्णाम्बुनिदीम्बल्लुङ्गिबिरीगज्वरघ्नौ च ।

वा.सू.१५५. । “द्रवाचिका घना सिक्था चतुर-
शगुणे जले । सिद्धा पेया पुष्यैर्द्रव्या... ।” “पेया
खलुतरा पेया याद्विषी भातुपुट्टा ।” प.प्र.२ख. ।
आर्द्रके । आर्द्रा । प.सु. । शतपुष्यायाम् । अ.च. ।
खल्वमण्डे । मी. । कवाये । वै.निघ. ।

पेयु(यू)षः । पुं, स्त्री । नवप्रसूतायाः गोः सम-
दिनाभ्यन्तरीणदुग्धे । गौजला दूध । “आसप्रात-
प्रसवात् क्षीरं पेयुषमुच्यते ।” र.मा. । प्रत्ययहते ।
वै.निघ. ।

पेर(रो)जम् । स्त्री । खनामख्यातीपरत्वविशेषे ।
पेरीजा इति पारस्ये । तच्च भस्माङ्गहरितभेदेन
द्विविधम् । गुणाः—अतिकषायं सधुरम् अतिदी-
पनं शूलादिहरं तत्संयोगेन स्थावरजङ्गमोभयविध-
विषं हन्याच्च । रा.नि.व.११ ।

पेलम् । स्त्री । अण्डकोषे । (हणि) । छ.च. ।
सूत्रांशि । वै.निघ. ।

पेली (इन्) । पुं । घोटके । वै.निघ. ।

पेलुवासः । पुं । कालसरटे । वै.निघ. ।

पेयस्कत् । पुं । कीटविशेषे । कूमीट्रे (पौक) ।
वै.निघ. । पेयस्कत् इति शब्दकल्पद्रुमः ।

पेयिः । स्त्री । डिम्बे । अम. । आदकादिदि-
दले । वै.निघ. । आमादिशलाटी । आमुट्ट
आदि । खण्डीकृतार्द्रकशलाटी । “हरितार्द्रकस्य
शस्त्रकृत्तान्ना दीर्घाकारा अवयवाः पेययः उच्य-
न्ते ।” वा.चि.७५. ।

पेयी (पी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.
१२ । मांसपिण्ड्याम् । मांसपेयौ । साकल्येन
पच पेयीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि
शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः, कीर्वां प्रसूई चतुर्विं-
शति । तत्र पादाङ्गुलिषु १५ । पदे १० । पा-
दोपरिर्ज्वरसन्निविष्टाः १० । गुल्फयोः १० । गु-
ल्फजालन्तरे २० । जानुनि ५ । करी-२० । वङ्गणे
१० । शतम् एवमेकास्मिन् सकथानि भवन्ति । ए-
तेनेतरसकथिवाह व्याख्यातो । पायौ १ । मेट्रे
१ । सिवनी १ । वषणयोः २ । स्फिषीः १० ।
वर्माशिरसि २ । उदरे ५ । नाभ्यां १ । पृष्ठी-
सन्निविष्टाः ५ + ५ । पार्श्वयोः ६ । वक्षसि १० ।
अवकांसी पति समन्तात् ७ । हृदयमाश्रयोः

६ । यक्तुभीक्षुक्षु ६ । बीवायां ४ । हवीः
८ । काकलक-गलयोः २ । तालुभि २ । जिह्वा
यां १ । भीलयोः २ । चीषायां २ । नेत्रयोः २ ।
कर्णयोः २ । गण्डयोः ४ । ललाटे ४ । शिरसि
१ । इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि । “शिरा
स्त्रायुस्त्रिपल्वाणि सम्प्रयथ शरीरिणां । पेशीभिः
संहतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥” स्त्रीषाञ्च
विंशतिरधिकाः । दश तासां सनयोरिकैकस्मिन्
पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिहृष्टिः । अपस्थ-
पथे चतस्रः तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो हे मुखस्थिते
वास्त्रे च प्रहते हे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्त्रिः । शु-
क्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्त्रिस्त्र एव । सु.शा.५अ. । “यथा-
र्थमुष्मणा युक्तो वायुः स्तीतांसि दारयेत् । अनुप्र-
विश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । स्त्रीषामपि
भवन्त्येताः किं कुर्विशतितरराः । गर्भाशये गर्भ-
मार्गे योनीं च सनयोरपि ॥” भा. । पलिडिम्बे ।
अम. ।

पेशीकोपः । पुं । अण्डे । डिम । च.टी. ।

पेयण्डम् । स्त्री । मांसगीलके । वै.निघ. ।

पेणः । पुं । स्त्री । त्रिधारस्तुहीह्वे । (तर्कौटो
मिष् । खल्ले । स्त्री । पीडने । चूर्णने । श.च. ।

पेहिता । स्त्री । प्रसारण्यो । शक्रभांश्चिन्ना ।
वै.निघ. ।

पैङ्गिः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

पैज(स्तु)षः । पुं । कर्णे । डे.च. ।

पैठरम् । स्त्री । स्थालीपकमांसादौ । अम. ।

पैत्तः (त्तिकः) । पुं । तिलचुपे । डिल शङ्खि ।
प.सु. । पिप्तसम्भवे रोगे । रा.नि.व.२० ।

पैत्तिकी । स्त्री । योनिव्यापदविशेषे । ललचं
यथा—“यथाखेर्दृष्येर्दृष्टं पिप्तं योनिमुपाश्रितम् ।
करोति दाहपाकोष्ठापुतिगन्धज्वरान्मिताम् । श्र-
मोष्णभूरुक्कृष्णपनीलपोतासितास्रवाम् । सा व्यापत्
पैत्तिकी ॥” वा.उ.३३अ. ।

पैटी । स्त्री । विविधधान्यविकारजाते अस्म-
द्ये । (धेनो मूत्रे । एषा मादकले ह्रीनतसा ।

“पैटी पुनर्विविधान्यविकारजाता ख्याता मदा-
धिकतयात्र च पूर्वपूर्वो ।” गुणाः—कटूणा ती-
क्ष्णा मधुरा क्षतिदापनी च । रा.नि.व.१४ । “पै-

टी सन्दीपनी गत्याकफक्ष्मातनाशिः
पाण्डुरोगाणां कारिणी बहुधा मत
१२अ. ।

पैष्टिकम् । स्त्री । पैटीमध्ये । वि.३

पीगण्डः । पुं । अपीगण्डे । दम
गक । इला. ।

पीटगलः । पुं । नले । नल. ।
खागङ्गे । थागुडा । र.मा. । वदरह्वे
मे. । वैकरज्जातीयसर्पविशेषे । अ-
गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः । सु.
काशह्वे । त्रिका. ।

पीटा । स्त्री । स्त्रीपुंसलक्षणायां ना
रा. । चुक्रिकायाम् । भा. ।

पीटाहिका । स्त्री । गुह्यायाम् ।

पीटिकः । पुं । विस्फीटके । कश्चित्

पीडः । पुं । कपालास्थितले । रा.

पोतः (कः) । पुं । शिशौ । वैमाणि
रा.नि.व.१८ । दशवर्षिककारिणि ।

पोतकी । स्त्री । उपोदिकायाम् ।
हे । भा.नि.४भ.गर्भ.चि. । श्यामाकर्पा
नि.व.१२ ।

पोताण्डः । पुं । अण्डः । कारोगमे
—“शूनौ पक्षौ तुरङ्गं मुक्तौ यस्य
त्रिकसम्भेन युक्तस्य त. ताण्डमादिष्टं
द.५०अ. ।

पोताधानम् । पुं । शिशुमौनपुष्टे
पोतान्तरकौट् । गुणाः—“पोताधानं
सुखिन्धं लघुरीचनम् ।” राज.२प. ।

पोतासः । पुं । कर्पूरविशेषे । स्त्री
रा.नि.व.१२ ।

पोतिका । स्त्री । शताह्वचुपे । रा.
मलवारदेशीयोपोदिकाविशेषे । मूलपो
रा.नि.व.७ ।

पोत्रम् । स्त्री । वज्रे । शक्रसुखायभां
पुनः । मे. ।

पोचायुधः । पुं । शक्रे । रा.नि.व.१

पौविदंद्वाजम् । स्त्री । एकरदनजरवे । वै. निघ. ।

पौवी (इन्) । पुं । एकरे । अम. ।

पौथकी । स्त्री । बालानां नेत्रवर्त्मजरोगविशेषः । लक्षणं — “कण्डूलावान्तिता गुर्वी रक्तसर्पपसञ्चि-
भाः । पिङ्गाश्च कृञ्चल्यः पौथश्च इति संज्ञि-
ताः ॥” सु.उ.३.२७. ।

पौटिका । स्त्री । कलन्वीशक्तिः । प.सु. ।

पौलः (कः) । पुं । कटिमेधे । पाञ्चतन्त्रे । प.टी.भ. ।

पौलिका (ली) । स्त्री । पिष्टकमेदे । पाञ्चतन्त्रे । चिका । यथा — “कुप्यात् समितयातीव तन्वी पर्यटिका ततः । स्वेदयेत्ततः कौ तान् पौलि-
कां तां जगुंधाः ।” गुणाः — मण्डकवत् । भा. ।

पौषयिदुः । पुं । कौकिलि । उषा. ।

पौष्टा (ष्टु) । पुं । पूतिकरश्च । श.च. ।

पौगण्डम् । स्त्री । पौगण्डवस्थायाम् । तच्च ष-
ष्ठाब्दात् दशमोऽप्यन्तम् । रा.नि.व.१८ ।

पौण्डरीयः (कः) । पुं, स्त्री । प्रपौण्डरीकर-
श्च । पू.उ.त्रिंशो गाष्ट्र । रा.नि.व.१२ ।

पौण्ड्र्यम् । स्त्री । प्रपौण्डरीके । पू.उ.त्रिंशो ।
रा.नि.व.१२ । स्थलपद्मं । वै.निघ. ।

पौण्ड्र (ण्डि)कः । पुं । पण्डके । पू.उ.त्रिंशो-
श्च । र.मा. । श.मा. । लावपलिणं । वै.निघ. ।

पौतवम् । स्त्री । परिमाणं । अ.टी.भ. ।

पौतिनासिक्यम् । स्त्री । नासिकारोगे । पौ-
नसे । पौनस्ये । निदा. ।

पौत्रिकम् । स्त्री । पुत्रिकानाममलिकाभिरा-
योजिते घृतवर्णमधुनि । पौत्रिकं मधु । जटा. ।
“अत्रज्ञा मलिकाः पिङ्गाः पुत्रिका इति कौर्त्ति-
नाः । तज्ज्ञातं मधु धीमहिः पौत्रिकं समुदाह-
तम् ॥” गुणाः — रुक्म उष्णं रक्तपित्ताहृष्टं घ-
तवर्णं च । रा.नि.व.१४ ।

पौत्रिकमशर्करा । स्त्री । पौत्रिकमधुऋतशर्करा-
याम् । गुणाः — तप्तपुष्पव्याः । रा.नि.व.१४ ।

पौनर्णवः । पुं । सन्निपातज्वरमेदः । लक्षणं

— “उत्थिय यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तात् जिताश्व-
मुच्छसिति । तं पौनर्णवमुष्टं विचित्रकटं विज्ञा-
नीयात् ॥” भल्लकौतम् । [१२.]

पौपिकः । वि । अपूपनिर्गन्धदोषः । सु.कल्प.

पौरम् । स्त्री । सुगन्धवर्णः । रात्रिकपूत्र । अम. ।
पुं । बोधि । नखीनामगन्धद्रव्यं । वै.निघ. ।

पौरसः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्यं । वै.निघ. ।

पौरुषम् । स्त्री । शकघाती । रा.नि.व.१८ । से-
हने । सु.नि.३७. । ऊर्ध्वनिष्ठतदीः पाणिपुरुषप-
रिमाणे । चिका । इह जगति कृते कर्मणि ।
“तत् पौरुषं यत्किञ्च कर्म दृष्टम् ।” च.शा.२.२. ।

पौरुषः । पुं । नरः । पुत्रागवले । चिका ।

पौरोगवः । पुं । पाकशालाध्यवे । अम. ।

पौलिः । स्त्री । पौलित्तायाम् । पाकावस्थायान्त-
यवादी । अम. ।

पौषः । पुं । वर्षस्थ नवमे मासे । अम. ।

पौष्करम् । स्त्री । पुष्करमूलं । पू.उ.त्रिंशो । क-
हमेदः । कू.उ.वि.१०. । रा.नि.व.६ । मद.व.१ ।
सि.यो.यस्म.वि.त्रयोदशाङ्गगुग्गुली । “पौष्कराति-
विधेः ।” सि.यो.कफज्वरावलहे । “कटुफलं पौ-
ष्करं शङ्खी ।” च.द.क.क.च.च.निम्बविदः । “श-
टीमूलनिम्बपौष्करम् ।” पद्ममूलं । हृहज्वरकायमो-
दके । एरण्डमूलं । वै.निघ.शास.चि.दशमूलयवा-
म्बान् । स्थलपद्मं । वै.निघ. ।

पौष्करमूलम् } स्त्री । पुष्करमूलं । मद.व.१ ।
पौष्कराह्वयम् }

पौष्टिकम् । स्त्री । पुष्टिकरीपद्मं । पुष्टिकर-
व्यगणे । यथा — “चतुर्धा तु तुगावीरी चन्द्रग्री-
ऽष्टवर्गकः । हीपः सारवचा विस्त्रं लक् पञ्च नागके-
शरम् । तालीशपञ्चं लक्वीरी लवा गोसुररीहि-
णी । कपिकच्छूतीयवल्लीमूलं पौष्टिको गणः ॥”
अर्क.वि. । सौरिकाले गावाच्छादनवस्त्रमेदः । क-
दाहि । गुणाः — आयुष्यत्वं धनचिह्नत्वं शचित्वं रु-
पविराजनत्वञ्च । राज. ।

पौष्यम् । स्त्री । पुष्यरणी । वै.निघ. ।

पौष्य (ष्य)कम् । स्त्री । पुष्याग्ने । रा.नि.व.
१३ । वै.निघ. ।

प्रकरम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । मे. ।

प्रकगी । स्त्री । श्करीगे । निदानम् ।

प्रकाण्डः । पुं । तरोः सुखपथेनभागे ।
शुद्धि । रा.नि.व.२ ।

प्रकाण्डरः । पुं । वले । श.च. ।

प्रकाश(क)म् । क्ली । कांश्चे । कौन् । हे.च. ।

प्रकाश(क)ज्ञाता । पुं । कुकुटे । श.च. ।

प्रकीर्णः । पुं.क्ली । पूतिकरञ्ज । नाटो । कद्रश्च ।
रा.नि.व.६ । चामरे । त्रिका. । [मे. ।

प्रकीर्णकम् । क्ली । चामरे । अम. । पुं । अश्वे ।

प्रकीर्त्यः (कः) । पुं, स्त्री । पूतिकरञ्ज ।
नाटो । कद्रश्च । रा.मा. । वा.सू.१५.अ. । “श्वेत-
वाहप्रकीर्त्या ।” रोद्राकरञ्ज । त्रिष्ठो । रा.नि.व.
६।२२ । कण्टकीकरञ्ज । “कण्टकीविटपकर-
ञ्ज ।” सु.सू.२८.अ.कफशमने । ड. । च.सू.१५.
फलनीव. ।

प्रकुचः । पुं । पले । ८ तो. । प.प.१ख. ।

प्रकुलम् । क्ली । सुन्दरदेहे । त्रिका. ।

प्रकृतिः । स्त्री । शक्तौ । शिञ्चे । योनी । त्रि-
का. । आहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविके गुणा-
दिगुणयोगे । च.चि.१.अ. । आकाशादिपञ्चतन्मात्रं
मुद्रिः भलप्रकृतिरुद्गारा श्रेष्ठमहामुलममुद्गार-
पे कारणे । च.शा.१.अ. । अष्टरूपमखिलस्य जगतः
सम्भवहेतुरयत्कं नाम । महत्तत्त्वादयः सप्त महा-
नहकारः पञ्चतन्मात्रवन्ति । प्रकृतिर्महानहकारः
पञ्च तन्मात्राणीति अष्ट प्रकृतयः । प्रकृतिपुरुषमा-
ध्याम् — अनदिदत्तम् । अनन्तम् । अलिङ्ग्यं नि-
त्यत्वं सर्वगतत्वञ्च । वैधर्म्यं यथा — सा च अद्वि-
ता त्रिगुणा वीजधर्मिणी प्रसवधर्मिणी अमयस्य
धर्मिणी चेति । पुरुषस्तु तद्विपरीतधर्मिणी । त-
स्या गुणाः — सत्त्वरजस्तमांसीति । भा.सू.१.भ. ।
स्वभावे । वातादिमदेन प्रकृतयः सप्त । “शकेशो-
हितसंयोगे यो दीपस्तुल्यो भवेत् । प्रकृतिर्जायते
तेन ।” सु.शा.४.अ. । “शुक्राष्टगर्भिणीभी-
ज्यचेतागभाशयान्तरे । यः स्याद्दीर्घोऽधिकक्षेपेन प्र-
कृतिः सप्रदादिता ।” तेषु — जागरुकोऽन्तःकेश-
वातप्रकृतिः । अकालपलितोदि । पित्तप्रकृतिः ।

श्यामकेशादिः श्लेष्मप्रकृतिः । एवं हिरुपादिदंष्ट्रां
विप्रकृतिः । वा. । [च.सू.१५.अ.

प्रकृतिभोजनम् । क्ली । स्वाभाविकाहारि

प्रकृतिवर्णः । त्रि । गात्रसवर्णे । च.सू.१८.अ. ।

प्रकृतिविघातः । पुं । प्रकृतेर्विकृतिजनको-
पयोगे । स च कटुतिक्तकषायसारोष्णानां द्रव्या-
णामुपयोगरूपः । यद्यन्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरी-
षप्रत्यनीकभूतं तस्यादिति । च.वि.७.अ. ।

प्रकोथः । त्रि । पूतिभावापन्ने । पठा । “प्रको-
थोदकावगाहनात् ।” सु.चि.२३.अ. ।

प्रकोपः (नम्) । पुं, क्ली । चांभे । चाञ्चये ।
वे.निघ. । वातादीनां सङ्गीभहेतौ । ते च बहुधा
तत्र वातस्य प्रकोपनं बलवद्बिग्रहादि । पित्तस्य
क्रीधशीकभयादि । कफस्य दिवास्वप्नादि । पित्त-
प्रकोपनमेव पित्तस्येति । अटुभेदे वातादिप्रकोपः
यथा — “वर्षावायुः कुप्यतेऽन्नः शरत्सु लौनी वा-
युः कुप्यते पित्तरीगे । लीयते पित्तं शैशवे श्लेष्म-
कृन्ने हेमले वा चैयमानस्तथापि । कोपं याति
श्लेष्मरीगे वसने तस्माच्छान्तिः श्लेष्मरीगस्य ची-
ष्णे । पित्तं याति कीपितां शीमकालं दृष्टा शान्तिः
पैतिकी वार्षिके च ॥” अथ वायुप्रकोपः — “तथा
वातस्यपुर्वीषस्य रीधात् कषायानिशीतान्निशाजा-
गरेषु । व्यवयिष्य वाहयमाजतिमुन्मत्तान् प्राय-
शी भाषयेनातिभीत्या । सुखंरतिस्वार्तिकैः क-
टुभिस्तथा दोलाश्चकोष्ठकैर्याममावे । रक्षे वा खरे
कुप्रे मन्दिरं वा भवेन्मारुतस्य प्रकोपो नरस्य ।
सुशीते दिने दुहिने स्नानपीते परां निशाजागरे
वासरे च । वर्षासु वै केवलं यः कोपं मरुत्स-
वितो याति वै भुक्तोऽर्थे । मसूराः कलायाश्च नि-
पातकाश्च सङ्गमापयन्ता यवाश्चामलाः सुः । स-
हा चामला कृष्णकायाः प्रदिष्टा हिमाः कङ्कुनीवा-
ररक्ताश्च शाल्याः । तथा कीरदूधश्च श्यामाश्च एतेः
कृतं चीदनञ्च यवागूयूतं वा । कलिङ्गानि वामू-
कचिक्कीकपूयः पलाशुस्तथा गृध्रनं कन्दशाकम् ।
इमान् सेवितान्यथमेति प्रकोपं समीरस्य चीतः
सुरासम्भवन् । अतो यवतो रजनीयं मनुष्यैः शुभं
वेहसे त्वं सदा रोगशान्तिम् ॥” अथ पित्तप्रकोपः
— “अत्युष्णकटुस्त्रुत्वेर्विदाहः । द्रव्यैः ससिन्धुसुरासि-
वनेन । घर्मेण क्रोधेन वा स्वेदनेन व्यवधेन वा

याति कोपश्च पितम् । कुलशठकीयुषमुत्तार्कशि
युष्टीसर्वपाराजिकाशकमेव । निशाजामरेणापि
युहे यस्य वा चनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः । अ
स्तेन वा चीष्काले शरत्सु भृशं वासरे मध्यमे वा
निशीथे । जीर्णं रसे भुक्तमात्रे प्रकोपः प्रदिष्टः
कोविदैः स्थापितकोपः ॥” अथ कफप्रकोपः—
“निशाजामरे वासरे वातिनिद्रासुषीतोदकासिवने
शीतले वा । पशुपानपीयूषेषु भिल्लैर्लु तथा
रज्रनेः कन्दशकैर्यापि । अतिस्निग्धसंसेवने
भोजने च प्रदिष्टः कफस्य प्रकोपो वसले । दि
नान्ते प्रभाते निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपि
भुक्ते न जौणे । प्रदिष्टो बुधैः कोविदैरेव रोगः
कफोत्पत्तिजन्यो हि कष्टप्रयुक्तः । सशीतेऽथवा
शीतकाले निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपि
भुक्तेः । न जीर्णं प्रदिष्टः सुधी रोगवेगः निदानं
कफस्थिते चीर्णं सुधोभिः ॥” अथ हृन्तजप्रकोपः
—“यदा विपर्ययासगते ऋतौ च प्रकोपनं यस्य
यथा प्रदिष्टं । तत्संवसानस्य नरस्य रोगः स्याद्
ऋतौ नाम विकारकारी । यस्मिन् ऋतौ वात-
विकार उत्कृष्टस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनानि । सं-
सेवते वा मनुजसदास्थ भवेत् प्रकोपः कफपित-
योश्च ॥ यस्मिन् मरुत्कथ्यति सेवते यः पित्तस्य
कोपप्रकराणि यानि । विपर्ययो वा चतुर्धात्ययोश्च
स पित्तवातप्रभवस्तदा स्यात् ॥” अथ सन्निपातो-
त्पत्तिः—“विपर्ययासगते काले रसे विपरिसेवि-
ते । तदा स्यात् सन्निपातो हि रोगीपद्रवकार-
कः ॥” इति । अत्रि.प्र.अ. । [१८]

प्रकोष्ठः । पुं । कूर्परपाणिमध्यभागे । रा.नि.व.

प्रक्रिया । स्त्री । औषधादिक्रियायाम् । चिकि-
त्सायाम् ।

प्रक्रिन्नः । त्रि । अतिकेदयुक्ते । रोगे । भा. ।

प्रक्रिन्नवर्त्मा । पुं । नेत्ररोगविशेषे, क्रिन्नवर्त्मा

प्रक्लेदः । पुं । आद्रतायाम् । भा.४भ.ना.रो.चि. ।

“प्रक्लेदमायाति च धूयते च ।” [वा.चि.६अ. ।

प्रकथितः । त्रि । श्रुते । प्रमथारूपेण श्रुते ।

प्रखरः । पुं । सद्भाहे । त्रिका. । कुकुरे । अथ-
तरे । मे. ।

प्रगण्डः । पुं । कूर्परसमध्यभागे । कशूरे ह-
हेते वृक्षेण पृथग् । रा.नि.व.१८ ।

प्रगतजानुः (कः) । त्रि । दूरगतजानी ।

प्रगन्धः । पुं । पर्यटके । रा.नि.व.५ ।

प्रग्रहः । पुं । ऋस्वारम्बधवे । मे. । सु.कल्प.७

अ. । तुलामुत्रे । अम. । हस्ते । सुवर्णे । वै.निघ. ।
कर्णिकारहवे । रा.नि.व.६ ।

प्रग्राहः । पुं । तुलामुत्रे । मे. ।

प्रघणः । पुं । ताम्रपात्रे । लोहसुद्धरे । मे. ।

प्रघनः । पुं । सुदृजतिभेदे । वै.निघ. ।

प्रचण्डः । पुं । शक्तकरवोर । मे. । त्रि । अयुष्णे ।

प्रचण्डमूर्त्तिः । पुं । वरुणहवे । श.च. ।

प्रचण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

प्रचयः । पुं । उच्छये । भा. ।

प्रचलः । पुं । मयूरे । वै.निघ. । (कः) । सी-
स्यकौटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

प्रचला । स्त्री । सरटे । शिबुशिष्टे । वै.निघ. ।

प्रचलाकः । पुं । सर्वे । मयूरपुच्छे । मे. । सु.
वि.१८अ. ।

प्रचलाक्री (इन्) । पुं । सर्वे । मयूरे । त्रिका. ।

प्रचलाहः । पुं । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

प्रचलितः । पुं । सद्योन्नतविशेषे । वै.निघ. ।

प्रचारः । पुं । अश्वस्य श्लेष्मिकालिरोगे । ललचं

—“प्रच्छादयति यद्वाष्टिं मांसं पथ्यलवर्हितम् ।

प्रचारकाख्यं तं विद्यान्नचरोगं कफान्वितम् ॥” अ.
द.२० अ. ।

प्रचेतसी । स्त्री । कटफलहवे । रा.नि.व.६ ।

प्रचेलम् । स्त्री । पीतचल्ने । श.च. । पीतसुद्धे ।
वै.निघ. ।

प्रचेलकः । पुं । अश्वे । श.मा. ।

प्रचेलुकः । पुं । मानभेदे । पाणि. । त्रिका. ।

प्रचोद(दि)नी । स्त्री । कण्टकांश्याम् । अम. ।

दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

प्रच्छेदनम् । स्त्री । वमने । मेघ. ।

प्रच्छेदिका । स्त्री । वालौ । ह.च. ।

प्रच्छादनम् । स्त्री । नेत्रच्छेदे । अ.द.२अ. ।

उत्तरीयदन्ते । ह.च. ।

प्रच्छानम् । स्त्री । छेदने, रक्तसाये । सु.कल्प.
१५। सु.चि.सुद्रो.चि. “प्रच्छानैर्वा जलीकामिः।”

प्रजननम् । स्त्री । गर्भधारणे । यौनौ । मे. ।

प्रजल्पः । पुं । अतिभाषणे । वै.निघ. ।

प्रजाता । स्त्री । प्रमृतायाम् । अम. ।

प्रजादा । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.नि.व.४।

प्रजादानम् । स्त्री । रीत्ये । श.च. ।

प्रजाहितम् । स्त्री । जले । श.मा. । [१६ ।

प्रज्ञविप्रियः । पुं । षष्ठिकथाम्ये । रा.नि.व.

प्रज्ञापराधः । पुं । अहितसेवनातिव्यवाया
दौ । तदुक्तं — “धीष्टितिष्मृतिविभटः कर्म यत्
कुरुतेऽपमम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सज्वेदीष-
प्रकीपनम् । कर्मकालातिपातश्च मित्यारम्भश्च क-
र्मणाम् । ज्ञातानां स्वयमर्थानामाहितानां निषेव-
णम् ।” च. । [प.सु. ।

प्रण(ना)लसः । पुं । जीवशक्ते । वास्तुके ।

प्रणालिका (जी) । स्त्री । जलनिर्गममाणे ।
हारा. । नखनलिकायां । नग्रा प्रिवत् नलि ।
च.द.नखाधिकारे ।

प्रतना (नी) । स्त्री । गोजिह्वायाम् । गो.जि-
ह्वा. भा.क. । रा.नि.व.४ । वाय्वालके । वै.निघ. ।

प्रतमकः । पुं । आसुरोगमदे । उग्रकथाम् ।
लक्षणं — “ज्वरमूर्च्छापरितस्य विद्याप्रतमकान्तु
तम् । उदावर्त्तरोजोर्गोक्तप्रकायनिरोधजः ।
तमसा वर्ततेऽर्थे शीतेश्चाय प्रशाम्यति । मज्जतस्त-
मसौवास्त विद्यात् प्रतमकं तु तम् ॥” सा.नि. ।

प्रतरः (सन्धिः) । पुं । शीतोद्देगलसन्धिः । स
च शीवाष्टदण्डयोः सन्धिः । भा. । सु.श. ५५. ।

प्रतलः । पुं । संहतविस्तारानुतिकरे । रा.नि.व.
१८ । [अ. । See सोमः ।

प्रतानवान् । पुं । सोमलतामदे । सु.चि.२६

प्रतानिका (निनी) । स्त्री । प्रसारणायाम् ।
गङ्गाश्लिष्टा । शारिवायाम् । एनलुभूत् । रा.
नि.व.५।१२ । [रा.नि.व.१० ।

प्रतापः (वान्) । पुं । अकृतये । शुक्ताकौ ।

प्रतापतपनः (रसः) । पुं । सन्निपातञ्चरा

धिकारी रसः । “गन्धको हि शुभं मृतं तालकं लौ-
टङ्गणे । खरैरं साचिकाचारं सन्निहां हि-
समं । रसेन महितस्मिण्डं निर्मास्यैर्हमिगुण्ड्यो
अष्टयामस्यैत्कूयान् निरुध्य सिकताद्वये । त-
सिद्धं समुदाय रक्तिकामाद्रिकेण च । सं-
..... ॥” रस.कौ. । [अम

प्रतापसः । पुं । श्वेतार्कं । अथ अकम्

प्रतिकर्म । स्त्री । प्रतिक्रियायाम् । उपाये
सु.कल्प.५५. । प्रसाधने । अम. ।

प्रतिकीर्णः । वि. । मलादिव्याप्ति । च.इ. ।

प्रतिखुरः । पुं । मृदगभमदे । “निःसृतहन्
पादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः ।” सु.शा.८५. ।

प्रतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४

प्रतिघः । पुं । मूर्च्छायाम् । श.र. ।

प्रतिघ्नम् । स्त्री । अङ्गे । श.च. ।

प्रतिच्छाया । स्त्री । जलादशोतपादिषु प्रति-
फलितशरीरच्छायायाम् । अतिविक्षित शरीरे-
त छान्ति । “प्रतिप्रमाणसंस्थानां जलादशोतपादि-
षु । छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभा-
या ॥” च.इ.७५. ।

प्रतिजिह्वा (द्विका) । स्त्री । मूलजिह्वा-
याम् । अलि जिह्वा । रा.नि.व.१८ । त्रिका. ।

प्रतिज्ञा । स्त्री । साध्यवचने । “प्रतिज्ञा नाम
साध्यवचनं, यथा नित्यः पुरुष इति ।” च.वि.
८५. ।

प्रतिज्ञाहानिः । पुं । अप्रतिष्ठाहीतयाः
प्रतिज्ञायाः पर्यनुयोगेन परित्यागे । च.वि.८५. ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्तः । पुं । सिद्धान्तविशेषः ।

See सिद्धान्तः ।

प्रतितूणी । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं
— “शुद्धोपस्थोत्थितः सैव प्रतितूणीं विधाविता ।
वैभैः प्रकाशयं याति प्रतूणीं चेह सोच्यते ॥”
सा.नि. । “तूण्याच्च प्रतितूण्याच्च प्रशसाः सेहव-
सायः । पिबेदा सेहलवणं पिबेत्पलादिमथास्त्रुना ।
उत्पन्नं रामठचारप्रगादमथवा हृतम् ॥” सु.नि.
१५. । [रा.नि.व.७ ।

प्रतिपत्रफला । स्त्री । जुद्धकारवेदिकायाम् ।

प्रतिपर्णशिफा । स्त्री। द्रवत्वा । रा. नि. व. ५।

प्रतिपिष्टः । वि। अस्थिभ्यपिष्टे, उल्पिष्टे ।
भा. म. ३७. । [प्र. चि. ।

प्रतिबला । स्त्री। अतिबलायाम् । चि. क्र. क.

प्रतिमर्षः । पुं। शिरोवस्तिविशेषे । स चा
बालं प्रयोज्यः । “जन्मप्रभृति बालस्य प्रतिमर्षो
विधीयते ।” रत्नमालासंग्रहः । “ईषदुर्लभनात्
खंडो यावद्भक्तं प्रपद्यते । नस्य निषिक्तत्वं विद्याया
तिमर्षं प्रमाणतः । प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति
न च दोषभाक् ॥” प. प्र. ४४. । तत्र चत्वारः
षट् षट् वा विद्वदः यथाशक्तं शिरोविरक्तं
हस्य मावा । सु. चि. ४० ष. वा. उ. २७. । स चतु
र्दशसु कर्णेषूपदिष्टः । तथाथा—“तत्प्रीत्यतिन
प्रचलितदन्तेन गृह्णाभिर्गच्छता व्यायामव्याया-
ध्वपरिश्रमेन सूत्रोच्चारकवलाघ्नान्ते भुक्तवता
कृद्दिवता दिवास्त्रप्रीत्यतिन सायचेति । तस्यो-
त्थितादौ यथाक्रमं गुणाः—तत्प्रीत्यतिनासिवितः
प्रतिमर्षः रात्रावुपचितनासास्तीतो गतं मलसुप-
हन्ति मनःप्रसादश्च करोति । प्रचलितदन्तेना
संवितः दन्तानां दृढतां वदनसौमन्यचापादयति ।
गृह्णाभिर्गच्छता संवितः नासास्तीतसः क्षिप्रतया
रजोष्मी वा नाबाधते । व्यायाममैयुनात्परिश्रा-
मेन संवितः श्मसुपहन्ति । सूत्रोच्चारान्ते वा सं-
वितः दृढिशुक्लमपनयति । कवलाघ्नान्ते दृष्टिं
मसादयति । अमुक्तवता संवितः स्नातसां वि-
शुद्धिं लघुताच्चापादयति । बालेनासंवितः स्नातो-
विलग्नं श्लेष्माश्मपौष्ट भक्तकाक्कापादयति ।
दिवास्त्रप्रीत्यतिनासंवितः निद्राशेषं गुरुत्वं मल-
चापौष्ट चिचैकाग्रं जनयति । सायचासंवितः
सुखविद्राप्रवीधचेति ।” सु. चि. ४० ष. ।

प्रतिमा (नम्) । स्त्री, क्ली। करिणी दन्त-
यमध्यर्वाक्षिशुष्काभागे । गजदन्तवत्त्वं । त्रिका. ।

प्रतिमूषिका । स्त्री। कुक्षुन्दर्या । वै. नि. च. ।

प्रतियत्रः । पुं। रचनायाम् । त्रिका. ।

प्रतिरश्मः । पुं। सन्तापे । निदा. ।

प्रतिलोमः । पुं। विलोमे ।

प्रति(ती)वापः । पुं। कषाये चूर्णादिप्रक्षेपे ।

र. चि. ३७. । कल्के । सु. चि. २९ ष. । धातुमन्त्री-
करणे । गलितस्य धातोः द्रव्यान्तरिषावच्युत्पन्ने ।
ष टी. खा. । पानीयौषधविशेषे । च. द. विद्र. चि. ।

प्रतिविम्बदर्शकः । पुं। दर्पणे । वै. नि. च. ।

प्रतिविषा । स्त्री। अतिविषायाम् । अणु ३८८ ।
च. द. ष. सा. चि. । “हिरुप्रतिविषाभयाः ।”

प्रतिविष्णुकः । पुं। मुकुन्दहस्ते । रा. नि.
व. १० । श्रीरणीभेदे । वै. नि. च. ।

प्रतिवीजम् । क्ली। तारनागाभक्षकतपारद-
निवन्धनद्रव्ये । “नागाभं बाह्वेयतारे हृदि च हाद-
शे गुणे । प्रतिवीजमिदं श्रेष्ठं पारदस्य निवन्धनं ॥”
र. चि. ३७. ।

प्रतिश्या (स्या) (यः) । स्त्री, पुं। नासारीग-
विशेषे । तस्य निदानम्—“अवश्यायानिषुरजीभा-
व्यातिस्त्रप्रजागरैः । भीवात्युत्प्रेषाधानेन पीतेनान्येन
वारिणा । अत्युत्प्रेषाधानेन रमणच्छर्दिवाच्यगृहादिभिः ।
कुहा वातोल्लेखेना दीपा नासायां स्थानतां गताः ।
जनयन्ति प्रतिश्यायं बहमानं क्षयप्रदम् । तत्र
वातात् प्रतिश्यायं मुखशोषो भ्रमहयः । घ्राणोप-
रोधनिस्सीददन्तशङ्काशिरौ व्यथाः । कोटका इव
सर्पन्ति मन्थन्ते परितो भ्रुवौ । स्वरसादश्चिरात् पा-
कः शिशिराच्छकफस्रुतिः । पितामृणाञ्ज्वरघ्राण-
पिटिकासम्भवभसाः । नासायपाको क्लीणमास-
पीतकफस्रुतिः । कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमयु-
गां वगैरवम् । माधुर्यं वदने कब्धुः स्निग्धशक्त-
घना स्रुतिः । सर्वजो लक्षणेः सर्वैरकसाहृद्भि-
शान्तिमान् । दुष्टं नासाशिरौ प्राप्य प्रतिश्यायं क-
रीत्यसृक् । उरसः सुपता तासनेन वलं यासपूरिता ।
सर्वे एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्युपेक्षिताः ।”
वा. उ. १८ ष. । रस. र. बाल. चि. । “प्रतिश्यायास-
कासके ।” भा. म. १७. अ. ष. ज्व. चि. । “प्रतिश्या-
योऽरुचिः कासः ।” पीनसरीगे । निदा. ।

प्रतिष्ठा । स्त्री। जनीपदिष्टतयावस्थाने । च.
सू. १७. ।

प्रतिष्ठापना । स्त्री। परप्रतिज्ञायाः प्रतिवि-
परीतायायाः स्थापनायाम् । यथा—अनित्यः पु-
रुष इति । च. वि. ८७. । [वै. नि. च. ।

प्रतिसमाधानम् । क्ली। रोगमुक्तकरणे ।

प्रतिसरः । पुं । व्रणघटौ । प्रभातकाले । वै. निघ. ।

प्रतिसारः (णम्) । पुं, स्त्री । लवणैः कटु चूर्णैश्च व्रणघर्षणे । “लवणैः कटुचूर्णैश्च छण्यते यद् व्रणं घृषे । प्रतिसारस्ततः प्रीकः..... ॥” अ. द. १२ अ. । घर्षणे । सु. चि. २२ अ. । दन्तजिह्वामुखा-नां चूर्णकल्पावलेपे रङ्गण्या शनैः घर्षणे । “वैरस्यं मुखदीर्गम्यं मुखशोधं तथा लघाम् । अरुचिं दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम् ॥” भा. ।

प्रतिसारी (इन्) । त्रि. सारकद्रव्यमात्रे । वै. निघ. ।

प्रतिसूर्यः (कः) । पुं । सरटे । त्रिका. । विष. । तद्वासकयोधेरकजाती । सु. कल्प. ८ अ. ।

प्रतिसोमा । स्त्री । सहिषवल्लीलतायाम् । रा. नि. व. ३ । लघुसोमलतायाम् । वै. निघ. ।

प्रति(ती)हासः । पुं । करवीरवृक्षे । कर्तवीर्याच्छि । रा. नि. व. १० । अम. । शूलकरवीर । वै. निघ. ।

प्रतिचुत् । स्त्री । क्लिकायां । ई. छि । वै. निघ. ।

प्रतीकः । पुं । शरीरावयवे । रा. नि. व. १८ । पटोले । भा. पू. १ अ. भा. व. । विलं. मे । मे. ।

प्रतीकारः । पुं । चिकित्सायाम् । अ. मा. ।

प्रतीनाहः । पुं । कर्णरोगे । लवणम् — “वा-तेन शोधितः श्रेष्ठा सेतो लिम्पततो भवेत् । क-मगौरवं पिधानञ्च स प्रतीनाहसजकः ॥” वा. उ. १७ अ. ।

प्रतुण्डकः । पुं । जीवकशके । वै. निघ. ।

प्रतुदः । पुं । रूप्रश्चेनकाकादिपिङ्गजाती । त प्रतुय निष्कृष्य भक्षयन्तीति प्रतुदसंज्ञा प्राप्ता । तन्मांसगुणाः — सद्यः स्वादु गरुणं क्षिप्रं बल्यं पितृदाहरकृकरञ्च । रा. नि. व. १७ । एतदकं गुणः — “कफपित्तहरो यादौ बद्धविषमूत्रको भवेत् ।” अकं. चि. ।

प्रतृणी । स्त्री । See प्रतिवृणी ।

प्रतोली । स्त्री । यौवासिद्रयोर्वणवस्त्रभेदे । सु. ग. १८ अ. । लवणं — “सुतोली पुटिका प्रोक्ता जा-लुबहुरश्वका ।” इति भागुमती, टी. । “कौपी-

नाकारा सम्यधारणजनयन्तवत् बहुक्लिद्रा सु- ली प्रतोली वा ।” वा. ।

प्रत्यक्षपर्णी । स्त्री । रक्षापासाग्रे । भा. पू. भ. । द्रव्याम् । रा. नि. व. ५ ।

प्रत्यक्षपुष्पी । स्त्री । अश्वामार्गवृक्षे । रा. नि. ४ । सु. ग. ४३ अ. । च. म. ११४ अ. । वा. म. १५ । अर्कादिः । “प्रत्यक्षपुष्पी पीततेलोदकीया ।”

प्रत्यक्षयेणी । स्त्री । दन्त्याम् । अम. । च. म. ५ । श्रुतयेणीवृक्षे । रा. नि. व. ४ । द्रवलीवृक्षे । रा. नि. व. ५ । आसृक्कर्णाम् । डेन्ड्रुकाणी । मूषाकाणी । रा. नि. व. २ । कण्ठदन्तीवृक्षे । र. मा.

प्रत्यग्रगन्धा । स्त्री । खर्णयूषिकायाम् । ई. निघ. ।

प्रत्यङ्गम् । स्त्री । अङ्गावयवेषु । तानि सप्तको द्रष्टव्यमाभिललाटनासाचिबुक्कवसिधौवाः इत्येत एकैकाः । कर्णनेत्रनासाभ्यङ्गङ्गासगण्डकसलानवषण्पाश्चस्त्रिगजानुबाहूकप्रभृतयो ई ई विंशतिरङ्गुल यः । एष प्रत्यङ्गविभागः । तस्य पुनः सङ्गा नम् । यथा — लवः कलाः धातवः सला दीपाः यक्रत् स्त्रीहा मुसकुमः उण्डुकः हृदयम् आशयाः अन्त्याणि वक्रहयं श्रोतांसि कण्ठराः जालानि कूर्वाः रज्जवः सेवयः सङ्गाताः सीमलाः अस्थीनि सम्ययः स्नायवः पेशवः सर्वाणि शिराः धमन्यः योगवहानि च । विंशतिः पययिषु स- ग्वाः । सु. शा. ५ अ. ।

प्रत्यङ्गिरा । स्त्री । कण्ठे । “पिब-ति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम् ।” च. द. मे. विष. चि. ।

प्रत्यञ्जनम् । स्त्री । अङ्गनेत्रनेत्रप्रसाधने । च. द. । [निघ. ।

प्रत्यनीकः । त्रि. प्रतिकूलि । असाध्ये । वै.

प्रत्यनुयोगः । पुं । अनुयोगस्यानुयोगे । यथा — “अनुयोगस्य पुनः को हेतुः इति ।” च. वि. ८ अ. ।

प्रत्ययः । पुं । हेतौ । भा. । र. मू. । शब्दे । अम. । चि. । खादी । हे. च. । [नि. व. २० ।

प्रत्यवसानम् । स्त्री । भोजने । र. मा. । रा.

प्रत्यश्मा (न्) । पुं । गिरिमन्त्रिकायाम् । ८१- विमर्शि । त्रिका. ।

प्रत्यष्ठीला । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा — “एतामिव कञ्जायुक्तां वातविष्णूचरीभिर्नी । प्रत्यष्ठीलामित्ति वदेत् ऋदरे तिथ्यगुह्यताम् ॥” मा.नि. । सु.नि.१७. । “प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयोः गुह्यस्थानरविद्वेषी । क्रियाहिङ्गादिचूर्णं च शस्त्रतेऽत्र विशेषतः ॥”

प्रत्यक्षम् । क्ली । इन्द्रियग्राह्ये । अम. । तच्च बहुविधं चाक्षुषादिभेदेन । “प्रत्यक्षं नाम तदयदात्मना पक्षेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते ।” तत्त्वप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छादेवादयः । शब्दादयम् इन्द्रियप्रत्यक्षाः । च.वि.८७. ।

प्रत्याख्यानः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लक्षणम् — “विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवाभाशयोल्लिखितं । प्रत्याख्यानं विज्ञानीयात्कफस्याकुत्सितानलम् ॥” मा.नि. सा. चिकित्सा — “प्रत्याख्यानं समुत्प्रेक्षे कुर्यादमनलद्वये । दौपनादि प्रयुज्येत पूर्ववदलिकम् च ॥”

प्रत्यानाहः । पुं । आनाहवाते । निदा. ।

प्रत्युद्गारः । पुं । वायुजन्यरोगभेदे । वै.निघ. ।

प्रत्यु(त्यु)षः । पुं. क्ली । प्रभाते । अ.टी.भ. ।

प्रथमकुसुमः । पुं । शुक्लमरुवकवृक्षे वै.निघ. ।

प्रथमनवनोत्तम् । क्ली । प्रसवात् शतदिनां रजातनवनीति । वै.निघ. ।

प्रथितालुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । भा. ।

प्रदरः । पुं । (Flour albus.) तन्नामकस्त्रीरक्तादिस्त्रावरीति । अद्भुत, अद्भुत । निदानादि — “विरुद्धमद्याश्च शनाटजीर्णाद्रभप्रपातादतिभेषुनाञ्च । यानाश्चशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनादिवा च । तं श्रेष्ठपित्तानिलसन्निपातेश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ।” इति । लक्षणं यथा — “अशुद्धरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । श्वत्सु वनीमाखावं तणावाहज्वरान्विता । दुर्बलां क्षीणरक्ताच्च तामसाध्यां विवर्ज्यते ॥” कफादयथा — “आमं पिच्छं पाण्डु तृणीदकाभं खवति । पित्तात् पीतनीलशुभ्रमुष्णं सवेगं रक्तं खवति । वातात् रुक्षम् अरुणं फेनिलमन्यमन्य खवति । अन्यच्च — सञ्जीवसर्पिर्हरितालवर्णं कुणपं मज्जप्रकाशश्च खवेत् । मा.नि. ।

प्रदराग्नकालौहम् । क्ली । प्रदराधिकारी लौ-

हे । “लोहं तावत् हरीतालं वक्रमभं वराटिका । त्रिकटु त्रिफला चित्रं विङ्गं पटुपत्रकम् । च-
त्रिका पिप्पली शङ्खं वषाहृत्पपाकलम् । शटी पाठा देवदारु एषा च हज्जदारुकम् । एतानि स-
मभागानि संचूर्ण्य वटिकां कुरु । शर्करामधुसंयुक्तं घृतेन भावयितुं पुनः । रक्तं शीतं तथा नीलं पीतं प्रदरदुस्तरम् ॥” लोह, तामा, इतिताल, वज्र, अज, कडिभण्ड, त्रिकटु, त्रिफला, छिउत्रिभुल, विङ्ग, पक्षनवन, छे, पिप्पल, मज्ज, वट, हृत्पकल, कडु, शटी, आकनादि, देवदारु, एनाईट, वीजताडकेर वीज, एतादृक चूर्णं समभागं मधुं च चिनि नश्वरान्घ्रि घृतैश्च गार्शितं भावना मिश्रं वटो कटितव । रसर. ।

प्रदिग्धमांसम् । क्ली । पक्वमांसयज्ञनविशेषे । Sec मांसम् ।

प्रदीपनः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ.२भ.अर्थः — चित्राजवल्गमसे । स्थावरविषभेदे । लक्षणं यथा — “वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान्दहनप्रभः । महादाहकरः पूर्वेः कथितः स प्रदीपनः ॥” भा. ।

प्रदीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषनाशु-
निश । वै.निघ. ।

प्रदेशः । पुं । आरभ्यस्थानीतेन सम्पादने । “प्रकृतस्यातिकान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा देवदत्तस्थानेन शम्यमुद्रितं तस्याज्जदत्तस्याप्यमेव उ-
द्हरिष्यतीति ।” सु.उ.६५७. ।

प्रदेश(गि)नी । स्त्री । तर्ज्ज्यङ्गुली । रा.नि. व.१८. । शस्त्रविशेषे । सा च अश्वप्लव् प्रदेशप्रमाणं मुद्रिका दशाङ्गुला च कर्णरीति कथ्यते । सु.म. ८७. ।

प्रदेहः । पुं । अनुलेपनाभ्यङ्गादौ । सु.सु.१८७. ।

प्रधमनम् । क्ली । नस्यविशेषे । “पङ्कजुला जि-
वक्ता या नाडी चूर्णं तथा धमेत् । तीक्ष्णहोलमितं वक्रातैः प्रधमनं हितम् ॥” भा. । “प्राणमार्गेण यच्चूर्णमस्थितं सुखवायुना । प्रधमनं तद्विख्यातम् ।” ज.द.१२७. । सु.सु.७७.सूक्ष्मचि.चिकित्सादिनस्ये ।

प्रधानकर्म । क्ली । रोगोत्पत्तौ यत्क्रियते दि-
तीयं कर्म तव । व्रणपाचनरूपणादौ वा । वसन-
विरेचनवस्त्रनस्याश्रामोत्पन्नं वा । आताडीत्यन्तौ यत् क्रियते कर्म तव वा । सु.सु.५७. ।

प्रनाल(श)कः । पुं । वामुकशकै । जीवशा-
के । वै.निघ. ।

प्रपथ्या । स्त्री । इरीतक्याम् । रा.नि.व.११ ।

प्रपदम् । क्ली । पादाद्यभागे । “पादाद्यं प्रपदं-
मतम् ।” रा.नि.व.१८ । [अम. ।

प्रपा । स्त्री । पानीयशालावाम् । खण्डन वर ।

प्रपाणम् । क्ली । उत्तरीष्ठे । “उत्तरीष्ठे प्रपाणं
स्यात् ।” ज.द.३५. ।

प्रपाणिः (कः) । पुं । करस्थाधीभागे, पाणि-
तले । शौतेर उट्टो । “करस्थाधः प्रपाणिः
स्यात् ।” रा.नि.व.१८ । च.वि.८५. । (कः) म-
ण्डिपश्चात्कफोष्पपथ्येने करभागे । च.इ.८५. ।

प्रपातः । पुं । शरी, प्रपतनस्थाने । सु.कल्प.
५५. ।

प्रपादिकः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

प्रपानकम् । क्ली । पाना इति शरवत् इति च
ख्याते नानारसपेयद्रव्ये । यथासपानकादि । आ-
ना, शरवत् । भा. ।

प्रपुण्डरीकम् । क्ली । पौण्डरीके । पुं । पुत्रि-
या । च.चि.४५. ।

प्रपुना(च,चा)टः (ङः) । पुं । (Cassia
'Tora') चक्रमर्दशुपे । टाकन्ता । ते तगरिश्वे
ह । ता. उषितगरयो । दा. टरीट । रा.नि.व.४ ।

प्रपुषाटच्छदः । पुं । चणकच्छे । वै.निघ. ।
चक्रमर्दपत्रे ।

प्रपुराणघृतम् । क्ली । अतिपुरातनघृते । शूत
पूराण घृत । “लाचारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः-
परम् ।” सि.यो.उन्माद.चि. ।

प्रपुराणधान्यम् । क्ली । पुराणधान्यके । अ-
ति पुरातन धान । च.चि.५५. ।

प्रपूरिका । स्त्री । कण्टकायाम् । श.च. ।

प्रपोटकः । पुं । अश्वस्य पादरीगर्भदे । लक्ष्यं
यथा — “प्रपोटकं विज्ञानीयात् यथ्यभिः कूर्चस-
म्भवे । आसम्भकास्थिसङ्काशेः यथ्यभिश्चातिकण्ट-
कैः ॥” ज.द.२६५. ।

प्रपोण्डरी(ण्ड)कम् । क्ली । (Root stock

of nymphaea lotus.) शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रे
कृत्स्नविटपिनि । पुं । पुत्रिजा । हिं पुंकेरी । मं पु-
ण्डरीक । ते पुंकेरीकमनुनेविधानसु । गुणाः —
मधुरं करिणरचक्षुषं तिक्तं शीतलं रक्तपित्तघ्नं
ज्वरदाहलक्षणाघ्नं । रा.नि.व.११ । च.द.कागद-
घृते । तन्नामककन्दविषे । सु.कल्प.२५. । See
कन्दविषम् ।

प्रखलः । वि । बलवति । पुं । पञ्जवे । श.भा. ।
स्त्री । प्रसारणीलतायाम् । वै.निघ. ।

प्रखला । स्त्री । प्रसारण्याम् । रा.नि.व.५ ।

प्रखलाकी (इन) । मुं । सपे । विष. ।

प्रखालः । पुं । क्ली । खनामख्याते रजभेदे । प-
ना, मुञ्ज । अम. गुणाः — मधुरः अम्लः कफपि-
तादिदोषघ्नः स्त्रीवीर्यकान्तिकरः धारणात् मातृ-
लक्ष्यः । मूत्रः घनः शिराहीनः ठणः — शुभकरः ।
गीरः कृष्णकलः श्वेतः वक्रमूत्रः — अशुभकरः ।
रा.नि.व.११ । सारकः शीतलः कषायः स्वादुः
वान्तिकरः चक्षुष्यः । राज. । किशलवे । मं. ।

प्रखालफलम् । क्ली । रक्तचन्दने । भा. ।

प्रखालिका । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ ।

प्रबोधनी । स्त्री । दण्डभायाम् । रा.नि.व.४ ।

प्रबोधिका । स्त्री । कुक्कुट्याम् । कुक्कुट । वै.
निघ. ।

प्रभद्रः (कः) । पुं । निम्बद्रवे । निम्ब गोष्ठ ।
रा.नि.व.६ । पारिभद्रवे । निम्ब गोष्ठानि
गोष्ठ । स्त्री । प्रसारण्या । शकुन्ताद्रुनिघा ।
रा.नि.व.५ ।

प्रभवः । पुं । कारकः । जन्महेतु । अम. । ज-
न्मानि । श.र. । [अम. ।

प्रभाकरः । पुं । अर्कद्रवे । आकम्ब गोष्ठ ।

प्रभाकरचीरम् । क्ली । अर्कचीरे । आकम्ब
आठा । वै.निघ.२भ.कर्णकच.चि. ।

प्रभाकीटः । पुं । खद्योते । रा.नि.व.१६ ।

प्रभाञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनद्रवे । जञ्जिनी गी-
ष्ट । चिका. ।

प्रभातम् । क्ली । प्रातःकाले । तत्र द्रष्टव्यं यथा
— “वैद्यः पुरीक्षितो सन्नी देवबोडच चतुर्थकः ।

प्रभातकाले द्रष्टव्यं निम्नं स्वस्तिविष्णुता ॥”
राज. १५ ।

प्रभाभासः । पुं । काकविशेषः । वै. नि. च. ।

प्रभावः । पुं । स्वभावे । सामर्थ्ये । “रसादि-
साध्ये यत्कार्यं विशिष्टं तत्प्रभावजनम् । दन्तोरसाद्यै-
स्तुल्यापि चित्तकस्य विरेखनी । मधुकृत्स्व च कृष्टी
काष्ठतं चौरस्य दीपनम् ॥” इत्यादि । “कश्चिन्तु
केवलं द्रव्यं कार्यं कृत्याप्रभावतः । ज्वरं हन्ति
शिरीषा स हृद्देवी जटा यथा ॥” भा. ।

प्रभुः । पुं । पारदे । रा. नि. व. १२ ।

प्रभूततीक्ष्णगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् ।
मन्त्रिणा । वै. नि. च. ।

प्रभृतिः । स्त्री । प्रकटायोजने । च. सू. १६५. ।

प्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.
नि. व. ११ ।

प्रमत्तः । पुं । भासपल्लिः । काकविशेषः । स्त्री ।
लाङ्गलीहवे । विवनाञ्जलिना । वै. नि. च. ।

प्रमथः । पुं । घोटके । श. र. । स्त्री (या) ।
हरीतक्याम् । मद. व. १ । पाड़ायाम् ।

प्रमथितम् । क्ली. । नवनीते । निर्जलतन्त्रे ।
रा. नि. व. १५ ।

प्रमथ्या । स्त्री । मन्थमदे । “यतः कषायी निर्व्यू-
हः कार्यो युषः कृतश्च यः । कृतयुषः प्रमथ्या च
द्रव्यात्कल्कोकृतात् यता ॥” इति प्रमथ्यालक्षणम् ।
वा. चि. ६५. । अ. ६५. । “प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यं प-
लमात्रं सुकल्कितम् । किञ्चिदन्त्येन संयुक्तमथवान्य-
विवर्जितम् । तीक्ष्णं चाष्टगुणं साध्यं पानमाहुः प-
लङ्गयम् ।” शेषं मन्थवत् । तीक्ष्णानन्दे । हारी-
तः । गुणाः—“प्रमथ्या मध्यदीर्घायो दद्याद्दीपन-
पाचनम् ॥” वा. ।

प्रमदः । पुं, क्ली. । धलूरहवे, तरफले च । श.
च. । वि. । मने । स्त्री । प्रियङ्गी । चि. क. क. ४५-
वकः ।

प्रमदिनी । स्त्री । धतकीहवे । कै. नि. च. ।

प्रमाणम् । क्ली. । परिमाणे । मं. । देहपरिमा-
ने । तच्च मन्थान्पमहर्देन विधा भवति । च. इ. ७
अ. । शास्त्रं । मं. ।

प्रमाथी (न्) । वि. । सृजनीत्यभावात् व्यावक-
षक्षिणि । “सोतांसि दीपलसानि प्रमथ्य विहर्षो-
ति यत् । प्रविश्य सौम्यपौष्ण्याच्च तत्प्रमाथीति
संज्ञितम् ॥” खरणादः ।

प्रमार्जनम् । क्ली. । प्रोचने । बालाङ्गुलिवल्लीः
अचिरजः शल्यादिषु प्रोचने । च. सू. ७५. ।

प्रमितः । वि. । अन्वनातिरिक्ते । वै. नि. च. ।

प्रमिताशनम् । क्ली. । अल्पमात्रभोजने ।
अतात्रा भोजने । च. श. ८५. ।

प्रमीलकः । पुं । तन्द्रायाम् । शरीरालस्ये ।
अत्रोत्तर अवयवा । भा. म. १५. ।

प्रमीला । स्त्री । तन्द्रायाम् । रा. नि. व. २० ।

प्रमीलिका । स्त्री । तन्द्रायां । विस्फां शिरी-
रोगादी । सि. यो. विस्चि. श्रीकण्ठः ।

प्रमुखः । पुं । पुद्गमहवे । श. च. ।

प्रमेहः । पुं । खनामख्यातरागे । मेहदोषः ।
निदानं यथा—“आस्यासुखं स्वप्रमुखं दधीनि
याम्योदकानूपरसाः पयोसि । नवाप्रदानं गृह्येत्
तच्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सखम् ॥ मेदश्च मांस-
शरीरजश्च क्लेशं कफो बलियतः प्रदृष्य । करोति
मेहान् समुदीर्णसुर्णलानिव पिपं परिदृष्य चापि ।
सांघेषु दीपेष्ववकृष्य धातुन् मेदृष्य मेहान् कुरुते-
ऽनिलश्च ॥ साध्याः कफोत्था दश पितृजाः पट्-
याप्या न साध्यः पवनास्तुक्तः । सक्रियत्वादिष्व-
सक्रियत्वाभ्याम्यथाश्च यथाक्रमं ते ॥ कफः स-
पितः पवनश्च दीर्घा मेदोऽस्रगकाश्वसालसौ-
काः । मज्जा रसोजः पितृतश्च द्रव्याः प्रमेहघ्नां
विंशतिरेव मेहाः ॥ दन्तादीनां मलाख्यान् प्रागुप-
पाणिपादयोः । दाहश्चिक्छता देहे दृष्ट्वाहा-
स्यश्च जायते ॥ सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूतावि-
लसृजता । दीपद्रव्याविशेषेऽपि तत्संयोगविश-
ेषतः..... ॥ अविपाकोऽकिञ्चिद्विभंशो कारुः
सपीनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भ-
नाम् ॥ वल्लिमेहनयोस्तीक्ष्णो सुकायदरणं ज्वरः ।
दाहलृणास्त्रिका मूच्छी बिहृष्टः पितृजम्भनाम् ॥
वातजानामुदावर्तः कम्पच्छद्भ्रन्तीलताः । शलसु-
त्रिद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ यद्योक्तो
पट्टाविष्टमतिप्रसृतमेव च । पिङ्गकापीडितं गादः

प्रमेही हन्ति मानवम् ॥” इत्यादि । मा.नि. ।

प्रमेहपिड(पीटि)का । स्त्री । प्रमेहोप-
साज्यस्कोटके । ता दश, यथा—“श्राविका क-
च्छपिका जालिनी विनतालजी । समृत्तिका सर्ष-
पिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्रधिषेति पि-
डकाः प्रमेहोपेक्षया दश ॥” सु.नि.६अ. । आसां
विशेषाः स्वस्वपर्याये स्रग्माः ।

प्रमेही (इन्) । पुं । नन्दिह्वे । चि । प्रमेह-
रोगिणि । “किञ्चिन्नायधिकं सूत्रं तं प्रमेहिण-
मादिशेत् ॥” सु.नि.६अ. । [जटा. ।

प्रमोचनी । स्त्री । गोडुल्याम् । (गोमक ।

प्रमोदः (कः) । पुं । षष्टिकथाम् । वै.निघ. ।
शालिधान्विशेषे । (देष्टे शान । च.सू.२७अ. ।

प्रमोदसट्टकम् । स्त्री । कृतात्ममेद । यथा—
“सान्दे दग्नि मरीचं पिप्पलियण्डीलवङ्गकर्पूरम् ।
एषां चूर्णं साकं शर्करयामस्य शङ्खवस्त्रेण ॥ गाल-
थित्वा लिपितं लिप्त्वा पक्तादाडिमवौजकं । प्रमोदस-
ट्टकं छित्तद्वेष्टमानगुणैः समम् ॥” वै.निघ.द्रव्यगुणः ।

प्रमोदिनी । स्त्री । जिज्ञिन्याम् । भा. ।

प्रमोहः (कः) । पुं । सूक्ष्मयाम् । इन्द्रिया-
पटुले । च.सू.२अ. ।

प्रप्रलः । पुं । गुणविशेषे । सचात्मन इच्छाजन्या
प्रवर्तिर्होपजन्या निवर्तित्य । च.सू.१अ. ।

प्रयस्तः । चि । सुसंस्कृते । त्रिका ।

प्रयोगवस्त्रः । पुं । रसायने वाजीकर्म्मणि च
प्रयोग्ये वर्त्तते । सः अष्टविधः । तद्विधिः यथा—
आदाविकः स्नेहवस्त्रः, ततः चर्मा नैरुहवस्त्रः,
ततश्च चत्वारः स्नेहवस्त्रयः कार्याः । च.सिद्धि.१अ. ।

प्रयोजनम् । स्त्री । कार्ये । प्रयोजनं नाम य-
दधमारभ्यन्ते आरम्भाः । यथा—“यद्यकालसं-
रक्षितं ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्यैः
परिहरिष्यामि कथं न मामकालसंलुः प्रसहेते-
ति ॥” च.वि.८अ. । हेतौ । मे. ।

प्ररुदः । पुं । जडरे । मे. । चि । वडसूले ।
जाते । श.र. ।

प्ररोहः । पुं । अङ्कुरे । रा.नि.व.२ । स्त्री ।
सिंहल्याम् । शिष्टेन । छ.प्रा. प.सू. ।

प्ररोही (इन्) । पुं । नन्दिह्वे । भा. ।

प्रलम्बः । पुं । नारीक्षने । अङ्कुरे । तरुशाखा-
याम् । वङ्गे । वै.निघ. । लताङ्कुरे । मे. । ताला-
ङ्कुरे । र.वि.६अ. । तालरुखे । ता.ल.न. (मोटे) ।
अ.द.वृष्णाधिकारे । स्त्री । वपुषवीजे । भा.नि.३
वीक्ष । मे. । भैष.वाजी.गुडकुशाखे । निघ. ।

प्रलम्बकः । पुं । सुगन्धदणे । शक्त शङ्ख । वै.

प्रलम्बाण्डः । चि । लम्बमानकोषे । हे.च. ।

प्रलयः । इन्द्रियस्वापे । रा.नि.व.२० । ध्वंसे ।

प्रलापः । पुं । अनर्थकवचसि । मा.नि. । भा.
म.१म.ज्व.चि. । “प्रलापो वक्रकटुता ॥” “स्वह-
तुकपिवाहातादसम्बद्धं निरर्थकं । वचनं यन्नरो
ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥” वै.निघ. ।

प्रलापकः (पी इन्) । पुं । तन्नामकसन्नि-
पातज्वरे । लक्षणम् — “कस्य प्रलापपरितापमशी-
र्षपीडा-प्रौढप्रभावपक्षमानपरीडम्बचिन्ता । प्रलाप-
णाश्विकलप्रचुरप्रवृत्तिः क्षिप्रं प्रयाति पितृपालपदं
प्रलापो ॥” वै.निघ. । “स्विदभमाङ्गमर्दाः कस्यो
दन्तशुर्वमी व्यथा कष्टे । गात्रञ्च मर्यतीव प्रलापि-
जुष्टस्य जायते लिङ्गम् ॥” भा. । आविकज्वरे ।

प्रलापहा (न्) । पुं । कुलत्याजने । रा.नि.
व.१३ । [नि.व.२० ।

प्रलीनता । स्त्री । प्रलये । इन्द्रियस्वापे । रा.

प्रलेपः (कः) । पुं । जीर्णञ्च । लक्षणं—
“प्रलिम्पान्नव गात्राणि चर्म” (रवेण च । सन्द-
ज्वरविलपो च सशीतः स प्रलेपकः ॥”

प्रलेहः । पुं । व्यञ्जनावशेषे । कोटयोः पा-
कराजः ।

प्रलीभनी । स्त्री । बालुकायाम् । वै.निघ. ।
प्रलेहः । कोरमा, दम्पोखता । पाकराजः ।

प्रवटः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

प्रवणः । पुं । उदरे । मे. ।

प्रवयः । पुं, स्त्री । वङ्गे । रा.नि.व.२८ ।

प्रवरम् । स्त्री । अगुरुकाष्ठे । भा. । पुं । खुही-
च । कणमुद्धे । वै.निघ. ।

प्रवरसत्त्वः । चि । प्रकटसत्त्वपुरुषे । “स्वल्प-

कायोऽपि यो निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वपि
पीडासु अश्रयो दृश्यते ।” च.वि.८७.।

प्रवरा । स्त्री । पलाशवृक्षे । वै.निघ.।

प्रवातः । पुं. स्त्री । प्रबलवायौ । गुणाः—प्रवातं
रौच्यवैवर्ण्यसम्पन्नदाहपक्तिमुत् । सु.चि.२४७.।

प्रवातस्थापनम् । स्त्री । प्रवातरक्षणं जल-
स्य शीतीकरणोपायः । सु.सू.४५७.। प्रवातरक्षणे ।

प्रवालः । पुं. स्त्री । See प्रवालः ।

प्रवालफलम् । स्त्री । See प्रवालफलम् ।

प्रवासिनी । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.
नि.व.१६ । [सु.श.१०७.।

प्रवाहनम् । स्त्री । कुम्भे । कै.थ.६७५.।

प्रवाहिका । स्त्री । गृहणीरोगे । रा.नि.व.
२० । अतीसारभेदे । आशानां वृण । निदान-
लक्षणे—“वायुः प्रवृद्धो निचितं बलात्तं गुदस्थ-
खादहिताशनस्य । प्रवाहतीत्यत्र बहुशी मलात्तां
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्जः । प्रवाहिका वात-
कृता मशला पित्तात् सदाहा सकफा कफाश्च ।
संश्लिष्टा शोणितसम्भवा च ताः स्नेहकृत्प्रभवा
मताः । तासामतीसारवदादिश्लेष्मिण्डं क्रमसा-
न्निवृत्तताञ्च ॥” मा.नि. । “सुते रक्तं पुरीषे च
वायुमा विद्भुवर्जितं । प्रवाहिकेति विख्यातं यत्
फनाभं प्रवर्तते ॥” इत्यपि लक्षणम् । वा.चि.
८७.।

प्रवाही । स्त्री । बालकायाम् । रा.नि.व.१२ ।

प्रवाहः (कः) । पुं. कूर्परस्योदभागे । प्रवा-
हिकायाम् । वै.निघ.।

प्रवाहोत्था । स्त्री । बालकायाम् । वै.निघ.।

प्रविचारः । वि । प्रकटसञ्चरणयोग्ये । च.
सू.१५७.।

प्रविरम् । स्त्री । पीतचन्दने । श.च.।

प्रविलम्बि । स्त्री । सद्योत्रणभेदे । “प्रविलम्बि
संश्लेष्मि” वा.उ.२६७.।

प्रविलयनम् । स्त्री । द्रवीभावे । च.सू.१५७.।

प्रविषा । स्त्री । अतिविषाधाम् । अम.।

प्रवृत्तिः । स्त्री । प्रवर्तने । च.सू.१७.। “प्रव-

तिस्तु खलु चेष्टा कार्यायां सैव क्रिया कर्मयुक्तः
कार्यसमारम्भश्च ।” च.वि.८७.।

प्रवेष्टः । पुं. यवे । त्रिका.।

प्रवेणी । स्त्री । चालरणे । अम.।

प्रवेलः । पुं. पीतमुद्गे । आशा. भृग. ६.च.।

प्रवेष्टः । पुं. वाहौ । रा.नि.व.१८ । वाहनिष्ठ-
भागे । श.च. । करिदन्तमसि । हारा.।

प्रव्रजिता । स्त्री । श्रावण्याम् । शु.औरी । रा.
नि.व.५ । जटामांस्याम् । मे.।

प्रग्रमः । पुं. शाली, विरामे । मा.ज्व.नि.।

प्रग्रमनः । वि । शान्तिकरे । सु.।

प्रग्रस्तः । पुं. करज्योडिपाषाणभेदे । वै.निघ.।

प्रग्रस्या । स्त्री । चादक्याम् । त्रहर । वै.निघ.।

प्रशा(पा,सा)ति[धि]कः । पुं, स्त्री(का) ।
रक्तनीवारे । च.द.र.पि.चि. । स्थलजलघणान्ते-
दे । ख.५ । गुणाः—श्यामाकवर्त् । च.म.२७७.।
अश्वत्थीद्विधान्ये । मरु. धान । र.मा. । देवधान्ये ।
नीवारे । उडि. धान । भा.पूर.भ.धा.व. । “की-
रदूषप्रसाधिकाः ।”

प्रश्रिः (श्री) । स्त्री । प्रश्रिपण्यां । ता.कुलिया ।
दिकोषः । कुम्भिकायाम् । त्रिका.।

प्रष्टा(ष्टा)रः । पुं. गुदकुन्दरोगे । वा.उ.२७.।

प्रष्टोही । स्त्री । प्रथमगर्भिण्यां गवि । भ.।

प्रसक्तम् । स्त्री । नूतनधान्ये । वै.निघ.।

प्रसङ्गः । पुं. प्रस्तावे । प्रकरणालक्षणे समापने ।
सु.उ.६५७. । सन्ततसंवायां । मैथुने । भा.म.कुल.
चि.।

प्रसन्ना । स्त्री । सद्यविशेषे, सुरामण्डे । मा.च.
सुरामण्डोपस्थेको भागः । रा.नि.व.१४ । “सुराम-
ण्डः प्रसन्ना स्यात् ” प.प्र.३७. । सा.को.उदाव-
र्त्तः । गुणाः—“प्रसन्ना कफवाताशीर्बुधमानाहना-
श्रिनी । पित्ताल्पकफा रुधा यवैवातप्रकोपनी ॥”
सु.सू.४६७. । “प्रसन्ना स्यात्सुरामण्डः तस्मात्का-
दम्बरी घनः । सद्यस्याद्यविभागोऽसौ प्रसन्ना प्रो-
च्यते बुधैः ॥” ता.उ.व.सु.।

प्रसन्नान्यः । पुं. अश्वस्य नेत्ररोगविशेषे । ल-
क्षणं यथा—“सुदन्तु चक्षुषा रूपं नैव पश्यति यो

हयः । प्रसन्नासः स विजयी नैव शक्यधिक्रिय-
तम् ।" ज.द.१०.अ. ।

प्रसन्नेरा । स्त्री । मद्यविशेषः । अ.टी.भ. ।

प्रसरः । पुं । एलबालुके । रा.नि.व.४ ।
विसर्पे । अ.टी.भ. । वेगे । मे. ।

प्रसवः । पुं । रक्तास्त्रानहवे । त्रुत्तुर्वाटि । रा.
नि.व.१० । सञ्चरती । वै.निघ. । गर्भस्थाने । था-
लाय ४७३ । अम. । तस्य मासः—नवमदशमे-
कादशान्यतमः । ततोऽन्यत्र विकारः । भा. । सुख-
प्रसवसन्ती यथा—“अलि गोदावरीतीरं जम्बला
नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या ग-
र्भिणी भवेत् ॥” अप.च. । फले । पुष्पे । मे. ।

प्रसवकः । पुं । पिथालहवे । श.मा. ।

प्रसववस्त्रम् । स्त्री । पुष्पवस्त्रे । अम. ।

प्रसवस्थली । स्त्री । मातरि । नाटकम् ।

प्रसहः । पुं । प्रसन्नमन्त्रणशीलस्वगपलिवु । “गी-
खरायतरीप्राञ्चहीपिसिंहखवाभराः । इकोव्याप्र-
सरत्तुष्व इमुमाजोरमुषिकाः । लोपाको जम्बुकः
स्थेनो वान्नादशायवायसौ ॥ शशघ्नी मधुहा भाभी
यत्रोलूककुलिङ्गकाः । धूमिको कुररयेति प्रसहा
रुगपलिवः ॥” च.मू.२७.अ. । ते च प्रसन्न विनि-
हृत्य भलयन्तीति तथोक्ताः । तन्मांसगुणाः—अ-
ग्निं प्रमेहीदरासयज्ञाह्वरम् । रा.नि.व.१७ । ए-
तज्जातीयाश्च गुहाशयसिंहादिभिलुल्यगुणाः, वि-
शेषेण शोषरीर्णे हिताः । सु.म.४६.अ. । “गुरुणा-
मधुराः लिप्ता वातघ्नाः शुकवर्धनाः ।” राज.२प. ।

प्रसहनः । पुं । प्रसहपक्षी । रा.नि.व.१८ ।

प्रसहा । स्त्री । लतावहिकायां । र.मा. ।

प्रसादः । पुं । प्रसन्नतायां । अम. । स्वास्थे । श-
उठा । मे. । [देवता आदि । वै.निघ. ।

प्रसादकः । पुं । देवधान्ये । देवधान । बालुके ।

प्रसादधातुः । पुं । गुर्व्यादिद्रवान्गुणसमु-
दायिषु, रसादिशकान्द्रवधातुसमुदायिषु च । च.
शा.६.अ. ।

प्रसादनम् । स्त्री । अग्ने, भक्ते । विका. स्त्री ।

(ना) सेवायां, परिचर्यायाम् । हे.च. । (नी) स-
हायक्याम् । वै.निघ. ।

प्रसादनाञ्जनम् । स्त्री । नेवाञ्जनविशेषः ।
“मधुरस्नेहसम्पदमञ्जनम् प्रसादनम् ।” तीक्ष्ण ।

प्रसाधनी । स्त्री । ककृतिकायाम् । अम. ।
भङ्गायाम् । गिकि । मे. ।

प्रसादमन्त्रः । पुं । माहेश्वरमन्त्रे । यथा—
ओं ह्रीं ह्रीं ह्रीं शिवाय स्वाहा । रस.र. विप-
रीतमन्त्रतैले ।

प्रसारः (णम्) । पुं । स्त्री । विसर्पणे । हे.च.
आकुञ्चनादिपञ्चविधकर्मात्यतमे, करपादादिवि-
स्तारे । सु.मू. ।

प्रसार(रि)णी । स्त्री । (Poederia foot-
ida) खनामस्यातल्ले । शुक भाङ्गिनिष्ठा ।
हिं गाम्बालि, गम्बालि । प्रसारणी । मं चौद-
वलि । कं हेसरणे । मं लेसगीरुचेट्टु, सविरल-
चेट्टु । गुणाः—गुरुणा । का वातघ्नी अग्निशय-
युष्नी सलविट्प्रहरी च । रा.नि.व.५१ । “प्रसारणी
गुरुर्व्यास बलसम्पन्नकफघ्नी वीर्योष्णा वातहृत्
तिका वातरक्तकफापहना । भा. । देवधान्यं ।
वै.निघ. । लज्जालुकायां । रा.नि.व.५१ ।

प्रसितम् । स्त्री । पुं । च. ।

प्रसुप्तिः । स्त्री । प्रसन्नतायाम् । नेवादीनां
रूपदर्शनायसक्ततायाम् । शुभो नैव प्रसुप्तिः
स्यात् । भा.ज्य.नि.१.च. विशेषः । लक्षणं यथा
—“वायुनीदोरितः स्नेहः । अर्चं प्राप्य विशुष्यति ।
ततस्तज्जायते पाण्डुः । तस्य च विस्मृता । अल्प-
कण्डुरविक्रंदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥” वा.उ.
२१.अ. । [घोटक्याम् । अम. ।

प्रसूः । स्त्री । कदलीहवे । लतायाम् । मे. ।

प्रसूका । स्त्री । अशायाम् । रा.नि.व.१८ ।

प्रसूतम् । स्त्री । पुं । मे. । [अम. ।

प्रसूता । स्त्री । घोटक्याम् । क्षतप्रसवायाम् ।

प्रसूतिः (का) । स्त्री । उत्पत्तौ । अपत्ये ।
(का) प्रसवकारिण्याम् । अम. ।

प्रसूनम् । स्त्री । पुं । फले । अम. । पुं । अ-
कंदवे । अश्वस्य सुखरोगभेदे । ज.द.२८.अ. ।

प्रसूनरससम्भवा । स्त्री । पुष्पशर्करायाम् ।
वै.निघ. ।

प्रसृतम् । स्त्री । पलदये । प.प्र.१ख.। पुं । च
कोत्रली । अम. । त्रि । बेगिते । मे. । प्रहृष्टे । प्रसा-
रिते । अम. स्त्री । जहायाम् । “जहा तु प्रसृता
जेया ।” रा.नि.व.१८ ।

प्रसृतिः । स्त्री । पलदये । १६ती. । “पलाभ्यां
प्रसृतिर्जेया ।” प.प्र.१ख. । सुष्टी । मुष्टे । रा.
नि.व.१८ । [च. । सेके । मे. ।

प्रसेकः । पुं । कफजन्यलालादिस्त्रावे । च.शा.८

प्रसेवकः । पुं । चर्मोत्सृष्टपुटे । सु.सू.६अ. ।

प्रस्कन्दनम् । स्त्री । विरेचने । क्वांताप । र.
मा. । पुं । अतीसारि । वै.निघ. ।

प्रस्कन्दिका । स्त्री । संयह्यहृषीरोगे । निदा.।

प्रस्कन्नः । पुं । अन्नस्य रोगविशेषे । लक्षणं—
“गुरु यस्य भवेदन्नः सन्ध्यावात्रपरिक्रमः । कुक्षीभू-
तेन पृष्ठेन यो वाजी याति वज्रवत्॥” ज.द.४५अ. ।

प्रस्तरः । पुं । पाषाणे । मणौ । मे. । पल्लवा-
दिशय्यायाम् । श.र. ।

प्रस्तर(रि)णी । स्त्री । गोलोमिकायाम् ।
धृत दूतः । रा.नि.व.५ । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

प्रस्तरभेदः । पुं । पाषाणभेदे । पाथर कूटा ।
मेष.मु.क.चि. त्रिकण्टकादिचूर्णे ।

प्रस्तरस्वेदः । पुं । वातादौ स्वेदविशेषे । शू-
कशमीधान्यपुलकानां वेश्वराययसीत्कारिकादी-
नां वा प्रस्तरं कौपियाविकीत्तरप्रच्छेदे पचाहुलीरु-
उकार्कपत्रप्रच्छेदे वा स्वभ्यक्तस्वर्गावस्य शयानस्थी-
परि स्वेदने । च.म.१४अ. ।

प्रस्तराद्भूतम् । स्त्री । प्रस्तरजले । वै.निघ. ।

प्रस्तरोपलः । पुं । चन्द्रकालमणौ । प.मु. ।

प्रस्त्यर्थम् । स्त्री । प्रस्तरोदके । वै.निघ. ।

प्रस्तावम् । स्त्री । पुरातनतण्डुले । वै.निघ. ।

प्रस्तारः । पुं । शय्यायाम् । दण्डवने । छे.च. ।

प्रस्तार्भ(र्य)म् । स्त्री । शुकभागगतनेत्ररोग-
विशेषे । लक्षणं यथा—“प्रस्तारि यद्यितमिहार्भं
शुकभागे विलीयते तनु रुधिरप्रभं सनौलम् ।” सु-
च.४अ. ।

प्रस्थः । पुं । शरावधयपरिमाणे । २३, । १२०

ती. । “शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थः ।” वसनादौ साह-
चर्योदशपलपरिमाणे । “वसने च निरुके च तथा
शीणितमौलणे । साहचर्योदशपलं प्रस्थमाहुर्मनी-
विषः ॥” प.प्र.१ख. । पाल्यां । त्रिका. ।

प्रस्थकुसुमः । पुं । मरुवकवले । शुक तुलसी ।
रा.नि.व.१० ।

प्रस्थपुष्पः । पुं । जेतमरुवकवले । सुद्रपत्रलक्ष-
मरुवके । अम. । जम्बीरवले । अ.टी.भ. ।

प्रस्थवान् । पुं । पर्वते । रा.नि.व.२ ।

प्रस्थिका । स्त्री । आमातकवले । वै.निघ. ।
माचिकायां । भूनिना । भा. । [अम. ।

प्रस्फोटनम् । स्त्री । पचने । छे.च. । सू.पे ।

प्रस्त्रवः । पुं । दुग्धे । वै.निघ. ।

प्रस्त्रवणम् । स्त्री । सूत्रे । दुग्धे । प्रकषेयं क्षा-
वे । वै.निघ. । पुं । घर्षे । त्रिका. ।

प्रस्त्रवणजलम् । स्त्री । निर्भरसलिले । गुल्हाः
—स्त्रव्यं मधुरं लघु रोचनं दीपनकृद् । रा.नि.
व.१४ ।

प्रस्त्रावः । पुं । सूत्रे । रा.नि.व.१८ । निघ. ।

प्रसृतद्धि । स्त्री । वस्त्राग्नितद्धनि । वै.

प्रस्वेदः । पुं । अतिघर्षे । वै.निघ. ।

प्रहरः । पुं । दिवसाष्टमभागि । प्रहृत । अम. ।

प्रहरकुटुम्बी । स्त्री । कुटुम्बिनोत्पले । रा.नि.
व.५ ।

प्रहर्ष(र्षि)णी । स्त्री । हरिद्रायाम् । हारा. ।

प्रहसन्तिका (न्ती) । स्त्री । शुकयूथिका-
याम् । त्रिका. । वासन्तीपुष्पवले । रा.नि.व.१० ।

प्रहस्तः । पुं । संवृतविष्टताङ्गुलिकरं । चण्डे ।
रा.नि.व.१८ ।

प्रहारवल्ली । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । भा. ।

प्रहिता । स्त्री । प्रसारण्याम् । शुकठाश्लिष्या ।
वै.निघ. ।

प्रहीरजा । स्त्री । कुटुम्बिनोत्पले । रा.नि.व.५ ।

प्रहृष्टकः । पुं । काके । वै.निघ. ।

प्रहेल(ल)कम् । स्त्री । पिटकभेदे । हारा. ।

प्रह्लादः । पुं । कामरुतहर्षे । भा.म.१भ.अन-
कत्व.चि. । “प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ।”

प्रह्लादिनी (दी) । स्त्री । रक्तलज्जालुकायां ।
वै.निघ. । रा.नि.व.५ । [ज्जिने ।

प्रचालनम् । स्त्री । धावने । सु.सू.७अ. । मा-

प्रचेपः । पुं । कषायादौ चूर्णादिचेपये । कल्के
तस्य मात्रा कर्षमिता । “प्रचेपः पादिकः काष्ठान्
स्नेहे कल्कसमी मतः । योऽङ्गुष्ठोऽष्टचतुर्भागं वात-
पित्तकर्षार्तिषु । चौद्रह्णायै दातव्यं विपरीता तु
शर्करा । मात्रा चौद्रह्णतादीनां स्नेहे काष्ठे च चूर्ण-
वत् । माषिकं हिङ्गुसिन्धुं जरणायास्तु शाण-
काः । परिभाषामिसामान्यः प्रलेपोऽप्यचिरे परम् ॥”
पातञ्जलतैलानिषु प्रलेपः कल्कसमी मतः । प
प्र.१ख. । प्रलेपकालश्च — “अवतार्य यदा दव्यां
परिचय्य पुनः पुनः । गदा पाणिमसौ भूतो नि-
चिपेदीपधनदा ॥” योगरत्नाकरसमुच्चये ।

प्राकृतः । वि । प्रकृतिसम्पन्ने । मुखसाध्ये । मा.
ज्य.नि. ।

प्राकृतज्वरः । पुं । वसनशरदुद्भवे ज्वरे । ‘का-
लप्रकृतमुद्दिश्य प्राग्यत प्राकृतज्वरः ।’ च.वि.३
अ. “वर्षाशरदसन्तुषु वातायैः प्राकृतः क्रमात् ।”
“प्राकृतस्यानिलाद्भवः ।” मा.नि. ।

प्राकृतदोषः । पुं । प्रकृतिसम्पन्नवातादौ । य-
था — वर्षाशरदयोर्वायुकोपः, यौषधशरदोः पि-
त्तकोपः, हेमन्तवसन्तयोः कफकोपः । इति ।
च.सू.१०अ. ।

प्राक्चरणा । स्त्री । योनिरीगविशेषः ।

प्राक्फलः । पुं । पणसहस्रे । जटा. ।

प्राग्भागः । पुं । कायपूर्वभागः । वै.निघ. ।

प्राघाटम् । स्त्री । अघनदधनि । पाठना दहे ।
त्रिका. । [वायुः ।

प्राग्यातः । पुं । पूर्वदिग्भववायौ । See पूर्व
प्राचिका । स्त्री । श्वेनपलिण्याम् । वै.निघ. ।
वनमलिकायाम् । डो.म. । अम.भ. ।

प्राची । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

प्राचीनपनसः । पुं । विलम्बये । त्रिका. ।

प्राचीना । स्त्री । पाठायाम् । रा.नि.व.६
राज्ञायां । श.च. । [नि.व.११

प्राचीनाकरकः । पुं । मधुरजम्बीरवृक्षे रा
प्राचीनामलकम् । स्त्री । पानीयामलके ।
पानि आम्ना । प.सू. । गुणः — शरदीषहरा ।
सू.सू.४६अ. ।

प्राचीबलः । पुं । काकतुण्ड्याम् । के.उर्.१
काकजङ्गायां । नदीपिप्पल्यां । गण्डदृष्ट्यायां । सु.
सू.१८अ. सुरसादिः । [श.चि.

प्राच्यकेशः (कः) । पुं । केशरौ । के.उ. ।

प्राणः । पुं । तन्नामकदेहस्थवायौ । “वायुयो
वक्रसंसारौ स प्राणोऽनाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेश-
यत्यन्नः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो
हिक्काश्वासादिकान् गदान् ।” सु.नि.१अ. । जीवने
“अग्निः सोमो वायुः सत्यं रजस्तमः पञ्चन्द्रियाणि
भूतात्मा इति प्राणाः ।” सु.सू.शा.३अ. । वी.नि.
भा. ।

प्राणकः । जीवकीपधौ । मे. ।

प्राणथः । पुं । बलवति पुरुषे । वायौ । उणा.

प्राणदः । पुं । जीवकचुपे । रा.नि.व.५ । स्त्री
रक्तधातौ । जले । ह.च. ।

प्राणदा (-प्रदा) । स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि.व.५ ।
महाराष्ट्रीक्षुपे । जलपिप्पल्याम् । रा.नि.व.४ ।
वै.निघ.२. सन्धिकत्व.वि । हरीतक्याम् । रा.नि.व.
११ । वा.चि.१अ. । “प्राणदामधुकीः कृता ।”

प्राणदा (गुड़िका) । स्त्री । असि गुड़िकायां
पाठः — “चिपलं शङ्खवेरं तुर्यं मरिचस्य च ।
पिप्पल्याः कुड्मार्द्धं च व्यायाः पलमेव च । ता-
लोशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च । हे पले पि-
प्पलीमुलादर्थे कर्षश्च पत्रकात् । सखीलाकर्षमेकानु
कर्षं लग्नस्थालयोः । गुडात् पलानि त्रिंशश्च चू-
र्णमेकत्र कारयेत् । अत्रप्रमाणा गुड़िका प्राणदीति
च सा कृता । पूर्वं भक्ष्याश्च पश्चाच्च भोजनस्य
यथाफलं । मयं मांसरसं युषं क्षीरं तीर्थं पिबेदनु ।
केशरं नागकेशरं, चतुर्थं पलमेकमित्यर्थः ॥” च.द. ।
कुं.ट.७प. मरिच ४प. पिप्पल २प. छे १प.
तालीनपत्र १प. नागेश्वर ४८ता. पिप्पलमूल
२प. तैलपत्र १८ता. छोट एला २८तै.

दार्धिकसति, गृहैर्दार्धिकानुत्या । रा.नि.व.१० ।

प्रातिका । स्त्री । वार्द्धि । जपापुष्पहवे ।
रा.नि.व.१० । [नि.व.१८ ।

प्रादेयः । पुं । तर्ज्यन्द्वाप्रयुक्तकरविस्तारि । रा.

प्राधान्यम् । स्त्री । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यरूपे स
न्मादित्वाधिकनामभेदे । यथा — दोषवयेषु यः
कोऽपि दोषः स्वहेतुभिः कुपितो रोगमुपादयेत्
तस्यैव प्राधान्यं स्वतन्त्रता, तदधीनयोः प्रकुपितयो-
र्दोषयोरप्राधान्यं पारतन्त्र्यमिति ज्ञेयम् । “स्वात-
न्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।”
मा.पञ्चमि. ।

प्राप्तिः । स्त्री । प्रवर्तनी । “प्राप्तिश्च विट्पित्त-
ककानिलानाम् ।” च.द.विरके । [१६५. ।

प्राभृतम् । स्त्री । उपट्टीकने । अम. । च.पू.

प्राभायः । पुं । वासकहवे । श.च. ।

प्रायः । स्त्री । वयसि । हे.च. ।

प्रायोगिकः । पुं । शसनधूमपानि । भा. । के-
हिकधूम । वा.चि.५५. ।

प्रालियम् । स्त्री । हिमे । अम. ।

प्रावटः । पुं । यदे । जटा. । [हे.च. ।

प्रावरणम् । स्त्री । उष्णवस्त्रं । उत्तरीयवस्त्रं ।

प्रावारः । पुं । उत्तरीयवस्त्रं । अम. ।

प्रावारकीटः । पुं । कीटविशेषः । जटा. ।

प्राहज्जः । पुं । पुनर्नवायां । रा.चि.८५. ।

प्राहट् । स्त्री । वर्षाकाले । पुनर्नवायां । च.द.
अश्वतसारलीह ।

प्राहड्ययः । पुं । शरत्समये । रा.नि.व.२१ ।

प्राहतम् । स्त्री । प्रकटावरणे । भ. ।

प्राहषा । स्त्री । वर्षाकाले । चिका. ।

प्राहपायणी । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । प.सु. ।
कपिकच्छी । आलाङ्गुली । अम. ।

प्राहषिकः । पुं । मयूरे । धरणिः ।

प्राहषिणः । पुं । कदम्बहवे । र.मा. । कुटज-
हवे । कुण्डलि गच्छि । धाराकदम्बे । कुण्डलि कद-
म्ब. । रा.नि.व.८ । स्त्री । कपिकच्छी । रा.नि.व.

२ । रक्तपुनर्नवायाम् । गीताश्रुती । रा.नि.व.५ ।

प्राहथः । पुं । कुटजहवे । कुण्डलि गच्छि । धा-
राकदम्बे । कुण्डलि कदम्ब. । रा.नि.व.८ । विक-
स्यकहवे । रा.नि.व.११ । स्त्री । वेदूयमशौ । रा.
नि.व.११ ।

प्राशः । पुं । अवलहे । प.प्र.१५. ।

प्राशनम् । स्त्री । भवणे । लिहने । अमे । रा.
नि.व.२० ।

प्राशितः । वि । भक्षि । जटा. ।

प्रासादकुक्कुटः । पुं । कपोते । चिका. ।

प्रासादमण्डना । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

प्राहः । पुं । प्रातःकाले, पूर्वार्द्धे । अम. ।

प्रियंवदा । स्त्री । जातीपुष्पहवे । वै.निघ. ।

प्रियः । पुं । जौवके (अभावे गुडूची) । रा.नि.
व.३ । श्वेतसलतायां । र.मा. । धाराकदम्बे । कु-
ण्डलि कदम्ब. । रा.नि.व.८ । कृष्णभके (अभावे वंश-
लीचनम्) । हरिताले । प्रियङ्गु । कदम्बहवे ।
असनहवे । दाक्षिण्याम् । वै.निघ. । स्वगविशेषे ।
जटा. । कडौ (अभावे बला) । मे. ।

प्रियकः । पुं । केलिकदम्बे, महाकदम्बे । प.
सु. । तिलुकहवे । कुण्डलि गच्छि । र.मा. । पीत-
शालहवे । शिशुभाजि । र.मा. । च.सु.२५५. ।
विलेश्यस्वगविशेषे । मे. । सु.चि.८५. । अयं वाते
पथ्यः । प्रियङ्गु । अमरे । कुडुमे । मे. । असनहवे ।
रा.नि.व.८ ।

प्रियकाम्बः । पुं । पीतशालहवे । वै.निघ. ।

प्रियकीयलः । पुं । पित्तहवे, अज्जिकाह-
वे । प.सु. ।

प्रियङ्गरी । स्त्री । हहज्जीवल्यां । रा.नि.व.३ ।
अश्वगन्धायां । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ ।

प्रियङ्गुः (ङ्गुः) (काः) । स्त्री, पुं । (Aglaia
Roxburghiana) स्लनामख्यातसुगन्धसलतायां ।
शिशुङ्गु, शकुशिशुङ्गु । हिं प्रियंग, गन्धप्रियंग,
प्रियङ्गु, कं नेपिलगु, वन्.गुल्ला । तं प्रेक्षणपुष्पेदु-
गुणाः— शीतला तिक्ता दाहकृत्पित्तघ्नी वान्ति-
भान्तिज्वरघ्नी सुखजायहरी च । रा.नि.व.१२ ।
तुवरा वातघ्नी रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्तेदगुणद्वया-

प्रेतराक्षसी । स्त्री । सुरसायां । दावुडे तुल
सी । प.मु. ।

प्रेतलक्षणम् । क्ली । हरिलक्षणे । च. ३. २५ ।

प्रेमपातनम् । क्ली । नेवजले । श. च. ।

प्रेयोपत्यः । पुं । कौक्षपक्षिणि । वै. निघ. ।

प्रेष्ठा । स्त्री । जहायाम् । श. च. ।

प्रेक्षणम् । क्ली । चक्षुषि । श. र. । [स्त्री ।

प्रेक्षणकूटः । पुं । चक्षुर्गोलके । मा. नि. पा-

प्रेक्षा । स्त्री । तरुशाखायाम् । श. र. ।

प्रोज्जासनम् । क्ली । मारणे । छं. च. ।

प्रोञ्चनम् । क्ली । लोपने । गो. छि. । तन्त्रम् ।

प्रोत्प(फ)लः । पुं । तालवृक्षभेदे । श. मा. ।

प्रोथः । पुं । प्रपाशोर्हभागः । टी. ९. १. । ज. द. २५. । कर्त्या । मे. । स्फिचि । उणा. ।

प्रोर्णुनवः । पुं । सन्निपातत्वरविशेषः । लक्षणं यथा—“उत्तलिद्य यः स्वमङ्गं लिपत्यधस्तात्त्रिता-
न्तमुच्छ्रमिति । तं प्रोर्णनावजुष्टं विचित्रकष्टं वि-
जातीयान् ॥” भा. म. १५. ।

प्रोक्लोषितः । वि । गिरसुक्ते । वै. निघ. ।

प्रोषः । पुं । सन्नापि । रा. नि. व. २० ।

प्रोषितप्रिया । स्त्री । फलकवने । श्री. उक्तौ. जि. रा. नि. व. २३ । फलिका, प्रियङ्गो । वार्षिकमल्लि-
कायाम् । रा. नि. व. २३ ।

प्रोष्ठः । पुं । भीहीमन्त्रे । अ. टी. रा. ।

प्रो(प्रो)ष्ठपदः । पुं । भाद्रपदमासि । अम. ।

प्रोष्ठी । स्त्री । (Cyprinus sophore.) च-
ट्शफरोमन्त्रे । प्र. टि. ना. छि. । गणाः—“प्रोष्ठो ति-
का कटुः स्वादुः शुक्ला कफघातजिता” राज. ३५. ।

प्रोहः । पुं । गजचरणपर्वणि । त्रिका. ।

प्रोढा । स्त्री । दृष्टार्त्तस्थिति । रा. नि. व. १८ ।

प्लवः । पुं । सहातवारिपक्षिमात्रे । ते च हंससा-
रमभीषचक्रकाकुरुरकादस्वकारणवज्रीवज्रीवक-
वकपलाकापण्डरीकप्रवशरासिमुखनन्दिमुखमद्भुत-
भीशकापालमल्लिकाचगङ्गावपुष्करशायिकाकोना-
लकास्यकुम्भिकासिधरावधतचरणप्रभृतयः प्लवा-
सहातवारिणश्च । गणाः—“रक्तपित्तहाराः शी-
ताः सिन्ध्या हृष्टाः सकृजयः । स्रष्टुमपुत्रीपाय-

मधुरा रसपाकयोः ॥” सु. सु. ४६५ । कैवर्त्तसुसा-
याम् । हिं केवटीमीषा, गुडतञ्जी । भा. म. ४५
सु. री. वि. । च. वि. १५. ब्रह्मरसायने । र. व. २
प्रमेह. वि. । च. द. छर्दिचि. विष. वि. । भ्रक्षले
मद. व. ५ । गन्धतणे । मे. । हंसिन्त्या । विकङ्कत
ठक्षे । वै. निघ. । सारसपक्षिणि । मे. । च. सु. २
अ. । वकहवे । च. । कौक्षे । चक्षुष्माकविशिष्टे
भेके । गजे । अन्ने । कपौ । त्रिका. । जलकाके
मे. । गोपालकरञ्जे । सु. चि. ११५. ।

प्लवकः (गः) । पुं । लवङ्गवे । रा. नि. व. ११
भेके । मे. । (गः) । वानरे । मे. । प्लवपक्षिणि
श. च. । शिरीषवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।

प्लवगतिः । पुं । भेके । श. च. ।

प्लवङ्गः । पुं । वानरे । अम. । प्लवङ्गवे । रा. नि.
व. ११ । मृगे । श. च. ।

प्लवङ्गमः । पुं । वानरे । प. सु. । भेके । अम. ।

प्लवधान्यम् । क्ली । परिप्लवङ्गे । रा. नि. व. ८

प्लवनम् । क्ली । सन्नरण्ये । सु. नि. ३५. ।

प्लवः । पुं । (Thespesia populnea,
Syn. Hibiscus populnea, or Ficus
infectoria.) Waved-leaf fig tree. पर्क-
टीवृक्षे । पा. कू. ५. ग. छि. । गौकी. छि. । रा. मा. । हिं
पाकडि, परवर, गजदन्तसहारा । तं गङ्गायजुष्वि ।
ता. परिश्रवावि । सु. सु. ३८५. न्ययोषादिः । महा-
ऋक्षभेदेन ह्यै भेदौ । सा. गुणाः—कटुः कषायः
शीतलः रक्तदायजित् सूक्ष्ममप्रलायहरश्च । ऋ-
श्वोर्दपि महतीगुणं लभते । रा. नि. व. ११ । वणप्रः,
श्रमपित्तप्रोषप्रशयविषपर्वणश्च । द. व. ५ । अथल-
हवे । मे. ।

प्लावगः । पुं । सकृते । वै. निघ. ।

प्लावी (इन्) । पुं । पक्षिणि । वै. निघ. ।

प्लाचम् । क्ली । प्लवफले । अम. ।

प्लि(प्रो)हः (हा) । पुं, स्त्री । जाटरीगविशे-
षः । प्लि. नि. निदानलक्षणे—“वातः प्रोहानमुद्गु-
क्षपितौ यस्य तिष्ठति । शनैः परितुदन् पाथं
मोहा तस्याभिवर्तते ॥” च. म. १८५. । स चतुर्विधः ।
“विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमथयैमस्य क-
फस्य । मोहाभिर्द्विं कुरुतः प्रहर्षी भीहील्यमेत-

ज्जठरं वदन्ति । तदामपार्श्वे परिहृष्टमिति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वरापिः कफपित्तलिङ्गरूपद्वयः क्षीणवलीऽतिपाण्डुः ।” सा.नि. । “अमोभमोविदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । भीह्रीरतोदरत्वश्च त्रैयं रक्तजलक्षणम् ॥ स्वज्वरः सपिपासश्च सदार्हो भीहृष्टयुतः । पीतगानो विशेषेण भीह्रा पौतिक उच्यते ॥ भीह्रा मन्दज्वरः स्थूलः कटिनी गौरवान्वितः । अरोचकयुतः शीतः भीह्रा कफज उच्यते ॥ नित्यमानुषकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः । वेदनाभिः परीतश्च भीह्रा वातिक उच्यते ॥” भा. । [श.च. ।]

भीहृष्टः । पुं । रक्तरीहितकठवे । शङ्खरात्रा ।

भीहृद्युः । पुं । रीहितकठवे । प.सु. । हवुषावचमदे । रा.नि.व.४ । ज्ञायाम् । वै.निघ. ।

भीहारिः । पुं । अश्वत्थवे । श.च. । शरपु

भीह्रीदरम् । क्ली. । उदररोगविशेषः । लक्षणम् — “विदाहमिष्यन्दिरस्य जलो. प्रदुष्टमथ-र्थमसृक् कफश्च । भीह्राभिर्हृष्टं सततं करोति भीह्रीदरं तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥” सु.नि.७७. । अन्यच्च यथा — “वर्णान्यत्वं महत्त्वञ्च काटित्यञ्च विशेषतः । भीह्रीदरे विजानीयाद्देहं च कृशतां तथा ॥” ज.द.५२७. ।

भुतगतिः । पुं । शशके । शरदशाश । वै.निघ. ।

भुपः । पुं । अग्निदाहः । व्याकरणम् ।

भुष्टः । पुं । अग्निदग्धः । अम. ।

भ्रातः । पुं । कर्पटः । सु.सु.५७. ।

भ्राषः । पुं । दाहः । अम. ।

प्सा । स्त्री । भक्ष्यं । त्रिका. ।

प्सानम् । क्ली. । भक्ष्यं । भक्त. । छ.च. ।

फ

फः । पुं । जृम्भानिस्कारः । विश्व. । भक्तावाते । म. ।

फञ्जिका । स्त्री । भाग्याम् । वामुनशठि । प.सु. । सु.सु.२६७. । दन्तिवृत्ते । वै.निघ. । देवताङ्गवे । दुरालभायां । श.च. ।

फञ्जिप(प)विका । स्त्री । आखपण्याम् । प.सु. । (पुत्रिका) । वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

फञ्जी । स्त्री । भाग्याम् । वामुनशठि । रा.नि. व.६ । च.द.सि.यो.हिज्ञाश्वास.वि. । एतत्पत्रं कफघ्नम् । अत्रि. । हृष्टदारकविशेषः । रा.नि.व.१ । दन्तिवृत्ते । योजनवज्ज्याम् । वै.निघ. ।

फञ्जीकरः । पुं । फज्ज्याम् । वै.निघ. ।

फज्जरादिपञ्चकम् । क्ली. । फज्जिका जीवनी पश्चात्कारो चुचुक इति वनजपञ्चशाकवर्गे । गुणाः — वातघ्नारिखं याद्विलं दीपनत्वं कृत्स्नत्वञ्च । भेन्डा कुण्जराः त्रिपुटश्च इत्यपि तद्वर्गमध्ये गण्यन्ते । वर्गोऽयं दीपनः पाचनः रुच्यः बलवर्धकरश्च । विदोषशमनः पथ्यः शार्ही हृष्यश्च । रा.नि.व.७ ।

फटः (टा) । पुं, स्त्री । अद्विफण्याम् । अम. । चटा. ।

फटकी । स्त्री । स्फटिकायां । कठेक्कि । वै.निघ.२.भ.चय.वि. । लघुकेशरिरे ।

फटिकारी । स्त्री । (Alumen) Alum. खनामख्यातचारविशेषः । कठेक्कि । हिं फिटु करो । तं पतित्कुराम । ता. पतित्कारम । दा. फटकी । गुर्ज. फकरी । वम्. फटकी । गुणाः — संग्राहिणी सङ्कोचकरी अप्रतिकरी बालविमूढ्याम् उदरामये नामारक्तसावे च हिता । “फटो च कटुका निष्पा कषाया प्रदरापहा । मेहकृच्छ्रमो-शोषदीपघ्नो हृदरुहदा ॥” रा.नि.व.१२१ ।

फडिङ्गा । स्त्री । फिजीकीटः । फडिङ् । श.च. ।

फणः (णा) । पुं, स्त्री । सप्रेफण्याम् । अम. भ. । घ्राणभागं मुमयतः स्त्रीतां भागं प्रतिवृद्धं सन्धयते । सु.शा.६७. ।

फण(णा)क[ध]रः । पुं । सप्रे । श.र. ।

फणभृत् । पुं । सप्रे । छ.च. । [र. ।

फणाभरः (वान्) । पुं । सप्रे । हारा. । श.

फणिः । पुं । विषे । र.सा.सं.गदसुरारिरे ।

फणिका । स्त्री । कणोदुस्वरिकायां । वै.निघ. ।

फणिके(श)सरम् । स्त्री । नागकेसरपुष्पे ।
रा.नि.व.६ ।

फणिलेल । पुं । लावपल्लिणि । वै.निघ. ।
भारतीपल्लिणि । डाक्रहे पाथी । त्रिका. ।

फणिसम्पकः । पुं । वनसम्पकहृत् । वनज
टापी शाछ । रा.नि.व.१० ।

फणिजिह्वा । स्त्री । महासमज्ञायां । महाश-
तावय्याम् । रा.नि.व.४ ।

फणिजिह्विका । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् ।
महाशतावय्याम् । वै.निघ. ।

फणिज्ज(ज्ज)कः । पुं । जुद्रपत्रतुलसीभेदे,
गन्धतुलस्याम् । रा.नि.व.१० । वा.म.१५अ. । म-
धुरजन्तरीरे । महर इति लोके । च.म.२अ.वि.८
अ. । पलाशहृत् । भैष.ने.री.चि. ।

फणिप्रियः । पुं । वायी । श.र. ।

फणिफेनः । पुं । अहिफेन । आकिम् । रत्ना. ।

फणिभारिका । स्त्री । कृष्णोदुम्बरहृत् । कृ-
ष्णपुत्र । वै.निघ. । शाछ । रा.नि.व.११ ।

फणिलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पाणि

फणिवल्ली । स्त्री । नागवल्लीयाम् । पाणि शाछ ।
रा.नि.व.११ । वै.निघ.२भ. अथ वि.नवरत्नराजस्य
गात्रे । वै.निघ. ।

फणिसम्भारा । स्त्री । कृष्णोदुम्बरिकायाम् ।

फणिहन्त्री । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । शक्र त्री-
शः । रा.नि.व.७ । [निघ. ।

फणिहारी (इन्) । पुं । कपिकर्कश । वै.

फणिहृत् । स्त्री । जुद्रदुरालभायाम् । रा.नि.
व.४ ।

फणी (इन्) । पुं । मरुतकहृत्, जुद्रपत्रतुलस्यां ।
श्वेतवन्दने । च.द.वा.व्या.चि.महासुमन्तैले । स-
र्पे । स्त्री (नी) । सर्पिण्याम् । सर्पशक्रा । सर्पस्त्रि-
याम् । रा.नि.व.५ ।

फणीयम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

फल्कारी (इन्) । पुं । पल्लिणि । श.च. ।

फल्फणः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

फरङ्करीगः । पुं । See फिरङ्गरीगः ।

फरेन्द्रः । पुं । जम्बूहृत् । वै.निघ. ।

फर्फरी । स्त्री । करौघे । शाछ । वै.निघ. ।

फलम् । स्त्री । अस्मादी प्रसिद्धम् । रुज । “फ-
लेषु परिपक्वं यत् गुणवत्तुदाहृतम् । विस्मादन्य
त्र विज्ञेयमासं तद्धि गुणाधिकम् । फलेषु सर-
यत् स्वात् गुणवत्तुदाहृतम् । द्राक्षाविल्लिशिव-
दीनां फलं शुक्लं गुणाधिकम् । फलतुल्यगुणं स-
मज्जानमपि निर्दिशेत् ।” भा. । इन्द्रयवे । रा.नि.
व.२ । वै.निघ.कृमि.चि.सुस्तादिः । वा.म.१५अ.त-
त्सकादिव. । त्रिफलायाम् । मे. । सा.कौ.द्रव्यां
तैले । भैष.अरिमेदा.तैले । च.द.अजी.चि. । वष-
णयस्यौ । अम. । स्त्रीरजसि । श.र. । जातीफलं
त्रिका. । रा.स.सं.सर्वतोभद्ररसे । भैष.वा.व्या.चि-
गन्धद्रव्यकथने । च.द.धीनरी.चि. । भैष.सु.री.चि-
स्वस्वस्वदिरवय्यां । शस्यं । अम. । कर्कोलके । वै.
कृ. । मे. । फालि । हं.च. । मदनफले । पं.सु. ।
च.द.वमने । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशततिकमहा
प्रसारणीतैले । पुं । कुटजहृत् । श.र. ।

फलकः । पुं । अस्थिरखण्डः । जटा. । नागकेज-
रहृत् । श.च. । नितस्वे । स्त्री । प्रसाधनार्थं जल-
रचनाधारविशेषः । कलशौ वशादेवार घटाके ।
स.म.५५अ. ।

फलकरटकः । पुं । पर्यटके । एक२पात्रो ।
वै.निघ. । स्त्री (का) । इन्दीवरायाम् । वै.निघ. ।

फलकर्कशा । स्त्री । वनवदरहृत् । संयह. ।

फलकी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषः । छिन्न,
कम्बूरे गोष्ठ । त्रिका. । [नै.फलके । श.च. ।

फलकणः । पुं । करञ्जः । वै.निघ. । पा-

फलकेयरः । पुं । नारिकेलहृत् । जटा. ।

फलकोशः (पः) (कः) । पुं । वषणे । शिश्रे ।
त्रिका. । [नि.व.५. ।

फलङ्कषा । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । रा.

फलयहिः । पुं । फलितहृत् । अ.टी.भ. ।

फलयाही (इन्) । पुं । हृत् । धरणिः ।

फलघृतम् । स्त्री । पक्वघृतविशेषः । तत् योनि-
रोगमात्रे हितम् । अथ सेटामहासिन्दयोर्भावे
शतावरी द्विगुणा, बाकोलीचीरकाकोल्यभावे अ-

सगमा दिगम्भः । काकोली इति वैगुण्यार्थप्रयो-
गः । जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दी दिगुणी
देयः । भा.स.४भ.यो.री.चि. । पाठः — “मन्त्रि-
मधुं कुं विफला शर्करा बला । मीदा पयस्या
काकोली मूलसैवाश्वगन्धजम् । अजमीदा हरि-
दे हिङ्गु कटुकरीहिणी । उयलं कुसुदं द्राक्षा
काकोली चन्दनवयम् । एतेषां कार्पिकैर्भागे-
हृतप्रस्थं विपाचयेत् । शतावरीरसः चौरं हृताद्यं
चतुर्गुणम् ।” च.द.योनि.व्या.चि. । अन्यत्र — “स-
हाचरे दे विफलां गडूचीं सपुनर्नवा । एकनासां
हरिदे दे राक्षां मीदां शतावरीं कक्कोक्य हृत-
प्रस्थं पचेत् चौरचतुर्गुणं ।” च.द.योनि.व्या.चि. ।
जीवहृत्केकवत्साया गोः हृतं ४ श. । शतमूलरसः
१६ श. दुग्धं १६ श. । कर्काशं मीदा अभावे
(गडूची) मन्त्रिता यष्टिमधु कुं विफला शर्करा
बला (१८८७) शतमूलमिक्तुभाण्डः काकोली
अश्वगन्धामूलं यमानो हरिद्रा दारुहरिद्रा हिङ्गु
कटुको उयलं (नीलकुन्दो) द्राक्षा चौरकाकोली
चन्दनं रक्तचन्दनं एषां प्र.२ती. । अन्यत् — कक्काथं
— अतपीतमिष्टीमूलं विफला गडूची पुनर्नवा
(८५७५०००) चम्पचटकः (८००००००) । हरिद्रा
दारुहरिद्रा राक्षा मीदा शतावरी, एषां मिलित्वा
१ श. । जीवहृत्साष्टतं ४ श. । दुग्धं १६ श. ।

फलचमसम् । क्ली । वटवृक्षवल्कले । वै.निघ. ।

फलचौरकः । पुं । चौरकनामगन्धद्रव्यं । रा.
नि.व.२२ । [श.र. ।

फलज्जातिः (ती) । स्त्री । जातीफलवृक्षे ।

फलत्रय(त्रिक)म् । क्ली । विफलायाम् । रा.
नि.व.२२ ।

फलत्रिकादिः । पुं । पाण्डू कषाये । फल-
त्रिकाश्रुतावासातिक्तामूनिस्विन्स्वजः । काथः ची-
द्रुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामसम् ॥ रस.र. ।

फलदः । पुं । हवे । धरणिः ।

फलद्रुमः । पुं । फलितवृक्षे । वै.निघ. ।

फलपञ्चाङ्गम् । क्ली । अन्नफलपचके । रा.
नि.व.२२ ।

फलपाकः । पुं । करजवृक्षे । अ.टी.भ. । पा-
नीयामलके । श.च. ।

फलपाकान्ता । स्त्री । ओषध्याम्, धान्यादी ।
अम. ।

फलपाकी (इत) । पुं । गर्दभास्त्वृक्षे । र.मा. ।

फलपिप्पली । स्त्री । फलबीजे । सु.स.४२अ. ।

फलपुच्छः । पुं । कन्दशाकविशेष, वरुणाली ।
त्रिका. । [रा.नि.व.११ ।

फलपुष्पा (षी) । स्त्री । पिण्डोत्पन्नजरीवृक्षे ।

फलपूरः (कः) । पुं । मातुलुवृक्षे । प.सु. ।
मद.व.६ । वै.निघ. २भ.भाकल्लादिचूर्णे । अ.द.
र.पि.चि. ।

फलप्रियः । पुं । द्रोणकाके । रा.नि.व.१२ ।

फलप्रिया । स्त्री । प्रियद्रौ । रा.नि.व.१२ ।

फलमत्स्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । शूतक-
माती । वै.निघ. । [व.६ ।

फलमुख्या । स्त्री । अजमीदायाम् । रा.नि.

फलमुण्डः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. । [सा. ।

फलमुद्गरिका । स्त्री । खर्वजवृक्षविशेषे । श.

फलयुग्मा । स्त्री । इन्दीवरायाम् । वै.निघ. ।

फलराजः । पुं । खर्वजंति ख्याते फलशके ।
शृङ्गा । वै.निघ. ।

फलवर्गः । पुं । फलवर्गः । टाडिसामलकवद-
रकोलककेशुसौषोराश्वितिकाफलकापित्यमातुलु-
ङ्गासासातककरमर्दपियाल्लकचभयपारावतवैव-
फलप्राचीनामलकानि ईकनोपकोशासास्त्रीका-
नारङ्गजम्बोरप्रस्थितेषु । एषां गुणाः — स्वस्वपर्याये
सर्वाः ।

फलवर्तिः (र्त्ति) । स्त्री । मलप्रधीन्यां व-
र्त्ती । भैष.व.शुल.चि. । “हृताभ्यक्तं गर्दं चिना ग्र-
ह्णा स्वाङ्गुष्ठमन्त्रिभा । मलप्रधनिनी वर्त्तिः फलव-
र्त्तिं सा स्मृता ॥” भा. ।

फलवर्त्तुलः । पुं । तरलुजवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

फलवान् । त्रि । फलिते । अम. ।

फलविरेचनम् । क्ली । हरीतक्यादी । तदुक्तं
— “स्रद्धीकाथ बिडङ्गानि खर्वजराणि परुषकम् ।
आरग्वधीऽथामलकं हरीतक्यो विभीतकम् । क-
मिल्लकोपचित्रं च पुष्यं सुकूलकम् । नीलिका

वक्तुं पीतु भवेत् फलविरचनम् ॥” वा.चि.६अ.
अक्षरम् ।

फलविषयम् । स्त्री । यस्य फले विषयं वर्तते । त-
च्च हाटश्रविषयम् — कुमुदतीवेल्लकाकरभ्रमहाकर-
भ्रमकांटीकरेण कवशांतकचम्परीभगम्भासर्पघातिन-
न्दनमारपाकालीति । तद्वत्तत्त्वं — “मुक्तश्रीफः फल
विषयः दाहीऽद्वैत एव च ।” सु.कम्प.२अ. ।

फलवृत्तः (कः) । पुं । पनसवृत्ते । कैटिल
शास्त्रे । रा.नि.व.११ ।

फलयाकम् । स्त्री । फलपानवृत्तवर्गे । यथा
— “कषाण्डकाशिरुकाशिरुचिभट्टं पटौलपुष्पच
तयाच तुम्हा । बीजाव्यकर्कटिककारवेल्लं कौपा-
तकी वालफलानि चैव ॥” अति.१६अ. । एषां
गुणादिकं पथ्याये मध्यम् । [विका. ।

फलयाडवः । पुं । दाडिसवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

फलशेखरः । पुं । बटवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

फलश्रेष्ठः । पुं । आसवृत्ते । श.च. ।

फलश्रेष्ठा । स्त्री । विफलायाम् । वै.निघ. ।

फलसः । पुं । पणसवृत्ते । अ.टी.भ. ।

फलसम्बद्धः । पुं । उदुम्बरवृत्ते । वै.निघ. ।

फलसम्भारा । स्त्री । कृष्णादुम्बरिकायाम् । वै.
निघ. ।

फलस्नेहः । पुं । असीटवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

फला । स्त्री । इन्दोवरायाम् । फकिरीटालुपि ।
रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.११ ।

फलाव्या । स्त्री । काष्ठकदल्यां । वनं कला ।

फलात्मिका । स्त्री । कारवेल्लायाम् । कस्तुरी,
उःष्ठः । वै.निघ. ।

फलादनः । पुं । लकचवृत्ते । शनिात्र शास्त्रे ।
प.सु. । शुकपत्राण । हे.च. । वि । फलभक्तके ।

फलाध्यव्यः (चा) । वि । राजादनवृत्ते । शि-
नी । मा. ।

फलानालुः । पुं । पानशास्त्रे इति प्रसिद्धे क-
न्दशास्त्रे । प.सु. । वृत्तान्ति । रा.नि.व.६ ।

फलान्तः । पुं । वंशः । श.मा. ।

फलान्नम् । स्त्री । फलीपकरणकताम् । गुणाः

— “फलात्र स्यादधिकारं गुण फलसमं गुणैः ।”
वै.निघ. । वृत्तान्ति । रा.नि.व.११ । [२अ. ।

फलाम्बु । स्त्री । द्राक्षादिसिद्धवृत्ते । वा.चि.

फलास्त्रः । पुं । अस्त्रवृत्ते । रा.नि.व.६ । च.
चि.२अ. वृत्तरसे । स्त्री । अस्त्ररसविशिष्टफलमात्रे ।
च.चि.२अ. मातुलुङ्गरसदाडिमरसदाटौ, महावट-
कटुरतैले ।

फलास्त्रपञ्चकम् । स्त्री । जम्बीरनागरजास्त्रे
तसचिचामातुलुङ्गेषु । गौड़ा, नाराश्री, अम
वेतन, तैलूळ, टावा ।

फलारिष्टः । पुं । अर्शोऽधिकारि आरष्टभेदे ।
— “हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमासलकस्य च । वि-
शालाया दधित्यस्य पाठाचिचकसूलयोः । द्वे द्वे
पले समापीथ्य द्विदोशे साधयेदपां । पादाग्रश्रे
पू” च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् । गुडस्यैकां तुलां
वैद्यः संस्थाप्य छतभाजने । पक्वस्थितं पिवेदेनं
गृह्ण्यर्शविकारवान्...” च.चि.२अ. ।

फलासवः । पुं । द्राक्षाध्वज्ज्वरादिफलीवृत्तवृ-
द्धिविग्न्यासवेषु । च.सू.२५अ. ।

फलास्थिः । पुं । नारिकेलवृत्ते । वै.निघ. ।

फलाची । स्त्री । चीरिणीवृत्ते । वै.निघ. ।

फलः (ली) (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषः । क-
लूई भास्त्र । गुणाः — “फलनिः स्वादुर्गुरुः स्निग्धः
बलकृच्छ्रकृवदेन ।” राज.१प. ।

फलिका । स्त्री । पारिषास्यले । निषावे । व-
रणि । रा.नि.व.१६ । [वलायाम् ।

फलितः । पुं । वृत्ते । धरणि स्त्री । रज-

फलिनः । पुं । श्लोकावृत्ते । पणसवृत्ते । रा.
नि.व.११ । अरिष्टकवृत्ते । श्लोटी । वै.निघ. ।

फलिनी । स्त्री । प्रयोगे प्रशस्ततमफलायामु-
द्दिष्टि । च.सू.१अ. सुषल्याम् । तालशूलौ । प्रिय-
ङ्गौ । रा.नि.व.१२ । लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
वै.निघ. कल्याणघृते । गन्धप्रियङ्गौ । वा.सू.१५अ.
एलादिः । वायुमाषायां । वै.निघ.२अ. चयचि.द्रा-
क्षासवे । नखरञ्जकवृत्ते । श्लोटी । वै.निघ.२अ.
दास्र.चि.प्रलेपे । लाङ्गलीवृत्ते । विस्वाश्रुतिश्री ।
अम. । वै.निघ.२अ. वा.व्या.चि.विषयगर्भतैले । श्लो-
णाकवृत्ते । दुग्धिकायां । शिकृष्टे । र.मा. ।

फली । स्त्री । सुषल्याम् । तनिशूनी । म्रियङ्
हवे । प.सु. । शुक्लासायां । उर्ध्वकषा । वै.निघ. ।
आमातकहवे । फलिसस्त्रे । श.सा. ।

फलीशः । पुं । पारिशपिपले । अश्वविदेश,
पलाशपिपूल । वै.निघ. ।

फलूषः । पुं । लताविशेषे । उषा. । [श.र. ।

फलेयाहिः (ही(इम)) । पुं । फलितहवे ।

फलेन्द्रः । पुं, स्त्री । राजजम्बूहवे । वड् जाम्
भा. । [विदेश. प.सु. ।

फलेपाकी । स्त्री । बन्धमुखे । गङ्गाश्लिशा-

फलेपुष्पा । स्त्री । द्रोणपुष्पाम् । धनवाम् ।
भा. । [प.सु. ।

फलेरुहा । स्त्री । पाटलहवे । पञ्चल गश् ।

फलेलाङ्गुः । पुं । जीवनहवे । हारा. ।

फलोत्तमा । स्त्री । दुग्धिकायां । श्रीरुहे ।
र.मा. । कपिलद्राक्षायां । त्रिफलायां । रा.नि.
व.११ ।

फलोत्पत्तिः । पुं । आसहवे । श.च. ।

फलोनिः । स्त्री । स्त्रीयोनौ । वै.निघ. ।

फलाः । स्त्री । काकोदुम्ब्रिकायाम् । काक दु-
भृत । र.मा. । "तर्पणं ब्रह्मणं फलग्गं गुरुं विष्टम्भि
श्रोतलम् ।" च.गु.२७अ. । यज्ञदुम्बुरे । च.गु.४
अ. । पुं । वसन्तर्त्ता । पितृश्रेष्ठोत्पत्तिपातज-
रं । भा. । वि. अनर्थके । त्रिका. । [टी.भ. ।

फलानः (नालः) । पुं । फालगुनमासि । अ.भ.

फलानी । स्त्री । काकोदुम्ब्रिकायाम् । रा.नि.
व.११ । च.चि.२अ. ।

फलाफलम् । स्त्री । काकोदुम्ब्रिकाफले । सि.
यो.र.पि.चि.सिद्धतमयोगे ।

फलामूलम् । स्त्री । काकोदुम्ब्रिकामूले । च.
द.सि.यो.सू.कर्त्ता.चि.ब्रह्मण्यश्वग्यष्टते ।

फलावाटिका (टी) । स्त्री । काकोदुम्ब्रि-
कायाम् । रा.नि.व.११ ।

फलावन्तः (न्ता) (कः) । पुं, स्त्री । पीत-
लोधहवे । श्लोथाकविशेषे । रा.नि.व.८ ।

फल्गम् । पुं । पुष्पलिकायाम् । श.च. ।

फलकिन् । पुं । मत्स्यविशेषे । कर्तुहे शङ्ख ।
श.मा. । [व.११ ।

फाटकी । स्त्री । स्फुट्यां । फट्किरि । रा.नि.

फाणिः । स्त्री । गुडे । उषा. ।

फाणितम् । स्त्री । अर्द्धावर्तितेक्षुरसि । गुडवि-
शेषे । बोलाण्ड । सु.ग.४४अ. । लक्षणम् —
"इलो रससु यः पक्कः किञ्चिद्वादी बहुद्रवः । स
एवैषुविकारिषु ख्यातः फाणितसंज्ञयः ॥" गुणाः —
"फाणितं गुण्यभिष्यन्दि ब्रह्मणं कफपित्तकृत् । वा-
तपित्तप्रमान् हन्ति सूचकिकविशोधनम् ॥" भा. ।

फाण्टः । पुं । कषायमेदे । कम्बितद्रव्यपलं
चतुष्पलं उष्णतीक्ष्णं विषा चणकालं शरावाहतं सं-
ख्याय अथ रुदितं वस्त्रपूतञ्च फाण्ट उच्यते ।
कूष्ठितं ज्वरा १ प. ४ पल उष्ण अल गृह्णा-
त्ये वा अतुल्यपात्रे क्षिप्तं करिष्या कणकालं
टाकिश्या परे रुदितं उ वज्रपूतं करिष्ये ।
चणद्रव्यस्य पलं पलचतुष्टयमित्युक्तोदकञ्च एकञ्च
शाययन् । "चणद्रव्यपले मस्यक् जलमष्टगुणक्षिपे-
त् । पात्रे चतुष्पलमितं ततस्तु शाययन्जलम् । सो-
ऽयं पूती द्रव्यफाण्टः.....॥" प.प्र.१ख. । शाश्व.
३अ. । "फाण्टः सद्यो धृता श्रेयः स्वल्पदीपवला-
यिषु । अष्टावर्षेयितेऽयुष्मजले काष्ठ्य पलं विपित् ।
विषय पटपुतं तज्जलं फाण्ट इति श्रुतः । कुड-
वञ्च जलश्रीकं कथितं वज्रसन्निभम् ॥" अवि. ।

फालः । पुं । कार्पासवस्त्रे । सं. ।

फालखला । स्त्री । भारतीयविधि । त्रिका. ।

फालानः । पुं । अर्जुनहवे । रा.नि.व.८ । त-
न्नामकमासि । सं. ।

फालानप्रियः । पुं । शङ्खे । शंक. । वै.निघ. ।

फालानानुजः । पुं । वसन्तर्त्ता । हारा. ।

फालानिकः । पुं । फालगुनमासि । अ.भ. ।

फिङ्गकः । पुं । नके । पवित्रविशेषे । किश्या ।
श.मा. ।

फिरङ्गः । पुं । खनामकरीगे । भा. ।

फिरङ्गरीगः । पुं । आगन्तुजसंक्रामकरीग-
विशेषे, गन्धरीगे । स फिरङ्गदेशे एव बाहुल्ये-

न जायते । “फिरङ्गसङ्गे देशे बाह्येनैव यज्ञवेत् । तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तः...” निदानं यथा—
—“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां भुवं ।
फिरङ्गिनोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिन्याः प्रसङ्गतः ।
व्याधिरागन्तुञ्जी ह्येष दीघाणामस्य संक्रमः । भवेत्तं
ललयेतेषां ललयेभिर्भजां वरः ॥” रूपं यथा—
“फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो वाद्य आभ्यन्तरस्तथा । व-
हिरन्तर्भवयापि तेषां लिङ्गानि च भवे । तत्र वा-
द्यः फिरङ्गः स्यात् विस्मोटमदृशोऽल्पकः । स्फुटि-
तो व्रणवद्भेदाः सुखसांध्योऽपि स स्मृतः । सन्ध्या-
भ्यन्तरः स स्यात् आमवात इव व्यथां । शीघ्र-
जनयं देय कष्टसांध्यो बुधैः स्मृतः ॥” भा.म.४भ. ।

फिरङ्गरोटी । स्त्री । रीटिकाभेदे । भौटिकुण्डौ ।
सा तु ताम्रव्याधया खर्जूरस्य रसेन सधुरिकार-
लेन वा मिथिता गोधूमकणिका अधिककालमुत्त-
मं समार्द्रिता स्थूलगोलाकारेण निश्चिता तन्दूर-
पाकेन नित्यादिता भवति । पाकराजः ।

फिरङ्गिणी । स्त्री । तद्वेश्यास्त्रियां । फिनिशि
शेद्ये । भा. ।

फुकः । पुं । पल्लिणि । श.च. ।

फुटः । पुं । सर्पफणायाम् । छ.च. ।

फुफ्फु(स्फु)सः । पुं । रोगविशेषः । शोषितफे-
नप्रभवं वासतो हृदयनाडिकाभ्यं स्थनासस्थाय-
नम् । कुशकुम्भ, कुक्का, कौवा(स) । सु.शा.४भ. ।
“हृदयकुम्भः फुफ्फुसश्च ॥” सा.नि. । [निच. ।

फुल्लतुवरी । स्त्री । स्फटिकारिकायाम् । वै

फुल्लफालः । पुं । सर्पवाते । चिकित्सा ।

फुल्लरीकः । पुं । सर्पे । उष्णा. ।

फुल्ललोचनः । पुं । हरिणविशेषः । श.च. ।

फेणः (नः) (कः) । पुं । फेने । समुद्रफेने ।
प.म. । चिकित्सा । भेष.वार.चि.हादशायसे ।
अहिफेने । वाष्पे । वै.निच. । (कः) गोधूमचूर्ण-
रूपिण्येकविशेषः । शौङ्ग । गुणाः—“फेनका ल-
घवी रुक्षा हृष्याः पित्तानिनापहाः ।” राज.३प. ।

फेण(न)का । स्त्री । अरिष्टकवले । त्रीठा
ग्राह । वै.निच. । जलपकतखुलचूर्णं । भिटे ।
श.च. । [नि.व.५ ।

फेण(न)दुग्धा । स्त्री । दुग्धफेनीरूपे । रा.

फेण(न)मेहः । पुं । पमिहभेदे । तत्र रीनी
श्लोकं श्लोकं सफेनं मेहति । सु.नि.६भ. ।

फेण(न)वाही (इन्) । पुं । वस्त्रे । श.मा. ।

फेणा (ना) । स्त्री । सातलालुपे । छर्षकश्री ।
रा.नि.व.४ । शेरुखभेदे । भा. ।

फेणा(ना)यम् । स्त्री । बुद्धे । हारा. ।

फेणा(ना)श्मभक्ष । स्त्री । तन्नामकधातुविशेषः,
शङ्खीविशेषः । (मै)का.वि.व. । सु.कल्प.२भ. ।

फेणि(नि)का (णी,नी) । स्त्री । पक्वान्न-
विशेषः । शौङ्ग । तत्करणविशेषः—“समिताया
रुताख्याया वर्जोर्दीर्घाः समाचरेत् । तान् सन्नि-
हिता दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् । वेण्येवेकने-
नेता यथैका पर्यटी भवेत् । ततश्चरिकाया तान्
संलग्ना एव कर्तयेत् । ततश्च वेण्येभ्यः सट्केन
च लेपयेत् । शालिचूर्णे घृतं तीर्थं मिश्रितं सट्कं
भवेत् । ततः संवत्य तां लोभूँ विदधीत पृथक्
पृथक् । पुनस्तां वेण्येभ्योभूँ यथा स्थान्यखला-
कृतिः । ततस्तां सुपचदाज्यं भवेद्युध पुटाः स्फुटाः ।
सुगन्धया शर्करया तद्गुल्लनमाचरेत् । सिद्धेया फे-
निका नाम्नी सण्केन समा गुणैः । ततः किञ्चि-
द्वपरिचयं विष्णोऽयमुदाहृतः ॥” भा. ।

फेणि(नि)लः । पुं । (Sapindus trofo-
liatus, or S. Trifolius or S. De-
tergens. Rox.) Soapnut tree. रीठा-
करञ्ज । रा.नि. व.८ । त्रीठा । हिं रीठा । तं
कुक्कुदकथम् । बदरवले । रा.नि.व.११ । स्त्री ।
बदरीफलं । भा.म.१भ.ज्व.१च.मङ्गल.भा.दत्तैले ।
“फेनिनं मधुकं बला ।” रीठाफलं । चिकित्सा । स-
दनफलं । से. ।

फेणि(नि)ला । स्त्री । सोमरफणाम् । वै.निच. ।

फेरः (खः) । पुं । शालावके । ज्ञेयान् । रा.
नि.व.१८ ।

फेरवः । पुं । शगले । रा.नि.व.१८ ।

फेरुः । पुं । शगले । रा.नि.व.१८ ।

फेलः (कः) । चि. । उच्छिष्टे । श.र. ।

फेला (लिः,ली) । स्त्री । मुक्तावशिष्टे । श-
म. । जटा. । श.र. ।

कीगः । पुं । श्राकविशेषे । वै.निघ. ।

फोण्डालुः । पुं । आलुविशेषे । फोण्डालुकी

इति कीरुणदेशे प्रसिद्धा । गुणाः—वातघ्नश्चक्रः
कटूणः दीपनश्च । रा.नि.व.७ ।

ब

बकः । पुं । भ्रवज्जतीयपक्षिणि । वक्र पाखी ।

अगलित्वे । वक्रकुल्लेव गच्छि । रा.नि.व.१६ ।

बकदर्शी (इन्) । पुं । पारावसे । पौत्ररा ।
वै.निघ. ।

बकपुष्पा । स्त्री । शिवलिङ्गिण्यम् । वै.निघ. ।

बकुलः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । वकुल गच्छि ।

हिं बौलसरी । गुणाः—“बकुलमुवरोऽनुषः कटु
पाकरसो गुरुः । कफपित्तविषयवृक्कमिदन्तगदा-
पहः ॥” भा. । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व.६ ।

बकोरुका । स्त्री । बलाकायाम् । त्रिका. ।

बकोटः । पुं । वक्रपक्षिणि त्रिका. ।

बटुः । पुं । त्रिवर्षशिशौ । रा.नि.व.१८ ।

बड़वा । स्त्री । घोटक्याम् । अम. ।

बड़वासुती । पुं । अश्विनीकुमारौ । श.च. ।

बड़िशः । पुं । मत्स्यवैवन्धनम् । बड़िश इवा-
हरणार्थशस्त्रविशेषः । सचानतायः तीक्ष्णकण्टकप्र-
थमवपवचमुखश्च । सु.सू.८२७. “बड़िशौ चापि
कर्तव्यौ प्रमाणेन षडङ्गुली । स्वानतस्तु तयोरेकः
एकौ नात्यानती भवेत् । अर्धपञ्चाङ्गुलं एतन् शेषं
कार्यं मुखं तयोः । अर्धचन्द्राकृतिसुखं कार्यं ना-
त्यानतस्य तु । स्वानतस्यानतं तस्यात् बड़िशस्य
भिन्नखरैः । इत्याययोरेकं स्यात् यावदङ्गुलं
यतः ॥” तन्त्रान्तरम् । सु.टी.ड. ।

बणिवन्धुः । पुं । मौलीवृक्षे । श.च. ।

बणिवहः । पुं । उष्ट्रे । श.च. ।

दरः (कः) । पुं, स्त्री । Fruit of the ju-
ube. बहल्कोलीवृक्षे, राजबदरे । वड़ कुल-
गच्छि । हिं वैरी, वर, वधेर । तं रैगुषेड्, रेच ।
उत्तु, ऊड़ि । बम्. बीर । ता. रैयन्ति । च.द.पि
न.चि.शिरोलेपे । चन्द्रकोष्यं । छेष्टि कुल ।
इ.च. । च.सू.४४.विरचने । देवसर्पपत्रे । रा.
न.व.८. कोलिमाधारणे । कुलगच्छि । सं साधा

रणवीर । कं घेरइ । बदरश्च सौवीरकोलकर्कन्तु-
भेदेन त्रिविधम् । लक्षणगुणाः—“पद्ममानं सुम-
धुरं सौवीरबदरं सहत् । सौवीरं बदरं शीतं मे-
दनं गुरु शुक्लम् । हृहणं पित्तदाहसंघत्यलणा-
निवारणम् ॥” इति । सौवीरं लघु सम्पकं मधुरं
कीलमुच्यते । कीलन्तु बदरं ग्राहि कस्यसुख-
वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकभीरि-
तम् ॥” इति । “ककैन्तुः सुद्रवदरम्... । अस्त्रं
स्यात् सुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु
च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ॥” भा. । सा.
गुणाः—बदरं मधुरं कषायसत्त्वं परिपक्वं मधुरा-
स्त्रम् उष्णं रुच्यं कफकरम् अतीसारकरश्मशोष-
प्रम् अपाचकञ्च । बदरस्य पत्रलेपः ज्वरदाहघ्नः ।
लक् विस्फोटशमनः । बीजं नेत्ररोगे हितम् । रा.
नि.व.११ । अस्त्रं मधुरं श्लेष्मलं ग्राहि प्रशस्तञ्च ।
अत्रि.१७४. । लघु संग्राहि कस्यसुखञ्च । शुष्कं
भेदि अधिकत् लघु लणवातघ्नञ्च । मद्र.व.६ ।
“पुराणं लट्प्रशमनं शमघ्नं दीपनं लघु ॥” राज.
इप. । संवर्धनं । कश्चिद्राजनिषण्डः । गगालको-
ल्यां । श्रेष्ठाङ्गुल । अम । कुकुटीपादपे । कार्पा-
सबीजे । मे. । दिशाणमाने । वा.कल्प.६४. ।

बदरचयम् । स्त्री । बृहद्बदरसुद्रवदरप्रगा-
लीलिकासु । च.सू.४४.विरचने । सौवीरकोल-
कैन्तुषु । भा. । [टो] कुल । रा.नि.व.११ ।

बदरफली (वज्री) । स्त्री । भुवदर्याम् । श-
बदरवीजम् । स्त्री । बदरास्यानि । कुल्लेव
ज्जाटि । च.सू.४४. ।

बदरा । स्त्री । आदित्यभक्त्याम् । लुङ्गुडिग्रः ।
रा.नि.व.४ । कार्पास्याम् । प.सू. । वराहकाला-
याम् । वराहकाण्डा । एलापस्थी । मे. । वाराही
कन्दं । श्वेतविदार्याम् । श्वेतं दूरेकुम्भे । वै-
निघ. । विष्णुकालायां । विष. ।

बदरामलकम् । स्त्री । (Flacourtia ca-
tapracta.) पानीयामलकं । हारा. ।

बदरास्थि । स्त्री । बदरीजी । कुलत्र अंति । संयङ् ।

बदरास्थिमज्जा । पुं, स्त्री । तन्मज्जायाम् । कुल अंति । शत्रा । गुणाः—वृष्यः वीर्यवत्प्रद-
य । म.द.व.६ ।

बदरिः । स्त्री । बदरीवले । श.च. ।

बदरिका । स्त्री । घोण्यायाम् । शत्राकुल । रा.नि.व.८ ।

बदरि(री)पत्र[क]म् । स्त्री, पुं । नखीना-
मगन्धद्रव्यं । रा.नि.व.१२ । जटा । बदरपत्र ।

बदरी । स्त्री । बदरवले । व.पु. कुल शब्द । म-
द.व.६ । कपिकर्कशः । घोण्यावदरं । रा.नि.व.
१८ । कापास्याम् । रा.नि.व.४ । वै.निघ. ।

बदरीच्छदः । पुं, स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्यं ।

बदरीच्छदा । स्त्री । हलिकोन्निवले । शत्रा-
कुल । शङ्खनख्यः । र.मा. ।

बदरीफलवः । पुं, स्त्री । कालिकोमलफलवः ।
कुलत्र कति शब्दः । च.द.पि.ज्ज.शिरोलेप ।

बदरीफला । स्त्री । नीलश्रेकालिकायां । श.मा. ।

बडगुदः । पुं । उदररोगविशेषः । लक्षणम्—
“यस्यान्तमन्त्रेकपलपिभवा बालायमभिवा संहतिः
प्रयया । सञ्जीयति तत्र मलः सदापः क्रमेण ना-
शामिव मङ्गरी हि । निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं
निरति कृष्णादपि चाल्यमन्यं । हन्नाभिमध्य परि-
हृदिमात यसादरं बट्टममगन्धकञ्च । प्रच्छेद्यन्
बडगुदो विभाव्यः.....॥” सु.नि.७५. । अथस्य
यथा—“अन्यमन्यं पुरीषन्तु कृष्णादात् प्रमुचति ।
अभातकुचिर्था वाजो तस्य बडगुदं वदेत् ॥” ज.
द.२२४. ।

बडमूलकः । पुं । चौरमूल्यायाम् । वै.निघ. ।

बडरसाम्नः (लः) । पुं । राजाचरवलेविशेषः ।
कोमलफलगुणाः—अस्त्रं कटु पित्तदाहकरञ्च ।
पक्वस्य गुणाः—स्वादु मधुरं पुष्टिवीर्यबलप्रदञ्च ।
रा.नि.व.११ । श्वे. वै.निघ. ।

बडवल्कः । पुं । दासविनीति स्याते मधुरद-

बडविट्कता । स्त्री । वायुजन्मरोगे । मन्म-
कृता । वै.निघ. ।

बडशिखा । स्त्री । लग्ने । वै.निघ. । उच्चटा-
या । पुं । शिशो । मे. ।

बडामयपतिः । पुं । ऋषभक्रीषधी । वै.निघ. ।

बडोदरः । पुं । बडगुदे उदररोगे । च.सिंहि.
२४. ।

बधिरः । पुं । वणे । सुगन्धवणे । श्रगुरुपू. ।

वै.निघ. । चि । अथणेन्द्रधरहिते । काला । व-
धिरत्ननिदानलघवे यथा—“यदः शब्दवहं वायुः
श्रोत आहत्य तिष्ठति । गृहः श्रेष्ठास्त्रितो वापि
बाधित्यं तेन जायते ॥” मा.नि. । असाध्यता—
“बाधित्यं स्वालवह्नात् चिरीत्यञ्च विवर्जयेत् ॥”
भा. । “श्रेष्ठानामुगतो वायुः नादो वा समुपेक्षि-
तः । उच्चैः कृष्णात् शुनिं कृष्यात् बधिरत्वं क्रमेण
च ॥” वा.उ.१.७५. ।

बधूः । स्त्री । नार्थ्या । पृक्कायां । कपू.श.श.क,
पि.ड.२ । अम. । शरिवायाम् । अम.सुभू. ।
श्रव्यां । शजे । मे. । [नि.व.१० ।

बधूत्सवप्रसवः । पुं । रक्तकिण्टायाम् । रा.

बध्रम् । स्त्री । शीषके । अम. ।

बन्दफलः । पुं । करसवले । श.चि. ।

बन्दूकम् । स्त्री । बन्धुजीवपुष्पे । गुणाः—व-
न्दूकं श्रेष्ठं वाहि च । राज.प्र.प. ।

बन्धः । पुं । शरीरे । हे.च. । आधी । मन्म-
वाथा । मे. । [मे. ।

बन्धकी । स्त्री । पुंयल्लाम् । अम. । करिष्ण्यां ।

बन्धनम् । स्त्री । संयमने । वी.श. । अम. ।

बन्धुः (भूः) (कः) । पुं, स्त्री । बन्धुजीव-
पु. । वाङ्मूल कुलत्र शब्दः । र.मा. । रा.नि.व.
१० । भा.म.४भ.७.चि. । (कः) पीतशाले । पि-
शाशाले । मे. ।

बन्धुकपुष्पः (कः) । पुं । वीजकवले । पिशा-
शाले । रा.नि.व.८ । श्लोकाकवले । शोभा शि-
ष्ट । च.द.ऊषकादौ ।

बन्धुजीवः (कः) । पुं । (Pentapetes
Phoenicea, Will.) पुष्पवलेविशेषः । यस्य पुष्पं
मध्याह्नं विकसति, परान्धं च मूर्च्छीदयं श्रूयति ।
वाङ्मूल कुलत्र शब्दः । र.मा. । हि.दुपञ्च-

रिया, मेनुलिया । मं वांजु । कं वंदरे । तं
मकिनचेदु वेगसिनचेदु । बम्. दुपारि । पन्ना.
गुलदुकरिया । सांसितसितपीतलोहितपुष्पविशे-
षाद्यतुविधः । गुणाः—ज्वरघ्नः यक्षपिशाचघ्नः सू-
र्यप्रसादनश । रा.नि.व.१० । कफहृत् राहो ल
घुः वातपित्तघ्नश्च । भा. । सु.सु.३८५.संशमने ।

बभ्रुरः । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ । स्त्रीचि-
हं । हंस । तिलकल्के । बभ्रुकवचे । बधिरं ।
मे. । विड्ढे । ह.च. । वकपलिणि । श.र. । सा-
रसपलिणि । वै.निघ. । चि । उन्नतानते । अम. ।

बभ्रुराः । पुं बहु. । शकुपु. छात्रु. मे. ।

बभ्रुलः । पुं । बभ्रुजीववचे । श.र. ।

बभ्रुवेतसः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

बभ्रुकपुष्पः । पुं । बभ्रुजीवपुष्पवचे । वै.निघ. ।
पीतशाले । अम. । चसनवचे । आग्न ग्राह् ।
रा.नि.व.८ । क्ली । तपुषे । [र. ।

बभ्रुलिः । पुं । बभ्रुजीववचे । वांजुलि. श.

बभ्र्या । स्त्री । बभ्र्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.व.२ ।
अप्रजस्त्रियाम् । दोषा । मे. । वायुजन्मे स्त्रीयोनि-
रोगविशेषे । तस्यां नारी नष्टार्त्तवा भवति । “ब-
भ्र्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया ।” भा.म.४भ. । क्लीवेरे ।
वाता । श.च. ।

बभ्र्याकर्कोटकी । स्त्री । तिलककर्कोटकां ।

तिरुकोट्टो, तिरुकाट्टोल । हि बभ्रुख-
खासा, बाभ्रुखसा, बभ्रुकोटकीरल । मं वंभा-
कण्टाली । कं वजमडुवागलु । बम्. वंभाक-
टली । रा.नि.व.३ । सा.कौ.विषाधिकारि । गु-
णाः—लघु कफनुत् व्रणशोधिनी सर्पदमनी तो-
ष्णा विसर्पविषघ्नी च । भा.पू.ग.व. । त्रिक्ता कटुः
उष्णा कफघ्नी स्थावरदाविषहृती च । रा.नि.व.३ ।

बभ्र्याकार्पासी । स्त्री । वनकार्पास्याम् । वै.
निघ. । [वातना ग्राह् । उत्त. गुडडा ।

बभ्रु(ब्रू)रः (लः) (कः) । पुं । बभ्रूरवचे ।

बभ्रु(ब्रू)र[ल]निर्यासः । पुं । बभ्रूरनि-
र्यासे । वातना ग्राह् । वै.निघ. ।

बभ्रः (भ्रुः) । पुं । नकुलि । नेडेल. मे.
च.सु.३७५. । राक्षायाम् । वै.निघ. । वातपित्तो-

ल्लणसन्निपातज्वरे । निदानलक्षण्ये — “वातपित्ता-
धिको यत्र सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो मृ-
दुष्टणा मुखशोषः प्रसीलकः ॥ आध्यानाकृषित-
न्द्राश्च कासश्चासम्भ्रमश्चमाः । भुनिभ्रमन्नामाऽयं
सन्निपात उदाहृतः ॥” भा.स.१भ. । चातकप-
लिणि । त्रिका. । सुनिषलकशक्ते । रा.नि.व.४ ।
चि । खलती । ह.च. ।

बभ्रुधातुः । पुं । स्वर्णगैरिके । रा.नि.व.१३ ।

बभ्रुराली । स्त्री । मन्त्रिकायाम् । अम. । वै.
निघ. ।

बरम् । क्ली. पुं । कुडुमे । बालके । वा.पि ।
त्वचि । उड्डुक् । आर्दके । रा.नि.व.६।१२ ।

बभ्रु(ब्रू)रः (लः) (कः) । पुं । बभ्रूरवचे ।
वातना ग्राह् । वातुर इति भाषा । गुणाः—“ब-
भ्रुर्लु कषायोष्णः कफकोसामयापहः । आस-
क्तितसारघ्नः पित्ताग्निदाहनाशनः ॥” रा.नि.
व.८ । [ध्यासे । वातना ग्राह् ।

बभ्रु(ब्रू)र[ल]निर्यासः । पुं । बभ्रूरनि-

बर्हिश्मखा । स्त्री । मयूरश्मिखायाम् । वै.
निघ. अश्वे । चि.गोत्रिहादिकपाय । सधुधातक्यां ।
भा. ।

बर्हिष्ट(ष्ठ)म् । क्ली । बालके । वा.पि । वै.
निघ. अ.सा.चि.पञ्चसुलोवलादिकपाये । उग्रोरे ।

बलम् । क्ली । स्थान्यं । अम. । जटामास्याम् ।
लात्तायाम् । रा.नि.व.२३ । सामर्थ्यं । लक्षण —
“रसादिद्रव्यपथ्यत्वं पुष्टधातुनिमित्तकम् । चेष्टासु
पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते ॥” सयुतम् । “तत्तु
गर्भस्थस्य पक्षे भासि जायते ।” सुखशोधः । बलं
त्रिविधं सहजं कालजं युक्तिगतञ्च । तत्र सहजं
यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं । कालजम् ऋतुविभागजं
वयस्कृतम् । युक्तिगतम् आहारचेष्टायोगजम् । च.
सू.१।१५. शरीरे । रूपे । कांक्षे । बांल । त्रिका.
बधिरं । श.च. । युक्ते । ह.च. । पल्लवे । श.र. ।
सम्प्राप्तेरीपाधिकनामभेदे । “हृत्वादिद्रव्यावयवै-
र्बलकालविशेषणमिति ।” सा.नि. ।

बलः । पुं । कांके । अम. । वरुणवचे । श.च. ।
हस्तिनि । धाती । वै.निघ. । नखीनामगम्यद्रव्ये ।
रा.नि.व.१२ ।

बलकन्दः । पुं । मालाकन्द । रा.नि.व.७ ।
बलकरम् । स्त्री । अस्थिनि । वै.निघ. । वि ।
 बलजनके । [वै.निघ. ।
बलजम् । स्त्री । फली । मे. । पुं । मञ्जुषाती ।
बलजा । स्त्री । Arabian Jasmine. आ-
 रवीयमल्लिकायाम् । पूष्पिकायाम् । रू.ह. । मे. ।
बलदः । पुं । पण्टके । (फण्टा) । रा.
 नि.व.४ । जीवके । वै.निघ. । स्त्री । अश्वगन्धायां ।
 रा.नि.व.४ ।
बलदेवः । पुं । वायौ । मे. ।
बलदेवा (वी) । स्त्री । वायमाणालतायाम् ।
 यता । लटा । मे. । [रा.नि.व.१२ ।
बलनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नयोनिदन्तव ।
बलपाण्डुकरः । पुं । कुन्दवले । वै.निघ. ।
बलपुच्छकः । पुं । काके । वै.निघ. ।
बलपृष्ठकः । पुं । रोहितमर्त्ये । वै.निघ. ।
बलभद्रः । पुं । लटकदन्तवत् । रा.नि.व.२२ ।
 लोत्रवले । श.च. । गवयस्ये । रा.नि.व.१८ ।
 वि । बलवति । [व.६ ।
बलभद्रसंज्ञकः । पुं । धूलिकदम्ब । रा.नि.
बलभद्रा (द्रिका) । स्त्री । वायमाणायाम् ।
 यता । लटा । रा.नि.व.५ । वनजातायां गवि ।
 वै.निघ. । कुमायां । मे. ।
बलमोटा । स्त्री । हलविशेषे । बलामोटायाम् ।
 लयुष्टी । शाङ्ग । श्वरोति । लोके । गुणाः — कटुः
 तिक्ता शीता जयदा कण्टशोधनी लघुः कफघ्नी
 भद्रगन्धिः सूत्रकृच्छ्रविषपित्तवातभूतघ्नी च । रा.
 नि.व.४ । वै.निघ. ।
बलवती । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।
बलवर्दिनी । स्त्री । जीवके । जटा ।
बलवज्रभा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।
बलवसा । स्त्री । गन्धके । भा. ।
बलवान् । पुं । आहारे । कफि । स्त्री । शण्डी-
 जे । वि । बलिह ।
बलव्यापत् (न्ति) । स्त्री । बलव्यं । लवणं

—“शौरवं लव्यता गात्रे मुखस्थानिर्विवर्णम् ।
 तन्द्रा निद्रा वातशोथो बलव्यापत्तिलक्षणम् ॥”
 भा.स.१भ.ज्व.चि. ।
बलसम्भवः । पुं । षट्कफान्ये । रा.नि.व.१६ ।
बलडा (न्) । पुं । कफि । श.र. ।
बलव्यः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।
बला । स्त्री । (Sida cordifolia.) खनाम-
 ख्यातपुत्रविशेषे । (व.ले.डु । हिं विज्वन्द । मं
 वम् । विकणा । कं वल्लेगरम ववियारा । ते पा-
 चितोमे, मुत्तुवप्लगसु, करिवेपचिट्टु । सा चतुर्धा
 बलामहाबलातिबलानागबलाभेदेन । गुणाः — अ-
 तितिक्ता मधुरा पित्तातिसारघ्नी बलवीर्यदा पु-
 ष्टिदा कफशोधनी च । रा.नि.व.४ । “बला-
 चतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकम् । स्निग्धं याहि-
 समीरासपित्तासज्जतनाशनम् ॥” भा.स.१भ. ।
 विडङ्गनाम् । जयन्त्याम् । रा.नि.व.२३ । महास-
 मज्ञायाम् । वनजशण्डवे । वै.निघ. । स्थूलवाय्या-
 लके । त्रिका. ।
बलाका । स्त्री । वकपङ्क्तौ । त्रिका. । स्र-
 जातीयमहातचारिपविशेषे । नक्तविदम् । ए-
 तद्गुणाः स्रवमांसवत् । सु.म.४६अ. ।
बलाटः । पुं । सुद्रविशेषे । शक्तिं भुञ्ज । ह.च. ।
बलाव्यः । पुं । माषि । मास्ये । कणाश्वि । रा.नि.
 व.१६ । स्त्री । बलाक्षपे । रा.नि.व.४ ।
बलात्मिका । स्त्री । हृत्तिशृङ्खलाक्षपे । शक्ति-
 श्रेष्ठे । श.र. । मय्ये । कमले । श्राद्धाश्रम । वै.निघ. ।
बलायुष्टतम् । स्त्री । हृद्रोगे । च । “छतं
 बलानागबलान्जुनानां कर्धन कर्कशं च याष्ट-
 कायाः । सिद्धं ।” भा. ।
बलाघिष्ठानम् । स्त्री । बलाघाने । “बलाघि-
 ष्ठानमारोग्यम् ।” च.स.१अ. ।
बलापञ्चकम् । स्त्री । बलातिबलानागबला-
 महाबलाराजबलासु । वै.निघ. ।
बलामोटा । स्त्री । जयन्त्याम् । रा.नि.व.४ ।
 ब्राह्मणम् । वै.निघ. । नागदमन्याम् । भा. ।
बलायः । पुं । वरुणहले । श.च. ।
बलालकः । पुं । पानीयामलके । श.च. ।

बलाशः । पुं । कफि । हे.च. ।

बलासः । पुं । कफि । तन्नामककण्ठगतमुखरोगे । निदानलक्षणं — “गले च शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ स्नेहानिलौ श्वासश्चोपपन्नम् । सन्नासिद्धं दुस्तरमेनमाहर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥” सु.नि. १६ अ. ।

बलासकः । पुं । शृङ्गगतज्वरोगे । लक्षणं यथा — “कांस्याभो भवति शिराहतः सितो यो बिन्दुर्वा स तु नीरुजो बलासकाख्यः ॥” सु.उ. ४ अ. । वै.निघ. ।

बलासघ्नी । स्त्री । तेजोवत्याम् । उ.उ. ४ व. ।

बलाहम् । क्ली । जली । वै.निघ. । ज्वर ।

बलाहकः । पुं । मूलके । र.सा.सं.पिपासा-

बलाह्या । स्त्री । वाय्यालके । वा.उ. २ अ. ।

बलिः । पुं । गन्धके । र.सा.सं.गदसुरारिरसे । स्त्री । त्रिवल्ल्याम् । रा.नि.व. १८ । मलद्वारान्तर्बल्याम् । गोशत । सा त्रिविधा अश्वहाङ्गुलान्तरभूता, यथाक्रमं प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी च । ति कथ्यते । चतुरङ्गुलायताः सन्त्रालियेगकाङ्गुलीकृताः । “शंखावर्त्तनभावापि उपत्यपरि संस्थिताः । गजतालुनिभावापि वर्णतः संप्रकीर्णिताः ॥” सु.नि. २ अ. ।

बलिका । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व. ४ ।

बलिचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।

बलिनी । स्त्री । वाय्यालके । श.च. ।

बलिपुष्टः । पुं । काके । अम. ।

बलिप्रियः । पुं । लीप्रह्वे । श.च. । कदम्बह्वे । वै.निघ. ।

बलिभः । पुं । वृहपुरुषे । अम. ।

बलिभुक् । पुं । चटके । काके । वकी । त्रिका. ।

बलिमान् । त्रि । जराज्यबलियुक्ते । अ.टी.भ. ।

बलिमुखः । पुं । वानरे । अ.टी.र. ।

बलिवत्सः (सा) । पुं.स्त्री । गन्धके । वै.निघ. ।

बलिष्ठः । पुं । उद्रे । रा.नि.व. १६ ।

बली (रन्) । पुं । सिंह । रा.नि.व. १६ । उ.द्रे । मेघे । वनमूकरे । कफि । सहिषे । कुन्दपुष्पह्वे । जटा. । माघे । माघ कलाश्र । हे.च. ।

पारिशासत्ये । शलकीनिर्यामि । गन्धके । वै.निघ. । स्त्री (लो) । बली, मांसादुरे । अ.टी.भ. ।

बलीनः । पुं । हृषिके । वै.निघ. ।

बलीमुखः । पुं । मकटे । अम. ।

बलीयान् (स) । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

बलीवर्हः । पुं । हृषे । अम. ।

बलीशकः । पुं । आमातकह्वे । वै.निघ. ।

बलीतमा (त्तरा) । स्त्री । बलायाम् । रा.नि.व. ४ । वै.निघ. ।

बल्यः । त्रि । बलकरे । मे. । क्ली । हृदये । पाशस्थनि । पार्श्वभागे । वै.निघ. । युके, प्रधानधातौ । मे. ।

बल्यवर्गः । पुं । बलकरमहाकपायवर्गे । स चतुष्कस्य प्रथमो दशकः । यथा — “एन्द्रार्षभ्यतिरमर्थपीकापयस्थान्नगन्मास्थिराह्वीबलातिबला इति दशेभानि बल्यानि भवन्ति ॥” दशान्नभा, आनाकुम्भ, शठमूली, मादगि, कुम्भिकुम्भा, अश्वशक्र, भातपाणि, कटेकी, पीठ वेलेडा, श्वेत् वेलेडा । अ.म. ४ अ. ।

बल्या । स्त्री । शिष्टीडुले । अतिबलायाम् । रा.नि.व. ४ । अश्वगन्मायाम् । प.सु. । बलायाम् । वै.निघ. २ भ. संवह. चितालीशादचूर्णे । प्रसारणायाम् । शृङ्ग उच्छिन्ने । रा.नि.व. ४ । पाषाणभेदे । पाथरकुटा । वै.निघ. ।

बल्याख्यपञ्चमूलम् । क्लो । बलाश्वगन्माशिशुडीपाषाणभेदातिबलासु । अन्त्या — हरिद्रागुडूचीविदारिशारिबामेपञ्चङ्गीषु । वै.निघ. ।

बल्लवः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

बल्लजा । स्त्री । तण्विशिषे । उल्लु । मं वम्. मोलु. कं मोदे । गुणाः — मधुरा शीता पित्तदाहलघ्वाग्नी वातला रुष्या कण्ठशोधनी च । रा.नि.व. ८ ।

बष्कयः । पुं । एकवर्षदेशीयवक्षे । वै.निघ. ।

बष्कय(वि)नी । स्त्री । बहुदिनप्रमत्तायां गवि । अम.टी.भ. ।

बम्तः । पुं । हगि । त्रिका. ।

बम्तकम् । क्ली । शकभरलवणे । वै.निघ. ।

बस्तकर्णः (गर्भीकृतः) । पुं । अजकर्मशालह-
च । शृंगार शब्द । रा.नि.व.६.२२ ।

बस्तगन्धकः । पुं । अरस्यतुलसीवृक्षे । रा.नि.
व.४ । वै.निघ.२.भ.वा.व्या.चि. ।

बस्तगन्धा । स्त्री । अजगन्धायाम् । रा.नि.व.
४ । सु.चि.३.७५ । वै.निघ.२.भ.वा.व्या.चि.षड्-
श्रीतिगगली । ज्वयमात्याम् । त्रीकुनी । च.द.
गहणी.चि.कल्याणगुड । [वै.निघ. ।

बस्तगन्धाकृतिः । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायां ।

बस्तमादा । स्त्री । अजगन्धायाम्, वनयमा-
न्याम् । रा.नि.व.६ ।

बस्ताण्डम् । स्त्री । कागारि ।

बस्तान्त्री । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् । रा.नि.
व.२ । सु.चि.२.६५ । च.द.व्या.चि. ।

बस्ताम्बु । स्त्री । कागम्ब । भा.स.चित्तविभम.
नि. । "बस्ताम्बुविमिश्रितानि ।"

बहलः । पुं । इनी । वै.निघ. । वि । स्थूल ।
भा.स.कुर.चि. ।

बहलगन्धकृत् । पुं । पतिराजशान्धिधान्ये ।
प्रशितशान्धिमान । रा.नि.व.१६ । [निघ. ।

बहलत्वक् । पुं । भूर्जत्वक् । शक्तलाघे । वै.

बहलदलः । पुं । कृष्णशोभाञ्जन । काल ग-
णना । वै.निघ. ।

बहलवर्त्म । स्त्री । नेत्रवर्त्मगतरीमे । लक्षणं—
"वर्त्मपिचोयने यस्य पिङ्काभिः समन्ततः । सव-
र्णाभिः समाभिर विद्याबहलवर्त्म तत् ॥" सु.उ.
२५ ।

बहलाङ्गः । पुं । निवशशाम् । वै.निघ. ।

बहिः । व्य. । बहिर्भागे । बाहिर । वै.निघ. ।

बहिःकुटीचरः । पुं । कुलीरके । चिका ।

बहिर्गलगण्डः । पुं । गलरोगभेदः । स चि-
विधः वातजकफसेदीजभेदात् । लक्षणं यथा—
"पवनग्रंथभेदीभिः गलगण्डी भवेद्बहिः । वर्द्धमानः
स कालेन सुक्लबलवते निरुक्तः । कण्ठोऽवणी वा ती-
दाश्वः स वातात् कृष्णराजिमान् । हृदयालगुलि
शोषं कुर्याच्च विरसासताम् ॥ इति । स्थिरः स

वर्धः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् । हृदया-
लगुलि लिपं कुर्याच्च मधुरासताम् ॥ इति । मंदसः
श्लेष्मवहानि हृदयोः सीऽनुविधीयते । देहं हृत्तय
कुरुते गलि शब्दं स्वरऽल्पताम् ॥" वा.उ.२.१५ ।

बहिर्मृजा । स्त्री । खानादिना बहिःशुद्धी ।
वा.चि.५.५५ । [वै.निघ. ।

बहुः । वि । अधिकः अधिक । पुष्कलः । पूष्टः ।

बहुकः । पुं । हरिणविशेषः । वै.निघ. । अकै ।
दासूहि । जलखातके । कर्कटे । से ।

बहुकाण्टकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरः । यवासचुपे ।
क्षुद्रान्ता । शिथुडौचुपे । रा.नि.व.४ । कुक्षपुष्-
चुपे । र.मा. । हिमालहवे । रा.नि.व.६ । कण्ट-
कतालवृक्षे । सूहीवृक्षे । मनना शब्दः । पाटलाह-
लविशेषः । अथ पाकलः खज्जूरीवृक्षः । वै.निघ. ।

बहुकाण्ट(गिट्ट)का । स्त्री । अग्निदमनीचुपे ।
रा.नि.व.४ ।

बहुकाण्टा । स्त्री । कण्टकायाम् । रा.नि.व.
४ । कर्कटिकायाम् । कौकुड शब्दः । वै.निघ. ।

बहुकन्दः । पुं । शूरणे । उल । कटुशूरणे ।
पुनो उल । स्त्री । कर्कट्यां । रा.नि.व.७ ।

बहुकन्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । ब्रूतकुमा-
त्री । रा.नि.व.५ ।

बहुकरः । पुं । उष्ट्रः । चिका । वि । सम्मार्ज-
के । अम. । स्त्री । सम्मार्जन्याम् । ह.च. ।

बहुकर्णिका । स्त्री । आलुकर्ण्याः । भृषा-
काणी लता । रा.नि.व.१ । [११ ।

बहुकूर्चः । पुं । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.

बहुगन्धः । पुं । कुन्दरी । कुन्दरुथोष्ठे । रा.
नि.व.१२ । स्त्री । लचि । खुड्डकृत् । रा.नि.व.६ ।
पीतचन्दने । वै.निघ. । [रा.नि.व.१२ ।

बहुगन्धदा । स्त्री । कलूथाम् । शुशनाभिः ।

बहुगन्धा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।
चम्पककलिकायाम् । टापीर कलि । शक्तयूथि-
कायाम् । रा.नि.व.१० ।

बहुगुडा (ह्रा) । स्त्री । कण्टकायाम् । (चा)
भूम्यामलकाम् । वै.निघ. ।

बहुग्रन्थिः । पुं । भाग्यकरत्वे । श.च. ।

बहुच्छदः । पुं । समपर्णहत्वे । छान्तिगोष्ठि । वै.निघ. ।

बहुच्छिन्ना । स्त्री । कन्दगुड्यां । रा.नि.व.३ ।

बहुतरकण्ठिः । पुं । रागिधाम् । तृणधाम् । वि.श. । रा.नि.व.१६ ।

बहुतिक्ता । स्त्री । काकसायां । रा.नि.व.४ ।

बहुतणः । पुं । मुञ्जतण् । मूज । वै.निघ. ।

बहुत्वक् । पुं । समपर्णहत्वे । वै.निघ. ।

बहुत्वक् । पुं । भूर्जहत्वे । श.मा. । छ.च. ।

बहुदलः । पुं । रागिनामलक्षणम् । रा.नि.व. १६ । स्त्री (ला) । विद्योत्कृते । छेत्तका, छेत्तका । वै.निघ. । [रा.नि.व.१६ ।

बहुदुग्धः । पुं । लण्गोधूमि । प.सु. । गोधूमि ।

बहुदुग्धिका । स्त्री । सुहीहत्वे । मनसा गोष्ठि । श.च. ।

बुधार(क)म् । स्त्री । हीरके । रा.नि.व.१३ ।

बुधूपः । पुं । सर्जहत्वे । शालगोष्ठि । वै.निघ. ।

बुध्वजः । पुं । शकरि । वै.निघ. ।

बुनाडिकः । पुं । देह । व्याक. ।

बुनादः । पुं । शङ्ख । भा.श. । रा.नि.व.१३ ।

बुप(पु)टः । पुं । भूर्जहत्वे । वै.निघ. । वा. १२५अ. ।

बुपत्रम् । स्त्री । भवधात्री । प.सु. । वंशपत्र-रितान् । वै.निघ. । पुं । पलाश्या । रा.नि.व. १ । मुत्तुकन्दहत्वे । रा.नि.व.१० । पलाशहत्वे । वै.निघ. ।

बुपत्रा । स्त्री । लिङ्गिण्याम् । शिवलिङ्गिनी । जलकायां । रा.नि.व.३ । गोरखदुग्ध्यां । रक्षीपुष्पहत्वे । रा.नि.व.५।१० । भूयामलकायां । तक्रमायां । वृद्ध्याम् । वै.निघ. ।

बुपत्रिका । स्त्री । मङ्गाशतावर्था । भूयामलक्याम् । मेधिकायां । रा.नि.व.४।५।६ । व.यां । वै.निघ. ।

बुपत्री । स्त्री । सुपत्न्या । तालमूली । कीकी

सुपे । वृष्टी । रा.नि.व.४ । तुलसीहत्वे । रा.नि. व.१० । तक्षणीपुष्पहत्वे । वै.निघ.२भ.चयरी.चि. बलादिकषायि । वृद्धकन्यायाम् । वृत्तकुमात्री । लिङ्गिनीलतायां । जनुकायां । गोरखदुग्ध्यायां । रा.नि.व.३।५ । [पलाशहत्वे । वै.निघ. ।

बहुपर्णः । पुं । समपर्णहत्वे । रा.नि.व.१२ ।

बहुपर्णिका । स्त्री । भाग्यकर्यां । रा.नि.व.३ ।

बहुपर्णी । स्त्री । मेधिकायां । रा.नि.व.६ ।

बहुपर्वा (न) । पुं । वंश । वै.निघ. ।

बहुपात् (दः) । पुं । वटहत्वे । प.सु. । रा. नि.व.११ । भा.म.४भ.मसू.चि. ।

बहुपादिका । स्त्री । भाग्यकर्यालतायां । भू-याकायां । रा.नि.व.३ ।

बहुपुत्रः । पुं । समपर्णहत्वे । श.च. ।

बहुपुत्रा । स्त्री । वृद्ध्यां । वृष्टी । रा.नि.व. ४ । भूयामलकायां । छेत्तकायां । प.सु. । श-तावर्था । रा.मा. ।

बहुपुत्रिका । स्त्री । वृद्धशतावर्था । भू-याकायां । भेष स्वल्पविष्णुते । च.द.वा.व्या.चि.वि-ष्णुते । भूयामलकायां । प.सु. ।

बहुपुत्री । स्त्री । शतावर्था । भूयामलकायां । प.सु. । वृद्ध्यां । रा.नि.व.४ । च.द.वा.व्या.चि. वलायघत्वे । [निम्बविशेषि ।

बहुपुष्पः । पुं । पारिमद्रहत्वे । रा.नि.व.८ ।

बहुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातकीहत्वे । रा.नि.व.६ ।

बहुप्रजः (जा) । पुं । मुञ्जतण् । मूज । रा. नि.व.४ । वनशकरि । छ.च. । कुट्टे । वनसुते । वै.निघ. ।

बहुप्रियः । पुं । यवतण् । प.सु. ।

बहुफलः । पुं । वंशधाम् । प.सु. । विकटत-हत्वे । वै.निघ. गोष्ठि । रा.नि.व.८ । तैजःफलहत्वे । रा.नि.व.११ । वटहत्वे । कदम्बहत्वे । मं. । ककी-लि । मलहत्वे । वै.निघ. ।

बहुफला (ली) । स्त्री । साधपत्न्यां । भा.मा-ती । रा.नि.व.२ । काकसायां । छेत्तकायां । उडुकायां । सविकावृद्ध्याम् । वृष्टीविशेष । रा.नि.व.४ ।

काकीदुस्वरिकायाम् । काकिकुङ्कुर । आमलका ।
मै । गुग्गायां । शशाङ्गुल्याम् । सुदकारवेङ्काम् ।
उद्वेष्टा गच्छ । बालक्याम् । काकिकुङ्कुर ।
शशाङ्ग । सुगोदी । रा.नि.व.७ । भुषायां ।
कुङ्कुम्भ । भा. । पारिश्रवण्ये । वै.निघ. ।

बहुफलिका । स्त्री । भूवदर्थ्याम् । डेमा कु-
ल, भेटो कुल । रा.नि.व.११ ।

बहुफे(ण)नका (णा,ना) । स्त्री । सप्त-
लायां । पीठ एक शेषेष्ट । रा.नि.व.३ । शङ्ख-
न्याम् । भुञ्जन्ती । वै.निघ. ।

बहुवल् : । पुं । सिंह । रा.नि.व.१६ ।

बहुवल्कलः । पुं । प्रियालवच । प्रशाशिल ।
रा.नि.व.११ ।

बहुबीजः । पुं । बीजपूरवच । जामोत्र गच्छ ।
वै.निघ. । आत्यवच । अत्र गच्छ । श.च. ।
स्त्री (जा) । गिरिकदलीवच । वीर्य कला ।
रा.नि.व.११ ।

बहुमञ्जरी । स्त्री । तुलस्याम् । रा.नि.व.२३ ।

बहुमलः । पुं । शीपक । मोषा । र.मा. ।

बहुमूत्रता । स्त्री । बहुमूत्राणि । निदा ।

बहुमूर्तिः । स्त्री । वनकापास्याम् । श.च. ।

बहुमूलः (कः) । पुं । इत्कटे । एकडा ।
र.मा. । तिका । मूलशरी । दामशत्रु । रा.नि.व-
८ । शिशुवच । रा.नि.व.७ । [ल.भा.]

बहुमूलकम् । स्त्री । वीरणमूल । देवात्र मू-

वहुमूला । स्त्री । शतावर्था । शतमूर्ती । रा.
नि.व.४ । आमातकवच । आगडा गच्छ । वै.
निघ. । (स्त्री) माकल्या । कम्पविशेष । रा.नि.
व.७ । [गम्भा] । रा.नि.व.५ ।

बहुरन्ध्रिका । स्त्री । मेदायाम् । अभावे अन्ध-

बहुरसः । पुं । इली । वै.निघ. । स्त्री । महा-
ज्यातमतीलतायाम् । बड़ लताफुट्टी । रा.
नि.व.३ । [रासआम] । रा.नि.व.११ ।

बहुरसालः । पुं । आसहचविशेष, राजासि ।

बहुरहा । स्त्री । कन्दगुड्याम् । रा.नि.व.३ ।

बहुरुपः (कः) । पुं । सरटे । वल्कली । मै.
शालनियांसि । धना । अम । केशि । श.र. ।

बहुरेणुः । पुं । श्वेतकिण्वहीवच । वै.निघ. ।

बहुरीमा (न) । पुं । मये । हारा । वयस्क-
मे । वानरे । वै.निघ. । [काशि । मै.]

बहुलम् । स्त्री । श्वेतमरिच । रा.नि.व.६ । आ-

बहुलगन्धा । स्त्री । सुद्रेन्यायाम् । छोट ए-
लाठ । रा.नि.व.६ ।

बहुलेच्छदः । पुं । शीमान्ननवच । कान म-
जिना । मद व ७ । रक्तशिरा । लाल मजिना ।
रा.नि.व.७ ।

बहुलवणम् । स्त्री । औषरलवणे । रा.नि.व.६ ।

बहुलवल्कलः । पुं । चारवले । प्रियाल
गच्छ । रा.नि.व.११ । भूर्जवच । श.चि. ।

बहुला । स्त्री । एलायां । प.स. । च.द.राज
यक्ष.चि.मितापलादी । नागवल्लीलतायाम् । पीप
लता । यवाग्याम् । याडे । प.स. । कटुक्याम् ।
सुदकी । प्रयुक्ताह्वयाम् । मश । मतावरी । व-
डु कुलका । सापपथ्याम् । नीलीवच । मै. ।

बहुलाङ्गकः । पुं । मेघशङ्खलीलतायाम् । मे-
डाशिङा । वै.निघ. ।

बहुलिङ्गा । स्त्री । इत्कटे । एकडा, (पूर्व-
दक्षे कालिशदिवरा) । प.स. ।

बहुलीहसङ्गरभवम् । स्त्री । खल्ले । वै.निघ. ।

बहुवर्णः । पुं । गोधिरकजातिभेदे । सु.कल्प.
८५. । See कोटः । [भूर्जवच । वै.निघ.]

बहुवल्कलः । पुं । प्रियालवच । रा.नि.व.११ ।

बहुवल्ली । स्त्री । लतावृक्षिका । रा.नि.व.४ ।

बहुवारः (कः) । पुं । (Cordia myxa ;
or C. Latifolia.) भयफलवच । चाल्डी
गच्छ, देवही । हिं बहुवार लसोर । व.म. भो-
डर । उत. अउ । पारस्य. शुग्पिभान् । ता. वि-
डि । गुणाः — कटुः हिमः मधुरः कषायः स्वादुः
पाचकः क्षमिशूलहरः कफकरः आमरक्तघ्नः व्रण-
विस्फोटहरश्च । रा.नि.व.११ । “बहुवारो विष-
स्फोटव्रणवीसर्पकुण्डनुत् । मधुरस्तुवरक्षितः क्ष-
यश्च कफपित्तकुत् । फलमामन्यु विष्टम्भि रुचं
पित्तकफासजित् । तस्यैव मधुरं स्निग्धं श्लेष्मि
शीतलं गुरु ॥” भा.आसव. ।

बहुविषाणः । पुं । शल्वरम् । शङ्ख । वै. निघ. । [श.च. ।

बहुविस्तीर्णी स्त्री । कुचिकावले । कूटहे ।

बहुवीजः । पुं । सिताफल । आता । श.च. ।

बहुवीर्यः । पुं । तण्डुलीयशक्त्युपे । कौटो-
नटे । शाल्यलिखले । मरुवकवले । गङ्गातूलमौ ।

रा.नि.व.५।१० । विभीतकवले । जटा. । स्त्री ।
धूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

बहुशत्रुः । पुं । चटकपल्लिणि । श.च. ।

बहुशय्यः । पुं । रक्तखदिरवले । रा.नि.व.८ ।

बहुशाखः । पुं । कुहीवले । मनसा गाछ ।
रा.नि.व.८ ।

बहुशिखा । स्त्री । महाराष्ट्रीत्युपे । कौटु-
मि । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.१६ ।

हुशूका । स्त्री । उम्याशाली । शाल्विशेष ।

हुसन्ततिः । पुं । वंशमर्दे । वेड्डेड्ड वंश ।
च. । [के । विकृकन्त । रा.नि.व.७ ।

हुसम्पुटः । पुं । विण्णकन्दनाम महाकन्दशा-

हुमारः । पुं । विट्खदिरवले, खदिरवले ।
रा.नि.व.८ ।

हुसिकथः । वि । बहुसरविशिष्ट ।

हुसता । स्त्री । शतमूल्या । शठमूली । प.सु. ।

हुसू । स्त्री । वराहपत्र्याम् । शूकत्री । श.र. ।
प्रसवायां स्त्रियाम् । त्रिका. ।

हुसूतिः । स्त्री । वक्ष्ययणां गवि । अम. ।
हसन्तानप्रसवित्यां स्त्रियाम् ।

हुस्त्रवा । स्त्री । शङ्खकौवले । श.च. । लज्जा-
कायाम् । लज्जावती । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

हुस्त्रावः । पुं । कुहीवले । मनसा गाछ ।

हुस्त्रनः । पुं । शङ्ख । पचके । वै.निघ. ।

हुच्चारः । पुं । सावान् इति ख्याते द्रव्ये । वै.
घ. । [वै.निघ. ।

हुडकः । पुं । विभीतकवले । वड्डेड्ड गाछ ।

हुपत्यः । पुं । कुकुटे । मुषिके । शकरे । रा.
नि.व.८ । सुवर्गः । मुं. । वै.निघ. ।

बह्वी । स्त्री । मत्स्याख्याम् । शिखा वा डाक्री
नाक । वै.निघ. ।

बाकुची । स्त्री । सोमराज्याम् । सोमराजः,
शौकृष्ट. गुणाः—रुचा वातला मधुरा गुणः स-
रा कफकरी अग्निदीपनी पित्तघ्नी च । वै.निघ. ।

बाडसः । पुं । मत्स्य । वै.निघ. ।

बाडवेयी । पुं । अश्विनौकुमारी । श.सा. ।

बाणः । पुं । नीलपुष्पभ्रिष्टीत्युपे । नील तौ-
टो । रा.नि.व.१० । वा.सु.१५ अ.आरम्भधादिः ।
वै.निघ.२भ.सम्पिकञ्च.चि. । वा.उ.वाणादितैले ।
रामशरे । रा.नि.व.८ । मुञ्जतण्डे । पीतभ्रिष्टा ।
प.सु. । शरपुङ्गायां । दन नील । मेघ.कृष्.चि.प-
ड्विन्दुतैले । [पाथी । वै.निघ. ।

बाणपत्रा (चा) । स्त्री । कडपल्लिणि । कौक

बाणपुङ्हा । स्त्री । शरपुङ्गायाम् । दन नील ।
रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.संगच्छी.चि.पुनर्गवादि
कषाय ।

बाणपुष्पः । पुं । नीलभ्रिष्टायाम् । भा. ।

बाणलवणम् । स्त्री । पञ्चलवणे । वै.निघ.भी
तज्य.चि. ।

बाणा । स्त्री । नीलपुष्पभ्रिष्टीत्युपे । नील तौ-
टो । रा.नि.व.१० । Sec नीलास्त्रानः । बाणमर्मे ।
म. । [नील पञ्च । रा.नि.व.१० ।

बाणाह्वा । स्त्री । मुञ्जतण्डे । स्त्री । नीलकर्मणि ।

बाणी । स्त्री । नीलभ्रिष्टायाम् । वै.निघ. ।

बाणीरजम् । स्त्री । कुटौपधी । कु. । रा.
नि.व.१२ । [र.सा. ।

बातिङ्गनः । पुं । वाताकां । वेड्डेड्ड गाछ ।

बादरः । पुं । कापासीत्युपे । रा.नि.व.४ । क
पूर । वै.निघ. ।

बादरङ्गः । पुं । अश्वत्थवले । वै.निघ. ।

बादरा (री) । स्त्री । कापास्याम् । प.सु. ।
श.र. । मेघश्याम् । मगडाशिडौ । वै.निघ. ।

बाधकः । पुं । स्त्रीरोगमर्दे । रस.र. ।

बाधा । स्त्री । पीडायाम् । अम. ।

बाधिर्यम् । स्त्री । बाधिरतायाम् । निदानम् ।

बाबली । स्त्री । बर्बरह्वे । वै.निघ.१भ.अ.सा. चि. ।

बारकीरः । पुं । यूकायां । जै.क. । मे. ।

बार्वटीरः । पुं । यशदे । दृष्टा । आसाय नि । अङ्कुरे । हे.च. । वङ्गे । वै.निघ. ।

बाहृत(फल)म् । स्त्री । कष्टकारीफल । वृहतीफल । वै.निघ. ।

बालः । पुं । शिशौ । पञ्चदशवर्षीयि बालके । केशे । रा.नि.व.१८ । अश्वपुच्छे । करिपुच्छे । नारिकेले । मे. । मत्स्यभेदे । श.च. । पुच्छे । श.र. । स्त्री । ज्ञोर्वरे । दाश । प.सु. । वै.निघ.२भ.जीर्ण. ज्व.चि.कल्याणष्टते ।

बालकम् । स्त्री । ज्ञोर्वरे । दाश । रा.नि.व.१० । च.द.अराति.चि.गुड्यादिः । अतमरिचं । रा. नि.व.६ । उग्रोरे । तृणात्र भूज । रा.नि.व.१२ । लक्षणविशेषे । च.वि.द.अ. ।

बालकप्रिया । स्त्री । कदलीवृक्षे । इन्द्रवा-
कणीलतायाम् । त्रिशूलशर्भा । रा.नि.व.३ ।

बालकुटजावलेहः । पुं । बालरोगाधि-
कारि अवलेहः । "मूलतर्षं वत्सकस्य पलमेकं सुक-
टितम् । अष्टभागं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम् ।
पाठां चातिविषां चैव जौरकं विश्वमेव च । आ-
सार्म्यं शतपण्यां च धातुर्को सुल्लोकं तथा । जा-
तीफलञ्च संसृज्ये निचिपेन च यवतः । बालानामा-
मश्लघ्नं रक्तसावं सुदारुणम् ।..... ।" रस.र. ।

बालकर्मिः । पुं । उत्कृष्ट, केशकीटः । उट्कृन् ।
जटा. ।

बालकेशो । स्त्री । लक्षणविशेष । वै.निघ. ।

बालक्रीडनः (कः) । पुं । कपर्दके । क-
ट्टि । रा.नि.व.१३ । । श्वभूषाति । जटा. ।

बालगर्भिणी । स्त्री । प्रथमगर्भिण्याम् । प्र-

बालग्रहः । पुं । बालपौडाकरस्कन्दादिनवय-
ष्टयः । यथा—स्कन्द स्कन्दापकार-शकुनिरेवतीपुत-
नानाचन्द्राणां चतुर्नभस्यगुणिनामकानिगोपा इति
पितृग्रहमभिज्ञताः । एत एव पूजास्तीः कुमारान्
दिष्युः । सु.उ.२७अ. । एते च शरवनम्यस्य स्क-
न्दस्य रत्नार्थं कृत्तिकोमाभिः सुष्टाः । "पुरा यु-

द्धस्य रत्नार्थं निर्मिताः शुक्लपाणिना । मनुष्यवि-
द्वाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहाः यथाः । स्कन्दो विशाखो
मिधास्यः श्रवणः पितृसंज्ञितः । शकुनिः पुतना
श्रीतपूतना दृष्टिपूतना । सुखमण्डलिका तप्त-
वती शक्ररेवती । तेषां यद्द्वीयतां रूपं प्रतत् री-
दनं ज्वरः ॥" वा.उ.१अ. ।

बालच(चा)तुर्भद्रिका । स्त्री । बालरोग-
अवलहेर्विशेषे । च.द. । "घनक्राणारुणाशङ्गीचूर्णं
क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासनास-
वमोद्धरम् ॥" रस.र. । घनः सुल्लोकः । See
चातुर्भद्रावलेहिका ।

बालचिकित्सा । स्त्री । कौमारभ्यायाम् ।
"गर्भोपक्रमविज्ञानं मृतिकोपक्रमस्तथा । बालानां
रोगशमनं क्रिया बालचिकित्सितम् ॥" वैद्य.सं.२
अ. ।

बालजीवनम् । स्त्री । दुग्धे । वै.निघ. ।

बालतनयः । पुं । खदिरवृक्षे । अम. । बाल
बालदलकः । कपुत्रे । अ.टी.भ. ।

बालतन्त्रम् । स्त्री । कुमारभ्यायां, धात्रीकि-
यायाम् । त्रिका. ।

बाललणम् । स्त्री । नवलणं । अम. ।

बालधिः । पुं । सकेशलाङ्गुलि । अम. ।

बालनखः । पुं । व्याघ्रदन्ते । नथी । वै.निघ. ।

बालपत्रः (कः) । पुं । खदिरवृक्षे । रा.नि.
व.८ । त्रिका. । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

बालपत्रा (त्री) । स्त्री । दुरालभायाम् । ख-
दिरवृक्षे । वै.निघ. । । निघ. ।

बालपर्णी । स्त्री । मधिकायाम् । शक्ति । वै.

बालपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । यूष्पिकायां ।
गुह्ये । रा.नि.व.१० । जटा. ।

बालभः । पुं । सुदन्तगजः । रा.नि.व.१६ ।

बालभद्रकः । पुं । खनिजविषभेदे । श.च. ।

बालभेषजम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।
बालभेषज्यम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

बालभोज्यः । पुं । चणकवृक्षे । रा.नि.व.१६ ।

बालमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । लक्षणं यथा

बालिका । स्त्री । एलाया । श.र. । चम्बरा-
धाम् । पाठि । रा.नि.व.३ । कुमायाम् । घुठ-
कूयात्रौ । मुषल्याम् । कन्यायां । कर्णभूषणे । श-
र्करायाम् ।

बालि(लो)यः । पुं । शिशौ । ने. । सूत्रकण्ठ-
रोगे । श.र. । स्त्री । उपाधानि । श.मा. ।

बालुः (का) । पुं, स्त्री । कपूरे । श.च. । वै.
निघ.२भ.आस.चि.शमूहादिचूर्णे । चिभंठिकायां ।
कुजे । जटा. । सिकतायाम् । वाणि । गुणाः—
लेखनी शीता त्रणोरः चतनाशिनौ । भा. । तन्ना-
मकयन्ते । बालूकायश्च । (का) एलबालुके । उ-
णा. । श.च. ।

बालुकम् । स्त्री । एलबालुके । अम. । शाक-
विशेषे । वै.निघ.२भ.अश.चि. । आलुकफले । पा-
नौबालुके । वै.निघ.अश.चि.पथ्यागुडे ।

बालुकागडः । पुं । मक्काविशेषे । वेलेण गु-
ड्गुडि गच्छ । हारा. । [श.च. ।

बालुकात्मिका । स्त्री । शर्करायाम् । छिनि ।

बालुकायन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकायन्त्रम् ।
बालूकायश्च । यथा—“भाण्डं तितलियक्षीरे म-
ध्यं निहितकूपके । कूपिकाकण्डपथ्यन्तं बालुका-
भिश्च पूरिते । भिपजङ्घूपिकासंस्थं वज्रिना यच्च प-
च्यते । बालुकायन्त्रम्..... ॥” भा. ।

बालुकाखेदः । पुं । तक्षबालुकाभिः खेदे ।
शु.डु.यन् । यथा—“वातश्रेयशक्तं खेदान् कार-
येद्वदनिर्घतान् । क्षिप्रः खेदां निषिद्धोऽत्र वि-
ना केवलवातजान् । स्वर्परश्चपटस्थितकाञ्चिकसं-
सिक्तबालुकाखेदः । शमयति वातकामयमस्तक
शलाङ्गमहादीन् ॥” भा. ।

बालुकिनम् । स्त्री । हिङ्गुले । श.चि. ।

बालुकी (ङ्गी) । स्त्री । चित्रकर्कटिकायाम् ।
त्रिका. । बालुककर्कटिकायां । गुणाः—“बालुकी
मधुरा शीता आभानहृत्प्रमापहा । पित्तास्रशमनी
रूपा कुरुते कासपोनसी ॥” शरद्वर्षजा सा दी-
पकरी, हंसलज्जा पित्तहरा रूपा । अर्धपक्षा पो-
नसकरी, पक्षा अतिमधुरा । रा.नि.व.३ ।

बालुकैलम् । स्त्री । इलायां भूम्यां बालुका
जातं लवणम् । च.वि.८भ. ।

बालुङ्गिका (ङ्गी) । त्रि. । कर्कश्या । श.र. ।
बालूकः । पुं । विषभेदे । छ.च. ।

बालेयः । पुं । गर्दभे । त्रिका. । चाणक्यसूत्रके ।
रा.नि.व.७ । सुसुके । ज.द.१२भ. । आहार-
क्ष्मां । मशकत्रक्ष्मा । विश्व. । [अम. ।

बालेयशकः । पुं । भार्याम् । वामनशक्ति ।

बालेष्टः (फलः) । पुं । बदरवृक्षे । कुलश्री-
छ. । रा.नि.व.११ ।

बालैला । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

बाल्वङ्गिरा । स्त्री । इवोरुलतायां । दौर्लभ्य
गच्छ । हारा. ।

बाष्कलम् । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. ।

बाष्पः । पुं । अशुषि । अम. । [वै.निघ. ।

बाष्पकः । पुं । मारिषशके । नट्टे भा. ।

बाष्पिका । स्त्री । जीरकभेदे । वै.निघ. ।

बाहः (हा) । पुं, स्त्री । बाहौ । अ.श्री.र. ।

बाहुः । पुं । हस्ते । त्रिका. ।

बाहुकुण्डः । पुं । दोग्गडौ । कर्पा. । त्रिका. ।

बाहुजः । पुं । स्वयंजाततिलम् । ने. ।

बाहुपिण्डिका । स्त्री । प्रत्यङ्गभेदे । शि.उ.उ.उ.
गुलि । च.शा.७भ. ।

बाहुमूलम् । स्त्री । कले । दशग. । अम. ।

बाहुलः । पुं । कार्तिके मासि । अम. ।

बाहुल्यम् । स्त्री । पुष्टौ । भा.म.का.चि. ।

बाहुशोषः । पुं । तन्नामकवात । निदा-
नलक्षणं—“असदंशस्थितौ वायुः शोषयदंसवन्-
नम् । असवन्सन्शोषः स्याद्बाहुशोषः सवेदनः ॥”
भा.नि. ।

बाह्यायामः । पुं । घनसूक्ष्मभेदे । निदानल-
क्षणं—“महाहेतुत्वं ली वायुः शिराः सक्तायुक्त-
स्तराः । मन्वाष्टश्रिता बाह्याः संशीघ्यानमधिष-
हिः । यच्च तं वहिरायामं प्रवदन्ति भिषग्वराः ।
तमसाध्यं बुधाः प्राहुः बलः कथ्यूरुभञ्जनम् । बा-
ह्यायामंल्लरायामं विधियाद्वैतवत्क्रिया ॥” च. ।

बाह्वस्थि । स्त्री । बाहुनलके । शि.उ.उ.उ.उ.उ.
च.शा.७भ. ।

बिंबिशिः । स्त्री । प्रवाहिकायाम् । आमा-
भय । वा.चि.८अ. ।

बिडम् । स्त्री । बिडम्बणे । विट्टे नवग । वै.
निघ. शीतज्व.चि.आरोग्यरागिरसे ।

बिम्बिका (म्बी) । स्त्री । (Coccinia In-
dica, Syn. Momordica monodel-
pha.) तुण्डिकेयी । (उलाकुठा । हिं कुन्दुरी ।
“बिम्बीफलं स्वादु शीतं शुक्र पिताम्बवातजित् ।
सन्धनं लेखनं रुच्यं विबम्बाधानकारकम् ॥” भा.
पु.१भ.शा.व. ।

बोभत्सः (सुः) । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

बुकः । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । ईश्वरमल्लिका-
याम् । वा.गु.१५अ. ।

बुकः । पुं । कर्ग । विका. । स्त्री । अयमांसि ।
अम. । स्त्री (का,की) । अयमांसि । अ.टी.भ.स्वा. ।
रक्ते । कल्पद्रुमे रभसः ।

बुका (न) । पुं । अयमांसि । अ.टी.भ. । स्त्री ।
बलोघः पार्थिवानि । च.मु. १७अ. ।

बुद्धिः । स्त्री । अन्तःकरणं । “शृणुषा श्रवणस्यैव
ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञा-
नञ्च धौगुणाः ॥” राज. ।

बुद्धिदात्री । स्त्री । वृद्धौषधी । वै.निघ. ।

बुद्धीन्द्रियम् । स्त्री । ज्ञानेन्द्रियं । यथा—“म-
न. कर्णा तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके । बु-
द्धीन्द्रियम्..... ॥” श.र. ।

बुद्धुदः । पुं । वारिचिन्मुक्याम् । डूडूडूडि ।
अम. । अश्वस्य नेत्ररोगमेदः । ज.द. ।

बुधः । पुं । कुकुरे । वै.निघ. ।

बुधरत्नम् । स्त्री । सरकतमणौ । रा.नि.व.११ ।

बुधा । स्त्री । जटासांस्याम् । श.च. ।

बुध्नः । पुं । मूलश्लिफायाम् । मूलश्लिफु । रा.
नि.व.२ । गुदे । वै.निघ. ।

बुलिः । स्त्री । स्त्रीगृह्याङ्गे । छि.च. ।

बुषम् । स्त्री । तुषे । डूष । नकुल.१२अ. ।

बुस्तम् । स्त्री । कण्ठाफलस्यारभागे । जूति ।
अम. ।

बूकम् । स्त्री । बुके । हृदये । अ.टी.र. ।

सक (न) । स्त्री । सूत्राशये । तप्त हयं ब्रह्मसिद्धः-
प्रसादजम् । सु.शा.४अ. । नाडीवर्णे । रा.नि.व.२५ ।

सुहृत्फलः । पुं । चचेण्डायां । छिछिञ्ज ।
मद.व.३ ।

वेटकः । पुं । मत्स्याविशेषे । श.र. ।

वेष्टचन्दनम् । स्त्री । शौखण्डचन्दनाभ्यन्तरे ।
“मलयद्रिसमीपस्थाः पञ्चेता वेष्टसंज्ञताः । त-
ज्जातं चन्दनं यत्तु वेष्टवार्थं कचिन्नाते ॥” तज्जाति-
शीतं दाहपित्तज्वरघ्नं तिलकं कर्दमोदहृणकुष्ठ-
तिमिरीत्कासघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ ।

बोकड़ी । स्त्री । अजानीलतायां । रा.नि.व.१ ।

बोटः । पुं । अलम्बुपायां । वा.चि.२अ. ।

बोटवृद्धा } स्त्री । गोरक्षमुष्ट्याम् । वै.निघ. ।
बोटस्था }

बोधनम् । स्त्री । रसस्य संस्कारविशेषे । See
पारदः । [मि. ।

बांधनी । स्त्री । वृद्धौषधी । र.मा. । पिपल्यां ।

बांधिः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । र.मा. । कुकुटे । वै.
निघ. । [वृद्धवै. । मद.व.५ । अम. ।

बांधितकः (द्रुमः, पादपः) । पुं । अश्व-
बांधिवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.२२ ।

ब्रध्नः । पुं । अर्कवृक्षे । अ.कन्द.शु.छि. । अम. ।
तन्नामकरोमि । दाशा । निदानादि—“अथानामथ-
न्द्रिगुर्वर्त्तसेवनान्नचयज्ञतः । करोति शयिव-
च्छायां दीपो वङ्गणमस्तिषु । ज्वरशूलान्नादाब्धं
तं ब्रध्नमिति निर्दिशन्तु ॥” वि.क.तत्त्वान्तरम् ।
“यस्य वायुः प्रकुपितः शीघ्रशूलकरश्चरन् । वङ्ग-
णाहवर्णी याति ब्रध्नस्योपजायते ॥” च.म.१८
अ. । शोषके । भा. । वृक्षमूलं । अम. ।

ब्रह्मकन्यका । स्त्री । ब्राह्मणीचूषे । दाकी ।
रा.नि.व.५ ।

ब्रह्मकाष्ठम् । स्त्री । तूलकाष्ठे । रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मकुशा । स्त्री । अजमीदायाम् । दाकुनी ।
भा. । [रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मकोशी । स्त्री । अजमीदायां । दाकुनी ।

ब्रह्मगर्भा । स्त्री । अत्रगर्भायां । वनगर्भा ।
आदित्यभक्तायां । कूडहडिग्री । रा. नि. व. ४ ।

ब्रह्मघ्नी । स्त्री । गृहकन्यायां । ब्रूकुर्गात्री ।
रा. नि. व. ५ । “ब्रह्मघ्नी तु कुमारी स्यात् ।” रा.
नि. व. २३ । [उपस्थानियद्वादी । च. म. १७.]

ब्रह्मचर्यम् । स्त्री । अमैशुने । भा. उ. वा. ३ ।

ब्रह्मचारिणी । स्त्री । ब्राह्मीशके । प. म. ।
कोङ्कणदेशे करवीरुषीनाम्ना प्रसिद्धा । रा. नि.
व. १० । ब्रह्मयष्टिकायां । वाग्नशृङ्गे । र. मा. ।
वा. म. २८७. । [वै. नि. घ.]

ब्रह्मचारी (इन्) । पुं । परिश्रान्त्ये । पितले ।

ब्रह्मजटा । स्त्री । दमनकलुपे । दना । रा. नि.
व. १० ।

ब्रह्मजा । स्त्री । ब्राह्माम् । रा. नि. व. २३ ।

ब्रह्मणिका । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीउभेदे । सु.
कन्य. ८७. । See कीटः ।

ब्रह्मण्यः । पुं । सुव्रतणे । मूज । रा. नि. व. ८ ।
पारिजात्ये । ग्रीवा अश्वत्थे । अम. ।

ब्रह्मतीर्थम् । स्त्री । पुष्करमूले । कूडविश्वम् ।
प. म. । रा. नि. व. ६ ।

ब्रह्मत्वक् । पुं । सप्तपथे । वै. नि. घ. । ब्रा.
ह्मण्यष्टिकायां । वाग्नशृङ्गे । श. च. ।

ब्रह्मदण्डः । पुं । यमान् । वै. नि. घ. ।

ब्रह्मदण्डी । स्त्री । (Lamprachoenium
microcephalum.) स्वामस्य्यातङ्गस्वरूपे । सं.
ब्रह्मदण्डे । व. म. ब्रह्मदण्डे । गुणाः — कटुः उष्णः
कफघ्नीयवातघ्नी च । रा. नि. व. ५ । ज. द. । च. द.
ज. चि. । “ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।”

ब्रह्मदर्भः (र्भा) । पुं, स्त्री । यमानाम् । भा. ।
मैत्र. अग्निमन्दीपनरसः ।

ब्रह्मदारु । स्त्री । तुलकाष्ठे । अजीमणिपूज ।
रा. नि. व. ८ । पुं । फल्गुनामसुपे । रा. नि. व. २३ ।
तुलफले । भा. । [पूज । वै. नि. घ.]

ब्रह्मनिष्ठः । पुं । पारिशिष्यले । अजीमणि-

ब्रह्मन् । स्त्री । मीले । च. म. १७. । वेदे । अम. ।

ब्रह्मपथम् । स्त्री । पलाशपत्रे । अश्वकल्यद्वयः ।

ब्रह्मपत्री । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशके ।
गुप्तात्र अन्तु । रा. नि. व. ७ ।

ब्रह्मपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा. नि. व. २३ ।

ब्रह्मपवित्रः । पुं. स्त्री । सितदर्भे । कुश ।
रा. नि. व. ८ । [पलाशवृक्षे । हे. च.]

ब्रह्मपादपः । पुं । विकडतवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।

ब्रह्मपुत्रः । पुं । विषभेदे । प. म. । तत्स्वरूपं
— “वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयः जायते मलयाचले । ब्राह्मणः
पाण्डुरमेघे च विभो स्त्रीहितप्रभः । वैश्यः पीतः
सितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥” भा. ।

ब्रह्मपुत्री । स्त्री । भाग्याम् । वाग्नशृङ्गे । रा.
नि. व. २३ । वाराहीकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

ब्रह्मपुष्पः । पुं । फणिजम्बुकलुपे । ज. द. ।

ब्रह्मभद्रा । स्त्री । चायभाणयां । वै. नि. घ. ।

ब्रह्मभूमिजा । स्त्री । सिंहलोपिण्यां । रा.
नि. व. ६ ।

ब्रह्ममण्डूकी । स्त्री । ब्राह्म्यां । वै. नि. घ. ।

ब्रह्ममेखलः (ला) । पुं, स्त्री । सुव्रतणे । वै.
नि. घ. ।

ब्रह्मयष्टिः । स्त्री । भाग्यां । प. म. । [निम् ।

ब्रह्मरन्ध्रम् । स्त्री । उत्तमाङ्गे । अक्रुतान्तु । त-

ब्रह्मरसः । पुं । वातरक्तधिकारे रसः । “प-
लाशवीजवृण्णं ग्रीष्मेन समन्वितं तुल्यं तुल्यं
मृतं शुल्लं खिग्वे भाण्डं निधानं । वरुणेश य-
थाशक्ति अयं ब्रह्मरसो महान् ॥” रस. कौ. ।

ब्रह्मरीतिः । स्त्री । गजरीतौ । भा. नि. व. १३ ।
[वै. नि. घ.]

ब्रह्मरूपिणी । स्त्री । बन्द्यां । शम्भु ।

ब्रह्मवटी । स्त्री । उदराधिकारे औषधम् ।
“विडङ्गं दाडिमं कुष्ठं निम्बलवङ्गनी वचा । बृण्णं
पाठा देवदारु निशा व्याघ्रनखोऽम्बु । देहकं री-
हिणी चैला चित्रश्रेयककार्षिकम् । जैपालवीजचू-
र्णं च दन्तीमूलं पलं पलम् । ब्रह्मदण्डोरसप्रस्थं प-
लमाज्यं पुरातनं । पूर्व्वकल्कयुतं पाच्यं मृद्विप्रना
सुपाचितम् ॥” भा. वा. बदरप्रमाणा । रस. र. ।

ब्रह्मवर्धनम् । क्ली । तामे । ऐ.च. ।

ब्रह्मबीजम् । क्ली । पलाशबीजे । वै.निघ.कृ.मि.वि.निष्ठादिचूर्णे । ब्रह्मीशाकबीजे । र.सा.सं.कृमि.चि. ।

ब्रह्महलः । पुं । पलाशहले । रा.नि.व.१० । वै.निघ.वि.ज्ज.वि. । अगस्तिहले । वै.निघ. । उदु-स्वरहले । यच्छूद्रुत गच्छ । र.मा. ।

ब्रह्मशल्थः । पुं । बर्वरहले । दावला गच्छ । कदरे । ऐ.उ.थ.प्रेत । र.मा. ।

ब्रह्मसुवर्चला । स्त्री । तदामकौषधिविशेषे । या हिरण्यवीरति कथ्यते पञ्चयस्याः पद्मपत्र-सदृशम् । च.वि.१५. । सु.चि.३०. । See चां-धधिः । आदित्यभक्तभेदे । लुङ्गुडिग । गुणाः —“अथा तित्ता कपाथोला सरा कला लघुः कटुः । निहन्ति कर्तृपितामहवासकामाक्षित्वरान् । विष्काटकृष्टमेहस्योनिककृमिपाण्डुताः ॥” भा. । ब्राह्माम् । वै.निघ.२भ.संयच्छणी.चि.तालिमादि-चूर्णे । [वै.निघ. ।

ब्रह्मसोमा । स्त्री । ब्राह्म्यां । श्वेतवृद्धदारके ।

ब्रह्मस्थानम् । क्ली । तृलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्रह्मायभूः । पुं । घोटके । श.मा. ।

ब्रह्माणी । स्त्री । रणके । र.मा. । राजरीतौ । वे.डाणि उत । रा.नि.व.१३ ।

ब्रह्माण्डः । पुं । कृष्णपिण्डकभेदे । प.मु. ।

ब्रह्मादनो । स्त्री । रत्नलज्जालुकायाम् । रा. नि.व.५ ।

ब्रह्माश्वः । क्ली । गोमूत्रं । वै.निघ. ।

ब्रह्मी । स्त्री । स्वनामस्थानशके । मी. । च.व. ४५. । फजिकायां । दाग्नशठि । मी. । पडाख-मन्थ । जिका. ।

ब्रह्मीष्टतम् । क्ली । खरभङ्गाधिकारे पकृष्ट-तम् । ‘समूलपत्रमुपाय्य ब्रह्मीं प्रलाभ्य वारिणा । उदूखले चादयित्वा रसं वक्ष्ये गालयेत् । रसे चतुर्भ्ये तस्मिन् द्रव्यस्थं विपाचयेत् । हरिद्रा मा-खतौ कुष्ठं ब्रह्मतौ सहरीतकी । एतेषां पलिकैर्भा-यैः श्रेषाणि कार्षिकाणि तु । पिप्पलेलाविड-ङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा । सस्यमेतन् समालो-

का शनैर्भृङ्गप्रिया पचेत् । एतन्प्राशितमात्रेण वा-स्विगुह्यः प्रजायते । चूद्रे सारस्वतं नाम बलवर्णा-प्रिवर्धनम् ॥” च.द.रस.र. । पाठागरे ब्रह्मतीक्ष्णानि विहतामाह । भेष. । पिप्पलेलास्थाने पिप्पली-५५ । गत्यष्टतं ४ श. ब्रह्मीरसः १६ श. । कल्पायै —हरिद्रा मालतीपुष्पं कुष्ठं ब्रह्मती हरितकी एषां प्र. १ प. पिप्पली एला विडङ्गं सैन्धवं शर्करा वचा एषां प्र. २ तो. । अन्यत् अपक्वाराधिकारे —“ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरैव च । पुरार्थं सैन्धुमुन्मादयहापक्वारनुदहतम् ॥” पुरातनहृतं ४ श. ब्रह्मीरसः १६ श. कल्पायै —वचा कुष्ठं बाल-कम् (ब्रह्मादिशात्) एषां प्र. १ प. ५ तो. २ मा. ७ र. । सा.की. । रस.र. । च.द. । [व.१० ।

ब्रह्मीपमेता (ले) । पुं । पलाशहले । रा.नि.

ब्राह्मम् । क्ली । अद्भुतमूलं । अम. । [वै.निघ. ।

ब्राह्मणः । पुं । पारिशद्वले । पलाशपिष्टम् ।

ब्राह्मणयष्टिः (का) । स्त्री । भाग्यां । दाग्न-नशठि । रा.नि.व.६ ।

ब्राह्मणिका । स्त्री । स्रकायां । रा.नि.व.११ । पिपीलिकाविशेषे । वे.डा.उ. । सु.कल्प.५५. ।

ब्राह्मणी । स्त्री । भाग्यां । दाग्नशठि । प.मु. । देवताङ्गि । दुरालभायां । स्रकायां । विश. । राज-रीतौ । रा.नि.व.१२ । वरण्यां । वे.डा.उ. । वि-का. । ऐ.च. ।

ब्राह्मणीयष्टिः । पुं । बालानां त्रणरीगवि-शेषि । दाग्नशठि । रस.र.बाल.चि. ।

ब्राह्मणैष्टम् । क्ली । तृलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्राह्मपिङ्गा । स्त्री । रौप्यं । वै.निघ. । [र. ।

ब्राह्मिका । स्त्री । भाग्यां । दाग्नशठि । श.

ब्राह्मी । स्त्री । (Siphonanthus Indica.

Herpestis monnieri.) स्वनामस्थानलघु-विशेषे । उष्णीशाक, यक्षत्रिणीः हिं वरुणी, ब्रह्मी, श्वेतचमनी । तै शम्बुनीचंद्र. अधवर्णी । वम.वास । ता.वीमी. मं ब्रह्ममाण्डूकी. गुणाः —“ब्राह्मी हिमा सरा तित्ता लघुमेया च शीतला । कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी । अथर्वो स्मृतिप्रदा कुष्ठ-पाण्डुमेहसकामजित् । विषशीघ्रहरी.....” भा. गु.व. । हिमा कषाया तित्ता रक्तपित्तघ्नी दुश्चिप-

अनिधाकरी आयुक्ती च । रा.नि.व.५ । सहा-
ज्योतिषतीलतायां । रा.नि.व.१ । मखूक्तपण्याम् ।
धूलकुण्डि । वा.उ.१५. । भार्या । वामनशते ।
रा.नि.व.६ । च.शा.प.५. । अजगत्यायां, वनयस्यां ।
रा.नि.व.४ । च द.कफज.वि. । पङ्कडकमस्ये ।
श्री.कागनाह । त्रिका. । हिलमीचिकायां । भा.पु.

१भ.शा.व. । प्रसारिण्या । गन्तुं उन्निशे । रा.
राहीकन्दे । सृष्टायां । चटकायां । भक्त्याम् । स.
पांच्याम् । वै.नि.च. ।
ब्राह्मीकन्दः । पुं । वाराहीनामसहाकन्दश.
के । उद्धार अङ्गु । रा.नि.व.७ । [वै.नि.च.]
भुवद्वावी । पुं । पवित्रिणेशे । पित्रला भावी ।

भ

भः । पुं । भमरे । एकाक्षरकोषः ।

भक्तिका । स्त्री । भिक्तीकोटि । विविं पोका ।
वै.नि.च. ।

भक्तम् । स्त्री । अन्ने । डांठ । अम. । “सुधौता-
स्तण्डुलान् स्त्रीतांभीथे पञ्चगुणे पचत् ।” See
अन्नम् । वि । सेवके ।

भक्तकरः । पुं । दशाङ्गादिकृत्रिमधूपे । कृत्रिम-
धूप । श.च. । (कारः) वि । पाचके । हे.च. ।

भक्तच्छन्दः । पुं । लघायाम् । आकाङ्क्षायां ।
च.द.अर्थ. । चि.नागार्जुनयोगे ।

भक्तजा । स्त्री । असते । वै.नि.च. । [अम. ।

भक्तमण्डः । पुं । अन्नमण्डे । डांठेर कान ।

भक्तविपाकवटी । स्त्री । अग्रिमाम्बादौ ।
“मालिकं रसगन्धौ च हरितालं सनःशिला । त-
हहली वारिवाहा चित्तकथ महोषधं । पिप्पली
सरिचं पथ्या यमानी कृष्णजीरकं । रामठं कटुका-
पाली सेखवं साज्जमीदकं । जातीफलं यववारः
समभागं विचूर्णयेत् । आर्द्रकस्य रसनेव निर्गुण्ड्याः
स्वरसेन च । मन्थनं मेनेव म्मानपथ्या रसेन तु
चित्तकथ रसेनापि प्रथेकं विविभावयेत् । पेष-
यित्वा वटी कार्या सुक्राफलसमप्रभा । भसयेच्छा-
णमात्रेण लवङ्गेन सुयोजिता ॥” कञ्जलि २ भ.
अनाश्रिक, हरिताल, मनहल, तेउडी-
मूल, दधामूल, मूठा, छितार मूल, कुण्टि,
पिपुल, गरिठ, हरीतकी, यमानी, कृष्णजीरा,
हिश, उडुकांठनि, देमकव, वनवशानी, जाय-
फल, यवज्जार, इशादेर प्रतोटेक १ भ. आ-
दार रस, निशिलापत्ररस, हड़हड़ पोठार
रस, लताकटे की पाठां रस, छितारमे छि-

न तिन भावना मिश्र वजै करिबे । अशुभान
लवङ्गहूर् ४ भांवा । रस.कौ. ।

भक्तिः । स्त्री । सेवायाम् । मे. ।

भक्तिका । स्त्री । आरामशीतलायां । वै.नि.च. ।

भक्तोद्भवम् । स्त्री । गालिताग्रमण्डे । डांठेर
कान । वै.नि.च. ।

भगम् । स्त्री । योनी । तत् च गृहसुक्कद्वयम-
वर्तिस्थाने । “गृहसुक्कद्वयोर्मध्ये यो भागः स भगं
स्यूतः ।” रा.नि.व.१८ । त्रिका. । वीथी । मे. । उ-
पस्थे । वैराग्ये । ज्ञाने । इच्छायां । त्रिका. ।

भगन्दरः । पुं । तन्नामकगृहजरीमे । भगन्द-
वस्त्रिप्रदेशदारणाङ्गन्दरा इत्युच्यते । उग्नक
दोश । उत् भरपुर । अपः पिङ्काः, पकान्
भगन्दराः इति भगन्दरपि । नंदा सः । “अपकं
पिङ्कामाहुः पाकप्राप्तं रम् ।” वा.उ.२८
अ. । निदानादि — “... हाङ्गुलि चित्रे पार्श्वतः
पिङ्कार्तिक्तम् । भिन्नी भगन्दरी । अथः स च पञ्च-
विधो मतः ॥” सा.नि. । शतपीनकोष्ठयीवपरिषा-
विशम्भुकावर्त्तः कर्ण इति पञ्च यथाक्रमं ते वा-
तपित्तकफसन्निपातागुलानि सन्ति । भवन्ति । सु-
नि.४अ. । “यानयानाम्बलीसर्गास्तम्बुकुण्डाङ्गीफ-
वान् । पायुर्भवेदुजः कथ्यां पूर्व्वरूपं भगन्दरः । घी-
राः साधयितुं दुःखाः सर्व्व एव भगन्दराः । तेष्व-
साध्यस्त्रिदीक्षितः क्षतजय भगन्दरः ।” स । “ह-
ल्पशुष्कगमनकठिनोत्काटकासनैः । अर्शनिदाना-
भिहितैरपरैश्च निषेधितैः । अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो
वा साधुगर्ह्यैः । प्रायेण पिटिकापूर्व्वं योऽङ्गुलि
हाङ्गुलिपि वा । पायोर्त्रयोऽन्तर्वासी वा दुष्टस-
द्यांसगो भवेत् । वस्त्रिभूताश्रयासगतत्वात् सन्द-
नात्मकः । भगन्दरः स सर्व्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भग्नलिङ्गदांसेषु दीर्घसाधेषु भूरिभिः । वातसूक्ते
शङ्कुकैः सृजैर्वसति कमात् । दीर्घेः पृथमपुतेः
सर्जैरागन्तुः साऽष्टमः स्मृतः ॥” क्रिया—“पाके
पुनरुपनिश्चिन्तं स्वेदितसावगाहृतः । वस्तयित्वाशंस
मिव पश्येत्स्यम्भगन्दरम् । अर्वाचीनं पराचीनम
न्तर्मुखवहिर्मुखम् । अथात्तर्मुखमेषित्वा सस्यक्
शस्त्रेण पाठयेत् । वहिर्मुखश्च निःशेषं ततः चारि
य साधयेत् । अप्रतिनैव भियक्त्वाधु चारिणैवोपकम्भ
रम् ॥” वा.उ.२८ अ. । [व्या.चि. ।

भगफलम् । क्ली। योनिकन्दरीगे । अ.द.योन.

भगालम् । क्ली। गरमसक्ति, मनुष्यकरीयां ।
जटा. ।

भगास्थि । क्ली। योन्वस्थनि । च.शा.७अ. ।

भग्नम् । क्ली। तद्भासकरीगे । उग्रं त्रोग ।
“पतनपीडनप्रहाराक्षेपणशालस्वगदंशनप्रभृतिभि-
रभिघातविशेषैरनेकविधमस्यां भङ्गमुपदिशन्ति ।
तनु भङ्गजातमनुसार्यमाणं हिविधमेषोत्पद्यते स
स्मिन्नेकं काण्डभग्नमेति ।” सु.नि.१०अ. । तस्य भे-
दाः—“भग्नं समाभाहिविधं कृताशकाण्डं च स-
न्धावपि तत्र सन्धी । उत्पिष्टविभ्रष्टविवर्तानि ति-
र्थगतां विस्रमधश्च भग्नमिति ॥” सन्धिभग्नस्य सा-
मान्यलिङ्गं यथा—“प्रसारणाकुञ्चनवर्तनीया रुक्
स्पष्टविह्वलणमेतदुक्तम् । सामान्यतः सन्धिगतश्च
लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्रययोः समन्तात् । विशेषतो
रात्रिभवा रुजा च विभ्रष्टके तौ च रुजा च नि-
त्यम् । विवर्तिते पाश्चरज्ये तौब्राह्मिर्त्यगते तौव्र-
रजो भवन्ति । क्षिप्तेऽतिशूलं विषमं रुजय क्षिप्ते
त्वधोरुविघटश्च सन्धिरिति ।” काण्डभग्नलक्षणं य-
था—“भग्नम् काण्डं बहुधा प्रयाति विशेषतो ना-
समिरेव तुल्यम् । काण्डं त्वतः कर्कटकाश्चकणो
विवर्णितं पिञ्चितमस्थिखलितम् । काण्डेषु भग्नं
क्षतिपातितश्च सञ्जायतं विस्फुटितं च वक्रम् ।
किञ्चिद्विधा हादशधापि काण्डं सामान्यमये किल
तस्य लिङ्गम् ॥” कर्कटादिकाण्डभग्नलक्षणं यथा
—“स्रस्ताङ्गता शीघ्ररुजातिवह्निलथा व्यथा वृद्धि-
रतीव नित्यम् । संप्लोडमानं भवतीह शब्दः स्प-
शांसहं स्पन्दनतीदृशलाः । सर्वस्ववस्थामु न श-
भ्येलाभो भग्नस्य काण्डे खलं चिक्कमेतत् ॥” मा.
नि. । तस्य यथास्थानस्थापनं यथा “आच्छन्तो-

त्पीडनोत्तामचर्मसङ्केपवन्तैः । सन्धीन् शरीराना-
न्तर्धानं चलानप्यचलानपि । इत्येतैः स्थापनोपा-
यैः सस्यवसंस्थाप्य निषण्णम् । पटैः प्रभूतसर्पिर्भिः
वेष्टयित्वा सुखैततः । कदम्बोदुम्बराश्चत्यसर्पाङ्ग-
नपलाशजैः । वंशीहवैः स पृथुभिः तनुभिः सन्निवे-
शितैः । सुन्नस्यैः सुप्रतिसमैः वक्त्रनैः शकलैरपि ।
कुशाह्वैः समं बन्धं पटस्योपरि योजयेत् ॥” इ-
त्यादि । वा.उ.२७अ. । [क्री। घीलि. श.च. ।

भग्नसन्धिकः । पुं । सन्धिभङ्गरीगविशेषे ।

भग्नस्थिसन्धानकारः । पुं । लघुने । त्र-
उन । वै.निघ. । [उंभ. । त्रिका. ।

भङ्गारी । स्त्री । गोधायाम् । वै.निघ. । दंशे ।

भङ्गः । पुं । छेदभेदादिके । भा.स.१भ.भागान्-
ज्व.चि. । पक्षाघातरोगे । रा.नि.व.२० ।

भङ्गवासा । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.र. ।

भङ्गा । स्त्री । विजयायाम् । भिक्ति । हिं भाङ् ।
तं जनपरितुल्यः । गुणाः—“भङ्गा कफहरी तिक्ता
याहिणी पाचनी लघुः । तीक्ष्णाणां पितृला सो-
हमन्दवाग्वृद्धिर्बन्धी ॥” भा. । शण्वीजं । विव-
तायाम् । श.च. । वृषविशेषे । अम. । [निघ. ।

भङ्गानः । पुं । सस्यविशेषे । डा.उग्रग्राह । वै.

भङ्गारी । स्त्री । गोधायाम् । वै.निघ. । दंशे ।
उंभ. । त्रिका. ।

भङ्गः (ङ्गी) । स्त्री । आक्षेपे । वै.निघ. ।

भङ्गिका । स्त्री । भङ्गायाम् । डा. । वै.निघ. ।

भङ्गिनी । स्त्री । जिह्वायाम् । वै.निघ. ।

भङ्गीलम् । क्ली । भङ्गाक्षेपे । रा.नि.व.२ ।

भङ्गरा । स्त्री । अतिविषायां । आ.उ.उ. । प्रि-
यङ्गी । रा.नि.व.६।२२ । भा.स.१भ.सन्धिकज्व.
चि. । भाग्याम् । भङ्गायाम् । भिक्ति । वै.निघ. ।

भङ्गम् । क्ली । भङ्गाक्षेपे । रा.नि.व.२ ।

भञ्जनः । पुं । चर्कवृक्षे । आ.कन्द शाङ्गि । रा.
नि.व.१० । क्री । शिरःकर्षादिरामर्दने । सु.प.
२७अ. । वायुजन्मत्रणवेदनाविशेषे । सु.प.२२अ. ।
विभक्तकरणे । जर्जरीकरणे । च.प.१८अ. ।

भञ्जनकः । पुं । दन्तगतसुखरीगविशेषे । ल-
क्षणां यथा—“वक्त्रं वक्त्रं दन्तं दन्तं दन्तं दन्तं

नीवकः । कफवातकृती व्याधिः स भङ्गनकसंज्ञि-
तः ॥" स.नि.१६५ ।

भञ्जकः । पुं । देवकुलोद्भवदुर्मे । त्रिका ।

भटा । स्त्री । इन्द्रवाक्योक्ततायां । वागाज भ-
भा । र.मा. । [अम. ।

भटिक्कम् । स्त्री । शूलपक्वसांसादौ । कवादा ।

भगटकः । पुं । सारिषक्षुपे । वै.निघ. ।

भगटा । स्त्री । चिञ्चीटके । वार्णाकौ । वै.निघ. ।

भगटाकी । स्त्री । हृत्त्वाम् । गृष्टी । तं ब्रा-
ह्मचर्दु । रा.नि.व.४ । र.मा. । कण्टकायाम् ।
वार्णाकी । अम. । [श.र. ।

भगिटः (गिटः) (का) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां ।

भगटुकः । पुं । श्लोणाकवले । र.मा. ।

भगडकः । पुं । खड्गरीटपक्षिणि । यज्जन प्री-
थी । जटा. । [अम. ।

भगडिरः (लः) । पुं । शिरीषवले । भ. ।

भगडिरा (री) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

भगडो । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ श्लो-
कदत्तेन । च.म.२०५. । "खदिरकदरभगडो ।"
शिरीषवले । वा.सु.१५५. अमसादिव. । अतचित्त-
तायाम् । (अथ ७७६) । वै.निघ.कृमि.वि.भ-
ण्डादयोगे । तगरपादके । वै.निघ. ।

भगडोकः । शिरीषवले । रा.नि.व.६ ।

भगडीतकः । पुं । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

भगडीतकी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । भा. ।

भगडारः । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । भा.पृ.१भ.
शा.त. । समानलक्षुपे । शिरीषवले । रा.नि.व.४ ।

भगडोरतिलका (लतिका) । स्त्री । म-
ञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

भगडोरा (रिका,री) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां ।
रा.नि.व.६ । वै.निघ. ।

भगडोलः । पुं । शिरीषवले । वै.निघ. । स्त्री ।
मञ्जिष्ठायाम् । श.र. ।

भङ्गुकः । पुं । मल्लभेदं । लोक्तं भङ्ग । गु-
णाः—मधुरः शीतः तिथ्यः श्लेष्मकरः शुकः विटम्बो
रक्तपित्तहरः । भा. । श्लोणाकवले । र.मा. ।

भद्रम् । स्त्री । खणें । मी. । खीहि । नौलोयमे ।
नील पद्म । चन्दने । वै.निघ. । सुस्तके । मी. । पुं ।
सुष्टीवले । रा.नि.व.८ । मङ्गागर्ज । खड्गरीटपक्षि-
णि । कदम्बवले । मी. ।

भद्रकम् । स्त्री । नागरमुस्तायां । श.मा. । वै.
निघ.२भ.अथ.वि.सुख्यप्रभागव्यां । इन्द्रयवे । सर-
लदेवदारुकाष्ठे । पक्षे । वै.निघ. । पुं । देवदारु-
वले । श.र. । [व.५ ।

भद्रकण्टः (कः) । पुं । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि.

भद्रका । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

भद्रकार्पासिका । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् ।
वै.निघ. ।

भद्रकाली । स्त्री । प्रसारण्यां । शक्रभाङ्गि-
यः । प.सु. । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

भद्रकाउम् । स्त्री । काष्ठदेवदारुणि । रा.नि.
व.१२ । तैलदेवदारुणि । मल्लश्री । देवदारु । वै.
निघ. । [नि.व.६ ।

भद्रकाशी (सी) । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । रा.

भद्रकाह्वया । स्त्री । भद्रमुस्तायां । भा.नि.वि-
यात्रि भूत । च.द.अ.सा.वि. । "विंशतिभद्रकाह्व-
याः ।"

भद्रगन्धिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । शक्रभाङ्गि-
निश्री । वै.निघ. । मुस्तायां । र.मा. ।

भद्रघनः । पुं । भद्रमुले । विम.वि.पिपासा-
याम् । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ.२भ.क.नी.वि. ।

भद्रचन्दनसारिवा । स्त्री । शसारिवा-
याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भद्रचूडः । पुं । 'लङ्काश्रिभु' इति ख्याते वले ।

भद्रजः । पुं । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

भद्रतरुणी । स्त्री । कुककवले । के.कृ.१
(नेटेश्वर दूत) । रा.नि.व.१० ।

भद्रदन्तिका (न्ती) । स्त्री । खनामख्यत-
दन्त्यां । दन्तीवर्णाय । खूलदन्त्यां । वड् दन्ती ।
गुणाः—कटुः उष्णः विरेचिका कृमिघ्नी कुष्ठघ्नी
श्लामदीयसुखरोगघ्नी च । रा.नि.व.६ ।

भद्रदारुः । पुं । स्त्री । देवदारुणि । र.मा. ।

रा.नि.व.१२ । सरलायां । म्रग काष्ठ । र.मा ।
वा.स.१५५ भद्रदार्वादिः ।

भद्रदार्वादिः । पुं । वातघ्नकषायभेदे । “भ-
द्रदाह नतं कुष्ठं दशमूलं बलाहयं । वायुं वीरत-
रादिषु विदार्यादिषु नाशयेत् ॥” वा.स.१५५ ।

भद्रनामा । पुं । पक्षिविशेष । छात्रादिषु
पाथी । वै.निघ. । काष्ठकृष्टपक्षिणि । चिका- ।

भद्रनामिका । स्त्री । चायसाणायाम् । रत्ना
जटा, दहना । प.सु. ।

भद्रपर्णा (र्णी) । स्त्री । प्रसारण्यां । शकुन्ती-
छलिषा । र.मा. । रा.नि.व.५ । गाभारीहले ।
शोभात्र शाङ्ग । रा.नि.व.६ ।

भद्रवचा । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

भद्रव(व)ला । स्त्री । बलानामनुपे । रा.नि.
व.४ । काकोदुम्बरिकायाम् । प्रसारण्यां । रा.
नि.व.५ । गाभारीहले । वै.निघ. ।

भद्रमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । काष्ठमल्लिकायां ।
काष्ठमल्लिका । प.सु. । गवाच्यां । शोभिक, कु-
ष्ठे । श.मा. । [पठ. See मुञ्जः ।

भद्रमुञ्जः । पुं । मुञ्जलभेदे । पुतामशत, शत्र-

भद्रमुखः (कः) । पुं । नागरमुलायां । ना-
गशयूठा । प.सु. । च.द.भा.म.कर्णरी.चि.अञ्जने ।
स्त्री । भद्रमुखके । नागशयूठा । रा.नि.व.६ ।

भद्रयवम् । स्त्री । इन्द्रयवे । अम. ।

भद्रयोगदिवसः । पुं । पुष्यानन्वययुक्तदिने ।
च.द.विष चि. ।

भद्रलता । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व.
१० । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

भद्रवती । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै.नि-
घ. । भद्रपर्ण्यां । जटा. ।

भद्रवत् । स्त्री । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

भद्रवर्ष्मा (न्) । पुं । नवमल्लिकायां । श.च. ।

भद्रवल्लिका । स्त्री । अनलायां । अनशुभ्र ।
र.मा. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

भद्रवल्ली । स्त्री । (Vallis Heynei.
Syn. V. Dichotoma.) शारदमल्लिकायां ।

हाजरीमाली, मदनमाली । र.मा. । मल्लिकायां ।
काष्ठमल्लिका । माधवीलतायाम् । यस्या निर्यासः
पुराणवत्तमः । रा.नि.व.१० ।

भद्रशिफा । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

भद्र(द्रा)श्रियम् । स्त्री । श्वेतचन्दने । र.मा. ।
श.च. । च.द.वा.व्या.सङ्ग.राजप्रसारणीतेल । च.
चि.३४५. ।

भद्रश्रीः । पुं । चन्दनवले । अम. । श्रीखण्ड-
चन्दने । श्वेत ८५५५ । रा.नि.व.१२ ।

भद्रसरम् । स्त्री । चन्दनसामान्ये । प.सु. ।

भद्रहंसः । पुं । नागरमुलायाम् । वै.निघ. ।

भद्रा स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । प.सु. । जी-
वलीशके । रा.नि.व.७ । दस्युं । रा.नि.व.६।२४ ।
शमीहले । शमीभेदे । रा.नि.व.८ । कटफल ।
गाभारीहले । रा.नि.व.६ । अनलायां । अनशु-
भ्र । नील्यां । नील शीत । रा.नि.व.४।१२ ।
बलानामनुपे । वेदजटा । रा.नि.व.४ । वचा-
यां । रा.नि.व.६ । श्वेतदृष्यायां । रा.नि.व.८ ।
श्वेतापरजितायाम् । रा.नि.व.३ । कणसाविवा-
याम् । रा.नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । वै.निघ.ज्व.
चि.सङ्गदेवादिधूपे । प्रसारण्याम् । रा.मायाम् ।
म. । नागरमल्लोलतायाम् । सुमायाम् । वै.निघ. ।
चन्द्रशरी । भा. । [ह.च. ।

भद्राकरणम् । स्त्री । लौकिकशक्ति । मुञ्ज ।

भद्राख्यः । पुं । देवदारुहले । च.द.उ.द.चि. ।

भद्राणी । स्त्री । इक्षुदलीनुपे । रा.नि.व.६ ।

भद्रालपत्रिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकु-
न्तीछलिषा । श.मा. ।

भद्राली । स्त्री । प्रसारण्याम् । श.मा. ।

भद्रावती । स्त्री । कटफलहले । रा.नि.व.६ ।

भद्राह्वः । पुं । सुलके । भा.म.१भ.अग्र.चि. ।

भद्रिका । स्त्री । गुग्गायाम् । वै.निघ. ।

भद्रैला । स्त्री । खमेलतायां । शोभात्र शलाघ ।
र.मा. ।

भद्रोक्तः । पुं । भद्रमुलायां । छात्रादिषु
शूठ । शकुन्तीछलिषा । र.मा. । ज्ञातीकलाय ।

भैव. स्त्री. रो. चि. । भादाक्ङ् इति ख्याति इषे । च. द. ग. भांधिकारि ।

भट्टा(ट्टी)दनी । स्त्री । बलानामनुदे । वे. लेङ् । नागबलायां । ग्रीवक्रडाकुनिश । रा. नि. व. ४ । पीतवाग्यालके । पीत वे. लेङ् । रा. नि. व. ४ । च. म. ४ प. वं हणे ।

भट्टोदुस्वरिका । स्त्री । काकोदुस्वरिकायाम् । वै. निघ. । सु. चि. ८ प. ।

भट्टिलम् । स्त्री । कम्पे । उषा. ।

भभः । पुं । धूमे त्रिका. मचिकायाम् । श. र. ।

भभरालिका (ली) । स्त्री । दंशमलिकायां । उंनमाहि. त्रिका. ।

भयम् । स्त्री, पुं । व्याधौ । रा. नि. व. २० । स्त्री । भीती । कुलपुष्यविशेषे । त्रिका. ।

भयङ्करः । पुं । रणग्रवे । रा. नि. व. १८ । चि. भयावह ।

भयज्वरः । पुं । भयजन्यज्वरे । आतृङ्ज्वर । तस्य लज्जं प्रलापः । मा. नि. । [रा. नि. व. ५ ।

भयदा । स्त्री । भूधायां । छे. हे. व्यागला ।

भयनाशिनी । स्त्री । वायमाणालतायां । द. लालठा. । रा. नि. व. ५ ।

भयानकः । पुं । व्याघ्रे । मे. । चि. भयङ्करे ।

भयावहा । स्त्री । रात्र्याम् । वै. निघ. ।

भरः । पुं । दिसहस्रपलपरिमाणे । वै. निघ. ।

भरणी । स्त्री । घोषायां । वे. लेङ् । मे. ।

भरण्डः । पुं । हवे । कर्मौ । उषा. ।

भरण्णाह्वा । स्त्री । पर्वपुण्यां । रामदूतीति लोके । श. च. ।

भरण्युः । पुं । हवे । वै. निघ. ।

भरद्वाजः (कः) । पुं । व्याघ्राटनामपत्तिविशेषे । भारुहे पाथी । अम. । श. र. । कृषि. विशेषे । भ. ।

भरद्वाजी । स्त्री । वनकापांसां । र. मा. ।

भरुः । पुं । स्वर्णे । मे. ।

भरुजः । पुं । बुद्धयशाली । छे. च. ।

भरुटकम् । स्त्री । भर्जितमांसि । उंनमाहि. छे. च. । [निघ. ।

भरोहहः । पुं । धवतरी । धा. उषा. गा. छे. वै.

भर्गः । पुं । पाककरणे । भर्जने । व्याक. । क. स्के । भैष. वा. व्या. चि. महाविष्णुतैले ।

भर्गपर्वणी । स्त्री । भार्याम् । वै. निघ. ।

भर्त्सपत्रिका । स्त्री । महानौल्याम् । रा. नि. व. ४ । [विश्व. । विष्. ।

भर्म । स्त्री । स्वर्णे । धुसूरे । अम. । नाभी.

भर्मगेरिकम् । स्त्री । स्वर्णगेरिके । वै. निघ. ।

भर्मयूथी । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । श्व. यू. शे. वै. निघ. ।

भलता । स्त्री । प्रसारण्याम् । वै. निघ. । चा. काशलतायाम् । श. र. ।

भल्लः । पुं । सन्निपातविशेषे । See भल्लः । भ. लातकवले । भल्लूके । अम. ।

भल्लकः । पुं । पुष्टिशिख्योष्णाकवले । वड़. (भै. टा. टा. गा. गा. छे. । रा. नि. व. ८ । भल्लूके । इडुदी. हवे । भल्लातकवले । सन्निपातविशेषे । See भल्लः । वै. निघ. ।

भल्लकिमत्त्यः । पुं । * शिषे । डा. टा. गा. छे. गुणाः—“भल्लकी म. (ती. हवः शेष. करी गुरुः ।” राज. ३ प. । [कुनिश. । श. च. ।

भल्लपुच्छी । स्त्री । गी. लतशृङ्गलायां । ग्रीवक्र

भल्लातः (कः) । पुं । (Semecarpus Anacardium.) The marking nut tree खनामख्यातवले । उता. गा. छे. । हिं. भिलावा । मं. बिब. । ते जिड़िचेट्टु जिड़िबिट्टुलु । उत्त. म. स्त्रिय. वम्. बिब. म. ता. शनकाट्ट. दा. भिलवन. पारस्य. भिलादुर. गुणाः—फलं रेतोः जनकं कषायं मधुरं कोष्णं कफप्रसृशानाह- विवस्त्रं शूलोदराभानकमिष्रं च । तप्तज्वा च विशोषदाहशमनः पित्तघ्नसर्पघ्नी वातारोचकघ्नः कान्तिकरश्च । भल्लातकगुणाः—कटुः तिक्तः कषायोष्णः क्षमिन्नः कफवातोदरानाहमहाशोषश- रा. नि. व. ११ । भल्लातकतैलं मधुरं कषायं तिक्तं- तुरसे वातकफकुष्ठमिदोमिहकमिह्वरं दमनं विरेच-

न च । सु.सू.४५.अ. । रक्तचन्दने । च.द.कुलपसा
रणीतेति । भा. ।

भक्षातकगुडः । पुं । अशीरिणि पकगुडः ।
“भक्षातकसहस्रे द्वे जलद्रीणि विपाचयेत् । पाद-
श्रेवे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् । भक्षातक-
सहस्राहं किञ्च तच्च प्रदापयेत् । सिद्धेऽस्थिन् त्रि-
फलां व्योषयमानीसुलसैस्सर्वं । कर्षांश्चूर्णितं द-
द्यात् त्वणितापचकैरसम् ।” (उत्ता २००० खल
७३ अ. टी. १७ अ. । गुड १२॥० अ. क्षिप्र
उल्लातक ६०० अ. । त्रिफला, त्रिकटु, यमा-
नी, मूत्रा, नैऋत अट्टाट्टक २ टी. । च.द. ।

भक्षातकघृतम् । स्त्री गुष्पाधिकारे । “भक्षा-
तकाक्लृप्तपायपक्वं सर्पिः पिबेत् शर्करया विभि-
श्रम् । तद्रक्तगुणं विनिहन्ति पीतं विलासगुणं मधु-
ना समेतम् ।” सिद्धशरीते शर्करा चोप्या । रस.र. ।
अन्यत् यथा—“भक्षातकानां द्विपलं पञ्चमूलं प-
खोन्मिरतं । साध्यं विदारोगस्यायमापोष्य सलिला-
दके । पार्श्वे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचां ।
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुं यावश्चक्रविडं शटीं । चित्रकं
मधुकं रास्नां पिष्टा कर्पसमं भिषक् । प्रस्थं पय-
सः कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतत् भक्षातक-
घृतं कफगुणहरं परम् ।” च.चि.५.अ. ।

भक्षातकतैलम् । स्त्री । रसायनतैलविशेषे ।
भक्षातकतैलं ८ श. यष्टिमधुकल्कः २ तो. । दुग्धं
३२ श. । च.चि.१.अ. । [च.चि.१.अ. ।

भक्षातकपल्लवम् । स्त्री । रसायनविशेषे ।

भक्षातकफलमज्जा । स्त्री । गोडुम्बायाम् ।
गोशङ्क, कृष्णि । वै.निघ. । [चि.१.अ. ।

भक्षातकयूषः । पुं । रसायने यूषविशेषे । च.

भक्षातकसर्पिः । स्त्री । रसायनघृतविशेषे ।
च.चि.१.अ. । [चि.१.अ. ।

भक्षातकक्षीरम् । स्त्री । रसायनविशेषे । च.

भक्षातकास्थि । स्त्री । तद्रामकफलास्थनि ।
उत्तात्र मुष्टि । रा.नि.व.११ । च.सू.४.अ. दीपनी-
यणाः । गुणाः—कान्तिवृत्तिकरं गुरु हृष्यम् अ-
ग्निदीप्तिकरं दाहकफघ्नं शोषवातहृन्निपितारुचि-
प्रघ । वै.निघ. ।

भक्षातकी । स्त्री । भक्षातकवत् । अम. ।

भक्षिः (सिका, क्षी) । स्त्री । भक्षातकवत् ।
रा.नि.व.२३ । श.र. । च. ।

भक्षुः । पुं । पित्तश्लेष्मिलणसन्निपातज्वरविशेषे ।
उल्लूक ज्वरा । लघ्वं —“पित्तश्लेष्माधिकी यस्य
सन्निपातः प्रकृष्यति । अलदांशो वह्निः शीतं तस्य
दृष्ट्या प्रवहति । तुयते दक्षिणे पार्श्वे सरःशौर्यगल-
यहः । शीयति श्लेष्मपित्तस्य कृच्छात् कोष्ठस्य ला-
यते । विडभेदश्चासङ्गिश्चायं वर्धते संप्रभौलकाः ।
कृषिभिर्भुङ्गनामायं सान्निपात उदाहृतः ।” भा. ।
अफलगुरित तन्नाम्नरे नाम ।

भक्षु(लू)कः । पुं । श्लेष्माकवत् । दशाणां ग्राह्य ।
च.द.अ.सा.चि.कुशादिगणे । सु.सू.४.अ. । वा.सू.
१५.अ. वीरतरादिः । कृष्टवे । रा.नि.व.१६ । कोष-
स्थमहाकपदै । See शङ्खः । कुकुरे । रा.नि.व.
१६ ।

भवः । पुं । कारणे । जन्मनि । शिवे । वै.निघ. ।
संसारि । सत्तायां चिक्ता । स्त्री । भव्ये । ऽणुत् ।
रा.नि.व.११ ।

भवदारु । स्त्री । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

भववीजम् । स्त्री । पारदे । भव.सङ्घीकवा-
टरसे ।

भवलिङ्गी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायां । प-
ञ्चगुरिया इति पश्चिमदेशे ख्याता । भा.स.४.अ. यी-
नि.रो.चि. । “पोलायी भवलिङ्गीवीजम् ।”

भवात्मजा । स्त्री । मनसादेव्यां । श.मा. ।

भवाभीष्टः । पुं । गुरुगुली । रा.नि.व.११ ।
सहिषाचगुगुली । वै.निघ. ।

भविलः । पुं । षण्डे । वै.निघ. ।

भव्यः । पुं । पुष्योदरफलवत् । ऽणुत् । गीष्ठा ।
स्त्री । तत्फलं । प.सु. । पुं । कर्करुद्रवत् । नि-
स्वहवत् । स्त्री । तत्फलं । मी. । पुं । कारवेष्टं ।
रसविशेषे । श.र. । स्त्री । अस्थनि । मी. ।

भव्यफलम् । स्त्री । बहुवारफलं । ऽणुत् ।
वै.निघ.र.पि.चि. ।

भव्या । स्त्री । गजपिप्पल्यां । मी. ।

भषः (कः) । पुं । कुकुरे । (का) । कुकुर्याम् ।
र.मा.अम. ।

भषत् । स्त्री । अन्तःकरणे । वै.निघ. ।

भषा (षी) । स्त्री । स्वर्णलोथाम् । शोण। थि-
कृष्टे । र.सा. । (षी) ककुथाम् । श.र. ।

भसत् । स्त्री । काष्ठे । जघने । अश्वमांसः । उ-
षा. । पुं (द) । कारखवपचिणि । अवे । उषा. ।
योनी । से. । [वै.निघ. ।

भसरा । स्त्री । मधुमत्तिकाशाम् । शालनिघोसी ।

भसरालः । पुं । वृहन्मत्तिकाशाम् । वै.निघ. ।

भसितम् । स्त्री । भस्मनि । छे.च. ।

भस्त्र (स्त्रा) का (स्त्रा, स्त्री) । स्त्री । चर्मह-
ती । आशुपत्र याता । श.र. ।

भस्म (न्) । स्त्री । कपिलशिशपायाम् । भूतौ ।
छात्रे । वै.निघ. ।

भस्मकम् । स्त्री । विडङ्गे । प.सु. । भस्मकरीमे ।
अतिवभुचायां । स्वर्णे । मे. । भाग्याम् । वै.निघ. ।

भस्मकाग्निः । पुं । तन्नामकरीगविशेषः । उ-
त्पत्तीति शोणः । निदानं यथा — “नरे लोचकफे
पित्तं कुपितं मारुतानुगं । स्त्रीमणा पाचकस्थाने
बलमग्नेः प्रयच्छति । तदा लज्जबलो देहं कलयेत्
कानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैल्लादाय
सुहृद्भुङ् । पक्वाग्रं स ततो धातुन् शोणितादीन्
पचत्यपि । ततो दीर्घव्यमातङ्गं स्वल्पं चापनयेत्
परम् । भुक्तं न लभते शानिं जीर्णमात्रं प्रताम्य-
ति ।” मा.नि. । [भा. । जटा. ।

भस्मगत्या (स्थिका) । स्त्री । रणकवीज ।

भस्मगन्धिनी । स्त्री । रणकवीज । अम. ।

भस्मगर्भः । पुं । तनिशब्दे । गौदिनद्रुक ।
रा.नि.व.६ । शिशपावले । वै.निघ. ।

भस्मगर्भा । स्त्री । कपिलशिशपायाम् । रा.नि.
व.६ । रणकवीज । जटा. । तनिशब्दे । रा.नि.
व.२३ । *

भस्मतूलम् । स्त्री । हिमे । गृध्रं छिद्वर्ष । मे. ।

भस्ममेहः । पुं । शर्करामेह । निदा. ।

भस्मरोहा । स्त्री । दम्भावले । कौड्ये कुरु-
ह्यतिस्थाने । रा.नि.व.६ ।

भस्मवर्णः । पुं । मणिपचिणि । वै.निघ. ।

भस्मवेधः (कः) । पुं । कर्पूर । श.र. ।

भस्मशर्करा । स्त्री । चारद्रव्यैः सह दम्बचूर्ण
पाषाणे । “दद्यामानार्द्रकाष्ठरसात् शर्करेवाभ्याम्
सहत्वं भस्मशर्करेयुच्यते ।” सु.सू.११५. ।

भस्मसूतः । पुं । रससिन्दरे । र.सा.सं.व.ज.
चूडामणिरसे ।

भस्माङ्गः । पुं । कपीते । वै.निघ. ।

भस्माङ्गयः । पुं । कर्पूर । चिका. ।

भलकः । पुं । गोक्षुरवले । वै.निघ. । [४]

भलकण्टकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरके । रा.नि.व.

भलटकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व.४ ।

भल्लणम् । स्त्री । भीजने । चिका. ।

भल्लणीयम् । वि । भल्लद्रव्यमात्रे । वै.निघ. ।

भल्लपत्रा (त्री) । स्त्री । नायवल्लीवत्याम् ।
रा.नि.व.११ ।

भल्लवीजः । पुं । चारवले । शिशानुशोण ।
रा.नि.व.११ । See चल्लवः । [७]

भल्लालावुः । स्त्री । शुक्कालावाम् । रा.नि.व.

भल्लम् । स्त्री । अष्टविधाद्रव्यतमे अन्ने । रा.
नि.व.२० ।

भाकु (कू) टः । पुं । मन्त्राविशेषः । उष्ट्रकौ-
माङ् । मे. । गुणाः — “भाकुटो मधुरः शीतः व-
यः श्रेष्ठाकरी गुरुः । चामवातकरी हृद्यी वातपि-
तहरी मतः ॥” राज.३५. ।

भाक्तम् । स्त्री । धान्ये । वै.नि.

भागः । पुं । कालपरिमाणः । शेषः । अंशः । अम. ।

भाजनम् । स्त्री । कण्टके । ६४५. । प.प्र.१४६ ।

भाण्टिका । स्त्री । वाताक्याम् । श.चि. ।

भाण्डम् । स्त्री । पात्रे । गर्हभाण्डफले । श.च. ।
पुं । गर्हभाण्डवले । श.च. । [क्षणि । चिका. ।

भाण्डकमुष्टिका । स्त्री । वृद्धजलाधारी ।

भाण्डकारी । स्त्री । मन्त्रिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

भाण्डपुटः । पुं । नापिते । जटा. । [चिका. ।

भाण्डपुष्पः । पुं । सर्पविशेषः । वृद्धांशो नापि ।

भाण्डरञ्जनसूतिका । स्त्री । रञ्जनवर्दि ।

कानिचि भांजि, तांजिभांजि । संरसकपूर्वप्रकरणे ।

भाण्डिः । पुं । नापितस्व चुराद्याधारे । ठांङ् ।
शब्दकन्ददुमः ।

भाण्डिलः । पुं । नापिते । श.मा. ।

भाण्डीरः । पुं । (Clerodendron infortunata, Syn. Volkameria infortunata.) लुपविशेषे । ठांङ्गिरे कूलनत्र ग्राह् । हिं भाण्ट । वटवत् । जटा । [नि.व.६ ।

भाण्डीरलतिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.

भाद्रः (पदः पदा) । पुं, स्त्री । भाद्रमासे ।
चम. । सु.म.६७. । [प.सु. ।

भाद्रविकः । पुं । चीनधान्ये । चीनी धान ।

भानुः । पुं । चक्रवत् । चम. । वै.निघ.२भ. ।
शीतज्व.चि. । [र.सा.सं. ।

भानुपाकः । पुं । मूर्ध्वरग्निसिंघः लोहस्य पाके ।

भानुफला । स्त्री । कदलीवत् । रा.नि.व.११.

भारः । पुं । विंशतिवृत्त्यायाम् । चम. । हिसह-
सपत्ने । २०० प. । “पदानां हिसहस्रं भार-
एकः प्रकीर्तितः ।” प.प.१ख. ।

भारङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । भार्या । दानन-
शक्ति । रा.नि.व.६ । नकुल.१२ख. ।

भारटी । स्त्री । नीलीवत् । वै.निघ. ।

भारती । स्त्री । ब्राह्मीलुपे । त्राक्षी शाक । रा.
नि.व.५ । भा.म.१भ. प्रलापकज्व.चि. । “भारती
हारहरा” वि.क्र.क.स्वो.रो.चि. । भारद्वाजप-
क्षिणि । त्रिका. । [क्रुदे पक्षी । श.च. ।

भारथः (यः) । पुं । भारद्वाजपक्षिणि । ठां-

भारद्वाजः । पुं । पत्तिविशेषे । ठांङ्क्रुदे पक्षी ।
हं.च. । स्त्री । अस्थिति । हं.च. ।

भारद्वाजी । स्त्री । वनकापिण्यां । वनकापि-
णी । र.मा. । मं रानकापुसी । कं काइहति ।

च.मु.४ख.हंङ्ग. वि.पञ्च. । गुणाः—हिमा कृत्वा
व्रणशस्त्रतद्गी च । रा.नि.व.४ । अतिबलायां ।
महाबलायाम् । चटकायाम् । ङङ् । वै.निघ. ।

भारवाहः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

भारवाहिनी (ही) । स्त्री । नीलीवत् ।
रा.नि.व.४ । वा.सू.१५ख. ।

भारवी । स्त्री । तुलसीवत् । वै.निघ. ।

भारवृक्षः । पुं । काशीनामकगन्धर्व । (ग्री-
पीचनन । मोर्राष्ट्रमृत्तिका । श.च. ।

भारमृङ्गः । पुं । रुगविशेषे । शश्वतं मृग ।
मांसगुणाः—कफजनकं गुरु स्निग्धं बल्यं हृद्यं पु-
ष्टिकरं किञ्चिदातकरं सरसं । रा.नि.व.१७ ।

भारिः । पुं । सिंह । हं.च. ।

भारिकः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

भारिटः । पुं । श्यामवटके । रा.नि.व.१२ ।

भार्गवः । पुं । नीलध्वजराजे । हस्तिनि । त्रि-
का. । हीरके । वै.निघ. ।

भार्गवप्रियः । पुं । हीरके । शब्दकल्पदुमः ।

भार्गवाग्रणी । स्त्री । भार्याम् । वै.निघ. ।

भार्गवी । स्त्री । द्वयायां । र.मा. । श्वेतद्व्या-
यां । रा.नि.व.८ । नीलद्वयायाम् । श.र. ।

भार्गी (ङ्गी) । स्त्री । (Clerodendron
siphonanthus or C. serratum.) ख-
नामख्यातलुपे । दाननशक्ति । प.सु. । हिं वरङ्गी ।
मं भारङ्गी । तं भण्टभारङ्गि । नेपा. च्या । एषा
श्वेतनीलपुष्पा इति विधा । गुणाः—“भार्गी तु क-
टुतिकोणा कासश्वासविनाशनी । शोफव्रणकसि-
न्धी च दाहज्वरनिवारिणी ॥” रा.नि.व.६ । ईष-
त्कटुः संघाहिणी उपदंशजं वाते च हिता । च ।

भार्गीगुडः । पुं । आसाधिकारे औषधम् । भा-
र्गीमूलं १०० प. दशमूलं प्र. १० प. अथपीठ-
लोवडा पुष्टहरीतकी १०० संख्या । काथार्थ—
वारि ११६ श. शं. २६ श. । पुरातनगुडः (अ-
भावे शकखण्डं) १०० प. प्रलेपार्थचूर्णे—विकटु
गुडलक तेजपत्रम् एला प्र. १५. (दंतो.) यवला-
रः ४ तो. मधु ६ प. । दाननशक्ति मूल १००
प. दशमूल अट्टाटक १० प. शुद्धेलीमङ्ग उनी-
तकी १०० टा. । काथार्थ—खल ११७ भ. दश-
मूल २० भ. शुद्धादन शुद्ध १०० प. । अट्टाप—
विकटु, शुद्धवटु, तेजपत्र, एलादि ६ अ-
ट्टाटक चूर्त १ प. यवकाश ४ टो. मधु ७
प. । भा. भैष. ।

भार्ग्यादिः । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे ।

“भार्यन्दपपैकपुकरशङ्खवरपथ्याकणाङ्गदशसूत्र-
कृतः कषायः । सद्यो निहन्ति विषमज्वर...”
भैष.ज्व.चि. ।

भाद्वाजी । स्त्री । वनकापांसां । श.र. ।

भार्था । स्त्री । पत्रासु । श.र. ।

भार्थाटिकः । पुं । हरिणविशेषः । मे. ।

भार्थाहः । पुं । स्रग्भेदे । मे. । [व.१२ ।

भार्थावृत्तः । पुं । पत्रावृत्तन्दनवृत्ते । रा.नि.

भालम् । स्त्री । गच्छस्थले । रा.नि.व.१८ । ते-
जसि । मे. ।

भालदर्शनम् । स्त्री । सिन्दूरः । श.च. ।

भालविभूषणसंज्ञः । पुं । तिलकलुपे ।
तिनशाष्टि । रा.नि.व.१० ।

भालाङ्गः । पुं । रोजितमख्यः । विका. । शा-
कविशेषः । कच्छपे । मे. । [ग्रगलि । वै.निघ. ।

भालु(लू,लु,लू)कः । पुं । भल्लके । अ.टी.भ. ।

भावः । पुं । सत्तायां । भवति सत्तामनुभावय-
तीति भावः । गुणद्रव्यकर्मणि । च.मू.१अ.च.द.
टी. । पदार्थः । विका. । योनौ । धरणि. । जलौ ।
मे. ।

भावनः । पुं । स्त्री । आमातकवृत्ते । औषधस्य
अग्निस्फुटनादिसंस्कारः । वै.निघ. । भव्यफलः ।
छा.उ. । रा.नि.व.११ । स्त्री । भावनायाम् । मे. ।

भावना । स्त्री । द्रवपदार्थेन पुनः पुनः औषध-
मारणे शोषणे च । परिमाणं — “द्रवेण यावता स-
स्यक चूर्णे सर्व्वं मृतं भवेत् । भावनायाः प्रमाणन्तु
चूर्णे प्रोक्तम्...” । शार्ङ्ग.म.ख.६५. । “द्रवेण
यावता द्रव्यमकीर्मुयादत्तां व्रजत् । तावत्प्रमाणं नि-
र्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ । भाव्यद्रव्यसमं काथ्य-
नष्टमांशन्तु तन हि । आर्द्रं यावद्धि तद्भावं समाहं
भावनाविधौ ॥” तोडि ।

भासः । पुं । कुकुटे । ग्रन्थे । विश्वः । गोकुल-
चारिग्रन्थविशेषः । सु.मू.७अ. । पानीयकाकि । पा-
न.टी.कोटि । हि.च. । प्रसङ्गजातीयपत्रविशेषः ।
नील.भ.प.गुणः काकसदृशः । सु.मू.४६अ. ।

भासलः । पुं । काकभेदे, भासपत्रविधि । मे. ।

भासा । स्त्री । कुड्यायाम् । वै.निघ. ।

भासुरम् । स्त्री । कष्टे । कुडि । गटा. । वंशप-
त्रहरितासि । वै.निघ. । पुं । स्फटिके । विका. ।

भासु(स्त)रपुष्पा (धिका) । स्त्री । इषि-
कालीखतायां । विशाङ्गि शाष्टि । रा.नि.व.२ ।

भास्करः । पुं । चर्कवृत्ते । आकम्न शाष्टि । रा.
नि.व.१० । उदयभास्करनामकपूर्वविशेषः । वै.नि.
घ. । स्त्री । खर्कः । रा.नि.व.११ । तामे । धरणि.
प्रयोगा ज्वरान्तकरसे ।

भास्करप्रियः । पुं । माषिकविशेषः । शङ्ख-
द्राशशनि, छुनि । रस.चि. ।

भास्करलवणम् । स्त्री । यङ्गधधिकारि औ-
षधम् । “पिप्पली पिप्पलीसूलं धान्यकं कृष्णजीर-
कं । सैन्धवश्च विडुश्चैव पत्रं तालीशकेशरम् । एषा
दिपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्जस्य च । मरि-
चाज्जाजिगृहीनामिकैकस्य पलं पलं । त्रिशलाका-
ईभागेन सासुद्रात् कुडुवद्वयं । दाडिमाम् कुडुव-
श्चैव द्वे पले चास्त्रवेतसात् । एतन्मूर्च्छाकृतं मूर्च्छं ग-
न्धास्त्रममृतीपमं । लवणं भास्करं नाम भास्करं
विनिश्चितं ॥”...रस.र. । भा. ।

भास्करशिफा । स्त्री । अर्कमूलः । वै.निघ. ।
वा.व्या.चि.विषगर्भतेले । छिद्रिया । रा.नि.व.४

भास्करेष्टा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । छुष्ट-
भास्त्रमूलम् । स्त्री । अर्कमूलः । भा.म.भ.
शीताङ्गसन्निपातज्व.चि. ।

भास्त्रान् । पुं । तामे । रा.नि. । “तथा य-
जस्य भास्त्रतः ।” अर्कवृत्ते ।

भिण्डः (कः) } पुं । भण्डालुपे । रा.नि.व.४
भिण्डातिकः }

भिण्डा (गडी) । स्त्री । भण्डालुपे । रा.नि.व.४

भिण्डीतकः । पुं । भण्डालुपे । रा.नि.व.४

भित्तिखा(पा)तनः । पुं । मङ्गामृधिके । रा.
नि.व.१२ ।

भिदा । स्त्री । धान्यकविशेषः । श.च. ।

भिदिः (रम्) (डुः, ड्रः) । पुं । स्त्री । वडि
अ.टी.भ. । विका. । रा.नि.व.११ । चयरी.वि
वैलीकविनामधिरसे ।

भिदुरः । पुं । कृष्णवर्णः । रा.नि.व.११ ।
स्त्री । पिप्पल्याम् । छाष्टे पिप्लु । वै.निघ. ।

भिद्रम् । स्त्री । सद्योत्रषविशेषः । “कुलशक्तौष
खड्गायविषाणादिभिराशयः । इतः किञ्चित्कृ-
त्तद्धि भिद्रलवणमुच्यते ॥” सु.चि.१५. । वा.उ.
२६५. । वि । भेदविशेषे । अम. ।

भिद्रखुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लवणं
यथा—“विन्याद्भिद्रखुरश्चैव यस्यान्यो जायते ख-
रः ।” ज.द.१६५. । [कूड़ । श.च. ।

भिद्रगात्रिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कौ-

भिद्रदला । स्त्री । मूलांलतायां । रा.नि.व.१ ।

भिद्रभिद्रात्मा (न) । पुं । चणकवृक्षे । श.च. ।

भिद्रयोजनी । स्त्री । पाषाणभेदकवृक्षे । पा-
थरकुण्ड । भा. ।

भिद्रवर्त्तिः । पुं । अश्वस्य शूलरोगभेदे । लवणं
यथा—“अतीसारिणं संयुक्तं शूलं यस्थीपजायते ।
भिद्रवर्त्तिन्नु तं विद्याचुरङ्गं दौनवेष्टितम् ।” ज.
द.४३५. । [ग्याते कन्दशाके । प.मु. ।

भिद्रवल्कलः । पुं । गुल्फकन्दे, तेलसारु इति
भिद्रविट्कता । स्त्री । पित्तजन्यसल्लभेद-
रोगे । निदानम् ।

भिरिटिकः । पुं । हृद्भृग्यालि । वै.निघ. ।

भिरिण्टि(ण्ड)का । स्त्री । श्वेतगुञ्जालता-
यां । रा.नि.व.१ । अस्वाहल्याम् । वै.निघ. ।

भिन्नः (तर्कः) । पुं । लोप्रवृक्षे । रा.नि.व.६ ।
“भिन्नोदककषायिणः ।” सु.चि.२४५. ।

भिन्नगवी । स्त्री । बन्धायां गवि । वनशोथे ।
गवयोऽस्ये । रा.नि.व.१६ । [व.१ ।

भिन्नभूषणा । स्त्री । गुञ्जालतायां । रा.नि.

भिन्नी । स्त्री । लोप्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । [व.६ ।

भिन्नीशावरकः । पुं । चम्पकरोध्रे । रा.नि.

भिषक् । पुं । वैद्य, चिकित्सके । रा.नि.व.२० ।

भिषक्प्रिया । स्त्री । गुडूच्यां । रा.नि.व.१ ।

भिषग्विजतम् । स्त्री । शोषधे । त्रिका. । अ. ।

भिषग्विजता । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ. ।

भिषग्भद्रा । स्त्री । भद्रदण्डिकायाम् । रा.नि.
व.६ ।

भिषग्वरा । स्त्री । इरीतक्यां । रा.नि.व.११ ।

भिषग्जाता । स्त्री । आटकषके । वासक ।
रा.नि.व.२३ । [टी.सा. ।

भिषिका (टा) (ष्टा) । स्त्री । दध्मादि । अ-

भिष्यटः । पुं । पन्नकन्दे । वै.निघ. ।

भिष्य(स्त्रि)टा । स्त्री । भिषिकायाम् । अम.
अ.टी.सा. ।

भिष्या । स्त्री । अन्ने । अम. ।

भिष्याण्डम् । स्त्री । शालूके । पद्मार्णव ।
भा.पू.१भ.शा.व. ।

भिषुः । पुं । श्यावणीक्षुपे । [श्रीती । रा.नि.
व.५ । गीचुरे । वै.निघ. । कोकिलालक्षुपे । कुनि-
शाथा । भा. । अश्विनिशेषे । अ.म.१५. ।

भिषुकः । पुं । गीचुरे । रा.नि.व.२३ । “भि-
लुको गीचुरे ।”

भीमः । पुं । अश्ववेतसे । प.मु. ।

भीमनादः । पुं । सिंह । श.च. ।

भीमरथी । स्त्री । कृष्णसंज्ञका काचिन्नदी ।
तज्जलं कृष्णाजलतुल्यम् । लोकानां वयःकालभे-
दे । स च कालः समसमप्रतिवर्षस्य समसमासि
कसमसरात्रिरिति । [भीमरथी । यथा—“कसम-
प्रतिके वर्षे समसमासि समभी । रात्रिर्भीमरथी
नाम नराणां दुरतिक्रमा ।” श.सा. ।

भीमविक्रान्तम् । स्त्री । द्रावासाये । वै.निघ. ।
पुं । सिंह । त्रिका. ।

भीमसेनः । पुं । (Drybalanops cam-
phora.) Borneo camphor. तन्नामककर्पू-
रे । [भीमसेनो कर्पूरे । यथा—“दीतासो भी-
मसेनसदनु शितकरः...” । गुणाः—वातपित्तघ्नः
रसे पाके च मधुरः शीतलः हृंहणः बल्यश्च ।
भा. । रा.नि.व.१२ ।

भीमा । स्त्री । रीचनायकसुगन्धद्रव्ये । श.च. ।

भीकः । स्त्री । शतावध्यां । प.मु. । भा.म.१भ
समिकज्व.चि. । च.द.व.स.चि. । मल्लिकापुष्प-

धुपे । मल्लिका कुलत्र गीष्ट । रा.नि.व.१० ।
कण्टकाय्या । श.च. । काम्याम् । रा.नि.व.१६ ।
शतपथा । श.र. । पुं । व्याघ्रे । रा.नि.व.१६ ।
शगाले । श.मा. । इक्षुभेदे । र.सा. । मत्स्यविशेषे ।
भं अहिरु । कं हेलग । तस्य लक्षणम् — “पृष्ठे
पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चैव सर्पामः स्यात् सर्व्वतो
वृत्तगुणः । ज्ञेयः शक्ती मत्स्याको भीरुरुक्तः स्निग्धो
वृथो दुर्जरो वातकारी ॥” रा.नि.व.१७ ।

भीरुकः । पुं । भलुके । शक्तेः । वै.निघ. ।
पेचके । श.र. । मत्स्याविशेषे । कृष्णेऽसौ । अयं पु-
च्छकगुणः । भा. । वि । भयशीले ।

भीरुचेताः (स्) । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

भीरुपत्रिका (त्री) । स्त्री । शतावर्था । भ-
त्यूनी । प.सु. ।

भीरुहृदयः । पुं । रुग्णे । जटा. ।

भीलभूषणा । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा.नि.व.७ ।

भोलुकः । पुं । भलुके । श.र. ।

भीषणः (णा) । पुं, स्त्री । कपीति । रा.नि.
व.१६ । स्त्री । सङ्गव्यां । भे. । कुन्दरी । कुन्तु-
त्थेति । रा.नि.व.१२ । हिलाले । रा.नि.व.६ ।

भीषम् । क्ली । अन्ने । प.सु. । [निघ. ।

भीषगन्धकः । पुं । माधवीलतायाम् । वै.

भुक्तम् । क्ली । भक्षणे । त्रिका. । वि । भक्षिते ।
अम. ।

भुक्तशेषः । वि । उच्छिष्टे । वै.निघ. ।

भुक्ता । स्त्री । मुखज्ज्वरोवृत्ते । छेति चक्षुः ।
रा.नि.व.११ । जने । श.र. ।

भुक्तिः । स्त्री । उपभोगे । नखि । वै.निघ. । मो.

भुक्तिप्रदः । पुं । मन्त्रे । गूण । रा.नि.व.१६ ।

भुग्नः । वि । रोगादिना वक्रोक्तते । अम. ।

भुग्नदकं (नेवः) । पुं । तन्नामकसन्निपातञ्च-
रविशेष । लक्षणं यथा — “ज्वरबलापचयस्मृतिय-
न्यताशसनसुखविलोचनमीहितः । प्रलपनभसर्वप
धुशोयवान् अजात जातमात्र स भुग्नदकः” भा.
व.वि. । तन्नामकलक्षणं भावपकादि स्वयम् ।

भुग्नी । स्त्री । सूत्राय । श.च. । रा.नि.व.१९ ।

भुजः । पुं । माही । रा.नि.व.१८ । भुजप-
वृत्ते । वै.निघ. ।

भुजकोटरः । पुं । कच्छदेशे । छे.च. ।

भुजगः । पुं । शीपके । गोमा । भेष.भजमङ्ग-
चि.पुष्पध्वरसे । र.सा.सं.वसन्तकुसुमाकरे । स.
पे । तवाङ्ग माप । त्रिका. । [निघ.११ ।

भुजगलता । स्त्री । नागवञ्जीलतायाम् । रा.

भुजगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । रा.नि.व.५ ।

भुजगोपभोजी (इन्) । पुं । मयूरे । रा.नि.
व.१६ ।

भुजङ्गः । पुं । शीपके । सर्पे । अम. ।

भुजङ्गघातिनी । स्त्री । सर्पकङ्कालिकायाम् ।
रा.नि.व.७ । [निघ.४ ।

भुजङ्गजिह्वा । स्त्री । महासमङ्गालुपे । रा.

भुजङ्गदमनी । स्त्री । नाकलीकन्दे । नागद-
मन्याम् । वै.निघ. । [दमा । वै.निघ. ।

भुजङ्गदर्शिनी । स्त्री । नागदमन्याम् । नाक-

भुजङ्गदारणः । पुं । मयूरे । राक्षायाम् ।
वै.निघ. ।

भुजङ्गभुक् (ज्) । पुं । मयूरे । अम. ।

भुजङ्गभोजी (इन्) । पुं । राजसर्पे । छे.च. ।

भुजङ्गमः । पुं । सर्पे । अम. । क्ली । शीपके ।
रा.नि.व.१९ । [११ ।

भुजङ्गलता । स्त्री । नागवञ्जीलतायाम् । रा.नि.व.

भुजङ्गवल्ली । स्त्री । नागवञ्जीलतायां । पणि
गीष्ट । र.सा.सं. । भेष.चिन्तामणिरसे ।

भुजङ्गाख्यः । पुं । नागकेशरवृत्ते । श.मा. ।

भुजङ्गान्तकः (शनः) । पुं । मयूरे । गृध्रे ।
वै.निघ. । [अम. ।

भुजङ्गाक्षी । स्त्री । सर्पाख्याम् । राक्षायाम् ।

भुजङ्गी । स्त्री । सर्पिण्याम् । वै.निघ. ।

भुजमध्यम् । क्ली । कूर्परे । रा.नि.व.१८ ।

भुजमस्तकम् । क्ली । स्कन्धदेशे । वै.निघ. ।

भुजयिरः । क्ली । स्कन्धदेशे । अम. ।

भुजा । स्त्री । बाही । रा.नि.व.१८ । त्रिका ।

भुजाकण्टः । पुं । हस्तमले । छे.च. ।

भुजागमः । पुं । हवे । वै.निघ. ।

भुजाङ्गी । स्त्री । कलायविशेषः । टोडर-
कलाश. रमा. । नीलनिर्गुण्डां । शैफालिकायां ।
रा.नि.व.४ । [त्रिका ।

भुजादलः । पुं । करे । शांउत पांशु ।

भुजान्तरम् । स्त्री । वलसि । रा.नि.व.१८ ।
क्रोड । अम. ।

भुजिथः । पुं । रोगे । उणा. ।

भुर्जः । पुं । भूर्जपत्रवत् । कूर्जुशुक् । रा.नि.व.८ ।

भुवनम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । जने ।
म. ।

भूकः । पुं, स्त्री । क्षिप्रे । अन्धकारे । मी. श.मा. ।

भूकदम्बः । पुं । भूमिकदम्बचुपे । कुक्षि-
भा. हिं कौटिमण्डौ, भूकदम्ब । मद्.व.१ प.
सु. महाश्रावणिकायां । रा.नि.व.५ । भेष. लुद्ररी.
चि. । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । [मद्.व.२ ।

भूकदम्बकः । पुं । यवानौचुपे । रा.नि.व.६ ।

भूकदम्बा (म्बिका) । स्त्री । गोरचमुण्डां ।
वै.निघ. ।

भूकन्दः । पुं । महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.
५ । शरणे । उज्ज. भेष. कुह.चि. महाभञ्जातकगुडै ।

भूकर्तुदारः (कः) । पुं । श्वेतभूकाघने । हिं-
कौटालसोडा । गुणाः — संग्राही रक्तपित्तहरः
सधुरः क्षमिशूलघ्नः वातकोपनः ईषच्छीतः स्वर्ण-
भारकश्च । रा.नि.व.५ । [कौटुम्भको । श.र. ।

भूकाकः । पुं । नीलकपोते । लुद्रकङ्के ।

भूकुम्बकः । पुं । कुलहले । कुक्षिशि. वा.
सु. १५ अ. सुरसादिः ।

भूकुम्भी । स्त्री । भूपटल्याम् । रा.नि.व.५ ।

भूकुम्भाण्डम् । स्त्री । भूमिकुम्भाण्डे । ऊँहै-
कुम्भ । भेष. भ्वजभङ्ग.चि. ।

भूकुम्भाण्डी । स्त्री । विदारीकन्दे । ऊँहै कु-
म्भ । रा.नि.व.० ।

भूकेशः । पुं । वटवृक्षे । शैफाली । मी. ।

भूकेशी । स्त्री । अवन्युजनामके वृक्षविशेषे ।
जोमराज । मी. ।

भूखर्जु(र्ज)रिका (री) । स्त्री । लुद्रखर्जु-
रीवृक्षे । छोटि चैखर्जुरा गाछ । मं. लघुसिंधी ।
कं किरिचुलि । गुणाः — सधुरा शीतला दाह-
पित्तघ्नी च । रा.नि.व.११ । See खर्जूरी ।

भूगन्धा । स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्यं । भूत-
गन्धो । श.चि. ।

भूगरम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ ।

भूघ्नी । स्त्री । फटिकारिकायां । वै.निघ. ।

भूचणकः । पुं । (Arachis hypogaea)
वृक्षभेदे । छौनात्र वीनाम, गोटि कलाश । हिं
सुंफली । तं वरणसमगक्य । ला.वार्कदल । ए-
तत्तैलं कोशान्तैलगुणम् ।

भूचम्पकः । पुं । भूमिचम्पकचुपे । ऊँहै
छोपा । वै.निघ. ।

भूच्छत्रम् । कचाके । पोशाणि छत्र, लुद्रवृ-
क्ष छत्र । वै.निघ. ।

भूजन्तुः । पुं । भूनागे । गीश । रा.नि.व.१३ ।

भूजम्बुः (म्बुः) । स्त्री । गोधूमं । शम । वि-
कडतवले । वहेछोगाछ । मं. । भूमिजम्बूवले ।
वनजाम । रा.नि.व.११ ।

भूतः । पुं । सुप्तायाम् । रा.नि.व.२३ । देव-
योनिविशेषे । बालगृहे । अ.टी.भ. । लोत्रं । वै.
निघ. । जलौ । मं. प्राणिमात्रे । अ.टी.भ. । स्त्री ।
क्षित्यादिपक्षके । अ.टी.भ. ।

भूतकेशः (शी) । पुं, स्त्री । (Corydalis
govoniiana.) खनामख्यताकस्वत्वविशेषे । गी-
लोत्थां । चैखर्जुर्वृक्षः । हिं भूतकेश । तं वादलि-
चैटु । प.सु.र.मा. । नीलनिर्गुण्डां । वै.निघ. २ भं.
ज्व.चि. । शैफालिकायां । रा.नि.व.४ । पुत्रजी-
वायाम् । वा.सु.१५ अ. सुरसादिः । जटामांस्याम् ।
भा.म.१ भ. सलहादिज्व.चि.माहेश्वरधूपं । गन्धमां-
स्यां । सुशक जटामांसी । रा.नि.व.१२ । इ-
न्द्रवासण्याम् । दाशान् भूषां । श्वेततुलसीवत् ।
वै.निघ. ।

भूतकैसरा । स्त्री । मिथिकायाम् । गेठि ।
वै.निघ. । [कृतादिवन । रा.नि.व.२० ।

भूतकान्तिः । स्त्री । भूतीत्यादि । भूतसंचारी ।

भूतगन्धा । स्त्री । सुरामांस्याम् । जटा ।

भूतगुणः । पुं । शब्दादौ । च.सू.१५. ।

भूतग्रामः । पुं । प्राणिसमूहे । स चतुर्विधः ।
स्वदजाखंजोद्विजरायुजमेदतः । सु.सू.१५. ।

भूतघ्नः । पुं । श्वतरसीने । उक्लवकुन । रा.नि.
व.७ । भूर्जवत् । डूर्जपत्र । रा.नि.व.६ । सर्वप-
त्रवत् । उष्ट्र । हे.च. ।

भूतघ्नी । स्त्री । प्रपौखरीके । प्रुष्ठतिश्रा । प.
सु. । मुण्डीरीमेदि । प.सु. । तुलसीवत् । रा.नि.
व.१० । शङ्खपुण्याम् । वै.निघ. ।

भूतजटा । स्त्री । जटामांस्यां । गन्धमांस्यां ।
शृङ्गक कटेमिश्रो । रा.नि.व.१२ ।

भूतलणः । पुं । विषमेदि । छात्रादिश्रा विव ।
र.मा. । गन्धलणविशेष । रा.नि.व.८ ।

भूतद्रावी (इन्) । पुं । रक्तकरवीरवत् ।
रा.नि.व.१० । चक्रवत् । (ई.८८७) । रा.नि.व.६ ।

भूतद्रुमः । पुं । शिखान्तकवत् । रा.नि.व.११ ।

भूतनायनः । पुं, स्त्री । सिद्धार्थे । श्वेत न-
द्रिवा । रा.नि.व.१६ । पुं । भद्रांतकवत् । र.मा. ।
हिङ्गुलं । वै.निघ. । रुद्रालवत् । रुद्राक्ष । रा.
नि.व.११ ।

भूतपतिः । पुं । कण्ठतुलसीवत् । वै.निघ. ।

भूतपत्री । स्त्री । तुलसीवत् । रा.नि.व.१० ।

भूतपादपः । पुं । भयफलवत् । टाल्ठा
शाष्ट । वै.निघ. ।

भूत(ति)पुष्पः । पुं । श्लोणाकवत् । र.मा. ।

भूत(ति)प्रिया । स्त्री । कण्ठतुलसीवत् । वै.
निघ. ।

भूतबन्धः । पुं । पिशाचबन्धने । वै.निघ. ।

भूतभैरवरसः । पुं । अपस्माराधिकारी रसः ।
माठः -- "स्वतन्त्रतामलीहच शिलागन्ध तालकं ।
रसाञ्जनश्च तुल्यार्थं नरसूत्रेण मर्दयेत् । नदगोलदि-
गुणं गन्धं लीहपात्रे ।" पंचेत् । पञ्चगुञ्जीमितं

भक्ष्यम् ... । व्योषं सीवर्चलं हिङ्गु नरसूत्रेण सपि-
षा । पिवेत् कर्षमितम् ... ।" भा.म.२५. ।

भूतमारी । स्त्री । वीडानामगन्धद्रव्ये, देवदा-
रुमेदि । रा.नि.व.१२ ।

भूतयन्त्रः । पुं । भूतेभ्यो बलिहरणे । हारीत, ।

भूतलिका । स्त्री । स्फुटानामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१२ ।

भूतवासः । पुं । विभीतकवत् । रा.नि.व.११ ।

भूतविक्रिया । स्त्री । अपस्मारीरोगे । रा.नि.
व.२० ।

भूतविद्या । स्त्री । अष्टविधतन्त्रान्वतमतत्वे ।
सा देवासुरगन्धर्वयक्षरजःपितृपिशाचनागशहाय
पष्टष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादियुक्तापशम-
नार्थम् । सु.सू.१५. । अपि च -- "यद्भूतपिशा-
चाश्च शाकिनौडाकिनौयुद्धाः । एतेषां नियमः
सम्यक् भूतविद्या नियम्यते ॥" वैद्य.सं.२५. । "त-
त्त्वयेदं ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् । पुरुषो
ऽपौरुषं यत्र तत्र भूतयहं वदेत् । भूतस्य रूपम-
तिभाषागत्यादिचेष्टितैः । यस्यायुकारं कुरुते त-
न्नाविष्टं तस्मादिदं । सोऽष्टादशाविधो देवदानवा-
दिभिर्भेदतः । रज्ज्वान्ति शक्तप्राप्तपचर्यादृशोः सुरा-
नरम् । शक्तयथोदशीकृण्वद्दृशोदीनवा यहाः ।
गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चौरगाः पुनः । प-
ञ्चम्यां शक्तसममेकादश्यास्तु धनञ्जराः । शक्ताष्टप-
ञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराजसाः । कर्णा रजःपिशा-
चाद्या नवद्वादशपञ्चसु । दशमिं पचर्याष्टनव-
भ्योः पितरोऽपरे । गुरुहवाट प्रायः कालं स-
न्ध्यासु लब्धयेत् ।" वा.उ.४५. ।

भूतवृक्षः । पुं । शम्पटीवत् । शा.७३ । गीष्टि ।
रा.नि.व.६ । श्लोणाकवत् । म. । अचीटवत् ।
(क.) शिखान्तकवत् । टाल्ठा गीष्टि । भा. ।

भूतवेशी (श्या) । स्त्री । श्वेतशफालिकावत् ।
प.सु. । निगुण्ड्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भूतशिखायणी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् ।

भूतशिखी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.
निघ. । [निघ. ।

भूतशिफा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.

भूतसञ्चारः । पुं । यहावेशे । भूतोन्मादि ।
रा.नि.व.२० ।

भूतसारः । पुं । खदिरसारः । रा.नि.व.८ ।
पृथुशिल्पलोपाकठवे । रा.नि.व.६ ।

भूतहन्त्री । स्त्री । बन्धाकर्कोटकां । नौ बहू-
व्यायां । रा.नि.व.१८ ।

भूतहरः । पुं । शुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

भूतहा (न्) । पुं । भृजं हन्ते । वै.निघ. ।

भूतहारि (न्) । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.
व.१२ । पुं । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

भूतहासः । पुं । सन्निपातञ्जरविशेषे । लक्षण-
—“शब्दादीनाधिगच्छति न खान् विषयान् यदी-
न्द्रियगमे । हसति प्रलपति पुरुषं स ज्ञेयो भूत-
हासार्थः ॥” भा.स.१भ. ।

भूताङ्गुयः । पुं । (Anisomelis mala-
barica.) वनविशेष । हिं गम्भीजवान् । तै.समे-
री, किन्नरगम्भीर । खवकठवे । ८६८७ । रा.
नि.व.६ । वै.निघ.२भ. काम.चि.भूताङ्गुशरसे ।
अपामार्गे । सुकमारिली । भृ.८७१ इक्षु । राज-
कायान् । रा.नि.व.२१ । तिलकचुपे ।

भूताङ्गुरसः । पुं । कासाधिकारि रसः ।
यद्वपारदः १ भ. गन्धः २ भ. तासं ३ भ. सरिचं
१० भ. अममस्य ४ भ. विषं १ भ. श्वेतसर्पपं १
भ. । अश्वरसेन भावयेत् । अन्य उन्मादि—पारदः
लौहभक्ष्यं राप्यभक्ष्यं तासभक्ष्यं सुक्ताभक्ष्यं प्र. समं ।
होरं हरितान्नं गन्धकं ममः शिला तुल्यं शिलाजतु
रसाञ्जनं अहिफेनं टङ्गणवारः प्र. पारदचतुर्थांशः,
पञ्चलवर्णं प्र. पारदसमभागं । भङ्गराजदन्तीवज्री-
रसैः सईयित्वा पिण्डितं कृत्वा दिनात्मे गजपुटे
पचत् । रस.कौ. ।

भूतात्मा । पुं । शरीर । प्राणिन आत्मानि । मं. ।

भूताभिषङ्गः । पुं । पिशाचकृतपराभवे । भू-
तावेशजन्यञ्जर । “कामशीकभयाहायुः क्रीधात्
पिसं चयो मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूत-
सामान्यलक्षणम् । भूताभिषङ्गादुद्वेगी ह्यास्यरोदन-
कम्पनम् ॥” च. । मा.नि. ।

भूतारि । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

भूताली । स्त्री । भूपाटल्या । रा.नि.व.५ ।
सुशल्या । तानुश्लो । रा.नि.व.७ ।

भूतावासः । पुं । विभीतकठवे । रा.नि.व.
११ । शरीर । वै.निघ. ।

भूताविष्टः । चि । पिशाचयुक्ते ।

भूतावेशः । पुं । भूतसञ्चार ।

भूतावेश (शी) । स्त्री । निर्गुच्छीहवे । नि-
निन्दा गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

भूतावेशालता । स्त्री । श्वेततुलसीहवे । वै.

भूतिः । स्त्री । हड्डी । रा.नि.व.५ । रीक्षितणा
भूतणे । शक्रकृगविशेष । रा.नि.व.८ । पक्षमांसे ।
वै.निघ. ।

भूति(ती)कः । पुं, स्त्री । यमान्या । छ.च. ।
च.द.अ.सा.चि. धान्यपञ्चक । सू.चि.३७अ. । भू-
निम्ब । ८६८७ । अम. कटफल । छ.च. । का-
दण । शक्रकृग । रा.नि.व.८ । च.द.हिक्कावास.
चि.तेजीवतीघृते । कर्पूरे । छ.च. । [घ. ।

भूतिपुष्पिका । स्त्री । शक्रकेतकठवे । वै.नि-

भूतिसितम् । स्त्री । रीप्यधाती । रा.नि.व.
१३ ।

भूतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशकविशेष ।
अलावभेदे । ग्रेटो जाडे । हिं भूतुम्बी. तेल-
सार । गुणाः—कटुकगुणा सन्निपातघ्नो दन्तार्गल-
दन्तरोधघनुर्वातादिदोषघ्नौ च । रा.नि.व.७ ।

भूटणम् । स्त्री, पुं । अश्वदेशप्रसिद्धगन्धण ।
शक्रकृग, ताम्रकपूत्र । मं. सुगन्धिरोहिता । कं
परिमलदग्जणि । तै.चिप्यगडि । गुणाः—क-
टुतिकं वातसन्नापघ्नं भूतयहावेशघ्नं विषदीपघ्नम् ।
रा.नि.व.८ । च.न.२७अ. । सुरसावहुण्य । सु.
स.३६अ. ।

भूतेष्टा । स्त्री । कणतुल्यस्याम् । वै.निघ. ।

भूतोदनम् । स्त्री । नीदन्विशेष । यथा—
“तिललाजादधियवहरिद्रायुक्तमीदमं । भूतोदन-
न्तु संदीप्तं गुणाः सर्वे पदाद्येव ॥” वै.निघ. ।

भूतोन्मादः । पुं । भूतावेशजन्योन्मादि । नि-
दानम् ।

भूतमम् । स्त्री । खर्षे । इ. च. । [व. ।

भूद्राश्रया । स्त्री । मूषिककण्ठोम् । वै. नि.

भूदरी (रोदु) भवा । स्त्री । पाखुकर्णो लता
याम् । भा. ।

भूदर्या । स्त्री । मूषिककण्ठोम् । वै. निघ. ।

भूदारः (कः) । पुं । शूकरे । चम. । प. सु. ।
वनशूकरे ।

भूधरयन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे ।
लक्षणम् — “बालुकाभिः समसाङ्गं गर्ते मूषां र-
सान्विताम् । दीर्घापलैः संवृण्वान् यन्त्रं मूधरना-
मकम् ।” भा. । “नलकच्छपपातालदोलाभूधर-
बालुकाः । वकाया यन्त्रमेदाः सुः वज्राभ्याद्याय
मूषकाः ।” श. च. ।

भूधात्री । स्त्री । भूम्यामलका । दृष्टे आगता ।
मं भूयावली । कं चारुनेत्रि । हिं भद्रावरा ।
ते नैलवसिरिकचट्टु । गुणाः — कषाया अस्त्रा शी-
ता सूत्रोदगदाहघ्नो पित्तमहघ्नी च । रा. नि. व. ५ ।

भूनागः । पुं । गण्डूपयाम् । शीषके । रा. नि.
व. १११६ ।

भूनिम्बः । पुं । (Swertia chirata, Syn.
gentiana chirayta.) किराततिलके । छि-
द्रेता । हिं विरायता । ते नैलवेसु । मं चिरा-
इता । रा. नि. व. ६ । गुणाः — तिक्तः ज्वरघ्नः दीप-
नः पित्तप्रसादनः क्षमिचर्मरोगघ्नः । अस्य मूल
मधिकगुणम् ।

भूनिम्बादिकषायः । पुं । भूनिम्बगुडुची-
सुमनागरकते कषाये । गुणाः — ज्वरे दीपपाचनः
ज्वरादिघ्नश्च । वा. चि. १५ । [५ ।

भूनीपः । पुं । भूकदम्बे । भूडीती । रा. नि. व.

भूपतिः । पुं । हज्जौषधे । वै. निघ. । कृपभके ।
रा. नि. व. ५ । [घ. ।

भूपचम् । स्त्री । सत्तिकाचारे । म्नात्र । वै. नि.

भूपदः । पुं । हज्जे । श. च. ।

भूपदी । स्त्री । शतदलमल्लिकायाम् । प. सु. ।
श्वेत नगण्डायाम् । वै. निघ. ।

भूपर्णी । स्त्री । मूषिककण्ठोम् । वै. निघ. ।

भूपलाशः । पुं । चास्कीतगुम्फे । शीपत्राक्षी
र. मा. ।

भूपाटली । स्त्री । खनामख्यातज्जखण्डे । [छे-
का] प्राना । मं भूयपाडलि । कं नैलवादेर
गुणाः — कटूष्ण पारदे प्रयोज्या च । रा. नि. व. ५

भूपाला (ली) । स्त्री । घोषायाम् । वै. निघ.

भूपिठरिका (री) । स्त्री । सोनामुखीति
ख्यातलतायाम् । वै. निघ. ।

भूपुत्री । स्त्री । भूपिठस्थं । वै. निघ. ।

भूपृष्ठा । स्त्री । भूमिचम्पकवृक्षे । वै. निघ. ।

भूपेष्टः । पुं । राजादनीहवे । विनी गोइ ।
रा. नि. व. ११ ।

भूपलः । पुं । मुद्गे । हरितमुद्गे । रा. नि. व. १६ ।

भूवदरी । स्त्री । लुद्रवदरीविशेषे । भूवरीति
कालापुरप्रान्ते प्रसिद्धा । [मेटो] कुल । हिं कड-
वेर । गुणाः — मधुरास्त्रा कफघातहरी रुचा पथ्या
दीपनी पाचनी किचिद्विपाकजननी च । रा. नि.
व. ११ । [११ ।

भूमुक्ता । स्त्री । भूमिखर्षिकायाम् । रा. नि. व.

भूमृत् । पुं । पर्वते । रा. नि. व. १ ।

भूमण्डली । स्त्री । मल्लिकावृक्षे । [वन मल्लिक]
वनस्पतिभेदे । वै. निघ. ।

भूमण्डनी । स्त्री । मल्लिकायाम् । वै. निघ. ।

भूमिः । स्त्री । जिह्वायाम् । [चित्ती] ।
दृष्टे । सा गुणतः पञ्चधा । वत् स्वगुणभूयि-
ष्ठा, काचिदम्बुगुणभूयिष्ठा, काचिदाम्बुगुणभू-
यिष्ठा, काचिदद्रिगुणभूयिष्ठा, काचिद्वानलगुण-
भूयिष्ठा । तत्र १ सा अश्वत्थी स्थिरा गुर्वी श्ला-
भा कृष्णा वा स्थूलवृक्षश्च प्राया च । २ या स्निग्धा
शीतला स्वल्पोदका स्निग्धश्च स्थूलकोमलवृक्षप्राया
शुक्ला च । ३ या सखी समा स्वभवती अव्यक्तर-
शुक्ला च । ४ या नानावर्णा लघुश्च वती प्रविरलास्व-
मा च । ५ या नानावर्णा लघुश्च वती प्रविरलास्व-
पाण्डुरवचप्ररीहा च । ६ या रुक्ला भस्मरासभवणा
तनुश्च क्वीटरास्वरसहचराया च । तत्रास्वगुणभू-
यिष्ठायां विरेचनद्रव्याणि, चाम्रगुणभूयिष्ठायां व-
मनद्रव्याणि, प्राकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनादि,

उभयगुणभूमिशाश्वतभयती भागान् आददीत ।
भूमिः गन्धर्वरसपितृत्वात् षड्विधा । पडसयुक्त-
त्वाच्च स्वभावतएव सर्व्वबीजवती च । स.सू.१७.च.।

भूमि(मी)कदम्बः । पुं । कदम्बविशेष, भू-
कदम्बे । सं भूमिकदम्बु । कं नैलगडव । गुणाः
— कटूषणः हृष्यः दीपघ्नः हिमः कषायवित्तः पि-
तृघ्नः वीर्यवहकष । रा.नि.व.६ ।

भूमिकदम्बिका । स्त्री । सुखीर्याम्, गौर-
चमुष्णाम् । भू.छीरी । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

भूमिकालिका । स्त्री । गोधूमिकाशके । वै.

भूमिकुष्माण्डः । पुं । विदारिकन्दे । ऊँ हे-
कुण्डः । प.सु. ।

भूमिखर्जु(ज्जूरिका (री) । स्त्री । क्षुद्र-
खर्जुरीहृत्, भूखर्जूरिकायम् । छोट्टे छेजूर ।
रा.नि.व.११ । See खर्जूरी ।

भूमिगमः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

भूमिचम्पकः । पुं । (Koeneria rot-
unda.) भूचम्पके । ऊँ हेटापा । हिं चण्डमूल ।
श.च. । अस्य मूलं व्रणपाककरम् ।

भूमिच(चा)री । स्त्री । आशुकर्षावतायां ।
भूमिकालि । रा.नि.व.३ ।

भूमिच्छत्र(त्र)म् । क्ली । भूतितच्छत्राके,
संस्वेदजशके । ऊँ रुण्ड छत्रा । वै.निघ. । भा.
पु.१भ.शा.व. ।

भूमिजः । पुं । भूमिकदम्बे । रा.नि.व.६ ।
भूमिजगुगुलौ । भूवासि । शीष । रा.नि.व.१२।
१३ । यवचारि । (मारा) । वै.निघ. । क्ली । स्वर्य ।
गौरमुवर्णशके । रा.नि.व.७।१३ ।

भूमिजगुगुलुः । पुं । चाशपुरगुगुलौ । न-
दिशकृष्णपुत्र । भूमिजगुगुलुः काशीदेशे प्र-
सिद्धः । गुणाः— सौरभ्यदः तिक्तकटूषणः कफवात-
घ्नः भूतघ्नः मेध्यः सुगन्धिश्च । रा.नि.व.१२ ।

भूमिजम्बुः (जम्बू) । स्त्री । क्षुद्रजम्बूविशेष ।
वनजाम्, ऊँ हेकाश । र.सा. । सं क्षुद्रजम्बु । कं
किरुनेरिलु । गुणाः— कषाया मधुरा श्रेयपितृप्री-
दया संयाहिषी हृत्कण्ठदोषघ्नी वीर्यपुष्टिदा च ।
रा.नि.व.११ ।

भूमिजम्बुका । स्त्री । नागरजम्बु । नाशक-
लेषु शीघ्र । क्षुद्रजम्बुहृत् । चम. ।

भूमिदण्डा । स्त्री । मल्लिकापुष्पाहृत् । वै.निघ. ।

भूमिपिशाचः । पुं । ताक्षहृत् । हारा. ।

भूमिपुत्रः । पुं । श्लोणाके । वै.निघ. ।

भूमिमण्डः । पुं । चास्कीतकलतायां । अष्ट-
पादिकावति लोके । भदनमाली, शोणमाली ।
र.सा. । [याम् । रा.नि.व.१० ।

भूमिमण्डपभूषणा । स्त्री । माधवीलता-

भूमिमण्डा । स्त्री । शारदमल्लिकायां । र.सा. ।

भूमिलग्ना । स्त्री । यक्ष्मोकण्ठाम् । उक्तपि-
त्राक्षिता । वै.निघ. ।

भूमिलता । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । वै.निघ. ।
किञ्चुलकायाम् । कैंटेठा । भेष.वीर्यसम्भे । च.द.
हृष्य.चि. । [वै.निघ. ।

भूमिलवणम् । क्ली । सल्लिकावणं । (मारा) ।

भूमिलेपनम् । क्ली । गोमये । ह.च. ।

भूमिवल्ली । स्त्री । मार्कण्डिकावतायाम् । ऊँ हे
आमला, कैंकटानवितण्ण । भा. । See मा-
र्कण्डिका । [व.१६ ।

भूमिशयः । पुं । वनचटके । छांठार । रा.नि.

भूमिसम्युटः । पुं । शरावादी । वै.निघ.
कास.चि. ।

भूमिसरः । पुं । श्यामाकलषं । वै.निघ. ।

भूमि(मी)सहः । पुं । शाकहृत् । हिं भूरस-
ह । गुणौ— शीतलः रक्तपितृघ्नः । भा. ।

भूमिस्यक् । पुं । मानवे । मे. । अस्मे । खञ्जे ।
श.र. । [वै.निघ. ।

भूमिस्फोटः । पुं । भूच्छत्राके । ऊँ हेकाश ।

भूमिषण्डः । पुं । शारदमल्लिकायाम् । काठे-
मात्रका । र.सा. ।

भूम्याङ्ग(ङ्)त्यम् । क्ली । स्वनामख्यातक्षपे ।
हिं भूङ्गतखङ् । कामवदा, एलहङ्ग इति देश-
विशेषे ख्यातम् । गुणाः— तिक्तरसं ज्वरकुष्ठस-
मि नहरञ्च । रा.नि.व.४ ।

भूख्यामलकी (ली) । स्त्री । भूखात्र्याम् ।
 छुँहे आगला । रा.नि.व.५ । सुपल्या । छाल-
 गली । प.सु. । [व.२३ ।

भूख्याहुली । स्त्री । अपराजितायाम् । रा.नि.
भूख्युदराश्रया । स्त्री । भूषिककर्णोलता-
 याम् । भूषाकागिलता । वै.निघ. ।

भूरि । स्त्री । सुवर्णे । भस. ।

भूरिगन्धा । स्त्री । सुरानामगन्धस्ये । भूरा
 गोःश्री । रा.नि.व.१२ ।

भूरिगः (मः) । पुं । गह्वरे । रा.नि.व.१६ ।

भूरिचन्द्रः (तेजाः) । पुं । सुवर्णे । रा.नि.व.
 १३ । [ग।छ । रा.नि.व.६ ।

भूरिदुग्धा । स्त्री । हृषिकालीवत्ते । विष्ठाति

भूरिधरः । पुं । गह्वरे । रा.नि.व.१६ ।

भूरिनिष्कम् । स्त्री । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ ।

भूरिपत्रः । पुं । ऊषरहणे । उषरकृण । रा.
 नि.व.८ । [नि.व.४ ।

भूरिपुष्पा । स्त्री । शताङ्गासुपे । सुल्फ । रा.

भूरिप्रेमा (न) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । रा.
 नि.व.१६ ।

भूरिफली । स्त्री । पाण्डुरफलयां । रा.नि.व.५ ।

भूरिफिना । स्त्री । चर्मकषायां । र.मा. । सा
 गहवे । वै.निघ. ।

भूरिवला । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

भूरिमञ्जरी । स्त्री । श्वेततुलसीवत्ते । रा.नि.
 व.१० ।

भूरिमञ्जी । स्त्री । अम्बुशाय । रा.नि.व.४ ।

भूरिमायः (युः) । पुं । अगालि । भस. । स्त्री
 (या,युः) । अगाल्याम् । रा.नि.व.१६ ।

भूरिमूलिका । स्त्री । अम्बुशाय । वै.निघ. ।

भूरिरसः । पुं । द्रववत्ते । भा. । [निघ.

भूरिलग्ना । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै.

भूरुण्डी । स्त्री । इक्षिगुण्डीवत्ते । शक्तिङ् । छे ।
 भस. । महाकरञ्ज । आदित्यभक्त्यायाम् । वै.निघ. ।

भूरुहः । पुं । हने । श.सा. । अर्कमहने । श.
 लहने । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भूरुहा । स्त्री । मांसरीहिण्याम् । दूष्यायाम् ।

भूरुहः । पुं । किञ्चुलुके । के.छे । भैष.भस.
 चि. ।

भूर्जः (पत्रः, वृक्षः) । पुं (Betula blug-
 pattra.) The birch. खनामख्यातवत्ते । श-
 कपादः, फटक इति हिमाचलदेशे प्रसिद्धः । छ-
 ङ्गिपत्र, डोङ्गपत्र । हिं भूजपत्र । वम्. भूज-
 पत्र । र.सा. । गुणः — कटुकषाक्षीणः भूतरसा-
 करः त्रिदोषघ्नः पथ्यश्च । रा.नि.व.६ । कश्चक-
 पिततरकघ्नः मेदाविषहरश्च । भा. ।

भूर्जग्रन्थिः । पुं । तहचगन्धी । च.स.३५३
 प्रदेहः । "ग्रन्थिश्च भूर्जः ।"

भूर्जपत्रकः । पुं । शाखोटवत्ते । श्रा.उडुः
 ग।छ । रा.नि.व.६ ।

भूलग्ना । स्त्री । शङ्खपुष्पां । रा.नि.व.३ ।

भूलता । स्त्री । किञ्चुलुके । छे.च. ।

भूशमी । स्त्री । क्रमशग्रीवत्ते । वै.निघ. ।

भूशयः । पुं । विस्त्रवासिजन्तुसाधे, ग्रीधामक-
 लादी । गुणाः — गुल्फः, चणः, मधुरः क्षिणः वा-
 तघ्नः शुक्लश्च । राज. । [नि.व.११ ।

भूशेलुः । पुं । भूकर्वदारि । छुँहेछालता । रा.

भूषणार्हम् । स्त्री । स्वर्णे । मणिके । प्रबालि ।
 वै.निघ. । [छ । वै.निघ. ।

भूषि(स)ता । स्त्री । कालवत्ते । श्रा.उडुः

भूस्तृणः । पुं, स्त्री । गन्धहणे । गन्धसावेति
 सुक्ता. । गन्धकृण । "सौगन्धिकं भूस्तृणकः ।"
 गुणाः — "भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णं रिव-
 लघु । विदाहि दीपनं रुचयनेत्रं सुखशीघ्रनम् ।
 अवध्यं वह्निटक्च पितरक्तप्रदूषणम् ॥" भा.म.
 ३भ.सू.वा.चि. ।

भूस्थः । पुं । गच्छप्याम् । मनुष्ये । वै.निघ. ।

भूस्थक् । पुं । मानुषे । छे.च. ।

भूखिदः । पुं । घनाश्रया खेदविशेषे । अल्ल-
 द्यम् । विधिः — "श्रयानस्य प्रमाद्वेन घनाश्रयम्-

श्रीं शिलां । तापयित्वा मातृतन्त्रे दातुमिः संप्रदी-
पितेः । त्वयोक्तं सर्वानङ्गारान् प्रीत्य चैकोचवा-
रिवा । तां शिलामयं कुर्वीत कौशेयारिकसंल-
रान् । तस्यां स्वभक्तसंस्थाः स्वपन् स्वियति ना
सुखम् ॥” च.म.१४५.।

भृच्चित् । पुं । शकरी । त्रिका. ।

भृकुटी । स्त्री । मल्लूकजातीयकीटः । सु.कल्प.
८५. । See कौटः ।

भृगु(ङ्ग)जा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।
वै.निच.जी.षज्व.वि.खमङ्गादिकषाये, आस.वि.
सिंछादिकषाये ।

भृगुभवा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृगुङ्गका । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गम् । स्त्री । त्वचि । ण्डुङ्गकं । प.सु. । सि.
या.अश्व.वि. । भेष.बाल.वि. । “शङ्खीभृङ्गनिशा-
करः ।” अश्वके । रा.नि.व.११ । च.द.रा.य.वि.
लवङ्गाद्यचूर्णे ।

भृङ्गः । पुं । भृङ्गराजः । भोगराजः । रा.नि.व.६ ।
च.द.बाल.री.वि. । र.मा.मं तुषावतौगुयां । भ-
मरे । र.मा. । पक्षिविशेषः । किंवा वा भोगराज
पाथी । रा.नि.व.११ । मांसगणाः—मधुरं खि-
यं कफशूलकर्मनल । रा.नि.व.१७ । भृङ्गरीले ।
भोगरुल । श.र. ।

भृङ्गकः । पुं । धूम्राटपविणि । भृङ्गराजपवि-
णि । किंवा वा भोगराज पाथी । श.र. ।

भृङ्गचुली । स्त्री । भङ्गाहायाम् । नं भमरमा-
लि । कं उष्णकः । गुणाः—कटुष्णा तिका दीप-
नरीलनी च । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गजम् । स्त्री । अगुरुकाष्ठं । र.मा. ।

भृङ्गजा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गपर्णिका । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् । श.च. ।

भृङ्गप्रियः । पुं । धूलिकदम्बः । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गप्रिया । स्त्री । माधुरीलतायां । रा.नि.व.
१० । [निघ. ।

भृङ्गवन्धुः । पुं । कुन्दवत् । कदम्बवत् । वै.
निघ. ।

भृङ्गमारिः (री) । स्त्री । कैविकापुष्पवत् ।

नि.व.१० । See कैविका ।

भृङ्गमूलिका । स्त्री । भङ्गाहायाम् । जम्बूज-
ली । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गमोही (ह्म) । पुं । चम्पकवत् । रा.नि.
व.१० । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. ।

भृङ्गरजः (जाः) । पुं । भृङ्गराजः । भा.म.४
भ.कर्णरी.वि. । “प्रस्यं भृङ्गरजस्य च ।” च.टी.भा. ।

भृङ्गरा । स्त्री । भृङ्गराजः । केशराजः । हिं भा-
रा । भा.२भ. ।

भृङ्गराजः । पुं । (Wedelia calendula-
cea. Syn. C. Verbesina.) स्वनामख्यात-
पत्रशाकविशेषः । भोगराजः । हिं भाङ्गरा, भग-
रिया । मं पिबलमाका । तं गुण्डकलगरजं ।
वम्. पिबलमांरा । गुणाः—कटुमिक्तः रुचः उ-
ष्णः वातकफघ्नः केश्यः त्वच्यः क्षमिशासकासशी-
धामपाण्डुघ्नः रसायनी दन्त्यः वल्यः कुष्ठविशि-
रीरोगघ्नश्च । भा. । समरे । भीमराजपविणि ।
मं । अयं प्रतुदः कषायः मधुरः रुची वातजनक-
श्च । सु.म.४८५. । केशराजः । (केशराजः । नं-
लभृङ्गराजः । धूम्राटपविणि । किंवा । दाकचि-
नीति ख्याति सुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

भृङ्गरि(री)टः । पुं । लोहः । र.स.र.र.मायजः ।

भृङ्गरोलः । पुं । कौटविशेषः । भोगरुल ।
त्रिका. ।

भृङ्गवल्लभः । पुं । धाराकदम्बः । (कलिकदम्बः ।
भूकदम्बः । कुक्षिगः । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गवल्लभा । स्त्री । भूमिजम्बूवत् । वनजायं ।
रा.नि.व.११ । तरणीपुष्पवत् । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गवृक्षः । पुं । भृङ्गराजवृक्षः । भोगराजः ।
भा.म.४भ.सुखसुखितिका.वि. । “स्वरसंभृङ्गवृक्ष-
णाम् ।”

भृङ्गसङ्घत् । पुं । कुन्दपुष्पवत् । वै.निघ. ।

भृङ्गसोदरः । पुं । केशराजः । (केशराजः ।
त्रिका. । [वै.निघ. ।

भृङ्गा । स्त्री । भृङ्गराजः । त्वचि । प्राक्किणि ।

भृङ्गानन्दा । स्त्री । यूथिकायां । (यूथिङ्गः ।
रा.नि.व.१० । [ले. आसफली । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गामीष्टः । पुं । भाग्याम् । स्त्री । भासमुकः ।

भृङ्गारम् । स्त्री । लङ् । स्वर्णे । रा.नि.व.१२।
१२ । पुं । भृङ्गराजि । जटा. । नालसुखजलपाच-
विशेष । शी.डू. । च.म.१५.अ. ।

भृङ्गारकः । पुं । भृङ्गराजवत् । वै.निघ. ।

भृङ्गारिः । स्त्री । केविकापुष्पवत् । मरमा-
रि.व. । रा.नि.व.१० । पुं । भृङ्गराजि । स्त्री । लव-
ङ्गे । [हि.च. ।

भृङ्गारिका (री) । स्त्री । किङ्कीकोटे । अम. ।

भृङ्गार्कः । पुं । भृङ्गराजवत् । वै.निघ. ।

भृङ्गाक्षः । पुं । भृङ्गराजनुपि । जीमतांज ।
जीवके । रा.नि.व.४।५ । लवङ्गे । वै.निघ. ।

भृङ्गाक्षा । स्त्री । मूलशकविशेषे । मं । मरमा-
ली । कं । उपशुके । अङ्गवीथील इति कीडसे ।
गुणाः—कटूणा तिका दीपनरीचनी च । रा.नि.
व.७ । [महारसि ।

भृङ्गिः । पुं । भृङ्गराजि । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि. ।

भृङ्गिका । स्त्री । इन्द्रगोपकौटे । वै.निघ. ।

भृङ्गिणी । स्त्री । वटीवत् । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गि(ङ्गे)रिटिः । स्त्री । श्याम् । चिका. ।

भृङ्गी । स्त्री । अतिविषायां । आठशेठ । वटी-
वत् । रा.नि.व.११ । भृङ्गायाम् । डा.डू. । वै.निघ.
२भ.अलकञ्च.चि.शुण्डादिः । तन्नामकमलिका-
यां । कुमित्रे.पो.का । इन्द्रगोपकौटे । वै.निघ. ।
पुं (इन्) । वटवत् । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गीगृहम् । स्त्री । भृङ्गीमालकागृहे । कुमि-
त्रे.चा.क । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.नस्ये । [११ ।

भृङ्गीफलः । पुं । आसातकवत् । रा.नि.व. ।

भृङ्गेशः । पुं । आशवत् । वै.निघ. ।

भृङ्गेशा । स्त्री । वृत्कुमार्यां । रा.नि.व.५ । भा-
ग्यां । रा.नि.व.६ । काकजम्बूवत् । रा.नि.व.११ ।
तरणोपुष्पवत् । रा.नि.व.१० । [उणा. ।

भृञ्जनः । पुं । भञ्जनपात्रे । भाजना.श्याना ।

भृशङ्गवः । पुं । नासारीमभेद । लक्षणम्—
“तीक्ष्णशोणोऽमेगाकरासतयत्नादिभिः । वात-
कोपिमरत्वेन नासिकारुण्यस्थानि । विघटिते
ऽनिलः कुर्वी कटुः । भृशशङ्कं वज्रतः निहतः ।

कुरुतेऽत्यर्थं लवण्यं स भृशङ्गवः ॥” वा.उ.१२.अ. ।

भृशपत्रिका । स्त्री । महानील्यां । रा.नि.व.४।

भृषत् । पुं, स्त्री । पाषाणे । श.र. ।

भृष्टः । वि । भर्जिते । डा.डा. । हि.च. ।

भृष्टकुलत्यः । पुं । भर्जितकुलत्यके । डा.डा.
कूर्वाति कलाश । स ज्वरे स्वेदीक्षमहरः । सा.को.
ज्व.ङ्गि. ।

भृष्टचणकः । पुं । भर्जितचणके । डा.डा.
डा.डा. । मं । फुटाभुजा । कं । रुक्कडले । गुणाः—
रुच्यः वातघ्नः रक्तदीपकत् वीर्यास्थः लघुः कफघ्नः
श्रेय्यापहारकश्च । रा.नि.व.१६ ।

भृष्टतण्डुलः । पुं । भर्जिततण्डुले । शिफा.डा.
डेल । गुणाः—“सुगन्धिः कफहा रुच्यः पित्तलो
भृष्टतण्डुलः ।” राज.३.प. ।

भृष्टतण्डुलान्नम् । स्त्री । भर्जिततण्डुलान्नादे ।
शिक.डा.डेल.डा.डा. । डा.डा.डा.डा. । गु.डा. । गु-
णाः—“भृष्टतण्डुलजघानं लघु वज्रिप्रदीपनम् ।”
राज.३.प. । [गुणाः । मत्स्याशब्दे.श्याः ।

भृष्टमस्यः । पुं । भर्जितमस्यः । डा.डा.डा. ।

भृष्टमांसम् । स्त्री । घृतादिभर्जितमांसे । डा.
डा.डा.डा. । गुणाः—विदा । रक्तवातादिदोष-
क्षय । रा.नि.व.२७ ।

भृष्टमृत् । स्त्री । अग्निः । दग्धमृत्तिका
याम् । पो.डा.डा.डा. । च.अ. ।

भृष्टयवः । पुं । भर्जितयवः । धानायाम् । डा.
डा.डा.डा. । डा.डा. । विपि.के । डा.डू. । प.म. ।

भृष्टान्नम् । स्त्री । भृष्टतण्डुले । गु.डा. । श.च. ।

भेकः । पुं । कृ.भा.भे. । रस.चि.३.अ. । मच्छके
वाङ् । तन्मांसगुणाः—सद्योवलकरं शसलकादा
हृषमहलचयकुष्ठच्छर्दिघ्नश्च । राज. । [दि. ।

भेकटः । पुं । मत्स्याभेद । डा.डू.को.डा.डा. । भ.

भेकनिः (नी) । स्त्री । मत्स्याभेद । डा.डा.
डा.डा. । मांसगुणाः—मधुरं शीतलं हृषं श्लेष्मका
गुरु च । राज. ।

भेकपर्णी । स्त्री । मच्छकपर्णायाम् । शुल.कु.डि.
उत्.धा.ल.कु.डि. । सा.को.रा.सा.दि.पौ.डा. । भर्जिते
ति.व.डा. ।

भेकभुक् । पुं । सपें । त्रिका ।

भेकमूत्रम् । स्त्री । मण्डूकमूत्रे । दा।०७३ मू-
त्र । र.सा.सं.व.४शोधने । [च. ।

भेकराजः । पुं । महाभेके । मृद्धराजे । वै.नि.

भेको । स्त्री । मण्डूकपत्न्यां । शुल्लुकुडि । र.मा.।
भेकपत्रां । अम. ।

भेटुलिः । पुं । वासमको । सु.सू.७अ. ।

भेङ्गः । पुं । भेषे । त्रिका ।

भेङ्गः (कः) । पुं । भेषे । हे.च.। पद्मबीज । त-
न्नामकतन्त्रकार । See तन्त्रकारः ।

भेड़ा (ण्डा) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । मं भे-
डु । कं वेडे । गुणाः — अस्त्ररसा उष्णा यादृशी
अरुचिकारिणी च । रा.नि.व.४ । पद्मबीज । रा.
नि.व.१० ।

भेड़ी । स्त्री । भेषां । (तेड़ी) ।

भेदः । पुं । भेदने । भेदनवत्वीडायाम् । विदा-
रणेनैव व्यथायां । मा.नि. । विरंके । छा।ना।प ।

भेदकः । त्रि । विरंचके । पुं । अस्त्रवेतसे ।
वै.निघ. ।

भेदनम् । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । वायु-
जन्यत्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२अ. । त्रि । भेदके,
अषडं बद्धं वा मलादिकं पिण्डितम् भित्वाधः पा-
तयति, यथा कटुकादि । आशयावदारणे । च.सू.
१८ अ. । पुं । अस्त्रवेतसे । प.सू. । रा.नि.व.६ ।
शकरे । रा.नि.व.१६ । भलातकी ।

भेदन(नि)कः । पुं । जीरके । वै.निघ. ।

भेदनीयवर्गः । पुं । भेदकमहाकषायवर्गे ।
यथा — “सुवह्नाक्तोरुकाधिमुखीचित्राचित्रकचि-
रवन्तिशङ्खनीशकुलादनोस्वर्णसीरिण्य इति दश-
मानि भेदनीयानि भवन्ति ।” (तेउड़ी, अत्रता-
कं वा त्रुकार्कं, एतत्, विश्वाश्रुति, दखी,
चिब्रक, कररु, अत्रतवृक्ष, कट्टेकी, गोपीथि-
कुरे । च.सू.४अ. ।

भेदाशी (इन्) । पुं । प्रतुदपचिविशेषे । गुणाः
— “खल्वेदीपकरक्षपां भेदाशी मलदूषकः ।” सु.
सू.४६अ. ।

भेदिज्वराङ्गुयः । पुं । ज्वराधिकारे रसः ।
“रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यञ्च टङ्गणं । रसतुल्यं
विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा विधात् । कटुफलं द-
निवीजञ्च प्रत्येकं मरिचान्वितं । ज्वराङ्गुशो रसी
क्षेपः चूर्णयेद्याममात्रकं । वटिकां कारयेद्दीमान्
एकगुण्णाप्रमाणिकाम् ।” रस.कौ. ।

भेदिनी । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।

भेदी (इन्) । पुं । अस्त्रवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वि । भेदकारके । [रोगे] । सु.सू.५अ. ।

भेदयम् । स्त्री । भेदाहं, भेदनीय (विदध्यादी

भेरुण्डम् । स्त्री । गर्भधारणे । श.र. । त्रि ।
भयानके ।

भेषजम् । स्त्री । औषधे । रा.नि.व.२० । तत्तु
द्विविधं — “स्वस्थस्योज्जरं किञ्चित् किञ्चिदार्णस्य
रोगनुत् ।” च.सू.१अ. । कृष्णजीरके । लावपचि-
णि । जटा. ।

भेषजकल्पः । पुं । औषधयोजनायां । ते च
कल्पा मदनादयः । वा.कल्प.६अ. ।

भेषजाङ्गम् । स्त्री । औषधानुपाने । श.च. ।

भैरवीवचा । स्त्री । स्वनामख्यातवचायां । उरु-
४८ । प.सू. ।

भेषजम् । स्त्री । औषधे । रा.नि.व.२० ।

भेषज्यसारः । पुं । उपेन्द्रसिद्धकृतसंयुद्धे ।

भोगः । पुं । शालिधान्ये । प.सू. । सम्युक्तांशो ।
रा.नि.व.२० । अहिफणायाम् । सर्पशरीरे । पा-
लने । त्रिका. । कोङ् । रा.नि.व.१८ । सपें । दे-
हं । माने । श.र. ।

भोगगृहम् । स्त्री । वासगृहे । हे.च. ।

भोगधरः । पुं । सपें । वै.निघ. ।

भोगपिशाचिका । स्त्री । लुधायाम् । हारा.।

भोगवती । स्त्री । शुक्लवचायाम् । वै.निघ. ।

भोगवान् । पुं । सपें । मं. ।

भोगावासः । पुं । वासगृहे । हारा. ।

भोगिगन्धिका । स्त्री । सर्पगन्धायाम् । वै.निघ. ।

भोगिभुक् । पुं । गरुडः । सयूरे । वै.निघ. ।

भोगिवल्लभम् । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने । प.सु.।

भोगी । स्त्री । सर्पिण्यां । मर्षकङ्कालिका ।

रा.नि.व.५ । गी (इन्) पुं । सर्पे । अम. ।

भोजनम् । स्त्री । कठिनद्रव्यस्य गलाघःकरणे ।

अम. । पादोनाहारः । “पादोनं स्याद्भोजनम् ।”

रा.नि.व.२० । भोजनान्तकर्मव्यता — “भुक्ता पा-

णि तनं घृष्टा चक्षुर्धोर्दि दीयते । अचिरैर्णैव त-

हारि तिमिराणि व्यपोहति । भुक्ताचस्य करं वामं

दत्त्वा कवी ततः पठेत् । भुक्तं माहेन्द्रहमीन वैशा-

नरमुखिन च । गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च व-

ज्रिता । वातापिभेविता येन पोती येन महोद-

धिः । यन्मया ख्यादितं पोतं तदगर्भ्यं जरिष्यते ।

सुखासीनः खणं तिष्ठेत् यावन्न लभते सुखं । भुक्ता

पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । एवञ्चाधोगतं

चात्रं सुखं तिष्ठति जीव्यति ॥” राज.२५. । See

आहारः, अन्नम् ।

भोजनकः । पुं । नदीभ्रमावके । प.सु. ।

भोजनपात्रम् । स्त्री । स्वर्णादिनिर्मिताहार

पात्रे । पाकराजः ।

भोजनार्हम् । स्त्री । शालिधान्ये । प.सु. ।

भोजनीयम् । स्त्री । भोज्यद्रव्यमात्रे ।

भोजराजः । पुं । अन्नशास्त्रकारे ।

भोजराजशुक्तः । पुं । रससुधानिधिकारे ।

भोज्यम् । स्त्री । अष्टविवाश्रान्तमं अन्ने । रा.

नि.व.२० ।

भोज्यसम्भवः । पुं । शरीरस्थरसधाती । श.च. ।

भोग्यम् । स्त्री । धान्ये । रा.नि.व.१६ ।

भाग्यार्हम् । स्त्री । शालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

भोलिः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. ।

भौतिकम् । स्त्री । सुक्तायां । रा.नि.व.१२ ।

भौमजलम् । स्त्री । पृथ्वीजले । आङ्गलानूपसा-

धारणभेदेन तेषां गुणाः जलशब्दे ख्यताः ।

भौमरत्नम् । स्त्री । प्रवाले । अंश । रा.नि.

व.११ । [सु.कल्प.२५. ।

भौमसर्पः । पुं । पृथ्वीजातसर्पे, दंष्ट्राविषे ।

भौभीषधम् । स्त्री । पार्थिवीषधे । “सुवर्णे स

मला पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा । मनःशिलासि
मणयो लवणं मेरिकाञ्चने ॥” च.सू.१५. ।

भौर्जयन्त्रिः । पुं । भूर्जयन्त्री । “यन्त्रियं भौ-
र्जः ।” च.सू.२५. । [ज्व.चि. ।

भ्रंशः । पुं । वृत्तादिभ्यः पतने । भा.भाग्यनु.

भ्रमः । पुं । चक्राकदस्यैव ज्ञाने । भा.म.१भ.

ज्व.चि. । “रजःपित्तानिलाह्रमः ।” वै.निघ.सू.

च्छा.चि. । मूर्च्छायाम् । भान्ती । कुन्दयन्त्रे । कू-

द । त्रिका. ।

भ्रमणम् । स्त्री । पथ्यटने । हस्तादिभ्रमणगुणाः

—वातकोपनत्वम् अङ्गस्यैव्यकरत्वं बलाग्निवर्धनत्व-

च । राज. ।

भ्रमणी । स्त्री । जल्लीकायाम् । वै.निघ. ।

भ्रमकुटी । स्त्री । वृणादिच्छ्वे । त्रिका. ।

भ्रमरः (कः) । पुं । शङ्खे । अम. । बालमृषि-

के । मे. ।

भ्रमरकीटः । पुं । कुशीरकीट, अग्निप्रकृति-

कीटः । सु.कल्प.८३. । [रा.नि.व.७ ।

भ्रमरच्छल्ली । स्त्री । भ्रमरच्छल्लीलतायाम् ।

भ्रमरत्वचा । स्त्री । भ्रमरच्छल्लाम् । वस्. भ-

वरमाप्ती । वै.निघ. ।

भ्रमरप्रियः । पुं । धाराकदम्बे । र.मा. ।

भ्रमरबान्धवा । स्त्री । शुक्तजातीवृक्षे । वै.

निघ. । [नि.व.१० ।

भ्रमरमारी । स्त्री । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । रा.

भ्रमरा । स्त्री । भ्रमरच्छल्लीलतायां । न.व.७

भ्रमरातिथिः । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.

१० ।

भ्रमरानन्दः । पुं । वकुलवृक्षे । रत्नाम्बानव-

चे । द्रुखञ्जो । स्त्री । अतिसुक्तपुष्पवृक्षे । रा.

नि.व.१० ।

भ्रमरारिः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । भ्रमरमारी

इति मालवे प्रसिद्धः । गुणाः—तिक्तः वात(पित्त)-

श्लेष्मज्वरापहः शीथकफूकुष्ठव्रणविदीपघ्नश्च । रा.

नि.व.१० । [नि.व.८ ।

भ्रमरालम्बः । पुं । भूदण्डे । शकटवृक्षे । रा.

भ्रमरी । स्त्री । जलुकायाम् । पुचदात्रायाम् ।
भ्रमर्याम् । गुडलचायाम् । रा.नि.व.२३ । भ्रम-
रारिपुष्पहवे । रा.नि.व.१० ।

भ्रमरेष्टः । पुं । पृथुश्लिश्मश्याकाहवे । वडु-
मोति । लोणा गात्रा । रा.नि.व.६ । स्त्री । भा-
र्या । रा.नि.व.११ । [वि.व.१० ।]

भ्रमरोक्तवा । स्त्री । माधवीलतायाम् । रा.

भ्रमिः । स्त्री । सूक्ष्मायाम् ।

भ्रमिका । स्त्री । धातकीहवे । वै.निघ. ।

भ्रष्टगुदः । वि । गुदभ्रंशरीगणि । च.द. ।

भ्रस्यधुः । पुं । नासरोगभेदे । नि.दा. ।

भ्राजकः । पुं, क्ली । तन्नामकपिने । पिडु-
विदेश । श.च. । तस्य स्थानं लक् । तस्य कथं
कथाप्रकाशकत्वम् । अभ्यङ्गादिक्रियाणाञ्च पाचक-
त्वम् । सु.सू.२१५. ।

भ्रान्तः । पुं । पीतधूलूरहवे । रा.नि.व.१० ।

भ्रान्तिः । स्त्री । भ्रम । सा च रजःपित्तानि-
लजा भवति । "रजःपित्तानिलेभान्तिः ।" शाङ्ग-
पु.६५. ।

भ्राम(मि)कः । पुं । सूर्यावर्धे । शृगाले ।
पुष्पकप्रक्षरे । मे. । काललीहविशेष । रा.नि.
व.१३ ।

भ्रामरम् । क्ली । भ्रमराहतमधुनि । नकुल.१९
५. । ब्रह्मसासतलीह । तदुक्तं ये सिन्धुपानगीला-
भाः पुण्यासवपरायणाः । भ्रमरेर्जनितं तैलु भ्रामरं
मधु भण्यते ॥ गुणाः—मधुरं पिच्छिलं कर्लं मुख-
जाडहरं ज्वतवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ । "शीतं कषा-
यं मधुरं लघु स्वात् सन्दीपनं लेहनमेव शस्तं । सं-

शीधनञ्च व्रणशीधनञ्च संरीपणं हृद्यतमञ्च कल्पं ।
विदीपनाञ्च कुरुते च पुष्टिं कांस्यं च वा लतञ्च
च कर्हो । हिक्काभ्रमं शीघ्रणपीनसानां रक्तमर्महं
सरलातिसारं । रक्तातिसारं च सपित्तरक्तं वन्दी-
हृत्प्याश्वगन्दापि शस्तम् । नेत्राभयं वा यक्ष्णीगन्दी
वा विषे प्रशस्तं भ्रमरेक्षितं यत् । भ्रामरं सघनं
जाडभूयिष्ठं मधुरञ्च यत् । लौट्रं विशेषतो भ्रम्यं
शीतलं लघु लेहनम् । भ्रामरं हस्तस्थाने विटपे
सारघं भवेत् । रभू तु कौटरे वापि लौट्रं तत्र
प्रशस्यते ॥" अवि.१८५. । पुं । प्रक्षारभेदे । छूष्क
पाथत्र । मे. ।

भ्रामरशर्करा । स्त्री । भ्रामरमधुतशर्करा-
याम् । गुणाः—भ्रामरमधुतल्याः । रा.नि.व.१४ ।

भ्रामरी । स्त्री । पुचदात्रीलतायां । रा.नि.व.१
नकुल.१३५. ।

भ्रामितः । वि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

भ्रामिताचः । पुं । अश्वस्य वातव्याधिविशेषो
लक्षणं यथा—“वक्रः पश्चिमकाथेन मण्डलैर्यो वि-
चिहते । मन्दशस्य दीनस्य भ्रामिताचो रजोह-
तः ॥” ज.द.५५५. । [अम. ।]

भ्राष्टः । पुं, क्ली । भर्जनपात्रे । डाङ्गनीलोथायां ।

भ्राष्ट्रजा । स्त्री । खर्परपोलिकायां । वै.निघ. ।

भ्रुकुटिः । स्त्री । भ्रुवि । वै.निघ. ।

भ्रुकुटीमुखः । पुं । दर्वीकरसर्पविशेष । सु-
कल्प.४५. । See सर्पः ।

भ्रूः । स्त्री । भूदेश । दूक । वै.निघ. ।

भ्रूणः (कः) । पुं । बालके । गर्भे । अम. ।
क्रीवरे । वाला । रस.र.तत्तकछते ।

म

मः । पुं । ब्रह्मणि । एका.कोष. । विषे । मे. ।

मकरः । पुं । मत्स्यविशेष । मकर । "मत्स्यानां
मकरः श्रेष्ठो दीपनी वातनाशनः । रुचिभदः शु-
क्लकरशायसौदीपनाशनः ॥" अवि.१२५. । त-
न्नामकापिभ्रजतिकौटि । सु.कल्प.८५. ।

मकरध्वजः । पुं । रसायनाधिकारं शीघ्रधवि-

शेष । "स्वर्णस्य भागौ वज्रञ्च मौक्तिकं कान्तलीह-
कं । जातोकोषफलं कथं कांस्यकं रसमिन्दुरम् ।
प्रवालं कलुरौ चन्द्रमश्वकषिकभागिकम् । स्वर्णसि-
न्दुरतो मागायत्वरः कल्पयेदुधः ॥" श्रुवर्ग २ भ.
वज्र १ भ. मुक्ता १ भ. लोह १ भ. अश्रकण
१ भ. अग्निद्वी १ भ. कर्मा १ भ. कैना १ भ. श-
निमूत १ भ. अवात १ भ. भृगनाति १ भ.

कृष्ट १ उ. अम १ उ. श्वर्गिन्मृत ४ उ. ।
र.सा.सं. ।

मकरन्दः । पुं । मधुनि । प.मु. । कन्दपुष्पे ।
कुम्भकूटगत गाछ । पत्रकेसरी । रा.नि.व.१- । ली ।
किन्नल्के । रा.वि.व.१० । आसमेदे । कीकिले ।
वै.निघ. । पुष्परसे । भा. ।

मकरन्दजम् । ली । झीवरे । वाना । प.मु. ।

मकरन्दवती । स्त्री । पाटलपुष्पवत् । श.च. ।

मकरन्दवासः । पुं । धूलिकदम्बे । रा.नि.
व.६ ।

मकराकरः । पुं । कण्टककरश्च । श.च. ।

मकरी । पुं । सन्निपातज्वरविशेषः ।

मकुरः (लः) । पुं । वकुलवत् । कोरके । हि.
च. । श.र. । [च.मृ.२७अ. ।

मकु(कु)लकः । पुं । दलीवत् । अ.टी.र. ।

मकुष्टः (ष्ठः) (कः) । पुं । (Phaseolus
aconitifolius.) वनमुष्टे । वनमुष्ट । हिं सुह-
ट, भोट, सुगानी । तं वनमुष्टवेष्ट । मकुष्टक इति
मालवदेशे प्रसिद्धः । गुणाः — कषायः मधुरः रक्त-
पित्तघ्नः ज्वरदाहघ्नः पथ्यः रुचिकृत् विदीपहरश्च ।
रा.नि.व.१६ । “सरक्तपित्तकफवातला चोष्णः
कषायो मधुरः प्रदिष्टः । शाही सुशीतो गुदकौल-
गुल्म मकुष्टकः सर्वगदान् निहन्ति ॥” अवि.१५
अ. । तत्समुपगुणाः — “सकुष्टसर्पोऽत्यवलः पाचनी
दीपनी लघुः । चक्षुषो ब्रह्मणो हृथः पित्तशोभा-
रोगनुत् ॥” द्रव्यगुणः । [च.वि.७अ. ।

मकेरुकः । पुं । कसिरीशे, पुरीषजकमिविशेषः ।

मकूलः (लः) । पुं । वातजशूलरीशे । गर्भ-
भावनात् वातशीणितजशूलानिविशेषः । हिं डाल
वाथी । लक्षणं — “वायुः प्रकुपितः कुर्यात्संकु-
रुधिरं शुतम् । मृताया हस्तिरोवसिस्थं मकूल-
संजकम् ॥” भा.नि. ।

मकुलम् । ली । शिलाजतुनि । श.र. ।

मकोलः । पुं । खटिकायाम् । थडि । विका. ।

मखप्रभुः । पुं । हहसोमलतायाम् । वै.निघ. ।

मखानम् । ली । पद्मवीजसहस्रबीज । हिं म-
खाना । “मखामं पद्मबीजामं पानीयफलमित्य-

पि ।” गुणाः — “मखामं पद्मबीजस्य गुणैस्सुखं
विनिर्दिशेत् ॥” भा. । [चि.मृतादिगुणा. ।

मगधम् । ली । पिप्पलीसूत्रे । वै.निघ.धरो.

मगधजा । स्त्री । पिप्पल्याम् । पिप्पुत्त गाछ ।
वै.निघ.वि.ज्व.चि. ।

मगधजाफलम् । ली । पिप्पल्यां । पिप्पुत्त ।
च.द.गुल्म.चि.भार्गीषटपलकृते ।

मगधा । स्त्री । पिप्पल्यां । प.मु. । वै.निघ.२
भ.कर्णकज्व.चि. । [सि.यो अप्रिमान्याचि. ।

मगधोद्गवा । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ ।

मघम् । ली । औषधे । पुष्पविशेषः । श.र. ।

मघा (वी) । स्त्री । औषधविशेषः । धरणिः ।
धान्यविशेषः । मे. ।

मङ्गलच्छदा (च्छायः) । स्त्री, पुं । इक्ष-
सचवत् । पाकूड गाछ । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

मङ्गलप्रदा । स्त्री । हरिद्रायां । शमीवत् । वै.

मङ्गला । स्त्री । शक्रद्व्यायां । श.र. । हरिद्रा-
यां । रा.नि.व.६ । नीलद्व्यायां । रा.नि.व.८ ।
करञ्जमेदे । श.च. । मङ्गलागुरुणि । रा.नि.व.११
छट्टौ । ठहौ । चावमाणायााम् । वै.निघ. । [१२]

मङ्गलागुरु । ली । मङ्गलागुरुणि । रा.नि.व.

मङ्गल्यम् । ली । दधनि । अमृदधनि । मे. ।
स्वर्णे । सिन्दूरे । रा.नि.व.११ । कणागुरुकां ।
प.मु. । शीखण्डचन्दने । (थेठ ५ न । रा.नि.
व.१२ । पुं । विल्ववत् । र । समूरके ।
रा.नि.व.१६ । जीवकसुपे । रा.नि.व.५ । भारि-
केलवत् । कपिलवत् । रा.नि.व.११ । रीटाकर-
छे । रा.नि.व.८ । अश्वत्थवत् । मे. । जलमधुक-
वत् । वै.निघ. । [धा.व. ।

मङ्गल्यकः । पुं । समूरकलाये । भा.पू.१८.

मङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्पां । भा. [टा. ।

मङ्गल्यनामधेया । स्त्री । जीवन्तीवत् । अ-

मङ्गल्यपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्पां । वै.निघ. ।

मङ्गल्या । स्त्री । चीडानामदेवदारुमेदे । प्रि-
यङ्गी । मङ्गलागुरुणि । रा.नि.व.१२ । हेमपुष्पां ।
समूर । मूल्यां । मूर्गा । र.मा. । ठहौ । रा.नि.

६.५.२३ । शमीवले । रा.नि.व.८.२३ । अथःपु-
ष्पाः । ८.५.३ कैऽकि । गीरीचनया । हरिद्रा-
यां दृक्कायां । प.सु. । शक्तवचायां । रा.नि.व.
८ । मावपण्यां । रा.नि.व.३.२३ । जीवनीलता-
यां । वचायां । ऋहो । रा.नि.व.३.५.६.२३ । म-
हाचलायां । रा.नि.व.२३ । सलिकापुष्पवत् । मु-
द्रपण्याम् । वै.निघ. ।

मङ्गल्यागुर् । क्ली । स्वनाम्ना केदारदेशे प्रसि-
द्धागुर्गणि । गुणाः — शीतलं गन्धार्थं योगवाह-
कञ्च । रा.नि.व.१२ । [नि.व.५ ।

मङ्गल्याह । स्त्री । चायमाणान्नतायां । रा.
मङ्गरः । पुं । सस्त्रविशेष । गा.७ । भा.३ । वै.
निघ. । [हारा. ।

मङ्ग(ङु)णम् । क्ली । जडाचार्यं । को.श्रया ।

मच्छः । पुं । गन्धसासान्यं । श.र. ।

मज्जकृत् । क्ली । अस्थनि । हे.च. ।

मज्जगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरविशेष ।
मज्जशितभेद । लक्षणं यथा — "तम.प्रवेशनं हि-
का कासाः शैत्यं वमनितया । अलदाहो महाश्वसाः
मम्यच्छेदश्च मज्जशः । मज्जगते क्रिया नाको मरणं
तत्र भाषितम् ॥" वै.निघ. । [निघ. ।

मज्जदमनी । स्त्री । बन्धककर्कटिक्याम् । वै.

मज्जनम् । क्ली । स्नानं । जटा । मज्जायां ।
श.च. । [मि.मु.३ । भे.प.वा.३ ।

मज्जफलम् । क्ली । साज्जफलमिति प्रसिद्धं ब-

मज्जरः । पुं । तृणविशेष । मा.छू.३.३.५ । मं-
पवनां को कृत् । गुणाः — भुधुरः धनुदुग्धकरश्च ।
रा.नि.व.८ ।

मज्जसमुद्भवम् । क्ली । शुक्रे । हे.च. ।

मज्जा (न्) । पुं, स्त्री । इन्द्रादेरन्तःसारभागः ।
मा.३ । अम. । अस्थः शुद्धस्वहभागः । स च जा-
न्यस्थिमध्यगः तस्य कस्य पूरणम् । "स्वहोऽस्थुः श-
विरेव स्थात् स मज्जा कथिती भुवेः ।" भा.पाद-
दारीचि. । "अस्थि यत् स्वाग्निना पक्वं तस्य सारो
भवेदनः । यः स्वेदवत् पृथग्भूतः स मज्ज्यभिधी-
यते ॥" इति स्वरूपम् । मज्जस्थानं यथा — "स्थू-
लास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः ।" भा.

हतीया मेदीधरा नाम, मेदीहि सर्वभूतानामुह-
रस्थमग्नस्थिषु सहास्य मज्जा भवति । सु.शा.४.५ ।
अस्थिसारे । शीतिव मो.श. रा.नि.व.१.८. गणाः
— "यस्य यस्य फलस्वह वीर्यं भवति यादृशं । त-
स्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिष्टम् ॥" सु.म.
४.६.५ । मज्जगुणाः — "बलगुणरसज्ञासंश्लेष-
विवर्धनः । मज्जा विशेषतोऽस्याह बलकृत् स्वेहने
हितः ॥" च. । वातघ्नो पित्तकफघ्नकरो मांस-
तुल्यगन्धरूपा च । कुम्भीरमहिषमज्जगुणाः — म-
धुरा रंहणी बन्ध्या च । मज्जसस्त्रगुणाः — शैत्यमुष्ण-
त्वञ्च । राज. ।

मज्जा(नु)गतम् । क्ली । काण्डभग्ननामास्थि-
भङ्गरीये । "अस्थिवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जा-
नमुन्नस्यति ।" सु.नि.१.५.५ ।

मज्जाजः । पुं । भूमिजगुणनी । रा.नि.व.१.१ ।

मज्जामेहः । पुं । मज्जगतपमेहः । निदा. ।

मज्जारजाः । पुं । गुग्गुली । वै.निघ. ।

मज्जावहस्तातः । पुं । मज्जभातुवाहकना-
द्याम् । तस्य मूलम् अस्थानि सकथयथ । च.पि.
५.५. ।

मज्जारसः (सारः) । पुं । शुक्रे । रा.नि.व.
१.८ । सप्तलायाम् । धनशोदिदशम् । वै.निघ. ।

मज्जासारम् । क्ली । जातीफलः । रा.नि.व.१.२ ।

मज्जिका । स्त्री । लज्जणाब्दे । वक्रास्त्रियाम् ।
वै.निघ. ।

मञ्चकपत्री } स्त्री, क्ली । मुरपत्रासम् ।

मञ्चिपत्रम् (त्री) } रा.नि.व.१.० । गुणाः —
तिक्ता उष्णा पित्तला विषघ्नी कफवातज्वरकाश-
क्षभिघ्नी । वै.निघ. । [रा.नि.व.१.६ ।

मञ्चकाययः । पुं । मलिकायाम् । मल्कुणं ।

मञ्जरम् । क्ली । मुक्तायां । श.र. । तिलकवहं ।
श.र. । मञ्जरी । त्रिका. ।

मञ्जरिः । पुं । वल्ल्यां । अम. ।

मञ्जरी (कः) । स्त्री, पुं । गन्तुलयां । प.सु. ।
मुक्तायां । तिलकवहं । श.र. । तुलयां । रा.नि.
व.१.० । विजलतायाम् । अशोकवहं । वै.निघ. ।

मञ्जरीनमः । पुं । विसृते । वे.उ. । रा.नि.
व.६ ।

मञ्जा । स्त्री । इमे । ह्यायाम् । ऐ.च.० ।

मञ्जिः (ञ्जी) । स्त्री । मञ्जयी । चिका. ।

मञ्जिफला । स्त्री । कदलीठसे । चिका. ।

मञ्जिष्ठः (डा, ठिका) । पुं, स्त्री । (Rubia cordifolia. Syn. R. Mañjishthā.)

Indian madder. खनामख्यातलतायां । म-
छिष्टी । प.सु. । हिं व.स. मञ्जीठ, जिङ्गिनि ।

ते मञ्जिष्ठतीठी, ताम्रवल्ली । ता. मञ्जिष्टी । फा.

रनास । गुणाः—मधुरा कषाया उष्णा गुरुः व्र-

णसेहज्वरश्लेष्मविषनेत्ररोगघ्नी च । चोलयोजनी

कौञ्जी सिंहली चेति तद्भेदाः । एताः सर्वा हि

लोभेन गुणांतरा भ्रयाः । रा.नि.व.६ । सू.चि.१७

अ. च.द.वि.ज्व.चि.लाक्षादितैले । “मञ्जिष्ठा से-

न्दराकणो ।” पलाघातकामलासु हिता मूत्रस्त्रीती-

विशोधनी च । फलं यकदीपहरं मूलं चर्मविवर्ण-

ताहरं तिलकालकप्रच । कश्चिद्व्यगुणः ।

मञ्जिष्ठमेहः । स्त्री । पित्तजन्यमेहरीगे । अ-

थ रोगो मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं रं हति । सु.नि.६च. ।

मञ्जिष्ठायष्टतम् । स्त्री । शरीरव्रणधिका-

रेष्टतं । “मञ्जिष्ठो चन्दनं मूत्रं पिष्टा सर्पविषा-

चयेत् । सर्वेषामग्निदग्धानामेतोदपणमिष्यते ॥”

रस.र. ।

मञ्जिष्ठायतेलम् । स्त्री । क्षुद्ररीगाधिकारे

तेलम् । “मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टि-

कं । कर्षप्रमाणैरेतैस्तैलेष्य कड़वं पचेत् । आजं

पयसद्दिगुणं शनैर्भुङ्क्ष्वितिना पचेत् । नीलिकापिड-

काव्यज्ञानव्यङ्गादेव नाशयेत् ॥० श. ।

कल्पाय—मञ्जिष्ठा मधुकपयं (मडेल फूल) ला-

क्षा (नाश) मातुलुङ्गमूलं (टोबागूल) यष्टिमधु

प्र. २ तो. कागदुधं १ श. । रस.र. ।

मञ्जुगमना । स्त्री । हस्याम् । रा.नि.व.१८ ।

मञ्जुघोषः । पुं । कपोते । वै.निघ. । [१८ ।

मञ्जुपांठकः । पुं । शुकपक्षिणि । रा.नि.व.

मञ्जुलः । पुं । जलरङ्गपक्षिणि । मे. । तित्ति-

रपक्षिणि । हरिणभेदे । अञ्जीरवले । वै.निघ. ।

स्त्री । अञ्जीर । अञ्जीर । राज. । स्त्री । मञ्जि-

हायाम् ।

मञ्जूषा । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

मट्ट(ड)कः । पुं । शस्यविशेषे । गौडूया । जटा ।

मणिः (णी) । पुं, स्त्री । स्फटिकादिवने, म-

तादी । चिका. । गुणाः—“मणिरत्नं सरं श्रेष्ठं

कषायं स्वादु लेखनं । चतुष्टय-.....” राज. ।

अजागलसने । मे. । मिश्रायस्यो । सि.यो.मु.को.

चि. । अंशे, भागे । भा.म.१भ.मन्त्रीकृ.वि. । म-

णिवन्धे । ऐ.च. । योन्यभभागे । श.र. ।

मणिकण्ठः । पुं । चासपक्षिणि । वै.निघ. ।

मणिकाननम् । स्त्री । माने । कण्ठे । श.र. ।

मणिच्छिद्रा । स्त्री । मेदायां । प.सु. । रा.

नि.व.५ । महासेदाभ्याम् । मञ्जायाम् । वै.निघ. ।

नट्यभकौषधे । मे. । [व.१६ ।

मणितारकः । पुं । सारसपक्षिणि । रा.नि.

मणितुण्डः । पुं । लघायाम् । वै.निघ. ।

मणिपूरम् । स्त्री । चासाशयकुण्डे ।

मणिबन्धः । पुं । करसूत्रे । शेट्टर । क.वि. ।

रा.नि.व.१८ । भा.मन्त्री.चि. ।

मणिभावरः । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

मणिमयम् । स्त्री । सैन्धवलवले । रा.नि.व.६ ।

वै.निघ. चास.चि. शिलादयवले । [वै.निघ.

मणिमन्दिरम् । स्त्री । मुक्तागृहे । सिंधुकं ।

मणिरत्नम् । स्त्री । हीरके । वै.निघ. । [१९

मणिराग(ज)म् । स्त्री । हिङ्गुले । रा.नि.व.

मणिरामः । पुं । गन्धर्वसालाकपत्रे ।

मणिवरः । पुं । हीरकमण्यं । शेट्टर । भा.

मणिबीजः । पुं । दाडिमवले । रा.नि.व.११

जीरके । वै.निघ. ।

मणीचकम् । स्त्री । चन्द्रवर्णरौप्ये । टालि उ

पा । चिका. । पुं । चन्द्रकान्तस्यो । वै.निघ.

मत्स्यारङ्गपक्षिणि । मोज्जराडी भाषी । हारा ।

मणीवकम् । स्त्री । पुष्पे । ऐ.च. ।

मण्टपी । स्त्री । लुट्टीपोदिकायां । रा.नि.व.

मण्टूरम् । स्त्री । मण्डूरे । मण्डूत । वै.निघ.

मण्डः (कः) । पुं । वटकाकारावकजिपे

हिं मण्डा । यथा—“समितां मण्डयदाव्यं जलेनो

मण्डयेत् । अस्मात् वटकङ्कला पचैकपिपि नी
सम् । एलावङ्ककपूर्मरिचायैरलङ्कते । मण्ड-
कला सितापाके ततस्तत्र समुद्धरेत् । अयमका
॥ संसिद्धी मण्ड इत्यभिधीयते ॥” गुणाः—“म
ण्डानु हृदयो इत्यो बल्यः सुमधुरो युक्तः । पिता-
निलहरी बल्यो दीपाश्रीनां सुपूजितः ॥” राज.नि.
व.१७ ।

मण्डम् । क्ली, पुं । सार । पिच्छे । दध्याद्य-
करे । भाङ्, दध्नश्च ॥ राज.नि. । मण्डनि । मे ।

मण्डः । पुं । एरण्डश्च । प.सु. । यवादिसाधि-
तसिक्थकरहितद्रव्यविशेष । शङ्, भाङ् । “सि-
क्थकैरहितो मण्डः ।” स च चतुर्दशगुणास्मा-
धितः सिद्धः अथात् तण्डुलपरिमाणापिलया ऊन
विश्रगुणजले सिद्धः । “मण्डश्चतुर्दशगुणः ।” च.द.
व्व.चि. । “जले चतुर्दशगुणं तण्डुलानां चतुष्पलं ।
विपचैकद्रव्यमण्डः सभक्तो मधुरो लघुः । नीरे
चतुर्दशगुणं सिद्धो मण्डस्सिक्थकः ॥” प.प्र.२
ख. । गुणाः—“तण्डुलानां सिक्थहीना पेया चा-
प्रिदीपनी । शाङ्गिणी लघुशीता च पाचनी वा-
तलोमनी । धातूनाञ्च नाड्योनां मृदुत्वस्वेदकृन्म-
ता । लपाश्रमास्मरीपितातीसारकफदीपका ॥”
वै.निच. । अष्टगुणवारिसिद्धे मण्डे । स चाग्निमा-
न्ये हितः । सि.या.अग्निमा.चि. । गुणाः—“तु-
बाधनी वलितिशोचनश्रापप्रदः शोणितवर्द्धन-
श । चरापहारी कफपित्तहृता वायुं जथेदष्टगुणो
हि मण्डः ॥” राज.२५. । भेके । धून्के । शक्ते
भेदे । नि. । मण्डनि । सार । पिच्छे । ह.च. ।

मण्डकः । पुं । मण्ड । जातीपुष्पहवे । पिटक-
विशेष । हिं भाङ् । “वारिणा कीमलाङ्कला
समितां साधु मण्डयेत् । हस्तचालनया तस्या खी-
र्मी सख्यक प्रसारयेत् । अधीमुखघटस्थेतां विच्छ-
ताम्लपिबेहिः । मृदुना बज्जिना साध्यः सिद्धो
मण्डक उच्यते ॥ दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भ-
क्षयेन्नरः । अथवा सिद्धमासेन सतक्रवटकेन वा
... ॥” गुणाः—“मण्डको हृदयो इत्यो बल्यो क-
चिकरो मृदुः । पाकेऽपि मधुरो शाह्यो लघुर्दोषव-
यापहः ॥” भा. । लोभ्री — लेची ।

मण्डनः । पुं । मधुमाधवीलतायाम् । वै.निच.
२२. शूलूयादिचूर्णे ।

मण्डपः । पुं । माधवीलतायाम् । वै.निच. ।

मण्डपा । स्त्री । निषाभ्यां । राज.नि.व.१६ ।

मण्डपारोहः । पुं । सुखालो । राज.नि.व.७ ।

मण्डपी । स्त्री । सुद्रपवीपीदक्षा । कूटप्रथ
शूरे । राज.नि.व.७ ।

मण्डयन्तः । पुं । चने । उणा. ।

मण्डरी । स्त्री । सुधुरिकायाम् । हारा. ।

मण्डल(क)म् । क्ली । पिटकवन्मण्डलयुक्तच-
क्षुरोगे । उ.का. दाश । कौठरीगे । शीतपित्तरी-
गे । राज.नि.व.२० । मा.नि. । नवीनामण्डल्यं ।
श.च. । पुं । उददरीगे । सर्पभेदे । उभेऽङ्गे द्रव्य-
बन्धभेदे । “मण्डलं वेदनाकारं विदध्यादिति ल-
क्षणं ।” सु.स.१८५. । कुकुरे । तिका । अष्ट-
त्वारिंशद्विसेष । ४८ दिन । “मंस्थाय मण्डलं
पञ्चादके निष्काशयेत्ततः ।” अर्कचि. ।

मण्डलच्छदा । स्त्री । शुक्लपुनर्नवायाम् । वै.
निच. । राज.नि.व.५ ।

मण्डलपत्रिका । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

मण्डलपुच्छकः । पुं । तन्नामकप्राणहरको-
टि । सु.कल्प.८५. । ति हवे । वै.निच. ।

मण्डलशुक्लभाक् । पुं । आनारस इति ख्या-
मण्डलसन्धिः । पुं । कण्ठद्वयमेव क्लीमना-

लोप मण्डलाकारसंज्ञौ । सु.शा.५५. ।

मण्डला । स्त्री । कुमायाम् । शूठकुमाती ।
दृष्टायाम् । वै.निच. ।

मण्डलायम् । क्ली । मण्डलमिवायं यथ्यति ।
स्वनामख्यातपङ्कजलशस्त्रविशेष । लक्षणं यथा—
“पञ्चांगे मण्डलं वसङ्करसंस्थानमेव वा । मण्डला-
यस्य जानीयात्प्रमाणं पङ्कजलम् ॥” सु.स.८५. ।
ड. ।

मण्डली (दन्) । पुं । वटश्च । राज.नि.व.११ ।
सर्पे । तिका । गोनसर्पे । राज.नि.व.१८ । क-
णकलासे । ह.च. । विडाले । श.मा. । कर्कटे ।
भौमसर्पजाते । “ज्या मण्डलिनां भोगाः मण्ड-
ले विविधैश्चिताः । प्रांश्वो मन्दगमनाः...” वा.
उ.२६५. । वै.निच. । तद्वङ्गाः—“आदर्भमण्डलमेत-
मण्डलरक्तमण्डलचित्रमण्डलप्रयत्नोपपद्यमिन्द-

कगीनसङ्गगीनसपनससहापनसवैलपचकशिशुक-
नभुकपायकनुषपारावतहभाभरणचित्रकौणीपदा-
शेति । तद्वटलक्षणसाह - मण्डूलिदृष्टस्य प्रथमे वे-
गे रक्तं दुष्टं पीतीभवति । तेन च पीताङ्गता दा-
हस्य । द्वितीये श्वययुः । तृतीये दंशपरिक्रीदादयः ।
चतुर्थे ज्वरो दाहस्य । पञ्चमे सर्वशरीरदाहस्य भ-
वति । वा.उ.३६अ. । स्त्री (लौ) । दूष्वायां ।
हारा । प्लवङ्गमायां । गुड्याम् । वै.निघ. ।

मण्डा । स्त्री मेघिकायां । प.सु.। मये । हारा ।
आमलक्याम् । मे. ।

मण्डूकः । पुं । भेके । वाङ् । स अष्टविधः—
क्षण-सार कुहक हरित रक्त-यववर्णाभ-भृकुटी-की-
टिका इति । तदंशे दंशकण्डूः पीतफेणामस्य ।
सू.कल्प. २७. । पृथुशिश्वस्याणाकवले । वृष्टि-
टि.श्री.पा.साह । रा.नि.व.८ । पुण्डरीकवले । शु-
७.३.३. । वै.निघ. । मण्डूकपण्याम् । शूलकुण्डि ।
भेय.च.पि.चि.चुधावतोयुष्यां । अश्वस्य खुरतलप्र-
देशे । ज.द. ।

मण्डूकता (तापः) । स्त्री, पुं । अश्वस्य पा-
दरोगविशेषः । खल्वणं यथा—“मण्डूकतापी मण्डू-
क्यां प्रणन्याश्वस्य जायते । अभिघातसमुत्पन्नं दुष्टक-
र्मकेन च ॥” ज.द.३६अ. ।

मण्डूकपर्णः । पुं । श्याणाकवले । अम. । पा-
टलावले । वै.निघ. । शोणके । मे. ।

मण्डूकपर्णी । स्त्री (Hydrocotyle Asi-
atica) Asiatic Penny wort. खनाम-
ख्यातशार्क । शूलकुण्डि, शालकुनि । हिं खलख-
डि, ब्रह्ममाण्डूकी । तं मण्डूकपर्णी । ता. वल्गरी-
की । वग्. ब्रह्मी । रा.नि.व.२३ । गुणब्राह्मीस-
दृशो । गुणाः—काष्ठघ्नो स्नादुपाकरसा हिमा-
च । राज.३५. । भेष. । महाभवेय्यां । अस्य पत्रं
वृष्टे उपदेशे च परमहितं । चर्मरोगे नाडीव्रणे
च हितम् । दृष्टफलम् । मज्जिभायां । रा.नि.व.६।
२२ । च.म.४अ. । आदित्यभक्त्यायाम् । रा.नि.व.
४।२३ । पृथुशिश्वस्याणाकवले । वृष्टि-
टि.श्री.पा.साह । रा.नि.व.८ । शालपण्याम् । पाट-
लायाम् । वै.निघ. । ब्राह्मी । ज्यौ. भा.क. । भा.
उ.रसायने । “मण्डूकपर्णीः स्वरसः । तदभावे
मज्जिभा याया ॥” ब्राह्मीभेदे । सु.चि.८अ. ।

मण्डूकमाता । स्त्री । ब्राह्मीपुत्रे । रानि.व.
५ ।

मण्डूका । स्त्री । मज्जिभायां । श.सा. । मण्डू-
कपर्ण्यां । शूलकुण्डि । प.सु. । आदित्यभक्त्यां ।
वृष्टि.टि.श्री.पा. । रा.नि.व.४ ।

मण्डूकी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । शूलकुण्डि-
र.मा. । आदित्यभक्त्यां । रा.नि.व.४ । ब्राह्मी-
पुत्रे । रा.नि.व.५ । जलशक्तौ । सू.चि.१५.
अश्वस्य खुरतलभागे । ज.द.२अ. । भेकपत्रां ।

मण्डूरम् । स्त्री, पुं । लोहमले । मधुरा-
सु. । अस्य करणविधः—“अलाङ्कारिधेमेत् कि-
लोहजं तद्वर्षा जले । भययेत्ततस्तत्र सप्तश-
पुनः पुनः । चूर्णयत्वा ततः कार्यैर्द्वयुषे सि-
न्धोद्वे । आलोष्य भजयेद्द्वौ मण्डूरं जायते
रम् । धत्तौहे यद्गुणः प्रोक्तः तत्किं चापि त-
था । शर्ताहेमुत्तमं किं । मयवाशोतिशार्किक-
अधमं षष्टिवर्षेयं ततो हानिं विधायमम् ॥”
चि.७अ. ।

मण्डूरवटकः । पुं । मण्डूरीणि औषध-
“विफलाचूषणं मूलं विष्टुहं अश्वचिकी दा-
त्यक् मालिका धातुः य.श्री. देवदाक च । ए-
न्दिपलिकान् भागान् चुण्णं कृत्या पृथक्
था । मण्डूरं दिग्गुणं चुण्णं तमज्जनसि-
गोमूत्रेऽष्टगुणं पक्ता तस्मिन् रततः उद्ध-
रसमान् कृत्वा वटकांस्तान् ग्रन्था उपयुज्य
तन्नेष ॥” च.चि.२० ।

मतङ्ग(रा)जः । पुं । हलिनि । अम. ।

मतिः । स्त्री । वती । अम. । इच्छायाम् ।
शार्कविशेषः । शब्दशक्त्यै अजयपालः ।

मतिदा । स्त्री । शिशुडीपुत्रे । रा.नि.व.४
ज्योतिषतोलतायां । आ.नि.व.३ ।

मतिविभ्रंशः । पुं । बुद्धिवैपरीत्ये । श.र.

मतिविभ्रान्तिः । पुं । उन्मादरोगे ।
नि.व.२० ।

मत्कु । पुं । मत्कुण्डे । छात्रलोका । श.सा.

मत्कुण्डः । पुं । कीटभेदे । छात्रलोका ।
नि.व.१६ । नारिकेलं । अस्मशुपुच्छं । मे. ।

विधिः। वै.निघ.। स्त्री। केशरहितस्त्रीयोनौ। श.
र.। [श.भा.]

मत्कुण्डारिः। पुं। शण्डवत्। भद्रायां। मित्रि।

मत्तः। पुं। धूलवत्। रा.नि.व.२०। को
किलि। सहिष्ये। रा.नि.व.१६। वि। उन्मते।

मत्तकाग्निनी। स्त्री। उन्मत्तस्त्रियां। अम.

मत्तकीशः। पुं। हलन्ति। श.भा.।

मत्तवारणम्। स्त्री। पूगफलचूर्णं। श.भा.।
कुन्दवत्तवती। कूटपुष्पा। (व.३)। मे.। पुं।
मत्तहलन्ति। [याम्। मित्रि। वै.निघ.]

मत्ता। स्त्री। मये। रा.नि.व.१४। विजया

मत्ताख्यः। पुं। कीकिलि। वै.निघ.।

मत्सः (त्यः)। पुं। जलवरजन्तौ। भा.। ते
बहुविधा नामाज्ञातीयाश्च। यथा—“रहितो म
र्गो भीरुबालको वर्वरस्यथा। कागलो रक्तमख्यो
ऽथ सहिष्यश्चिन्तौचिमः। वातुकः खलभीसा च
ज्येष्ठा गर्भविषादयः।” तेषां विशेषाः पथ्ये स
ग्याः। साधारणतो मत्स्यमांसगुणाः स्निग्धम्
उष्णं गुरु रक्तपित्तजनकं वातहरञ्च। “निःशल्का
निन्दिता मत्स्याः सर्व्वे शल्कयुता हिताः। वपु
स्थैर्यकरा धीर्यबलपुष्टिविहङ्गाः॥ ऋदकुल्या
जलनिधिमर्भरतङ्गागवापीजले च यं मत्स्याः। ते
तु जडा, नादिया यथोत्तरलघूत्तरान् नादियाः॥
जाराख्यमत्स्या गुरवोऽसदाहृदा विष्टभदानि लव-
णान्मुजाताः। तेनान्यजाः स्वादुजलस्थिता अपि
ज्येष्ठा जडानिऽपि यथायुतानिमान्॥” रा.नि.व.
१७। “नादिया मधुरा मत्स्या गुरवी सारुताप
हाः। रक्तपित्तकराथोष्णाः वृथाः स्निग्धान्यव
र्चसः। कषायानुरसाक्षिषां शय्यभवालभोजनाः।
सरलङ्गागसभूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः। म-
हाऋदेषु शलिनः स्तल्पेऽभ्यस्यबलाः स्मृताः॥” तेषा-
मन्यानि लघ्वलावौष्ठरकौष्ठौ गुणोत्तरी। स्निग्ध-
त्वात् स्वादुपाकत्वाच्चोषोष्णा गुणोत्तराः। नादिया
गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यधारिणः। सरलङ्गा-
गजानान् विशेषेण शिरो लघु। अदूर्गोचरा य-
ष्माणसादुस्सोदपानजाः। किञ्चिन्मुक्ता शिरोदिश-
मन्थं गुरवस्तु ते। अधस्ताद्गुरवो ज्येष्ठा मत्स्याः
सरसिजाः स्मृताः। उरीविचरणासिषां पूर्व्वमङ्गं

लघु स्मृतम्।” स.स.४६अ.। महासकागुणाः—
“महाप्रमाणा गुरवः शरत्का बहवर्चसः।” लुद्र-
मसागुणाः—“लुद्रमस्यान्तु लघवः शाहिणी यङ्ग-
णीहिताः। कृष्णमसा लघुस्निग्धा वातघ्ना बहि-
वर्चनाः।” पाण्डुरागमसागुणाः—“पाण्डुरा दीघ-
लाः स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्चसाः।” क्रिन्नशक्मसा-
योगुणाः—“कषिता दीघला मत्स्याः शक्का विष्ट-
भिदुर्जराः” लवणयुक्तमसागुणाः—“लवणै-
स्ताडिता मत्स्याः कफपित्तकराः सराः॥” सा
सुद्रमोन्गुणाः—“सामुद्रा गुरवो वृथाः स्निग्धोष्णा
वातनाशनाः। पित्तलान् विशेषेण सांसाशिलाह-
लावहाः।” जम्बीररसयुक्तमसागुणाः—“दग्धम-
स्यान्तु जम्बीररसाज्ञा वातनाशनाः। मधुरा रीच-
नी हृथी हंङ्गणी बलवहेनः।” सलीलितमत्स्य-
गुणाः—“भार्दकीः कटुतैल्लेन सद्यः सलीलितो भ-
वेत्। स स्वादुः कफवातघ्नः शक्ली बलवहेनः।”
मत्स्याख्यजनगुणाः—“व्यञ्जनं शाकमत्स्याख्यं हृथं
वृष्यञ्च पुष्टिक्तम्।” मत्स्याघण्टगुणाः—“मत्स्याघ-
ण्टो बलकरी वातघ्नी रीचनः परः॥” राज.२५.)

मत्स्यगघण्टः। पुं। मत्स्यशक्ली। मत्स्य-
व्यञ्जनभेदे। भा.८३तृ. यष्टि। श.च.। See मत्स्याः।

मत्सरः। पुं। मलिकायां। विका.।

मत्स्यकाली (ठी)। स्त्री। उपोदिकायाम्।
वै.निघ.। [३। जटा.]

मत्स्यगन्धः। स्त्री। जलपिप्ल्यां। रा.नि.व.

मत्स्यगन्धिः। स्त्री। मत्स्याद्याम्। [३।
भा.। (का)। गुकनासायाम्। वै.निघ.।

मत्स्यघण्टः। पुं। व्यञ्जनविशेषः। भा.८३तृ
यष्टि। श.च.। See मत्स्याः।

मत्स्यगण्डिका (गडी)। स्त्री। गुहकृतमिष्ट-
द्रव्यभेदे। मि.३वि. नवा.९। शर्करायां। रा.नि.
व.१४। भा.९७३। “इली रमो यः संपको
घनः किञ्चिद्व्यान्वितः। मन्दं यत् स्यन्दते तस्यान्
तन्मत्स्यगण्डी निगद्यते।” गुणाः—“मत्स्यगण्डी भेदि-
नी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा। मधुरा हंङ्गणी
वृथा रक्तदीपापहा स्मृता॥” भा.। मत्स्यगण्डि-
कावृष्टशर्कराविमलजान्ता उत्तरीसर्प शीतस्निग्ध
गुरुमधुरतरा भवति। सु.गु.४५अ.।

मत्स्याण्डीफलितम् । स्त्री । खट्टीशकं रायाम् ।
वै. निघ. ।

मत्स्यानाशकः (नाशनः) । पुं । मत्सार-
क्षपनिषि । माछत्राडा पोथी । कुररपचिणि ।
त्रिका । छे. च. ।

मत्स्यपित्तम् । स्त्री । मीनपित्ते । माछत्र पि-
उ । तच्छुद्धिः — “मत्स्यादिपित्तं संशुष्कं निम्बद्रा-
वैर्विभावितं । दिनानां शुद्धिमायाति सखं गुरुवचो
यथा ॥” सा. कौ. । [रा. नि. व. ६ ।

मत्स्यपित्ता । स्त्री । कटुरोहिण्यां । कट्टेकी ।

मत्स्यपुटपाकः । पुं । पुटेन मत्स्यापाकमर्दे ।
तत्पापनं दम्भमत्स्यतुल्यमेव । [रा. नि. व. ६ ।

मत्स्यभि(वि)न्ना । स्त्री । कटुक्वाम् । कट्टेकी ।

मत्स्यभिदिनी । स्त्री । कटुकायां । रा. नि. व. ६ ।

मत्स्यरङ्गः (ङ्गः, कः) । पुं । जलकाके ।
माछत्राडा । हारा ।

मत्स्यराजः । पुं । रोहितमत्स्ये । त्रिका ।
“मत्स्यो रोहितः श्वेतः शुक्लश्च विशेषतः । मत्स्य
राज इति प्रोक्तः ॥” रस. चि. ८४. ।

मत्स्यर्कः । पुं । शफरीमत्स्ये । च. शा. ८४. ।

मत्स्यवेधनी । स्त्री । मीनरङ्गी । माछत्राडा ।
जटा । वडिशे । श. र. ।

मत्स्यगकलम् । स्त्री । मीनशल्के । मत्स्यवर्ध-
णि । भा. म. कुल. चि. । स्त्री । कटुकां । भा. म. १ भ.
चित्तमम. ज्व. चि. । “सर्वीकामरदाकमत्स्यशकला ।”

मत्स्यसन्तानिकः । पुं । मत्स्ययज्ञनभेदे ।
यथा — “दग्धेऽङ्गारे सलवणी वेशवारैरुपभक्तः ।
साद्रकः कटुतेलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥” श.
च. ।

मत्स्या । स्त्री । कटुक्वाम् । वै. निघ. ।

मत्स्याङ्गी । स्त्री । गण्डदूल्यायाम् । रा. नि. व. ८ ।
हिलमोचिकायां । शिदक्ष । त्रिका ।

मत्स्याण्डम् । स्त्री । मीनाण्डे । माछत्र डिम ।
गुणाः — “मत्स्यकूर्मखगाण्डानि स्वादुवाजीकराणि
च । कटुपाकानि रुष्णानि वातघ्नैश्चकराणि च ॥”
रा. ज. १५. ।

मत्स्यादनी । स्त्री । जलपिपल्यां । रा. नि. व.
४ । सूक्ष्मलायाम् । मत्स्यात्याम् । शिदक्ष । काक-
माच्याम् । गण्डदूल्यायाम् । मत्स्यूक्वाम् । रा. नि. व.
२३ । [त्रिका. ।

मत्स्याशनः । पुं । मत्स्यरङ्गे । माछत्राडा ।

मत्स्याचकम् । स्त्री । ब्राह्म्याम् । पत्राङ्गच-
ने । भा. म. ४ भ. बाल. चि. । “मत्स्याचकं शङ्ख-
पथी ॥” सु. शा. १० च. । पत्तूर । वा. उ. ३८ च. ।

मत्स्यात्रिका । स्त्री । गण्डदूल्यायाम् । वै.
निघ. ।

मत्स्याची । स्त्री । हिलमोचिकायां । शिदक्ष-
भाक । डिं मछेच्छी, मछरिया । मं जलब्राह्म ।
र. मा. । त्रिका. । सोमलताविशेषे । गुणाः —
शीतला रुच्या व्रणक्षयघ्नी च । रा. नि. व. ५ । “म-
त्स्याचो याहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास्त्रित् ।
लघुलित्ता कषाया च स्वादौ कटुविपाकिनौ ॥”
भा. गु. व. । काकमाच्यां । रा. नि. व. ४ । गण्डदूल्या-
यां । रा. नि. व. ८ ।

मत्स्यी । स्त्री । जटामांस्यां । वै. निघ. २ भ. वा-
व्या. चि. शतावरीतैले । स्त्रीमत्स्यनाम् । व्याक. ।

मत्स्यौदनम् । स्त्री । मीनपक्षभक्ते । माछत्र
पोगाड । गुणाः — “मत्स्यौदनं कफकणं विदीप-
करणं तथा । अग्रमान्द्यकरं प्रोक्तं चतुरैर्मत्स्यभ-
क्तैः ॥” वै. निघ. । [मद. । र. मा. ।

मथः (नः) । पुं । अग्रिमन्थवत् । श्रमिति ।

मथितम् । स्त्री । वस्तुपूतमिर्जालदं । अम. ।
भा. म. । १ भ. अ. सा. चि. गङ्गाधरचूक । “धूर्णं म-
थितममेतम् ॥” केवलं मथितदधि । “तत् केव-
लम् मथितं सुनयो वर्द्धते ॥” प. प्र. ३ ख. । गुणाः
— श्लेष्मवातघ्नं । रा. नि. व. १५ । कफपित्तघ्नं रोचनं
घातुपृष्टिकरञ्च । राज. २५. । [हकारे ।

मथुरानाथः । पुं । वेद्यासुतलहरीनामसंय-

मदः । पुं । स्रगनाभौ । भृगुनाभिः । रा. नि. व.
१२ । See कनूरी । च. द. वा. व्या. चि. अष्टादशश-
तिकमहाप्रसारणोत्तैले । मत्ततायाम् । “पूगकीद्रव-
धनूरभञ्जणादिव मत्तता ।” भा. म. १ भ. ज्व. चि. ।
“सूक्ष्मादाहो मदक्षया ।” सा. नि. मये । छे. च. ।

मदकरः । पुं । धूलूरुहवे । स्त्री (रा) । घात-
कीहवे । (री) सुरायाम् । वै.निघ. ।

मदकददुमः । पुं । तालहवे । वै.निघ. ।

मदगन्धः । पुं । सनपणहवे । छातिमग्रीह ।
रा.नि.व.१२ । स्त्री । सतसीनुपे । मणिनाग्रीह ।
प.सु. । मये । रा.नि.व.१४ ।

मदगमनः । पुं । मरिचि । वै.निघ. ।

मदघ्नी । स्त्री । उपोदिकायां । पूं हेगाह । प.
सु. । नागदमन्या । रा.नि.व.४ ।

मदद्रुः । पुं । माड इति कीडणदेशप्रसिद्धि ह-
वे । रा.नि.व.६ ।

मदनः (कः) । पुं. स्त्री । (Randia dume-
torum. Syn. Posoqueria dumetor-
um or R. longispina.) सुचक्रन्दहवे । स्व-
नामख्यातहोनगस्वर्गोयववे । मयनाग्रीह । हिं
मदनफल. करहर । ते वमलकडिमिचैट्ट. मख-
चैट्ट. लङ्गचैट्ट. उन्मत्तचैट्ट. उत्. पातर । ता.
मदुकरय । नेपा. मैदल । पञ्जा. मिण्डकोल ।
मं मणाहल । कं गेल । गुणाः -- कटुतिक्ताणः क-
फवातघ्नघ्नः शोफघ्नः वामनश । रा.नि.व.८ ए-
तत्फलं वामनम् अथान्त् अपक्वपित्तशेषाणौ कडे
नयेत् । मसरं । जटा. । अडोन्नहवे । अटकाड
ग्रीह । रा.नि.व.६ । वकुलहवे । धूलूरुहवे । रा.
नि.व.१२१ भा. ४ ख. जाल्यादितैला । सिकथके ।
रा.नि.व.१३ । काकि । शल्ये । कौषामि । मानके ।
कुटजहवे । रा.नि.व.२१ । कौशातक्याम् । सरल-
काष्ठे । वै.निघ. । कुन्दपुष्यहवे । (कः) दमनकह-
वे । दाना । रसा. । च.द.वा.व्या.चि. "मांसो-
सुरामदन ।" जीरिणीहवे । कपोते । वै.निघ. ।
मण्डलिसर्पविशेषे । सु.काव्य.४५. । वसन्ते । मे. ।
माषे । छे.च. । खदिरहवे । श.च. । [११]

मदनकाकुरवः । पुं । पारावते । रा.नि.व.

मदनकीद्रवः । पुं । लणधान्यविशेषे । मदन
वास । च.द.पाता.चि. । "मदनकीद्रवजम्" ।

मदनपाठकः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१६ ।

मदनफलम् । स्त्री । मदनहलफल । मयना-
ग्रीह ।

मदनमञ्जरी । स्त्री । जिह्वियाम् । वै.निघ. ।

मदनमृगः । पुं । कलूरीमृगे । वै.निघ. ।

मदनमोदकः । पुं । बाजीकरणधिकारि मी-

दकः । पाठः -- "चैलोक्यविजयापन्नं सर्वज्ञं छत-

भर्जितं । विकटु विफला कुणं शटो सैस्वधाव्यकं ।

शङ्गी तालीशपवच कटफलं नागकिशरं । यमानौ

चाजमोदा च यष्टीमधुकरैव च । मणौ जीरकधुम्भ-

च मृहौला भर्जितं कियत् यावन्त्येतानि चूर्णाणि

तावदेव तटीषधं । तावन्त्येव सिता देया यावन्त्या

याति बन्धनम् । छतेन मधुना मिथं मोदकं परि-

कल्पयेत् । त्रिसुगन्धिसमायुक्तं कर्पूरेणाधवासयेत् ।

स्थापयेद्वृत्तभाण्डं तु शीमन्मदनमोदकम् ॥" जि-

कटु. विकला, कुडु, शङ्गी, येकतलवन, मणिना,

कौकुडाशुग्री, तालीशपत्र, कटफल, नागेश्वर,

यमानौ, वनयमानौ, यष्टिमधु, मणि, शङ्गीता,

कृष्णश्रीता, अष्टाङ्क चूर्णमभागा । त्रैयत् छ-

च्छिन्त मणौख मिफिचूर्णं कि मल्लुगिमान ।

मृदुमग्रीह-ममानं छिनि । घृत ५ मधु ३ तत

दितेव याष्टाट्ट मणिदिक वाक्का वाश । अन्थी म-

हामदनमोदकः -- चैलोक्यविजयापन्नं सर्वज्ञं छत-

भर्जितं । समं शिलातले पश्चात् चूर्णयेदतिचक-

रम् । शतावारोजयैव विदारीकन्दं रजः । ब-

लातिबलयायैव मूलनन्कलजं रजः । गोसुर-
यावीजाद्रजो वानरवीजतः । एतदेकीकृतं याव-

च्छतावय्यादिजं रजः । तन्मात्रतुर्गुणं कार्यं चै-

लोक्यविजयारजः । स्वरसेऽथ शतावय्यां विदा-

य्याः स्वरसे तथा । पयसाथ समं तन्निम्नं गोलये-

च्चूर्णमस्यम् । गोलयित्वा सितायैव शकचूर्णाश्च

तुर्गुणा । पचयेद्वह्निर्वा वेद्यो मन्दमन्देन वाञ्छना ।

ततः पाककसं दृष्ट्वा शृङ्गासितं तिलं । बुद्धा-

वतारितं दद्यान्मोदकार्थं भिषग्वरः । विकटु

त्रिसुगन्धस्य सैस्ववं सधनोयकं । जातीकोफलस्यैव

बालकं जीरकवधं । शटो कुन्दकुर्वीटय सुभा

मधुरिका मुरा । मांभी तालीशपवच एवं वारिन्द्र-

मैव च । यन्त्रिपर्णं शिवा चैव तथैव शतपुष्पिका ।

चविका देवदाक्य समिधश्च लवङ्गकं । सरलः

शैलजयैव सर्वसंताहचूर्णयेत् । अथ यड्ज्जने युक्तं

द्रव्यं तद्रसहृदयं । भर्जयित्वा कृतं चूर्णं शकचूर्णस्य

पादिकं सैस्ववं स्वादुताद्यैस्वं देयं कटुकमैव च ।

ततः सुमिलितं कृत्वा मोदकं परिकल्पयेत् । भूय-

স্বিজাতকে চুণে চুণে বাষ্পয়িতব্য। জীটঘোমী
দকানিতাম্ সিদ্ধার্থানশেষমহয় ॥” শতাবরীচ
৭, ভূমিকৃষ্ণাণ্ডচূর্ণ, তেলাড়ার মূলচূর্ণ, গোর-
ক্ষাকুলিয়ার ডালচূর্ণ, গোক্ষুরবীজ চূর্ণ, কু-
লোথাড়ার বীজচূর্ণ, আলোকুম্বী বীজ চূর্ণ, প্র-
ত্যেকে সমভাগ মিলিত ২ প.। সূতভজ্জি-
ত সবীজ দ্রিকচূর্ণ ৮প. শর্করা ৩২ প.। পা-
কার্থ—শতমূলীরস, ভূমিকৃষ্ণাণ্ডরস এবং চুর্ণ
প্রত্যেকে ৮প. (মতান্তরে চুর্ণ ১৬প.) এক-
ত্র গুলিয়া পাক করিবে। পাকসিক হইলে
নাশাইয়া, তাহাতে রুক্ষতিল চূর্ণ ২ প. প্র-
ক্ষেপণ বিকটু শুভ্রক তেজপত্র এলাচিচ,
নৈকব, পনিয়া, জায়ফল, জয়িছী, বালা
জীরা, রুক্ষজীরা, শণি, কুম্ভকথাণি, মূতা,
মটরী, মুরানাসনী, জটামারসী, ভালাশপত্র,
তেজপত্র, পটাশাভা, গুণ্ঠেলা, হরীতকী,
শুল্কনা, চিট, দেবদারু, প্রিয়ঙ্গু, লবঙ্গ, মরল
কাষ্ঠ, শৈবলজ। ইত্যাদির মধ্য যেরূপ দ্রব্য
ভজ্জনোচিত, গন্ধাক্রিয় জন্ত তাহা ভজিয়া
চূর্ণ করিবে। এই মরল দ্রব্য চূর্ণ প্রত্যেকে
সমভাগ মিলিত ২ প.। দৈক্ষক ও বিকটুচূর্ণ।
যে পানিরমাধ্যম দ্বারা হইয় যাই, সেই পরিমাণ
বিশদচনা করিয়া দিতে হইবে। মৌদিক
প্রস্তুত হইলে সেই মৌদিক বিকটু ও বি-
জাতকচূর্ণ আয়োজিত করিয়া ভাজি তু-
লিয়া বহুদে।। রস.২। [বৈ.নিঘ.]

মদনমৌদনী। স্ত্রী। গন্ধিকারিকায়াম্।

মদনরিপুঃ। পুং। মদনফলি। বৈ.নিঘ.

মদনশলাকা। স্ত্রী। সারিকায়াম্। কা-
মোন্মাদকৌষধে। ত্রিকা। কৌকিলায়াং। শ.২.

মদনসারিকা। স্ত্রী। সারিকায়াম্। শা-
নিক পাত্ৰী। জটা। [যাম্। ছে.ব.]

মদনা। স্ত্রী। কল্যায়াম্। ধাতক্যাম্। সুরা-

মদনাঙ্কুশঃ। পুং। শিশি। ত্রিকা। নলি।
বৈ.নিঘ.। [প.মু.]

মদনাযজঃ। পুং। কৌটবধান্যে। কদোধান্য।

মদনাযুধম্। কী। যোনী। শ.ব.। কাম-
বাহুধে। রা.নি.ব.৪।

মদনালয়ঃ। পুং। স্ত্রীযোনী। পদ্মে। বৈ.নিঘ.

মদনাঙ্কঃ। পুং। মদনবলি। রা.নি.ব.৮।
স্ত্রী। (হা)। অচোটবলি। বৈ.নিঘ.

মদনী। স্ত্রী। মিথকায়াং। মেতি। প.মু.
কল্যায়াম্। মৃগনাভি। রা.নি.ব.১২। মধে। রা.
নি.ব.১৪। ধাতকীবলি। অতিমুক্তকে। রা.নি.ব.
১০।

মদনীয়হেতুঃ। পুং। ধাতকীবলি। ধাই কু-
লের গাছ। বা.ম.১১। অ.প্রিয়ঙ্গুদিব.। “পুত্রাগ-
শ্রীত মদনীয়হেতুঃ।”

মদনীয়া। স্ত্রী। মল্লিকাবলি। বৈ.নিঘ.

মদনচ্ছাফলঃ। পুং। আম্রবলি। রা.নি.ব.
১১।

মদমজ্জিনী। স্ত্রী। শতমূল্যাম্। শ.ব.

মদমত্তঃ। পুং। মহাকরণবলি। বৈ.নিঘ.

মদমাড়িনী। স্ত্রী। কৌকুণদেশে গণিকারী-
নামপ্রসিদ্ধে পুষ্পবলি। রা.নি.ব.১০।

মদ্যন্তিকা (স্ত্রী)। স্ত্রী। নবমল্লিকায়াং
কাঠিমানিক্য। র.সা.। ত্রিপুরমল্লিকায়াং। প.ম.
মেষ.চতুরী.চি.মহানীলতৈল। চ.দ.২.পি.বি.।
বা.চি.২.৩।

মদ্যন্তু। কী। মদ্যে। ম.

মদরোগঃ। পুং। মদাত্ম্যরোগে। রা.নি.ব.২০।

মদব্যাদিঃ। পুং। পানাত্ম্যরোগে। রা.নি.ব.
২০। [১৫]

মদ্যাশকঃ। পুং। উপাদিকায়াম্। রা.নি.ব.

মদ্যগুহঃ। পুং। জানীফলবলি। বৈ.নিঘ.

মদসারঃ। পুং। তুলসী। রা.নি.ব.৮।

মদস্থানম্। কী। সুরাপানস্থানি। ত্রিকা।

মদহস্থানিকঃ (নী)। মহাকরণবলি।
উত্তর কতক। রা.নি.ব.৮।

মদহেতুঃ। পুং। ধাতকীবলি। বৈ.নিঘ.

মদা। স্ত্রী। ধাতকীবলি। বৈ.নিঘ.অ.সা.চি.
শুল্কীচুর্ণে, কটজচুর্ণে। যছণী.চি.পাঠাচি.চুর্ণে।
কল্যায়াম্। মৃগনাভি। চি.ক.ক.মদ.২.চি.।

মদ্যব্যঃ। পুং। তালবলি। কদম্ববলি। রা.

व. १। आसवले । रा.नि.व.११ । स्त्री । लोहि-
मण्ड्याम् । त्रुणैः । श.च. ।

दातुः (त्ययः) । पुं । पानात्ययरीने । त-
निदानादिकं यथा — “ये विषस्य गुणाः प्रोक्ता-
ऽपि मध्ये प्रतिश्रिताः । तेन मिथोपयुक्तेन भव-
यो मदात्ययः । किन्तु मयं स्वभावेन यथैवात्र
था कृतम् । अयुक्तियुक्तं रीगाय युक्तियुक्तं यथा-
तम् । प्राणाः प्राणश्चतामसं तदयुक्त्या हिनस्व-
न् । विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ।
अग्निना माचय्या कालं हितैरद्वैतैश्चालम् । प्रहृष्टो
ऽपि वैभवाय तस्य स्यादस्वर्गोपमम् । अग्निमेतदग्ने-
ऽसि मे भवत्येव सह सतिता । भवेदायुःप्रकाशाय
लायीपचयाय च । कायसा मनसस्तुष्टिभोजी-
वक्रम एव च । विषिवत् संशयाने तु मये सन्नि-
हिता गुणाः ॥ वृद्धिस्मृतिप्रोतिकरः सुखय पा-
नान्निद्रातिवर्द्धनय । संपाटगीतस्वरवर्द्धनश्च प्रो-
क्तातिरस्यः प्रथमो मदी हि ॥ अत्यक्तवृद्धिस्मृति-
प्रतिवचः सोम्यतत्त्वोक्तातिरप्रशान्तः । आलस्य
नद्राभिहृती मृदुय मध्येन मतः पुरी मदीन ॥ ग-
च्छेदगस्यात्र गुणं मयेत् खाददभित्याणि च नष्ट-
रमः । ब्रूयान् गुणान् हिदि स्थितानि मदी तृतीये
रुपयोऽस्तन्तः ॥ चतुर्थे तु मदी मृदी भद्रदाजिव
निकृषः । कायाकार्यविभागशः स्तादयपरी-
यतः । को मदी ताड्य गच्छेदग्यादमित्वा चापरम् ।
इन्द्रोपमिवामृदः कालारं स्वयः कृती ॥ निर्भ-
क्तमैकान्त एव मयं निवेद्यमाणं मनुजैर्न भियं ।
आपादयेत् कष्टतमान् विकारान् आपादयेत्चापि
शरीरभेदम् ॥ कृतेन भीतेन पिपासितेन शोका-
भितर्केन बुभुक्षितेन । व्यायामभाराश्रपरिचतेन
वेगावरीधाभिहृतेन चापि । अत्यस्वभावावतर्ताद-
रणं सांज्ञोपयुक्तेन तथा क्लेन । उष्णभितर्केन च
संशयमानं करोति मयं विविधान् विकारान् । पा-
नात्ययं परमदं पानाजोषमथापि वा । पानविष-
मसुखं तेषां वत्याभि लक्षणम् । हिक्काशसशि-
रःकम्पपाशं ग्लुप्रजागरीः । विद्याहृदप्रलापस्य बाह-
प्रायं मदात्ययम् । दृशादाहृज्वरस्वेदमोहातिसा-
रविषमैः । विद्याहृदितवर्णस्य पिपप्रायं मदात्य-
यम् । कर्दारीचकहृन्नासतन्त्राक्षैर्मित्यगौरवैः । वि-
द्याक्षीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् । ज्ञेश्वर-
दीपज्वापि सर्वैर्लक्षैर्मदात्ययः ॥” मा.नि. । तत्र

सन्निपातजमदात्ययो दशमदः । यथा — “उत्कर्षेण
यदालेको मध्येन ही तदा हिमः । उत्कर्षेण यदा
ही तु मध्येनैको द्वितीयकः । एको मध्येन दीषः
स्यात् तावत्येन तृतीयकः । उत्कर्षेणैक एव स्यात्
अत्येन ही चतुर्थकः । उत्कर्षेण यदा ही तु अत्ये-
नैकष पञ्चमः । एकोऽत्येन तु मध्येन ही दीषा-
विति षष्ठकः । उत्कर्षेणः समस्ताः सूर्येवं भवति
सप्तमः । मध्येन सर्वेऽपि यदा तदा भवति चाष्ट-
मः । अत्येन सर्वेऽपि यदा तदा तु नवमः कृतः ।
अत्येनैकलरामन्यो मध्येनैक इति स्फुटाः । सन्नि-
पातस्य मुनिना दश भेदाः प्रकीर्तिताः ॥” वा.
चि. ७५. । [गज। विश्व. ।

मदारः । पुं । शूकरे । सगनामी । वै.निच. ।

मदार्मदः । पुं । फलिकमस्य, राशयीयम-
त्यस्य । कजुरे गांश्च । विका. ।

मदालापी (इत्) । पुं । कीकिले । श.मा. ।

मदाह्नः । पुं । कलभूयो । गृध्रगांश्च । विका. ।

मदिरः । पुं । रक्तखदिरः । श.च. । मत्तख-
ज्जने । श.र. ।

मदिरा । स्त्री । मयसामां । रा.नि.व.१४ ।
गुणाः — “हिक्काशसप्रतिश्यायकासवर्चायकारुचौ ।
वस्यानाहविषयेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥” च.म.
२७५. । Sec मयम् ।

मदिरासखः (वः) । पुं । आसवले । जटा. ।

मदिष्टा । स्त्री । मयः । श.च. ।

मदीत्कटः । पुं । मत्तगजं । कपोते । वै.निच. ।

मदीत्कटा । स्त्री । मयः । रा.नि.व.१४ । सा-
धवीसुरायम् । वै.निच. । अतरीचुपे । ठिल शी-
छ । रा.नि.व.१६ । इहत्यां । वा.कृ. । मद. ।

मदीद्रेकः । पुं । महानिखः । चोड़ा निग।
रा.नि.व.६ ।

मदगुः । पुं । जलकाके । पांनकोडी । च.म.
२७५. । मत्तज्जातीयपक्षिविशेषः, मत्तगुह । पांन-
कोडी । गुणाः — वातघ्नः क्षिप्तः सृष्टमलः हृद्यः
रक्तपित्तहरः हिमय । राज. १५. ।

मदगुमूषिकः । पुं । हृदमकटं, पथंश्च ।
स.सू. ४६५. ।

मद्गुरः (कः) । पुं । मद्यमेदः । मांशुत

मांशु । तन्मांसगुणाः—मधुरं क्षिप्तं संयाहि शुक्ल-
करं गुरु च । राज. । श.र. ।

मद्गुरसी । स्त्री । मृद्वीमत्स्ये । निडौ मांशु ।

मद्यम् । स्त्री । तरुलमादकद्रव्यविशेषे । मद्य ।

हिं दाह । मद्यसामान्यगुणाः—मधुरास्त्रं कफवा-

तघ्नं बलकरं कालिकरञ्च । मद्यं विविधं गौडौ

साध्वी पैटी चेत तानि अन्नमयानि । अन्यत्र सौ-

गन्धिकादिद्रव्यान्-योगेन विविधं भवति । अन्ये तु

तेषां हादश भेदानाहः । तानि सर्वाणि गौडौ

दिविवात्तर्भवन्तीति न प्रथयुक्तम् । रा.नि.व.१४ ।

विशेषः स्वस्वपदार्थेषु स्रव्यः । “गौडौ साध्वी

तथा पैटी निध्यासाः क्षयितापरा । इति चातुर्वि-

धा श्रयाः सुराभासां प्रभेदकाः । भेदेन हादश

प्रोक्ताः सुराः सौवीरका रसैः । शीघ्रगौडौ च म-

त्स्यगुडौ गुडेन प्रभवास्त्रयः । साध्वीकं माधुकं माध्वं

मधुना संयुताः सुराः । पैटीखरिजतातुलं तण्डुल-

प्रभवास्त्रयः । रुद्रीकारसमन्वृताः तालमाडसमूह-

वाः । निध्यासाः सा तु विज्ञेया तासां वल्मि गु-

णायगुणान् ॥” अत्रि.२.६७. । नवं मद्यं अजातरस-

प्रसादमनतिक्रान्तसंस्कारं सर्वविकारजनकं वा-

नादिजनकञ्च । “विजस्वीभिस्तु न यास्तं यद्यप्यु-

ज्जीव्यन्मृतम् ॥” रा.नि.व.१४ । “नवं मद्यमभि-

ष्यन्दि नरु वातादिकोपनं । अनिष्टगन्धं विरसम-

द्भयञ्च विदाहि च ॥” इति नवं मद्यम् । “चिरस्थितं

जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि-

मद्यं सैत्र्यं मदावहम् ॥” इति पुराणं । “तस्यानेकप्र-

कारस्य मद्यस्य रसबोधितः । सौक्ष्मादीणाञ्च तै-

ष्णाञ्च विकारिताञ्च वर्जना । समस्य हृदयं प्रा-

प्य धमनीरुद्धमागतम् । विलीभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं

मदयतेऽचरात् ॥” चतुरशीतिरिति चरत् ॥ तद्यो-

नश्री नवधान्यफलमूलसारपुष्पकाष्ठपत्रवल्मी भव-

न्त्यसमयोनयः शर्करा चेति । ताभ्यश्चतुरशीतिवि-

धा हितकरा आसवा जायन्ते, यथा—फलजाः ष-

डविंशतिः, मूलजा एकादश, सारजा विंशतिः,

पुष्पजा द्वौ, काष्ठजाः चत्वारः, त्वग्जाश्चत्वारः,

शर्कराजातैश्च, धान्यजाश्च षट् । इति । च.म.

१५७. । तस्मादने जलादिदानविचारः—“आस-

वादिषु सार्धेषु हाविर्भद्रमुष्णमथम् । खदिरादि-

मृतिपलं जलमाहुश्चिकित्सकाः ॥ अष्टावशेषितं

कृत्वा गुडं काथसमं क्षिपेत् । प्रप्राणी गौडौ द्रव्य-

कफशामिरतोऽन्यथा ॥” इति । “काथ्यद्रव्यं वा-

हुल्यादुदकं स्वल्पमेव च । सत्यकपाकं न मुञ्चति

ह्रीमवीर्यन्तु केवलम् ॥ काथ्यद्रव्यं घटसमं जलं द-

शघटं क्षिपेत् । निष्काय पादशेषन्तु गुडं साहं

घटं न्यसेत् । विष्टय सन्धितं यच्च तदासमन्तितै-

रितम् ॥” उहसुश्रुतः । “विना काथेन सन्तानमा-

वः प्रोच्यते किल । गुडं काथीषधसमं जलं चापि

चतुर्गुणम् ॥ आसवारिष्टमयोषु छावापश्च दशांश-

कः । चोद्वह गुडपादीनं प्रयोक्तव्यं भिषक्त्वेनः ।

अरिष्टेषु च सर्वेषु द्रोक्षे पलशतं गुडम् । विर-

स्थायिष्वरिष्टेषु दिगुणं गुडमावपेत् ॥ अनुक्तमाना-

रिष्टेषु द्रवे द्रोक्षे गुडात्तुलां । चोद्वह क्षिपेद्गुडसाहं

प्रलेपन्तु दशांशिकः । तद्विष्टेषु च द्रव्या मयक-

र्तव्यं बुधैः । आसवारिष्टयोर्यद न गुणौ लभ्ये

तदा । एकद्वित्रिष्टतं कृत्वा दापयेद्गुणद्वयम् ॥”

इति गौपुरः । “यथा यथा जलसात्र विरसं पन-

लं भवेत् । तथा तथा गुडं द्रव्यं ह्यधिकं समदा-

यतः ॥ यथा तथा भवेदत्र श्रावो बहुरः युमः ।

अनुक्ते दशमूलादौ वल्मूलवदरादिकम् ॥ श्रावणा-

द्यै प्रदातव्यं नासवादी कदाचन । अनुक्तेऽपि च

प्रस्थाई धातकौकुसुमं क्षिपेत् ॥ श्रावणार्थे सन्धेयं

मधुकुष्ठविचरितं । कुष्ठेन शिरसः पीडा कर्हिः

पुष्परसाहवेत् ॥ अरिष्टासवयोर्मत्वा प्रोक्तमाकड-

बान्विता । यथा यथा श्रुतं मद्यं सत्वा चान्या त-

था तथा ॥” भद्रशौमकः । [वि. वै.निघ. ।

मद्यगन्धः । पुं । वकुलहृदये । स्त्री । रुद्रस्व-

मद्यदोहदः । पुं । वकुलहृदये । नघ. ।

मद्यद्रुमः । पुं । कोडणदेशप्रसिद्धे माडहृदये ।

रा.नि.व.६ ।

मद्यनित्यः । वि. । नित्यं मद्यपानशीले । च. ।

मद्यपङ्कः । पुं । मेदके । मदेद्र (मेश) । छ.च. ।

मद्यपाशनम् । स्त्री । पिपासाजनकद्रव्ये ।

वै.निघ. । पानरुचकभक्ष्यद्रव्ये । छ.च. । छ.च. ।

मद्यपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । धातकीहृदये । रा.

नि.व.६ ।

मद्यमण्डः । पुं । मद्यफेने, सुरामण्डे । मदेद्र

(मेश) । अम. ।

यथोनिः । स्त्री । सञ्जडवे । भातग्रीष् ।
निघ. । [ग्रीष् । र.मा. ।

ध्रुवासिनी । स्त्री । धातकोडवे । धाश्रुल

ध्रुवीजम् । स्त्री । बहुद्रव्यकृतसुरावीजे । वा-
र इति लोके । हे.च. ।

यन्त्रेष्ठम् । स्त्री । द्राक्षासुरायाम् । वै.निघ. ।

यसम्भानम् । स्त्री । सुरानिकाश्वनार्थं फल
शङ्करादीनां सुचिरसंस्थापने । हे.च. ।

यहेतुः । पुं । धातकीडवे । वै.निघ. ।

यामोदः । पुं । वकलडवे । रा.नि.व.१० ।

योत्तमम् । स्त्री । माक्षीसुरायां । व.निघ. ।

धु । स्त्री । (Mel.) Honey. पुषरसे । मधु,

डि । प.स. । हिं ता. सहट. मध । तं तेल ।

ग्राः—मधुरं कषायानुरमं रुचं शीतमग्निदीप-

कं वण्यं इत्यं लघु सुकुमारं लिखनं हृद्यं सन्धानं

शिथिलं रीपणं वाजौकरणं संयाहि चतुःप्रसादनं

। चक्षुषामानुसारि पित्तश्लेष्मदीमं हृदिकाश्वसका

श्रितिसारच्छर्दिहृणाकामिविषप्रशमनं ह्लादि त्रि

शेषघ्न । तत् लघुत्वान् कफघ्नं पैक्षल्यान्माधु

यान् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् । सु.स.४५अ. ।

प्रष्टविधा मधुजातिः, तदयथा—सालिकं आमरं

नीटं पौलिकं क्वाकम् अर्थं औदालकं दालकं

वेति । रा.नि.व.१४ । एषां विंशतिः पथ्यायिष

ऽष्टयाः । तस्य नवं पुरातनमेति विधा । तथोर्गवं

मधु स्थूल्यकरं नातिश्लेष्मलम् । पुराणस्य तत्

स्थूल्यघ्नं याहि च । पक्वं तत् तिदीवघ्नं विविध

रोगनाशजिह्वारोगघ्नं बलदं बुद्धिधैर्यवर्धनं दीर्य-

वर्धनम् । आसं तत् आमगुण्यवातरीगपित्तदाहना

शर्मा वातजननं शीघ्रजननं अण्डवद्वाक्तरायस्य भव

ति । तथा मधु सन्धानत्रणरीपणादिषु साधारण्येन

हितम् । अपिच आसं मधु उष्णोद्भूतैः सह उष्ण

काले वा स्वयसुषं बहुकालस्थितं विषवत् तापज

नकं भवति । यन्मधु कीटादियुतमसं पथ्यं पितं

तद्वधं ज्ञेयम् । यत् सद्योपातं तद्रसायनयोगयोग्यं

निर्दीवघ्न । रा.नि.व.१४ । मध्ये मधुयस्यां । ग

ष्टिमत् । रा.नि.व.२३ । च.म.४अ. । वै.निघ.सु

दर्शनचूणं । जले दुग्धे । विश्व. । मिष्टरसे । श.र. ।

रधु. । पुं । मधुकडवे । गडेन गृहि । वधक्त-

काले । चैवमासे । म. । अशोकडवे । हे.च. ।

यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । स्त्री । जीवनीडवे ।

अम. ।

मधुकम् । स्त्री । यष्टिमधुनि । तच्च द्विविधं स्थ-
लजानूपमेदेन वसनादिप्रतिकर्षविशेषेण च । च.स.
२अ. । वल्लीयष्टिमधुके । रा.नि.व.६ । च.म.४अ. ।
वै.निघ.ज्व.चि.महालाहादितैले । वा.म.१५अ.शो-
धनव.षट्पनादिव.चक्षुष्मादिव.न्यग्रोधादिव. । च.
द.पि.ज्व.चि.चायसाणादिव.सा.ज्व.चि.सुकाशशो-
च.म.४अ.सम्भानौये कण्टाग्रणे । वै.निघ.ज्व.चि.
चन्दनबलातैले । यशदे । दण्ड । हे.च. । पुं ।
मधुकडवे । गडेन गृहि । रा.स.स.म.१८अ.न्यग्रो-
धादौ । जीवके । रा.नि.व.५ । पलिविशेषे । य-
ष्टिमधुडवे । विश्व. । [निघ. ।

मधुकच्छदा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै.

मधुकण्डः । पुं । कीकिलि । त्रिका. ।

मधुकन्दः । पुं । चालुकमेदे । वै.निघ. ।

मधुकरः । पुं । मधुरजस्वीर । अपामार्गे । वै.

निघ. । भङ्गराजडवे । श.मा. । अमरं । अम. ।

मधुकरप्रियः । पुं । आमडवे । रा.नि.व.१२ ।

मधुकर्कटिका (टी) । स्त्री । (Citrus

acida. समुद्रतीजपूरडवे । मिष्टेणव । हिं मधु

काकडी, मउफुटी । गुणाः—शीतला रक्तपित्तहरा

गुरुय । तनूलं विमृचिकाघ्नं कर्णशीघ्रघ्नम् । मन्द.

व.६ । “मधुकर्कटिका स्वादी रीचनी शीतला गु-

रुः । रक्तपित्तवयदासकामहिकामसापहा ॥” भा.

पू.२अ.आम.व. । मधुखर्ज्जरीडवे । रा.नि.व.११ ।

मधुकसारः । पुं । गडपयवचसारि । गडेयत

याष्टि । वै.निघ.मुषनेतज्व.चि. ।

मधु(धू)कसुरा । स्त्री । मधुकमये । गडेयान

भद्र । गुणाः—“वातपित्तकरं रुचं कषायं विशदं

गुरु । श्लेष्मलं भेदनं याहि सूतकच्छशिरोऽर्जिन्-

त् ॥” अत्रिः १६अ. ।

मधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.स. । लता

भेदे । गुडूयाम् । म. । मधुरनिम्बडवे । वै.निघ. ।

कण्ठकटुन्यां । हे.च. ।

मधुकादिः । पुं । विषगुण्वरे कषायभेदे । “म

धुकं चन्दनं सुषं धापी धान्यसुशीरकं । छिन्नीह्वं

पटोलस्य कायः समधुशर्करः । ज्वरमष्टविधं हलि
...” भैष.ज्व.चि. ।

मधुकादिष्टतम् । क्ली । कासाधिकारि घ-
तम् । गत्यष्टतं ४ श. । कायार्थे—यष्टिमधु ८ प.
द्राक्षा १६ प. । पाकार्थे—जलं १६ श. श्रे. श. ।
कल्कार्थे—पिपली ८ प. । पाकसिद्धौ अवतार्य
शीते मधुनः शर्करायाश्च प्र. ८ प. प्रलेप्यम् । श्रुत
४ म. । काशार्थे—यष्टिमधु ८ प. जाष्ठा १७ प. ।
पाकार्थे—जल १७ म. (श. ४ म. । कर्णार्थे—
पिप्पली ८ प. । पाक इहेल मधु ८ प. शर्क-
रा ८ प. अष्टकप दिवै । [निघ. ।

मधुकाशयः । पुं । मधूच्छिष्टे । भग. वै.

मधुकाष्ठः । पुं । मधूकवृक्षे । भट्टेन गीष्ट. ।
वै.निघ. ।

मधुककुटिका (टी) । स्त्री । मातलुङ्गवृक्षे,
जलीरमेदे । मङ्गर इति भाषा । गुणाः—“मधु-
ककुटिका शीता श्लेष्मलास्रप्रसादी । रुच्या स्वा-
दुर्गः स्निग्धा वातपित्तविनाशनी ।” राज.३५ ।

मधुकुत् । स्त्री । मधुसन्धिकायाम् । हे.च. ।

मधुकेशटः । पुं । भमरे । त्रिका. ।

मधुकोदकम् । क्ली । यष्टिमधुमिश्रजले ।
इदं लण्णाक्षरम् । सि.यो.ल.चि. ।

मधुकोषः । पुं । चौद्रपटले । गोष्ठाक । श.
च. । कायसंके. श.कल्पद्रुमः ।

मधुक्रमः । पुं । मध्वाशये । गोष्ठाक । श.च. ।

मधुकोड़ा । स्त्री । घृततैलमिश्रिते समधुपि-
ष्टकमेदे । सा गुरुः पुष्टिकरी च । च.सू.२० अ. ।

मधुखर्जु(र्ज्जु)रिका (री) । स्त्री । मिल्-
फलस्य मूरीवृक्षे । मिष्टे (पेज्जुवर्गाष्ट. । मं मिष्टे-
स्यौ । कं मीहृद्दचिलु । गुणाः—मधुरा हृष्या शी-
तलासलापापतप्त्री कृमिजननी वीर्यवर्धनी च ।
रा.नि.वै.११ ।

मधुगन्धः । पुं । वकुलवृक्षे । खर्जूनवृक्षे । वै.
निघ. ।

मधुगन्धपसूनकः । पुं । खर्जूनवृक्षे । वै
निघ. ।

मधुगायनः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१८ ।

मधुगुञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । मञ्जिना-
गीष्ट. । श.सा. ।

मधुघातकः । पुं । पचिविशेषे । वै.निघ. ।

मधुघोषः । पुं । कीकिले । श.सा. ।

मधुच्छेदा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । भा. ।

मधुजः । पुं, क्ली । मधूच्छिष्टे । रा.नि.व.१४ ।

मधुजम्बीरः । पुं । (Citrus limetta.)
Sweet lime of India. मयूरजम्बीरवृक्षे ।

मिष्टे (पेज्जुवर्गाष्ट. । हिं मिठानेसु । रा.नि.व.११ ।

मधुजम्भः । पुं । मधुरजम्बीरे । रा.नि.व.११ ।

मधुजा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।
सितायां । त्रिनि । त्रिका. ।

मधुजीरकः । पुं (Pimpinella anisum.)
Common anise. जीरकमेदे । मिष्टेकोद्रा ।
हिं सौफ् । तं पेदजिलकर । ता. सांख्यु । वम्.
आनिम् । पुस्तकान्तरम् ।

मधुजीवनः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुतालः । पुं । यौतालवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
नकुल.१० अ. । [व.१४ । त्रिका. ।

मधुलणः । पुं, क्ली । इती । प.सु. । रा.नि.

मधुतैलवस्तिः । पुं । निरुहवस्तिमेदे । यथा

—“परश्चकायतुल्यांश्च मधुतैलपलाटकम् । शत
पुष्पापलाहेन सैन्धवाहेन संयुतम् । मधुतैलकमे-
जीड्यं वसिर्दारुविलोडितः । मदीयगन्धमिश्री-
हमलोदावर्तनाशनः । बलवर्धकरश्च । या दोष
नष्टहणः ।” भा. ।

मधुचयम् । क्ली । मधुरचये, घृतमधुशर्करासु ।
रा.नि.व.२२ । भा.स.४ भ. कुष्ठ.चि. ।

मधुदला । स्त्री । मूर्ध्वायां । मूर्धा । रा.नि.व.३ ।

मधुदूतः । पुं । चासवृक्षे । भा. । कीकिले । वै.
निघ. ।

मधुदूती । स्त्री । पाटलवृक्षे । भा. ।

मधुद्रः । पुं । भमरे । त्रिका. ।

मधुद्रवः । पुं । मधुशिशौ, रक्तशिशुवृक्षे । नाग
मञ्जिना गीष्ट. । श.र. । वा.चि.३ अ. ।

मधुद्रुमः । पुं । मधूकवृक्षे । भट्टेन वा षड्-

अशुक्ल । र.मा. । आघातकठवे अश्वहायाम् । निघ. । [रा.नि.व.१७ ।

मुधातुः । पुं । खर्णमालिके । कथमालिके ।

मुधूलः । स्त्री । खण्डशर्करायाम् । बाँड़ । च. ।

मुनान्तिकेरकः । पुं । नारिकेलवृक्षविधे । एरनारिकेर इति कीदृशे प्रसिद्धः । वम् । होहानारल । वाग्ननान्निकेल । फलगुणाः—धुरं शीतलं लघ्नादाहपित्तघ्नं बलपुष्टिकरं का-
तजनकं वीर्यवर्धनं रुच्यञ्च । दुर्जरं कृमिकरं ब्रम्हं वातातिसारप्रशमनम् अग्निदीप्तिनाशनम् । अमर्यस्यकोपजनकञ्च । रा.नि.व.११ ।

मुनिष्पावः । पुं । मुकुटशिख्यां । मुकुटेम् । गीम । प.सु. । गुणाः—रुच्यः मधुरः ईषत्कषायः । तैलः वातलो बल्यः आधानकरः गुक्ः पुष्टि-
करश्च । रा.नि.व.१६ ।

मुनी । स्त्री । लुपविशेषे । गोकुडं छाटेलि, गोकुडं छाँटी । र.मा.अविः स्थानं २५. ।

मुपञ्जरः । पुं । वकुलवृक्षे । प.सु. ।

मुपर्णिका । स्त्री । गाभारीवृक्षे । भा.म.४ भ.गर्भ.चि. । नीलीवृक्षे । भा. । सुदर्शनायाम् । पञ्चमुपक्षु । गुडूयां । रा.नि.व.३ । प्रसारण्याम् । पञ्चमुपक्षु । बराहक्रान्तायाम् । वराक्राँडा । श.च. ।

मुपुर्णी । स्त्री । विकटतनुपे । वडेटिगाछ । र.मा. । गुडूयां । र.मा. । रा.नि.व.३ । च.म.५ अ. । भा.जीवकायमिश्रके, अ.पि.च. । बराह-
क्रान्तायां । वराक्राँडा । च.द.शुल.चि. रामम-
खुरं । गाभारीवृक्षे । रा.नि.व.६ । यष्टिमधुनि । भा.म.४भ.कर्णरी.चि.विफलायष्टते । मधुरबीज-
पूरके । मिष्टे लवु । रा.नि.व.११ । नीलीवृक्षे । म. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

मुधुपाका । स्त्री । वडमुजायां, खर्मजा इति ख्यातायां फलशकलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

मुधुपालिका । स्त्री । गाभारीवृक्षे । श.मा. ।

मुधुपीलुः । पुं । महापीलुवृक्षे । गोकुटो । रा.नि.व.११ ।

मधुपुष्पः । पुं । मधूकवृक्षे । गडेलगाछ । हिं

मधुया । र.मा. । रा.नि.व.२३ । शरीकवृक्षे । रा. नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.२१३ । वकुल-
वृक्षे । रा.नि.व.१० । दन्तवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

मधुपुष्पा । स्त्री । दन्तवृक्षे । रा.नि.व.६ । धा-
तकीवृक्षे । वै.निघ. । नागदन्तवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

मधुपुष्पी । स्त्री । अवाकपुष्पा । छात्रहणौ । दन्तवृक्षे । पुत्रहोवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुप्रियः । पुं । भूमिजम्बूवृक्षे । जटा. ।

मधुफलः । पुं । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व. ११ । विकटतनुपे । श.च. । राजादनीवृक्षे । शी-
वी । रा.नि.व.११ । मधुखर्जुरीवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुफला । स्त्री । मधुपाकायाम् । अशुक्ल । मातुलुङ्गवृक्षे । कपिलदाद्यायाम् । वै.निघ. । बा. स.१५अ. । [नि.व.११ ।

मधुफलिका । स्त्री । मधुखर्जुरिकायां । रा.

मधुवहुला । स्त्री । वासलीलतायाम् । नागडी-
गाछ । रा.नि.व.१० । शुक्युथिकायाम् । वै.निघ. ।

मधुविम्बी । स्त्री । कुन्दफलतायाम् । कुन्द-
की । वै.निघ. ।

मधुबीजः । पुं । दाड़िमवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुभवा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मधुमज्जा । पुं । अर्घाटवृक्षे । अर्घाटो-
गाछ । रा.नि.व.११ ।

मधुमती । स्त्री । गाभारीवृक्षे । मूर्त्वायां । रा.नि.व.३१६ । काश्मीरदेशीयनयां । तन्मालगुणाः—
अग्निदीपनं तथा चन्द्रभागाजलसहशमणम् । रा.नि.व.१४ । [रा.नि.व.६ ।

मधुमत्तः (त्ता) । पुं, स्त्री । महाकरजवृक्षे ।

मधुमल्ली । स्त्री । मालतीलतायाम् । श.मा. ।

मधुमस्तकम् । स्त्री । पिष्टान्नविशेषः । लक्षणं—
“समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा यत्ता घृते । मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्वृथं गुरु दुर्जरम् ॥” राज.३ प. । वि. । मधुना उपलिप्तं । भा.म.४भ. ।

मधुमचिका । स्त्री । मलिकाविशेषः । गो-
माछि । अम. ।

मधुमाधवकः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुमाध्वीकम् । स्त्री । मधूकपुष्पमये । वै. निघ. । मये । अ.टी.भ. ।

मधुमानी । स्त्री । मधुनः अटपलेषु । सि.यो. काम.वि.वासाकुषाण्डे । “पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।” [कम् ।

मधुमालती । स्त्री । मालतीपुष्पवृक्षे । वैद्य-

मधुमाक्षिकम् । स्त्री । स्वर्णमाक्षिके । भा. ।

मधुमूलम् । स्त्री । रक्तालुके । शो.आलू. श.च. ।

मधुमेहः । पुं । प्रमेहरीगविशेषे । यधुमेहः । निदानादि । “सर्व्वेण प्रमेहान्स्व कालेनाप्रतिका-
रिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि।
युक्त्वस्त्रिधास्त्रिधा न्यतिमात्रं समग्रतां । नवमन्त्रं च
पानं च निद्रासाध्यासुखाणि च । त्यक्त्यायामचि-
न्तानां संशोधनमकुर्व्वतां । श्रेष्ठा पित्तं च मेदश्च
मांसंश्चातिप्रवर्त्तते । तैरावतगतित्वायुरीज आदाय
गच्छति । यदा वस्तिं तदा कृच्छ्री मधुमेहः प्रवर्त्त-
ते ।” च.सू.१७. । [यष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुयष्टिः । स्त्री । इक्षौ । श.च. । मधूकवृक्षे ।

मधुयष्टिका (यष्टी) । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.सु. । चि.क.क.सोमरी.वि. । मधूकवृक्षे । इक्षौ । वै.निघ. । [घ. ।

मधुयोनिः । स्त्री । कपिलद्राचायाम् । वै.नि-

मधुरम् । स्त्री । वङ्गे । रा.नि.व.१२ । मधुरि-
कायां । गडेट्रो । (शीतकषायपाने) । वल्लीयष्टिम-
धुनि । रा.नि.व.६ । सिक्थके । गय. रा.नि.
व.१२ । विषे । त्रिका. ।

मधुरः । पुं । षड्सायतमे रसे । मिश्रेतत्र । स
च भूयस्त्वगुणभूयिष्ठः परितोषाह्लादलसिमुखाव-
लेपजनकः रसरक्तमांसमेदीऽस्थिवर्द्धनश्च । “यः
परितोषमुपादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति
सुखावल्लेपं जनयति स मधुरः, स च स्निग्धगुरु-
श्रोतधातुवर्द्धनायुबलवर्णलसितकृत् कण्ठाः सन्धानकृ-
ञ्च । तद्विपाकः मधुरः । तद्विपाकगुणश्च श्रेष्ठकृत्
वातपित्तहरश्च ।” सु.म.४२३. । केशवर्द्धकः, अ-
तिसेवनात् प्रमेहजडतादिकश्च करोति । रा.नि.
व.२० । रक्तशिशौ । रा.नि.व.७ । मञ्जरुवृक्षे ।
रा.नि.व.८ । राजासवृक्षे । रा.नि.व.११ । रक्तौषी ।

गुडि । रा.नि.व.१४ । सातुलुङ्गवृक्षे । वातासवृक्षे ।
काकील्याम् । वै.निघ.२.भ.ज्व.चि. । श्वेतनिषावे ।
वत्तवटौ । राजमाषि । गडेट्रो । रा.नि.व.१६ ।
जीवके । मेदायाम् । रा.नि.व.२३ । तन्वदरे ।
मधूकवृक्षे । वै.निघ. । कालाश्यादिगणे । च.द.
स्व.मे.चि. । वि. । मधुमधुको ।

मधुरकः । पुं । जीवकवृक्षे । अम. ।

मधुरकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । मत्स्यवि-
शेषे । श.र. । [जम्बू । रा.नि.व.११ ।

मधुरकर्कटी । स्त्री । मधुरजीवपूरे । निहे

मधुरकुषाण्डम् । स्त्री । कुषाण्डे । छोटि
कुम्भे । हिं.मिठाकदु । संगहः ।

मधुरगर्ज्जरी । स्त्री । मधुगर्ज्जरीवृक्षे । रा.
नि.व.११ ।

मधुरगणः । पुं । काकील्यादिदशद्रव्येषु ।
See काकील्यादिगणः । च.द.सि.यो.स्व.मे.
अ.चि.चि.दृष्ट्या.वि. । “शर्करामधुमिश्राणि श-
तानि मधुरैः सह ।” सु.चि.२३. ।

मधुरजम्बीरः । पुं । जम्बीरविशेषे । मिश्री
झानोत्र । मं.साखरनिम्बु । कं.कितिले । गुणाः
—मधुरः शीतलः कफपित्तघ्नः शोफघ्नः, तर्पणः
वृष्यः यमघ्नः पुष्टिकारकश्च । रा.नि.व.११ ।

मधुरजम्बूलः । पुं । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा.
नि.व.११ ।

मधुरजीवकादिः । पुं । जीवन्तीमधूकयु-
क्तजीवकादिगणे । “जीव्यामधूकयुतया मधुराज-
योऽयं योगो महानिह विराजति जीवकादिः ।”
रा.नि.व.२२ । See जीवकादिः ।

मधुरजीवनीयः । पुं । जीवकपर्पसको मेदे
काकील्या मधुकं सह जीवनी चिति द्रव्यगणे ।
च. ।

मधुरज्वरः । पुं । मन्थरापरन्मकज्वरविशेषे ।
लक्षणं यथा—“ज्वरो दाहो भस्मी मोहो हृत्ती-
सारो वमिष्ठश्च । अनिद्रा च मुखं रक्तं तालु-
जिह्वा च श्लेष्मति । शीवायां परिदृश्यन्ते स्फोटकाः
सर्षपोपमाः । उताश्चानात् स्वेदरोधात् मधुरो जा-
यते दृष्ट्याम् ॥” वै.निघ. ।

मुरत्वक् (चः) । पुं । धववत् । शि०श।
छ । रा.नि.व.६ ।

मुरत्रयम् । स्त्री । समभागष्टमधुशर्करासु ।
मतामालिकसर्पिषि मिलितानि यदा तदा ।
मुरत्रयम्..... । रा.नि.व.२२ ।

मुरत्रिफला । स्त्री । समभागद्राक्षागाभासी-
ज्वर । किमुमिम्, गामावकम्, थेजुर मरा
। अम. । "द्राक्षागामयन्त्रज्वरिफलानि मि-
तानि तु । मधुरा त्रिफला ज्ञेया ।" रा.नि.व.
२ ।

मुरफलः । पुं । राजवदरवत् । नात्रकुल
लेत गाछ । रा.नि.व.११ । तरुञ्ज । वै.निघ. ।

मुरफला । स्त्री । मधुरवीजपूरकवत् । मिठा
नी । रा.नि.व.११ । चिभटिकायां । वै.निघ. ।

मुरविस्त्री । स्त्री । कुन्दरुलतायाम् । कुन्-
दी । वै.निघ. ।

मुरलता । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मुरवर्गः । पुं । दुग्धादिकृष्णान्द्रव्यगणे ।
अष्टतत्समाञ्जशालिषट्कयवगीधुसमाचम्यद्वाट-
कसिककैलारिक (गोमूक) ककारुका कैकुड़-
शङ्खकालिन्द (तमूक) कतक निम्ब (ना गिलोय-
जिह्व) पियालपुष्करबीजकाम्यमधुकद्राक्षारजा-
ह्न (शोर्षी) तालनारिकेल त्रिकार वलातिबलाक-
। रा.नि.व.११ । रा.नि.व.११ । रा.नि.व.११ । रा.नि.व.११ ।
मण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरीवर्गः । सु.स.४२७ ।

मुरवल्ली । स्त्री । मधुरवीजपूरद्वये । रा.नि.व.
११ । [तामि । मिठावादाय । संयहः ।

मुरवातामः । पुं । (Dulcis.) मिष्टवा-

मधुरवीजपूरः । पुं । मिष्टमातुलुङ्गवत् ।
मिठेलवु गाछ । मं मधुकाकड़ी । कं सखरमाध-
वल । गुणाः—मधुरः शीतलः दाहघ्नः त्रिदोषघ्नः
रुच्यः हृष्यः गुरुः दुर्ज्वरश्च । रा.नि.व.११ ।

मधुरसः । पुं । तालवत् । रा.नि.व.६ । सु.स.
३८७.पिप्पल्यादिः ।

मधुरसा । स्त्री । मूल्यायां । मृगता । रा.नि.
व.२ । र.सा. । वा.सु.१३७.आरववोदिः, "ब-
ह्नी निष्वाहृतमधुरसा ।" भा.स.१.भ.सक्ततादि

ज्व.चि.महाषट्कतैले । "मधुरसादेवाहरीहीत-
कैः ।" यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । द्राक्षायाम् ।
मे. । गाम्भासीवत् । भा. । प्रसारणायाम् । शतप-
षायाम् । तुल्का । वै.निघ. । दुग्धिकायां । शि-
कहे । मे. ।

मधुरस्कन्धः । पुं । षड्विधास्यापनसभ्ये म-
धुरवर्गीयद्रव्यकृतास्यापनविशेषे । च.वि.सा.८७ ।

मधुरस्त्रवा । स्त्री । मूल्यायाम् । पिच्छीखर्जू-
रिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

मधुरा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । काकी-
ल्यां । हहजीवल्याम् । रा.नि.व.३ । शतावरीयां ।
रा.नि.व.४ । मृदाशिम्यां । कदलीवत् । प.सु. ।
शतपुष्पायां । तुल्का । भा. । पालङ्गशाके । रा.
नि.व.७ । मधुखर्जूरीवत् । रा.नि.व.११ । तिल-
वासनीशाली । उम्पाशाली । रा.नि.व.१६ । मू-
ल्यायां । च.चि.३७ । मातुलुङ्गवत् । यष्टिमधु-
नि । मधुरिकायां । मिठनी । मे. । काञ्चिके ।
त्रिका । अष्टमके । ममरे । मृदामेदायाम् । वै.

मधुराकरः । पुं । रत्नी । प.सु. ।

मधुराजालुकम् । स्त्री । मिष्टरसालुकमेदि ।
(मे) जालु । गुणाः—“मधुराजालुकं शीतं मधुरं
वायुकारकं । पाके कटु च विषयं रुचिदं दाह-
पित्तनुत् । शोषवृत्तकफनुत् भोक्तृमस्य कन्दलु शी-
तलः । अग्निमान्द्यमलक्षकफकृत् पित्तनुत्परः ॥”
वै.निघ. । [याम् । रा.नि.व.२९ ।

मधुरादिफलवयम् । स्त्री । मधुरत्रिफला-

मधुराम्फलः । पुं । पियालवत् । र.सा. ।

मधुरास्त्रः (कः) । पुं । आसातकवत् । अ-
च. । दाडिमवत् । नागरवत् । वै.निघ. ।

मधुरास्तरसः । पुं । नागरवत् । नात्रश्री
लेवत गाछ । वै.निघ. । [१६ ।

मधुरालापा । स्त्री । शारिकायां । रा.नि.व.

मधुरालातः (नी) । स्त्री । मिथालाव्याम् ।
मिठा लाटे । रा.नि.व.७ ।

मधुरालिका । स्त्री । सुदमस्यविशेषे । मिठे-
रनागाछ । अरुचिपथापथ्यम् ।

मधुरासवः । पुं । आस्यं । वै.निघ. ।

मधुरास्यता । स्त्री । सुखलिततायाम्, सुख-
स्य मिष्टतायाम् । सा.ज्व.नि. ।

मधुरिका । स्त्री । मिश्रश्याम्यलुपे । (गोती ।
प.सु. । रा.नि.व.४ । रक्तसर्पिण । रा.नि.व.१६ ।
शताह्वयाम् । अन्फा । वै.निघ. ।

मधुरी । स्त्री । आस्रवले । वै.निघ. । मधुरि-
कायां । (गोती । च.द.वा.व्या.चि.प्रसारणीतैल ।

मधुरेणुः । पुं । कृष्णकटभीठचे । रा.नि.व.८ ।
See कटभी । शुक्लपुष्पाटलायाम् । वै.निघ. ।

मधुरौषधम् । क्ली । मधुरगणे । भा.स.३भ. ।

मधुलः । पुं । मधूकविशेषे । र.सा. । क्ली । म-
द्ये । श.च. ।

मधुलग्नः । पुं । रक्तशिशुवचे । र.सा. ।

मधुलता । स्त्री । शूलोदणे । रा.नि.व.८ । व-
ल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुलिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्यातवचे ।
मधुली । र.सा. । च.वि.८भ. । कपिलद्राक्षायाम् ।
पुष्पपरागे । वै.निघ. । शमीधान्यभेदे । च.सु.२७
अ. । (लिका) । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

मधुबलः । पुं । कौटिलि । श.च. ।

मधुवल्लिका (ली) । स्त्री । मिष्टमातुलुङ्ग-
चे । रा.नि.व.११ । कारवर्द्धन । कञ्जला । र.सा. ।
वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । कपिलद्राक्षायाम् ।
वै.निघ. । निघ. ।

मधुवासिनी । स्त्री । लघुघातकीवचे । वै.

मधुचिष्ट । स्त्री । मधूकष्टे । गम । वै.निघ. ।

मधुवीजः । पुं । दाडिम्बवचे । रा.नि.व.११ ।

मधुवीजपूरः । पुं । मधुरमातुलुङ्गवचे । रा.
नि.व.११ । [निघ. ।

मधुवज्रः । पुं । मधूकवचे । ग्रेडेल गाछ । वै.

मधुशर्करा । स्त्री । मालखण्डीति प्रसिद्धे शर्क-
राजातखायद्रव्ये । सिताखण्ड, पाटाली । तिलुया ।

गुणाः— अतिमधुरा च लघ्वा कर्द्विघ्नी कुष्ठवणकफ-
घ्न, रुचिहारकपित्तघ्नी च । रा.नि.व.१४ । अटवि-
धमधूयप्रशर्करासु । तास्य मधुनामटविष्याटटवि-
धा भवन्ति । तच्छर्करागुणः अपि तत्तन्मधुगुण-

तुल्याः ज्ञेयाः । "यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य
शर्करा ।" रा.नि.व.१४ । श्वेतनिषावे । रा.नि.व.
१६ । [श.च. ।

मधुशाखः । पुं । मधूकवचे । ग्रेडेल गाछ ।

मधुशिशुः । पुं । रक्तशिशुवचे । लान प्र-
क्रियागाछ । गुणाः— शिशुः सरसितः शो-
फघ्नो दीपनः कटुः । सु.सु.४६अ. । (क) श्वेत-
शिशौ । रा.नि.व.७ ।

मधुशिता । स्त्री । श्वेतनिषावे । रा.नि.व.१६ ।

मधुशेषः । पुं, क्ली । सिक्थके । गम । रा.नि.
व.१७ । च.सु.३अ. ।

मधुश्रेणी । स्त्री । मूल्यायां । रा.नि.व.३ ।

मधुश्वासा । स्त्री । जीवलीलतायाम् । रा.नि.
व.३ ।

मधुष्ठीलः । पुं । मधूकवचे । भा. ।

मधुसन्धानम् । क्ली । मद्ये । वै.निघ. ।

मधुसम्भवम् । क्ली । सिक्थके । गम । रा.
नि.व.१७ । [निघ. ।

मधुसम्भवा । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै.

मधुसिक्थकः । पुं । मधूकष्टे । गम । भा.
स.४भ.पाटस्कोट.चि. "मधुसिक्थकैरिक्थतः ..."
स्थावरविषये । ई.च. ।

मधुशु(सु)क्तम् । क्ली । पिप्पलीमूलजम्बीररस-
कृतसम्भानविशेषः । "जम्बीरस्य फलरसं पिप्पली-
मूलसंयुतं । मधु-शुक्ले विनिलिप्य धान्यराशौ नि-
धापयेत् । चादृश्य तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाह-
तम् ।" शाङ्ग. ।

मधुसूदनः । पुं । भस्मे । त्रिका. ।

मधुसूदनी । स्त्री । पालङ्गीशके । पालङ्गी-
क । ई.च. ।

मधुस्नेहः । पुं । मधूकष्टे । गम । वै.निघ. ।
स्त्री । चोव(तोप)चीनौतख्याते पुष्टकरीषधे ।
वै.निघ. ।

मधुस्त्वः । पुं । मधूकवचे । ग्रेडेल गाछ । भां.
मोरटलतायाम् । क्कोर कड़ार । रा.नि.व.३ ।
स्त्री । मूल्यायां । रा.नि.व.३ । क्षीरमूल्यायाम् । ई-
सपया । गोशानिषा लडा । र.सा. । रा.नि.व.

पिण्डवर्जं ब्रवे । पिण्डोऽथैव । रा. नि.
११ । जीवन्त्याम् । श. च. । यष्टिमधुनि । जटा ।
नज्जालुकायाम् । वै. निघ. ।

स्रवाः (म्) । पुं । मधूकवले । गडेल
६ । जटा । वा. म. १५ । १०५. पटोलादिः ।
धुमवीगडूवीपाटान्वितम् ।

स्रवाः । पुं । सारटलतायाम् । रा. नि. व.
। मधूकवले । गडेल गाछ । भा. ।

सुन्दरः । पुं । कोकिले । श. र. ।

सुहा (न्) । पुं, स्त्री (हा) । प्रसहजातीयप-
मर्दे । च. म. २७५. ।

धुनरा । स्त्री । शिवीमर्दे । प. म. । [रा. ।

धुनोरः (री) । पुं, स्त्री । खर्जूरवले । हा

धूकम् । स्त्री । गुडपुष्पे, मधूकपुष्पे । गडेल
न । वा. म. १५५. न्यशादिः । “कोलीकदम्ब-
। लामधूकं मधूकम् ।” च. द. वा. पि. च. वि. मधू-
। दिः । “मधूकं चन्दनीयम् ।” वा. चि. ३५. ।
टिमधुनि । रा. नि. व. ६ । सु. म. ३८५. उत्पला-
टः । वै. निघ. अ. प. चि. मधूकवले ।

धूकः । पुं । (Bassia latifolia.) खनाम-
यतय । गडेल गाछ । हिं महया, वनमहया ।
।। कटइलुपि । तै पित्रा । वम्. माहा । वा. म.
प्रथ. मारिवादिः । सु. म. ३८५. न्यशादिः । स
हविषः स्थलजजलजमेदल । गुणाः—समुत्तजकः
ख प्र उ ग्राः शैत्यकरः बल्यः धातुपीपकश्च । पुष्य-
हायः कायहितः । तैलं शिरःशूलं हितम् । तत्-
तुरा मधुरा पाचिका च । कथितम् । “मधूकपुष्पं
मधुरं शीतलं गुरु हृद्यम् । वलगुक्ककं प्रोक्तं वा-
गपितविनाशनम् । फलं शीतं गुरु स्वादु युक्तं
वातपित्तनुत् । अह्वयं हृत्तिं लघ्नासदाह्वासासक्त-
चयान् ।” भा. । एतत्तैलं गाम्भारीतैलगुणम् अह-
यं तपणं हृद्यञ्च लघुगुणः—“मधूकं रक्तपित्त-
प्रं तणशोधनरीपणम् ।” तन्मज्ज तत्फलगुणम् ।
पक्वफलं वातपित्तघ्नम् । राज. । [वै. निघ. ।

मधूकपर्णसाहस्रो । स्त्री । तुलसीवले ।

मधूकपर्णा । स्त्री । अल्लुषायाम् । आनङ्गा
गाछ । वै. निघ. ।

मधूकफणितम् । स्त्री । मधूकपुष्पोद्यमक-

याम् । गडेल तुलसीवले । गुणाः—रक्तं वा-
तपित्तकृत् कफघ्नं मधुरं वमिदीपकरश्च । सु. म.
४३५. ।

मधूकशर्करा । स्त्री । मधूकफणिते ।

मधूकसारः । पुं । मधूकसे । गडेल ग्रात्र
आटे । च. द. च. वि. मधूकसारदिः । “मधूकसा-
रसिन्धुः ।”

मधूच्छिष्टम् । स्त्री । (Cera, Alba, Tla-
va.) Wax. मधुसिक्तये । गम् । रा. मा. । हिं
मम । तै सैनम । ता. मधुल । सु. म. ८५. । सि-
ग्धं चते हितञ्च । द्रव्यगुणान्तरम् ।

मधूत्य(यित)म् । स्त्री । सिक्थके । गम् ।
रा. नि. व. १३ ।

मधूत्पत्रा । स्त्री । मधुक्रतशर्करायाम् । रा.
नि. व. १४ । [रा. नि. व. १० ।

मधूत्सवः । पुं । रक्तास्नानवले । तऊ तौटि ।

मधूलः । पुं । वारिजे गिरिजे च मधूकवले ।
जलशङ्खा, गिरिशङ्खा । प. म. । जटा ।

मधूलकः । पुं । जलजमधूकवले । भा. । स्थल-
जमधूकवले । श. र. । स्त्री । मय ।

मधूलिः । स्त्री । मालकांकडौ इति ख्यातौ-
पथौ । मालकांकडौ । प. म. ।

मधूलिकः । पुं । इक्षौ । आमवतिश्रिपे । गु-
णाः—“श्रेयलम् मधूलिकः ।” च. म. २७५. ।

मधूलिका । स्त्री । मूल्यायां । प. म. । रा. नि.
व. २ । भा. पू. २५. । यष्टिमधुनि । जलशङ्खा ।
भा. पू. २५. । वा. टी. हेमा. वसनकल्पं । कथान्यमर्दे,
स्वल्पगोधूमं । मध्यदेशजगोधूमं इति भावमियः ।
स्वल्पगोधूमोत्पलसारायाम् । गुणाः—सलसुवरीशि-
नौ गुरुः श्रेयल । च । सु. म. ४६५. । मालकां-
कडौ । सु. कल्प. ८५. । मर्कटह्मिलगं । माकड-
शति । च. द. म. प्र. चि. ।

मधूली । स्त्री । आसवले । रा. नि. व. ११ ।
मूल्यायाम् । मधुकर्कटिकायाम् । रा. नि. व. ११ ।
सु. चि. ३५. । मधूकवले । जलजमधुशङ्खा । म-
ध्यदेशजगोधूमं । भा. । गुणाः—मधुरा क्षिप्त-
शीतला च । च. म. २७५. । वा. चि. ८५. ।

मधूवकम् (पितम्) । स्त्री । मधूच्छिष्टे ।
वै.निघ. ।

मध्यः । पुं । कटिदेशे । भा. । शमनधूसपा-
नविशेष । भा. । स्त्री । मधुनि । “गुडं मध्यं विभी-
तकान् ।” च.वि. १८७. । वा.उ. ३७७. । विरा-
मे । त्रिका. ।

मध्यगन्धः । पुं । आसवले । श.च. ।

मध्यजम्बूः । स्त्री । मधुजम्बूले ।

मध्यदेशभवा । स्त्री । वत्कशाली । शालि-
क्षानादिशेष । रा.नि.व. १६ ।

मध्यन्दिनः । पुं । बन्धुजीवपुष्यवले । वाक्कुनि-
दृक् । रा.नि.व. १० । स्त्री । मध्याह्ने ।

मध्यपञ्चमूलकम् । स्त्री । बलापननवेडम्ब-
शालवर्गप्रतिपणीप । “बलापननवेडम्बः स(प)-
र्यपणविधेन च । एकत्र योजितेन तत् मध्यमं प-
ञ्चमूलकम् ॥” रा.नि.व. २२ ।

मध्यपाकः । पुं । तैलादीनां नातिसदुस्तर-
पाकविशेष । च.द. ।

मध्यपुष्पः । पुं । जलवेतसे । मय.व. ५ ।

मध्यमम् । स्त्री । देहमयमागे । अ.न. ।

मध्यमकदलम् । स्त्री । अर्धपुष्पकदलीफलं ।
गुणाः—ईषत्कटु मधुरं गुर्वसिमान्धकरञ्च । वै.
निघ. ।

मध्यमनारायणतैलम् । स्त्री । वातव्याध-
धिकारे तैलम् । पाठः—“विलास्यगन्धहतीश्वर-
द्वयार्थेण कवाद्यालकपरिभद्रं । सुद्राकाठिजातिव-
लायमस्य मूलानि चैषां सरणीयुवानां । सूर्यं वि-
दध्यादथ पाटलीनां प्रस्थं सपादं विधिना दृतानां ।
द्रोणैरपामष्टभिरिव पक्ता पादावशेषेण रसेन तेन ।
तैलादकानां समसं दग्धमाजं निदध्यादथवापि
गन्धं । एकत्र सस्यम्विपचित् सुवर्द्धिदयाद्रसखेच श-
ताशरीणां । तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रासाश्वगन्धा-
मिषिदाकगुहं । पण्यैश्च तृष्णागुरुकेसराणि सिन्धु-
मासोरजनीहयञ्च । श्लेथिकं चन्दनपुष्कराणि ए-
लाययथीतगराव्दपचं । शृङ्गाष्टवर्गान्धुवचापलाशं
स्थौण्यश्वशैरकचौरकाख्यं । एतैः समकौर्दिपल-
प्रमाणैरालीढ सस्यं विधिना विपक्तं । कर्पूरका-

शरीरसमाश्रजानां चूर्णकृतानां त्रिपलप्रमाणम् ।
प्रस्थे ददौर्गन्धानवारणाय दद्यात् सुगन्धाय वद-
न्ति केचित् ॥” भैष. । पुस्तकान्तरे महानारायण-
तैलमुक्तं । सुद्रा कण्टकारी । काठिजा पुनर्नवा ।
अतिवला श्वेतवला । सरणी भद्रलिका । प्रस्थ-
मेषां सपादप्रस्थविंशतिपलानि । जलस्याष्टौ द्रो-
णाः (५१२ श.) । शै. १२८ श. । तैलस्यादकद्वयं
(३२ श.) । मिषिः श्वतपुष्पा । शृङ्गं गुडत्वक् । प-
लाशः शटी । वृक्षीरः श्वेतपुनर्नवा । स्थौल्यकं य-
म्यपथे । चोरकः चोरहली । मिषे पुतोष्णं कर्पूर-
कुडमकनूरीणां प्र. १ प. चूर्णयित्वा प्रवेद्यम् ।
तिगटेन ७२ श. । कर्णार्थं—देनडान् अश्व-
गन्धा, वृहती गोक्षुर, श्लेषा, श्वेतव-
लेङ्गा, पारिभृज, काण्टकारी, पुनर्नवा,
गोरक्षठाकुलि, गनिरि, गन्धकाठिजा, पा-
रुल, देशोद्वेग मूल अत्रोत्के २० प. । अ-
र्कार्थ—जल (५१२ श.) शै. १२८ श. । द्रावि-
डगुह वा गवाडगुह ७२ श. । शठमूलोद्वेग ७२
श. । कर्कश—रासा, अश्वगन्धा, श्वेतवी, श्वेत-
दारु, कुड, भृगुनी, माशार्थ, शालगन्धिकाकु-
लिया, अश्वक, नागेश्वर वा कुडम, शैलव-
जटाभांगी, श्रिद्धा, दारुश्रिद्धा, शैलव-
रक्तचन्दन, पुष्पमूल, एला, मन्दिष्ठा, दक्षिण-
तग्नपत्राङ्का, मूत्रा, देवजपत्र, अश्वक,
काकोली, क्रीरकाकोली, अमर, (अत्रोद्वे-
ग अश्वगन्धा) महामेढा, (अत्रोद्वेग अनन्तमूल)
जीवक, श्वेतक (अत्रोद्वेग अश्वक ७ दक्षि-
लोचन) शक्ति, वृक्षि (अत्रोद्वेग देनडा ७
गोरक्षठाकुलिया) वाला, व. शै. श्लेथेन,
श्वेतपुना, श्वेतवली, अत्रोत्के २५ । शक्ति-
जवा—कर्पूर, कुड, भृगुनाभि, अत्रोत्के
हूनं १ प. अत्रोत्केप दिव । रस.र. ।

मध्यमनिष्पावा । स्त्री । एकीनविंशतिपर-
ण । सु.चि. ११७. ।

मध्यमा (मिका) । स्त्री । सुद्रजम्बूले ।
छेष्टि क्षामगाह । र.मा. । दृष्टार्थवायां स्त्रियाम् ।
रा.नि.व. १८. । श.र. । काकोल्याम् । कर्णिका-
याम् । मी. । अशुभातृतीयामुली । रा.नि.व. १८. ।

मध्यमानिः । पुं । अर्कार्थमश्रितापविशेष ।

टिमेवकाष्ठचतुरंगेन योऽग्निः तद्दिगुत्थेन काहेन
अमग्निरुच्यते । “ऊर्ध्वाङ्गताभ्यां दाभ्यान् मध्वा
ग्निः ।” च.क.वि. ।

अथर्वः । पुं । षट्चेतस्र्षपपरिमाणे । शब्द-
चट्टमः । [शू.नर शी. १ र.सा. १]

अवासिनी । स्त्री । धातकीवत् । धाहे-

असत्त्वः । त्रि । पुरुषभेदे । “यः परानात्मनि
पनिधाय संलभयति आत्मनात्मानं, परेशापि सं-
भ्यते ।” च.वि.पञ्च. ।

अस्थलम् । क्ली । कटिदेशे । उद्भटः ।

अथा । स्त्री । नाम्नी । वै.निघ. । मध्यमाङ्गलौ ।
च. । [लघुसूचकः ।

अथाङ्गः । पुं । दिनमध्यभागे । अथञ्च योम

अम्भः । क्ली । मधुयुक्तजले । वा.चि.१७. ।

अवरिष्टम् । क्ली । गृहण्यामरिष्टभेदे । — “नवे
प्यालमध्वाके कलसेऽगुरुधूपिते । मध्वादके अ-
समं चूर्णानीमानि दापयेत् । कड़वाङ्गं विडङ्गानां
मप्यन्याः कड़वन्तथा । चतुर्थकांशान् त्वकवीथ्याः
शरे मरिचानि च । त्वर्गेलापचकण्टीकमुक्ताति-
पाशफलाः । हरिणमुक्ततेजीह्वापपलीमुर्ध्वावच-
नान् । कार्ष्णिकालान् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रथ-
येत्.....” च.चि.२१७. ।

अवलः । पुं । अतिपाने । मधुवारे । पूगः पूगः
प्राधान्यं प्रादुर्भागे । श.च. । [निघ. ।

अधारः । पुं । मधुकवे । दमाडाक । वै.

अवालूकम् । क्ली । स्वनामख्यातकन्द-
किं । गड् अवालू । प.सु. । गुणाः — रक्तपित्तघ्नं
रु स्वादु शीतलं सत्वयुक्तकरिच । राज. ।

अवासः । पुं । आसवत् । रा.नि.व.११ ।

आसवः । पुं । धातकीपुष्पमधुसंहिते
पूकृष्यासवे । अतिवतिष्ठत्यर्थः । “मध्वासवः
विजयी धातकीकाष्ठमालिकात् ।” बृहशीम-
ः । गुणाः — लघुर्भेदीघ्नः मेहकुष्ठविघ्नः तिक्तः
प्रायः शोफघ्नः तीक्ष्णः स्वादुः अवातकृत् । धु.
१४५. । पुष्पमये । चिका । अन्वः प्रमहाधि-
रि — “लोघ्रं शटी पुष्करमूलमैलां मूल्यां विडङ्गं
वक्रां यमानौ । चयं प्रियङ्गुं कसुं विशालां

किराततिक्तं कटुरीहिणीञ्च । भार्गो नतं चिच-
कपिष्पलीनां मूलं सकृष्टातिविषं सपाठं । कलि-
ङ्गकान् केशरमिन्दुसाह्यावर्त्तं सपञ्च मरिचं मध-
ञ्च । द्रोक्षेऽभ्यसः कर्षसमानि पक्का पूते चतुर्भाग-
जलावशेषे । रसेऽर्द्धभागं मधुनः प्रदाय पक्षं
विषयी हृतभाजनस्थः । मध्वासवीऽयं कफपित्त-
मेहान् विषं विहत्यात् विपलप्रयोगात् ॥” च.चि.
१७. । अन्वः गृहण्यां । “द्रोक्षं मधुकपुष्पाणां विड-
ङ्गानां ततोऽर्द्धतः । चिचकस्य ततोऽर्द्धं स्यात्तथा
मङ्गातकादकं । मङ्गिष्ठा विपलं चैव विद्रोक्षेऽपि
विपाचयेत् । द्रोक्षशेषे तु तक्षीतं मध्वर्द्धादकमं-
युतम् । एलासृणालानुक्रुमिष्यन्नेन च रूपितं ।
कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥”
च.चि.१८७. ।

मध्विजा । स्त्री । मये । हे.च. ।

मनः । पुं । जटामांस्यां । श.च. । क्ली (स) ।

मनःकरणं । “रजस्मोऽतिनिकटसत्त्वगुणवर्त्तना-
त्मकं परमसूक्ष्मं वस्तु । तस्य सात्विकं राजसं तामस-
मेति” विधा । च.स.१७. । आत्मिकादिगुणयुक्तं
सात्विकं, कीधताङ्गनादियुक्तं राजसं, क्रोधाभ्यस्तादि-
युक्तं तामसमिति । भा. ।

मनःशिशिलः (ला) । पुं, स्त्री । Root-
har. स्वनामख्यातखनिजपरमभेदे । मनःछात्र ।
मय च रसावीथ्याञ्जाता । भा । गुणाः — “म-
नःशिला गुरुर्बल्यो मरीका लम्बवो कटुः । त्रिका
स्त्रिगुणा विषयामकासभुतकफासृणान् । मनःशिला
मन्दबलं करोति जलं ध्रुवं शीघ्रमनलरेण । सन्ता-
नवम् । कल सुवरीधं सशक्रे कृष्णदन्तं कथ्यात् ॥”
भा.पू.भ.धा.व. । “जयन्ति काटवे दोलायन्ते ग-
न्धर्वानःशिला । दिनमेकं त्वजामूत्रं चङ्गराजर्भेऽ-
पिवा । अगलापचतोर्येन भाविता समवाधरम् ।
अङ्गिररसेवोप विगुह्यात मनःशिला ॥” इति
शुद्धिः । सा.कौ. ।

मनसा । स्त्री । सर्वदुर्हर्ता देव्याम् । “कन्या
सा च भगवती कश्यपस्य च मानसा । तेनैव कन-
सा देवी मनसा या च दीव्यति ॥” पराणम् ।

मनस्तालम् । क्ली । हरितालं । र.सा. ।

मनस्वी (इन्) । पु । महासिद्धे । शरभे । रा.
नि.व.१८६. ।

मनका । स्त्री । हस्तिना । उणा. ।

मनुः । स्त्री । सङ्गायां । रा.नि.व.१२ ।

मनुजः (भूः) (प्यः) । पुं । मानुषे । अम. ।

मनोगुप्ता । स्त्री । मनःशिलायां । प.सु. ।

मनोजवा । स्त्री । अग्निजिह्वावत् । जटा. ।

मनोजह्विः । पुं । कामहृद्विचुपे । रा.नि.व.४ ।

मनोज्ञम् । स्त्री । मरुत्काष्ठे । मृत्तृकांठे ।
र.मा. । प.म. । पुं । कुन्दपुष्पवत् । रा.नि.व.१० ।

मनोज्ञा । स्त्री । मनःशिलायां । र.मा. । आ-
वर्तकीलतायां । रा.नि.व.३ । स्थूलजीरके । रा.
नि.व.६ । जातीपुष्पसुपे । रा.नि.व.१० । मय्यं ।
रा.नि.व.१४ । वस्याककांठिकां । रा.नि.व.७ ।

मनोरमः । पुं । कुन्दवत् । सुवकुन्दवत् । छं-
सपादालतायाम् । स्त्री । रक्तपत्र । वै.निघ. ।

मनोरमा । स्त्री । गौरीचनायां । रा.नि.व.
१२ । रक्तयूथिकायाम् । शङ्खपुष्पाम् । वै.निघ. ।

मनोविभ्रमः । पुं । चित्तविभ्रमे । निदा. ।

मनोहरः । पुं । कुन्दपुष्पसुपे । कुम्भशाङ् ।
रा.नि.व.१० । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.११ । र-
क्तकाचने । कुन्दपुष्पे । वै.निघ. ।

मनोहरा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । रा.नि.
व.१० । जातीकुसुमवत् । रा.नि.व.१० ।

मनोह्रा । स्त्री । मनःशिलायां । च.द.सि.यो.
अप.चि. । "मनोह्राताचजखेव ।"

मन्त्रजिह्वः । पुं । अग्नौ । छे.च. ।

मन्यः । पुं । अग्निमन्यवत् । र.मा. । द्रवेणाली-
डितसक्तौ । अत्राविशेषः । सि.यो.महा.चि. ।
"मन्यः खर्जूरसङ्कीर्णः ।" श्रौतवारिणीलितछता-
म्यकाः नातिस्वच्छा नातिसान्द्राः सक्तवी मन्यः ।
"सक्तुभिः सर्पिषाम्भ्यः श्रौतवारिपरिमृतेः । नात्य-
च्छा नातिसान्द्रश्च मन्यः..... ।" रा.नि.व.२२ ।
गुणाः — "मन्यः सद्योबलकरः पिपासाश्चमनाश-
नः ।" राज.३प. । फागुमर्दे । चतुष्पलमिते तोये
क्षुण्णद्वयं पलमितं तिस्रः स्युषावे मन्ययेत् । "जले
चतुष्पलं शीतं तृणं द्रव्यपलं त्रिपेत् । स्युषावे म-
न्ययेत्स्युष्यत्सकाच्च द्विपलं त्रिपेत् । सधुष्येतागडा

दीनि फागुवन्निःक्षिपेद्वधः ॥" भा. शाङ्.म.३प. ।
मन्यो बहुविधः — छतसक्तुदाडिमगुडकृत इत्येव ।
छतसक्तुजलकृत इति द्वितीयः । दाचागुकेरेचुरः ।
सक्तुश्चेति तृतीयः । मन्यसदृशः कम्पने । मर्दे-
ने । त्रिका. । नेत्रमले । नेत्ररोगे । त्रिपु-
कुन्यने । व्याक. ।

मन्यजम् । स्त्री । नवनीते । र.मा. ।

मन्यनः । पुं । मन्यनदण्डः । श.र. । अग्निमन्य-
वत् । स्त्री । कुन्यने । विनोदने । व्याक. ।

मन्यनोद्भवम् । स्त्री । नवनीते । वै.निघ. ।

मन्यरः । पुं । वैशाखमासे । हरिणे । स्त्री । न-
वनीते । वै.निघ. । कुसुमे । म. । फले । वि-
जडे । श.र. ।

मन्यरज्वरः । पुं । ज्वरविशेषः । मिं मनीज्वरः ।
लक्षणं यथा — "ज्वरो दाहो भस्मो मोहो हृत्तीमा-
रो वमिष्ठया । अनिद्रा मुखशोषश्च तालुजिह्व-
गण्यति ग्रीवायां परिहृष्यन्त स्फोटकाः मर्दपोष-
माः । छताशनात् स्वेदरोधात् मन्यरी जायते क-
णाम् ॥" योगरत्नाकरः ।

मन्यराधिः । पुं । मन्यकाधिः । च.शा.७प. ।

मन्यरुः । पुं । चासरवायी । त्रिका. ।

मन्यसारः । पुं । नवनीते । वै.निघ. ।

मन्या । स्त्री । मेथिकायां । रा.नि.व.६ ।

मन्यानः । पुं, स्त्री । स्थूलारखवधवत् । दण्ड-
शोणालू । रा.नि.व.६ । मन्यनदण्डः । त्रिका. ।
च.म.१५प. ।

मन्यानकः । पुं । शस्यविशेषः । दासविशेषः ।
मं मारवेत्ति । कं मारवल्ली । गुणाः — श्लेष्मः धे-
नुप्रियः दुग्धकरः सधुरः बहुवीर्यशः । रा.नि.व.२१

मन्यानभेरवः । पुं । अक्षपत्तिरसः । पाठ-
— "सृतं सृतं सृतं ताम्रं हृद्भुपुष्करमूलकं । सैम-
वं गन्धकं तालं कटुकीं चूर्णयिष्यमं । पुनर्नवादि-
दारुनिगुण्डीतण्डुलीयकीः । त्रिकाकीशातकीशवे-
दिनैकं सदैवहृदः । साधमाचं लिहन्तु चोद्रेः रसं
मन्यानभेरवः ॥" अनु. निखत्ताग्रः । रस.चि.६प

मन्यराः । पुं । सक्तौ । छट् । वै.निघ. ।

मन्दः । पुं । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

दग्न्थः । पुं । सप्तपर्णहवे । स्त्री । मये । निघ. ।

दगमना । स्त्री । सहिषस्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दृजः । वि । मन्दजाते । च.म.१८अ. ।

दृष्टः । पुं । पारिमद्रहवे । श.र. निम्बहवे । निघ. ।

दृता । स्त्री । आलस्ये । रा.नि.व.२० ।

द्वरः । पुं । मन्दारहवे । मी. । तन्नामकलृताः कोटविषद्वागदविशेषे । 'अपामार्गमर्माह्लाद-
ः' आसकगैरिके । नैतैलाकुष्ठसरिचयथाहृष्टत
लिकैः ॥११ वा.उ.३७अ. ।

न्दरीत्यम् । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

न्दमानः । पुं । प्राणे । निद्रायाम् । उणा. ।

न्दमानुः । पुं । स्वप्ने । उणा. ।

न्दा । स्त्री । वल्लीकरञ्जे । लुताकुटञ्ज । वै.निघ. ।

न्दान्निः । पुं । अग्रिमान्दरीये । See अ
ग्रमान्यम् । सुष्टिमयकाश्चतुरंशकृते अकांथे
रविविशेषे । "चतुरंशेन तेनैव मन्दान्निः पारिकी-
र्तितः ।" अक.चि. ।

न्दारः । पुं । पारिमद्रहवे । रा.नि.व.८ ।
श्रुताकं राजाकं हवे । श्वे.उ. अकन्त । प.सु. ।
रा.नि.व.१० । निम्बहवे । हस्तिनि । मी. ।

मन्दारफलिका । स्त्री । काकीदुल्लरिकायां ।
काकुट्टी । वै.निघ. । [चि.१६अ. ।

मन्दारी । स्त्री । रक्ताकं । लाल अकन्त । सु. ।

मन्दारः । पुं । धातकौपुष्पहवे । वै.निघ. ।

मन्दालकम् । स्त्री । खटिकायाम् । थडो ।
वै.निघ. ।

मन्दिकुकुरः । पुं । मत्स्याविशेषे । वै.निघ. ।

मन्दिरः । पुं । जानुपञ्चाङ्गि । हे.च. ।

मन्दिरपशुः । पुं । विडाले । श.च. [वि. मी. ।

मन्दि(न्दु)रा । स्त्री । श्यासनविशेषे । भा.श्रु. ।

मन्दोष्णः । वि । ईषदुष्णे । अम. ।

मन्दपुष्पः । पुं । जपाहवे । वै.निघ. ।

मन्मथः । पुं । कपिलहवे । प.सु. आसहवे ।

वै.निघ. । आसातकहवे । चि.क.क. । शश्याम् ।
वै.निघ. ।

मन्मथशठी । स्त्री । कर्पूरशश्याम् । वै.निघ. ।

मन्मथानन्दः । पुं । महाराजवृत्ते, बहुरमा-
लासहवे । रा.नि.व.११ ।

मन्मथालयः । पुं । आसहवे । रा.नि.व.११ ।

मन्मथावासः । पुं । महाराजासि । रा.नि.
व.११ ।

मन्मनः । पुं । गह्वदध्वनी । त्रिका. ।

मन्या (का) । स्त्री । यौवापथाच्छिरायाम् ।
वा.उ.१ शित । रा.नि.व.१८ च.द.ज्व.चि.कवल-
धारणे । । "मन्यापार्थशिरोगलात् ।"

मन्याचाली । पुं । अश्वस्य वातव्याधी । तस्य
लक्षणम् स्तब्धायां यौवायां स्फुरणम् । ज.द.५५ ।

मन्यास्तम्भः । पुं । तन्नामकवातव्याधी । "दि-
वास्वप्राशनज्ञानविक्रतोर्द्धनिरोक्तये । मन्यास्तम्भं प्र-
कुरुते स एव श्रेयसायुतः ॥" इति निदानम् ।
"दशसूक्तं कृतं काथं पञ्चसूक्त्यापि कल्पितं । कन-
स्वदं तथा नस्थं मन्यास्तम्भं प्रयोजयत् ॥" इति चि-
कित्सा । अश्वस्यापि वातव्याधी । लक्षणम् "नमन्यु-
न्नमति यौवा स्तब्धा च यस्य वाजिनः । मन्यास्तम्भं
विजानीयाद्वागं तस्य सुदारुणम् ॥" ज.द.५५अ. ।

मन्युः । पुं । शोके । अम. । अहङ्कारे । श.र. ।

मन्युमणी । स्त्री । मेकपर्ण्या । थूलाकुट्टि । भैष.
विद्याधराभे । "शिलातले मन्युमणीदलस्य ।"

मन्वाद्यम् । स्त्री । धान्ये । वै.निघ. ।

मप(पु)ष्टः (कः) । पुं । वनसुद्धे । भूशानौ ।
अ.टी.भ. ।

मयः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । अश्वतरं । मी. स्त्री ।
उष्ट्राम् । चिकित्सायाम् । श.च. ।

मयटः । पुं । पर्णकुटीरे । हारा. । [च्छिटे ।

मयनः । मदनहवे । रा.नि.व.८ । स्त्री । मधू-

मय(यु)ष्टकः । पुं । वनसुद्धे । भूशानौ । अ.
टी.भ. ।

मयुः । पुं । पञ्चे । त्रिका. । मृगे । मी. ।

मयूरः । पुं । अपानार्गहवे । मी. । अजर्मादा-

धाम् । ताम्बूनी । भा. । सु. नि. २३५. । कटजटा
वाम् । अम. । सारसपक्षिणि । चटकपक्षिणि ।
फलीहव । वै. निघ. । स्थलचरपक्षिविशेष । मयूरा ।
गुणाः — "सुखिन्धः श्रमलो हृद्यो घनः शुक्रविव-
र्धनः । सांसद्विकरी वल्गो द्वितीयश्च मयूरकः ॥"
अत्रि. २१५. । तस्यासम्भवनकालः — "हमलकाले
शिशिरे वसन्ते संयं हि मायूरमुग्रान्ति सांसम् ।
उषो हि वर्द्धं विषमोजनाच्च वर्षाशरद्भाषमुखि-
पथः ॥" राज. ३५. । तस्याम्भुगुणः — "रितः
लीगिषु कालेषु हृदयिषु क्षतेषु च । मधुराण्यवि-
पाकीनि सवीचलकराणि च ॥" च. म. २७५. ।

मयूरकः । पुं । अपासार्यतुषे । आशिष् । प.
म. । रा. नि. त. ३ । च. ट. अ. पि. च । स. म. २७५.
अकीर्तिः । "वयञ्चितकमयूरकवर्षाभिमिश्रम् ॥"
स. नि. २७५. । तुयके । कुट्ट । विप्र. । अज-
सोदाया । सद. २५. । भेष. स्त्री. रा. नि. । मयूरे । वि-
प्र. । See मयूरः । मयूरशिखायाम् । जटा. । कौ.
तयाधनं । कुट्ट । अम. । गन्धके । च. ट. गुल.
वि. रा. समुद्र. । विषम. २. प. म. ।

मयूरका । स्त्री । अम्बुहायाम् । वै. निघ. ।

मयूरयोवकम् । कौ. । तुम्बे । कुट्ट । रा.
नि. व. १३ ।

मयूरचटकः । पुं । ककुट । हारा. ।

मयूरचडम् । कौ. । स्मृतिगुणनामसमूहस्य ।
(पञ्चतन्त्र) । रा. नि. व. २२ ।

मयूरचडा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै. निघ. ।

मयूरजङ्घः । पुं । श्यामा ककुट । कौ. नि. नि. ३ ।
रा. नि. व. २२ । नायाम् । परिभाषा ।

मयूरभारवना । स्त्री । पलचतुष्टयेन भाव

मयूरतुत्यम् । कौ. । तुयके । रा. नि. व. २२ ।

मयूरपृच्छम् । कौ. । चन्द्रके । शुद्धत. ६ ।
भा. म. र्भ. सलताद. ज्वा. च. साहचर्यधुपे. "छत-
यन्मयूरपृच्छम् ॥"

मयूरविदला । स्त्री । अम्बुहायाम् । वै. निघ. ।

मयूरविशिखा । स्त्री । स्वनामस्वातन्त्र्ये ।
म. मयूरशिखा । कौ. हारेयमसूत्रं । तं मयूरशिखि-
यन्ते क्षपविशेषम् । गुणाः । आदुरसा सूतकक्ष्मी-
कलपहृदाशनी वशीकरणी च । रा. नि. व. ५. ।

मयूरा । स्त्री । कृष्णतुल्यस्याम् । अजसोदायाम् ।
वै. निघ. । [कनि. । रा. नि. व. २२ ।

मयूरालासकः । पुं । प्राडट्कालि । वर्षी-

मयूरान्नेपियन्त्रम् । कौ. । स्याद्योतनयन्त्र-
विशेष । उजि. । भेष. स्तसुप्रीवनीसुरा. ।

मयूरिका । स्त्री । अम्बुहायाम् । रा. नि. व. ४ ।
तन्नामकवाययकीट । सु. कल्प. ८५. । See कीटः ।
अजसोदायाम् । वै. निघ. । [वै. निघ. ।

मयूरी । स्त्री । अजसोदायाम् । मयूरस्त्रियाम् ।

मरः । पुं । विषे । मिठा । वै. निघ. ।

मरकः । पुं । महासारीरीशः । गडुक । छे. च. ।

मरकतम् । कौ. । पञ्चविधमहारत्नात्मकं रत्नम् ।
हरिष्मणिविशेष । प. म. । गुणाः — विप्रघ्न शोथानं
मधुरं आसपित्तहरं कर्णं पृष्टिकरं भुतघ्नम् । रा.
नि. व. २२ । [नि. व. २२ ।

मरकतपत्री । स्त्री । पातोनामपत्रगात्रे । रा.

मरकतम् । कौ. । मरकतमणी । श. र. ।

मरटः । पुं । खादरविशेषः । वै. निघ. ।

मरणम् । कौ. । वसनाभिवर्धः । रा. नि. व. २२ ।
मर्त्ये । श. र. । [श. र. ।

मरन्दः (कः) । पुं । पृथुसपुनि । पृथ्वेली ।

मराकाली । स्त्री । वृषिकालीतुषे । दिङ्मा. ३ ।
रमा. ।

मरारः । पुं । शय्यरत्नखम्बि । ग. ३. ३. जटा. ।

मरालः (कः) । पुं । राजहंसः । हंस । रा.
नि. व. २२ । घोटके । कारकचर्यानिधि । क. स्वल्पे ।
शब्दकल्पे मरकतम् । [वै. निघ. । वि. का. ।
स्त्री । हस्याम् । [श. र. । वै. निघ. ।

मरालिका । स्त्री । मरालायाम् । ममसा दि-

मरि (री) वम् । कौ. । (Piper nigrum.)
Black pepper, स्वनामस्वातन्त्र्येण मयूरे । रा. नि. व. २२ ।
हिं. मिरी, कालामरिच । तं मिरियाम् ।
ता. मिल. । मं. मरिच । कं. मेणम् । गुणाः —
हिं. दनं शिथकफादिदीप्योष्णलनं प्रसाध्य उष्णं पि-
तृकरं कर्णं आसगलकमिहहरं । चाट्टे तयाके
मयुरं नायुष्मं गुरु कटु किचितीक्ष्णं श्लेष्म-

अपिनलच । भा. । “मरिचं कटुतीक्ष्णं
मविनाशनं । समीरकमिहरीगहरश्च कचि-
म् । कटूष्णं श्वेतमरिचं विषघ्नं मृत्नाश-
कृष्णं हृष्टरीगघ्नं युक्त्या चैव रसायनम् ।”

व.६ । “कटूष्णं लघु तक्तुकमवृत्तं कफवा-
त् । नालुष्णं नातिशीतञ्च वीथ्यतो मरिचं
॥ गुणवन्मरिचैभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥”
५६ अ. । कर्कोलं रा.नि.व.२२ । वा.सु.
तादिव. । कतकफलं । कुमरिचं । वस्त्रमिदि-
वै.निघ. । [कटुत्वतो । रा.नि.व.२० ।

(री)च (की) । पुं । मरुवकवत् । श-
(रो)चपत्रकः । पुं । देवदारुवत् । स-
च । रा.नि.व.२२ ।

चमट्टयः । पुं । कर्कोलवत् । वै.निघ. ।

चाद्यतैलम् । की । कुठाधिकारि तैलम् ।
रचालाशिलाज्जाकिपयोऽप्यारिजटाविहत् । श-
मविगालाः कडिशागुग्गुदाकचन्दनैः । कटुतैलात्
तु प्रस्थं दालोर्विषपलान्तैः । समीरमुर्विषदभ्य-
॥ दद्रुश्च श्वेतनाशनम् । सर्वविषं च कुष्ठं तु तै-
लपुष्पमथ । कटुतैलं ४ श. । कल्परि-
चं हरितालं मन्दाशिला मुला अर्कद्वयं कर-
सुतं चन्द्रनं गोमयश्च दन्तवारुणिसुतं क-
रुण्डालयं देवदारु रक्तचन्दनं प्र. ४ तो. विषं
तो. गोमुत्रं २६ श. । मरिचार्च देहन् ४ भ. ।
क - मीरठ, शीतल, मनछाल, मूठा, आ-
दम्भ, आठ, कटवीर मूल, त्रिउडुमूल,
मिषशत, दाशालाशरीर मूल, कूड, अरिद्र,
कण्टारिद्र, जलदाक, रक्तउन्मन, आठके
देवा, विष ८ देवा. गोमुत्र २७ भ. । हङ्गु-
था— मरिचं विहता दक्षा जीरसाकं शुक-
तः । देवदारु हरिद्रं च सामी कुष्ठं सचन्दनं ।
शालाकरवीरश्च हरितालं मन्दाशिला । चितको
झलाय्या च विडङ्गं चकमर्दकं । शिरीषं कटु-
तीक्ष्णः सप्रपर्णः सुहायता । शम्पाको नक्त-
॥ लोऽब्दी खदिरं विषली वचा । शीतिषती च
लिका विषस्य विषलं भवेत् । आदकं कटुतैलस्य
सिमुच्चं चतुर्गुणं । स्याच्च लोहपात्रे वा शर्भं
पिना पचेत् । पक्षा तैलवरं श्वेतस्य चयेत् कुष्ठ-
तान् व्रणान् ॥” कटुदेहन् .७ भ. । कर्कर-

मरिच, त्रिउडुमूल, मञ्जीमूल, आकदम्भ, आ-
ठा, गोमयशत, देवदारु, हरिद्रा, दाशाला-
शरीर, कटुमांसमी, कूड, रक्तउन्मन, दाशाला-
शरीर मूल, श्वेतकटवीर मूल, हरिताल, म-
नछाल, शीतल मूल, विषलाश्विनाश मूल,
विडङ्ग, चाकन्दा वीज, शिरीषफल, कूडचित्त
छाल, मिमछाल, छात्रमछाल, मनसाश आ-
ठा, श्लुक्, गोमालपाठा, उरुतकटुवीज,
मूठा, शर्भ, पिपुल, वट, लताकटुको अ-
ठके १ प. विष २ प. गोमुत्र ७४ भ. ।
मेष. । [लाघा । अम. ।

मरीचिका । स्त्री. सुगन्धिकायाम् । देवानां
मरीचिः (ची) । पुं. स्त्री । षड्भ्रंशिकायाम्
माने । ‘षड्भ्रंशोभिर्मरीचो स्यात् ।’ प.प. । ता-
लीशपत्रे । श्वेतमरुवकं । वै.निघ. ।

मरुः । पुं । अनन्तरमुसी । रा.नि.व.२ । निर्ज-
लमुसी । अम. । मरुवकवत् । भा. । च.ट.महा-
सुगन्धतैलं ।

मरुजः । पुं । विटखदिरं । रा.नि.व.२ । नखो-
नामगन्धद्रव्यं । श.च. । स्त्री । सुगन्धारी । रा.नि.
व.७ वि. मरुजाते । [ताकुषी । वै.निघ. ।

मरुजाता । स्त्री । कापिकच्छूलनायाम् । अ-
मरुटा (गडा) । स्त्री । उग्रजलाटभ्याम् ।
श.र. । हारा ।

मरुतः । पुं । घण्टापाटलायाम् । श.च. ।

मरुत् । पुं । वायी । रा.नि.व.२१ । मरुवक-
वत् । भा. । जी । शम्पिपर्ण । प्ले.उवा । म. ।
स्त्री । एकायाम् । श.र. ।

मरुत्कारः । पुं । राजमाषः । नक्षी । श.च. ।

मरुत्कारः (क्षिया) । पुं. स्त्री । अपानवायी ।
शब्दकल्पद्वये ।

मरुत्तकः । पुं । श्वेतमरुवकवत् । भा.स.१८.
चितविभ्रम.ज्व.वि. । देवदारुवत् ।

मरुत्पुत्री । स्त्री । वननिगुम्फायाम् । वै.निघ. ।

मरुत्पियः । पुं । उडु । ह.च. ।

मरुत्प्लवः । पुं । सिङ्ग । विका. । [व.२१

मरुदिष्टः (दिश्यः) । पुं । गुग्गुली । रा.नि.

मरुदूर्वा । स्त्री । कापांस्यां । रा.नि.व.४ ।

मरुद्ववः । पुं । वनकापांसि । शकशिख्याम् ।
ब्रह्मखट्वरे । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.४ । वै.
निघ. । [र.सा.।

मरुद्व(भ)वा । स्त्री । वीरिकायां । विश्राये ।

मरुद्रथः । पुं । पथे । चिका ।

मरुद्रुमः । पुं । विटखट्वरे । र.सा. ।

मरुद्रिपः । पुं । उद्रे । चिका । [चम.।

मरुन्माला । स्त्री । मृदायां । पिङ्गिभाक् ।

मरुपुष्पी । स्त्री । हेमपुष्पां । र.सा. ।

मरुप्रियः । पुं । उद्रे । हे.च. । [नि.व.२ ।

मरुभूः (भूमिः) । स्त्री । निर्जलदेशे । रा.

मरुभूकहः । पुं । करीरहवे । भा. ।

मरुलः । पुं । हंसविशेषे । आठि हँस । कार-
खवे । हे.च. ।

मरुवः (कः) । पुं । स्वनामख्याततुलसीजाती-
यमुगम्बुपे । मरुवा इति भाषा । मरुशकुल-
गोष्ठे । शकुलुगो । मरुवो हिमेदः श्वेतकणभेदे
न । तयोः श्वेतो मेघजकार्येक्षणश्च श्वेतपुजायां
प्रयुज्यते । गणाः — कटुः तिक्त उष्णः क्षमिकह-
स्तः विड्वन्मृगान्मृगलघ्नः अग्निमान्मृगलघ्नोपघ्नश्च ।
रा.नि.व.१० । “मरुदाग्रपदो हयस्त्रील्लोणः पि-
त्तलो लघुः । हसिकादिविषयसवातकृत्क्षमिप्रण-
त् । कटुपाकरो रक्त्यन्तिको बलः सुगन्धिकः ॥”
भा. । मदनहवे । मरुना गोष्ठे । र.सा. । जस्त्री-
रभेदे । अ.टी.भ. । नागदमनीरुपे । नागदना ।
र.सा. । व्याघ्रे । जटा. । [के. रा.नि.व.७ ।

मरुसम्भवम् । स्त्री । मृदुलमूलके चाणक्यमूल

मरुसम्भवा । स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । शकिल-
क्या । रा.नि.व.१ । बुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.४ ।
ब्रह्मखट्वरे । कापांसि । रा.नि.व.२१ ।

मरुस्था । स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । शकाल गो-
ष्ठे । बुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.१४ । [उष्णा.।

मरुकः । पुं । हरिणभेदे । मयूरे । शय्यां ।

मरुद्ववा । स्त्री । दुरालभाविशेषे । प.सु. ।
कापांस्यां । बुद्रखट्वरे । रा.नि.व.४८ । पुं । य-

वासी । कुङ्किना गोष्ठे । रा.नि.व.४ । [श.र.।

मरोलिः (कः) । पुं । मकरमुख्ये । चिका ।

मर्कः । पुं । शरीरे । उष्णा. । मर्कटे । श.र. ।

मर्ककः । पुं । ऊर्णनाभौ । शककुम्भा । वै.
निघ. । गलगम्बुपक्षिणि । शककुम्भा । श.र. ।

मर्कटः (कः) । पुं । शरीरे । प.सु. । सं. ।
अजमोदायाम् । शकुल- । म.व.२ । विषभेदे ।
हे.च. । मर्कटहस्तश्च । मर्कटा इति लोके । श-
ककुम्भा । वा.स. । म.व.२ । गलगम्बुपक्षिणि ।
शकुल- । ऊर्णनाभौ । चिका । (कः) शब्द-
विशेषे । सं. । मरुभूभेदे । श.र. ।

मर्कटतिन्दुकः । पुं । कारस्करहवे, कुपी
लौ । कुङ्किना गोष्ठे । भा. । [व.४ ।

मर्कटपिप्पली । स्त्री । अपामार्गे । रा.नि.

मर्कटप्रियः । पुं । kind of Mimosa,
चारहवे । श.सा. ।

मर्कटवासः । पुं । अभिजाते । शककु-
म्भा । वा.स. । श.र. ।

मर्कटगीर्षम् । स्त्री । लो. । र.सा. ।

मर्कटाख्यम् । स्त्री । कच्छुवीजे । शती-
कुशी । वीजे । वै.निघ. । म.व.२ । मृदुलमूल-
के ।

मर्कटास्रः । पुं । रात्रि । आशु । भा. ।

मर्कटाख्यम् । स्त्री । ताम्बे । हे.च. ।

मर्कटिकाफलम् । स्त्री । कपिकच्छुली । श-
ककुम्भा । वीजे । वा.ग.र.उ.केशरपाके ।

मर्कटी । स्त्री । अपामार्गरुपे । शकुल- ।
रा.नि.व.१ । अजमोदायां । वनशुभ्रान् । रा.नि.
व.६ । मर्कटकरञ्जे । शककुल- । अ.टी.भ. ।
कपिकच्छौ । रा.नि.व.१ । र.सा.सं.भीमरुद्रसे ।
सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते । “चारटी मर्क-
टी वचा ।” वा.उ.६४.महापैशाचघृते । [च.।

मर्कटेन्दुः । पुं । काकतिन्दुके । कुङ्किना । श.

मर्करः । पुं । मृगराज । श.र. । स्त्री (रौ) ।
निष्पलस्त्रियाम् । विश्व. । [कुना.।

मर्त्यकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । मरुभूभेदे ।

वर्त्यन्माता । स्त्री । अपिदमनीक्षुपे । रा. नि. ४ ।

मर्दकः । पुं । काममर्दं । चकमर्दं । वै. निघ. ।

मर्दनम् । स्त्री । पेषणं । पारदस्य संस्कारविशेषः । पारदः । गारमर्दने । शी. (उ. १०) । गुणाः — यमहरं निद्राकरं शक्तकरं रक्तमांसलक्प्रसादकरं वातकफघ्नं । राज. ।

मर्दनकम् । स्त्री । तैले । वै. निघ. । [मा. नि. ।

मर्मच्छेदः । पुं । मर्मव्यथायां । हृदयमर्दने ।

मर्मेश्वरम् । स्त्री । मर्मस्थाने । भा. म. ४८ । म. गिरि. चि. ।

मर्मेश्वरी । स्त्री । दासहरिद्रायाम् । मी. । सरलकाष्ठे । वै. निघ. । कर्णस्थशिराविशेषः । वा. उ. १४ ।

मर्मत्रणः । पुं । नाडीत्रणे । रा. नि. व. २० ।

मर्मसंरोधः । पुं । मर्मव्यथायाम् । भा. म. ४८. विस्फोट. चि. ।

मर्मस्थानम् । स्त्री । जीवस्थाने । यवाघातेन प्राणसंशयो भवेत् । तानि च स्थानानि शरीरे वृहन्ति — “जीवस्थानान्तु मर्मं स्वास्तीवाभारं तदुच्यते । मर्मस्थानान्तु चोक्तं स्यात् भूम्यादिष्वनेकधा । भूनायतनं मर्मजः कटोः कर्णः शीर्षाग्राह्याः । तदप्राणयुगांश्च सन्तीन् । वैद्याः शरीरलक्षितानि वदन्ति मर्मस्थानानि चाङ्गानि नाशकराणि ।” रा. नि. व. १८ । एवञ्च मर्मोत्तरं मर्मशतसूक्तम् । तेषामेकादश मांसं, अस्थिषु ८, सन्धिषु २०, स्नायुषु २७, शिरासु च ४१, इति । तत्र सक्थियुगले २२, मुजइये २२, उरसि १२, कुक्षौ १२, पुष्टे १४, सीवीर्धभागे ३७ । तानि च मर्माणि पञ्चधा भवन्ति । तेषु सद्यःप्राणहराणि १६, कालान्तरप्राणहराणि ३३, विशल्यानि ३, कैवल्यजनकाणि ४४, पौडाकरमर्माणि च ८ भवन्ति । सद्यःप्राणहराणि शङ्काटकाधिपति-ग्रहकण्ठशिरागुच्छ-हृदयवस्तिनाभयो भवन्ति । एषां स्थानानि पथ्याधिषु स्रग्याणि । कालान्तरप्राणहराणि — वली-मर्म-सीमन्त-तल-चिप्रेन्द्रवस्ति-वह्नी-पाञ्चसन्धि-कटोक्तकर्णान्तस्वहयानि । एषां स्थानानि पथ्याधिषु स्रग्याणि । कैवल्यकरमर्माणि — लोहितार्वाणि जानूर्वाकुर्ध्वविटपकुर्ध्व-

रककुन्दरयुगल-कलधरद्वयविधुरद्वय-कृकाटिकाव-यांशसफलकापाङ्ग-नीलद्वयमन्याद्वयफलद्वयार्धद्वयानि । रुजाकराणि — गुल्फद्वयमणिवत्सद्वयकुर्व-शिरांसि भवन्ति । विशल्याणि च — उत्तरेषु स्थानेषु चैति त्रीणि भवन्ति । भा. ।

मर्मिकः । वि । मर्मविदि । जटा. ।

मर्यादा । स्त्री । सीमायां । मा. ज्व. नि. ।

मलम् । स्त्री । विहायाम् । रा. नि. व. १८ । मय-ला, मैलि इति च लोके । भा. म. ४८ । तद्य-हारकिटभागः । तदाधारश्च पक्षाशयः । “तत्किट-श्च मलं प्रियं तिष्ठत् पक्षाशये च तत् । वलितित-यमार्गेण यावत्पानेन नोदितम् ।” शास्त्र. ६४ । कर्पूरे । श. च. । समुद्रफेने । नखे । वै. निघ. । वातादौ । मूत्रे । स्वदे । माधवः ।

मलघ्नः । पुं । शाल्मलीकन्दे । रा. नि. व. ७ । स्त्री (घ्नी) । नागदमन्याम् । रा. नि. व. ३ । कटु-क्याम् । वै. निघ. ।

मलङ्गी । स्त्री । मलमर्दे । श्रोत्राणि । गुणाः — “मलङ्गी मधुरा हृद्या वातघ्नी श्लेष्मला गुरुः ।” राज. ३५ ।

मलजम् । स्त्री । पुये । श. च. ।

मलद्रावी (इन्) । पुं । जैपालह्वे । जगन्नाथ शिष्ट । वै. निघ. ।

मलधातुः । पुं । शरीरावाधकरभावेषु । तद्य-था — “शरीरस्थिद्वेषु उपदेहाः पृथग्जन्मानो ब-हिर्मुखाः परिपकाश्चातवः, प्रकृतिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरस्यापघातायोपपद्यन्ते.....” च. शा. ६४. ।

मलपाकः । पुं । दोषपाके, वातादीनां पाका-वस्थायां पूर्णावस्थायां वा । तद्वक्षणं — “दोषप्रकृ-तिवैकल्यं लघता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणाञ्च वैमर्म्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥” वैद्यकम् ।

मलपूः (यूः) । स्त्री । काकोदम्बिकायां । काकपूत्र । रा. नि. व. ११ । मद. व. ५ । भेष. । च. द. भग. चि. । (यूः) वाक्याम् । नोमिदोऽज्ञ । वै. निघ. ।

मलभुक् । पुं । काके । श. र. ।

मलभेदि(न) । स्त्री । रौप्ये । स्त्री । कटुकायाम् । कटुकी । रा.नि.व.६ ।

मलयः । पुं । शाल्यलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

मलयजम् । स्त्री । पुं । चन्दनसामान्ये । वै.निघ. २भ.तृणा.चि. । रक्तचन्दने । श्रीखण्डचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

मलयतपना । स्त्री । भस्मातकवत् । वै.निघ. ।

मलयद्रुमः । पुं । सद्वनवत् । द्वि.कोषः । [मि.]

मलया । स्त्री । सोमराज्याम् । विवतायाम् ।

मलयोत्थ(द्रव)म् । स्त्री । श्वेतचन्दने । (शुद्ध) चन्दन । रा.नि.व.१२ । [गुप्ता । रा.नि.व.२० ।

मलरोधनम् । स्त्री । विष्टम् । आनाहरीम् ।

मलवेगः । पुं । अतीसाररोगे । रा.नि.व.२० ।

मलशैत्यम् । स्त्री । तन्नामश्लेष्मजरोगे । भा. ।

मलहन्ता (नृ) । पुं । शाल्यलीकन्दे । रा.नि.व.७ । [सैश्ववाद्यतैल ।

मलहरः । पुं । जैपालवत् । भैष.आ.वा.चि. ।

मला । स्त्री । भूम्यामलकाम् । श.च. । आस-हरिद्रायाम् । वै.निघ. । नाभिनालायाम् । त्रिका. ।

मलाकर्पी (इन्) । पुं । हडिके । हाडि. (गेश्वर) । श.मा. ।

मलाख्यकिटम् । स्त्री । भुक्ताहारस्थान्यतर-भागे, यतः सूक्ष्मपूरीषायुष्यभिभवति । गल । च. स. २८प. । [कुल । वै.निघ. ।

मलाज्जातकः । पुं । गन्धमाज्जारि । शकटो-

मलाधिक्यम् । स्त्री । मलबाहुल्यरूपश्लेष्मजरोगे । भा. ।

मलापहा । स्त्री । कुलयाशने । रा.नि.व.११ । दालिषाथनदीविशेषे । तज्जलं गुणैः कृष्णाजलतुल्यं, विशेषेण पथ्यं स्वादुतरं कान्तिदह्य । रा.नि.व.१४ । वनकुल्ये । वै.निघ. ।

मलायनम् । स्त्री । मलहारि, गुदीपस्थादी । च.द.स्वस्थवत् । [नि.व.६ ।

मलारिः । पुं । मलधावनद्रव्ये । मादान् । रा.

मलावरोधः । पुं । मलविष्टम् ।

मलिनम् । स्त्री । घालं । श.च. । टङ्गणारि ।

(मोहाशी) । रा.नि.व.६ । कृष्णागुणकाशे । रा.नि.व.१२ । सयःप्रसताया गी दुग्धे । वङ्गे । श.शदे । प्रयु । पुं । हंसं । वै.निघ. ।

मलिना (नी) । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा.नि.व.१८ । शर्करायाम् । वृषा.सू. । वै.निघ. ।

मलिनाम्बु । स्त्री । कानि । हे.च. ।

मलिष्ठा । स्त्री । सन्नातरजस्वायां । त्रिका. ।

मलीमसम् । स्त्री । पुष्पासीसे । रा.नि.व. ११ । लोहं । मि. । त्रि. । मलयुक्ते ।

मलूकः । पुं । कौटविशेषे । उक्त्वा । उणा. ।

मल्लः । पुं । पात्रं । मर्याविशेषे । त्रि. । बलि-श. । त्रिका. । कपोले । मि. । [वर्चं । अम. ।

मल्लकः । पुं । दलं । हे.च. । स्त्री । मल्लिका-

मल्लखण्डः । पुं । गुडशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मल्लजम् । स्त्री । मरिचे । जटा. ।

मल्लतरुः । पुं । पियालवत् । रा.नि.व.११ ।

मल्लवाहः । पुं । ताम्रवर्णलक्षणविशेषे, पल्लवा-हलणं । रा.नि.व.८ ।

मल्ला । स्त्री । मल्लिकापुष्पवत् । श.र. ।

मल्लारिष्ठा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्राकी । रा.नि.व.१० ।

मल्लिः (स्त्री) । पुं, स्त्री । मल्लिकावत् । श.र. ।

मल्लिकः । पुं । मल्लिनचक्षुचरणहंसभेदे । अम. ।

मल्लिका (ख्यः) । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवत् । तेल, मल्लिकाकुलत्र शाख । प.सू. । सं. बलि-मोगरा । कं. वल्लिमल्लिगे । तं मल्लिचेद्रु. गुणाः—कटुः तिक्ता चतुष्टया मुखपाकघ्नी कुशविस्कीटक-खट्विषत्रणघ्नी च । रा.नि.व.१० । उष्णा लघुवृ-था वातपित्तासृष्टगन्धाधिकृष्टाशुचिविषत्रणघ्नी च । भा. । मङ्गल्यागुण्ये । रा.नि.व.१२ । लक्षणाक-न्दे । वचायाम् । यूथिकायाम् । वै.निघ. । मल्ल-भेदे । मि. । [मा. । See वृत्तमल्लिका ।

मल्लिकाख्या । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र.

मल्लिकागन्धम् । स्त्री । मङ्गलागुणकाशे । रा.नि.व.१२ । [का चेतति हये । च.द.कुष्ठ.चि. ।

मल्लिकादयम् । स्त्री । मल्लिका आकरमल्लि

मल्लिकापुष्पः । पुं । मल्लिकापुष्पवत् । वै.

निघ. । कुटजवत् । कूट्टि गीछ । रा.नि.व.६ ।

कण्ठनिम्बवत् । कर्णो जेतूत गीछ । हि.च. ।

मल्लिकाचः । पुं । अश्वविशेषः । यस्य नेत्रप-

रितः शृङ्गा रेखा वर्तते । ताम्रपदपुष्पके हंसः ।

गुणाः — प्रवत् । सं.सू.४६५. ।

मल्लिगन्धिः । स्त्री । अश्वरुकादि । श.च. ।

मल्लिनाथः । पुं । कल्पतरुनामसंयुक्तकारः ।

मल्लिनी । स्त्री । अतिसुक्तकपुष्पवत् । रा.नि.

व.१० ।

मल्लिपत्रम् । स्त्री । ऊचाके । त्रिका. ।

मल्लः । पुं । भल्लके । श.च. ।

मश(स)कः । पुं । तन्नामककुट्टरीगे । औ.ि-

ल. । हिं मशा । लक्षणं — “अवेदनं स्थिरचैव य-

स्य गात्रेषु दृश्यते । सापवत् कृष्णमुसलमनिलान्म-

शकं दिशेत् ॥” सु.नि.१३५. । तन्नामककोटि । म-

शा. उभा. । हिं मच्छर । तदंशलक्षणं — “कण्डू-

मान् मशकैरीपत् शीघ्रः स्यान्मन्दवेदनः ।” स प-

चभेदः । सासुदपरिमण्डलहस्तिमशककृष्णपाञ्चतीय-

भेदेन । सु.कण्ठ.८५. । [यच्छूयत् गीछ ।

मशको (इन्) । पुं । उदुस्वरवत् । हि.च. ।

मशखः । पुं । मशकनामकुट्टरीगेभेदे । भा. ।

मशच्छदः । पुं । लघुविशेषः । वै.निघ. ।

मशहरी । स्त्री । मशकवारणार्थं वस्त्रवद् ।

मशति । जटा. ।

मशी(षी)लेख्यदलः । पुं । कीदृशे प्रसिद्धे

श्रीतालवत् । उट्टु.७९. । रा.नि.व.६ ।

मशुनः । पुं । कुकुरे । श.मां. ।

मषी । स्त्री । जटामांसां । रा.नि.व.१२ । ए-

लायाम् । तिलकवत् । वै.निघ. ।

मसनम् । स्त्री । सोमराज्याम् । श.च. ।

मसरा । स्त्री । मसुरे । भूश्रुति । जटा. ।

मसारः (कः) । पुं । मरकतमणी । श.र. ।

मसि(सी)का । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

शेफालिकायाम् । श.र. ।

मसिवर्धनम् । स्त्री । मसुरसे, मसि । त्रिका. ।

मसी । स्त्री । शेफालिकावत् । श.र. । कण्ठ-

ले । वै.निघ. । [गीछ । श.च. ।

मसीना । स्त्री । खनामख्यातलघुपे । प्रभ.न

मसीनिका । स्त्री । शेफालिकावत् । श.र. ।

मस(सुर)ः । पुं । (Vicalens or Er-

vum lens, Syn. Cicer lens, Lentil.)

खनामख्यातशिखीधान्ये । भूश्रुति । कणा. । मं च-

णद । कं चणणि । तं चिरिशनमन् । मिसुरपय ।

हिं मसुर । ता. मिसुरपुरपर । गुणाः — सधुरः

श्रीतलः संघाही कफपित्तघ्नः वातरोगकरः सूत्र-

कृच्छरः लघुप । रा.नि.व.१६ । “रुचो विशीषो

मधुरः प्रदिष्टः शूलान्तिगुण्यग्रहणोविकारान् । क-

रोति वातामयवर्धनय पित्तासंक्रुद्धो मसुरः ।”

अवि.१५५. । मसुरिकायाम् अस्या प्रसिद्धी द्रितः ।

ताम्बूलरागे । हारा. ।

मसुरा । स्त्री । मसुरे । भूश्रुति । मे ।

मसुरकः । पुं । मसुरकलाथे । रा.नि.व.१६ ।

गण्डोपधाने । गी.न. दालि. । श.र. ।

मसुरघृतम् । स्त्री । सहस्र्यां घृतम् । “मसुरस्य

कषायेण त्रिलवर्गं पच्येदघृतं । हन्ति कृष्णमायान्

... ।” च.द. । घृत ४५. भूश्रुति ४५. ७५.

लघु. ७५. कृ. १५. ।

मसुरयूषः । पुं, स्त्री । मसुरकतकाथे । भूश्रु-

ति. ७५. । गुणाः — “मसुरयूषः संघाही वृद्धी

स्वादुः प्रमेहजित् ॥” द्रव्यगुणः ।

मसुरविदला । स्त्री । श्यामविहति । कणा

उट्टु. ७५. । च.वि. ८५. । श्यामालतायाम् । र.मा.

सि.यो.च.द.वा.पि.ज्व.चि.निदिग्धिकादिः । “म-

सुरविदलाकायः ।” वा.वि. ६५. । आशातकवत् ।

मेघशृङ्गा । वै.निघ. ।

मसुरसूपः । पुं । भर्जितमसुरकतयूषे ।— गु-

णाः — “मसुरसूपः संघाही श्रीतली मधुरी लघुः ।

कफपित्तासजिह्वार्थो विषमन्त्रराशनः ।” द्रव्य-

गुणः ।

मसुरा (री) । मेघशृङ्गाम् । विहति । रा.नि.

व.६ । मसुरिकारीगे । दग. उ. ७५. । मे. । [२०]

मसुराभा । स्त्री । मसुरिकारीगे । रा.नि.व.

मसूरिका । स्त्री । प्रसिद्धपिष्टकामेदि । लक्षणं यथा — “मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका” सु.नि.६३. । वसन्तरीणि । वसन्तु द्रोणि । तस्य निदानादि । “कटुस्त्वलवणसारविकृडाभ्यग्रानाशने । दुष्टनिपायशाकायैः प्रदुष्टपवनोदकैः । क्रूरग्रहेण खासापि दग्धं दोषसमुद्भवाः । जनयन्ति शरीरे ऽस्मिन् दृष्टरक्तेन सहताः । मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकानां मसूरिकाः । तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूगात्रभट्टोऽरतिर्भसः । लवि शोथः सवैवर्ण्यां न चरांगनार्थं च ।” इति पूर्ववृत्तम् । सा वातपित्तकृमिप्रपातवृत्तसमवधातजा भवति । भा. । “गात्रजलस्य वक्तव्यं दाहज्वरकृत्वातिताः । मसूरावातलक्षणांनसंजाः पिडिका घनाः । वा.उ.३१. अ. । यातजा यथा — “स्फोटः कृष्णारुणा कक्षाः तोषवेदनयत्नान्विताः । कठिनाधिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः ।” पित्तजा यथा — “सम्यस्थिपञ्चणां भेदाः कासः कम्पोऽरतिर्भसः । शोषस्ताम्बोष्ठजिह्वानां लम्बा चार्कावसंयुता । रक्तपोतामिताः स्फोटः सदाहामोत्रवेदनाः । सद्वर्षाधिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ।” रक्तजा यथा — विड्भेदाहमर्ददाहलक्षणाविमुखपाकानेनपाकतोत्रज्वरा भवन्ति । कटुजा यथा — श्वेतस्त्रिधातिष्णूल्ककण्डूमन्दवेदनाः चिरपाकाश्च भवन्ति । सन्निपातजा यथा — नोनाः निपिष्टवह्निर्लोर्णनिखमय्या महाकृजः प्लुतिभावाः चिरपाकाः प्रभूताश्च भवन्ति । रमश्वा यथा — लघुमाथिल्यं जलबुद्बुदतुल्याः खल्यदोषः स्फोटो भिन्ना जलं स्रवन्ति । रक्तस्था मसूरिका रक्तमाथिल्यं रक्तवर्णाः शीघ्रपाकाः तनुवचः भिन्ना रक्ते स्रवन्ति च । मांसस्था मसूरिकाः मांसमाथिल्यं कठिनाः स्निग्धाः चिरपाकाः तनुवचः सख्यः गात्रशूलनिशाकण्डूस्फोटादाहलपाः कुञ्चन्ति । मेटस्थाः — मेटः समाथिल्यं मण्डलाकारा सद्वचः किञ्चिदुन्नता घोरज्वरकराः स्थूला स्निग्धाः सवेदनाश्च भवन्ति । आभ्यः कश्चिदेव जीवति । अस्थिगाः तदाथिल्यं क्षुद्रा गात्रसमा रक्षाधिपिष्टाः किञ्चिदुन्नता भवन्ति । मज्जस्थाः तदाथिल्यं स्रग्भसोहवेदनारतिपुक्ताः सख्यतः अस्थीणि समरेणित निहान कुञ्चन्ति प्राणोश्वाश्च हरन्ति । यकस्थाः पिडकाः पक्षाभाः सिख्यक्षला अतिवेदना । सौमस्यारतिमर्थाः दाहोन्माद्युक्ता भवन्ति । अ

स्याश्चिह्नं केवलं दृश्यते जीवन्तत्वं न दृश्यते । अरिः टलवणसाह । “मसूरिकाभिभूतो यो मृगं प्राक्कन निःशसेत् । मृगं त्यजति पाणान् दण्णां वायुदूषितः ॥” मसूरिकाहेतुको ग्रोष्ठसाह — “मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परं सन्निपातः । तथामफलं चापि दुश्चिकित्स्यः सन्निपातः ॥” मसूरिकात्पादन् क्रियासाह — या टीकादानमिति लोके प्रकृतं — यथोक्तं घन्तलरिक्तशक्तियुगल्ये । “सा तु गौकन जनरगाजमसूरिकापूशेन भवति — “मिनोन्मास मूरिका नराणाञ्च मसूरिका । तज्जलं वातमूलाच्च शस्त्रानेन गृहीतवान् । बाहूमलि च शस्त्राणि रक्तोत्थितकाराणि च । तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥” इति शब्दकण्ठदुमः । मसूहर्थाः । मसूति ।

मसूरीहररसः । पुं । मसूस्थधिकारि रसः । “अथ शुद्धस्य मृतस्य सूक्ष्मैतस्य सत्यस्य च । घालापिपलीषाक्षीकटालघृतसामिकैः । पापरागाणांको योगः पृथिव्यामिव दुर्लभः ॥” रस.र. ।

मसूणा । स्त्री । अतस्याम् । मसूना । मी. ।

मस्करः । पुं । रक्तैरगडं । रा.नि.व.८. । वंश । रसुवंश । रा.नि.व.७. ।

मस्करी । स्त्री । देवकृत्कण्टके । वै.निघ. ।

मस्तः (कः) । पुं, क्ली. । शिरसि । गोश । रा.नि.व.१८. । च ।

मस्तकस्नेहः । पुं । मस्तके । गोशोत्र वि. । हं.

मस्तकास्थः । पुं । हलास्थि । श.च. ।

मस्तकी । स्त्री । गुहावदरोफलं । कस्मिन् लोकी । भैष.शा.जी.चि. ।

मस्तकोद्भवम् । क्ली. । मस्तके । रा.नि.व.१८. ।

मस्तदारः । पुं । देवदारुवृक्षे । भा. ।

मस्तमूलकम् । क्ली. । शोवायाम् । पा.३. । श.च. । मस्तकस्नेहे । मृत्तुक् । वै.निघ. ।

मस्तिष्कम् । क्ली. । मस्तकस्नेहे । मृगश । रा.नि.व.१८. ।

मसु । क्ली. । दधिमसुनि । दृष्टवत् गोशु । र.सा. । रा.नि.व.१५. । भा.स.१भ.ज्व.चि.लाक्षादि-तैल । “तैलाग्नौ चतुर्गुणम् ।” विद्युष्वारिधुत-

प्रकृति तस्मै । “उक्तं दधि द्विगुणवारियुतम् स-
रा.नि.व.१५ । गुणाः—“उणास्त्रं कश्चिप-
कं कश्मिहं बन्धं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं
प्रादरगदप्रोहार्शमां नाशनं । स्त्रीतः युद्धिकरं क-
हा नलहं विष्टम्भगन्धपहं पाण्डुश्यासविकारगुण-
मनं सन् प्रशस्तं लघु ॥” रा.नि.व.१५ । [अ. ।
स्तुलुङ्गः । पुं । सत्त्विके । त्रिका. । सुशा.१०

रहः । स्त्री । तिजमि । से. । [४ ।

रहतिकान्ता । स्त्री । रहत्याम् । रा.नि.व.
महती । स्त्री । रहतीवृषे । व्याकुड् । रा.नि.
व.४ । वातीकौ । तन्नामकद्विजायां—“मन्मो-
न्याड्यनीव सततं या प्रवर्तते । महाहिकृति सा
जया सञ्जगावप्रकम्पिनी ॥” मा.नि. ।

महत् । स्त्री । हृदये । यत्र शरीरधारकदण्ड-
मन्त्रः स्थापिताः । च.सू.२.अ. ।

महत्तत्त्वम् । स्त्री । बुद्धितत्त्वापरनामधेये प्रक-
तिरूपेण तत्त्वे भा. ।

महत्तेजाः । पुं । पादे । वै.निघ. ।

महत्पत्रः । पुं । सालाकन्दे । वै.निघ. ।

महत्फला । स्त्री । राजकोपातकां । वै.निघ. ।
महन्द्रवारुण्याम् । भा.काल । रा.नि.व.३ ।

महद्वलः । पुं । मधुरवायुके । मिठा । त्रै.ता. ।
वै.निघ. । [७ । रा.नि.व.३ ।

महद्वारुणी । स्त्री । महन्द्रवारुण्यां । भा.काल-

महद्वहः । पुं । वटवले । वै.निघ. ।

महर्षभी । स्त्री । कपिकच्छी । आलाकुंशी ।
रा.नि.व.३ । [लाकुंशी ।

महर्षिः । पुं । कपिकच्छी । वै.निघ. । आ-

महर्षिका । स्त्री । शुक्लकण्टकाख्याम् । वै.नि-
घ. । [श.च. ।

महा । स्त्री । गौरव्याम् । गौरवकटाकुलिश ।

महाकटभी । स्त्री । श्वेतकटभीवृषे । रा.नि.
व.६ । See कटभी । [विग्रहना । श.च. ।

महाकण्टकिनी । स्त्री । विश्वसारके । क-

महाकण्टा । स्त्री । श्वेतकीवृषे । गोलाप ।
वै.निघ. ।

महाकदम्बः । पुं । केलिकदम्बे । (केशिक-
दम्ब । प.सु. ।

महाकन्दः । पुं । पलाण्डौ । रक्तं रमो न कन्दे,
राजपलाण्डौ । सुखालौ । चाणक्यमूलं । साला-
कन्दे । रा.नि.व.७.२३ ।

महाकपिलः । पुं । विलम्बे । प.सु. ।

महाकपोतः । पुं । दर्शिकरसर्पविशेषे ।
सु.कल्प.४.अ. । See सर्पः ।

महाकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । उद्धत कृत्-
शः । सु.सू.३.अ. । “गुणाः—सहकारञ्जकलीलाः
कटुशोणश्च तत्तकः । कम्पूविचर्चिकाकुल्लयुग्-
विषप्रणापहः ॥” रा.नि.व.६ ।

महाकरभकम् । स्त्री । तन्नामकपत्रविशेष-
दे । सु.कल्प.२.अ. । [नि.व.६ ।

महाकर्णिकारः । पुं । चारम्बवृषे । रा.

महाकल्याणगुडः । पुं । See कल्याणगु-
डः । भा. ।

महाकपायः । पुं । कटफलवृषे । वै.निघ. ।

महाकालः । पुं । (Citrullus colocyn-
this or Yrchosanes Palmata.) ख-
नामख्यातलतायां । प.सु. । भा.काल । ता. द्रु-
भा.काल । फलत्रयी । हिं । लालद्रव्याय । तं
अव्यगृह्यगुड, एटिपुत्र । ता. पयकीमति । वम्.
कौण्डल । एतत्फलमृगं नारिकेलतैलयुक्तं नासा-
चतं कर्णवतश्च रीपयति । एतदुसमानं श्याम-
रम् । स्त्री (स्त्री) । वृषिकाल्या । [एटिपुत्र ।
वै.निघ. ।

महाकिराततित्तकः । पुं । (Exacum
bicolor.) वृहत्किराततित्तके । वडु चित्राता,
देशी चित्राता । कश्चित् निघण्टुः ।

महाकुमारिका (री) । स्त्री । महाशेव-
नीवृषे । वडु गोलाप । वै.निघ. ।

महाकुमुदा (दिका) । स्त्री । गाम्भारी-
वृषे । रा.नि.व.६ । [नि.व.६ ।

महाकु(भा)भी । स्त्री । कटफलवृषे । रा.

महाकुष्ठम् । स्त्री । वृहत्कुष्ठरोगे, महाव्याधी ।
गृहवर्षादि । तत्—अरण्यम्, भीडम्बरम्, अथर्व-

कृत्स्न, कपालकं, काकणकं, पुष्परीकं, ददकृष्ण-
श्चति समविधम् । तत्र वतिनाकणं पित्तौडुस्वर-
थांजदकपालकाकणानि श्लेष्मणा पुष्परीकं दद-
कृष्णश्चति । एषां लक्षणानि पर्याये मर्याणि ।
चुद्रकृष्णभेदे । तल्लक्षणं - लोचोचभेदाङ्गसादादि-
कम् । सु.नि.५अ. ।

महाकृष्णः । पुं । दर्शकसर्पभेदे । सु.कल्प.
४ अ. । See सर्पः । सूचिकविशेषे । तदृष्टे -
पित्तं भवति । सु.कल्प.६अ. । [निघ. ।

महाकृष्णा । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । वै.

महाकौशफला । स्त्री । देवदालौलतायाम् ।
देवदाला । रा.नि.व.७ ।

महाकौशातकी । स्त्री । (Laffu acgy-
ptiaca. Syn. L. Pentandra.) हस्ति
कोषातक्यां । रा.नि.व.७ । शिष्टिवोषा । धूमूल ।
हिं ननुषा । तं एतुगवीर । उत्त. तरङ्गि । “म-
हाकौशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा ।” गुणाः - स्नि-
ग्धा रक्तपित्तानिलघ्नी च । भा.पु.१भ.भा.व. ।

महाकौतनः (निका) । पुं, स्त्री । शाल-
पत्र्याम् । शालपानि । वै.निघ. ।

महाखदिरघृतम् । क्ली । कृष्णधिकारे घृ-
तम् । पाठः - “खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपास-
नयानुलं । तुलाद्वौः सख्येणैवै करज्जारिष्टवेत-
साः । पर्यटः कुटजस्यैव द्वयः क्लमिहरस्तथा । हृ-
दि कृतमालय गुडूबी विफला विवृत् । समप-
र्णश्च ननुषा दशद्रोणं च वारिणः । अष्टभागाव-
शेषः कषायमवतारयेत् । धाचौरसञ्च तुल्यांशं
सपिण्डपादकं पचत् । महातित्तककक्षैश्च यद्योक्तैः
पलमात्रैः - - - ।” कल्कद्रव्याणि तित्तकघृतादा-
द्यानि । यथायुत १७ श. । कथार्थः - खदिर-
छाल ५०० प. शिञ्जगाछेर छाल १०० प.
आसनछाल १०० प. । करज्जछाल, निमछाल,
वेतमछाल, फेद्रपर्पटी, कूडुछिछाल, वास-
कछाल, विडङ्ग, हरिद्रा, माकृश्रिद्रा, शोण-
लूफल, गुलूफ, त्रिफला, तेउड्डी, छातिम-
छाल प्रत्येक ५० प. जल ७४० श. श. ८० श. ।
आमलकौरस १७ श. । कथार्थः -
छातिमछाल, आतिहेट, शोन्नाल, कट्टीकी,
आक्नादिमूल, मूठा, वेणो मूल, त्रिफला,

पलता, निमछाल, फेद्रपार्पटी, कानिडा,
रकुछन्दन, पिपूल, श्लेष्मपूल, पत्राकृष्ण,
हरिद्रा, माकृश्रिद्रा, शोणलूफ, शोण-
मूला, आनालता, अमलमूल, डेल्लव, वास-
कछाल, मूलांमूल, गुलूफ, छिद्रता, वडिमूल,
वलाङ्गुला प्रत्येक १ पल । च.चि.७अ. ।

महागदः । पुं । सहारीगे । तन्नामकविष-
योगे । “विहृदिहृत्स्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो
लवणश्च वर्गः । कटुतिक्तचैव विचूर्णितानि शङ्गे
निदध्यान्मधुसंयुतानि - - -” सु.कल्प.५अ. । ज्वर-
रोगे । रा.नि.व.२० । [व्याति वत् । आचि ।

महागदमहरीरुहः । पुं । चालसुग्रा इति

महागन्ध(क)म् । क्ली । बोलं । निमादल ।
रा.नि.व.६ । कुङ्कुमागन्धचन्दनं । रा.नि.व.१२ ।
अतिसारीदरामयग्रहणं क्षेमविशेषः । पारदगन्ध-
कथोः प्र. २ ती. । कज्जलीकृत्य जलनं समर्थं च
पर्यटीवत् पाच्यम् । अथ जातोफलजातोकोपल-
वङ्गयक्निस्त्वपचाणां प्र. २ ती. तथा पर्यट्या
एकच जलनं मर्दयित्वा गालकं कृत्वा शक्तिव्यमथं
संस्थाप्य कदलीपत्रेणावेष्य कर्दमनालिप्य च रौद्रे
शापयेत् । शक्ते करीषाद्यौ आगन्तानुभवं पक्ता उ-
द्धरेत् । पाता २ टो, शक्क २ टो, कज्जलि
करिषा जले गुलिषा पर्पटीत २ पाकं करि-
वे । तशिर मद्रश्च क्षारिकल, क्षयित्री, लवण,
कुङ्कुनिम्पाता प्रत्येक २ टो. दिग्वा मदन-
पूतक २ पानि सिञ्च्युक्तं मध्या भ्रिषा कद-
लीपत्र वेदेनपूतकं कदाप्य लेपिषा कुका-
देवे । परे ८१० थानि घुटेर अङ्गुने पा-
क करिवे, पूडिषा यथन शक्कैर शक्क अ-
शुभव हरेवे अमनि तुलिषा लहेवे, शीतल
हरेले थल करिषा लहेवे । सा.कौ.मेष. ।

महागन्धः । पुं । कुटजश्च । श्वेत कुडुछि
गाह । रा.नि.व.६ । जलवेतसे । श.च. । स्त्री ।
कविकापुष्पश्च । रा.नि.व.१० । नागबलायाम्,
महाबलायाम् । रा.नि.व.४ । कुटजश्च । वै.निघ. ।

महागवयः (गवः) । पुं । बृहदगवयस्ये ।
रा.नि.व.१६ ।

महागुदः । पुं । कफजलमिविशेषः । च.चि.
७अ. ।

महागुह्यः (त्मा) । पुं, स्त्री । सीमवल्लील
तायाम् । रा.नि.व.२ ।

महागुहकः । पुं । कर्मो । वै.निघ. ।

महागुहा । स्त्री । पृथिवर्णीक्षपे । टाकूनि-
श । रा.नि.व.४ । [See गोधूमः ।

महागोधूमः । पुं । बृहद्गोधूमे । भा.धा.व. ।

महागोपा । स्त्री । शरिवायाम् । अनसुंमना
वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

महाग्रीवः (वी) (इन्) । पुं । उष्ट्र । रा.

महाघूर्णा । स्त्री । द्राचामये । सुरायाम् ।
श.च. ।

महाघृतम् । स्त्री । एकादशोत्तरशताधिकवा-
धिकघृते । नकुल.१३अ. । गुणाः—“पयं महाघृतं
मृतैः कफघ्नं पक्वनाधिकैः । बल्यं पवित्रं मीथ्यञ्च
विशेषातिमिरापहं । सर्वभूतहरश्चैव घृतमेतत् प्र-
शस्यते ॥” सु.सु.४५अ. ।

महाघोषा । स्त्री । कर्कटग्रहा । प.सु. । रा.
नि.व.६ । मद्.व.१ । कुन्दुरौ । श.च. ।

महाङ्गः । पुं । गान्तरुषे । रा.नि.व.४ । र-
कचिचकचुपे । रा.नि.व.६ । उष्ट्र । प.सु. ।

महाचुचु । स्त्री । बृहच्चुचुपे । वङ्ग (८८-
८९) । रा.नि.व.४ । See चुचुः । [१२१ ।

महाचूतः । पुं । महाराजाम्बवे । रा.नि.व.

महाच्छदः । पुं । देवताङ्गवे । र.मा. ।

महाच्छायः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

महाच्छिद्रा । स्त्री । महामिश्रायां । रा.नि.व.
४ । स्त्री । कायप्रत्यङ्गरूपनवहारेषु । तेषां सम शि-
रसि द्वे चाधः । च.शा.७अ. ।

महाजः । पुं । महाकाशे । रा.नि.व.१६ ।

महाजटा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।

महाजम्बीरः । पुं । बृहज्जम्बीरवृक्षे । कर्कशा-
लेषु । हिं वडनिषु । अस्य लक्ष् दीपनी वातघ्नी
च । तैलं वातघ्नं । यूषः उदरामयघ्नः रक्तातिसार-
पामादौ च हितः ।

महाजम्बूः (जम्बू) । स्त्री । स्वनामख्यातबृह-
त्पत्रजम्बूवृक्षे । वङ्ग क्षीम ग्राह् । र.मा. । मं.म.

हारायजम्बू । गुणाः—उष्णा मधुरकषाया शूनघ्नी
मुखजाशहरी स्वरकरी विष्टम्भकरी शोषघ्नी च-
तीसारभमकरी श्वासकासकफघ्नी च । रा.नि.व.
११ । [व.१६ ।

महाजवः । पुं । गवये । श्वश्रु गृध्रे । रा.नि.

महाजातिः । स्त्री । वासन्तीपुष्यलेतायाम् ।
जाति कुलेन ग्राह्य । रा.नि.व.१० । See वा-
सन्ती ।

महाजालिः (लिका, ली) । स्त्री । पीत-
घोषायां । प.सु. । हेमा. । भावर्त्तकोलतायां ।
रा.नि.व.३ । राजकोशातक्यां । रा.नि.व.७ ।

महाज्योतिष्मती । स्त्री । स्वनामख्यातल-
तायाम् । वङ्ग लङ्का कट्को । हिं बड़ीमालका-
णी । गुणाः—तिक्ततरा रुचा किंकिटः वात-
कफघ्नी दाहकरी दीपनी मेषामशार्करी च ।
रा.नि.व.२ ।

महाज्वराङ्गुयः । पुं । विषमज्वराधिकारे
रसः । (१) “मृतं गन्धं विषं तन्मू धूर्त्तवीजं विभिः
समं । चतुर्णां द्विगुणं व्योषचूर्णं गुग्गादयं हितम् ।
जम्बीरकस्य सज्जामिराद्रकस्य रसेयतम् । महा-
ज्वराङ्गुयः.....” व्योषचूर्णं मिलितमस्य चूर्णा-
पेक्षया द्विगुणम् । रस.र. । रस.चि. । भा. । (२)
—“पारदं हिङ्गुलं ताम्रं मालिकं तृणमेव च ।
वङ्गं मृत्तच गन्धस्य खर्परस्य मनःशिलां । तालकं
घनपापाण्य गेरिकं टङ्गणं समं । दन्तीवीजञ्च म-
र्वाणि चूर्णयित्वा विभावयेत् । जयन्ती विजया
चित्रा तुलसी शणपर्णिका । प्रत्येकञ्च रसे दत्त्वा
निर्मले वायसमूयहे । चणमात्रां षट्ठीं कृत्वा क्वाया-
यकाला कारयेत् ॥” घनपापाण्यसमकम् । जीर्णज्व-
रे । (१) पात्रा १ टो. गन्धक १ टो. अश्वीर
कच्छतो २ टो. विषचूर्ण १ टो. पुष्टुरावी-
कचूर्ण १ टो. त्रिकट्टिका मिलित १० टो. ।
मात्रा २ त्रित्ति । अमू. कृष्णामञ्ज्वा ३ आनार
रस । (२) पात्रा, हिङ्गुल, ताम्र, शर्बमाक्षी,
तुण्डे, वज्र, मोह, गन्धक, थापर, ममछाल,
हरिताल, अज्ज, गेरिमाटी, मोहागार थड़े
७ दन्तीबीज आठोके समभाग । टावा, मि-
क्रि, ठैलुल ७ तुलसीपत्र रसे मर्दन । प्रयो-
गा. । पुष्टकाङ्गुरे तुण्डिया नाई । (३) पात्रा

१८७. गङ्गा १८८. विष १८९. धुतूरात्र
दीप १९०. नगराजकटार मूल (८०६) १९१.
८०. ह्या एकत्र मिश्रिते। अश्वपान आ-
दार तस। (४) दाम्नि, तूँते, थापर अ-
त्रादे ७८०. धुतूरापात्र तसे ७ दिन
मर्दन भा.।

महाव्यः । पुं। कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

महातङ्कः । पुं। मदात्यर्थः । रा.नि.व.२० ।
महाव्याधी ।

महातरुः । पुं। सुहीवृक्षे । मनसा गीछ ।
ह.च. । [नि.व.३ ।

महाताली । स्त्री । आवर्णकीलतायाम् । रा.

महातिक्तः । पुं। महानिम्बे । प्राङ्गानिग ।
रा.नि.व.२ । किराततिक्तके । छिद्रेता । वै.
निघ. । स्त्री । यवतिक्तालतायां । छिद्रपल्लवः ।
रा.नि.व.३ । मेघकन्दर्पसारतले । पाठायाम् । श.
च. ।

महातिक्तकष्टतम् । क्ली । कृष्णधिकारिष्ठ-
तम् । See तिक्तकष्टतम् । व.चि ७५. ।

महातीक्ष्णा । स्त्री । भस्मातकवृक्षे । रा.नि.
व.११ ।

महातुम्बी । स्त्री । महालात्वाम् । वै.निघ. ।

महातजाः । पुं। पारदे । रा.नि.व.१३ ।

महानिफला । स्त्री । पथ्याविभीतकधात्रीषु ।
“पथ्या विभीतकं धात्री महती त्रिफला मता ।”
प.प्र.३४. ।

महादन्ता । स्त्री । नागबलायां । रा.नि.व.२१ ।

महादारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । मतङ्गः दे-
वदारु । जटा. ।

महादीर्घः । पुं। सरलदेवदारु । वै.निघ. ।

महादुग्धा । स्त्री । वनस्पतिमदे । वै.निघ. ।

महादूषकः । पुं। मादकशालिधामविशेषे ।
गुणाः—शालिवत् । सु.सू.४६५. । [घ. ।

महादेवमणिः । पुं। महामेदायाम् । वै.नि.

महाद्रावकः । पुं. क्ली । यक्ष्मीहाधिकारिणी-
पधविशेषे ।—शङ्ख स्वर्णमालिकं, कांस्यमालिकं, सै-

स्वं, रसाञ्जनं, समुद्रफेनं, सर्जिलारः, सम्भल्ला-
रः, एषां प्र. १. ती. टङ्गणचारः ७ ती. । अमा-
रदं ३॥० ती. । फटिकारो ३॥० ती. । यवचारः
१४ ती. । काशीषं पुष्पकाशीषं, धातुकाशीषं इ-
ति द्रव्यत्रयं मिलित्वा १४ ती. । अभावे काशीषं १४
ती. । एकत्र चूर्णयित्वा वक्यन्तेषु द्रावकं निष्का-
शयत् । शुक्र श्वगाशिक, काश्यानाशिक, नै-
कन, त्रसाञ्जन, समुद्रफेन, माजिमाणि, मधुन-
कार आत्रादे १८०. । गोधाशो १८०. । निशादल, फटिकिणी प्र. ७००. । वक्त्रार
१४८०. । काशीष, पूष्पकाशीष, धातुकाशीष
मिलित्वा १४८०. । (अत्रादेन शितिकम् १४८०
ती.) । एकत्र चूर्ण करिषा वक्यन्ते (अत्रादे-
ना लठेवे । रत्नमालासंग्रहः ।

महाद्रुः । पुं। शुक्रशिख्यां । आनाकुशी, अ-
शानिम् । र.मा. ।

महाद्रुमः । पुं। अश्वत्थवृक्षे । श.च. । तान-
वृक्षे । मधुकवृक्षे । वै.निघ. ।

महाद्रोणा (णी) । स्त्री । द्रोणपृथ्वीविशेषे ।
नट्टपञ्चमिश्रः । मं देवकुवा । यो देवतुंवे । गु-
णाः—कटुः तिक्ता मीमा वातव्याधिभूतघ्नी पा-
रदशोधना च । रा.नि.व.५ । वा.उ.३६५. ।

महाधनम् । क्ली । सुवर्णे । सिद्धके । निष्ठा-
त्रय । मं. ।

महाधातुः । पुं। सुवर्णे । श.च. ।

महाधात्री । स्त्री । आमलकोवृक्षे । वै.निघ.
वा.व्या.चि. वातविश्वसमरसे ।

महानन्दा । स्त्री । आरामशीलतायां । पञ्च-
शाकविशेषः । रा.नि.व.१० । मये । रा.नि.व.
१४ ।

महानयः । पुं। उष्ट्रे । वै.निघ. ।

महानलः । पुं। देवनले । वट्ट नगशीछ ।
हिं नर्कठ । रा.नि.व.८ । पारदे । वै.निघ. ।

महानसः । पुं। पाकशालायां । ब्रह्मदेवत ।
“मशस्त्रिदंशकृतं शुचिभास्वं मशक्कुचि । सभा-
लकं गवादाख्यमाख्यगनिषेवितम् । विकचस्य-
संस्थं सवितानं कृतार्चनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं
भवेदापि महागन्धम् ॥” सु.कल्प. १ अ. ।

हानसाध्यः । पुं । रसव्यधिकारिपुः ।

१ । रक्तनगानां अक्षक । "तवाभ्यन्तं निपुञ्जीत ।

।। यो वैद्यगुणान्वितम् ॥" तत्परिकर्मिणश्च शुचयो

ः । दक्षिणा नीचकेशनखादयश्च स्त्रुः ॥ सु. कल्प.

॥ अ. । [धिकतपुश्च । सु. कल्प. १७. ।

हानसिकवीढा । वि । राजपाकशाला-

हानागः । पुं । सुपुत्रागवह । वै. निघ. ।

हानाङ्गी । स्त्री । कण्डरायाम् । रा. नि. व.

१८. । [गज्जि । मे. । कर्णे । सिंह. । छे. च. ।

हानादः । पुं । शङ्खे । उष्ट्रे । रा. नि. व. १८. ।

हानारायणतैलम् । स्त्री । वातव्याधी

तैलम् । पाठः — "शतावरी चांशमती प्रथिपर्णी

शटी वचा । एरण्डस्य च मूलानि वृद्ध्याः प्रतिक-

भ्य च । गवेषुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।

एषां दण्डपलान् भागान् जलदोणे विपाचयेत् ।

पादावशेषे पूते च गर्भक्षेपे विधापयेत् । पुनर्नवा

वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु । शैलेयं तगरं कु-

प्रमला मांसो स्थिरा बला । अशाह्वा मैथवं रास्ना

पलाहोण च योजयेत् । गव्याजपयसः प्रस्थौ हौ

वावच प्रदापयेत् । शतावरीरसयश्च तैलप्रस्थं वि-

पाचयेत् ॥" तिलतैलं ४ श. । काथार्थ — शताव-

री शालपर्णी प्रथिपर्णी (पौठवन) शटी वचा ए-

रण्डमूलं वृद्धीमूलं करञ्जमूलं गवेषुकमूलं कि-

रटीमूलं प्र. १० प. पाकायेजलं ६४ श. श. १६

श. । कल्पाय — पुनर्नवा वचा देवदारु शलुफा

रक्तचन्दनं अगुरु शैलेयं तगरमूलं कुष्ठम् एला ज-

टामांसी शालपर्णी बला अशगुत्सा सैस्त्रवं रास्ना

च प्र. ४ तो. । गव्यदुग्धं कागदुग्धं शतावरीरसः

प्र. ४ श. । तिलतेज ४ श. । काथार्थ — शत-

मूनी, शालपर्णी, टाकुलिनी, शटी, वट, एर-

ण्डमूल, वृद्धीमूल, करञ्जमूल, गडगडमूल एव

रौटिमूल एतेषां १० प. वारि ७४ श. ८७.

१७ श. । कथार्थ — पुनर्नवा, वट, देवदारु,

शलुफा, रक्तचन्दन, अगुरु, शैलज, तगर-

पाशुका, कुष्ठ, एलाइट, जटामांसी, शाल-

पर्णी, शैत्र वेलेडा, अशगुत्सा, मैक्कव,

रास्ना एतेषां ८ तो. । गवाक्षक, हागक्षक,

शतमूलैरस एतेषां ८ श. । भेष. । भा. ।

महानिम्बः । पुं । (Melia azedarach.)

Syn. Melia sempervirens or Melia

azedarach.) The Persian Lilac. ख-

नामख्यातनिम्बेदे । घांङानिम्, मङानिम्, वन

निम् । हिं वकाइन् । सं । डोरावा निम्बाचाभोड ।

तं गङ्गराविचेट्ट, पेद्वेपचेट्ट, तुलकवेप, कण्ड-

वेप । दा. हिं गौरिनिम् । ता. मलाइवेतु वा

वेपम् । कन्दर्पसारतैलं, पिप्पल्यादिवर्गे च । गु-

णाः — शीतलः कषायः कटुः तिक्तः रक्तदाहव-

लासघ्नः विषमञ्जरप्रथ । रा. नि. व. ६. । त्वक् क्षति-

तिक्ता क्षतिमेविता सादकगुणा, पुष्पं शिरःशूलि

हितं, फलं पत्रञ्च विषपत्रं कुष्ठञ्च । द्रव्यगुणः ।

महानीलः । पुं । नीलशङ्कराजि । रा. नि. व.

४ । नीलकान्तमणी । रा. नि. व. ११. । सप्रेभेदे ।

वै. निघ. ।

महानीला (ली) । स्त्री । नीलापराजिता-

या । रा. नि. व. १. । महानीलीतुपे । गुणैः नीली-

मना । रा. नि. व. ४. । महाजम्बूवृक्षे । रा. नि. व. ११. ।

महानिमिः । पुं । काके । वै. निघ. ।

महान् । पुं । वाराहमदनवृक्षे । कालमदनवृक्षे

रा. नि. व. ८. । उष्ट्रे । रा. नि. व. १८. । महापटिक-

शाली । वै. निघ. ।

महापञ्चमूलम् । स्त्री । विन्वाधिमस्यगुणा-

कपाटलीगुणिकारिकासु । "विन्वाधिमस्यः श्यो-

णाकः पाटली टुण्डकक्षथा । सर्व्वेभ्यः मिलितैरै-

स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥" रा. नि. व. २२. । एतत्क-

षायः तिक्तानुरसो वातं शमयेदुष्णबीर्यालात् । सु.

म. ४० अ. ।

महापञ्चविपम् । स्त्री । शङ्खीविपकालकृट-

मुलकवत्सनाभसक्तुविपैः समभागिकयोगि । "श-

ङ्खी च कालकृटश्च मुलकी वत्सनाभकः । सक्तु-

क्षिति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥" रा. नि. व.

१२. । [व. १८. ।

महापञ्चाङ्गुलः । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे । रा. नि.

महापत्रः (कः) । पुं । सालाकन्दे । वै. निघ. ।

(कः) शाकवृक्षे । शैलधन गङ्गि । प. सु. ।

महापत्रा । स्त्री । महाशम्बूवृक्षे । वट्ट क्रिय

गङ्गि । र. मा. । नागवलायां । रा. नि. व. ४. ।

महापद्मम् । स्त्री । श्वेतपद्मे, मृगशरीरे । पुं. ।

दशविन्दुशिरोदर्वाकरसर्पमेदे । सु.कल्प.४अ. ।
See सर्पः ।

महापद्मकघृतम् । स्त्री । विस्फोटकाधिकारि
घृतम् । “पद्मं दिनिशायष्टिवृटिशैलुनतामयैः ।
शिरोपानिभिज्जिवातामि कथनान्कपिप्यकैः । पत्र
नागादलोप्रेय कल्कैः सिद्धं जले घृतं ॥” घृतं ४
श. पद्मकादिकल्कः १ श. वारि १६ श. एकत्र
पचित् । रस.र. । [निदा.]

महापद्मविमर्षः । पुं । बालविमर्षरीगम् ।

महापनसः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषः । सु.क-
ल्प.४अ. । [शालि. वै.निघ.]

महापर्णः । पुं । ब्रह्मराक्षसरीहीतके । भूमि-

महापारि(ले)वतः । पुं । हीपान्तरमहाख-
ज्जरीह्वे । गुणाः—पुटिक्तु बल्यो ह्यथो मधुरः
शीतलः कफकरी शूलरग्रिमाम्बाकरी महावातज्व-
रघ्नयः पक्वः स रुच्यो बल्य आग्नेयश्च । वै.निघ.]

महापाशुपतः । पुं । वकुलह्वे । वै.निघ.]

महापितुमन्दः (देः) । पुं । पर्वतनिम्बः ।
निम्बमट्टगवह्वरह्वे । वकाइनि इति लोके । म-
हानिम्बः । यामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब-
इत्युच्यते इति केचित् । एतस्य त्वगेव शास्त्रा । सि.
यां. अग्नि. तिलवणीतमायचूर्णं, यौकण्डः । “लव-
णीतमवह्निकालिद्रववान् चिरविलम्बमहापितुमन्द-
युतान् ।”

महापिण्डीतकः । पुं । महामदनह्वे । त-
ड मशना शूङ्ग, काल मशना । मं धीरसेनाह्वे ।
वम्. गेल । गुणाः—कटुतिक्तुरसः ऊर्ध्वनः कफघ्न-
द्रोगपकाशयशीथनश्च । रा.नि.व.८ ।

महापिण्डीतरुः । पुं । हवविशेषः । श्वेतपि-
ण्डीतरौ । मं पेडिरा । कं औदयमारुवमरनु ।
गुणाः—कषादीणः विदीपघ्नः चर्मरोगघ्नः रक्त-
दापघ्नश्च । रा.नि.व.६ ।

महापीलुः । पुं । हवपीलुह्वे । श्रीनृकुलनर
शूङ्ग । तत्फलगुणाः—मधुरं हृद्यं विषघ्नं पित्तघ्नं
रुच्यम् आमघ्नं दीपनीयश्च । रा.नि.व.११ ।

महापुटम् । स्त्री । औषधपाकायै पुटविशेषः ।
लवणम्—“गभीरं विस्फुते कुक्षे दिहसे चतुरस्र-
के वलनमर्द्धेन । एतं पुनरावत् । कीष्ट

रुहे प्रयत्नेन गोविष्ठीपरि धारयेत् । वनोपलमह-
सार्द्धं कीष्टकीपरि निःक्षिपेत् । वज्रि विनिक्षिपे
तत्र महापुटमिति सुखं भवेत् । भा. ।

महापुरुषः । पुं । महामेदायाम् । वै.निघ.]

महापुरुषदन्ता (न्तिका, न्ती) । स्त्री ।
महाशतावर्था । रा.नि.व.४ । वा.उ.६अ. । विष्णु-
क्रान्तायां शतावर्था वा । च.द.मि.यां.उत्पा.वि.
महापैशाचघृते । महापुरुषदन्ता च वयस्या नाङ्क-
नीहयम् । मेदायां । रा.नि.व.३ ।

महापुष्पः । पुं । कुन्दह्वे । कुम्भ शीङ्ग । क-
णामुद्गे । काल भूष । रक्तकासन । लवङ्गह्वे ।
वै.निघ.] । स्त्री (प्या) । अपराजितायाम् । प्र.च. ।
महाकांशातक्याम् । शुम्भल । वै.निघ.]

महापृष्ठः । पुं । उर्ध्व । प.सु ।

महापैशाचिकघृतम् । स्त्री । उन्मादाधि-
कारि दृष्टफलघृतम् । पाठः—“जटिला पूतना के-
शी चारटी मर्कटी वचा । चायमाण जया वीरा
चोरकः कटुरोहिणी । कायस्था शकरी कुत्र
सातिक्त्वा पलङ्कवा । महापुरुषदन्ती च वयस्या
लाङ्गलौहयं । कटभरा वृश्चिकाली स्थिरा चैव च
तैवेतम् । सिद्धं चातुर्यकीर्त्यादयहापम्भारानाश-
नम्..... ॥” जटिला (जटामांसी), पूतना (ह-
रीतकी), केशी (भूतकेशः), चारटी (स्थलपत्रं
कुम्भाङ्गुः ब्रह्मो वा), मर्कटी (युकप्रिन्सी), जया
(जयन्ती), वीरा (चीरकाकीली शृङ्गपर्णी वा),
चोरकः (चोरह्वे), कायस्था (सिन्धुवारः), शकरी
(वारुणीकन्दः तदभावे चर्मकारालक्), कुत्रा
(मधुरिका), न तु चोरकं । मिषीति (जतुकर्णा-
त्), अतिक्त्वा (शतपुष्पा), पलङ्कवा (गुग्गुलुः),
महापुरुषदन्ती (शतावरी), वयस्या (ब्रह्मी गुडूची
वा), लाङ्गलौहयं (रास्त्राहयं) [तयोः एका गम्भिरा-
स्ता तदभावे भागहयं], कटभरा (भद्रालिका क-
टभी वा), वृश्चिकाली (विष्काति), स्थिरा (शालप-
र्णी) । घृतप्रस्थे प्रत्येकमेवां २ तो. ६ मा. १ र. ।
जलं घृताघृतगुणं । अथ महच्छन्दः पूजावचनः
स्वल्पस्याभावात् । श्रवणघृत ४ भ. । कथार्थ—
जटामांसी, हरीतकी, जूतकेश, श्वपत्र
कुशुङ्गु वा उज्ज्वी, आंशाकुशीर वीङ्ग, वट,
दवाङ्गुल, जङ्गली, कीरकाकीली वा क

कालो किंवा चाकनिशी, चोरहनी, कट-
का, जयित्री वा निमिन्ता वा छोटि एलाट,
नारायोनन् (नारायणवृक्ष), मडरी, डल्-
ना, गुग्गुन, भतावरी वा अपराजिता वा
डुबुक्ष, राया, गक्रराया (भतावे राया २
छ), गक्रडाहिली, बिछातो, भालपानि मि-
निता ३ भ. जल १७ भ. । रस.र. । सि.घो.च.
वि.१४भ. । [वै.निघ. ।

महाप्रहारवल्ली । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।

महाप्राणः (सः) । पुं । द्रोणकाकि । पैड-
काक । रा.नि.व.१० ।

महाफलः । पुं । विल्ववृक्षे । र.मा. । नारिके-
लवृक्षे । तालवृक्षे । पीलुवृक्षे । वै.निघ. । क्लो ।
वृहत्फलम् ।

महाफलः । स्त्री । नील्यां । नागवलायां । रा.
नि.व.४ । सहन्द्रशारणोलतायां । वडु माकाल ।
रा.नि.व.२ । राजजम्बूवृक्षे । वनवीजपूरके । म-
धुरमातुङ्गि । मिठे लेवु, कमला लेवु । रा.
नि.व.११ । महाकांशातकाम् । भा.पु.१भ.भा.
व. । कटुत्वयाम् । तिस्ताडे । वै.निघ. ।

महाफेणा । स्त्री । समुद्रफेण । श.च. ।

महावभ्रुः । पुं । विलेशयवृक्षविशेषे । सु.स.
४६भ. ।

महावर्बरिका । स्त्री । भार्याम् । वै.निघ. ।

महाबलम् । क्लो । शीघ्रघाती । र.मा. । पुं ।
वंश । रा.नि.व.७ । तमालवृक्षे । धन्वतलवृक्षे ।
धानना गाछ । रा.नि.व.८ ।

महाबला । स्त्री । अतिबलायां, पीतवाय्याल-
के । पौडपूष्पे बेलेडा । रा.नि.व.४ । श्वेत-
वाय्यालके । प.सु. । पेटकायाम् । पेटरि ।
पिपल्याम् । नीलीवृक्षे । धामनवृक्षे । वाउशा
गाछ । वै.निघ. ।

महाबीजः । पुं । पारदी । वै.निघ. ।

महाभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

महाभरी । स्त्री । (Cuscuta zerumbet.)
वचाविशेषे । यस्या लोके कुलिञ्जन इति नामा-
लम् । महाभती वड । एषा द्विधा । गुणाः—
“सुगन्धायुगन्धा च विशेषात्ककासमुत् । सुख-

रत्नकरी इत्या इत्कण्टमुखशीघ्री ॥” यना सू-
लपत्तिः सुगन्धा ह्रीनगुणा च । भा. ।

महाभस्मातकः (गुडः) । पुं । कर्माधिकारी
शीघ्रधम् । पाठः—“निम्बं गोपाकृणा कट्टी चाय-
त्नी विफला घनम् । पर्पटा वल्लुजानन्ता वचा
खदिरचन्दनम् । पाठा शुक्ली शटी भार्गो वासा
भुनिम्बवसाकम् । श्यामन्द्राकृणी मूल्यां विड्डिन्द्र-
विषानलम् । हस्तिकर्णास्तद्रेका पटोलं रजनी-
द्वयम् । कणारखवसनाह्वयवर्चोऽटाफलम् ।
भुकन्दं लघपर्णं च जिङ्गी पद्माटमूलम् । विष्क-
वसेना च कैटथं शरपुङ्गाय कचुकी । एषां द्विप-
लिकान् भार्गान् जलद्रीणे विपाचयेत् । अष्टभा-
गावशिटलु कषायमुत्तारयेत् । भस्मातकसहस्राणि
त्रौणि किलास्त्रेणऽभामि । चतुर्भागावशिटलु क-
षायसवतारयेत् । तौ कषायां समादाय वल्लपत्नी
च कारयेत् । गुडस्य तु तुलां ताभ्यां कषायाभ्यां
पचेद्विषक । भस्मातकसहस्राणां सज्जानं तव दा-
पयेत् । त्रिकटुविफलामुलसंस्वनाम्यलम्यलम् ।
दीप्यकस्य पलत्रैव चातुर्जातं पलाशिकम् । सं-
सृज्यं प्रलिपेदेव गन्धकश्च चतुषलम् । ॥”
निषक्, श्वेत श्याना, अतिवचा, कट्टीका,
वलाडुनूर, शिकना, मूता, केजपपटो, मो-
नराजो, छुरालता, वट, पान्दरकाष्ठे, श्वेत-
चन्दन, आकनादि, गुठे, शटी, वाननशटी वा
कण्टे कट्टीमूल, वासकछाल, छिरेरता, कुड्डि-
मूलर छाल, श्यामालता, राथालमशार मूल,
मूर्धामूल, विड्डक, इल्लयव, विष, चितामूल,
हस्तिकर्ण, पलाशछाल, गुग्गुक्ष, घोट्टानिम्-
छाल, पल्लता, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, पिपुल,
मोमालेर आटा, छातिमछाल, जलवेतन
वा केलेलता, श्वेत कूट, उल, चीनावास,
मज्जिठा, चाकन्नावीज, तालमूली, प्रियङ्गु,
कटुकल, शरपुङ्गा, शिरीषछाल अत्रोत्तरे
२प. । कृषार्थ—जल ७४ भ. श. ४ भ. ।
भेला ७०००, छल ७४ भ. श. १७ भ. ।
पुत्रातन गुड १२०० भ. । भस्मातकविमज्जा
(भेलार मुट्टी) १००० एकत्र पाक करिबे ।
अक्षेप—त्रिकटु, शिकना, मूता, विड्डक,
चितां मूल, रक्तचन्दन, कुड्ड, मैसव, यमर्गो
अत्रोत्तरे १ प. । गुडवृक्ष, तेजपत्र, ए.

लक्षित, नागेश्वर आठ्याक १ पं. शकक ८ पं. । अष्ट. अष्टककांश, छठ्ठ । भावप्रकाश-
गते ६७ इहेते ६७ जवाञ्जलि देवता इय ।
यथा—विनायकनिगम, रामा, उश्वकतक,
गुननवा, दक्षीमूल, पिगानवौज, भौमराज,
क्षेठ बाँजे, आकडुमूल ७ भाण्डवौज ।
भैष. । भा. ।

महाभीता । स्त्री । लज्जामुकायाम् । श.च. ।

महाभीरुः । पुं । गोपालिकाख्यकौट । हे.च. ।

महाभूतम् । स्त्री । निव्यभिर्जोमरुद्धीमसु ।
तदगुणाः—“शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं वापि किद्राणि च
विविक्तता । विद्यतः कथिता एते गुणाः... । स्य
शब्दगान्धिर्यार्पि लघता स्पन्दनं तनीः । चिदाः
सर्वशरीरस्य भार्यारिते गुणाः... । रूपं नेत्रेन्द्रियं
पाकः सन्तापसौख्यता तथा । वर्णा भाजिण्यतामयः
श्रीर्यं यज्जर्मणाः... । रसो रसेन्द्रियं शैलं स्नेहश्च
गुहता तथा । सर्वद्रवसमूहश्च शक्तं वारिगुणाः... ।
मस्ती प्राणैन्द्रियचार्यं काठिन्यं गीवरं तथा । व-
सस्तरागुणाः एते... ।” भा.पू. १४. ।

महाभृङ्गः । पुं । नीलभृङ्गराज । नील भौम-
राज । रा.नि.व.४ ।

महाभ्रष्टिका । स्त्री । राज्यव्याधिकारि
रसः । पाठः—“अमकं पुटितं तामं लौहगन्धक-
पारदं । कलटा टङ्गणलारः त्रिफला च पलं प-
लम् । गरलञ्च तथा सापचतुक् चैव चूर्णितं । द-
दपाषाणपात्रं च भूयोभूयः सुचूर्णितं । तत्सर्वं
भावयद्देशं रसैः प्रत्येकशः पलैः । देवराजाना-
ख्यस्य केशराजाख्यकस्य च । सीमराजस्य भृङ्गा-
ख्यराजस्य त्रिफलस्य च । पारिमद्रायसस्य व-
ज्रदारकतम्बुरीः । मण्डूकपर्णीनिर्गुण्डोपूतिकीना-
चकस्य च । गोभ्रसन्दरकन्दाटरूपकस्य क्रमेण तु ।
रसैश्च ताम्रपत्रांश्च दलोल्लेभायितं भिषक् । द्रवैः
किञ्चित् स्थितं चूर्णं सरिचस्य पलङ्कपित् । ततश्चैव
वटीं कथ्यात् चतुस्त्रोण्यंकरत्तिका ॥” रस.र. ।

महामण्डूकः । पुं । मण्डूकविशेष, पीतमण्डू-
क । अनाभावे । रा.नि.व.१६ ।

महामत्ता । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । उश्व-
कत्रक्ष गच्छि । रा.नि.व.६ ।

महामधुफला । स्त्री । पीतवर्णालावृक्षिणे ।
वै.निघ. । [च.१६ ।

महामनस् (नाः) । पुं । महासिंह । रा.नि.

महामांसम् । स्त्री । नरादिमांस ।

महामांसी । स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

महामार्जारगन्धिका । स्त्री । वनमुद्गे ।
भूशानो । वै.निघ. ।

महामाषः । पुं । राजमाषे । भा.पू.१४.भा.व. ।

महामुखः । पुं । कुम्भीर । हे.च. ।

महामण्डम् । स्त्री । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१६ ।

महामण्डिति(नि)का (ण्डी) । स्त्री ।
महात्रावणिकायां । अंगारकगुण्डो । रा.नि.व.५ ।
रस.र.बाल.चि. ।

महामुनिः । पुं । तुम्बुकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
स्त्री । औषधे । श.र. । धन्याके । भटन । जटा. ।

महामूर्द्धा (बैन्) । स्त्री । ऋद्धौ । हृद्धौ । वै.
निघ. ।

महामूलः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

महामृषिकः । पुं । हृदयमृषिके । रा.नि.व.
१६ । [गज । हे.च. ।

महामृगः । पुं । महासिंह । रा.नि.व.१६ ।

महामृगाङ्गः । पुं । यन्माधिकारि रसः । पा-
ठः—“शङ्खगतं सतं स्वर्णं जम्बीरैर्मह्यदिह्नि । तेषां
दिगुणितं मुक्तं त्रिभिलुल्यञ्च गन्धकं । ० ० ० गन्ध-
कारिश्च सर्वं जम्बीरजैरसैः । सर्वं यामन्तु तद्दीप्तं
वस्त्रैरुद्धा विपाचयेत् । दोलायन्ते सारणाले यामा-
दुहृत्य श्रेययेत् । ततोऽपि मृगमये पात्रे किञ्चित्प्रव-
णपूरिते । तत्पृष्ठे काचकूपयन्ते गोलके वस्त्रवेष्टिते ।
स्थिते तु लवणभाण्डे पूरयित्वा तु बन्धयेत् । चू-
ल्यां दिनं पचेत् सिद्धौ रसो महामृगाङ्गकः ॥”
सावा २ रतिः ; अनुपानं मधुपिप्पली । रस.कौ. ।

महामिदः । पुं । महामिदायाम् । र.मा. ।
निव्यहृत् । वै.निघ. ।

महामिदा । स्त्री । खनामख्यातकन्दशक ।
महामिदा इति सर्वत्र । तं महामिदयमेवेष्टु । सा

लताजाता सुपाण्डुरा च । “महामेदाभिधः कन्दी लताजातः सुपाण्डुरः ।” इति । एतदभावे शक्तिवा याज्ञा । गुणाः—हिमा रुच्या कफशुक्रवृद्धिक्त् दाहपित्तघ्नी च । रा.नि.व.५ । महामेदा सुनामेदिति च हिधा । मेदाद्यलक्षणम्—“महामेदाभिधः कन्दी मीरझादौ प्रजायते । महामेदा सुनामेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः । शुक्लाद्रिकनिभः कन्दी लताजातः सुपाण्डुरः । महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते । शुक्लकन्दी नखच्छेद्यो मेदोधा तुमिव खवेत् । यः स मेदिति विज्ञेयः । मेदायुगं गुरु स्वादु हृष्यं सत्यकफापहम् । वृद्धं शीतलं पितरक्तवातज्वरप्रणत् ॥” भा.पू.१भ. ।

महामोदः । पुं । कुन्दपुष्पतुपे । कन्द गाढ । रा.नि.व.१० । [च्यतपुष्पशूके । वै.निघ. ।

महामोहः । पुं । सुषुकुन्दवत् । (ही इन्) ।

महास्त्रम् । क्ली । तिलिङ्गीके । जटा. ।

महायमलपत्रकः । पुं । काञ्चनवत् । वै. निघ. । [निघ. ।

महायावनालः । पुं । देवधान्यवत् । वै.

महायागेश्वरी । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदमना । भा. ।

महायोनिः । स्त्री । योनिरीगविशेषे । लघु-
र्थे —“दृष्टो विष्टभ्य योनास्यं गर्भकोष्ठञ्च साकतः ।
कुरुते विष्टतां सन्तां वातिकौमिव दुःखिताम् ।
उत्सन्नसांसां तामाहुः महायोनिं महाकुत्राम् ॥”
वा.उ.२३अ. ।

महारक्तम् । क्ली । प्रबाले । वै.निघ. ।

महारजतम् । क्ली । धूलूरफलं । अम. । सु-
वर्णं । रा.नि.व.११ । [वर्णं । म. ।

महारजनम् । क्ली । कुसुमपुष्पे । अम. । सु-

महारतिवज्रभमीदकः । पुं । वाजीकर-
णाधिकारि भौषधम् । जयावीजचूर्णं ५ प. घृतं ४
प. शर्करा १६ प. शतावरीरसः ३२ प. दुग्धं ३२
प. विजयारसस्तत्काथी वा ३२ प. कागदुग्धं ३२
प. । प्रक्षेपः—शामलकं जीरकं कृष्णजीरकं सुस्त-
कं त्वक् एला तेजपत्रं नागकेसरं वानरीबीजं
(शोनाकुशोन्न वौल) गीरघनगुला तालाङ्कुरः
केसरजः शङ्खाटकं त्रिकटु क्षान्तकम् अश्वं वज्रं

हरीतकी द्राक्षा काकोली जीरकाकोली पिप्पली-
खज्जूरं काकिलाञ्जीजं कटुकी यष्टिमध कृष्णं
खवङ्गं सैन्धवं यमानो वनयमानो जीवन्तो गजपि-
पली एषां चूर्णं प्र. २ तो. । मधु २ प. स्रगमद-
कपूरचूर्णं वासयत् । भैष. ।

महारत्नम् । क्ली । सुकादिनवरत्नेषु । भौक्ति
कहीरकवैट्ट्यपन्नरागगीमेदपुष्परागमरकतप्रबाल-
नीलरत्नेषु ।

महारश्मम् । क्ली । गदलवर्णे । रा.नि.व.६ ।

महारवः । पुं । भंके । वै.निघ. ।

महारसम् । क्ली । काष्ठिके । जटा. । काना-
लोहि । हिङ्गुलं । स्वर्णमालिके । अश्वके । रौप्यमा-
लिके । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ । इलो । प.
सु. । खज्जूरवत् । कर्शरी । भं. । स्त्री । अश्ववृ-
त् । वै.निघ. ।

महारसाष्टकम् । क्ली । पारदाश्वकहिङ्गुल-
वैकान्तस्वर्णमालिकरूप्यमालिकशङ्खकान्तलोहिष ।
“दरदः पारदः शङ्खः वैकान्तं कान्तमश्वकम् । मा-
लिकं विमलचेति स्युरितेष्टौ महारसाः ॥” रा.
नि.व.२२ ।

महाराजः । पुं । नखि । छे.च. ।

महाराजचूतः । पुं । आसहचनिर्घषि । मं
महाराजां वा । कं महाराजसावु । रा.नि.व.११ ।
See राजाश्वः । [ममिनिवृ. रा.नि.व.६ ।

महाराजदुमः । पुं । आरब्धवत् । वृद्ध

महाराजफलः । पुं । महाराजचूतवत् । रा.
नि.व.११ । [रा.नि.व.११ ।

महाराजाम्रकः । पुं । महाराजचूतवत् ।

महाराष्ट्री । स्त्री । जलपिप्पल्या । माराटीति
राजवज्रमः । कौटु. ५, प्रागुत्तरा । पिप्पलक ।
होमुगुलु । पणिमंगा । इति मं कं । भैष.सु.री.
चि.मुखरीगहररसः । अग्निदग्ध.चि. । गुणाः—
कटुः तीक्ष्णः कषायः सुखशीघ्रनो ब्रणकीटादिदो-
षघ्नो रसदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ । वातकफघ्नी ।
राज. । [रा.नि.व.८ ।

महारष्टिः । पुं । महानिम्बः । प्याडानिम् ।

महारूपः । पुं । रालं । व्रजन्, धुना । वै.निघ. ।

महारोगः । पुं । महायाधौ । वैयकम् । उ-

भादादिरीयेषु । यथा—उन्मादः तन्दीयः राज-
यत्ना आसः सधुसंज्ञः भगन्दरः उदरः अश्वसरो
चेति । नारदस्मृतिः । [लावपलिणि । विघ.]

महार्घः । पुं । महार्घसमलतायाम् । वै.निघ. ।

महार्द्रः । पुं । महार्द्रके । शश आदि । श.च. ।

महार्द्र(क)म् । स्त्री । शृङ्गारम् । वै.निघ. २भ.
दुर्गल्लव.वि. । स्थूलार्द्रके, वनार्द्रके । वन आदि ।
गुणाः—“महार्द्रे दीपनं याहि रुचं वातकफाप-
हम् ।” राज. १५. ।

महार्हम् । स्त्री । शीखखचन्दने । अथ ठल्ल-
न । रा.नि.व. १२ । [रा.नि.व. ६ ।

महालिकटभी । स्त्री । श्वेतकिनिहीठवे ।

महालोभः । पुं । शबरलोत्रि । पाँटिग्रा लो-
ध । र.सा. । [१६ ।

महालोभः (लः) । पुं । काके । रा.नि.व. ।

महालौहम् । स्त्री । काललौहे । रा.नि.व. ११ ।

महावपः । पुं । महाभदे । श.च. । [र. ।

महावरा । स्त्री । मूर्खायाम् । दूर्खायाम् । श.

महावरोहः । पुं । मल्लठवे, रुखमल्लठवे ।
पाकूठ गच्छ । रा.नि.व. ११ । [निघ.]

महावर्षाभूः । स्त्री । श्वेतपुनर्मवायाम् । वै.

महावल्कः । पुं । जालीफलठवे । वै.निघ. ।

महावल्ली । स्त्री । माधवीलतायाम् । श.च. ।
श्वेतालाम् । कटुवलितायाम् । कटूकी । रा.
नि.घ. १ ।

महावसः । पुं । शिशुमार । छे.व ।

महावसु । स्त्री । रीषी । वै.निघ. ।

महावातव्याधिः । पुं । वातरक्ते । स एक
एव । मतान्तरं उत्तानावगादभेदेन द्विविधः । सु.
वि. ५५. । [वन वेणुन । वै.निघ.]

महावार्त्ताकिनी । स्त्री । महावार्त्ताकुठवे ।

महावासु । स्त्री । महायतने । भा.म.कुष्ठवि. ।

महावासुपरिग्रहः । वि । व्यापकतया प्र-
शस्तस्थानप्रादिणः । भा.गुण-वि. ।

महाविलम् । स्त्री । अनाकरणे । वै.निघ. ।
भुकाशे । जटा. ।

महाविषः । पुं । तन्नामककन्दविष । सुक्ल,
१५०. । कालसर्पे । त्रिका. ।

महाविहङ्गः । पुं । गरुडे । च.द. ।

महावीजः । पुं । पियालठवे । अथ शक्ति ।
स्त्री । विटपे । तत्तु सुक्लवृक्षयोरुत्तरम् । छे.च. ।

महावीरः । पुं । एकवीरठवे । रा.नि.व. ५ ।
करवीरपुष्पठवे । कटुनी । पाकू । रा.नि.व. १० ।
सिङ्गे । शक्ताये । मी. । किलि । छे.च. । स्त्री
(रा) । वीरकाकी । र.सा. ।

महावीर्यः । पुं । वाराहीकन्दे । एकवीर-
वे । रा.नि.व. ७ । स्त्री (यो) । महाशतावधौ ।
रा.नि.व. ४ । श्वेतलोभायाम् । वनकापोक्षाम् ।
श.र. । संशयायाम् । त्रिका. ।

महावषा (पा) । स्त्री । मुशलीभेदे । काग
तामूलौ । वै.निघ. । [वेणुन । त्रिका.]

महावृहती । स्त्री । महावाक्तायाम् । वन

महावृक्षः । पुं । वृक्षीठवे । मिष्ट गच्छ । र.
सा. । सेहृक्षभेदे । क.क.वे । सु.म. १६५. । ता-
लठवे । महापीलुठवे । निघ. ।

महावेगवती । पुं । तन्नामकमहाघ्नौ ।
सु.वि. १०५. । See चो. । [दा.]

महाव्याधिः । पुं । वृद्धिमहारागीष । नि-

महाव्रणम् । स्त्री । दुर्गन्धे । नाली । श-
ब्दकस्य वाराहीतन्त्रम् ।

महाव्रीहिः । पुं । व्रीहिविशेषे । षडिकषा-
न्धे । वेणुते शन । वै.निघ. ।

महाशङ्खः । पुं । शरकपाले, ललाटे । मी. ।
कर्णेनैवयोर्मध्यतास्थान । तन्त्रम् ।

महाशठः । पुं । पीतधुमूरठवे । रा.नि.व. १० ।

महाशणः । पुं । खनामख्यातवृक्षविशेषे । प.
सु. । शण्वोजे । वै.निघ. ।

महाशणपुष्पिका (प्यी) । स्त्री । शणपु-
ष्पीनामसुपविशेषे । आकृषी कूलेन गच्छ, धेत
अत्रगा भग । मं साङ्गैकिलिहिला । कं पाङ्गरी-
किलिहिला । हिं फुणमुणा । गुणाः—कषाया
उष्णा रसनयानिका मोहनसन्धनादी शस्ता । रा.
नि.व. ४ ।

महाशणा । स्त्री । आरण्यशने । वै.निघ. ।

महाशता (वरी) । स्त्री । बृहत्कतावय्याम् । महत्समूहोऽशतावय्याम् । हिं कङ्कहीमुल । गुणाः — “महाशतावरी मेध्या हृद्या हृष्या रसायनी । शीतवीर्या निहन्त्यशैथिल्यहृषीनयनामयान् ॥” भा. । हिमा हृष्या मधुरा तिक्ता रसायनी पित्तघ्नी वात-
कफघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

महाशफरः । पुं । पार्श्वतमीने । पार्श्व ग्रा-
ह । तं श्रीकानोपेष्टमस्यसु । [नि.व.८ ।

महाशरः । पुं । स्थूलशर । द्रामशर । रा.

महाशक्कः । पुं । महाचिक्कटमस्य । (भांटा-
टिण्डि । हारा ।

महाशाखा । स्त्री । नागवलायां । रा.नि.व.४ ।

महाशालिः । पुं, स्त्री । सुगन्धशाली । रा.
नि.व.१६ । शालिधान्यविशेष । (भांटा) शनि । प
सु. । वा.सू.६७. । गुणाः — “महाशालिगुरुर्हृष्या
चक्षुष्या बलवर्धनी ।” अचि.१५७. ।

महाशिवी । स्त्री । कलायविशेष । वृष्टीक-
लाश । रा.नि.व.७ ।

महाशिराः । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. । द-
र्वीकरसर्पभेदे । गौघिरकजातिभेदे । सु.कल्प.४।८
अ. । [नस्यतिविशेष । वै.निघ. ।

महाशीता । स्त्री । शतावय्याम् । श.च. । व-

महाशुक्तिः । स्त्री । सुक्तागृहे । क्षिपूक । रा.
नि.व.११ ।

महाशुण्डी । स्त्री । हस्तिगण्डोनाममहाक्षुप ।
शक्तिशुण्डे । रा.नि.व.५ । [व.१२ ।

महाशुद्ध(अ)म् । स्त्री । रौप्यधातौ । रा.नि.

महाशृङ्गः । पुं । सम्बरस्ये । वै.निघ. ।

महाशौण्डी । स्त्री । श्वेतकिष्किरीश्वले । क-
टभीश्वले । रा.नि.व.६ ।

महाश्यामा । स्त्री । वृद्धदारके । सु.सू.१८७.
श्यामादि. । श्यामालतायाम् । प.सु. । कृष्णशंश-
पाश्वले । काल शिशु शाङ् । रा.नि.व.६ ।

महाश्रयः । पुं । श्वेतशृङ्गश्वले । आकृष्टाणि गी-
ह । वै.निघ. ।

महाश्रावणिका (णी) । स्त्री । खनाम-
ख्यातमहाक्षुपे । वड श्रुतकुडि । श्रावणश्रुती ।
गुणाः — उष्णा तिक्ता रौचनी मेघहृत् रसायनी
च । रा.नि.व.५ । मृह्नी । वा.सू.१४।१५७. । श्रे-
तसुगुह्याम् । च.चि.२७. ।

महाश्वासः । पुं । यासरीगभेदे । शैपीनि
द्रोण । तस्य लक्षणम् — “उद्धृयमानवातो यः श-
ब्दबहुः खितो नरः । उच्चैः श्वासति संसृष्टमत्तप्रेम-
हवानिशम् । प्रमत्तज्ञानविज्ञानः सन्तो विभ्रान्तलो-
चनः । निवृत्ताच्याननी बहसूत्रवर्चा विशेषवा-
क् । दीर्घमश्रुसितं चास्य दूरादिज्ञायते शृगम् ।
महाश्वासीपष्टष्टु लिप्रस्रव विपद्यते ॥” मानि. ।

महाश्वेतघण्टी । स्त्री । महाशणपुष्पीक्षुपे ।
वै.निघ. ।

महाश्वेता । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । सु.सू.
१७७. । चौरविदार्याम् । प.सु. । कृष्णभूमिज-
न्माष्टि । अम. । चास्तीतायाम् । शोषतमानौ ।
श्वेतकटभीश्वले । रा.नि.व.६ । श्वेतापराजितायां ।
र.मा. । नीलापराजितायाम् । च.सू.४७. । शुक्ता-
रण्यशने । शर्करायाम् । मधुशर्करायाम् । तिका. ।

महाषष्टिकः । पुं । षष्टिकषायभेदे । सु.सू.
४६७. । [श्रीशैवफल । वै.निघ. ।

महासंवितिकाफलम् । स्त्री । काबिलदे-

महासफरः । पुं । पार्श्वतमस्ये । पार्श्व ग्रा-
ह । बृहत्प्रीटीमस्ये । गुणाः — तिक्तः पित्तकफघ्नः
शीतलः मधुरः रुच्यः वातभृगुश्रय । भा. ।

महासङ्गा । स्त्री । खनामख्यातक्षुपविशेषे,
वाय्यालकभेदे । हिं कगाहृद्या, खिरिष्टिटरा ।
वम्, थोरविकणाभेदु । गुणाः — मधुरास्वा वि-
दीयघ्नो ज्वरदाहघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

महासर्जः । पुं । असनवले । र.मा. । घनम-
वले । कैटोल शाङ् । रा.नि.व.११ । [४७. ।

महासर्पः । पुं । दर्वीकरसर्पविशेष । सु.कल्प.

महासहः । पुं । कलकवले, कौटुणदेशस्थाने
पुष्यवले । रा.नि.व.१० । शुक्राभिगट्टासु, कुवरट-
के । भा. । स्त्री (हा) । मापपण्या । भा.रा. ।
प.सु. । सु.चि.८७. । वा.उ.१७. । अस्मानश्च ।
कैटि । रा.नि.व.६ । च.वि.८७. । महाराजतकु-

भीषणहस्ते । कैतोऽनडेको । रा.नि.व.१० । स-
हावसायाम् । अतिवसायाम् । वै.निघ.

महासारः । पुं । विट्खदिरहस्ते । रा.नि.व.८ ।

महासिंहः । पुं । शरभापरनामसिंहे । रा.
नि.व.१६ । [वन भण । रा.नि.व.४ ।

महासिता । स्त्री । महाशयपुष्पीक्षपे । ८५७

महासिद्धिकारः । पुं । कृष्णवनालुके । वै.
निघ. ।

महासुखम् । क्ली । मैथुने । विका. ।

महासुगन्धषट्कम् । क्ली । चन्दनकलूरीक
पुष्पमालासममोक्षगीत वै.निघ. ।

महासुगन्धा (गन्धिः) । स्त्री । गन्धनाकुल्यां ।
रा.नि.व.७ ।

महासुगन्धितैलम् । क्ली । मेरीरोगे तैलम् ।

तिलतैलं ४ श. । ककार्थ—चन्दनं कद्रुमं वीर-
णमूलं प्रियङ्गु एला गोराचरा कपित्थैलम् अगुरु
मृगनाभिः कर्पूरं जयित्री जातीफलं कर्कोलं पुग-
फलं लवङ्गं नलुका लटामोसी कण्ठं रेशुकं तगरं
मुसुं लखी लुका गन्धबालः नागदमनी गन्धपुष्पी
वीरकः शैलजम् एलबालुकं सरलकाष्ठं सप्तपथं
लक लाला भुषादी गन्धदणं धातवीपुष्यं प्रपीण्ड-
रीकं शटी प्र. ता. । पाकायजलं १६ श. ।

तिलदेतल ४ श. । ककार्थ—तलुचन्दन, कुङ्कु-
म, लेपात मूला, प्रियङ्गु, एलादेह, गोराचर-
ना, शिलादन, अशुक्र, भुगनाभि, कर्पूर,
जयित्री, कायक, कटकात, उपाति, लवङ्ग,
नलुका, लटामोशी, कुङ्कु, त्रेणुक, तगर,
नागदमनी, नयी, पीण्ड, शक्रनाल, नागद-
ना, पीठना, लटारा, शैलज, एलबालुक, स-
प्तपथ, छातिशङ्खल, लाहा, कुङ्कु आमना,
शक्रदण, धातुकुल, पूण्ड्रिया, शटी अटोत्ताक
२ टो. । जल ७७ श. । भा. । [१२ ।

महासूक्ष्मा । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.व.

महासोमः । पुं । सोमलतामिदे । सु.चि.२६
श. ।

महासुसौधिरः । पुं । दन्तवैद्यगतरोगवि-
शेष । तत्र दन्तचालनबालुदारणदन्तमांसपूतिलसु-
खदीर्गम्बादिकं भवति । लक्षणं यथा—“दन्ता-

ल्लि वेष्टेभ्यस्तान् चाप्यवदीक्ष्यते । दन्तामांसि
पच्यन्ते सुखेन परिवाप्यते ॥” भा.स.४म.सुखरी.
चि. । अत्र सप्तरात्राचारणं भवतीति भोजः ।
“महासौधिर इत्येवं सप्तरात्राभिदन्त्यसूत्रं सप्त-
त्रिपातञ्जरावन् सपूयकधिरसुतिः । महासुधिर
इत्युक्तौ विशीर्षहिजयस्वनः ॥” वा.उ.२१५. ।

महास्कन्धा । स्त्री । जम्बूह्वे । ज्ञान शशि ।
रा.नि.व.११ । [च. ।

महास्नायुः । स्त्री । रक्तवहमहानाशाम् । हे.

महास्नेहः । पुं । कर्दिचिकित्सायां स्नेहः । पुठ
४ श. । ककार्थ—रामा, जीवक (कुङ्कु) कौ-
वल्ली, वेलेण्डा, कण्टिकारी, धूमन्वा, राम-
नश्टी, शालपर्णी, वट, उट्टे, पिप्पल, गरिष्ठ
अटोत्ताक ५० टो. दधिमात्र १ श. अमृतं
यथालाभं ग्रहणं करिष्ये । वा.चि.६५. । भू-
स्नेहवत्त्वात् एततैलवसामञ्जसु । च.सू.१५. ।

महाहविः । क्ली । गन्धघृते । श.चि. ।

महाहिक्रा । स्त्री । तन्नामकहिक्रारोगनिशेषे ।
लक्षणं यथा—“ममाम्गुन्वीर्यमपि सततं या प्र-
वर्तते । महाहिक्रेति सा मया सर्वगात्रप्रक्रमि-
नी ॥” निदा. । [नि.व.७ ।

महाहिगन्धा । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । रा.

महाह्रस्वा । स्त्री । शुकशिम्वराम् । शालीक-
री । प.सु. । [वै.निघ. ।

महाचारः । पुं । सावान इति ख्याति द्रव्ये ।

महाचीरा । स्त्री । महिव्याम् । निघ. ।

महिका । स्त्री । हिम । अर

महिस्त्रकः । पुं । सूषिके । वै.निघ. ।

महिला । स्त्री । रेणुकायाम् । त्रेणुकदीर्घ ।
रा.नि.व.६ । प्रियङ्गौ । अम. ।

महिलाह्वया । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां । अम. ।

महिषः । पुं । खनामख्यातमहाह्वगजातीयपशु-
विशेष । महिष । हिमैस । तं दुग्धपोतु । स च
शायारण्यमेदिन विविधः । तयोर्वन्यमांसम् ईषल्लघु
दीपनं बलदह । शायमांसं स्निग्धं निद्राकरं पि-
तृहरत्र । रा.नि.व.१७ ।

महिषकन्दः । पुं । शैतालुके । रा.नि.व.७ ।

महिष(वी)प्रिया । स्त्री । श्लीढणे । रा. नि.व.८ ।

महिषमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषः । तल्लक्षण-
गुणाः—कृष्णः दीर्घकायः बलवान् महाशक्तश्च ।
तन्मांसं दीपनं बलवीर्यकरश्च । रा.नि.व.१७ ।

महिषमस्तकः । पुं । शालिधान्यविशेषः ।
शालिधानः भा.पू.१भा.धा.व. । गुणाः—शालिवत् ।

महिषवल्ली । स्त्री । स्वनामख्यातसीमवल्लीसम-
लताविशेषः । हिं हिरेहिटी । मं महिषवेलि ।
कं याम्यवलि । गुणाः—रसवीर्यविपाकेषु सीमव-
ल्लीसमा । रा.नि.व.३ । [रा.नि.व.१२ ।

महिषासुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुग्गुली ।

महिषाजः (कः) । पुं । स्वनामख्यातगुग्गु-
लविशेषः । महिषाजं गुग्गुलु । गुग्गुली । प.सु. ।
रा.नि.व.१२ । भा.भा.४भ. । भगन्दरे । च.द. ।
उद.चि. । [मि ।

महिषी । स्त्री । महिषस्त्रियाम् । औषधद्रव्ये ।

महिषीकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्द-
विशेषः । महिषीकन्दः यम्भेगड्ड इति अनुपदेशे
प्रसिद्धः । गुणाः—कटुणः कफवातरोगघ्नः रीच-
नः मुखजाघ्रघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

महिषीघृतम् । स्त्री । महिषदुग्धोत्पद्यते ।
देव.व.वि । गुणाः—“सवातपित्तशसनं सुशीतं
माहिषं घृतम् । सधुरं गुरु विटम्भि बल्यं श्रेष्ठगु-
णात्मकम् ॥” अत्रि.८५. ।

महिषीतक्रम् । स्त्री । महिषीघोले । महेष्टे
घोले । गुणाः—“माहिषं कफकृत् किञ्चिद्वनं
शोककरं नृणां । शक्रं शीहार्शयिहणोदीपितोसा-
रिणामपि ॥” अत्रि.८५. ।

महिषीदधि । स्त्री । महिषीदुग्धोत्पद्यते ।
महेष्टे दधे । गुणाः—“घनं माहिषमुद्दिष्टं सधुरं
रक्तदीपकृत् । कफशीफहरं स्वस्थं पित्तकृतातकी-
पनम् ॥” अत्रि.८५. ।

महिषीदुग्धम् । स्त्री । महिषीकीरे । महेष्टे
दधे । मैवीदुधं । कं याम्यदुधं । गुणाः—गौ-
ल्यं विपाके गुरु शीतलं बलदं पुष्टिदं हृष्यं पित्त-
दाहकघ्नश्च । रा.नि.व.१५ । “स्निग्धं मरुच्छीत

करं च तन्दानिद्राकरं हृष्यतमं यमघ्नं । बलमर्दं
पुष्टिकरं कफस्य सञ्जीवनं माहिषमुच्यते पयः ॥”
अत्रि.८५. ।

महिषीमूत्रम् । स्त्री । महिषीजले । महेष्टे
मूत्रे । गुणाः—“सरं सतिक्तं कटुकं कषायं प्र-
मेदि वातस्य शनं करोति । पित्तप्रकीर्णं कुरुते स-
दा च कुष्ठार्शपाखूदरगुलनाशम् ॥” अत्रि.८५. ।

मही । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । कटुश्चां । चिका. ।
हिलमोचिकायाम् । शिष्टे । चिका. । गवि ।
जटा. ।

महीकदम्बः । पुं । भूकदम्बे । सु.चि.१७५. ।
महीजम् । स्त्री । चार्द्रके । रा.नि.व.६ । पुं ।
वृक्षे । वै.निघ. ।

महीपदः । पुं । किञ्चुलुके । कै.८८ । वै.निघ. ।
महीलता । स्त्री । गच्छूपयाम् । कै.८८ ।
अम. । [रा.नि.व.६ ।

महीसहः । पुं । शकडवे । शं.७न शाष्टि ।
महेन्द्रकदली । स्त्री । कदलीवृक्षविशेषः ।
युना कला । गुणाः—उष्णः वातासृग्दरपित्तघ्नी
च । रा.नि.व.११ ।

महेन्द्रलोहम् । स्त्री । अगुरुकाष्ठे । वै.निघ. ।

महेन्द्रवारुणी । स्त्री । महाकाललतायाम् ।
वड़ नाकाल । मं वड़िलइन्द्रवारुणी । क हिरे-
यहमीके । गुणाः—गुणैरिन्द्रवारुणीसमा । “रसे
वीर्ये विपाके च किञ्चिदौषगुणाधिका ॥” रा.नि.
८३ । इन्द्रवारुण्याम् । शिशुलभमा । वै.निघ. ।

महेन्द्रापी । स्त्री । इन्द्रचर्मयाम् । श.र. ।

महेन्द्री । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । वड़
नाकाल । रा.नि.व.२ । [अम.अ.टी.भ. ।

महेर(रु)णा (रुहा) । स्त्री । सलकोवृक्षे ।

महेलिका (ला) । स्त्री । स्थूलेलायाम् । वै.
निघ. । [श.च. ।

महेशबन्धुः । पुं । श्रीफलवृक्षे । देव.शाष्टि ।

महेश्वरः । पुं । श्वेतमन्दारः । विश्वकोषप्रथित-
रि । स्त्री । स्वर्णः । रम.कौ.ज्वरान्नकरसे ।

महेश्वरी । स्त्री । यवतिकास्तयायां । रा.नि.

व.१। राजरीती। पिठल निःशेष। रा.नि.व.
११। अपराजितायां। श.च.। कांस्यं। हे.च.।

महैरगडः। पुं। स्थूलैरगडः। रा.नि.व.८।

महैला। स्त्री। स्थूलैलायां। रा.नि.व.६।

महाटिका (टी)। स्त्री। वृद्धतीक्ष्णपे। ता-
कुड़ शङ्ख। रा.नि.व.४। वार्ताकौ। वै.निघ.।

महात्पलम्। स्त्री। कमले। रक्तपद्मे। पुं।
सारमपलिषि। अम.।

महादधिवटी। स्त्री। अजीर्णाधिकारे औ-
षधम्। पाठः—“एकैकं विषसूतञ्च ज्ञातीटङ्गं हि-
कं हिक्कं। कृष्णाधिकं विषपट्टकं तथा दग्धं कप-
हिकं। दैवपुष्यं वाणमितं सर्वं संमयं यत्नतः। म-
हादधिवटी नाम्ना वटसर्पिं प्रदोषयेत्॥” रस.र.।

महा(हो)दनी। स्त्री। शतावय्याम्। अठभू-
गो। वै.निघ.।

महादयः। स्त्री। नागबलायाम्। रा.नि.व.४।

महादरम्। स्त्री। पिण्डीतगरे। वै.निघ.।
स्त्री (री)। महाशतावय्यां। भा.।

महाद्रेकः। पुं। महानिम्बे। वै.निघ.।

महानतः। पुं। तालहवे। भा.। नारिकेल-
हवे। धाराकदम्बे। वै.निघ.।

महाब्दः। पुं। मत्स्यविशेषे। रुद्रुष्टे गच्छ।
श.र.। मदे। [महासर्पे।

महोरगम्। स्त्री। तगरपादिके। प.सु.। पुं।

महोत्तः। पुं। महावृषे। अम.। [वै.निघ.।

महोजसी। स्त्री। तैजोवत्याम्। तज्जतम्।

महौषधम्। स्त्री। शुण्डहाम्। रा.नि.व.६।
भा.विपुरभैरवरसे। च.द.ज.वि.चटादभाङ्गे क-
षाये। “भूनिम्बदारुदशसूत्रमहौषधान्द.....।”
सूत्राह्वयम्। रा.नि.व.४। वस्त्रनाभविषे। श्वतर-
सीने। वाराहीकन्दे। लघुने। रा.नि.व.७। अ-
तिविषायां। अम.। पिपल्याम्। श.च.।

महौषधिः (धी)। स्त्री। लज्जालुकाक्षपे।
श.च.। श्वेतकण्टकार्या। रा.नि.व.४। ब्राह्मीक्षपे।
रा.नि.व.५। अतिविषायां। कटुकां। रा.नि.व.
६। त्रिका। वाराहीकन्दे। रा.नि.व.७। हिलमो

चिकायां। शिःक्षे। त्रिका। नीलदूर्वायां। रा.
नि.व.८। अपराजितायाम्। आदिशभकायाम्।
छुड़छुड़ि। लघुने। वै.निघ.।

मत्तवीर्यः। पुं। प्रियालहवे। रा.नि.व.११।

मत्तिका (ची)। स्त्री। मधुमत्तिकायाम्।
गोभाङ्गि। कौटिशिषे। गोङ्गि। हिं मक्खी।
त्रिका। भा.। सा वड्डिषा। कालारिका कृष्ण-
पिङ्गलिका मधुलिका काषायी स्थालिका चति।
ताभिर्दष्टे दाहशोफौ भवतः। स्थालिकाकाषायो-
भ्यामितदेव पिङ्काश्च सीपद्रवा भवन्ति। सु.कल्प.
८अ.। [नि.व.१९।

मत्तिकामलम्। स्त्री। सिक्थिके। गम। रा.

मत्तिकाविट्। स्त्री। मत्तिकामले। गोङ्गि-
विष्टे। वै.निघ.।

मांसम्। स्त्री। शरीरे रक्तजलतीयधातौ। मांस-
म्। रा.नि.व.१८। तत्तु गर्भस्थस्याष्टभिर्मांसैः भव-
ति। सुखबोधः। तत्स्वरूपं यथा—“शोणितं स्वा-
ग्निना पक्वं वायुना च घनीकृतं। तदेव मांसं ज्ञा-
नीयात्...।” लघुश्च तत्कर्म। भा.। गुणाः—
“सर्वं मांसं वातविषमैश्च हृद्यं बल्यं रुच्यं हृदयं
तच्च मांसं देशस्थानाच्चात्मसंस्थं स्वभावे। भूयो
नानारूपतां याति जूनम्॥” इति साधारणदेश-
मांसगुणाः। रा.नि.व.१७। मांसरससाधनं यथा
—घने मांसरसे कर्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य हादश-
पलं दत्त्वा पक्तव्यम्। तदनु तनुके रसे कर्तव्ये
मांसस्य षट्पलं पानीयं प्रस्थसाधनं च तात्तव्यम्।
अच्छतरे रसे कर्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य ८० दत्त्वा
एतन्मांसं पिष्ट्वा प्रस्थादेशस्थितजले १ क्राञ्चनरूपं
स्थायं वस्त्रेण कानयित्वा यूपः कार्यः। “द्रव्यती-
हिगुणं मांसं सर्व्वती हिगुणं पयः। पादस्थं संस्क्र-
तं क्षेपः षडङ्गी यूप उच्यते। पलाजि हादशप्रस्थे
घनेऽथ तनुके तु षट्। मांसस्य वटकं कुर्यात् प-
लमच्छतरे रसे॥” प.प्र.२ख.। त्वान्यमांसं यथा—
तत्र पुतिशुष्कव्याधितविषसर्पहतदिग्बिह्वजीर्णकृ-
शबालानामसाम्प्रचारिणां मांसानि अभक्ष्याणि
दोषकराणि च भवन्ति। “बालस्य वृद्धस्य क्रशस्य
रोगिणी विषाग्निदग्धस्य स्वतस्य चाश्वपु। स्वायं
स्यार्देः पिशितानु तस्य विगन्धि शुष्कश्च चिरस्थि-
तश्च॥” रा.नि.व.१७। “स्वतस्य व्याधितं शृष्टं

हहं बालं विवैर्हतम् । अगीचरहतं व्याडं सदितं
मांसमुत्सृजत् ॥” राज. ३५. । उपदेयमांसं य
था — “स्त्रियश्चतुषादेषु पुमांसी विहङ्गमेषु महा-
शरीरेषु अन्यशरीराः अन्यशरीरेषु महाशरीराः
प्रधानतमाः । एवमेकजातीयानां महाशरीरैश्च
कृशशरीरा प्रधानतमाः ॥” सु.सू. ४६५. । पुनः
पूर्वभागो योर्वितीक्षोभागश्च गुरुः । पक्षिण उ-
रीयोर्वं विशेषणं गुरु । सु.सू. ४६५. । “गुरुभक्त्या
बहुभुजो ये चोपचितमेदसः । एकदेहोऽपि पूर्वोर्द्धं
स्वगाथां पक्षिणां परम् ॥” तैलसिद्धमांसगुणाः —

“मांसं यत्तेलसंसिद्धं वीर्योष्णं पित्तलं कटु । अ-
ग्निमदीपनं हृद्यं दृष्टिनुत् पुष्टिकृद्गुरु ॥” घृतसि-
द्धमांसगुणाः — “मांसन्तु घृतसंसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिक-
रुच्यु । प्राणनं सर्वधातूनां विशेषान्मूलशीविषाणां ॥”
शष्कमांसगुणलक्षणं — “परिशुक्लं स्थिरं स्निग्धं ह-
र्षणं प्रीणनं गुरु । पित्तघ्नं बलमेधाप्रसासौजःश-
क्त्वर्धनम् । मांसं बहुहृते पक्वं सिद्धचोणाम्बुना सु-
हृ । जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुक्तं तदुच्यते ॥”
प्रदिग्धमांसलक्षणगुणाः — “तदेव घनतक्राव्यं प्र-
दिग्धं स विजातकम् । प्रदिग्धं बलमांसाग्निवर्धनं
कफपित्तजित् ॥” राज. ३५. । पुं । कीटि । श.र. ।

मांसकच्छपः । पुं । तालुगतसुखरीगे । See
कच्छपः । [छन् । वा.उ. ।]

मांसकर्णी । स्त्री । वरव्यादिकीट । वकगङ्गे ।

मांसकारि । स्त्री । रक्तं । छ.च. ।

मांसकीलकः । पुं । तद्रासकयुष्मरोगभेदे ।
अशोभेदे वा । लक्षणं यथा — “अलवर्हिर्वा मृदुस्थ
कण्डूला मांसकीलकाः । पिच्छिलास्त्वया योनौ
तद्वत् क्वचस्त्रिभाः । तेषां स्युपेक्षया भ्रान्ति मृदुपुं
स्वभगार्तवम् ॥” वा.उ. २३५. ।

मांसकीर्षी (इन्) । पुं । पादरोगभेदयुक्तं अ-
श्वे । “केशाकाराणि मांसानि यस्य स्युल्लज्जानि
च । मांसकीर्षीति तं विद्यात्... ॥” ज.द. २६५. ।

मांसकीथः । पुं । मांसगलने । वा.उ. २८५. ।

मांसखुरः । पुं । पादरोगविशेषयुक्तं अश्वे । ल-
क्षणं यथा — “बहुमांसखुरश्चैव त्रयो मांसखुरी
ह्ययः ॥” ज.द. २६५. ।

मांसगज्वरः । पुं । ज्वरविशेषः । तल्लक्षणम्

— “पिच्छकोष्ठेष्टमं दण्डा सृष्टसूत्रपुरीषता । उ-
द्यान्तदोहविकेपी ग्लानिः स्यान्मांसगज्वरे ॥” चि-
कित्सा तीक्ष्णविरचनादि । निदा. ।

मांसग्रन्थिः । पुं । मांसजग्रन्थिरीगे । लक्ष-
णम् — “मांसलेदूषितं मांसमाहारैर्येन्यसाहेत् ।
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानङ्गं कफाकृतिम् ॥”
वा.उ. २८५. । [नि.व. १९ ।]

मांसच्छदा । स्त्री । मांसरीहिण्याम् । रा.

मांसजम् । स्त्री । मेदीघाती । छ.च. ।

मांसजातिः । स्त्री । स्वगविक्रमप्रतुदप्रसह-
विलिग्रयमहास्वगजलचरमव्याध्यासु मांसजातिषु
अष्टविधासु । प.सु. ।

मांसजालम् । स्त्री । जालवन्मांसं । मांस-
विज्ञि वा ज्ञान । “चत्वारि मांसजालानि, तानि
मणित्रयगुल्फमंश्रितानि परस्परसन्निवृद्धानि पर-
स्परमंश्रितानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्मवा-
नितमिदं शरीरम्... ।” सु.शा. ५५. ।

मांसतानः । पुं । कण्ठगतमुखरीगभेदे । ल-
क्षणं यथा — “प्रतानवान् यः श्वयुः सुकटो गली-
परीधं कुरुते कर्मणः । स मांसतानः कथितोऽवल-
म्बो प्राणप्रणव्यञ्जकतो विकारः ॥” सु.नि. १६५. ।

मांसतेजः । स्त्री । मेदीघाती । छ.च. ।

मांसदलनः । पुं । श्लेष्मघ्नत्वं, रक्तरीहितक-
द्वले । श.च. । [व.६ ।]

मांसद्रावो (इन्) । पुं । अश्वेतसि । रा.नि.

मांसधरा । स्त्री । तद्रासकप्रथमकलायाम् ।
“यस्यां मांसं शिरास्त्रायुधमभीमोतसां प्रताना भ-
वन्ति ।” स्त्रुलापरनामसप्तमर्त्तव । या ग्रीहिद्वय-
प्रमाणा भवति । सु.शा. ४५. ।

मांसपचनम् । स्त्री । मांसपाके । सु. ।

मांसपाकः । पुं । शूकरीगविशेषः । लक्षणं यथा —
“शीर्थ्यन्ते यत्र मांसानि यत्र सर्व्वाश्च विदनाः ।
विद्यात् मांसपाकान्तु सर्व्वदीपकृतं भिषक् ॥” सु-
नि. १४५. ।

मांसपुष्टिका । स्त्री । भ्रमरारिपुण्ड्रवे । भ्रम-
रसारी इति मालवे प्रसिद्धा । रा.नि.व. १० ।

मांसपेशी । स्त्री । मांसवर्त्त । मांसस्यैव मे

दः । सु.सू.६५. । “बहुदः समराविण मांसपेशी भवेत्ततः । हिसमाह्वत् भवेत् पेशी रक्तमांसचित्ता दृढा । बीजस्यैवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चनिशतिराचतः ॥” सुखबोधः । मांसपेशीराह—“यथायैमुषाणा युक्ती वायुः सोतामि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ॥” मांसपेश्यः शरीरे पञ्चशतसंख्यकाः । तामां चतुःशतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । योवाया कर्हगाश्चतुस्त्रिंशत् । स्त्रीणान्तु विंशत्यधिकपञ्चशतानि । ताश्च गर्भाशयगर्भमार्गयोनिननेषु तिष्ठन्ति । पेशीनाश्च कर्माणि—देहिनां शिरास्त्रायुस्त्रिपञ्चसन्ध्यः पेश्यावताः सबला भवन्ति । शाखासु तत्संख्या यथा—पादाङ्गुलीषु १५ । पादाय १० । पादोपरिकूर्चसन्निविष्टाः १० । ग्रन्थकतयोः १० । ग्रन्थकजानुनोरन्तरे २० । जानुनि ५ । ऊरी २० । वङ्गणे १० । एवमेकत्र सकथ्यन्ति १०० । एतेनैतरसकथिवाह व्याख्यातौ । कोष्ठेषु यथा गुदे ३ । शिफसि १ । सेवन्तां १ । हृषणयोः २ । म्रिकीः १० । वसिसूर्जनि २ । छदरे ५ । नाभौ १ । पृष्ठोर्ध्वमयतः पञ्च पञ्च दीर्घाः १० । पार्श्वयोः ६ । वषसि १० । अक्षकामौ प्रति समन्तात् ७ । छट्टि २ । यक्रति २ । म्रीङ्गि २ । उरुको २ । योर्वीर्हो यथा—घीवायां ४ । हृत्वीः ८ । कण्ठमणौ १ । गर्ले १ । तालुनि २ । जिह्वायां १ । ओष्ठयोः २ । नासायां २ । नेत्रयोः २ । गण्ठयोः ४ । कर्णयोः १ । ललाटे ४ । शिरसि १ । स्त्रीणां अधिकं विंशतिः यथा—गर्भाशये ३ । यकान्तवप्रविशनां ३ । योनावभ्यन्तरे सुखाश्रिते प्रसृते २ । योनिकर्णिके २ । सनयोः १० । इति । भा. स.शा.५५. । [गो. ३. रा.नि.व.७.]

मांसफलः । पुं । तरम्बुजवत्ताम् । ततमूक

मांसफला । स्त्री । वाताक्याम् । रा.नि.व.७.

मांसरक्ता । स्त्री । रोहिण्याम् । मांसरोहिणी-
वी । वै.निघ. ।

मांसरज्जुः । स्त्री । मांसनिवन्धनसाधौ । ताः
चतस्रः । “महत्थो मांसरज्जवन्धनसः पृष्ठवंशसुभ-
यतः पेशीनिवन्धनार्थं द्वे वाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥”
सु.शा.५५. ।

मांसरसः । पुं । मांसयूषे । मांसरसः (कोश ।
गुणाः—“रसो मांसस्य चक्षुष्यो हृद्यः प्राणवर्ध-

नः । हृषी वातविकारघ्नः स्यूजीजः स्वरवर्धनः । भ-
प्रविश्रितसन्धीनां कृशानां वृषिनां हितः ॥” राज.
३५. । तत्पाकविधिः—मांसं १ प. जलं १६ प.
शे. ४ प. । सवागूकर्मणि—मांसं ४ प. जलं ६४
प. शे. १६ प. । “प्रस्थेऽभसि पलं साध्यं मांसं
पादस्थिते रसः । कंसापु कुडवं मांसं पञ्चा पा-
दावशेषिते । तेन क्वाथेन विपचेत् यवागूप्रोक्तक-
र्मसु ॥” नलः । [व. १२.]

मांसरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.
मांसरोहा (ह्री) । स्त्री । मांसरोहिण्यां ।
रा.नि.व.१२ । [रा.नि.व.१२.]

मांसरोहिका । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे ।

मांसरोहिणी । स्त्री । स्वनामख्यातसुगन्ध-
व्ये । गोशुद्रोत्तांश्वौ । सा हिधा परं तुल्यगुणा ।
गुणः—शीता कषया कृमिघ्नी कण्ठशोथघ्नी ह-
ृष्या वातदोषहरी च । रा.नि.व.१२ ।

मांसलः । पुं । मापनामशिव्वीधाम्ये । मांसक-
लादे । रा.नि.व.१६ ।

मांसलफला । स्त्री । वार्ताकौ । रा.नि.व.
७ । तरम्बुज । वै.निघ. ।

मांसलिप्तम् । क्ली । अस्थनि । वै.निघ. ।

मांसवर्गः । पुं । जलेशयानपरास्यक्रव्यमुर्गक-
शफजालेषु । विशेषासक्ततथ्यादि स्य्याः । सु.सू.
४६५. ।

मांसवहस्रोतः । क्ली । मांसनायकनाथां ।
तस्य मूलं स्त्रायुः त्वक्च । च.वि.५५. ।

मांसवारुणी । स्त्री । हरिणां मांसकृतवा-
रुणीमये । तत्करणविधिः—एषः मांसं न कणशः
कृत्वा पूर्वद्रवे न्यसेत् । संश्याय मण्डलं पथादकीं
निकाशयेत्ततः । एवं सत्वेन मांसस्य वारुणीकर-
णक्रिया । पूर्वद्रव्ये तक्रादि । मण्डलं ४८ दिना-
नि । रावणः ।

मांससङ्कोचः । पुं । मांसस्य श्रुतिभावे । भा.
म.४भ.विष्णोटी.चि. । “दृष्ट्वासांससङ्कोचः ।”

मांससङ्घातः । पुं । तालुरोगविशेषे । तत्र
तालुमध्ये श्लेष्मणा दृष्टः अवेदनी मांससङ्घातो
जायते । “दृष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुज्जत्र तात्कला-
स्थं मांससङ्घातमाहुः ।” भा.म.४भ.सु.टी.चि. ।

मांससमुद्रवा । स्त्री । वसायाम् । वै.निघ. ।

मांससर्पिः । पुं । राजयन्त्रणि घृतम् । विलि-
शयप्रसङ्गमांसं १२१० श. जलं १२८ श. शी. १६
श. । घृतं ४ श. । कल्पाद्यं जीवनीयगणः प्रत्येकं
१ प. । एकव पाच्यम् । वा.चि. ५ अ. ।

मांससारः । पुं । मेदोधातौ । रा.नि.व. १८ ।

मांसस्त्रेहः । पुं । मेदोधातौ । रा.नि.व. १८ ।
वसायाम् । वै.निघ. ।

मांसहामा । स्त्री । चर्मणि । श.र. ।

मांसाङ्कुरः । पुं । अङ्कुरवन्मांसेषु, अर्थाविलौ ।
मा.नि. ।

मांसारिः । पुं । अस्त्रवेतसे । वै.निघ. ।

मांसार्वदम् । स्त्री । शूकरीगविशेषे । “मांस-
दोषेण जानीयादसर्वदं मांससम्भवम् ।” सु.नि. १४
अ. । अस्वदविशेषे । गात्रजं अत्र । लक्षणं
—“अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमस्मीपमप्र-
चात्यम् । प्रदष्टमांसस्य नरस्य वादमेतद्वेव्यांसप-
रायणस्य । मांसार्वदं त्वेतदसाध्यमुक्तम् ।” सु.नि.
११ अ. । [वा.च. ३७ अ. ।

मांसावद(दा)रणम् । स्त्री । मांसमेदने ।

मांसिका । स्त्री । जटामांसां । चि.क्र.क.स्त्री-
शे.चि. ।

मांसिनी । स्त्री । जटामांसां । रा.नि.व. १२ ।

मांसी । स्त्री । सुरामांस्याम् । च.द.यज्ज.चि.
चन्दनादितैलं । बाष्पासुके । त्र.दल.डा. । र.सा. ।
जटामांसां । रा.नि.व. १२ । सु.सु. ३८ अ. । च.द.
ज्व.चि.अङ्गारकतैलं । वा.सु. १५ अ.एलादिः । मां-
सरीडिणीभेदे । रा.नि.व. १२ । रुदक्याम् । का-
लील्याम् । मे. ।

मांसिष्टा । स्त्री । वल्गुलायाम् । रा.नि.व. ४ ।

मांसोदनम् । स्त्री । मांससिद्धौदने । गुणाः
—“मांसोदनं धातुवृद्धिकरं स्निग्धं गुरु शृतम् ।”
वै.निघ. । च. ।

मांस्याह्वया । स्त्री । जटामांसां । सु.चि. २ अ. ।

माकन्दः । पुं । अ.स्रहवे । भा. ।

माकन्दी । स्त्री । खनामस्यातपत्रशकहवे । मं

मायिनी । कं.मागिनी । गुणाः—कटु तिक्ता म-
धुरा किञ्चिदातला दीपनी रुच्या पथ्या वर्षासु न
सिताधिका च । रा.नि.व. ७ । आमलकौहवे ।
मे. । पीतचन्दने । श.मा. । [र.मा. ।

माकरा । स्त्री । मरुवकहवे । मन्त्रशास्त्रेण गोक्षि ।

माकुलिः । पुं । कृष्णसर्पेण गीनस्यां वैपरीत्येन
वा जाते सर्पे । सु.कल्प. ४ अ. ।

मागधम् । स्त्री । पिप्पलीमूलं । सौवर्चललवणे ।
वै.निघ. । पुं । स्थूलजीरके । प.सु. । जीरके ।
रा.नि.व. ६ । शुक्रजीरके । मे. । [व्या.चि. ।

मागधिका । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ.वा.

मागधिमूलम् । स्त्री । पिप्पलीमूलं । प्र.वा.-
दृशालगुडे दृश्यम् ।

मागधी । स्त्री । पिप्पल्यां । प.सु. । रा.नि.व.
६।२३ । भेष.सूतमस्त्रीवत्यां । शर्करायां । जटा. ।
मूलीलायां । यूथिकायां । (अत्र यूथे । रा.नि.व.
१० । जीरके । रा.नि.व. २३ । शतपुष्पाविशेषे ।
वै.चिघ. । शालिधान्यविशेषे । सा च कफवातला ।
अत्रि. १५ अ. ।

मागधीजटा । स्त्री । पिप्पलीमूलं । वै.निघ. ।

मागधीशिफा । स्त्री । पिप्पलीमूलं । सर्व-
ज्व.चि.विभुवनकीर्तिरसं ।

मागधिया । स्त्री । स्पर्णजीवत्यां । वै.निघ. ।

माघमा । स्त्री । कर्कटे । वै.निघ. ।

माघवती } स्त्री । पूर्वदिशि । रा.नि.व. २१ ।
माघोनी }

माध्यम् । स्त्री । कन्दपुष्पे । त्रुंम कुलं । र.सा. ।

माङ्गल्यम् । स्त्री । स्वर्णं । कपिलफले । दध-
नि । नारिकेलं । जीरके । स्थूलपत्रे । समुरके ।
मधुके । रा.नि.व. २३ । पिप्पलीमूलं । रीठाकरस्त्रे ।
कषभके । हरिणमुष्टे । वै.निघ. ।

माङ्गल्यः । पुं । विलहवे । र.सा. ।

माङ्गल्यकाया । स्त्री । दूष्वायाम् । हरिद्रा-
याम् । स्रङ्गी । माघपण्याम् । गोरीचनयां । च-
रीतक्याम् । वै.निघ. । [निघ. ।

माङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् । वै.

माङ्गल्यप्रवरा । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्या । स्त्री । गौरीचनायाम् । शसौहवे ।
जौवन्याम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यागुरुः । पुं । अगुरुभेदे । केदारदेशे
प्रसिद्धः । गुणाः—शीतगुणः स सुगन्धयोगवाहः
अठ्य । रा.नि.व.१२ । [व.५ ।

माङ्गल्याही । स्त्री । चायमाणायाम् । रा.नि.

माचिका । स्त्री । आमातकहवे, मोडभा इ-
ति पर्यायदेशप्रसिद्धहवे । गुणाः—“...अस्त्रा रसं
पाके कपाया शीतला लघुः । पक्वातीसारपित्तस-
कफकण्ठामयापह्ना ।” भा. । पाठायाम् । आ-
नादि । च.चि.८७७ । मचिकायाम् । त्रिका. ।

माची । स्त्री । काकमाचीवृक्षे । छुडुकाउशी ।
वै.निघ. ।

माचीकम् । क्ली । देवदारुणि । रस.र.प्रद.
वि.पथानगच्छे । [रा.नि.व.१० ।

माचीपत्रम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्राकि ।

माजलः । पुं । चामनामकपालविशेष । श.च. ।

माञ्जारिकः । पुं । अपासागवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

माटी । स्त्री । पर्णदलशिरायाम् । पाटनप्र-
तिना । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

माठः । पुं । सुनिषक्तशक्ते । छुडुनिषक्ति ।

माड़ः (द्रुमः) । पुं । खनाम्ना कोरुणदेशप्र-
सिद्धहवावर्धने । वम्. मेलीमाड़ । मं माडु । कं
वैना । कोरुणे जिर्णतुडु । गुणाः—शिशिरः कषा-
यः कथः पित्तदाहकरः तृषण्नः वातलः शोभलः
अमघ्नश्च । रा.नि.व.६ । नारिकेलहवे । वै.निघ. ।

माड़िः (ढी) । स्त्री । पचादुरे । दलविष्ट-
भाग । अ.टी.भ. । पर्णशिरायाम् । छ.च. । दल-
शिरायां । श.र. ।

माणः (कः) । पुं । (Arum Indicum)
खनामख्याति कन्दविशेष । मीनकट्ट. प.सु. । हिं
वम्. मानकन्द । गुणाः—“माणकः स्यान्महापत्रः
कथ्यते तद्गुणा अथ । माणकः शोथहृत्कीतः पित्त-
रक्तहरो लघुः ॥” भा.पू.१भ.शा.व. ।

माणकष्टम् । क्ली । शोथे घृतम् । “माणक-
कायकल्पाभ्यां घृतप्रस्थं विपायचेत्...” । घृतं ४

श. कायार्थे — माण. १२॥० श. जलं ६४ श. शी.
१६ श. माणकल्फः १ श. । भा. ।

माणतुण्डिकः । पुं । जलचरपक्षिविशेष ।
च.म.२७अ. ।

माणवकः । पुं । सप्तवर्षीयबालके । रा.नि.व.
१८ । हौपानरखर्खुरिकायाम् । वै.निघ. । मनुष्यं ।
हारभेदे । त्रिका. । कुत्सितपुरुषे । मं. । वटी ।
हे.च. । गौणके । च.म.१५अ. । [श.मा. ।

माणिका । स्त्री । पलायकसाने । प.प्र.१ख. ।

माणिक्यम् । क्ली । रक्तवर्णरत्नविशेष । भा.नि-
क. गुणाः—सधुरं स्निग्धं वातपित्तघ्नं रसायनञ्च ।
रा.नि.व.१३ । “शुद्धिदस्तेन माणिक्यं जयन्त्या मौ-
क्तिकलया । विद्रुमं चारवर्गेण ताच्ये गौदुग्धतप्त-
या । पद्मरागान्ते मस्थानेः कुलत्थकायमेयुतैः । त-
ण्डुलीयसंवेष्टं नीलं नीलीरसनं च । रौचनाभिय-
गोमिदं वेदय्यं त्रिफलाजलैः । स्वेदयेद्गोलिकायन्त्रे
जयन्त्याः स्वरसनं च । मणिमुक्तापमालादि यामै-
के शोधितं भवेत् । चूर्णादिकं तथा तैले काञ्चिके
याममाचकम् । दीनायन्त्रेण मतिमान् स्वेदयेत्ता-
लकं वरम् । अननं शुद्धिसायाति सत्यं गुरु वधी
यथा ॥” इति शोधनसारणे । सा.कौ. । भा. ।

माणिक्यकदली । स्त्री । कदलीविशेष ।

माणिक्यम् (मय्यम्) । क्ली । मेखलवर्णे । अ.
टी.खा. । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.पमिन्नासज्व.
चि. । सामुद्रलवर्णे । वै.निघ. ।

माण्डविकः । पुं । तद्देशजमय्यमासि “केक-
नाकारदेहसु भवेन्माण्डविको हयः ।” भा.द.६अ. ।

माण्डव्यः । पुं । पीतमण्डके । वै.निघ. ।

माण्डुकम् । क्ली । वङ्गधानी । रा.नि.व.१३ ।
अहिफेनं । भैष.अभयट्टसिंहरसे ।

माण्डूकी । स्त्री । ब्राह्मीवृक्षे । वै.निघ. ।

मातङ्गः । पुं । अश्वत्थहवे । अ.टी. । हस्तिनि-
षम । छदुत्तरहवे । वै.निघ. ।

मातङ्गकण्ठा । स्त्री । गजविषय्याम् । वै.
निघ.२भ.वा.व्या.पक्षवध-चि. ।

मातङ्गमकरः । पुं । महामत्स्यविशेष । ह-
। छिन्नक. । रा.नि.व.१६ ।

मातरः । पुं । क्ली । वै.निघ. ।

माता । स्त्री । जनय्यां । अम. । आत्कणील-
तायां । भृशकणी लठ् । इन्द्राकणीलतायां ।
राधाजयश्री । रा.नि.व.३ । जटासांस्याम् । रा.
नि.व.१२ । मझायावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।
घतकसाय्याम् । वै.निघ. । गवि. मे. ।

माताङ्गा । स्त्री । मागबलायाम् । वै.निघ. ।

मातुलः (कः) । पुं । धुनूरुपे । धुनूरा
गाछ । मदनवत् । कलायविशेषे । मे. । रा.नि.व.
१० । चिका. । [निभुल गाछ । वै.निघ. ।

मातुलद्रुमः । पुं । धुनूरुवत् । शाकालीवत् ।

मातुलपुत्रकः । पुं । धुनूरुफले । श्वेत्त धु-
नूराय फल । अम. ।

मातुलपुष्पम् । स्त्री । धुनूरुपुष्पे । वै.निघ. ।

मातुलानी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।
शण्वीजे । ह.च. । भझायाम् । मित्रि. । कलाये ।
मे. । [कट्टेउट्टा ग्रा. । अम. ।

मातुलाहिः । पुं । सर्पविशेषे । मालुग्रा ग्रा. ।

मातुली । स्त्री । शण्वीजे । भझायां । श.च. ।

मातुलङ्गः (कः) । पुं । (Citrus medi-
ana) कालङ्गवत् । उवा. । लघुवत् गाछ । हिं वी-
जीरा । सं माहलिङ्ग । कं माधला । तं मादीफ
लपुत्रं । उत. कलंवा । प.सु. । सु.म.३६अ. ।
च.द.ज्व.चि. । “अरुचौ मातुलङ्गस्य केशरम् ।”
अ.सु.३अ. । गुणाः — “स्यान्मातुलङ्गः कफवातह-
न्ता हन्ता क्लीषां जटरागमयः । स दृषितरक्त-
विकारपित्तसन्दीपनः शूलविकारहारी ।” तत्फ-
लगुणाः — “श्रासकासारचिह्नं तृणाग्रं कण्डशी-
धनं । दीपनं लघु रूच्यं मातुलङ्गमुदाहृतम् ॥”
अमृतकटुं श्रासकासारं पाचकं कण्डशीधनं दीप-
नं लघु इत्यं रूचिकम् । तच्च फलं बालं वातपि-
तकफरक्तकरं । मध्यं फलं ताडशर्मेव । पक्वं फलं
वर्णकरं इयं पुष्टिकरं दलकरं शूलहरम् अजीर्ण-
नाशनं विषम्वानकफश्रासाग्रिमान्यहरं कामारो-
चकशोफघ्नं । त्वक् तिका दुर्जरा कृमिकफवात-
घ्ने च । तत्करहं स्वादु शीतं गुरु खिण्णं वातपि-
तहरं । तन्मध्यमुष्णं शूलपित्तहरमरोचकघ्नं ।

तत्किसरं दीपनं लघु संवाहि गुलाशोघ्नं । तच्च-
हृकिसरं पित्तमाकृतं इयं वर्णकरं रूच्यं रक्तमा-
सबलदहं । स्वरसः अरुचौ श्रासकासयोः च हितः ।
तथा शूल अजीर्णं सन्दायी वातकफं च हितः ।
तत्कटाहः कफकृत् दुर्जरं । तत्पुष्पं तित्तम् ।
वीजं गुणघ्नम् । अवि.१७अ. । तत्किसरं वातघ्नम्
उदररीगघ्नं दीप्यमस्त्रं । वीजम् तित्तं कफार्श-
शोथहरं च । रा.नि.व.११ । तन्मांसं वृंहणं शी-
तलं गुरु वातपित्तजिह्वं । किसरः लघुः संवाही
शूलगुल्मीदरघ्नः । च.द.पि.ज्व.चि. कण्डतालुशोष-
लेपे । “किसरं मातुलङ्गस्य ।” च.द.वातघ्नकज्व.
चि. । “मातुलङ्गफलकेशरी घृतः ।” वीजम् उष्णं
कृमिश्रेषवातघ्नं गर्भदं गुरु च । पुष्पं वातलं वाहि
लघु रक्तपित्तहरं श्लाजीर्णविषम्वान्यग्रिमान्यो हि-
तम् । तद्रसः अरुचिश्रासकासिषु हितः अतिमधुरः
हृदयः । मद.व.६ ।

मातुलङ्गशिफा । स्त्री । मातुलङ्गमूले ।
छोलश्रं लघुवत् मूलं । च.द.कफज्व.चि. । “मा-
तुलङ्गशिफाविश्व... ।”

मातुलङ्गा (झिका, झी) । स्त्री । जम्बीर-
शेदे । भद्रवटी । लघु । हिं शालाया । रा.नि.व.
११ । भा.स.भ.सू.घा.चि. । सि.द्यो.वि.सू.चि.प्र-
सौलिकायश्चने ।

मातकः । पुं । अथभके । प.सु. । स्त्री (का) ।
अथभके । आटक्षपके । वै.निघ. ।

मातकाकुन्दः । पुं । ग्रिशोर्गुदञ्जतणविशेषे ।
वा.उ.२अ. । See गुदकुन्दः ।

मातकावहः } पुं । पदेकीटः । पल्लवां पो-
मातवाहकः } का । “मातकावहकीटजः ।”
प्रयोगा. । च.द.ग.ग.चि. ।

मातनन्दनः (स्त्रीश्वर) । पुं । महाकर-
ञ्च । वै.निघ. । गुल्मकरञ्जवत् । रा.नि.व.८ ।

मातनिन्दकः । पुं । प्रतुदजातीयपर्णविधि ।
सु.स.४६अ. ।

मातमण्डलम् । स्त्री । नेत्रयोर्मध्यभागे । तत्
आमन्नमरणं न पर्यति । स्मृतिः । [नि.व.१२ ।

मातवाहिनी । स्त्री । वन्गुलापर्णविधि । रा.

मातसिन्ही । स्त्री । वासकवत् । श.र. ।

मात्रा । स्त्री । अनपायिपरिमाणे । च.सू.१७ । भोजनादिपरिमाणे । कालपरिमाणे । अम. । द्रव्यविशेषे मात्रामाह पुष्कलावतः—“आद्रंस्याष्ट-पला मात्रा कुडवस्य प्रमाणतः । मधुतैलघृतादेश्च शुष्कद्रव्यं चतुष्पलम् ॥” विश्वामित्रः—“मुद्गरगु-लुवाह्वीकं च फलारिष्टनागवैः । कुष्माण्ठादृक्कनि-स्वानां कुडवस्याष्टभिः पलैः ॥” “सर्पिः खण्डजल-क्षौद्रतैलचौरासवादिषु । षष्टौ पलानि कुडवो नारिकेलं च शस्यते ॥” सा.कौ. । तथाच भेदः । “गुडरामदण्डादीनां मांसकुष्माण्डयोरेपि । गुडूच्या गुग्गुलाश्चैव प्रस्थः षोडशभिः पलैः ॥” भोजः—“यन्मृगं गुटिकायाश्च कर्माद्या गुलारीगिणाम् । क्षी-रदिहृन्ममीदाम्भवेतसैस्तान् क्वलाः ॥ कौटुशी-र्षादिरागेषु जटापुङ्गवगणौ मतः । प्रमेहदिषु री-रिषु मात्रातोऽर्धः प्रशस्यते ॥”

मादकः । पुं । अहिफेले । अहिम् । प.सु. । हरिणभेदे । वै.निघ. । दाल्यहपक्षिणि । श.भा. । स्त्री (का) । भक्षायाम् । मित्रि. डा.७ । वै.निघ. ।

मादनम् । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.११ । पुं । मदनवत्त्वे । जि. । मदनजनके ।

मादनी । स्त्री । माकल्याम् । रा.नि.व.७ । विजयायाम् । मित्रि. भा. ।

मादिनी । स्त्री । शकाशने । मित्रि. वै.निघ. ।

माद्री । स्त्री । कृष्णातिविषायायाम् । कान् अ-उहं । रा.नि.व.६ । वा.चि.६।१२७ । वा.उ.२७ ।

माधवः । पुं । कृष्णमुद्गे । प.सु. । रा.नि.व.१६ । वैशाखमासे । त्रिका. । मधुकवले । वसन्तकाले । जीरकवले । स्त्री । मधूकभेदे । वै.निघ. । च.द. सात्मा.चि. । [सकौमुदीकारे च ।

माधवकरः । पुं । कस्मिन्निशययकारे । र.

माधवद्रुमः । पुं । आम्रवत्त्वे । रा.नि.व.११ ।

माधवप्रियम् । स्त्री । पीतचन्दने । रा.नि.व. १२ । [भ. ।

माधविका । स्त्री । माधवीलतायां । अ.टी.

माधवी । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व.१० । शताब्दाद्यपि । रा.नि.व.४ । वासन्तीपुष्पवत्त्वे । रा. नि.व.१०.२१ । शतपत्रे । रा.नि.व.२१ । मधुश-

कैरायाम् । रा.नि.व.१४।२१ । तुलसीवत्त्वे । वा-राहीकन्दे । माध्वीसुरायाम् । वै.निघ. । मये । त्रिका. ।

माधवीमूलम् । स्त्री । माधवीलतामूले । र-सर.समरी.चि. । “घोलिन माधवीमूलं पीतं स्त्री-मथ्यकार्यकम् ।”

माधवीलता । स्त्री । खनामख्यातलतायां । माधवी कुलत्रं गच्छ । गुरुविन्द, माधवी, इन्द्र-गोत्रे, इति महाराष्ट्रकर्णाटदेशयोः प्रसिद्धा । तं माधवतांगे, पुष्कलगुरुविन्द । गुणाः—कटुका-तिक्ता कषाया मदगन्धयुक्ता पित्तकासव्रणघ्नी दा-हशोषघ्नी च । रा.नि.व.१० । मधुरा शीता लघ्वी दाहव्यघ्नी च । भा. । [वै.निघ. ।

माधवेष्टा । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशङ्के ।

माधवाचितम् । स्त्री । ककीले । रा.नि.व. १२ । [गच्छ । रा.नि.व.११ ।

माधवोद्भवः । पुं । राजादनीवत्त्वे । शौर्षी

माधुतैलकः । पुं । तन्नामकवस्तिविधौ । सु-चि.२८७ ।

माधुरम् । स्त्री । मल्लिकापुष्पे । त्रिका. ।

माधुरी । स्त्री । अजमीदायां । रा.नि.व.६ । द्रावामवे । मधुरतायाम् । वै.निघ. ।

माधूकसारः । पुं । मधूकपुष्परसे मधुनि वा । मडलकुलत्रं व्रतं वा मधू । वा.सू.१५७ शिरी-विरेचने ।

माध्वकम् । स्त्री । माध्वीके । वै.निघ. ।

माध्वामः । पुं । बहुरसालाम्रवत्त्वे । शौर्ष-आम्रं गच्छ । रा.नि.व.११ ।

माध्वी । स्त्री । मधुखजूरीवत्त्वे । रा.नि.व.११ । मधुरकण्टकमय्ये । श.र. । पुष्परसादिमधुकृते म-ये । “पुष्पद्रवादिसमधुसारमया तु माध्वी ।” गु-णाः—मधुरा हृद्या वातपित्तहृत् नात्युष्णा पाण्डु-कामलागुब्बाशीमिहृष्टी च । रा.नि.व.१४ । पुष्पर-से । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. । मये । त्रिका. ।

माध्वीकम् । स्त्री । मध्वामवे । च.द.सात्मा-चि. । मधूकपुष्पकृतमये । अम. । मये । रा.नि. व.१४ । द्राव्याकृतमये । अर्काम्रं, पीपलं, गु-

भा. — “माध्वीकं शीतलास्त्रं मधुरमपि तथा संक
पाथीयकञ्च ह्यन्तः पित्तामयार्शः श्वसनमपि तथा
चातिसारं प्रमेहान् । शूलानाहोपमर्दं जरयति
सकलं दीपयथ्यप्रिसाम्यम् तस्माद्वातामवातं व-
सनमपि तथा हन्ति सर्वान्च रोगान् ॥” अचि.
१६७. । पुं । निषावे । शिम् । प.सु. । त्रिका. ।

माध्वीकफलः । पुं । मधुनारिकेलवले । रा.
नि.व.११ । [रा.नि.व.१६ ।

माध्वीका । स्त्री । श्वेतनिषावे । अथ शिम् ।

माध्वीमधुरा । स्त्री । मधुखर्जूरिकायां ।
रा.नि.व.११ ।

माध्वीशर्करा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । ग-
धू. टिनि । ता अटविवा मधुनामष्टविधत्वात् ।
गुणा अवि तन्मधुतुल्या भवन्ति । रा.नि.व.१४ ।

माध्वीमिता । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा.
नि.व.१४ ।

मानम् । स्त्री । परिमाणे । पत्रिशान्, अञ्जन ।
“मानापेक्षितमाचार्यो भवजानां प्रकल्पनम् । मे-
निरेयततो मानमुच्यते परिभाषिकम् ॥” तच्च
द्विविधं कालिक्रमागधमेदेन । तथोद्वितीयं श्रे-
ष्ठम् । “कालिक्रमागधमेष्टम् ॥” इति । “तुला
पलशतद्रव्या सन्धैव विनिश्चयः । साष्टङ्गालवि-
न्यानि कुडवः प्रस्थ आदकः । राशिर्द्रोणि खारि
रितं यथातरचतुर्गुणः । गुह्यादिमानमारभ्य या-
वत् स्यात् कुडवस्थितिः । द्रवादृशकद्रव्याणां ताव-
न्मानं समं सतम् प्रस्थादिसानमारभ्य द्विगुणन्तु
द्रवादृशोः । मानं तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क-
चित् स्मृतम् ॥” प.प्र.१४. ।

मानकम् । स्त्री । शरावे । १ मृत् । वै.निष.
ज्व.वि.चन्दनायतेले । पुं । माणके । मानकृत् ।
र.मा. । सालाकन्दे । वै.निष. । [मेष. ।

मानकचरः । पुं । माणकदण्डपञ्चारे ।

मानतः । पुं । पर्पटके । क्लृप्तपावडा । वै.
निष. ।

मानद्रुमः । पुं । शाकलीवले । वा.सु.१५७.
प्रियङ्गादिब. । “मानद्रुमी मोचरसः ।”

मानधानिका । स्त्री । चपुष्याम् । अ.भा.
काकूट. श.मा. ।

मानभाण्डम् । स्त्री । परिमाणभाण्डे । वा.प-
ठाङ्ग. च.सु.१५७. ।

मानमृताफलः । पुं । पटोलवले । वै.निष. ।

मानवः । पुं । मनुष्ये । अम. ।

मानवकोत्तमः । पुं । शिशौ । रा.नि.व.१८ ।

मानसम् । स्त्री । मनसि । त्रिका. ।

मानसलैव्यम् । स्त्री । चित्तसम्भूतलैव्ये । ग-
नः कुष्ठता । सु.चि.२६७. ।

मानसज्वरः । पुं । य आदौ मनसि जायते,
वैचिन्तादौ । लक्षणम् — “वैचित्तमरतिस्त्रांनिमन-
सस्तापलक्षणम् ॥” च.चि.२७. । [नि.व.१६ ।

मानसालयः (सीकाः) । पुं । हस्ते । रा.

मानिकम् (का) । स्त्री । अष्टपलमिति
माने । ६४ तो. । १ मृत् । सि.थो.वह्वुक्कसम्भा-
ने । “कुडवाभ्यां मानिका ।” प.प्र.१४. । मये ।
श.र. । (को) वसनविरेचनयोः शोधनायतरे । च.
द.वसनाधिकारे ।

मानिनी । स्त्री । लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

मानिमन्यम् । स्त्री । सैन्धवलवर्णं । भैष.कुष्ठ-
चि. । “मानिमन्यञ्च तुल्यांशम् ॥”

मानी (न) । पुं । सिंहः । रा.नि.व.१६ ।
स्त्री (नी) । शरावमिति । १ श. । भैष. ।

मानुषी । स्त्री । शीघ्रधनिष्ठाणकायं । चिक-
त्साभेदे । श.च. । नाथ्याम् । श्रोत्राज. । अम. ।

मानुषीदधि । स्त्री । मानुषीदुग्धजातदधि ।
मातृद्वय ५७३. दधि । गुणाः — विपाकं मधुरं
वक्ष्यम् अस्त्रं गुरु सन्तपणं चक्षुषं यक्ष्मोपघ्नकं ।
रा.नि.व.१५ ।

मानुषीक्षीरम् । स्त्री । मानुषीक्षीरदुग्धं । शी-
घ्रद्वय ५७३. मधुरं कषायं हिमं लघु चक्षुषं दी-
पनं पथ्यं पाचनं रौचनञ्च । रा.नि.व.१५ । “स-
ञ्जीवनं ब्रह्ममेव सात्म्यं सन्तपणं नेत्ररुजापहञ्च ।
पित्तस्य रक्तस्य च नाशनञ्च नारीपयः स्नेहनमेव
शक्तम् ॥” अचि.८७. । [मि. हं.च. ।

मान्यम् । स्त्री । आलस्ये । रा.नि.व.२० । रो-
मास्विका । स्त्री । अस्वहायाम् । रा.नि.व.२४ ।

मायादः । पुं । कुम्भीर । चक्रा ।

माया(यि)फलम् । स्त्री । फलविशेष । मा-
मायिकम् । क्लृप्त, मांशाकल । गु-
णाः—कटूणां वातहरं केशकृण्णताकरं श्रेष्ठित्वस-
होचकरञ्च । रा.नि.व.६ । [र.मा. ।

मायी । स्त्री । हिलमोचिकायां । शिट्कभाक ।

मायुः । पुं । पिते । रा.नि.व.२१ । चक्रा ।
प्र.रविमुन्दरस । “स मीनमायुः ।” भा.ज्व.चि. ।

मायूरा । स्त्री । काकोद्वरिकायाम् । वै.निघ. ।

मायूरदिपचव्यजनम् । स्त्री । मयूरपच-
वस्त्रवेनादिव्यजने । गुणाः—“मायूरा वस्त्रजा वै-
चा वाता दोषत्रयापह्नाः ।” राज.२प. । [भा. ।

मायूरी । स्त्री । अजमीदायाम् । वनसमानौ ।

मारः । पुं । स्थौ । मे. । धुसुरवत् । श.च. ।

मारकः । पुं । श्यनपलिणि । नाजवोत्री ।
त्रि । हिंसके । वै.निघ. । स्त्री । हिङ्गुले । रा.नि.
व.१२ ।

मारकवर्गः । पुं । रसमर्द तद्रव्यगणे । यथा—
“घनवचाविवकगीतुराः कटुतुम्बी दलिका जा-
तिः । सर्पांशो शरपङ्का कन्या चाग्डालिनीकन्दम् ।
विषमुष्टिवज्रवज्री लज्जा देवदाली लाजा । स-
हदेवानीपक गानिगुण्डीचकलाङ्गलिकाः । माना-
कचन्द्ररेखा रविभक्ता काकमाचिका चाकः । वि-
ष्णुकाला वायसतुण्डो वज्रो बला गुण्ठी चैव ।
कोपातकी त्रयलो वाराही हस्तिगुण्डिका रम्भा ।
मथ्यालो यमचिञ्चा हरिद्रे हे पुनर्नवहितयम् ।
धुसूरकाकजडं शतावरी कचकी चैव बन्धा ।
तिलमेकपण्यं के दूर्वा मूत्रो हरीतकी तुलसी ।
गोकटकाखपण्यं कर्कटीकन्दवर्गलता च । सुष-
को हिङ्गु गुडकी शिग्रुः गिरिकर्णिका महाराष्ट्री ।
माकवसैस्त्वसरणीसामलताः श्वेतसर्पपोऽसनध ।
हंसपदी व्याघ्रपदी किंशुकभजातकेन्द्रवारुणिका ।
सर्वज्वाडीशं वा षष्टादशाधिका वापि द्रव्यम् ।
समारणमूर्कदी च युक्तिर्नैविधिवदुपयोज्यम् ॥”
र.सा.मं. ।

मारङ्गा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

मारजातकः । पुं । माज्जारे । वै.निघ. ।

मारटम् । स्त्री । इतुमुले । वै.निघ. ।

मारणम् । स्त्री । अभिचारभेदे ।

मारारिनारीरजः । स्त्री । गन्धके । भा.
ज्व.चि.कल्पतरी ।

मारिशः (घः) । पुं । पत्रशाकविशेष । कै-
टानटेन भाक । हिं नवडा उत्. नेउटा शाग ।
स द्विविधः श्वेतरक्तभेदेन । गुणाः—“मारिषो
मधुरः शीतो विष्टभी पित्तगुदुहः । वातश्लेष्मकरी
रक्तपित्तगुद्विषमाग्निजित् ॥ रक्तमार्षो गुरुर्नाति
सचारी मधुरः सरः । श्लेष्मलः कटुकः पाके स्त-
ल्पदीर्घ उदीरितः ॥” भा.पू.१भ.शा.व. ।

मारीचः । पुं । कङ्कालवत् । रा.नि.व.१२ ।

मारीचपत्रकः । पुं । सरलवत् । रा.नि.व.
१२ । [र्मतरी । वै.निघ. ।

मारीचपत्रका । स्त्री । सरलदेवदारौ । स-

मारीचवल्ली । स्त्री । मरिचवत् । वै.निघ. ।

मारी(क)षः । पुं । मारिषशाके । द्वि. ।

मारुण्डः । पुं । सर्पाण्डे । मे. ।

मारुतः । पुं । वार्षा । रा.नि.व.२१ ।

मारुता । स्त्री । स्रग्म्या । पि.पि.१ । वै.निघ. ।

मारुतापहः । पुं । वरुणवत् । रा.नि.व.६ ।

मार्कः । पुं । मङ्गराजि । र.मा. ।

मार्कटपिप्पली । स्त्री । कपिपिप्पल्याम् ।
आ.शा.१ । रा.नि.व.४ ।

मार्कण्डिका (गुडी) । स्त्री । भूम्याहुल्ये ।
कौ.कट्टाण । हिं भूखल्लावल्ली भूमिप्रसरण-
शीला । वम. भू.वतरवत् । गुणाः—“मार्कण्डिका
कुष्ठहरी कर्कशः कायशोधनी । विषदुर्गन्धकासघ्नी
गुण्डीदरविनाशिनी ॥” भा.पू. । वै.निघ.२भ.ष.
सा.चि.गुण्ठादिचूर्णे । [४ ।

मार्कण्डियम् । स्त्री । भूम्याहुल्ये । रा.नि.व.

मार्कवः । पुं । मङ्गराजि । भूमिगुण्ठा । र.मा. ।
हिं भंगरा । भं गरुगमूक । कं.भंगरैषा । वम.
माका । मार्कवः नीलपीतमहाभेदेन विधा । गु-
णाः—चतुर्थः तिक्ताः उष्णः केशरञ्जनः कफशोध-
विषघ्नः रसायनश्च । रा.नि.व.४ । च.द.ज्वराति-

सा.चि.श्रीषाद्यचूर्णे । “निर्वल्लुनिर्वल्लसार्कवम् ।”
च.द.भा.वा.चि.सिधलायां ।

मार्गः । पुं । गुदे । मनद्वात्र । त्रिका । कलू-
ख्याम् । गुणनाडि । मे । रक्तपागामे । रस.चिं.
नागसिन्दुरे । भेष.कर्षरी.चि.अपामार्गचारतैले ।
(क.) मार्गशीर्षमासे । श.मा. ।

मार्गशहिनी । स्त्री । सुद्रनयाम् । वै.निघ. ।

मार्गविशोधनम् । स्त्री । सूत्रपुरीषसङ्गे सति
तन्मार्गशोधनकर्म्मणि । सु.सू.७अ. ।

मार्जनम् । स्त्री । गृहकरणे । श.र. । पुं । लो-
ध्रवत्वे । प.स. । श्वेतलोघे । सुभूतिः । रक्तरीधे ।
स्वामी । स्त्री (नौ) । सप्पार्जन्याम् । यौटि ।

मार्जारः । पुं । रक्तचित्तकलुपे । रा.नि.व.६ ।
पुतिमारिवायाम् । वै.निघ. । विडालि । अम. ।
खदाशि । थेटोम । हे.च. । (क.) मयूरे । त्रिका. ।

मार्जारकण्ठः । पुं । मयूरे । श.र. ।

मार्जारगन्धा (स्थिका) । स्त्री । सुद्रपण्यां ।
गुण.मे. । प.स. । रा.नि.व.३ ।

मार्जारपादः । पुं । अश्वमेदे । यस्याश्चस्य
पादे कूर्वे च स्ववर्णभद्रवर्णा रेखा भवेत् । स च
भर्गुरभद्रलकरः । ज.द.३अ. ।

मार्जारिका । स्त्री । कलूख्याम् । वै.निघ. ।

माज्जारी (ली) । स्त्री । गन्धमाज्जारे । था-
टोमो । गुणाः—वामनो चतुर्थां वातघ्नो च ।
मदनपालः । कलूख्यां । गुणनाडि । रा.नि.व.
१२।२२ ।

मार्जारीयः । पुं । विडालि । मे. ।

मार्जालः । पुं । विडालि । दि.कोषः ।

मार्जिता । स्त्री । दधिशक्ती । प.स. । शि-
खरिण्याम् । वै.निघ. ।

मार्त्तण्डः । पुं । अर्कवत्वे । अम. । यकरे ।
मे. । खर्यमाधिके । वै.निघ. ।

मार्त्तण्डमूलम् । स्त्री । अर्कमूलं । वै.निघ.
२भ.ज्व.चि.निगुंखीधूमे ।

मार्त्तण्डवज्रभा । स्त्री । आदित्यभक्तायां ।
२५५५३३ । रा.नि.व.४ ।

मार्त्तिकः । त्रि । सप्तमे । च.चि. । अ.भासल-
कष्टते । पुं । शरावे । त्रिका. ।

मार्त्तिकम् । स्त्री । द्राक्षारसजातस्ये । “मा-
र्त्तिकमविदाहिलान्मधुरान्मद्यतस्यथा । रक्तपिनेऽपि
सततं बुधेनं प्रतिषिध्यते । मधुरं तदिह रुच्यं क-
षायानुरसे लघु । खट्वपाकि सरं शीघ्रविषमज्वर-
नाशनम् ॥” सु.सू.४५अ.मद्यव. ।

मार्त्तिकमद्यम् । स्त्री । द्राक्षाक्तस्ये । “स्व-
हीकामिः कृतं मर्धं मार्त्तिकमिति चोच्यते । स्वही-
कानां सुपक्वानां यः स्वयं गालितः पटात् ॥ रस-
कीनं हि तन्मद्यं कषायरहितेन यत् । मार्त्तिकं
कापिशं भीमविक्रानं कापिशायनम् ॥” तोड.वृद्ध-
शीनकः ।

मार्त्तिकशुक्तम् । स्त्री । मार्त्तिकरसेन सतैलेन
कन्दशाकफलैश्चाश्रिते अन्ने । प.म.३ख. ।

मार्षः । पुं । मारिषशके । नटो भाक । भा.
पू.२भ.शा.व. ।

मार्षकः । पुं । मधुरवाल्मीके । शिष्टी वेद.३ ।
मारिषशके । नटो भाक । रा.नि.व.७ ।

मार्ष्टिः । स्त्री । तैलमर्दने । वै.निघ. ।

मालकम् । स्त्री । खलपत्रे । जटा. ।

मालकः । पुं । निम्बवृक्षे । महाविन्धि । अम. ।

माल(ला)कन्दः । पुं । खनामख्यातमहाक-
न्दशकं । मं दावयिष्यगङ् । कं करिष्यमीलि । गु-
णाः—सुतीक्ष्णः गण्डमालाघ्नः दीपनः शुभाहरः
वातघ्नश्चन्द्रश्च । रा.नि.व.७ ।

मालती । स्त्री । (Aganosma calicina.
Syn. Echites caryophyllata.) खनाम-
ख्याति पुष्पशकं । गान्धोलनडा, शक्रगान्डी ।
र.मा. । सु.सू.३६अ. । गुणाः—“मालती कफपि-
तास्यरुन्मुष्णकृमिकुष्ठजित् । चण्डयं कुष्ठं तस्याः
पत्रं तत्कफपित्तजित् ॥” राज.३प. । पीतजाती-
वृक्षे । श्रीठ छाडोक्तः वरं गांश्च । श्वेतजात्याम् ।
जातीकुसुमवत्वे । रा.नि.व.२०। पाडायाम् । अ-
कुमादि । वै.निघ. । युवत्यां । ज्योत्स्नायां । भाव-
तीयनदीविशेषे । हे.च. ।

मालतीजातः । पुं । टङ्गणशारे । र.सा.मे. ।

मालतीतीरजः । पुं । टङ्गणे । (मांशंश) ।
ह.च. । [शंश] । रा.नि.व.१० ।

मालतीतीरसम्भवम् । क्ली । टङ्गणे । (मां-
मालतीपत्रिका । स्त्री । जातीकीर्ण । ज-
श्रियौ । रा.नि.व.१२ ।

मालतीपुष्पम् । क्ली । जातीपुष्पे । सि.यी.
पानीयकल्याणघृते । खनामकपुष्पे । वै.निघ. ।

मालतीफलम् । क्ली । जातीफल । छाशफल ।
रा.नि.व.१२ ।

मालतीमूलम् । क्ली । मालतीशफायाम् ।
मालतीशफळ । इदं जङ्गमविषहरं । नकुल
१६अ. । [मालतीमूल] । वै.निघ. ।

मालतणम् । क्ली । तणसामान्ये । तणविशेषे ।

मालयः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली ।
श्रीखण्डचन्दने । त्रिका. । पञ्चकनामसुगन्धकाष्ठे ।
पञ्चकठि । रा.नि.व.१२ ।

मालवा । स्त्री । उपोदक्याम् । वडु पूरे ।
भा.पू.१भ भा.व. ।

मालवि(वी)का । स्त्री । त्रिहति । (कुड-
डी) । रा.नि.व.६ । वा.चि.२अ. । [निघ. ।

मालविटपी (वन) । पुं । कुम्भीहरी । वै.

मालवी । स्त्री । पाठायां । आकुनादि । रा.
नि.व.६ ।

मालसी । स्त्री । केशपृष्ठवत् । श.र. ।

माला । स्त्री । वल्लीद्वयायां । रा.नि.व.८ । भ-
स्यामलक्याम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।

मालाकण्टः (कः) । पुं । अपासागर्जने ।

मालागुणा । स्त्री । असाध्यलूताविशेष ।
सुकल्प.८अ. । [ल्वीयाम् । रा.नि.व.८ ।

मालाग्रन्थिः । स्त्री । मालादूर्वायां, वल्लीद्व-
यायां । रा.नि.व.८ ।

मालाटण(के)म् । पुं, क्ली । भूतल । शक्र-
शङ्कु । रा.नि.व.८ । आसुदेशप्रतिहसगन्धरोहिष-
लण । वै.निघ. ।

मालादूर्वा । स्त्री । मालाकारदूर्वाविशेष ।
मालादूर्वा, शैट्टीदूर्वा । सं विलिखित्यासी ।
कं वल्लिखकं । वम्, विलिख्यो । गुणाः — सधुरा

तिक्ता शिशिरा पित्तघ्नी कफनाशिल्लक्षणाहरी च ।
रा.नि.व.८ ।

मालाफलम् } क्ली, पुं । रुद्राक्षे । वै.निघ. ।
मालामणिः }

मालारिष्टा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्रे । रा.
नि.व.१० । [द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

मालालिका (ली) । स्त्री । सृक्कानामगन्ध-

मालाश्रेष्ठमा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ.

मालिकः । पुं । पत्तिविशेष । मी. । रञ्जके ।
श.र. । स्त्री (का) । द्राक्षाभये । वै.निघ. । म-
ल्लिकाविशेषे । छल्लमल्लिका । मये । हारा । सप्त-
लायाम् । मी. । अतस्याम् । शशिना । श.च. ।

मालिनी । स्त्री । अग्निशिखावत् । दुरालभा-
याम् । श.च. ।

मालुकः । पुं । कृष्णार्जके । काल वतुदे । ई-
पङ्केतराजहंस । वै.निघ. । [चि । वै.निघ. ।

मालुकाच्छदः (पत्रः) । पुं । अग्रमलकव-

मालुधानः । पुं । मातुलाहिसर्पे । मानुश-
गण । अम. । स्त्री (नी) । लताभेदे । वै.निघ. ।

मालूकः । पुं । कृष्णार्जके । कृष्णपत्र शुद्ध-
तुलसी । रा.नि.व.१० ।

मालूरः । पुं । विल्ववृक्षे । प.म. । कपित्थवृक्षे ।
कट्य२ शक्ति । रा.नि.व.११ ।

मालूरमूलम् । क्ली । विल्वमूल । भा.स.१भ.
जिह्मकच चि. । “मालूरमूलामयः पुता ।”

मालेया । स्त्री । स्थूलैलायाम् । प.म. ।

माल्यम् । क्ली । पुष्पे । पुष्पमालायाम् । मी. ।

माल्यकः । पुं । सदनवृक्षे । वै.निघ. ।

माल्यपुष्पः । पुं । शणवृक्षे । शन शक्ति । रा.
नि.व.४ । [न । रा.नि.व.४ ।

माल्यपुष्पिका । स्त्री । शणपुष्पां । वन श-

माल्या । स्त्री । तणभेदे । वै.निघ. ।

मापः (कः) । पुं । क्षुद्ररीगविशेष । तिल ।
तिलकान् उग्रतान्माषानाहः । “माषांलानेव ची-
ग्रतान् ।” वा.उ.३.१८. । A sort of kidney

bean. (Phaseolus radiatus or P. Roxburghii.) खनामख्यातत्रीहिमेदे । माष-
कलाय । प.सु. ॥ हिं उरीद ते मित्सुलु, लण
धान्यविशेषम् । गुणाः—स्निग्धः मलकरः शोषणः
श्लेष्मकरः वीर्योष्णः रक्तपित्तप्रकीपकः वातघ्नः
गुरुः बलकरः रीचनः स्वादुः शमसुखवतां निर्व
सर्वनीयश्च । रा.नि.व. १६ । “माषो गुरुः स्वादु
पाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः । उष्णः सन्तर्पणी
बन्धुः शूलो हृहणः परः । भिन्नसूत्रमलसन्धे
दः पित्तकफप्रदः । गुदकीलादित्थासपत्तिशूला
निनाशयेत् । कफपित्तकरा माषाः.....” भा.
पूर.भ.भा.व. । “स्निग्धोऽयं हृथो मधुरश्च बन्धो
मरुकफानां परिहृहणश्च । पाकेऽस्त्रकोष्णो विदि-
तो हिमश्च माषोऽयं हृद्यः कश्चितो नरेश्च ॥” अ-
त्रि. १५५ । माषयूषगुणाः—“घनं सवातं कफ-
कृम्याषयूषश्च पित्तघ्नः । अस्त्रपथ्युषितं तच्च तैल-
पानं च शस्यते ॥” अत्रि. १५५ । “माषयूषो गु-
रुश्चैव ईषत्यवनपित्तघ्नः । अनल्पकं कर्फं कुर्वन्
मलहोष्ठं विवर्धयेत् ॥” द्रव्यग. । परिमाणभेदे ।
माषः । स मागषमानि सुयुतमते च ५ रक्तिकात्म-
कः । चरकमते ६८ गुग्गुलात्मकः । कालिङ्गमानि
सुयुतमते ५०० गुग्गुलापरिमाणम् । भा. । चरके
वैद्यकालरे च १० गुग्गुलात्मकमानम् । १२ गुग्गुला-
कोऽप्यनि । १२ धान्यात्मकः १८ माषात्मकोऽपि
हस्यते । अतएव स षडधिकः षड्विधः पञ्चगुग्गु-
लात्मकः षड्विधः सप्तगुग्गुलात्मकः अष्टगुग्गुलात्मकः
दशगुग्गुलात्मकः द्वादशगुग्गुलात्मकश्चेति । तत्र पञ्च-
गुग्गुलात्मको यः स नाम्ना कालिङ्गः शीतश्च
षड्विधः कोऽपि कालिङ्ग इति केचित् । दश-
रक्तिकमाषः चरकसम्प्रदायो गौडमाषश्चेत्युच्यते ।
स एव सर्वत्र व्यवहृत्यः । यथा—“माषान् पञ्चष-
ड्विधेषां समभिरुक्षिभिः । दशभिरुक्षिभिश्च रक्तो-
भिः षड्विधो मतः । अत्र कालिङ्गमाषश्च पञ्चगु-
ग्गुः स शीयुतः । दशगुग्गुला माषः स्यात् माषकः
स च चारकः । सप्तगुग्गुला केऽप्याहः मानकं मा-
नकोविदाः । दशरक्तिकमानान् गौडमाषश्चेत्युच्य-
ते । दशरक्तिकमाषेण व्यवहारो भिषग्विदाम् ॥”
प्रयोगमानकयने । “दशगुग्गुलात्मकं माषं प्रवद-
न्ति विक्रियकाः ।” तत्र श्रेष्ठमध्यादिभेदात् मा-
षकादिप्रतिपत्तौ समाधानमूलात् । “माषैर्दश-
भिर्धान्यैर्माषकः परिकीर्तितः । कपायादिनिश्च

हेषु द्रव्यमानविधावपि ॥ ततोऽष्टादशभिर्माषैर्मा-
षकः परिकीर्तितः । वस्यादिरक्तमोक्षि मांसे सू-
त्रवसादिषु ॥ वमनादिषु योग्यश्च माषकश्चाष्टर-
क्तिकः । लौह्रवादिविषये दशरक्तिकमाषकः ॥
वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥” सा-
धो माषकलायः । कृष्णाचेयः । [च.टी.भ. ।
माषकलायः । गुं माषत्रौही । माषकलाय ।

माषतैलम् । जू। वातयाधौ तैलं । “माष-
कायै बलाकायै राक्षाया दशमूलजै । यवकीलकु-
ल्यानां छागमांसं भवेत् पृथक् । प्रस्थे च तिल-
तैलस्य चौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । राक्षान्मृगमांसिभू-
त्यशताहैरष्टमूलकैः । जीवनीयबलाव्योषैः पचे-
दक्षसमैर्भिषक् । कायप्रस्थाः षडेवाव विभक्त्यन्तेन
कौर्तिताः ॥” तिलदेतल ४ भा. । काथार्थ-
—माषकलायः वेलेण्डु, राक्षा, दशमूल, यव,
कुल, कुलथ, छागमांस आठोत्तकः १७ पं.
कुल १७ भा. (भा. ४ भा. । कथार्थ—राक्षा, आ-
लाकुशीमूल, मेकन, कुलका, एतदमूल, मू-
ता, खौरक, अमृत्तक, मेद, मडामेद, अक्षि,
वृक्षि, कादकाली, श्रोत्रकादकाली, वेलेण्डु,
त्रिकुट्टि आठोत्तक २ (भा. । हजोपदेशाद्विषयप्र-
ति यथासाध्यं दातव्यम् । इदं मयप्रस्थमाषतैलम् ।
सा.को. । भेष.हहमाषतैलम् । स्वल्पं यथा—
“माषप्रस्थं समावाय पच्यन्त्यक् जलादके ।
पादशेषे रमे तस्मिन् चौरं दद्यात्तुर्गुणं । प्रस्थे च
तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वा लभ्यते । जीवनीयानि
यान्यष्टौ शतपथां समैर्भवां । राक्षान्मृगमांसधुकं
बलाव्योषं त्रिकुट्टकं ।.....ऊर्ध्वजु गदापहं ॥”
माषकलाय १७ पं. कुल १७ भा. (भा. ४ भा. ।
तिलदेतल ४ भा. उक्त १७ भा. । कथार्थ—खो-
रक, अमृत्तक, मेद, मडामेद, अक्षि, वृक्षि,
कादकाली, श्रोत्रकादकाली, कुलका, मेकन,
राक्षा, आलाकुशीमूल, यष्टिमूल, वेलेण्डु, त्रि-
कुट्टि, शोणितमोक्ष आठोत्तक २ (भा. । सा.
को. । भेष. महामाषतैलं यथा—“माषस्थान्नादके
दत्त्वा तुलाई दशमूलतः । पलानि छागमांसस्य
विशद्वाण्डात्मसः पचन् । पूते शीते कपायै च च-
तुर्गुणावशेषिते । प्रस्थे च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा
चतुर्गुणम् । आत्मगुग्गुलकश्च शताक्षा लवण-
यम् । जीवनीयानि मज्जिष्ठा चव्यचिचककटफ-

सम् । सयोषम्यलीमूल राखा मधुकसेम्वम् ।
देवदात्रेवताकृष्टं वाजिगन्धा वचा शृङ्गी । एतैर-
षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्रिना ॥” तिलदेठल
४ न. । कथार्थ—माषकलाग्र ४ न. मन्मूल
७० न. छागमांस १० प. एकल ७४ न.
जले पाक करिग्रा १० प. १७ न. नामाईवे ।
७५ १७ न. । कथार्थ—आलाकूरीमूल, अर-
जमूल, गुल्फा, मेसकव, निट्ट, माछुद्रलवण,
खोवनीशगण, मञ्जिष्ठा, छडे, छितार मूल, कटु-
फल, शिकटि, पिपूलमूल, रात्रा, यष्टिमधू, मेस-
कव, देवदारु, गुनुक्ष, कूड, अमृगफा, ४५,
मौं प्रोटोके २ टो. । रस.र. । भेष. ।

माषपत्रिका । स्त्री । माषपर्णिका । रा.नि.व.२ ।

माषप(व)र्णा (णी) । स्त्री । (Teramnus
labialis. Syn. Glycine debilis. Rox.)
स्वनामव्यातलतायाम् । माषाणी । हि माषाणी,
सामवणी । मं राणउइदी । कं रालोडिंडु,
काउडु । वा.म.१५ न. । गुणाः—“माषपर्णी रसे
तिक्ता हृष्या दाहज्वरापहा । शुकवृद्धिकरी बल्या
शोथला पुष्टिवर्धनी ॥” रा.नि.व.२ । “माषपर्णी
हिमा तित्ता कला शुकवलाशक्तम् । मधुरा याहि
षो शोथनातपितज्वराशान्ति ॥” भा. ।

माषयानिः । पुं । पापइ इति ख्यातलायद्र
व्यं । प्रोपद्र । वै.निघ. ।

माषरा । स्त्री । अत्रगच्छे । प.सु. ।

माषसूयः । पुं । मृदमाषकतयूष । ऋग्माष-
सूय । गुणाः—“माषसूय कल्पायः स्निग्धो हृष्या-
ऽनिलापहः । उष्णः सलपणो बल्यः सुखाहू क-
चिकारकः ॥” द्रव्यगु. ।

माषादः । पुं । कच्छपि । श.र. ।

माषावम् । स्त्री । माषकृतावम् । गुणाः—
“माषावम् दुर्ज्वरघ्नं मांसवृद्धिकरं गुरु । वातना-
शकरं हृष्यम्..... ॥” वै.निघ. ।

माषिकः । पुं । जीवशके । वै.निघ. ।

माषेण्दरी । स्त्री । माषपिष्टविकृती । च.द.
श्ल.चि. । [रिमाणे । माषा । अ.टी.भ. ।

मासः (कः) । पुं । पलव्ये । अम. । माषप-

मासकः । पुं, स्त्री । तन्नामकचुद्ररीगविशेषः ।

ऑटिग । लवणं—“अवेदं स्थिरश्चैव यद्धि
गानि प्रदृश्यते । माषवत् कृष्णसुसुप्तमनिलान्माष-
कन्तु तत् ॥” मा.नि. । [हृपलिषि । श.र. ।

मासन्नः । पुं । हरिणविशेषः । वै.निघ. । दालू-
मासहयोद्धवः (वा) । पुं, स्त्री । प्रष्टिक-
शालिधाम् । गौरपष्टिके । रा.नि.व.१६ ।

मासनम् । स्त्री । ओषधिवीजविशेषः । मोस-
नाय । अ.च. ।

मासमानम् । स्त्री । माषपरिमाणे । १ माषः ।

मासरः । पुं । काञ्चिके । वै.निघ. । भक्तसम्-
द्रवमच्छे । अम. । [अ.मा. ।

मासवर्तिका । स्त्री । मर्षपीनामपचिविशेषः ।

मासु(सू)री । स्त्री । भेदनयोग्यवृद्धिपत्रमख-
शस्वादीनां तनुधाराविशेषः । सु.सू.८ न. । रसग्री ।
ह.च. । [त्तरम् ।

माहिषः (षी) । पुं, स्त्री । महिषे । कीषा-

माहिषष्टतम् । स्त्री । महिषोचीरजातष्टते ।
‘भयताष्टतम् । छतमिदं तोलकमभ्यकारादरीगु-
हितम् । सि.यो.अग्रिमा.चि. । वातश्लेष्मघ्नं बल-
करं वर्णकरम् अर्शोहिष्णीहरं दीपनं चक्षुष्यम् ।
रा.नि.व.१५ ।

माहिषदधि । स्त्री । महिषोदधकृतदधनि ।
मधेयद्रष्टे । गुणाः—सधुरं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं
श्लेष्मलं बलशोणितवर्धनं हृष्यं यमघ्नं शोथनम् ।
रा.नि.व.१५ ।

माहिषनवनीतम् । स्त्री । माहिषादुग्धजा-
तनवनीते । महिषे ननि । गुणाः—कषायं मधु-
रं शीतं हृष्यं बल्यं याहि पित्तघ्नं पुष्टिदम् । रा.
नि.व.१५ । “माहिषीनवनीतेन क्षतपीडास्थिरा
भवेत् ॥” रस.र.अनरी.चि. ।

माहिषमूत्रम् । स्त्री । महिषजले । मधेय
मूत्र । गुणाः—कटु उष्णम् आनाहशोषगुल्मीशघ्नं
कुष्ठकण्डूतिगुलीदररीगघ्नम् । रा.नि.व.१५ ।

माहिषवल्लरी (क्षिका) । स्त्री । कृष्णवल्-
दारके । (क्षिका) श्वेतवल्दारके । वै.निघ. ।

माहिषवल्ली । स्त्री । लघुसीमलतायाम् । वै,
निघ. ।

माहिपाक्षः । पुं । महिपालगम्बुजौ । वै. निघ. । [लभंशः । रा.नि.व.३ ।

माहेन्द्री । स्त्री । इन्द्रारुणीलतायाम् । राश-
माहेयः । पुं । प्रबालि । वै.निघ. ।

माहेश्वरधूपः । पुं । ज्वरे हिते धूपे । ज्वरे
लापनाविशेषः । “हृद्गुलं देवकाष्ठञ्च योवेष्टं घ-
तमेव च । गव्यास्थीनि तथा ध्यामं निर्मात्यङ्कटुरो
हिण्यौ । सर्पपंक्तिस्त्वपचाणि पिच्छाह्निकसुकलया ।
माज्जारिविष्टा गीयङ्कं मदन्त्य फलानि च । हे
वृद्धयौ वचा चैव कार्पासास्थि तुषास्तथा । काग-
र्गमायुर्विष्टं चैव हृत्तिदन्तस्तथैव च । एतत्सर्वं
समाहृत्य कागसूत्रेण भावयेत् । उदुम्बलं तु सकुट्य
स्यापथेन्यृक्षये घटे ॥” हिरण्य. देवदाक, मृग-
कण्ठि, गवायूत्र, गोहाड, गन्धक, शिवनि-
स्थाला, कटुकी, श्वेतमृत्तिका, निमगठा,
मृगपूष्प, मृगनाकन, वृद्धी, कटिकान्ति, वट,
पाकान्ति, तुष, छागविष्टा, शृगालविष्टा, श्वेत-
मृत्तिका आढाक मन्त्राङ्ग । छागमूत्रेण भावना
दिवे । भैर. । कटौलका, गोशूत्र, विडान-
निष्टा, मापेन थोलास, मृगनाकन, कटो-
मारो, मृगमारो, वरुणक, शिवनिस्थाला
(पुष्पादि), घृह, वट, मृगपूष्प, छागरोम,
मृत्तिका, वट, शि, गोहाड, मृत्तिका आढाक
मन्त्राङ्ग ; छागमूत्रेण पेषण करिषा रूप दि-
वे । भा. । [लता । रा.नि.व.३ ।

माहेश्वरी । स्त्री । शक्तिनीवले । यवतिक्ता
माक्षम् । स्त्री । सौवर्णलवणं । प.सु. ।

मात्ति(ची)कम् । स्त्री । धातुमात्तिके । त्रौ-
पा ७ स्वर्गात्मिक । र.मा. । तत्र द्विवचं स्वर्ण-
मात्तिकं तौष्यमात्तिकेति । “मात्तिकं द्विवच-
श्रोतं हेमाङ्कं तारमात्तिकम् । भिन्नवर्णविशेषला-
द्रसवौष्यादिकं पृथक् ॥” र.सा.सं. । च.द.र.पि.
चि. । “मात्तिकेन हतस्य च ।” तैलवर्णमधुविशे-
षे । तत्र कपिलवर्णातिष्ठूलवनमात्तिकाभिः ना
नापुच्छेभ्यः समाह्वयित्वादितम् । “नानापुष्परसा-
हाराः कपिला वनमात्तिकाः । याः स्थूलास्माभि-
रुत्पन्नं मधु मात्तिकमुच्यते ॥” गुणाः—तैलवर्णं

मधुरं कर्णं लघु श्लासहरणं । रा.नि.व.१४ । सा-
मुद्रलवणे । [रा.नि.व.१३ ।

मात्ति(ची)कजम् । स्त्री । सिक्थके । मग ।

मात्तिकधातुः । पुं । धातुमात्तिके । सि.यो.
पाण्डु.चि. । काम.चि.मण्डुरवटके । “समेमात्ति-
कधातुना ।” स्वर्णमात्तिके । रा.नि.व.१३ ।

मात्तिकपाकः (फलः) । पुं । मधुनारिके-
लवणे । रा.नि.व.१३ ।

मात्ति(ची)कगर्करा । स्त्री । मधुशर्करा-
याम्, मात्तिकमधुजनितशर्करायां । गुणाः—मा-
त्तिकमधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

मात्तिकश्रेष्ठा । स्त्री । कृष्यमात्तिके । प.सु. ।

मात्तिकान्तम् । स्त्री । माधवीमये । वै.निघ. ।

मात्तिकाश्रयम् । स्त्री । सिक्थके । रा.नि.
व.१३ । [च. ।

मात्तिकी । स्त्री । सुवर्णमात्तिके । नकुल.१६

मिताशनः । त्रि । परिमिताहारं, परिम-
तभोजिनि । च. ।

मित्रम् । स्त्री । अतिविषायाम् । वै.निघ. ।

मित्रपञ्चकम् । स्त्री । घृत मधु-गुग्गा टङ्गण-
गुग्गुली । तथा च —“मधु सर्पिलया गुग्गा टङ्गणं
गुग्गुलुलया । मित्रपञ्चकमेतच्च गदितं धातुसं-
न ॥” र.सा.सं. । [सु.नि.५.च. ।

मिथ्याचारः । पुं । शास्त्रोक्तविधिमहाचारः ।

मिथ्यायुक्तः । त्रि । अविधिप्रयुक्ते । भा.स.च.
सा.चि. ।

मिथ्यायोगः । पुं । कृपादीनां विकृतयोगेषु ।
विषमस्थानाभिघाताद्यविभूतसंस्थशोदिरूपविकृ-
योषे । यथा—वेगधारणादिः शारीरमिथ्यायो-
गः, परुषवचनादिः वाक्मिथ्यायोगः, दुर्गन्धायति-
ग्राणादिः घ्राणमिथ्यायोगः, कान्तितादिशब्दानाम-
तिश्रवणं शब्दमिथ्यायोगः । इत्यादि । च.म.१६
च. । [नि. ।

मिथ्याविहारः । पुं । बलवद्विषयादी । मा.

मिथ्याहारः । पुं । अनुचितहारः, साध्य-
विपरीताहारः, दुग्धमीनादी । सु.नि.५.च. ।

मिथ्योपचारः । पुं । प्रवातादिसेवनरूपाव-
चित्ताचरणे । “मिथ्योपचारासंज्ञेशात् ।” भा. ।

मिथ्विनः । पुं । वातव्याधिविशेषे । रौनि ।
निदानम् यथा — “आवृत्त वायुः सकफः धमनीः
शब्दवाहिनीः । नरान् करीत्यक्रियकान् सूक्ष्म-
न्मिन्नगद्गदान् ॥” सु.नि.१५. ।

मिरा । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रा.नि.व.२ ।

मिलपत्रः । पुं । अस्मत्तकवत् । वै.निघ. ।

मिशिः (शी) । स्त्री । मधुरिकायाम् । (मे-
तो । च.द.वा.व्या.चि. शतपुण्यायाम् । तुलका-
म्.टी.भ. । वा.सु.१५५. । जटामांस्याम् । श.र. ।
वै.निघ. महाशाल्वणस्वेदे । कासभेदे, महादर्भे ।

कटुत्वविशेष । गुणाः — मधुरशीतः पितृदाह-
क्षयघ्नश्च । रा.नि.व.८ । मथिकायाम् । वै.निघ. ।

मिथ्यः । पुं । सन्निपाते । क्ली । चाणक्यमूलके ।
रा.नि.व.७ । रक्ते । वै.निघ. ।

मिथ्यकम् । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६ ।
यशदे । मूलके । वै.निघ. । वक्रभेदे । भा. ।

मिथ्यकस्नेहः । पुं । गुणौ औषधम् । पाठः —
“विहतां निफलां दन्तीं दशमूलं पलांश्चितं । जले
चतुर्गुणं पक्ता चतुर्भागस्थितं रसं । त्रिपिरेरण्डजं
तेलं चौरश्चैकच साधयन् । समिद्धौ मिथ्यकस्नेहः
सर्पदः कफघ्नश्चनूत् । कफवातविषक्नेषु कण्डूश्री-
होदरेषु च । प्रथीज्यो मिथ्यकस्नेहः योनिश्लेषु
चाधिकम् ॥” (तेउडेडी, त्रिकला, मल्लौमुत्. द-
शमूल अष्टोत्तरे १ पं. खल १७ भ. दम. ८
भ. । घृत २ भ. एतच्छुद्धेन २ भ. दूध ८ भ. ।
च.चि.५५. ।

मिथ्यजः । पुं । खेसरे । रा.नि.व.१६ ।

मिथ्यपुष्पा । स्त्री । मथिकायां । रा.नि.व.६ ।

मिथ्यवनफला । स्त्री । वातांक्षां । (वे.उ.न) ।
रा.नि.व.७ ।

मिथ्यवर्णः । पुं । पुष्कलेली । पूर्ण्डि हेम् ।
रा.नि.व.१४ । क्ली । कृष्णामृगणि । रा.नि.व.१२ ।

मिथ्यीतुल्यम् । क्ली । खपरे । थापत्र । वै.
निघ. ।

मिश्रेया । स्त्री । मधुरिकानामधुपे । (मोती

ग्राह् । (Foeniculum vulgare. F. Pan-
marium.) बलपुलुफायाम् । तन तुल्यः । हि-
सैर्बा, वरिसैफ । सं वनसउफ । कं कासवस-
मे । तं पेहजिलकरु । ता. सीहिकिरे । गुणाः
— मधुरा खिस्था कटुः कफहरी नागपिनी शनो-
षणी सीहकमिषो च । रा.नि.व.९ । मधुदेकेन
तच्छुद्धिः । [संग्रहः ।

मिश्रोदनम् । क्ली । खिचरिकायां । थिफूडि ।

मिषिः (सिः) (पी,सी) । स्त्री । मधुहि-
कायां । श.च. । शताह्वयां । तुल्यः । रा.नि.
व.४ । जटामांस्यां । श.र. । अजमीदायां । द्राक्-
नी । मे. । उशीर्याम् । उशीतो । रा.नि.व.८ ।

मिषिका । स्त्री । मधुरिकायां । शताह्वयाः
श.र. ।

मिष्टः । चि । मधुररमे । भा. । [वै.निघ. ।

मिष्टनिम्बः । पुं । निम्बवृक्षभेदे । मिष्टे निम् ।

मिष्टनिम्बूः । स्त्री । मधुरजम्बोरे । मधुनिम्ब-
के । मिष्टे लेवू । गुणाः — “मिष्टनिम्बफलं स्वाद-
गुरु मारुतपित्तनुत् । गररीगविषयसि कफात्-
क्षिप्तं च रक्तहृत् । शोषारुचिदधार्कहृदं बल्यञ्च
वृंहणम् ॥” भा. ।

मिष्टपाकः । पुं । मिष्टानि । मधुररसविपक्व-
फलादौ । मोत्रस्त । पाकराजः ।

मिष्टरसः । पुं । स्वादुपाकरमे द्रव्यं । तद्वर्णी
— श्लेष्मकद-वातापत्तहरी । सु. ।

मिष्टानम् । क्ली । मधुरानि, पराणी । हलान् ।

मिहिका । कर्पूरे । रा.नि. १२ । नोहारि ।
श.र. ।

मिहिरः । पुं । चकवत् । अम. । वै.निघ.१
भ.चय.चि.चैलोक्यचिलामणिरसे । क्ली । ताम्बे ।
वै.निघ. ।

मीनः । पुं । मरुत्तसामान्ये । अम. ।

मीनकम् । क्ली । नयनाञ्जनविशेषे । उषा. ।

मीनकाचः (नाचः) । पुं । शूलकरवीरे ।
वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

मीनघाती (इन्) । पुं । वक्पचिणि । रा.

मीननेत्रा । स्त्री । मण्डूज्यां । रा.नि.व.८ ।

मीनपित्तम् । स्त्री । षट्काम् । वै.निघ. ।
मीनरः । पुं । हारके । शङ्कर । विका. ।
मीनरङ्गः (ङ्गः) । पुं । मत्स्यरूपचिह्नि-
राष्ट्रशाही । पानी । विका. । जलकाके । वै.निघ. ।
मीनाण्डी । स्त्री । शर्करायां । रा.नि.व. १४ ।
मीनास्त्रीणः । पुं । खड्गरीटपचिह्नि । वै.
निघ. । ददुरासे । मी. ।
मीनाची । स्त्री । ब्रह्मीशाकचुपे । रा.नि.व.
५ । गण्डद्वयां । रा.नि.व. ८ । शर्करायाम् ।
वै.निघ. ।
मीलकः । पुं । रोहितमक्षे । वै.निघ. ।
मीलनम् । स्त्री । नेत्रमुदणे । निदा. । व्याक. ।
मीरः । पुं । पानीये । उषा. । [उषा. ।
मीवा(न) । स्त्री । उदरकमौ । शीकरि । सारि ।
मीशानः । पुं । महारखधत्वे । वै.निघ. ।
मुकन्दः (कः) । पुं । पलाण्डी । अ.टी.भ. । प-
टिकरीहिविशेष । कथान्यमे । भा. । सु.सू. ४६५. ।
गुणाः कहुवत् । च.सू. २७३. ।
मुकलः । पुं । शारखधे । वै.निघ. ।
मुकुन्दः (न्दः) । पुं । कुन्दरी । कुम्भकृत्वाणि ।
अम. । अ.टी.भ. । श्वेतकरवीरि । उपोदिकायाम् ।
पारदं । इ.च. । स्त्री । गाम्भारीवत् । गामात्र-
गाह । रा.नि.व. ८ ।
मुकुरः । पुं । मल्लिकापुष्पवत् । विश्व. । वकुल-
वत् । आदर्शे । मी. । बदरवत् । श.र. ।
मुकुलः । पुं, स्त्री । ईषदिकसितकलिकायाम् ।
स्थूलकलिकायाम् । अम. । जैपालवत् । 'पिला'
इति ख्याते फलवत् । आत्मनि । शरीरे, धरणिः ।
मुकुटः (कः) । पुं । वनसुद्धे । गुर्गानी । र.
भा. । च.द.ज्.चि. । "कुलत्यान् समुकुटकान् ।"
गुणाः—श्रीतलः शास्त्री कफपित्तज्वरघ्नश्च । राज. ।
मुकूलकः । पुं । दलीचुपे । मञ्जी गीह । र.
भा. । वा.चि. ६३. । [निघ. ।
मुक्तचण्डा । स्त्री । चिन्तायाम् । तत्रूत । वै.
मुक्तचक्षुः । पुं । सिंह । श.सा. ।

मुक्तपालेर्वतः । पुं । वैपखञ्जरीवत् । वै.निघ. ।
मुक्तबन्धना (न्धा) । स्त्री । मल्लिकावत् ।
वार्षिकीमल्लिकामेदि । रा.नि.व. १० । See वा-
र्षिका । [वै.निघ. ।
मुक्त(क्ता)माता । स्त्री । शक्ती । विश्व. ।
मुक्तरसा । स्त्री । राक्षायाम् । र.भा. । [च. ।
मुक्त(क्ता)वासः । पुं । शक्ती । विश्व. । श.
मुक्तमृङ्गः । पुं । रोहीतकमक्षे । वै.निघ. ।
मुक्तसारः । पुं । कदलीवत् । वै.निघ. ।
मुक्ता । स्त्री । मौक्तिके । प.सु. । राक्षायाम् । र.
भा. । च.सू. ४३. वयःस्थापने । तद्वीनिः यथा—
“युक्तिः शङ्की गजकोष्ठः फणी मयप्रथ ददुरः ।
वेष्टरते समाख्यातासज्जैर्मौक्तिकथोनयः ॥” भा.
पू. १३. । गुणाः—सारका शीतला कपाया स्वादुः
लेखनी चक्षुष्या च । राज. ।
मुक्तागारम् । स्त्री । शक्ती । विश्व. । श.च. ।
मुक्तापुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पवत् । कुम्भ गीह ।
रा.नि.व. १० ।
मुक्ताप्रसूः । पुं । शक्ती । प.सु. ।
मुक्ताफलम् । स्त्री । कर्पूरे । लवलीफले । मी. ।
मौक्तिके । भा. ।
मुक्ताभा । स्त्री । वनमल्लिकायां । रा.नि.व. १० ।
मुक्ताशुक्तिः । स्त्री । मुक्तायोनियुक्ती, मुक्तामृ-
द्वे । शूकरा विश्व. । सं. मोतीसीप । कं मुक्ति-
नसिपु । गुणाः—“कटुः सिग्धा आसङ्गद्रीगहा-
रिणी । शूलप्रशमनी कथ्या मधुरा दीपनी परा”
रा.नि.व. ११ । [विश्व. । अम. ।
मुक्तास्फोटः (टा) । पुं, स्त्री । मुक्तामृद्वे ।
मुक्तिप्रदः । पुं । हारिद्रमुद्धे । शक्ति शुभ ।
वै.निघ. ।
मुक्तिमुक्तः । पुं । शिलारमे । र.भा. ।
मुखम् । स्त्री । वदनविवरे । भा. । वदने ।
गुथ । रा.नि.व. १८ । तस्य गर्भस्थस्य पञ्चभिः सा-
संभवति । मुखबीधः । “भोठौ च दन्तमुलानि
दन्ता जिह्वा च तान् मुखम् च । गली मुख्यादि सकलं
समाङ्गं मुखमुच्यते ॥” भा. । जीरके । पचिचक्षी ।
वै.निघ. । पुं । डडके । [उल्लो. । श.च. ।

मुखगन्धकः । पुं । पलाण्डो । रा.नि.व.७ ।

मुखचीरी । स्त्री, पुं (इन्) । पलाण्डो । श. वि. । जिह्वायाम् । श.मा ।

मुखजः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

मुखद्रूपः (णः) । पुं । पलाण्डो । रा.नि.व.७ ।

मुखद्रूपिका । स्त्री । मुखगततृदरीगमेदे । दशम्युक्ता । लक्षणं यथा — “शालाकीकण्टकप्रत्या कफमात्रतशोचिताः । जायन्ते पिङ्गका युनां वक्त्रे या मुखद्रूपिकाः ।” सु.नि.११५. ।

मुखद्रूपी (इन्) । पुं । लघुने । तद्वन् । वै. निघ. ।

मुखवावनम् । स्त्री । मुखस्य प्रचालने । मुष- (मा०शा) । वा.चि.४५. । [च ।

मुखधीता । स्त्री । भाग्यो । ताम्रनष्टाणि । श.

मुखपाकः । पुं । अथस्य मुखरोगे । ज.द. १८५. । मुखरोगमेदे । निदानलक्षणं यथा — “करोति वदनस्थानवर्णान् सर्वसर्गोऽनिलः । स- सारिणोऽरुणान् वज्रान् ओष्ठौ ताम्बो चनलचर्च । जिह्वा शीतासह्य गुर्वी स्फुटिता कण्टकाचिता । निवर्णाति च कृच्छ्रे मुखपाको मुखस्य च । अथः प्रतिहती वायुरशमिन्मकफादिभिः । गालुडै वक्रदोर्गन्धो कुर्व्वमृष्टं गदक्षु सः । मुखस्य पित्तजं पाके दाह्ययीतिरुवक्रता । चारीचिन्ततसमा व्रणाभ्रवच्च रक्तजं । कफजं मधुरास्यत्वं कण्डूम- पिच्छला व्रणाः । अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपा- ण्डु कफोऽर्बुदम् । कुर्यात्तत्पाटितं किमं मुदितश्च विवर्णते । मुखपाके भवेत्तामैः सर्वैः सर्वाकृति- भर्त्सने ।” वा.उ.११५. ।

मुखपूरणम् । स्त्री । गण्डूने । च. ।

मुखप्रसेकः । पुं । श्लेष्मजमुखव्याधौ । भा. ।

मुखप्रचालनम् । स्त्री । शीतोदकेन मुख- धावनं । गणाः — “नीलिकां मुखशीषच पिङ्गकां व्यङ्गमेव च । रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव वि- नाशयन् ।” सु.चि.१४५. ।

मुखप्रियः । पुं । नागरजवृक्षे । भा. । स्त्री । कर्णिकायां । कौकुड् । वै.निघ. ।

मुखभूषणम् । स्त्री । ताम्बूले । निदा. ।

मुखमण्डलकः । पुं । तिलकचूषे । त्रिज- शाष्ट । रा.नि.व.१० । [मिष्टि । भा. ।

मुखमाधुर्यम् । स्त्री । श्लेष्मजमुखरोगे । युष-

मुखमुष्टि(ति)का । स्त्री । बालरोगमेदे । लक्षणं यथा — “सस्ताङ्गः सुवचिरपाष्णिपादवक्रः ब्रह्माशी कलुषशिराद्यतोदरी यः । सोऽङ्गो भवति च सूचतुल्यगन्धिः स त्रैयः शिथुरथ वक्रमुखिका- त्तः ।” सु.उ.२७५. । [छ । रा.नि.व.७ ।

मुखमोदः । पुं । शोभाजनवृक्षे । मज्जिनां प्रा-

मुखरः । पुं । शङ्खे । काके । रा.नि.व.१८ ।

मुखरोगः । पुं । ओष्ठादिरोगे । ओष्ठद्वयदन्त- मूलदन्तजिह्वातालुगलवर्षं समाङ्गं मुखम्, तत्स्थो यो रोगः स मुखरोग इत्युच्यते । मुखरोगसंख्या — ओष्ठयोरष्टौ, एकादशति वामटः । दन्तमूले षोडश, दन्तेषु चष्टौ, जिह्वायां पञ्च, तालुनि नव, कण्ठे अष्टादश, सर्वेषु चय इति सप्तषष्टिर्मुखरौ- गाः साकल्येन भवन्ति । “ओष्ठौ च दन्तमूलाणि दन्ता जिह्वा च तालु च । गन्धो मुखानि सकलं समाङ्गं मुखमुखने । स्थरष्टावीर्यार्थदन्तमूलं तु दश पट यथा । दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्थैर्य ता- लुनि । कण्ठे लष्टादश प्रोक्तास्तयः सर्वेषु च चू- ताः । एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्भता बुधैः ।” भा.म.४८.सु.री.चि. । निदानं — “आनूपमांसदि- सेवनात् कुपिता दोषा मुखरोगानुत्पादयन्ति । तदुक्तं — “आनूपपिशितचारदधिसापनिसेवनात् । मुखमध्ये गदान् कुर्यः कुडा दोषाः कफागराः ।” इति । सा.नि. । “मास्यमाह्वयवा...पिशिता- मकमूलकं । सापस्पृष्टदधचौरयुक्तं...सफाणितम् । अवाक् शय्यां भजतो द्विपतो दन्तधावनम् । धूमच्छर्दनगण्डूपाचितश्च शिराव्यधम् । कुडाः श्लोलेषा दोषाः कुर्व्वन्त्यन्तमुखे गदान् । ओष्ठ- कीपे तु पवनात् सत्त्वावीर्यो मन्त्राकौ । दाह्येति परिपाद्येते पक्षपासितकर्कशौ । पित्तापीच्छास- द्यौ पीतो सर्वपाकृतिभिधितौ । पिटिकाभिर्मन्त्रा- ज्ञेदावाद्युपाकौ कफासकः । शीतासह्यो गुरु गुणौ सुवर्णपिटिकाचितौ । सन्निपातादनेकाभौ दुर्ग- न्यासावपिच्छिलौ । अकसान् स्थानसम्यगुजौ विषमपाकिनौ । रक्तोपस्थौ रुधिरं सवतः शो- णितप्रभौ । खर्जूरसहस्रं चाव चोणं रक्तोर्बुदं भ-

हेतु ॥ सांसिपिण्डीपनी सांसात् स्यातां मूर्च्छाकृमी
हमात् । तैकाभययथुक्तेदौ सकण्डू मंदसा मृदू ॥
वतजावदोर्ध्वेते पाथ्येते चासकपुनः ॥” वा.उ.
२१५. । अथस्य यथा — “उपकुशस्तथा लेशी
जिह्वाभल्लयैव च । अलातुकः प्रसूनश्च दन्त-
रोगी गलघटः ॥ मुखपाकोऽधिदन्तश्च रीहिणी
चोपजिह्विका । गण्डरोगीश्चरोगी च गलशालूक
एव च ॥ इत्येते वाजिनां रोगा मुखजाः परिकी-
र्तिताः । एषां निदानं वक्ष्यामि चिकित्साय च-
याक्रमम् ॥ समर्थो दन्तसांस्थो यस्य निर्याति
शोणितम् । चलदन्तस्य वाहस्य विद्यादुपकुशं भि-
षक् ॥ हनुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराशयः । आ-
न्तश्च इति तं विद्यात् श्रेयश्चरकसमुद्भवम् ॥ येनाथी
दुर्गन्धालयं सन्दं पिवति खादति । जर्जरं कासते
चैव बलाच्च परिहोयते ॥ शना यस्य भवेज्जिह्वा वा-
जिनः स्फोटकैर्युता । प्रक्षिप्ता वापि यस्त्वैव जिह्वा-
स्फोटति तं विदुः ॥ मुखं दुर्गन्धकचैव तालुकः श-
नको भवेत् । यासन्निदिपिणोऽथस्य रोगं विद्यादला-
तुकम् ॥ श्यावोष्ठतानुवक्त्रे वा मन्दाहारे तमेव च ।
संशोर्षं दन्तसांसि च प्रग्नं व्याधिसादिशत् ॥ ह-
न्त्वैवैव तथा गण्डं श्वयथुर्यस्य जायते । जिह्वामुले
गले चापि तस्य विन्दाद्वलघटम् ॥ स्रक्वीरतानु-
देशेषु त्रयं यन्मोपजायते । निवर्णेन मुखं दुष्टं
मुखपाकं तसादिशत् ॥ दन्तानामुपरिष्ठानु यदा
दन्तस्य सम्भवः । अधिदन्तः स विख्यातो मन्दा-
हारस्य वाजिनः ॥ यस्य शनालिङ्गदन्तस्य गले शोथः
प्रलम्बते । यवसदेपिणोऽथस्य रीहिणीरोगमादि-
शत् ॥ अधस्तादथ जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते ।
तं विन्दादुपजिह्वाख्यं मुखरोगानु वाजिनाम् ॥
अधिजिह्वाभिधानानु उपरिष्टाद् विनिर्दिशत् । ग-
ण्डाभ्यन्तरगो गण्डो गण्डरोग इति स्मृतः । सत्रणः
पिङ्काकीर्णं शोथ उक्चून एव च । स्फुटितः क-
ठिनयैव शोष्ठरोगोऽभिधीयते ॥ गलाभ्यन्तरशोथेन
याससृज्जिते इयः । गलशालूकिनं विन्दात् का-
शात्तच्च तुरङ्गम् ॥ सर्वेषां मुखरोगाणां सम्भवः
अथशोणितम् ॥” ज.द.२६५. ।

मुखलाङ्गलः । पुं । शूकरे । जटा. ।

मुखलिमता (लेपः) । पुं । मुखरोगे । भुध
छट्टर् कटा । भा. ।

मुखवल्लभः । पुं । दाडिम्बहवे । श.मा. ।

मुखवाचिका । स्त्री । अम्बुषायां । रा.नि.व.४।

मुखवासः । पुं । तस्वजलतायां । उ.भू.५
शां. । र.मा. । फुटी इति प्रसिद्धे फलशाकवि-
शेषे । गन्धहवे । आम्बुदेशख्याते सुगन्धभूतये । रा.
नि.व.८. । [वि. अम. ।

मुखवासनः । वि । मुखसुरभीकरणद्रव्यमा-

मुखविलुण्ठिका । स्त्री । काग्याम् । श.र. ।

मुखविष्टा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । उलता-
पोका । ह.च. ।

मुखवैदलः । पुं । तन्नामकवायव्यकीटः ।
सु.कल्प.८५. । [निदा. ।

मुखव्यङ्गः । पुं । गण्डगततुदरोगे । मा.छ.८ ।

मुखशब्धिः । स्त्री । मुखशोधने ।

मुखशोधनम् । क्ली. । त्वचि । शुद्धिश्च, प्र-
कटिनि । रा.नि.व.६. । [कटुरसे । ह.च. ।

मुखशोधनः । वि । मुखशोधकद्रव्यमाने । पुं ।

मुखशोधी (शुन) । पुं । जम्बोरुवले । रा.नि.
व.११. ।

मुखशोपः । पुं । शक्तास्यतायाम् । निदा. ।

मुखसम्भवम् । क्ली. । पुष्करमुले । वै.निघ. ।

मुखसिञ्चनमन्त्रः । पुं । पौनविषय मुख-
सिञ्चनायेजलस्य मन्त्रपूतकरणमन्त्रे । कल्पशुद्धः ।
“ओ हर हर नीलकण्ठ अस्यतं सावय सावय ह-
रारेण विषं यस्य यस्य क्रीडारेण हर हर ह्रीडारेण
अस्यतं सावय सावय हर हर नास्ति विषम् उ-
च्छिरे ।” अचि.१स्थान.५.६५. ।

मुखसुरम् । क्ली. । तालसुरायां । ठा.डी । वि-
का. । अधरास्ते ।

मुखसूची । स्त्री । आवातकवले । वै.निघ. ।

मुखस्त्रावः । पुं । नालायाम् । रा.नि.व.१८ ।
बालकरीगर्भे । निदा. ।

मुखामयः । पुं । मुखरोगे । भा. ।

मुखामोदः (दा) । पुं, स्त्री । मन्त्रकीढवे ।
रा.नि.व.११ । कणशियो । वै.निघ. ।

मुखार्जकः । पुं । अर्जकहवे । कृष्णद्रुमनी
शां. । रा.नि.व.१० ।

सुखालुः । पुं । खनामख्यातकन्दशकविशेषे । मिष्टे आन् । गुणाः—मिष्टः शीतः पित्तघ्नः रुच्यः वातघ्नः दाहशीतलघ्नाद्यश्च । रा.नि.व.७ ।

सुखास्त्रः । पुं । कर्कटे । कौकुड् । त्रिका ।

सुखिकः । पुं । सुक्ककवले । वै.निघ. ।

सुगूहः । पुं । हरिणविशेषे । वै.निघ. । दाह्य-हपक्षिणि । मूर.प्र. ।

सुचकः । पुं । लांवायाम् । वै.निघ. ।

सुच(चु)कुन्दः । पुं । (Pterospermum suber folium.) खनामख्यातवृक्षे । भूटकुन्द कुशुभ्रश्च । रा.सा. । कौडण्डपि सुचकुन्द इति ख्यातः । हि.सुकचन्द । तं खीलगु । उत्. वड-ला । ता. टड्डी । गुणाः—कटुः तिक्तः कफका-मघ्नः कण्टदोषहरः त्वग्दीपशोफघ्नः व्रणपामाघ्नश्च । रा.नि.व.१० । पुष्यगुणाः—“सुचकुन्दं शिरीर्षि-जित् ।” राज.४प. । कण्टकमदनै । सु.चि.१८प. ।

सुचिलिन्दः (कः) । पुं । सुचकुन्दवृक्षे । तिलकवृक्षे । (कः) राजादमवृक्षे । वै.निघ. ।

सुचुकः । पुं । पिचुके, मदनवृक्षभेदे । कंठि-मशना । प.सु. ।

सुचुटी । स्त्री । अङ्गुलिमीठने । आञ्जुल गट्ट-कान । श.र. । सुटी । भूटि । हि.च. । [पथे ।

सुचकः । पुं । सुक्ककवले । रा.नि.व.११ । व-

सुञ्जः । पुं । (Saccharum munga.) खनामख्यातवृक्षविशेषे । सुञ्जलणमिति भागीर-थोतीरं प्रसिद्धः । भूज । तं भुञ्जगड्ड, अग्निस्तु-लिङ्ग । स द्विविधः भद्रसुञ्जसुञ्जभेदेन । गुणाः—शीतवीर्यी मधुररसः कफपित्तघ्नः सहरचादो-क्षासु पावनः मृतघ्नश्च । रा.नि.व.८ । “सुञ्जवयन्तु मधुरं त्वरं शिशिरं तथा । दाहलघ्नाविसर्पामसू-चकच्छाजिरीगाजित् । दोषत्रयहरं हृष्यं मेखला-सूपयुज्यते ॥” भा. । शरद्वर्ण । प.सु. ।

सुञ्जकः (जालम्) । पुं, स्त्री । अश्वस्य कृमि-जन्याजिरीगे । “एकेन सुञ्जमाख्यातं बहुभिर्मुञ्ज जालकं । कृमिभिः पटलान्तःस्थैर्विद्यान्नेत्रकजाह-पुमिति । प्रथमं तैलवर्णानं द्वितीयं स्कटिकप्रभं । रक्ताभश्च तृतीयश्च चतुर्थं तैलमुच्यते । प्रथमं पटलं

साध्यं द्वितीयश्च तथा भवेत् । तृतीयं कृकसाध्यं स्याच्चतुर्थं नैव सिध्यति ॥” ज.द.३०प. ।

सुञ्जलणम् । स्त्री । सुञ्जे । भूज । रा.नि.व.८ ।

सुञ्जमकः । पुं । सुञ्जे । भूज । रा.नि.व.८ ।

सुञ्जमणिः । पुं । पुष्परागमणी । भा. ।

सुञ्ज(ञ्जा)रम् । स्त्री । शालूककन्दे । श.भा. । मणाले । वै.निघ. ।

सुञ्जवलयः । पुं । प्रसाधनार्थं जलरत्नवाधा-रविशेषे । सु.सू.४५प. ।

सुञ्जवान् । पुं । सीमलताभेदे । सु.चि.२६प. ।

सुञ्जातः (कः) । पुं । खनामप्रसिद्धे शीत-रापथिककन्दविशेषे । ऋक्सुञ्जलणे । एतदभावं तालमञ्जा याद्या । वम. सुजाराकन्द । गुणाः—अतिस्वादुः हृष्यः पित्तानिलघ्नश्च । राज. । सुजात-पुष्यगुणाः—“सुञ्जातकं परं स्वादु हृष्यं पित्तानि-लापहं ।” राज.३प. । सि.यो.अपष्या.चि.महापे-तसष्टते । अश्वगन्धाष्टते । सु.सू.३६प. कफशमनं । वनशृण्वे ।

सुञ्जातकफलम् । स्त्री । सुञ्जातकबीजे । च. द.हृष्य.चि.गोधूमाद्यष्टते । अभावं तालमसक्तं दे-यम् ।

सुण्डः । पुं । स्थाणवृक्षे । मसके । रा.नि.व. १८ । स्त्री । सुण्डलीह । रा.नि.व.१३ । बीले । रा.नि.व.६ ।

सुण्डक(ज)म् । स्त्री । सुण्डलीह । रा.नि.व. १३ । पुं (कः) । नापते । हि.च. ।

सुण्डकिटः । पुं, स्त्री । सुण्डकं, नदी । मण्डुर-लीह । र.सा.सं. ।

सुण्डचणकः । पुं । हृदयणके । लड़ (छोला) । प.सु. । कलाये । रा.नि.व.१६ । [हि.च. ।

सुण्डनम् । स्त्री । वपने, केशवृक्षभेदे । भूडान ।

सुण्डनकः । पुं । श्वेतवटवृक्षे । वै.निघ. ।

सुण्डन(नि)का । स्त्री । (नका) निःशकस्थू-लशालिषाथे, सुण्डशाली । ट्वाट्टी दान । रा. नि.व.१६ । (निका) सुण्डलिकायां । भूडौरी । रा.नि.व.५ ।

सुण्डफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

मुण्डलीहम् । स्त्री । लीहविशेष । तच्च चट्ट-
किट्टकटीरमिति त्रिधा । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डशालिः । पुं । खनामख्यातनिःशुकश-
लिधान्यम् । शुकशृंगा धानम्. (वर्षा) धानम् । सं-
निःशुकशालिः । कं वीस्नननु । वम्. वीडके भा-
तः । गुणा.—विदीपघ्नः मधुरास्त्री बलप्रदश्च ।
रा.नि.व.१६ ।

मुण्डा (स्या) । स्त्री । महाशायविष्कायाम् ।
वड्ड शुलकुडि । भूछोरी । रा.नि.व.५ । मे. ।
शार्ङ्गधरे महागोलकहरसे ।

मुण्डायसम् । स्त्री । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१२ ।

मुण्डिका । स्त्री । गोरखमुण्ड्याम् । भूछोरी ।
रा.नि.व.२३ ।

मुण्डितम् । स्त्री । लोहे । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डितिका (निका, नी) । स्त्री ।
(*Sphaeranthus Indicus*. Syn. *S.*
Hirtus.) मुण्डीर्याम् । भूछोरी, वड्ड शुलकु-
डि । हिं मुण्डो, गोरखमुण्डो । तं वीडसरपुष्प-
द्व. । वम्. ता. कीटक । च.द.सि.यो.र.पि.चि.
खखखायलौहे । “हयमुण्डितिकावलाः ।” गु-
णाः — “मुण्डितिका कटुः पाके वीर्याणां मधुरा
लघुः । मेष्या गण्डापचोक्तकृत्स्नमिथान्यन्तिपाण्डुनृत् ।
श्रीपदाकृत्स्नपद्मारीहमंदोगुदातिहत् । महामुण्डो
तु तमुल्या गुणैरुक्ता मर्द्धपरिभिः ॥” भा. ।

मुण्डिनी । स्त्री । कलूरीरुगे । वै.निघ. ।

मुण्डी । स्त्री । मुण्डितिकायां । भूछोरी । हिं
गोरखमुण्डो । पं.सु. । जटा. । (पपंटीरसे । वै.
निघ.२.भ.सय.वि.नवरवरीजस्यार्द्र । र.सर.स-
नरी.वि.) । “मुण्डीमूलं दशपलम् ।”

मुण्डीरिका (री) । स्त्री । मुण्डितिकायां ।
भूछोरी । भलम्बुपायाम् । प.सु. । [प.सु.]

मुण्डीवचानुकारकः । पुं । मुत्तुकन्दहवे ।

मुत् (दा) । स्त्री । हड्डीवधौ । रा.नि.व.५ ।

मुत्तौली । स्त्री । मूटिकायाम् । वा.कल्प.१७. ।

मुदिरः । पुं । मेके । उषा. । [११ ।

मुदिरफलः । पुं । विकटकहवे । रा.नि.व.

मुदी । स्त्री । जसगाभारीहवे । ज्योत्स्नायाम् ।
वै.निघ. ।

मुद्गः । पुं । (*Phaseolus mungo*.) खना-
मख्यातशमीधान्यमेदः । मुग इति लोके । भृश ।
हिं हारिमुं । सं मुग । कं हेसयक । तं पेसलु ।
पञ्जा. मूजि । तद्भेदा यथा—“कृष्णमुद्गा महासु-
द्गा गौरा हरितपीतकाः । श्वेता रक्तालु निर्दिष्टा
लघवः पूर्णपूर्वतः । प्रधाना हरितास्तत्र वन्यसु-
द्गालु मुद्गवत् ॥” राज.३५. । सा. गुणाः—“क-
षायमधुरी रुचः श्रौतः पाके कटुर्लघुः । विश-
दः श्लेष्मपित्तघ्नः सुहः मृष्टोत्तमो मतः ॥” च.व.
२७७. । “मुद्गी रुचो लघुर्याही कफपित्तहरी
हिमः । स्वादुरत्यानिनी नेत्रो ज्वरघ्नो वनजस-
था । कृष्णमुद्गी महासुद्गी हरिताः पीतकस्तथा ।
श्वेतो रक्तश्च तेषाम् पूर्वः पूर्वो लघुः स्मृतः । सु-
युतेन पुनः प्रोक्ता हरितः प्रवरी गुणैः । चरका-
दिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः ॥” भा.पू.२.भ.
धा.व. । “श्रोतः कषायो मधुरी लघुः स्वात् पे-
त्तासमूदीषहरः सरश्च । विपाकतोऽस्मी कटुकप्र-
धानो मुद्गस्तथान्यः कथितोऽतिरस्यः ॥” श्वि.२.५
७. । रक्तपित्ते पथ्यः । सि.यो.र.पि.च.खखखाय-
लौहे । जलवायसे । हे.च. । [क.क.म.द.वि.]

मुद्गदला । स्त्री । मुद्गपर्ण्यो । भृशानी । वि.

मुद्गपर्णी । स्त्री । (*Phaseolus Trilobus*
or *P. Aconitifolius*.) वनमुद्गे । भृशानी ।
हिं मादमुगानी । सं राणमुग । कं काहेसरु । तं
पिप्पपसरचट्ट । सु.म.३८७. काकोत्यादिः । वा.
सु.१५७. जीवन्त्यादिः । “मिदं हि मुद्गमाषपर्ण्यो
च ।” सा हिधा सामान्या माजरीगन्धा र्थतः । प.
सु. । गुणाः — “मुद्गपर्णी हिमा रुचा तिका स्वा-
दुष्य शुकला । चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी वाहिष्को ज्वर-
दाहनुत् । दीपययहरी लघुो यक्ष्णशोऽतिसार-
जित् ॥” भा. । तदयूषगुणाः — “भारण्यमुद्गयू-
षलु हयो धातुविवर्धनः । रक्तपित्तज्वरतापपित्त-
कृच्छ्रविनाशनः ॥” द्रव्यगु. । [रा.नि.व.१२ ।

मुद्गभुक् (भोजी) । पुं । चोटके । चिका. ।

मुद्गमोदकः । पुं । पक्तामदे । मतिपुत्र ।
भृशत लाडु । गुणाः — लघुः वाही विदीपघ्नः
चक्षुष्यः स्वादुः ज्वरघ्नः बन्ध्यः श्रोतलः रुचयश्च ।

सखाधनविधिः यथा — “सुहानां धूमसीं सम्यक्
गोलयन्निस्संलाभना । कटाहच्छष्टतयां भर्भरं
स्थापयन्तः । धूमसीन् द्रवौभूतां प्रविपेत् भर्भ-
रोपरि । पतन्ति हिन्दवस्तस्मात् तान् सुपकान् स-
सुहरन् । सितापाकेन संयोज्य कुर्यात् युक्तेन सी-
दकान् ॥” भा. ।

सुद्वयूषः । पुं, स्त्री । चतुर्भागांस्तुमाधितसुहरसि ।
भूशत्रुः । प.सु. । स च पितृपानाख्ये
वातपितृज्वरे च हितः । सि.यो.पाना.चि. । च.
द.च.वि. । गुणाः — पितृज्वरः लघुः सत्तापह-
रः क्षरीचकघ्नः रक्तप्रसादनः सैन्धवयुतः सर्वा-
गघ्नः । रा.नि.व.१६ । “शोथलं सुहरं भौद्रयूषं
पितृविकारजित् । तच्च वातहरं प्रोक्तं ज्वराणां
शमनं परम् ॥” अचि.१३अ. । “सुद्वयूषो लघु-
याङ्गो कफपितृहरि हिमः । स्वादुर्नवीनलह-
रः कुन्धापः शुकवर्धनः । रक्तपितृज्वरहरः सुवर-
धितारकः । सन्निपातज्वरहरो ग्लानिनाशकरः
सूतः ॥” द्रव्य.गु. ।

सुहरः । पुं । स्वनामधेयते पुष्यवृक्षविशेषे । ग-
कांश । गुणाः — मधुरः शीतः सुरभिः सुखदः
पितृप्रकोपघ्नः । रा.नि.व.१० । सज्जिकावृक्षे ।
मन्थविशेषे । गोष्ठे मोहः । कर्मारवृक्षे । कौन्-
द्राडौ । रा.नि.व.११ । स्त्री । सज्जिकापुष्पभेदे ।
भा. ।

सुहरकः । पुं । कर्मारवृक्षे । कर्मारवृक्ष-
शाब्दः । रा.नि.व.११ । [लि. वै.निघ. ।

सुहरफलः । पुं । कर्मारवृक्षे । स्त्री । तत्फ-

सुहलम् । स्त्री । रोहिषवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

सुहवटकः । पुं । सुहवतवटके । भूशत्रु वट्टा-
गुणाः — भौद्रो वटो गुरु रक्षो वातपितृप्रसादो
मतः । श्रेष्ठलः पितृवज्जित् शुकलो वन्द्योऽत्य-
लट् ॥” वै.निघ. । [र. अम. ।

सुह्रष्टः (कः) । पुं । वनसुह्रे । सुहानी । श-

सुहार्द्रवटकः । पुं । वटकविशेषे । आधिव-
ट्टा । “सुह्रपिष्टीविरचितान् वटकांभेलपाचिता-
न् । हमेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विमिश्रि-
येत् । शृटं हिहार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं त-
था । निम्बं स यवान्नीचं युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ।
सुह्रपिष्टो पचैस्तस्य स्थात्वा मङ्गारकोपरि । त-

स्थान् गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पुरण्डिपेत् । तैले
तान् गोलकान् पक्वा क्षयितायां निमज्जयेत् ॥”

गुणाः — “सुहार्द्रकवटीः रक्षो लघवी बलकात्-
काः । दीपनाक्षरपणाः पथ्यास्त्रिदीपेषु प्रपुजि-
ताः ॥” भा. । [अ. ।

सुह्रीलुखः । पुं । किश्किष्टसुह्रे । सु.चि.२९

सुद्र(द्रि)णी । स्त्री । लाक्षायां । रा.नि.व.६ ।

सुद्राशङ्गम् । स्त्री । स्वनामधेयतस्त्रिजपदार्थः ।
भूशत्रुः । गुणः — सुह्रीचनम् आवरकश्च ।

सुद्रिका । स्त्री । केदनाथं भेदनाथश्च दशाङ्ग-
लशस्त्रविशेषः । सा च प्रदेशिन्ययपर्वप्रदेशप्रसा-
णा कर्तरीति कथ्यते । सु.मृ.८अ. ।

सुनिः । पुं । दमनकचुपे । दना । रा.नि.व.-
१० । वकवृक्षे । भेष.कुष्ठ.चि. । “सुनिगुञ्जाकुही-
पयः ॥”

सुनिका । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै.निघ. ।

सुनिखर्जु(र्जू)रिका । स्त्री । श्वेतपिण्डीख-
र्जुरे । रा.नि.व.११ ।

सुनिच्छदः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

सुनितकः । पुं । रक्तवकवृक्षे । लालं वकसूत्रेण
शाब्दः । रा.सा. ।

सुनिद्रः (मः) । पुं । श्लोणाकवृक्षे । प.सु. ।
पृथुश्लेष्मश्लोणाकवृक्षे । वट्ट देशाणां शाब्दः । रा.
नि.व.२ । अगस्त्यवृक्षे । वकसूत्रेण शाब्दः । रा.
नि.व.१० । [न. रा. नि.व.१६ ।

सुनिधान्यम् । स्त्री । नीवारः । । उडिशा-

सुनिनिश्चितः । पुं । डिण्डिप्रफलवृक्षे ।
टोडिण शाब्दः । गुणाः — “डिण्डिप्रो कचिकुह्नीदी-
पितश्चेष्टापहः सूतः । सुशीतो वातलो रक्षो सू-
चलश्चाग्नीहरः ॥” भा.पू.१भ.शा.व. ।

सुनिपचः । पुं । दमनकवृक्षे । दना । वै.निघ. ।

सुनिपादपः । पुं । वकवृक्षे । प.सु. ।

सुनिपित्तलम् । स्त्री । ताम्बे । तिका ।

सुनिपुत्रः (कः) । दमनकवृक्षे । दना । भा. ।
(कः) खड्गनपतिर्णिष । तिका । [शब्द.कल्प. ।

सुनिपुष्पम् । पुं, स्त्री । अगलिपुष्पे । वकसूत्रे ।

मुनिपूयः । पुं । पूयवृक्षभेदः । त्रिशुलश्री ।
त्रिका ।

मुनिप्रियः । पुं । पलिराजशाली । रा.नि.व. १६ ।
पिण्डीखर्जूरवृक्षे । प्रियालवृक्षे । वै.निघ. ।
स्त्री (या) । तिलवासिनीशाली । रा.नि.व. १६ ।

मुनिफलः । पुं । अगस्त्यफलकोषे । वक्रशू-
नत्र (मोठि) । वै.निघ. ।

मुनिभक्त(व्य)म् । स्त्री । देवधान्ये, नीवारधा-
न्यं । उड्डिमान । वै.निघ. । [वक्रवृक्षे । मे. ।

मुनिभेषजम् । स्त्री । हरीतक्याम् । लहने ।

मुनिभोजनम् । स्त्री । श्यामाकधान्ये । शी-
ना धान । नीवार । वै.निघ. ।

मुनिवरः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पूञ्जित्य ।
वै.निघ.कास.चि.पर्वटीरसे । [वै.निघ. ।

मुनिवल्लभः । पुं । प्रियालवृक्षे । पेशानाल ।

मुनिवृक्षः । पुं । अगस्त्यवृक्षे । प.सु. ।

मुनियस्तम् । स्त्री । श्वेतदर्भे । वै.निघ. ।

मुनिसुतः । पुं । दमनकवृक्षे । भा. ।

मुनिह्वयः । पुं । समप्रिलवृक्षे । रा.नि.व. ४ ।

मुनीन्द्रः । पुं । अगस्त्यवृक्षे । लोप्रवृक्षे । वै.
निघ. । [सु. ।

मुनीष्टम् । स्त्री । नीवारधान्ये । उड्डिमान । प.

सुमूर्पा । स्त्री । मरणेच्छायां । नि (पुं) । मर-
णोन्मुखे ।

सुरगण्डः । पुं । वरखं । वर्षक । जटा. ।

सुरङ्गिका । स्त्री । मुख्यायाम् । वै.निघ. ।

सुर(र)ङ्गी । स्त्री । कृष्णश्री । वै.निघ. । र-
क्तपुष्पश्रीभाजनवृक्षे । सु.सू.१६अ.श्रीरी.वि. ।
अथ सुरङ्गीवि डल्लणपातः । तेन स एवार्थः । सु.
चि.२३अ. । “महीपथसुरङ्गीमूलसिद्धं वा ।” सु.
चि.३अ. ।

सुरजफलः । पुं । पणसवृक्षे । त्रिका. ।

सुरलः । पुं । मत्स्याविशेषे । मण्डेलना मछि । गु-
णाः—हृदयां हृदय-सन्ध्यायकरथ । सु.सू.४६अ. ।

सुरा (मांसी) । स्त्री । गुर्जरदेश-स्वनामख्या-

तगन्धद्रव्ये । मृतामांसी । मं सुरा । कं सुरे ।
सि.यो.च.द.यक्षा.चि.चन्दनादिर्ले । भा.स.१भ.
चित्तविश्वमन्त्र.चि. । गुणाः—कटुः तिक्ता शीता
कषाया कफपित्तहृत् श्यामरक्तविषदाहधमलणाघ्नौ
च । रा.नि.व.२२ । “सुरा तिक्ता हिमा स्वादी
लघ्वी पित्तानिलापहा । ज्वरासृग्भूतकोषी कृष्ण-
कासविनाशिनी ॥” भा.पू.१भ. । “किञ्चित् प्री-
ता सुरा शस्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥” भैष. ।

मुर्भिणी । स्त्री । अङ्गारधानिकायाम् । श.च. ।

मुर्भुरः । पुं । तुषाघ्नौ । कृष्णत आञ्जन । मे. ।

मुशटी । स्त्री । श्वेतकङ्कौ । श्वेत कशू धान ।
ह.च. ।

मुश(प)लिका (ली) । स्त्री । (Curculigo orchioides or hypoxis orchioi-
des.) तालमूलीनामकन्दशर्के । डालमूली । हिं
सुपली, कालीमुपली, सिया । तै मिलतलि ग-
डहलि, नैलताड़ि । रा.नि.व.७ । र.सा.मं. । शा-
न्याख्या । वा.उ.३२अ. । गुणाः—अजभेदः अर्शसि
प्रमेहं च हृत्ता । See तालमूली । गृहसौधि-
कायाम् । श.र. । [निघ. ।

मुश(प)लीकन्दः । पुं । तालमूल्याम् । वै.

मुपकः । पुं । मृषिके । वै.निघ. । [टी.रा. ।

मुषा । स्त्री । स्वर्णादिगालनपात्रे । मुठि । अ.

मुष्कः । पुं । अण्डकोषे । रा.नि.व.१८ । मुष्क-
कवृक्षे । शृङ्गापाकृत्य । मे. । मांसले । ह.च. ।

मुष्ककः । पुं । (Schrebera swietenioi-
des.) घण्टापाटलवृक्षे । पलाशवत् पञ्जतवृक्षे ।
शृङ्गापाकृत्य । हिं मोषा । मं मोखि । कं मोख-
दलाइ । तै मोक्पुचेंद्र, मुक्पुचेंद्र । भा. ।
वा.सू.१५अ. । गुणाः—“मुष्ककः कटुकोऽस्य
रीचनः पाचनः परः । शीहृत्श्वेदादराश्री हिषा
तुल्यगुणान्वितः ॥” रा.नि.व.२१ ।

मुष्ककादिवर्गः । पुं । मुष्ककसूक्ष्मराक्षीपि-
पलाशधवशिंशपा इति गण्ये । गुणाः—गुणभेदा-
श्चरीपासुभेदाऽग्रेः कफरक्तघ्नः । वा.सू.१५अ. ।

मुष्करः । पुं । महाण्डकोषमनुष्ये । कृष्णत ।
ह.च. ।

मुष्कशून्यः । पुं । पण्ड । पेशा । श.सा. ।

मुष्टः । पुं, मर्दिते । गठे नि ३७३ । “चल
भंखमुष्टमुष्टे यष्टीमधुकषायि ।” सु.सु. ४१७. ।

मुष्टिः । पुं, स्त्री । अतर्नखमुष्टौ । मुष्टौ । भा.स.
४भ.कण्ठो.वि. । संहृतपिष्ठिताङ्गुलिकरे । “मु
ष्टिर्भवेत् संहृतपिष्ठिताङ्गुलावाकुचितीक्ष्णं प्रच्छतिः
प्रकीर्तितः ।” रा.नि.व. १८ । पले । ८ ती. । प.
प्र. १४. । सृष्टौ । घण्टापाटलवृत्ति । रु.मा. । र.
सा.सं.गुलचि.र्षाप्रमुखरसे ।

मुष्टिकः । पुं । बलिदानयोग्योपकरणविशेषे ।
वा कुमारतन्त्रम् ।

मुष्टित्वयः । पुं । दासके । विका. ।

मुष्टिप्रमाणबदरम् । स्त्री । सेवफले । अ.३
खण । भा. ।

मुष्टियोगः । पुं । “उद्भूतमुष्टिनाक्काय सगुमं
यन्निधापयेत् । तं मुष्टियोगमित्याहुर्विबुधा भिष-
गोदराः ॥” इति परिभाषान्तरम् ।

मुष्ठकः । पुं । राजसर्पे । र.सा. ।

मुसली । स्त्री । तालमूल्याम् । प.सु.महाभक्षा-
तकगुडे । गृह्यसौधायी । टि.टि.टि. । अम. ।

मुस्तः । पुं, स्त्री । मुस्तके । हारा । सु.कल्प. १७. ।
च.द.पित्त.ज्व.चि.कलिकादिः । “कलिः कटुफ-
लं मुस्तम् ।” च.सु. ४७. । कन्दविषमदे । प.सु. ।

मुस्तकः । पुं, स्त्री । (Cyperus rotundus.
Syn. Hexastachyos. Roxb.) खनाम
ख्यातगन्धद्रव्ये । मुठ्ठा । हिं मोथा । तै तुगमुस्त ।
सकृदुत्तुविश । ता. कौरय । गुणाः—तिकक
पायं शीतं पाचनं पिप्पलज्वरघ्नं यादृ च । रा.नि.
व. ६ । “अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते ।”
तत्रापि तु नागरमुस्तं वरम् । भा. । “दिसुप्तं नूत-
नं पुष्टं गन्धार्थं परमं विदुः ।” भैव । (C. Per-
tenuis. Syn. Mariscus cyperus.) ना-
गरमुस्तके । तच्छुद्धिर्था — “मुस्तकानु सनाक-
चुम्बं काञ्जिके विदिनोवितं । पञ्चपलवर्तायेन नि-
द्रमातप्रशोधितं । गुडाश्वना सितसमानं भर्जये-
च्छूर्णयेत्ततः । आजशोभा ब्रजजलेभोवधयेति शुध्य-
ति ॥” भैव.वा.व्य. १७. । पुं । स्वावरविषमदे ।
र.सा. ।

मुस्तकादिः । पुं । विषमज्वरे । कषायमदे ।

“मुस्तामलकगुडचौविश्वीषधकण्टकारिकाकायः ।
पीतः सकषाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥”
भैव.ज्व.चि. ।

मुस्ताद्वयम् । स्त्री । नागरमुस्तकैर्वर्तिसुप्तयोः ।
च.द.वा.व्या.चि.महाप्रसारणीतैले ।

मुस्ता । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । अम. । वा.सु. १५
७. । “मुस्तावचाधि ।”

मुस्ताकतिः । स्त्री । शय्या । वै निच. ।

मुस्तादः । पुं । शूकरे । जटा. ।

मुस्ताद्यगणः । पुं । मुस्ताद्यष्टादशद्रव्यगणे ।
तत्कृतकषायः सन्निपातज्वरे पित्तोनरसन्निपाते च
हितः । “मुस्तपर्वटकोशोरद्वेदाकमहोपधम् । वि-
फला धन्यासच नीली कम्पलकं विहत् ॥ कि-
राततिककं पाठा बला कटुकोरुहिणी । मधुकं
पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यगण उच्यते ॥” च.द.सा.ज्व.
वि. । अर्थं मुस्ताद्यष्टादशाश्च इति संग्रहान्तरे ।

मुस्ताभम् । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । र.सा. ।

मुहर्तः । पुं । घटिकाद्वये । सु.सु. ५७. ।

मुचकः । पुं । सुक्ककवृत्ते । अरण्य. ।

मूकः । पुं । तन्नामकवातरोगविशेषे । देवावा ।
निदानलवणे — “आवृत्तं वायुः सकफी धमनीः
शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यवचनान् मूकमिष्टि-
णगद्वदान् ॥” सु.चि. १७. ।

मूढम् । स्त्री । मूर्च्छायाम् । वि. । कङ्क । छे.च. ।

मूढगर्भः । पुं । गर्भजरीगे । गर्डखावादि-
द्राश । “तमेव कदाचिद्विहङ्गान्तस्यमागतमपत्य-
पयमनुप्राप्तमनिवस्यमानमपानवैगुण्यसम्बोद्धितं ग-
र्भं मूढगर्भमित्याचक्षते ।” स चतुर्विधः—कोलः
प्रतिशुरः बीजकः परिघ इति केचित् । सुयुतस्तु
अष्टविधमाह । सु.नि. ८७. । सु.शा. । एषां विशे-
षाः स्वस्वपथ्ये स्रग्धाः । तस्य निदानं यथा—
“अद्याभिघातालीलांशपानाश्रननिर्वचणात् । गर्भे
पतति रक्तस्य स्रवणं दर्शनं भवेत् ॥ गर्भेऽभिघा-
तविषसाश्रनपीडितायैः पक्वं दुसादिव फलं पतति
चण्णं । मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं यल्लज्ज
योनिजठरादिषु मूचस्रजम् ॥” मानि. ।

मूढिः । स्त्री । मूर्च्छायाम् । रा.नि.व. १० ।

मूत्रम् । क्ली । आहारस्य सारहीनमलद्रवे । प्र-
क्षावे । अत्राव, भृ९ । रा.नि.व.१८ । “शिराभि-
क्षज्जलं नीतं वस्ती मूत्रत्वमाप्नुयान् ।” शाङ्ग.६.५. ।
सा. मूत्रगुणाः—“मूत्रम् अस्तिपने प्रलपे आस्थापने
निःसृज्यती विरचनेऽधोभागहरौ च ।” च.मृ.१
५. । “मूत्रं तीक्ष्णलवणं पित्तकृत्कटुकं खडु ।
रुचं किमुद्रानाहशोथो विषकुष्ठनुत् ॥” राज.
३५ । तच्च दश—शीर्ष्मागमेषमहिषगजाशोष्णगर्द-
भनरनारीमूत्रमेवेन । विशेषाः तत्तत्पथ्याये स्मर्याः ।
“शूलगन्धोदरानाहवातविच्छेदानादिषु । मूत्रप्रयो-
गसाध्येषु मूत्रोच्चैः प्रयोज्यते ॥” रा.नि.व.१३ ।
“अजगवीगतं मूत्रं पानं शक्तं भिषग्वर । आविकं
साहिषवाञ्चं तैलपाके विधीयते ॥” अत्रि.८.५. ।
अप्रमत्तायाः प्रमत्तायाश्च मूत्रगुणाः—“अप्रमत्ताया
घनं मूत्रं प्रमत्ताया द्रवं खडु । न किं गुणविशेषः
स्यामता पाकवीर्ययोः ॥” अत्रि.८.५. । सु.मृ.
३८.५. शिरो.वि. । मूत्रपरीक्षा—“वातेन पाण्डुरं
मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः । रक्तमेव भवेद्रक्तात् घ
वलं फिलिङ्गकात् ॥” भा. ।

मूत्रकच्छम् । क्ली । मूत्ररोधरीग । मूत्रस्य क-
च्छं सज्जत दुःखेन प्रवर्तौ । वि.र. । तच्चाष्टविधं
—वातादिभेदेन चत्वारि, शल्यजपुत्रीपजयकजा-
ग्रसरीजलाज चत्वारि । तस्य निदानं—“व्या-
धामतीक्ष्णोषधकृमयप्रसङ्गानित्यदुतप्रश्रयानात् ।
आनूपमस्याध्यशनादजीर्णात् सुभूतकृक्षाणि तृणां
तथाष्टौ ॥” लक्षणं—“प्रथमलाः स्त्रेः कुपिता नि-
दानैः सर्वेऽथवा कोपसुपेत्य वस्ती । मूत्रस्य मार्गं
परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृष्णात् ॥”
मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोरेवं विशेषः—तत्र प्रथमं कृ-
च्छ्रत्वमतिशयितम् ईषद्विषमस्य । द्वितीये विषमो
बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति । वि.र. ।

मूत्रकोशः । पुं । मूत्राशये । ज.द.२५. ।

मूत्रयन्त्रिः । पुं । मूत्राघातरीगविशेषः । लक्षणं
यथा—“अनर्बलसुखे तृप्तः स्थिरोऽल्पः सहसा
भवेत् । अग्रसरीतुल्यरस्यन्मूत्रयन्त्रिः स उच्य-
ते ॥” सा.नि. । अग्रस्यां पित्तादि कुप्यति अत्र
तु रक्तमेवेति भेदः । वि.र. ।

मूत्रयष्टः । पुं । अत्रस्य मूत्रसङ्करीग । लक्षणं
यथा—“सोक्तं सोक्तं सफिष्य कृष्णमूत्रं करोति

यः । तस्य वातसमुत्पन्न विद्यान्मूत्रयष्टं बुधः ।
दाहीकृत्सयुतः पित्तान्मूत्ररीगः प्रजायते । वाजि-
नः पीतमूत्रस्य अथवा रक्तमूत्रिणः । कफजं मूत्र-
रीगे तु साद्रमूत्रं सपिच्छिलम् ॥” ज.द.४७.५. ।

मूत्रजठरः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं
—“मूत्रस्य वेगेऽभिहिते तदुदावर्गहेतुकः । अपा-
नः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् । नामरधस्ता-
दाधानं जनयेत्पीत्रवेदनम् । तन्मूत्रजठरं विद्याद-
धोवसिनिरोधजम् ॥” सा.नि. ।

मूत्रदशकम् । क्ली । दशविधमूत्रेषु हस्मिन्-
पोद्गवाजमहिषघोटकगर्दभमानुपीमानुपजातयेषु ।
“मूत्राणि हस्मिन्निषोद्गवाजकानां मेषादरासभ-
कमानुपमागुणीयान् । यत्नेन यत्र मिलितानि द-
शति तानि शास्त्रेषु मूत्रदशकाहम् ॥” रा.
नि.व.११ ।

मूत्रदोषः । पुं । प्रमेहरोग । उदकमेहादौ ।
अत्रावेत त्साय । रा.नि.व.२० ।

मूत्रनिरोधः । पुं । मूत्ररोधरीग । निदा. ।

मूत्रपञ्चकम् । क्ली । पञ्चविधमूत्रेषु । “गवा-
मजानां मेषीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण
गर्दभीनाञ्च तन्मूत्रं मूत्रपञ्चकम् ॥” रा.नि.व.२२ ।

मूत्रपतनः । पुं । गन्धमाजरी । शक्राणोक्तम् ।
रा.नि.व.१८ ।

मूत्रपथः । पुं । योनी । वै.निघ. ।

मूत्रपुटम् । क्ली । वस्ती, नामरधोभागे । हे.च. ।

मूत्रफला । स्त्री । कर्कश्याम् । की.कृ. । रा.
नि.व.७ ।

मूत्रबीजकः । पुं । असनत्रवे । वै.निघ. ।

मूत्ररोधः । पुं । मूत्रकृच्छरीग, मूत्रसङ्करी । रा.
नि.व.२० ।

मूत्रलम् । क्ली । उपुषे । अर्णा । वि. । वसिष्ठो-
धने । श.च. । स्त्री । चर्मभेदिकायाम् । शू.ने ।
रा.नि.व.७ । कर्कटिकायां । त्रिका. ।

मूत्रवहनाडी । स्त्री । या आमाशयादस्ती मू-
त्रं नयति । “पक्षाशयगतास्तत्र नाडी मूत्रवहना-
याः । तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ।
मूत्रलाक्षापलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडी-
भिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयाज्जरात् ॥” सु.नि.१५. ।

मूत्रवृद्धिः । स्त्री । अल्बुमिनीरोगे । लक्षणं—
मूत्रसमारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छती-
त्युपगुणी इतिरिव क्षुब्धति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषण-
योः शोफं कीरयोः करोति च । मा.नि. ।

मूत्रशुक्रम् । स्त्री । मूत्राघातरोगविशेषे । ल-
क्षणं—“मूत्रितस्य स्त्रियं याती वायुना शुक्रमुह-
तम् । स्थानाभ्यां मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ।
भयोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदच्यते ॥” मा.नि. ।

मूत्रशोधनिका । स्त्री । चिर्मटिकायाम् ।
नमककटीविशेषे वै.निघ. ।

मूत्रशोक्ताम् । स्त्री । श्लेष्मजन्ममूत्ररोगे । भा. ।

मूत्र(त्रात)सङ्गः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य
लक्षणं—“वक्त्रे वायव्यथा नास्ति भक्षो वा यस्य
देहिनः । मूत्रं प्रवर्तते सज्जतं सरत्तं वा प्रवाह्यतः ।
सर्वेभ्यो नैरन्यमन्यं सरत्तं वाप्यनौरुजम् । विगुणा-
निलज्जो व्याधिः स मूत्रोक्तसङ्गितः ॥” मा.नि. ।

मूत्रसादः । पुं । मूत्राघातभेदे । लक्षणं—
“पित्तं कफो हृत्पिपा वा सहस्येति निलिनं चत् ।
कृच्छ्राभ्यां तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सवेत् । स
दाहं रीचनाशङ्गनूयणं भवेच्च तत् । शुष्कं सम-
क्षवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥” मा.नि. ।

मूत्रलयः । पुं । मूत्राघातभेदे । “उच्यते क्ला-
न्तदेहस्य बहिर्स्थो पित्तमाकृतौ । मूत्रलयं सर-
ग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥” मा.नि. ।

मूत्राघातः । पुं । त्रयोदशविधमूत्ररोगरोगे ।
निदानादि—“जायन्ते कुपितेर्दौर्बिर्मूत्राघातास्त्र-
योदश । प्रायेण मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकाद-
यः ॥” यथा—वातकुण्डलिका अष्टौला वातवस्तिः
मूत्रातीतः मूत्रजठरः मूत्रोत्सर्गः मूत्रलयः मूत्रय-
न्यः मूत्रशुक्रम् उष्णवातः मूत्रसादः विड्विघातः
वस्तिकुण्डलः इति । मा.नि. । सुप्तौ हादश उ-
क्ताः । एषां लक्षणानि स्वस्वपेयाथे द्रष्टव्यानि ।

मूत्रातीतः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं
—“चिरं धारयती मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते । मिह-
मानस्य मन्दं वा मूत्रातीतं स उच्यते ॥” मा.नि. ।

मूत्राधिक्यम् । स्त्री । श्लेष्मजन्ममूत्रबाह्व्यरोगे ।
भा. । [लिम्बेश्वरः कृतः । रा.नि.व.१८ ।

मूत्राशयः । पुं । नाभेरधी वस्तिस्थाने । “व-

मूत्राष्ट(क)म् । स्त्री । “गोऽजाविमहिषाश्व-
नां खरोद्वकरिणां तथा । मूत्राष्टकमिति ख्यातं
सर्वशस्त्रेषु सम्यक्तम् ॥” प.प्र.१ख. । भा.म.४भ.
बाल.चि. ।

मूत्रिका । स्त्री । सलकीरुवे । वै.निघ. ।

मूत्रोष्णता । स्त्री । पित्तजन्ममूत्ररोगे । भा. ।

मूर्खः । पुं । वनसुष्ठे । माषे । गोशकलाश्र ।
त्रिका । स्त्री (खा) । मूर्ख्यायाम् । वै.निघ. ।

मूर्च्छनम् (ना) । स्त्री । पारदस्य सं-
स्कारविशेषे । रस.वि.१४. । See पारदः ।

मूर्च्छा । स्त्री । सर्वथा ज्ञानशून्यतायां, रूपदे-
रज्ञाने । सा पित्ततमोज्ञाता । भा.म.१भ.ज्व.
चि. । “मूर्च्छा दाहो मदस्त्रया ।” रोगविशेषे ।
गुर्क्षा रोगः । निदानं—“क्षीणस्य बहुदोषस्य
विरुद्धाहारसेविनः । वेगघातादभीघातात् क्षीन-
सत्त्वस्य वा पुनः । करणायतनेपृथा बाह्यव्याभ्यन्त-
रेषु च । निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मा-
नवाः । संज्ञावहास नाडीपु पिहितास्त्रिनादि-
भिः । तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपीडकत् ।
सुखदुःखव्यपीडाश्च नरः पतति काष्ठवत् । ईमीही
मूर्च्छेति तामाहः पट्टिधा सा प्रकीर्तिता । वाता-
दिभिः शोणितेन मयेन च विषेण च । षट्स्व-
येतासु पित्तान् प्रभुत्वेनावतिष्ठते । हृत्पीडा जृम्भ-
णं ग्लानिः संज्ञानाशो बललयः । सर्वासां पूर्वं
रूपाणि यथा स्वं तं विभावयेत्... ॥” मा.नि. ।

मूर्च्छालः । वि. मूर्च्छादुक्ते । भा. ।

मूर्च्छितः । वि. मूर्च्छादुक्ते । भा. ।

मूर्च्छिः (मत) । स्त्री, स्त्री । शरीरे । रा.नि.व.
१८ । लघायाम् । वै.निघ. ।

मूर्धकर्णी (परी) । स्त्री । कवे । हारा ।

मूर्धखोलः । पुं । जलत्रायायाम् । टोका,
पेटक । त्रिका ।

मूर्धजः । पुं, स्त्री । केशे । रा.नि.व.१८ । स्त्री
(जा) । बालके । दांला । भा.म.१भ.चित्तविभम-
ज्व.चि. । “सुरामूर्धजमेघाश्च... ॥”

मूर्धपुष्पः । पुं । शरीरपङ्कजे । श.मा. । [म.च. ।

मूर्धरसः । पुं । अमरकेने । डांलर (रस) ।

मूर्ध्वेष्टमम् । स्त्री । उष्णीषे । पांशुङ्गी । हे. च. ।

मूर्धा (न) । पुं । मूलके । रा.नि.व.१८ ।

मूर्च्वा । स्त्री । (Sansevieria zeylanica. Syn. S. Roxburghiana.) Bow string hemp. खनामख्यातशृपे । धनुर्मृणोपयोग्या दु-धउड, कदलीसदृशस्वल्पविटपा इधीड इति च लोके । सु.सू.३८।१८५.पितृशमने । मूला, मूर्गी, मूह्व, मूलापुत्री, मूलापुत्र । हिं चूर्णहार । मं गीनसफण । ते चागचेष्ट, सग, चम । वम्. मोरवेल, सुहरसि । ता. मूल । गुणाः—“...स रा गुः स्वादुलिका पित्तक्षमीहृत् । विदीषट् षाष्ट्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापह ॥” भा. । मूलं रा-जयन्महरम् । मूलोभावे पिप्पलीमूलं । सि.यो. कफजसंशमने ।

मूलम् । स्त्री । पिप्पलीमूल । पुष्करमूल । कूट-विदेशम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.वा.व्या.प्रत्यष्टीला, चि. । वा.उ.५५. । तरुमूलं । रा.नि.व.२ । हे-तो । भा. । कारणं । च.म.१५. ।

मूलकम् । स्त्री. पुं । (Raphanus sativus.) Radish. खनामख्यातमूलशकविशेष । मूला । हिं दा. मूली । मं कं ता. मूलगि । ते मूलगिचेष्ट । मूलकं पञ्चविधं—चाणक्य-सूत्रन-पिण्ड-बाल-गर्ज्जमेदन । विशेषास्तत्पथ्याये ह-श्याः । भावमिश्रेण मूलकस्य हिमेदः कृतः बालं नहन्ति । कृति मूला ७ पांशु मूला । सा. गुणाः—“मूलकं कटुकं श्रेष्ठाणं सेवईयति कि-म्ववीथ्यलात् ।” सु.सू.४०५. । तीक्ष्णम् उष्णं क-टूष्णं याहि दीपनम् अर्शोग्महृद्रोगहरं गुरु कथं वातघ्नम् । रा.नि.व.७ । खली श्वासासिधौनसघ्न-म् । मूलं तत् शीघ्रं लघुचिदीपघ्नम् । तत्पुष्यं पित्तश्रेष्ठम् । फलं वातकफघ्नम् । मद.व.७ । लघु तत्—कटु उष्णं लघु पाचनं रुच्यं विदीपघ्नं खथ्यं ज्वरशामघ्नं नासारीघ्नं कण्ठरोगघ्नं नेत्रा-मयहरम् । महत्तत्—रुचीष्णं गुरु विदीपजन-कं । खंडसिद्धं तत् विदीपघ्नम् । तमैलमुणाः तीक्ष्णं लघु उष्णवीथ्यं कटु कटुवपाकं सरं वात-कफकमिकुष्ठप्रमेहशरीरोगहरम् । सु.सू.४५५. । तत्पथगुणाः—“पाचनं लघु रुच्योष्णम् ।” “पव-

मूलकजं नवम् । खंडसिद्धं विदीपघ्नमसिद्ध-कपित्तम् ॥” भा.पु.१मशा.व. । “मूलकं गुरु विटथि तीक्ष्णमामं विदीपकम् । तदेव खंडपक-खेत्कफकृतातपित्तजित् ॥” “बालमूलकपत्री तु रोचनी बहिदीपनी ।” राज.२प. । तत्तृत्तयुग्म-णाः—“मूलकयूषी हरति लासासावं गल्यष्टं जूतिं । मेदारीचकीनसकासकफश्याधिनाश-मपि ॥” द्रव्यगु. । उशीरे । रा.नि.व.१२ । शि-युमूलं । विषमेदं । हे.च. । [ना । वै.निघ. ।

मूलकच्छदः । पुं । कृष्णश्री । काल मञ्जि-

मूलकपर्णी । स्त्री । शोभात्रनवले । मञ्जि-गाष्ट । र.मा. । [ना । वा.चि.८५. ।

मूलकपोता । स्त्री । बालमूलकं । कृति मू-

मूलकपोतिका । स्त्री । अतिबालमूलकं । अति कृति मूला । योग र.मथ्यन्वरे । गुणाः—कटुतिक्तरसा उष्णवीथ्यां लघुपाका । प्रभावश्च सर्वदोषघ्नता कविजनकता च । “सर्वदोषघ्नरा लघु कण्ठ्या मूलकपोतिका ।” सु.सू.४६५. । चाणक्यमूलके । वै.निघ. । [विट । भा. ।

मूलकबीजम् । स्त्री । मूलकशब्दे । मूलोद-

मूलकमूला । स्त्री । लीरीशब्दे । प.म. । खोरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

मूलकर्कटी । स्त्री । कृष्णोदम्बरे । वै.निघ. ।

मूलकविषम् । स्त्री । कन्दविषमेदं । सु.काय. २५. ।

मूलकशाकः । पुं । मूलकपत्रे ।

मूलकचारः । पुं । शुक्रमूलकचारः । च.द. यथि.चि. । [व.द. ।

मूलयन्त्रिः । स्त्री । बलिदूर्वायाम् । रा.नि.

मूलजः । चि । यो मूलादययने । यथा पद्मा-दिकम् । हे.च. । स्त्री । आर्द्रके । आदा । रा. नि.व.६ । [मूलं । रा.नि.व.१८ ।

मूलजिह्वा । स्त्री । मुखजिह्वाभीर्भक्तिजिह्वा-

मूलपर्णी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । शुलकुण्डि । प.म. । [रा.नि.व.६ ।

मूलपुष्करम् । स्त्री । पुष्करमूलं । कूटुडम् ।

मूलपोती । स्त्री । मालवे प्रसिद्धायां पोतिका ।

यां । मं मालविरलि । कं तोटदवसलि । गुणाः
—विदोषघ्नी हृथा बल्ला लघुः बलपुष्टिकरौ क
था जटरानलदीपनी च । रा.नि.व.७ । आराम-
वल्कितायां । रा.नि.व.९३ । [निघ. ।

मूलफलः (ला) । पुं, स्त्री । पनसहचे । वै.

मूलफलदः । पुं । पनसहचे । कौण्डिण गांछ ।
रा.नि.व.११ ।

मूलरसः । पुं । मोरटलतायां । र.मा. ।

मूलविरचनम् । स्त्री । लहतादिशिफारूपश्रे-
ष्टाविरचने । तदुक्तं—“सप्तला शङ्खिनी दन्ती द्रव-
न्ती गिरिकर्णिका । लहत्यामोदकीर्या च प्रकी-
र्या चीरिणी तथा । कृगलाङ्गी गवाची च क
चाची गिरिकर्णिका । मधुरविदला चैव भवेन्मू-
लविरचनम् ॥”-वा.चि.६५. ।

मूलविषम् । स्त्री । स्वावरविषाशयकरवीरा-
दी । गुणाः—उद्वेष्टनं मोहकरं प्रलापजनकम् ।
भा.म.४भ.विष.चि. । कौतकाश्चसारगुह्यासुगन्धग-
गंरककरघाटविमुक्तिसाविजयानीति अष्टौ मूल
विषाणि । “उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापी मोह एव
च ।” सू.कल्प.२५. । [व.१ ।

मूलवीरम् । स्त्री । पुष्करमूलि । कूड । मद.

मूलवृक्षः । पुं । शाललिहचे । निमूल गांछ ।
रा.नि.व.८ ।

मूलशकः । पुं । मूलप्रधानशके । शरणादी ।
ते च शरणगणाः । राज.३५. ।

मूलशो(मा)धनः । पुं । पुण्डरीकहचे । पुं-
पुद्विश । वै.निघ. ।

मूला (ली) । स्त्री । गृहमीधिकायां । त्रिका ।
अतावस्था । रा.नि.व.४ । [यमितस्थाने । तत्त्वम् ।

मूलाधारः । पुं । गुह्यलिङ्गयोर्मध्य बहुलिङ्ग-

मूलाहम् । स्त्री । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ ।

मूलिका । स्त्री । मूलके । मूलसमूहे । मूलौष-
धी । रस.र.रसशोधने । चीरिकायाम् । वै.निघ. ।

मूलिकामूलम् । स्त्री । चीरिकामूलि । वै.
निघ.२भ.सलज्व.चि. ।

मूलिनीवर्गः । पुं । प्रयोगे प्रशक्तमूलानामु-
द्भिदां षोडशगणं । “हसिदन्ती (नागदन्ती) हैम

वती (श्वेतवचा) श्यामा चिह्नदधीगुडा । सप्तला
श्वेतश्यामा च प्रत्यक्षश्रेणी गवाक्ष्यपि । व्योतिप्रती
च विस्वी च शृणुषी विषाणिका । अश्वगन्धा द्र-
वन्ती च चीरिणी चाद्य षोडश ॥” एषु शृणुषी
हैमवती विस्वी च कर्दने । श्वेता व्योतिप्रती च
श्रीर्वविरचने । शिष्टा ११ विरचने योग्याः । च.
स.१.च. । श्यामा श्यामाचिह्नम् । अषीगुडा हृददा-
रके । श्वेतनामा श्वेतापराजिता । प्रत्यक्षश्रेणी मुख-
कपर्णी । गवाची गोडुल्वा । व्योतिप्रती लताफट-
की । शृणुषी घसृटरवा । विषाणिका दीपशङ्की ।

मूलैरम् । स्त्री, पुं । जटानांस्थां । उषा. ।

मूश(ष)ली । स्त्री । तालमूल्यां । वै.निघ. ।

मूषकः । पुं । तरुमूषिके । तैजसावर्चन्यां । श.
र. ।

मूष(षि)ककर्णी (पर्णिका) । स्त्री । आ-
खकर्णीलतायां । मूषाकाणी । द्रवण्यां । रा.नि.
व.३.५ । [नि.व.४ ।

मूषकमारी । स्त्री । युतश्रेणीलतायाम् । रा.

मूषकयुरमम् । स्त्री । जम्बुदीपमूषाकर्णद्वये ।
वै.निघ. शीतज्व.चि. तालकादिशोतारिरसं ।

मूषकशत्रुः । पुं । विडानि । वै.निघ. ।

मूषकश्र(या)वणी । स्त्री । मूषिककर्णायाम् ।
मूषाकाणी । वै.निघ. ।

मूष(षि)का । स्त्री । आखकर्णायाम् । हेन्मूत-
काणी । र.मा. । मूषिकायाम् । श.र. ।

मूषकाह्वया (ह्वा) । स्त्री । मूषिकमाय्याम् ।
हेन्मूतमात्री । आखकर्णायाम् । मूषाकाणी । दन्ती-
ह्वये । वै.निघ. ।

मूषा । स्त्री । गीजुरहचं । वै.निघ. ।

मूषाक(प)र्णी । स्त्री । (Salvinia cucu-
lata.) आखकर्ण्यां । मूषाकाणी । श.र. ।

मूषातुल्यम् । स्त्री । नीलतुल्यके । नील तूठि-
या । हे.च. ।

मूषिकः । पुं । विलेश्यजन्तुविशेषे । हेन्मूत ।
तन्मांसगुणाः—मर्हितं साम्यकरं गुरु दुर्जरञ्च ।
रा.नि.व.१७ । “खिग्वी बलकरः शुक्रवर्द्धनी सधुरी
लघुः दुर्नामकमिदोषघ्नी वातहारौ च मूषिकः ॥”

च.वि.२०७. । ते अष्टादशधा यथा — लालनः पु-
नः कृष्णः हंसिरः चिकिरस्तथा । कुकुरीऽलस
श्वेव कषायदशनीऽपि च । कुलिङ्गयानितश्वेव च
पलः कपिलस्तथा । कोकिलोऽरुणसंज्ञश्च महाक-
णस्तथोदुरः । श्वेतेन महुता साङ्गे कपिलिनाखुना
तथा । सूषिकश्च कपोताख्यस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥
स.कल्प.६७. । “लालनश्चपलः पुत्रो हंसिरधिकि-
रोऽजिरः । कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपि-
लोऽसितः । अरुणः श्वलः श्वेतः कपोतः पलि-
तोदुरः । कुकुरी रसालाख्यः दशष्टौ चेति
सुषिकाः ॥” वा.उ.१८७. ।

सूषिकक(प)र्णी । स्त्री । आखुकर्णीलताया ।
हेन्दूतकानि गता । अम. ।

सूषिकतैलम् । स्त्री । घोनिकन्दे तैलम् । ति-
लतैलं ४ श. सूषिकमांसं १ श. खण्डशः कृत्वा
तैलं पक्वयं, मांसं द्रव्यभूते तैलसिद्धिः भवति ।
सा.की. । [१७.]

सूषिकरुहा । स्त्री । सूषिकलोम्नि । स.कल्प.

सूषिका । स्त्री । कृष्णदलीचुपे । काल मृष्टौ ।
र.मा. । आखुपण्यो । हेन्दूतकानि पानि । प.
मु. ॥ गीजुरके । वै.निघ. । निर्विषजलौकायाम् ।
निर्विष जौक । सु.स. १२७. ।

सूषिकायतैलम् । स्त्री । गुदभंशे तैलम् ।
पाठः — “सूषिकामांसकृद्वं दशमूलं पलान्मृतं ।
विवर्कं द्विपलञ्चात्र काथयाष्टगुणैऽभिसि । पादाव-
शेषद्वर्षयं तैलं पाच्यं पयः समं । जीवनीयेभ्यु
तथादिः पचिमृद्वभिना भिषक् । अभ्यङ्गान्नाशयत्याय
गुदभंशं सुदारुणम् ॥” काथ—सूषिकशोऽम् ८
प. दशमूल अष्टाष्टक १ प. छिन्नामूल २ प. ।
कक—जीवनीयशय गमिण्ड देवलेन मिकि ।

सूषिकारातिः । पुं । विडाले । रा.नि.व.
१८. ।

सूषिकारिः । पुं । सूषिकघ्नोपधविशेषे । उ-
न्दिरमारी इति पश्चिमदेशे ख्यातः । गुणाः—
“सूषिकारिस्तु कटुको नेत्राशुविषापह । व्रण-
दाप नेत्ररोगं नाशयदति च स्मृतम् ॥” वै.निघ. ।

सूषिकाह्वयः । पुं । आखुकर्ण्यो । हेन्दूतकानि
पानि । द्रवत्वा । रा.नि.व. ४३. ।

सूषी (का) । स्त्री । सूषिके । वृद्धदुन्दरे ।
गणेश्वर हेन्दूत । रा.नि.व. १८. ।

सूषीकः । पुं । सूषिके । श.र. ।

सूषीककर्णी । स्त्री । आखुकर्ण्याम् । हेन्दूत-
कानि । श.र. ।

सृगः । पुं । पशुमात्रे । ते च हरिणादयः । ते
तु द्रुतविलम्बितमवगतिभेदेन त्रिधा, तथाश्रयस्था-
नभेदेनापि विलम्बितजलाश्रयत्वेन त्रिविधाः भव-
न्ति । पुनश्च ते प्रसङ्गप्रतुद्विकिरभेदेन त्रिभेदाः,
स्वभावतोऽपि त्रयो भेदास्तोषामुक्ताः । एवं सृगज-
तयो नवधा । तेषां लक्षणादिकं स्वस्वपर्याये स्म-
र्यम् । शशहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनाद्रुतसंज्ञ-
काः । तथा तदुदितमांसञ्च पथं बन्धं लघु बौध्य-
मदप्रदञ्च । तथा गजखङ्गसृगादयः स्वभावतो वि-
लम्बितगतयः इति तथासंज्ञाः । तदुक्तं मांसञ्च
पिच्छलं कफकासवातघ्नं गुरु च । सारसहस्र-
लाकाचकौघादयो जलप्रवनात् मयसंज्ञकाः ।
तन्मांसं गुरुणं बलदञ्च । “यच्च स्थिता ये गति-
तोऽपि देशादन्वयं याता सृगपलिसृख्याः । स्वस्ती-
चितस्थानविवर्तनेन मांसिऽपि तेषां गुणपर्यायाः
स्युः ॥” रा.नि.व. १७. । सृगनाभौ । मार्गशीर्षे मा-
सि । अ.टी.भ. ।

सृगखुरी । स्त्री । हरिणखुरे । वै.निघ. ।

सृगगन्धा । स्त्री । सुद्रवण्यो । वै.निघ. ।

सृगगामिनी । स्त्री । विडगाया । रा.नि.व.
६. । [राजे । रा.नि.व. १२.]

सृगघञ्जम् । स्त्री । जवादिगन्धद्रव्यं, गन्ध-

सृगचिर्भटा । स्त्री । सधुचिर्भटकायां । गन्ध-
कृष्टौ । वै.निघ. । [श.मा. ।

सृगचेटकः । पुं । गन्धमाज्जारे । शोणितम् ।

सृगजरसः । पुं । रक्तपिप्ताधिकारे रसः ।
“सृतं मृतं सृतं तीक्ष्णं तृण्यं वासाद्रुनेदिगं । मर्दितं
मासमात्रन्तु भक्षयेन्मृगजं रसं ॥” रस.र. ।

सृगजहुः । पुं । हरिणबालके । वै.निघ. ।

सृगजा । स्त्री । कस्तूर्याः सृगनाभिः । वै.निघ. ।

सृगजृम्भः । पुं । पथस्थ वातव्याधिविशेषः ।
लक्षणं यथा ‘सृगरोमी यदा वागी जृम्भातन्तु

जायते.सृङ्गः । सृगजम् तदा तस्य व्याधिं समुप-
लभयेत् ॥” ज.द.५५५. ।

सृगदंशकः । पुं । कुकुरे । अम. ।

सृगधूर्तकः । पुं । शृगलि । रा.नि.व.१६ ।

सृगनाभिः (जा) । पुं, स्त्री । कलूर्याम् ।
गृगनाभि । रा.नि.व.१२ । See कलूरी ।

सृगनाभ्याद्यवलेहः । पुं । स्वरमदे हितः ।
सृगनाभिः सूक्ष्मा लवङ्गं वंशलोचना समा छतम
धुम्यं लेह्यः । गृगनाभि, छेष्टि एनाछि, लवङ्ग,
दंशलोचन मगडागे वृत्त ७ मधुर गहित
अवलेह करिदेव । भा. ।

सृगपतिः । पुं । सिंह । रा.न.व.१८ ।

सृगपालिका । स्त्री । कलूरीसृगे । वै.निघ. ।

सृगप्रियम् । स्त्री । भूतणालयार्थे, पर्वतद-
ले । गुणाः—वर्ण्यं रक्तं पुष्टिकरं पण्डितस्य ।
रा.नि.व.८ । स्त्री (धा) । जलकदल्यां । प.सु. ।

सृगभक्षा । स्त्री । जटामांसां । रा.नि.व.१२ ।
इन्द्रवारुणां । राशानगना । वै.निघ. ।

सृगभोजनी । स्त्री । विशालायां । राशान-
गना । त्र.चि.१७७. ।

सृगमदः (दा) । पुं, स्त्री । कलूर्यां । गृग-
नाभि । रा.नि.व.१२ । [रा.नि.व.१० ।

सृगमदवासा । स्त्री । कलूरीमञ्जिकायाम् ।

सृगमाटकः (का) । पुं, स्त्री । कलूरीम-
जे । लखीदरसृगे । च.म.१५५. । गुणाः—“शो-
तासृक्पित्तशमनी विशेषा सृगमाटका ।” स.सु.
४६५. ।

सृगमालारसः । पुं । प्रमेहाभिकारी रसः ।
“मादतं चपुषं शीघ्रं सुदृग्ं सृगमृङ्गकं । कार्पास-
वीजमज्जा च तुल्यमङ्गोक्षवीजकम् । पेषयेन्महि-
षीतकीः दिनेकं वटकीकृतं । माषड्यं सदा खादे-
न्मृगमालाप्रमेहजित् । अलपाठाभयादावर्षीकषाय-
मनुपातकम् ॥” रसर. ।

सृगयुः । पुं । शृगलि । मे. ।

सृगरसा । स्त्री । महाबलायां । रा.नि.व.४ ।

सृगराजः (ट) । पुं । सिंह । श.र. ।

सृगराटिका । स्त्री । जीवन्त्यां । रा.नि.व.४ ।

सृगरिपुः । पुं । सिंह । रा.नि.व.१६ ।

सृगरोगः । पुं । सृगज्वरे । गज.वै. । भू-
र्युपद्रवजनके साहातिकाश्वरीगविशेषे । लघु-
—‘नासासम्मानसंयुक्ता जायते भूर्युपद्रवाः । नि-
त्वं घासाभिलाषी च ह्रीयते बलसांसयोः ॥ सृग-
रोगः स विख्यातो व्याधिः कष्टचिकित्सितः । प-
ष्ठासाभ्यन्तरे वायु परलीकमपयाति च ॥ बहुदु-
खो भवेदश्वी सृगरोगप्रपीडितः । यावदुद्धमते
जनुसावत् कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ॥” ज.द.२६५. ।
‘सन्नासी चैव यः पूर्वं पुनः स्वस्थो मृगभवेत् ।
प्रतिप्राङ्मुख्य तस्याय सृगरोगं समादिशेत् ॥” ज.
द.५५५. । [च. ।

सृगलण्डिका । स्त्री । फलविशेषे । च.म.२३

सृगलोमजम् । स्त्री । राङ्गवे । पञ्चमेन
कापडं । अम. ।

सृगवज्रभः । पुं । कुन्दुवृत्तये । रा.नि.व.८ ।

सृगशृङ्गम् । स्त्री । Hart's horn. हरिण-
शृङ्गे । हरिणेश्वर निर । एतद्वत्तु शृङ्गे विकस्य-
सादी शृङ्गम् ।

सृगचीरम् । स्त्री । सृगीदुग्धे । व्याक. ।

सृगा । स्त्री । महाबलायां । रा.नि.व.४ ।

सृगाङ्गः । पुं । कर्पूर । अम. ।

सृगाङ्ग(ङ्ग)जः । पुं । कलूर्याम् । र.सा.सं.
वृहज्जुडामणिरसे । [व.२२ ।

सृगाङ्गमुकुटाहः । पुं । “ह्रीमि । रा.नि.

सृगाङ्गरसः । पुं । राजयक्षाधिकारी रसः ।

“स्याद्रसेन समं हिम मौक्तिकं द्विगुणमवेत् । ग-
न्धकसु सममेन रसपादसु टङ्गणः । सर्वं तद्धी-
लकङ्गला काञ्चिकेन विशेषयेत् । भाण्डे लवणपू-
र्ण्य पचेद्यामचतुष्टयं । सृगाङ्गसंश्लो ज्ञेयो री-
गराजनिज्जलनः । रसस्य भक्षना हिम भक्षीकृत्य
प्रयोजयेत् । गुग्गाचतुष्टयस्यास्य सरिचैः सवर्धद्विष-
कः । पिप्पलीदशकैर्वापि सधुना लिहयेद्बुधः । पथ्यं
सुलघुमांसिनः प्रायशोऽस्य प्रयोजयेत् ॥” पारि. २
ते. श्वे. ३५ २ ते. शू. ३५ २ ते. श. ३५ २ ते. श.
क. २ ते. शो. ३५ २ मांसा एकत्र की-

जिह्वे पेषण करिष्या गोलक करिषे। शुक्र
हृदये मूत्राभासुरे पूरिष्या लवणयुक्ता पाक
करिषे। भेष। स्वस्व यथा—“रसमध्व इममध्व
तुल्यं गुग्गादयं हयं। पूर्ववदनुपानेन सुगाङ्गीय-
ह्वयापहः। छागदुग्धानुपानेन दशरत्नादिमाच-
या॥” रस.चि.८७।

सुगाङ्गजा। स्त्री। सुगनाभी। र.सा.सं.३६-
ज्वरचूडामणिरसे। मधुचिर्भटिकायाम्। इन्द्र-
वारुणीलतायाम्। वै.निघ.। [निघ.।

सुगाजिनम्। स्त्री। कृष्णसुगचर्मणि। वै.

सुगाण्डजः (जा)। पुं. स्त्री। कलूष्याम्।
भृगुनाडि। रा.नि.व.१२।

सगात् (दनः)। पुं। सिंहे। तरुचौ।
तेःना, नेकडे, ठौठा वाय। रा.नि.व.१६।

सगादनी। स्त्री। महाबलायाम्। गौरिक-
ठाकुनिश। रा.नि.व.४। इन्द्रवारुणीलतायाम्।
राशिलक्षणा। रा.नि.व.३। सु.चि.२७। भा.म.
४७.कन्द.य.चि.। “सगादव्याज मूलानि।” गो-
रचौमुले। गौरिकठाकुनिशर मूल। कृष्.चि.
कन्दर्पसारतैले।

सुगान्तकः। पुं। चित्तकव्याघ्रि। रा.नि.व.१६।

सुगारातिः। पुं। कुकुरे। श.भा.।

सुगारिः। पुं। रक्तशिखी। रा.नि.व.७। सिंहे।
व्याघ्र। कुकुरे। रा.नि.व.१६।

सुगाक्षी। स्त्री। महाशिव्याम्। रश्मीकलाय।
प.सु.। महेन्द्रवारुणीलतायां। माकानि। अमृत-
फलायां। वै.निघ.।

सुगी। स्त्री। कलूरिकायाम्। वै.निघ.। पी-
तवर्णसितोदरवराटकभेदे। रा.नि.व.१२। सुग-
स्त्रियां। दुग्धगुणाः—छागीदुग्धगुणतुल्यम्। भा.
अपस्माररीशे।

सुगेन्द्रः। पुं। सिंहे। अम.।

सुगेन्द्रकुटिलोद्भूतम्। स्त्री। सिंहदंशनज-
न्मविषे। र.सा.सं.रसप्रयोगे।

सुगेन्द्रचटकः। पुं। सुगयादचक्षेनपक्षिणि।
वाज्यशोथी। जटा.।

सुगेन्द्राणी। स्त्री। वक्रहचे। रा.नि.व.४।

सुगे(गे)व्याकः। स्त्री। श्वेतेन्द्रवारुणीलतायां।

श्वेत राशिलक्षणा। प.सु.। सु.सं.३६७। गुणाः—
फलं दुर्जरं। गुरु मन्दाधिकारं रक्तपित्तहरणं।
रा.नि.व.७। श्वेतहरिणभेदे. गुह्यश्रयजातीयरुगे।
स.म.४६७। महेन्द्रवारुणीलतायां। वडु राशिल-
क्षणा। हिं वडु इन्द्रवारुणी। भा.म.४७.अकु-
नियहचि.। [ग।ह। रा.नि.व.१०।

सुगेष्टः। पुं। सुद्वरपुष्पहचे। गुरुराज कुलेत्र

सुगेक्षणा। स्त्री। मधुचिर्भटिकायाम्। मधु-
कूटि। रा.नि.व.७।

सुङ्क्ष्णम्। स्त्री। दुग्धसरे। तैले। व्याक.।

सुङ्क्ष्णः। पुं। बालके। उष्णा.।

सुङ्गीकः। पुं। हरिणे। व्याक.।

सुणालम्। स्त्री.पुं। ऊशीरि। गङ्गावर्णा। रा.
नि.व.१२। च.द.मधुकादौ। अत्रि.२.स्था.२७.।

भेष.। वीरश्मूले। देवगौर मूल। प.सु.। घन-
चन्दनादिपाचने। सि.यो.वा.पि.ज्व.चि.। “पा-
ठीदीप्यसुणालेषु।” च.द.वा.पि.ज्व.चि.। “पुरु-
षकं सुणालञ्च।” च.द.वा.व्या.एलादितैले। क-
मलदण्डे। पञ्चशर उँठि। मं कमलतंतु। तं
तामरतंडु, तामरतीये। सु.चि.१६७.। गुणाः—
शीतलं तिक्तं कषायं पित्तदाहघ्नं मूत्रकृच्छ्रं रक्त-
वातघ्नम्। च.द.वा.व्या.अदगम्भादितैले।

सुणालकण्डः। पुं। जलचरपक्षिविशेषे।
च.स.२०७.। [पु.१७.।

सुणालमूलम्। स्त्री। पद्मकन्दे। श.र.। भा.

सुणालाद्यतैलम्। स्त्री। वातरक्ते तैलम्।
तिलतैले ४ श.। कल्कः—सुणालम् उत्पलं पद्म-
कन्दः अनन्ता जीवेनं कुडुमं चन्दनवर्धं किरातति-
क्तं पद्मबीजं कर्णरुक् पटोलपत्रं कटुकी दुरालभा
शरमूलं चैत्रपट्टी वासासुलं प्र. ४ती. दुग्धं ८श.।
टैल ४ श.। गुणान्, उष्णल, शीतल, अम-
लमूल, वाता, कुडुम, चन्दनवर्ध, छिद्रेता, प-
द्मबीज, केसुत्र, पटोलपत्र, कटुकी, हता-
लता, शरमूल, फेरेपापडा, वातकच्छाण प्र-
तापक ४ टो. ५६ ८ श.। भा.।

सुणालिनी। स्त्री। कमलदण्डे। सुणालि।
रा.नि.व.१०। पद्मिन्यां। जटा.।

मृणाली । स्त्री । मृणालि । पुं (इन्) । लाम
ज्जके, वीरणमुल । रा.नि.व.१० ।

मृगमरुः । पुं । पापाणि । त्रिका ।

मृतकम् । क्ली । शरे । छे.च. ।

मृतकान्तकः । पुं । मृगालि । हारा ।

मृतजीवः । पुं । तिलकचुपे । तिल ग्राह ।
रा.नि.व.१० ।

मृतजीवनी । स्त्री । } दुःखिकायाम् । थि-
मृतजीवी (इन्) । पुं । } कहे । वै.निष. ।

मृतमत्तः । पुं । मृगालि । त्रिका ।

मृतवत्सा । स्त्री । मृतसल्लतिकायाम् । लक्षणं
यथा—“गर्भसम्भानमात्रं वा पञ्चास्यामात्रं वत्स-
रात् । म्रियते द्विविवर्धा यस्याः सा मृतवत्स-
का ॥” प्रयोगा.मृतवत्सा.धि. ।

मृतसञ्जीवनरसः । पुं । अनीसाराधिका-
र रसः । पाठः—“शुद्धमृतं समझन् मृतपादं विषं
चिपेत् । सर्वतुल्यं मृतघातं मयै धुक्कुरेन्द्रवे ।
सर्पाख्याय द्रवैर्यमं कषायैणाय भावयेत् । धात्री
चातिविषामुक्ताग्रहोवालकजीरकं । यमानीधात-
की गुण्ठी पाठा पथ्या कणाल्विता कुटजस्य त्वचा
वीजहृदित्वं दाडिमं तिलाः । प्रत्येकं त्रयमात्रं
स्यात् कम्पितं कथितं जले । कम्पासतुर्गुणं तीर्थं
कार्थं पादविशेषितं । अनेन त्रिदिनं भाग्यं पू-
र्व्वीकृतं मर्दितं रसं । रुद्धा तद्दालुकायन्त्रं क्षणं मृ-
द्विना पचेत् । मृतसञ्जीवनी नामा रसो गुञ्जाच-
तुष्टयं । दातव्यमनुपानेन चासाध्यमपि साधयेत् ।
नागरातिविषा मुक्ता देवदारुवचाकणाः । यमानी
बालकं धान्यं कुटजस्य त्वचाभया । धातकीन्द्यना-
विल्लपाठामोचरसं समं । चूर्णितं सधुना लघ्नमनु-
पानं सुखावहम् ॥” रस.र. । रस.चि. ।

मृतसञ्जीवनी (सुरा) । स्त्री । बाजीकर-
णाधिकारि । नूतनगुडः १०० प. बज्जुल्लवकं बद-
रलकं पूगकलं प्र. १६ प. लोभ ४ प. आर्द्रकं २
प. वारि १५४ श. हृष्टिकायां प्रथमं गुडं गाल-
यित्वा अथ आर्द्रकं बज्जुल्लवकं यथाक्रमं सन्ध्या-
या तदनु पूगं लोभश्च प्रलिप्य हृष्टिकासुखमव-
ध्य च २० दिनं स्थाप्यम् । तत् हृष्टिकाया आ-
श्रीतमयन्त्रे संस्थाप्य मन्दतापेन यदा ईषत्तं

भवेत् तदा तत्र पूगम् एलबालुकं देवदारु सुवर्णं
पद्मकाष्ठं वीरणमुलं रक्तचन्दनं शुलफा यमानी
मरिचं जीरकद्वयं जटामांसी शटी लक जातोफ-
लम् एला मुक्ता मिथिका चन्दनं मेषशृङ्गी च प्र. ४
तो. एकत्र कुट्टयित्वा यन्त्रमध्ये प्रलिप्य तन्मुखमव-
ध्य च यथाविधि सुरामाश्रीतयेत् । नूतन गुड
१०० प. बावलाछान, कुलछान, गुपारि प्र-
तोके १७ प. लोभकाष्ठ ४ प. आदा २
प. वारि १५४ श. हाडिते अग्रे गुड गु-
लिया ताहार पर आदा, बावलाछान यथा-
क्रमे निशाहेरा गुपारि ७ लोभ दिय पा-
त्रेर मुख वक्त्र करिया २० दिन राखिदे । २०
दिनेर पर चोराहे यत्रे डरिया मन्त मन्त
तापे तण्डु हईले, ताहाते गुपारि, एल-
बालुक, देवदारु, लवङ्ग, पुद्गकाष्ठ, वेणार
मुल, रक्तचन्दन, सुलफा, यमानी, मरिच, जी-
रा, कृष्णजीरा, जटामांसी, शटी, गुडहृत्,
जायफल, एलाहेच, मुता, मेति, चन्दन,
मेडानिडे प्रतोके ४ तो. एकत्र कुट्टिया
प्रक्षिप्त करत शुद्धमुख वक्त्र करिया सुवा नि-
शान करिदे । भेष. । [मणिरसः ।

मृतसूतः । पुं । रससिद्धि । र.स.सं.जूडा-
मृतमदम् । क्ली । तुल्यक । श.च. ।

मृता(त्ता)ल[क]म् । क्ली । गोपीचन्दने ।
सौराष्ट्रस्तिकायाम् । अम. । रा.नि.व.११ । भा.।
आदृकां । अत्रहर्त कलाश । अ.टी.भ. ।

मृतोत्थापनरसः । पुं । सन्निपा । शरे रसः ।
पाठः—“शुद्धमृतं विधा गन्धे शि । तु विषडिह-
लं । मृतकालस्य सामास्यमालकं मालिकं समं ।
अस्त्रवेतसजम्बीरचाङ्गरीणः रसेन च । निर्गुण्डी-
हस्तिगुण्डीय द्रवैर्मयं दिनत्रयम् । रुद्धा तु भूधरे
पार्थं दिनान्तं तं समुद्धरेत् । चित्रकस्य कषायेण
भावयेत् प्रह्वरहयम् । साधमात्रं प्रदातव्यं हिङ्गु-
व्योषाद्रक्तद्रवैः..... ॥” रस.को. ।

मृत् (दा, दु) । स्त्री । मृत्तिकासामान्ये । रा.
नि.व.२ । अम. । सौराष्ट्रस्तिकायाम् । रा.नि.
व.११ । सि.यो.र.पि.चि. । च.सू.४.ध. ।

मृत्कपालम् । क्ली । मृत्खपरि । पोढ़ामाटी,
डाडा थपरा । च.सू.शोषितस्थापने ।

मृत्कांस्यम् । स्त्री । शरावे । त्रिका ।

मृत्किरा । स्त्री । घुर्चुरिकायां । घूर्त्रिणी । त्रिका ।

मृत्खलिनी । स्त्री । चर्मकषायाम् । श.च. ।

मृत्तिका । स्त्री । मृत्ति । गौडि । रा.नि.व.२ । मा पञ्चधा—“वर्ज्यकमृत्तिकाधूमगेरिकं चैष्टकं पटुम्” इति । र.सा.सं.स्वर्णशोधने । सौराष्ट्रमृदि । अभावे कृष्णपङ्कपट्टी । च.द.सि.यो.र.पि.चि.स.भनयोगे । “प्रियङ्गुमृत्तिकाक्षने ।”

मृत्तिकालवणम् । स्त्री । चारमृत्तिकायाम् । मोत्रा, थारोगौडि । वै.निघ. । [निदा. ।

मृत्पाण्डुः । पुं । मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डुरोगे ।

मृत्पिण्डः । पुं, स्त्री । लोष्टि । उडनी । र.स.र. बालचि. ।

मृत्फली । स्त्री । कुडीपथे । कुड । हारा. ।

मृत्वा । स्त्री । व्याधौ । रा.नि.व.२० ।

मृत्युः । पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । ज्वरे । मरणे । स च एकोभरशतं शरीरे निवसति । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः । आगन्तव्य भोषधनुषादीनि साध्याः । कालकृतस्तु असाध्य एव । “एकोभरं शतं मृत्पुच्छान् कायं प्रतिष्ठितः । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः कृताः ।” मेघ. ।

मृत्पुच्छयरसः । पुं । रसायनं नवज्वरे हितः । पाटः यथा—“रसं गन्धं शिलां तालं मार्मिकं ताम्रमेव च । समभागान् संगृह्य रसाहं विषदन्ति जैः । चित्रकस्य रसेनैव मर्दयतामसंपुष्टे । निचिष्य वज्रिना दग्ध्वा यावद्गन्धो भविष्यति । लेपनघ्न विषघ्नैव भागाहं तत्र निचिषेत् । मर्यधेत् सख्यगैतानि.....” र.स.कौ. ।

मृत्पुष्पः । पुं । इक्षौ । प.सु. । देवनलं । स्त्री (पा) । कदलीधवे । वै.निघ. ।

मृत्पुष्पः । पुं । महाकाललतायां । गोकानलता । स्त्री (ला) । कदलीधवे । मं. ।

मृत्पुत्रीजः । पुं । वंशे । दोम । त्रिका ।

मृत्पुत्र्यः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

मृत्पुञ्जनः । पुं । दण्डकाके । विलम्बवे । मं. ।

मृत्पुसृतिः । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । गामि कौकडा । वै.निघ. ।

मृत्सः । वि । पिच्छिले । सु.नि.६५. ।

मृत्सा (रसा) । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । र.सा. । प्रशस्तमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ ।

मृत्स्रः । वि । त्वग्निद्रियसुखे । सु.२.११५. ।

मृत्सारम् । स्त्री । मूलके । मृता । रा.नि.व.७ ।

मृदक्षुरः । पुं । हरितकपोते । दृष्टीत भाषी । ह.च. ।

मृदङ्गः । पुं । वंशे । श.मा. । [६५. ।

मृदङ्गफलः । पुं । पणसहले । श.र. । च.कल्प. ।

मृदङ्गफलिनी । स्त्री । कोशातकाम् । (वै.निघ. । रा.नि.व.२ । [२.सा. ।

मृदङ्गी । स्त्री । कोषातकां । पृथु (पृथि) ।

मृदाकरः । पुं । बीजे । वधे । श.मा. ।

मृदाह्वया । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । ह.च. ।

मृदितम् । स्त्री । शूकरीगे । “मृदितं पीडितं यन् संस्पर्शवायुकोपतः ।” सु.नि.१५५. ।

मृदिनी । स्त्री । मृत्सायाम् । (शोपी) छन्न । वै.निघ. ।

मृदुः । स्त्री । मृदुकन्यायाम् । मृदुकुमात्री । रा.नि.व.३ । मृदुजातिपुष्पध्वे । पृथु (पृथु) मृदुलता गाछ । चि. कोमल । तीयाकाशयुष्मयिष्ठे । सु. । मृदुपुष्पमपानविशेषे । अत्र धूम्राङ्गी ३२ मृदुलिः, धूम्रद्वयस्य सर्ज्वरसी देवः । भा. ।

मृदुकण्टकः । पुं । श्वेतभिक्षया । पृथु (पृथु) कोठि । वै.निघ. । [कौकडा गाछ । प.सु. ।

मृदुकण्टफला । स्त्री । कर्कटीलतायाम् ।

मृदुकर्म । स्त्री । कठिनस्य मृदुकरणे । सु.वि. १५. । [व.१५. ।

मृदुकणायसम् । स्त्री । सोमपातीय रा.नि. ।

मृदुकोष्ठः । वि । कोमलकोष्ठे ।

मृदुसुरः । पुं । अथर्व पादरीगविशेषे । लक्षण—“मृदुसुरस्य विष्ठातो मृदुयस्य सखी भवेत् ।” ल.द.१६५. ।

मृदुगमना । स्त्री । हंसा । रा.नि.व.१६. ।

मृदुग्रन्थिः । पुं । मज्जरहणे । रा.नि.व.८ ।

मृदुचर्मी (इत्) । पुं । भूर्जहवे । रा.नि.व.८ ।

मृदुच्छदः । पुं । कौड्यदशप्रसिद्धे फोछा-
सी । रा.नि.व.७ । नलि । नल गीछ । रा.नि.व.
८ । श्रीतालहवे । रा.नि.व.८ । रक्तलज्जालुके ।
वै.निघ. । भूर्जहवे । छे.च. । आरण्याचाटे ।
जटा. । कुकुवदुम । कुक्षिशो । रा.नि.व.४ ।
शिम्विनीहणे । पिण्डोखर्जरीहवे । रा.नि.व.८ ।

मृदुतालः । पुं । श्रीताल । रा.नि.व.८ ।

मृदुत्वक् (चः) । पुं । भूर्जहवे । अम. ।

मृदुदर्भः । पुं । मृत्कुशे । वै.निघ. ।

मृदुन्नकम् । स्त्री । स्वर्णं । श.च. ।

मृदुपत्रः । पुं । नलि । नल गीछ । रा.नि.व.
८ । भूर्जहवे । रा.नि.व.८ । शाकविशेषे । तल-
छिही । वै.निघ. । स्त्री । कौमलपर्णे ।

मृदुपत्रा (त्री) । स्त्री । चिल्लीशाके । रक्तचि-
ल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

मृदुपर्वकः (वर्ग) । पुं । वेतसे । वेतवशे ।
दे.उ.७ दांश । रा.नि.व.७ ।

मृदुपुष्पः (कः) । पुं । शिरीषहवे । शिरीष
गीछ । र.सा. । रा.नि.व.८ ।

मृदुफलम् । स्त्री । परुषकफले । वा.टी.अरुण. ।

मृदुफलः । पुं । विकटतहवे । वै.दे.छि.गीछ ।
रा.नि.व.८ । विकटकहवे । मधुनारिकेलहवे ।
रा.नि.व.११ । परुषकहवे । वै.निघ. ।

मृदुबीजः । पुं । विकटतहवे । वै.दे.छि.गीछ ।
वै.निघ. ।

मृदुलम् । स्त्री । अझीरफले । जले । श.च. ।
वि । कौमले । स्त्री (ला) । सुलेमानीखर्जरीहवे ।
भा. ।

मृदुलता । स्त्री । श्लीहणे । रा.नि.व.८ ।

मृदुलीमकः (वान) । पुं । शशके । दे.च. ।

मृदुसारम् । स्त्री । वृक्षकाष्ठे । पुं । पारिशा-
अर्थे । रा.नि.व.८ ।

मृदूत्पलम् । स्त्री । नीलपर्णे । श.च. ।

मृदः । पुं । मखमेदे । उषा. ।

मृदङ्गम् । स्त्री । वज्रघाती । र.सा. । चिका. ।
पुं । वनवाल्के । वै.निघ. ।

मृद्वी (का) । स्त्री । द्राक्षालतायाम् । अम. ।
वा.चि.१ अ.पटीलादी । “मृद्वीकामुसवत्काः ।”
च.द.ज्व.चि. । “मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यचित्तक-
नागरेः ।” च.द.पि.ज्व.चि. । “मृद्वीका मधुकं नि-
म्बम् ।”

मृद्वीकादिः । पुं । टाक्षादिसिद्धकषाये ।
“मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणी समा ।
अवश्यायस्थितं पाक्वमेतत्पित्तज्वरापहम् ।” च.
द.पि.ज्व.चि. ।

मृद्वीकादिकषायः । पुं । सेहोपगकषाये ।
“मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमिदारीकाकौलीचीर-
काकौलीजीवकजीवन्तीशालपर्णः ।” च.म.४ अ. ।

मृद्वीकासवः । पुं । द्राक्षामवे ।

मृषाध्यायी (इत्) । पुं । वके । रा.नि.व.१८ ।

मृषालकः । पुं । आसहवे । श.च. ।

मृष्टम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

मृष्टेरुकः । वि । मिष्टाद्रभक्षके ।

मेकः । पुं । कागे । रा.नि.व.१८ ।

मेखला । स्त्री । मृष्टिपर्णम् । टाकुलिया ।
रा.नि.व.४ । गिरनितम्बं । चिका. ।

मेघः । पुं । मुक्तके । भुत्त । प.सु. । रा.नि.व.
६ । वै.निघ.२ भ.अ.सा.चि.पाठादिः । तण्डुलीय-
शाके । कौटानटिग्रः नाक । रा.नि.व.११ । अमके ।
अम. ।

मेघकफः । पुं । कुरकायाम् । हारा. ।

मेघचित्तकः } पुं । चातकपचिणि । श.च. ।
मेघजीवकः }

मेघजीवनः । पुं । चातके । रा.नि.व. । ता-
लहवे । चापपचिणि ।

मेघनादः । पुं । तण्डुलीयशाके । प.सु. । रक्त-
तण्डुलीयके । मेघनादरसे । रस.र.सनरी.चि. ।
पलाशहवे । श.र. । वै.निघ.२ भ.अ.नकज्व.चि. ।
मृतसञ्जीवनां । मयूरे । विङ्गलि । कागे । चिका. ।
वरुणहवे । मेघ.कुष्ठ.चि. । “मेघनादाप्रिलाङ्गला ।”

मेघनादानुलासकः (लासी) । पुं ।

मयूर । रा.नि.व.१६ । अम ।

मेघनामा । पुं । सुप्तके । अम । तण्डुलीय
शाके । वै.निघ. ।

मेघनीलकः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

मेघपुष्पः । पुं, स्त्री । अजयङ्गे । रा.नि.व.२२ ।
सुप्तके । अम । नदीजले । मे. । जलि । अम. ।

मेघपुष्पी । स्त्री । वेतसे । जले । अम. । कर-
कायाम् ।

मेघप्रसवः । पुं । जलि । रा.नि.व.१४ ।

मेघफलः । पुं । विकङ्कतफलश्चै । रा.नि.व.
११ ।

मेघभूतिः । पुं । वज्रे । श.र. ।

मेघर(रा)वः । पुं । सहातचरजलपक्षिणि ।
गुणाः — स्रववत् । च.सु.२७७ । चि.क्र.क.वाल्
चि. । चि । वै.निघ. । नीलीश्वरे । श.च. ।

मेघवर्णा । स्त्री । भूमिजम्बूचे । नदीजम्बू-
चे ।

मेघसारः । पुं । चीनकपर्प्रे । रा.नि.व.११ ।

मेघसुहृत् । पुं । मयूर । इ.च. । [व.१६ ।

मेघस्तन्दी (इन्) । पुं । महासिंहे । रा.नि.

मेघस्तनितोद्भवः । पुं । विकण्टकश्चै । रा.
नि.व.११ ।

मेघस्वनाङ्कुरः । पुं । वेद्व्यमणौ । प.सु. ।

मेघाख्यम् । स्त्री । सुप्तके । र.सा. ।

मेघागमः । पुं । धाराकदम्बे । कनिकदम्ब
रा.नि.व.६ । वर्षाकाले । श.र. ।

मेघागमप्रियः । पुं । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।

मेघानन्दः (न्दा) । पुं, स्त्री । मयूर । बला-
कायाम् । रा.नि.व.१६।२२ ।

मेघानन्दी (इन्) । पुं । मयूर । रा.नि.व.१६ ।

मेघान्तः । पुं । शरकाले । रा.नि.व.२१ ।

मेघाभा । स्त्री । भूजम्बूचे । काम शास्त्रे ।
वै.निघ. ।

मेघास्थि । स्त्री । करकायां । जिह्वा । विका.

मेघाह्नः । पुं । अमके । उशीरे । वै.निघ.२७.
चित्तभमसन्निपातश्चि. ।

मेघकः । पुं । सुप्तकश्चै । पीतशाले । कुन्द-
रखोटी । वै.निघ. । पिच्छचन्दके । मे. । विचित्र-
वर्णे । कृष्णपीतरक्तवर्णे । सा.नि.अतिसा.चि. ।
मन्दविषवृषिकजाती । सु.कल्प.८७. । धूमि । शो-
भाञ्जने । श.र. । रुचकृष्णे । भा. । स्त्री । सौवी-
राञ्जने । शुश्रू । प.सु. । श्रोतोऽञ्जने । मे. । सौ-
वर्चललवर्णे । विङ्गलवर्णे । वै.निघ. ।

मेघका । स्त्री । वनकापांस्याम् । वन कापां-
स । वै.निघ. । [अम । वै.निघ. ।

मेघकाञ्चनम् । स्त्री । कृष्णाञ्जने । काल अ-

मेघकाभिधा । स्त्री । वल्मादनीलतायाम् ।
पाठानर्गाश्चि. । रा.नि.व.११ ।

मेढुला । स्त्री । आमलकाम् । श.च. ।

मेठः । पुं । मेधे । मण्ड । प.सु. ।

मेढिका । स्त्री । ऋष्यमेघाश्याम् । शू.ग.ग-
ङ्गाशिरः । वै.निघ. ।

मेद्रः । पुं । शिथ्रे । रा.नि.व.१८ । स गर्भस्थस्य
सतमिसांमेमेवति । सुखबोधः ।

मेद्रशृङ्गी । स्त्री । मेघशृङ्गां । प.सु. ।

मेद्रास्थि । स्त्री । लिङ्गास्थिनि । च.शा.७७. ।

मेगढः । पुं । मेधे । श.र. ।

मेधा । स्त्री । मेधिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

मेथिः (का, थी) । स्त्री । (Trigonella
Foenum graecum.) Fenugreek. स्व-
नामख्यातगन्धद्रव्ये । मेथि । हि सं मेथी । कं
मेथय । तं मेथयन्तु । ता. वेद.उप.१५. । सा निधा
मेथी वनमेथीति । गुणाः — कटुः उष्ण । रक्तपित्त-
करी अरीचकघ्नी वातघ्नी दीपनी च । रा.नि.व.
६ । अन्त्या — “ततः स्वल्पगुणा बन्धा दाजिनां सा
त पूजिता ।” भा. । “मेथिका वातघ्नमनी वेजि
का वातला मता ।” अवि.१६७. । [नि.व.६ ।

मेथिनी । स्त्री । मेधिकायाम् । मे.ति । रा.

मेथीमोदकः । पुं । वाजीकरणाध्याये । पा-
ठः — “विकटुः विकण्टासुज्जोऽकदम्यधामके । क-

टफलं पीत्वरं शङ्गी यमानौ सैम्बं विष्णुं । ताक्षी-
शकेशरं पत्रं त्वमेला च फलं ज्ञेया । यावन्त्येतानि
चूर्णानि तावदेव च मेथिका । संचूर्ण्य गुण्डकङ्काय्यं
पुरातनगुडेन तु । घृतेन मधुना मिश्रं खादेदप्रि-
बलं प्रति ॥” रसर. ।

मेदः । क्ली । शरीरस्थचतुर्थधाती । मांसजस्ते-
हे । मांससारभूतधाती । मेदधातुः । तत्स्वरूपा-
दि—“यन्मांसं स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्य-
ते ॥” गुणाः—“तदतीव गुरु स्निग्धम्वलकार्यं-
तिवृंहणम् । मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्ति सं-
स्थितम् । अतएवोदरे वृद्धिः प्राये मेदस्विनो भ-
वेत् ॥” भा. । पुं । अलम्बुषायाम् । रा.नि.व.५ ।

मेदःसारः । चि । मेदस्मिनि । बलवर्णनिचके-
शूलोमानखदन्तीष्ठसूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः मे-
दःसारः । सा सारता विमैश्वर्यमुखीपभोगप्रदा-
नान्यार्जवं सुकुमारीपचारतामाचष्टे । च.वि.८५. ।
स्त्री (रा) । मेदायाम् । (मेदा) । रा.नि.व.५ ।

मेदकः । पुं । जगत्सुराया घनतरसुराया ।
“मेदको जगदाहनः ।” प.प.२४. । च.शा.८५. ।

मेदकोद्भवा । स्त्री । मेदाया । र.मा. ।

मेदगज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरे । लक्षणम्
—“भगं स्वेदस्त्वया मूर्च्छां प्रलापम्कूर्हरेव च ।
दीर्गभ्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता ॥”
सा.नि. ।

मेदजः । पुं । भूमिजगुगुली । रा.नि.व.१२ ।

मेदपुच्छः । पुं । एङके । द्रुषा देशः । तन्मांस-
गुणाः—“मेदपुच्छोद्भवं वृष्यमीरमसदग्रं गुणैः ॥”
सु.सु.४६५. ।

मेदभवः । पुं । मेदधाती । वै.निघ. ।

मेदसमुद्भवम् । क्ली । अस्थनि । स्त्री (वा) ।
वसायां । वै.निघ. ।

मेदसमुद्भूता । स्त्री । मेदधाती । वै.निघ. ।

मेदस्कृत् । क्ली । मांस । हे.च. ।

मेदा । स्त्री । स्वनामख्यातलताजातयुक्तकन्दवि-
शेषः । सा च मध्यादेशजाता लघुमेदा इति गौड-
देशे प्रसिद्धा । तं ज्योतिषमतीचेद्, शङ्खपुष्पचेद् ।
गुणाः—मधुरा शीता पित्तदाहकासघ्नी राजय-

ञ्चघृही वातला च । “मेदापि यक्तकन्दः स्यात्
मेदोधातुमिव खवेत् ॥” रा.नि.व.५ । See म-
हामेदा ।

मेदाद्वयम् । क्ली । मेदायां महामेदायाश्च ।
वा.सु.१५५.जीवन्त्यादिः । “जीवन्ती, काकोन्मी
मेदे हे सुह्रमाषपर्ण्यो च ॥”

मेदिनी । स्त्री । मेदायां । अजमेदायां । मा-
म्भारीवै । रा.नि.व.५।६।८ ।

मेदुरः । पुं । सल्लकीन्यासि । वै.निघ. । चि ।
अतिस्निग्धे । अम. । स्त्री (रा) । काकोन्म्याम् ।
कौकुणा । रा.नि.व.७ ।

मेदोगण्डः । पुं । गलरोगभेदः । निदा. ।

मेदोगतज्वरः । पुं । तद्वातगज्वरे । मा.नि.
See मेदगज्वरः ।

मेदोगला । स्त्री । लज्जालुकाभेदः । वै.निघ. ।

मेदोमयि । स्त्री । मेदसः ययौ । लक्षणं—
“प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मसिष्यवा त्वचि । वातुना
कुरुते ययिं भयं स्निग्धं मृदुचलम् । श्लेष्मतुल्या-
कृतिं देहचयवृद्धिचयैर्दयम् । स विभिन्नो घनं
मेदस्तामासितसितं खवेत् ॥” वा.उ.२८५. ।

मेदोजम् । क्ली । अस्थिधाती । ऋ.३ । रा.नि.
व.१८ ।

मेदोदाहः । पुं । पुरलाचादिभिर्वर्जितमष्टाशु-
लाङ्गला तथा दाहे । ज.द.१४५. ।

मेदोद्भवा । स्त्री । मेदायां । नि.व.५ ।

मेदोधरा । स्त्री । देहे । यकलायां । “मेदो
हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्तिपुष्पेषु च मद्भु च म-
ज्जा भवति ॥” सु.श.४५. ।

मेदोरागः । पुं । तद्विद्विरीगः । निदा. । [दा-

मेदोरोहिणी । स्त्री । गलरोगविशेषः । नि

मेदोर्ज्वरः । पुं । मोक्षरोगभेदः । क्ली । मे-
दोजावृन्दे । निदा. । See मेदोमयिः ।

मेदोवती । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

मेदोवृद्धिः । स्त्री । देहस्थोऽथ । अचवृद्धौ
निदा. ।

मेद्यः । चि । मेदोजन्मे । सु.नि.१५. ।

मेधा । स्त्री । मेधायां । रा.नि.व.५ । धारणाव-
त्तां बुद्धी । अम. । मङ्गकीर्तये । वै.निघ. ।

मेधाकरी । स्त्री । शङ्खपुष्पायाम् । वै.निघ. ।
ब्राह्मीचुपे । वै.संयहः ।

मेधाकृत । स्त्री । शितावरीचुपे । शुशुनि नी-
क । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीचुपे । वै.निघ. ।

मेधाजननम् । स्त्री । लणसर्पे । वै.निघ. ।

मेधायुः । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै.निघ. ।

मेधावती (विनी) । स्त्री । महाज्योतिषती-
लतायां । रा.नि.व.३ । शारिकायां । नागिक
गोशे । वै.निघ. ।

मेधावी (इन्) । पुं । शुकपल्लिषि । शारिका
यां । त्रिका. । स्त्री । मध्ये । रा.नि.व.१४ ।

मेधिः । पुं । धान्यमर्दनस्थाने पशुबन्धनार्थंन्य-
टाकणि । भ. । [वै.निघ. ।

मेधिका । स्त्री । तन्नामकहचे । [मयी गोछ ।

मेध्यः । पुं । खदिरहचे । वर्कर । छागल । रा.
नि.व.८।१६ । यवे । प.सु. । स्त्री (ध्या) । रक्तव-
चायां, अंतवचायाम् । प.सु. । रा.नि.व.६।२२ ।
महाज्योतिषतीलतायाम् । शङ्खपुष्पायाम् । रा.नि.
व.३।२३ । ब्राह्मीयाम् । रा.नि.व.५।२३ । शमीह-
चे । रा.नि.व.८ । केतकीहचे । [केशा गोछ ।
रा.नि.व.१० । गीरीचनयां । रा.नि.व.१२ । अ-
पराजितायाम् । इक्षी । शर्करायां । रा.नि.व.२३ ।
मण्डूक्याम् । रा.नि.व.५ ।

मेधिक (स्त्री) । स्त्री । मेरुदोति ख्याति व-
चे । [मयी गोछ । कोषान्तरम् ।

मेरुकः । पुं । सूयिके । वै.निघ. । यच्चधूपे ।
धूना । श.च. ।

मेरुपादजम् । स्त्री । रीये । वै.निघ. ।

मेलकलवणम् । स्त्री । मृत्तिकालवणे । रा.
नि.व.६ । [षास्त्रने । छेच. ।

मैला । स्त्री । महानील्याम् । रा.नि.व.४ । क-

मैलान्मुः । स्त्री । मस्याधारि । जटा. ।

मेघः (कः) । पुं । पशुविशेषः । [उड्डा । प.
सु. । एरके । नैगमेवे यह । भा.म.४भ.नैगमेवचि. ।

“कौमारस्त्वमे मेघाय मन्त्रमुले निवेदयेत् ।” मांस-
गुणाः— सधुरं शीतलं गुक विष्टम् हंरुणच । रा.
नि.व.१६ । पित्तश्लेष्मकरं कुसुमशक्तीन सह त्याज्य-
च । राज. । जीवशक्ती । रा.नि.व.७ । मेघराशौ ।

मेघकम्बलः । पुं । मेघलोमकृतकम्बले । अम. ।

मेघकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्धे । टाकन् । वै.
निघ. । [वै.निघ. ।

मेघपुष्पा । स्त्री । मेघशङ्खाम् । [गुडानि.७६ ।

मेघलोचनः । पुं । चक्रमर्द्धहचे । भा. ।

मेघवल्ली । स्त्री । मेघशङ्खाम् । भा. ।

मेघविषाणिका । स्त्री । मेघशङ्खा । [गुडानि-
नि.७६ । र.मा. । वै.निघ.२भ.च्य.चि.शिवगुटी ।

मेघशृङ्गम् । स्त्री । मेघशृङ्गे । [उड्डात्र
नि.७६ । रावणकृतकुमारतन्त्रं ।

मेघशृङ्गः । पुं । खनामख्याततिलशकागणीयी-
षधविशेषः । [गुडानि.७६ । प.सु. । कर्कटशृङ्गे ।
स च पुत्रक्रीवसहशतकविशेषः । कौकडाशृङ्गे ।
सु.सु.१८८५ । पुत्रक्रीवमेदे । सु.चि.२८५ ।

मेघशृङ्गी । स्त्री । अजशृङ्गा । [गुडानि.७६ ।
कौकडाशृङ्गे । रा.नि.व.८ । सु.सु.१८।१६८५ ।
See अजशृङ्गी ।

मेघा । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । श.च. ।

मेघाण्ड्यः । पुं । बालयुद्धविशेषः, नैगमेवे । वा.
च.१५५ । [देवै.७६ । रा.नि.व.३ ।

मेघान्दी । स्त्री । अजान्दीलतायाम् । छागल-

मेघालुः । पुं । वर्षरावनस्तौ । श.च. ।

मेघाह्वयः । पुं । चक्रमर्द्धचुपे । रा.नि.व.४ ।

मेघालिकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्धचुपे । र.मा. ।

मेधिका । स्त्री । मेघपत्रायाम् । श.२. ।

मेधी (इन्) । पुं । तिलिशहचे । [डिनिग, गा-
दन । रा.नि.व.६ । जटासांस्यां । रा.नि.व.१२ ।
मेघपत्रायाम् । त्रिका. । मेघशङ्खाम् । [गुडानि.७६ ।
मेघ.वाजी. ।

मेहः । पुं । प्रमेहरीणि । रा.नि.व.१० । अक्षी-
२ । मुत्रं । ह.च. । मेध । श.च. ।

मेहकुलान्तकरसः । पुं । वसामर्द्ध ओष-

भम् । पाठः — “स्रतं वज्रं स्रतस्त्राभं शुद्धपारदगन्ध-
कं । भूनिम्बं पिप्पलीमूलं त्रिकटु त्रिफला त्रिहृत् ।
रसाञ्जनं विडङ्गाब्दं विल्वगीश्वरदाडिमम् । प्रत्येकं
तोलकं शार्ङ्गं शुद्धमश्वजतीः पलम् । गोपालकर्क-
टीमूलस्वरसेवटिकां कुरु । अनुपानमयीकृत्यं
ह्मागौदुग्धमयीऽथवां ॥” भेष. ।

मेहघ्नी । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. ।

मेहनम् । स्त्री । लिङ्गे । रा.नि.व.१८ । सूत्रणे ।
वा.उ.६५. । पुं । मुक्तकठवे । शृङ्गे । पां.कृ. । रा.
नि.व.११ । [वै.निघ. ।

मेहनाशिनी । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

मेहहररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । पा-
ठः — “गन्धेन स्रतं दिगुणं प्रगृह्य विमर्दयेत् गोक्ष-
रनीरयुक्तं । शृङ्गश्च कृत्वाथ सुतप्तताम्रचकच त-
म्योपरि विन्यसेच्च । चक्रे विलग्नश्च ततः प्रगृह्य
सूक्ष्मदरे प्रापय टङ्गणेन । संगृह्य चक्रे च निधाय
गोलं त्रिःसप्तकान्मेहविमुक्तिरिति ॥” रस.वि.६५. ।

मैत्रम् । स्त्री । सहे । सलसूत्रत्यागे । राज. ।

मैत्री । स्त्री । मित्रतायाम् । अनुराधायाम् ।
सर्वप्राणिव्यामृद्धौ । च.सू.१५. ।

मैत्रीपरः । त्रि । मैत्रीप्रधाने । च.सू. चकद.टी. ।

मैथुनम् । स्त्री । स्त्रीपुरुषसङ्गम् । विवाहे ।
स्त्रीविशेषमैथुने तत्कालनिर्णयो यथा — “निदाघ-
शरदौर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः । हिमले शिशिरे
योग्या न वृद्धा तापि शस्यते ॥” मैथुननिषेधो
यथा — “नर्तो च षोडशावर्षात् सप्तव्याः परतो न
च । आयुष्काली नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्ह-
ति ॥” सामान्यतो मैथुनकालनिर्णयः — “विभि-
स्त्रिभिरर्द्धाभिश्च सेवेत प्रमदो नरः । सर्वेष्वनुषु
यौर्ध्वं पचान्मासात् व्रजबुधः ॥” मैथुनगुणाः —
“व्यवायो धालपचयं कुरुते रत्नपत्यदः । स्नानि-
कम्पौरुदीर्घल्यं धालिन्द्रियफललयः । चयवहुप-
दंशया जायन्तेऽतिव्याधयतः । अतिव्याधयाज्जाय-
न्ते कासश्वासज्वरादयः ॥” मैथुनाकरणगुणाः —
“यस्यैवान्ते इमेदोयन्तिरप्येव मारदवम् ।” परि-
मितस्य गुणाः — “स्मृतिसिवायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिय-
श्रीबले । अधिकानन्दजरसी भवन्ति स्त्रीषु संयु-
ताः ॥” राज.५५. ।

मैरियः । पुं, स्त्री । सुराविशेषः । तत्र धातकीपु-
ष्पगुडधान्यास्त्रसंस्थानेन कृतम् । “मैरियं धातकीपु-
ष्पगुडधान्यास्त्रसंहितम् ।” प.प्र.३५. । यथा सु-
रासवयोः प्रत्येकं निष्पादितयोरीकृत्य पुनः स-
ंस्थानम् । तत्र च मधु दैयम् । “आसवस्य सुरायाश्च
हयोरीकच भाजने । संस्थानं तद्विजानीयात् मैरिय-
सुभयात्मकम् ॥” वृद्धशौनकात् चन्द्रिका । “मै-
रियं धातकीपुष्पगुडधान्यास्त्रसाधितम् । सचातुर्जा-
तकाज्जाजीमकुशीषण्णनागरम् ॥” वाचस्पतिः । गु-
णाः — “तौल्याः कषायो मदकृत् दुर्गन्धकफगुल्म-
हृत् क्षमिमिदोऽनिलहरी मैरियो मधुरी गुरुः ॥”
सु.सू.४५५. । इत्यवमये । धान्यासवे । आसवे ।
अम. । [च.द.विद्वध.धि. ।

मैरियाम्बु । स्त्री । क्वाक्षिकमर्देयुः । मेमत्रयभक्त ।

मैला । स्त्री । नीलीवले । वै.निघ. ।

मोघा । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ । च.
शा.८५. । वदय्याम् । कूल श्राद्धे । मदः । पाठ-
लवले । मे. ।

मोचम् । स्त्री । शाकलीवेष्टे । शोचित्रम् । च.
द.सि.यो.यहृषी.चि.बालचाक्षुरीष्टे । मोचाक-
ले । शोचि । अम. । भेषपाददारी.धि. ।

मोचः (कः) । पुं । शोभाञ्जनवले । रा.नि.व.
७ । मुक्तकठवे । शृङ्गे । पां.कृ. । रा.नि.व.११ ।
मोचरसे । च.द.बाल.चि. । वै.निघ.२३.यहृषी.
चि.श्रीषणादिचूणे । कदलीवले । हे.प. । [२५. ।

मोचका (की) । स्त्री । शाकलीवले । सु.चि.

मोचनम् । स्त्री । मोचणे । वस्त्रावणे । भा.स.
कुष्ठ.चि. । स्त्री (नौ) । कण्टकायाम् । कटा. ।

मोचनिर्यासः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

मोचपुष्पा । स्त्री । बन्ध्यायां स्त्रियाम् । वै.निघ.
मे. । रा.नि.व.१८ । कदलीवले ।

मोचरसः । पुं । खनामख्यातभारजवर्गैद्यद्वय-
मदे, शाकलीवेष्टे । शोचित्रम्, मिश्रमेत श्राद्धे ।
र.सा. । सु.सू.२८५.प्रियङ्गुदि. । गुणाः — कषायः
कफवातघ्नः योगेन रसायनः बलपुष्टिवर्धनीयप्र-
जायुर्देहसिद्धिकरः वाह्यौ च । रा.नि.व.८ । वा.
सू.१५५.प्रियङ्गादिव. । “मानदुमीमोचरसः ।”

मोचसारः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

मोचस्ववः (स्वावः, वी(श्न), सुत्) । पुं ।

मोचरसे । रा.नि.व.८ । वै.निघ. ।

मोचा । स्त्री । शाल्विह्वे । शिशुल गीछ ।

रा.नि.व.८ । कदलीह्वे । भा. । रा.नि.व.११ ।

मोलह्वे । मोल गीछ । रा.नि.व.४ । शल्लकी-

ह्वे । वा.मू.१५.५.री.प्रादिः । “सैलवालुपरिपेल-
वमीचाः ।”

मोचाटः । पुं । कृष्णशीरके । अम. । कदली-

ह्वे । कदल्यस्थनि । पोड़ । मे. । चन्दनह्वे ।

वै.निघ. । [संयहः ।

मोचाफलम् । स्त्री । कदल्याम् । कला । वै.

मोचारसः । पुं । कदलीफलजले । “मोचा-

रसेन सहितं ।” भा.म.४.भ.मसू.वि.शीतला-
धिकारे ।

मोचास्त्रावः । पुं । मोचरसे । वै.निघ. ।

मोचाह्वः । पुं । शाल्वोवेष्टके । मोचनम् ।

मि.यो.र.काशः चि. । “समझीपलमीचाह्वतिरीट-
तिलचन्दनैः ।” वै.निघ. ।

मोचिका । स्त्री । मखभेदे । वै.निघ. ।

मोचिनी । स्त्री । कष्टकायाम् । वै.निघ. ।

मोचिलिन्दा । स्त्री । राजादनह्वे । वै.निघ. ।

मोची । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हि.के. ।

र.मा. । See मोचा ।

मोहिकायन्त्रम् । स्त्री । सुराशीतजयन्त्रे ।

मदत भाणि । भेष.स्रतसञ्जीवनीसुरा. ।

मोटनम् । स्त्री । आलेपे । निदा. ।

मोटा । स्त्री । इस्त्रवलापुपे । छोटि वेले-

ण्डा । रा.नि.व.४ । जयन्त्रायाम् । पुत्री । ठूका पा-
लड । वै.निघ. ।

मोणः । पुं । शुष्कफले । वै.निघ. । नके । म-

चिकायां । सर्पकरण्डे । मे. ।

मोथः । पुं । सुस्तके । कोषान्तरम् ।

मोदः । पुं । आसह्वे । सुरभिगन्धे । वै.निघ. ।

मोदकः । पुं । गुडः । यवासशर्करायाम् । रा.

नि.व.१४ । लड्डुकुं । लाकू. । मे. । गुडशर्करादि-

पाकेन च स पूर्यवीर्यं वृक्षासं तिष्ठति । सुखवी-

धः । मोदकाद्यौषधमाचादि यथा — “मोदकी व-

टकः पिच्छी तन्मात्रा चूर्णवन्मता । मोदकेषु द्वि-

गुणितो गुडः सितो चतुर्गुणः । पक्केन वटकाः

काव्यां गुडेन सितयायवा । परं हि वज्रिसम्प-

कीर्णघिमानं भजन्ति ते । चूर्णावलेहगुडिकाक-

ल्कानामनुपानकम् । वातपित्तकफातङ्गे द्वित्रे-

कपलमाहरन् ॥” गोपुरः ।

मोदकी । स्त्री । मूर्ध्वायाम् । वै.निघ.२.भ.

वा.व्या.चि.षड्भौतिगुग्गुली । जिह्वायाम् ।

मोददायिनी । स्त्री । जातीपुष्पह्वे । प.

सु. ।

मोदनम् । स्त्री । सिक्धके । रा.नि.व.१३ ।

पुं । मदनह्वे । मयना गीछ । (सीमाव्ययुष्मी-

मोदके ।)

मोदनी । स्त्री । युधिकायां । पञ्च ठुंटे ।

वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपोदिका-

याम् । पूरे गीछ । प.सु. ।

मोदमोदिनी । स्त्री । जम्बूह्वे । जाम

गीछ । रा.नि.व.११ ।

मोदयन्ती । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । नव

मल्लिका, काष्ठमल्लिका । प.सु. । सु.चि.२.५.५. ।

“पिशा च सर्वं सह मोदयन्त्या ।”

मोदा । स्त्री । शाल्विह्वे । शिशुल गीछ ।

र.मा. । अजमोदायां । दनयन्ती । मद.व.२ ।

रा.नि.व.६ ।

मोदाख्यः । पुं । आसह्वे । रा.नि.व.११ ।

मोदाव्या । स्त्री । अजमोदायाम्, वनयमा-

न्याम् । रा.नि.व.६ ।

मोदिनी । स्त्री । युधिकायाम् । मल्लिकापुष्प-

ह्वे । मल्लिका गीछ । वृत्तमल्लिकायां । रा.नि.

व.१० । कल्यूयाम् । भृशनाडि । वै.निघ. । अज-

मोदायां । रा.नि.व.६ । मदिरायां । रा.नि.व.१४ ।

मोरट(क)म् । स्त्री । प्रसवात् सप्रवादादनन्तरं

यत्कीरं तन्मोरटमुच्यते । र.मा. । रा.नि.व.१४ ।

(कम्) इत्तमूलं । भा.म.ख.४.भ.समू.वि.च. । इ-

क्षिकर्णपलाशे । सु.सू.१८.५. । च.ट.वीरतरादी. ।

अशोडपुष्पे । ओंकोडि फूल । मे. ।

मोरटः (कः) । पुं । लताकराड इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे । प.सु. । चीरमोरटे वा । लताकराड, क्रीडकराड । गुणाः — सकषायमधुरः हृद्यः बल्यः पित्ताहज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.२ । अङ्गीकृत-
चे । अटकाडु गच्छि । सु.सू.२८५. । खदिरभे-
दे । अथ तद्विदुः । वै.निघ. ।

मोरटा । स्त्री । मूर्खायाम् । मूर्खा । प.सु. । रा.नि.व.२ । सु.सू.२८५. । वा.सू.१५५. वरुणा-
दिः । शास्त्रीकहवे । अ.७५ गच्छि । सु.सू.२८५. ।
[दुग्धकूर्चिकायाम् । वै.निघ. ।

मोरणम् । क्ली । तरुनिर्यासे । चीरनिर्यासे ।

मोर्वः । पुं । मूर्खायाम् । वै.निघ. ।

मोहः । पुं । विपरीतज्ञाने । भा.अध.अस्त्र.पि. वि. । म.ख.४५. विस्फोट.चि. । मूर्च्छायाम् । मा. नि. । [व्याते वृक्षविशेषे । रा.नि.व.६ ।

मोहकारी (इन्) । पुं । माइ इति कीडने

मोहनः । पुं । धनूरवचे । रा.नि.व.१० । क-
णमुक्कहवे । वित्तविभवे । वै.निघ. । क्ली । सु-
रते । छ.च. ।

मोहनभोगः । पुं । See लसिका ।

मोहनवल्ली । स्त्री । वन्द्यके । वा.उ.५५. ।

मोहना (नी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । र.सा. । वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपो-
दिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

मोहनिका (हिनी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिका-
यां । र.सा. । सु.चि.२८५. । वृत्तमल्लिकायाम् ।
रा.नि.व.१० । शतदलमल्लिकायाम् । प.सु. । क-
टफलं । वटपत्रपाषाणभेदे । भङ्गायाम् । त्रिफि. ।
मयविशेषे । उपोदिकायाम् । पू.६. । वै.निघ. ।

मोचः (कः) । पुं । पाटलहवे । मे. । (कः)
मुष्ककहवे, पलाशवृक्षेतहवे । शंटीभाऊन ।
भा. । [उ.का.क. । वै.निघ. । काके । छ.च. ।

मौकुलिः (लीइन्) । पुं । द्रोणकाके । दौ-

मौक्तिकम् । क्ली । अग्ने । वै.निघ. । सुक्ता-
याम् । मूला । हिं मोती । गुणाः — मौक्तिकं
शीतलं हृद्यं चक्षुष्यं हृत्पुष्टिकृत् । भा.पू.१५. र.व-
वर्गः । शीघ्रनादिकं माषिकवर्णं दृश्यम् । तस्य
• लेपः शाफादिरः । वा.उ.१७५. ।

मौक्तिकतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले । (पु-
तु कनार । रा.नि.व.१६ ।

मौक्तिकप्रसवा । स्त्री । सुक्तायुक्तौ । मूला-
विशूक । रा.नि.व.१२ । [व.१२ ।

मौक्तिकशुक्तिः । स्त्री । सुक्तायुक्तौ । रा.नि.

मौक्तिकसम्पुटः । पुं । सुक्तायुक्तौ । मूला-
विशूक । प.सु. ।

मौक्तिकसम्भवम् । क्ली । शक्ताशने । वै.निघ.

मौक्तिकस्थानम् । क्ली । शुक्तिशूकरशहस्र-
भेकमव्यवस्थेयजेषु । वैद्यकम् ।

मौग्धिकः । पुं । मलहवे । वै.निघ. ।

मौञ्जीटणाख्यः । पुं । मुञ्जटणे । मू. ।
रा.नि.व.८ । [नि.व.८ । मुञ्जटणे । वै.निघ. ।

मौञ्जीपत्रा । स्त्री । वल्लजायां । ऐ.व. । रा.

मौढ्यम् । क्ली । मोहि । छ.च. ।

मौद्गलम् । क्ली । मुद्गदाल्याम् । मुद्ग-
दाल । वा.चि.६५. । [चिका. ।

मौहलिः । पुं । द्रोणकाके । वै.निघ. । काके ।

मौनम् । क्ली । मूकतायाम् । अम. ।

मौर्वी । स्त्री । मेघश्याम् । अजयश्यां । र.
मा. । तौत्पुखो इति प्रसिद्धीपथौ । प.सु. । [अ.

मौलकः । चि. । मूलाकरजे (लवणे) । च.वि.८

मौलिः । पुं, स्त्री । मलके । रा.नि.व.१८ ।
केशपाशे । अम. । पुं । केशवर्धने । चिका. ।

अशोकहवे । मे. । [छ.गुडूयादिमौदके ।

मौपली । स्त्री । सुपल्यां । तालमूला । वै.नि.

मौहर्त्तिकः । पुं । व्यतिर्विदि । अम. ।

म्वचणम् । क्ली । तैलघृताद्यभ्यङ्गे । टेउन श-
ठांदि गीथा । रा.नि.व.१५ । तैले । छ.च. ।

म्वतनम् । क्ली । केवर्धसुसके । श.च. ।

म्वनाना । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा.नि.व.१८ ।

म्वेच्छम् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । सा.
कौ.चिपुरभेरवरसे । वै.निघ.२५. वा.व्या.चि.वत-
सञ्जीवनीरसे । तावे । र.सा.सं.वतसञ्जीवनीरसे ।

म्वेच्छकन्दः । पुं । श्वेतरोने । रा.नि.व.७ ।

स्नेच्छदाहकम् । स्त्री । चोवचीनौति ख्याते
द्वये । (ठाण्डिनि । वै.निघ. ।

स्नेच्छभोजनः । पुं । लण्णभीधूमि । गोधूमि ।
गम् । रा.नि.व.१६ । वि.का. । स्त्री । चईपक्वगी-
धूमि । यावकै । श.र. ।

स्नेच्छमुखम् । स्त्री । ताम्रधाती । ताम्र । रा.
नि.व.१२ । [निघ. ।

स्नेच्छाशः । पुं । स्नेच्छभोजने । गोधूमि । वै.

स्नेच्छास्यम् । स्त्री । ताम्रधाती । ताम्र । रा.
मा. ।

य

यक्त । स्त्री । दक्षिणकुक्षेरधःस्थशरीरावयव-
विशेषः, कालखण्डाभिधरञ्जकपिनाधारे । यक्तुः ।
हिं कलिजा । रा.नि.व.१८ । तच्च रक्तजन्म ।
“गर्भस्थस्य यक्तस्त्रीहानी शीणितजी ।” सु.श.४
च. । तत्स्वरूपं यथा—“अधी दक्षिणतयापि ह-
दयादया कृतस्थितिः । तत् रञ्जकपित्तस्य स्थानं
प्राणितजं मतम् । स्त्रीहामयस्य हृत्वादि समनं य-
क्तदामयं । किन्तु स्थितिलयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपा-
त्रयोः ॥” भा. । [उत्ताण्डिका । श.च. ।

यक्तदामिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ।

यक्तद्वान्युदरम् । स्त्री । उदररोगमर्दे । लघुणं
यथा—“वामे च पार्श्वे परिवर्तिरिति विशेषतः
सौदति चातुरीऽत्र । मन्दस्वरपिः कफपित्तलित्रै-
रुपद्रुतो ह्रीमबलोऽतिपाण्डुः । सत्येतरस्मिन् यक्त-
ति प्रदुष्टे श्रेयं यक्तद्वान्युदरं तदेव ॥” सु.नि.७७. ।

यक्तद्वेरी (इन्) । पुं । रक्तरीहीतकवले । लाज
लोभा, व्रश्चना । श.च. ।

यजा । स्त्री । कृणतुलसीवले । वै.निघ. ।

यज्ञज्ञाता (ह) । पुं । महासीमलतायाम् ।
वै.निघ. । [नि.व.८ ।

यज्ञधूपः । पुं । सर्वज्ञत्वे । धूनांशुं गाछ । रा.

यज्ञनेता (ह) । पुं । महासीमलतायाम् । वै.
निघ. ।

यज्ञपशुः । पुं । चीटके । श.मा. ।

यज्ञपादपः । पुं । विकडतवले । वैदेति गा-
छ । भा. । [रा.नि.व.८ ।

यज्ञभूषणः । पुं । सितदर्भे । श्वेत्त कूर्म ।

यज्ञयोग्यः । पुं । उदुम्बरवले । रा.नि.व.११ ।

यज्ञवल्ली । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

यज्ञवृक्षः । पुं । वटवले । नदीवटे । रा.नि.व.
११ । विकडतवले । वैदेति गाछ । भा. ।

यज्ञश्रेष्ठा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

यज्ञसंस्तरः । पुं । यज्ञदर्भे । वै.निघ. ।

यज्ञसाधनी । स्त्री । सोमलतायां । वै.निघ. ।

यज्ञसारः । पुं । यज्ञोदुम्बरवले । रा.नि.व.११ ।

यज्ञसूत्रम् । स्त्री । यज्ञोपवीते ।

यज्ञाङ्गः । पुं । उदुम्बरवले । यच्छुभ्रुत । रा.
मा. । खदिरवले । रा.नि.व.८ । भाग्यां । शीम-
नशाण । श.च. ।

यज्ञाङ्गा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

यज्ञिकः । पुं । पलाशवले । जटा. ।

यज्ञि(त्री)यः । पुं । विकडतवले । वैदेति गा-
छ । रा.नि.व.८ । उदुम्बरवले । यच्छुभ्रुत गाछ ।
रा.नि.व.११ ।

यज्ञियपत्रकः । पुं । सितदर्भे । श्वेत्त कूर्म ।
रा.नि.व.८ । ‘घातकपत्रकः’ इत्यपि पाठः पुस्त-
कालरे दृश्यते ।

यज्ञीयब्रह्मपादपः । पुं । विकडतवले ।
वैदेति गाछ । रा.नि.व.८ ।

यज्ञेष्टम् । स्त्री । दीर्घरोहिण्यवले । रा.नि.व.८ ।

यज्ञोदुम्बरः । पुं । (Ficus glomerata.)
उदुम्बरवले । यच्छुभ्रुत गाछ । हिं गुलार, उ-
मर । तं मयङ्गीवेष्ट । ता. चट्टि । गुणाः—हिमः
रुचः, गुकः पित्तकफरक्तघ्नः, मधुरः, गुदरः, वयस्त्रि-
व्रणशोधनः, रोपण्य । भा. । See उदुम्बरः ।

यतिः । पुं । जगत्सिद्धये । वै. निघ. । जितेन्द्रिये । अम. । [कृत बाण्डां श. र. ।

यतु(तू)का । स्त्री । बालुकपत्रे । वे. उ. भा.

यत्नसाध्यः । वि. । यत्नेनारोग्याहं ।

यथेष्टचारी (इष्ट) । पुं । पचिणि । श. च. । वि. । स्वेच्छाचारिणि ।

यन्त्रम् । क्ली. । श्रव्यानामाहरणोपायभूतस्वस्तिकादी । तत्र एकीतरशतं । तदुक्तं—“हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं यथाह-
स्तादते यन्त्राणामप्रवृत्तिरिव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म-
णाम् ।” तानि च षट्प्रकाराणि—स्वस्तिक-सन्द-
श ताल माङ्गी शलाकोपयन्त्रमेवेति । तत्र च-
तुर्विंशतिः स्वस्तिकानि, द्वे सन्दश्यन्त्रे, द्वे एव ता-
लयन्त्रे, विंशतिमांसाः, अष्टाविंशतिः शलाकाः,
षड्विंशतिरुपयन्त्राणीति । यन्त्रकर्माणि चतुर्विंश-
तिः मिश्रतनपूरणादि । सु. सु. ७७. । एषां वि-
शेषः स्वस्तपद्यादि द्रष्टव्यः । औषधपाकपात्रविशे-
षः । तत्र साधारणतः षड्विधं, बालुकादीलाभेद-
नविद्याधरभूधरयन्त्राणीति । तेषां लक्षणं तत्तत्प-
र्याये सस्यम् । पारदवस्त्रनोपायविशेषः । तदुक्तं—
“यन्त्राणि पारदो यन्त्राण्यन्त्रादयन्त्रमिदं स्मृतम् ।”
वै. निघ. । [वाग्निपत्र. द्वि. च. ।

यन्त्रगृहम् । क्ली. । तेलनिषोडनयन्त्रगृहे ।

यन्त्रगोलः । पुं । कलायमेदे । मटे. । श. च. ।

यन्त्रणम् । क्ली. । यन्त्रे । रचणे । मी. ।

यन्त्रणवासः । क्ली. । यन्त्रादिबन्धनाद्यैः श्राटके ।
वाक्त्रिंशति वज्र वा वाटकुक्ष । वा. चि. ८७. च.
एकसंयच्छे च । “अथ यन्त्रणवाससा ।”

यन्त्रणा । स्त्री । पीड़ायां । व्याक. ।

यन्त्रापीडः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं
—“येन सुहृत्स्वरवेगाद् यन्त्रेणैवापीडयते गात्रम् ।
रक्तं पीतञ्च भवेत् यन्त्रापीडः स विशेषः ॥” भा.
स. १४. ।

यमः । पुं । इन्द्रियनिग्रहे । काकौ. उष्ट्रे. क.
ऊपचिणि । मी. । कीनाशे । त्रिका. ।

यमकम् । क्ली. । युगले । घृततेले । च. सु. १७. ।
वा. चि. ८७. ।

यमकबन्धः । पुं । यमलनामत्रणबन्धनभेदे ।
लक्षणम्—“बन्धते मण्डलाकारी यमलत्रणधो-
यः । बन्धं यमकनामानं भिषग्वी वर्णयन्ति तम् ॥”
सु. सु. १८७. । [त्रिका. ।

यमकीटः । पुं । भूक्रीटविशेषः । पूतयूरे ।

यमचिञ्चा । स्त्री । अलम्बचिञ्चायाम् । दांशु-
तेतुल । र. मा. संयहः, रसाध्याये ।

यमजः । वि. । युग्मजाते । यमक मृगानि । पुं ।
काकौ. मे. । दोषान्विते घोटके । “एकेनान्न-
हीनेन भिन्नेन च विशेषतः । यमजं वाजिनं वि-
द्यात्..... ॥” अ. द. १७. ।

यमद्ग्नः । पुं । ऋषिविशेषः । च. ।

यमदूतकः । पुं । काकौ. श. र. ।

यमदूतिका । स्त्री । तिलिङ्गीरुवे । अम. ।

यमद्रुमः । पुं । शाकालिरुवे । रा. नि. व. ८१. ।

यमप्रियः । पुं । वटरुवे । श. र. ।

यमरथः । पुं । महिषे । वै. निघ. ।

यमलम् । क्ली. । युष्मे । द्वि. च. ।

यमलच्छदः । पुं । काष्ठनारुवे । द्रुतु क-
क्षेत्रे गाह्य । रा. नि. व. १०. ।

यमलपत्रकः । पुं । अयलकहले । कीबि-
दारुवे । रा. नि. व. ८. ।

यमला (ली) । पुं । हिकामेदे । त्रिका. ।
लक्षणं—“चिरेण यमलैर्वैशैर्वा हिक सम्भवति ।
कम्पयन्ती शिरीषीव यमला तं गानिर्दिशत् ॥”
मा. नि. ।

यमवाहकः । पुं । महिषे । त्रिका. ।

यमवृक्षः । पुं । शाकालिरुवे । रा. नि. व. ८. ।

यमा(वा)निका (नी) । स्त्री । (Ligu-
sticum ajwan or Carum copticum.
Syn. Ammicopticum.) Ajava seeds.
खनामख्यातपण्डित्यै । य. ७. ३. । द्वि. व. म. अज-
वाइन । मं उवा । कं उंङ् । तं भीममी । ता.
अमन । सा चतुर्धा—यमानौवनयमानौपारसीक-
खोरासानौभेदेन । गुणाः—लेखनी (दृक्स्थधातु-
मलान् विशोषीमेखयत्) पाचनी कृष्या तीक्ष्णी-

या कटुका लघुः दीपनी तिक्ता पित्तघ्ना शूल-
लघ्ना वातघ्नी भोदरानाङ्गुल्युक्ती हृत्कनित्री च । भा.
पू. २. भ. । तच्चाकगुणाः—यवानीशाकमाप्रेयं दधं
वातकफं कटुतिक्तसुखं पित्तलं लघु शूलकरश्च ।
भा. पू. शा. व. । “यमानी कटुतिक्तोष्णा वातार्शः-
श्लेष्मनाशिनौ । श्लाघानक्तमिच्छार्द्रमर्दनी दीपनी
परा ॥” रा. नि. व. ६ । (Hyoseymus niger.)
Henbane. खोरासानौयमान्या । हिं वज्रहल ।
ते कुरासानौवसम् । गुणाः स्वपथ्ये न्यग्याः ।

यमानीहयम् । स्त्री । यमान्या वनयमान्या च ।
वै. निच. २. भ. अमिश्राच. चि. ।

यमिका । स्त्री । हिक्कामेद, या हिवारमायाति ।
यमानाशिका । मा. नि. ।

यमुना । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्ज-
लगुणाः—पित्तदाहवसनश्रमघ्नं स्वादु वातजननं
पाचनम् अग्निदीप्तिकरं हृत्विजनकं बलकरश्च ।
रा. नि. व. १४ ।

ययुः । पुं । घोटके । मे. ।

यवः (कः) । पुं । (Hordeum hexasti-
chum.) Barley. खनामख्यातशूकधान्यमर्दे ।
एव । हिं मं यव. युज । कं मंजु, जयवे । तं
गोधूमलु यवलेनेशुधान्यसु वालंबियम् । ता.
वाल्मिश्रिमु । गुणाः—“हृत्विः शीतो गुरुः स्वादुः
कषायो मधुरो यवः । तथो चाक्षौ कफघ्नश्च स्वात्
पित्तश्यासकासनुत् ॥” कषायो मधुरः सुशीतलः
प्रसृष्टजित् तिक्तः कफघ्नश्च, तथा अशक्तसुष्ठुः य
वः बलदः हृत्विः बहुबोध्यपुष्टिकरश्च । रा. नि. व.
१६ । वर्षद्वयोपरिस्थिता यवाः पुराणाः । तद्गुणाः
—“पुराणा नोरसा हृत्ता न तथा गुणकारिणः ।
नवा हृताः— ॥” भा. । इन्द्रयवे । वै. निच. २. भ.
अश्वे. चि. अग्निदीपनीवध्याम् । षट्कतखल्ले । अ-
श्वे । भा. ज्व. चि. । चतुर्थान्यमाने । ४ धान । षट्
सर्षपमाने । ७ मन्त्रिषा । श. च. । कालिङ्गे अष्टस
र्षपमिते माने । ८ मन्त्रिषा । “यवाष्टसर्षपेः ।”
प. म. १. ख. । [५. च. ।

यवकः । पुं । शूकधान्यविशेषे, यवे । च. म.

यवकरणकः । पुं । पर्वटके । क्लृप्तावड ।
वै. निच. ।

यवकलशः । पुं । इन्द्रयवे । वै. निच. ।

यवकाञ्चिकम् । स्त्री । यवसंहितकाञ्चिके ।
यवत्र कोञ्चि । See यवान्त्रम् । [श. र. ।

यवगण्डः । पुं । मुखवधे । तन्मन्त्रकोण्ड ।

यवगोधूमसम्भवम् । स्त्री । तन्मिश्रकाञ्चि-
के । वै. निच. । [कृ. शे । रा. नि. व. ५ ।

यवचिञ्चा (चा) । स्त्री । धीरिण्याम् । थि.

यवजः । पुं । यवचार । र. सा. । च. द. ग. ग. चि. ।
यमानीनुपे । रा. नि. व. ६ । गोधूमनुपे । वै. निच. ।

यवतिक्ता । स्त्री । श्वेतबुज्याम् । शङ्खिनी तवे-
ची इति लोके । (च. उ. तानः । गुणाः—तिक्तान्ना
हृन्ना दीपनी तमिक्कलविषासदीपघ्नी रेषनी च ।
रा. नि. व. २ । तण्डुलीयशके । शशाङ्गुल्याम् । मा-
रिषे । रा. नि. व. २२ ।

यवनः । पुं । सिङ्गके । निनाइम । रा. नि. व.
१२ । गोधूमे । रा. नि. व. १६ । गर्जरे । रा. नि. व. ७ ।

यवनकः । पुं । गोधूमः । वै. निच. ।

यवनहिटः । पुं । गुग्गुली । शुशुभन । रा.
नि. व. १२ ।

यवनप्रियम् । स्त्री । मरिचि । छ. च. ।

यवनभोजनः । पुं, स्त्री । मरिचि । वि. क. क.
प्रद. चि. । “यवनभोजनधान्यगतावरी ।”

यवनालः । पुं । यावनालवृक्षे । कांजकनाइ ।
प. म. । देवधान्यं । द्रवधानं । छ. च. । यावनाल-
मान्यं । जनाइ । रा. नि. व. १६ । यवदर्श ।

यवनालजः । पुं । यवचार । छ. च. ।

यवनी । स्त्री । यमान्या । मे. ।

यवनेष्टम् । स्त्री । गृध्रने । शङ्खिनी । रा. नि. व.
७ । मरिचि । रा. नि. व. ६ । सीसके । गौरी । रा.
नि. व. १२ । तालीशपत्रे । वै. निच. । पुं । रक्तर-
सोने । राजपलाण्डो । पलाण्डो । रा. नि. व. ७ ।
निम्बवृक्षे । निम्ब ग्राहि । रा. नि. व. ८ ।

यवनेष्टा । स्त्री । खर्जूरीवृक्षे । रा. नि. व. ११ ।
नखरन्त्र्याम् । मन्त्रेष्टो । वै. निच. ।

यवपटोलः । पुं । ज्वरे कषायमर्दे । गतपटो-
ल । गुणाः—लघ्नादाहहरः पित्तज्वरघ्नोऽयं क-
षायः समनागयवपटोलपचकतः । च. द. पि. ज्व.
चि. । “पटोलयवनिःकाषो मधुना मधुरीकृतः ।”

यवपल्लः । पुं । यवपल्लालि । यवशा इति स्त्री ।
कै । यत्वेन पोत्राणि । सु.चि.६५. ।

यवप्रख्या । स्त्री । क्षुद्ररोगमेदो । यवांकात्र
पिड्कादिभ्यः । लघुर्ण—“यवाकारा सुकठिना
यथिता मांसमंखला । पिड्का श्लेष्मवाताभ्यां यव-
प्रख्यति सीध्यते ॥” सु.नि.१२५. ।

यवफलः (ला) । पुं, स्त्री (ला) । वंशे । रा.
नि.व.७ । भा.स.४भ.रेवतीयह.चि. । पल्लान्ही ।
इन्द्रयवे । वै.निघ. । मन्त्रवे । श.च. । कुटजवे ।
रा.नि.व.६ । स्त्री । वंशवीजि । जटामांस्त्री । मी. ।

यवफलाङ्गुरः । पुं । वंशाङ्गुरे । दौलेश्वर (कै-
ङ्गु) । रा.नि.व.७ ।

यवभस्म । स्त्री । यवचारि । यत्वेन स्फात । च.
द.सि.यी.परीच.वि. । “क्षणाविहङ्गयवभस्म ।”

यवभोव्यम् । स्त्री । यवाङ्गुरे । नकुल.११५. ।

यवमण्डः । पुं । यवकृतमण्डः । वाद्यमण्ड इ-
त्युच्यते । यत्वेन मण्डः । गुणाः—“वाद्यमण्डो
यवमण्डोर्निभिः परिकीर्तितः । वाद्यमण्डो लघु-
योहो गन्धानाह्वितोपयुजः । मन्त्रवेऽपि पथ्याऽयं
पटोलमगधालितः ॥” वै.निघ. ।

यवमयम् । स्त्री । यवकृतमये । यत्वेन मयः ।
गुणाः—गृह विष्टम्भादायकम् । रा.नि.व.१४ ।

यवयवागुका । स्त्री । यवकृतयवाग्वाम् । य-
त्वेन याङ् । प.सु. । [त्वेन याङ्] । प.सु. ।

यवयवागूः । स्त्री । यवसिद्धयवाग्वाम् । य-
त्वेन याङ् । प.सु. ।

यवलकः । पुं । पवित्रशिपि । अयं मधुरलघु
श्रीतकपायः । सु.सू.४६५. ।

यवलासः । पुं । यवचारि । श.र. ।

यववर्णभिः । पुं । सविषमष्टकजातीयकीटः ।
तद्वत् दंशकण्डूः पीतफेणगमयः । सु.कल्प.८५. ।

यवविकृतिः । स्त्री । प्रमेहहृते यवकृतापुपा-
दौ । यत्वेन पिठो, पूणि आदि । वा.चि.१२५. ।

यवग्रन्थः । पुं । यवग्रन्थः । यत्वेन ग्रन्थः ।
गुणाः—“यवानां शक्तवो कला लेखना वज्रदी-
पनाः । बाललाः कफरोगघ्ना वातवर्चोऽनुलीम-
नाः ॥” राज.२५. ।

यवशर्करा । स्त्री । सिद्धयवकृतशर्करायाम् ।

गानां, भिरशोखा । गुणाः—पित्तघ्नतृणाक्षी
तृणा रचनी विदाहमूर्च्छासाक्षिणी च । च. ।

यवशकः । पुं, स्त्री । चिल्लीशके, गौरवाल्-
के । “प्रायशो यवमध्ये ख्यायवशकमतः स्मृतम् ।”
भा.पू.१भ.शा.व. । गुणाः—मधुरः रुचः विष्टो
श्रीतवीर्यो मलमेदनयः । च.सू.२७५. ।

यवशूकः । पुं । यवचारि । त्रिका. । सि.यी.
परीच.चि. । “यवशूकविमिश्रितानि ।” च.द.
हिकाशास.चि. । ह्यागुयहणीदीपमीहानाह-
लयहान् । कामं कफजमशंसि यवशूको व्यपीड-
ति ॥” राज.२५. ।

यवशूकजः । पुं । यवचारि । रा.नि.व.६ ।

यवश्वेता । स्त्री । यवशर्करायाम् । यत्वेन श्वे-
तः । वै.निघ. । [११५. ।

यवमम् । स्त्री । तृणे । घासी । च.स. । नकुल.

यवसाह्वः । पुं । यमानीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

यवसाह्वया । स्त्री । यमायाम् । भा.पू. । पा-
रसीकयमायाम् । वै.निघ. ।

यवसुरम् (रा) । स्त्री । यवमये । गुणाः
—“सुरा समष्टा कवीणा यवानां वातपिपला ।
गर्भी ओर्यति विष्टम्भा..... ॥” च.सू.२७५. ।

यवसोवीरम् । स्त्री । यवकाक्षिके । वै.निघ. ।

यवचारः । पुं । यवभक्षजचारि । यवफात ।
हिं यवचारः, साजी, सोरा । तं यवाचारम् । गु-
णाः—कटूणाः कफवातोदरघ्नः आमशूलामरीवि-
पन्नः मरयः । रा.नि.व.६ । “यव-... लघुः खि-
न्धः सुमर्षो वज्रदीपनः । नि-... शूलवाताम्लै-
श्चयामगलामयान् । पाण्डुरोग्यहृणीगुणानाहलीह-
ृदामयान् ।” भा. ।

यवचोदः । पुं । यवचूर्णे । मद्रता । छ.च. ।

यवागूः । स्त्री । उचिताप्रचर्गुयवतगुलचूर्णक-
तपङ्गुणवारिपक्तायां बहुसिक्थायाम् उचिण्यायां ।
याङ्, पठला, डाङ् । तत्र द्रवसिक्थसमन्वितं
यवागुलम् । “यवागुर्वहसिक्था स्यात् ।” सा जि-
घा मण्डपेयाविलेपीभेदान् । तत्र सिक्थशरद्विती
मण्डः, ससिक्था पेया, विरलद्रवा च दिलेपीति ।
तदुक्तं—“यवागुसुचिताङ्गुलमुभयङ्गुलं वदेत् ।
सिक्थकैरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्वितः ।

यवागूर्भसिकृषा स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥ काथ-
सिहयवावा काथद्रव्यस्यान्नसिर्वाणः, वारिणः
प्रस्थः, पादावशेषो याद्यः । "काथद्रव्यान्नलिं क्षुण्णं
श्रावयित्वा जलं ततः । पादावशेषे तेनाथ यवा-
न्याद्युपकल्पयेत् । यूषांश्च रसकोशैश्च कल्पेनानेन
साधयेत् ॥" प.प्र.१ख. । "यवागुः षड्गुणे तीये
सिद्धा स्यात् कसरा घना । तण्डुलैर्मद्भमावैश्च ति-
लेर्वा साधिता हि सा । यवागूर्पाहिणी बल्या तं
पेषी वातनाशिनी ॥" प.प्र.१ख. । गुणाः—“य-
वागूर्जरतणाघ्नी लघ्नी बलिविशोधनी । अतिसारि-
ज्वरे दाहि हिता वज्रप्रदीपनी ॥” राज.१प. ।
“यवागुः षड्गुणे तीये संलिद्धा विरलद्रवा । यवा-
गूर्पाहिणी तणाज्वरघ्नी बलिविशोधनी । पित्तश्लेष्म-
ज्वरे दंशा मध्याह्ने सा प्रकौर्तिता । वातज्वरेऽपराह्णे
सा गोधूमजलनिश्चिता ॥” द्रव्यगुणः । यवागूर्म-
दाथयादी निषिद्धा—“मदास्थे मदानिधे यौष्मे
पित्तकफाधिके । ऊर्ध्वे रक्तपिप्पे च यवागूर्हिता
ज्वरे ॥” च.द.ज्व.चि. ।

यवाग्रम् । क्ली. यवतुल्ये । यद्वत् तृष, अ-
ग्रा । वै.निघ.२भ.पाण्डुचि.पथकोलघृते ।

यवाग्रजः । पुं । यवचारः । यवशर्करा वा (मो-
दा । च.द.ष.च.चि. । यमानोद्यपे । रा.नि.व.६ ।
कौ. काष्ठिके । वै.निघ. ।

यवान(क)म् । क्ली.पुं । यमान्याम् । वै.निघ. ।

यवानिका (नी) । स्त्री । यमानोद्यपे । रा.
नि.व.६ । यमान्यां । भा.पू.१भ. । पारसीकयमा-
न्याम् । वै.निघ. ।

यवानीकः । पुं । यमानोभेदे । वा.चि.६अ. ।

यवानीशकम् । क्ली. यमानोदले । यमा-
नेत्र शकः । हिं जवाइन । [वै.निघ. ।

यवाक्षम् । क्ली. यवकृतभक्त । यद्वत् भात ।

यवापत्यम् । क्ली. यवचारः । रा.नि.व.६ ।

यवास्त्रम् । क्ली. यवकाष्ठिके । यद्वत् काष्ठि ।
गुणाः—“जातं यवास्त्रं कटुकं विपाके वातापहं
श्लेष्महरं सरक्तं । पित्तप्रकोपं कुर्वते समेदि विद्रु-
षणं पित्तगदाष्टशोष ॥” अचि.११अ. ।

यवास्त्रजम् । क्ली. यवास्त्र, सौवीरकाष्ठिके ।
रा.नि.व.१५ ।

यवासः (कः) । पुं । (Alhagi manro-
rum, Syn. Hedysaram Alhagi)
The camel's thorn. यासक्षुपे । दूरीनडा ।
ते पिन्नरेगट्टुलमोहि । रा.नि.व.४ । सि.यो.
पितातिसारचि.कलिङ्गादौ । च.द.पि.श्लेष्मज्व.चि.
कण्टकाद्यादिः । च.द.ज्व.चि.वासायघृते ।

यावासशर्करा । स्त्री । यवासकृतशर्करायाम् ।
तवराज, स्याना, सीरखला इति लोके । गुणाः—
अतिसधुरापित्तघ्नी शसघ्नी तणाघ्नी तप्या सरा
सूक्ष्मादाहभसघ्नी च । रा.नि.व.१४ । सधुरक-
षाया तित्तागुरसा श्लेष्महरी सरा जेत । सु.सू.
४५अ.इतुव. । [दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

यावासा । स्त्री । गुष्ठासिनीतणे । रा.नि.व.८ ।

यावाहः । पुं । यवचारः । सु.चि.२०अ.चलस.
चि. । यमान्याम् । स्त्री (हा) । दुरालभायाम्
वै.निघ.२भ.उन्मा.चि. । यमान्याम् । यवचारः ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.१५ ।

यवोत्थम् । क्ली. काष्ठिके । सौवीरकाष्ठिके ।

यवोद्भवः । पुं । यवचारः । रा.नि.व.६ ।

यवोद्भूता । स्त्री । यवशर्करायाम् । वै.निघ. ।

यव्यम् । क्ली. यवसंज्ञे । रा.नि.व.९ ।

यशदम् । क्ली. (Zinkum.) Zink. चातु-
विशेषः । मृत्तु । यशदं वज्रमदृशं रीतिहृत्य तन्म-
तं । गुणाः—“यशदं तुवरं तित्कं शीतलं कफपि-
तहृत् । चक्षुष्यं परमं मृदान् पाण्डुं श्वासश्च नाश-
येत् ॥” भा.पू.१भ.धा.व. ।

यशस्करा । स्त्री । हृष्टजीवलीलतायाम् । रा.
नि.व.९ । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।

यशस्या । स्त्री । चङ्गो । शक्ति उषधि । रा.
नि.व.५ । जीवलीलतायाम् । रा.नि.व.९ ।

यशस्विनी । स्त्री । यवतिलालतायां । मृदा-
न्यातिप्रतीकतायां । रा.नि.व.९ । वनकापांस्यां ।
श.र. ।

यशोदः । पुं । पारदः । रा.नि.व.१२ ।

यष्टिः । पुं, स्त्री । भाग्यां । दानवशोते । रा.
नि.व.६ । वै.निघ.सधुरज्व.चि.सधुकादिः । यष्टि-
सधुके । मं. ।

यष्टि(ष्टी)कः । पुं. क्ली । यष्टिमधुनि । रा. नि.व.६ । च.सू.४५. । टिड्मि । तिडित्त्र भाषी । श.र. । स्त्री । भ.ग्यां । वाननशणि । प.सु. । मन्निठायाम् । सि.यो.षट्करञ्जतैले । यष्टिमधुनि । श.र. । [करणीपाये । सु.सू.४५५. ।

यष्टिकाभ्रामणम् । क्ली । जलस्य श्रौतली-

यष्टि(ष्टी)पुष्पः । पुं । पुत्रज्ञीवहवे । भा. ।

यष्टि(ष्टी)मधु (कम्) । क्ली । (Glycyrrhiza glabra.) खनामख्यातमधुरकाष्ठे । यष्टिमधु । हला. । हिं जटीमधु । सुलहटी । तें मिष्टमूलविशेषम् । जलजस्थलजमेदेन हिधा । “भानुपं स्थलजचैव प्रत्येकं द्विविधं व्युत्तम् ।” च.सू.१५. । गुणाः—मधुरं किञ्चित्तप्तं चक्षुष्यं शीतलं पित्तघ्नं शोषलपात्रणापहम् । रा.नि.व.६ । सुश्रुतेऽस्य मूलस्य प्राशस्यं, किन्तु विदेचनं प्रति फलमेव प्रशस्यम् । च.सू.१५.टी. । सिग्धं शिथिलकारकञ्च । केचित् ।

यष्टिमधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । अम. ।

यष्टिलता । स्त्री । भमरारिपुष्पहवे । भमरमारीति मालवदेशे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० ।

यष्टी । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.सु. । रा.नि.व.६ । रस.र.क्षनरी.चि. । वा.सू.१५५.सारिवादिः । “यष्टी परुषकं हनि ।” च.द.त्व.चि.शिरिलिपे । “यष्टीवदरकाञ्जिकम् ।” मेघ.हृदयखदिरवटी. ।

यष्टीकर्णः । पुं । तन्नामककर्णबन्धमाकृतौ । “तदाकारः यथितमांसकाव्यशिराततः मूष्णपालि-यः ।” सु.सू.१६५. ।

यष्ट्याहम् । क्ली । यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । वा.सू.हरिद्रादिव. । सि.यो.र.पि.चि.मुक्तादि । अपस्या.वि.कुषाण्डकष्टे ।

यक्षकर्मः । पुं । कर्पूरादिकतगन्धानुलेपने । स च समभागकर्पूरायुक्षकक्षूरीककोलात्मकः । “कर्पूरायुक्षकक्षूरीककोलेर्यक्षधूपकः । चन्दनायुक्षकुरङ्गनामिकाचन्दचन्दनसमांशसम्भूतम् । त्रयधूप-जनपरैकगोचरं यक्षकर्ममिमं प्रचक्षते ॥” रा. नि.व.२२ ।

यक्षग्रहः । पुं । यक्षीन्मादे । रा.नि.व.४५ ।

यक्षतरुः । पुं । वटहवे । रा.नि.व.११ ।

यक्षधूपः । पुं । सर्जरसे । धूना । प.सू. । रा. नि.व.१२ । सर्जतरौ । सरलनिर्यासि । तार्पि-नेङ्ग । छे.च. । यक्षकर्मि । रा.नि.व.२२ ।

यक्षरसः । पुं । पुष्पमये । त्रिका. ।

यक्ष(क्षा)वासः । पुं । वटहवे । मद.व.५ । रा.नि.व.११ । [श.मा. ।

यक्षामलकम् । क्ली । पिच्छीखर्जूरकफले ।

यक्षोदुम्बरकम् । क्ली । अश्वत्थफले । त्रिका. ।

यक्षीन्मादः । पुं । यक्षावेशकृते उन्मादविशेषे । लक्षणं—“तास्याः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गभीरी द्रुतगतिरल्पवाक् सौमिः । तेजस्यो वदति च किं ददासि कथौ ॥” भा. ।

यक्षघ्नो । स्त्री । द्राक्षामधु । श.मा. ।

यक्ष्मा (यन) । पुं । यक्षीकरीमे । यक्ष्माद्विशेषः । यक्ष्यते पूज्यत इति । यक्ष्मादानं—“वेग्नोधात् य-याक्षैव साहस्राक्षिषमभ्यात् । विदीप्तो जायते यक्षा गदो ह्येतुचतुष्टयात् ॥” तन्निबन्धः—“वै-द्यो व्याधिमता यक्षात् व्याधिर्यत्रैव यक्ष्यते ।” भा. । See राजयक्ष. ।

याचनकः । पुं । रत्नैरखण्डवे । रा.नि.व.८ ।

याजः । पुं । अग्ने । त्रिकत धूनाग्र । छे.च. ।

याज(ज्ञ)कः । पुं । पलाशहवे । रा.नि.व. १० । कुशलण्ये । कुश । श.र. । रत्नखदिरहवे । रा.नि.व.८ । अश्वघ्नवे । रा.नि.व.११ ।

याजुषः । पुं । तत्तिरपविणि । वै.निघ. ।

यातना । स्त्री । अतितीव्रवेदनायाम् । अम. ।

यातयामः । पुं । हृदं । रा.नि.व.१८ । वि. जीणं । अम. । उज्ज्वले । मे ।

यातुकः । पुं । पत्रशाकविशेषे । गुणाः—पी-लुपर्णीवत् । च.सू.२७५. । स्त्री (का) । मयूरशि-खायाम् । वै.निघ. ।

यातुघ्नः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

यादः । क्ली । जलजली । अम. ।

यादनिवासः । पुं । जले । छे.च. ।

यानम् । क्ली । गमने । हस्तादिभिर्ममये । गु-णाः—“हृत्पथरघदीलाद्येभ्यसं वातकोपनं स्थि-

नीकरणमङ्गानां बल्यं बह्विविधैर्नमः॥ राज.१५.

यापनवस्तिः । पुं । निरुद्धवस्तिभेदे । “सौ-
द्राज्यसौरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् । इवुषासे-
न्ववासांशो वस्तिः स्यादयापनः परः ॥” भा. ।

याप्यः । वि. दुःखसाध्यै । तद्वत्त्वम्—“याप-
नीयन्तु ते विद्यात् क्रिया धारयते हि यम् । क्रि-
यायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥” भा. ।
याप्यत्वसाध्यत्वञ्च हिंसा प्रकृतित उपेक्षयास्यति ।
“याप्याः केचित् प्रकृत्यैव केचिदाप्या उपेक्षवाः ॥”
सारचन्द्रिका ।

यामघोषः । पुं । कुकुटे । श.भा. । स्त्री (वा) ।
घटिकायन्त्रे । पड़ि । त्रिका. ।

यामनादी (इण्) । पुं । कुकुटे । वै.निघ. ।

यामिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

यामिनीचरः । पुं । गुग्गुली । पेशके । वै.
निघ. । [श.र.]

यामिनीपतिः । पुं । कर्पूरे । मे. । चन्द्रे ।

यामुन(नय)म् । स्त्री । सीतोऽध्वने । उवा. ।
सीवोराजने । रा.नि.व.११ ।

यामुनेष्टकम् । स्त्री । शीषधातौ । जटा. ।

याम्यम् । स्त्री । चन्द्रे । मे. । वै.निघ.चयरी.
चि.चन्दनादितैले ।

याम्यज्वरः । पुं । प्रवृद्धहीनमध्यवातादिजनि-
तसन्निपातज्वरे । लक्ष्यं—“हृदयं दहते चास्य
यक्तुल्लोहान्त्वफल्गुसाः । पथ्यन्तेऽत्यधंमूर्धाधः पूय-
शीर्षतनिर्गमः । शीर्षदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतदि-
श्रवणः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नास्वा प्र-
कीर्तितः ॥” भा.म.१भ. । [निघ.]

याम्यदिग्भवा । स्त्री । तमालपत्रायां । वै.

याम्यद्रुमः । पुं । शाकालिह्वे । वै.निघ. ।

याम्योद्भूतः । पुं । कीडणे प्रसिद्धे श्रीतालव-
त्से । रा.नि.व.२ । [वै.निघ.]

यावः । पुं । अलक्तके । अम. । लाक्षायाम् ।

यावकः । पुं । कुलत्वे । प.सु. । यवाग्रा ।
यवव्र पाडे । छि.च. । च.चि.१भ. । माषि । माव-
कलाश्र. । अम. । बीरीधान्यद्वये । माषाकारपत्रे
काश्रीरेषु तुलसीति प्याते । सुभूतिः । अलक्तके ।

श.र. । यवाग्रे । शिख्ये । छि.च. । गुणाः—
“यावकोऽतिगुहः स्वादुरीक्षः खिग्धः प्रकीर्तितः ।
गुह्यज्वरप्रतिश्यायकण्डूकासमेहहा ॥” वै.निघ. ।

यावनः (कल्कः) । पुं । शिलारसे । अम. ।

यावनकः । पुं । रत्नैरुल्लेखे । वै.निघ. ।

यावनालः । पुं । (Zea mays.) स्वनाम-
कशिखीधान्ये । कालं अनार. अनार. ऊर्ध्वरा ।
हिं मुद्रा. मक्का । तं मक्का जीरन्तु । वस्. मक्का,
उट, वज्रा । ता. मक्काशोलम् । गुणाः—अस्य श-
रसूलम् ईषन्मधुरं कथं शीते पित्तघ्नं दन्ताहरं
पथ्यां दीर्घ्वेक्ष्यकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

यावनालनिभः (भा) । पुं । यावनाले ।
रा.नि.व.८ ।

यावनालरसजगुडः । पुं । तद्रसजातगु-
डे । अनारतर उड । गुणाः—चारः कटुः सुम-
धुरः कफघ्नतप्तः पित्तलः नित्यसिधनेन कण्डूकुष्ठ-
जननः रक्तदाहघ्नश्च । वै.निघ. ।

यावनालशरः । पुं । यावनालस्य शरे । अ-
नारतर शर । हिं जीरुल्ली । गुणाः—ईषन्मधु-
रः कथं शीतलः पित्तदन्ताहरः पथ्यामवलप्रद-
श्च । रा.नि.व.१६ ।

यावनाली(शर्करा) । स्त्री । यावनालगुड-
कतशर्करायां । अनारतर जिनि. गुणाः—गील्या
उवा तिका चतिपिक्खिला वातघ्नी सारका कथं
दाहपित्तासदा च । रा.नि.व.१४ ।

यावनी । स्त्री । करडशालिनामिहो । रा.नि.
व.१४ । रसालिहो । वै.निघ. ।

यावशूकः (जः) । पुं । यवचारे । च.द.सि.
यो.कास.चि.कुलत्वायघृते । “दाडिमगुडयावशू-
कानाम् ॥” (लवङ्गादिचूर्णे) ।

याविः (वी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।
(वी) यवतिकावतायां । रा.नि.व.१ । [सु.]

याविकः । पुं । यवनाले । कालं अनार. प.

याव्यः । पुं । यवचारे । वै.निघ. ।

यासः (कः) । पुं । रक्तद्रुमालभायां । गुणाः—
मधुर. तिक्तः शीतः पित्तदाहघ्नः बल्यः दन्ताक-
फघ्नेर्द्विप्रश्च । रा.नि.व.४ । सि.यो.ज्व.चि.अष्ट-

जावन्ति । “अथं यासथ कारवी ।” च.द.पभि
यासन्व.वि. । “यासभार्गीपुनर्नवाः ।” निघ. ।

यासशर्करा । स्त्री । यवासशर्करायाम् । वै.

यासा । स्त्री । मदनशलाकापक्षिणि । श.मा. ।
सि.यो.काम.वि. । “सूवातिका निशा यासा ।”

युक्तरथः । पुं । निरुद्धवन्तिभेदे । ‘एरण्डमूल
निकायो मयुतेलं ससैश्वरं । एष युक्तरथो वक्तिः
सवचापिप्यलोफलः ॥” भा. ।

युक्तरसा । स्त्री । गन्धरास्त्रायां । सामान्यरास्त्रा-
यां । रा.नि.व.६ । कौटा चामरुलौ इति भाषा ।
अम.भ. ।

युक्तश्रेयसी । स्त्री । गन्धरास्त्रायां । रा.नि.व.६ ।

युक्ता । स्त्री । रास्त्रायां । वा.म.१३अ.रीप्रादः ।
वचभेदे । एलानीति लोके । र.मा. ।

युक्तिव्यपाश्रयः । त्रि. या चेष्टा प्रत्यलं फ-
लति तदीषधवाचके, संशोधनसंश्रमनौषधवाचके
च । च.वि.८अ. ।

युगम् । क्ली. ऋडौ । भिपजे । हस्तचतुष्टये ।
मै. । “न युगमात्रदक् ।” च.मृ.८अ. ।

युगच्छदः । पुं । आपटा इति ख्याते ऋचे ।
वै.निघ.उन्मा.वि. ।

युगन्धरः । पुं । यावनालि । क्षमात्र । वै.निघ.

युगन्धरभक्तम् । क्ली. पुं । यावनालभक्ते । गु-
णाः—“अपसाधितभक्तौ युगन्धराणां भक्तश्च घनी
विशदमधुरश्च । कफे त्रिदीपशमने च कथ्यते का-
से च आसात्मकएव स स्मृतः ॥” अत्रि.२१अ. ।

युगन्धरान्धम् । क्ली. यावनालकृतकाष्ठिक-
विशेषे । गुणाः—“युगन्धरान्धं कफवातहृत् श-
लामयानां जरणप्रकटं । तीक्ष्णं तथात्रं श्मदीष-
हृत् मेढ्रांशोः रक्तहितं मतश्च ॥” अत्रि.११अ. ।

युगप(पा)त्रः (कः) । पुं । रक्तकाञ्चनहवे ।
प.सु. । अम. । अश्मलके । लोधि । वै.निघ. ।

युगपत्रिका । स्त्री । शिशपाहवे । सर्पपत्रहे ।
त्रिका. ।

युगपात्रिका । स्त्री । शिशपाहवे । त्रिका. ।

युगभृङ्गराजः । पुं । भृङ्गराजं केशराजं च ।
संशयः ।

युगलाक्षः । बर्बरकहवे । वादनां गच्छ । रा.
नि.व.८ ।

युगाक्षिगन्धा । स्त्री । वृद्धदारलतायाम् ।
वौजठाङ्क । प.सु. । निघ. ।

युग्वला । स्त्री । सुगन्धणे, रोहिषहवे । वै.

युग्मम् । क्ली. युगलि । [छ. म.द.व.६ ।

युग्मकण्टका । स्त्री । वदरीहवे । कूल ग-

युग्मपत्रः (कः) । पुं । रक्तकाञ्चनहवे । र.
मा. । भूर्जहवे । सप्तपर्णहवे । वै.निघ. ।

युग्मपत्रिका । स्त्री । शिशपाहवे । श.र. ।

युग्मपर्णः । पुं । रक्तकाञ्चनहवे । रा.नि.व.
१० । सप्तपर्णहवे । रा.नि.व.१२ । स्त्री (र्णा) ।
वृश्चिकालीक्षुपे । श.चि. ।

युग्मफला । स्त्री । इन्द्रीवरालतायाम् । रा.
नि.व.२ । वृश्चिकालीलतायां । विह्वलि गच्छ ।
रा.नि.व.६ । प.सु. ।

युग्मफलिनी । स्त्री । दुग्धिकायां । शिक्रे ।

युग्माञ्जनम् । क्ली. अञ्जनद्वये । एकं स्त्रीतो-
ऽञ्जनम् अपरं सौवीरमिति । अकण्ठः । वा.सु.१३
अ.प्रियङ्गादिव. । वै.निघ. ।

युग्या । स्त्री । ऋडौ । शक्ति । ऋडौ । युक्ति ।

युजौ । पुं वि. । अश्विनीकुमारी । त्रिका. ।

युञ्जातकः । पुं । वृक्षविशेषे । गुणाः—“बल्यः
श्रौतो गुरुः स्निग्धसर्पणो हृन्हाकाः । वातपित्त-
हरः स्वादुः हृद्यो युञ्जातकः परः । च.सु.१७अ. ।

युहसारः । पुं । अश्वे । श.च. ।

युविष्ठिरराजः । पुं । कण्डपक्षिणि । कौट-
पाशौ । त्रिका. ।

युयुः । पुं । घोटके । हला. ।

युयुक्पुत्रः । पुं । क्षुद्रव्याघ्रे । श.च. ।

युवगण्डः । पुं । पोगण्डे । त्रिका. । यूनी ग-
ण्डस्थवणे । वश्मस्फौडौ । श.र. ।

युवती । स्त्री । टटार्त्तवायां स्त्रियि । रा.नि.व.
१८ । प्रियङ्गौ । च.चि.१अ.ब्राह्मरसायने । स्वर्ण-
यूथिकायाम् । वै.निघ. । हरिद्रायां । श.च. ।

युवतीष्टा । स्त्री । स्वर्णयुधिकायाम् । रा.नि. व.१० । [वयस्ते । युता । रा.नि.व.१८ ।

युवा न) । पुं । षोडशशरभ्य पञ्चाशत्स्थल-
युवानपिङ्गका । स्त्री । यौवनकृतसुखत्रये ।
यशः, कण्ठा । भेष. चद्ररी. चि. ।

युवावस्थः । पुं । यूनि । रा.नि.व.१८ । [च. ।

यू । स्त्री । मुद्रादिद्विदलधान्यकृतयूषे । यूष । छे.
यूक्तः । पुं । वकठवे । प.सु. । भक्तुणे । जटा ।
भा (जा) । कृष्णोद्वरे । यमान्यां । वै.निच. ।

यूकाण्डः । पुं । लिखायां । लिथि । वै.निच. ।

यूकारी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । त्रिगुणाश्र-
तिग्रा । वै.निच. । [छ. रा.नि.व.६ ।

यूकावासः । पुं । शाखीटवले । शा. ७३ । गा-

यूथपः । पुं । सुनिषण्णकाके । वै.निच. ।

यूथा । स्त्री । पाठायां । आकुनादि । वै.निच. ।

यूथिका । स्त्री । (Jasminum auricu-
larum.) खनामख्यातपुष्पचपे । कुड्मे हि यूथी,
स्वर्णयूथी । मं पांडुरोज्ज्वलं कं विलियमोले । यू-
थिका इतस्वर्णमेदेन द्विधा । गुणाः—यूथिकायु-
गलं स्वादु शीतलं शर्कराघ्नं पित्ताहृत्पाच-
नं लब्धोपद्रव । “सितपीतनीलमेव कनाश्याः कुमु-
मेन यूथिकाः कथिताः । तिलहिसपित्तकफामय-
व्वरज्जाः त्रणादिदोषहराः । इति साधारणगु-
णाः । सर्वासां यूथिकानाम् रसवीर्यादिसाम्यता,
स्वर्णयूथिकायाम् सुखपता सुगन्धता च विशेषतो
वर्तते । रा.नि.व.१० । “यूथीयुगं हिमं तिलं क-
टुपाकरसं लघु । सधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफ-
वातलम् । त्रणासुखदन्ताक्षिशिरीगीगविषाप-
हम् ॥” भा. । पाठायां । आकुनादि । रा.नि.व.
६ । चम्पानके । मं. ।

यथिकापत्रः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निच. ।

यूथी । स्त्री । यूथिकायां । श.र. । यत्नयूथिका-
याम् । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निच. ।

यूपः (कः) । पुं । मण्डवे । मद्र.व. ।

यूपदुः (मः) । पुं । खदिरवले । त्रिका. ।
रत्नखदिर । रा.नि.व.८ ।

यूपलक्ष्यः । पुं । पलिषि । श.भा. ।

यूषः । पुं, स्त्री । मुद्रादिरसे । डाल, कलाग्रा-
दिना (शाल) । “भृष्टमुद्रदलानाम् पलैकेन विपा-
चितः । पूतापनीतविदलः तनुर्गूषः कृताकृतः ।
वयस्यैः पलं द्रव्यं शब्दयन्ति जलादौके । भेषज-
स्यातिवाहल्यात्कदाचिदुचितमवेत् । पेया मन्त्रा-
दियोगेषु भेषजं यत्र कीर्तितम् । तत्रथैव प्रयोज-
न्यमरुचिर्न भवेत् यथा ॥” तीक्ष्णानन्दोद्गतनखा-
त् । चतुर्भागांश्च साधितनिषीहितवैदलादिसम्भूत-
वारि यूष उच्यते । “वैदलान् वितुषान् भृष्टान्
चतुर्भागांश्च साधितान् । निषीष्ट तीक्ष्मतेषां सं-
स्कृतं यूष उच्यते ॥” प.सु. । “...यूषः किञ्चिद्वनः
स्रुतः ।” गुणाः—“यूषो बल्यः स्रुतः कषयाः ल-
घुपाकः कफापहः ।” प.प्र.रख. । विदलादिरस्य-
नद्रवे । “रत्ननद्रवो यूष ।” इति । सा.कौ. । मा-
सरसे । यूषो बहुविधः वैदलादीनां वैचित्र्यात् ।
विशेषाः स्वस्वपर्याये खग्याः । पुं । त्रिदोष-
घ्ने । श.र. ।

योकम् । स्त्री । यूकावदे । सि.यो.कमि.चि. ।

योगः । पुं । शीघ्रपे । द्रव्ये । उपाधि । त्रिका. ।
येन वाक्यं युज्यते स योगः । सु.उ.६१७. । “य-
दौषधनु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते । तन्नामेव स
योगो हि कथ्यतेऽयं विनिश्चयः ॥” प.प्र.रख. ।
वपुस्त्वर्थे । मं. । [विशेषे श्रीहर्षसूत्रिकृते ।

योगचिन्तामणिः । पुं । चिकित्सासंग्रह-

योगजम् । स्त्री । अशुद्धि । काष्ठाशुद्धि ।
भा. । [विशेषे विमलभट्टकृते ।

योगतरङ्गिनी । स्त्री । वैद्यकचिकित्सासंग्रह-

योगनाविकः । पुं । मन्त्रविशेषे । हारा. ।

योगरङ्गः । पुं । नागरङ्गवले । रा.नि.व.११ ।

योगरत्नाकरः । पुं । चिकित्सायन्यविशेषे ।

योगराजगुग्गुलुः । पुं । ऊरुलम्बाधिकारे,
भामवाते च शीघ्रघम् । पाठः—“चित्रकं पिप्प-
लीमूलं यमानीं कारवीलया । विडङ्गान्यजम्बोदाश्च
जीरकं सुरदारु च । चञ्चले सैन्धवं राखं तथा
गोक्षुरधाम्बकं । चिकलां मुक्तकं व्योषं लघुशीरं
यषाजकं । तालीशपत्रं पत्रच यक्ष्णधूर्णानि कारये-
त् । यावत्स्वतानि चूर्णानि तावन्मात्रम् गुग्गुलुम् ॥

समर्थ सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । त-
तो मावां प्रयुञ्जीत यद्येष्टाहारवानपि । योगराज-
इति ख्यातः ॥” छिन्नामूल, पिपुलमूल,
वगान, कृष्णजीरा, विडङ्ग, वनवगान, जीरा,
देवदारु, छे, एलाहेट, मैकव, कुड़, रास्ना,
गोकुर, धनिशा, आमला, हरीतकी, बहेड़ा,
मूत्रा, गुँट, पिपुल, मरिच, गुड़चक्, वेणार
मूल, बवफार, तानीशपत्र, तेजपत्र प्रत्ये-
क समभाग छूनी समष्टि करिवे; मेहे छूनी-
नमष्टि समान शुद्ध मध्वाक्ष गुँड गुल । गुँड गुल
द्वेतर सहित माडिग्रा पत्रे तांशत्र सहित
छूनी मिश्रयेत् । मात्रा ॥ ०. ३. ॥ रस. र. ।
भा. । । र. र. । मधुनि. ह. च. । चार. । वै. निघ. ।

योगवाही (इग) । पुं । सर्जिकाचर । पा-
योगगतकम् । स्त्री । चिकित्सासंयहयस्य ल-
क्षादासकृते । [व. ६ ।

योगसारः (कः) । पुं । नागरङ्गहृत् । मद.
योगा (गी) रङ्गः । पुं । नागरङ्गहृत् । रा. नि.
व. ११ । [रा. नि. व. ७ ।

योगिदण्डः । पुं । वेतवृक्षे । वेड्डे वृक्ष ।
योगी (गी) ष्टम् । स्त्री । शोधधारी । र. मा. ।
रा. नि. व. ११ ।

योगेश्वरी । स्त्री । बन्धककोटिका । भा. ।
नागदमन्याम् । नागप्रना । वै. निघ. ।

योग्यम् । स्त्री । पुष्पकासीस । रा. नि. व. ११ ।
सह्य । सह्य । अम. । चन्दन. । वै. निघ. । स्त्री
(ग्या) । सह्य । रा. नि. व. ५ । सह्य । गरीचना-
याम् । वै. निघ. । [सि. । अजयपालः ।

योजनगत्या (निका) । स्त्री । ककुया ।

योजनपर्णी । स्त्री । मञ्जिहायाम् । प. सु. ।

योजनमल्लिका । स्त्री । आस्तीतायाम् । इ-
पत्रमाली । शेष. अ. चि. पानीयवटी ।

योजनवल्लिका (स्त्री) । स्त्री । मञ्जिहायां ।
रा. नि. व. ६ । वा. म. १५. प्रियङ्गादि. । “पद्मा-
जी योजनवल्लिकान्ता ।” सु. स. १८. प्रियङ्गादि. ।

योनलः । पुं । यावनालि । खनात्र । ह. च. ।

यौनिः । पुं, स्त्री । स्त्रीचिह्ने । रा. नि. व. १८ ।

सा तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्मासैर्भवति । सुखदीपः ।
स्वरूपं यथा — “शङ्खनाभ्याकृतिर्वीनिस्थावर्त्ता सा
प्रकीर्तिता । तस्यास्तृतीयं त्रावर्त्तं गर्भस्था प्र-
तिष्ठता ॥” उपस्थे । जले । कारणे । ह. च. । उ-
त्तिस्थाने । सा चतुर्विधा जरायुजास्तृजसंज्ञो-
ज्जमेदात् । च. शा. १५. ।

यौनिकम् । पुं । स्त्रीरोगविशेषे । निदाना-
दिकं कन्दशब्दे दृश्यम् । [निव्यापदि. निदा. ।

यौनिदोषः । पुं । उपदंशे । स्त्रीरोगे । यो-

यौनिर्दंशः । पुं । यौनिर्वाहगमने । सु. नि.
८. ५. ।

यौनिरञ्जनः । पुं । यौनिदोषमेदं । निदा. ।

यौनिरोगः (व्यापत्) । पुं, स्त्री । उदा-
त्तादिस्त्रीरोगे । निदानं — “प्रवृद्धलिङ्गं पुरुषं या-
त्यर्थमुपसेवते । इच्छुर्द्वल्लज्जालायास्तस्या वायुः प्र-
कृष्यति । स दुष्टो यौनिमासाय यौनिरोगाय क-
ल्पते । त्रयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणं तु ॥
विश्रुतिव्यापदो यौनिर्निर्दिष्टा रोगसंज्ञः । मिथ्या-
चारणं ताः स्त्रीणां प्रदुष्टनार्थवेन च । जायन्ते वी-
जदोषाश्च दैवाश्च शृणु ताः प्रथम् ॥ सर्वलिङ्गसम्-
न्यानां सर्वरोगप्रकोपजाः चतस्रश्चपि चाद्यासु
सर्वलिङ्गोक्त्यो भवेत् । पञ्चासाध्या भवन्तीह यो-
नयः सर्वरोगजाः ॥” सु. उ. १८. ५. । नामानि
यथा — उदावर्त्ता बन्धा विमुता परिमुता वात-
ला, वातदोषेण । लोहितशरा कंसिनी वामिनी
पुत्रघ्नी पितृघ्ना, पुत्रदोषेण । अलन्द्या कर्णिनी
अचरणा (चरणा वा) अतिचरणा शैशला, शैश-
दोषेण । वल्ली अङ्गिनी (वा. . लनी) महती म-
चीमुखी त्रिदोषिणी, त्रिदोषदोषेण । मा. नि. ।
अतिचरणा उदावर्त्ता वृत्ता जातघ्नी अलमुखी
मचीमुखी शक्ताव्या वामिनी वल्लसंज्ञा महायो-
निः रक्तयोनिः पैतृकी शैशिकी लोहितचया प-
रिमुता उपमुता विमुता कर्णिनी सान्निपातिकी
वेति वा. उ. १६. ५. । आसां लक्षणानि स्वस्वप-
थ्याये स्मर्याणि । [यौङ्गायां । निदा. ।

यौनिशूलम् । स्त्री । यौनिरोगविशेषे । यौनि-

यौनिशूलघ्नी । स्त्री । शतपुण्यायां । अनुफ. ।
वै. निघ. । [सह्येचि । सु. नि. ८. ५. ।

यौनिसंवरणम् । स्त्री । गर्भज्वररोगे, गर्भ-

योन्यर्थः । ली । योनिकन्दरीमे । त्रिका ।

See कन्दः ।

योषिप्रिया । स्त्री । हरिद्राधाम् । भा. ।

योगस्वराक्षम् । ली । यावनालकृतान्ने । ज-
नद्वय भाति । गुणाः — “योगस्वरं गुरु घनं का-
मशासप्रवृत्तिकृत् ।” वै.निघ. ।

यीतवम् । ली । परिमाये । अम. ।

यीवनम् । ली । यीवनावस्थायाम् । तस्य पञ्च-

दशादृष्टमुच्यते । “केशीरमापञ्चदशान् यीवनान् स-
तः परम् ।” रा.नि.व.१८ ।

यीवनः । पुं । यावनालि । जनानि । प.सु. ।

यीवनकण्टकः । पुं, ली । युवगङ्गरीमे ।
वयस्यकौण्डि । श.मा. ।

यीवनपिङ्का । स्त्री युवकाले मुखजातपि-
ङ्कायाम् । वयस्यकौण्डि । लघुर्थ — “शाकलीक-
ण्टकप्रख्याः ककमाकृतयोनिनैः । जायन्ते पिङ्का
यूनां यक्तां या मुखदूषकाः ॥” सु.नि.१३भ. ।

र

रक्तः । पुं । मूर्धकान्तमणौ । वै.निघ. ।

रक्तणः । पुं । कीकिलाचक्षुषे । कूलेथोड़ात
ग्राह् । रा.नि.व.४ ।

रक्तसा । स्त्री । सुद्रोशविशेषे, कुष्ठरोगभेदे
वा । लक्षणं — “कण्डुनिता या पिङ्का शरीरे सं-
सावहोना रक्तसाच्यते सा ।” सु.नि.१३भ. ।

रक्त(क)म् । ली । द्विङ्गुले । रा.नि.व.१३ ।
भा.स.१भ.ज्व.चि.त्रिपुरभैरवरसे । “युमणिरक्त-
कमार्द्रकमर्दितम् ।” ताम्बे । रा.नि.व.१३ । वङ्ग-
धातौ । र.मा. । रक्तचन्दनभेदे । वक्त्र कण्ठे ।
सिन्दुरे । प.सु. । कुङ्कुमे । पञ्चकाष्ठे । रा.नि.व.
१२ । पद्मे । रा.नि.व.१० । प्राचीनामलके ।

मे. । रक्तखदिरं । वीक्ष्ये । रक्तपद्मं । वै.निघ. ।
शरीरस्थसप्तधावन्यतमहितोद्यधायी । त्रुण । हिं-
लह, खन । रा.नि.व.१८ । रक्तस्वरूपमाह —
“रससु हृदयं याति समानमाकृतेरितः । रञ्जितः
पाचितस्तत्र पित्तनायाति रक्तताम् । रक्तं सर्व-
शरीरस्थं जीवस्याधारस्तुतमम् । खिण्यं गुरु च-
लं स्वादु बिदग्धं पित्तवद्वेत् ॥” शार्ङ्ग.पू.६भ. ।
रक्तस्थानम् यथा — यकृत् झोडा च रक्तस्थ मुख्य-
स्थानम् । तस्य कर्ष्यं च जीवनम् । भा. । तत्रस्थ-
मेव शोणितस्थानानामनुयहं करोति । सु.म.२ ।
अ. । तत्र च विस्मृताद्रवतारागवलनविलया इति
भूष्यादिपञ्चभूतगुणाः सन्ति । गृह्यरक्तलक्षणं —
“मधुरं लवणं किञ्चिद्वीतोषमसङ्गतं । पद्मन्दगी
पङ्केमाविशश्लोहितलोहितं । लोहितममभवः गृह्य-
कमीकमेव च स्थितिः ॥” वा.मू.२७भ. । तस्मिन्

दृष्टे सति शीथरक्तमण्डलादिवह्वी रोगा जाय-
न्ते । वृद्धे च रक्ताङ्गनेत्रताशिरापूर्णावादयो जाय-
न्ते । लीषे च तस्मिन् सूक्ष्मादयो भवन्ति । रक्तं
वातदूषितं फेनिलारुणपरुषरुचतन, पित्तदूषितं
पीतहरितनीलखावास्वादुविस्तीर्णं, कफदूषितं शी-
तलघ्वल्लिग्नादि च भवति । हिंसापददं संसृष्टं
विदोषदृष्टञ्च पूतिगन्धं भवति । भा. । पुं । लोभ-
वच्चे । प.सु. । कुसुमवच्चे । हिज्जलवच्चे । रा.नि.
व.७८ । रक्तशियो । रक्तपुनर्नवायाम् । अशोक-
वच्चे । रक्तेरग्रे । रक्तरीहोतके । मत्स्यविशेषं । वै.
निघ. । सविषमण्डुकभेदे । महाविषवर्षिकभेदे ।
मन्दविषवर्षिकभेदे । सु.कल्प.८भ. । त्रि । रक्तव-
चं । रञ्जिते ।

रक्तकः । पुं । लोहितवर्णे । मे. । वन्धुजीववच्चे ।
ताम्रणि ग्राह् । प.सु. । रक्तभण्ड्या । मे. । र-
क्तशियुवच्चे । काल मणिना ग्राह् । प.सु. । रक्ते-
रग्रेवच्चे । वै.निघ.१३भ.जिह्वक.ज्व.चि. । पञ्चाङ्ग-
चन्दनवच्चे । वक्त्रम् । रा.नि.व.१२ ।

रक्तकङ्कुः । पुं । धूनके । वै.निघ. ।

रक्तकण्ठा । स्त्री । विकटतवच्चे । दंष्ट्रिणि गी-
ह् । वै.निघ. । [कथा । वै.निघ. ।

रक्तकदली । स्त्री । लोहितकदल्याम् । टीणा

रक्तकन्दः (कः) । पुं । राजपलाण्डौ । वड़-
पत्राश्च । रक्तपिङ्गलुके । नील खान् । रा.नि.
व.७ । प्रवालं । छ.च. ।

रक्तकन्दलः । पुं । रक्तप्रवालदुसे । त्रिका. ।

रक्तकमलम् । स्त्री । रक्तवर्णपद्मे । रा. नि. व. १० ।

रक्तकम्बलम् । स्त्री । कङ्कारे । रक्तकण्ठ ।

रक्तकरवीरकः । पुं । रक्तपुष्पकरवीरवृक्षे । लालकरीवी शृङ्ख । सं रक्तकरवीर । कं केंगण-
लिमे । हिं लालकनेले । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः
शोधकः त्वदीयवणकण्डूकृच्छ्रः विषघ्नश्च । रा. नि.
व. १० ।

रक्तका । स्त्री । पानीयामलके । वै. निघ. ।

रक्तकाञ्चनः । पुं । (*Bauhinia varia-*
gata or *B. Purpurea*.) Mountain
ebony. काञ्चनारवृक्षे । रक्तकाञ्चन । हिं कच्-
नार । प. म. । [व. ५ ।

रक्तकाण्डा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा. नि.

रक्तकाष्ठम् । स्त्री । पत्राङ्गचन्दने । रक्तम का-
ष्ठे । रा. नि. व. ११ ।

रक्तकुसुदम् । स्त्री । रक्तकैरवे । रक्तदृष्टना
मूल, लालकुन्दि । जटा. ।

रक्तकुण्टकः । पुं । रक्तकण्ट्याम् । रक्त-
कुण्टी । गुणाः—तिक्तो वर्णश्चणः कटुः शोधकः
ज्वरघ्नः, तथा वातरोगं कफं रक्तरोगं पित्तम्
आश्रानं शूलं श्वासं कासश्च नाशयेत् । वै. निघ. ।

रक्तकुसुमः । पुं । पारिमद्रवृक्षे । पारि-
माला शृङ्ख । रा. नि. व. ८ । धन्वनवृक्षे । शशनी
शृङ्ख । रा. नि. व. ८ । रक्तकाञ्चने । स्त्री (मा) ।
दाडिम्बवृक्षे । वै. निघ. । [वै. निघ. ।

रक्तकमिजा । स्त्री । लावायाम् । लङ्का ।

रक्तकेशरः । पुं । पारिमद्रवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।
पुष्पागवृक्षे । र. मा. ।

रक्तकरवम् । स्त्री । रक्तकुसुदे । जटा. ।

रक्तकीकनदम् । स्त्री । रक्तोत्पलं । रक्त-
पद्मः । जटा. । [नकुल. १० प. ।

रक्तकोपः । पुं । शोधितप्रकीर्णः । रक्तविकारः ।

रक्तखदिरः । पुं । रक्तवर्णखदिरवृक्षे । रक्त-
वीर्यद्विज शृङ्ख । गुणाः—कटुष्णः तिक्तः कषा-
यः गुहः आसवातघ्नः वातरक्तहरः व्रणभूतज्वरघ्न
श्च । रा. नि. व. ८ ।

रक्तखाण्डवः । पुं । वैषखज्जूरीवृक्षे । वै. निघ. ।

रक्तगतज्वरः । पुं । रक्तघातगतज्वरे । लक्ष-
यथा—“रक्तनिष्ठीवनं दाक्षी मोहश्चर्दनविभ्रमी ।
प्रक्षापः पिङ्गका लक्षणा रक्तप्राप्ते ज्वरे दृष्टाम् ॥”
मा. नि. ।

रक्तगन्ध(न्ध)कम् । स्त्री । बोलनामगन्धद-
न्धे । दौल । थूनथात्रापी । रा. नि. व. ६ ।

रक्तगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै. निघ. ।

रक्तगर्भा । स्त्री । नखरश्मनीवृक्षे । (मृद्वेदो)
शृङ्ख । वै. निघ. ।

रक्तगुल्मः । पुं । आर्नवजन्मगुल्मे । निदानं—
“नवप्रसूताहितभोजना या या चासगर्भे निस्सृजे-
दती वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति
गुल्मं सवजं सदाहं । पित्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषणस्याप्यपरं निबीध । यः स्यन्दते पिहितः
एव नाहैः चिरात्समूलः समगर्भलिङ्गः । स रौ-
धिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासि व्यतीति दशमे चि-
कित्स्यः ॥” भा. ।

रक्तगैरिकम् । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै. निघ. ।

रक्तग्रन्थिः । पुं । रक्तलज्जानी । लाल गङ्गा-
वती । रक्तजन्मग्रन्थिरोगे । लक्षणं—“स्ववृजसं
रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ॥” सु.
नि. ११ प. ।

रक्तयीवः । पुं । कपीते । पाशवः । वै. निघ. ।

रक्तघ्नः । पुं । रोहितकवृक्षे । (दाडि), व्रणना-
शृङ्ख । जटा. । स्त्री (घ्नो) । ग्रन्थिः श्वार्थाः शी-
टिशा मूत्रा । श. च. ।

रक्तचन्दनम् । स्त्री । (*Pterocarpus san-*
talinus.) Red sandal wood, स्वनामध्या-
तसुगन्धिकाष्ठे । रक्तचन्दन । दा. हिं लालचन्दन ।
ते एरगम्बुपुच्छः । ता. सेन्ध्याण्डनम् । फा. स-
ण्डले सुरख । आ. सण्डले अखर । तन्निधा—
“आरुण्यसुप्तं मूलं रक्तचन्दनं मध्यमम् । आरु-
मधमं विद्धि रक्तचन्दनकं विधा ॥” भैष. । गुणाः—
शीतलं तिक्तं कफपित्तकासज्वरधानिक्तमिषमि-
ल्लणाहरम् । रा. नि. व. १२ । एतच्चन्दनं कषायपा-
नयोः प्रयोक्तव्यं । तथा कषायलेपयोगे शालम् ।
वा. म. १५ प. गुडूपादिः । “धानकारक्तचन्दनम् ॥”

रक्तचिचकः । पुं । (*Plumbago rosea*

रक्तपारदम् । ली, पुं । चिकुली । चिका. ।
जटा. । [वै. निघ. ।]

रक्तपाषाणः । पुं, ली । गिरिखनि कायाम् ।

रक्तपिण्डम् । ली । जपापुष्पहवे । चिका. ।
रक्ताली । वै. निघ. । चीनदेशीयगुलावपुष्पे । श. चि. ।

रक्तपिण्डकः । पुं । रक्तवर्णपिण्डाली । रा.
नि. व. ७ । जपाहवे । चिका. ।

रक्तपिण्डालुः । पुं । रक्तवर्णपिण्डाली । ना-
न ह्रस्वङि आलु । सं रातालु । कं केंपिनङ्ङल ।
गुणाः—शीतः मधुरः श्वेतः अमघ्नः दाहपित्तघ्नः
हृद्यः गुरुः बलपुष्टिकरश्च । रा. नि. व. ७ ।

रक्तपित्तम् । ली । तन्नामकरीगमेदे । निदान-
—“चर्ष्यायामशोकाश्लव्यवाधैरतिसेवितैः । ती-
क्ष्णोष्णचारलवणैरसैः कटुभिरैव च । पित्तं विद-
ग्धं स्वगुणैर्विदह्याय शोणितम् । ततः प्रवर्तते
रक्तमूर्ध्वं चाधो विधापि वा । ऊर्ध्वं नासाच्चिकणांस्थे-
र्मेद्वधोनिगुदेरधः । कुपितं रोमकूपेष समक्षैस्तत्
प्रवर्तते ॥” इति निदानम् । “सदनं शीतकामिलं
कण्ठधूमायनं वनिः । लोहगन्धश्च निःश्वसो भव-
त्यभ्यन्तं भविष्यति ॥” पूर्व्वरूपम् । वातिकादिलच-
णं—“सान्द्रं सपाण्डुं सखैर्दं पिच्छिलं कफान्वि-
तं । श्यावारुणं सफेनं च तनुं रुच्यं वातिकम् ।
रक्तपित्तं कषायभक्तं कर्णं गीमूत्रसन्निभं । मेघका-
मारधूमाभमज्जनाभञ्ज पित्तिकम् । संसृष्टलिङ्गं सं-
सर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् । ऊर्ध्वं कफसं-
सृष्टमधोगं पवनानुगम् । हिमार्गं कफवाताभ्यामु-
भाभ्यामनुवर्तते । ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं यु-
गपद्धतं । एकमार्गं बलवती नातिवेगनवीलितं ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्थान्निरुपद्रवम् । एक-
दोषानुगं साध्यं विदोषं याप्यमुच्यते । यत्त्रिदोषम-
साध्यं स्यात् मन्द्याग्नेरतिवेगवत् ॥” मा. नि. । अत्र
प्रथममपतर्पणम् ऊर्ध्वं रेचनं अधोगे च वमनं
शस्तम् । पुं । हारीतपश्चिणि । भा. ।

रक्तपित्तहा । स्त्री । शयिद्रव्यायां । र्गेटे
द्रुती । श. च. ।

रक्तपित्ताम्लकरसः । पुं । रक्तपित्ताधिका-
रे रसः । पाठः—“रक्ताम्लं रक्ततीक्ष्णं साधिकं
रसतामकं । गन्धकश्च भवेत्तुल्यं यट्टिद्राक्षास्तदाद्र-

वैः । दिनैकं मर्दयेत् खले सितानीद्रसमन्वितं ॥”
मात्रा माषमात्रं । र. सा. सं. । [निदा. ।]

रक्तपीटिकादर्शनम् । ली । रक्तजविका ।

रक्तपीतफला । स्त्री । मधुरविष्मिकायाम् ।
वै. निघ. ।

रक्तपुनर्नवा । स्त्री । स्वनामस्थितपत्रशक-
पे । शार्दापुष्पा । सं रक्तघंटुलि । कं केंपन वे-
ल्लङ्कालु । गुणाः—तिक्ता सारणी शीघ्रघ्नी रक्तप्र-
दरघ्नी पाण्डुपित्तघ्नी । रा. नि. व. ५ ।

रक्तपुष्पः । पुं । रक्तवर्णकवचे । लाल रक्तवर्ण-
गाछ । र. मा. । रक्तकरवीरहवे । जटा. । रोहि-
तकवचे । श. मा. । दाडिमहवे । प. सु. । रक्ता-
श्चनहवे । बभ्रुकवचे । पुन्नागहवे । रा. नि. व. १० ।
पर्पटके । शाकलीहवे । पलाशहवे । पारिमह-
वे । जवाहवे । रक्ताकें । वै. निघ. ।

रक्तपुष्पकः । पुं । पलाशहवे । रोहितकहवे ।
जटा. । पर्पटके । रा. नि. व. ५ । शाकलीहवे ।
रा. नि. व. ८ ।

रक्तपुष्पा । स्त्री । शाकलीहवे । जटा. । कवक-
कदलीहवे । टीपाकना गाछ । प. सु. । नागद-
मन्याम् । नागदन्ना । रा. नि. व. ५ ।

रक्तपुष्पिका । स्त्री । भूपाटल्यां । रक्तपुनर्नवा-
यां । रा. नि. व. ५ । खज्जालुकायाम् । श. च. । पाट-
लीहवे । पाकना गाछ । रा. नि. व. १० । मञ्जि-
ष्टायाम् । लाजलि कायाम् । रक्तशङ्खपुष्पाम् । शा-
कलीहवे । वै. निघ. ।

रक्तपुष्पी । स्त्री । चातकीहवे । र. मा. । पाट-
लीहवे । जटा. । जवापुष्पहवे । रा. नि. व. १० ।
आवर्त्तकीलतायां । रा. नि. व. १२ । नागदमन्यां ।
रक्ताकें । रक्तपुनर्नवायाम् । वै. निघ. । कोइण्दे-
श्रीयकरणीपुष्पहवे । उट्टकाखीपुष्पहवे । रा. नि.
व. १० । [नि. व. ६]

रक्तपूरकम् । ली । हवाक्षे । र्तेज्जुल । रा.

रक्तपूर्व्वकः । पुं । रक्तापामार्गे । वै. निघ. ।

रक्तपीस्तः । पुं । (Papaver Rhoeas.)
Red poppy. रक्तखण्डसहवे । लाल पाठ ।
हिं लालपुष्ता । ते एररगसगसलाचिद्रु । ता. शि.
गण्य पीस्तकाचिद्रु । कीधानरम् ।

रक्तरसोदः । पुं । लोहितरसोने । लाल र-
सुन । मं लोहिवाबोलु रसण । कं कं पिनवे लुहि ।
गुणाः—मधुरः कटुः बलकरः । पर्वं तिक्तं । अ-
स्थि सलवणश्च । रा.नि.व.७ । पर्वं मधुरं चारं
नाली मधुरपित्तलः कषायः इति । मद.व.७ ।

रक्तराजालुकम् । स्त्री । रक्तवर्णालुकमेद ।
एतच्च क्षिप्रदुग्धम् आग्नेयं वातकफहरश्च । द्रव्य-
गुणः । [व्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८५. ।

रक्तराजिः (जी) । स्त्री । सर्वपिकानामवाय-

रक्तरेशुः । पुं । सिन्दूरः । भा. । पलाशकलि-
कायां । मे. । पुत्रागवले । रा.नि.व.१० ।

रक्तरेशुका । स्त्री । पलाशकलिकायां । पला-
शकुंडि । श.मा. । [नि.व.११ ।

रक्तरैवतकः । पुं । हीपान्तरखर्जुरीहवे । रा.

रक्तराहितकः । पुं । (Rheum wightii.)
रक्तुराष्ट । हिं रक्तीहिडा ।

रक्तलशुनः । पुं । रक्तरसोने । लाल रसुन ।
रा.नि.व.७ । [खिलतायां । रा.नि.व.२ ।

रक्तला । स्त्री । काकादन्त्यां । कुंठ गाछ । सू-

रक्तलोचनः । पुं । कपोते । छ.च. । भा. ।

रक्तवटी । स्त्री । मसूरिकायां । वसख । चिका.

रक्तवरटी । स्त्री । मसूरिकायां । वसख ।
जटा. ।

रक्तवर्गः । पुं । दाडिमक्षिपकलावाहरिद्रा-
दाहरिद्राकुसुमपुष्पमञ्जिठाव्यूकेषु । “दाडिमं
क्षिपकं लावा वसूक्ष निशाद्वयम् कुसुमपुष्पं
मञ्जिठा इत्येते रक्तवर्गकः ॥” रा.नि.व.२२ ।

रक्तवर्णः । पुं । इन्द्रगोपकौटि । लाल आवा-
डे पोका । रा.नि.व.१८ । गोमेदमणौ । प्रभा-
खे । कम्पिप्लके । वै.निच. ।

रक्तवर्तकः । पुं । बिलिरपलिविशेषे । लाल
बटेव । च.सू.२०५. ।

रक्तवर्त्मा । पुं । कुकुटे । वै.निच. ।

रक्तवर्द्धनः । पुं । वासांकी । श.च. । [व.५]

रक्तवर्षाभूः । स्त्री । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.

रक्तवल्ली । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पत्ति । र.मा. ।
मञ्जिष्ठायां । मलुकायाम् । वै.निच. ।

रक्तवातः । पुं । वातरक्तनासरीगविशेषे । यो
रीगः रक्तवस्त्रप्रवालहरणादुत्पद्यते । निष्कृतिश्च य-
स्यात् पद्मरागसहितसवस्त्रमहिषौदानाद्भवति । “र-
क्तवस्त्रप्रवालानां हारी स्याद्रक्तवातकान् । सवस्त्रां
महिषौ दद्यात् पद्मरागसमन्विताम् ॥” कर्मवि-
पाकः । नारिकेलमूलं छाग्रीदुग्धेन पीतं वातरक्तं
नश्यति । पुराणम् । [रा.नि.व.१० ।

रक्तवारिजम् । स्त्री । कौकनदे । रक्तपद्म ।

रक्तवासुकः । पुं । ग्रीष्मवामुकयाके । लाल
वेठा भाक । वै.निच. ।

रक्तविकारः । पुं । रक्तजरीगे । निदा. ।

रक्तविद्रधिः । पुं । रक्तजन्यविद्रधी । लक्षणं
—“कृष्णकोटावतः श्यावः तीव्रदाहकृजाकरः ।
पित्तविद्रधिलिङ्गम् रक्तविद्रधिरुच्यते ॥” सा.नि. ।

रक्तवृन्तकः । पुं । पुनर्नवायाम् । वै.निच. ।

रक्तवृन्ता । स्त्री । शफालिकावले । शिटेनि
गाछ । प.सु. । [डि । वै.निच. ।

रक्तशमनम् । स्त्री । कम्पिप्लके । कर्मणां-

रक्तशालिः । पुं, स्त्री । (Oriza sativa.)
रक्तधान्ये । दापधानि मिहि फा डेल । प.सु. । तं
एरनिवर्गलधान्यम् । गुणः समधुरः लघुः
सिग्धः बलकरः रुचिकर्ह । मुखजाघहरः प-
थ्यश्च । सर्वरोगघ्नः रक्त्य । लदाहवातरक्तघ्नश्च ।
रा.नि.व.१६ । त्रिदोषघ्नः चक्षुष्यः शुक्लः सूचलः
दृष्टान्नः बल्यः स्वयं हृदयश्च । राज. । त्रिदोषघ्नी
चक्षुष्या मुखरोगघ्नी । अत्रि.१५५. । वा.सू.६५. ।
“रक्तो मज्जान् सकलमः ॥” च.द.ज्व.चि. । “पेयां
वा रक्तशालीनां पाच्यवन्ति शिरीषाजि ॥” तन्मण्ड-
गुणाः—रक्तशाल्युद्भवं मल्लं मधुरं याद्वि शीतलं ।
प्रमेहानशरीं हन्ति वातलं पित्तहरम् ॥” अत्रि.
१२५. । [न्दे । रक्तपद्मेर गर्डे । वै.निच. ।

रक्तशालुकः (का) । पुं, स्त्री । रक्तकमलक-

रक्तशाल्यलिः । पुं । रक्तपुष्पशालिवले ।
रक्तुमूल । वै.निच. ।

रक्तशसनम् । स्त्री । सिन्दूरे । हारा. ।

रक्तशिथुः । पुं । रक्तशीभास्त्रनहवे । लाल म-
श्रिना गीष्ट । मं रक्तसेगुया । कं कौपिनियमुगि ।
गुणाः — सहावीर्यः सधुरः रसायनः शोफाधान-
वातघ्नः पित्तश्लेष्मघ्नः । रा.नि.व.७ । [वै.निच. ।

रक्तशिखी । स्त्री । शिखीमेदे । लाल शिम् ।

रक्तशीर्षकः । पुं । लवणखीव्यां । प.सु. ।
सारसप्लविणि । च.सु.२७७. ।

रक्तशृङ्गिकम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ ।

रक्तशेखरः । पुं । पुत्रागहवे । र.मा. ।

रक्तशीखण्डकम् । स्त्री । रक्तचन्दने । वै.
निघ.२भ.वा.व्या.वि.सहारासादी ।

रक्तश्वेतः । पुं । तद्वर्णमहाविषवैषिकमेदे । सु.
कल्प.८७. ।

रक्तशीविसन्निपातः । पुं । खनामख्यात-
सन्निपातविशेषे । तस्य लक्षणं — “रक्तशीवी ज्वर
वसित्वासीदृगुत्प्लातिसारहृत्काधानममणदवधुश्या-
मसंज्ञाप्रणाशः । श्यामा रक्ताधिकतररसा मण्ड-
लीत्यनरुपा रक्तशीवी निगदित इह प्राणहन्ता प्र-
मिडः ॥” निदाः । [चिका. ।

रक्तसंज्ञ(सङ्कोचपिशुन)म् । स्त्री । कुङ्कुमे ।

रक्तसंवरणम् । स्त्री । कृष्णाघने । वै.निच. ।

रक्तसन्दंशिका । स्त्री । जलौकायाम् । [जौ-
कः । रा.नि.व.१६ ।

रक्तसन्धकम् । स्त्री । रक्तकह्लारे । रङ्गुरुध-
न । भम. । रक्तोत्पले । वै.निच. ।

रक्तसरीरकम् । स्त्री । रक्तपत्रे । भम. ।

रक्तसर्षपः । पुं । (Brassica nigra) रक्त-
वर्णसर्षपः । त्रिहे वा रङ्गुनत्रिषा । हिं लालिरा-
इ, माकहाराइ । मं मङ्गुरी । कं सासिराइ । तं
भवली । ता. कङ्घी । गुणाः — कटुः तिक्तः उ-
ष्णः वातघ्नः सौहृदुल्लघ्नः दाहपित्तकरः कफशूल-
कमित्रणघ्नः । रा.नि.व.१६ ।

रक्तसहा (ख्यः) । स्त्री, पुं । रक्तास्त्रानपुष्प-
वै । रङ्गपूष्पवैणि गीष्ट । रा.नि.व.१० ।

रक्तसारम् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. । रा.
नि.व.१२ । रस.र.च.द.मेह,वि.न्ययीधादिपचके ।

पतङ्गचन्दने । रक्तमकाष्ठे । प.सु. । पुं । चक्षु-
तसे । रा.नि.व.६ । रक्तखदिरहवे । रा.नि.व.८ ।
सु.चि.६७. । रक्तवीजासनहवे । रा.नि.व.६ । र-
क्तशिशपायाम् । वाराङ्गीकन्दे । वै.निच. ।

रक्तसूः । स्त्री । शरीरस्थरसधात्री । रसधातु ।
रा.नि.व.१८ । [जटा. ।

रक्तसौगन्धिकम् । स्त्री । रक्तकह्लारपुष्पे ।

रक्तस्यज्वरः । पुं । रक्तगतज्वरविशेषे । लक्षणं
— “रक्तनिशीवनं दाहो मोहहृद्देनविभ्रमी । प्र-
लापः पित्तका दृष्टा रक्तप्राप्ते ज्वरे गृष्टाम् ॥”
मा.नि. ।

रक्तस्त्रावः । पुं । चक्षुवेतसे । जटा. । नेत्र-
सन्निगतरोगे । निदा. । अश्वस्य रक्तजन्यनेत्ररोगे ।
लक्षणं यथा — “रक्ताभियन्दिनोऽश्वस्य नेत्रं भवति
सोहितं । सर्वं विभागमङ्गं वा स्त्रावकृत्पादपीडि-
तम् । रक्तस्त्रावीडयवा यस्य वाजिनो लोचनान्दवेत् ।
रक्तस्त्रावाविधानन्तु नेत्ररोगं समादिशेत् ॥” ज.द.
१-७. ।

रक्तसुतिः । स्त्री । रक्तसवि । व्याक. ।

रक्तहरः । पुं । भङ्गातके । भाशना । वै.निच. ।
त्रि । रक्तघ्नद्रव्यमात्रे ।

रक्ता । स्त्री । गुड्यायां । कुँठ । रा.नि.व.१ । सु-
चि.१७७. सु.कल्प.५७. । लाच्यायां । मङ्गिहायां ।
रा.नि.व.६।२३ । शिखीमेदे । प.सु. । छट्टकाङ्गी-
नामपहवे । रा.नि.व.१० । लवणकाकन्दे । वचा-
याम् । वै.निच. । रक्तवर्णशतपथां । लाल (कृष्ण-
हे । सु.कल्प.८७. । कृष्णसाध्यनूताविशेषे । कर्ण-
शिरामेदे । वा.उ.१७. ।

रक्ताका(ङ्क)रः । पुं, स्त्री । प्रवालदुमे । पला-
त्र गीष्ट । रा.नि.व.१२ ।

रक्ताक्तम् । स्त्री । रक्तचन्दने । जटा. । [निच. ।

रक्ताख्यातः (कः) । पुं । रक्तापासने । वै.

रक्ताङ्गम् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. । कुङ्कुमे ।
मे. । पुं । कम्प्यक्षके । कम्पलाङ्गुलि । प.सु. ।
प्रवालतरी । रा.नि.व.१७ । मत्कुले । छात्र.पः-
क । रा.नि.व.१६ ।

रक्ताङ्गी । स्त्री । कटुकायां । कट्की । रा.नि.

व.६ । मन्त्रिष्ठायां । भा. । जीवन्त्या । मी. । मनु-
कायाम् । वै.निघ. । [निश। च.द्र.चारतैले ।

रक्ताञ्जना । स्त्री । रक्ताञ्जनिकायां । रक्ताञ्ज-

रक्ताङ्की । स्त्री । रक्तपुष्पादक्याम् । लाल र-
हत् । गुणाः—कृष्या बल्या पितृतापादिहरी च ।
रा.नि.व.१६ । [५०५. । See अण्डस्कन्दः ।

रक्ताण्डः । पुं । अश्वस्य अण्डरोगमेदे । ज.द.

रक्तातिसारः । पुं । सरक्तातिसाररोगे । तस्य
सम्प्राप्तिः—“पितृकृति यदाल्पं द्रव्याण्यश्नाति
पैतिके । तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल-
घः ॥” मा.नि. ।

रक्ताधारः । पुं । चर्मणि । रा.नि.व.१८ ।

रक्तापराजिता । स्त्री । रक्तपुष्पापराजितायां ।

रक्तापहम् (हा) । स्त्री, स्त्री । बोलनामग-
न्धस्त्री । शून्यतापि । रा.नि.व.६ ।

रक्तापामार्गः । पुं । खनामख्यातक्षुपे । लाल
अपाङ् । हिं लालचिरचिरा । सं रक्तलट्जी-
रा । कं वडाआघाडा । तं केम्विगुत्तरणे । गुणाः
—शीतः कटुः कफवातघ्नः व्रणकण्डूविषघ्नः सं-
वाहो बालिघ्नश्च । रा.नि.व.४ । वातविट्भी क-
फकृत् शीतलः । भा.पु.१म. ।

रक्ताज(क)म् । स्त्री । रक्तकमले । वै.निघ. ।

रक्ताभः (भा) । पुं, स्त्री । रक्तजपायाम् ।
लाल जवा । इन्द्रगोपकोटि । वै.निघ. ।

रक्ताभिष्यन्दः । पुं । सर्वगतनेत्ररोगमेदे ।
यथा—“रक्ताशुराजीदूषीकशक्तमण्डलदर्शनम् । र-
क्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ॥” वा.उ.१५
अ. । [रा.नि.व.१३ ।

रक्ताभ्रम् । स्त्री । रक्तवर्षाभके । लाल अल ।

रक्ताभ्राजम् । स्त्री । कोकनदे । रक्तकमल ।
रा.नि.व.१० । [नि.व.११ ।

रक्ताभ्रः । पुं । कीषाम्रह्वे । जलपात्रे । रा.

रक्तास्नातकः । पुं । रक्तक्षिप्रीक्षुपे । रक्त

रक्तास्नानः । पुं । गौरी गच्छ । हिं लालकटु-
संरैया । कं वाणभाङ् । कं वणदगिडु । गुणाः—
उष्णः कटुः वातामयशोकरः ज्वरघ्नः आग्निशूल-
क स शसघ्नः वर्णश्च । रा.नि.व.१० ।

रक्तारिः । पुं । महाराष्ट्रीक्षुपे । प.सु. ।

रक्तार्कः । पुं । अरुणार्कह्वे । लाल आकम्
गच्छ । गुणाः—“अर्कह्वं शङ्खवातकृष्णकृष्णव-
यान् । निहन्ति म्रीहगुणार्गयिकृन्धेयोऽरुणो
न् ॥” मद.व.१ । रा.नि.व.१० ।

रक्तार्तिः । स्त्री । शीणितामये । रा.नि.व.२० ।

रक्ताश्वं (न) । स्त्री । नेत्ररोगमेदे । लक्षणं यथा
—“पद्माभं स्रुदु रक्ताश्वं यन्मांसं चोद्यते सिते ।”
मा.नि. । [See-अर्बुदः ।

रक्तार्बुदः । पुं । शुकरीगे । रक्तजन्मार्बुदरोगे ।

रक्तार्थः । स्त्री । रक्तजन्यगुदजरीगे । लक्षणं—
“तनु चारुणवर्णश्च फिलिस्त्रासृग्गर्भसाम् । क्यू-
रुगुदशूलश्च दीर्घश्च यदि चाधिकम् । तवानुव-
न्धो वातस्य हेतुर्गुदि च रुचयम् । शिथिलं शैत-
पीतञ्च विट् खिग्धं गुरु शीतलम् । यदाश्ल-
घनश्चासृक् तनुमप्यण्डु पिच्छिलम् । गुदं सपिच्छं
स्मितं गुरु खिग्धञ्च कारणम् । श्लेष्मानुबन्धो वि-
ज्ञेयश्च रक्ताश्लघं लुपेः ॥” मा.नि. । [अ. ।

रक्ता(लता) । स्त्री । मन्त्रिष्ठायां । सु.कल्प ५

रक्तालुः । पुं । (Dioscorea sativa.)
Common Yam. रक्तपिण्डालुके । लाल पिण्ड
अर्बुत् । हिं रक्ताक, रक्तपुष्पा, रक्तालु । ता. याम-
स्कोषं । गुणाः—शीतलः मधुरः अम्लः अमपित्त-
दाहघ्नः श्लेष्मः बलपृष्टिकरः शुक्रश्च । रा.नि.व.७ ।
शालिधान्यविशेषः । प.सु. । [३५. ।

रक्तावसेचनम् । स्त्री । रक्तवर्षाभके । च.चि.

रक्ताश्वमारपुष्पम् । स्त्री । रक्तकरवीरपुष्पे,
रक्तकरवीर फूल । सि.यो. विषमज्वरे । “रक्ताश्व-
मारपुष्पञ्च ॥” [तृ.शतके ।

रक्ताश्वारिः । पुं । रक्तकरवीरह्वे । रावणक-

रक्तास्त्रावः । पुं । रक्तजनेत्रसन्धिरोगे । लख-
णं यथा—“रक्तास्त्रावः शीणितोऽपि सरक्तं कीर्णं
नाल्यं संखवेत्तातिसान्द्रम् ॥” सु.उ.१५. ।

रक्ताक्षः । पुं । मन्त्रिष्ठा । पारावते । चकीरे ।
मी. । सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१८ । [चि. ।

रक्ताक्षी । स्त्री । गुग्गुली । वै.निघ.२म.अ.सा.

रक्तिः । पुं । अष्टसर्षपमात्रे । च.कल्प.१२अ. ।

रक्तिका । स्त्री । गुप्तायां । कूट । र.मा. । रा. नि.व.३ । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

रक्तसुः । पुं । रक्तदण्डेऽपि । दशश्रेष्ठाः । गुणाः—पाके मधुरः शीतलः स्रुः पित्ताहर्त्रः हृष्यः तेजोबलवर्धनश्च । रा.नि.व.१४ ।

रक्तैलुयर्करा । स्त्री । रक्तेऽनुकृतशर्करायाम् । गुणः—पित्तघ्नी । रा.नि.व.१४ ।

रक्तैरगडः । पुं । रक्तवर्णैरगडहवे । लानि (उ-त-७) । अर्थः प्रायेण श्वेतवर्णः । विशेषतः शोथघ्नः लघुः शरीरकषयः कफघ्नासघ्नः ज्वरघ्नः रक्तपाक्षुभातिनाशनश्च । रा.नि.व.८ । “रक्तैरगडकलुवरी रसे कटुर्लघुः स्मृतः । तित्को वातकफघ्नासकाः सकृन्मर्शवर्धकः । रक्तदीपपाष्ण्डुरुजामान्यशरीरकनाशनः । प्रायस्तस्य गुणस्यास्य श्वेतवर्णसमीरिताः ॥” वै.निघ. । [व.३ ।

रक्तैर्वाकः । पुं । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.

रक्तौचटा । स्त्री । श्वेतगुप्तायाम् । भा. ।

रक्तौत्पलम् । स्त्री । लघुरक्तपत्रं । कीकनदे । प.म. । रा.नि.व.१० । सु.सू.१८५. गैरिके । पुं, स्त्री (ला) । शाकलीहवे । रा.नि.व.८ ।

रक्तौदरः । पुं । रोहितमस्य । महाविषमध्यविषहाश्चकविशेषः । सु.कल्प.८५. ।

रक्तौपलम् । स्त्री । गिरिस्तिकायां । हारा ।

रक्तौदनम् । स्त्री । रक्तशाल्यादिभक्ते । अलक्तकरञ्जितभक्ते । च.द.शाल.वि. ।

रघुनाथः । पुं । वैद्यविलासनामय्यकारे ।

रङ्गः । पुं । मत्स्यरङ्गः । वै.निघ. । श्वेतपृष्ठहरिणविशेषः । रा.नि.व.१६ ।

रङ्गम् । स्त्री । वङ्गघातौ । द्रष्टुं । प.सु. । रा. नि.व.१३ । पुं । टङ्गणे । मोक्षश्री । रा.नि.व.६ । खदिरसारि । रा.नि.व.८ । [निघ. १२ ।

रङ्गकाष्ठम् । स्त्री । पतङ्गे । दकमकाष्ठे । रा.

रङ्गजम् । स्त्री । सिन्दूरे । र.मा. ।

रङ्गदः । पुं । खदिरसारि । रा.नि.व.८ । टङ्गण-चारि । रा.नि.व.६ । [निघ. ।

रङ्गदलिका । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

रङ्गदा । स्त्री । फटिकायां । कटेकिरि । भा.

रङ्गदायकम् । स्त्री । कङ्कटे । रा.नि.व.१३ ।

रङ्गदृढा । स्त्री । फटिकायां । रा.नि.व.१३ ।

रङ्गपत्री । स्त्री । नीलीहवे । नील ग्राह । रा. नि.व.४ । [वाहवे । वै.निघ. ।

रङ्गपुष्पी । स्त्री । नीलीहवे । रा.नि.व.४ । ज-

रङ्गबीजम् । स्त्री । हृष्ये । त्रिका. । [व.१३ ।

रङ्गमाणिक्यम् । स्त्री । माणिक्यरत्ने । रा.नि.

रङ्गमाता (ढका) । स्त्री । लालायां । ला-ङी । रा.नि.व.६।१३ । त्रिका. ।

रङ्गलता । स्त्री । (Helicteres Isora.) आवर्तकीलतायाम् । अं१२।भा३ । हिंमरीर-फली भिन्दुः कपासी । तं गुवादर । व.म. मरा-दशि, केवान् । गुणः—शूलघ्नी । केचित् ।

रङ्गलासिनी । स्त्री । शंफालिकाहवे । श. च. ।

रङ्गसदृशम् । स्त्री । यशदे । दृष्टुं । भा. ।

रङ्गचारः । पुं । टङ्गणचारि । मोक्षश्रीति-श्रेष्ठः । वै.निघ. ।

रङ्गा । स्त्री । जवाहवे । जवा ग्राह । वै.निघ. ।

रङ्गाङ्गा । स्त्री । फटिकारिकायां । कटेकि-रि । रा.नि.व.१३ । [र.मा. ।

रङ्गारिः । पुं । करवीरहवे । कटवी ग्राह ।

रङ्गिणी । स्त्री । शतसूत्रायाम् । जटा. । केवर्ति-कायाम् । क.७.७.गूढा । रा.नि.व.६ । हरिद्रा-याम् । वै.निघ. । [द्रिडा अत्र । त्रिका. ।

रङ्गिष्ठालुकम् । स्त्री । स्वनामख्याते आर्क्ष ।

रजः । पुं । पर्यटके । (क.७.७.गूढा । भा.म.१ भ.चित्तम.ज्व.वि.) “पथारिवतरामसेनकरजः ।” भा.म.१भ.ज्वर काम.चि. “कालद्रुदुर्गम्, रजः ।” वै.निघ.दुर्जलज्व.चि.त्राकोदयमं । स्त्री । स्त्रीक-मसं । श.र. ।

रजः (सु) । पुं, स्त्री । स्त्रीपथे । अमरदन्तः ।

श.र. । “पाचिताः पितृतापिन रसाद्या भ्रातवः क्रमात् । शकलं यानि मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥” शार्द.६५. । हृष्ये । उदके । कालुष्ये न

मतिभमि । “रजोरुषणसुदेकः कालुषं मतिविभ-
मः ।” रा.नि.व.२१ । परागे । मे. ।

रजःशयः । पुं । कुहरे । अ.मा. ।

रजःसारम् । स्त्री । कर्पूरे । नकुल.१२५. ।

रजतम् । स्त्री । रौप्ये । अम. । स्वर्णे । वि.ज्व.
चि.ज्वरकुष्ठरपारीन्द्ररसे । हस्तिदन्ते । छे.च. ।

रजतप्रभः । पुं । सीमलतामदे । (आश्लता ।
सु.चि.२८५. ।

रजतीपमम् । स्त्री । रौप्यमाषिके । वै.निघ. ।

रजनकः । पुं । कम्प्लक्षके । कम्पलाञ्छुं ।
वा.सू.१५५.श्यामादिः । “शिखरिरजनकच्छिन्न-
हः करञ्जाः ।” [अटी. ।

रजनिः । स्त्री । बालुके । राज्ञी । हरिद्रायां ।

रजनिपुष्पम् । स्त्री । हरिद्रापुष्पे । श्लूषकूल ।
रस.र.नागाज्जनचूर्णे ।

रजनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । सि.
यो.पाण्डु.चि. । सु.सू.१८५.वस्त्रोपचके । यतुका-
लतायां । रा.नि.व.३ । नीलिन्याम् । नील । मे. ।
दारुहरिद्रायां । बालुके । वै.निघ. । रात्र्यां । अम. ।

रजनीगन्धा । स्त्री । (Polianthes tu-
berosa.) Tuberoce. खनामख्यतपुषहचे ।
ब्रजनीशक । छिं गुल्मम् । भूरिप्र. ।

रजनीजलम् । स्त्री । नौहारे । हारा. ।

रजनीद्वयम् । स्त्री । हरिद्राद्वये, हरिद्रादारु-
द्वयोः । च.द.विषमज्वरे ।

रजनीपुष्पः । पुं । पूतिकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।

रजनीहासा । स्त्री । श्रेफालिकापुष्पहचे ।
श.र. ।

रजसानुः । पुं । मनसि, हृदये । उषा. ।

रजस्वर्णः । पुं । पीतधूसूरके । वै.निघ. ।

रजस्वलः । पुं । महिषे । त्रिका. । पारदे ।
वै.निघ. । स्त्री (ला) । जातरजस्कायां स्त्रियि । रा.
नि.व.८ । तत्स्वरूपं यथा—“द्वादशाहस्मरादूर्ध्व-
मापञ्चशक्यमाः स्त्रियः । मासि मासि भगवारा
प्रकृत्यैवार्त्तव सर्वत् । आर्त्तवसावादिवसाद्वतुः षोड-
शरात्रयः । गर्भवहणार्थं यन्मु स एव समयः स्मृ-

तः ॥” रजःस्वलाज्जं—“आर्त्तवसावदिवसाद-
द्द्विसात्रात्रचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि
पतिं न च ॥” इत्यादि । भा. । अतुस्मानानकर-
मादौ पतिमेव पश्येत् ।

रज्जुः । पुं । केशवेष्याम् । दामनि । दड़ि । मां-
सरज्ज्वाम् । “पृष्ठवंशस्थोभयत्र सहस्यो मांसरज-
वः । चतस्रो मांसपेशीनां भक्षणं तत्प्रयोजनम् ॥”
भा. ।

रज्जुकः । पुं । कम्प्लक्षके । कम्पलाञ्छुं ।
रा.नि.व.१३ । भज्जातकहचे । वै.निघ. । तद्गाम-
कजठरायी । तस्य स्थानं यकृत्योष्ठीर्मध्यम् । स
एवाहाररसे रज्जयति । सु.सू.२१५. । स्त्री । हिङ्गु-
ले, हिङ्गुलविशेषे । रा.नि.व.१३ । स्त्री (का) ।
नखरजिन्यां । (महेदि गाछ । वै.निघ. ।

रज्जनम् । स्त्री । रक्तचन्दनमेदे । वकम् कठिं ।
र.मा. । रक्तचन्दने । मद.व.१ । हिङ्गुले । रा.नि.
व.१३ । स्वर्णे । जातीफल । वै.निघ. । पारदर-
ज्जनद्रवे । तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।
“केवलं निर्मलं तासं वापितं रज्जनेन तु । कुर्वते
त्रिगुणं जीर्णं लाचारसनिभं रसम् ॥” रस.चि.३
अ. । पुं । मुञ्जदण्डे । गुञ्ज । रा.नि.व.८ । कम्प-
लक्षके । कम्पलाञ्छुं । वै.निघ. ।

रज्जनकः । पुं । कटफलहचे । रा.नि.व.८ ।

रज्जनकीर्षी । स्त्री । नीलीहचे । वै.निघ. ।

रज्जनगणः । पुं । रज्जनद्रव्यवर्गे । “चतुर्विधा
हरिद्रा स्यात् पञ्चङ्गं रक्तचन्दनं । नीलीकुपुम्भम-
ञ्जिठालाक्षामहर्द्विकिंशुकम् ॥” रा.नि.व.८ ।

रज्जनद्रुः (मः) । पुं । अश्लुकहचे । अश्लू-
लेन गाछ । श.चि. । धूनकहचे । वै.निघ. ।

रज्ज (ञ्जि)नी । स्त्री । गुण्डारीचनिकाशम् ।
श.च. । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. । नील्यां ।
रा.नि.व.४ । जन्तुकालतायां । रा.नि.व.३ । म-
ञ्जिठायाम् । श्रेफालिकायां । मे. । हरिद्रायां । रा.
नि.व.६ । पर्पण्यां । रा.नि.व.१३ । [रा.नि.व.८ ।

रज्जनीपुष्पः । पुं । पूतिकरञ्जे । नाटिकारञ्ज ।

रणः । पुं । दुष्कर्मिषे । दुश् । वै.निघ. ।

रणघण्टासमाकृतिः । पुं । महाशये । वै.
निघ. ।

रणपत्नी (इव) । पुं । रणशत्रे । (अन गंशो ।
वै. निघ. । [श्लेषपत्तिणि । रा. नि. व. १६ ।

रणप्रियम् । स्त्री । चशीरे । रा. नि. व. १२ । पुं ।

रणमुष्टिः । पुं । विषमुष्टिचुपे । कुविला इति
भाषा । रा. नि. व. ४ । [व. ६ ।

रणमूर्धजा । स्त्री । कर्कटशङ्कग्राम् । रा. नि.

रणरणः । पुं । भमरे । मशके । गभा । चिका ।
(कः) उत्कण्ठायाम् । छे. च. ।

रणालङ्करणः । पुं । कङ्कपत्तिणि । कौक्
पाशौ । रा. नि. १६ । [च. ।

रणवक्त्रः । पुं । अफलवत्वे । त्रांङ्गा गच्छ । श.

रण्डा । स्त्री । मूलिककण्ठ्याम् । अम. । प्र. वृद्धत्
सोमनाथरसि ।

रतम् । स्त्री । मीथुने । अम. । गुच्छे । मी. ।

रतकीलः । पुं । कुकुरे । छे. च. ।

रतज्वरः । पुं । काके । चिका. ।

रतनारीचः । पुं । कुकुरे । वै. निघ. ।

रतनिधिः । पुं । खड्गनपत्तिणि । श. र. ।

रतव्रणः । पुं । कुकुरे । चिका. । मी. ।

रतशायी (इव) । पुं । कुकुरे । छे. च. ।

रताश्रु । स्त्री । कुज्झटिकायां । चिका. ।

रतान्दुकः । पुं । कुकुरे । छे. च. ।

रतामर्दः । पुं । कुकुरे । श. मा. ।

रतिः । स्त्री । प्रीत्याम् । सुरते । गुच्छदेशे । मी. ।

रतिकुहरम् । स्त्री । भगे । चिका. ।

रतिगृहम् । स्त्री । भगे । चिका. ।

रतिचर्या । स्त्री । स्त्रीसेवायाम् । वा. उ. ४० च. ।

रतिमन्दिरम् । स्त्री । योनी । गटा. ।

रतिवत्सलभमोदकः । पुं । बाजीकरणाधि-
कारे शीवधम् । पाठः — “शक्राशनस्य वीजानि
चूर्णितानि पलाटकं । कुङ्कुं हविषश्चैव खण्डप्रस्थं
प्रगृह्य च । शतपुत्रीरसप्रस्थं प्रस्थं शक्राशनस्य च ।
गव्यमाजं पयः प्रस्थं दत्त्वा प्रस्थद्वयं पचेत् । धात्री
विजीरकं मुचं लगेलापचकेशरं । आत्मगुप्ता वा
तिवला तालादुरकशेरुकं । शङ्काटकं चिकटुकं

धन्यां चित्रकं तथा । पथ्या द्राक्षा च काकोली
खर्जूरं चुरकं तथा । कटुका मधुकं कुष्ठं लवङ्गं
सारसेन्धवं । यमानिका चाजमोदा जीवन्ती गज-
पिपली । प्रत्येकं कर्षमेकञ्च चूर्णितानि शुभानि
च । मधुनः कुङ्कुमाश्च पाकशेषे तथा क्षिपेत् ।
सृगाखजं सकर्पूरं यथालाभं विनिक्षिपेत् । रति-
वत्सलनामायं सेव्यमानो रसायनः ॥” सिद्धिवीज-
चूर्णं ८ प. (मतान्तरं ५ प.) घृतं ४ प. शर्करा २
श. शतावरीरसः गव्यदुग्धं छागदुग्धं प्र. ४ श. ।
प्रक्षेपः—आमलकी जीरकं कुण्ठजीरकं सुला लवक्
एला तेजपत्रं नागकेशरं कपिकक्षूवीजं (आला-
कूशीरत्रौज) गीरकतण्डुला (गोत्रकटाकुलिश)
तालास्थिशस्यं कशेरुकं शङ्काटकं चिकटु धान्यकं
चित्रकं (मतान्तरं अमं वङ्गञ्च) हरीतकी द्राक्षा का-
कोली खीरकाकोली पिण्डखर्जूरं कौकिलाक्षवीजं
कटुकौ यष्टिमधु कुष्ठं लवङ्गं सेन्धवं यमानो वनय-
मानो जीवन्ती गजपिपली प्र. २ ती. मधु २ प. ।
रस. र. । भेष. । [श. च. ।

रतिसत्तरा । स्त्री । शृङ्गायां । पिङ्गिः शाक ।

रतिसाधनम् । स्त्री । शिशे । वै. निघ. ।

रती । स्त्री । रत्नगुह्यायाम् । वै. निघ. ।

रतोदहः । पुं । कौकिले । श. मा. ।

रत्नम् । स्त्री । हीरके । रा. नि. व. १२ । सुतादौ ।
रत्नानि नव—रत्नं गारुत्मन् (पात्रा) पुष्परागः मा-
णिक्यं पद्मरागः इन्दुनीलः मरकतः गोमेदः (वैद्र-
व्यै) मौक्तिकं विद्रुमस्यैव विष्णुधर्मोत्तरे । तन्निरु-
क्तिः—“धनार्थिनो जनाः सर्वे रत्नसङ्घिन्नतीव
यत् । ततो रत्नमिति प्रोक्तम्. . .” भा. पू. १ भ. रत्न-
व. रत्नसाधारणगुणाः—“रत्नानि भक्षितानि सुसु-
धुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विष-
घ्नानि घृतानि च । मङ्गल्यानि मनोग्रानि यष्टीव-
हाराणि च ॥” इति । माणिक्यं तरुणः सुजातममर्थं
सुताफलं शीतगोः, माण्ड्यस्य तु विद्रुमो निगदि-
तः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवज्यस्य च पुष्पराग-
मसुराचार्यस्य वचं श्वनेः, नीलं निर्मलमन्यथोर्निग-
दिते गोमिदवैद्रव्ये ॥” भा. । तस्य धारणं प्रीति-
वहेनम् । सु. चि. २४ च. । “धनं मङ्गल्यमायुष्यं
आमहासनमृदं । हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरण-
धारणम् ॥” राज. २ प. ।

रत्नकन्दलः । पुं । प्रबाली । भग । श.र. ।

रत्नगर्भपोटलीरसः । पुं । यन्माधिकारि रसः । पाठः — “रसं वज्रं हेम तारं नागं लीङ्गञ्च तावकम् । तुल्यांशं मरिचं देवं मुक्ताविद्रुमसालि-
कं । शङ्खं तुल्यञ्च तुल्यांशं (चार्द्रकद्रवैः) सप्ताहं चि-
त्तकद्रवैः (शङ्खञ्च तुल्यतुल्यांशं भेष.) । मर्दयित्वा
विचूर्णय्य तेन पूर्यो वराटिकाः । टङ्गणं रविदु-
ग्धेन सुखं लिङ्गं निरोधयेत् । मृदाण्डे ता निरु-
ध्याथ सम्यग्गजपुटे पचेत् । आदाय चूर्णयेत् सर्वं
निर्गण्डा सम भावयेत् । आर्द्रकस्य रसेः सम चि-
त्तकस्य च विंशतिः (चित्तकस्यैकविंशतिः) । द्रवै-
र्भावं ततश्चास्य देयं गृह्णाच्चतुष्टयम् ॥” र.सा.सं. ।
भेष. ।

रत्नगिरिरसः । पुं । ज्वराधिकारि रसः ।
पाठः — “सूताभस्वर्णताम्राणि गन्धवार्द्धांशलौहकं ।
लोहाई स्वतवैकान्तं मर्दयेद्भृङ्गजैर्द्रवैः । पर्पटीरस-
वत् पाच्यं चूर्णितं भावयेत् पृथक् । शिशुवासक-
निर्गण्डो गुडच्युर्वाग्रभृङ्गजैः । चूटामुष्णौज्यन्ती-
भिर्मन्त्रिणास्त्रौषु त्रिककैः । कन्यायाम्बु द्रवैर्भावं
चिभिर्वारं पृथक् पृथक् । ततो लघुपुटे पाच्यं
स्वाङ्गशतं समुद्धरेत् । माषो दत्तः कणाधान्ययुक्त-
श्चाभिनवज्वरः ॥” द्रुम, अज्ज, श्वं, ताय, गुरुक
एतैरेकं सगन ; लोहाई वज्र, देवक्राञ्च ;
लोमराज्जरेसे माडिग्रा पर्पटीवत् पाकं कवि-
वे । पत्रे सज्जिनादिर रसे भावना दिय
लघुपुटे पाकं कविवे । रस.चि. ।

रत्नजातिः । स्त्री । श्वेत रत्न नील पीतवर्णैः
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रेषु ।

रत्ननायकः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१२ ।

रत्ननिधिः । पुं । खड्गनपक्षिणि । त्रिका. ।

रत्नमाला । स्त्री । वैद्यकचिकित्साशास्त्रमेदः ।

रत्नमुख्यम् । स्त्री । हीरके । हे.च. ।

रत्नराट् । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१२ ।

रत्नाङ्गः । पुं । प्रबाली । रा.नि.व.१२ ।

रत्नावली । स्त्री । राधाभाषकतद्रव्याभिधाने ।

रत्निः । पुं, स्त्री । बद्धमुष्टिहस्तो । मूत्रेण शोथः ।
अम. ।

रत्नङ्गम् । स्त्री । योनी । श.र. ।

रथः । पुं । त्रिनिशठत्वे । रा.नि.व.६ । वेतस-
ठत्वे । अम. । काये । विश्वः । शकटे । शङ्खि ।
रथभ्रमणगुणाः — वातकोपनं शरीरदारुणकरं क-
ल्यम् अग्निवर्धनञ्च । राज. ।

रथचरणः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । श.र. ।

रथद्रुः । पुं । त्रिनिशठत्वे । वेतसठत्वे । अम. ।

रथपर्यायः । पुं । वेतलतायाम् । श.च. । ति-
निशठत्वे । रा.नि.व.६ । त्रिनिशठत्वे । अम. ।

रथठत्वे । पुं । ठडौ । द्रुकि ७५वि । वै.निघ. ।

रथाङ्गः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । अम. ।

रथाङ्गाङ्गयनामकः । पुं । चक्रवाके । अम. ।

रथाङ्गी । स्त्री । ऋडौ । रा.नि.व.५ ।

रथाभः । पुं । वेतसठत्वे । अम. ।

रथाम्बुष्यः । पुं । वेतसठत्वे । अम. ।

रथावर्ता । स्त्री । स्थलपक्षिणाम् । वै.निघ. ।

रथिकः (का) । पुं, स्त्री । त्रिनिशठत्वे । मा-
दन गाढ । रा.नि.व.६ ।

रथी (इन्) । पुं । चक्रवाके । वै.निघ. ।

रथ्यः । पुं । अश्वे । अम. ।

रदः (नः) । पुं । दन्ते । रा.नि.व.१८ ।

रदच्छदः । पुं । शीते । रा.नि.व.१८ ।

रदनच्छदः । पुं । शीते । रा.नि.व.१८ ।

रदनी (इन्) । पुं । हस्तिनि । रा.नि. ।

रदितम् । स्त्री । सर्पदंष्ट्रमेदः । कल्प.४अ. ।

रन्तिदेवः । पुं । कुकुरे । श.र. ।

रत्ननम् । स्त्री । पाककरणे । राक्षा । व्याक. ।

रन्धितः । चि । पाचिते । स्त्री । कृतरत्ननद्रव्ये ।
राक्षा श्रिनिम । तस्य पात्रान्तरे स्थापनावधिः —
“भक्तं स्वपात्रे स्थाप्य न पात्रान्तरे, घृतं काष्ठायसे
पात्रे, मांसं तद्रसञ्च हैमं राजते लोहे काष्ठे वा,
पत्रादिशाकं काष्ठायसलोहञ्च पक्वान्नं पिष्टकादि
कांस्यञ्च काष्ठे वा, श्वेतचौरं स्वप्नये दाहये वा ।
पानीयं पायसं तर्कं सूपस्य एव, कापञ्च स्फाटि-
के वा रागषाड्वादीन् स्थापयेत् ! एवं सति तद्व-
यं रोगहरं भवेत् । पाकराजः ।

रन्ध्रम् । स्त्री । दृषणे । छिद्रे मी । शरीर र-
न्ध्राणि नेत्रश्रवणनासार्गा दे वे रन्ध्रे भवतः । तथा
मुखमिह न पायूनामिकैकमिति नव । दशमस्र मन्त-
के । स्त्रीणाञ्च त्रीणि स्तनगर्भमार्गेषु । स च अश्वस्य
उदरगर्हरे । ज.द.२५. । [रा.नि.व.८ ।

रन्ध्रकण्ठः (कः) । पुं । ज्वालावर्ककण्ठे ।

रन्ध्रपत्रः । पुं । नले । नल गाँछ । रा.नि.व.
८ ।

रन्ध्रबभ्रुः । पुं । उन्दुरी । ईन्दूर । चिका ।

रन्ध्रवंशः । पुं । छिद्रवंशे । (रुँ) रुद्रा वंश,
वंशिनी वंश । गुणाः— कषायः तिक्तः श्रौतलः
सूतकृष्णमहार्शः पित्तदाहज्वरघ्नः रुष्यः शुलघ्नः
गुल्मघ्नः । रा.नि.व.८ ।

रन्ध्री (इन्) । पुं । देवनले । वै.निघ. ।

रभसः । पुं । वेने । पौष्पापर्यवित्तारि । अरुणः ।

रभः । पुं । रक्ताशोकण्ठे । मी. ।

रमठम् । स्त्री । हिङ्गुनि । हिङ् । उषा ।

रमठध्वनिः । पुं । हिङ्गुनि । हिङ् । श.च. ।

रमणम् । स्त्री । पटीलमूले । मी. । जघने । छे.
च. । जम्भने । श.र. । पुं । गर्दमे । छे.च. । वष-
ण्णे । श.च. । महारिष्टकृते । घोड़ानिम् । कैट-
र्यनिम् । रा.नि.व.६ ।

रमतिः । पुं । काके । श.र. ।

रमाप्रियम् । स्त्री । पद्मे । श.च. । पुं । दा-
रुचीनीतिख्याते मिष्टलचि । वै.निघ. ।

रमावेषः । पुं । श्रीवासचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

रम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे । कणा गाँछ । रा.
नि.व.११ ।

रम्य(क)म् । स्त्री । पटोलमूले । मी. । चिका ।
स.सू.१८५, श्यामादिः । प्रधानधातौ । जटा. पुं ।
स्वर्णचम्पककृते । टापा गाँछ । मी. । वककृते ।
वककृते गाँछ । श.च. । वि । बलकरे । जटा. ।

रम्यकः । पुं । सहानिम् । वै.निघ. ।

रम्यकक्षीरः । पुं । सहानिम् । घोड़ानिम् ।
रा.नि.व.६ । [रा.नि.व.८ ।

रम्यपुष्पः । पुं । शाखलीकृते । शिभुल गाँछ ।

रम्यफलः । पुं । कारस्करकृते । कुठिलागाँछ ।
रा.नि.व.६ ।

रम्या । स्त्री । खलपद्मिण्यां । रा.नि.व.५ । रा-
ची । मी. । महेंद्रवारुणीलतायां । भाकाल । रा.
नि.व.१ । लवणाकन्दे । वै.निघ. ।

रम्यामली । स्त्री । भूधात्र्यां । डूँहे आम्-
ला । रा.नि.व.५ ।

रराटी । स्त्री । ललाटे । पुराणम् ।

रत्नकः । पुं । कम्बले । अम. । मन्त्रकृते । मृग-
विशेषे । अ.टी.रा. । पञ्चाणि । सुभूतिः ।

रवणम् । स्त्री । कांस्ये । पुं । उद्रे । छे.च. ।
कीकिले । उषा ।

रवथः । पुं । कीकिले । उषा ।

रविः । पुं । अर्ककृते । आकम्प गाँछ । रा.
नि.व.१० । ताम्बे । पञ्चासुतरसे । अजीर्णचि. नि-
त्योदितरसे ।

रविकान्तः । पुं । मूर्धकालनणौ । रा.नि.
व.११ । मूर्ध्यावन्तुपे । छे.छा.उषा । वै.निघ. ।

रविकीर्णः । पुं । अर्ककृते । वै.निघ. ।

रविग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । तदाकृष्ट-
लक्षणं यथा—“उद्वर्त्तितायः खिद्रयः संवृष्टीतह-
नुश्च यः । कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीडि-
तः ॥” ज.द. ।

रविजप्रियः । पुं । नीलकालमणौ । वै.निघ. ।

रविजलम् । स्त्री । अर्कमूलरसे । आकम्प-
मूल । वै.संयह. पञ्चासुतरसे ।

रविदुग्धम् । स्त्री । अर्कक्षीरे । आकम्प-
आठा । र.सा.सं. वैलीक्याविनामार्गरसे ।

रविद्रुमः । पुं । सदापुष्पकृते । आकम्प गाँछ ।
रा.नि.व.२१ । [स्त्री । पद्मे । श.च. ।

रविनाथः । पुं । बन्धकृते । दाकुलि गाँछ ।

रविनामकम् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बे । वै.
निघ. । [गाँछ । रा.नि.व.४ ।

रविपत्रः । पुं । आदित्यपत्रकृते । आकम्प

रविप्रियम् । रत्नकमले । ताम्बे । रा.नि.व.
१०-११ । पुं । आदित्यपत्रे । आकम्प गाँछ ।

रक्तकरवीर । रा. नि. व. ४। १० । लङ्गुणहवे । श.
मा. । नीलभङ्गराजि । वै. नि. घ. ।

रविप्रिया (प्रीता) । स्त्री । सूर्यावर्तचुपे ।
हृङ् हङ्गि । रा. मा. । [र. सा. सं. रसमारणे ।

रविभक्ता । स्त्री । सूर्यावर्तचुपे । हृङ् हङ्गि ।

रविमूलम् । स्त्री । चर्ममूले । आकन्दभूत ।
र. सा. सं. ज्वरचूडामणौ । [१२ ।

रविरत्न(क)म् । स्त्री । माणिक्ये । रा. नि. व.

रविलोहम् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बा । रा. नि. व.
१२ ।

रविवल्लभः । पुं । भङ्गराजहवे । वै. नि. घ. ।

रविवल्ली । स्त्री । आदित्यभक्तायां । हृङ् हङ्गि ।
श्री । ब्राह्मीचुपे । वै. नि. घ. ।

रविसंज्ञकम् । स्त्री । ताम्बे । श. च. ।

रविसुन्दररसः । पुं । सर्वज्वराधिकारे र-
सः । “दिभागतालेन हतस्य ताम्बे रसस्य गन्धश्च
समानमात्रम् । विषस्य सप्त द्विगुणश्च ताम्बे त्रिसप्त-
वारश्च खरातये हि । विमर्शे विषस्य रसेन चूषणे
गुणैकदत्तं सितया समेतम्..... ॥” रस. को. ।
(समीनमायु । विषं समस्य द्विगुणश्च ताम्बे । इति
भा. पाठः । [मङ्गलशिरः । वै. नि. घ. ।

रविस्पर्शा । स्त्री । ऋक्षमेवश्याम् । कृष्ण

रवीन्द्रम् । स्त्री । पद्मे । धरणिः ।

रवीष्ट । पुं । नागरहवे । रा. नि. व. ११ ।

स्त्री (ष्ट) । आदित्यभक्त्यायाम् । हृङ् हङ्गि ।
रा. नि. व. ४ ।

रथः । पुं । वंशे । गङ्गणौ. चि. जातोफलावटी ।

रथना । स्त्री । जिह्वायाम् । श. र. ।

रथील । पुं । कर्म्मरङ्गहवे । कामरङ्गो शी-
छ । प. म. ।

रश्मिः । पुं । पञ्चाग्नि । किरणे । मे. ।

रश्मिजातम् । स्त्री । रौप्ये । वै. नि. घ. ।

रश्मिपतिः । पुं । आदित्यपञ्चचुपे । रा. नि.
व. ४ ।

रसम् । स्त्री । कोले । निशामल । रसाक्षने ।

रा. नि. व. ६ । प. म. । पुं । हिङ्गुले । रा. मा. । प्रा-

रदे । रा. नि. व. १२ । शिलावसे । प. म. । मिन्.

रे । इक्षुरसे । रोगे । वै. नि. घ. । विषे । रोगे ।

गुणै । मांसद्वये । अम. । जले । स्वादे । त्रिका. ।

शुक्ले । अम. । किराततिलके । द्राक्षायां । वै. नि. घ. ।

शरीरस्थसप्तधातुषु प्रथमधातौ । त्रयधातु । रा.

नि. व. ८ । रसस्वरूपं — स चाहारसारभूतः । “आ-

हारस्य रसः सारः ।” शाङ्ग. पू. ६७. । “सम्यक्प-

क्तस्य भुक्तस्य सारो निरतिशयो रसः ।” गुणाः —

सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलश्चेति । तत्त्वम् —

स धमनीर्गलां स्रव्यान् धातून् पृणाति । तदनु

शीतस्निग्धपीपकत्वादियुगैः शरीरं व्याप्नोति । त-

स स्थानम् — “सर्वदेहचरस्यापि स्थानं हृदयमेव

च । रसस्य हृदयं याति समानमकृतेरितः । स तु

व्यानेन विधिमः स्रव्यान् धातून् विवर्धयेत् ।”

भा. । स्वरसे क्ताये वा । हृषाद् सन्निभद्रवद्वये ।

रा. नि. व. २० । सि. यो. ज्ञा. च. । तत्त्वाधनं यथा

— “कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्लृप्तं हिगुणं जले ।

अक्षीराच्चात् स्थितं तस्याङ्गवेहा रस उत्पन्नः ॥” भा-

दाय शुक्लं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे । अल्लः द्यु-

षिते साध्यं पादशेषश्च यत्कृते । निःशीघ्रविताप्रा-

सिद्धं पलमात्रं रसम्वयेत् । सितामधुगुडभारान्

जौरकं लवणलघा । घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोल-

मात्रान् रसे क्षिपेत् ॥” शाङ्ग. १७. । रसमेन्द्रि-

ययाग्न्यवकुनि, मधुरादौ । शिष्टेऽपि त्रय । स च

कालसङ्घटयभूमिविद्यदलिलानलसम्पर्केण परिणा-

मान्तरं प्राप्य षट्प्रकारो भवति । ते च षड्रसाः

द्रव्यमाश्रित्य तिष्ठन्ति — “रसः स्वादुश्चलवति-

क्तोषणकषायकाः । षट् द्रव्यमाश्रितस्तैश्च यथापूर्वं

वलावहः ॥” गुणाः — “तत्राद्यां सारतं इति

त्रयभित्तादयः कफम् । कषायतिलक्तमधुराः पित्तम-

न्ये तु कुर्वन्ते ॥” भा. । तच्च प्रविध्यन्गुणभूयिष्ठो

मधुरः, तीयाग्निगुणभूयिष्ठोऽम्लः, प्रविध्यन्गुणभू-

यिष्ठो लवणः, वायुगुणभूयिष्ठः कटुकः, वायुका-

ग्निगुणभूयिष्ठः तिक्तः, चित्तानलगुणभूयिष्ठः कषा-

यः । सु. सु. ४२७. । रसभेदविकल्पाश्च त्रिधाः ।

सु. उ. ६८७. । सप्तपञ्चाशदिति । च. द. द्रव्यगुणै-

श्रिवदासः । “मधुरः कषायभित्ताश्च कषारः

कटुः षड्रसनामधेयम् । इयं इयं वातकफप्रकोपनं

इयं तथा पित्तकं वदन्ति ॥ चारः कषायः पवन-

प्रकोपो मधुरोऽयं तिक्तः कफकोपनश्च । कटुश्च

पित्तविकारकारिणौ कटुश्चको वातप्रमो प्रदिष्टौ ।

पित्तस्य नाशी मधुरः सतिक्तः कटुः कषायः श्ल-
नः कफस्य । अम्योन्यनीतच्छमनं वदन्ति परस्परं
दोषविहङ्गिमन्तः ॥ मधुरकटुकषायान्यस्य प्रकर्ष-
विधायिनी, लवणविद्युतोऽस्त्रकः प्रोक्ती विशेषरसा-
नुगः । अतिरक्तसत्त्वा तित्तेयुक्तः कषायरसो लघुभ-
वति सुतरां स्वादुः श्रेष्ठी गुणं करोति तथा । कटु-
तिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणं । कटुस्त्रलवणाः
पित्तं स्वादस्त्रलवणाः कफम् ॥ ” (अथ ये रसा य-
दोषविहङ्गास्तदाह — “समीरणे तु नी देयाः क-
टुतिक्तकषायकाः । पित्ते कटुस्त्रलवणाः स्वादस्त्र-
लवणाः कफे ॥ ” अथ ये रसा यदोषहराः —
“स्वादस्त्रलवणान् वाते तित्त्वादुःकषायकान् ।
पित्ते कफे तित्त्वाकटुकषायान् योजयेद्रसान् ॥ म-
धुरास्त्री चारकटुको तित्त्वाकषायको चेत्येतावन्यो-
न्यरसविरोधिनी भवेताम् ॥ ” अथ मधुररसवी-
र्यम् — “यः स्वादुः श्लेष्मणोपहारिणलज्जवीर्यप्रदः
पुष्टिदः, प्रह्लादी रसने करोति तदगु श्लेष्मप्रहङ्गि-
ततः । पित्तानां दमनः श्लोपशमनो ब्रूवी नरा-
णां हितः, औषधानां वितपाशुनेवचरुणसंहर्ता भ-
वेन्माधुरः ॥ ” अथ तिक्रमवीर्यम् — “यस्तिक्तो म-
धुरात्मकोऽमृतसमः कुडादिदोषापहः, श्लान्तः
सर्वरूपापहो भग्नहरी रुची न संक्लेदनः । जि-
ह्वास्कोटकनाशनोऽथ भवति औषधतानां हितो,
वक्त्रोत्साकरः प्रकटकषितो निम्बादिक्वासादल-
त् ॥ ” अथ कटुरसवीर्यम् — “नेत्रं खावयति मुखं
विदहते यः कर्णजाड्यं वधन्, वीभक्तं तनुते मुखं
विकुरुते पित्तासृजः कोपनम् । अपि दूषयति
घणं विदहते जीर्णं न शक्नो भवेत्, वातानाह-
रते कफाश्च कटुको दहति मधुरौद्रकः ॥ ” अख-
रसवीर्यम् — “जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनि-
र्भोलम्ब, वीभक्तं वा जनयति सदा वातरोगाप-
हारी । कण्ठकूष्ठघातजनकरी नो हितः शोफिनः
स्वादश्च प्रोक्ता मरुतशमनोऽस्त्रकप्रकोपं तनोति ॥ ”
अथ कषायरसवीर्यम् — “जिह्वा कण्ठं यसति नि-
तरां यादृक्काशतिसारि, श्लेष्मण्यधिरूपशमकरः आस-
कासापहर्ता । हिक्काशूलं हरति नितरां शो-
धनः स्वादुषणानां, प्रोक्तषायां समधिकगुणः श्रेष्ठ-
काषायनामा ॥ ” अथ चाररसवीर्यम् — “चारः
क्लेदं जनयति मुखे स्वादुःरुचौ विदाहौ शूलश्ले-
ष्माश्चिकरदधाम्बलज्जोषणश्च । आनाहसाज-
नयति पुनर्वज्रसमुच्चयः स्वात्, श्रेष्ठः प्रोक्ता

रसवरमहान् सर्वतो योग्यभूतः ॥ ” अचि, ६५. ।

रसकः । पुं । निष्कायमांसि । हे. च. । क्ली ।
स्फटिकायां । फट्टेति । र. सा. सं. पञ्चमरसे ।
मांसरसे । च. द. शूल चि. खर्परीतुल्यके । वै. नि. च.
२४. अचि. नवरवराजस्यार्द्धे । “खर्परीतुल्यकं तु-
ल्यादन्वत् रसकं स्मृतम् । ये गुणास्तुल्यके प्रोक्ता-
स्तै गुणा रसके स्मृताः ॥ ” भा. पू. १४. उपरसव. ।

रसकर्पूरम् । क्ली । (Perchloride of
mercury.) खनामख्यातधातौ । वृत्तकर्पूर ।
पारदस्य श्रेतमखीकरणे । चन्द्रिकाकारः । एत-
त्साधनप्रणाली — “पिष्टं पांशुपटु प्रगादममलं व-
ज्राम्बुना नैकशः, सूतं घातुगतं खटीकवर्जितं तं
संपुटे रोधयेत् । अन्तःस्थं लवणस्य तस्य च तले
प्रज्वाल्य वज्रं ददं, घसं याद्वामथेन्दुकुन्धवर्धनं
भस्मीपरिस्थं शनैः । तद्वह्नितयं लवणसहितं प्रा-
तः प्रयुक्तं भजेत् ॥ ” र. सा. सं. । गुणाः — फिरङ्ग-
रोगघ्नं दीपनं पुष्टिकरं बलवीर्यकारकं कुष्ठघ्नं
व्रणप्रच । द्रव्यगुणः ।

रसकल्पलता । स्त्री । वैद्यकरसयन्त्रे ।

रसका । स्त्री । चद्रकृष्टमेदं । लक्षणम् — “क-
खुन्विता या पिङ्गा शरीरे संभावनीना रसको-
च्यते सा ॥ ” सु. ।

रसकेशरम् । क्ली । कर्परे । हारा. ।

रसकेसरी (रु) । पुं । शरीरके रसः । पाठः
— “रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीकाधेन मर्दयेत् ।
देवपुत्रं वाणमितं रसपादं तथास्तम् । साधमाव-
न्तु तत्क्षेप्यं नागरेण गुडैर्न वा ॥ ” र. स. कौ. ।

रसक्रिया । स्त्री । द्रव्यस्य घनीभूतसारकरणे ।
पाक द्वारा उत्पन्न जातकतण । “काषादीनां
पुनः पाकात् घनभावे रसक्रिया । सात्रा रसक्रि-
यायाश्च लिङ्गात् पाणितलं बुधः ॥ ” सु. म. १६५. ।
सु. चि. २१५. । [विलासि] ।

रसखर्परः । पुं । खर्परधातौ । (कासलक्षी-

रसगतज्वरः । पुं । रसधातुज्वरे । लक्षणं
— “गुरुता हृदयोत्कीर्णः सदन् कर्षरीचको ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैव्यं चास्योपजायते ॥ ” मा.
नि. ।

रसगन्धः (क) । पुं । गन्धके । रा. नि. व. १११

गन्धरसे । शीले । चिका । स्त्री । रसाञ्जने । रा. नि. व. ६ । [सं. ।

रसगन्धकसम्भूतम् । स्त्री । हिङ्गुले । र. सा.

रसगर्भम् । स्त्री । रसाञ्जने । भा. म. ४ भ. नेत्ररी. चि. । हिङ्गुलविशेषे । रा. वि. व. १२ ।

रसगुडिका । स्त्री । कासाधिकारे रसः । पाठः—“रसभागी भवेदेकी गन्धकी हिङ्गुली भवेत् । विभागा पिप्पली पथ्या चतुर्भागा विभीतका । पञ्चभागा तामला च षड्भागा सप्तभागिका । भार्गवै सर्वमिदं चूर्णं भाव्यं बज्जीलजद्रवैः । एकविंशतिवारं स मधुना गुडिका कृता । विभीतकप्रसाधेन प्रातरेकान्तं भक्षयेत् ॥” र. सा. सं. ।

रसघ्नः । पुं । टङ्गणे । [श्रीशंशो । रा. नि. व. ६ ।

रसचन्द्रिकावटी । स्त्री । शिरीरीगे हिता । पाठः—“वैलोक्यविजयावीजं वीजमुन्मत्तकस्य च । कण्टकारीवीजकश्च ऐजलं वीजमेव च । वीजञ्च हृद्गदारस्य समी गन्धकपारदौ । आर्द्रकैर्वटिका कार्या कलायपरिमाणतः । एषा तीयानुपानेन प्रातः खाद्या हिताशिना..... ॥” र. सा. सं. ।

रसचूडामणिः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । पाठः—“सूतभक्ष्यं विषं वासं जयपालं सगन्धकं । हेमतेलेन सम्यग्देह्यं ततो लघुपुटं ददेत् । भावयेत् कालकद्रावैरजामहिषमीनजैः । पिप्पले पृथक्समितं विषधूमेन शोधयेत् । समवारं विवारं वा पञ्चादाद्रेण भावयेत् । रसचूडामणिः सिद्धः साक्षात् श्रीभैरवी मृद्वान् ॥” मात्रा १ र. । आर्द्रकनिष्पूरसाध्यां सेव्यः । र. स. चि. ।

रसजः । पुं । गुडे । रा. नि. व. १४ । सुराकटे । ऐ. च. । स्त्री । रक्ते । श. च. । रसाञ्जने । वै. नि. च. संघट्टणी. चि. पाठावस्थे ।

रसजातम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा. नि. व. १२ ।

रसञ्जा । स्त्री । जिह्वायाम् । रा. नि. व. १८ ।

रसज्येष्ठः । पुं । मधुररसे । ऐ. च. । [सा. सं. ।

रसतालेश्वरः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । र.

रसतेजः (सं) । स्त्री । रक्ते । ऐ. च. ।

रसदा । स्त्री । श्वेतनिगुण्डायाम् । [श्वेत निगुण्डा । वै. नि. च. ।

रसदालिका । स्त्री । पुष्पकेषो । पूंजी कथं । करङ्गशालिनामिच्छी । रा. नि. व. १४ । [१]

रसद्रावी (रु) । पुं । मधुररसवीरे । रा. नि.

रसधातुः । पुं । पारदे । रा. नि. व. १३ ।

रसनम् । स्त्री । आम्नादने । रा. नि. व. २. खपरि । पुं । कफे । तस्य स्थानं कण्ठः कम्पः । रसनम् । भा. नि. व. १८ (ना, नी) । जिह्वायां । रा. नि. व. १८ । जिह्वायाम् । रा. नि. व. ६ । वै. नि. च. चिकीर्षादिः । “अक्रान्तनाकिरातमरतद्वरमना.

रसनाथः । पुं । पारदे । रा. नि. व. १३ ।

रसनापदम् । स्त्री । नितम्बे । रा. नि. व. १८

रसनाभम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा. नि. व. १२

रसनायकः । पुं । पारदे । श. र. । [चिका.

रसनालिट् (हः) । पुं । कुकुरे । ऐ. च.

रसनिगडुः । पुं । रसनिगाडे, रसनिगान् ग्रहलक्षपोषधे । पाठः—“सूक्ष्मकंसम्भवं शीरं । ज्वलीजञ्च गुग्गुलुः । सैन्धवं हिङ्गुणं मर्यं निगडं । यं मङ्गलमतः ॥” ब्रह्मवीजं पलाशवीजं, ब्रह्मशकवीजं वा । हिङ्गुणमिति रसापेक्षया मिलि सत्त्वं हिङ्गुणम् । र. सा. सं. । [वै. नि. च.

रसनिर्गसः । पुं । रालवत् । शीले ग्राह

रसनेत्रिका । स्त्री । मनःशिलायां । ऐ. च.

रसनेष्टः । पुं । इक्षौ । प. सु. ।

रसनेन्द्रियम् । स्त्री । जिह्वायाम् । च. शा. ७७

रसपर्पटिका (टी) । स्त्री । गृहण्याधिकारे औषधम् । पाठः—“यान्त्रपिते विधातव्या । टिका च चूषावती । तत्र प्रोक्तविधौ शब्दो सम नी रसगन्धकी । सम्यक् कज्जलाभौ तु कुर्यात्पा हृदाशमे । ततो वादरवक्रिख्यौहपात्रे द्रवीकृतं । गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात् । उर्यात् पर्पटिकाकारमस्य रतिद्वयं कमात् । रति वादशकं यावत् प्रयोगः प्रहरार्धतः ॥”..... र. सा. सं. । “मधुरं रसे जयन्त्याः पञ्चादिरससम्भूते आर्द्रकरसे च सूतं पञ्चकरसे काकमाध्याय । प्रसुदितानुपुष्पाणि मर्दनयुष्कं करेण गच्छीयात् प्रक्षारभाजनमध्ये शुद्धिरियं पारदस्वीका ॥ युक्तं च्छसम्पाद्यो नवनौतसमयुतः । मसृष्टः कठि

স্থিৎ শ্রেষ্ঠী গম্যক উচ্যতে । জ্ঞাতা ভদ্র গম্যকস-
তিক্রমঃ সূত্রতল্লুলাকারঃ । সঙ্করান্নরসৈরনন্য-
ভাবধনং পানং । তদনু চ যক্ষ কৃষ্যাত্ ধূলিসমা-
নঃ সমধা রৌদ্রে । তদনু চ যক্ষা যক্ষ জ্ঞাতা বি-
ন্যস্য লৌহিকামগ্নিঃ । নির্ধূমবদ্রকাষ্টাকারৈ ন্যক্ষং
বিসাধ্য তৈলসমং । পাচস্থিতধ্বজরানরসমগ্নি ডা-
লয়গ্নিপুষ্ণঃ । তচ্ছিন্ প্রবিষ্টমাচং কঠিনত্বং যাতি
গম্যকস্বৰ্ণে । পুনরপি রৌদ্রে যক্ষ কৈতকরজসা স-
মানতা নীতং । যুগে স্তে শীথিতগম্যকস্বৰ্ণেণ তু-
ল্যতা কাৰ্য্যা । তাবন্মর্দনমনযৌবদ্র কণৌপ-
হৃদ্যন্তে স্তে । পশাত্ কক্ষলসহস্রং স্বৰ্ণে লৌহীস্থি-
ত যজ্ঞন । নির্ধূমবদ্রকাষ্টাকারৈ ন্যক্ষং বিলাপ্য
তৈলসমং । সযৌ গৌময়নিহিতৈ কদলদলে ডালয়ে
শ্মদুনি । লৌহীস্থিতমবশিষ্টং কঠিনং তদ্র গৃহী-
তবং । পশাত্ পর্পটরূপা পর্পটিকা কৌর্যন্তে লৌ-
কৈঃ ॥” পারাশোথন—বহ্মাণিদোষবিভক্ত
লৌহপাত্ৰঃ পারাকৈ যথাক্রমঃ কঠীপাতা,
এরুপাতা, আদার রস, কাকমাচীর পা-
তার রস ও চিতাপাতার রসে ডুবাইয়া নি-
য়ত মাড়িয়া রৌদ্রে শুকাইয়া লইবে । গন্ধ-
কণ্ডু—একপ শুকপুচ্ছাত, নবনীতভ,
ময়ূর, কঠিন ও শিথু উত্তম গন্ধককে
তড়ুলের ছাত্র খণ্ড খণ্ড করিয়া ভীম-
রাজরসে ৭ ভাবনা দিয়া শুকাইবে; এবং
ধ্মিবৎ চূর্ণ করিবে । পরে ঐ চূর্ণ লৌহ-
পাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গলাইয়া গলাইয়া
ভীমরাজরসে ঢালিবে । কঠিন হইলে তুলি-
য়া শুক ও চূর্ণ করিবে । এইরূপে শুকপারদ
ও শুকগন্ধক সমভাগ লইয়া যথাবিধি মর্দন
করত নিশ্চয় কঙ্কলি করিবে । পরে ঐ
কঙ্কলি লৌহপাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গ-
লাইয়া তৈলবৎ হইলে গোময়বেষ্টিত কলা-
পাতের উপর ঢালিয়া গোময়ভরিত কলা-
পাতার পুঁটুলি দ্বারা চাপিয়া ধরিয়া পর্পটি
প্রস্তুত করিবে । পর্পটীর বর্ষ চতুকের ছাত্র
হইলে ঠিক পাক হইয়াছে জানিবে । মাত্রা
২ রতি হইতে এক এক রতি করিয়া দশ
রতি পর্যন্ত দিবে । পরে ঐ নিয়মে ক্রমে
ভাগ করিয়া আনিবে । জৈব ।

রসপাকজ : । পুঁ । গৃহে । রা.নি.ব.১৪ ।

রসপারিজাতক : । পুঁ । বৈদ্যকরসসমুদে ।

রসপূর্তিকা : । স্ত্রী । জ্যোতিষতায়াম্ । লতা-
কট্টকী । মৈষ.জ.শি.পানীয়বটী ।

রসপ্রদীপ : । পুঁ । রামচন্দ্রকৃতে বৈদ্যকরসমুদে ।

রসফল : । পুঁ । নারিকেলভবে । রা.নি.ব.২১ ।
শামলকৌহবে । বৈ.নিচ. ।

রসবম্বকর : । পুঁ । সৌমলতায়াম্ । বৈ.নিচ. ।

রসভবম্ : । স্ত্রী । রক্তে । রা.নি.ব.১৮ ।

রসভক্ষ : । স্ত্রী । পারদভক্ষণি । পত্রাভিষ্ম ।
তদ্রকরণম্—“দেবদাকৌ ইন্দ্রপাদৌ যসমিচ্ছা পু-
নর্নবা । এমিঃ সূর্যৌ বিদ্রুত্ব্যঃ পুটনাত্ মিথ্যে
ধুবম্ ॥” র.সা.সং. ।

রসভাব : । পুঁ । রসধর্ম্যে স্থিগ্ধতাডী । যথা—
“মধুরৌ লবণাঙ্কৌ চ স্থিগ্ধভাবাস্তয়ো রসাঃ ।
বাতমূত্রপুত্রীষাণাং প্রায়ৌ মৌলৌ সুখা মতাঃ । কটু-
তিক্রকণায়াসু রুচ্যভাবাস্তয়ো রসাঃ । দুঃখা বি-
মৌলৌ হৃদয়ন্তে বাতবিন্ধ্যধরিতাম্ । মধুর-
প্রায়ৌ লীণাঙ্কালিখিতবাহতে । সুদ্রাক্ষীধুমতঃ শৌ-
দ্ৰাত্ মিতায়া জাঙ্গলামিষাত্ । প্রায়ৌঃস্বঃ পিত্তজ-
ননৌ দাডিমাসলকাহতে । অপর্যায়ৌ লবণঃ প্রায়ঃ
চতুর্থীত্যন্য চ সৈশ্বাত্ । তিক্তঃ কটুঃ শৃণিঃ ত্রয়ো
বাতপ্রকোপনঃ । ন পটোলকণাশৃফৌবৈবায়লশ্রুনা-
হতাঃ ॥” রাজ.৪প. ।

রসমস্করী : । স্ত্রী । শালিনাথকৃতরসমুদে ।

রসমস্করীভাষ্যম্ : । স্ত্রী । শিবলিলামণি-
কৃত-রসমস্করীভাষ্যে ।

রসমণি : । পুঁ । হরিকৃতরসমুদে ।

রসমশুদ্রম্ : । স্ত্রী । পরিণামশূলে শৌবধম্ ।
পাঠঃ—“কুড়ং পম্পাশূঁ হিপতং গম্যাস্তলৌহ-
কিটম্ । শূদ্ররসসার্বপলং শূদ্রস্য কেশরাজস্য ।
প্রক্ষীণিতম্ দলা পানং লৌহ চ দশসংহৃতং ।
কক্ষং চুতমধুযুক্তং স্ফটিকং স্ফাপ্যব ভাগনং শিখি ॥”
রস.র. । শূদ্ররাজকেশরাজ্যোঃ প্রযুক্তং রসপম্পম্ ।

রসমর্দনম্ : । স্ত্রী । পারদস্ব স্বর্ণীকরণে মা-
রয়ে বা । See পারদঃ ।

রসমাণিক্যম্ : । স্ত্রী । কুড়াধিকারী শৌব-
ধম্ । পাঠঃ—“তালকং বংশপবাঙ্কৌ কুড়াশুচলি-

ली चियेत् । सप्तधा वा चिधा वापि दध्नास्तेन च वा पुनः । शीषथिला पुनः शुक्लं चूर्णयेत्सकुलाकृति । ततः शरावके पाने स्थापयेत् कुशलो भिषक् । वदरीपत्रकल्मेन सम्मिलिष्य कारयेत् । अरुणा तप्तः पानं तावज्ज्वाला प्रदीयते । साङ्गशीतं समुत्तृष्य माणिक्याभो भवेद्भस्त्रः ॥” मात्रा २ र. घृतेन आमरेण वा मधुना सेव्यम् । र.सा.सं.।

रसमारकद्रव्यम् । लौ । See मारकवर्गः ।

रसमारणम् । लौ । मारणद्रव्यैः पारदस्य मर्हने । र.सा.सं. ।

रसमुक्तावलिः । स्त्री । रसयन्त्रविशेषः ।

रसमूर्च्छनम् । लौ । See पारदः ।

रसमैत्री । स्त्री । मधुराक्षं, लवणाक्षं, कटुतिक्तं, कटुलवणं, तिक्तलवणश्चेति सीच्यते ।

रसरञ्जनम् । लौ । पारदस्य रक्ततापादने । “गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे । एतस्य विग्रहे जीर्णे लावाभो जायते रसः ॥” रस.चि. ३५. । [रसयन्त्रे ।

रसरत्नसमुच्चयः । पुं । अग्निदीप्तमारकते र-

रसरत्नाकरः । पुं । नित्यनाथकृते रसयन्त्रे ।

रसराजः । पुं । पारदे । रसाक्षने । रा.नि.व. १३ ।

रसराजरसः । पुं । वातव्याधी रसः । पाठः

—“पलैकं शुद्धसूतस्य व्योमसत्त्व कार्यकं । तदहं क्राचनं देयं कनारसविमर्दितम् । लौहं रूप्यं सतं वज्रं वाजिगन्धां लवङ्गकं । जातोकीर्णं तथा चीरकाकीलीक्ष तदहैतः । काकमाचौरभैः पिष्टा पञ्चयुग्मा मिता वटी । चीरश्च शर्करातीयमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥” रसनिम्न ८ तो. अत्र २ तो. स्वर्ण १ तो. घृतकुमारौरसे मर्धन । परे लोह, रोपा, वज्र, अश्वगन्धा, लवङ्ग, जैत्रो, कीरकाकोली प्रेतोत्के ॥ ० तो. काकमाचौरसे माडिबे । वटी ६ रति, अश्वपानं ३५ ७ रतिनि रत्न । मेव । [रसयन्त्रे ।

रसराजशिरोमणिः । पुं । परशरामकृते

रसराजिन्द्रः । पुं । शीतारससन्निपातज्वरे रसः । पाठः—“पलं शुद्धस्य सूतस्य पलं ताप्तमयक्षया ।

अर्धं नागं पलं वज्रं पलं गन्धकतालकं । पलं शुद्धविषं चूर्णं सत्त्वमेकत्र कारयेत् । मर्दयेत् काकमाचौर आद्रकस्य रसेन च । मास्यवाराहमायूरः प्लागमाह्वयपिचकैः । मर्दयेद्भिन्निभश्च त्रिकटोरन्मुभिसाया । सिद्धीदयं रसराजिन्द्रः धन्वन्तरिसंस्कृतः ॥” मात्रा १ र. । अश्वपानं तुलसीपत्ररसः । उद्धपात्रा, ताम्रं, लोहं, अत्र, गौस, वज्र, गन्धक, हरिताल, विष प्रेतोत्के १ प. काकमाचौरस, आद्रात्र रस, पक्षपित्त ७ त्रिकटुकाथे पृथक् पृथक् भावना निग्रा वटी करिबे । मात्रा १ रति । अश्वपानं तुलसीपत्रात्र रस । र.सा.सं. ।

रसले(लां)हः । पुं । पारदे । रा.नि.व. १३ ।

रसवती । स्त्री । पाकशालायाम् । रत्नमाला । अम. ।

रसवर्णकः । पु. दाडिमपुण्यादिद्रव्यगणे । दाडिमपुष्पाङ्गकपुष्पलावाभ्युक्तपुष्पहरिद्राकुसुमपुष्पमञ्जिष्टासु । “दाडिमं किंयुक्तं लावाभस्युक्तं निशाह्वयम् । कुसुमपुष्पं मञ्जिष्टा इत्यसौ रसवर्णकः ॥” रा.नि.व. २२ ।

रसवहस्तीतः । लौ । रसनायकधन्याम् । हृदयं मूलं । धमन्वस्य दश । च.वि.५५. ।

रसविरोधः । पुं । तिक्तमधुरौ लवणमधुरौ कटुमधुराविविधैरपि रसैश्च रसतायाम् । सु.उ. ।

रसवीर्य्यकृत् । पुं । सोमलतायाम् । वै.नि.च. ।

रसवेधकम् । लौ । स्वर्णं । नि.म. ।

रसशङ्करः । रसयन्त्रमेद । [चटुविशेषः ।

रसशब्दसरणिनिघण्टुः । पुं । वैयकनि-

रसशार्दूलः । पुं । सुतीकीपचारः रसः । पाठः

—“अमं ताप्तं तथा लौहं राजपट्टं रसमया । गन्धकमरीचश्च यवचारं समाश्रकं । तथाच तालकश्चैव त्रिफलायाश्च तीक्ष्णकं । तीक्ष्णकामृतश्चैव वज्रकुञ्जा प्रमिता वटी । शीतसुन्दरकस्यापि नागवङ्ग्या रसेन च । भावयेत् सप्तधा ह्नि ज्वरकासाहसं यद्दम् ॥” र.सा.सं. ।

रसशेषः । पुं । जीर्णेषु चार्दरे कदाचिदाहारसारी रसशेषः । सि.सी.चजीर्ण.चि. ।

रसशेषाजीर्णम् । ली । रसशेषज्याजीर्ण-
रीगमिदे । See अग्रिमाम् । [निघ. ।

रसशोणितसम्भवम् । ली । सांशधाती । वै.

रसशोधनम् । ली । टङ्गणे । (सांशधाती । हे.

च. । पारदस्य सौसकादिदीपसंस्करणे । पत्रा-

शोधन । तच्च शोधनं बहुविधं रसिन्द्रसारसंय-
कारेण दर्शितम् । तच्च प्रथमतो द्विधा — “व्याधौ

रसायने चैव द्विविधा सा प्रकीर्तिता । या शुद्धिः

कथिता वग्राधी सा नेष्टा हि रसायने । रसायने

तु या शुद्धिः सा वग्राधावपि कौर्तिता ॥” इति ।

रसयुद्धपरिमाणं १०० प. ५० प. २५ प. १०

प. १ प. ४ वा २ तो. शोधनार्थम् शोधप्रयोगेषु

यथाशक्तं याच्यम् । “कुमारिका चित्रकरकसर्पवे-

कृतेः कषायेर्द्धतीविभिन्नितेः । फलविक्रियापि

कथिर्द्धितो रसो दिनचय सज्जसलेर्विसुष्यते ॥ एवं

कदाचित् सतः षष्ठो भवति निश्चितम्..... ॥”

“शुद्धसूतस्य गृहीयाद्विभागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य

भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकम् । अथवा पारदस्यार्द्धं

शुद्धगन्धकमेव हि । तयोः कज्जलिकां कुर्याद्दिन-

मेकं विमर्दयेत् । श्लिकां वाससा साष्टं कुट्टयेद-

तियवतः । तथा वारचयं सस्यकाचकूपीम्ललेपयेत् ।

श्लिकां शीपयित्वा तु कृष्यां कज्जलिकाङ्गिपेत् ।

तां कूपीम्लालुकायन्त्रं स्थापयित्वा रसमचिन्त ॥”

भा. ।

रससंरक्षणम् । ली । रसस्य शोधनमूर्च्छन-

वन्धनसारणरूपे कर्माचतुष्टये । र.सा.सं. ।

रससंस्कारः । पुं । वैद्यकरसयन्त्रभेदे ।

रससङ्केतकलिका । स्त्री । शतहयग्रीकाक-

करसयन्त्रे । [विशेधे ।

रससङ्ग्रहसिद्धान्तः । पुं । वैद्यकरसयन्त्र-

रससम्भवम् । ली । रक्ते । वै. निघ. ।

रससारः । पुं । वैद्यकरसयन्त्रविशेषे । मधुनि ।

नकुल. ११५. ।

रससिन्दूरम् । ली । रसगन्धकयोः सिन्दूरी-

करणे । रत्नसिन्दूर. र.चि. २५. । भा. ।

रससुधाकरः । पुं । वैद्यकरसयन्त्रविशेषे ।

रससुधानिधिः । पुं । रसयन्त्रभेदे भोजन-
अपकृतेः ।

रससूः । पुं । रसधाती । रत्न. वै. निघ. ।

रसस्यज्वरः । पुं । रसगतज्वरे ।

रसस्थानम् । ली । हिङ्गुले । श.च. । रसस्य

आधारः । [चरणे ।

रसस्तावः । पुं । अमृतवेतसे । वै. निघ. । रस-

रसा । स्त्री । मेदायां । प.सु. । रासायां । रा.

नि.व. १ । भा. म. १. भ. ज्व. चि. लाचातेले । “वासा

रसानिशा ।” कर्णकज्व. चि. । “कटुकारसाभिः ।”

शिलारसे । दाचायां । काकोल्याम् । श.र. । पा-

ठायां । शङ्खकोष्ठे । जिह्वायां । कटुषाम् । म. ।

आसहचे । वै. निघ. ।

रसाखनः । पुं । कुकुटे । श.च. ।

रसायजम् । ली । रसाञ्जने । रा. नि. व. ११ ।

रसाग्रामः । ली । रसाञ्जने । पारदे । वै. निघ. ।

रसाङ्गकः । पुं । श्रीवेदनामकसुगन्धकाष्ठे । रा.

नि. व. १२ ।

रसाञ्जनम् । ली । आस्त्रादाञ्जने । “भुञ्जानस्य

नरस्याप्रं मधुरप्रभतीन् रसान् । रसना यत्र आ-

नाति रसाञ्जनं तदुच्यते ॥” वै. निघ. ।

रसाञ्जनम् । ली । चतुर्विधाञ्जनान्यतमे स्त्रना-

मध्यातरसञ्जधाती । रसाञ्जने । प.सु. । हिं-
शीत् । सतान्तरं तद्विधं स्त्रीतोञ्जनं कृष्णपाया-

णाकृतिं धातुद्रवम् । अथत् दाहकद्रिद्राकायिन

कृत्रिमं पीतलोहितम् । सु. त्. १८५. अञ्जनादिः,

प्रियङ्गादिः । “दार्ढ्यिकायसमं शीरं पादं पक्का

यदा घनं । तदा रसाञ्जनाख्यं तत् नैवयोः परमं

हितम् । गुणाः—“रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविघ्ननेत्रवि-

कारनुत् । उष्णं रसायनं तिक्तं हृदयं व्रणदोषह-

त् ॥” भा. । तत्कृष्टिः—“नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा

जम्बीरद्रवभाविनं । दिनेकमातमे शुद्धं भवेत् का-

ख्येषु योजयेत् ॥” र.सा.सं. ।

रसाञ्जनादिचूर्णम् । ली । ज्वरातिसारे

शोधकम् । पाठः—“रसाञ्जनं सातिविषं कुटज-

स्य फलत्वचं । धातकीं शङ्खवेरस्य पिबेत्तन्मूलश-

रिणा ॥” लुक्प्रसाञ्जन, आठईट, ईल्लय, धा-

ईल्ल, कुटं आठय क हूनं मयडांश । रसर. ।

रसाख्यः । पुं । आघातकहवे । रा. नि. व. ११ ।

रसाव्या । स्त्री । रासाया । रा.नि.व.६ ।

रसादानम् । स्त्री । रसशीषणे । छ.च. । रस-
यक्षणे ।

रसाधिकः । पुं । टङ्गणकारि । रा.नि.व.६ ।

रसाधिका । स्त्री । काकीलीद्राक्षाया । रा.
नि.व.११ ।

रसाधिकारः । पुं । हरिहरकृते वैद्यकरस
ग्रन्थे । [सा.नि.]

रसानुगः । भि । रसद्रवके । रसानुसारिणि ।

रसाभुग्नम् । स्त्री । नीलनामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.६ ।

रसाभ्रगुडिका । स्त्री । रसायनाधिकारे औ-
षधम् । पाठः—“सहदेवा बला चैव सूर्यावर्तोऽप्य-
मारिषः । अपामार्गोऽसृता चैति सत्यक् सप्तादये-
न्निषक् । एषां पलानि चत्वारि प्रत्येकं कुट्टये-
त्ततः । अथ ऊर्ध्वे तद्वत्त्वा मखुरं यत् पुरातनं ।
गोमूत्रेण पचेत्तावत् यावत् गोमूत्रशोषणम् । त-
च्छादयित्वा तदूर्ध्वं कुर्यात् पलचतुष्टयम् । त्रिकटु-
त्रिफला सुता गुडची चित्रकं त्रिवृत् । दन्ती वि-
डङ्गमैकैकं कर्षमायुक्तं चूर्णयेत् । एकपञ्चीकृतस्याथ
बज्रकाम्बस्य यन्त्रलम् । वाय्वेन्द्राभ्रस्त्रिरात्रस्यं वारि-
पर्वैरसामुतम् । चातपे शोषयेत्तौल्ये दिनमैकं
सुरलया । शरण्या रसेः पिष्टा तत्र टङ्गणकस्य
अ । दक्षाष्टौ माषकांस्तत्र पुटपाकेन पाचयेत् ।
अप्यथे सहदे पात्रे षट्पना गीमयाग्निना । रसाद्वा-
दशमांशं कर्षे गन्धकतः प्रयक् । रसे मखुरक-
पण्यांश्च सूर्योक्तौ कज्जलीकृतौ । घृतस्य भधुनया-
पि प्रयक् पलचतुष्टयम् । तत्सत्त्वंमैकतः कृत्वा क्षि-
ण्णे भाण्डे निधापयेत् । ततोऽष्टौ मासकान् खादे-
द्दृष्ट्वा वा दादशैव च । कर्षे वापि तथा कुर्यात् य-
था दीपवलावलम् ॥” रस.र. ।

रसाभ्रवटी । स्त्री । यक्ष्णधिकारे औषधम् ।
पाठः—“यक्ष्णस्य कर्षेकं कर्षेकं गन्धकस्य च ।
वर्धः कज्जलिका कृत्वा तुल्यं वर्गम प्रदापयेत् ।
केशराजस्य भङ्गस्य निर्गुच्छाश्विकस्य च । ग्रीष्म-
सुन्दरमखुरकोयनीन्द्राग्नस्य च । श्वेतापराजिता-
याश्च स्वरसं पञ्चस्रभवं । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्ण-
स्य मरिचोद्ववं । देयं रसांभागेन चूर्णं टङ्गणस-

भ्रवम् । संमर्शं वटिकां कुर्यात् कलायसष्टौ व-
धः ॥” र.सा.सं. ।

रसासृतरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः ।
पाठः—“रसस्य द्विगुणं गन्धं मादिकञ्च शिलाज-
तु गुडचौ चतुर्धा समा मधुपुष्यञ्च धान्यकम् ।
कुट्टयत्युत्तमं चैव सातको नित्यपचकम् । यष्टौ-
मधुसमायुक्तं भस्मैकैरयान्वितं । विधिना मर्दयि-
त्वा तु कर्षमायुक्तं भवयेत् ॥” र.सा.सं. ।

रसान्कम् । स्त्री । वृक्षाक्षि । रा.नि.व.६ । वृक्ष-
नामककोष्ठिले । रा.नि.व.१५ । पुं । अक्षरितसे ।
रा.नि.व.६ । स्त्री (स्त्री) । पलाशीलतायां । रा.
नि.व.१ ।

रसान्कः । पुं । लवणविशेषः । श.च. ।

रसायनम् । पुं । विषे । रा.नि.व.६ । क-
टिदेशे । रा.नि.व.६ । तके । छ.च. । जरावा-
धिनाशकौषधे । क. नि.व.६ । रसायनस्योक्तं यत् तद्वत्
तद्रसायनम् ।” तै.सं. । शीघ्रोद्युष्टादिलाभः । च.
वि.१५ । तटफलं यत् । वयःस्थापनमायुर्मेधाव-
लकरं रोगापहरणसमर्थम् । सु.सं.१५ । लवणं
—“देहस्येन्द्रियदन्तानां रोगकरणमेव च । वरी-
पलितखालित्यवजनेऽपि रोगो क्रियते । पूर्ववैद्य-
णीतं हि तद्रसायनमुच्यते । वैद्यकसंयहः १५.
तत्र द्विविधं कृटीप्रमाणम् । वातातपिकञ्च
वा.उ.१६५ । वंशपत्रे ताले । वै.निघ. । पुं
विडङ्गछुपे । मे. ।

रसायनतन्त्रम् । स्त्री । रसायनाधिकारे
“रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधावलक-
रोगापहरणसमर्थञ्च ।” सु.सं.१५ ।

रसान्नफला । स्त्री । हरीतकीहले । त्रिका

रसायनवरः । पुं । शुक्लरसोने । स्त्री (रा)
कङ्कुधान्ये । काकजङ्गायाम् । वै.निघ. ।

रसायनश्रेष्ठः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११

रसायनासृतलीहम् । स्त्री । ज्वरातिस-
लीहम् । पाठः—“कर्षे गन्धकमर्षे पारदसुमे कुर्य-
क्षुभां कज्जलिम्, चात्र चूषणकञ्च पञ्चलवणं
सावैश्च कर्षे प्रयक् । साक्षांश्च द्विपलं विचूर्ण्य
कलं शकाशनाग्निग्रथेत् ॥” मात्रा प्राण्यमितम्
अतु, काञ्जिकम् । रस.र. । अन्त्यं शुभे—त्रिका

२ श. काधार्यजलं १६ श. शै. ४ श. । जम्बीर-
रसः (आछाटलवृत्तम्) १६ प. शर्करा १६ प.
एकत्र पक्ता घनीभूते तत्र त्रिफलां त्रिकटुं सुकां
विडङ्गं जीरकं कृष्णजीरकं यमानीदयं भूनिम्बं त्रि-
वृत् दन्तीमूलं निम्बत्वचं सैन्धवम् अर्धं प्र. चूर्णं २
तो. लौहं २ प. घृतं ४ प. प्रलिय समाखीय च
स्थाप्यम् । भैष. ।

रसायनी । स्त्री । गुडूचीलतायाम् । काकमा-
चीचपे । गोरचदुग्धायाम् । रा.नि.व.२।४।५ ।
मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ । करञ्जभेदे ।
महाकरञ्ज । रा.नि.व.८ । कर्णस्कोटायाम् । काण-
डिङ्गा । प.सु. । शुकशिख्याम् । आनाकुण्डी ।
शुक्रविहतायां । शङ्खपुष्पायां । नाद्यां । कन्दगुडू-
च्यां । मन्निष्ठायाम् । वै.निघ. ।

रसालम् । स्त्री । बोलि । भा. । सिद्धके । शि-
नात्रस । मे. ।

रसालः (कः) । पुं । चासवले । रा.नि.व.
१।१२३-१ । इची । प.सु. । पुष्पकेची । रा.नि.व.
१४।२३ । पणसवले । कैठाल गौड । श.र. । कु-
न्दुरी । कुन्दूक उण । रा.नि.व.८ । गोधूमे । रा.
नि.व.१६।२३ । अन्नवेतसे । सिद्धके । शिनात्रस ।
वै.निघ. ।

रसालशर्करा । स्त्री । रसालिचुरसज्जतशर्करा-
यां । गुणाः - स्निग्धा कान्तिकरी च । रा.नि.व.
१४ । [लघे । नाद्यां । श.च. ।

रसालसा । स्त्री । पुष्पकेची । गोधूमे । कुन्दुर-

रसाला । स्त्री । दधिभिन्धितसक्तौ । शिखरि-
णीति लोके । प.सु. । तत्साधनविधिः—“वस्त्रे
बद्धाय गलितं दधि द्विप्रस्थमानकम् । तस्मिन् घृतं
मात्रिकञ्च प्रत्येकञ्च पलम्यलम् । निविध्य शर्करां
तस्मिन् मानिकाहितयं तथा । नागकेशरमालाल-
क्पवन्त्यामलसंश्लकम् । अर्धकर्वजिपेदित्रां मरिच-
द्विपले तथा । सर्वमेकीकृतां तन्मु भाण्डे कर्पूरवा-
सिते । गृहीत्वा चैव वस्त्रेण सुखम्वद्वाय गालये-
त् । इत्तेनालोष्य यत्नेन सा रसालाभिधा स्मृता ।
गुच्छधुल्या मञ्जिकायाः शिखरिण्याः स्मृता वु-
धेः ।” वै.निघ. । दूर्वायाम् । विदार्याम् । पुष्प-
केची । रसनायाम् । मे. । द्राक्षायाम् । श.र. ।

रसालासः । पुं । मधाराजासे । रा.नि.व.११ ।

रसालिका । स्त्री । समलायाम् । माठना ।
वै.निघ. । [श.च. ।

रसालिहा । स्त्री । पृथ्विपण्याम् । छात्रिणा ।

रसाली (रन्) । पुं । कृष्णचणकचुपे । प.सु. ।
स्त्री (लौ) । करङ्गशालिनामिनी । भू.डि.दे.कु. ।
रा.नि.व.१४ । [व.१४ ।

रसालेनुः । पुं । करङ्गशालिनामिनी । रा.नि.

रसावेष्टः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१२ । [नि.व.१ ।

रसाश्वासा । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा.

रसाष्टकम् । स्त्री । महारसाष्टके । पारददर-
दाभककानालीङ्गविमलामालिकवैकान्तशङ्खेषु । वै.
निघ. ।

रसाङ्गः । पुं । लवणखीय्याम् । र.मा. । स्त्री
(ह्वा) । लघुशतावर्ण्याम् । रासायाम् । वै.निघ. ।

रसिकः । पुं । हृत्तिनि । अथै । सारस्वतः ।
सारसपविणि । रा.नि.व.१८ । गोधूमे । वै.निघ. ।
स्त्री (का) । रसालायाम् । इचरसे । मे. । शरीर-
स्वरसधाती । रा.नि.व.१८ । रसनायाम् । विश्व. ।
शारिकापविणि । वै.निघ. । त्रि । प्रशस्तरसवति ।
वा.चि.५.च. ।

रसिकानुः । पुं । नीलालौ । वै.निघ. ।

रसुनः । पुं । लघुने । श.च. ।

रसेन्द्रः । पुं । पारदे । सि.यो.कृमि.चि. । रा-
जमाचुपे । वतवटो । प.सु. ।

रसेन्द्रगुड़िका । स्त्री । कासे यक्षणि वा र-
रसविशेषः । पाठः—“कसाय्याः त्रिफलाचूर्णैः त्रि-
वकस रसेः क्रमात् । शोधयित्वा पुनराजीर्यश्च-
महरिद्रया । पकेष्टकारजोभिशाल्ववकरसेन च
(बोझापवरसेन च । २यः पाठः) । अङ्गराजरसेना-
पि (यङ्गवेररसेनापि । २यः पाठः) । शोधयित्वा पुनः
पुनः । प्रवालयेत् पुनः पश्चात् कानयेदसने चने ।
कर्षयं रसेन्द्रस्य भावयेदजयाद्रवेः । शिलायां
खल्लयेद्यापि यावत् पिष्टत्वमागतम् । जलकर्षा-
काकमाचीरसोभ्यां भावयेत्पुनः । सौगन्धिकपत्रं
गृह्णमहं मरिचटङ्गणम् । मात्रिकञ्च शिखरीरस-
भक्तं तालकमथा । एतांशु मिञ्जितामस्यान् भा-

বয়দার্কদ্রবৈঃ ॥” মাত্রা ১ রক্তি:। পান্না ৪ তো. স্বতকুমারীরস, ত্রিফলাচূর্ণ, চিতারস, সর্ষপচূর্ণ, ঝুল, হরিদ্রাচূর্ণ, হৈষ্টকচূর্ণ, অলপু-
ষারস (বা বোণাপত্ররস), ভীমরাজরস (বা আদার রস) দ্বারা যথাক্রমে পৃথক্ মাড়িয়া কাপড়ে ছাঁকিবে। পরে জন্তীপাতার রস, কাগছিড়ের রস ও কাকমাটির রসে পৃথক্ ভাবনা দিবে ও শুকাইবে। পরে এই পারা ৮ তো. ভৃঙ্গরাজরসশুকগন্ধক ৮ তো. মরিচ, স্বর্ণমাকিক, মোহাগার থৈ, তুঁতে, হরিতাল ও অল্প প্রত্যেকে ৪ তো. আদার রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ রক্তি। মেঘ.। রস.র.। দ্বিতীয়া ঋতুসংগ্রহ—“কথং যজ্ঞরসেন্দ্রস্য গম্যকস্যামকস্য চ। তামস্য হরিতালস্য লৌহস্য চ বিষস্য চ। মন:শিলায়া: সারাসাণা কৌল পু: সুরকস্য চ। সরিষস্য চ সর্বথা সমং পূর্ণামক-
ল্যয়েৎ। জয়ন্তী চিবকং মাণং খল্লকখাঁড়্য ম-
ল্লুকী। শকাগ্নমং স্ফটরাজঙ্ঘরাজার্কচিস্রুকম্।
এতৈর্বা স্রবসীনাপি কর্ষমাষিষ মইয়েৎ ॥” মাত্রা কলায়মিতা। অনু. আর্দ্রকরস:। পান্না, গন্ধক, অভ্র, তামা, হরিতাল, লৌহ, বিষ, মনছাল, যক্ষ্মার, মাচিকার, মোহাগার থৈ, শুকুপুত্-
রার বীজ, মরিচ প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. ছ-
স্তা, চিত্রক, মাগ, খেটেকাল, থুলকুড়ি, সিন্ধি, ভীমরাজ, কেশুভে, আদা ও নিশি-
ন্দাপাতা ইহাদের প্রত্যেকে ২ তোলা রসে পৃথক্ ভাবনা দিয়া কণাশপরিমাণে বটী করিবে। অল্পপান আদার রস। র.সা.স.। রস.র.। সা.কৌ.। রস.কৌ.। মেঘ.। অম্বা
স্বাস্থ্যসংগ্রহা যথা—“কথং যজ্ঞরসেন্দ্রস্য রসেন জ-
য়ার্থ্যৈ:। শিলায়াঃ স্রব্ধযেচাবত্ যাবদ্বিকল্পজন-
শব্দেৎ। অলকর্ণা কাকমাচীরসাম্যাঃ ভাবয়েৎ পু-
ন:। সৌগম্যিকপল্লবৈঃ স্রবসীনা সুমাত্রিতম্। সূ-
র্ধিতং রসসংযুক্তমজাবীরপল্লবদ্বয়ৈ:। স্ক্রিততিলনি-
শ্কল্য গুড়ী স্ক্রিতকলায়বত্..... ॥” শুক-
রস ২ তো.। জয়ন্তীপত্ররস ও আর্দ্রকরসে
মাড়িয়া ঘন ও পিণ্ড করিবে। পরে কাগ-
ছিড়া ও শুড়কামাইরসে ভাবনা দিবে; তৎপরে এই পারাকে ভীমরাজরসে ভানিত
গন্ধক ১ পলের সহিত মাড়িয়া কজ্জলি ক-
রিয়া ২ প. ছাগছড় মাড়িয়া শ্রমকলায়বৎ

বটিকা করিবে। সা.কৌ.। মেঘ.। রস.কৌ.।

রসেন্দ্রচিন্তামণি:। পু। রামচন্দ্রকণ্ঠে প্রা-
চীনরসসম্মে।

রসেন্দ্রবেধকম্। কী। স্বর্ণে। বৈ.নিঘ.।

রসেন্দ্র:। পু। পুষ্করী। রক্তৌ। রা.নি.ব.
১৪।

রসৌত্তম:। পু। স্রদ্ধপে। রা.নি.ব.১৫। পা-
রদে। রা.নি.ব.১৬। চ.দ.ব্রহ্মশিখ.বি.। রসা-
সম্মে। কী। চুতে। রস.র.শা.ব্রহ্ম.বি.। বি। মে-
ঘরসে।

রসৌদরম্। কী। হিহুলি। রা.নি.ব.১৬।

রসৌদ্রবম্। কী। হিহুলি, তাহিংশে। রসা-
সম্মে। রা.নি.ব.১৭।

রসৌদ্রুতম্। কী। রসাফলে। রা.নি.ব.১৭।

রসৌন: (ক:)। পু। (Allium sativum.)

Garlic. সুনামস্বতকন্দ্রাশকী। রশুন। হি
লম্ব। মং পান্নাশুসণ। কং বিলিযবেল্লুগি। তে
তেল্লুগি। তা. বল্লহপাশু। স হিধা শেতলৌহন-
মেদাত্। সা. গুণা:—অশ্বরসৌন: পিত্তমৌ গু-
কণা: কফবাতপ্রশ। রা.নি.ব.৩। শ্রেতগুণা:
—“রসৌন উষা: কটুপিষ্টিকলয় সিম্বী গুহ:
স্বাদুরসৌতিবল্য:। হৃদয় শিখাম্বরবর্ণবর্ণম-
প্রাশ্বিসম্মানকর: সুতীক্ষ্ণ:। হৃদ্রাগ্রীর্ণজ্বরকু-
শিশূলবিবল্যগুণা: কফিক্তক”। তু। দুর্নমিক-
চানিলসাদলন্য কফাময়। র.মহা.রসৌন: ॥
ইতি রসৌনবিশেষগুহ:। রা.নি.ব.৩। তদু-
ল্যলিঙ্গলং—“যদাশ্বতং বৈনিত্যৌ লঙ্ঘার সু-
সলমাত্। তদা শব্দৌপতহিন্দু: স রসৌনৌশব-
হুবি। পশ্চমিষ রসৈশুকৌ রসৌনৌশব বর্জিত:।
তথ্যাদ্রসৌন ইলুকৌ দ্রব্যাসা গুহবৈদিমি:। কটু-
কষাপি মূলৈশু তিক্ত: পশ্চৈশু সল্লিত:। নালি ক-
পায তহিহৌ নাসাযে লবণ: অত:। বীজৈশু ম-
ধুর: প্রীকৌ রসকটুগুহবৈদিমি:। মধ্য মাংসে তথা-
লব্ধ ইতি লসুনসিহিনাম্। ব্যায়ামসাতপং রীপ-
মতিনৌরম্যযৌ গুহম্। রসৌনমগ্নত্ পুরুষল্যজী-
তশ্রিরসারম্ ॥” ভা.। “শৌলগুহগ্নমং জীত বস-
নোপি কফলবণ:। শনৌদ্রবেপি শাসার্ত: সদা
বা শৌললৌলযা ॥” বা.।

रसीनपिण्डः । पुं। ककुलभाधिकारे शीघ्रं ।
पाठः—“रसीनस्य पलशतं तिलस्य कुडवन्तया ।
हिङ् त्रिकटुकङ्करी द्वौ पञ्च लवणानि च । शत-
पुधा तथा कुष्ठमिप्यलीमूलचित्रकी । अजमीदा
यमानो च धन्यकश्चैव बुद्धिमान् । प्रत्येकस्य पल-
क्षेपां ग्रन्थचूर्णानि कारयेत् । द्रुतभास्त्रे तथाचैतत्
स्थापयेद्दिनबौद्धिः । प्रक्षिप्य तैलमाषिञ्च प्रस्थार्धं
काञ्चिकस्य च । खादेत्कर्षप्रमाणञ्च तीर्थं मद्यम्पि-
बेदन् ॥”...इत्यादि । चारौ यवचारसर्जिचारौ ।
यमाया भागद्वयं । केचिदजमीदां फोफान्दीमिव
गृह्णन्ति । मानौ पलाष्टकं । रसीनं तिलञ्च निम्ब-
ज्जला पिष्ट्वा चूर्णादिना मिश्रयेत् । अथ भास्त्रे कृ-
त्वाशुष्यान्वाशी स्थापयेत् । दृष्टान्तिकं रश्मि १००
प. निम्बसतिल १२ तो. हिं, त्रिकटु, यव-
क्रार, साठिकार, पङ्कजवर्ग, गुल्फा, पिप्पल-
मूल, टितामूल, राक्कोनो, यमानो, धनेन प्र-
तोकै ८ प. (किंवा यमानो २ प.)
तिनोटेल ८ प. कैंजि ८ प. समस्त एकत्र
करिष्य घृतभाण्डे धानेन राशिते १७ दिन
राशितेव । अन्नपानं ज्ञेयं उष्णं जलं । सा.
को. । इहयथा—“रसीनस्य शतं पुष्पं तद्वर्जं
निम्बपातं तिलात् । पाचयेत्तस्य तत्तस्य पिष्टेर्द्रव्यैः
समाह्वयेत् । त्रिकटु धान्यकं चयं चित्रकञ्जयि-
पली । अजमीदा लवणं च सयिकञ्च पलांशि-
कम् । शर्करायाः पलायटौ पलांशं मरिचस्य
च । कृष्णाजान्याश्च चत्वारि मधुनश्च गुडस्य च ।
आद्रेकस्य च चत्वारि सर्पिषोऽष्टौ पलानि च ।
तिलतैलस्य तावन्ति युक्तस्यापि च विंशतिः । सि-
द्धार्थकस्य चत्वारि राजिकायाश्चैव च । कर्षप्रमा-
णं दातव्यं हिङ्गु लवणपञ्चकम् । एकीकृत्य दृढे
भास्त्रे धान्यमध्ये निधापयेत् । आदशाङ्गुलमुल्ल-
घातः खादेद्यथाबलम्... ॥” अनु. सुरासीवीर-
कादीनि । पाचं १६ श. । रश्मि १०० प. नि-
म्बसतिल ५० प. गांठस्य दोल १२८ प. त्रि-
कटु, धनिशा, छै, टितामूल, गङ्गपिप्पल,
वनयमानो, गुडुङ्गक, एला, पिप्पलमूल प्र-
तोकै १ प. शर्करा ८ प. मरिच १ प.
कृष्णजीरा ८ प. मधु ८ प. आर्द्रक ८ प.
घृत ८ प. तिलोटेल ८ प. कैंजि २० प.
श्वेत मरिचा ८ प. राहिमरिचा ८ प. हिं २

तो. पङ्कजवर्ग अतोत्तरे २ तो. एकत्र
कुक्कुरत घृतकुष्ठे राशिषा धानेन मध्ये
१२ दिन राशितेव । रस.र. । वातव्याधी स्वल्पं
यथा—यश्चरसीनं १॥० प. हिङ्गु जीरकं सञ्चल-
लवणं शृङ्गी पिप्पली मरिचम् एषां प्र. १ मा.
सर्व्वे विलीय स्थापयेत् । सा.को. ।

रसीनाष्टकम् । स्त्री । वातव्याध्यधिकारे शीघ्र-
धम् । “रसीनपक्ककन्दस्य गुलिका निम्बुशीकृताः ।
पाटयिला च मध्यस्थं दूरीकृत्यामदङ्कुरम् । निम्ब-
यगन्धनाशाय दध्ना सन्नीय रक्षयेत् । ततः प्रणाल्य
संशोष्य शिलायाम्परिपेषयेत् । कल्कस्य पञ्चमभागं
चूर्णमेषां विनिःक्षिपेत् । शीघ्रसंज्ञं यमानोश्च भ-
र्जितं हिङ्गुमेधवम् । कटुषिकञ्जीरकञ्च समभा-
गानि चूर्णयेत् । तिलतैलञ्च कल्कस्य तुल्यं तत्र
मिश्रयेत् । खादेत्कर्षमितम्प्रातः किंवा दोषायपे-
क्षया । अनुपानम्यक्तुर्व्वीत वारि च श्रुतमन्वहम् ॥”
भा.म.२भ. ।

रसीपलम् । स्त्री । शौक्तिके । चिका. ।

रसीदनः । पुं। मांसरसेन सहोदने । स च
श्रमादिज्वरे हितः । “श्रीमोपवासानिलजे हितौ
नित्यं रसीदनः । उपवासशमकृते ज्वरे वाताधिके
तथा । दोषाणि भोजयेन्नास्ती नरं मांसरसीद-
नम् ॥” च.द.ज्व.चि. । [रक्ते । श.च. ।

रस्यम् । स्त्री। मांसधातौ पचलदधि । वै.निघ. ।

रस्या (हस्या) । स्त्री । रक्षायाम् । रा.नि.
व.६ । वा.सु.१५५. । पाठायाम् । रा.नि.व.४ ।

रक्षगन्धः (कः) । पुं। श्वेताली । गुग्गुली ।
वै.निघ. ।

रक्षणा(णी)रकः । पुं। मूत्रकृच्छरीने । श.र. ।

रक्षणिः (णी) । स्त्री । चायमाणालतायाम् ।
रा.नि.व.५. ।

रक्षा । स्त्री । जतुनि । (जी) । म. । भूषणि ।
श.र. । मोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

रक्षापत्रः । पुं । मूर्जबलं । रा.नि.व.८. । स्त्री ।
मूर्जबलं । श्वेतसर्पपं । वै.निघ. ।

रक्षाबीजः । पुं । रीटाकरञ्च । वै.निघ. ।

रक्षारिणूत्तरः । पुं । शृङ्गगीमयभक्ष्यदुर्गप्रवे-

ये । भा.म. ४३. समरिका.चि.शीतलाधिकारिः । “र-
चारिणूक्तो हितः ।”

रञ्जिताफलम् । स्त्री । सर्वपे । वै.निघ. ।

रञ्जीघ्नम् । स्त्री । काष्ठीके । छ.च. । द्विद्विगि ।
रा.नि.व.५ । पुं । भलातकवत् । त्रिका. । श्वेतस-
र्वपवत् । रा.नि.व.१६ । भेष.सुद्ररी.चि. । नाग-
रञ्जवत् । मद.व.२ । स्त्री (घो) । वचायां । प.सु. ।

रञ्जीभूतः । पुं । श्वेतसर्वपवत् । प.सु. । [व.१२]

रञ्जीहा (न) । पुं । मद्दिपाद्यगुगुली । रा.नि.

राः । पुं, स्त्री । काञ्चने । श.र. । अम. ।

राका । स्त्री । दृष्टरजस्तायां कन्यायां । हारा.
पूर्णिमायां । कच्छूरीगे । मी. ।

रागः । पुं । अरीचके योगविशेषे, रागपाङ्गवे ।
च.सू.१८७. । “सितारुचकसिन्धुलैः सवत्स्रपद-
षकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तोरागोराजिकयान्वितः ॥”
सि.यो.अरीच.चि. । अलक्तके । सिन्दुरे । वै.निघ. ।

रागखा(षा)ङ्ग[ण्ड]वः । पुं । खद्यद्रव्य-
भेदे । आग्नेय मोक्षदा । तत्करणकसः—
“आममात्रं त्वचादीनां विस्त्रियं खण्डितं ततः ।
आह्नमात्रं मनाग्रासं खण्डपाकेऽथ युक्तितः । सुपक्-
व समुत्तार्य मरीचैर्लेन्दुवासितं । स्थापितं स्निग्ध-
महाणं रागखाण्डवसंज्ञितः । पुष्टिदो बलदः पि-
तृवातासारुचिनाशनः । स्निग्धो गुरुस्पर्शसुखा-
द्ररागखाण्डवः ॥” द्रव्यगुणः । वा.चि.१२७. ।
दाङ्गिमद्राचारसयुक्तमुद्रगुणे । “स तु दाङ्गिमसृष्टी-
कायुक्तः स्याद्रागपाङ्गवः ।” गुणाः—“रुचिकृत्तघ-
पाकश्च दोषाणामविरोधकत् ॥” राज.१५. ।

रागचूर्णः । पुं । खदिरवत् । मी. । फल्गुचूर्णे ।
श.र. । लालारसे । रा.नि.व.६ । [चारसे ।

रागदः । पुं । तैरपीक्षुपे । रा.नि.व.४ । ला-

रागदालिः । पुं । समरे । रा.नि.व.१६ ।

रागद्व(ष्ट)क् । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.११ ।

रागपुष्पः । पुं । वसुजीवपुष्पवत् । वान्मूलि
गोष्ठि । रक्तास्त्राने । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.१०]

रागपुष्पी । स्त्री । षोडशपत्रवत् । खर्वा गोष्ठि ।

रागप्रसवः । पुं । वसुजीववत् । रक्तास्त्रानप-
त्रवत् । वक्रवर्ति । रा.नि.व.१० ।

रागसारा । स्त्री । ममःशिलायाम् । वै.निघ.

रागसूत्रम् । स्त्री । पटवस्त्रे । मी. । [नि.व.६]

रागाङ्गी (व्या) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.

रागी (रु) । पुं । दण्डधान्यविशेषे । मं.नाच.

खे । कं.रविगुचने । गुणाः—तिक्ती मधुरः कषा-
यः शीतः पित्तास्रघ्नः बलदण्ड । रा.नि.व.१६ ।
अशीकवत् । वै.निघ. । [१०]

रागी (तरु) । पुं । अशीकवत् । रा.नि.व.

रागीष्टम् । स्त्री । सुगन्धरोहिषवत् । वै.निघ.

राघवः । पुं । तिमिङ्गलमख्ये । मी. ।

राङ्गलः । पुं । तरुकण्टके । गोष्ठित कौटि ।
हारा. । [द्वयं मृगलीमजम् ।] अम. ।

राङ्गवम् । स्त्री । पद्मलीमजातवस्त्रादी । “रा-

राङ्गणम् । स्त्री । रङ्गणपुष्पे । दक्ष.मूल ।
गुणः—रक्तपित्तघ्नम् । राज.५.प. ।

राजकम् । स्त्री । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. ।

राजकदम्बः । पुं । कदम्बविशेषे । जटा ।

राजकन्या । स्त्री । केतुके । केविकापुष्पवत् ।
रा.नि.व.१० । वै.निघ.जीर्णज्व.चि.कलिह्रादिः ।

राजकर्कटी । स्त्री । चीनकर्कट्या । रा.नि.व.७

राजकशेरुः (कः) । पुं । भद्रमुक्तायां । रा.
नि.व.६ । [वै.निघ. ।

राजकार्शः । पुं । शालवत् । भा.गोष्ठि ।

राजकाष्ठम् । स्त्री । पतङ्गचन्दने । वक्र-
काष्ठ । वै.निघ. । [गोष्ठि । प.सु. ।

राजकुलकः । पुं । पटोलखलायां । गोष्ठि

राजकुष्माण्डः । पुं । वार्त्ताकी । वेष्टन
गोष्ठि । जटा. । [कुल । रा.नि.व.११

राजकीलः । पुं । राजमदरवत् । नात्रकूट

राजकोषातकी । स्त्री । पीतघोषायाम्
खिडी । प.सु. । द्वि.धियातरु । तीररु । मद.

गुणाः—शीतला मधुरा कफवातला पित्तघ्नी दी-
पनी श्वासज्वरकासक्षमिणी च । भा.पू.१३.भा.३

राजखर्जूरी । स्त्री । पिच्छखर्जूरे । वक्र.पि-

त्थेज्जरा गुणाः—गौल्या खादे हिमा शुभः पि-
दाङ्गि श्वासममनी वीर्यकरो च । रा.नि.व.११

राजगिरा (रि;री) । स्त्री । शाकविशेषः । राजगीरः । लघुख्यलभेदेन विधा । गुणाः—रूक्षा पित्तघ्नी शीतला च । ख्यला अतिशीतला अतिरूक्षा च । रा.नि.व.७ । बृहज्जम्बूवे । वै.निघ. ।

राजगीवः । पुं । मत्स्यविशेषः । फनूरे गच्छ । त्रिका. । फूल । सु.सू.३८५.एलादि. ।

राजचम्पकम् । कौ. । पुद्गलपुष्पे । पूनाङ्

राजचिह्नकम् । कौ. । शिघ्रे । श.च. ।

राजजम्बूः (जम्बूः) । स्त्री । महाजम्बूवे । बड़ जाम गीछ । र.सा. । हिं फलिन्द्रा । तं राजचनेरडिचेद् । गुणाः—“राजजम्बूफलं खादु विपश्चि युक् रोचनम् ।” भा. । पिण्डोखर्जूरैः । मी. ।

राजजम्बा । पुं । खनामख्यातरीगे । यक्षाद्राग, क्रय द्रोण । निदानम्—“वेगरीधात् चयाक्षेव साहसाद्विषसाग्रनात् । विदोषी जायते यक्षा गदो हुतुचतुष्टयात् ॥” अस्य निरुक्तिः—“वेदो व्याधिमता यक्षाद्याधियजेन यज्यते । स यक्षा प्रोचते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः । राज्ञश्चन्द्रमसो यक्षादभूदेष किलासयः । तस्मात् राजयक्राति प्रवदन्ति मनीषिणः । कियाचयकरत्नात् चय इत्युच्यते बुधैः । संशोधनाद्रसादीनां शोधयन्मिषोयते ॥” सम्प्रतिः—“कफप्रधानैर्दोषैस्तु बहुषु रसवर्त्मसु । अतिव्याधायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥” पूर्वैरूपं—“त्रासाङ्गसादकफसंस्त्रवतालुशोधव्यप्रिसादमदपीनसकासनिद्राः । शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लवर्णो भवति मांसपरी रिरसुः । स्वप्नेषु काकयुक्तशङ्ककनीलकण्ठप्रधानैव कपयः लज्जलासकाश्च । तं वाहयन्ति स नदीविजलाश्च पश्यन्तु शुष्कास्तारु पवनधूमद्वार्दिताश्च ॥” इति । त्रिरूपचयलक्षणं—“अंसपाशंभितापश्च सन्नापः करपादयोः । ज्वरः स व्याङ्गस्यैव लक्षणं राजयक्रणः ॥” एकादशरूपस्य यथा—“स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचयांसपादयोः । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः । शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तकन्द एव च । कासः कण्ठस्य चोदंसो विजयेः कफकोपतः । एकादशभिरैतेषां वक्षिर्वापि समन्वितः । कासातिसारपाशांसिस्वरभेदाश्चिवरैः । भिभिर्वा पी

डितं लिङ्गैः ज्वरकासाष्टगामयैः । अष्टाक्षीवाहितं... । महाशिनं चोद्यमाणमतीसारनिर्पौडितं । श्वसकोदरचैव यन्त्रिणं परिवर्ज्येत् । ज्वरानुवन्धराहितं बलवन्तं क्रियासङ्गं । उपक्रमेदाश्वत्थं दीमाशिमकृशं नरम् ॥” मा.नि. ।

राजजीरकम् । कौ. ((Tribocularis.) जीरकभेदे । वम्. कुरुचुगज । कीषान्नरम् ।

राजतरु(रु)णी । स्त्री । पुष्पविशेषः, महातरुणीपुष्पवत् । बड़ (गुडै) । मं राजतरुणी । कं हिरियचैवडु । गुणाः—कषया कफकरी चक्षुष्या हृद्या सुगन्धि । रा.नि.व.१० ।

राजतरुः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । छोटि (मी.) गान् । रा.नि.व.६ । आरम्भवत् । बड़ (मी.) गान् । वै.निघ. ।

राजतालः । पुं । गुवाकवत् । त्रिका. । नारिकेलवत् । वै.निघ. ।

राजतालेश्वरः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः । पाठः—“नागस्य भग्नं शार्पिकं तीलकं गन्धकस्य च । दिनिकं शहतालस्य ससङ्गतं गवां जलेः । विपचेत् पीडशुष्यैः पात्रे ताप्तमथ शनैः । घर्मे द्विघृतं जम्बीरकुमारीवज्रकन्दजैः । रसेर्धृङ्गस्य चाशोभिर्युतं वल्लहयं भज्जु ॥” र.सा.सं. ।

राजतिमिश्रः । पुं । चेलाने, सुखाशि । उन्न-
राजतमिषः } भूष । डारा. । त्रिका. । See.
कालिन्दः । । त्रिका. ।

राजदन्तः । पुं । दशमानामस्यदन्तचतुष्टये ।

राजद्रुमः । पुं । किरमाले, आरम्भवत् । (मी.) गान् । हिं घनवह्ङा । भैष.सु.री.चि. । सि.धी.च.द.कफारीचक-चि. । “राजद्रुमाभ्युपना ।” भा.म.४५.सुख.री.चि. । “यथाह राजद्रुमचन्दनेव ।”

राजधत्त(स्तूर)कः । पुं । बृहद्रुमकः । रा. नि.व.१० । पीतधत्तूरवत् । कनकधत्तूरगो वै.निघ. ।

राजधान्यम् । कौ. । राजादनामकशालिधान्यं, ह्यपान्नि । राजद्रोणं द्रुमशिकं धान्यावपण्य । श्यामाकि । शान्तिधानं । रा.नि.व.१६ ।

राजधुस्तूरकः । पुं । बृहद्रुमकः । पीतधुस्तूरवत् । रा.नि.व.१० ।

राजधूर्तः । पुं । पीतधूसर । वै.निघ. । बह-
धुसूरहवे । रा.नि.व.१० ।

राजनगः । पुं । राजगिरिशके । वै.निघ. ।

राजनामा (न) । पुं । पटोले । रा.नि.व.२ ।

राजनिम्बूकः । पुं । निम्बूविशेषे । कण्ठि
लेवु । वै.निघ. ।

राजनीलम् । स्त्री । मरकतमणौ । श.र. ।

राजनीलिका । स्त्री । महानील्या । वड़
नील । रा.नि.व.४ ।

राजन्यः (न्या) । पुं, स्त्री । राजादनहवे ।
श्रीतिथी ग्राह । जटा. । भा. । [रा.नि.व.१२ ।

राजन्यावर्तः (कः) । पुं । राजावर्तमणौ ।

राजपटोलः । पुं । मधुरपटोले । र.मा. ।

राजपटोलिका (ली) । स्त्री । मधुरपटो-
ल्याम् । रा.नि.व.३ ।

राजपट्टः । पुं, स्त्री । कान्तपापाणि । दूषक
प्राथर । त्रिका. । र.सा.सं.बहवृद्धामिणरसे ।

राजपट्टिका । स्त्री । चातकपत्रिणि । हारा. ।

राजपत्नी । स्त्री । पित्तले । वै.निघ. ।

राजपर्णी । स्त्री । प्रसारण्यां लतायां । शक-
भाक्षिण । रा.नि.व.५ ।

राजपलाण्डुः । पुं । रक्तपलाण्डौ । छोटि
पेशाञ्ज । मं कं रक्तकान्दा, लोहिवीजलि, कै-
पिनजलि, वायजलि । गुणाः—शीतलः पित्तघ्नः
कफघ्नः दीपनः बहुनिद्राकरथ । तथाच—“वक्ष्यते
रूपपलाण्डुलक्षणं चारतीक्ष्णमधुरी रुचिप्रदः । क-
ष्टशोषशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मापित्तशमनोऽतिहृह-
णः ॥” रा.नि.व.७ ।

राजपीलुः । पुं । महापीलुहवे । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रः (कः) । पुं । क्षीरिकाहवे । महा-
राजचूडहवे । भा. । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रिका । स्त्री । शरारिपत्रिणि । भ्रातृ
प्राथी । जटा. । शुक्यूथिकायाम् । पित्तले । वै.
निघ. ।

राजपुत्री । स्त्री । कटुतुम्बाम् । डिङ्गाडि ।
रा.नि.व.१२ । रंष्टकायां । लेवुक वीज । रा.

नि.व.१२ । जातीपुष्पहवे । जाम्बोजी वृक्ष
ग्राह । रा.नि.व.१० । २३ । राजरीती । वेङ्गा-
तल । रा.नि.व.१३ । कुकुन्द्याम् । छूटा ।
रा.नि.व.१८ । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. । मल-
ल्याम् । जटा. । [ग्राह । श.च. ।

राजपुष्पः । नागकेशरहवे । नागेश्वर

राजपुष्पी । स्त्री । कोङ्कणदेशे करवीरफलीना-
म् । ख्याते पुष्पहवे । रा.नि.व.१० । वनमल्लिका-
याम् । जातीपुष्पहवे । वै.निघ. ।

राजपूष्यम् । स्त्री । खण्डे । वै.निघ. ।

राजप्रियः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।
करवीरपुष्पहवे । वै.निघ. । स्त्री (या) । कोङ्कण-
देशे ख्याते करवीरपुष्पहवे । रा.नि.व.१० । तिलवा-
सिनीशाली । रक्तकशाली । रा.नि.व.१६ ।

राजफणिज्जकः । पुं । नागरङ्गरहवे । श.मा. ।

राजफलः । पुं । राजामहवे । राजादनीहवे ।
थिनी ग्राह । रा.नि.व.११ । स्त्री । पटोले । त्रि-
का. । स्त्री (ला) । राजजम्बूहवे । वड़ कां ग-
ह । रा.नि.व.११ । [ग्राह । वै.निघ. ।

राजफलुः । पुं । क्षणीदुस्वरहवे । कादुष्ट

राजवदरम् । स्त्री । रक्तमलके । खण्डे । मं ।
पुं । उत्तमवदरहवे । नात्रकुल, पाटिनां प्र-
कृति वड़ उ मिष्टकुल । मं राजवीर । कं रा-
यपरतक । गुणाः—मधुरः शीतः दाहपित्तवात-
घ्नः वष्यः वीर्यवृद्धिकरः शोषशमहरथ । रा.नि.
व.११ । [श । रा.नि.व.५

राजबला । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकभाक्षि

राजभक्तम् । स्त्री । रूपभोज्यान्ने पानादौ च
राजात्र अन्न । तत्परीचा—“रूपभक्ताहलिं न
सविषमचयन्ति ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति मदि
कावायसादयः । इतमुक्तेन चान्नं न भक्ष्यते
चटायते । मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुः-
हः । दुष्टान्नं विषसंछटं नियमे जीवजीवकाः
पृषतो विस्त्रज्यशु विषां मुच्यते मर्कटः ॥”
कल.१५. ।

राजभट्टिका । स्त्री । हापुत्रीपत्रिणि । जट

राजभद्रकः । पुं । पारिभद्रकहवे । निम्ब

कुष्ठे । कूड़ । कन्दुकके । रा.नि.व.२३ । राजाके ।
पुत्र अकम्प । रा.नि.व.१२ । [नि.व.१६ ।

राजभावा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.

राजभोगः । पुं । शालिधान्यविशेषे । राज-
भोग धान । रा.व. ।

राजभोग्यम् । स्त्री । जातीकीषे । जाग्रत ।
पुं । प्रियालवने । रा.च. । वि । राजभोगाई ।

राजमण्डुकः । पुं । मङ्गामण्डुक । वड़ वेड,
मोपावेड । रा.नि.व.१६ ।

राजमान्यम् । स्त्री । पटोले । वै.निच. ।

राजमाषः । पुं । (Vigna catieng.
Syn. Dolichos sinensis.) माषविशेषे ।
रतवटी । हिं लोबिया, रैस, बोड़ा । मं नील
चरीद । कं नीलउखु । गुणा:—कफपित्तहरः रु-
च्यः वातलः बलकरथ । रा.नि.व.१६ । “राज-
माषः सरी रुच्यः कफशुक्रास्त्रपित्तकृत् । स स्वादु-
वातलो रुचः कषायो विषदो गुरुः ॥” च.सू.२७
अ. । स श्वतरक्तकृष्णमेदेन त्रिविधः । एषु यो म-
हान् स एव गुणाधिको ज्ञेयः । भा.पू.१भ.धा.
व. तत्सुपगुणाः—“राजमाषभवः सूपः स्वादुरुचः
कषायकः । बाह्ये गुरुवातकरः सत्यकटुविकार-
कः ॥” द्रव्यगुणः ।

राजमुद्रः । पुं । मकुठके । डाल मूग । हि.च. ।

राजमुद्राङ्कः । पुं । राज्यआधिकारि रसः ।
पाठः—“रसमय त्रयो भागा भागैकं हंसमयकं ।
मृततामस्य भागैकं शिलागन्धकतालकं । प्रति भा-
गद्वयं शुद्धमकौक्यं विचूर्णयेत् । वराटिका तेन
पूर्वां भाजचौरिण टङ्कय । पिष्टा तेन सुखं बद्धा
मृदाखंडं ते निरोधयेत् । शुक्लं गजपुटे पाच्यं चूर्ण-
येत् साङ्गशीतलं । दशपिप्पलिकैः खीद्रेः सरिचै-
र्वां हृतान्वितैः ॥” मात्रा ४ गुञ्जा । रस ७ तो.
अर्ण १ तो. ताम्र १ तो. शुद्ध मनहान्, ग-
र्भक, हरिताल आठोके २ तो. एकत्र चूर्ण
करिष्या वड़ वड़ कड़िर भितर पूरिष्या ह्राग-
हृक्षे मोहागा भाङ्गिया तद्धारा कड़िर मुख
वक्त्र करत मुडोणे रुक्क करिष्या गजपुटे
पाक करिष्ये । औतल हहेले तुलिया १० टो
पिपल वा मूत्रि १० टो, वा १० टो मूत्रि

शुद्ध ७ मधु कृष्णादेन सेवा । गात्रो हरति ।
र.सा.मं. ।

राजयज्ज्या । पुं । See राजज्या ।

राजयोग्यम् । स्त्री । चन्दने । वै.निच. ।

राजरङ्गम् । स्त्री । रजते । श.र. ।

राजराजिका । स्त्री । राजसर्षपे । कान
मरिषा । रा.नि.व.१६ ।

राजराजेश्वररसः । पुं । क्रमाधिकारि रसः ।

पाठः—“चिफला खादिरं सारमसृता वायुजीफ-
लं । आतपे मदयेत् मृतं गन्धकं मृततामकं । सु-
हृन्मर्दितं तालं यावन्न च विलोयते । मृद्वराजद्रवं
दत्त्वा दिनमात्रं विमर्दयेत् । प्रत्येकं मृततुल्यं स्या-
च्चूर्णकृत्य विमर्दयेत् । सन्ध्याभ्यां लौहपात्रे क-
षाभ्यां भक्षयेत्ततः ॥” र.सा.सं. ।

राजरीतिः । स्त्री । पित्तलविशेषे । वेडो-
गिठल । गुणाः—तिक्ता शीता लवणरसा शीघ-
नी पाण्डुवातकिमिहृदिपित्तघ्नी च । रा.नि.व.
१२ । [११ ।

राजलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीहले । रा.नि.व.

राजवर्तः । पुं । राजावर्तमणौ । हिं रावटी ।
भा.म.कर्णो.वि. । “नीतकं राजवर्तम् ।”

राजवज्रम् । पुं । राजासि । शान् आग ।
राजवदरे । राजादनीहले । शोभी शाङ्ग । रा.नि.
व.११ । नारायणदासकृतद्रव्यगुणयथ्यविशेषे । यद्-
ख्यां रसः । पाठः—“जातोफललवङ्गाद्वत्त्वमैलाट-
ङ्गरामटं । जीरकं तेजपत्रं यमानीविश्वसेखं ।
लौहमभं सताम्रं रसगन्धकसं च । सरिचं वि-
हृता रुच्यं प्रत्येकं तोलकोत्पितं । धात्रीरसे वर्तौ
कुप्यात् द्विगुणाफलमानतः । इति शूलं तथा गु-
णमामवातं मुद्राखण्डं ॥” रस.र. ।

राजवल्ली । स्त्री । कारवेरके । उच्छे । हिं
करला । र.सा. ।

राजवाहः । पुं । चीटके । रा.च. ।

राजवधः । पुं । चारवधहले । प.सू. । च.द.
मू.क्र.वि.पट्टिणामयले । र.सा.सं. । सु.सू.१६अ. ।
सु.चि.१० । प्रियालवने । मे. । लङ्कास्थायिहले ।
नङ्गामोजू । च. । भा.योगिनी.वि. । “पञ्चा-

“सर्वेराजस्यचक्रदुका ।” लीलाचरिते । सा.जी.६
वि.वचनचर । [पाञ्च. म.सा. ।

राजस्यचक्रः । पुं । पाट रति स्थातव्ये । पाट

राजस्यचक्रः । पुं । चामुक्तवाच । (वेत्ता)
नाक । प.सु. । रा.नि.व.७ ।

राजस्यचक्रिणी । स्त्री । राजभिरिनामपच
मन्त्रे । राज नाक, (वेत्ता) नाक । गुणाः—
व्यापितव्यो शीतला च । रा.नि.व.७ ।

राजस्यचक्रिणी । पुं । राजभिरिनामपच
विशेष । राजभिरिनामपच धान्य । प.सु. ।

राजस्यचक्रिणी । स्त्री । चेतसिस्थाम् । निष्ठावि ।
वै.निघ. । [हिं राजशुभा । रा.नि.व.१६ ।

राजशुकः । पुं । पत्तिविशेष । मयना पाथो ।

राजशुकजम् । स्त्री । शालिधान्ये । देश-
स्तिक धान्याविशेष । प.सु. ।

राजशुङ्गः । पुं । मन्दुरमस्य । इ.च. ।

राजसफरः । पुं । इक्षिपमस्य । हारा ।

राजसर्पः । पुं । सर्पविशेष । राज मीप ।
त्रिका. । इ.च. ।

राजसर्षपः । पुं । राजिकायां, लक्षवर्णसर्ष-
पे । राशेन्द्रिया, काल मयिषा । हिं राज ।
गुणाः—तृप्तः कटुः उष्णः वातशूलघ्नः पित्तदा-
हजनकः गुल्मकण्डूकृच्छ्रघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

राजसारसः । पुं । मयूरः श.मा. ।

राजसी । स्त्री । श्वेततुलस्यम् । वै.निघ. ।

राजसुषवी । स्त्री । कारवेक्षभेदे । शत्राकरलः ।
प.सु. । [निलाकोरश्वा । वै.निघ. ।

राजसेरियकः । पुं । नीलकिष्कण्डा । वम्.

राजस्तम्भः । पुं । घोटके । त्रिका. ।

राजस्वर्णः । पुं । राजधूलूरवत् । कनकधू-
तुरी । रा.नि.व.१० ।

राजहंसः । पुं । लोहितचक्षुचरणश्वेतहंसे ।
राजहंस । अम. । कदम्बवत् । मे. ।

राजहर्षणम् । स्त्री । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० ।

राजहासः (कः) । पुं । मत्स्यविशेष । का-
ना रोहि. श.र. ।

राजलवः (कः) । पुं । राजसर्पे । राशि-
काल मयिषा । रा.नि.व.१६ । तत्कालगुणाः—
“.....विदीपमनं लघु । राशि मन्त्रे विद्वि-
यन्तः गीतिकाविद्या ॥” च.म.२७७. । हिं
(हंसा) । वै.निघ. । दुग्धिकायां । च.म.२७
हंसा । वै.निघ. ।

राजा (र) । पुं । किङ्किनीवत् । (हंसा)

राजायः । पुं । राजभिरिनामपच । वै.निघ. ।

राजातनः । पुं । पीतशालवत् । (पत्राश-
रा.नि.व.११ ।

राजादनः । पुं । लीरिणीवत् । लीरिणी
किङ्कनवत् । पलाशवत् । प.सु. । पीतशालवत्
रा.नि.व.११ । स्त्री । पीतशालफल । सु.म.२-
अ.परुषकादिः । किङ्कनपुष्पे । मे. । लीरिकाफ-
ले । शिरीषे । प.सु. । [श्री. । वै.निघ. ।

राजादनफलः । पुं । लीरिणीवत् । (पि-
राजादनी । स्त्री । (Mimusops hex

andra.) खनामख्यातस्वादुफलवत् । कि-
रणी इति गीर्जरे प्रसिद्धा । शिरीषी, लीरिणी-
र । हिं लीरी । रायणी, रवणे इति महाराज-
दो । वम्. केणी । ता. पत्र । गुणाः—मधुरा पि-
तघ्नी गुहः तर्पणी वृष्या स्त्रीव्याकरी स्निग्धा म-
घ्री च । रा.नि.व.११ । फलं गुरु स्निग्धं स्वा-
दुषायकम् । सु.म.२६७. । पुं । रसादु च । रा.नि.
१७७. । तिलवासिनी । रा.नि.व.१६ ।

राजाद्रिः । पुं । राजभिरिनामपच । वै.निघ.

राजानम् । स्त्री । कर्णादेशे प्रसिद्धे शालि-
धान्यभेदे । राजभिरिनामपच धान्यविशेष
गुणाः—विदीपमनं लघु दीपनं
लक्षत् पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्धनम् । दक्ष विवि-
स्यकश्चेतरत्तलक्षभेदेन, सत्तरीतरं रसाधिक्य
वैविध्यं तल्लुला हरितपीतलोहिताः सामान-
ता भवन्ति । गुणैश्च पूर्वपूर्वोत्तराः । सु. । र-
नि.व.१६ ।

राजाम्नः । पुं । आसविशेष । मं राजावा ।
रायमयु । ते राचमानिङ्गिचैटु. भा. । गुणाः—
कीमलाः राजाम्नाः—कटुस्वाः पित्तदाहकराय
सपक्वासे—स्वादुमाधुर्याः बलपुष्टिवीर्यप्रदाश्च

त्रिविधं बालसम्यपक्वमेदन । चिखेव रा-
ससाधिकसाम्यं वर्तते । गुणाधिकान्यु उत्त-
मयम् । किञ्च एषां बालफलं कफनातरक्त-
चकनकम् । मध्यं फलं तादृशमेव गुणसम्पन्नं
फलं परं कषायान्नञ्च । पक्वफलं मधुरं चि-
द्व्यादाहृथमन्नासारीचकहरं गुरु हिमञ्च ।
न.व.१० । [निघ. ।

।।स्रातकः । पुं । राजास्रातकश्च । वै.

।।स्रः । पुं । अस्त्रवेतसे । रा.नि.व.६ ।

।।रुः । पुं । श्वेताक्षौ । द्रुत अकम् । रा.
भा. । मं मन्दा । कं मंदारयुक्ते । गुणाः— कटु-
तिक्तौषः कफमेदीविषघ्नः वातकुष्ठव्रणघ्नः शं यक-
स्त्रुविस्पर्षघ्नः । रा.नि.व.१० ।

।।राजहर्म । स्त्री । चगुरुकाष्ठे । मे. । कर्पूरे ।
कषायगुरुकाष्ठे । वै.निघ. । शालिधान्यविशेषे ।
राजकोश धानं । रा.नि.व.१६ । स्त्री । (हो) ।
जम्बूञ्चे । क्षान् गृह् । रा.नि.व.११ ।

।।राजालावुः । स्त्री । खादुत्वस्यां । मिठा लाडि ।
गुणाः— गुरुः हृष्या कफपित्तघ्नी च । मद. ।

।।राजायुकः । पुं । महाकन्दे । व्रुतन । हारा. ।

।।राजावर्तः । पुं । खनामख्याते उपरवमेदे ।
कटिकजाती । हिं रेवटी । गुणाः— श्रोतलः क-
टुः क्षिप्यः पित्तघ्नः सौम. ग्यजनकश्च । लघुश्च—
“निगारितमसितं मसृष्टं नीलं गुरु निम्बलं बहु-
ष्कायम् । शिखिकण्डसमं सौम्यं राजावर्त्तं वदन्ति
जात्यमणिम् ॥” रा.नि.व.१६ । [चिक्ता. ।

।।राजाहिः । पुं । हिमसुखसर्पे । राज्ञ जाण ।

।।राजाहम् । स्त्री । कर्णिकारफले । कनिका ।
फल वा टीनेन कद्रवी फल । वा.सू.१५अ. ।
स्त्री । (हा) । राजादनीहञ्चे । श्वेताक्षौञ्चे । वै.निघ. ।

।।राजिका । स्त्री । (Brassica juncea,
Syn. Sinapis juncea or Brassica
magra.) श्वेतराजिकायाम् । गौरसर्पे । द्रुत
राहे । राजसर्पे । कान मन्त्रिया, राहे, कृष्ण
राहे । मे. । रक्तसर्पे । राहे । रा.नि.व.१६ ।
गुणाः— “राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्त-
पित्तकृत् । किञ्चिद्व्याघ्रिदा कण्डूकुष्ठकोठकसीन्ध-
रेत् । अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्स्वापि राजि-

का ॥” भा. । राजिकातेलगुणाः तीक्ष्णं वाता-
दिदीषघ्नं श्रोतलं कटु पुंस्त्वन्नं केश्यं लग्नदीपनाशन-
ञ्च । रा.नि.व.१५ । तत्पत्रगुणाः— कटुश्च क्षि-
वातकफघ्नं कण्डूरोगघ्नं स्वादु दीपनञ्च । रा.नि.
व.७ । पण्डीर्याकके साने । “ताभिः पत्रिभ्य रा-
जिका ।” प.म. । कण्ठीदुम्बरे । केदारि । मे. । कु-
द्रोगमेदे । घामाणि । मा.नि. । [१६ ।

।।राजिकाफलः । पुं । गौरसर्पे । रा.नि.व.

।।राजिकाह्वा । स्त्री । तन्नामककुद्रोगमेदे ।
घामाणि । लघुश्च यथा— “वर्षास्त्रेदपरीतेऽङ्गि
पिटिकाः स्रज्जी घनाः । राजिकावर्षसंस्थानप्र-
माणा राजिकाह्वा ॥” वा.उ.११अ. ।

।।राजिचित्रः । पुं । राजिमच्छर्पविशेषे । सु-
कन्द. ४अ. । [रा.नि.व.७ ।

।।राजिफला । स्त्री । चीनककंटोलतायाम् ।

।।राजिभः । पुं । दुग्धभसर्पे । टोड़ा जाण ।
वै.निघ. । [शिखि. शुक्ल । भा पू.१भ.शा.व. ।

।।राजिमत्फला । स्त्री । मधुकीयातकाम् ।

।।राजि(जी)मान् । पुं । भीमसर्पमेदे । लघुश्च
— “राजीमन्तस्तु राजिभिः । स्त्रिधा विचित्रव-
र्णाभिस्त्रिगुणैर्विचित्रिताः ॥” तेन दृष्टस्य प्रथमे
वगे रक्तं दुष्टं पाण्डुतां गच्छति । द्वितीये अति-
गात्रगुरुत्वं । तृतीये दंशविकेदादयः । चतुर्थे म-
लकगुरुत्वादयः । पञ्चमे गात्रभङ्गादयः । शेषयीः
दर्वीकरवत् । वा.सू.१६अ. ।

।।राजिलः । पुं । दुग्धभसर्पे । टोड़ा जाण ।
अम. । पटीले । सर्पजातिविशेषे । तद्देदा यथा—
पुष्करीकराजिचित्राकुलराजिविन्दुराजिकईसकट-
चशीषकसंसर्पकश्चेतद्वर्णैर्दुर्भेद्यपुष्पचक्रकगोधूसककि-
कसादाश्चेति । वा. ।

।।राजिलफला । स्त्री । एर्वाकमेदे । वै.निघ. ।

।।राजी । स्त्री । रक्तसर्पे । राहे मन्त्रिया । रा.
नि.व.१६ । वै.निघ. २भ. दुर्जलज्व. चि. यष्ट्यादिक-
ल्लं । वाकुल्याम् । (नामगोत्रं) । तिक्तपटीले । स-
म्यविशेषे । वै.निघ. ।

।।राजीफलः । पुं । पटीललतायाम् । भा.स.१
भ. पित्तमम. ज्व. चि. । “राजीफलेः संयुताः ।”
तिक्तपटीले । ति.१५पृ. ७ । वै.निघ. ।

राजीमती । स्त्री । लिङ्गनाशरीरगन्धोपद्रवविशेषः । यथा — “राजीमतीहृन्निचिता शालिश्काभराजिभिः ।” बा.उ.१.४७५. । वै.निघ. ।

राजीलः । पुं । राजसर्वपे । ब्राह्मणविद्या ।

राजीवम् । स्त्री । पद्मे । प.सु. । रा.नि.व.१.० । तन्मूलं शकरदंष्ट्रे हितम् । पुं । हरिणभेदे । ह.सिनि । त्रिका. । सारसपक्षिणि । अम. । नादियमस्यविशेषः । मे. ।

राजेन्द्रः । पुं । राजगिराशाके । वै.निघ. ।

राजयः । पुं । पटोले । भा.पू.१.भ.शा.व. ।

राजिष्ठम् । स्त्री । वृषादे, राजादे । त्राक्षरुडांशोऽहमिष्टिक धानादिपत्रवः । रा.नि.व.१.६ । पुं । राजपलाङ्की । रा.नि.व.७ । स्त्री (ष्टा) । कदली-हवे । रा.नि.व.१.१ । पिच्छोखर्जूरः । वै.निघ. ।

राजोद्दिजनसंघकः । पुं । चवके, भूतारु-शवले । ऐ.उ.७.३ । रा.नि.व.६ ।

राज्ञी । स्त्री । नील्या । नील गाछ । रा.नि.व.४ । कांस्ये । ऐ.व. । जातौपुष्पहवे । पित्तले । राजसर्वपे । कालगन्धिया, दाहे । रा.नि.व.१.६ ।

राटः (ठः) । पुं । मदनहवे । भयना गाछ । रा.नि.व.८ । र.सा.सं.उदावर्त्तलेपे । बा.उ.३.७५. ।

राटिः (डिः) । पुं । शरारिपक्षिणि । शत्राल प्राथी । अम. ।

राठपुष्पम् । स्त्री । मदनपुष्पे । बा.उ.२.५. ।

रात्रिः । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२.भ.यङ्गणी.च. ।

रात्रिकः । पुं । उद्भूतकाण्डे उच्चिष्टिङ्गाण्डे वा वृषिकभेदे । “शिरोवपुषं सकरञ्चवीजं का-श्मरीजं कुष्ठमनःशिलाय । एषोऽगदी रात्रिकव-चिकानां संकान्तिकारी कथितो जिनेश ॥” बा.उ.३.७५. ।

रात्रिजलम् । स्त्री । कुम्भटिकायां । श.मा. ।

रात्रिजागरः । पुं । कुकुरि । ऐ.व. ।

रात्रिजागरदः । पुं । मशके । रा.नि.व.१.६ ।

रात्रिपुष्पम् । स्त्री । छत्तले । उन्मिफूल, ऐ.ना.फूल । रा.नि.व.१.० ।

रात्रिपुष्पिका । स्त्री । शुक्लजातीहवे । ऐ.उ.काठि गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

रात्रिविद्योगी (रु) । पुं । चक्रवाके । वै.

रात्रिविज्ञेयगामी (रु) । पुं । चक्रवाक-पक्षिणि । रा.नि.व.१.६ ।

रात्रिवेदः (दो.रु) । पुं । कुकुटे । त्रिका. ।

रात्रिहासः । पुं । श्वेतीचले । श.र. ।

रात्रान्धः । त्रि । तन्नामकदृष्टरीगुणो, का-कादौ । त्राटिकायां ।

राडः । त्रि । पक्षे । ऐ.व. । स्त्री । वान्तरमुक्ते, चान्तरमुक्ते वा । त्रिका. ।

राधा । स्त्री । विष्णुकान्तायां । आमलकायां । मे. ।

राधामाधवः । पुं । वैद्यरत्नावलीकारः ।

रामम् । स्त्री । तमालपत्रे । तेजपत्र । रा.नि.व.६ । कुष्ठे । कुडु । रा.नि.व.१.२ । वास्तूके । मे. । पुं । अशोकहवे । पशौ । त्रिका. । घोटके । मे. ।

रामकः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

रामकन्दः । पुं । शमीहवे । प.सु. ।

रामकर्पूरकः । पुं । कर्पूणे । शङ्खजृण, राम-कर्पूर । श.र. ।

रामकाण्डः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

रामकोश(षा)तकी । स्त्री । महायुक्तकी-शातक्याम् । वै.निघ. । [नामस्यकारः ।

रामचन्द्रः । पुं । रसमार्गकारः । रसेन्द्र-चि-

रामच्छेदनकः । पुं । मदनहवे । भा. ।

रामठम् । स्त्री । हिरुनि । हिं. । र.मा. । रा.नि.व.६ । मदनफले । च.द.वमनाधिकारः । पुं । अडोठहवे । र.मा. । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

रामठी । स्त्री । नाडीहृषी । रा.नि.व.६ ।

रामणः । पुं । पञ्चेतनित्यहवे, कैटथ्यनिम्बे-तिलुकहवे । रा.नि.व.६ ।

रामतरुणी । स्त्री । तरुणीपुष्पहवे । ऐ.उ.७.३ फूलर गाछ । रा.नि.व.१.० ।

रामदूतिका (ती) । स्त्री । नागदन्त्याम्

राखा । ली। (Vanda Roxburghii. Syn. Cymbidium tessaloides.) खना-
मखाततजवीषी कैदारदेशे प्रसिद्धे । तान्ना ।
हिं राखा । ते किरण्णिक । अनरदामर । सा
विधा — “राखा तु विविधा प्रोक्ता मूलपत्रद्वयेत-
या । श्रेयी मूलदली श्रेयी दधराखा च मध्य-
मा ॥” रा.नि.व.६ । सु.सू.२०च.षर्कादिः । वा.
सू.१४च.निकहणे षर्कादिः । “भार्गी राखा इ-
षिकाली प्रकाश्याः ॥” च.द.ज्व.चि. । “राखा
इषादनी दाह ॥” चेतकण्टकाख्याः । रा.नि.व.४ ।

राखागुम्मुलु । पुं । वातव्याधी जीवधम् ।
पाठः — “राखाभासु पलचेत्तं कर्षान् पञ्च च गु-
ग्गुलीः । सर्पिषा वटकं कृत्वा खादिहनि च स्रग्-
सीम् ॥” रस.र. । अथः कर्षागे — “राखाष्टैर-
कृत्तुराह्वयिषं तुल्यं पुरेणाय विमर्दं खादिह ॥”
भा ।

राखातैलम् । ली । वातव्याधी तैलम् । पाठः
— “राखाशिरौषय्याङ्गगुण्ठीसङ्घचराधताः । श्लो-
काकदारसम्पाका इयगन्थाविकण्टकाः । एषां द-
शपलान् भागान् कषायसुगन्धयेत् । ततस्तेन क-
षायेण सर्जगन्धैश्च कार्षिकैः । दध्यारणालमाषाण्ड-
मूलकैश्चरसैः शुभैः । सुषकं प्रस्थोन्मितैः सार्द्धं तै-
लप्रस्थं विपाचयेत् ॥” च.चि.२८च. ।

राखादशमूलम् । ली । वातव्याध्यादी क-
षायि । पाठः — “दशमूलाष्टैरकृत्तुराखागारदाह-
भिः । काथी रुक्तेतैलं सामं इत्यनिलं गुरुम्”
रस.र. ।

राखादिः । पुं । राखाइषादनीदेवदारुसर-
खेलबालुककृतकषायि । स बीद्रशर्करायुक्तो वात-
ज्वरे हितः । च.द.ज्व.चि. । “राखाइषादनीदारु-
सरलं खेलबालुकम् । कषायः शर्कराचीद्रयुक्तो वा-
तज्वरापहः ॥” प्रयोग.वात.ज्व.चि. । इषादनी
वन्दाकः (मान्द्रा) ।

राखादिलोहम् । ली । राज्यभाधिकारि,
त्रासकाश्च लोहम् । पाठः — “राखान्नागन्धकपु-
रमेकपर्णीशिलाह्वयैः । विकचयसमायुक्तैर्लोह-
यन्त्रात्मकं मतम् ॥” र.सा.सं. । (राखातालीशकपर्पूर)
इति रसकौ.पाठभेदः ।

राखायं (घृतं तैलञ्च) । ली । यथाधिकार-

रि. पाठः — “राखान्नागन्धकपुष्पमिश्रकषाय-
लीकण्टकशालपर्णी — हिमराकुरैरकृत्तुराखागु-
नर्नवानां विविधनीहृतानां । प्रत्येकशः पञ्चपत्रं
गृहीत्वा पञ्चहृत्पत्रं घृतपादशेषे । शतावरीरस-
घृतं दत्त्वा च पलघोहञ्च । घृतप्रस्थं विपकृत्य तैल-
मैरण्डमेव वा ॥ दत्त्वाटवगन्धककच गुग्गुलीनां प-
लाटकं । सिद्धं घृतञ्च तैलं वा दद्याद् वातगदा-
तुरे ॥” रस.र. ।

राखापञ्चकः । पुं । कुरुक्षेत्राधिकारि कषा-
यः । पाठः — “राखा गुग्गुलीमिरक्षं देवदारु स-
जीवधम् । पिबेत् सखाङ्गके वाते समे सन्ध्यासि-
मन्त्रगे ॥” अथ भेदायैरकृत्तुतैलं भक्षिपनि इहाः ।
रस.र. ।

राखासप्तकम् । ली । कुरुक्षेत्राधिकारि कषा-
यम् । पाठः — “राखासुतारस्यधदेवदारुविक-
ण्टकैरकृत्तुपुनर्नवानां । काथं पिबेन्नगरचूर्णसि-
न्धोवृष्टविकपार्श्वली ॥” रस.र. ।

राखिका । स्त्री । राखायाम् । भा.षड्विदुः
तैले । “राखिकामैश्वर्य ॥” [४५.]

राखिकः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.क.व.
राहुच्छेदम् । ली । चार्द्रके । अ.नि.४ रा.
नि.व.६ ।

राहुरत्नम् । ली । गोमेदके रत्ने । रा.नि.४.१

राहुच्छिष्टः । पुं । मयुने । नल्लने । विका-

राहुत्सृष्टः । पुं । नि. । हारा ।

राक्षम् । ली । पकटौफलं । अम. ।

राक्षसः । पुं । रोहीतकवृक्षे । [३३.] वै.पि

राक्षसभोजनम् । ली । मांसं । राक्षस-
वा.उ. ।

राक्षसी । स्त्री । चण्डायां । चीरामगमश-
री । मुरामांस्याम् । रस.र.प्रमेह.चि. । दंष्ट्राया
हृ.च. ।

राक्षसीकन्दः । पुं । चण्डालकन्दे । वै.पि

राखा । स्त्री । लाखायाम् । ली । अम. ।

रिद्ध(ङ्ग)णम् । ली । खलने । अम. ।

रिद्ध(ङ्गि)णी । स्त्री । सुद्रपर्णीलतायाम्
शान्ती । रा.नि.व.२ । केवलसुखायां । [३६.]

। कष्टनायाम् । वै. निच. यास. चि. वासपि-
दाये ।

ठा (करञ्जः) । स्त्री, पुं । रीठाकरञ्जे ।
ठा ग्राह । कौ. रिञ्जी । गुर्ज. चरिठा । वै. निच. ।

पुः । पुं । चौरनामगन्धर्व्ये । (गै. टेना । रा.
न. व. १२ । शरीररिपुषट्के । [चाह । अ. च. ।

पुष्पातिनी । स्त्री । गुप्ताविशेषे । हिं क-

दुः । पुं । रत्नेरखे । वै. निच. ।

मेदः । पुं । चरिमेदः । शनित्रविशेष । रा.
न. व. ८ ।

री । स्त्री । पितले । इ. च. । [अ. र. ।

रश्यः (ष्यः) । पुं । हरिष्यविशेषे । चिका. ।

रष्टः । पुं । रीठाकरञ्जे । रिठा । रत्तशियुद्धे ।
न. । श्वेतरखे । रा. नि. व. ७ । [अ. ।

रष्टकः । पुं । रत्तशियुद्धे । अ. र. । अत्रि. २

रचा । स्त्री । निचायां । भूकायां । निकि ।
इ. च. ।

रीठा (करञ्जः) । स्त्री, पुं । (Sapiindus
mukorossi or S. Trinoliatus. Syn. S.
Satergens or S. Emerginta.) The
soapnut tree. खनामख्यातोत्तरदेशीयकरञ्ज-
द्रव । वड् रिठा । हिं रीठा । तें रीठाकरञ्ज-
मनेवेष्ट । कुकुडुकयलु । बम. रिथा । ता. पो-
दान कोट्ट । गुणाः—तिक्त उष्णः कटुः क्षिप्तः
वातघ्नः कफघ्नः कुष्ठकण्डूघ्नः विषविस्फोटघ्नः ।
See चरिष्टक । [इ. च. ।

रीढकः । पुं । पृष्ठास्त्रनि. । पीठेर डांड़ा ।

रीतिः (ती) । स्त्री । पितले । रा. नि. व. १२ ।
लोहकिट्टे । मधुर । मे. । दग्धस्रर्णादिमले ।
घरणिः । [१२ ।

रीतिक(ज)म् । स्त्री । पुष्पाक्षने । रा. नि. व.

रीतिका । स्त्री । पितले । पुष्पाक्षने । अ. च. ।

रीतिकुसुम(पुष्प)म् । स्त्री । पुष्पाक्षने । रा.
नि. व. १० ।

रीतिहेतुः । पुं । यशदे । मड्डा । भा. ।

रक् । स्त्री । कुष्ठोषधी । कूड । मे. । भा. म. १४.

रन्दिज्ञ. चि. । “सरिषकचपचम्पावशादक् ।”
व्याधी । रा. नि. व. २० । [च ।” प. म. १४. ।

रक्का । स्त्री । सुराविशेषे । “रक्का सा हतसारा
रक्कप्रतिक्रिया । स्त्री । रोगोपशमनोपाये,
विकल्पायाम् । रा. नि. व. २० ।

रक्कम् । स्त्री । तीष्णलौहे । विदरीति लोके ।
र. मा. । धुलूरे । प. सु. । सुवर्णे । रा. नि. व. १२ ।
पुं । नागकेशरठले । रा. नि. व. ६ । *

रक्कलौहम् । स्त्री । तीष्णलौहे । विदरी ।
सि. यो. र. पि. चि. खण्डखाद्यलौहे । “पल्लादशकं
ज्येयं रक्कलौहस्य चूर्णितम् ।”

रक्कवन्ती । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । ऐहम-
ष्टिक धातुभेद । गुणाः—“रक्कवन्ती लघुचि-
बलपुष्टिकरा मता ।” अत्रि. १६५. ।

रक्किणी । स्त्री । खर्णलोहिका । (मशाल-
कांठे) । रा. नि. व. ५ ।

रक्कश (र) । स्त्री । मले । कश्चित् ।

रुग्णः । वि. । रोगिणि । रा. नि. व. २० ।

रुग्दाहः । पुं । तन्नामकमग्निपातज्वरविशेषे ।
लघुषणम्—“प्रलापपरितापनप्रवृत्तमोहसाम्याद्यस्य,
परश्चमणवेदनाव्यथितकण्ठमस्याहन् । निरन्तर-
दवाकरः यसनकासहिकाकुलः सकष्टतरसाधनो
भवति हन्ति रुग्दाहकः ॥” वै. निच. । भा. ।

रुच(क)म् । स्त्री । सर्जिचारि । गार्जिनाटि ।
सौरचेललक्षणे । मठलक्षणे । मे. । भा. पू. २५.
अश्वि. विडङ्गादिचूर्णे । वै. निच. यष्टणीचि. रुच-
कादिचूर्णे । मूलके । मूला । गीरोचनायां । वि-
डङ्गे । इ. च. । लवणे । हारा. ।

रुचकः । पुं । बीजपूरकः । मातुलुङ्गले ।
रा. नि. व. ११ । श्वेतरखे । ज. द. १२५. । सपये ।
दले । कपोते । मे. ।

रुचिः (ची) । स्त्री । रुद्धयाम् । अम. भ. ।
लङ्घनेनामपाकान् मुखशोषादिनाशं मुखस्य प्रकृत-
त्वे च । (द्रोष्ठा । गीरोचनायाम् । रा. नि. व. १२ ।
सुधायाम् । इ. च. । [वै. निच. ।

रुचिकरः । पुं । नागरङ्गले । नाट्य (लेख्) ।

रुचितः । वि. । मिष्टबलुनि । उष्णः ।

रुद्रिप्रदा । स्त्री । मधुरदिग्ग्राम् । कृष्णक्री ।
वै.निघ. । [भा. ।

रुद्रिफलम् । स्त्री । अमृतफलम् । नानापाति ।

रुद्रिरम् । स्त्री । मूलके । मृगा । रा.नि.व.७ ।

कुडुमे । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये । रा.नि.
व.१२ । पुं । श्रियुठवे । मक्षिना गाछ । वि ।

मधुरे । स्त्री । गीरीचनयासम् । रा.नि.व.१२ ।

पालकाप्य(व्य)नामगजवैद्यककारजनन्या ।

रुद्रिरफला । स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ. ।

रुद्रिरास्त्रनः । पुं । शोभास्त्रनवे । रा.नि.
व.७ । [द्यककारि । त्रिका. ।

रुद्रिरासुतः । पुं । पालकाप्य(व्य)नामगजवै-

रुद्रिस्थम् । स्त्री । पियालबीजम् । सौवर्चल-
वणे । लीरकमेदे । वै.निघ. । त्रि । मधुरे । उष्णा. ।

रुद्रिम् । स्त्री । सौवर्चललवणे । मृदुल लवण ।
रा.नि.व.६ । पुं । कतकवृक्षे । निम्बाला गाछ ।
रा.नि.व.१२ । शालिधान्यमेदे । रा.नि.व.१६ ।

रुद्रिकन्दः । पुं । शूरवे । उल । रा.नि.व.७ ।
लीरके । शालिधान्ये । वै.निघ. ।

रुद्र्या । स्त्री । नालितायाम् । नालितापाति ।
प.सु. । लण्णीरके । रा.नि.व.६ ।

रुद्र्या । स्त्री । मेथिकायां । मेथि । रु.च. ।
कुष्ठे । कूङ् । रा.नि.व.१२ । व्याधौ । रा.नि.व.
२० । भङ्गे । मी. ।

रुद्र्याकरम् । स्त्री । कर्मेरुफलम् । श.च. । पुं ।
हिमालयवे । ईशाल गाछ । वा.सु.१५५ वरु-
णादिः । “वडुलपल्लवदभंरुद्र्याकरः ।” रोगे ।
रु.च. ।

रुद्र्याप(स)हः । पुं । धन्वनवे । धाशना
गाछ । रा.नि.व.८ । [टाडेल । रा.नि.व.१६ ।

रुद्र्याशलिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि

रुद्र्याशलिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि । रा.
नि.व.१६ ।

रुद्र्याकम् । स्त्री । अगुरुकाष्ठम् । वै.निघ. ।

रुद्र्या । स्त्री । कुन्दुरी । कृन्दककि । रा.नि.व.८ ।

रुद्र्यः । पुं । कुन्दुरे । उष्णा. ।

रुद्रन्तिका (न्ती) । स्त्री । खनामष्टातमः

हाचुपे । रुद्रन्तीति उत्कलादौ प्रसिद्धा । मं हं
अलुगणि, रुद्रन्ती । लक्षण — “अथपञ्चमं एवं
चपथेव तथाविधः । श्रैश्वरे जलविन्दूनालवन्तीति
रुद्रन्तिका ॥” गुणाः — कटुतिक्तौष्ण। अयघ्नो क-
मिघ्नो रक्तपित्तघ्नो मेहघ्नो जराव्याधिहरलात् र-
सायनी च । रा.नि.व.५ ।

रुद्रगुदः । पुं । निरुद्रगुदनामचुद्ररीमसेदे । ल-
वणम् — “वेगसम्भारणा। हायुःरपानोऽपानसं दग्म ।
अथकरोति वाष्पान्तमार्गसं स ततः शक्नु । क-
ष्माभिर्गच्छति व्याधिरयं रुद्रगुदो भवतः ।” वा
उ.११५. ।

रुद्रः । पुं । महादेवे । आदित्यवृक्षवे । रुद्र-
न्त गाछ । रा.नि.व.४ ।

रुद्रकः । पुं । महावकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

रुद्रजः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१२ ।

रुद्रजटा । स्त्री । लताविशेषे, ईशरीलताशम
जटाधारी । जटालका । भा.स.१भ.सन्ततादि-
वि.माहेवरूपे । “रुद्रजटा गोशर्ङ्गे ।” गुणाः-
कटुरसा श्वासकामघ्नो गडरी भूतविद्रावणी र-
निवर्धनी च । रा.नि.व.१ । मधुरिकाय
शोरी । अ.टी.भ. । [वदाक्र । वै.निघ

रुद्रदाहः । पुं । तैलदेवदारी । मूलस्त्री ।

रुद्रनिर्माल्यम् । स्त्री । शिवनिर्माल्ये, पुष्पा
भा.स.१भ.सन्ततादि-ज्वा.वि.माहेवरूपे । “व-
लक रुद्रनिर्माल्यम् ।” [रम

रुद्रपत्नी । स्त्री । अतरीचपे । मसिना गा

रुद्रपर्पटी । स्त्री । कासाधिकारे औषध
पाठः — “शुद्धमृतं विद्या गन्धं द्रवैः पुनः पुनः ।
तु । वातारिरार्द्रकं भङ्गी क.कमाचौ चिकारिः
दिनैकं मर्दयेत् खल्ले पाचयेत् पर्पटी यथा ।
पादं खतं तावत् छद्वा अहप्रिना पचेत् । र-
भवेदयावत् तावद्वाय्वा प्रचाययेत् । प्राचयेत्
क्षीपयेदथवा खिन्धपुटे पुनः । आम्बाय तेन
गेन ततश्चोद्वेष्ट गीमयं । दिवं विचूर्णयेत् ।
चूर्णपादं विषं क्षिपेत्.....” भात्रा २८.
२. पाठोऽयं न लगति ।

रुद्रप्रियः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.८

रुक्ते षटमशतके । स्त्री (या । हरीतक्याम् ।
र. ।

रुभट्टः । पुं । वैद्यजीवनयन्त्रकारि । सन्निपात
लिकाकारि । [चि. ।

रुमात्यः । पुं । विलम्बवे । वै.निघ.२भ.अ.

रुरिताः (तस्) । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

रुलता । स्त्री । रुद्रजटायां । अष्टाशती ।
नि.व.३ ।

रा । स्त्री । रुद्रजटायां । अष्टाशती । रा.नि.
३ । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

राणी । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

राचः । पुं । स्नानमध्यातव्ये । श्रृंगीक
[छ. । तत्फल । गुणाः—अस्त्रमुष्णं वातघ्नं
प्रनाशनं शिरीवेदनाशनं रुच्यं मूत्रघ्नकृमिनाश-
कः । रा.नि.व.११ ।

धेरम् । स्त्री । कुसुमे । रा.नि.व.१२ । च.सु.
म. । रक्तधाती । शङ्ख । रा.नि.व.१८ । रस.
। भेष.वातरक्तचि.हृदशायसे । मेरुके । शि-
। शो । रा.नि.व.१३ । [पुराणम् ।

धिराख्यम् । स्त्री । इन्द्रनीलवृत्त्यमणिभेदे ।

पिका । स्त्री । चादित्यपुष्पिकायां । अकन्ता
मा । अरुणाकं सुपे । शङ्ख अकन्ता । प.सु. ।
तार्क. । भेष.नाडीवृत्तिवि. । सु.वि.१७७. ।

पा । स्त्री । तन्नामचारसमुद्रे । मी. ।

पामभवम् । स्त्री । हमानदीभवलवणे, शाश्वर-
वणे । वै.निघ. ।

पुः । पुं । कुलपरमगविशेषे । मांसगुणाः—
रुचिर्गन्धं चाग्रमान्द्यनाशनम् । रा.नि.व.१७ ।
रुसां सुमधुरं कषायानुरसं स्मृतम् । वातपि-
पयमनं शुद्धं शुक्लप्रवर्णम् ।” सु.सु.४६५. ।
तरीहीतके । वै.निघ. ।

रुमाणः । पुं । वरुणवृत्ते । वै.निघ. ।

रुः (वूः) । पुं । एरुण्डवृत्ते । प.सु. । रक्तैर-
। रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.रसीनपिण्डे ।

रु(वू)कः । पुं । एरुण्डवृत्ते । प.सु. । रक्तैर-
। रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.माष.बलादिः ।

रुवुक् । पुं । एरुण्डवृत्ते । र.मा. । [तचि. ।

रुवुजीजम् । स्त्री । एरुण्डजीले । भेष.वातर-
रुक्करः । पुं । भस्मांतकवृत्ते । [उल. ग्राह ।
वै.निघ. ।

रुहकम् । स्त्री । किद्रे । श.च. ।

रुहदर्भः । पुं । हरितकुशे । रा.नि.व.८ ।

रुहा । स्त्री । दूर्वायां । र.मा. । च.चि.३५. ।
मांसरोहिण्यां । नकुल.१६५. । महासमजायां ।
लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । [द्रव्ये । उष्ण ।

रुघः । पुं । धामनवृत्ते । वै.निघ. । चि. । शुक्ल-

रुचदधि । स्त्री । निःश्लेहदधनि । वै.निघ. ।

रुचपत्रः । पुं । शाखीतवृत्ते । रा.नि.व.८ ।

रुद्रकम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

रुद्रमल्लिका । स्त्री । अडोलवृत्ते । अंटाकाङ्
ग्राह । वै.निघ. ।

रूपम् । स्त्री । लक्षणे । व्यक्तीभूतपुरुषवि. । “त-
देव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।” मा.नि. ।

रूपकम् । स्त्री । रीप्यधाती । रा.नि.व.११ ।

रूपनाशनः । पुं । पेषके । श.र. ।

रूपशङ्कः (शिखः) । पुं । वक्त्रे । वै.निघ. ।

रूपि(पि)का । स्त्री । मद्गाकंठवे । तण्डुला-
कन्ता । र.मा. । सु.सु.४३५. । वा.उ.१८५. ।
शेताके । चि.१७५. । रस.र.च.द. । शीपद.वि. ।

रूप्यमलम् । स्त्री । रीप्यमाषिके । च. ।

रूप्यमाचिकम् । स्त्री । तारमाषिके । (श्रो-
त्रार्थाधिक । प.सु. ।

रूप्योद्भवम् । स्त्री । रीप्यमाषिके । वै.निघ. ।

रुमीमुस्तकी । स्त्री । (Pistacia lenti-
scus.) Mastic tree. स्नानमध्यातव्यविशेषे,
गुहावदरीवृत्ते । अष्टाशती । हिं रुमिमुस्तकी ।
भेष. । वाजी.वि. ।

रुवुकः । पुं । एरुण्डवृत्ते । श.मा. ।

रुषकः । पुं । वासावृत्ते । दाशक ग्राह । अटा.

रुषणम् । स्त्री । रजोगुणे । रा.नि.व.११ ।

रुषिका । स्त्री । अकंठवे । च. ।

रुचः । पुं । धत्वगठवे । यमिना ग्रीह । रा. नि.व.८ । प्रियङ्गुनामलक्षणां । रा.नि.व.१६ । उवे । इ.व. ।

रुचगन्धः (कः) । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ । स्त्री (भा) । सर्पगन्धायां । शक्रात्रा । प.सु. ।

रुचगुणकर्म । स्त्री । अक्षेहमादंकरले बल-वर्धनले च । सु. ।

रुचणालिका । स्त्री । लक्षचणकठवे । का-ल-होला । लङ्गानामश्लोधान् । उड्ड । रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व.८ ।

रुचदभः । पुं । हरिदभं, शरपचदभं वा ।

रुचपत्र । पुं । श्राद्धोत्तवे । रा.नि.व.८ ।

रुचप्रियः । पुं । कषभौषधे । श्वेतक । रा. नि.व.३ ।

रुचस्वादुफलः । पुं । धत्वगठवे । रा.नि.व.८ ।

रुचा । स्त्री । दलितवे । रा.नि.व.६ ।

रिक्तः । पुं । विरचने । मं. । भा.आस्वादिव. । मंके । त्रिका. ।

रिक्कणः । पुं । स्त्रणे । उवा. ।

रिचकम् । स्त्री । कद्रुष्ठ, अग्निकाविशेष । रा. नि.व.११ । पुं । जैपालठवे । प.सु. । यवचारे । त्रिका. । तिलवठवे । उन्नग्रीह । रा.नि.व.१० ।

रिचनः । पुं । स्थूलारवठवे । वडु शोभायु ग्रीह । रा.नि.व.८ । तन्नामकधूमपानभेदे । भा. । त्रि. विरचकद्रव्ये । स्त्री । मलभेदेने । र.मा. ।

रिचनकः । पुं । कम्पितके । रा.नि.व.१३ ।

रिचना (नी) । स्त्री । कम्पितके । कमलाङ्गु-डि । श.र. । रा.नि.व.११ । कालास्रव्यां । रा.नि. व.४ । दलितवे । रा.नि.व.६ । श्रुतिविहात । श्वेत उड्ड । मं. । तिलकपुष्पे । वै.निच. ।

रिचनीयः । त्रि. विरचके ।

रिची । स्त्री । कम्पितके । कमलाङ्गुडि । रा.नि. व.११ । अङ्गोष्ठवे । आङ्गोष्ठ ग्रीह । रा.नि. व.८ ।

रिणः (कः) । पुं । पर्यटके । क्रेन्नाङ्गण्डा । रा.नि.व.३ । भा.वहणी-चिद्राचासवे । रिणका-

या । त्रिष्टक ग्रीह । रा.नि.व.६ । सु.चि.१०७. । चि.क.क.१.सवक.१५. । तज्यातिः—“रिणको मु-द्रुत्थो यो भद्रः स सम्मतः सतां । स्थूलो मरि-चसङ्काशः गन्धक्योणि ग्रीहितः । चानूषदमसुतः सुद्रवचातिशोभनः । मिश्रिते मध्यमः प्रोक्तो का-ञ्जलसुधयो मतः ॥” भैष. ।

रिणुकम् । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु.कष. २५. । रिणुकवीज । च.द.यक्षा.चि.चन्दनादितले ।

रिणुकदम्बकः । पुं । धूलोकदम्बे । रा.नि.व.८ ।

रिणुका । स्त्री । (Hydnocarpus wigh- tianum, or Piper aurantiacum. Syn. H. Anebianus.) मरिचाकृतिसुगन्ध-व्ये । त्रिष्टक । प.सु. । हिं सम्भालूकावीज । वन-वेणुकवीज, कौली । ता. येंटी । गुणाः—कटु-मीता कण्डूतिघ्नी लघ्नादाहविषघ्नी मुखवैमल्यक-री च । रा.नि.व.६ ।

रिणुषुधितः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

रिणुवासः । पुं । भमरे । त्रिका. । [श.र. ।

रिणुसारः (कः) । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

रितः । स्त्री । पारदे । मं. । एकधातो । रा.नि. व.१८ ।

रितजा । स्त्री । बालुकायाम् । दाणि । भा. ।

रितनम् । स्त्री । शुक्रे । श.च. ।

रितोदोषः । पुं । शुक्रेदोषे ।

रित्यम् । स्त्री । पितले । च. । नीलकण्ठः ।

रिचम् । स्त्री । शुक्रे । प.१८ । मं. ।

रिचटम् । स्त्री । दलियावर्णश्रवणे । श्रियुतेल कटलीफल । अजयपालः । पुं । शुक्रे । वातुले विषवैद्ये । अजयपालः । रामपूरी । त्रिका. ।

रिचतः । पुं । जम्बीरठवे । जाम्बीर । अटा-आरवठवे । श.र. । (कः) ह्रीपालरखर्जुरे । रा. नि.व.११ ।

रिचतिका (ती) । स्त्री । वटपत्रपाषाणभं वडु पाथरकुटि । वै.निच. । रावण.८.मशतं बालरोगभेदे । लक्षणे यथा—“रक्तास्थी हरित-लोतिपाख्दहः श्यावो वा जरसुखपाकवेद-नः । रैवत्या व्यथिततनुश्च कर्णजालं श्रावति ।

मभिधीतः कुमारः ॥” सु.उ. २७५. । तन्नाम-
नलवे । मे. ।

रैवतीभवः । पुं । शनैश्चरयति । हे. च. ।

रैवतः । पुं । सीमलताभिदे । सु.चि. २८५. ।
See सीमः । आरम्भधत्वे । मे. । ली. । रीपा
नरखलूरिकायाम् । रा.नि.व. ११ ।

रोकम् । ली. । क्रिद्रे । घन. ।

रोगः । पुं । अलक्तके । अलु. ७. । रा.नि.व. १।
कूपोपधे । कु. ५. । मे. । व्याधी । रा.नि.व. २० ।

रोगकाष्ठम् । ली. । पवाङ्गचन्दने । वकम
काटे । रा.नि.व. १९ । [रोगहरे ।

रोगघ्न(ह)म् । ली. । औषधे । श.च. । वि ।

रोगघ्नः । पुं । वेद्ये । रा.नि.व. १० ।

रोगपतिः । पुं । ज्वरे । वै. निघ. ।

रोगप्रे(त्रि)ष्ठः । पुं । ज्वरे । रा.नि.व. २० ।

रोगभू । स्त्री । शरीरे । श.च. ।

रोगमार्गः । पुं । शाखादिरोगवर्त्मनि । स
विधिः । शाखाः, मर्मास्थिसम्बन्धः, कोष्ठायेति ।
तत्र शाखा रक्तादिधातवस्तक् च वाह्यरोगमार्गः ।
मर्मास्थिसन्निभानि मध्यमरोगमार्गः । कोष्ठा
आन्तररोगमार्गः । च.पू. ११५. ।

रोगमुरारिः । पुं । ज्वज्वरे रसः । पाठः—
“रसवनिफणिलोड्योषितामाणि तुल्यान्वय रसद-
लभागी नाग एव प्रदिष्टः । भवति गदमुरारिश्वा-
स्य गुञ्जार्द्रवारा..... ॥” पत्रा, शक्रक,
विष, लोड, त्रिकटु, ताम्रा आठोके मम-
तागः । गौग अक्षिभागः । वटो २ व्रति । अशु-
पान आनार वन । रस.को. । [रा.नि.व. २० ।

रोगराजः । पुं । राज्यकषणि । यन्त्रा रोग
रोगलक्षणम् । ली. । रोगव्यञ्जकचिह्ने । रा.
नि.व. २० ।

रोगविज्ञानम् । ली. । येन येन रोगाणां प्रा-
नं भवति । तस्य विधिं—“दर्शनस्यार्जनप्रत्येय-
विज्ञानं विधा मतम् । दर्शनान्मृज्जिज्ञाद्यैः स्वर्ग-
नाशकिकादिभिः । प्रत्येयैस्तादिवचनादिति विधा
समुच्यते ॥” भैष. । [वायकषण्य ।

रोगविनिश्चयः । पुं । माधवकते दम्नि

रोगशान्तकः । पुं । चिकित्सके । श.च. ।

रोगशिला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मन-
छान । रा.नि.व. १२ । [दर्शानुशास्त्र । जटा. ।

रोगशिल्पी (रु) । पुं । स्वर्णुलोड्ये ।

रोगहरद्रव्यम् । ली. । मधुरादिरोगनाशकद्र-
व्ये । [गणानुशास्त्र । धन्वन्तरिः ।

रोगहारी (रु) । पुं । वेद्ये । रा.नि.व. १० ।

रोगहेतुः । पुं । रोगनिदाने । रा.नि.व. २० ।

रोगाधीशः । पुं । राज्यकषणि । रा.नि.व. २०

रोगासनः । पुं । ज्वरे । वै. निघ. ।

रोगाह्वयम् । ली. । कुक्षीपधे । कु. ५. । वै. निघ. ।

रोगितकः । पुं । अश्लीकव्ये । रा.नि.व. १० ।

रोगिवल्लभम् । ली. । औषधप्रतिपादी । श.च. ।

रोगी (रु) । वि । रोगयुक्ते । घम. । री-
गिपरीक्षा—“दर्शनस्यार्जनप्रत्येयैः परीवेद्य रोगि-
णम् । चापरादि दृशा स्वर्शास्त्रोतादेः प्रत्यती-
ऽपरम् ॥” वा. । नेत्रजिह्वाभूषादिपरीक्षाः स्वस्व-
शब्दे स्याः ।

रोगोदकम् । ली. । मन्त्रिदुर्गन्धादियुक्ते री-
गलनकजले । See जलम् । [श.च. ।

रोग्यम् । ली. । रोगहिते । रोगधीन्ये । अपय्ये ।

रौचकः । पुं । राजपलाश्वी । छाट्टे पत्राणि ।
रा.नि.व. ७ । मातुलुङ्गव्ये । चपायाम् । हे. च. ।
कदल्याम् । श.र. । सन्निपर्वविशेषे । भट्टेचर
इति नेपाले । भा. । वि । क्षणिकारकद्रव्ये ।

रौचकद्वयम् । ली. । सवचरय, विट्त्वैत्ये ।
वै. निघ. ज्व. वि. चन्दनबलातेले ।

रौचनः । पुं । पलाश्वी । चेतमिषी । छेठ म-
खिना । रा.नि.व. ७ । करकव्ये । क. ३३ गाछ ।

रौक्ष्णव्ये । आठोका ५ गाछ । रा.नि.व. ८ ।

दाक्षिमव्ये । रा.नि.व. ११२२ । निम्बव्ये । ज-

म्बोरव्ये । मातुलुङ्गे । रा.नि.व. १२ । स्यन्ने ।

रा.नि.व. २० । कूटशास्त्रोड्ये । घम. । आरम्भ-
धत्वे । [गणानुशास्त्र । रा.नि.व. ११ । स्त्री ।

गौचनयाम् । भा. । वंशरीचनयाम् । सु.चि.
कदरवि. । ज. चपायकोड्ये । रक्तकहारे । मे. ।

रोचनकः । पुं । जलोद्वे । रा.नि.व.१ ।

रोचनफलः । पुं । मातुलुङ्गवे । वीजपुरे
रा.नि.व.११ । स्त्री (ला) । चिर्भटिकायाम् । कू
टि । रा.नि.व.७ ।

रोचनिका । स्त्री । वंशलीचनायाम् । रा.नि.
व.६ । गुष्कारोचन्याम् । कर्मनाशुं । हारा ।

रोचनी । स्त्री । दलित्वे । रा.नि.व.६ । आ
मलकोद्वे । रा.नि.व.११ । गोरीचन्याम् । रा.
नि.व.१२ । श्वेतविभक्ति । गुष्कारोचन्याम् । अम ।
मनःशिलायाम् । ऐ.च. । चुकायाम् । दूकापालः ।
भा.पू.१भं.भा.व. । [याम् । शिरः । श.र. ।

रोची । स्त्री । पत्रशाकविशेषे, हिलमोचिका

रोटिका । स्त्री । गोधूमसाधारितकतपिलकवि-
शेषे । कण्ठे । तत्साधनविधिः—“शृङ्खगोधूमचूर्णेन
किञ्चित्पुष्टाच्च पोलिकां । तमके स्वेद्येत्कृत्वा
भूयाःकारिपि तां पचेत् । सिद्धेवा रोटिका प्रोक्ता
गुणानस्याः प्रचक्षते ॥ रोटिका बलकृद्गुणा वृद्धणी
धानुवर्द्धनी । वातघ्नी कफघ्नुर्ध्नी दीमाघ्नीनां प्रपू-
जिता ॥” भा. ।

रोदनम् । क्ली । बालरीमे । क्रन्दने । मे. ।

रोदनिका (नी) । स्त्री । यासत्तुपे । द्रवज-
ता । रा.नि.व.४ । अम. । [कोषान्तरम् ।

रोदिका । स्त्री । लज्जालुकायां । लज्जावती ।

रोदिनी । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । वै.निघ. ।

रोधनम् । क्ली । वायुजन्मव्रणवेदनायाम् । सु.
२.२२७. । [निघ. ।

रोधिनी । स्त्री । लज्जाली । लज्जावती । वै.

रोध्र(क)म् । क्ली । लोभकाष्ठं । लोभकाष्ठं ।
वा.सू.१५७. अन्वहादिव. । “रोध्रं धातुकिवि-
ल्लपेशि” । पुं । लोभ्रह्वे । लोभ्रहाह्वे । प.
सु. । वा.सू.१५७.रोध्रादिः । “रोध्रशवरकरोध्रप-
लाशाः ।”

रोध्रपुष्पः (कः) । पुं । तन्नामकशालिधान्य-
भेदे । गुणाः शालिवत् । सु.सू.४६७. । मण्डलि-
सर्पविशेषे । सु.कण्ठ.७. । मधूकण्ठे । रा.नि.व.
११ । [६ ।

रोध्रपुष्पिणी । स्त्री । धातकीह्वे । रा.नि.व.

रोध्रयुग्मम् । क्ली । लोभ्रह्वे । एकः शवरः,
अन्यः पट्टिकारीध्रः । वा.सू.१५७. । “न्यशीधपि-
प्लसदाफलरोध्रयुग्मम् ।” [वा.सू.६७. ।

रोध्रशूकः । पुं । रोध्रपुष्पाकारशूकशाली ।

रोध्रादिगणः । पुं । रोध्रशवरकरोध्रपला-
शजिह्विनीसरलकटफलयुक्ताकुक्षिताम्बुकदलीय-
तयोक्तेलबालुपरिप्लवनीयसु । गुणाः—मैदःक-
फहरः यानिदोषहरः सार्धौ बल्यः विषघ्नः । वा.
सू.१५७. ।

रोपः । पुं । रोपणे । मे. । क्ली । क्रिदे । ऐ.च. ।

रोपणः । पुं । पारदे । भूषामनघे । वै.निघ.
चतादिपूरणे । अछनभेदे । भा. ।

रोपणचूर्णम् । क्ली । नेत्ररोपणाञ्जनविशेषे ।
यथा—“शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाम्नाय वा-
रिणा । गृहीयात् तज्जलं सर्व्वं त्यजचूर्णमधोग-
तम् । शुष्कं तत्र जलं सर्व्वं पर्य्यटोसन्निभं भवेत्
विचूर्ण्य भावयत् सम्यक् त्रिवेले त्रिफलारसेः । क-
पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निचिपेत् ॥” भा. ।

रोपणाञ्जनम् । क्ली । कषायस्नेहसंयुक्ताञ्जने
तोडि । तिकटव्यैरञ्जने । च.द.अञ्जनाधिकारे ।

रोपणीवर्त्तिः । पुं । कुसुमाभिधनेचाञ्जनः
तिभेदे । यथा—“अशीतिलपुष्पाणि धवि-
पिपलितक्षुलाः । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिच-
नि च षोडश । सूक्ष्मे पिष्ट्वाभुना वर्त्तिः कृता व-
सुमिकाभिधा । तिभिराञ्जनाणां नाशिनौ-
..... ॥” भा. ।

रोप्यशालिः । पुं । क्रिदे पुनरुत्ते शाली
द्रोऽश्रयान । शृणौ—रुचः मलवङ्कारक
रा.नि.व.१६ ।

रोप्यातिरोप्यः । पुं । रोप्यशाली । द्रोऽ
शालि धान । गुणाः—लघुः आघपाकः अदा-
दोषघ्नः बल्यः मूत्रवर्द्धकः । राज. ।

रोमम् । क्ली । पत्रे । उच्छपत्तु । मद.व.
जले । श.व. ।

रोमः (कः) । पुं । मण्डानिले । वै.निघ.

रोम (ग) । क्ली । तमालपत्रे । उच्छप-
मद.व.१ । लोम्बि । द्रोऽश्रय । रा.नि.व.१८

रोमकम् । स्त्री । शाश्वरलवणे । रुमावतीनदी
जलवणे इति । र.सा.सं.टीका । भषत्रनव ।
दि शक्रभरि । गुणाः -- तीक्ष्णम् चक्षुष्यं कटु तिक्तं
टीपनं दाहशोषकरं शाह्नि पित्तकोपनञ्च । रा.नि.
व.६ । कालालौहमेदं । रा.नि.व.१२ । [व.७ ।
रोमकन्दः । पुं । पिण्डाली । रत्नाली । रा.नि.
रोमकर्णः । पुं । शर्शके । वै.निघ. ।

रोमकाख्यम् । स्त्री । शाश्वरलवणे, खनिका-
लवणे । कालालौह । वै.निघ. ।

रोमकूपः । पुं । रोमविवरे ।

रोमकीश्वरम् । स्त्री । चामरे । चिका. ।

रोमगुच्छ(क)म् । स्त्री । चामरे । ह.च. ।
जटा. । [बुटरी.चि. ।

रोमतत्तरी । स्त्री । चरोमस्त्रियाम् । र.स.र.

रोमदीपः । पुं । कमी । वै.निघ. ।

रोमन्यः । पुं । पशूनां चञ्चितचञ्चले । छात्र
कटि । अम. । [निघ. ।

रोमफला । स्त्री । डिण्डिशे । टा.डु. । वै.

रोमभूमिः । स्त्री । चर्मणि । रा.नि.व.१८ ।

रोमलता । स्त्री । रोमराज्याम् । श.च. ।

रोम(क)लवणम् । स्त्री । शाश्वरलवणे । सी-
वर्षलवणे । र.मा. । [रा.नि.व.२ ।

रोमवल्ली । स्त्री । कपिकच्छी । आलाकुशी ।

रोमविकारः । पुं । रोमाचे । हला. ।

रोमशम् । स्त्री । पचे । उज्जयि । म.व.३ ।
पुं । पिण्डालुनामकन्दशके । रा.नि.व.७ । मेष ।
उज्ज. । श.च. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कुम्भीहवे ।
रा.नि.व.८ । मन्दविषवृषिकमेदं । सु.कल्प.८८. ।
शुकरे । रा.नि.व.१८ । [डि. ।

रोमशपत्रा । स्त्री । देवताहवे । दमशा. ।

रोमशफलः । पुं । डिण्डिशहवे । टा.डु. ।
भा.पू.१२.शा.व. । [निघ. ।

रोमशमूलिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.

रोमशा । स्त्री । कोङ्कणे कुम्भीति ख्याते द-
ग्धानामहवे । रा.नि.व.८ । कर्कटिकायां । कौकु-

ड । चिका. । अलशर्दनामसविषजलौकामेदं ।
अलशर्दजौक । सु.पू.१२. । मांसरोहिण्याम् ।
वै.निघ. ।

रोमशतनम् । स्त्री । रोमणाम् उडंसने । वै.
निघ. । तदीयधं सुहीवीरं भक्षातकक्षेहः । सु.
चि.१२. । [भा. ।

रोमशुकम् । स्त्री । स्त्रीयेयके । श्रौटो. ।

रोमहरणम् । स्त्री । हरिताले । र.सा.सं. ।

रोमहर्षः (कः) । पुं । रोमाचे । मा.नि. ।
“रोमहर्षाद्विचलितः” विभीतकहवे । वै.निघ. ।

रोमहर्षणम् । स्त्री । रोमाचे । अम. । पुं ।
विभीतकहवे । मे. ।

रोमाख्यम् । स्त्री । शाश्वरलवणे । वै.निघ. ।

रोमाच्चः । पुं । रोमहर्षे । अम. ।

रोमाञ्चिका । स्त्री । रुदनीनाममहापुपे ।
रा.नि.व.५ ।

रोमान्तीज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । रोमज्वर ।
“रोमज्वरीप्रतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः । का-
सारोचकसंयुक्ता रोमान्ती ज्वरपूर्विकाः ॥” मा.
नि. । भैष.समु.चि. । [स्त्री । श.सू. ।

रोमाली । स्त्री । रोमराजिकायाम् । वयःस-

रोमालुः । पुं । पिण्डाली । रा.नि.व.७ । क-
पिकच्छी । आलाकुशी । रा.नि.व.२ ।

रोमालुविटपी (रु) । पुं । कोङ्कणदेशप्र-
सिद्धकुम्भीहवे । रा.नि.व.८ ।

रोमावर्त्तः । पुं । तन्नामकमध्यस्थाने शिरस-
स्त्रिसन्निपातरूपे । सु.शा.६४. । [ह.च. ।

रोमावली । स्त्री । नामरुद्धे रोमराज्याम् ।

रोमाथयफला । स्त्री । किष्किरीटापुपे ।
रा.नि.व.४ ।

रोमेश्वरः । पुं । वैद्यास्तययकारि ।

रोलः । पुं । चार्द्रयफरा । फलविशेषे, पानीया-
मलके । श.च. । तालीशपत्रे । कश्चित् ।

रोलम्बः । पुं । भमरे । चिका. ।

रोषणः । पुं । परुषकहवे । रुद्रगु । गौ. ।
पारदे । निकर्षापले । मे. । ऊषरधूसी । ह.च. ।

रोहिणी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती ।
मठा । वै. निघ. ।

रोहः । पुं । चकुरे । हे. व. । [व्याक. ।

रोहणम् । क्ली । युके । रा. नि. व. १८० अग्ननि ।

रोहणद्रुमः । पुं । चन्दनवृक्षे । मलययागुरुणि ।
वै. निघ. ।

रोह्यत्पर्व्या । स्त्री । वसिष्ठव्यायां । रा. नि. व. ८० ।

रोहन्तः । पुं । हवे । तरुविशेषे । उष्णा. ।

रोहन्ती । स्त्री । लतामात्रे । लताविशेषे ।
उष्णा. ।

रोहिः । पुं । हवे । वीजे । उष्णा. ।

रोहिकः । पुं । वनरोहिणामस्ये । वन द्रो-
हः । तस्मात् रोहिको हितः बलकरः वातात्मकः
श्लेष्मकरश्च । अति. २२२५. ।

रोहिकाप्रियः । पुं । मद्वाकरश्च । वै. निघ. ।

रोहिणः । पुं । कटफलवृक्षे । र. मा. । भूतणे ।
शक्रद्रुपविशेषः । रा. नि. व. ८२१ । च. चि. २५. ।
न्ययोधवृक्षे । वटो गच्छ । रा. नि. व. ६ । रक्तरोही-
तके । तक्रुद्रोद्रा । रा. नि. व. ८ ।

रोहिणिका (णी) । स्त्री । शरीरे षष्ठत्वचि ।

“रोहिप्रमाणा यस्यापचक्ष्वन्दश्रीपदगलगच्छाधिष्ठा-
ना ।” सु. शा. १५५. । कण्ठगते जिह्वामूलगते वा
रोगविशेषे । द्रोहिणी द्रोण । निदानं—“वा-
तपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः । जिह्वामू-
लेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छिताः । जनयन्ति भ-
वं शीथं वेदनाश्च पृथग्विधाः । तं शीघ्रकारिणं
रोगं रोहिणीकेति निर्दिशेत् । त्रिरात्रं परमं तस्य
जन्तोर्भवति जीवितम् ॥” अ. म. १८५. । ताः प-
ञ्च वातपित्तकफसन्निपातारक्तजमेदन । “गलशालु-
काधिमज्जबलयालासेकवन्दश्चतस्रो गिलायुगल-
विद्रधिगलौघस्त्रमांसतानविदारिणश्च । सम्भा-
तिः—“गन्धोऽनिलः पित्तकफौ च सूक्ष्मौ पृथ-
क्कमलाश्च तथैव शोषितम् । प्रदूष्य मांसं गलरो-
धिनीऽङ्गुरान् स्रज्जनि यान् सायुधरा तु रोहि-
णी ॥” सु. नि. १६५. । अश्वस्य मुखरोगमेदं । अ.
द. २६५. । कण्ठकशिरौषे । कौटोऽभिद्रोष । र.
मा. । मन्त्रिहायां । रा. नि. व. ६ । च. द. सि. यो.

ज्वरातीसा. चि. वत्सकादिः । “रोहिणी यज्ञपि-
ली ।” कटुकां । कटुकी । रा. नि. व. २१ । च. न.
४५. । भेष. कुष्ठ. चि. पञ्चतिलघृते । भा. ज्य. चि.
स्नायादितैले । गाभारीवृक्षे । शोभात गच्छ । रा.
नि. व. ८११ । कटुफले । सु. म. १८५. न्ययोधादिः ।
मांसरोहिणीमेदं । मांसद्रोहिणी । रा. नि. व. १११ ।
वन्दाके । मान्द्रा । हरीतक्याम् । सुवृक्षलम्ब्या
लघुर्वा ज्ञेयम् । प्रतिष्ठानदेशोद्भवा च । हरिद्रा-
याम् । रा. नि. व. २१ । स्त्रीगव्याम् । च. चि. २५. ।
तन्नामकशिरायां । वा. चि. ७५. । जलचरपक्षि-
श्रेषे । च. म. २७५. । [फले । सु. चि. १५. ।

रोहिणीफलम् । क्ली । कटुफले । गाभारी-

रोहिणेयः } पुं मरकतमणौ । रा. नि. व. १११ ।

रोहितः } रोहितमस्य । श्रौतवृक्षचन्दने ।
चिका. । स्त्री । लतामेदं । मी. ।

रोहिण्याद्यष्टतम् । क्ली । गुल्मे षट् तम् । पा-
ठः—“रोहिणी कटुका निम्बमधुकं त्रिफला-
चः । कार्षिका चायमाणा च पटीलविवर्ते पले ।
द्विपलश्च मसुराणां साध्यमष्टगुल्यस्यसि । घृताक्षेपं
घृतसमं सर्पिषश्चतुष्पलं । पित्तं संसृज्जितं तेन
गुल्मः श्वास्थि पित्तकः ॥” च. चि. ५५. । [मि. ।

रोहितम् । क्ली । कुसुमपुष्पे । रक्ते । कुडुम्बे

रोहि(ही)तः (कः) । पुं । (Amoori Rohitaka. Syn. Andersonia Rohi-
taka.) दाडिम्बपुष्पक स्खनामस्यातवृक्षे । रोहि-
णीति लोके । द्रोण, द्रवनी, कडार । ते सु-
मीदुगवैष्टु । र. मा. । भा. ज्य. १५. मद्वाषट् तक्रतैले
“मधुरसादेवाहारीहीतके । स श्वेती रक्तश्च
तद्गुणाः—कटुश्चर्मी कषायी शीतली क्षमित्र
श्रीहनेनामयघ्नौ च । रा. नि. व. ८ । “रोहित-
यक्रभीष्टगुणीदरहरः क्षतः ।” राज. । संघ-
रोहीतकाद्यष्टे । हरिणविशेषे । मे. । कुसुमवृक्ष-
स्खनामस्यातमस्यविशेषे । रुहे गच्छ । ते पर-
तु । तज्जघर्षं यथा—“जघ्नाः शक्ती श्वेतकुद्रि-
मस्यो यः श्वेतीऽसौ रोहितो हतवक्रः ।” तत्र
सगुणाः—द्वेषदुष्णं बलकरं वातघ्नं क्षिणं वीर्य-
रश्च । रा. नि. व. १७ । रोहिद्री रक्तसुखी रक्ता
रक्तपञ्च । जघपञ्चो भस्मशेषो रोहितः क-
तो भुषे । रोहितः सर्वमस्यानां वरी हृष्योऽ

तानिजित् । कषायानुरसः स्वादुः वातघ्नो नाति-
पितृकृत् । ऊर्ध्वजनुगमान् रोगान् हन्याद्रोहितसु-
खकम् ॥” भा. । “रौहिती वृद्धयथैव विवस्वी
दुर्जरी घनः । ज्वरिणां विषमाघ्रीनामतोहारिण
दासने ॥” अत्रि.२५. । इति वनरीहितगुणाः ।

रौहिता । स्त्री । मझिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

रौहित्यः । पुं । रौहितकवृत्ते । रत्नकोषः ।

रौहिष(स)म् । स्त्री । (Andropogon
schoenanthus. Syn. A. Martini.)
The geranium grass. गन्धर्वे, कतृगे ।
शामकपूर । हिं अग्नियाघास, मिरचियागन्ध,
रमघास । वम्. रौहिषे । उत्. पाल खरि । रा.
नि.व.८ । सि.यो.च.द.अ.आ.चि.पञ्चगव्यवृत्ते ।
भा.ज्व.चि. । “रक्तौहिषधन्ववासकवासाः ।”
पुं । रौहिषस्ये । रक्तचिचके । ज.द. ।

रौही (इन्) । पुं । रौहितकवृत्ते । त्रौफा, व-
रुणा ग्राह । र.मा. । सु.चि.२७अ. । मङ्गाकरछे ।
वै.निघ. । अथत्यवृत्ते । वटवृत्ते । म. ।

रौहीतकलौहम् । स्त्री । लौहाधिकारि लौ-
हम् । पाठः — “रौहीतकममापुक्तं विकचययुतन्व
यः । लौहानं हन्ति..... ॥” र.सा.सं. ।

रौद्रः । पुं । भातपे । म. । हेमन्तर्षा । हे.व. ।

रौद्ररसः । पुं । अर्जुदाधिकारि रसः । पाठः
— “शुद्धसूतं समं गन्धं मय्यं यामचतुष्टयं । नाग-
वक्त्रोरसैर्युक्तं मेघनादपुनर्नवेः । गोमूत्रपिप्पलीयुक्तं
मय्यं कृत्वा पुटेल्लघु । चौद्रेः... ॥” १ र. लिङ्गत् ।
र.सा.सं. ।

रौद्री । स्त्री । रुद्रजटाजतायां । रा.नि.व.१ ।

रौष्यम् । स्त्री । रजतधातौ । कृपा । हिं चा-
दि । गुणाः — “रौष्यं शीतं कषायार्क्षं स्वादुपाक-
रसं सरं । वयसः स्थापनं स्निग्धं लिङ्गनं वातपि-
कजित् । प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् धु-
वम् । तारं शरीरस्य करोति तापं विद्धं घनं य-

च्छति शुक्रनाशम् । वीर्यं बलं हन्ति तनोष पुष्टिं
महागदान् पोषयति स्त्र्यगृहम् ॥” “गुरु क्षिप्रं
सुदु श्वेतं दाहै हृदि घनचमं । वर्षाक्षं चन्द्रवत्
स्वच्छं रौष्यं नवगुणं शुभम् । कठिनं कृचिमं रुचं
रक्तं पीतदलं लघु । दाहच्छेदघनैर्नष्टं रुष्यं दुष्टं
प्रकीर्तितम् ॥” भा.पू.१भ.घा.व. । भस्म यथा —
“होत्रकबलिभूतनिष्कृतकज्वलसममस्त्रपिष्टं रुष्यद-
लं । सिकतायन्त्रे वा गजपुटाद्वक्ष्य भवति गाढा-
घ्नी । हिभागन्धकैकभागरसाभ्यां कज्वलिकां ज्वला
जम्बीरादिरसैरुष्यपत्रं लिप्ता गजपुटे पचेत् ॥”
सा.कौ. । शोधनसास्य स्वर्णवत् । तथा — “नागेन
टङ्गणेनैव द्रावितं शक्तिमच्छति । रजतं द्रोणनि-
स्यूक्तं किं वा क्षारास्त्रपाचितम् ॥” येन केनचिद-
स्त्ररसेनैकभागेन हरितालं प्रहरं समार्थं त्रिभाज-
रौष्यपत्राणि विलिप्य मूषापुटे निरुध्य चिंशत्करी-
षेः चतुर्दश पुटानि देयानि । भा. । रौष्यधातुमले ।

रौष्यमलम् । स्त्री । रौष्यमालिके । वै.निघ.
२भ.पाण्डु.चि.त्रिफलादिगह ।

रौष्यमालिकम् । स्त्री । स्वनामभ्यातोपधातौ ।
द्रोणशार्श्रिक । See तारमालिकम् ।

रौम(क)म् । स्त्री । रौमकलवणं, शाभरलवणं ।
अ.टी.र.भा. ।

रौमलवणम् । स्त्री । शाभरलवणं । र.मा. ।

रौहिट् । पुं । रौहिषस्ये । अ.टी.भ. ।

रौहिणः । पुं । रक्तचन्दनं । चन्दनवृत्ते । त्रिका. ।

रौहिण्यम् । स्त्री । मरकतमणौ । रा.नि.व.
१२ ।

रौहिष(पेय)म् । स्त्री । कतृगे, रौहिषवृत्ते ।
पुं । रौहितमन्त्रे । मृगविशेषे । अम. । स्त्री (श्री) ।
दूर्वायाम् । मृग्यां । उषा. ।

रौचम् । स्त्री । रुचतायां । सु. ।

रौच्यम् । स्त्री । वायुगुणभूयिष्ठत्वे । रुच्यं ।
सु. ।

ल

लक(कु)चः । पुं । उडुकवत् । भास्वोर ग्रीछ, उडुश ग्रीछ, उडुली ग्रीछ । रा.सा. । हिं वड-
हर । लकची उडुक इति । रा.सा.सं.हिङ्गुलश्री-
धने । गुणाः—खरसे तित्तः कषायीणः लघुः
कफघ्नः दाही मलसंयाहकश्च । रा.नि.व.८ ।
“भामं लकुचमुणञ्च गुरु विटम्भकतथा । मधुरञ्च
तथास्त्रञ्च दीपयितयत्तद्वत् । शुक्राग्निनाशनं वापि
नेत्रयोरहितं शृतम् । सुपक्वं तस्य मधुरमस्त्रञ्चानि
लपितवत् । कफवज्रिकरं कथं त्वञ्च विटम्भकश्च
तत् ॥” भा. ।

लक्तकाः । पुं । जीर्णवस्त्रखण्डे । (नकुं) । अम. ।
“लक्तके । आलता । श.र. ।

लक्तकम्भा (न) । स्त्री । रक्तवर्णलीले । श.च. ।

लगणः । पुं । नेत्रवर्त्मगतरीगविशेषे । लक्षणं
—“अपाकः कठिनः स्थूलो गन्धर्वकमवोऽरुजः ।
सकण्डूः पिच्छिलः कालप्रसाधो लगणस्तु सः ॥”
सु.उ.२५. । [ग्री] । अम. ।

लगुङः । पुं । करवीरवत् । वै.निघ. । दण्ड ।

लग्निका । स्त्री । नक्षिकायां । अ.टी. ।

लघुः । त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० । आका-
शगुणभूयिष्ठे वायुगुणवहने च । स. । स्त्री ।
प्रकाशम् । पिण्डे शक्ति । प.सु. । च.द.वा.व्या.
चि.एकादशशक्तिकमहाप्र.तैल. स्त्री । लामञ्जके ।
शक्तदम् । रा.नि.व.१२ । कणागुणि । मी. ।

लघुकणः । पुं । युक्तजीरके । वै.निघ. ।

लघुकण्टका । स्त्री । लज्जाली । वृ.डा.१८१ ।
वै.निघ. । [मे.टो] कुल । वै.निघ. ।

लघुकर्कशुः । पुं, स्त्री (स्त्री) । भूमिबद्धर ।

लघुकर्णी । स्त्री । मूर्त्त्यायां । भूर्त्ति । वै.निघ. ।

लघुकामः (यः) । पुं । ह्यगि । त्रिका. । श.र. ।

लघुकाश्मर्थः । पुं । कटफलवत् । रा.नि.व.८ ।

लघुगर्गः । पुं । गर्गरमरस्ये, त्रिकण्टकमरस्ये ।
गणेश्वर भा. । त्रिका. ।

लघुगोधूमः । पुं । कृष्णगोधूम । छोटो गन्म ।
मं डीटागोहं । गुणाः—स्निग्धः गुरुः त्वणः कफ-

घ्नः आमदीपकरः बलकरः मधुरः कीर्त्युष्टिदयः ।
रा.नि.व.१६ ।

लघुचन्दनम् । स्त्री । काष्ठागुणि । वै.निघ. ।

लघुचिर्भटी (भिटा,टिका) । स्त्री । चि-
र्भटीविशेषे । मृगबारी । छोटो कौकुड । रा.
नि.व.७ । [रभ.रकातिसा.चि. ।

लघुचेतकी । स्त्री । बालहरीतकां । वै.निघ. ।

लघुच्छदा । स्त्री । महाशतावय्याम् । वै.निघ. ।

लघुज(ङ्ग)लः । पुं । लावपलिणि । त्रिका. ।

लघुदन्ती । स्त्री । सुद्रदन्त्याम् । छोटो दन्ती ।
सुद्रदन्तीबीजगुणाः—रसपाकयोर्मधुरं शीतलं वि-
ग्नूवशीधकं गलशोधकफघ्नम् । “जयपालो दन्ति-
बीजं विख्यातं तिलिङ्गीफलम् । जयपालो गुरुः
स्निग्धो रौची पित्तकफापहः ॥” भा. ।

लघुद्राचा । स्त्री । काकोलीद्राचायाम् । कि-
मृगम् । रा.नि.व.११ ।

लघुनाम (न) । स्त्री । अगुणिक । श.च. ।

लघुनिदानम् । स्त्री । सुरजितकृतसंविदग्नि-
दाने ।

लघुपञ्चमूलम् (ली) । स्त्री, स्त्री (ली) ।
स्वल्पपञ्चमूल्याम् । शालपर्णीप्रक्षिपर्णीवृद्धतीक्ष्ण-
कारोगीशुरक्तकषाय । रा.नि.व.१२ । च.द.ज
चि. । गुणाः—“पञ्चमूलं स्वल्पं वातु बल्यं पित्त-
निशापहं । नात्युष्णं वृद्धं हि ज्वरश्चाशम्यं
प्रणत् ॥” भा. । [च. । शिशुवत् । वै.निघ. ।

लघुपत्रः (कः) । पुं । गुल्फारोचन्याम् ।

लघुपत्रफला । स्त्री । लघुदुम्बरिकायां
रा.नि.व.११ । [रा.नि.व.१

लघुपत्री । स्त्री । अश्वत्थीवत् । गन्ध. अश्व.

लघुपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मूर्त्त्यायाम् ।
नि.व.१ । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ । [वै.नि

लघुपर्वी (न) । पुं । उदुम्बरवत् । यच्छुः

लघुपाकः । त्रि । पाकलघौ । स च बद्धि-
वतया मातृकोपेन च प्रेयः । सु.स.४१५. ।

लघुपाकी (रु) । पुं । चीनधान्ये । छिन्न
धान । प.सु. । [कायाम् । वै.निघ. ।

लघुपाण्डुरपुष्पकः । पुं । हीपान्नखर्जूरि-

लघुपिच्छिलः । पुं । भूकर्बुदारवृक्षे । का-
श्मिने गीष् । रा.नि.व.१० ।

लघुपुष्पः । पुं । भूमिकदम्बे । कृष्णिमे ।
रा.नि.व.८ । स्त्री (ष्पा) । स्पर्णकेतक्याम् । वै.निघ. ।

लघुफलः । पुं । लघुदुम्बर । छोटि फुमुर ।
वै.निघ. ।

लघुवदरः । पुं । सुद्रफलवदरवृक्षे । डेना
कूल, नेटो कूल । मं सुद्रवीरि । कं किङ्कर-
तरु । गुणाः—पक्वं मधुरास्वं रुच्यं कफवातघ्नं
विम्वं कृमिकरम् ईषत्पित्ताहघ्नञ्च । रा.नि.व.११ ।

लघुवदरी । स्त्री । भूवदर्याम् । नेटो कूना
रा.नि.व.११ ।

लघुब्राह्मी । स्त्री । सुद्रब्राह्मीवृक्षे । छोटि ब्रा-
ह्मी शाक । मं वावि, किरुब्राह्मी । गुणाः—ति-
क्तुरसा उष्णा पक्विधातामशोकघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

लघुभण्टी । स्त्री । चिचोटके । छोट्टकः । वै.
निघ. । [गिरि । रा.नि.व.८ ।

लघुमन्यः । पुं । सुद्राग्रिमन्यवृक्षे । छोटि ग-

लघुमांसः । पुं । तित्तिरपलिणि । तित्तिर
शाथी । त्रिका. ।

लघुमांसी । स्त्री । सूजगटामांस्याम् । गक-
मांसी । रा.नि.व.११ ।

लघुमूलकम् । स्त्री । कृस्मूलके । नेपालसू-
लके । भा. ।

लघुलता । स्त्री । कारवेरुके । उच्छे गीष् ।
अनलाया । अनलुमूल । वै.निघ. । ज.द. ।

लघुलयम् । स्त्री । वीरणमूल । देवात्र मूल ।
अम । पीतोशीरे । वै.निघ.वा.व्या.चि.एलाक्षितेले ।

लघुगङ्गः । पुं । सुद्रगङ्गे । छोटि गीष् । वै.
निघ. ।

लघुशीतः । पुं । श्लेणुवृक्षे । वै.निघ. ।

लघुश्लेणुः । पुं । श्लेणुवृक्षे । वै.निघ. ।

लघुश्लेष्मातकः । पुं । श्लेणुवृक्षे । वै.निघ. ।

लघुसदाफला । स्त्री । लघुदुम्बरिकायाम् ।
छोटि फुमुर । रा.नि.व.११ ।

लघुसोमवल्ली । स्त्री । लघुसोमलतायाम् ।
वम. रानसिरासङ्गे । वै.निघ. ।

लघुहस्तः । त्रि । लिपकारिणि ।

लघुहेमदुग्धा । स्त्री । लघुदुम्बरिकायां ।
छोटि फुमुर । रा.नि.व.११ ।

लघुदुम्बरिका । स्त्री । सुदीदुम्बरवृक्षे ।
छोटि फुमुर । गुणः—रसवीर्यविपाकेषु लघुम्ब-
रादीष्वहोमगुणा । रा.नि.व.११ ।

लघुानन्दरसः । पुं । पाण्डुधिकारे रसः ।
पाठः—“पारदं गन्धकं लोहं विषमभक्तमेष च ।
समांशं मरिचस्याटी टण्डणश्च चतुर्गुणं । भृङ्गरा-
जरसैः समं भावनाद्यान्वितसैः ॥” गुणादयं मा-
त्रा, पर्णेन सह दध्यः । र.सा.सं. । वातव्याध्यान्
अस्थिन् रसे भृङ्गरसैः पञ्च भावनाः, दाहिसरसं
च वटीकरणमिति विमेषः ।

लघी । स्त्री । हन्तिकोल्याम् । क्षामिकोली ।
म.द.व.६ । प्रकायाम् । पिङ्गि । रा.नि.व.१२ ।

लङ्का । स्त्री । शिखीधान्यविशेषः । छोट्टकः ।
मं मटुराचपटा । कं लांक । गुणाः—रुचा हि-
मा गील्या गुरुः पित्तघ्नी वातकरी च । रा.नि.व.
१४ । सूकायाम् । कुमरिचि । यकामिठ । वै.
निघ. । शाखायां । मे. । कृष्णचणके । प.सु. ।

लङ्काधिपेश्वररसः । पुं । कृष्णधिकारे रसः ।
पाठः—“सुताभ्यगन्धमध्यानि भव्यं तानं शिलाज-
तु । अस्त्रवेतसतुल्यांश्च चार्द्धं सन्दधत्ततः । मध्वा-
ज्याभ्यां वटी कायां द्विगुणं भक्षयेत् सदा..... ।
विफलानिम्बमन्त्रिष्ठापटीलमूलकं च । कटुकी
रजनी तुल्यं काथोऽयमनुपानतः ॥” रस.र. ।

लङ्का(ङ्को)पि[यि,रि]का । स्त्री । प्रका-
याम् । पिङ्गि शाक । श.र. । [श.च. ।

लङ्कास्थायी । पुं । सुदीमदे । लङ्कानिष्क ।

लङ्केश्वररसः । पुं । कृष्णधिकारे रसः । पा-
ठः—“भस्म सुताकलोहानां कृष्णाम्बुकटपत्रं ।
कृष्टतुल्यकतुल्यां मये धुमुरजैर्वै । दिमेकं त-
द्वटीं कृत्यान् माषमात्रं भक्षयेत् । रसी लङ्केश्वरी
नाम्ना प्रभूतमम्बुलपण्त् ॥” रस.र. ।

भा। रा.नि.व.१८। प्रशसललाटे। श.र.।

ललाटरखा। स्त्री। दीर्घजीवनपुष्पककपाल-
स्थरेखायाम्। [७५.।

ललाटास्थि। स्त्री। कपालास्थिरूपे। च.शा.
ललामम्। स्त्री। अथे। शङ्गे। चित्रे। बाल-
धी। मी.।

ललितः। पुं। तन्नाम्ना ख्याते अश्विऽहुरविशेषे।
लक्षणं—“गुदद्वारात् पृष्ठदेशे जायते पाण्डुराङ्ग-
राः। ललितास्ते.....॥” निदा.।

ललिता। स्त्री। कल्यूयां। मृगनाभि। रा.
नि.व.१२। लताकन्यूयां।

लवम्। स्त्री। जातीफलं। श.च.। लामञ्जके।
रा.नि.व.१२। पुं। लावपत्निश्च। चतुर्थभागे।
शिकि। भैव.रसा.वसन्तकुसुमाकररसे। छेदने।
लेशे। चिका.।

लवङ्गकोम्। स्त्री। (Caryophyllus aro-
matics.) Cloves. खनामख्यातपञ्चद्रव्ये।
मलकसहीपजवचस्य पुष्पवले। लवङ्ग। हिं लो-
ङ्। मं कं लवङ्गकलिका। फा. लॉग, मेखक्।
ता. किरम्वेर। ते लवङ्गलु। दा. लवङ्।
गुणाः—शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्षरीषणं विदीपनं
तीक्ष्णं शिरोरोगहरम्। रा.नि.व.१२। कटुतिक्तं
कफघ्नं लघु वृषाघ्नं मुखदीर्घमृषघ्नं। सु.स.४४५.
“आभानानाङ्गुलघ्नं लवङ्गं पाचनं लघु।” राज.
२५.। [निघ.।

लवङ्गकन्दपत्रा। स्त्री। लघुतालोमपत्रे। वै.

लवङ्गकलिका। स्त्री। लवङ्गे। रा.नि.व.१२।

लवङ्गचतुस्समः। पुं। अतीसाराधिकारे यो
गः। पाठः—“जातीफलं विरश्पुष्पसमन्वितं च
जीरकं टङ्गणयुतं चरकैः प्रयुक्तं। चूर्णाणि भाजि-
कसितासहितानि लौह्या सामातिसारमखिलं शुद्ध-
कृतं शुलम्॥” रस.र.। [शाङ्। जयदेवः।

लवङ्गलम्पटः। स्त्री। पुष्पवचविशेषे। लवङ्ग

लवङ्गादिचूर्णम्। स्त्री। राज्यकाधिकारे
चूर्णविधेः। पाठः—“लवङ्गककीलसुशोभचन्दनं न-
तं सनीलोत्पलजीरकं समं। चुटिः सङ्गणायुर्व-
ज्जकेश्वरं कषा सविशाललदं महासुन्दं। अहीन्द्र-
जातीफलवर्गलोचनासिताष्टभागं समञ्जसचूर्णितं।

अरीषकं तर्पणमग्निदीपनं क्लृप्तप्रदं वृष्यतमं वि-
दीपयन् ॥” चुटिः एलावीजं। अहीन्द्रम् अनल-
मूलं। महासुन्दं सुसक्तं। अङ्गं गुडलक्। नलदं
जटामांसी। वातपित्ताधिकी वज्रवले सञ्चक्ष्ण-
पेक्षया शर्कराष्टगुणा। कफाधिकी चाप्रिमान्ये च
एकभागापेक्षयाष्टगुणेति। अन्यत्। यष्टगुणाधिकीरे
—“लवङ्गातिविषामुक्तं विल्लं पाठाद्य श्राव्यलो।
जीरकं घातकीपुष्पं लोभिन्द्रियवचासकं। धान्यकं
सर्व्वकं शङ्गी पिप्पली विश्वमेघजम्। समङ्गायात्र-
शूकश्च सैश्ववं सरसाञ्जनं। समभागानि चैतानि
मध्यमेयातरुत्यतः॥” रस.र.।

लवणम्। स्त्री। चाररसद्रव्यविशेषे। जूगं। हिं
निमकं। तत् पञ्चविधं—सौवर्चलसैश्वविडोहि-
दसामुद्रमेदेन विभक्तम्। सैश्वसौवर्चलकाचविडोहि-
दसामुद्रद्रव्यैर्धौषरीरमकमेदेन नवधा। रा.नि.व.
२०। तद्वर्गः—सामुद्रसैश्वविडरीमकसौवर्चलव-
ल्लिकाभेदेन षट्। “लवणानि च कथ्यन्ते सामुद्रं
सैश्ववं विडं। सौवर्चलं रोमकाश्च वल्लिकासवणन-
या॥” र.सा.सं.। तच्च सैश्ववं श्वतरक्तमेदेन वि-
विधं। गाढलवणं शाकभारदेशे प्रसिद्धं। एषां
गुणाः स्खलपथ्याये मृग्याः। सैश्वलवणे। वा.म.
१५५.। “कणलवणवर्जिता।” चारविशेषे।
लोणांश्च स्फात्र। र.र.गुणवि.। “सैश्वलव-
णं दग्ध्वा जलं पाचितं।” पुं। यङ्गसाम्यतमरसे। स
च सैश्ववादी दृश्यते। गुणः—“लवणो रुचिहृद-
सोऽग्निदायी पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च। अति
सिवनतो जराश्च पित्रं श्रितिमा च दराति कुह-
कारी॥” रा.नि.व.२०। * —“लवणः क-
दनस्तीक्ष्णः पाचनी दीपनः रुचः। हिमधी रवि-
करः सन्दी हृष्टशूकरो लघुः॥ अपिच—लव-
णः शोधनो रूक्षः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्व-
वातहरः कायशैथिल्यहृदुताकरः। सोऽतिपुष्को-
ऽक्षिपाकाक्षपित्तकोष्ठक्षयापहन् ॥” राज.। यो
भक्तवर्षिसुत्यादयस्ति कफप्रसिकं जनयति माद्व-
क्षापादयति स लवणः। सु.स.४२५.। वि।
लवणरपुष्को। मी.।

लवणकिंशुका। स्त्री। महाव्योतिषतील-
तायाम्। बड़ लठ्ठकिंको। रा.नि.व.२।

लवणख(खा)निः। पुं। लवणाकरे। लव-
णेन यनि। छ.च.।

लवणतृणम् । स्त्री । खनामप्रसिद्धे तृणविशेषे ।
लोणावयवः । गुणाः—क्षाराणं कषायम् असत्यम्
अमृद्विकरञ्च । रा.नि.व.८ ।

लवणत्रयम् । स्त्री । विट्सेत्स्वरूपकैषु । टै-
कृत, विट्, मृज्ज । “सेत्स्वञ्च विड्छैव ऋचकच्चे-
ति मिश्रितं । लवणत्रयमाख्यातम्..... ॥”
रा.नि.व.२२ । च.द.यष्टणीचि. ।

लवणद्वयम् । स्त्री । सीवर्चलसेत्स्वलवणे । म-
ज्जल ७ टैमकव । च.सू.२७. । [श्रीले. च. ।

लवणनित्यः । त्रि । नित्यं लवणरसास्वादन-
लवणभेदः । पुं । लवणचारि । लोणात्र क्कारा
वे.निघ. । [रा.नि.व.६ ।

लवणमदः । पुं । लवणचारि । लोणात्र क्कारा
लवणमेहः । पुं । मेहविशेषः । अत्र रोगी वि-
शदं लवणतुल्यं मेहति । सु.नि.६७. ।

लवणयन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकायैलवणपूर्ण-
यन्त्रविशेषः । “ऊर्ध्वं तज्जलहीनं चतुर्ध्वं उभरु-
कादयम् । तथान्नं लवणैः पूर्णं लवणाख्यमितीरि-
तम् ॥”

लवणव्यापत् । स्त्री । अथस्य अतिमात्रलव-
णमलणजन्यव्यापदः । “प्रभूतं लवणं यस्य भोजने
वाग्निर्नो भवेत् । केवलं वाततप्तास्य व्यापकमहती
भवेत् ॥” ल.द.६०. ७. ।

लवणस्कन्धः । पुं । षड्विधास्थापनेषु लवण-
वर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषः । च.वि.८७. ।

लवणचारः । पुं । लोणारचारि । रा.नि.व.६ ।

लवणा । स्त्री । चक्रिकायां । तूकाप्राज्ञः । वे.
निघ.२७.वा.व्या.चि. । चाङ्ग्रेथी । आनकल ।
लवणशकं । ज्योतिषतीलतायां । लठाकट्को ।
रा.नि.व.१ । लवणचारि ।

लवणाब्जिजम् । स्त्री । सामुद्रलवणे । रा.नि.
व.६ । [क्कार । रा.नि.व.६ ।

लवणारम् । स्त्री । लवणचारि । लोणात्र

लवणारजम् । स्त्री । लोणारचारि । रा.नि.व.६ ।

लवणोत्तमम् । स्त्री । सेत्स्वलवणे । र.मा. ।
वि.थो.अ.चि. ।

लवणोत्तमाद्यचूर्णम् । स्त्री । अशसि चू-
र्णम् । सेत्स्वचित्रकेन्द्रयवकरञ्जमुलमहापित्तमर्दसू-
लानां चूर्णं प्रत्येकं २ तो. । मावा ८ माषा । अमृ.
तक्रं । च.द. ।

लवणोत्थम् । स्त्री । लोणारचारि । रा.नि.व.६ ।

लवणोत्था । स्त्री । क्रस्वज्योतिषतीलतायाम् ।
छोटो लठाकट्को । वे.निघ. ।

लवणोदः । पुं । लवणसमुद्रः । अम. ।

लवनी । स्त्री । छिदने । अम. । यौषजफलभेदे ।
लोणा । श.च. ।

लवली । स्त्री । फललवणविशेषः । लोणमुद्र
गाष्ट । हिं हरफरी । फलगुणाः—“लवलीफलम-
य्माशःकफपित्तहरं गुरु । विशदं रीचनं रुचं
स्वादस्वं तुवरं रसः ॥” भा.भासव. । “कषायं क
फपित्तं किंचित्कान् रुचिप्रदं । हृद्यं सुगन्धि
विषदं लवलीफलमुच्यते ॥” सु.सू.४६७. ।

लशु(शू)नम् । स्त्री, पुं । रसोने । दण्डन । अम. ।
रा.नि.व.७ । [द्राघाम् । वे.निघ. ।

लसा । स्त्री । हरिद्रायाम् । हारा. । भास्वहरि-

लसान्द्रः । पुं । राजमाषि । ददेष्टो । र.मा. ।

लसि(सी)का । स्त्री । इक्षुरसः । लालायां ।
श.च. । वा.उ.२६७. । भा.म.४.भ.विमर्ष.चि. ।
शर्कराविशेषः । रुक्मिणौ छु । गुणाः—“लसीका
फणितुगुडं खण्डमक्षयिष्का मिता । निर्मला
लघवी श्रेयाः शीतवीर्या मधोत्तरम् । यथायथेषां
नञ्चान्यं गुणवत् स्यात् तथा तथा ॥” राज.३७. ।

लव(क्ष्म)णम् । स्त्री । विज्ञेयं । श.र. ।
“लवणं विज्ञेयमाकृतः ।” सा.नि.पञ्चानन्दाने ।
रोगस्य वाक्ते विशिष्टपूर्वार्थः । “पूर्वार्थं वि-
शिष्टं यद्वाक्ते तज्जलचूर्णं स्यात् ॥” भा. । ३७ ।
पुं । सारसपक्षिणि । श.र. । सुतुक्रन्तव्ये । रा.
नि.व.१० । मलवचे । पाकिष्ठ गाष्ट । प.सु. ।
लवणोत्तवनामय्यकारि ।

लव(क्ष्म)णा । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् । रा.
नि.व.४ । वे.निघ.उन्माद.चि.सारस्वतछते । सा
रसपत्रां । मे. । खनामव्यातकन्द । लक्ष्मीशुभं ।
वम्. मलयाकन्द । वा.उ.११२७. । लक्षणे—
“पुत्रकारकक्रान्त्याविन्दुभिर्नाञ्जिता सदा । लक्ष्-

या पुत्रजननी वसुगत्याकृतिर्भवेत् ॥” भा. । गु-
णाः—सधुरा शीतला बन्धादीपघ्नी रसायनी व-
न्धा निर्दीपघ्नी च । रा.नि.व.७ । जराहले । सु-
चक्रन्दले । वै.निघ. । [क.बन्धाप्रतीकारे ।

लक्ष्मणाजटा । स्त्री । लक्ष्मणाम्बुले । वि.क.

लक्ष्मीः । स्त्री । श्वेततुलस्यां । रा.नि.व.१० ।
सुक्तानामगन्धर्वे । पिङ्गिर । रा.नि.व.१२ ।
प्रियङ्गी । ऋही । वही । मे । पञ्चचारिण्याम् ।
शूलपत्रा । रा.नि.व.१० । वा.म.२६५ । पद्मी ।
वैका । शमीहले । हरिद्रायाम् । सुकायां । रा.
नि.व.६.८.१२ । मेघयस्याम् । मेङ्गाशिङ्गे । वै.
निघ. ।

लक्ष्मीशङ्खम् । स्त्री । रक्तोत्पले । चिका. ।

लक्ष्मीतालः । पुं । शीतलतले । कोडणं म
लियादेशे च प्रसिद्धः । रा.नि.व.६ ।

लक्ष्मीदासः । पुं । योगशतकस्यप्रणेतारि ।

लक्ष्मीपतिः । पुं । लवङ्गहले । पुगहले । वि-
य. ।

लक्ष्मीपुत्रः । पुं । घोटके । मे. ।

लक्ष्मीपुष्पः । पुं । पञ्चरागसङ्गी । रे.च. ।

लक्ष्मीफलः । पुं । किल्लहले । रा.नि.व.११ ।

लक्ष्मीवान् । पुं । पणसहले । कौठाल गौछ ।
ग्र.मा. । श्वेतरीङ्गितके । श्वेत रोरु । रा.नि.
व.८ । अश्वत्थहले । वै.निघ. ।

लक्ष्मीविलासरसः । पुं । ज्वर वातव्याधी
च रसः । पाठः—“पलं लक्ष्मणचूर्णस्य तदर्द्धं र-
सगन्धको । बलानागबलाभीरुविदारोक्तमेव च ।
लक्ष्मणचूर्णनिचुलं गोभीरुहृद्दारयोः । बीजं ग्र-
न्थाशमस्यापि जातौकोषफले तथा । कर्पूरश्चैव क-
र्पाशं श्लक्ष्णचूर्णं पृथक् पृथक् । गृहीत्वा चाष्टमांशे-
न स्पर्शं पण्यरमेन च ॥” वटिका स्निग्धचणकप्रसा-
दाः कुशान्द्रुनं ८ तो. पारी, शक्रक अतो-
का ८ तो. (मताञ्जले रस २ तो. शक्रक २
तो.) श्वेत वेलेण्डा, गोरक्षकाङ्गुलिशाम्बुल,
शतमूली, भूमिकुशाण्ड, काल धुतूरार वीज,
हिमश्रीवाङ्ग, गोकुशवीज, विजताङ्कुर वीज,
निक्किवीज, काशकन, अग्निहोत्र, कपूर, इशादेर
द्रुन अतोका २ तो. शर्बभय १० छरि आना

पाणेर रसे माङ्गिरा वटी करिदेव । माङ्गि-
रिक्कणकवत् । मताञ्जले काशकन, अग्निहो-
त्र एक एक तो. वीजताङ्कुर अङ्गुलित वीज
मिलित २ तो. । अन्यो महालक्ष्मीविलासः शि-
रीरीमे । पाठः—“लौहमधं विषं मुक्तं फलचयक-
टुचयं । धुतूरं हृद्दारय वीजमिन्द्राशनस्य च ।
गीचुरकहयश्चैव पिप्पलीमूलमेव च । एतत्सर्वं
समं यावत् रसे धुतूरकस्य च । भाषयित्वा वटी
कार्या दिग्गजाफलमानतः ॥” लोह, अज,
विष, मूत्रा, त्रिकला, त्रिकटु, धुतूरवीज,
वीजताङ्कुरवीज, निक्किवीज, छोटि गोश्री-
वीज, वटु गोश्रीवीज, पिप्पलीमूल समभाग ।
धुतूरवीजेर रसे भावना दिग्गजा वटी करि-
देव । माङ्गि २ कुंठ । र.सा.सं. । अन्यः कासे—
वङ्ग लौहम् अथं तामं कांस्यं पारदः हरितालं
मनःशिला स्वर्परे प्र. १ प. । कैशराजस्य कुलत्य-
स्य च काये प्र. दिनत्रयं भावयेत् । एषा जातौफ-
लं तेजपत्रं लवङ्गं यमानी जीरकं विफला त्रिकटु
तगरं गुडत्वक् बंशलोचना प्र. २ तो. तेन सह
मिश्रयित्वा पूर्ववत् भावना देया । भावा चणक-
मिता । मेघ. । [लिनियांसि । रा.नि.व.१२ ।

लक्ष्मीवेष्टः । पुं । शीवेष्टनामसुगन्धद्रव्ये, सर-
लक्ष्मीश्रेष्ठा । स्त्री । स्थलपरिण्या । वै.निघ. ।

लागजीरः (कः) । पुं । शङ्खजीरके । वै.निघ. ।

लाघरकः । पुं । हलीमकरीमे । सु.उ.४४५. ।

लाघवम् । स्त्री । लघुले । आरीम्ये । रा.नि.व.
२० । [लङ्ग । चिका. ।

लाङ्गक्षम् । स्त्री । पुष्पमंदे । तालहले । मे. ।

लाङ्गलकः । पुं । लाङ्गलाकारे भगन्दरच्छेदे ।
“ऊटासहितललाकारः पार्श्वद्वये यत्क्षेदः स सम्पू-
र्णललाकारः ।” वा.उ.२८५. । “हार्थां समार्थां
पार्श्वार्थां क्षेदो लाङ्गलको मतः ।” सु.चि.८५. ।
भा.म.४५.भगन्दरचि. ।

लाङ्गलकी । स्त्री । लाङ्गलीक्षये । विषनाञ्ज-
लिना । प.सु. । रस.र.चर्म.चि. ।

लाङ्गलाख्या (हया) । स्त्री । लाङ्गलिका-
यां । विषनाञ्जलिना । मेघ.कृ.चि. । सु.उ.१६५. ।

लाङ्गलिः (लिका, ली) । स्त्री । लाङ्गली-

हवे । दिवनाङ्गुलिशः । श.र.। भेव.स्त्रीरोग.चि.।
गजपिपल्या । रा.नि.व.२२ । च.द.वा.व्या.एल-
क्यातेले । च.व.। ८६ । भा.पू.१४. । मङ्गराष्ट्री-
लतायाम् । कौ.८५। नाम । श.च. । रा.नि.व.४ ।
स.मू.११७. । पृश्निपण्याम् । ८। कुंलिशः । मन्त्रि-
हायाम् । अथभक्ते । कपिकण्डाम् । अंगिकुशौ ।
वै.निच. ।

लाङ्गलिकः । पुं । स्यादरविपभेदः । श.च. ।

लाङ्गलिकी (नी) । स्त्री । कलिकारिकायां
दिवनाङ्गुलिशः । अम. । स.पू.१८७. कफभोजने ।

लाङ्गली (इन्) । पुं । नारिकेलहवे । रा.नि.
व.११ । सपे । श.च. ।

लाङ्गलीयाकः । पुं । जलजशाकविशेषः ।
कौ.८५। शाक । गुणाः —“लाङ्गली कफपित्तघ्नी
कृदा वातविहजितुन् ।” राज.१५. ।

लाङ्ग(ङ्गु)लम् । स्त्री । पुच्छे । लज्ज. अ.टी.।
शिश्र । मे. ।

लाङ्ग(ङ्गु)ला (लिका,ली) । स्त्री । कपि-
कण्डाम् । रा.नि.व.६ । पृश्निपण्याम् । ८। कुंलि-
शः । रा.नि.व.४ । पुं । ली [इन्] । अथभक्ते ।
रा.नि.व.५ ।

लाजम् । स्त्री । उशीरे । ८८८१ । मे. । पुं ।
आर्द्रतण्डुले । मे. । पुं बह, स्त्री (जा) । अचते । मे. ।

लाजचूर्णम् । स्त्री । खडिचूर्णे । थैथ्रेश्र ७-
५ ।

लाजतर्पणम् । स्त्री । लाजसक्ततर्पणविशे-
षः । भा.म.१. भ.व.चि. । “दाहव्यर्द्धितं चामं
निरद्वं लणयान्वितं । शर्करामधुसंयुक्तं पायथेज्जाज-
तर्पणम् ॥”

लाजपेया । स्त्री । खडिक्तपेयायां । थैथ्रेश्र
२७ । वा.चि.१७. । “लाजपेयां सुखजरा ।” च.
द. । गुणाः —“पूर्ववत् कृता लाजपेया लघ्वी
सूता यतः । गुणैः प्रयत्ना विज्ञेया पूर्वोक्ताया गु-
णाधिका । चिकटुसैस्त्वैलाभिर्दुक्तातिगुणदा म-
ना ॥” वै.निच. । “लाजपेया यमघ्नी तु चामक-
ण्डस्य देहिनः । गुणुचाम्बानिदीर्घस्यकुविरोग-
विनाशिनौ ॥” राज.१५. ।

लाजभक्तः । पुं । खडिभक्ते । गुणाः —“लाज

भक्तो लघुः शीतशामिदीनिकरो मधुः । हृष्यो नि-
द्राक्षिकरः कफपित्तविनाशकः । यणशोधनका-
रो स्याद्विभिः परिकीर्तितः ॥” वै.निच. ।

लाजमण्डः । पुं । खडिभक्ते । थैथ्रेश्र २७ ।
गुणाः —“प्रजन्तमो दाहवृत्तानिधारणः ज्वरा-
तिसारशमनश्च । शयल आमपाचनः मर्याद्वि-
षमायिबालस्यविरयोपितः दैत्यश्च । राज.१५. ।

लाजवर्षा । स्त्री । असाध्यलूताविशेषः । सु.क-
ल्प.८५. ।

लाजश(स)क्तुः । स्त्री । खडिचूर्णे । थैथ्रेश्र
छात्रु । शीतभोथ्यां यतः सात्प्रपातके न हिता ।
सि.यो.ज्व.चि. ।

लाजाः । पुं बह । खडिकायां । कौ.८५। थै ।
भट्टरीहिमावे । “यं केषिहीहयो भट्टरी लाजाः ॥”
रा.नि.व.१६ । सप्तधाद्यानि भट्टकुटितानि ल-
जानाहः । भा. । भट्टधान्येषु । सि.यो.र.पि.चि.
सिहतमयोमे । च.मू.४५. कथाम् । गुणाः —“ला-
जास्त्वृक्षयोर्मासमेकमेदः कफान्शुदः । कामपि
आमशमना दीपना लघ्वो हिमाः ॥” राज.१५. ।

लाञ्जलम् । स्त्री । धान्ये । वै.निच. ।

लाञ्छनम् । स्त्री । रागिनासतणधान्ये । रा.नि.
व.१६ । तन्नामकं सुद्रोमे । लञ्चण — “कणं सितं
वा सहजं मण्डनं लाञ्छनं समम् ॥” वा.ल.११
अ. । धिङ् । मे. । नी । वै.निच. ।

लाटपत्रः (र्णः) । पुं । लवायाम् । दीकटि

लामज्ज(क)म् । स्त्री । उशीरभेदे । शकु.द्वि-
पा । स.मू.१८७. च.द.सि.यो.दाह.चि. । “ला-
मज्जनाथ शुकं चन्दनगतुलेपयेत् ॥” (Andro-
pogon laniger.) The Juncus odora-
tus. उशीरवन्त्योत्प्लविलणविशेषः । सुमन्मोह-
कः । हिं लामज्जक । ते तेजवर्द्धकः । अभावे उ-
शीरं दैत्यम् । भा.म.१. भ.व.चि. महालावादिने-
ले । “लामज्जकं चन्दनम् ॥” च.मू.२५५ । “ला-
मज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा ॥” गुणाः
—“हिमं नित्यं मधुरं वातपित्तघ्नं लण्णादाहयमस-
च्छारकपित्तज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.११ । “दीधेसुलं
हृदं मूकमुत्तमं जन्ममयुतं । दंष्ट्रे साधारण्यं ज्ञातं
लामज्जं भद्रकं भवेत् ॥” भेष. ।

लालनम् । स्त्री । पियालवीजे । वै.निच. । पुं ।

सूचिकविशिष्टे । तद्वष्टे लालासावः हिक्का कथं च जायते । सु.कल्प.६५. । वा.उ.१८५. ।

लालसा । स्त्री । गर्भिणीदोहदे । शश. ६. च. ।

लालसीकम् । स्त्री । पिच्छिले । श.र. ।

लाला । स्त्री । मुखसावे । नाग. । रा.नि.व.१८ ।

लालामेहः । पुं । प्रमेहभेदे । लक्षणं — “ला-
लातलुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलं । प्रमेह
ति..... ॥” निदा. ।

लालाविषः । पुं । लूतादौ । ६.च. ।]

लालास्त्रावः । पुं । लालाचरणे । नागपङ्क।
लक्षणभाषी । शकडुभा । ६.च. ।

लालिकः । पुं । महिये । ६.च. ।

लावः (कः) । पुं । स्वनामख्यातखलचरपक्षि-
विशेषः । वट्टेन पाशौ । विकास । मं लावर्ग, ला-
वुकपिष्ट । तन्नामसगथाः—पथ्यं याहि लव च ।
रा.नि.व.७ । “पल्लिषाद्य महाशिशो लावको ज्ञा-
ज्ञलात्मकः । संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधु-
रो लवः । तथा विपाके मधुरः सांद्रपातिऽतिपू-
जितः ॥” अत्रि.१९५. । लवङ्ग । च.द.वा.व्या.
महासुगन्धितैले ।

लावणः (णिकः) । वि । लवणसंस्कृते । ६.
च. । स्त्री । नम्ये । र.सा.सं. । [मावाशितोय भ. ।

लावणिकतैलम् । स्त्री । तैलविशेषः । च.म. ।

लावण्यम् । स्त्री । लवणत्वे । [लो.पु.त. । कान्ती ।

लावण्या । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.नि.च. ।

लावा । स्त्री । लावपक्षिणि । रा.नि.व.१२ ।

लावाचकः । पुं । ब्रौह्मिषाभ्यभेदे । ब्रौह्मर्षीनि
गुणः । सु.सु.४६५. । [श.र. ।

लावुः (वूः) । पुं, स्त्री । अलाव्याम् । ला.उ. ।

लासः । पुं । युषे । को.नि. । श.च. ।

लासकः । पुं । मयूरे । मी. ।

लास्फोटनी । स्त्री । लास्फोटन्यां । वेषनिका-
यां । च.टी.रा. ।

लाह्ला । स्त्री । पेचके । वै.नि.च. ।

लाक्षा । स्त्री । (Coccus lacca.) Lac.
स्वनामप्रसिद्धरञ्जकद्रव्ये । लाक्षा, शाज' । हिं ला

ही । मं लाख । कं अरग । तं ललुक, लल । च.
द.वि.ज्व.चि.षट्कतैले । “लाक्षादिशालाहितय-
ष्टिकाभिः ।” गुणाः— तिक्ता कषायो श्रेयपित्तघ्नी
विषघ्नी रक्तघ्नी विषमज्वरघ्नी च । रा.नि.व.६ ।
“लाक्षा च नूतना शास्त्रा मृतिकादिविवर्जिता ।”
भेष. ।

लाक्षातकः । पुं । पलाशवृक्षे । श.मा. ।

लाक्षादितैलम् । स्त्री । शालरोशाधिकारे
तैलम् । पाठः— “लाक्षारससं सिद्धं तैलं मनु-
चतुर्गुणं । राक्षसचन्दनकृष्णाद्व्याजिगन्धान्निशु-
भिः । शताह्लादाकथय्याहसूत्रातिक्ताहरणभिः । वा-
लानां ज्वररक्षोघ्नसंश्रद्धात् बलवर्धकम् ॥” महा-
लाक्षादितैले यथा — “लाक्षारसादकं प्रसृतं तैलस्य
विपचेद्विषकं । मस्त्रादकसमायुक्तं पिष्टा चात्र स-
मापेत् । शतपथां हरिद्राद्य मूर्त्वां कृष्टं हरणकं ।
कटुकां मधुकं राक्षसमथगन्धाद्य दाह च । मुनकं
चन्दनस्यैव पृथगलसमानकैः । द्रव्यैरेतैस्तु तन्निद्रम
अथ्यज्ञानाकृतापहम् । विषमाख्यान् ज्वरान्मूर्त्वा-
नाशेव प्रशमं नयेत् ॥” अत्र दोलायन्तवि-
धानात् यद्गुणजलेन लाक्षाभिकविशतिवारान् परि-
खाय्य लाक्षारसो शास्त्राः । कुट्टितलाक्षा ३ श. वारि
१८ श. २१ वारान् दोलायन्ते परिखाय्य १६ श.
याष्टम् । अथवा लाक्षा ८ श. वारि ६४ श. पक्का
श्री. १६ श. याष्टम् । तिलतैले ४ श. लाक्षारसः
काथो वा १६ श. दधिमस्तु १६ श. । कल्काद्यं—
शुल्फा हरिद्रा मूर्त्वामूलं कृष्टं रणकं कटुकीं
यष्टिमधु राक्षा अथगन्धा देवदाहं मुतं रक्तचन्द-
नं प्र. २ तो. पाके सिद्धे कर्तुं शिलारसः नवो
प्र. २ तो. तैले मिश्रयेत् । र.स.र. ।

लाक्षादिवर्गः । पुं । लाक्षारवतकुटजाश्रमा-
रकटफलहरिद्राद्यनिष्पन्नसम्प्लदमालयः । चायमा-
णा चेति । सु.सु.१८५. ।

लाक्षापुष्पा । स्त्री । शतपथग्राम्, शुलाव इति
ख्यातपुष्पवत् । भा. । [लो.पु.त. । अम. ।

लाक्षाप्रसादः । पुं । यष्टिकारिणे । अष्ट

लाक्षाप्रसादनः । पुं । रक्तघ्नी । अम. ।

लाक्षारसः । पुं । लाक्षाजले काथे वा । ला-
क्षा ३ श. सि.यो.यच्.चि.चन्दनादितैले । तस्मा-
धनविधिः— “शङ्खेनाभ्यासा लाक्षा दोलायन्ते शु-

प्रस्थिता । विसमधा परिसावा लाचारसमिमं
विदुः ॥” प.प्र.ख. ।

लाचारवचः । पुं । कोशावहचे । छजपाहे ।
रा.नि.व.११ । पलाशवचे । हारा ।

लिकुचम् । स्त्री । चुके । फूकापाण्डु । रा.नि.
व.७ । सुद्रपणसे । डेलो । वै.निघ. । पुं । ल-
कुचवचे । डेलो गीछ, भान्ति गीछ । र.
मा. । रा.नि.व.८ ।

लिका (ख्या) । स्त्री । केशकीटभेद । निकि ।
श.र. । सूर्यकिरणान्तर्गतसूक्ष्मरजयतुष्टयमाने ।
प.प्र. ।

लिङ्गम् । स्त्री । शिष्टे । रा.नि.व.१८ । चिह्ने ।
अम. । लक्षण । रोगव्यापकद्विती । “संस्थानं
वाहनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।” मा.नि. ।

लिङ्गकः । पुं । कपित्थवचे । श.च. । [व.३ ।

लिङ्गजा । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा.नि.

लिङ्गनाशः । पुं । लिङ्गम् इन्द्रियशक्तिं दृष्टिं
नाशयति । नीलिकाकाचापरनामके नेत्ररोगविश-
ेष । काच उपेक्षिते द्वितीये चतुर्थे पटलं वा गते
लिङ्गनाशो जायते । शिग्रि, दाश्या । छिं नज-
ला । स वातजादिभेदेन घट । ते च पुनर्वर्णभे-
देन षड्विंशद्वादशधा । लक्षणं—“स एव लिङ्ग-
नाशम् नीलिकाकाचसंज्ञितः । वातेन चापि
रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति । आविलान्यरूपा-
भानि व्याविज्ञानीव मानवः ॥” मा.नि. । “त-
थाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थे पटलं गतः । लिङ्गनाशं
मलः कुर्वन् कादवेहटिमखलम् ॥” तत्र वातेन
यथा—“स्यटारूपाभां विलीषां सृक्षां वा हतद-
र्शनां । स लिङ्गनाशः..... ॥” पित्तजं यथा—
“भङ्गनीला निरालोका दृक्स्थिता लिङ्गनाशतः ।”
कफजं यथा—“लिङ्गनाशे तु लुप्त्यते..... ।
सूर्यः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः । वि-
न्दुर्जलस्यैव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । उष्णे स-
त्वीचमायाति कायाधो परिसर्पति । शङ्कुन्देन्दु-
मुदस्कटिकोपमशक्तिमा ॥” रक्तजं यथा—“लि-
ङ्गनाशेन तादृग्दृक् निष्पन्ना हतदर्शना ॥” सन्नि-
पातजं यथा—“संसर्गं सन्निपातेषु विद्यासङ्कीर्णल-
क्षणान् ।” कफजं विना लिङ्गनाशान् असाध्यान्
विदुः । वा.उ.१२५. ।

लिङ्गरोगः । पुं । उपदेशे । भा. ।

लिङ्गवर्तिः । स्त्री । शकरीगविशेष । लक्षणं—
लिङ्गांशः—“अटुर्वैरिव सङ्गातेरुपरि सं-
स्थितः । कर्मण जायते वर्तिः ताम्बूङ्गिखोप-
मा । मेढ्रसम्बो गृणां केचित् केचित् सखीश्रयाः
धृताः । रुजादाहार्निबहुलास्त्रातोदसमन्विताः ।
स्त्रीणां पुंसाश्च जायन्ते ह्युपदेशाः सुदारुणाः ॥”
मा.नि. ।

लिङ्गवर्धनः । पुं । कपित्थवचे । श.च. ।

लिङ्गवर्धनी । स्त्री । अपामार्गवचे । आ-
पाङ् । श.च. । [तायां । रा.नि.व.३ ।

लिङ्गसम्भवा (भूता) । स्त्री । लिङ्गिनील-

लिङ्गालिका । स्त्री । सुद्रमुपके । हारा ।

लिङ्गिनी (ङ्गी) । स्त्री । स्वनामख्यातायां ल-
तायां । अकृष्टङ्गिजा । अतलिङ्गिनी । गणाः—
कटुः उष्णा दुर्गन्धा रसायनी च । रा.नि.व.३ ।

लितः । चि. विपलितं । विदग्धायां । मं. ।

लिमास्यता । स्त्री । मुखस्य श्लेषलिततायां ।
ग्रथ छट्छट् कृता । मा.नि. ।

लिम्माकः । पुं । (Citrus acida.) कम्बो-
रवृक्षविशेष । पाण्डिलेपुर गीछ । करुणालिम्मा-
कगुणाः—“करुणं कफवातासमेदोघं पित्तकोप-
नम् ।” राज.३५. ।

लि(ली)चा । स्त्री । लिम्मायाम् । निधि ।
अम.श.र. । परिमाणभेदे, सर्वपत्राङ्गि । श.च. ।

लीका । स्त्री । क्लृप्तसूषिकसाध्यां । छोटि हे-
नूत्रगती । वै.निघ. ।

लीलाविलासरसः । पुं । अस्त्रपिपाधिका-
रे रसः । पाठः—“रसो बलिर्वाग्निरविश्र लीछं
धात्राचनीरेन्द्रदिनं विमयो । तदल्पघटं सटुमाकी-
वेष सस्यार्द्धयदस्य च बल्लभुष्मं । हृत्यस्त्रपित्तं मधु-
नावलीदं..... ॥” र.सा.सं. । [१.२. वै.निघ. ।

लुङ्गः । पुं । मातुलुङ्गवचे । छोलश जेवूर

लुङ्गमांसम् । स्त्री । मातुलुङ्गमांसं । वै.निघ. ।

लुङ्गाग्नम् । स्त्री । मातुलुङ्गाग्निं । र.सा.स.अम-
वर्गे ।

लुङ्गुषः । पुं । मातुलङ्गुषले । छान्दोग्य (लेवुत्र
गात्र । रा.मा. । [अ.च. ।

लुण्टकः । पुं । शाकविशेषः । नटिशा. शाक ।

लुण्ठनम् । क्ली. लुण्ठने । (नाटि. । श.र. ।

लुण्ठाकः । पुं । काके । त्रिका. ।

लुण्डिका । स्त्री. लोमादिगोलके । लूटि ।
“मेषलोमलुण्डिकया ।” भेष. । [वै.निघ. ।

लुब्धकः । पुं । चौरनामस्यद्रव्ये । (गै.ठे.ता ।

लुलापः (यः) । पुं । सहिषे । प.सु. ।

लुलाप(य)कन्दः । पुं । सहिषकन्दः । गुक्ता
ली. । रा.नि.व.७ । [नि.व.१६ ।

लुलाप(य)कान्ता । स्त्री. सहिष्याम् । रा.

लूता । स्त्री. नाडीत्रणरीये । रा.नि.व.२० ।

कर्णानाभी । भाकडुमी । १६ भाकडु । एषा

विषात्मिका भवति कीटिष्यश्च घोरा । “कीटिष्यो

दाहणतया लूताः पीड्य ता जगः ।” निरुक्तिः

—“यस्माद्भूतं लणस्याभा सुनेः प्रसिद्विन्दवः ।

सस्मात्तूताः प्रभाष्यन्ते संस्थया तामु पीड्य ॥”

शु.कल्प.८८. । “अष्टाविंशतिरत्येके ततोऽप्यन्ये तु

भूयसीः । सहस्ररश्मयुचरा वदन्त्यन्ते सहस्रशः ।

बहूपद्रवरूपा तु लूतैर्केच विषात्मिका ॥ रूपाणि

नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्ख्यात् । कृच्छ्रसाध्या

पृथग्दीपैरसाध्या निचयेन सा ॥” दंशलक्षण —

“लूतादंशश्च सर्वोऽपि ददुमण्डलसन्निभः ।

सितोऽसितोऽक्षयः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ।

मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ।

विसर्पेवान् शोफयुक्तस्यते बहुवेदनः । ज्वराश-

पाको विह्वलकोऽथावदरान्वितः । क्लेदेन यस्तस्य

शब्दश्च तत्रापि कुर्वते व्रणम् । आसदंष्ट्राशक-

श्चयुक्कलालान्तरात्तैः । अष्टाभिश्चसम्यथा विधं

वर्ज्यविशेषतः । लूता नामिदंशस्यैव कर्षं वापश्च

कौटकाः ॥” लूतादंशः दिनाह्नं नैव लप्स्यते ।

प्रथमे दिने सूचोऽप्यधनवत्, द्वितीये चरत्तं पिङ्ग-

कार्चित्तं, तृतीये पुलकैरुक्तमण्डलातिवेदनारोम-

कूपसावश्च, चतुर्थे महोशोफतापः, पञ्चमे विष-

कोपज्वरकारः, षष्ठे मध्यमाग्निः, सप्तमे च दिने

माशः । चिकित्सा — दंशोच्चारदाहादिकं कार्यम् ।

अगदाशाप पत्रक-मन्दर मन्मदागदादौ हिताः ।

वा.उ.१७५. । तदुत्पत्त्यादि — “विशामिनी ह्य-

वरः कदाचिद्विह्वलमम् । वसिष्ठं कोपयासाम

गत्वाश्रमपदं किल । कुपितस्य सुनेसस्य ललाटात्

स्विद्विन्दवः । अपतन् दर्शनाद्देवमधसागौष्मवर्ष-

सः । लूने हण्ये सङ्घर्षोणा धन्यर्थे समृतेऽपि च ।

सती जातस्त्रिमे घोरा तानाकृपा मङ्गाविधाः ।

अपकाराय वर्त्तन्ते उपसाधनवाङ्मने । कृच्छ्रसाध्या-

साध्यासाध्या लूतास्तु विविधाः कृताः । तासामष्टौ

कृच्छ्रसाध्या वर्ज्याभावात् एव तु । त्रिमण्डला गृह्य-

श्रुता कपिला पीतिका तथा । शालसूत्रविधा रक्ता

कसना चाष्टमी कृता । तामिदंष्ट्रे शिरोदुःखं क-

श्चूर्दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदा, त्रै-

शिकवातिकाः । सौवर्णिका लाजवर्णा जालवर्-

णोपदी तथा । कृष्णाश्रिवर्णा काकाण्डा माताग-

याष्टमी कृताः । तामिदंष्ट्रे दंशकीयः प्रवृत्तिः स-

तजस्य च । ज्वरी दाहोऽतिसारस्य गदाः श्लेष्म-

दीपजाः । पिङ्गका विविधाकाराः मण्डलानि म-

हान्ति च । शोफा मङ्गाभी मृदवः रक्ताः श्यावा-

शलासाध्या ॥” सु.कल्प.८८. । [व.४ ।

लूतारिः । पुं । दुग्धिकायां । शिक्कदे । रा.नि.

लूतिका । स्त्री. लूतायां । भाकडुमी । श.र.

लूमः । त्रि. कृष्णे । अम. ।

लूमम् । क्ली. लाङ्गूलः । अम. ।

लूमविषः । पुं । पुच्छदंशकप्राणिमात्रे, वृश्चि-

कादी । सं.च. ।

लेखः । पुं । तालवृक्षे । प.सु.

लेखनम् । क्ली. काशीये । १८८३३कम् । लेख-

नौषधे अजिलानलसूयिषि द्रव्ये । सु. । भूर्जलवि ।

तालपत्रे । मे. । ईष बन्धुदारणे । तन्नामकाञ्चने ।

“लेखमङ्गारतीक्ष्णान्नरसैरञ्जनमुच्यते ।” तीक्ष्ण-

भा. । पुं । काशहणे । (क.क. । रा.नि.व.८ ।

तन्नामकनिरुहवती । “त्रिफलाकाशगोमूत्रचूरी-

चारसमायुताः । कषकादिप्रतौषापैर्वैलस्यो लेखनाः

कृताः ॥” भा. । त्रि. वानिकरे । मे. ।

लेखनाञ्जनम् । क्ली. कषायाश्चकटुद्रव्यैर-

ञ्जने । च.द. ।

लेखनात्मकम् । क्ली. कतकरीजे । वै.निघ. ।

लेखनी । स्त्री. खटिकायां । पृष्ठिभूतौ ।

काश्रते । वै. निघ. । वर्णिविशेषे, चन्द्रोदयवर्णौ ।
शङ्खनाभिमनःशिलापथ्याविभौलकमञ्जापिपलीम-
रिचवचाकुहचेति द्वयैः छागदुग्धेन वर्णः । सा.
कौ. ।

लेखनीयवर्गः । पुं । चरकोक्ततृतीयदशके ।
यथा — “सुलकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषा-
कटुरोहिणीविचकचिरविल्लहेमवत्यः ।” इति द-
शमावि लेखनीयानि भवन्ति । चिरविल्लः कर-
जः । हेमवतीः शुक्लवचा । अ. सु. ४५. । [भा. ।

लेख(स्थ)पत्रः । पुं । तालवले । भूर्जवले ।

लेखशा(सा)टः (कः) । पुं । श्लुवले । वै.
निघ. ।

लेखार्हः । पुं । तालवचमदे, श्रीताल इति
काङ्क्षे प्रसिद्धे । श्रीताल, उट्टेडु । रा. नि. व. ६ ।

लेख्यः । पुं । श्रीतालवले । रोहिण्यादिरोगि ।
स. ग. ५५. । वि. लेखनीये, लेखनार्हे ।

लेखम् । क्ली. खण्डायां । ल्याङ् । भूरिप्र. ।

लेनीतकः । पुं । श्रीतरापथिकपाषाणभेदे ।
मि. यो. कर्द. वि. ।

लेपः (नम्) । पुं, क्ली. सुधायां । ह्रण् ।
विश्व. । भोजने । चन्दनादिद्रव्यसंक्षेपे । शि. ८३
लेपः । लेपस्त्रिविधः — दोषघ्नो विषहृ वण्यं शे-
ति । पुनश्च तस्य ही भेदो आलेपः प्रदेहयेति ।
तदीयांलेपः पित्तघ्नः आर्द्रमाह्विषचर्मवच्छीतलः
तदुर्विशेषी च । हितोयः वातश्लेष्मघ्न आर्द्रः घन-
उष्णयेति । प्रलेपनिषधो राक्षो केवलं त्रण्ये पथ्यः ।
शुध्यमाणश्च तं न धारयेदिति । तदुक्तं — “दोष-
घ्नो विषहृ वण्यं लेपस्त्रेवं विधा मतः । हौ तस्य
कथितौ भेदो प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥ तमसा पिष्टि-
तो ह्युष्मा रोमकूपेषु संस्थितः । विना लेपेन नि-
र्याति राक्षो नालिपयेदतः ॥” गुणाः — “सुशीतो
लेपसंज्ञः स्यादुष्णः प्रोक्तः प्रदेहकः । प्रलेपः शीत-
लः प्रोक्तः रक्तपित्तहृः परः ॥ प्रदेहः कफवातघ्नः
पाचनः परिकीर्तितः । यदाद्रं माह्विषश्चर्मं तस्यो-
त्संधेन लेपनं ॥ लोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदे-
हकौ । अङ्गुष्ठस्य चतुर्भांगौ मुखलेपो विधीयते ॥
न राक्षो लेपनं दद्यात् दसं निघटितं तथा । न च
पथ्युषितं चापि शुध्यमाणं न धारयेत् । न चापि

सुखमालिप्यत् तेन दोषः प्रसिच्यते ॥” सु. ।
“अपाकि शोथे विषमे गङ्गोरे कफवातुना । संयु-
क्तके विहितो राक्षो लेपश्च निश्चितम् ॥ यथागाः
पैतिके सेहः चतुर्भागाश्च वातिके । अष्टभागास्तु
कफजे सेहमात्राः प्रदापयेत् ॥” उल्लसः । अथ
क्षणात्रेयः । “षोडशांश्च षडंशश्च चतुर्थांश्च प्रदाप-
येत् । लेपप्रदेहयोः शौटं विपरीतं चर्पयितुम् ।
विकारतत्त्वप्रकृतिप्रमाणे सैन्धवादिके । उपनाहो
मत्तमात्मात् यथादुपरि बध्यते ॥ सेहः क्लृप्तवर्णं तत्र
व्यक्तं कल्पा विनिलिपेत् । विषदोषहराबाधो त-
थोरथं विधिस्त्वयम् ॥ यस्तु बन्धो न तस्यैवा इति
ब्रह्मपरम्परा ॥” अथ शिरोलेपविधिः — “उक्तातु-
क्तेषु लेपेषु सर्वेद्यैरक्षपत्रकेः । सुध्याद्राक्षो दिवा-
खानं युक्तिरथा प्रशस्यते ॥” इति लेपविधिः ।
चन्दनलेपगुणाः — “चन्दनं शीतलं तिक्तं तृणादा-
हान्नपित्तजित् ।” अगुरुलेपगुणाः — “अगुरु तृष्ण-
जित्तक्तदूषणं कफवातजित् ।” कुङ्कुमलेपगुणाः
— “कुङ्कुमभ्रदि वैवर्ण्यकच्छनातकफापहम् ।”
कम्लूरीलेपगुणाः — “कम्लूरी हृदिदौर्गन्ध्यरक्तपित्त-
ज्वरापहा ।” सनाकम्लूरीलेपगुणाः — “सनाकम्लू-
रिका हृद्या शीता तिक्तास्त्ररोगनृत् ।” तेजपत्र-
लेपगुणाः — “पत्रककफवाताग्निहृन्नासारोचकाप-
हम् ।” ककौलादिलेपगुणाः — “ककौलः कटुको
हृद्यः सुगन्धिः कफकातजित् ।” शय्यादिलेपगु-
णाः — “शटी वातकफश्लेष्मासज्वरविनाशिनी ।”
“उग्रौरं स्वेददौर्गन्ध्यदाहपित्तसारो गजित् । र-
क्तपित्तहृर् वण्यं चतुर्थं रक्तचन्दनम् । शीवासः
सरलं पूतिः कुन्दुर्यप्यिपर्णिकं । सिङ्गकः परमा
मांसोद्वेदाहमुरानखं । सर्व्वेभ्यो परमा लक्ष्मी
रक्षोघ्ना ज्वरनाशना ॥” राज. २५. । [१२ ।

लेपनः । पुं । सिङ्गके । निजाद्रन । रा. नि. व.

लेलिहः । पुं । क्ली. । पुरीषवक्रमिविशेषे ।
अ. वि. ७५. ।

लेलीनः (कः) । पु. । गन्धके । वै. निघ. ।

लेहः (नम्) । पुं, क्ली. । आस्तादने । ङाङ् ।
रा. नि. व. २० । ह. च. । भोजने । अथलेहः । प. प्र.
१५. । लेहपाकविधिः — “लेहं यन्नास्ति यो भागी
निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः । तवापि पादिकः कल्कः
द्रवात् कार्या विज्ञानता ॥ गुप्ताद्रवो लसद्भी

द्रोणे द्रवेत् तु सा मता ॥ देवी गुडः सिता वापि
इति सर्वत्र निश्चितम् । अत्र लिख्यते लोच्य तस्य
मानं पलद्वयम् ॥ सुखमर्थः सुखस्पर्शो गन्धवर्णर-
सान्वितः । पीडितो भजते खेडं लोचः पाकमुपा-
गतः ॥” वा । [ह.च. ।]

लोहिनः । पुं । टङ्गलवारे । (शोडशोत्र १९ ।

लोही । स्त्री । कर्णपालीरोगे । निदा ।

लोहम् । स्त्री । अष्टविधाद्रव्यतन्मात्रे । रा.नि.व. २० । अमृते । श.मा. । चि । लोहनीयम् ।

लोहिकी । स्त्री । वसनविरचनयोः शोचनवि-
शेष । अ.द.वसनाधिकारि ।

लोह्नी । स्त्री । लिङ्गनीलतायाम् । रा.नि.व. १ ।

लोहः । पुं । प्रसिद्धः, स द्विविधः स्थावरो ज-
ङ्गमश्च । “द्विविधात्मक एवाद्रव्यः सौम्यश्च पञ्चाम-
को वा” इति । सु.सू. १७. । [व.प्र. ।]

लोहकान्ता । स्त्री । चट्टिनामौषधे । रा.नि.

लोहकुपारः । पुं । कूपरे । रा.नि.व. १२ ।

लोहनाथः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

लोहसन्त्रा (त्रिका) । स्त्री । कन्दगुड्या ।
रा.नि.व. ३ ।

लोहस्कन्दः । पुं । तमालवृक्षे । वै.निघ. ।

लोहहिता । स्त्री । तुल्याञ्जने । कुलव्यायाम् ।
वगवाम्भरा । रा.नि.व. ५ ।

लोहेशः । पुं । पारदे । रा.नि.व. ११ ।

लोचकः । पुं । नेत्रकनीनिकायां । कज्जले ।
कदल्यां । सुवः शिथिलचर्मणि । मं. । मांसलङ्घ-
के । बदरीवृक्षे । नीलवस्त्रे । निर्मितौ । त्रिका ।
अहिनिर्मोके । श.र. ।

लोचकर्कटः । पुं । लोचमस्तके । अ.टी.खा. ।

लोचनम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व. १८ । जीर-
के । वै.निघ. । गवाक्षे । वा.उ. ३६७. ।

लोचनहिता । स्त्री । कुलव्याञ्जने । रा.नि.
व. ११ ।

लोच(भ)ना (नी,या) । स्त्री । महास्त्राव-
णिकायां । शूडोत्री । रा.नि.व. ५ ।

लोचनामयः । पुं । नेत्ररोगे । त्रिका ।

लोचमर्कटः । पुं । मयूरशिखायाम् । कदम्ब-
टे । अ.टी.खा. । [मयूरशिखायां । अम. ।]

लोचमस्तकः । पुं । अजमोदायां । भा. ।

लोचशिरः । स्त्री । अजमोदायां । वै.निघ. ।

लोचिका । स्त्री । लुचीति ख्याते खाद्यद्रव्ये ।
वृष्टि । पाकराजेश्वरः । [व. ११ । वै.निघ. ।]

लोटा (टिका) । स्त्री । चुकायां । चूकापा-

लोठनम् । स्त्री । इतस्तत्ताञ्जने । छा.नि. ।
लोटा । मा.नि. ।

लोड़ा (णा) । स्त्री । चाङ्गेय्याम् । आम्बक-
भा.क. । लोणिकाद्वये । छोटो गुनी वड़ गुनी
भा.क. । रा.नि.व. ५ । शुद्रलोणिकायाम् । भा. ।

लोणकम् । स्त्री । लवणे । वै.निघ. ।

लोणटणम् । स्त्री । लवणटणे । रा.नि.व. ८ ।

लोणान्ता । स्त्री । शुद्रलोणिकायाम् । शुद्र-
गुनी । रा.नि.व. ५ ।

लोणारम् । स्त्री । लवणवारि । लोणार खा-
इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम् । (लोणार क्रीत । गु-
णाः — अत्युष्णं तीक्ष्णं पित्तवृद्धिकरं वातशूलघ्नं श-
लघ्नम् ईषलवणघ्नं । रा.नि.व. ६ ।

लोणिका । स्त्री । लोणीशाके । शुद्र-
गुनी, वन-गुनी । प.सु. चाङ्गेय्यां । आम्बक-
भा.पू. २७. । चुकायां । चूकापाले । वै.निघ. ।

लोणी । स्त्री । (*Portulaca quadrifida*.
Syn. *Meridiana* or *Oleracea*.)
Indian Purslane. पञ्चमाकमेदे । वड़ वा
वन-गुनी, कूट-गुनी । हिं लुनियाशाक वा
लुणिया, खुरका । तं पडलकुर । वम. कुफा ।
ता. कोरिलकीरद । सा हिधा जुद्रा इहती च ।
तयोः जुद्रा रुचा गुरुः वातश्लेष्महरौ अश्विनी
दीपनी अस्त्रा मन्दोपिहती च । इहती अस्त्रा स-
रा लणा वातहत कफपित्तघ्नी वाय्वोपघ्नी व्रणघ्नी
गुणघ्नी त्रासकासप्रमेहघ्नी शोथं नेत्ररोगे च हि-
ता । भा.पू. १७. भा.व. ।

लोतः (चम्) । पुं, स्त्री । लवणे । नेत्रजले ।
त्रिका । चिह्ने । उषा ।

लोधः (ध,कः) । पुं । (*Symplocos*

racemosa.) खनामख्यातहवे । लोमि शीछ ।
लोमि कच्छ । हि लोम । तै तैल्लोदुगवेष्ट ।
गृज्ज. लोट्टर । सु.म.३.७. लोमिप्रादिः । च.द.ज्व.
वि.लोमिप्रादिः । “लोमिप्रादिप्राप्तपत्र ।” स हि-
विषः वल्कलामान्यभेदात् । तत्र विशिष्टो वल्करी-
प्र इति । रा.नि.व.६ । सा. गुणाः — रीध्रहयं क-
षायं शीतलं वातकफरक्तघ्नं चक्षुष्यं विषघ्नञ्च ।
“राधो याही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
कषायो रक्तपित्तसृज्ज्वरातीसारशोथघ्नत् ॥” भा. ।
लोमपुष्पः । पुं । मधूकहवे । गडेल शीछ ।
वै.निघ. । [१३. भा. व. ।
लोमपुष्पकः । पुं । शाखिधान्यविशेष । भा.पू.
लोमपुष्पिणी । स्त्री । ऋक्षधातक्षा । कूट
श्रीकृष्ण । वै.निघ. ।
लोमवल्लम् । स्त्री । तन्नामके चक्रपाणिदत्तस्य
कुले । वि (लो) तत्कूलसम्भूते । च.द. ।
लोमवत्तः । पुं । मधूकहवे । रीध्रहवे । वै.
निघ. ।
लोमप्रादिः । पुं । पित्तज्वरघ्नकषाये । च.द.पि.
ज्व.वि । “लोमिप्रादिप्राप्तपत्रशारिवाणां सश-
करः । कायः पित्तज्वरं हन्यात् ।”
लोमपाकः । पुं । श्यालभेदे । स लाङ्गलकक्ष-
ज्युष्यते । लोमप्रादि लोके । श्याक्षिशाल । सु.
च.प.३. । अयं विलेशयगुणः ।
लोमपाकि(शि)का । स्त्री । धूर्णश्यालिका-
याम् । श्याक्षिशाला । श.मा. । हारा. ।
लोमपाशकः । पुं । श्याले । श्याक्षिशाल ।
हारा. ।
लोमनम् । स्त्री । मांसि । वै.निघ. ।
लोभ्यः । पुं । हरितालि । वै.निघ. । शिन्वीधा-
न्यभेदे, सुद्धे । गुण. । हे.च. ।
लोमम् । स्त्री । लाङ्गुलि । लक्ष्म. । जटा. ।
लोम (न) । स्त्री । केश । रोमिण । रौ.३.३ ।
अम. । तदुक्तं — “अस्यां मलानि लोमानि असं-
ख्यानि भवन्ति हि ।” भा. । [नि.व.१२ ।
लोमकरणी । स्त्री । मांसरीहिणीभेदे । रा.
लोमकर्कटी । स्त्री । अजमोदायां । वै.निघ. ।

लोमकर्णः । पुं । शशके । यतः श्या. । हे.च. ।
लोमकूपः । पुं । लक्ष्म. । “सन्नि यावन्ति
रोमाणि तावन्ती लोमकूपकाः ।” भा. ।
रोमघ्नम् । स्त्री । इन्दुलुमरीगे । ठो.कृ.लो.का ।
वि. । लोमपातने । निदा. ।
लोमहीपः । पुं । शोणितजकमिभेदे । शकु-
लकृमि । च.वि.७.३. । [नि.व.११ ।
लोमफलम् । स्त्री । भव्यफल । छा.उ. । रा.
लोमविध्वंसः । पुं । कृमि । कृमि । वै.निघ. ।
लोमविप्रः । पुं । वापादो । हे.च. ।
लोमशः । पुं । मध्वाली । गडेल शीछ । धातु-
काशीवे । “काशीवे तमालपत्रे वा ।” च.द. ।
मधे । चिका. । लोमकडनामविलेशयगुणे । रा.नि.
व.१६ ।
लोमशकर्णः । पुं । शशके । शशक । सु.म.
४६.३. । [कूट शीछ । रा.नि.व.७ ।
लोमशकाण्डा । स्त्री । कर्कोटिकायां । कौ-
लोमशच्छदः । पुं । देवताइहवे । पेशा.उ. ।
उ. प.सु. । पीतदेवदाल्याम् । चिका. ।
लोमशपत्रा (चिका) । स्त्री । पीतदेवदा-
ल्याम् । वै.निघ. । [नि. प.सु. ।
लोमशपर्णिनी । स्त्री । सापपण्याम् । माश-
लोमशपुष्पकः । पुं । शिरोधहवे । रा.नि.व.२ ।
लोमशमाजिरः । पुं । गन्धमाजिरि । शकु-
लकृमि । तन्मध्वगुणाः — कफघ्नतघ्नः चक्षुष्यः सुग-
न्धिः वीर्यकरः कणूकोटघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।
लोमश । स्त्री । गन्धमाश्यां, सुगन्धजटाश्यां ।
शकुमाश्यां, शकुलकृमिमाश्यां । रा.नि.व.१२ ।
ववायाम् । वड । काकोल्यां । कौ.कृ. । रा.नि.
व.२१ । मिष्यां । गडेली । च.म.२.३. । काक-
जहायां । शकुलश्यां । मध्वभेदायां । म. । श-
यपुण्यायाम् । एज्वारी । कौ.कृ. शीछ । रा.नि.
व.४७ । अतिवलायां । विषः । । दौ. । तन्मम् ।
लोमशातनम् । वि. लोमनाशके हरिताला-
लोमशी । स्त्री । कर्कोटीविशेष । वै.निघ. ।
लोमहृत् । पुं । हरितालि । हे.च. ।

लोमा । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

लामादः । पुं । मलजकमिमेदे । च.वि.७५. ।

लोमालिका । स्त्री । शगालिकाया । आ.ल.श. । था.क.निघाती । त्रिका. ।

लीलजिह्वा । स्त्री । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

लीला । स्त्री । जिह्वाया । त्रिका. ।

लीलाभ्यः । पुं । अपध्वाररोमे । रा.नि.व.२७. ।

लीलिका । स्त्री । हंसविशेषे । पाठिशैलम् । चा.व.१५. । आ.न.क.ल. । जटा. ।

लीलिनी । स्त्री । लीलवङ्गायाम् । (विन्दुघने) ।

लीलिम्बराजः । पुं । वैद्यजीवनग्रन्थकारे ।

लीष्टम् । क्ली.पुं । गुडे । लोहि. । उडुता । अम. । लोहजसि । (लोह हृत, म.५.१. । रा.नि.व.१४. ।

लीष्टराजः । पुं । रीषे । वै.निघ. ।

लोहम् । क्ली. पुं । अगुण्णि । का.शायुगुण्णि ।

रा.नि.व.१२. । च.म.२५. । सि.यो.यथा.चि. ।

“लोहासुताभयाः ।” भा.पु.१.भ.विपभमन्व.वि. ।

“लोहलामञ्जकैलाभिः ।” कांस्थधातौ । कै.ग. ।

रा.नि.व.१३. । रक्तधातौ । तज्जु. । रा.नि.व.१८. ।

स्वर्णे । मण्डलोहे । काललोहे । ताम्रे । पिपले ।

रीष्ये । शीषके । वङ्गे । अस्त्रे । नी. ।

लोहकण्टकः । पुं । मदनवत् । श.च. ।

लोहकर्पः (कः) । पुं । लोहवल्बके । दृष्टक-पाथत्र. भा. ।

लोहकान्तम् । क्ली. । काललोहे । हेम्प.१२. ।

प.म. । लोहवल्बके । वै.निघ. ।

लोहकिष्टम् । क्ली. । लोहमले । म.पु.३. । रा.नि.व.१२. ।

प्रयोगे तस्य पुराणे याज्ञम् । सि.यो.हृदयसिखचूर्णे ।

लोहकीटः । पुं । मधुरे । वै.निघ. ।

लोहचूर्णम् । क्ली. । लोहमले । म.पु.३. । रा.नि.व.१२. ।

लोहजम् । क्ली. । रक्तलोहे । वर्तलोहे । लोहमले । म.पु.३. । रा.नि.व.१२. । कांस्थे । च.व. ।

लोहद्रावी (द्रु) । पुं । टङ्गणकारे । मो.शि.ग. । रा.नि.व.६. । अक्षवैतसे । प.म. ।

लोहनिर्यासः । पुं । लोहकिष्टे । म.पु.३. ।

लोहपञ्चकम् । क्ली. । स्वर्णीयतामसवङ्गश्रीष-पु, स्वर्णीयतामसपुकांललोहेषु वा ।

लोहपृष्ठः । पुं । कडपचिणि । कंक. प्राची. । अम. । च.स.२७५. ।

लोहबालः । पुं । शालिधान्यविशेषे । (लोह-ताम्र धानि । च.म.२७५. । [निघ. ।

लोहमलम् । क्ली. । लोहकिष्टे । म.पु.३. । वै.

लोहमारः (कः) । पुं । शालिघण्टिके । प.म. ।

त्रिका. । लोहमर्दकद्रव्ये । लोहमर्दकद्रव्यवर्गा-य-

था—“त्रिफला त्रिवृता दली कटकी तालमुलि-

का । हृद्द्वारकेशीरवषपचक्रचिचकाः । शृङ्गवेर-

विडङ्गी च भृङ्गभृङ्गातकौषधम् । दाक्षिमस्य च

पचर्णि शतपथी पुनर्नवा । कुटारकामकौ लन्द-

तस्वी भेकस्य पर्णिका । हस्तिकर्षपलाशश्च कुलिश-

केशराजकः । माणः खड्गतकण्ठश्च गोजिह्वा लो-

हमारकः । निरिशालनकाः प्रोक्तः त्रिफलादिस्थ-

गणः ॥” र.सा.सं. ।

लोहगण्डकः । पुं । मदनवत् । वै.निघ. ।

लोहसः । वि. । अष्टदृष्टभाषिणि । अम. ।

लोहवरम् । क्ली. । स्वर्णे । त्रिका. । [वै.निघ. ।

लोहविट् (ष्ठा) । पुं । लोहमले । म.पु.३. ।

लोहश्लेष्मणः । पुं । टङ्गणकारे । मो.शि.ग. ।

ह.च. । [रा.नि.व.१२. ।

लोहसङ्करम् । क्ली. । वर्तलोहे, कललोहे ।

लोहसारः । पुं । सारलं ह. वै.निघ. ।

लोहसिंहानम् (निका) । क्ली. स्त्री ।

लोहकिष्टे । भा. ।

लोहहृत् । पुं । हृदिताले । वै.निघ. ।

लोहाख्यम् । क्ली. । अगुण्णकणि । र.सा. ।

लोहि । क्ली. । एकटङ्गणे । (चतु. मो.शि.ग. ।

रा.नि.व.६. । [छि. त्रिका. ।

लोहिका । स्त्री । लोहपाचविशेषे । मो.शि.ग. ।

लोहितम् । क्ली. । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२. ।

सि.यो.षट्कम्बरतले । पञ्चाङ्गचन्दने । त्रकम् कः ।

छे । तणकुडुने । हरिचन्दने । रा.नि.व.१२. । उ-

हुमे । मे. स्वर्णगैरिके । कृष्णगुह्यि । वै. निघ. ।
पुं । माणिक्ये । पञ्चाशे । भा. । रक्तपिण्डाली ।
लाल आलु । रा. नि. व. ७ । रक्तेशी । रक्तशाली ।
रा. नि. व. १४।१६ । पल. खी । प. मु. । रोहितम
ख्ये । स्रग्विशेषे । श. र. । मसुरे श. च. । सपे ।
धरणि. । नदभेदे । मे. । रक्तलशुने । नेत्ररीगमे
दे । नि. । रक्तवर्णे ।

लोहितकम् । स्त्री । पित्तलधातौ । पिठल ।
रा. नि. व. १९ । पुं । माणिक्यभेदे । पञ्चाशे ।
ह. च. । शालिधान्यभेदे । सु. ग. ४६५. ।

लोहितचन्दनम् । स्त्री । रक्तचन्दने । कुङ्कु
मे । अम. ।

लोहितपुष्पकः । पुं । दाडिमहले । भा. ।

लोहितपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । उद्दका
खीपुष्पहले । वम्. उट्कटारा । रा. नि. व. १० ।

लोहितमृत्तिका । स्त्री । गैरिकमृत्तिकायां ।
अतिमाणि । रक्तमृत्तिकायां । लालमाणि । प. मु. ।

लोहितयष्टिका । स्त्री । मन्त्रिष्ठायाम् । सि.
यो. च. द. च. चि. षट्कम्बरतैले । "लाघानिशालो
हितयष्टिकाभिः ।"

लोहितलता । स्त्री । मन्त्रिष्ठायाम् । संयङ् ।

लोहितशालः । पुं । रक्तशाली । दादथानि
गनि. त्राडा शनि. । रा. नि. व. १६ ।

लोहितशिशुः । पुं । रक्तशिशौ । लाल ग-
र्जन । वै. निघ. ।

लोहितचया । स्त्री । योनित्यापदिशेषे । ल-
चणं यथा — "वातपित्ताभ्यां चीयते रजः । स-
दादकाख्येवैवर्ष्ये यस्यां सा लोहितचया ।" वा. उ.
३३५. ।

लोहिता । स्त्री । वराहकालायाम् । वराहका-
ली । श. च. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा. नि. व. ५ ।
शिलोभेदे । मन्त्रिष्ठायाम् । लावायाम् । लज्जालु-
कायां । वै. निघ. । शरीरे तन्नामिका द्वितीया ल-
क् । "या त्रीहेः षोडशभागप्रमाणा तिलकालका-
दधिनामा ।" सु. शा. ४५. ।

लोहिताङ्गः । पुं । कम्पिके । कमलाङ्गि ।
रा. नि. व. १९ ।

लोहिताननः । पुं । नल्लि । नेडेल । रा.
नि. व. १६ । [विशेषे । सु. कल्प. ८५. ।

लोहिताभः । पुं । रक्तभस्महाविषवृद्धिक-
लोहितायः (यसम्) । स्त्री । तामे । ता-
भा । तिका. । व्याक. ।

लोहितार्म (न्) । स्त्री । यक्षभागगतभेदरी
गे । लक्षण — यस्यासं प्रवयस्यपैति यक्षभागे
पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितायं ।" सु. उ. ४५. ।

लोहितालुः । पुं । रक्तपिण्डाली । लाल
आलु । कीङ्कणं प्रसिद्धे फीण्डाली । रा. नि. व. ७ ।

लोहिताक्षम् । स्त्री । तन्नामकसक्त्यस्य
भेदे । "ऊर्ध्वमधोवङ्कणसन्धेः कर्णसूत्रे ।" सु. शा. ६
५. । पुं । दर्शकैरजातीयसर्पे । सु. कल्प. ४५. । की-
किले । श. च. । [यस्यां । सु. चि. ११५. ।

लोहितिका । स्त्री । मन्त्रिष्ठायाम् । रामतक-

लोहितेक्षः । पुं । रक्तेशी । काञ्चिदं शैकु ।
रा. नि. व. १४ ।

लोहित्याजः । पुं । लणधान्यभेदे । लोहित उ-
ग्राम् । गुणाः — श्यामाकवत् । च. सु. २०५. ।

लोहिनी । स्त्री । शर्वाकण्ठायाम् । वै. निघ. ।

लोहीच्छिष्टम् । स्त्री । लोहीच्छेदे । वै. निघ. ।

लोहीत्तमम् । स्त्री । स्वर्णे । ह. च. ।

लोहीत्यम् । स्त्री । मसुरे । वै. निघ. ।

लोहः । पुं. स्त्री । (Ferrum.) Iron. स्वनाम-
ख्यातधातौ । (लोहः । हि लोहीया । तं इनुसु ।
लोहस्य गुणाः — "लोहं तिक्तं मरु शीतं मधुरं
तुवरं गुरु । रुचं वयस्यं चतुर्थं लिखनं वातलं ज-
घेत् । कफं पिचं गरं शुलं शीघ्राशोभोदपाश्रुता ।
मर्दामिहकर्मोन् कृष्टं तत्किटं तददेव हि ।" इति ।
लोहमष्टधा क्रीच (काश्चि) कालिद्रु कालिभद्रद्वययो-
श्च निरङ्कालभेदेन गुणाः — "सामान्यादिगुणः
क्रीचः कालिद्रोऽष्टगुणस्ततः । कैले शतगुणं भद्रे
भद्रादशं सद्यसधा । वयान् शतगुणं पाण्डि निरङ्क-
दशभिर्गुणैः । ततः कीटिसद्यसधौ काललोहं स-
हः गुणम् ॥" रस. चि. ६५. । दीपाः — "गुरुता
दृढत्वं तृकदः कश्मलं दाहकारिता । अम्लदीपः
सुदुर्गन्धो दीपाः सनायस्य तु ॥" इति । अमं

कृतलौहदोषाः—“वस्तुलकृष्टामयमृष्टदं भवेत्
हृद्गोशूलौ कुरुतेऽग्नौ च । नानाकृष्टानाञ्च तथा
प्रकीर्णं करोति कृष्टासमगृह्णीकम् ।” तद्येने
निर्बधः । “कुषागृहे तिलतेलञ्च माषासं राजि
कालया । मयमस्त्रसद्यापि त्यजिष्वीहस्य सेव-
कः ॥” लौहशोधनादिपरिभाषा—“गृह्यार्थे त्रि-
फला लौहात् कर्तव्या द्विगुणा सदा । चतुर्गुणं
फलानोयमईभागवशेषितम् । एष एव विभिन्नित्यं
चालनेऽपि प्रशस्यते । वधार्थे त्रिफला याष्टा लौ-
हात्रित्यं चतुर्गुणाः । तोयमष्टगुणस्तत्र चतुर्भागा-
वशेषितम् । भानुपाकार्यमिच्छन्ति त्रिफलामयमा-
समाम् ॥” प.प्र. । लौहमारणम्—“यहं लौह
भवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः । मर्दयित्वा पुटदण्डौ
दद्यादेवं पुटयत् । पुटयत्यं कुमायौश्च कुठार-
च्छिन्नकार्मसैः । पुटपटकं ततो दद्यादेवं तीक्ष्ण-
क्षितिर्भवेत् ॥” अन्यत्र—“सिधेयं द्वादशं शिनि दरदं
तीक्ष्णचूर्णतः । मर्दयेत् कन्याकाष्ठवैयमिधुमं ततः
पुटेत् । एवं समपुटेर्भूय लौहचूर्णमवापुयात् ॥”
इत्यादि । ‘लौहवत् सतथा तमा लौहपत्री तला-
घ्रिना । गोमुत्र यद्विमायाति निषिका स्वविधान-
तः ॥” सा.कौ. । कृतलौहलक्षणम्—“लौहगुण
समाकारः स्पर्शयाष्टः प्रतीयते । यदा लौहस्तदा
श्रेयः सुखतो वैयसनमैः ॥” संग्रहः । लौहोत्पत्तिः
—“पुरा लौहिनिदेव्यानां निहतानां सुरैर्युधि ।
उत्पद्मानि शरीरेभ्यः लौहानि विविधानि च ॥”
भा.पू.१भ.भा.व. । लौहसंस्कारः । स त्रयोदशवि-
धः । श्राणिवर्णम् उर्वर्तनम् अश्वभावनम् आतप-
श्रेयः निषेकः मारणं दलनं चालनं सूर्यपाकः स्था-
लापाकः चूर्णनं पुटपाकः पाकानिर्घातश्च । “स्यात्
षोडशगुणं तोयमष्टभागवशेषितम् । अन्यानि या-
नि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादपु । तानि लौहस-
मान्यहर्जलं प्रायेण कौर्लितम् । लभ्यते स्वरसा य-
था तेषां क्तायाऽव नैष्यते ॥ त्रिफलाव्यातरेकेण स-
तमेतत् पतञ्जलिः । एष एव विधात्रित्यं चालनेऽपि
प्रशस्यते ॥ लौहवत् त्रिफला व्याप्ति त्रिफलावत्
पथो मतम् । प्राक्कीर्णतं जलञ्चात्र सदुमध्यादिभि-
रदतः ॥ सदुमध्याकठोरत्वात् काष्ठद्रव्यं त्रिधा मतम् ।
काष्ठद्रव्यानुसारिणं देयं स्थायं जलं त्रिधा ॥”
पतञ्जलियाह सामान्यपरिभाषां लौहमारणार्थम् ।
“द्विगुणा त्रिफला लौहात् फलान् षोडशिकं ज-
लम् । षट्भागवतिष्ठन् मारणं जलमिष्यते ॥ स-

मा च त्रिफला याष्टा जलञ्चाष्टगुणं या । वधार्थं
स्थापयेतीयं तस्याहं वस्त्रशोधितम् ॥ वधायेन स-
मं याष्टं पाकार्यं समं फलम् । षट्भागवति-
ष्ठञ्च पाकार्यं जलमिष्यते ॥ एवं जलं फलं प्राक्
यथासङ्गान् योजयेत् ॥” अथ लौहपाकलक्षणमा-
ह । तदुक्तं पतञ्जलिना । “तावन्नौहं पचैदं यो
यावदस्त्रेण गालितम् । समुद्रं जायते वाजं न नि-
सरति स्थन्दिभिः ॥” अन्यत्र—“अङ्गुलिभ्यां दृढं
छष्टं यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं विजानी-
यान्नौहं लौहविदां वरः ॥ अन्ननाभं घनं क्षिप्तं
श्लक्ष्णमूलमलेपनम् । शक्तिन्नमभासि जितं सत्यकृप-
कृत्य लक्षणम् ॥ मन्दसाहस्यो लौहमलम्बाल-
लक्षणम् । अतिपाकेन तज्ज्येयं खरमृज्झितल-
क्षणम् ॥” अर्भोघतन्त्रे चोक्तं । “पाकात् विविधाः
प्रीक्षा सदुमध्यमतीक्ष्णाकाः । दर्श्यानिर्घातय्यते यत्तत्
स्वेरं स्खलति वा नवा सदुपाकं विजानीयात् पि-
प्पे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥ सिकतापुष्पापमं यत्तु सु-
पिकेण समन्वितम् । तदयः खरपाकं स्यात् द्रव्य-
न्यव प्रकीर्तितः ॥ एकैकगुणयोगत्वात् न तदि-
च्छन्ति तदिदः । सञ्जपकृतिमयत्वात्तन्मध्यमं बहु-
पुजितम् । गृहादिः प्रविशद् यच्च तत्र पाकोऽस्य
सुद्रया ॥” कान्तलौहं । लौहलौहं । रा.नि.व.
११२२ । मसुरे । कौस्ये । अगुरुणि । रा.नि.व.
१२ । [व.१२ ।

लौहकान्तकम् । लौ. कान्तलौहं । रा.नि.

लौहकिटम् । लौ. मसुरे । रा.नि.

लौहजम् । लौ. वसंलौ. विप्री । रा.नि.
व.१२ । मसुरे । रा.मा. ।

लौहदाहः । पुं । अथस्य वायुप्रकीर्णपदौ दग्ध-
लौहशलाकया दाहकरणे । ज.द.१०४. ।

लौहपत्री । स्त्री. लौहचटकायां । लौहादौ
८० । सा.कौ.लौहमारणे ।

लौहभाण्डः । पुं । अग्नभाण्डे । शोभान्निष्ठः ।
प्र.च. । लौ. लौहनिर्घातभाण्डे ।

लौहभूः । स्त्री. लौहपात्रविशेषे । प्र.च. ।

लौहभेकीवीजम् । लौ. रसजारणवीजमैः ।
रस.चि.३४. ।

लीहमलम् । ली । लौहकिटि । गण्डू । रा. नि.व.१२ । सु.२.२८७.वशादि. ।

लीहविशुद्धिः । पुं । टङ्गणवारे । दाहि-
गा । रा.सा.सं.टङ्गणशब्दौ ।

व

वंशः । पुं । (Bambusa arundinacea.)

स्वनामव्यातपत्राकत्रवे । वींश । हिं वंश । सं
वेल् । तं वेदक, वेष्टमुक्त, वेष्टुर्गणि, वेल् । वम्
माह्वय । ता. मन्गिल । स हिधा सामास्यौ
रन्ध्रवंगश । गुणाः—उभाविव कषायौ ईषत्तिकौ
शीतली सूत्रकृष्णमेहार्शोदाहपित्तसन्नी च । र
स्युवगन्तु विशेषेण दीपनोऽजोर्णनः रुच्यः पाचनः
हृद्यः शूलघ्नय । रा.नि.व.७ । तत्करीरगुणाः—
“करीरौ वंशजौ रुतः वातपित्तकरः कटुः । स
कषायो विदाहौ च श्लेष्मघ्नः पाकतः कटुः ॥”
राज.१.५ । सज्ज्वले । भीत गाछ । रा.नि.व.८।
इली । रा.नि.व.१४ । पृष्ठशि । पिच्छेन दीडा ।
विका ।

वंशकः । पुं । इलविशेषे । भाग्यमोडा अथ ।
गुणाः—शीतलः सधुरः स्निग्धः पाष्टकरः श्लेष्मलः
मारकः श्विदाहौ गुरुः हृद्यः सलवणश्च । सु.स.
४५५ । चूटमन्थे । वींशपाठा माछ । ली ।
अगककाष्ठ । हारा ।

वंशकञ्जम् । ली । कृष्णगुरुकाष्ठे । वै.निघ. ।

वंशकफम् । ली । शाकालीतूलके, वंशतुल्ये वा ।
यहवादेव वायुना नीतं नभसि उडोयते । हारा ।

वंशकरीरः । पुं । वंशाङ्गुरे । वींशत को-
टु । गुणाः—“तत्करीरः कटुः पाके रसे रुचौ
गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाहौ वात-
पित्तलः ॥” भा. ।

वंशकर्पूरः (रोचना) । पुं । ली । वंशरी-
चनायाम् । वंशलोचन । रा.नि.व.६ ।

वंशकारः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

वंशकुटजा । ली । कृष्णकुटज । वै.निघ. ।

वंशजः । पुं । ली । वेणयवे । वींशत छाडेल ।
रा.नि.व.१६ । अगककाष्ठे । ली (जा) । वंशरी-
चनायाम् । वंशलोचन । श.र. । “वंशजा हंह
षी इत्या वत्या स्वादी च शीतला । तस्याकासज-

रसासल्यपित्तासकामलाः । हरिस्तुत्रं व्रणव्याघ्रं
कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥” भा. । [रा.नि.व.६ ।

वंशतण्डुलः । पुं । वेणयवे । वींशत छाडेल ।

वंशतैलम् । ली । अर्द्धपिकारोमे तैलम् । “क
टुतैलमर्द्धपिच्छं सूत्रे वंशफलैः शतम् ॥” रस.र. ।

वंशदला । ली । वंशपत्रदले । वींशपाठापा-
ग । रा.नि.व.८ ।

वंशदूर्वा । स्त्री । कटुकायाम् । कटुकी । शस-
पव्यायाम् । दूरीविदेश । किंशकायाम् । रा.
नि.व.२२ ।

वंशधान्यम् । ली । वेणयवे । वींशत छाडेल ।
तत्र देशभेदाद्विधः । रा.नि.व.१६ ।

वंशनचम् । ली । इलसुले । अथैव टङ्गु ।
रा.नि.व.१४ ।

वंशपत्रः । पुं । नले । नल । रा.नि.व.७ ।

वंशपत्रकः । पुं । श्वेतली । रा.नि.व.१४ ।
वंशकसम्प्रे । वींशपाठा माछ । श.सा. । देवल-
ले । वै.निघ. । ली । वंशपत्रहरिताले । हं.च. ।

वंशपत्रिका (त्री) । स्त्री । वेणदले । वींशत
पाठा । सा.ली.सञ्ज्वरहरलोह । वंशपत्राकार-
दले । वींशपाठा/शस । सं वेणपवी । कं विदि-
रमिल । गुणाः—सधुरा शीतला पित्तघ्नी रक्तदी-
घहरी रुच्या पयदग्धवर्हिनी च । रा.नि.व.८ ।

वंशपीतः । पुं । कण्ठगुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

वंशपुष्पा । ली । सहदेवायां । रा.नि.व.४ ।

वंशपूरकम् } ली । इलसुले । रा.नि.व.१४ ।
वंशमूलम् }

वंशबीजः । पुं । वेणयवे । वींशत छाडेल ।
रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

वंशयवः । पुं । वेणयवे । वींशत छाडेल । रा.

वंशरीचना । स्त्री । The manna of the

bambu. वंशपत्रमभ्यजातमीलामधवलपदायै ।
दशमः/७८५ । तं तवक्षीरि । गुणाः — कृत्वा क
षाया मधुरा हिमा श्वासकामघ्नी रक्तगुहिकरी ता-
पघ्नी पिनीद्रिकशमनी च । रा.नि.व.६ । [निघ.]

वंशवर्जिनी । स्त्री । वंशलोचनायाम् । वै.

वंशविदलः । पुं । वंशकृतसन्दृशिकायां । वै-
शेषः चिम्बो । सु.वि.२७७ ।

वंशव्यजनवायुः । पुं । वंशकृततालव्यजना-
यो । वाद्येन पाथार वाताय । गुणाः — “वंशव्य
जनजी वातः कर्त्तव्यो वातपित्तदः ।” राज.२५ ।

वंशशर्करा । स्त्री । वंशकुलकृतशर्करायां । भाग-
मोड़ार जिनि । गुणाः — चतुष्टया बल्या सुमधुरा
कृत्वा च । रा.नि.व.१४ । वंशरीचनयाम् । रा.
नि.व.६ ।

वंशशलाका । स्त्री । वीरणमूले । वेणोर
मूल । वंशनिर्मितशलाकायां । इ.च. ।

वंशक्षीरी । स्त्री । वंशलोचनायां । रा.नि.व.६ ।

वंशाङ्कुरः । पुं । वंशकरीरे । वाद्येन कोड़ ।
रा.नि.व.७ । [वै.निघ.]

वंशाग्रम् । स्त्री । वंशाङ्कुरे । वाद्येन कोड़ ।

वंशान्तरः । पुं । गले । नल, वागडा । रा.
नि.व.८ । [क्. सु.चि.१८५.]

वंशावलेखः । पुं । वंशलक्षि । वाद्येन छ

वंशास्थि । स्त्री । मर्काटस्थनि । वै.निघ. ।

वंशाङ्कः । पुं । वंशयवे । रा.नि.व.१६ ।

वंशिकः । पुं, स्त्री । कृष्णवर्ण । काञ्चिजि हेक् ।
वै.निघ. । अगुरुकाष्ठे । अम. । स्त्री (का) । पि-
पल्याम् । वै.निघ. ।

वंशी । स्त्री । वंशलोचनायां । वै.निघ.२७.संय
हयो.वि.जातौफलादिपूर्णे । वंशे । कर्षणपुटये ।
८ तो. । रा.नि.व.११ । [पि.वि.वासाखण्डे.]

वंशीकृत्वा । स्त्री । वंशरीचनयाम् । वै.निघ.२.

वंश्यम् । स्त्री । वंशलोचने । वै.निघ.२७.अय.
वि.सूर्यवभाषक्याम् ।

वंकः । पुं । अगस्त्यवे । वक्त्रकृत्वा गच्छ ।
हि वासना । मं अगस्त्या । ते अगस्त्यि । ता, अग-

ति । अगस्त्योयजलचरपक्षिविशेषे । वक्त्राशी ।
तस्य मांसं भवणात् गुरु । रा.नि.व.१७ । वातघ्न
स्त्रियं सृष्टमलं हृत्थं रक्तपित्तहरं हिमघ्नं । राज.
१५. । See अत्रः ।

वक्त्रचिञ्चिका । स्त्री । मत्स्यविशेषे । हारा. ।

वक्त्रपुष्पः (प्या, प्यो) । पुं, स्त्री । अगस्त्यवे ।
नामो कृत्वा गच्छ । श.र. । स्त्री । वक्त्रपुष्पः ।

वक्त्राची । स्त्री । वक्त्रचिञ्चिकामस्ये । हारा. ।

वकु(कू)लः । पुं । (Memusops Elegui.)
स्वनामख्यातवृक्षे । नकुल गच्छ । हि वकुल, मी-
लसरी । तं पीण्डुचिद् उत्. वड्डुकुडि । वन्.
वकुलो । दा. घोलसरी । ता. मीगदम् । गुणाः
— शीतलः हृद्यः विषदीपहरः मधुरः कषायः
मदाश्लः हृषदश्च । कथं चोराख्यं सुरभि शीतलं
मधुरं स्त्रियं कषायं मलमंघादि च । इति त्वक्प-
चपुष्यगुणाः । रा.नि.व.१० । “वकुलपुत्रोऽनुणः
कटुपाकरसो गुरुः । कफपित्तविषादप्रवृत्तिमदल-
गदापहः ॥” भा. । “मधुरश्च कषायश्च स्त्रियं
मंघादि वाकुलं । स्थिरीकरश्च दन्तानां विशदं
फलमुच्यते ॥” सु.मृ.४६५. ।

वकुलपुष्पम् । स्त्री । वकुलकुसुमे । अम. ।

वकुला । स्त्री । कटुका । कटुको । रा.नि.व.६ ।

वकुली । स्त्री । काकोल्यां । कंकणा । श.च. ।

वक्त्रका । स्त्री । बलाकायां । मं. ।

वक्त्राटः । पुं । वक्त्रे । विका. ।

वक्त्रसः । पुं । मदाविशेषे । अं जगल एव ।
गुणाः — “हृद्यः प्रवाहिकादापदनामानिलशोफ-
हत् । वक्त्रसो हृतसारलात् विटम्भी वातकोपनः ।
दीपनः सृष्टविषमूत्रो विषदीपन्यमदो गुरुः ॥”
सु.मृ.४५५.मदाव. ।

वक्त्र(क)शालिः । पुं । स्वनामख्यातनखदेश-
सम्भूतशालिधान्ये । शालिधात्रिवाद्येन, राशे मध्या-
द्येन ज्ञेयः । मं धकीडधान । गुणाः — लघुः
सुखपाककरश्च । रा.नि.व.१६ ।

वक्त्रम् । स्त्री । मुखे । रा.नि.व.२८ । तगरमूले ।
वै.निघ. । तगरपुष्पे । टेगर् कूल । रा.नि.व.२० ।

वक्त्रकटुता । स्त्री । मुखस्य कटुतायाम् । सु-
खवेरस्य । मा.नि. ।

वक्रखुरः । पुं । दन्ति । चिका ।

वक्रपटः । पुं । अथस्य चक्रभोजनपात्रे ।
[तावड] । हे.च. ।

वक्रमेदी (इन्) । पुं । तिकरसे । हे.च. ।

वक्रवासः । पुं । नागरङ्गवले । लेवू गाछ ।
रा.नि.व.११ ।

वक्रगल्या । स्त्री । काकादनीलतायाम्, श्वेत-
गन्धायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तगन्धायाम् । वै.निघ. ।

वक्रगोधनम् । स्त्री । निम्बफलि । लेवू । वै.
निघ. । भञ्जफलि । टालठा । रा.नि.व.११ । चि ।
मुखशोधने । [टा. । चि । मुखशोधके ।

वक्रगोधो (इन्) । पुं । जम्बीरे । लेवू । ज.

वक्राधिवासः । पुं । नागरङ्गवले । वै.निघ. ।

वक्रालुः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

वक्रम् । स्त्री । तगरी । तग्नगण्डिका । बा.उ.
३७५. । सि.यो.च.द.च.खा.चि. । पपटके । क-
९पापड । रा.नि.व.५ । स्थानं लक्षा वकीभूते
अस्थिभङ्गविशेषे । “तथाभुयमविसृक्तास्थि” इति
लक्षणम् । सु.नि.१५५. । भा. । चि । असरले ।

वक्रकण्टः (कः) । पुं । खदिरवले । थ.ऐ.र.
गाछ । रा.नि.व.८ । बदरवले । कूल गाछ । रा.
नि.व.११ ।

वक्रगः । पुं । सपें । वै.निघ. ।

वक्रगुल्फः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

वक्रयीवः । पुं । उष्ट्रे । चिका । [श.र. ।

वक्रचुचुः । पुं । शकपलिणि । टेशा प्राथी ।

वक्रतुण्डः । पुं । शकपलिणि । श.र. ।

वक्रदंष्ट्रः । पुं । शकुरे । वै.निघ. ।

वक्रदन्ती । स्त्री । इक्षदन्त्याम् । वै.निघ. ।

वक्रनक्रः । पुं । शकपलिणि । टेशा प्राथी । म. ।

वक्रनासिकः । पुं । पेचके । चिका ।

वक्रपुच्छः । पुं । कुकुरे । चिका ।

वक्रपुष्पः । पुं । वक्रवले । वक्रकूलर गाछ ।
रा.नि.व.१० । पलाशवले । पलाश गाछ । वै.
निघ. ।

वक्रपुष्पिका । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । दिव-
लाङ्गलिश । वै.निघ. ।

वक्रबालधिः । पुं । कुकुरे । हे.च. । रा.नि.

वक्रलाङ्गूलः । व.१६ । चि । वक्रपुष्पयुक्ते ।

वक्रवक्त्रः । पुं । शकुरे । श.र. ।

वक्रगल्या । स्त्री । कुटुम्बिनीशुपे । रा.नि.व.

५ । कुटुम्ब्याम् । डि२लाड । रक्तलाङ्गलिका-
याम् । लाल दिवलाङ्गलिश । वै.निघ. ।

वक्रा । स्त्री । कर्कटश्याम् । कान्.डा.शुश्री ।
मद.व.२ । स्यायाम् । पिडि२ भाक । वै.निघ. ।

वक्रायम् । स्त्री । कवाटवक्रवले । र.मा. ।

वक्राङ्गः । पुं । इसे । हे.च. । चि । कुटिलाङ्गे ।

वक्त्री (इन्) । पुं । गर्भविकारजन्यपृष्ठभेदे ।
यथा—“मातृव्यवायप्रतिघेन वक्त्री स्याद्वीजदोष-
ल्यतया पितृव्य” च.मा.२५. । [का. ।

वङ्गसेनः । पुं । अगलिवले । वक्र युक्त । चि-

वङ्गिः (ङ्गिः) । पुं, स्त्री । (ङ्गि, ङ्गि) । पशुके, पा-
त्रास्थिनि । उणा. । हे.च. ।

वङ्गिलः । पुं । कण्टके । चिका ।

वङ्गम् । स्त्री । शीयघाती । गीशा । वङ्गघाती ।

गा९, टिन् । रा.नि.व.१३ । वङ्गं हिविधं शूरक-
मिथभेदेन । यद्वक्तं—“वृत्तं शूद्र लघु स्वस्वं वि-
त्यसृणुसहं हिमम् । सूत्रपचकरं कानं वपुश्चलमु-
दाहृतम् । शूरकं मिथकञ्चाप हिविधं वङ्गसूत्र-
ते । सप्तमं शूरकं तत्र मिथकं त्ववरं मतम् ॥”

गुणाः—“वङ्गं लघु सरं कलमुणं संहकफकिर्भौनं ।
निहन्ति पाण्डुं सशसं चक्षुषं पिपलं मनाकं ॥”

भा.पु.१५.भा.व. । तित्तं मधुरं भेदि पाण्डुकमिधं
वातघ्नं लखनम् ईषत्पिपलस्य । राज. । “यपु वङ्ग-

मयसि घटं सयवलाभस्यैस्त्ववं वङ्गौ । अम्भसि घट-
गलितमधो वृत्तममृतं पुनर्मयम् ॥” अत्यमृतं य-

था—“वङ्गं सतालमकस्य दुग्धेः पिष्टा च तं पुटे-
त् । यकाश्चत्यभवेयुषीः समधा भक्ष्यतां व्रजेत् ॥”

समभागवङ्गतालकम् अकीर्णैरेण पिष्टा अशत्यव-
त्कचूर्णन समधा गजपुटे पचत् । “वुङ्गां दृढतरं

पात्रं लोहदण्डेन बुद्धिमान् । वङ्गं कश्चिद्वैद्यशूरे-
मौषामतिथमतः । प्रथमं वङ्गनीचूर्णं द्वितीयं कीर-

कस्य च । हतौघे विफलाचूर्णैः चतुर्थेऽमृत्यविष-
योः । एवं यामहयं मयै सुतमच हृदाप्रिया । अ-
नेन जायते भस्म वज्रस्य नात्र संशयः ॥” सा.कौ. ।
असुतीकरणं सीसशब्दे द्रष्टव्यम् । पुं । कार्पासि ।
वाताकौ । मे. ।

वज्रजम् । स्त्री । सिन्दूर । र.मा. । [श.र. ।
वज्रनः । पुं । वाताकुहवे । त्वेगुन गाह् ।

वज्रमलः । पुं, स्त्री । शीघ्रघातो । वै.निघ. ।

वज्रशुल्बजम् । स्त्री । कांक्षघातो । कौ.मा. ।
ह.च. ।

वज्रसट्टयम् । स्त्री । यशदे । मृछा । वै.निघ. ।

वज्रसेनः (काः) । पुं । वकहवे । वककूलत्र
गाह् । त्रिका. । रक्तवकहवे । र.मा. । तत्पुष्प-
गुणाः—“वासकस्य च पुष्पाणि वज्रसेनस्य चैव
हि । कटुपाकानि तिष्ठानि कासक्षयकराणि
च ॥” राज.३प. । वित्कित्सारसंयुक्तकारि ।

वज्रारिः । पुं । हरितालि । ह.च. ।

वज्रावलेहः । पुं । मेह अवलेहः । “वज्रभस्म
दिवत्स्वज्ज्वलहवेऽप्युना सह । ततो गुडसमं बन्धं
भलयत् कर्षमात्रकम्..... ॥” रस.चि. ।

वज्रेश्वरः । पुं । मेहघ्नरसविशेष । अत्र रससि-
न्दूरं वज्रभस्मसमभागम् । अन्यः यथा—“रसेन व-
ज्रं द्विगुणं प्रगृह्य विद्राव्य निःक्षिप्य समुद्रजं तत् ।
विमर्दयेदस्मज्जलेन गोलं कृत्वा सुसंवेष्ट्य पुटेत तौ-
त्रम् । ततः क्षिपेत्तत् जलपात्रमध्ये नीरत्नं सम्यज्य
गृह्णाण सूतम् ॥” मान्वा वज्रमिता । अत्र लवणस्य
२० भागाः । रस.चि. । [व.१८ ।

वज्रणः । पुं । सकृद्विषमौ । कूट्कि । रा.नि.

वज्रणानाहः । पुं । वज्रणयोरारकर्षणवत्पीडा-
याम् । भा.सं.३भ. ।

वचः । पुं । कीरपत्रिणि । टिग्रा । मे. ।

वचण्डा (गड्डी) । स्त्री । शारिकायाम् । शी-
घ्रिक पाथो । त्रिका. । वर्त्तो । ताठि । श.र. ।

वचनम् । स्त्री । शृङ्गा । कुं.टि. । श.च. ।

वचरः । पुं । कुकुटे । कुकुडा । मे. ।

वचा । स्त्री । (Acorus calamus.) The
sweet flag. खनामख्वातपण्ड्रवै. ८५ । हि.

वच, घोरवच । तं वज्रज, नज्जवस । वम्. वेत्ते.
ता. वज्रम् । वा.सं.१५अ. शोधनव., वत्सकादि. ।
स.सं.२८अ.सुसादि. । “भाकणवचा ।” गुणाः—
तीक्ष्णा कटुः उष्णा कफामयश्लेष्मोफ्नी वातजः
रातिसारघ्नी वान्तिक्त उन्मादभूतघ्नी च । रा.नि.
व.६ । “अरुणायपि सरागापि यन्मिलापि परा भ-
वेत् । अन्तःशुचिर्लभात्रिण वचा कश्चपि गहि-
ता ॥” गीमूत्रे पक्षपक्षवोटके पक्का पश्चात् सुगन्ध-
जलेन स्वेदनात् वचा हरिद्रा च गृह्णा भवति ।
मेघ. । स्नातृलिकायां । विषनाशुनिशः । वै.निघ. ।

वचादिवर्गः । पुं । वचासुकन्देनदारुशुक्रानि-
विषासु । “वचाजलस्रदेवाह्नागारातिविषाशयाः”
गुणाः—आमातीसारघ्नः मृदः कफवातसन्ध्याघ्न-
श्च । वा.सं.३५अ.वचादिव. ।

वचाद्यष्टतम् । स्त्री । शृङ्खलालाद्यधिकारं दृ-
तम् । पाठः—“वचा शट्टी हरिद्रे ह दार्दीन्द्रव-
सुक्तम् । पथ्या चातविषा शृङ्गी सर्व्वे दशधने
पृथक् । चतुर्दशेऽभसः पक्का पाठशेषे विषाये
त् । सर्पिः प्रस्यपक्षीन्मानेः काण्डद्रवैः सुपोषते ।
प्रक्षिप्य चिगुणं चौद्रं वर्षाचर्यात् पक्षानि घट-
... ॥” रस.र. ।

वचोगृहम् (ग्रहः) । स्त्री, पुं । श्ववर्धनद्वि-
काण । वै.निघ. । रा.नि.व.१८ ।

वज्रम् । स्त्री । महारजान्यतमे रवे । शीटे ।
तत्र अंतरक्षपीतकृष्णमर्देन चतुर्धा चतुर्जातिकश्च
तस्य पुंस्त्रीनपुंसकत्वमप्यस्ति । अत्र पुरुषः इत्नाक-
फलसम्पूर्णं ईखाविन्दुशून्यं आरचः ईखाविन्दु-
मत् घटकोणश्च स्त्रीजा तमम् । तथा त्रिकोणं
दीर्घं पञ्चलश्च नपुंसकमिति । तत्र पुंनपुंसकं
वेषकं रसवन्धकश्च, स्त्रीवज्रं देहसिद्धार्थं, नपुंसकं
कामये च ज्ञेयम् । विप्रो रसायनं चवः रोगशक्ते-
र्वैश्वो वादे शूद्री वयस्यने योज्यः । तथा स्त्री
स्त्रिय पुरुषः पुरुषे नपुंसको नपुंसके च योज्यम्
रस.चि.७अ. । गुणाः—घट्टसापेक्षं सर्व्वरोगघ्नं
सर्व्वपापहरं सुखदं शरीरदाह्यंकरं रसायनच ।
रा.नि.व.१३ । अशुद्धस्य दीपाः—“पादपीडं
पाशुरोगं हन्नासं दाहसन्तति । रोगानीकं गु-
ह्वश्च घते वज्रमशोषितम् ॥” तन्मोघनम्—
“व्याघ्रीकान्दगतं वज्रं दोलायन्ते विपाचितं । स-
पाहं कौद्रवकायि कौलत्ये विमलं भवेत् ॥” र.

सा.सं. । See माणिक्यम् । ज्रीवेरे । वांग । रा. नि.व.१० । काञ्चिके । कैञ्चि । धरणिः । लौह विशे । काष्ठलोह । पुष्पविशेष । वज्रपुष्प । श.र. । अस्थिसंज्ञौ । धात्रां । मे. । विहङ्गे । अ-अधातौ । भा. । भेष.महालक्ष्मीविलासि ।

वज्रः । पुं । कीकिलाचहवे । कुलेशाङ्ग । रा. नि.व.४ । सितदर्भे । (धृ) कूश । रा.नि.व.८ । शान्तहवे । सुहीहवे । मनसा गाह् । भा. ।

वज्रकम् । स्त्री । वज्रचारे । रा.नि.व.६ ।

वज्रकण्टकः । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् । रा.नि.व.८ । कीकिलाचहवे । कुलेशाङ्ग । रा.नि.व.४ ।

वज्रकन्दः । पुं । शर्करकन्दालुके । शर्करकन्द आत्मा । र.सा. । तालहवस्य शिरीमज्जायां । ताल-लेत ग्राही । वै.निघ. । (कः) पुं, स्त्री । कटुश-रणि । वनशरणे । गुणाः—कफघ्नः पित्तरक्तकर-क । वै.निघ. ।

वज्रकवारः । पुं, स्त्री । वज्रचारे । वै.निघ. ।

वज्रकाञ्चिकम् । स्त्री । प्रसूतिचिकित्साधि-कारि औषधम् । पाठः—“पिप्पलीपिप्पलीमूलं चयं शृङ्गो यमानिका । जीरके हे हरिदे हे विषं मौवर्द्धनं तथा । एतैरौषधैः पिष्टैरारणालं वि-पाययन्तु । चौरपाकविधानेन काञ्चिकस्या-पि साधनम् ॥” काञ्चिकं ८ प. पानीयं ३२ प. पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं ४ मा. काञ्चिकशेषः का-यः । रस.र. । [निघ. ।

वज्रकारकः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.

वज्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकौटे । वै.निघ. ।

वज्रवम्भी (न) । पुं । गण्डके । गण्डात्र । रा. नि.व.१६ ।

वज्रबुधुः । पुं । गृध्रपक्षिणि । वै.निघ. ।

वज्रतुण्डः । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् । गृध्रे । वै.निघ. । मशके । रा.नि.व.१६ ।

वज्रदण्डकः । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् । वै.निघ. ।

वज्रदन्तः । पुं । शर्करे । त्रिका. । सुषिके । श.सा. । अस्थिसंहारे । हाडुभाङ्ग । र.सा. ।

वज्रदशनः । पुं । उन्दूरे । हे.च. ।

वज्रदुः (मः) । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् । अम. । श.र. ।

वज्रपाषाणम् । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कूलथ-ङि । वम्. शिर्गोला । वै.निघ. ।

वज्रपुष्पम् । स्त्री । तिलपुष्पे । तिलकूल । श-तपुषायाम् । तुलका । वै.निघ. । स्त्री (षा) । श-ताद्यायाम् । तुलका । रा.नि.व.४ ।

वज्रबीजः (कः) । पुं । लताकरभे । वै. निघ. । रा.नि.व.६ ।

वज्रभूमिरजः । स्त्री । वैकान्तमणौ । वै.निघ. ।

वज्रभृङ्गी । स्त्री । मधुरतण्डुलविशेषे । गुडास्तु । गुणाः—कटुः उष्णः श्यासन्नी हिक्काकम्पकशरीर-वातगुल्फपीनसमीहकस्यामश्लीदरघ्नी च । वै.निघ. ।

वज्रमण्डूरम् । स्त्री । पाण्डुरोगे औषधम् । पाठः—“पञ्चकौशं समारिचं देवदारु फलविकं । विडङ्गमुस्तयुकाय भागास्त्रिपलसर्पिस्ताः । याव-न्त्येतां चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणन्ततः । पञ्चा चा-द्युषे तीर्थ घनीभूते तदुद्धरेत् । ततोऽक्षमाचान् बटकान् पिबेत्तन्नेष तस्मिन् ॥” रस.र. ।

वज्रमुष्टिः । पुं । शारण्यशरणकन्दे, शरणस-दृशकन्दभेदे । वै.निघ. २.भ. कर्णकञ्च, चि. वज्रमुष्ट्या-दिल्लेपे ।

वज्रमूली । स्त्री । माषपण्याम् । मांशुषी । रा.नि.व.३ । [गृध्र । संशङ्कः ।

वज्रमूषा । स्त्री । पशुमूषायाम् । अकृगूषा

वज्ररदः । पुं । शर्करे । त्रिका. ।

वज्रलौहकम् । स्त्री । कान्तलौहे । वै.निघ. ।

वज्रवज्जरी (वल्ली) । अस्थिसंहारलतायाम् । हाडुकोड़ा, हाडुषे । हारा. । र.सा.सं. । भेष. मुखरी.वि.वकुलायामेलि ।

वज्रहचः । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् । रा. नि.व.८ । म.म. ३८५. । [नि.व.१६ ।

वज्रशल्यः । पुं । शल्यकर्मणि । अजाक्र. । रा.

वज्रशृङ्गलिका । स्त्री । वज्रास्थनि । कुलेश-थाङ्ग । हिं तालसाखना । को कीलिका । वम्. बिखरा ।

वज्रसारम् । स्त्री । सालदेशपसिद्धसारि । वज्रसार इति लोके । वम् नवसागर । गुणाः—अयुष्मं तीक्ष्णं साररसं रीचनं गुच्छीदरविष्टशूलघ्नं सरसम् । रा.नि.व.६ । [आम् । शुक्ल । मी ।

वज्रा । स्त्री । कुडीहवे । मनसा ग्रीष् । गुडः ।

वज्राख्यम् । स्त्री । दुग्धपाषाणि । कूलशङ्खि । पुं । सङ्गुहवे । मनसा ग्रीष् । सु.चि.८५ ।

वज्राङ्गकः । पुं । सपे । रा.नि.व.१६ । अस्थि संहरि । शङ्खशङ्ख । भा । स्त्री (ङ्गी) । गवेधु-कायाम् । अ.च. । [रा.नि.व.१३ ।

वज्राभः । पुं । शुकगोदन्तमणौ । दुग्धपाषाणे ।

वज्राभ्रम् । स्त्री । अभ्रकविशेषे । लक्षणं यथा—“यदभ्रनभिर्भं चित्तं सद्गङ्गी विक्रान्तिं व्रजत् । वज्रसंज्ञं हि तदर्थोऽयमभ्रं सर्वत्रैव नेतरत् ।” रस.चि.४५ ।

वज्रास्थिः (शृङ्खला) । स्त्री । कौकिलाचक्षुषे । कूलशङ्खि । हिं तालमाखना । कौं कलि-ला । रा.नि.व.५ । [कुं । वै.निघ. ।

वज्राहिका । स्त्री । कपिकच्छाम् । आला-वज्राहम् । स्त्री । तगरपादुके । वै.निघ. ।

वज्री । स्त्री । सुसीमदे । मी । वै.निघ.२भ.शी-तज्व.वि. । अस्थिसंहरके । वै.निघ. ।

वज्र(जु)कः । पुं । शमाली । अम. ।

वज्रुलः (द्रुमः) । पुं । पलिभेदे । इला । (Calamus rotong.) वेतमवे । जलवेतसे । वेतु ग्रीष् । रा.नि.व.६ । सु.म.१८५ । सु.क.प.८५ । वा.सु.१५५.अ.ययोधादिः । अ.म.४५ । स्थलपद्मद्रुमे । श.र. । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिनिशवे । अम. । [र.सा. ।

वज्रुलप्रियः । पुं । वेतमवे । वेतु ग्रीष् ।

वज्रुला । स्त्री । बहुद्रुम्याय गवि । द्रुमोला ग्रीष् । इ.चं. ।

वटः । पुं । (Ficus Bengalensis. Syn. Ficus Indica.) The Benyan tree. खनामख्यातच्छायावृक्षे । वटे ग्रीष् । हिं वर, वर्गट । मं वट । कं बाल । तं जर्जिरेट्ट, मारि, पेडि म-रि । चत्. वीरु । ता, बल । गुणाः—कषायः

मधुरः शीतलः पित्तकफघ्नः ज्वरदाहहृणामीहृ-णशोफघ्नश्च । रा.नि.व.११ । गन्धके । अक्षवृक्षे । कपर्दके । मी । माषतण्डुलादिकृतपिट्ठकभेदे । व-ट्टा इति लोके । गुणाः—“.....वटी विदाही लृणाकृत् ।” राज.१५ ।

वटकः । पुं । वटिकायां । वडि । माषाष्टके । ८ ब्राह्म । कीलभित्तमाने । १ ठोता । प.प्र.१ ख. । नदीवटे । रा.नि.व.११ ।

वटकाकारः । पुं । पल्लिविशेषे । वम्. कालं-वटपत्नी । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

वटच्छदः । पुं । श्वेतार्जके । श्वेत वातुदे ।

वटजटा । स्त्री । वटशृङ्गायां । वटेटेर वृत्ति । सा.कौ.अभ्यमारणे ।

वटपत्रः (कः) । पुं । सितार्जके । श्वेतपत्र-कुष्ठ कुलमी । रा.नि.व.१० ।

वटपत्रा । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र.सा. । हलमल्लिकायां । द्रुममल्लिका । रा.नि.व.१० ।

वटपत्री । स्त्री । पाषाणभेदकविशेषे । वड् पाशत्रकुटि । मं वडवती । तं पिडि वण्डचक्रः । गुणः—हिमा मेघदद्रुघ्नी बलदा व्रणघ्नी किचि-ह्रीपनी च । रा.नि.व.५ । “वटपत्री कर्षादीनां यानिमूत्रमदापहा ।” भा.गु.व. ।

वट(ठ)रः । पुं । कुकुटि श.र. वैद्य । इ.च. ।

वट(प्र)रीहः । पुं । वटाकुरे । वटेटेर वृत्ति । वै.निघ.२भ.लृणा.वि. । अ.द.४५.अ.वृद्धिरवस्थां ।

वटशृङ्गकम् । स्त्री । वटशृङ्गे । वटेटेर वृत्ति । अ.द.ज्वरातिसा.चि.कलिद्रागगुडिका । “धात-की वटशृङ्गकम् ।”

वटशृङ्गा । स्त्री । वटाकुरे । भा.सु.दरी.वि. ।

वटहा (न) । पुं । प्रतुदपल्लिविशेषे । अ.सु.२५ अ. ।

वटायजः । पुं । वटशृङ्गायां । रस.र.बालवि.

वटिः । स्त्री । वटके । वडि । प.प्र.१५. । उ-पनिष्ठाकायां । शूद्रि, अलिखिव । हारा ।

वटिका (टी) । स्त्री । वटके । शुलि । प.प्र.१५. । कलायमानजलतखाद्यद्रव्ये । वडि । गुण-कषाया मधुरा शीतला पित्तघ्नी लृणादाह-

श्वसविषक्कदिन्नी च । रा.नि.व.१६ । वै.निघ.२
भ.वा.व्या.वि.रसीनपाके । सुद्रवटीगुणा — पथ्या
रुच्या लघुः सुद्रमृगुणा च । कुषावटीगुणाः
— रक्तघ्नी लघुश्च । भा. नदीवटे । रा.नि.व.११ ।
लघुश्च । मद.व.५ ।

वटुः (कः) । पुं । कुटजवृक्षे । (शोणो गार्ह ।
बालके । श.र. ।

वटुलीहकम् । स्त्री । वर्णलोहे । वम्. पञ्चर-
सलोह । रा.नि.व.११ । [वै.निघ. ।

वटवानलः । पुं । वाराहीकन्दे । सागरापी ।

वडा । स्त्री । पिष्टकविशेषः । वडा । यथा —
“कदलनाथवा तालैर्युक्तं यन्नागुलं पिष्टं । पिष्टं
चूर्णं वटो वडा..... ॥” श.च. ।

वडिशम् (शा) । स्त्री, स्त्री । मत्स्यधारणस्थले ।
वडिश । अम. । श.र. । पुं । श्वपिचिशे । च. ।

वगहः । पुं । खड्गे । वैट्टे । मी. । [मि. ।

वगहरः । पुं । नूतनतालाङ्गुरे । कुङ्कुरलाङ्गुली ।

वगहः । पुं । वगहपुरुषे । अनाहतभेद्रे । छे.च. ।
वि । लाङ्गुलादिरहिते । वैट्टे । मी. ।

वतूः । पुं । नेत्रेरीषे । उषा. ।

वत्सम् । स्त्री । वत्सि । अम. । पुष्पकाशीषे ।
गुणाः — रौक्ष्ण्येकपायलघुपाकत्वात् वातकृत् ख-
भनश्च । पुं । गोवत्से । पुत्रे । वर्षे । त्रिका. । इ-
न्द्रयवे । च.द.कामला.वि.व्योपाद्यष्टे ।

वत्सकम् । स्त्री । पुष्पकाशीषे । नील शिखर-
म् । रा.नि.व.११ । कुटजवल्कले । कूडुचिर छान ।
सं.इन्द्रवज्रायचूर्णं । पुं । कुटजवृक्षे । प.मु. ।
रा.नि.व.८ । इन्द्रयवे । सा.कौ.सर्वस्वरहरलोहे ।
च.द.अमृतगुडिकायां । वा.मृ.१५५.वत्सकादिव ।
“वत्सकमुल्वाभार्गी ।” च.द.अन्यद्युष्कन्च.वि. ।
“श्वलीकामुत्सवत्सके ।” निर्गुण्डाम् । निशम् ।
वै.निघ. । [कीषान्तरम् ।

वत्सकण्टकः । पुं । पर्यटके । (कः) पावडा ।

वत्सकफलम् । स्त्री । इन्द्रयवे । च.मृ.४५. ।
च.द.त्तरातिसा.वि.वत्सकादी । कटफलमिति
केचित् । [नि.व.८ ।

वत्सकबीज(फल)म् । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.

वत्सनागः (भः) । पुं । (Aconitum
ferox.) Indian Aconite. Root of the
Aconite ferox brought from Nepal.
स्वाधरतिषभेदे. कन्दविषभेदे । छांद. कन्दविष,
कठिविष, मिठेविष । हिं मिठा । वम्. वचना-
ग । ता. वसनधी । गुणाः अतिमधुरः उष्णः
वातकफघ्नः कण्ठरोगसन्निपातघ्नः पित्तमलापका-
रकश्च । रा.नि.व.६ । सु.कल्प.२५. । वा.भ्या.वि.
लघुवातविध्वंसरसे । लक्षणं यथा — “सिन्धुदारस-
हृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिलया । किल किञ्चित्ततो
हीनो विशेषोऽयमुदाहृतः ॥” भा.पु.१.भा.विव. ।

वत्सभलकः । पुं । ईहाशये । छांद.उल. उषा-
वशि । वै.निघ. ।

वत्सरः । पुं । द्वादशमासात्मके काले । वज्र ।
अम. । [२१ ।

वत्सरान्तकः । पुं । फलमृतमासे । रा.नि.व.

वत्सा । स्त्री । वसायाम् । रा.नि.व.१८ ।

वत्सादनः । पुं । ईहाशये । वृके । (शोणोऽपी ।
रा.नि.व.१८ ।

वत्सादनी । स्त्री । गड्याम् । प.मु. । सु.म.
१८५.संशोधने गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२७ ।
वनकापास्यां । भवामख्यातलतायां । गुणाः स-
धुरा पित्ताहररक्तदोषहरी इत्या । सन्निपणी रुक्षा
विपटीपत्री च । रा.नि.व.७ ।

वत्साहः (यः) । पुं । कुटजवृक्षे । श्वे.उपद-
श.वि. । सू.वि.२८५. । अवि.२.स्थान.५४५. ।

वत्साची । स्त्री । गौडव्यायाम् । (शोणोऽपी ।
जटा. । [छांद.गार्ह. अवि. ।

वदधुः । पुं । आश्याखीटवृक्षे । आश्या ।

वदनम् । स्त्री । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

वदनाम्लता । स्त्री । पित्तजरीषे । भा. ।

वदामम् । स्त्री । वातामफले । (निशम् । रा.
नि.व.११ ।

वदालः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषः । दोशाल
गच्छ । पाटीनमस्त्रे । छि उल भच्छ । त्रिका. ।

वधकः । पुं । व्याधौ । मृत्यौ । उषा. ।

वधाङ्गकम् । स्त्री । विषे । वै.निघ. ।

वधूः । स्त्री । स्रक्वायां । पिङ्गिः । रा.नि.व.१२ ।
शब्दां । शारिवायाम् । मी. । [चिका. ।

वधूटगयनम् । स्त्री । वातायने । जानाता ।

वनम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । रक्ताघने ।
वै.निघ. । [चिन्. ।

वनकचुः । पुं । कचुविशेषे । वृन्ना कचू । क-

वनकणा । स्त्री । वनपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

वनकण्डूलः । पुं । मधुशृण्वे । वै.निघ. ।

वनकदली । स्त्री । काष्ठकदल्यां । वृन्ना क-
ला । रा.नि.व.११ । [नि.व.७ ।

वनकन्दः । पुं । श्वेतशृण्वे । धरणीकन्दे । रा.

वनकर्कटी । स्त्री । आरण्यकर्कट्यां । वन
कौकडौ । र.सा.सं. ।

वनकर्कटम् । स्त्री । आरण्यकर्कटिकायाम् ।
कौकडाल । भैष.विषाधिकारे ।

वनकर्णिका । स्त्री । सप्तकीर्णवे । वै.निघ. ।

वनकार्पासी । स्त्री । भारवाज्यां । वन का-
पासी । र.सा. ।

वनकुक्कुटः । पुं । वनतालचूडे । वृन्ना कुक्-
कुडा । तें अडविकोडि । रा.नि.व.१२ ।

वनकुण्डली (वन) । पुं । वनशृण्वे । वै.निघ.
२भ.कर्णकज्व.चि. । [निनिन्ना । वै.निघ. ।

वनकेन्द्राणी । स्त्री । श्वेतनिगुंछ्यां । ऐथल

वनकोद्रवः । पुं । वनजकोद्रवधान्ये । वृन्ना
कद्रो धान । भा. । [कुल गाछ ।

वनकोलिः । स्त्री । वनजवदरोहवे । वृन्ना

वनगजः । पुं । वन्यकरिषि । वृन्ना गजौ ।

वनगीः । स्त्री । 'The Gayal'. आरण्यभवायां
गवि । गवये । रा.नि.व.१६ । [विच. ।

वनचन्दनम् । स्त्री । अगुरुषि । देवदारुषि ।

वनचन्द्रिका । स्त्री । मल्लिकापुष्पशुपे । रा.
नि.व.१० ।

वनचम्पकः । पुं । वनजचम्पकहवे । वन चै-
पार गाछ, नागेश्वर टापा । गुणाः — कटुरुषः
बातकफघ्नः वर्णकरः चक्षुष्यः वणरोपणः अग्निमा-
न्यकरश्च । रा.नि.व.१० ।

वनचिचिण्डा । स्त्री । (Tricosanthos

Cucumerina.) आरण्यचिचिण्यां । वन
छिछिन्ना, वन पाटोल । छिं कलि चिचोण्डा ।
तें अडविपीटल । [चिका. । शृक्ते । श.सा. ।

वनच्छागः । पुं । वानरे । आरण्यच्छागले ।

वनजम् । स्त्री । पक्षे । मी. । पुं । सुनके ।

मी. । वनबीजपूरके । वृन्ना लेवु । रा.नि.व.१२ ।
वनजशृण्वे । वृन्ना उल । रा.नि.व.७ । वनतिल-
के । वनकुलव्ये । वै.निघ. । स्त्री (जा) । मुद्रप-

ण्याम् । भृगानी । रा.नि.व.२ । अश्वगन्धायाम् ।
मिश्रेयायाम् । प्रउरि । वनकापांसे । निगुंछ्याम् ।

निनिन्ना । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ । वन-
तुलयां । रा.नि.व.१० । वनाद्रंके, आसहसिद्रा-

यां । रा.नि.व.६ । वनोपीदिकायाम् । वनथूहे ।
रा.नि.व.७ ।

वनजताम्रचूडः । पुं । वन्यकुक्कुटे ।

वनजमूर्धजा । स्त्री । कर्कटशर्याम् । कौक्-
कुडा शृङ्गौ । वै.निघ. । [निघ. ।

वनजवृत्तिका । स्त्री । इक्षुमेषशर्याम् । वै.

वनजीरः । पुं । वनजातजीरके, कटुजीरके ।

वन जोर । सं वनजीरे । कं काजीरगे । गुणाः
— पाके कटुकाः कृमिघ्नाः दीपनाः जीर्णज्वरहरा

रुच्याः त्रणहराश्च । सर्व्वजीरकगुणाः । रा.नि.
व.६ ।

वनतण्डुली । स्त्री । (Am! agina poly-
gonoides.) तण्डुलीयमैदं वनतण्डुलीयशाके ।

वनतरुः । पुं । अर्जुनहवे । वै.निघ.२भ.ज्व.
चि. । [हवे । वै.निघ. ।

वनतिक्ता । पुं । चरीतकां । श.सा. । लोभ-

वनतिक्ता । स्त्री । पाठायां । उपप्लशाके ।
गुणाः — तिक्तं शीतलं पाके कटु कफपित्तघ्न ।
च.सू.२७ष. ।

वनतिक्ता (तिक्ता) । स्त्री । वनतिक्तका-
यां । पाठायां । आकुनादि । र.सा. । अम. ।

वनत्रपुषः (कः) । पुं । आरण्यत्रपुषे । इ-
न्द्रवारुण्यां । वै.निघ. । [दना । रा.नि.व.१० ।

वनदमनः । पुं । आरण्यदमनकहवे । वन

वनदीपः । पुं । वनचमकी । मोर्चः । रा. नि. व. १० । [नि. व. ११ ।

वनद्रुः । पुं । चारुद्रुः । शिशुन गच्छि । रा. नि. व. ११ ।

वनद्रुमः । पुं । चर्जुनद्रुवः । काष्ठगुरो । वै. नि. व. ११ । [गुरु, श्वश्रु । रा. नि. व. १२ ।

वनधेनुः । पुं । अरण्यमवायां गवि । वृन्ना

वनपलाण्डुः । पुं । (Urginea Indica. Syn. Scilla Indica.) Indian Squill. वनजपलाण्डो । वन शिशुज । हि जलपिशाज । तं नक्रमुल्लिखड । वम. राणकाण्ड । दा. कन्द । रा. नि. व. ७ । [गच्छि । जटा ।

वनपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनद्रुवः । मञ्जिना

वनपिप्पली । स्त्री । वनीद्रुवपिप्पल्याम् । वनपिप्पल, छोटि पिप्पल । सं वानपिप्पल । कं काष्ठपिप्पलि । गुणाः—उष्णा तीक्ष्णा । रुक्षा दीपनी । “आमा भवेदगुणायाम् गुष्काः स्वल्पगुणाः क्षुताः” । रा. नि. व. ६ । [वै. नि. व. ११ ।

वनपीतः । पुं । भूमिजगुम्बली । कणगुम्बली

वनपुष्पा । स्त्री । शताहारा । रा. नि. व. ४ ।

वनपुष्पोत्सवः । पुं । आसवः । वै. नि. व. ११ ।

वनपूतिका । स्त्री । आरण्यपूतिकायां । वन पूत । गुणाः—कटुतिक्तौष्णा रुक्षा च ।

वनपूरः (कः) । पुं । वनबीजपूरकः । वृन्ना । रा. नि. व. ११ ।

वनप्रियम् । स्त्री । लवि । गुडलक् । रा. नि. व. ११ । पुं । विभीतकद्रुवः । श्याम् । मणि । श्वश्रुवः । वै. नि. व. ११ । कौकिले । अम. ।

वनव(व)र्वरः । पुं । कृष्णार्जके । कृष्णपत्र कृष्ण वृन्ना । रा. नि. व. १० ।

वनव(व)र्वरिका । स्त्री । वनश्राताज्जकजातीयपत्रशके । वनवावृष्टे वृन्ना । सं आजवलाभेद । कं सुगन्धि अजर । गुणाः—सुगन्धा उष्णा कटुः वमिषो पिशाचभूतघ्नी प्राणसन्तर्पणी च । रा. नि. व. १० । [नि. व. ११ ।

वनबीजः (पूरः) । पुं । वनमातुलुङ्गः । रा.

वनभद्रिका । स्त्री । भद्रनलायां । शब्दकल्पद्रुमः ।

वनभृक् । पुं । स्वधमके । श. च. ।

वनभूपणा । स्त्री । कोकिलायां । वै. नि. व. ११ ।

वनमञ्जरी । स्त्री । वननिर्गुण्यां । वै. नि. व. ११ ।

वनमल्लिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां । सेवतीति लीकः । मेडोती मूलैर गच्छि । रा. मा. । श. च. । [अम. ।

वनमल्लिका । स्त्री । चतुर्दशे । दृष्टे । डीपी

वनमार्जारः । पुं । वनविडालः । वै. नि. व. ११ ।

वनमालिका (लिनी) । स्त्री । आस्तीतायां । शपथमाली । ज. द. । वनमल्लिकायाम् । मेडोती । वाराहोक्तम् । रा. नि. व. ७ ।

वनमुद्गः । पुं । मकुरकः । वन मुद्गः । रा. नि. व. १६ । स्त्री । द्रुवा । सुद्रुपण्याम् । मुद्गानि । रा. नि. व. ११ । सु. म. ७२५ । [गुप्ता । रा. नि. व. ११ ।

वनमूर्धजा । स्त्री । कर्कटग्रस्याम् । कर्कटः ।

वनमेषिका । स्त्री । आरण्यमेषिकायाम् । वनमेषित । [गी । रा. नि. व. ११ ।

वनमोचा । स्त्री । काष्ठकटलीद्रुवः । वनमोच-

वनयमानी । स्त्री । (Seseli Indicum. Syn. Ligusticum diffusum.) स्वनामख्यातकृष्णपत्र । वन यमानः । उन्. विलयमानी । प. म. । See अजगम्या ।

वनरश्मा । स्त्री । काष्ठकटल्याम् ।

वनराजः । पुं । अमलकद्रुवः । आदि । सं चापटा । वै. नि. व. ११ । मिह । श. मा. ।

वनराट् । पुं । वटद्रुवः । दृष्टे गच्छि । वै. नि. व. ११ ।

वनलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीद्रुवः । कदलीगच्छि । रा. नि. व. ११ । [रा. नि. व. ११ ।

वनवल्लभा (री) । स्त्री । निःशेषकार्थः ।

वनवातामः । पुं । वातामसद्रुवः । वनवातामः ।

वनवासः । पुं । मधुकद्रुवः । मेडोती गच्छि । वै. नि. व. ११ ।

वनवासकः । पुं । शालीकद्रुवः । रा. नि. व. ७ ।

वनवासनः । पुं । खड्गमः । शशि । विका ।

वनवासी (वृन्) । पुं । मङ्गलीकद्रुवः । शालीकद्रुवः । वाराहोक्तम् । रा. नि. व. ७ । स्वधमके ।

रा.नि.व.५ । मुष्ककह्वले । घृष्टीपत्रिकल । रा.नि.
व.११ । द्रोणकाके । हीपालरखज्जूरीह्वे । वै.निघ.

वनविडालः । पुं । वनमाजरी । वै.निघ. ।

वनविलासिनी । स्त्री । शङ्खपृथ्वीलतायाम् ।
रा.नि.व.९ । [टोवा लेवू । रा.नि.व.११ ।

वनवीजः (कः) । पुं । वनवीजपूरके । लेवू,

वनवीजपूरकः । पुं । वनजातमातुलुङ्गह्वे ।
वुनो लेवू ग्रीष्, टोवा । मं वनमाहलिक ।
कं कामाधवल । गुणाः—अम्रः कटुरूपः कवि-
प्रदः वातघ्नः अम्रदीपकमिनाशकः कफघ्नः श्वास-
घ्नश्च । रा.नि.व.११ । [व.४ ।

वनवृन्ताकी । स्त्री । महाहह्वयाम् । रा.नि.

वनव्रीहिः । पुं । देवपान्ये, नोवारः । उडि-
धान । रु.च. ।

वनशिखिका । स्त्री । अरण्यशिख्याम् । भै-
ष.शिरारी.चि.३६६शमूलतेले ।

वनशू(सू)करी । स्त्री । कपिकच्छां । अ-
लाकुली । रा.नि.व.९ । वनवाराद्यां । वुनो वा-
राशोकम् । रा.नि.व.७ ।

वनशू(सू)रणः । पुं । आरण्यशूरणे । वुनो
उल । गुणाः—रुचिकरः कटुरूपः क्षमिगुणशुल-
घ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

वनशृङ्गाटः (कः) । पुं । गोशुरे, शूद्रगी-
शुरे । गोशूरा, छेष्टे गोशूरी । रा.नि.व.४ ।

वनशोभनम् । स्त्री । पद्मे । श.च. ।

वनश्वा (न) । पुं । गन्धमाजरी । शङ्खकूल ।
व्याघ्र । मं. । शृगाल । त्रिका. । [वै.निघ. ।

वनषण्डी । स्त्री । पद्मिण्यां । शृङ्गेरि खाड़ ।

वनसङ्कटः । पुं । मरुतः । मरुती । श.च. ।

वनसरोजिनी । स्त्री । वनकापास्यां । श.र. ।

वनस्थः । पुं । मृगे । श.च. । स्त्री (स्था) । अश्व-
त्थीह्वे । शत्रो अश्वथ । रा.नि.व.११ । अश्वत्थप-
ण्याम् । रा.नि.व.९ । [वाकूड़ । वै.निघ. ।

वनस्नेहफला । स्त्री । इक्षहह्वयाम् । कुन्द

वनस्पतिः । पुं । विनायुष्फलदुमे । तरुमावे ।
रा.नि.व.२ । नन्दीह्वे । वटह्वे । रा.नि.व.११ ।

वनहरिद्रा । स्त्री । (Cureuma aroma-
tica. Syn. Cureuma zedoaria.) With
Turmeric. खनामख्यातहरिद्रायाम् । वन ह-
नु । हिं जंली हलदी । मं साही । अडिविष-
का, अरिसिन इति कौडिणे प्रसिद्धा । तं कम्-
रिपयपु, अडिविपयपु । वम्. राणहलद्, कचो-
रा । ता. कम्बुरिमञ्जल । गुणाः—कटुः रुचा
मील्या तिका दीपनी च । रा.नि.व.७ ।

वनहासः (कः) । पुं । कुन्दपुष्पह्वे । रा.
नि.व.१० । काशघ्ने । त्रिका. ।

वनासुः (कः) । पुं । शशके । थरगोवा । सु-
ह्ने । मृग । त्रिका. । [रु.च. ।

वनाजः । पुं । वनच्छागले । वुनो छागल ।

वनाटः । पुं । नीलमल्लिकायाम् । नील म-
छि । श.मा. । [व.२० ।

वनादिदमनः । पुं । वन्यदमनके । रा.नि.

वनामलः । पुं । कण्ठपाकफलदुमे, करमर्द-
के । श.मा. । [कोपाम् । रा.नि.व.११ ।

वनाम्रः । पुं । (Mangifera sylvatica.)

वनायुः । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

वनायुजः । पुं । तद्विशोद्योतमाये । ज.द. ।

वनारिष्टा । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । रा.नि.
व.७ ।

वनार्द्रकः (का) । पुं, स्त्री । (Zingibe-
r cassumuna.) वनजार्द्रं वन अर्द्रा । वि-
वन आद्रक । तं करपुसपु । रा.नि.व.७ ।

वनालक्तम् । स्त्री । मेरिके । गेतिगोठि ।
निघ. । [उट्टे । हारा.

वनालिका । स्त्री । हस्तिशृङ्गाम् । शरि

वनालुकम् । स्त्री । वनाली । शष्पी—तर्प-
विदोषघ्नश्च । [जटा.

वनाश्वयः । पुं । द्रोणकाके । दीड़ काक

वनाहिरः । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

वनिता । स्त्री । प्रियङ्गी । र.सा.सं.पूर्णचन्द-
से । कलूरीमोदके । च.द.यक्ष.चि.चन्दनादिर्ने

वनितावसभा । स्त्री । प्रियङ्गी । वै.निघ.

वने(न्ये)ज्यः । पुं । बहरसालासहचै । रा.नि. व.११ । पर्यटके । (फेरपावुडा । वै.निघ. ।

वनेभवा । स्त्री । शाकविशेष । लोणी शक्ति । वै.निघ. ।

वनेरुहा । स्त्री । विपरीकन्दे । तिलकन्द । वै.निघ. । [पिशाल गाछ । प.सु. ।

वनेसर्जः । पुं । असनहचै । अमन गाछ ।

वनेनुद्रा । स्त्री । करञ्जहचै । प.सु. । पानी-यामलके । पानि आम्ला । र.मा. ।

वनोत्सवः । पुं । आसहचै । वै.निघ. ।

वनोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । वन्यतिले । रा. नि.व.१६ । वनमातुलङ्गे । टोवा लेवु । शगाल कात्याम् । शेरशकुल । प.सु. । रा.नि.व.४ । वनशरणे । वै.निघ. । स्त्री (वा) । वनकापास्याम् । वन कापासी । र.मा. । काष्ठमज्जिकायाम् । काष्ठमज्जिका । प.सु. । मुद्रपण्याम् । भृशानी । रा.नि.व.९ । वनवीजपूरके । रा.नि.व.११ ।

वनोकाः (स) । स्त्री । अजमोदायां । राकुनी । एकशिखा । आवाकुनी । वै.निघ. । पुं । वान-रे । अम. ।

वन्दका । स्त्री । वन्दायाम् । पदगाछा । भ. ।

वन्दनम् । क्ली । सुखे । श.च. । वै.निघ. ।

वन्दनी । स्त्री । गीरीचनायाम् । वै.निघ. ।

वन्दनीयः । पुं । पीतभङ्गराज । रा.नि.व.४ । स्त्री (या) । गीरीचनायाम् । रा.नि.व.१२ ।

वन्दा (कः) । स्त्री, पुं । (Epidendrum tessellatum &c.) A parasite plant. ह्योपरिजातहचै । मान्डा, पदगाछा, वाछ । हिं ते वन्दा । वम्. वादांगुल । गुणाः—तिक्त शिथिरः कफपित्तशमनः हृष्यः कषायः रसायनः वृश्चादिसिद्धिदश्च । रा.नि.व.५ । वातहरः । सु.सु. ४६५. । [हड्डचन्द्रः ।

वन्दाका (की) । स्त्री । वन्दायां । मान्डा ।

वन्दारः । पुं । वन्दाके । पदगाछा । वै.निघ. ।

वन्द्यफला । स्त्री । रक्तकापास्यां । गाल का-पान । वै.निघ. ।

वन्द्या । स्त्री । गीरीचनायां । गीरीचनी । भा. । वन्द्यायां । पदगाछा । श.च. ।

वन्द्यम् । क्ली । कुटप्रटे । वा.सु.१५५. । शवर-चन्दने । रा.नि.व.१२ । कैवर्षसुलके । च.सु.३५. । च.द.कुण्ड.चि. । त्वचि । गुडवृक्ष । रा.नि.व.१२ । पुं । लताशाले । र.मा. । श्वेतशरणे । वन ७३ । वाराहीकन्दे । श्वेतशरणे । रा.नि.व.७ । दै-वनले । नन । रा.नि.व.८ । शङ्गे । शक्ति । च. द.मदा.चि. । [वै.निघ. ।

वन्द्यजा । स्त्री । वनोपादकाम् । वन पूँडे ।

वन्द्यजीरकम् । क्ली । वनजकटुजीरके । व-नजोरा । वै.निघ. ।

वन्द्यदमनः । पुं । वनजदमनक्षपे । वन दनी । मं राणदवणा । कं कादवणा । गुणाः—वीर्यक्ष-मनः बलदः आमदोषहरश्च । रा.नि.व.१० ।

वन्द्यधान्यम् । क्ली । नीवारे । उड़ि धान । प.सु. ।

वन्द्यहचः । पुं । अश्वत्यहचै । वै.निघ. ।

वन्द्यसहचरी । स्त्री । पीतकिण्टाराम् । पी-त साठा । रा.नि.व.१० ।

वन्द्या । स्त्री । मुद्रपण्यां । भृशानी । गीपाल-कर्कश्यां । द्राथाल कीकड़ी । गुप्तायां । कृं. । रा.नि.व.३ । मिश्रयायां । मउटो । रा.नि.व.४ । सुलके । रा.नि.व.६ । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व. १० । पिण्डीखर्जूर । वनहर्षिद्रायां । मेघिकायां । मेघि । वै.निघ. । [पूँडे । रा.नि.व.७ ।

वन्दोपादकी । स्त्री । वनोपादकयां । वन वपरः । पुं । केशराने । ककुट । चिका. ।

वपा । स्त्री । मेदीधातो । रा.नि.व.१८ ।

वपाटिका । स्त्री । अवपाटिकायां । स.नि. २०५. । [गा.७५. ।

वपावहम् । क्ली । मंदस्थानीयपकोशिके । च. वपुः । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ । [व.१८ ।

वपुःस्त्रवः । पुं । शरीरस्थरसधातो । रा.नि. वपुर्वीर्यम् । क्ली । शुक्रधातो । वै.निघ. ।

वपुष्पा । स्त्री । हृषुषायां । हृषु फल । भा. ।

वपुष्टमा । स्त्री । (Hibiscus mutabilis.)

स्थूलपत्रिण्याम् । स्थूलपत्रा शाख । जटा ।

वप्र(विष्टक)म् । स्त्री, पुं । शीघ्रधातौ । हे.च.।

वप्रा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

वप्री । स्त्री । वल्मीके । उडेटिपि । हला ।

वभुः । पुं । मण्डलिसंप्रभेदे । सु.कल्प.४८. ।

वभुधातुः । पुं । सुवर्णगैरिके । श्रृंगेरि-
नाडि । रा.नि.व.१३ ।

वमः (युः) । पुं । वमिरीगे । रा.नि.व.२० ।
करिगुण्डायभीकरे । सा.नि. ।

वमनम् । स्त्री । वान्ती, ऊर्ध्वमुखेन दीपहरणे ।

वमि । वमनस्य कालः—पूर्वाह्णं, तथा शरद्वसन-

प्राहटकालाश्च । तस्य स्थानम् सन्दाग्न्यादिपी-

डितं गन्धिनं वमनसात्क्रान्तिं घोरचित्तस्य वामयेत् ।

तस्य श्लेष्माधिक्यज्वरे श्लेष्मापित्तविण्मूत्रार्थे कार्यम् ।

हारीतः । वमनाहंस्य सद्योभुक्तस्य सन्तर्पणोक्त्यै

ज्वरे कफज्वरे क्लेशज्वरेषु शक्तम् । च.द. । विष

दीप सन्त्यरीगं द्यौपदाज्ज्वद्विषस्य कृष्णहृद्दीगं मे-

हजार्णभ्रमकासं आसादिबलः अतिहृद्गर्भिणीया-

लकादयश्च न वास्याः । वमनद्रव्याणि च अग्निवा-

युगुणभूयिष्ठानि सदनफलदादीनि । सु.ग.४१८. ।

वमनद्रव्यमावाहाम्—कल्कचूर्णातलेहानां पलत्रयं

पलत्रयं पलत्रयं दद्यात्कमसुप्तमादिषु मात्रा । तथा

क्वाथपाने नवप्रस्थाः श्रेष्ठाः । षट्प्रस्था मध्यमाः ।

त्रिप्रस्थाश्च कनौयसी मात्रा । प.प.४४. । वमनीय-

क्वाथादिमात्रामाह—“नव प्रस्था भवेत्त्रिप्रस्था मध्य-

मा षट् प्रकौर्तिता । निःक्वाथस्य त्रयः पञ्च सगधा

तु कनौयसी ॥ त्रिपलं त्रैलोक्यान्तं द्विपलं मध्य-

मभवेत् । कनौयस्तु पलं विद्यादिति मे निश्चिता

मतिः ॥ कल्कचूर्णादिषु सदा यथासंख्यं विनिर्दि-

ष्टम् । पित्तं स्यात्पुः कौष्ठः कूरी वातकफात्म-

कः ॥” सिद्धसारः । पुं । शृणुषु । नव शांछ ।

रा.नि.व.४ ।

वमनकल्पः । पुं । वमनार्थे सदनादिनानायोग्यो-

ज्योत्स्नविधौ । तत्र सदनकल्प एव शक्तः । सु.

सू.४३८. ।

वमनद्रव्यम् । स्त्री । ऊर्ध्वमुखभूयिष्ठे अग्निवा-

युगुणभूयिष्ठे च वानिकरद्रव्ये । वमिकरं ज्वरा ।

तानि चाग्निवायुगुणभूयिष्ठानि अग्निवायू हि लघू-
लघुत्वाच्च तानि ऊर्ध्वमुखिष्ठानि । तानि यथा—म-
दनकृतजजीमूतकेलाकुषामार्गवकृतवेधनसर्पपविड-
ङ्गपिप्पलीकरञ्जपुत्राङ्गकोविदारकर्वदारारिष्टाश-
गन्धाविदुलवन्मुजीवकश्चेताशृणुष्वीवस्वीवचाश्वे-
वांरुचिवायेति ऊर्ध्वभागहराणि द्रव्याणि । कोवि-
दारपुष्पाणां फलानि कोविदारार्दोनां मूलानि
गन्धनाम्न, कूडचिम्न, देशाताडापुष्पा, ति-
२नाडिपुष्पा, घोषाम्न, श्वेत घोषा, श्वेत
कर्पूर, विडङ्ग, पिपुला, कद्रुञ्ज, नाशक, तक्र
कांश्चन, श्वेत कांश्चन, निम्ब, अश्वगन्धा, दे-
तुन, वाङ्गुलि, अथराजिठ्ठा, आठुनी, तेली-
कूट, वट, राशालम्भशा, श्वेत राशालम्भशा
शुद्धि । सु.ग.२६८. ।

वमनव्यापत् । स्त्री । वान्त्वसिद्धौ आवाहा-
दिविकारे । तदेवातुरनिमित्तं वमनं विरेचनञ्च
पञ्चदशधा व्यापयते सावर्णशेषधत्वं जीर्णेषधत्वं
हीनापहतदीपापहतत्वं वातशूलमयोगातिर्योगी
जीवादानमाभ्रानं परिकर्त्तिका परिक्षावः प्रवाहि-
का हृदयोपसर्पणं विवक्ष्य इति । सु.चि.३४८. ।

वमनी । स्त्री । जलीकायां । डोङ्क । रा.नि.
व.१६. । [नि.व.१६. ।

वमनीया । स्त्री । मज्जिकायां । गोछि । रा.

वमिः । स्त्री । वान्ती । रा.नि.व.२०. ।

वम्भः । पुं । वंशे । श.र. ।

वयः (म्) । स्त्री । बाल्यादौ तत्र त्रिविधं बा-
ल्यमध्यवार्द्धक्यानि । तेषून् श्वर्षो बालः । बा-
ल्यत्रिविधः दुग्धाशी दुग्धान्नाशी चतसृकं चेति ।
तत्र एकवर्षा दुग्धाशी, द्विवर्षा दुग्धान्नाशी, तदु-
त्तरमन्नाशी च । तथा षोडशसत्त्वोर्म्यं मध्यमः,
मध्यमश्चतुर्धा यौवनादि । ततः सप्तैकं वार्द्धक्य-
मिति । तत्र चातुरसादिकम् इन्द्रियबलरेतांसि च
दिने दिने चोद्यतां याति । भा. । अपिच—“व-
यश्चतुर्विधं प्रोक्तसुत्तमाधममध्यमं । हीनं चातुर्यं
प्रोक्तम्—... बालं युवानं हृष्टं मध्यमञ्च तथैव च
चतुर्विधं वयःसंख्यं तस्मात्सेन वक्ष्यते । पथि
ज्ञानं श्रमवीणं बालस्त्रीसुकुमारकं । एतेषां मध्य-
मा संज्ञा प्रोच्यते वेदकागमे । आपोऽङ्गाश्चैवाल
पञ्चविंशौ युवा नरः । मध्यमः सप्ततिर्योवत्यरव-

इह उच्यते । तथाच सुकुमारश्चेत्येते मध्यमसंज्ञ-
काः । वयसः षोडशाधिकं समयः स्याद्वेत्तु यः ।
अविंशतिसमाः प्राप्ती यथा च कश्चिदेहवान् । पूर्णं
वयस्यः प्राप्ता मध्यमे चाधमं वयः । पञ्चविंश-
त्समादूर्ध्वं आपञ्चाशद्वतः पुमान् । कस्येकटीरा
वनिता दृश्यते चोत्तमं वयः । पञ्चविंशत्समादूर्ध्वं
पञ्चाशत् संयुतः समाः । बालो वृद्धस्तथा मध्य इ-
त्येतदुत्तमं वयः । पञ्चवर्षा स्मृता बाला मुग्धा च
षट्समावधि । द्वादशाब्दं स्मृता बाला मुग्धा स्थातु
सप्तमावधि । प्रौढा च नववर्षाणि प्रगल्भा च च-
र्धादश । चतुर्विंशद्वर्षसूक्ष्मं समाविंशति मध्यमा ।
पूर्णं वयः स्त्रियः प्राप्ता इत्येतदुत्तमं वयः ॥” अत्रि.
५.५. यौवनं । मे । पक्षिणि । अम ।

वयःसंस्थापनी । स्त्री । ब्राह्म्याम् । उक्ती
भा । वै. निघ. ।

वयस्यः । पुं । आमलकवले । वै. निघ. ।

वयस्या । स्त्री । दृष्टान्तवायां स्त्रियि । रा. नि.
५.१८ । इरीतक्याम् । प. मु. । भा. पू. १. भ. । का-
कोल्यां, वीरकाकोल्यां । दारुहरिद्रायाम् । सी-
मवक्र्याम् । (गोमयता) । रा. नि. ५. १२ । ब्रह्मी-
शाकं । रा. नि. ५. ५. च. म. ४. अ. संज्ञास्थापनी । सि.
यो. उ. न्या. वि. म. द्वापैशाचघृते । आमलक्याम् । रा.
नि. ५. ११ । वै. निघ. उ. न्या. वि. सारस्वतघृते । वा.
चि. ६. अ. । गुड्याम् । रा. नि. ५. २ । च. द. उ. न्या.
वि. म. द्वापैशाचघृते । गुण्डीलायाम् । प. मु. । शान्ता-
लीङ्गे । हे. च. । अत्यन्तपण्यां । मस्याच्यां । युव-
त्याम् । रा. नि. ५. २३ ।

वयस्या । स्त्री । आमलक्याम् । गुड्याम् । भा.
४. भ. नैगमेय. चि. । “वचां वयस्यां जटिलाम् ।”
वीरकाकोल्याम् । इरीतक्याम् । वै. निघ. ।

वयोवङ्गम् । स्त्री । शीषघाती । कश्चित् । रा.
नि. ५. ३ ।

वरम् । स्त्री । कुडुमे । रा. नि. ५. १२ । आर्द्रके ।
त्वचि । दाक्षिणि । रा. नि. ५. ६ । सैन्धवलवणे ।
सुगन्धवले । वै. निघ. । पुं । पियालवले । वकुल-
वले । विकडवले । हरिद्रावले । वै. निघ. । गु-
ग्गुली । श. र. ।

वरकः । पुं । प्रियङ्गुकनामदण्डधान्ये । जीनाधि-
न, कान्ती धान । बीजगुणाः—सुधुरं रुचं कषा-

यं वातपित्तकरं घटिकाहीनगुणश्च । रा. नि. ५. १६ ।
च. म. २. ७. च. वनस्पते । भूगानी । हे. च. । पप्टके ।
कृष्णपाण्डु । रा. नि. ५. ५. च. वि. ८. अ. । कौ ।
इत्थवदरीफलं । मद. ५. ६ ।

वरकन्दा । स्त्री । पीरीग्रहले । प. मु. ।

वरकोद्रवः । पुं । कीविदारवले । रा. मा. ।

वरचन्दनम् । स्त्री । कालीयचन्दने । देवदाक-
णि । मे. ।

वरटः । पुं । हंसे । मे. । वेदिकायाम् । (वा-
नता) । अम. । स्त्री । कन्दपुष्पे । कुन्दकूल । श. र. ।

वरटा (टी) । स्त्री । हंस्याम् । अम. । मे. ।
कुसुमबीजे । भा. पू. १. भ. घा. व. । अग्निप्रकृतिकौट-
भेदे, वरटायाम् । (वाल्गु) । वङ्गे । त्रिका. । सु.
कल्प. ८. अ. । [भा. पू. १. भ. घा. व. ।

वरटिका । स्त्री । कुसुमबीजे । योग. रा. उ. ।

वरणः । पुं । वरुणवले । वरुण गाछ । अम. ।
उष्ट्रे । हारा. ।

वरणा । स्त्री । (Capharis trifoliata.)
तुवर्ग्याम् । उष्ट्र । नकुल. १. २. अ. ।

वरण्डः (कः) । पुं । यौवनकण्ठके । उग्न,
वयस्यकोड़ा । मे. । श. र. । [यौ. । मे. ।

वरण्डा । स्त्री । शारिकायाम् । शानिक पा-

वरण्डालुः । पुं । एरण्डवले । कन्दशाकविशे-
षे । त्रिका. ।

वरतिक्तः (कः) । पुं । कुटजवले । कुड़ुचि
गाछ । निम्बवले । रा. नि. ५. ६ । पप्टके । कृष्ण-
पाण्डु । भा. म. १. भ. प्रलापकज्व. चि. । रोहित-
कवले । उग्नना गाछ । प. मु. ।

वरतिक्त(क्ति)का (क्ता) । स्त्री । पाठायां ।
आकुनादि । रा. नि. ५. ६ । [श. च. ।

वरत्करी । स्त्री । रणकनामगन्धव्ये । (पु. क. ।

वरचा । स्त्री । करिवमनरक्याम् । कश्चिद्वि.
अ. टी. भ. ।

वरत्वचः । पुं । निम्बवले । निम् गाछ । रा. मा. ।

वरदा । स्त्री । अश्वत्थायां । मद. ५. १ । सुव-
र्चलायां । छड़छड़ । रा. नि. ५. ४ । वाराहीकन्द ।
मिट इति लोकं । वै. निघ. । कत्यायां । मे. ।

वरदातुः (वः) । पुं शकहवे । शेषेण गी-
ह । हिं मुँइसह । गुणाः—शिशिरः रक्तपित्तप्र-
सादनश्च । भा. । [वै. निघ. ।

वरदायिनी । स्त्री । सुवर्चलायां । हृष्टहृष्ट ।

वरपर्णास्थः । पुं । वीरकञ्चुकीहवे । क्रीत्र-
कड़ात्र । र. मा. । [च. ।

वरस्वरा । स्त्री । पृथिव्यां । ठाकूनिश । श.

वरलः । पुं । वरटे । वान्ता । श. मा. ।

वरलब्धः । पुं । चम्पकहवे । प. सु. । रत्तका-
चने, नागकेसरचम्पके । विका. ।

वरला (ली) । स्त्री । हस्याम् । वरटायाम् ।
वान्ता । विका. । मी. ।

वरवर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा. नि. व. ६ ।
लाटायाम् । प्रियङ्गुलतायां । गीरीचमायां । मी. ।

वरवारणः । पुं । जाङ्गलजीवविशेष । अत्रि.
२०५. ।

वरवाष्पिकम् । कौ. श्रेष्ठकुहुमि । अ. टी. ।

वरवेलः । पुं । वीरतरौ । स चतुर्विधः श्वेत-
कृष्णनीलरक्तमेदन । वै. निघ. । [निघ. ।

वरशीतम् । कौ. लचि । दाकूचिनि । वै.

वरश्रेणी । स्त्री । इक्षुमूल्याम् । वै. निघ. ।

वरत्तकः । पुं । श्यामाकि । वै. निघ. ।

वरा । स्त्री । शयपुष्पाम् । चिफलायां । प. सु. ।
भा. उ. रतिवज्रभूषणपाके । “विश्ववीरणवारिवारि-
दवरा ।” वै. निघ. १ भ. वा. व्या. चि. महाराखादौ ।
बासिहने । वेखन । पाठायाम् । आकुनाति ।
खोडपुषे । खवा कुल । र. मा. । हरिद्रायां । व-
व्याककटिक्वाम् । मये । वाराहीकन्दे । श्वेतापरा-
जितायाम् । सोमराज्यां । वै. निघ. । शतमूल्यां ।
रा. नि. व. ४ । गुडूच्यां । रा. नि. व. २ । मेदायां ।
नाम्नाम् । अक्षौ नाक । रा. नि. व. ५ । विडडा-
यां । रा. नि. व. ६ । रिककायां । उरुपूक । श. च. ।

वराकः । पुं । पर्यटके । क्लृप्तापड़ा । वै.
निघ. ।

वराङ्गम् । कौ. लचि । गुडुङ्क । रा. नि. व.
६ । भैव. सु. रो. चि. । च. द. च. च. चि. । पाठायां ।
आकुनाति । हरिद्रायां । रा. नि. व. ६ । मेदायां ।

रा. नि. व. ५ । योनी । विका. । र. स. र. स्त्री रो. चि.
मसके । रा. नि. व. १८ । उपस्थे । कहुते । वै.
निघ. । गुह्ये । अम. ।

वराङ्गः (ङ्गीङ्ग) । पुं । अश्वेतसे । प. सु.
गजे । विका. । वि । शेषावयवे । स्त्री (ङ्गी) । ह-
रिद्रायां । मागदन्त्याम् । वडु दक्षी । मञ्जिहायां
रा. नि. व. ६ ।

वराङ्गकम् । कौ. लचि । दाकूचिनि । अम.

वराङ्गदलम् । कौ. प्रियङ्गुपत्रे । च. चि. २५.

वराङ्गवल्कलम् । कौ. लचि । गुडुङ्क ।
र. सा. सं. ज्वरावल्कलीह ।

वराटः (कः) (टी) । पुं, स्त्री । कपर्देके ।
कड़ि । स श्रेष्ठमध्यकनिष्ठमेदन विधा । यथा—
“साधैनिष्कभवा श्रेष्ठा निष्कभावा च मध्यमा । पा-
दीननिष्कभावा च कनिष्ठा परिकीर्णिता । रसवै-
यकनिर्दिष्टा सा वराटकसंश्रका ॥” तत्तुङ्गुणाः—
“वराटी काञ्चिके खिन्ना यामाक्तुङ्गिमवायुया-
त् । परिणामादिशूलघ्नी चयहा यङ्गणीहरा । क-
टूणा दीपनी हव्या तिकावातकफापहा ॥” र. सा.
सं. । पञ्चवीज । मी. । भैव. स्त्री रो. चि. सीमावयव-
कीमोदके । [वि. नागेश्वर गौड । श. मा. ।
वराटकरजाः (स) । पुं, स्त्री । नागकेसरव-
वराटकचिषम् । कौ. तन्नामकलक्षारनि-
यांसविषे । सु. कल्प. २५. ।

वराटिका । स्त्री । कपर्देके । वै. चिकड़ि ।
अ. टी. भ. । “पीताभा यन्मिखा पठे दीर्घहन्ता व-
राटिका ॥” इति मेदाः । र. मा. ५. । पञ्चवीजकी-
त्रे । नागकेसरहवे । वै. नि. २. । शालूककन्दे । भा.
उ. वाजी. । “वराटिका मांसी मिषिः ।”

वराणः । पुं । वरुणहवे । श. र. ।

वरादनम् । कौ. राजादनफले । पिशान
फल । श. च. ।

वराजम् । कौ. भर्जितधान्यहृदिदलकृतश्रेष्ठमि ।
यथा—“शमीधान्यस्य श्वटस्य दाक्षिण्यला सुनिगु-
यां । पत्तोदके सुसिद्धा सा वराजमिति चचते ।
कुहते मलसंज्ञकं सतुषं कुहते जराम् ॥” द्रव्यगु.

वराभिधः । पुं । अश्वेतसे । रा. नि. व. ६ ।

वरास्त्रः । पुं । क्रूरसहवे । र. मा. ।

वराहः । पुं । क्षी । अक्षवेतसे । प.सु. ।
वराहकम् । स्त्री । हीरके । शीरे । छ.च. ।
वराहोहः । पुं । पत्तिविशेष । वै.निघ. । च.
 वरोह । विग्र. । स्त्री (हा) । कव्याम् । छ.च. ।
वराहकम् । स्त्री । भागैककुडुमं भागैकचन्दनं
 भागैकजीवेरं वराहकमुच्यते । “चन्दनं कुडुमं
 वारि वयमेतद्वराहकम् ।” रा.नि.व.१९ ।
वराह(क)म् । स्त्री, पुं । खवज्ञे । अष्टाङ्गसा-
 रसंयुक् । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।
वराभिः (सिः) । पुं । स्थूलवस्त्रे । (माटि)
 कापड़ । श.र. । कटा. । धरणि. । [श.मा. ।
वरासनम् । स्त्री । ओङ्कपुष्पे । जवा फूल ।
वरासी स्त्री । मलिनवस्त्रे । श.मा. ।
वराहः । पुं । शूकर । कृष्णपिच्छारि, कृष्णमद-
 ने । र.मा. । सुसायां । शिशुमारि । वाराहीकन्दे ।
 रा.नि.व.२२ । मानमेदे । मे. । हीरके । वै.निघ. ।
वराहकः । पुं । हीरके । शीरे । शिशुमारि ।
 उडुक । वै.निघ. ।
वराहकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । ठामत्र आ-
 त् । वम्. डुकरकन्द । रा.नि.व.७ ।
वराहकर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।
वराहकाली (इन्) । पुं । सूर्यमणिपुष्पवत् ।
 सूर्यमणि फूलेत्र गाछ । हारा । स्त्री (स्त्री) ।
 आदित्यभक्त्यायाम् । छुडुछुडुग्रा । वै.निघ. ।
वराहकाला । स्त्री । खनामख्यातपुष्पे । व-
 राहकाला । प.सु. । श.मा. । वाराहीकन्दे । च.
 टो.भ. । [दाड़ । मा.नि. ।
वराहदंष्ट्रा । स्त्री । सुदरीगविशेष । वराह-
वराहनामा (व) । पुं । वाराहीकन्दे । श.
 मा. । [वृ.१७. ।
वराहनिर्व्यूहः । पुं । वराहमांसरसे । च.
वराहपत्नी । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।
वराहपित्तम् । स्त्री । शूकरपित्ते । अक्ष
 शोधनं मरुतपित्तग्रहं हृद्यम् । सा.को. ।
वराहमांसम् । स्त्री । शूकरमांसं । गुणाः —
 “वराहमांसं शुभ वातहारि हृथं बलवर्धकं व-

नीत्यम् । तस्माद्भूतं यामवराहमांसं तनोति मेही
 बलवीर्यवृद्धिम् ॥” रा.नि.व.१७ ।
वराहशिखी । स्त्री । शूकरभोज्यशिख्याम् ।
 चि.क्र.क.व्यापत्तीकारि ।
वराहाङ्गी । स्त्री । सुददन्त्याम् । वै.निघ. ।
वराहिका । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।
 कपिकच्छी । आलाकुशी । रा.नि.व.९ ।
वराही । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।
 सुसायां । रा.नि.व.२ । अश्वगन्धायाम् । कृष्णवट-
 कायाम् । वै.निघ. ।
वरिवस्त्रा । स्त्री । शुष्पपाश्याम् । भ.म. ।
वरिशी । स्त्री । वडिशे । श.र. ।
वरिषाप्रियः । पुं । चातकपत्तिणि । श.र. ।
वरिष्ठम् । स्त्री । ताम्बे । ठाम् । र.मा. । उ-
 शीरे । वै.निघ. । मरिचि । मे. । पुं । नागरङ्गवत् ।
 नात्राज्ञा लघुत्र गाछ । रा.नि.व.११ । तिमिर-
 पत्तिणि । तित्तिर पाथी । मे. । स्त्री (हा) । ह-
 रिद्रायां । वै.निघ. । आदित्यभक्त्यायाम् । छुडु-
 डे । रा.नि.व.४ । [सि.चि.१८७. ।
वरिहिष्टम् । स्त्री । उशीरे । बालके । दाता ।
वरिहिष्टमूलम् । स्त्री । उशीरमूलं । सु.चि.
 १८७. ।
वरी । स्त्री । शतावर्थ्याम् । प.सु. । भा.उ.भै.प.
 वाजी.कामाग्रिसन्दीपनरसे । “वाञ्छी वरी बान-
 री” लघुशतावर्थ्यां । मङ्गाशतावर्थ्याम् । वै.निघ. ।
वरीयसी । स्त्री । शतमूल्यम् । रा.नि.व.४ ।
वरुक्तः । पुं । कुषाव्यमेदे । वरुक्ते । ठामाशान ।
 सु.ग.४६७. । गुणाः — कुषाव्यवत् ।
वरुणः । पुं । (Crataeva religiosa, Syn. Capparis trifloriata.) स्वनामख्या-
 ततिलकशाकवत् । वरुण गाछ । हिं बिलि. सं. व-
 रुण । कं मदयसले । तं उरुमहि. जाजिबंहु, उ-
 लिमिरिचेंहु । वम्. वायकर्णा । मा. मरालिङ्गम् ।
 गुणाः — कटुः उष्णः रक्तहीषणः । शरीवातघ्नः ।
 स्निग्ध आधेयः विट्प्रियवातघ्नः । रा.नि.व.६ । क-
 लुप्यगुणाः — “पुष्पं वरुणाचं वाहिं पित्तप्रमासवा-
 तजि” । रा.नि.१७. । सु.म.१८७. । वा.म.१३

अ. । वै. निघ. २ भ. वा. व्या. चि. लघुनारायणतैले ।
जले । मी. ।

वरुणग्रहः । पुं । तन्नामके अश्वस्य दुष्टग्रहविशेषः । लक्षणं — “तानुजिह्वे च नेत्रे च वषणौ मेदनेव च । श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद्वाजगौरवमेव च । तस्य स्नेहपरीतस्य बुद्धिनाम् वरुणग्रहैः । कृतं दीर्घं महाघोरं सन्नाहस्य विनिर्दिशेत् ॥” ज. द. ५. ७ अ. ।

वरुणात्मजा । स्त्री । मये । अम. ।

वरुणादिगणः । पुं । तटादिद्रव्यवर्गे । वरुणसङ्घचरद्वयशतावरीदङ्गनमोऽटविल्वविषाणिकादिहृत्प्रीतिकरभञ्जयादयवहुलपञ्चवदभंरुजाकरेषु । गुणाः — कफमेदीमन्दाग्रिहरेः अधीवातशिरःशूलगुणान्विद्रधिघ्नश्च । वा. म. १. ५ अ. । “वरुणादिगणो ह्येषः कफमेदीनिवारणः । विनिहन्ति शिरःशूलं गुणाभ्यन्तरविद्रधीन् ॥” सु. म. २. ८ अ. । “वरुणार्नगलौ शिशुसर्कारी मधुशिशुकः । मेघशङ्खौ करङ्गौ च विष्णुप्रिमन्थमोरटाः । शैरीयो वसिरी दर्भौ वरीवसुकविचकी । विल्वश्चैवाजशङ्खौ च हृत्प्रीतिदयमेव च । वरुणादिगणः... ॥” सु. म. २. ८ अ. । च. द. अग्रमरीचि. ।

वरुण्यम् । क्ली. चर्यणि । मी. ।

वरेण्यम् । क्ली. कुङ्कुमे । रा. नि. व. १२ ।

वरोटम् । मरुवकपुष्पे । श. मा. ।

वरोत्पलम् । क्ली. श्वेतरक्तपत्रे । वै. निघ. ।

वरोलः । पुं । वरटे । शृङ्गरीले । डीमङ्गल ।
त्रिका. । [शङ्खि । रा. नि. व. ११ ।

वरोहशाखी (इन्) । पुं । म्रचवले । पाकूड

वरोषधी । स्त्री । आदित्यभक्त्यायाम् । लङ्छ-
डिशा । ब्राह्मीशानि । वै. निघ. ।

वर्कणा । स्त्री । तरुणच्छायाम् । सु. चि. १ अ. ।

वर्करः । पुं । पशुजातीयतरुणैः युता पशु ।
अम. । हागे । त्रिका. । मेघशावके । अ. टी. भ. ।

वर्गः । पुं । गणे । सु. कल्प. ५ अ. । [वै. निघ. ।

वर्गचरः । पुं । पाठीनमक्षेय । छित्तल माछ ।

वर्चः (स्) । क्ली. रूपे । विद्यायां तेजसि । मी. ।

वर्चस्काः । पुं, क्ली. विद्यायाम् । अम. ।

वर्चस्कीटः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषः । म-
लकनी । विष्टान्त्र कीटे । सु. कल्प. ८ अ. ।

वर्जनम् । क्ली. मारणे । हे. च. ।

वर्णम् । क्ली. कुङ्कुमे । हे. च. । खर्णे । मी. ।
र. सा. सं. ज्व. चि. रत्नगिरिरसं । पुं, क्ली. शुक्लादि-
रङ्गे । उ७. । स बहुविधः श्वेतपाण्डूधूसरकृष्णपीत-
हरितरक्तशोणारुणपाटलश्यावधूसरपिङ्गलकवुरेषु ।
आमरः । स गर्भस्थस्य वष्टे मांसि भवति । सुख-
बीधः । अङ्गलेपने । खर्णे । मी. । स्पर्शे । अङ्गरा-
गे । हे. च. ।

वर्णकम् । क्ली. हरिताले । र. मा. । सुगन्ध-
र्यलेपने । अम. । पुं, क्ली. चन्दने । विलेपने ।
मी. । श. र. । हृङ्गुलादी । अम. भ. । काचि । अम. ।

वर्णकण्टम् । क्ली. तुल्ये । छूँठिशा । वै. निघ. ।

वर्णकृत । क्ली. पीतवर्णचन्दने । वै. निघ. ।

वर्णदम् । क्ली. कालीयकचन्दने । जटा. ।

वर्णदा (त्री) । स्त्री । हरिद्रायां । रा. नि.
व. ६ ।

वर्णपुष्पः (कः) । पुं । राजतरुणीपुष्पवले ।
त्रलु खौंजे । व. म. रक्तकोरटा । रा. नि. व. १० ।

वर्णपुष्पी । स्त्री । लङ्काख्यीपुष्पवले । रा. नि.
व. १० । [णि । रा. नि. व. १२ ।

वर्णप्रसादनम् । क्ली. अगुरुणि । काठागुरु-

वर्णभूः । स्त्री. स्थोषयके । दर्शनेला । वै. निघ. ।

वर्णभेदिनी । स्त्री । सुगन्धि । क्ली. वै. निघ. ।

वर्णमातृका । स्त्री । मातृवतायाम् ।

वर्णमृत्तिका । कृत्तिकाविशेषः । लालभाट्टे
वा आलामाट्टे । र. स. चि. ६ अ. । [त्रिका. ।

वर्णरे(ले)खा । स्त्री । खटिकायाम् । थडि ।

वर्णलेखिका । स्त्री । कठिन्याम् । र. मा. ।

वर्णलोहकम् । क्ली. राजपित्तले । वै. निघ. ।

वर्णवती । स्त्री. हरिद्रायां । जटा. ।

वर्णविलासिनी । स्त्री. हरिद्रायां । वै. निघ. ।

वर्णशकः । पुं, क्ली. गौरसुवर्णशके । वै. निघ. ।

वर्णसिः । पुं । जले । उषा. ।

वर्णा । स्त्री । चादव्यां । इन्द्र । ऐ.च. ।

वर्णाईः । पुं । हरितमुद्गे । शत्रिभृगु । रा.नि. व.१६ ।

वर्णि । स्त्री । स्वर्णे । सिद्धान्तकौमुदी ।

वर्णिका । स्त्री । कठिन्यां थङि । हारा. ।

वर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

वर्ण्यम् । त्रि. वर्णकरे । स्त्री । कुङ्कुमे । वै.निघ. । पुं । श्वेतार्जके । वै.निघ. । वर्णकरमहाकाषायगणे । यथा — “चन्दनतुङ्गपद्मकीशोरमधुकमस्त्रिहाशारि-
वापयस्यासितासता इति दशमानि वर्णानि भव-
न्ति” ब्रह्मन्दन, शृङ्गाश वा दकम्, पद्मकाष्ठं,
देवगत मूल, यष्टिमधु, मञ्जिष्ठा, अमलमूल,
कुङ्कुमडा, टिग्नि, दूता । च.म.४४. ।

वर्त्तः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

वर्त्तकम् । स्त्री । वर्त्तलीह । निदनी । रा.नि. व.१२ । पुं । पश्चिमश्रेषे । भारुहे पाथी । हिं वटेरी गडगुडे । योग.र.ज्व.वि. । तन्मासगुणः — “नर्दयि वीर्यकरं पुष्टिकरञ्च । रा.नि.व.१७ । “वर्त्तको विशदी इथी यथा लावलायैव च ।” अवि.२१२. । अश्वखुरे । अम. ।

वर्त्तका । स्त्री । वर्त्तकपक्षिणि । भारुहे, वटे-
रतिः श्व. । अ.टी.रा. ।

वर्त्तकी । स्त्री । समलायां । गडगुडा । वै.निघ. ।

वर्त्ततीक्ष्णम् । स्त्री । रक्तलीह । विद्वती । रा.नि.व.१२ ।

वर्त्तनम् । स्त्री । परिवर्त्तने । भा.म.३३ भय. वि. । विवृतस्य वर्त्तलीकरणकम्पेणि । शल्यकम्प-
नकम्पेणि । सु.सु.७५. । जीवने । मी. । पुं । वा
मने । मी. । [पेषणे । श.र. ।

वर्त्तनी । स्त्री । तर्कुपीठिकायाम् । त्रिका. ।

वर्त्तली(ली)हम् । स्त्री । लीहविशेषे, रक्त-
लीह । विद्वती । वम. पञ्चरसलीह । गुणाः —
कटु तिक्तं शीतलं कफफटाहपित्तघ्नं मधुरं पित्तदा-
हशमनञ्च । रा.नि.व.१२ ।

वर्त्तिः । स्त्री । दशायाम् । दाडि, मेल्लुड । प.प्र. । नेचाञ्जनशलाकायां । सि.यो.च.आ.वि. । गात्रागुलेपने । मी. ।

वर्त्ति(र्त्ती)कः । पुं । वन्यचटकै, वर्त्तिकप-
क्षिणि । हिं वटेर गडगुडे । अम. । च.म.२७५. ।
वातचटके । नावुडे । हिं वगिरि । भा. ।

वर्त्तिका } स्त्री । पिटकविशेषे । च.वि.२५. ।
वर्त्तिनी } तित्तिरपक्षिणि । वै.निघ. । वर्त्तकप-
क्षिणि । वटेर पाथी । अम. । पश्चिमश्रेषे, वन-
चटकायाम् । नावुडे पाथी, उशठि । त्रिका. ।
च.म.२७५. । गुणाः — “वर्त्तिका मधुरा क-
फमारुतनाशिनौ” राज.१५. । मेषयज्ञाम् ।
अश्वयज्ञां । तौःपुञ्जौ । प.मु. । रा.नि.व.६ ।

वर्त्ति(र्त्ती)रः । पुं । कपिलसहस्रपक्षिणि,
तित्तिरपक्षिणि । च.म.२७५. ।

वर्त्ती । स्त्री । वर्त्तिकायाम् । दाडि । प.प्र. ।
लेपनचूर्णे । पुं (इन्) । वनचटकै । वै.निघ. ।

वर्त्तुलम् । स्त्री । गडगुडे । गाजर इति भाषा ।
रा.नि.व.७ । गुणदण्डे । वै.निघ. । पुं । कलाय-
मिदे । दाडिल कलाश, मेटन । हिं केराव । श.
मा. । टङ्गणचारे । मणिमिदे । वै.निघ. ।

वर्त्तुलफलम् । स्त्री । कालिङ्गकफलं । उतमु-
ख । वै.निघ. ।

वर्त्तुली । स्त्री । गजपिप्पलायाम् । रा.नि.व.६ ।

वर्त्म (र्) । स्त्री । नेत्रपक्षिणि । मी. ।

वर्त्मकर्मम् । स्त्री । नेत्रवर्त्मगोमविशेषे ।
लक्षणं — “क्षिप्तं पुनः पित्तयुक्तं विदहन्तीति तं
यदा । तदा क्षिप्तलमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्मम् ॥”
सु.उ.१५. ।

वर्त्मकुन्दः । पुं । अश्वनेत्रगोमे । लक्षणं — “अ-
न्वो यस्य वाहस्य पृथुखावो विजायते । वर्त्मकुन्द
इति स्यात्तस्य कृत्यान् क्रियासिमा ॥” ज.द. ।

वर्त्मबन्धः (कः) । पुं । नेत्रपक्ष्यगतगोमे । ल-
क्षणं यथा — “कण्डूमत्तान्तोद्वेगं वर्त्मशक्तिं यो
नरः । न समं चादधेदपि भवेद्वन्धः स वर्त्मनः ॥”
सु.उ.१५. । [निघ. ।

वर्त्ममाक्षिकम् । स्त्री । स्वर्णमाक्षिके । वै.

वर्त्मरोगः । पुं । नेत्रपक्ष्यगतगोमे । निदानादि
— “प्रथमोपाः समलाय यदा वर्त्मस्पायथाः ।
शिरा व्याघ्रावतिष्ठते वर्त्मबन्धकगुहिता । वि-

वर्ध्म मांसं रक्तञ्च तदा वर्ध्मव्यापन्नयान् । विका-
रान् जनयन्त्यायुः..... ॥” ते च बहुविधाः यथा
—उत्सङ्गिनी कुम्भीका पोषक्यः वर्ध्मशर्करा च-
शोर्वर्ध्म शुक्रार्धः अन्ननिका बहुलवर्ध्म वर्ध्मबन्धकः
क्लिष्टवर्ध्म कर्दमवर्ध्म श्याववर्ध्म प्रक्लिष्टवर्ध्म अक्लिष्ट-
वर्ध्म वाताहतवर्ध्म वर्ध्मवृद्धं निमेषिणी शोणितार्धः
लगणः विषवर्ध्म पञ्चकोपसेति । सु.उ.१५. ।
“सर्वरोगनिदानोक्तैरद्विः कुपिता मलाः । अच-
क्षुष्यैः विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः । शिराभि-
रुद्धं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः । वर्ध्मसन्धिं सितं
लघुं दृढं वा सर्वमस्ति वा । रोगान् कुर्युः ..
..... ॥” वर्ध्मरोगाः चतुर्विंशतिः—लक्ष्मीन्मीलः
निमेषः वाताहतं कुम्भीसंज्ञा पिमोत्क्लिष्टं पञ्चश्रा-
तः पोषकी कफोत्क्लिष्टं लगणः उत्सङ्गाख्या र-
क्तोत्क्लिष्टम् अधिमांसम् अन्ननानिका विषवर्ध्म
उत्क्लिष्टवर्ध्म श्याववर्ध्म क्लिष्टवर्ध्म सिकतावर्ध्म क-
र्दमवर्ध्म बहुलवर्ध्म अलजी कुक्षकः पञ्चरीधः
अवृद्धचेति । एषु लक्ष्मीन्मीलनाख्यो भेषजैः सा-
ध्यः । निमेषवाताहतं अर्शसं वर्ध्मम् । पञ्चरीधो
याव्यः । शेषानेकीनविंशतिविधान् श्लेष्मोपाचरे-
त् । तेषु पञ्चसदनं कुट्टयेत् सूचोक्तं च वर्ध्मदं व-
द्विपवन्धु लगणादौनि त्रीद्विसुखिण पोषक्यादयः
कुक्षकान्ताः एकादश विलेख्याः । उत्क्लिष्टचतु-
ष्टयं यथा—पिमोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं रक्तोत्क्लि-
ष्टमुत्क्लिष्टवर्ध्म चेति । वा.उ.८५. । एषां लक्षणा-
नि पथ्यायेषु स्यान्ति । अथस्य नेत्रवर्ध्मगतरोगे ।
ज.द.१०५. ।

वर्ध्मशर्करा । स्त्री । नेत्रवर्ध्मगतरोगे । लक्षणं
—“पिङ्गकाभिः सुगन्धभिर्घनाभिरभिसंभता ।
पिङ्गका या खरा स्थूला सा भेया वर्ध्मशर्करा ॥”
सु.उ.१५. ।

वर्ध्मवृद्धम् । स्त्री । नेत्रवर्ध्मगतरोगे । लक्षणं
—“वर्ध्मान्तरस्थं विषमं दृग्निभूतमवेदनम् । वि-
शेषमवृद्धं पुंसां सरक्तमवलम्बितम् ॥” सु.उ.१५. ।

वर्ध्मम् । स्त्री । शीतके । छ.च. ।

वर्धः (कः) । पुं । ब्राह्मण्यष्टकायां । वामन-
हणि । जटा. । अम. ।

वर्ध्मनम् । स्त्री । वेदने । मे. । पुं । पक्षीरुद्धवे ।
अम. पक्षीका । कौं शाचवन्द । दन्तसूचयतसुख-

रोगे । लक्षणं यथा—“मावतेनाधिको दन्तो
जायते तौत्रवेदनः । वर्ध्मनः स सती व्याधिजाते
रुक्च प्रशम्यति ॥” सु.नि.१६५. । स्त्री (मी) ।
सम्भार्ज्या । वा.उ.न. छ.च. ।

वर्ध्मानः । पुं । एरुद्धवे । अम. । वै.निघ.
२भ.ज्व.चि.रसपपटी । त्रैतेरुद्धे । रा.नि.व.८ ।
सु.कल्.७५. । मधुरमातुलके । पशुमेदे । शरावे ।
मे. । [क्रि. वै.निघ. । शरावे । अम. ।

वर्ध्मानकः । पुं । एरुद्धवे । मधुरमातुल-

वर्ध्मानपिप्पली । स्त्री । योगविशेषः । “त्रि-
वृद्धा पचवृद्धा वा सप्तवृद्धाथवापि वा । गन्ध-
चौरिण संपिष्टा पिवेद्दशदिनानि च । तथैवापनये-
देता एवं विंशतिवासरान् । पिवतां ज्वरशान्तिः
स्यात् पाण्डुरोगश्च शम्यति..... ॥” रस.र. ।

वर्ध्मानसट्टकम् । स्त्री । सट्टकमेदे । यथा—
“सान्द्रं दधि गृहीत्वा तु किञ्चिन्मधु च मन्थयेत् ।
शर्करामारिचं शुष्कीपिप्पलीजीरकचूर्णकं । निविष्य
च यथा योग्यं हस्तेनालोक्ष्य यवतः । वस्त्रेण गाल-
येतस्मिन् पक्वदाडिमबीजकं । निविष्य सिद्धमेतत्तु
सट्टकं वर्ध्मानकम् । गुरु दौर्गतिकरं रुच्यं बलदं
दृढीकारकं । कफवातश्च पित्तश्च श्रमं स्नानं तृषां
जयेत् ॥” वै.निघ.द्रव्य.गु. । [११]

वर्ध्माना । स्त्री । मधुरवीजपूरके । रा.नि.व.
वर्ध्मम् । स्त्री । चर्मणि । उ.भ.उ. । उषा. । स्त्री
(डू) । चर्मरज्ज्वाम् । अम. ।

वर्पः । पुं । रुपे । उषा. ।

वर्ध्मः । पुं । पर्यटके । ८५९पावड़ा । भा.स.१
भ.ज्व.चि.विश्रादियोगे । “विश्रावर्ध्मविभावरीयुग-
वरा ॥” [रा.नि.व.५ ।

वर्ध्मकण्टकः । पुं । पर्यटके । ८५९पावड़ा ।

वर्ध्मणः । पुं । नागररुद्धवे । विका. ।

वर्ध्मिः (वर्ध्मि) । पुं । नादियमत्प्रविशिके ।
वा.नि. माह. । गुषाः—“वर्ध्मिमत्प्रो गुर्ध्वस्थः क-
षायो रक्तपित्तहा ॥” राज.१५. ।

वर्ध्मघः । पुं । मत्प्रविशिके । वा.भिरुव माह. ।
गुषाः—“वर्ध्मघो वातहा स्निग्धो वाही दीपविना-
शनः ॥” राज.१५. ।

वर्षा। स्त्री। भुजादक्षा। टोडर कलाप्र।
प.सु.। आदक्षाम्। त्रहर। रा.नि.व.१६।

वर्षाञ्जनम्। स्त्री। रसाञ्जने। वै.निघ.।

वर्षटः (टी)। पुं, स्त्री। खनामख्यातकला-
ये। वर्त्तते। उत्. वरगुडि। त्रिका.।

वर्षणा। स्त्री। नीलमलिकायां। अम.।

वर्षरः। पुं। मध्यविशेषे। तल्लक्षणं यथा—
“पृष्ठे कृष्णो कण्टको दीर्घतुण्डः सर्पांभो यः सो-
ऽप्ययं वर्षराख्यः।” गुणाः—वाताटीपकरः कडः
बल्यः स्निग्धः दुर्जरः लीय्यवर्धनश्च। रा.नि.व.१७।
खनामख्यातकण्टकवृक्षे। वावला गाछ। हिं वा-
बुल। गुणाः—कषायीष्णः कफकासघ्नः आमर-
क्तातिसारघ्नः पित्तार्शोघ्नश्च। रा.नि.व.८। कृष्णा-
ज्जके। कालं वादुहे। हिं कालीवावरी। गुणाः
—कटुः उष्णः सुगन्धिः बालिविस्पर्पविषघ्नः ल-
ब्धीघ्नश्च। रा.नि.व.१०। वैजयन्तीतुलसीवृक्षे।
नखीनामगन्धद्रव्ये। व्याघ्रमले। नवी। वै.निघ.।
स्त्री। नीलनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.६। हिङ्गुली।
रा.नि.व.११। सिन्दुरे। वै.निघ.। पीतचन्दने।
गुणाः—शीतलं तिक्तं कफपित्तवातघ्नं कण्डूकुष्ठ-
त्रणघ्नं रक्तशोधकञ्च। रा.नि.व.१२।

वर्षरकः। पुं। विश्वीतरप्रसिद्धे नदौ। तञ्जलं
शीथजलसदृशगुणम्। रा.नि.व.१४। स्त्री। वर्ष-
रचन्दने। स्त्री (का)। भाग्याम्। वामनशक्ति।
वै.निघ.।

वर्षरगन्धः। पुं। श्वेतरक्तमिश्रचन्दनविशेषे।
वर्षरगन्धेति भाषा। वर्षर उन्मन। वै.निघ.।

वर्षरा (री)। स्त्री। भाग्याम्। वामनशक्ति।
कर्णस्कोटायाम्। दावडिडा। वै.निघ.। वनत-
लस्यां। वादुहे तूलनी। सा त्रिधा कृष्णशुक्लवटप-
त्रमेदेन। सा, दुष्णाः—“वर्षरौचितयं वृक्षं शीतं
कटु विदारिणं च। तीक्ष्णं वृषिकरं वृक्षं दीपनं
खड्गपाकि च। पित्तलं कफवातासददुक्त्रिमि-
श्रायकम्॥” भा.। शाकविशेषे। पुष्पविशेषे।
मे.। मलिकामेदे। श.र.।

वर्षराह्वयम्। स्त्री। वर्षरचन्दने। वै.निघ.।

वर्षरीकः। पुं। नीले। वै.निघ.। भाग्याम्।
वामनशक्ति। उष्ण। तुलसीमेदे। वादुहे तूल-

नी। श.च.। महाकाले। याकाल। छे.च.।

वर्षरीगन्धा। स्त्री। कर्णस्कोटायाम्। वनत-
लस्याम्। वै.निघ.। [उन्मन। वै.निघ.।

वर्षरीत्यम्। स्त्री। वर्षरचन्दने। श्वेत रक्त
वर्षा। स्त्री। वर्षरिकायां। वादुहे तूलनी।
श.च.।

वर्षूरः (कः)। पुं। (Acacia arabica.)
The Babbul tree. वर्षूलवृक्षे। वावला
गाछ। हिं वाबुल। तं बलवंतुडु. नल्लतुम्। वसू-
रीमकडि। वामुल। उत्. गुडडा। दा. कालिक-
कर। गुणाः—कषाय उष्णः कफकासघ्नः आमर-
क्तातिसारपित्तदाहार्शोघ्नश्च। रा.नि.व.८।

वर्षः। पुं, स्त्री। वृष्टौ। वसरे। अम.।

वर्षकरी। स्त्री। मित्रां। छे.च.।

वर्षकाली। स्त्री। जीरके। वै.निघ.।

वर्षकेतुः। पुं। रक्तपुनर्नवायां। रा.नि.व.५।
शुक्रपुनर्नवायाम्। वै.निघ.। [श.र.।

वर्षणम्। स्त्री। वर्षापले। त्रिका.। वृष्यां।

वर्षपाकी (रन्)। पुं। आमातकवृक्षे। छे.च.।

वर्षपुष्पा। स्त्री। महाबलायां। रा.नि.व.४।

वर्षवरः। पुं। नपुंसके, वष्टे। शोका। अम.।

वर्षा। स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६। मद.व.
२। खनामख्याते वृक्षे (नित्यवह्नु)। वर्षाकालं।
सिंहकन्ये वर्षाः। “सिंहकन्ये स्मृता वर्षाः।” व-
र्षागुणाः—“शीता विदारिणी वृजिसाम्यामिलप्र-
दाः।” भा.। [नि.व.१६।

वर्षाघोषः। पुं। महाभिके। वड् दां। रा.

वर्षाङ्गी। स्त्री। पुनर्नवायां। श.र.।

वर्षाप्रियः। पुं। चातकपत्रिणि। त्रिका.।

वर्षाभवः। पुं। पुनर्नवायां। रक्तपुनर्नवायां।
रा.नि.व.५।

वर्षाभूः। पुं। भिके। अम.। भूलतायां। कैं-
ठा। मे.। इन्द्रगोपकौटे। आयाते। शौका।
रा.नि.व.१६। स्त्री। पुनर्नवायां। रा.नि.व.५।
भिकपत्रां। रक्तपुनर्नवायां। प.सु.। श्वेतपुनर्नवा-
यां। च.द.ज.चि.श्रीवृद्धतले। “वृषीरक्षेव वर्षाभूः।”

वर्षाभूगाकः । पुं । पुनर्नवाशक्ति । चण्डपू-
न्या भा । सं वेष्टुल । सं वेष्टुलकिलु । गुणाः
—कफाग्रिमाश्वत्तः रुक्षतरः गुण्यहीहृष्टलघ-
य । रा.नि.व.७ ।

वर्षामदः । पुं । मयूर । शब्दकल्प ।

वर्षाभः पारणव्रतः । पुं । चातकपचिणि ।
शब्दकल्प ।

वर्षालः । पुं । सृङ्गायाम् । पिङ्गि । वै.निघ. ।

वर्षालङ्कायिका । स्त्री । सृङ्गायां । पिङ्गि-
भा । अ.टी.भ. ।

वर्षावती । स्त्री । भूकीटविशेष । ईलुगोप-
कीट । भेकपत्राम् । अम. । पुनर्नवायाम् । अ-
भरमाला ।

वर्षावसानः । पुं । शरत्काल । रा.नि.व.२१ ।

वर्षाहिकः । पुं । निर्विषसर्पभेद । सु.कल्प.
४५. । [ममरूर ।

वर्षाहा । स्त्री । पुनर्नवायां । च.द.यल.चि.रा-

वर्षापलः । पुं । सर्पाङ्गवशिलायां । अम. ।

वर्षम् । स्त्री । शरीरे । हिरुपकीपः । [अम. ।

वर्ष (र) । स्त्री । शरीरे । रा.नि.व.१८ प्रमाणे ।

वर्हः । पुं, स्त्री । मयूरपुच्छे । अम. । यत्पिपर्थमे-
द । गै.टेल । भरतः । पत्रे । श.र. ।

वर्हणम् । स्त्री । तगरपुष्पे । तगरपाङ्क-
पिच्छीतगरे । रा.नि.व.१० । पत्रे । श.र. ।

वर्हनेत्रम् । स्त्री । मयूरपुच्छचन्द्रके । मयूरपू-
च्छेनैव । वै.निघ. ।

वर्हपुष्पः । पुं । शरीषवृक्षे । रा.नि.व.६ ।
नीलभिद्यतां । नीलप्रांति । रा.नि.व.१० । य-
त्पिपर्थे । गै.टेल । वै.निघ. ।

वर्हभारः । पुं । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

वर्हिः । पुं । विषकवृक्षे । अम. । अघी । मे. ।
मयूर । वै.निघ. । पुं, स्त्री (स) । दम्भे । कुशे ।
विका. । यत्पिपर्थे । गै.टेल । श.र. । [अ.च. ।

वर्हिकुसुमम् । स्त्री । यत्पिपर्थेनपे । गै.टेल ।

वर्हिवृद्धः (डा) । पुं, स्त्री । यत्पिपर्थभेदे । वै.
निघ. । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व.५ ।

वर्हिजङ्घः । पुं । पृष्टशिख्यश्याके । भा.नि.
गोष्ट । रा.नि.व.६ । स्त्री (डा) । पीतरीन्ने । वै.
निघ. । [पिच्छीतगरे । वै.निघ. ।

वर्हिणः । पुं । मयूर । अम. । स्त्री । तगरे ।

वर्हिपित्तम् । स्त्री । मयूरपित्ते ।

वर्हि(हिः)पुष्पः । पुं । शरीषवृक्षे । रा.नि.
व.६ । नीलभिद्यतां । रा.नि.व.१० । स्त्री । य-
त्पिपर्थेविशेषे । अ.टी.भ. ।

वर्हिशिखः । पुं । स्थीयशके । गौ.टि.गाल ।
रा.नि.व.११ । स्त्री (खा) । लघुधातकां । छोटि
धाट्टुकुल । भा.म.३.भ.सू.चा.चि. । मयूरशिखा-
याम् । वै.निघ. । [अ.सा.चि.गङ्गाधरकाथे ।

वर्हिष्ठम् । स्त्री । बालके । दाता । प.सु. । भा.

वर्हि (इग) । पुं । कुशवृक्षे । प.सु. । मयूर ।
अम. ।

वलम् । स्त्री । व्यायामगम्यशक्तौ । सु.सू.१०५. ।

वलभः । पुं । सौम्यकौटभेदे । सु.कल्प.८५. ।

वलथम् । स्त्री । पुं । करभूषणे । दाता । अम. ।
पुं । तन्नामककण्डगतरीमे, गलगण्डरीमे । लक्षणं
—“बलास एवायतमुग्रतश्च शीफं करीष्यन्नगतिं
निवाथ्य । सं सर्वेष्वेनापतिनाथ्यदीप्य विवर्जनीयं
वलथं वदन्ति ॥” सु.नि.१६५. ।

वलवती । स्त्री । सृक्षलायां । रा.नि.व.६ ।

बला । स्त्री । (Sida cordifolia.) वाग्याल-
के । वाङ्गिगाला । हिं म्लि.ग.डटा, वरिचारि,
सहदेवी, ककहिया, गुल्लकरी । बला चतुर्धा—
बलाचतिबला महाबला नागबला चेति । सा.
गुणाः—“बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्ति-
कृत् । सिद्धं वाहि समीराक्षपिपासलतनाशनम् ।
बलामूलत्वचयूष्णं पीतं सचीरशर्करम् । सूत्राति-
सारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः । इरेन्नाडाबला ल-
ब्धं भवेदातानुलोमनी । हन्यादतिबला मेघं पय-
सा सितया समम् ॥” भा. । श्वेतवाय्यालके ।
र.सा.सं. । सु.सू.२६५.संशोधने । च.सू.४५.बल्य,
ग. । च.द.ज्व.चि. । “काकजहा बला श्यामा ।”
वा.पि.ज्व.चि. । “निदिग्धका बला राक्षा ।” गी-
रल्याम् । गौ.रक्तकाकुलिम् । च.सू.४५.३६५. ।

वल्काकः । पुं । वकजाती । भ. । स्त्री (का) ।
पु. २ वकपक्षिणि । च. मृ. २७ अ. ।

वल्कात्रयम् । स्त्री । श्वेतवला पीतवला नागव-
लाम् । गोत्रकृष्णकूलिना, श्वेत वेलेण्डा,
श्वेत वेलेण्डा । च. द. वा. व्या. चि. । “वाजिग-
न्धा वल्कास्त्रयः ।” वै. निघ. २ भ. वा. व्या. चि. महा-
रात्र्यादी ।

वल्काद्वयम् । स्त्री । वल्कातिवलयोः । श्वेत वे-
लेण्डा, गोत्रकृष्णकूलिना । च. द. य. व्या. चि. वि-
श्ववासिधौ । वातघ्नमेतत् । “दशमूर्त्तं वल्काद-
वयम् ।” वा. सू. १५ अ. भद्रदाव्यादि । सु. मृ. ३६ अ.
संशोधने । [वीकरसर्पविशेषे । सु. कल्या. ४ अ. ।

वल्काहकः । पुं । मेने । मुलके । अम. । द
वलिः । पुं । गन्धके । प. सु. । स्त्री । वलये ।
मा. नि. अर्थ. चि. । मांसलोलातायाम् । वै. निघ. ।

वलिग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । ललणं
यथा — “लम्बात्मा मुखे केशस्य धान्ते खुरै-
पि । वलिग्रहः हीतोऽसौ सव्यकर्णशिरोधरः ॥”
ज. द. ५७ अ. ।

वलित्रयम् । स्त्री । प्रवाहिणी संवरणी विस-
र्जनी चेति त्रिविधगुणवल्की । मा. नि. अर्थ. चि. ।
“विद्याङ्गदवलित्रये ।”

वलिरः । त्रि. कैकरे । अम. ।

वली (इन्) । पुं । कफे । रा. नि. व. २९ ।

वली । स्त्री । मांसलोलातायाम् । रा. नि. व. १८ ।

वलूकम् । स्त्री । पद्ममूले । पुं । पल्लवे । उणा. ।

वल्कम् । स्त्री । वल्लवचि । गोच्छ्र छात्र ।
मे. । शल्के । आंशेषु । श. र. । पुं । पट्टिकारोपे ।
रा. नि. व. ६ । [रा. नि. व. ११ ।

वल्क(ल)तरः । पुं । पूगवले । उपनिषाह ।

वल्क(ल)द्रुमः । पुं । भूर्जवले । रा. नि. व. ६ ।

वल्कपत्रः । पुं । हिमालवले । श्वेतानुगाह ।
रा. नि. व. ६ ।

वल्कलम् । स्त्री । दाहचिनीति ख्याति गन्धद्रव्यं ।
दाहचिनि । रा. नि. व. ६ । च. द. खदिरवध्यां ।
वै. निघ. २ भ. मधुरव्य. चि. मधुकादिकषाधि । शीघ्रे ।

अ. सा. वि. जम्बादिचूर्णे । पुं । दाहिसहले । रा.
नि. व. ४ । शीघ्रे । तल्लवि । रा. नि. व. ४ । अम. ।

वल्कला । स्त्री । शुकपाषाणभेदे । श्वेत पाथ-
वल्का । वक्रुता । रा. नि. व. ५ । तैजोवत्याम् ।
उत्तरेण । वै. निघ. ।

वल्कली (इन्) । पुं । श्वेतरीध्रवले । वै. निघ. ।

वल्कलीध्रः । पुं । पट्टिकारोपे । रा. नि. व. ६ ।

वल्कवान् । पुं । मध्ये । विका. ।

वल्किलः । पुं । कण्टके । श. र. ।

वल्की (इन्) । पुं । विभीतकवले । वै. निघ. ।

वल्कुतम् । स्त्री । वल्कले । श. च. ।

वल्गुः । पुं । कणि । मे. ।

वल्गुकम् । स्त्री । चन्दने । शब्दकल्प अजयः ।

वल्गुजम् (जा) । स्त्री । स्त्री । सोमराज्या ।
सोमराज । रा. नि. व. ४ । चि. क्र. क. १ अ. ।

वल्गुपत्रः । पुं । वनसुद्धे । भृशगौ । श. च. ।

वल्गुपादकी । स्त्री । राजगिराशके । वै. निघ. ।

वल्गुला (ली) । स्त्री । सोमराज्या । सोम-
राज । रा. नि. व. २९ । प्रतुदपक्षिविशेषे । रा. नि.
व. १६ । सु. मृ. ४६ अ. । [पो. क. । छ. च. ।

वल्गुलिका । स्त्री । तैलपायिकायां । उल्ला-

वल्मी(ल्मी)कः । पुं, स्त्री । कर्मिणोः । उ-
हेटिपि । अ. टी. भ. । श. र. । चन्द्ररीगभेदे । ल-
क्षणम् — “पाणिपादतले सन्ती यीवायामुहज्जु-
णि । शन्यिवन्तीकवद्वयम् शनैः समुपचोयते । ती-
दकेदपरीदाहकल्लमहिः वणैर्वतः । व्याधिवन्तीक
द्रव्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥” सु. नि. १९ अ. ।

वल्मीकसृत्तिका । स्त्री । कर्मिणोः कवदि ।
उहेटिपि । रा. सा. सं. र. सकपूर्व ।

वल्मीकशीर्षम् । स्त्री । शीर्षोऽङ्गने । वक्रु-
शर्मा । रा. नि. व. १२ ।

वल्मीकसम्भवा । स्त्री । अलावृविशेषे । ना-
गशत्रुशुभे । मदतपालः ।

वल्मीकिः । पुं । वल्मीके । श. मा. ।

वल्मीकूटम् । स्त्री । वल्मीके । श. च. ।

वल्गः । पुं । तात्त्वं । स्त्री । लघि । उड्डङ् ।
रा.नि.व.६ । स्त्री (ख्या) । पातालगङ्गाहीलता-
याम् । वि । वल्गकरे ।

वल्गः । पुं । रक्तिकवयमाने । स्त्रीलावती । गुल्मा-
हयमाने । प.प. । सार्द्धगुल्मायां । राजनिघण्टुः ।
शस्थविशेषे । सज्जकौहवे । वाय्वालेके । (वल्गङ्) ।
वै.निघ.२भ.वयरी.वि.बन्धोबिलासतैले । [११]

वल्गकिः (की) । स्त्री । सज्जकहवे । रा.नि.व.

वल्गगुणपूगम् । स्त्री । कौकणदेशीयपूगफल-
विशेषे । उपनिविटभम् । रा.नि.व.११ ।

वल्गभः । पुं । सुलक्षणाये । कृष्णागुरुणि । रा-
जशिक्षाम् । भा.पु.१भ.धा.व. । वैद्यवल्गभनामय-
न्यकारे ।

वल्गभी । स्त्री । मेधिकायां । वै.निघ. ।

वल्गभेन्द्रः । पुं । वैद्यबिलामणियन्यकारे ।

वल्गरम् । स्त्री । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।
मन्त्र्यां । श.र. ।

वल्गरिः (री) । स्त्री । विवकमुखे । रा.नि.व.
६ । मन्त्र्यां । अम. । मेधिकायां । (गति) । प.
सु. । रा.नि.व.६ । वचायां । वै.निघ. ।

वल्गवः । पुं । पाचके । विका. ।

वल्गिः । स्त्री । लतायां । अ.टी.भ. ।

वल्गिकण्टकारिका } स्त्री । अग्निदमनोत्तपे ।

वल्गिकण्टारिका } (शाला) । रा.नि.व.४ ।

वल्गिका । स्त्री । वृत्तमन्त्रिकायाम् । (वल्गकूल) ।
रा.नि.व.१० । उपीदक्याम् । पू.इ. । वै.निघ. ।

वल्गि(स्त्री)जम् । स्त्री । मरीचे । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ.ज्व.चि. । संयुक्ते पुनर्नवादिः । अय.चि.
अयकेसररसे । [२५. ।

वल्गिजविषम् । स्त्री । पुष्पविषभेदे । सु.कल्प.

वल्गि(स्त्री)दूर्वा । स्त्री । मालादूर्वायां । (वल्-
त दूर्वा) । मं पांढरीहरियारी । कं विलियक-
के । गुणाः—सधरा तिला शीता पित्तघ्नी कफ-
बान्निद्वेषाघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

वल्गिशाकटपोतिका । स्त्री । मूलपोति-
कायाम् । कठि मूला । रा.नि.व.७ ।

वल्गि(स्त्री)शू[स्त्र]रणः (णा) । पुं, स्त्री ।
अत्यन्तपण्यां । रा.नि.व.२ ।

वल्गी । स्त्री । कैवर्तिसुप्तायां । (क.उट्टगूट) ।

रा.नि.व.२ । अजमीदायां । शकुनी । मद.व.२ ।
अथे । उहे । रा.नि.व.६ । अग्निदमन्याम् । (श-
ला) । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. । कृष्णा-
दिलतायां । मे. । [म.१६५. ।

वल्गीकर्णः । पुं । समविषमान्यपालिकर्णं । सु.

वल्गीखदिरः । पुं । आकृतामखदिरभेदे ।
गुणाः—तिक्तः कटुः उष्णः कषायः अस्त्ररसः श-
सकासघ्नः पित्तरक्तविदोषघ्नश्च । वै.निघ. ।

वल्गीगङ् । पुं । मन्त्रविशेषे । (वल्ग गङ्) ।
वल्ग उड्डङ् । गुणः—“वल्गीगङ्गी लघूच्छी-
नभिष्यन्दी मरुत्करः ।” राज.३प. ।

वल्गीपञ्चमूलम् । स्त्री । लतापञ्चमूले । वि-
दारौसारिवारजनौगुडूचोऽजगृही चेत । सु.म.
३८५. । एतत्तु कफनाशनं प्रशस्तम् । प.प.३ख. ।
सु.चि.१७५. । [निघ. ।

वल्गीपलाशकन्दा । स्त्री । भूमिकुषाण्डे । वै.

वल्गीफलम् । स्त्री । कर्कटिकादौ । सु.चि.१४
अ. । [रा.नि.व.११ ।

वल्गीवदरी । स्त्री । भूषदव्याम् । (गट्टोत्तल)

वल्गीमुहः । पुं । नकुलके । मृगानी । रा.नि.
व.१६ । मङ्गालभेदे । वै.निघ. । [रा.नि.व.८ ।

वल्गीवृक्षः । पुं । मङ्गलवृक्षे । शाल गङ् ।

वल्गुरः । पुं । कृषभके । प.सु. । स्त्री । मन्त्र्यां
निर्जलस्थाने । छे.च. ।

वल्गूरम् । स्त्री । चातपादिना गुल्मासि । अम-
मांसि । भेष.बाल.चि. । च.पु.५५. । शूकरमांसि
मे. । पुं । वृक्षवृत्तसमीभयपालिकार्णवन्धने । स
पु.१६५. । जघरभूमौ । छे.च. । स्त्री (रा) । र-
क्तामांसि । शूकरमांसि । विका. ।

वल्गुरा । स्त्री । अन्नगन्धायाम् । मद.व.१ । धार्प-
हवे । आगन्तागोह । हारा. । प्रसारिण्याम्
गङ्गाडलिश । रा.नि.व.५ ।

वल्गुकम् । स्त्री । वाक्कभेदे । प.सु. ।

वस्त्रजः । पुं । उलपे । उलू । हे.च. । च.चि.
५ च । वस. ।

वस्त्रजा । स्त्री । दण्डविशेषे । उलूविशेषः । हिं
सावे वागे । गुणाः -- मधुरा जीतला पितृदाहव-
साहरी वातकीपना हृष्या कण्ठशीघनी च । रा.
नि.व.८ । [मि.]

वशा । स्त्री । बन्धायाम् । दांशः । करिष्या ।

वशाव्यकीः । पुं । शिथसारि । उलू । अ.
र. ।

वशा(सा)पायी (इन्) । पुं । ऊकुरि । श.मा. ।

वशाचारः । पुं । चारि । र.मा. ।

वशिका । स्त्री । अगुणणि । श.च. । [निघ.]

वशिजाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.

वशिनी । स्त्री । शमीवृक्षे । मोहे गाछ । वन्दा
यां । पत्रगाछा । श.च. ।

वशिरम् । स्त्री । सासुदलवणे । रा.नि.व.६ ।

पुं । गजपिप्पल्याम् । प.सु. भा.स.१भ. । चय्ये ।
८६ । रा.नि.व.६ । च.द.अश्वरीचि.जषकादौ ।
मर्कटसंज्ञकवृक्षजाती । अपामार्गे । आपाठ । रा.
नि.व.४ । सु.चि.७च. । रक्तापामार्गे । भा.पु.१भ. ।
सुधावर्त्मदे । अथ लुङ्गुडे । उल्लवः । भैष.
अश्वपि.वि.हृत्तृक्षधावतीगुह्या । च.द.गुल.चि.
राममङ्गुरे । वचायां । व८ । श.च. ।

वशिष्ठः । पुं । वशिष्ठीनामयजुष्यप्रथेतरि ।

वशीकरणम् । स्त्री । मन्त्रिमन्त्रीषधैरायत्तीक-
रणे ।

वशीरः । पुं । गजपिप्पल्यां । जटा । चविका-
यां । ८६ । अपामार्गे । आपाठ । वै.निघ. ।

वश्यम् । स्त्री । लवङ्गे । श.च. ।

वश्या । स्त्री । नीलापराजितायाम् । मद.व.१ ।
मोरोचनायाम् । वै.निघ. । [सू.८८. ।

वश्यात्मा (न) । वि । वशीकृतचित्तेन्द्रिये । च.

वषट्फलम् । स्त्री । ककौले । रा.नि.व.१२ ।

वसनम् । स्त्री । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । स्त्री
(नो) । पीतकापांसे । वै.निघ. ।

वसन्तः । पुं । अगुमदे । वसन्तकान् । स च

पातगुनवैधासकः । “वसन्तः कुम्भसीमयीः ।” म-
धुमाधवी वसन्त इति केचित् । गुणाः -- “वसन्तो
मधुरः खिन्नः श्लेष्मण्डिकरश्च सः ।” भा. । अति-
सारि । श.र. । [व.६.]

वसन्तकः । पुं । पृथुश्लेष्मण्योष्णकमदे । रा.नि.

वसन्तकुसुमः । पुं । हलविशेषे । वसन्तकुसुमत्र
गाछ । श.मा. ।

वसन्तकुसुमाकरः । पुं । बाजीकरणे प्रसि-
द्धाधिकारि च रसः । पाठः -- “पृथक् ह्रीं हाटकं
चन्दं त्रयो वज्रादिकान्तकम् । चलारः शृङ्गमधु-
प्रमालसौक्तिकतया । भावना गन्धदुधेन भावनेन-
रसेन च । वासालालारसाट.प्यरश्माकन्दप्रमनकेः ।
शतपत्ररसेनैव मालयाः कुसुमादकैः । पथानुगम-
देर्भावं सुगन्धिरससम्भवेः । गुञ्जादयमिदं मेवं सि-
तामञ्जलासंयुतम्... ॥” कङ्कमीदकैः इति हि-
तीयः पाठः । रस.रा. दिभागे हाटकं चन्दम् इति
र.सा.सं.पाठः । हाटकं स्वर्णं । अङ्गिः शोषकं । र-
श्माकन्दप्रमनकेः रश्मासुलरसेः पुष्परसेश्च । शतप-
त्ररसेन पद्मपुष्परसेन । मोषाः २ ठ. कपा ७ ठ.
(मठाश्वर कपूरी) वज्र, शोषा एवम् लोह
अष्टादश ७ ठ. अन्न, ज्वार, मूत्र, अष्टा-
दश ८ ठ. एकत्र करिषा ७ठ, डेङ्गुर, वास-
कछा, लवण, लाङ्गर कथि, बालार कान,
कलात्र एण्टेर ७ मोठात्र वज्र, अश्वर वज्र,
मालतीकृष्ण वज्र वा कथ ७ गुणनाडित
काष्ठे तथाक्रमेण भावना दिवः । गात्रा १ त. ।

वसन्तघोषी (इन्) । पुं । कोकिल । वै.निघ. ।

वसन्तजा । स्त्री । वसन्तीलतायां । शक्तपुथि-
कायाम् । वसन्तीवृक्षे । छोटि दासक । रा.नि.व.
१० ।

वसन्ततिलकः । पुं । बाजीकरणाधिकारि र-
सः । पाठः -- “हृन्नी भस्मकान्तकं वनयुगं ली-
हाचय पारदाहलारी नियताम् वज्रयुगलं चैकी-
कृतं मर्दयेत् । सुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुर-
वासिपथा सव्ये वन्यकौषकेण सुहृदात्मं पचन्
समधा । कङ्करीचमसारमर्दितरसः पथान् सुसिद्धो
भवेत्... ॥” रस.रा. रसा.सं. । शर्वा १ ठो.
अन्न २ ठो. लोह ७ ठो. पात्रा ४ ठो.
वज्र २ ठो. मूत्रा २ ठो. अन्न २ ठो. ।

वसन्तद्वृतः । पुं । आसववे । रा.नि.व.११ । कीकिले । रा.नि.व.१६ । स्त्री (ती) । पाटलववे । प्राक्रुण गीछि । रा.नि.व.१०:१३ । “पाटला वसन्तद्वृती ।” उल्लणः । पुष्पवृक्षविशेषे, गणिकारीति नाम्ना कीडवे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० । कीकिलायाम् । रा.नि.व.१६ । माधवीलतायां । रा.नि.व.२३ ।

वसन्तद्वुः । पुं । आसववे । चिका ।

वसन्तपुष्पः । पुं । धूलिकदम्ब । रा.नि.व.२ ।

वसन्तमण्डनम् । स्त्री । सिन्दूरे । रक्तपद्मे । वै.निघ. । [यू.६. वै.निघ. ।

वसन्तललना । स्त्री । शक्तयुध्याम् । (श्रुत)

वसन्तव्रतः । पुं । समरके । वै.निघ. ।

वसन्तार्तः । पुं । विभीतकववे । वै.निघ. ।

वसन्तोत्सवमण्डलम् । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

वसा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । रांसरी द्विष्यां । मेदायाती । रा.नि.व.१८ । शुद्धसांसभवच्छे । उर्वी । भा.४भ.दारीच. । सु.शा.४अ. । “शुद्धसांसस्य यः खेहः सा वसा परिकीर्तिता ।” गुणाः — “वसा मजा च वातघ्नी बलपिचकफप्रदा । शीकरी माहिषी वा सा वातला श्रेष्ठविद्भिः । सार्पनाकुलगीघ्रिया लिपने वणकुष्ठहा ॥” मत्स्यशिशुमारमकरशाहादीनां वसाप्येवं । सा विमर्षहरा हृद्या कुष्ठरीगविनाशिनी च । अवि.१४ अ. ।

वसाव्यः । पुं । शिशुमारे । कुष्ठक । चिका ।

वसादनी । स्त्री । पीतशिशुपायाम् । वै.निघ. ।

वसामेहः । पुं । वातजन्यप्रमेहरोगे । लव रोगी वसात्वत् मेहति । सु.नि.६अ. ।

वसारोहम् । स्त्री । कृत्तिकायां । कौण्डिकछाति । हारा ।

वसिरम् । स्त्री । साहद्रलवणे । घरणिः । गजपिपल्यां । अ.टी. । सु.स.४अ. ।

वसिरः । पुं । सूर्यावर्तचुपे । इड्डहड्डे । अपासार्गे । सु.स.४अ. वीरतर्ज्वादिगणे । च.स.४अ. । रक्षापासार्गे । भा. । सर्कटपिपलीनामलणजाती

अपासार्गे इति प्रसिद्धिः । उल्लणः । बारिनिम्बे । खगनिम् । कीषान्तरम् ।

वसु । स्त्री । रवे । धने । अस. । हाटके । शर्व । विश्व. । आरश्चिकायाम् । (ज.३। औषधे । वै. निघ. । वज्रौषधे । मे. । जलि. । घणा. । पुं । वकववे । अस. । श्वेतरक्तवसुके । (श्रुत) वज्र वासना । रा.नि.व.५ । श्वेताके । वै.निघ. । पीतमुद्रे । हे.च. । वि. सधुरे । शुष्के । हे.च. । स्त्री । कंजौ । वज्रौ । श.र. ।

वसुकम् । स्त्री । शाधरलवणे । अस. । पांशुलवणे । रा.नि.व.६ । कृष्णागुक्णि । रा.नि.व.१२ । चारलवणे । भा.पू.२भ. ।

वसुकाः । पुं । स्वनामख्यातकृत्वचुपे । वासुनां गीछ । स च श्वेतरक्तपुष्पमेदात् द्विविधः । सा. गुणाः — कटुः तिक्त उष्णः पाके शीतलः अजीर्ण-गुणाघ्नश्च । तथैः श्वेती रसायनः । रा.नि.व.५ । तच्छाकगुणाः — कफाग्निमान्द्यवातहरः कलतरः गुणालीहयलघ्नश्च । रा.नि.व.७ । च.द.ऊषकादौ । सु.चि.२अ. । अर्कववे । सु.स.२अ. । च.स.४अ. । रक्ताके, मन्दारके । रा.नि.व.१० । पीतमुद्रे । वै. निघ. ।

वसुकोदरम् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

वसुचारुकम् । स्त्री । स्वर्णं । वै.निघ. ।

वसुच्छिद्रा । स्त्री । सहामेदायां । रा.नि.व.५ ।

वसुद्रुमः । पुं । उदुम्बरववे । यजुद्रुम । वै. निघ. ।

वसुधा (खर्जूरिका) । स्त्री । खर्जूरिकायां, खर्जूरववे । छोटि थेजूर गीछ । रा. नि.व.११ ।

वसुयेष्ठम् । स्त्री । रुष्यधाती । रा.नि.व.१३ ।

वसुस्थितिः । स्त्री । निर्गुच्छीववे । वै.निघ. ।

वसुहटः (कः) । पुं । वकववे । प.सु. ३भा. ।

वसुचारः । पुं । शक्तिकालवणे । वै.निघ. ।

वसुकम् । स्त्री । वकपुष्पे । हि.की. । साधरलवणे । हे.च. ।

वसूत्तमम् । स्त्री । रीये । वै.निघ. ।

वस्तयनीघीरम् । स्त्री । प्रहस्वल्पायाः कीड

वि. १७. । दुग्धगुणाः—विदीपघ्नं तर्पणं वक्ष-
हत् भा. ।

स्फटाटिका । स्त्री । हथिके । हारा. ।

स्तिः । पुं । वस्तिषर्मपुटकः तत्कृतत्वादास्या-
नानुवासने उच्यते । नामैरधीभागस्थमुवाशये,
दूवाशयपुटके । रा. नि. व. १८. । भूवाशय. सु. सु.
१७. । वस्तिषर्मणि वस्तिहारेण दानाहस्तिरिति
संज्ञा । स द्विविधः—अनुवासनी निरुद्धश्च । तयोः
हृदयैर्वस्तिरनुवासनं, माषावस्तिरेव नामभेदः ।

See अनुवासनम् । कषायचौरतैलेनिरुद्धः नि-
रुद्ध एवास्यापनमुच्यते । दीपाणां स्वस्थानस्थाप-
नादास्यापनसंज्ञा । निरुद्धवस्तिः कारणान्तरैर्बहुध-
कारः । वस्तिर्हि नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दीपाणां सं-
शोधनसंशमनसंयच्छाणि करोति । यथा—सौ-
षण्णकं वाजोक्तीरति क्षणं हृदयति स्थूलं कर्षति
पचति प्रोषयति वलीपलितमुपहृति वयः स्थापय-
ति शरीरोपचयं वर्णवल्गुमारीयम् आयुषः परिह-
रिष्य करोति वस्तिः सम्यगुपमासितः । तथा ज्म-
रातीसारवातव्याधिसावर्गशरीरवृद्धादिविविधयोगेषु
प्रयुज्यते । तत्र सावर्गस्फटाटिहरटवर्षाणां षड-
ष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामथ्यमा-
ङ्गुलपरिमाणानि अयं द्वाङ्गुलाद्वितीयाङ्गुलसन्नि-
विष्टकर्णिकानि कर्णग्रन्थिर्वाहं पचनाद्दीप्त्यप्रवेशा-
नि सुद्रमापकलायमाचक्षीतांसि विदध्याम्रवाणि
इत्यादि । सु. चि. १५७. । वस्तिदोषाः यथा—व-
हलता अल्पता सक्किद्रता प्रकीर्णता दुर्बलतेति
पञ्च । पुनः स वस्तिः विविधः—कर्मवस्तिकालव-
स्तिप्रयोगवस्तिभेदेन । तत्र कर्मवस्तिः ३०, काल-
वस्तिः १५, प्रयोगवस्तिश्च ८ । एषां विशेषाः प-
र्याये स्यात् । च. सिद्धि. १७. । वस्त्यावगाहकालं
मात्रा यथा—“द्वयजामुकुरावर्गं कृत्यांस्कीटिकया
युतम् । निमेषोन्मेषकालौ वा एषा मात्रा सता पु-
षेः । वस्त्यावगाहनाभ्यङ्गकार्यं योग्यतमा सता ॥”
अथावगाहे यथा—“रोमान्तेष्वनुकूपेषु स्थित्वा मा-
षाशतत्रयम् । ततः प्रविशति क्षेद्वस्तुभिर्मच्छति
तत्र । पञ्चभिश्च भजिद्रक्तं वस्तिर्मांसमपयति । नि-
दःस्थाने सप्तशतैरटभिश्चास्थिषु व्रजति । नवभिर्वा-
ति मज्जनं ततो माषा न कापयति । ततस्तु हरते
रोमान् वातपित्तकफोद्भवा ॥”

वस्तिकर्मा (१) । स्त्री । वस्तिदानकार्ये ।

वस्तिकर्माव्यः । पुं । चरितकहसे । कुठिर्हि
श. च. ।

वस्तिकुण्डलिका स्त्री । सूत्राघातरीगमि-
दे । तन्निदानादि—“दुताच्छलद्वायासेरभिधाता,
तु प्रपीडनात् । स्वस्थानाहस्तिरुद्धः स्थूलस्तिरुद्ध-
गर्भवत् । शूलस्यन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं खव्य-
पि । पीडितस्तु सृजहारो संसर्गोऽदृष्टनाभिमान् ।
वस्तिकुण्डलमाहृत्तं चौरं शस्त्रविषोपमम् । पवनं
प्रबलं प्रायो दुर्निवारमवृत्तिभिः ॥” सा. नि. ।

वस्तिमलम् । स्त्री । मूत्रे । हे. च. ।

वस्तिवातः । पुं । स्वनामस्थानवातव्याधौ ।
लक्षणं—“मासतेऽनुशेषे वस्ती मूत्रं सम्यक् प्रवर्त-
ते । विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोभे भवन्ति
हि ॥” सा. नि. । सा. चिकित्सा—“बलासूलत्व-
चूर्णे समितं कर्पसमिश्रं । पिबेत् कुङ्कुमदग्धेन सुह-
र्मन्त्रेणालये ॥” (उपनिषद्भा. । च. शा. ७७.)

वस्तिशीर्षम् । स्त्री । देहप्रत्यङ्गविशेषे । वास्तुव

वस्तिशूलम् । स्त्री । वस्तिवेदनायाम् । निदा. ।

वस्तिशोधनम् । स्त्री । मदनफलं । वस्तिशी-
र्षके द्रव्यमात्रे । वै. निघ. । पुं । मदनहृत् । रा.
नि. व. ८. ।

वस्तु । स्त्री । द्रव्ये । त्रिका. ।

वस्तुकम् । स्त्री । वस्तुकर्माके । श. र. ।

वस्तुकी । स्त्री । शतचिकीर्षाके । रा. नि. व. ७. ।

वस्तम् । स्त्री । तेजपत्रे । रा. नि. व. ६. । वाससि ।
कापड़. अम. ।

वस्तधारणम् । स्त्री । वस्तुपरिधाने । गुणाः
—“काव्यं यशस्यमायुष्यमलम्बांश्च प्रहृषणम् । औ-
सत्वारिषदं शक्तं निम्बलाभ्यधारणम् ॥” राज.
२५. । [व. ७.]

वस्तपञ्जरः (त्वः) । पुं । कीलकन्दे । रा. नि.

वस्तभूषणः । पुं । घटवासि । रत्नाक्षरे । वै.
निघ. । साकुण्डलसे । रा. नि. व. ६. । स्त्री (का)
मज्जिहावा । रा. नि. व. ६. ।

वस्तरङ्गा । स्त्री । केवर्णिकाया । रा. नि. व. ६. ।

वस्तरञ्जकः (मः) । पुं । कुशुम्भसे । रा.
नि. व. १०. ।

वस्त्ररन्धिनी । स्त्री । मन्त्रिणायाम् । वै.निघ.।

वस्त्ररागधृत् । पुं । नीलकाशीये । नील शौ-
त्राकम् । वै.निघ. ।

वस्त्रोदरणम् । स्त्री । सुखे वस्त्रवस्त्रेण जल-
स्याय शीतलकरणार्थं घटस्थाप्यो मुखरक्षणरूपोपा-
ये । सु.स. ४५ अ. ।

वस्त्रम् । स्त्री । वसायाम् । छर्त्ति । रा.नि.व.१८।
अमोणि । अ.टी.रा. । वसने । विव. ।

वस्त्र(स्त्र)सा । स्त्री । वसायाम् । रा.नि.व.१८।
शरीरान्तःशिरादौ । सायौ । त्रिका. । अम. ।

वहः । पुं । घोटके । मे. । वषत्कन्धे । अम. ।

वहगञ्जम् । स्त्री । सत्वरचन्दने । रा.नि.व.१२।

वहलचक्षुः । पुं । मेघशृङ्गाम् । मेघाशिः ७।
प.स. ।

वहलत्वचः । पुं । श्वेतलोमे । रा.नि.व.६ ।

वहलपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनश्चे । गजिना
गोत्रि । वा.सू. १५ अ. वरुणादौ । “वहलपल्लवदर्भ-
रुजाकराः ।”

वहला । स्त्री । शताङ्गायां । उल्फा । रा.नि.
व.४ । स्थूलेलायां । छोट एला ८ । भा.सिर्साप-
लादिलेहे ।

वहा । स्त्री । गन्धराङ्गायां । प.सु. ।

वह्निःकुटीचरः । पुं । कर्कटे । त्रिका. ।

वह्निःपरिमार्जनः । वि. । वह्निः स्वग्रन्था-
श्रित्य तैलाभ्यङ्गादिभिः यः दीर्घं मार्जयति । च.सू.
११ अ. ।

वह्निरङ्गः । पुं । शरीरावयवे ।

वह्निरिन्द्रियम् । स्त्री । चक्षुःकर्णादिवाच्ये-
न्द्रियेषु — चक्षुःकर्णनासाजिह्वात्वच, वाक्पाणिपा-
युपादीपस्थेषु च ।

वह्निर्वेगज्वरः । पुं । ज्वरभेदे । लक्षणं —
“सत्तापोऽभ्यधिको ब्राह्मणस्यादीनाञ्च मार्दवम् ।
वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥” च.
वि. ३ अ. ।

वह्निरः । पुं । कर्कटे । इ.च. ।

बहुप्रजः । पुं । गृहकन्दे । पिण्डसाह । प.सु. ।

बहुलबहुरसः । पुं । इषी । वा.सू. १५ अ. आ-
मादिवर्गे । “बहुलबहुरसमीष्णश्चात्फलानि ।”

वहेडुकः । पुं । विभीतकश्चे । रा.नि.व.११

वह्निः । पुं । विवकश्चे । रा.नि.व.६ । रा.नि.
३ अ. । “वह्निरैकः शम्भुरैकः ।” भङ्गातकश्चे
निम्बुकश्चे । रा.नि.व.११ । शुक्रदर्भे । रा.नि.व.१

वह्निकरी । स्त्री । धातकीश्चे । शङ्खेन
श.र. । [१२]

वह्निकाष्ठम् । स्त्री । दाहागुरुणि । रा.नि.

वह्निगन्धः । पुं । रालि । धूना, वज्जन । श.र.

वह्निगर्भः । पुं । वंशे । श.च. ।

वह्निगर्भा । स्त्री । शमीश्चे । श.च. ।

वह्निजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । वि-
काशूलिषा । र.मा. । भा. ।

वह्निज्वाला । स्त्री । धातकीश्चे । रा.नि.
६ । लाङ्गलिकायाम् । विस्नाशूलिषा । वै.निघ.

वह्निदग्धम् । स्त्री । अग्निदग्धरीगे । निदा

वह्निदमनी । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । (भा.३
रा.नि.व.४ ।

वह्निदीपकः । पुं । कुसुमश्चे । श.र. ।

वह्निदीपिका । स्त्री । अजमीदायां । वन-
शानौ । रा.नि.व.६ ।

वह्निनामा (त्वे) । पुं । त्वकश्चे । र.मा.
भङ्गातकश्चे । प.सु. । [५ ग.सु. । वै.निघ.

वह्निनिर्मथना । स्त्री । अग्निमथ्यश्चे । र.

वह्निनी । स्त्री । जटामांखां । र.मा. ।

वह्निपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । धातकीश्चे ।
नि.व.६ ।

वह्निभूतिकम् । स्त्री । रीष्ये । वै.निघ. ।

वह्निभोग्यम् । स्त्री । हृते । श.च. ।

वह्निमथनः (ना) । पुं, स्त्री । अग्निमथ्य-
गगिति । वै.निघ. । [प.सु.

वह्निमन्यः । पुं । गणिकारिकायां । गर्वि

वह्निमारकम् । स्त्री । जले । श.च. ।

। क्लिमुखी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विवना-
श्रुतिना । वै. निघ. ।

। क्लिमुखः । स्त्री । महाज्योतिषतौलतायां ।
वृद्ध लताफलेकी । वै. निघ. । [नि. व. १२ ।

वक्त्रलोह(क)म् । स्त्री । कांस्ये । कै. नि. । रा.

वक्त्रवक्त्रा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विवना-
श्रुतिना । भा. ।

वक्त्रवर्णम् । स्त्री । रक्तोत्पले । श. च. ।

वक्त्रवल्लभः । पुं । सर्जरसे, धूनके । धू. ना. ।
विका. ।

वक्त्रवीजः । पुं । निम्बकवृक्षे । ले. वृ. श. छ. ।
रा. नि. व. ११ । स्त्री । खर्बू. छे. व. । निम्बफलम् ।
रा. नि. व. ११ ।

वक्त्रशिखम् । स्त्री । कुसुमपुष्पे । अम. । कु-
सुमे । रा. नि. व. १२ । स्त्री (खा) । कलिकारीव-
ले । विवनाश्रुतिना । धातक्याम् । रा. नि. व. ४६ ।
फलानां । शिखश्रु. धरणिः । जलपिप्पल्याम् ।
गजपिप्पल्याम् । वै. निघ. । [रुद्रजटायां । श. र. ।

वक्त्रशिखरः । पुं । लीचमलके । वनयमगौ ।

वक्त्रसन्नकः । पुं । विचकवृक्षे । छि. ठा. गी-
छ. । अम. ।

वक्त्रसखः । पुं । जीरकवृक्षे । रा. नि. व. ६ ।

वक्त्रसम्भूतम् । स्त्री । खर्बू. वै. निघ. ।

वचः (व) । स्त्री । वचःस्थले । तच्च हृदयोप-
रिक्ताधाभागे । वृ. क. रा. नि. व. १८ । क्रो. छे. ।
को. ल. । अम. ।

वचणम् । स्त्री । वचसि । श. च. ।

वचोजम् । स्त्री । सने । रा. नि. व. १८ । [घ. ।

वचोजोपमः । पुं । चकवाके । छ. का. । वै. नि.

वचोरुहः । पुं । सने । विका. ।

वांशी । स्त्री । वंशलोचनायां । वंशलोचना ।
प. सु. । भा. उ. वा. जो. । “वांशी वरी वानरौ ।”
अ. द. य. फ. चि. सर्पिर्गुडे ।

वाः (र) । स्त्री । जले । अम. ।

वा:किटिः । पुं । शिखरी । उ. उ. क. व्या. क.

वाकुचिका । स्त्री । वाकुच्याम् । हा. कू. छ.
गो. ग. र. छ. । वै. निघ. २ भ. अ. भि. न्या. स. च. चि. ।

वाकुची । स्त्री । (Psoralea corylifo-
lia.) The plant serratula anthel-
mintika. सोमराजीसुपे । हा. कू. छ. गो. ग. र. छ. ।
हिं वावची, वुकची । मं. वावची । कं. वा-
उचिगे । वम्. वावची । ता. वी. गि. वि. टु. लु. गुणाः
— कटुतिक्तोष्ण । क्षमिकृशकफघ्नो त्वग्दीपविषक-
ण्डूतिखर्बू. घ्नो च । रा. नि. व. ४ । वातकफकृशत्व-
ग्दीपघ्नो । राज. । मधुरा तिक्ता कटुपाका रसा-
यनी बिष्टभघ्नो हिमा कृन्ता सरा श्लेष्मासपित्तनु-
ह । तत्फलं पित्तलं कटु कृशकफानिलघ्नं केश्यं
त्वग्रक्षमिन्नासकासशोथपाण्डुहृ. भा. । तण्डु-
कगुणाः — तिक्तं शीतलं कटुपाकरसं कफपित्तह-
रघ्नं । अ. मृ. २७५. ।

वाकुलम् । स्त्री । वकुलफले । राज. ।

वाक्का । स्त्री । प्रत्युदपक्षिविशेषे । अ. मृ. २७५. ।

वाक्यदीपः । पुं । न्यूनताधिक्यादौ । वाक्यदी-
पो नाम — “यथा खलु अक्षिरथं न्यूनमधिकमन-
थेकमपार्थक्यमविरुद्धं चित् ।” अ. वि. ८५. ।

वाक्यप्रशंसा । स्त्री । अन्यूनतादौ । वाक्यप्रशं-
सानाम् यथा — “यथाकामं अन्यूनमनधिकमनपा-
र्थक्यमविरुद्धमधिगतपदार्थेषु तद्व्याख्यानमनुर्याज्यमि-
ति प्रशस्यते ।” अ. वि. ८५. ।

वाक्यशेषः । पुं । “यैन पदेनानुक्तेन वाक्यं स-
माप्यते ।” सु. उ. ६५५. ।

वाक्यश्या । स्त्री । कुटुम्बिनीसुपे । वै. निघ. ।

वागरः । पुं । वृ. के. छे. व. ।

वागुजारलः } पुं । नाट्यमन्त्राभेदे । वम्. वा-
वागुञ्जालः } गु. सम. का. । सु. मृ. ४६५. ।

वागुजी । स्त्री । सोमराज्याम् । गो. ग. र. छ. ।
प. सु. । र. सा. सं. महाश्वस्यधरसे ।

वागुणः । पुं । कर्करुहवृक्षे । काननराडी श. छि.
श. मा. । स्त्री । कर्करुहः । [रि. । हारा. ।

वागु(गु)लिकः । वि. । वाक्ता ताण्डुलात-

वागुशः । पुं । वागुञ्जालमकरे । वै. निघ. ।

वाग्नुदः । पुं । पक्षिविशेषे । विका. ।

वाग्मुलिः । पुं । ताम्बूल्यां । हारा ।

वाग्दलम् । स्त्री । श्रीछाधरी । त्रिका ।

वाग्बिलासी (इन्) । पुं । कपोते । पाग्रता ।
वै.निघ. ।

वाचः (चा) । पुं, स्त्री । मत्स्यविशेष । ताटा
भाह । गुणाः — “वाचः स्वादुर्गुरुः स्निग्धः श्लेष्मलो
वातपित्तजित् ।” राज.२५ । [त्राज् । भा. ।

वाचस्मृतिवल्गुभः । पुं । पुष्परागमणौ । [पा-

वाजम् । स्त्री । दृते । अश्वे । जले । शुक्रे । भेष ।
पुं । पक्षती । मे. । [मा. ।

वाजगलः । पुं । पट्टशके । पाटिनाक । श.

याजिः । पुं । अश्वे । वै.निघ. ।

वाजिकरी । स्त्री । अश्वगस्यायाम् । वै.निघ. ।

वाजिकर्णः । पुं । अश्वकर्णशाले । भेष.सू.री.
चि. । [अपराजिता । वै.निघ. ।

वाजिस्तुरा । स्त्री । कृष्णापराजितायां । काल

वाजिगत्या । स्त्री । अश्वगस्यायां । रा.नि.व.
४ । सु.चि.२७५. ।

वाजिदन्तः (कः) } पुं, स्त्री । वासकवले ।

वाजिदन्ता } प.सु. । रा.नि.व.४ ।
अम. । [त्रिका. ।

वाजिनम् । स्त्री । आमिलायां । छानार खल ।

वाजिनामा । स्त्री । अश्वगस्यायाम् । वै.निघ. ।

वाजिनी । स्त्री । अश्वगस्यायाम् । रा.नि.व.४ ।
घोटक्याम् । भा. ।

वाजिपुत्री । स्त्री । सल्लकौवले । वै.निघ. ।

वाजिपृष्ठः । पुं । अस्त्रानवने । त्रुण् द्योति ।
श.च. । [कृष्णाण्डे । वै.निघ. ।

वाजिप्रियः (या) । पुं, स्त्री । यवे । भूमि

वाजिभक्षः (ष्यः) । पुं । चक्षुषे । छोल ।
रा.नि.व.१६ । सुद्धे । वै.निघ. ।

वाजिभोजनः । पुं । सुद्धवे । मृगकलादेश्वर
ग्राह । रा.नि.व.१६ ।

वाजिमन्यः । पुं । चक्षकवले । सुद्धवे । वै.
निघ. ।

वाजिविष्टा । स्त्री । अश्वविष्टायाम् । तद्र-
मस्यं हिक्काहरम् ।

वाजी (इन्) । पुं । वासायाम् । वासक । श.
र. । पक्षिणि । अश्वे । अम. । चि. । शुक्रयुक्ते । भेष.

वाजीकर(ण)म् । स्त्री । वीर्यवहनद्रव्ये । त-
ल्लक्षणं - यद्वयं पुरुषं वाजिवत् सुरतचमं करोति
तद्वाजीकरणमुच्यते । “यद्वयं पुरुषं कुर्याद्वाजि-
वत्सुरतचमं । तद्वाजीकरमाख्यातम्...” भा.उ.
१५. । “सिवमानो यदौचित्याद्वाजीवात्यर्थवेगवा-
न् । नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥” सु.
चि.२६५. “तद्वाज्याजिनान्स्वैष्ट्यं पुरुषेण धर्मांश्च
प्रीतिशोऽधीनत्वात् ।” तदुक्तं — “वाजीकरणम-

न्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् । तदायमो हि
धर्मांश्चो प्रीतिश्च यश्च एवच । पुत्रस्यायतनं स्त्रीत-
णाथैते सुताययाः । वाजीकरणमयश्च चंच स्त्री
या प्रहर्षिणी ॥” च.चि.२५. । तन्नामकाटमत्तले ।
तद्वात्यदुष्टविशक्तलीणरतसामाख्यायनप्रसादीपय
जनमनिमित्तं प्रहर्षजननायश्च । सु.सू.१५. । अ-
पिच — “चीणानास्त्रात्यवीथ्याणां बृहणं बलवद-
नं । तर्पणं समधातूनां वाजीकरणमुच्यते ॥” वैद्य.
सं.२५. ।

वाजीकरी । स्त्री । अश्वगस्यायां । मद.व.१ ।

वाटिका । स्त्री । वाट्यालके । वेलेण्डा । श.
र. । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

वाटी (इन्) । पुं । इत्कटवले । हेङ्कट् । प.
सु. । पुं, स्त्री । वाट्यालके । वेलेण्डा । रा.नि.
व.४ । श.र. । जलचरपक्षिविषये । अ.सू.१७५.
हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. । [मा. ।

वाटीदीर्घः । पुं । इत्कटवले । हेङ्कट् । र.

वाच्यम् (व्या) । स्त्री, स्त्री । वाट्यालके । वे-
लेण्डा । र.मा. । वै.निघ.२५. चन्दनादितैले ।

वाच्यकम् । स्त्री । भट्टयवे । श.च. ।

वाच्यपुष्पम् । स्त्री । चन्दने । कुङ्कुमे । वै.निघ.

वाच्यपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । वाट्यालके
वेलेण्डा । र.मा. । बलायाम् । अ.सू.४५. । पी-
तबलायां । पीत वेलेण्डा । च.शा.८५. ।

वाच्यमण्डः । पुं । निम्बपदरदलितयवे । च
तुर्गुणवारिसाधिते यवनमण्डे । अ.द.यह्वीचि.भा

ग्रामकाजिके । शूलचि । गुणाः—“वाटग्रमण्डो
विषधमः शूलानाहविनाशनः । रीचनी दीपनी
हृद्यः पित्तश्लेष्मानिलापहः ॥” राज. १५. ।

वाय्यायमी । स्त्री । श्वेतवाट्यालके । श्वेत
वेलेण्ड । च.सू. ४५. । [र. ।

वाय्यालः । पुं । वाट्यालके । वेलेण्ड । श.
वाय्यालकः । पुं । पीतपुष्पबलायां । पीत
वेलेण्ड । भा. । बलायां । वेलेण्ड । र. मा. ।
च. द. वाय्याचि. ।

वाय्याल(लि)का । स्त्री । लघुवाट्यालके ।
छेति वेलेण्ड । महाबलायाम् । वड़ वेलेण्ड ।
वै. निघ. । [र. । महाबलायाम् । वै. निघ. ।

वाय्याला (ली) । स्त्री । लघुवाट्यालके । श.
वाय्याहम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै. निघ. ।

वाड्वाग्निरसः । पुं । सौम्याधिकारि रस ।
पाठः—“शुद्धमृतं समद्वयं तावत् तालं समं समं ।
अर्कवीर्यार्दनं मयं वीर्येणैव द्विगुणकम् ॥” रस.
२. ।

वाणः । पुं । भद्रमुञ्जे । अम. । शरत्तणे । भद्र
गङ्ग । रा. नि. व. ८. गोक्षने । स. । पीतकिण्टां ।
प. मु. । शरपुङ्गायाम् । वननील । भैष. कृष्. चि.
पट्टविन्दुले । [रा. नि. व. ४ ।

वाणपुङ्गा । स्त्री । शरपुङ्गायां । वननील ।

वाणा (णी) । स्त्री । नीलकिण्टां । प. सु. ।
शरपुङ्गायां । वननील । च. द. व्रण. शी. चि. ।

वाणाहम् । स्त्री । नीलकमले । उल्ले । रा.
नि. व. १०. । स्त्री । (ह्र) चन्द्रशणपुष्पायां । कृ-
ष्ण चतुर्नी । रा. नि. व. ४ । सुचरुणे । वै. निघ. ।

वातः । पुं । पञ्चभूतान्तर्गतवतुर्भूते । वातांगम् ।
रा. नि. व. २१. । पूज्यादिद्विभवायो । प्राचीवा-
तादिप्रकृतिगुणाः—“शीतोऽतिमाधुर्यगुणः प्रयुक्तो
वातप्रकोपी बलवृद्धिशेषात् वाताधिकानां व्रणशी-
पिषाच प्राचीप्रवृत्तः पवनो न शक्तः ॥ किञ्चित्
सत्तको मधुरान्वितः स्यात् कफः समीरोद्भवरीग-
कारी । सुशीतलः शोफवतां व्रणानां शक्नो न चा-
ग्रेयसमीरणश्च । तित्तः कषायो मधुरातिमन्तः सुग-
न्धश्च शीतगुणैः प्रकृतः । वदन्ति संज्ञां मलयानिले

ति प्रकृष्टरामाजनचित्तहारी ॥ मनीभयस्य प्रकरी
महत्वात् कफोद्भवः सम्भवति प्रचारः । न चाति-
शीतो न तथोष्णको वा शुभश्च यास्यप्रभवः समी-
रः ॥ रुचोणवातप्रशमः समीरः कटुस्वपित्तासृजि
दीपकारी । प्रशोषणो देहवृत्तस्य वायुः कफान्वि-
तो नैर्ऋतिकः समीरः ॥ अथातिमुष्मो मरुतः प्र-
शस्तः करीत्यवाच्यान् दिशः प्रवृत्तः । वायुसथो-
दीरति रक्तपित्तं शक्नो व्रणानां कफप्रकोषिणं वा ॥
“बायव्यजातो मरुतः प्रशस्तः कषायसंश्लगुणप्रस-
न्नः । करोति वातस्य वंशं नराणां शक्नो न निन्द्यो
व्रणशोषिणाश्च ॥ स्वादुः कषायस्य कफप्रकोपी वायुः
कुवेरस्य दिशः प्रवृत्तः । करोति मध्यागमनं जल-
स्य शीतो न चोष्णो न च निन्द्य एषः ॥ शीतोऽति-
गौल्यः कफवातकोपम् करोति चैशानदिशः प्रवृ-
त्तः । शस्तश्च नास्ती व्रणशोफासंघर्षे तथा श्वास-
विकारिणाश्च ॥” अथ वस्त्रादिवातगुणाः—“व-
स्त्रं नानाविधं चर्मवैणवं तालहस्तकं । उशीरं
श्लिष्टपिच्छन्तु प्रत्येकेन गुणोत्तमाः ॥ वस्त्रप्रवृत्ता
मरुतो न शस्ता व्रणशोषिणः । रक्तवासस उत्पन्नं
विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ करोति कफरक्तस्य कोपनं
बहुरीगकृत् । शमस्मान्निपिपासासु तन्मन्निद्राकारी
भृशम् ॥ वैणवं व्यजनं तन्मन्निद्राकरणमेव च ।
रुचोऽतिकषायरसः स च वातप्रकोपनः ॥ कांस्य-
पाचमरुदुलः सोष्णो वातस्य शान्तिकृत् । दाहय-
मघ्नः स्तदग्नौ निद्रासौख्यकारी रुणाम् ॥ तालपत्र-
स्य रन्ध्राया दलस्य व्यजनं हिमम् । मधुराति-
शमघ्नं स्यादाद्रस्तात् कफकोपनं । निद्राकरं प्री-
तिकरं शोकीरगविकारघ्नं । दाहपित्तशमस्मान्नि-
नाशनं भस्मशान्तिकृत् ॥ उशीरमूलरहितं व्यजनं
श्लिष्टपिच्छकैः । व्यजनेन सुगन्धः स्यात् सन्दशी-
तगुणात्मकः । स्नानमुष्णभस्मशोपविमर्पितवदप-
ह्वा । इति पञ्चविधो वायुरुपायेन कृतो रुणाम् ॥”
इति त्रयोदशवातगुणाः—“ह्रस्वं पूर्णकृत्वायुरा-
ग्रेयः शिशिरं मरुत् । वसन्तं दक्षिणो वायुर्गोष्णे
नैर्ऋतकक्षथा । वर्षासु पश्चिमो वायुर्गोष्णे
नैर्ऋतकक्षथा । हिमं शिशिरं चैव कथितशोषरी-
ऽनिलः ॥ वर्षाऽग्रेः परतो वदन्ति निपुणाः कश्चिद्भि-
न्नोऽर्थः शरत् । प्रोक्तः शिशिरकक्षतो हिमकतुः
मृथोदयादयनः ॥ माघाग्रे च तथा वदन्ति निपुणा
शोषः शरत् । व्यापतो वासन्तः कथितो ऋतुसु सु-
निभिः पूर्वापरान्तं सदा ॥ कार्त्तिके मागशोषं वा

मासे चाषादसंज्ञके । सतुसन्धी च हेमने सविषः
स्यात् साकतः ॥” अत्रि.५.अ. । वायुरोगे, वात
व्याधी । ते च शिरोरुहादयोऽशीतिः । प्रस्यन्दगी-
हृन्मपूरणविवेकधारणलक्षणशरीरस्थसञ्चालनक-
धाती ॥ स “दीपधातुमलादीनां नेता शीघ्रः
समीरणः । रजोगुणमयः सूक्ष्मो रुचः शीतो लघु-
श्चलः ॥” भा. । “देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि
निबोध मे । दीपधातुप्रसमतां सम्प्राप्तिं विषयेषु
च । क्रियाणामानुलीय्यश्च करोत्यकुपितोऽनिलः ।
यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकसंभिः ।
भिन्नोऽनिलस्तथा स्त्रीको नामस्थानक्रियामयैः ।
मायोदानो समानश्च व्यानस्थापान एव च । स्था-
नस्था साकतः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥” सु-
नि.१.अ. । स मतान्तरे दशविधः । तन्मते नाग-
कुम्भकलदेवदत्तधनञ्जया इति अधिकाः पञ्च
प्राणादयश्च पञ्च इति दश वायवः । जागादयः
प्राणादीनां संज्ञान्तरमिति सुखबोधः । तेषु प्राणः
हृदयान्तरस्थ उर्ध्वं गमनशीलः, रुचः, अन्नप्रवेश-
कश्च । अपानी गुदादिमध्यस्थः, अधोगमनशीलः,
मलमूत्रोत्सारकः, लघुश्च । समानो नाभिमण्डल-
स्थः, रसधातुसञ्चालकः, अन्नस्य पाचकः, शीतल-
श्च । उदानः कण्ठस्थानः, ऊर्ध्वमुत्क्रमणशीलः,
वाक्प्रवर्त्तकः, खरश्च । व्यानः सर्पशरीरव्यापी,
निमेषादिप्रवर्त्तकः, सूक्ष्मश्च । नाग सद्गारप्रवर्त्त-
कः । कुम्भः नेत्रोन्मीलनकः । क्लकलः लघाजन-
कः । देवदत्तो जृम्भाप्रवर्त्तकः । धनञ्जयः सर्वश-
रीरव्यापी । भा. । शिष्टं वातप्रकोपादि प्रकीप-
शब्दे सम्यम् ।

वातकः । पुं । अशनपणीवत् । विजमात्र ।
गोकर्णम् । अपत्राजितः । अम. ।

वातकण्टकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लघु-
र्ण — “रूक् पादं विषमे न्यसे श्माहा जायते य-
दा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहर्वातकण्टकम् ॥”
मानि. । “रक्तावसेचनं कुर्यादभीष्णं वातकण्ट-
के । पिबेदैरश्नतेनैव दादहेतुं सूचीभिरेव च ॥”
सु.नि.१.अ. ।

वातकफज्वरः । पुं । वायुश्लेष्मजन्यज्वरे । ल-
क्षणं — “कैर्मित्थं पर्वणां भेदः निद्रागीरवमेव च ।
शिरोयङ्गः प्रतिश्यायः कारः स्वेदाप्रवर्त्तनं । स
कापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्जाकृतिः ॥” मानि. ।

वातकर्म (न) । स्त्री । अपानवायुनिःसरणे ।
पदने । बराहपु. ।

वातकासः । पुं । वायुजन्यकासरोगे ।

वातकी । स्त्री । श्रेफालिकावत् । रा.नि.व.४।
पुं (न) । वातरोगिणि । अम. ।

वातकुण्डलिका । स्त्री । स्वाघातरोगे । नि-
दानादि — “रौल्याहेगतिघाताहा वायुर्वसौ रुधे
दनः । सूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ।
सूत्रमन्यात्यमथवा सरुजं सम्प्रवर्त्तते । वातकुण्ड-
लिकां तां तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणम् ॥” मानि. ।

वातकुम्भः । पुं । करिगुल्फाधीभागि । हे.च. ।

वातकेतुः । पुं । धूल्यां । धूला । त्रिका. ।

वातगजाङ्गुयः । पुं । वातव्याधी रसः ।
पाठः — “सूताभतीष्णातामश्च सूतालकगन्धकम् ।
भार्गी शुष्णौ बलां धान्यं कटुफलं चाभयो वि-
षम् । मर्याच चपलाद्रावेः निष्केकां भक्तयेदटीम्...
... ॥” रस.र. । अन्यश्च — “सूताभतीष्णकान्तश्च
तासतालकगन्धकम् ।” अन्यश्च यथा — “सूतं सूतं
सूतं लौहं गन्धं तालकमाक्षिकं । पथ्या शुङ्गी
विषं व्योषमप्रिमन्यश्च टङ्गणं । तुल्यं खड्गं टिनं
मर्या सुष्णोनिर्गुण्डिजद्रवेः । हिगुञ्जां वटिकां खा-
देत् ॥” रस.कौ. ।

वातगण्डः । पुं । वातजगलगण्डरोगे । निदा.

वातगुल्फः । पुं । वातुले । त्रिका. । वायुजन्य
गुल्फरोगे । निदा. । See वायु” अ. ।

वातघ्नः । त्रि. वातघ्नं मधुराम्ललघुद्रव्य
मात्रे उष्णस्निग्धत्वात् । सु.सू.४.२.अ. ।

वातघ्नी । स्त्री । शालपर्व्या । अश्वगन्धायां
शिशुङ्गीक्षुपे । रा.नि.व.४ । [व्यादिगणे]

वातङ्गिनी । स्त्री । वाताङ्ग्याम् । सु.भद्रदी

वातचटकः । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

वातजः । त्रि. वातिके । रा.नि.व.२० ।

वातनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतरीमे । लक्षणं
— “तवानिवात् परुषसूक्ष्मसूत्री सशला फेनातु-
त्त्वमधिकं खरति क्षपासु ।” मानि. ।

वातपथ्येयः । पुं । सर्वगतशिरोरोगविशेषे
लक्षणं — “वारंवारश्च पथ्येति भुवौ नेषे च मा

तः । रुजश्च विविधास्तीनाः स ज्ञेयः..... ॥”
मानि. । [७७ ।

वातपाण्डुः । पुं । वायुजन्मपाण्डुः । वातपा-

वातपित्तघ्नः । वि । वातपित्तनाशके गुरुषा-
कट्यमात्रे । सु.सू.४१५. ।

वातपित्तजशूलम् । क्ली । वातपित्तजन्म-
नरोगे । तक्षीषधं मातुलुङ्गरसः गुडान्ययुक्तः ।
वै.जीवनम् ।

वातपित्तज्वरः । पुं । वातपित्तप्रधाने ज्वरे ।
लक्षणं—“टणा मूर्च्छा भ्रमो दाहः खप्रनाशः
शिरोरुजा । कण्ठास्थशोषो वमयुः रीमहर्षोऽह
विभ्रमः । पर्वमेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराक-
तिः ॥” मानि. । [व.१० । अम. ।

वातपोतः (थः) । पुं । पलाशहृत्वे । रानि.

वातप्रकृतिः । वि । वायुप्रकृती । लक्षणं—
“यः कृण्वर्णश्चपलोऽतिमूर्च्छः केशात्पुरुषो बलवा-
न् चमः स्यात् । मूर्च्छातिदन्तो नखद्विहिमति दौ-
र्घ्वनश्चक्रमणे जलोऽसौ । दौर्घाक्रमो लोलुपङ्गी-
नमलसथैव चास्त्ररसभोजनेच्छः । संसिद्धेनानाति-
विमर्द्देन सौख्यं समागच्छति वातलो ना ॥”
च.वि.५५. ।

वातप्रमीः । पुं । द्रुतगामिहरिणे । वां७८
इति । अम. । घोटके । नकुले । उष्णा. ।

वातप्रशमनी । क्ली । आरुके । आनूवा-
थात् । वै.निघ. । [नि । फुस्फुषे । भूरिप्र. ।

वातफुल्लान्वम् । क्ली । वातरोगे । उदराभा-

वातमृगः । पुं । द्रुतगामिहरिणे । जटा. ।

वातरक्तम् । क्ली । रोगविशेषे । तस्य निदानं
—“लवणान्नकटुलारस्त्रिधोणाजीर्णभोजनैः । कि-
न्नाश्यान्मृजानूपमांसपित्त्याक्तमूलकैः । कुलत्थमा-
णनिपावशाकादिपल्लवैर्जुभिः । दधारणालसौवी-
रयुक्ततक्रसुरासवैः । विरुद्धाध्यशनकोषदिवास्वप्न-
प्रणामैः । प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहा-
रिणां । स्थूलानां सुखिनांचापि कृष्यते वातशो-
षितम् ॥ इत्यथोद्वेगं कृतश्चाश्रयतश्च वीदाद्यं स
विदाकीऽशनस्य ॥” सम्याप्तिः—“कृत्स्नं रक्तं नि
दृष्ट्वा यत्नं दुष्टं क्षुतं प्रादयोऽधीयते तु । तस्य

मृत्तं वायुना दूषितेन तन्मात्रव्यादुष्यते वातर-
क्तम् ॥” भा. । [श.च. ।

वातरक्तघ्नः । पुं । कुकुरदुमे । कुकुरभृदा ।

वातरक्तान्तकरसः । पुं । वातरक्ताधिकारि-
रसः । पाठः—“गन्धकं पारदं लीहं च नालमनः
शिलाः । शिलाजतु पुरं शङ्खं समभागं विचूर्णये-
त् । विडङ्गत्रिफलाव्योषमश्विफेनं पुनर्नवा । देव-
दारु चित्रकच दाह्यौ श्वेतापराजिता । चूर्णेऽर्धं
पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् । त्रिफला शङ्ख-
राजस्य रसेनैव विधा विधा । भावना खलु दात-
व्या ततः सघृण्य भक्षयेत् । मधुना मादमावध
प्रातःकाले दिने दिने ॥” रस.र. । रस.कौ. ।

वातरक्तारिः । पुं । गुड्याम् । श.च. ।

वात(द)रङ्गः । पुं । अश्वत्थहृत्वे । श.र. ।
विका. । [पात्रे । काण्ड. । उन्मते । मं. ।

वातरायणः । पुं । सरलहृत्वे । श.र. । कर-

वातरैताः (तम्) । वि । यस्य शक्ते वातमूयि-
ष्ठम् । रस.र.सू.घा.चि.विचक्रायष्टते ।

वातरोगः । पुं । वातव्याधी । रानि.न.२० ।

वातरोगी (इन्) । वि । वातरोगयन् । अम. ।

वातरोगिणी । क्ली । गलरोगभेदे । लक्षणं
—“जिह्वा समलाङ्गुशवेदना धे मांसादराः कण्ठ-
निरोधनाः स्युः । तां रोगिणीं वातकृतां वदन्ति
वातात्मकोपद्रवगादयुक्ताम् ॥” सु.नि.१६५. ।

वातलः । पुं । चणके । छाया । श.च. । क्ली
(ला) । समझायाम् । वदार्काख्या । ज.द. ।

वातवलासकः । पुं । तन्नामकज्वरे । वात-
वलासक ज्वर । लक्षणं—“निर्वै मन्दज्वरो रक्तः
शूनकक्षीन सौदति । आभ्याङ्गः शोथमुग्रिनी नरो
वातवलासकी ॥” मानि. । अथस्य तन्नामकरो-
गः । “कफमाकृतमभूत् । म्यूरामसिसमाश्रितः ।
शोथो वातवलासाव्यो रुदुधैव भुवदनः ॥ तेना-
तिवज्रतोऽश्वस्य सार्धं पर्वः च जायते । स्त्रीरक्तं
वेधयेत् सम्यक् वसातेलच सर्पिषा ॥” ज.द. ।

वातवस्तिः । पुं । सूत्राघातरोगविशेषे । नि-
दानादि—“वेगं विधारयेद्यन्मृत्तस्याकुशलो ज-
रः । निरुणति मुखं तस्य वक्त्रोऽक्षगतोऽनिलः ॥

सूचयती भवेतेन वलिकचिनिर्दिष्टः । वातव-
क्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृष्णसाधनः ॥” इत्या-
दि । भा. नि. ।

वातविध्यंजनः (रसः) । पुं । वातव्याधी
रसः । पाठः—“सूतमधकसलच कांश्च एव च मा-
चिकं । गन्धकं तालकं सव्यं भागीतरविबद्धितं ।
सख्यलौक्य तस्यैव वातारिखेहसंयुतं । समाहं म-
दंयिता तु गोलकीकृत्य यवतः । निम्बदावेण स-
ख्यीय तिलकक्केन लेपयेत् । चङ्गाङ्गुलदलेनैव
परिशोध्य प्रयवतः । प्रपचेद्वापुकायन्ने वादशमह
रन्तः ॥” र.सर. । [वातपर्ययः ।

वातविपर्ययः । पुं । सर्वगताचिरोगे । See

वातविसर्पः । पुं । वायुजन्यविसर्पे । लक्षणं
—“तत्र वातात् स वीसर्पे वातज्वरसमन्वयः ।
शोफस्फुरणनिक्षीदमेदायासार्तिहर्षवान् ॥” भा.
नि. । [भा. । रत्नैरखे । वै. निच. ।

वातवैरिः । पुं । वातादवचे । वादाम् गाछ ।

वातव्याधिः । पुं । वायुरोगे । वाहे ट्राण ।
स चाशीतिविधः । च. । तस्य निदानं—“रुक्षशी-
ताल्पलघुमृद्व्यवाथातिप्रजागरे । विषमादुपचाराच्च
दीपाश्चकसवणादपि । लङ्घनस्रवनाल्पध्वन्यायामा-
तिविचेदनेः । धातूनां सङ्क्रयाच्चित्ताशीकरोगाति-
कर्षणात् । वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजना-
त् । मर्मवाधाङ्गजीघ्राश्चशीघ्रयानादिसंवेनान् । दी-
हे क्षीतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली । क-
रोति विविधान् व्याधीन् सव्याङ्गेकाङ्गसंश्रयान् ॥
अप्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥” इ-
त्यादि । “अभ्यङ्गं स्नेदनं वस्निनसं लीही विरेच-
नम् । स्निग्धः स्नानवत्पस्नादु हयं वातामयापहम् ।
स्नाहस्नानवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः । अभ्यङ्ग-
स्नेहव्याधैः स्वर्निनीविपप्रादयेत् । पिप्पे सावरणे
वातरोगे शीतोष्णभेषजम् । कफसावरणे वायौ रु-
क्षीणं भक्ष्यभेषजम् । केवले पवनव्याधी स्निग्धी-
णं भक्ष्यभेषजम् । स्निग्धीणरुक्षशीताद्यैर्वातजी-
यो न शस्यति । विकारास्तत्र विज्ञेयाः दुष्टशी-
णितसम्भवाः ॥” निदा. ।

वातशीर्षम् । क्ली । वल्लिस्थाने । स्त्रियो गर्भ-
स्थाने । “गर्भस्थानस्य तत् स्त्रियः ॥” रा. नि. व. १८

वातशोणितम् । क्ली । वातरक्तरीगे । स

वातसङ्गः । पुं । वायुरोगे । च. मिहि. १५.

वातसारः । पुं । विलम्बे । वै. निच. ।

वातस्तम्भनिका । स्त्री । पिचयाम् ।
तुल । वै. निच. ।

वात(ता)हतवर्त्म (°) । क्ली । नेत्रवर्त्म
रोगभेदे । लक्षणं यथा—“विमुक्तसन्नि वि-
वर्त्मं यत्र निमील्यते । एतदातहतं विद्यात् म-
यदिवाकजम् ॥” सु. उ. १५. ।

वातहरः । वि । वातनाशके ।

वातहरवर्गः । पुं । वातप्रदवर्गः । यथा
“महानिस्वय कापसः दिधैरगो वसा हि ।
निर्गण्डो च विधा हिङ्गु गण्डोऽयं वातनाशन-
रा. नि. व. ८ । भद्रदाव्यादिगणः । सु. उ. १८५.

वाताटः । पुं । जाङ्गलकणविशेषः, वातर-
श. र. । अति. २-५. ।

वाताण्डः । पुं । अरुणस्य वायुजन्यसुक्ष्मरोग-
श्रेष्ठे । यथा—“वृषणी द्रुपयेहायुः श्लेष्मणा यथा
युतः । तस्य सुक्ष्मश्लेष्मकी रोगो वाताण्डः
कः ॥” ज. द. ५०५. । [दि. वा. उ. १६५

वातातपिकम् । क्ली । रसायनानां प्रकारः

वातातिसारः । पुं । वायुजन्यातिसारः ।
लक्षणं—“अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं सुहृन्मृ-
शकृदामं सरुक्शब्दं सारुतितातिसार्यते ॥” नि-

वातात्मकः । वि । वातरक्तः ।

वातादः (मः) । पुं । (Prunus amy-
dalus, Syn. Amygdalus communis
Terminalia catappa.) The Almond
Bitter Almond, Sweet Almond.
तामवचे । वादाम् गाछ । हिं वम्. जालिवादः
ते वेदम् । ता. नटवडुम । स कटुमिष्टवत्
तामभेदेन विधा । गुणाः—“वाताद उष्णः
स्निग्धः वातघ्नः शुक्ररुद्धकः । वातादमज्जा म-
ह्यः पित्तानिलापहः । स्निग्धीणः कफकृ-
रक्तपित्तविकारिणाम् ॥” भा. ।

वाताभिष्यन्दः । पुं । सर्वगताचिरोगमे
वायुज्ज ८५० उ० । लक्षणं—“वातेन नेत्रे

दे नामानाहोऽन्यशीकता । शङ्खालिखललाटा
श्रीदक्षुरणभेदनम् ॥” वा.उ.१५५. [श.मा.।
तामोदा । स्त्री । कलूष्याम् । मृगनाडि ।
ताथनः । पुं । घोटके । विका ।
तायुः । पुं । हरिणे, वातस्थने । अम. ।
तारिः । पुं । एरुद्धवे । प.सु. । जन्तुका-
तायाम् । विडङ्गे । रा.नि.व.२१ । पुत्रदायाम् ।
किशार्पुता । रा.नि.व.१ । शतावय्याम् । अ.च. ।
शिकालिकायाम् । श्वेतनिमुच्छ्राम् । रा.नि.व.१० ।
पीतलोभि । शूकरसोने । वै.निघ. । यवानाम् ।
रा.नि.व.६ । भार्याम् । रा.नि.व.६।२१ । तिल-
कहवे । छुष्याम् । रा.नि.व.८ । शूरणे । उग ।
रा.नि.व.०२१ । भङ्गातकहवे । रा.नि.व.११ ।
२१ । पृथुशिख्योष्ठाके । श्वेतैरुद्धे । नीलहवे ।
रा.नि.व.८।२१ ।

वातारिगुगुलुः । पुं । वातव्याधौ औषधम् ।
पाठः—“वातारितैलसंयुक्तं गुग्गुलुं परिपेषयेत् ।
गन्धकत्रिफलाचूर्णेः सुश्रव्यैर्मिश्रयन्ततः । भक्षयेत्
प्रत्यहमातृरुण्योथायुतपानतः ॥” रस.र. ।

वातारितकुला । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.
नि.व.६ ।

वाताठीला । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । वायु-
कण्ठ अष्टौणा । लक्षणं—“नाभिरधस्तात्सङ्घातः स-
ञ्चारो यदिवाचलः । अष्टौलावहनी गन्धिरुद्धमाय-
त उन्नतः । वाताठीलां विजानीयात् वह्निर्मागो
वरोधिनीम् ॥” मा.नि. ।

वातासहः । पुं । वातुले । श.र. ।

वातास्त्रम् । स्त्री । वातरक्ते । निदा. ।

वातिकः । त्रि । वातजव्याधौ । रा.नि.व.२० ।

वातिकप्रियः । पुं । चक्षुर्वेतसे । वै.निघ. ।

वातिकरक्तपित्तम् । स्त्री । वायुजन्वरक्तपि-
त्ते । See रक्तपित्तम् ।

वातिकषण्डः । पुं । गर्भविकारजन्यनष्टव-
णपुरुषे । यथा—“वायुप्रिदोषाद्वषणौ तु यस्य
नाशं गतौ वातिकषण्डकः सः ।” च.भा.२५. ।

वातिगमः । पुं । वाचां कुहवे । श.र. ।

वातिङ्गनः । पुं । वाचां कुहवे । र.मा. ।

वातीकः । पुं । पक्षिविशेषे । वयं विचित्री

लघुः शीतमधुरकषायक । सु.सू.४६५. ।

वातीयम् । स्त्री । काष्ठिके । अ.च. ।

वातु(तु)लः । पुं । कङ्कनीनामट्टकषायी । का-
नि धान । रा.नि.व.१६ । वात्तायाम् । अ.टी.स. ।
त्रि । अन्तरे । [हारा. ।

वातुलिः । पुं । तबतुलिकायाम् । वाशुङ्ग ।

वातूकः । पुं । मत्स्याविशेषे । रा.नि.व.१७ ।

वातीदरम् । स्त्री । वातजनितोदररोगे । ल-
क्षणं यथा—“संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभोर्यद्वहेते
कृच्छ्रिरावनडं । सशूलमानाह्वयदुष्यन्ते सतीद-
भेदं पवनान्मकं तदिति ॥” सु.नि.७५. ।

वातील्लवणः । त्रि । वाताधिके ।

वात्सीपुत्रः । पुं । नापिते । विका. ।

वादः । पुं । शास्त्रीयविवादे । “वादी नाम यः
परस्परं सङ्ग शास्त्रपूर्वकं विमृश्य कथयति । स
वादी द्विविधः संगृह्येण जन्त्यो वितच्छा च । तत्र
पञ्चाश्रितयोर्वचनं जन्त्यः । जन्त्यविपर्ययो वित-
च्छा ॥” च.वि.८५. ।

वादमर्यादा । स्त्री । वादस्य मर्यादायाम् ।

लक्षणं—“इदं वाच्यमिदमवाच्यं एवं सति परा-
जितो भवति इतीमानि खलु पदानि ॥” च.वि.
८५. ।

वादरम् । स्त्री । कार्पासजवस्त्रादौ । शूत्रात्र
कापड आदि । स्त्री (रा) । कार्पास्याम् । का-
पति । श.र. । [अ.च. ।

वादलम् । स्त्री । मधुघटिकायाम् । गृष्टिशू. ।

वादलीयः । पुं । रत्नवंशे । रा.नि.व.७ ।

वादामम् । स्त्री । स्नानामख्यातफलं । वीनाम ।
गुणाः—उष्णं स्निग्धं वातहरं बन्धं शूलकरकं ।
राज. । [ह.च. ।

वादालः । पुं । मत्स्याविशेषे । वीश्यां गच्छ ।

वादिरम् । स्त्री । शृगालकोली । अश्वत्थाम् ।
श.र. । [योनिरी.चि. ।

वादुलिः । पुं । चर्मवस्त्रम् । वाशुङ्ग । च.द. ।

वाद्यमण्डः । पुं । वतुर्द्वयगुणजलेन साध्ये
भर्जितयवमण्डः ।

वाधनः । त्रि। वाधाजनके। सयःप्राणहरि। च.
चि.१७.।

वाधपुष्पी । स्त्री। प्रियङ्गी। ज.द.।

वाधा । स्त्री। भक्तवत्पीडायाम्। मा.नि.।

वाधिर्यम् । स्त्री। वातव्याधिविशेषे। काणः।
तत्कारणम्—“यदा शब्दवहं स्त्रीतः वायुराहत्य
तिष्ठति। शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्यं तेन
जायते ॥” सु.नि.१७.।

वाघ्रीनसः । पुं। गण्डके। ग.७। त्रि। हारा।

वानः । त्रि। शक्ते। स्त्री। शक्कफले। उक्ता।
फल। मी.। गीदुग्धजतवचोदरि। रा.नि.व.६।

वानप्रस्थः । पुं। पलाशवृक्षे। प.सु.। मधुक-
वृक्षे। भा.। [सु.सु.४६७.।

वानरः । पुं। कपी। अयं पर्यवृत्तजातीयः।

वानरप्रियः (या) । पुं, स्त्री। चीरीवृक्षे।
चीनी। र.मा.। वै.निघ.। [छ. र.मा.।

वानराघातः । पुं। लोमवृक्षे। (लोम ग-
वानराघातः। पुं। अशुभाश्वविशेषे। ज.द.३

वानराक्षः । पुं। अशुभाश्वविशेषे। ज.द.३
अ.। वन्यव्याघ्रे। हारा.।

वानरी । स्त्री। शुकशिख्याम्। आलाकुम्भी।
श.र.। च.द.यष्म.वि.सर्पिर्गुडं।

वानरीवीजम् । स्त्री। शुकशिखीवीजं। आ-
लाकुम्भीवृक्षे। यो.रवा.उ.रतिवृद्धिकरपाके।
“रजो वानरीवीजतः।” सा.को.शतावरीमोदके।

वानलः । पुं। कणवल्करके। काल वायुहे-
तुजमी। श.च.। [लवचे आमादी। अम.।

वानस्पत्यः । पुं। फलपुष्पवति वृक्षे। पुष्पजफ-

वाना । स्त्री। वर्निकपक्षिणि। वटेट्रि। जटा.।

वानी(ने)यम् । स्त्री। कैवर्णमुक्तके। के.७.७-
मृता। अम.।

वानीरः । पुं। गजवैतसे। रा.नि.व.६। च.
चि.१७.। वैतसवृक्षे। र.मा.। मद.। मयवृक्षे।
वै.निघ.। [८।

वानीरकः । पुं। मुञ्जवृक्षे। भू.ज.। रा.नि.व.

वानीरजः । पुं। मुञ्जायां। भू.ज.। रा.नि.
व.७। दर्भे। स्त्री। कुडीपक्षे। कूड़.। रा.नि.व.१२।

वान्तादः । पुं। कुकुरे। त्रिका.। [मा.।

वान्तिः । स्त्री। कुर्याम्। नेकार, वा.त.। र.

वान्तिका (दा) । स्त्री। कटुकां। कटुकी।
श.च.। वै.निघ.। [श.च.।

वान्तिकत । पुं। मदनवृक्षे। मयना गी.छ.

वान्तिशोधनी । स्त्री। जीरके। वै.निघ.।

वापः (कः) । पुं। मुखने। पीतचन्दने। वै.
निघ.।

वापिः (पी) । स्त्री। सरीवरे। दिवी.। म.
हिरूपकोषः। लक्षणं—“पाषाणैरिष्टकाभिर्वा व-
हः कूपी वृक्षनरः। ससोपाना भवेद्वापी तज्जनं
वाप्यमुच्यते ॥” गुणाः—सन्नापकरं गुरु वातश्रे-
णकरश्च। रा.नि.व.१४।

वापीहः । पुं। चातकपक्षिणि। त्रिका.।

वाप्यम् । स्त्री। कुडीपक्षे। कूड़.। अ.टी.। वै.
निघ.चन्दनादितेले। वापीजले। रा.नि.व.१४।
पुं। शालिधामभेदे। वे.नि.। धान। गुणाः—
शालिवत्। च.सु.२७७.।

वाप्यचीरम् । स्त्री। सामुद्रलवणे। रा.नि.व.६।

वाभटः । पुं। वैद्यकसंहिताप्रणेतारि। माल-
दर्पणनिघण्टुकारि।

वाभटनिघण्टुः । पुं। तत्कृतनिघण्टुग्रन्थे।

वामम् । स्त्री। वानूकशके। जटा.। पुं। प-
थोधरे। मी.। स्त्री (मा)। क. चटकायाम्। वै.
निघ.।

वामनः । पुं। अङ्गीटवृक्षे। आं.को.७. गी.छ.।
मी.। महाशणपुष्पाम्। वड़. आङ्गुली गी.छ.।
तन्नामकधूमपानभेदे। तच्च धूमनाङ्गी १० अङ्गुला
कलायमण्डलस्थूला, सायुचम्याकां द्रव्यं भाव्यम्।
भा.। इत्कटि.। उक.७.। र.मा.। स्त्री (नी)।
महाशणे। प.सु.। वि.। इत्क.। अम.।

वामलूरः । पुं। वलीके। उद्देशिणि। अम.।

वामसंज्ञः । पुं। कर्पूरभेदे। डी.म.सैनौकपू.।
वै.निघ.।

वामस्तस्यः । पुं। शूकरे। वै.निघ.।

वामापीडनः । पुं। पीलवृक्षे। श.च.।

।मावर्त्तफला । स्त्री । सह्यौ । वै.निघ. ।

।मावर्त्ता । स्त्री । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि. व.२ ।

।मिनी । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लघुणं — “वृद्धात् समरात्राहा युक्तं गर्भाशयान्तरत् । वसेत् सद्वर्त्तनीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ॥” वा.उ.१.३५. ।

वामी । स्त्री । प्रगाख्यां । जलव्राह्मणम् । वड- वायाम् । वै.निघ. । गृह्यं । मि. ।

वायनम् । स्त्री । पिटाग्रविशेषे । त्रिका. ।

वायवालम् । स्त्री । मरकतमणौ । रा.नि.व. १२ । [स्याधुमदृक्कायाविशेषे । ज.द.२५. ।

वायव्या । स्त्री । वल्लीकरञ्जे । वै.निघ. । अत्र- वायसः । पुं । काके । अथुरवचं । सरलनि- यंसि । मि. ।

वायसजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.नि- घ.२.भ.जीर्णञ्च.चि. । भेष.सुदुरी.चि. । युष्माम्- लं । च.द.राजयन्त्र.चि. ।

वायसतुण्डः । पुं । तन्नामके हन्वीरुभयतः सभ्यौ । सु.शा.५.भ. । स्त्री (ख्यौ) । काकतुण्डि- कायाम् । कूट । क.उ.३.१.१.१. । र.सा.सं.रस- मारणं ।

वायसा (सी) । स्त्री । श्वेतगुप्तायाम् । वै. निघ. । काकोदुम्बरिकायाम् । मि. । महाज्योति- श्वतीलतायाम् । रा.नि.व.२ । (सी) काकतिक्ता- यां । कूट ग्राह । क.उ.३.१.१.१. । रा.नि.व.२ । काकतिक्ता चिरविलपीटिकेति । सु.चि.८.भ. । च. द.काश.चि. । वा.उ.१.८.भ. । काकमायां । का- कभाटौ, छुडूकांउलो । रा.नि.व.४ । काइसा. र.सा.सं.रसशीधने । सु.चि.८.भ. । भेष.कुष्ठ.चि. । “वायस्येङ्गमा ।” च.द.कुष्ठ.चि.भ.पि.चि. । का- कजायां । रा.नि.व.४ । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

वायसादनी । स्त्री । महाज्योतिश्वतीलतायां । वड लताफल्की । काकादनीलतायाम् । पृथु कूट । रा.नि.व.२ ।

वायसारतिः । पुं । वेचके । अम. ।

वायसाह्वा । स्त्री । काकनासायां । पृथु व-

ख कूट । रा.नि.व.२ । काकमाचीक्षुषे । काक- भाटौ । रा.नि.व.४ । [वृङ्ग । वै.निघ. ।

वायसीवल्ली । स्त्री । करञ्जवृक्षाम् । लताक- वायसीशाकम् । स्त्री । शाकविशेषे, काक- माचीशाके । वा.चि.१.भ. । [र.मा. । प.सु. ।

वायसेक्षुः । पुं । कासलक्षे, कासभेदे । क.उ.३.१.१.१. ।

वायसोलिका (ली) । स्त्री । काकील्यां । काकुला । रा.नि.व.२ । अम. । मधुली । गोल- कांउली । र.मा. । महाज्योतिश्वतीलतायाम् । रा.नि.व.२ । पत्रशाकभेदे । कांउली । प.इ. ।

वायुः । पुं । वाते । रा.नि.व.२.२ ।

वायुकेतुः । पुं । धूली । हारा ।

वायुगण्डः । पुं । अजीर्णे । त्रिका. ।

वायुगुल्मः । पुं । वायुदोषजन्यगुल्मरोगे । “यः स्यान्संस्थानरुजातिक्रम्यं विद्वत्तसङ्गं गलव- क्रशोपं श्यावाकृण्वं शिशिरज्वरसं हृत्कुक्षिपार्श्वी- सशिरोरुजञ्च ॥ करोति जीर्णं त्वधकम्पकापं भुक्ते सदुलं समुपैति यथ । वातात् सगन्धी न च तत्र रुचं कषायतित्तं कटु चोपशंते ॥” मा.नि. ।

वायुफलम् । स्त्री । करकायां । आकाशत्र- नील । मि. ।

वायुभक्ष्यः । पुं । सर्वे । रा.नि.व.१.७ ।

वायुवाहः । पुं । धूम । इ.च. । [याम् । सु. ।

वायुवाहिनी । स्त्री । वातसञ्चारिणीशिरा-

वायुव्यवस्था । स्त्री । स्रुतिविशेषे वायोरव- स्थायाम् । यथा -- वसन्ते दक्षिणः, वर्षायां पश्चिमः शरदृत्युत्तरः, हेमन्ते शिशिरे च पूर्व इति ।

वायुषः । पुं । मरुत्तविशेषे । कानिदम् २९७ । गुणाः — वायुषो मधुरो हृष्यो वृक्षयो धातुवर्धनः । राज.२.प. ।

वारम् । स्त्री । जले । प्लि. । मदिरापाने । इ.च. । पुं । कुजकवचं । त्रिका. । [हारा ।

वारकम् । स्त्री । शीबरे । रा.नि. । कष्टस्थाने ।

वारकीरः । पुं । यूकायां । कौ.क. । मि. ।

वारङ्गः । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

वारङ्गः । पुं । खड्गादिमृष्टौ । वा.उ. । सु.प.

२७७. अद्भुतवद्वतचक्रे । अद्भुतं नारि
गोलं वैटि । सु. ५. ७७. ।

वारटा । स्त्री । इत्याम् । छ. ७. ।

वारणः । पुं । वृत्तिनि । अम. । कणशिशपा
याम् । पारिमर्शवे । पाल्तेत गोमार् । अंत-
कृतज्ञत्वे । वै. निघ. ।

वारणकणा } स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.
वारणपिप्पली } निघ. २७. चातु. न्व. दार्यादि ;
भेद. गोपच. विकट्टादिस्त्री । च. द. कलप्रसार
योतेत् ।

वारणवक्त्रभा । स्त्री । कदलीवृक्षे । चिका. ।

वारणवुषा (सा) । स्त्री । कदलीवृक्षे । अम. ।

वारणा । स्त्री । कदलीवृक्षे । भा. ।

वारला । स्त्री । वरटायाम् । वार्ता । छ.
७. । कदलीवृक्षे । भा. । इत्याम् । छ. ७. ।

वारलीकः । पुं । वल्गुवृक्षे । वा. ५. । श. र. ।

वारवु(वृ)षा । स्त्री । कदलीवृक्षे । श. र. ।

वारवः । पुं । मत्स्यविशेषे । वै. निघ. ।

वारा । स्त्री । काकमाया । उडुकेडिली । रा.
नि. व. ४. ।

वारासनम् } स्त्री । भाषमंदे । अंगी ।
वास्तदनम् } चिका. ।

वाराहः । पुं । कणमदनवृक्षे । कलि मयनी
गच्छ । गुणाः — वसने प्रशस्तः कटुः तिक्तः रसाय-
नः कफघ्नीगामाशयपकाशयशोधनय । रा. नि. व.
८. । जलवेतसे । वै. निघ. । [८७.]

वाराहकः । पुं । प्राणहरकोटमंदे । सु. कल्प. ।

वाराहकर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा. नि.
व. ४. । [चन्द्रोदगे । भा. म. ४७.]

वाराहदग्धनाह्वयः । पुं । शकरदण्डकनाम ।

वाराहपत्नी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा. नि. व. ४. ।

वाराहपुटम् । स्त्री । पुटविशेषे । “अरविमा-
चके कच्छे पुटं वाराहपुटं तैः” भा. । प्रथीगा. ।

वाराहपुटभावना । स्त्री । अष्टपलकृतमा-
वनायाम् । वै. निघ. ।

वाराहार्ज्ज्वी । स्त्री । दलीवृक्षे । भा. ।

वाराही (कन्दः) । स्त्री. पुं. (Dioscorea.)

An esculent root, or a yam. स्वना-
मख्यातमहाकन्दशक्तिविशेषे । द्रुविड् आन् । हि
मेरी । सं वाराहीकन्दा तै ब्राह्मदंडिचैट्टु, पा-
वितोकि, नेलताडिचैट्टु । वम्. डुकरकन्द । अस्या
उत्पत्तिः समस्तस्थूलपर्वते । “अनूपसम्भवे देशे
वाराह इव लीमवान् ।” भा. । गुणाः — तिक्ता
कटुका विषपित्तकफघ्नी कुष्ठमिहृतिघ्नी वृष्या
बल्या रसायनी च । रा. नि. व. ७. । “वाराहकन्द-
यागोष्ठी वातगुणनिवारणः ।” अत्रि. १६७. ।
“वाराहीकन्दः शयन. पित्तकृच्छलवर्धनः ।” राज.
१५. । महीवर्षिविशेषे । See भीषधिः । शुक्ल-
भूमिकृष्णांश्च । वै. निघ. । वृद्धदारके । वा. छ. १६
७. । प्रियङ्गी । मे । वाराहकालाया । वरी-
कृष्ठा । भा. । सु. वि. १०७. । श्यामाकपर्पिणि ।
श्यामा पाथी । रा. नि. व. १६. । पर्वगोयापि मे-
दिनाम् ।

वारि । स्त्री । जले । रा. नि. व. १४. । क्रीवरे ।
वागि, गुरु वागि । रा. नि. व. १०. । भा. उ. वागी.
रतिवक्त्रभूषणार्कः । “विद्यावीर्यवारिवारिद ।”
भा. म. १७. त्वरवि. लावादिनेत् । “त्वक्पत्रक वा-
रि सुरा समुत्ता ।” [चिका.]

वारिकण्टकः । पुं । शृङ्गाटके । शिवाङ्ग ।

वारिकफः । पुं । समुद्रफिने । वै. निघ. ।

वारिकर्णिका । स्त्री । कुम्भीकायां । शूदनौ,
पाना । श. र. ।

वारिकर्पूरः । पुं । इन्. मत्स्ये । चिका. ।

वारिकुजः (कः) । पुं । शृङ्गाटके । शिवा-
ङ्ग । श. र. । चिका. । [चिका.]

वारिकर्मिः । पुं । कुम्भीकायां । छेदक ।

वारिचत्वरः । पुं । कुम्भीकायां । पाना ।
चिका. । [रस. र. निघ. वि. विकट्टादिवर्णौ ।

वाविचरः । पुं । मत्स्ये । शङ्खे । शङ्खनाभी ।

वारिचामरम् । स्त्री । शैवालः । शैवाल ।
चिका. ।

वारिजम् । स्त्री । टोपीलवणे । रा. नि. व. ६. ।
पद्मं । गौरसुवर्णे । पारिजाता । खड्गे । रा.

नि.व.१०।१।१२। पुं। शङ्के। भौक। हे.
च। शम्भुके। शिशुक। श.सा.। हिज्जलतसे।
अ.द.।

वारितरम्। स्त्री। उशीरे। रा.नि.व.१९।

वारिचा। स्त्री। जलवाणायां। टोका, टप-
क। चिका.। [च.द.कास.चि.]

वारिदम्। स्त्री। झीवरे। वाग। श.र.।

वारिदः। पुं। सुलायां। रा.नि.व.६। भा.म.
वाजो.रतिवत्तभपुगपाके। “विश्ववीरश्चवारिवारि-
द...”। मंघे। मं.। [निघ.]

वारिधरः। पुं। भद्रसुलायाम्। गूठा। वै.

वारिपण्यी। स्त्री। शैवाल। कुम्भिकायाम्।
पाना। तें तुटिऊर। वम. जलकुशी। गुणाः—
“...हिमा तिलका लघ्वी स्वाद्वी सरा पटः। दोष-
पयकरी रुवा शोथितज्वरशोषकृत॥” राज.।

वारिपालिका। स्त्री। आकाशमूलिकायाम्।
पाना। श.सा.।

वारिप्रवाहः। पुं। वारिनिर्भरे। श.सा.।

वारिप्रश्नी। स्त्री। वारिपण्यां। पाना। श.सा.।

वारिप्रसादनम्। स्त्री। कतकफल। नि-
मीता। वै.निघ.।

वारिवदरः (रा)। स्त्री। प्राचीनामलके।
पानि.आमला। चिका.। [हारा.]

वारिवालकम्। स्त्री। झीवरे। वाग।

वारिव्राह्मी। स्त्री। जलव्राह्मीधुपे। वै.निघ.

वारिभक्तवटिका। स्त्री। अजीर्णाधिकारि-
वटी। “रसगन्धकमधश्च गुडवीसुत्तमैव च। वि-
डङ्गं मरिचञ्चैव सर्वमेकैव कारयेत्। आर्द्रकस्य
रसेनापि गुडिकां कारयेद्धः। भक्ष्येन्यासमावन्तु
अस्तीयानुपानतः.....”। कञ्जलि—अलु,
शुद्धकृत जाल, विडङ्ग, मरिच अत्रत्येक नम-
डाग। आदार रसेन मीडिवे। मात्रा १मात्र।
रसर.। [नि.व.१३।

वारिभवम्। स्त्री। सीतोद्भवे। उर्मा। रा.

वारिमानम्। स्त्री। पाचनादौ जलदानपरि-
माणे। तत्र प्रसलाग्रिवत्पुरुषापिचया काण्डव्यस्य

पलं यावत्। तत्साधनार्थे प्रस्थाप्य जलं दत्त्वा
पादावशिष्टं कायेयम्। प्रस्थाप्येत् जलमष्टगुणं
शरावहयं पादशेषेण पलचतुष्टयं यावत्। आर्द्र-
कठिनातिकठिनानां मिलितानां द्रव्याणां पाच-
नादिसाधनविधौ द्रवपरिमाणे अनुक्तं जलपरिमा-
णमष्टगुणं दत्त्वा पाच्यम्। तदुक्तं—“कषादौ तु
पलं यावत् दद्यात् षोडशिकं जलम्। ततस्तु कुड्वे
यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्। चतुर्गुणमतथोऽर्थं या-
वत् प्रस्थापिकं भवेत्। काण्डव्यस्यपले कृत्यात् प्र-
स्थाप्ये पादशेषितम्। सद्यः चतुर्गुणं देयं कठिने-
ऽष्टगुणं भवेत्। कठिनात् कठिनं यत् दद्यात् षो-
डशिकं जलम्। सहादिद्रव्यमेघाते मानानुक्ते वि-
कितकाः। मध्यस्थोभयभागित्वादिकल्प्यष्टगुणं
जलमिति।” प.प्र.१.अ.। [वारिपण्यां। श.र.।

वारिमूली। स्त्री। कुम्भिकायां। पाना।

वारिरुहम्। स्त्री। कमले। रा.नि.व.१०।

वारिवदरम्। स्त्री। करमईके। डिं करो-
दा। जटा.। [डा। रा.नि.व.७।

वारिवल्लभा। स्त्री। विदार्थी। दुर्हे कुम्भ-

वारिवल्ली। स्त्री। कारवल्लीयाम्। म.द.।

वारिवाहः। पुं। सुलायां। गूठा। अ.र.।
अग्रिमा.वि.भक्तविपाकवर्ध्यां। [वै.निघ.]

वारिशिरीषिका। स्त्री। जलशिरीषे।

वारिशक्तिः। स्त्री। जलशक्ती। शिशुक।
वै.निघ.।

वारिसम्भवम्। स्त्री। लवङ्गे। रा.नि.व.१९।

२३। लवणं। वै.निघ.। शौवोगाग्रने। रा.नि.व.
१३। कुमिशङ्गे। शौवगच्छन्दने। उशीरे। रा.
नि.व.२३। पुं। यावनालशरी। जनात्र शीङ्ग।
रा.नि.व.८। रासशरी। शर.।

वारिसात्म्यम्। स्त्री। दग्धे। वै.निघ.।

वारुजः। पुं। गौरसुवर्णशके। वै.निघ.।

वारुणम्। स्त्री। जले। रा.नि.व.१४। हरि-
ताले। वै.निघ.।

वारुणः। पुं। सुक्रीभदे। दोषद्वन्द्वे। वै.निघ.

२भ.मन्त्रे.न्यावादिते। वरुणशब्दे। वै.निघ.।

वारुणात्मजा। स्त्री। मये। वै.निघ.।

वारुणी । स्त्री । खनामख्यातवने । सा कीङी-
षदेशे करवीरुणीति प्रसिद्धा । इतिव्याम् । रा.
नि.व.२३ । पश्चिमदिशि । अम. । सुरायां, मये ।
रा.नि.व.१४ । तालादिरसैः श्रुतमये । छाड़ि ।
“यत्नालखनूरसैराश्रुता सैव वारुणी ।” प.प्र.३
ख. । “यमत्तरातुरे शोषे शोफपाण्डुमध्ये सये ।
मतेः क्लमोपकारे च पलाणाश्च भस्मेषु च । श्रान्ते
वा विपपीते वा संपदष्टे जलीदरे । रक्तपित्ते तथा
श्राप्ते वारुणी न हिता मता । शुद्धस्फटिकसंकाशा
सुखिण्या चैव वारुणी ॥” अत्रि.२.अ. । इन्द्रवारु-
णीतायां । रा.नि.व.३० । नकुल.१६अ. । रा.
नि.व.३ । पुनर्नवाशालिपिप्रकृतसुरायां । मूल्या
मलत्ताम् । महादन्त्याम् । वै.निघ. । गरुडद्वी-
याम् । रा.नि.व.८ । चमले । पिठूटे । म. ।

वारुण्डः । पुं । कर्णग्रन्थे । काण्डे रात्रि । ने-

वारुणकः । पुं । मत्स्यविशेषे । स स्थूलः महि-
षाकारः तालुस्थाने नीरजामो धत्ते, स्थूलशल्की
च । तन्मांसगुणाः—वीर्यकरं दीपनं त्र्यम्बदम् ।
रा.नि.व.१० ।

वारुण्डपत्रम् । स्त्री । सुगन्धवर्गीयपत्रविशेषे ।
पत्रा पात्रा । “पत्रं वारुण्डसम्भवम् ।” सा.कौ.
गृह्यणी.चि.श्रुतावरीमोदके ।

वार्त्तः । पुं । हंस । व्याक. ।

वार्जम् । स्त्री । कमले । रा.नि.व.१० ।

वार्त्तम् । स्त्री । आरीर्यम् । रा.नि.व.२० ।

वार्त्तकः । पुं । वार्त्ताकौ । वेङ्गु । म. ।
वर्त्तकपत्रिणि । हिं वट्टे । भा. ।

वार्त्ता । स्त्री । वार्त्ताकौ । वेङ्गु गीछ । वि-
का. । पाषाणभेदे । पाथरकुट्ट । इहल्याम् ।
वायूकुड । प्रयोगा.गृह्यणी.चि.मध्यमायौचूर्णे । वा-
र्त्तकपत्रिणि । गुडु गुडु, वट्टे । भा. ।

वार्त्ताकः । पुं । तित्तिरपत्रिणि । भा. । वा-
र्त्ताकौ । वेङ्गु गीछ । चिका. ।

वार्त्ताकिनी । स्त्री । इहण्यां । हिं वरहेटा ।
भा.४भ.योनि.रोग.चि. । “नतवार्त्ताकिनीकुण्डं ।”

वार्त्ताकी । स्त्री । इहल्यां । विक्रि । रा.नि.
व.४ । कण्टकायाम् । (इन् पुं, स्त्री ।) (Sola-

num melongena. Syn. S. Esculen-
tum.) खनामख्यातफलशब्दे । वेङ्गु गीछ ।
हिं भगटा, वांगण । तै वङ्गएछिरिवंग् । उत्तु.
वाइगुण । वम्. वांगे । ता. कुट्टिरकड । गुणाः—
कटुका मधुरा रुच्या पित्तघ्नी बलपुष्टिकरी
शुक्रः वाते वर्ज्या च । रा.नि.व.३० । तत्फलं—
“निद्राकरं प्रीतिकरं शुक्र स्यात् सवातलं कासवि-
कारकारि । श्वेत् सदीर्घं कफवर्धनञ्च सन्नासका-
सारुचिवर्धनञ्च ॥” अत्रि.१६अ. । कोमलपक्वा-
र्त्ताकीगुणाः—“सा बाला कफपित्तघ्नी पक्वा स-
चारपित्तला ।” मध्यमवार्त्ताकीगुणाः—“सदाफ-
ला त्रिदीपघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डुकच्छहरी
चैव वार्त्ताकी गुणवत्तरा ॥” कण्टकवार्त्ताकीगुणः—
“कण्टकी कटुतिक्तौष्ण रक्तपित्तप्रकीपनी ।
कण्डुकच्छहरी चैव वार्त्ताकी दीपला मता ॥”

वार्त्ताकुः । पुं, स्त्री । वार्त्ताक्याम् । वेङ्गु
गीछ । प.स. । च.द.ज्व.चि.भाकविधौ । “पट्टा-
लपत्रं वार्त्ताकुम् ।” गुणाः—“अग्निप्रदा मारुत-
नाशिनी च शक्रप्रदा शोणितवर्द्धनी च । हृद्भा-
सकासारुचिनाशिनी च वार्त्ताकुर्वा गुणसम्भू-
ता ॥” दग्धवार्त्ताकुगुणाः—“अग्निप्रदा वार्त्ता-
कुः किञ्चित् पित्तकरी मता । कफमेदीर्घानलह-
रा सरा लघुतरा परम् ॥” राज.१५. ।

वार्त्ति(र्त्ती)कः । पुं । वर्त्तकपत्रिणि । वा-
तशटके । हिं वगेरा । भा. । वार्त्ताकौ । श.र. ।

वार्त्ति(र्त्ती)का । स्त्री । वार्त्ताकौ । वर्त्तक-
पत्रिणि । वेङ्गु, वट्टे । भा. । हारा ।

वर्त्ती (इन्) । वि । निरामय । रा.नि.व.२० ।

वार्द्धरम् । स्त्री । काकचिञ्जायां । म. । गुष्पा-
यां । दलियावर्त्तशब्दे । म. । चासवीज । जले ।
विश. ।

वार्द्धलम् । स्त्री । दुर्दिने । वामल । म. ।

वार्द्धक(क्व)म् । इह्यावस्थायाम् । म. ।

वार्द्धकरा । स्त्री । गुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

वार्द्धिभवम् । स्त्री । दलियावर्त्तशब्दे । आस-
वीज । जले । द्रोणीलवणे । रा.नि.व.६ ।

वार्द्धिह्वः । पुं । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

वार्द्धिसम्भवम् । स्त्री । द्रोणीलवणे । वै.निघ

वार्हेयम् । स्त्री । द्रोणीलवणं । रा.नि.व.६ ।

वार्द्धिणसः । पुं । गण्डके । ग.७.३ । नीलवी-
वरक्तशीर्षपलिविशेषे । का.पुराणं । [वे.निघ.] ।

वार्भटः । पुं । कभीरे । त्रिका. । श्रियमारे ।

वार्युद्भवम् । स्त्री । कमले । घनझवः ।

वार्थीकः । पुं । जलौकायां । (जौक । सु.
कल्प.५.५. ।

वार्वाणा । स्त्री । नीलमलिकायां । श.र. ।

वार्षिकम् । स्त्री । वायमाणायाम् । मं. । रा-
लं । धूनी । वे.निघ. ।

वार्धिका (की) । स्त्री । (*Jasminum sambac.*) वर्षाभिवमलिकामिदं । (वृक्ष फूल, शङ्खिका फूल । तं कलवकालचेष्टु । सा च दीर्घ-
वर्मुलपुष्पविशेषादनेकनिर्देशाः । गुणाः—श्रीतला
द्रव्या सुगन्धा पित्तघ्नी कफवातविस्फोटकमिदीप-
घ्नी च । रा.नि.व.१० । श्रीतला लघ्वी त्रिका दी-
पव्यापहा कणालिहृत्स्वरोगघ्नी च । तस्यैवं त-
दगुणं स्मृतम् । भा. । कासघ्नी । हिं चम्बा, सु-
ग्रा, घेल । वम्. भीमरी । ता. भल्लपु । वाय-
माण्यतायां । (आद्यालिश्रा लता, दला लता ।
रा.नि.व.३ । [श.च. ।

वार्धिला । स्त्री । करकायां । ने.देश. नील ।

वार्हेतम् । स्त्री । हर्षतीफलं । अम. । वा.सु.
१५.५. । वै.निघ.२.भ.अप.भा.चि.भैरवरसायने ।
सुद्रवासीकोफलं । विवर्धितं फलं । अम. ।

वार्चिः । पुं । ऋषिविशेषः । च. ।

वाल(क)म् । स्त्री । बालकं । वाणा । ज.द. ।
वै.निघ.२.भ.ज्व.चि. । [१८ ।

वालधिप्रियः । पुं । चमरीश्वरः । रा.नि.व.
वालुकायन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकार्थं यन्त्र-
विशेषः । तल्लक्षणं—“भास्त्रे वितस्तिगभीरे मध्ये
निहितकूपिके । कूपिकाकण्डपय्यन्त्रं वालुकाभि-
श्च पूरितं । भयजं कूपिकासंस्थं वज्रिना यच्च प-
थ्यते । बालुकायन्त्रमेतद् यन्त्रं तत्र बुधैः स्मृ-
तम् ॥” भा. । [त्रिका. ।

वाल्कली । स्त्री । मदिरायां । लौकीसंघः ।

वावयः । पुं । तुलसीमिदं । वा.सु. । श.र. ।

वावरी । स्त्री । वर्वरुद्वे । दावला गाछ । भै-
ष.सुतसञ्जीवनीसुरायां । [म.गाछ । श.र. ।

वाशा (शिका) । स्त्री । वामकद्वे । दाक-

वाशुरा । स्त्री । रात्री । उषा. ।

वाष्पः । पुं । अमुणि । ने.३.जल. अम. । उ-
ष्मणि । भं. ।

वाष्पकः । पुं । सारिषे । नटिशा शक्ति । भा. ।

वाष्प(ष्म)का । स्त्री । हिङ्गपत्रायां । शङ्ख-
नी । श.र. । वा.चि.५.५. । कृष्णजीरके । म.द.
व.२ । सुद्रराजिकायां । र.स.र. । मूलिका.चि. ।
वर्वरुद्वे । वै.निघ.२.भ.वा.व्या.चि. ।

वाष्पी (का) । स्त्री । हिङ्गपत्रायां । शङ्खनी ।
श.र. । गुणाः—“वाष्पीका कटुतिक्तोष्णा किमि-
शोधापहा मता ।” राज.१५. ।

वासः । पुं । वाय्वालके । र.मा. । वासकद्वे ।
श.र. । गृहे । अम. । वस्त्रे । अ.टी. । लो. (स्) ।
तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वस्त्रे । अम. ।

वासकः (का) । पुं । (*Justicia adha-
toda adhatoda vasaca.*) स्वनामप्रसिद्ध-
पुष्पशाकद्वे । (छोटि दासिक, दासिखीकुलनेत्र
गाछ । मधुवासक । मं हि अरुणा । अङ्गुलमा ।
कं अङ्गुमा, आङ्गुमं । तं अङ्गुसर । ता. अषडो-
ड । गुणाः—[तक्तः कटुः शीतः कासहरः पित्त-
जित् कामलाज्वरश्वासचयरोगघ्नश्च । रा.नि.व.४ ।
“आटरुषः शीतवीर्या लघुर्धृयाः कटुः स्मृतः । ति-
क्तः स्वर्धः कामहृत् कामलाज्वरपित्तहा । विप-
ण्णताज्वरकफश्वाससंहृद्यपघ्नः । कुष्ठार्कचिह्नया
वातिनाशकः परिकीर्तितः ॥” वेदकम् । “वाम-
कस्य च पुष्याणि वज्रसंस्थं चैव हि । कटुपाकानि
तिक्तानि कासचयहराणि च ॥” राज.१५. ।

वासगृहम् । स्त्री । गयमन्त्रे । अम. । वा-
समन्त्रे ।

वासतः । पुं । गर्दभे । श.र. ।

वासतेयी । स्त्री । रात्र्यां । त्रिका. ।

वासनम् । स्त्री । घूपने । वस्त्रे । मं. । निघ. ।

वासनाद्वयः । पुं । नागवल्लीवृक्षतायाम् । वै.

वासनी । स्त्री । वसादनीलतायां । रा.नि.व.३।
वासन्तः । पुं । ऋणसुद्धे । प.सु. । रा.नि.व.
 १६ । सुद्धे । मृग । त्रिका. । कौकिलि । रा.नि.व.
 १६ । तिलसुद्धे । रा.नि.व.१० । विभीतकवृक्षे ।
 रा.नि.व.११ । जातीपुष्पवृक्षे । काके । उष्ट्र ।
 मलयसमीरे । त्रिका. । मदनवृक्षे । श.मा. ।
 क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

वासन्ती । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे, नवम
 क्लिकायां । वसन्तीकुल्लेर गाछ । वेणकुल्लेर
 गाछ । हिं वसन्तीनेवारि । मं विरवन्ति । कं वि-
 रवन्ति । गुणाः—शीता हृद्या सुरभिः शमघ्नी
 च । रा.नि.व.१२ । शीतला लघ्वी तिका त्रिदी
 घघ्नी च । भा. । माधवीलतायां । प.सु. । रा.नि.
 व.१० । यूथिकायां । कुष्ठे । प.सु. । जातीवृक्षे ।
 कोङ्कण गणिकारिकेति प्रसिद्धे वृक्षे । पाटला-
 यां । प्राकल गाछ । रा.नि.व.१० । कौकिला-
 याम् । दन्तीपुष्पे । रा.नि.व.१३ ।

वासपुष्पा । स्त्री । चन्द्रशेरे । भा. ।

वासयोगः । पुं । चूणं । आवीर । अम. ।

वासरः । पुं । दिवसे । अम. ।

वासवः । पुं । ऋणसुद्धे । वै.निघ. ।

वासा । स्त्री । स्वनामख्याततिलशाकवृक्षे ।
 वासककुल्लेर गाछ, मधुवासक । वासकी । रा.
 नि.व.४ । वा.सु.१५५. इत्यादौ । “दूधैर्नानानि
 स्ववासामगुमाः ।” च.द.पि.ज्व.चि.दुरालभादिः ।
 “भूमिस्ववासकटुरीहिणीनाम् ।”

वासाकुशाण्डखण्डः । पुं । रक्तपित्तकामि
 औषधम् । पाठः—“पञ्चाशच्च पलं याज्ञं कुभा
 ण्डात् प्रस्थमाज्यतः । याज्ञं पलगतं खण्डं वासा-
 क्कायादकी पचेत् । मुस्ता धात्री शुभा भागौ त्रिसु
 गन्धेषु कार्ष्णिकैः । ऐलियविषधस्याकमरिचैश्च प-
 लाशिकैः । पिप्पलीकुडम्बैश्च मधुमानीं प्रदापये-
 त् ॥” काशार्थं—वासान् ७४ प. जल ७४ श.
 शे. १७ श. कुशाण्डकुड् ५० प. घृत १७ प. ।
 प्रक्षेप—मुता, आमला, वंशलोचन, वासु-
 नशति, गुडवृक्ष, तेजपत्र, एनाईट प्रेतो-
 के २ तो. एनाबान्, सुँट, धने एवं म-
 रिच एकेके ८ तो. पिप्पलू ७२ तो.
 मधु १ श. ।

वासास्त्रवा । स्त्री । ऋक्षसूत्रायां । वै.निघ. ।

वासिः । पुं । कुठारभेदे । वाहेव । उष्णा. ।

वासिका । स्त्री । वासकवृक्षे । श.र. ।

वासिनी । स्त्री । शुक्रभिष्टयाम् । श.च. ।

वासिष्टम् । स्त्री । कधिरं । वै.च. ।

वासिष्ठलेहः । पुं । कासाधिकारे औषधम् ।

अत्र दशमूलादिचक्रकानं प्र. १ प. । हरीतकी
 ११०० घृतं यवः १६ श. बारि १२८ श. शे. १६
 श. पुरातनगुडः १२०० श. तैलं ४ श. घृतं ४
 श. आमलकीकायः ४ श. पाकसिद्धौ मधु १
 श. पिप्पलीचूर्णं ४ प. त्रिजातकं प्र. ३ श. कलसे
 पूरयित्वा मांसं स्थापयेत् । दशमूलादि प्र. १ प. ।
 हरीतकी ११००, यव १७ श. जल १२८ श.
 शे. १७ श. पुरातनगुड १००० श. तैलं ४
 श. घृत ४ श. आमलाग्र ४ श. पाकसिद्धे
 मधु २ श. पिप्पलूचूर्णं ४ प. त्रिजातक प्र-
 तोके ३ प. कलसे त्रिदिशः शैष्ठ्यशिते
 १ मास राशिते । वा.चि.३५. ।

वासिष्ठी । स्त्री । वसिष्ठकृतवैद्यके ।

वासी । स्त्री । तलवृक्षां । देम्ना, धिम्काप ।
 वै.निघ. । त्रिका. ।

वासुकी । स्त्री । विलवृक्षे । वै.निघ. ।

वासुदेवप्रियङ्गुरी । स्त्री । शतावर्था । शं-
 तमूली । रा.नि.व.४ ।

वासुदेवी । स्त्री । शतमूल्याय । रा.नि.व.४ ।

वास्तिका । स्त्री । वनमेथकायाम् । वै.निघ. ।

वासु । स्त्री । वासुकणिके । रा.नि.व.७ ।

वासुकम् । पुं, स्त्री । (*Chenopodium*

album.) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । देवूया वा
 वेतोशाक । मं चक्रवत् । कं चक्रवर्णं । तद्य
 ऋक्षवृक्षवृक्षभेदेन द्विविधं । भा.पू.१२. शा.व. ।
 अथ रसः पाके लघुः । प्रभावश्च क्षमिनाशिलं
 मध्याग्निबलकरत्वञ्च । सवारमिदं क्षमिन्नं मध्यं ह-
 र्यं अग्निबलवर्धनञ्च । च.द.द्र.शु. । गुणाः—मधुरं
 शीतं बारम् ईषदस्त्रं विदोषघ्नं रौचनं ज्वरघ्नम्
 अशोघ्नं मलसूत्रघ्नं द्विजघ्नं । रा.नि.व.७ । “वासुकं
 मधुरं हृद्यं वातपित्ताग्निघ्नं हितम्” अजि.१६. ५।

“कटुर्विपाके कृमिहृदा मेधाशिवलवर्धनः । सचारः
सर्वदोषघ्नः वास्तुकी रोचकः सरः ॥” सु.सू.४६
अ. “तदेव तु वृद्धस्य च रक्तं स्यात् गौरवानुक्तं ।”
भा. । जीवशाके । पुनर्ववायाम् । वै.निघ. ।

वास्तुकशाकटम् । स्त्री । वास्तुकशाकलेने ।
रा.नि.व.२ ।

वास्तुकाकारा । स्त्री । पट्टशाके । पाटिशाकि ।
वै.निघ. । [उत्तमुञ्ज । प.सु. ।

वास्तुकालिङ्गः । पुं । तरन्मुजलतायाम् ।

वास्तुकी । स्त्री । विह्वीशाके । रा.नि.व.७ ।
वास्तुके । वै.निघ. ।

वास्तुपरियहः । पुं । सर्वतः स्थानयहणे ।
आश्रितन ल०शा, इल ल०शा । च.सू.१७अ. ।

वास्तुपुष्पा । स्त्री । चन्द्रशरं । भा. ।

वास्तुत्ता । स्त्री । स्त्रीटपिडकाधिष्ठानवेदना-
याम् । टा.डुण । भा.म.४भ. । [व.७ ।

वास्तुवस्तूकम् । स्त्री । वास्तुकशाके । रा.नि.

वास्तूकम् । वास्तुकशाके । रा.नि.व.७ ।

वास्तूकी । स्त्री । श्रुतचिह्नशाके । रा.नि.व.७ ।

वास्तुः । पुं । लौह । उभयि । कश्चित् । [मि ।

वास्तुसेकः । पुं । रोदनं । भा.म.४भ.नासारी-

वास्तुस्वेदः । पुं । शुभे स्वेदविशेषे । वातहरे
काये कुम्भी पूरयित्वा भूमौ निखल्य तदुपरि शय्यां
कृत्वा वास्तुस्वेदो यावत् । रस.र. ।

वास्तुयः । पुं । नागकेशरहस्ये । र.मा. ।

वाहः । पुं । घोटके । अम. । च.द.कामाग्रि-
न्दीपने । उद्ध. गर्हभ. परिमाणभेदे । पायली-
परिमाणे । वाही । म. । यौवास्तुस्ययोरन्तर्भागः ।
जय.द.२अ. ।

वाहद्विषन् । पुं । महिषे । प.सु. ।

वाहश्रेष्ठः । पुं । घोटके । रा.नि.व.१२ ।

वाहसः । पुं । सुनिषक्तशाके । उडुनि नी-
क । म. ।

वाहा । स्त्री । वाही । रा.नि.व.१८ ।

वाहित्यम् । स्त्री । करिगण्ठाधीभागः । अम. ।

वाहुवारः । पुं । शेषान् कवचे । रा.नि.व.११ ।

वाह्यकी । स्त्री । अग्निप्रकृतिकोटि । सु.कल्प.
८अ. । [वि.१अ. ।

वाह्यद्रुतिः । पुं । रसस्य संस्कारविशेषे । रस.

वाह्यायामः । पुं । धनुस्तन्मभेदे । लक्षणं—
“वाह्यायामप्रतानस्थो वाह्यायामं करोति यः ।
तमसायं बुधाः प्राहुर्वचः कथं कथं भद्रमम् ।” सु.नि.
१अ. ।

वाह्येन्द्रियम् । स्त्री । वहिरिन्द्रियं चक्षुरादी ।

वाह्येन्द्रिक्कम् । कडुमे । रा.नि.व.१२ ।
वै.निघ कृमि.चि.सुवर्षिकचूर्णे । हिङ्गुनि । रा.
नि.व.४ । भा. । स्त्रीतोऽङ्गने । प.सु. ।

विकम् । स्त्री । सद्यःप्रगुताया गौः क्षीरे । गौ-
जना । श.च. ।

विकङ्कः । पुं । विकङ्कतहस्ते । वै.निघ. ।

विकङ्कटः । पुं । गौचुरक्षुपे । श.मा. ।

विकङ्कतः । पुं । (Flacourtia Ramont-
chi, Var sapida.) स्वावले । वैदर्भी १४ ।
दा. हिं कंटाड, वज्र । मं गुलघोण्टी । कं हल-
सानिका । ते कानवेगुवेष्ट । उत्त. वडचकुडि ।
पञ्जा. ककोया । गुणाः—अक्षः मधुरः मधुरपा-
कः लघुः दीपनः पाचनः कामलासघ्नः पित्तघ्न-
यः । रा.नि.व.२ । “विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं स-
र्व्वेदोषघ्नम् ।” भा. ।

विकङ्कता । स्त्री । अतिवलायां । रा.नि.व.४ ।

विकचा । स्त्री । महाश्यावणिकायाम् । श्रेष्ठ-
कम्पुडो । रा.नि.व.५ ।

विकटः । पुं । साकुरुहहस्ते । रा.नि.व.६ ।
सोमस्तयायाम् । वै.निघ. । विस्फोटके । श.र. ।

विकटविषाणः } पुं । सम्वरस्ये । वै.निघ. ।

विकटशृङ्गः } पुं । सम्वरस्ये । वै.निघ. ।

विकटकः । पुं । ययासे । छत्राण्डा । कटा. ।
स्वनामप्लुताहस्ते । गुणाः—कषायः कटुः उष्णः
रूक्षः दीपनः कफघ्नः वस्त्रघ्नकश्च । रा.नि.व.११ ।

विकरः । पुं । रोगे । श.च. । [वै.निघ. ।

विकरणी । स्त्री । तन्दुकहस्ते । छेत्तुं शास्त्रं ।

विकर्णकः

विकर्णरोमा (न) } पुं । यत्पिपर्णभेदे । (उ०) ।
रा । वम्. भटोर ।

विकर्णसंघः } [वम्.]

विकर्त्तनः । पुं । अर्कवत् । आकन्द ग्राह ।

विकर्त्तिका । स्त्री । हृदयस्यावर्णच्छेदनके इव कृत्रिमि । वा.चि.६.अ. ।

विकर्षणम् । स्त्री । विग्रह्याकर्षणे । मांसादि-
प्रतिबद्ध्यन्त्यस्य लोचने । सु.मृ.७.अ. ।

विकलपाणिकः । त्रि । विकलहस्तो हातु
डाश्र । हला. ।

विकलाङ्गः । त्रि । पङ्कुराये ।

विकल्पः । पुं । सम्प्राप्तिरौपाधिकभेदे । “दो-
षाणां समवेतानां विकल्पोऽंशशकल्पना ।” मा.
पञ्चि. । इदं चेति विकल्पः । यथा रसोदनः स-
छता यवाग्रवी । सु.उ.६.५.अ. ।

विकपा (सा) । स्त्री । मज्जिषायाम् । प.सु. ।
मैव.वृहत्त्वदिरवटी । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.
व.१२ । मैव.वातरक्तचि. । च.द.वा.व्या.एलादि-
सेजे । रक्तपुनर्नवाया । वै.निघ. । [व.५]

विकस्वरा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायान् । रा.नि.

विकारः । पुं । व्याधी । रा.नि.व.२० । वि-
कृते रोगे । त्रिका. । प्रकृतेरन्यथाभावे । अम. ।
धातुवैपश्ये । च.मृ.१.अ. ।

विकालः । पुं । सायाह्ने । देवकाल । श.र. ।

विकालिका । स्त्री । मानरन्ध्रायां । ऊवो,
धडो । त्रिका. ।

विकिरः । पुं । पल्लवि । अम. । वृहत्कृपे ।
त्रिका. । सु.मृ.४.५.अ. । लक्षणं — “नयादिनिकटे
भूमिर्वा भवेद्भानुकामथी । उद्गात्र्यते ततो यत्तु
तत्त्वलं विकिरं विदुः ॥” जलन्तु — शीतलं खल्लं
निर्दीपं लघु स्वादु-पित्तघ्नं चारुच । स्त्री । चरन्ध्रे ।
भा. । सु.नि.१.अ. । [विपथे]

विकीरणः । पुं । रक्ताक्षे । प.सु. । स्त्री । वि-

विकीर्ण(क)म् (का) । स्त्री । यत्पिप-
र्णभेदे । वै.निघ. । त्रि । विचिमे ।

विकीर्णफलः (कः) । पुं । रक्ताक्षे । वै.निघ.

विकीर्णरोम (न) } स्त्री । स्थीण्यके । ग्री.वि.
विकीर्णसंघम् } शाला । रा.नि.व.१२ ।

विकुम्भः । पुं । कनकवर्धे । रस.कौ.ज्वरारिरसे ।

विकूणिका । स्त्री । नासिकायाम् । ह.च. ।

विकूर्णनम् । स्त्री । सङ्कोचने । वा.उ.१.५.अ. ।

विकृतः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । अ-
संकृते । मे. । स्त्री । विकारे । [ह.च.]

विकृतिः । स्त्री । विकारे । रोगे । डिम्बे ।

विकेशिका । स्त्री । वर्षा । अज्जुठ । सु.मृ.
१८.अ. ।

विक्रमः । पादे । रा.नि.व.१८ ।

विक्रमो (इम्) । पुं । सिंह । रा.नि.व.१६ ।

विक्रान्तम् । स्त्री । विक्रान्तस्यौ । रा.नि.व.
१२ । पुं । सिंह । रा.नि.व.१६ ।

विक्रान्ता । स्त्री । वक्त्रादनीलतायाम् । रा.
नि.व.२ । अग्निमयवत् । वै.निघ. । जयन्त्यां ।
रा.नि.व.४ । मृषिककर्णायाम् । वराहकान्तायां ।
च.द.वा.रक्त.वृह.गुडुसीतेन । आदित्यभक्तायां ।
रा.नि.व.४ । छ.उ.उ.३ । अपराजितायाम् ।
हंसपादीलतायां । रक्तलज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

विक्रिया । स्त्री । विकारे । अम. ।

विक्रवः । त्रि । जङ्गे । विहलं । अम. ।

विक्रैदः । पुं । आद्रतायाम् । भा.नासारोगे ।

विखः (खुः) (ख्यः) । पुं । अनासिके ।
श्रीदा । ह.च. ।

विखः (खुः) । त्रि । अनासिके । नात्काटे ।
ह.च. । श.र. । [प्रमत्याम् । सु.श.१०.अ.]

विगतसूतिका । स्त्री । पुनरासंवाद्गर्भमपश्यन्

विगतार्त्वा । स्त्री । निवर्तजरज्जायां । श.र. ।

विगन्ध(न्य)कः । पुं । इद्रुदीवत् । रा.
नि.व.८ । [रा.नि.व.४]

विगन्धिका । स्त्री । हृत्पथायां । अजगन्तायाम् ।

विगिरः । पुं । विकिरपल्लभे । अर्क.र.चि.
४थ.शतके ।

विद्यः । त्रि । अनासिके । श्रीदा । ह.च. ।

विग्रहः । पुं । शरीरे । रा.नि.व.१८ । विभा
गे । मी. ।

विग्रहावरम् । स्त्री । षष्ठे । श.च. ।

विघट्टम् । स्त्री । वज्रे । वै.निघ. ।

विघट्टिकाकन्दः । पुं । गुदकन्दरीमे ।

विघण्टा (ण्टिका) । स्त्री । गुलच्छकन्दे ।
रा.नि.व.७ ।

विघसम् । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२० ।
सिकथके । पुं । भोजनशेष । अम. ।

विघ्नप्रियम् । स्त्री । यवकृतयवाग्वाम् । यवेत
राडे । प.सु. । [व.१६ ।

विघ्नेशवाहनः । पुं । महामूषिके । रा.नि.

विघ्नेशानकान्ता । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ।
रा.नि.व.८ ।

विह्वः । पुं । खुरे । चिका. ।

विचिकिलः । पुं । दमनकहले । भा.म.३भ.
गोद.चि. । सल्लिकाहले । वै.निघ. ।

विचण्डिका । स्त्री । रक्तकरवीरहले । वै.निघ.

विचर्चिका । स्त्री । सूक्ष्मलोके । रा.नि.व.
२० । क्षुद्रकृष्मिदे । शम, फूलकूनि । तल्लक्षणम्
— राज्याऽतिकष्टुभिः रजः । सुकृत्वा भवन्ति गात्रेषु
विचर्चिकायाम् । सु.नि.५अ.१२ ।

विचक्षणा । स्त्री । नागदन्त्याम् । हाडि-
उट्ट । रा.नि.व.४ ।

विचक्षुः । त्रि । विमनसि । चिका. ।

विचित्रः (कः) । पुं । अशोकहले । रा.नि.
व.१० । तिलकहले । वै.निघ. । भूर्जहले । रा.
नि.व.६ । [लौकायाम् । सु.म.११अ. ।

विचित्रकर्बुरा (वर्षा) । स्त्री । सविषज-

विचित्रा । स्त्री । रुमेवार्कके । राशानकौकूडा ।
रा.नि.व.८ । [श.च. ।

विचित्राङ्गः । पुं । मयूरे । श.र. । व्याघ्रे ।

विचित्राक्षम् । स्त्री । खचरिकायाम् । थिठडि ।

विचिलकः । पुं । प्राणहरकोटमिदे । सु.कल्प.
८५. ।

विचूर्णनम् । स्त्री । चबधूसने । भा.म.३भ. ।

विचेष्टनम् । स्त्री । विरुद्धचेष्टायां, बलवद्विष-
हादौ । निदा. ।

विच्छत्रकः । पुं । सुनिषण्णकशाके । ज.द. ।

विच्छर्दिका । स्त्री । वमने । रा.नि.व.२० ।

विच्छलः । पुं । वेतसलतायाम् । र.भा. ।

विच्छित्तिः । पुं । कदाये । चिका. ।

विच्छिन्नः । पुं । बालरीमे । स्त्री । कृष्णादव-
गादे सद्योदये । वा.उ.२६अ. ।

विजपिलम् । स्त्री । पट्टे । हला. ।

विजयचूर्णम् । स्त्री । अशंसि औषधम् । जि-
कटु, खिफला, जिगद, दड, टिष्ट, आर्कगोदि,
यदम्भार, हरिता, दाक्षहरिता, छडे, छिद्रता,
हेल्यव, छिद्रामूल, वेलेडा, उल्का, पथ-
लवण, पिथुलमूल, वेलेडुट्ट ७ दम्भो मम-
ताथ । च.द. ।

विजयन्ती । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै.निघ. ।

विजया । स्त्री । स्थावरविपानर्गतसुखविषे ।
सु.कल्प.२अ. । शंफालिकायाम् । रा.नि.व.४ । इ-
रीतकीमिदे । भा.म.१भ. । रा.नि.व.११ । सा
विश्वगिरिजा । वा.चि.१अ. । जयन्त्या । रा.नि.
व.४आनन्दभरवीव्याम् । दम्भीहले । वै.निघ. ।
निगुण्डायां । वचायां । श्वेतवचायां । रा.नि.व.६ ।
नीलीहले । बलायां । प.सु. । शमीमिदे । सघि-
ष्टायाम् । नीलदूर्वायां । रा.नि.व.८ । अद्रिमन्ये ।
रा.नि.व.६ । भङ्गायां । हिं भाङ्, मिष्टि । श.
च. । गुणाः— कटुः कषाया उष्णा तिक्ता वातक-
फघ्नी संघाहिणी वाक्प्रदा बलया मेधाकारिणी
सुष्टु दीपनी च । रा.नि.व.६ ।

विजयावन्धः । पुं । अपराजितावन्धने । य-
था—“साधकालेऽभिमन्योर्विजयां प्रातश्चरे-
त् । बह्ना शिरसि तन्मूलं अतज्जरहरं परम् ॥”
वै.निघ. ।

विजयावहः । पुं । सर्पपे । वै.निघ. ।

विजयिनी । स्त्री । वनसङ्गिकायाम् । वै.निघ. ।

विजला । स्त्री । चक्षुचुपे । रा.नि.व.४ ।

विजिलम् । स्त्री । दधिप्रकारे । ईषकरसव्यञ्ज-

मादौ । अम । “पाकपूरसासतो व्यञ्जने तु भ-
वेद्यम् । तैलपाकसुसंस्कारे प्रायश्चित्तसुपसंस्कृतम् ।
पिच्छिलं लाससीकञ्च विजितं विजितञ्च तत् ॥”
श.र. । [श.र. ।

विजिविलम् । क्ली । विजिलि । अ.टी.रा. ।

विजुलः । पुं । शालालीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

विजृम्भनम् । क्ली । जृम्भणे । श.टी.रा. ।

विजृम्भितम् । क्ली । चेटायो । मे. ।

विज्ज(ज्ज)लम् । क्ली । विजिलि । अम. ।

विज्जलः । पुं । वाय्वालके । वे.ले.डा. । वै.
निघ. ।

विज्जलम् (ला) । क्ली, स्त्री । गुहलपि ।
रा.नि.व.६ । वि । पिच्छिलि । च.वि.८८. ।

विज्जुलि(लि)का । स्त्री । जनुकालतायाम् ।
रा.नि.व.९ ।

विज्जुवृद्धिः । स्त्री । जटामासाम् । श.च. ।

विज्ञानतैलगर्भः । पुं । अङ्गीकृतत्वे । रा.
नि.व.८ ।

विज्जामरम् । क्ली । चक्षुषः गृह्णन्ते । कथितम् ।

विटः । पुं । खदिरं । मृषिके । वै.निघ. । [मा.
लवणभेदे । विट् लवणं । मे. । नागरकृतत्वे । श.

विटपः । पुं । आदित्यपत्रे । रा.नि.व.४ । क्ली ।
तन्नामकसक्थिमन्थणि । तस्य च स्थानं वंक्षणावय-
वायोर्मध्यभागः । सु.शा.६४. । [वृक्षे । अम. ।

विटपी (न) । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

विटप्रियः । पुं । सुद्वरवृक्षे । शकुन्ताकृतत्वे ।
ग्राह्यः । रा.नि.व.११ । [शक्र । वै.च. ।

विटमाचिकः । पुं । धातुमाचिके । अर्धमा-

विटलवणम् । क्ली । विडलवणे । विट् लून ।
रा.नि.व.६ । [१० ।

विटवल्गभा । स्त्री । पाटलीवृक्षे । रा.नि.व.

विटिः । स्त्री । पीतचन्दने । श.मा. । [मा.नि. ।

विट् (ङ) । स्त्री । विष्टायाम् । रा.नि.व.१८ ।

विट्कता । स्त्री । विष्टायाम् । मा.ज्ज.नि. ।

विट्खदिरः । पुं । अरिभेदखदिरवृक्षे, वि-

हागशखदिरः । शृ.शृ.वा.व. । गुष्ठाः—कटुः प-
णः तिक्तः रक्तवर्णदीर्घरः कष्टूविषविषसर्पघ्नः अव-
रक्तलोम्नादहरश्च । रा.नि.व.८ ।

विट्घातः । पुं । सूत्रघाते । विड्घातः ।

विट्चरः । पुं । रास्यशूकरे । अम. । [निघ. ।

विट्प्रियः । पुं । श्रियमारे । शुक्र. । वै.

विट्सङ्गः । पुं । पुरीषात्रवृक्षौ । भा.प.सा.
चि. । “विट्सङ्ग आधानमथाविपाकः ।”

विट्सारिका । स्त्री । सारिकामेदे । शृ.शृ.
शानिक. । जटा. ।

विडः । पुं । रसजारेण चारुवृक्षद्रव्यसमष्टौ ।
यथा—“वाभुकेरुखकदलीदेवदालीपुनर्नवाः । वा-
सापलाशनिचुलतिलकाचनमीक्षकाः । सर्वाङ्गख-
ण्डं सच्छिद्रं नातिगुणं शिलातले । दग्धं काष्ठं
तिलानाञ्च पखाई मूलकस्य च । मावधेयूचयर्गेण
जलं तस्मात् परिसृतम् । लौहपात्रे पचेदयस्ते
हंसपाकायिमानवित् । वाय्वाणां बुद्धदानाञ्च बह-
नासुद्धमे यथा । तदा काशीशसौर्याणीचारवयक-
टुचयम् । गन्धकञ्च सितं हिङ्गुलवणाणि च षट्
तथा । एषां चूर्णे क्षिपेदेवि लौहसंपुटमध्यतः ।
समाहं भूयतं पखाड्यान्सु प्रचुरी विडः ॥” तिल-
काण्डचारं सर्वस्वारसम् इति नित्यनाथः । “ट-
ङ्कणं शतधा भाव्यं द्रवैः पालाशवृक्षजैः । विडो
वज्रमुखो नाम हितोऽयं सर्वजारेण ॥” रा.चि.
१४. ।

विडम् । क्ली । लवणविशेषे । वि. लवण. चि.
क्र.क.केशरपाके । हिं विडि । सीचर । प.सु. ।
गुष्ठाः—दीपनम् उष्णं वातघ्नं बन्धम् अजीर्णशूल-
घ्नं गुल्मसङ्घ्नञ्च । रा.नि.व.६ । विडङ्गे । वै.निघ.
२४. संयष्टौचि.विडङ्गादियोगे । पाकलवणे ।
अम. ।

विडङ्गः । त्रि । (Embelia ribes.) Seeds
of Embelia ribes. क्षमिन्नपण्डद्रव्यविशेषे ।
विडङ्ग । हिं वाविराङ् वायविङ् । ते वायुविड-
ङ्गपुलेद्. । वम्. वर्षटि, अमट् कार्कणनी । ता.
वायविलं । गुष्ठाः—कटु उष्णं लघु कफघ्नतन्त्रम्
अग्निमान्द्यघ्नम् अरुचिक्रिमिघ्नञ्च । रा.नि.व.६ ।
इष्टतिलो विषघ्नं क्षमिन्नञ्च । सु.सु.४६४. । वा.सु.
१५.सुरसादिः । “कालमालाविडङ्गम् ।”

विडङ्गसारः । पुं । विडङ्गतण्डुले । चारुगुडिकायाम् । (हमाद्रिविचलाज्यायै) ।

विडङ्गादिचूर्णम् । स्त्री । कासाधिकारि । पाठः — “विडङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली द्विङ्गु संस्वम् । भार्गी चारुय तच्चूर्णं पिबेत्वा घृतमात्रया ॥” वा.चि.१७. ।

विडारः (लः) । पुं । मार्जारि । विडाल । सुगन्धमार्जारि । शङ्खगुल । स्त्री । हरितालि । ह.च. । [१ख. ।

विडालपदकम् । स्त्री । कर्षे, २ती. । प.प्र.

विडालास्थि । स्त्री । मार्जारस्थनि । विडालाग्न शोष्ठ । वा.उ.२८७. । इदं भगन्दरि हितं ।

विडालिका (ली) । स्त्री । भूमिकुशाब्दे । डूँहैकुम्डा । रा.नि.व.७. ।

विडुलः । पुं । वेतसहवे । ह.च. ।

विड्वन्धम् (न्धि) । स्त्री । विड्वन्धवे । प.सु. ।

विड्वहः । पुं । बड्कोष्ठतायाम् । निदा. ।

विड्वभेदः । पुं । पित्तजन्यरोगे । भा. ।

विड्वलवणम् । स्त्री । विड्वलवणे । र.मा. ।

विड्वराहः । पुं । घाम्यशूकरे । जटा. ।

विड्वलः । पुं । गोपके । निशादन । प.सु. ।

विड्विघातः । पुं । सूत्रघातरोगविशेष । लक्षणं — “बलदुर्बलयोर्वतिनोदावर्त्ते शक्नुयदा । सूत्रघातोऽनुपयेत विटसंख्यं तदा नरः । विड्वन्धं सूत्रयन् कृष्णाद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥” मा.नि. ।

विड्विभेदः । पुं । विड्विघातरोगे । मा.नि. ।

विषमार्गः । पुं । गुदे । वा.चि.१७. ।

वितण्डा । स्त्री । करवीरहवे । मे. । कथुनामकन्दशके । कटू. जटा. । दर्व्या । शाठ. । चारा. ।

वितस्ता । स्त्री । भारतीयनदीविशेष । वितस्ता काश्मीरे प्रसिद्धा । तत्सङ्गुणाः — स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु प्रश्नाबुद्धिप्रदं तापहरं आर्यहरं पथ्य च । रा.नि.व.१४. ।

वितस्तिः । स्त्री । कनिष्ठिकागुहयुतकरवितस्ति । १२ अशूनि । रा.नि.व.१८. ।

वितानः (बन्धः) । पुं । शिरोत्रयस्य बन्धन

भेदे । “त्रेयो वितानसंज्ञस्तु वितानाकारसंयुतः ।” इति लघुषं । स.स.१८७. ।

वितानकम् । स्त्री । धान्यके । धनिष्ठा । प.सु. । पुं । माडहवे । रा.नि.व.२३. ।

वितानमूलकम् । स्त्री । कोरुणदेशप्रसिद्धे वीर्यसूत्रे । वेणुद्रुमूल । रा.नि.व.६. ।

वितुक्कम् । स्त्री । सुनिपण्यके । उज्जुनि भाक । अम. । शैवाले । मे. ।

वितुक्कम् । स्त्री । धान्ये । धन । रा.नि.व.६. । म.द.व.२. । तुल्यके । कैवर्त्तसूक्तये । वितुक्कमाख्यो वृक्षस्य लक्ष्म्युत्पादितः । कोसची मोषा गुह्यतमो इति च ख्यातम् । टेकवर्द्धमुठा, के.उ.टेमुठा । भा. । पुं । आमलकोष्ठे । अम. । स्त्री (का) । भूम्यामलक्याम् । डूँहै आम्ना । वै. निच. । [आम्ना । वै. निच. ।

वितुक्कभृता । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । डूँहै

वितुक्का (त्रिका) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । डूँहै आम्ना । रा.नि.व.५. ।

विस्ननः । पुं । वृषभे । श.च. । [श.च. ।

विथ्या । स्त्री । गोजिह्वायाम् । गजिष्ठा भाक ।

विदंशः । पुं । व्यघ्रने । छाटि । रा.नि.व.१०. ।

विदः । पुं । तिलकहवे । वै. निच. ।

विदग्धम् । स्त्री । लघुरोहिषहवे । वै. निच. ।

विदग्धाजीर्णम् । स्त्री । दग्धाजीर्णभेदे । See अधिमाम्नाम् ।

विदग्धान्नादृष्टिः । स्त्री । दृष्टिगतरोगभेदे । लक्षणं — “अश्वसस्त्रासनादीषुः सासैर्था दृष्टिराचिता । सक्लेदकण्ठकुलुषा विदग्धान्नं सा अता ॥” वा.उ.१२७. ।

विदन्ता । स्त्री । वराटकभेदे । रा.नि.व.१३. ।

विद्वरम् । स्त्री । विद्वरशके । कर्पुग्नना । श.च. । पुं । स्फोटने । स्फोटि । भा. । अम. ।

विद्वरणम् । स्त्री । विद्वरी । रा.नि.व.१०. ।

विद्वर्धः । पुं । दन्तमूलगतरोगे । लक्षणं — “दृष्टेषु दन्तमांसेषु संस्थां लायते मृद्धान् । यन्मिथलन्ति दन्ताश्च स विद्वर्धोऽभिघातजः ॥” वा. उ.२१७. ।

विदलम् । क्ली । विदलि । मालि । दाङ्गि-
बीजि । डालिगेर मालि । अम.भ.लिङ्गसंग्रहे ।
पुं । रक्तकाञ्चने । श.र. । पिष्टके । पिठौ । श.
च. । स्त्री (ला) । विव्रति । (तेउड़ौ) । रा.नि.
व.६ । सातलायाम् । रा.नि.व.४ ।

विदलाकम् । क्ली । दाल्याम् । मालि । यथा
—“यवगोधूमचणका साधौ मुद्रादकौ तथा । स
कुतकः कुलत्थश्च समरस्त्रिपुटस्तथा । निषाबकः
कलाशश्च विदलाग्रं प्रकीर्तितम् ॥” अत्रि.१५अ. ।
गुणाः—स्वस्वपय्यायि मृग्याः । वा.उ.२६अ. ।

विदलितम् । क्ली । मञ्जरक्तपरिभुतसद्योत्रये ।

विदारकम् । क्ली । वज्रचारी । रा.नि.व.६ ।
जलमध्यस्थतरुशलादी । अम. ।

विदारणः । पुं । कर्षिकारण्ये । श.र. । ख
परि । थापत्र । वै.निघ. । क्ली । वायुजन्मघनवेद-
नाविशेषे । सु.म.२२अ. । वि । विदीर्णकरणे ।

विदारिका । स्त्री । शालपण्याम् । गामपा-
नि । प.सु. । गाम्भारीहले । वै.निघ. । प्रमेहपि-
डकाविशेषे । लक्षणं—“विदारीकन्दवहता कठि-
ना च विदारिका ।” सु.नि.६अ. । सुद्रोशविशे-
षे । लक्षणं यथा—“विदारीकन्दवहतां कलाव-
हणसन्निधु । रक्तां विदारिकां विद्यात् सव्यंजां
सव्यलक्षणां ॥” सु.नि.१३अ. । कर्णरोगभेदे ।
“.....सन्निपातादिदारिका । सर्वार्थः सरुजः
क्षब्धः श्रययुः स उपेक्षितः । कटुतैलनिर्भं पक्वः
सर्वेत् कृष्णेण रीक्षति । सङ्गीचयति रुदा च सा
धुर्वं कर्णशक्नुमीम् ॥” वा.उ.१७अ. ।

विदारि(री)गन्धा । स्त्री । शालपण्याम् ।
मालिपाणि । सु.स.२८अ. । तिरक्तुल्या । डि-
लाउ । च.द.मू.क.चि.सुकुमारकुमारके छते । च.
स.४अ. । [६]

विदारिणी । क्ली । गाम्भारीहले । रा.नि.व.
विदारी । स्त्री । गलरोगभेदे । लक्षणं यथा
—“सदाहतीदं त्रयधुं सरक्तमनगंलिं पूतिविशी-
र्षमांसं । पिप्पले विद्याददने विदारीं पात्रे विशे-
षान् स तु येन शीते ॥” सु.नि.१६अ. । सुद्रोश-
भेदे । कौकविडौनी । लक्षणं—“विदारीकन्द-
कठिना विदारी कषवहणं ॥” वा.उ.११अ. ।

(*Ipomoea digitata*. Syn. *Panicula-
ta*.) महाकन्दशाकविशेषे । डूँडैकूम्डा । हिं
विलादकन्द, खीरविदारी मेठो च । कं नेलकुव-
ल । ते मष्टपलतिग । उत्त. भुष्टकखाव । वम्.
भूमिकीहले । गुणाः—मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा
रक्तपित्तघ्नी कफकरी बल्या बोध्यवर्द्धनी च । रा.
नि.व.७ । कौडलाकारी लोहितकुसुमः, स च
हिषा दीर्घकन्दो बहुखीरः, हस्तिपादको महा-
खीरश्च । सु.म.२८अ. । च.चि.८अ. । सुवर्चला-
याम् । वाराहीकन्दे । खीरकाकोल्यां । वै.निघ. ।
विदार्यादिगणः यथा—पञ्चाङ्गलवधिका लोहखी-
रदेवाह्वयपुष्पपर्णाकस्तुकीजीवनश्चसप्तसूत्रसोप-
सुतात्रिषदात्मके वर्गे । गुणाः—हृद्यो हृङ्गश्च वा-
तपित्तहृत् शोथमुक्ताकृमिहर्त्रासकासहरश्च । वा.
स.१५अ. । [७] । रा.नि.व.७ ।

विदारीकन्दः । पुं । विदार्या । डूँडैकूम्-

विदारीहयम् । पुं । कृष्णभूमिकृष्णाल-
योः । कुण्डा ७ डूँडैकूम्डा । वै.निघ.चय.चि.
शिवगुध्याम् ।

विदारः । पुं । लकलासे । कौकलाग । त्रिका.

विदाहः । पुं । पित्तजन्यरोगे, पित्तजन्यज्वाला-
याम्, करपादादिदाहे । भा. ।

विदाहकः । वि । दाहजनके ।

विदाहि । वि । अतिदाहजनकवल्गुनि । तस्य
लक्षणं—“विदाहि द्रव्यमुद्गारमक्षं कुप्यां तथा ल-
घाम् । हृदि दाहश्च जनयेत् पक्वमन्वति तत्रि-
रात् ॥” राज. ।

विदिकचङ्गः । पुं । हरिद्राङ्गपक्षिणि । हरि-
शाल वा रुक्मणोदुल । श.च. ।

विदुः (दूः) । पुं । करिष्वङ्गमध्यावकाशे । अ.
टी. । अथस्य कर्षाधः बहुकुले भागे । ला.द.२अ. ।

विदुलः । पुं । वितसलतायाम् । जलवेतसे ।
प.सु. । वा.स.१५अ. । गन्धरसे । र.मा. ।

विदुला । स्त्री । सातलायाम् । रा.नि.व.४ ।
विट्खदिर । उद्वेगवाल्गा । “विदुलायास्तु मूल-
श्च ॥” प्रयोग.बन्धाधिकारे ।

विदूरजम् । क्ली । वेदूथ्यमधौ । रा.नि.व.१२

विद्धः । पुं । सन्नपति । स्त्री । सद्योत्रणविशेषे ।
लक्षणं — “सूत्रास्तुश्रवणाभिहतं यदङ्गं त्वाश्रया-
द्भिना । उत्पुच्छितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दि-
शत् ॥” सु.वि.१५. । [दि. भ. विरूपकोषः ।

विद्धकर्णः । पुं । अविद्धकर्ण्या । आकुना-
विद्धकर्णा (र्णिका, र्णी) । स्त्री । पाठा-
याम् । आकुनादि । भ. विरूपकोषः । अम. ।
रा. नि. व. ६ ।

विद्धमाचिकम् । स्त्री । मये । वै. निघ. ।

विद्धा । स्त्री । चन्द्ररोगभेदे । लक्षणं यथा —
“या पप्रकर्णिकाकापा पिटिका पिटिकान्विता ।
सा विद्धा वातपित्ताभ्याम् ॥” वा. उ. ११५. ।

विद्या । स्त्री । गण्यकारिकायाम् । गणिरि ।
अ. व. । ज्ञाने । जटा. ।

विद्यादलः । पुं । भूर्जद्वये । अ. मा. ।

विद्याधरयन्त्रम् । स्त्री । उन्मयुं परनामके श्री-
यधपाकार्यं यन्त्रविशेषः । तस्य लक्षणम् — “अथ
स्यास्यां रसजिह्वा निदध्यान्मुखोपरि । स्यालो-
मूर्धमुखी सम्यङ्मुख्य सदुस्तक्षया । ऊर्ध्वस्यास्यां
जलजिह्वा च्छ्वासारोप्य यवतः । अधस्ताज्ज्वा-
लयेदपि यावत्तद्वरपसकम् । स्वाङ्गशीतं ततो य-
न्नादृक्क्रीयाद्रसमुत्तमम् । विद्याधराभिधं यन्त्रम् ..
... उदाहृतम् ॥” भा. ।

विद्याधररसः । पुं । शुभे रसः । पाठः —
“गन्धकं तालकं ताप्यं स्वततामं मनःशिलां । शुद्ध-
सुतञ्च तुल्यांशं मर्दयेद्वावयेद्दिनम् ॥ पिप्पल्याः स-
कषायेषु वज्रोच्चैरेण भावयेत् । निष्कार्जं भक्षयेत्
श्रीरेः ॥” शकुक, हरितांग, शर्वाकारि-
क, ताम्रा, मनहोल, शुक्लरस एतैरेके २
तो. पिप्पुल्लेर कणं ७ वज्रोक्तीरे भावना
दिपे । सा. की. ।

विद्याधराभ्रम् । स्त्री । श्लाघिकारे श्रीव-
धम् । पाठः — “विद्धसुतनिष्फला गुह्यो दन्ती-
विद्धाङ्गिकटुत्रिकषः । प्रत्येकमेषां पितृभागपूर्णं
पलानि चत्वार्य्ययसो मलयः । गोमूत्रसिद्धस्य पुरा-
तनस्य किंवास्य देयानि च राटिकायाः । कृष्णाभ-
र्णस्य पलं विशुद्धं निचन्द्रकयस्मन्तीव मृताम् ।
पादोमकं सूरसेन खल्ले शिलातले मनुमयी नी-

दलस्य । संशोभ्य यन्नादपि शुक्लस्य पाषाणपूर्णं
पितृवृत्तेन । युक्ता ततः पूर्व्वरक्षांसि दत्त्वा स-
पिर्मधुभासमवस्य यन्नात् । निधापयेत् क्षिप्रविश-
दभास्त्रे ॥” इत्यादि । विडङ्ग, मुता, जिह्वा,
शुक्ल, मन्थीमूल, तेउड्डीमूल, चितामूल, त्रि-
कटु एतैरेके २ तो. शुक्लमूल अथवा शु-
क्ललोहटिका ४ प. जारिताम्र १ प. ; धूल-
कुडिचरसे शोधित पात्रा १० तो. शुक्-
गन्धक २ तो. कज्जली करिया, सेहै कज्जली
७ पू. सान्द्र जवामूल घृत ७ मधु द्वारा मध-
न करिया मिश्रभावे उपस्थिते । मा. ११२०
रति पर्याप्त । सा. की. ।

विद्यापतिः । पुं । विकिसाधनप्रणेतारि ।

विद्युच्छिखा । स्त्री । स्थावरविधान्तर्गतसूक्ष्म-
विषभेदे । सु. कल्प. १५. ।

विद्युज्ज्वाला । स्त्री । कालिकारीरुपे । विद्य-
लाश्रिता । रा. नि. व. ४ ।

विद्युत् । स्त्री । सस्ययायाम् । मी. ।

विद्युत्प्रियम् । स्त्री । कांस्यधातौ । इ. व. ।

विद्रम् । स्त्री । विद्रे । अ. व. ।

विद्रधिः (धी) । पुं, स्त्री । शुक्रदीपभेदे ।
अयमपि विद्रधिलक्षणः । सु. नि. १४५. । रोग-
भेदे । पेटेटे (फोड़ा), राजर्गाड़ । स विद्रधः
वातपित्तकफशोषितजलविदोषजमिति । निदासं
— “त्वयक्रामसमीक्षांसि संद्रष्टव्यस्वमाश्रिताः ।

दीपाः शोधं शनैर्घरिं जनयन्मुक्ता मयः । मद्वा
मूलं कजाभन् ४५ वाप्यधवायतं । स विद्रधिपि-
ति ख्याती विज्ञेयः विद्रधस्य सः ॥” सा. नि. ।
“पृथग्दीपैः समसौष चतैनाप्यसृजना तथा । य-
न्नामपि हि तेषाम् अलणं संभवत्यने । कृष्णो-
द्भवा वा पद्मदी ध्वजसमवर्धनः । शिरोन्यानाम-
पाकश्च विद्रधिवर्तसम्भवः । पक्षोदुत्तरमङ्गायः
श्लाघी वा ज्वरदाहवान् । निषीत्यानप्रपाकश्च वि-
द्रधः पित्तसम्भवः । शरावसङ्गः पाण्डुः शीतधा-
व्योऽप्यवेदनः । शिरोन्यानामपाकश्च सकलस्य क-
फोत्थितः । तनुपीतसिताश्वेषामासावाः क्रमशः
मृताः । नानारूपजशाशो घाटालो विषमो म-
दान् । विषमं पच्यते वापि विद्रधः साध्नप्राप्ति-
कः । तैलभावेरभिहृतं त्वे चाप्यसंविनः । अ-

नीला बाधुविस्ततः सरतोऽपि लभीरवेत् । ज्वरच्छ-
न्ना च दाहश्च जायते तस्य देहिनः । एष विद्रधि-
रामनुः पितृविद्रधिलक्षणः । आभ्यन्तरानत ऊर्ध्वं
विद्रधीन् परिचक्षते । गुर्वसाक्षाद्विरुद्धात्रशुक्ल-
संक्षिप्तभोजनात् । अनित्यवायव्यायामवेगाघात-
विदाहिभिः । प्रथमसंभूय वा दोषाः कुपिता गु-
णरूपिणम् । वशीकृतसमुद्रजमलः कुर्वन्ति विद्र-
धिम् । गुदे वसिष्ठे नाम्नां कुक्षौ वज्रणयोस्तथा ।
हृक्षयोः शीघ्रं यकृति हृदये क्षीणि वा तथा । ते-
षां लिङ्गानि जानीयात् वाक्त्रविद्रधिलक्षणेः । आ-
मपक्षेवशीयेन पक्षापक्षं विनिर्दिशेत् । गुदे वात-
निरोधस्तु वक्षी लक्ष्मणसूत्रता । नाभ्यां हिक्का
तथाटीपः कुक्षौ मारुतकोपनम् । कटीप्रुष्ठयङ्ग-
क्षौत्रो वज्रणोत्थे तु विद्रधी । हृक्षयोः पाण्डुसङ्की-
र्णः शीघ्रशुष्कासावरोधनं । सर्वाङ्गप्रयङ्गक्षौत्रो ह-
दि शूलश्च दारुणः । श्वासी यकृति तत्रा च पि-
पासा क्षीमजघिका । आसी वा यदि वा पक्षी
महान् वा यदि चितरः । सर्वान् मर्त्योऽप्यितथापि
विद्रधिः कष्ट उच्यते । स्त्रीषामपप्रज्ञातानां प्रजा-
तानां तथाऽहिताः । दाहज्वरकरी घोरौ जायते
रक्तविद्रधिः । अपि सम्यक्प्रजातानामसृक्कायाद-
निःसृतः । रक्तजं विद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मङ्गलसं-
ज्ञितम् ॥” सप्ताहत्रोपशान्तश्चेत्ततोऽसौ सम्प्रपण्य-
ते । सु.नि.८८५ । गुण्यादस्य विशेषः गुण्यशब्दे
भग्यः ।

विद्रधिका । स्त्री । प्रमेहपिटकायाम् । लक्षणं
—“विद्रधिलक्षणैर्युक्ता श्लेष्मा विद्रधिका युधेः ।”
सु.नि.६५५ ।

निद्रधित्रः (नाशनः) । पुं । शिशुवृत्ते ।
श्रीमाश्रितश्चे । मञ्जिना ग्राह । त्रिका. । ॥४॥

विद्राविणी । स्त्री । काकमाच्याम् । रा.नि.

विद्रुमः । पुं । प्रबाले । पञ्जा । रा.नि.५.१९ ।

विद्रुमफलः (ला) । पुं, स्त्री । मधुरकुन्दुरी ।
वै.निघ. । [स्वद्वये । भम. । रा.नि.५.११ ।

विद्रुमसलता (तिक्का) । स्त्री । नलीनामग-

विद्रुमवाक् । स्त्री । मधुरकुन्दुरी । वै.निघ. ।

विद्रुलः । पुं । वेतसहवे । वै.निघ. ।

विद्वान् । पुं । वैद्ये । रा.नि.५.२० ।

विद्वेथम् । स्त्री । कङ्काले । क.क.ल. । रा.नि.
५.१२ । [धने । भ.र.भसः । मे. । त्रिका. ।

विधः (धा) । पुं, स्त्री । ऋद्धौ । ह्यत्र । वै.

विधवनम् । स्त्री । कम्पने । व्याक. ।

विधसम् । स्त्री । मधुच्छिष्टे । प्रम. । वै.निघ. ।

विधाता (दन्) । पुं । मद्ये । रा.नि.५.१४ ।

विधात्री । स्त्री । पिच्छल्यां । श.च. ।

विधानम् । स्त्री । व्यवस्थायाम् । जटा. । (क-
म्) । व्यधायी श.र. । [वै.निघ. ।

विधानिका । स्त्री । बृहत्याम् । रिक्तौ ।

विधिः । पुं । कल्पने । भेदे । सु. । वैद्ये । रा.
नि.५.२० ।

विधुः । पुं । कर्पूरे । मे. ।

विधुफलज्वरः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे ।
लक्षणं —“विधुफलसू च तौ नाम्ना सन्निपातव-
दाहती । श्लेष्मानिलाधिकौ यस्य सन्निपातः प्रकु-
र्व्यति ॥” भा. ।

विधुरा । स्त्री । कर्णप्रहास्ये ऊर्ध्वजन्मभ्यः
हृदये । तत्र च वाधिर्यम् । सु.भा.६५५ । रसाला-
याम् । मे. ।

विधुवन(ल)म् । स्त्री । कम्पने । जटा. । भम. ।

विनता । स्त्री । प्रमेहपिटकाभेदे । लक्षणं—
“महती पिङ्का नीला पिङ्का विनता भूता ।”
सु.नि.६५५ ।

विनदः । पुं । सप्तपर्णहवे । ५.५५ ।

विनमनम् । स्त्री । नर्म करणे । सु.र.७५५ ।

विनम्र(क)म् । स्त्री । तगरपुष्पे । रा.नि.५.१० ।

विनया । स्त्री । वाय्वालके । देवेलङ्गा । मे. ।

विनसः । त्रि । नासाहीने । जटा. ।

विनामः । पुं । व्यथया शरीरमनने । भा.म.
३५५ ।

विनारुहा । स्त्री । विपश्चिकाकन्दे । रा.नि.
५.७ । [तनासिके । जटा. ।

विनाशः । पुं । नाशे । भम. । (कः) त्रि । ग-

विनाशोन्मुखम् । स्त्री । पक्षे । भम. ।

विनासिका । स्त्री । अप्रिमज्जतिकौटभेदे ।

सु.कल्प.८५. ।

विनिपातः । पुं । देवादिव्यसने । मं. ।

विनीतः । पुं । दमनकचपे । मना । रा.नि. व.१० ।

विनीयः । पुं । कल्कि । र.मा. ।

विन्दुः । पुं । परिमाणभेदे । जलकणायां । अम. । भुवीर्मध्यभागे । मे. ।

विन्दुविचक्रः । पुं । मृगविशेषे । श.र. ।

विन्दुपत्रः । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

विन्दुराजिः । पुं । राजिमर्षपरिवर्षे । सु.कल्प.४५. ।

विन्दुरेखकः । पुं । पक्षिविशेषे । श.च. ।

विन्दुलः । पुं । अप्रिमज्जतिकौटविशेषे । सु.कल्प.८५. । See कौटः ।

विन्दुवासरः । पुं । गर्भे सुलानोत्पत्तिकरग्र-
क्रपातदिने । ज्योतिषम् । [श.च. ।

विन्धपत्नी । स्त्री । विल्गुशलाटी । देवकुण्डोटा ।

विन्ध्यजातः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

विन्ध्यवासियोगः । पुं । राजयन्त्राधिकारि
योगः । पाठः—“व्योषं शतावरी चोषं फलानि
त्रै पलै तथा । सर्वसमयहरी योगः सोऽयं लौह-
रजोऽन्वितः ॥” अत्र सर्वचूर्णसमं लौहम् ।
त्रिकटु, अतमूलौ, त्रिकला, वेलेड़ा, अथ
वेलेड़ा अत्रोत्तरे १ तो. लोह २ तो.
एकत्र नाडिदे । रस.र. ।

विन्ध्या । स्त्री । लवलीवृक्षे । नौग्राड गौह ।
मं. । एलायाम् । छे.च. ।

विन्ध्याकः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श.च. ।

विपत्तिः । स्त्री । विपदि । अम. ।

विपदापहा । स्त्री । वनकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

विपन्नः । पुं । सपे । मे. ।

विपरीतमज्जतेलम् । स्त्री । शरीरवर्णाय-
धिकारि तेलम् । पाठः—“सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठर-
सोनिचित्राणां द्विलाङ्गुलिकृष्णवपकतेलम् । प्र-

ज्ञादमन्त्रयुतसुतकृतलूनकेषः किञ्चनप्रथमनो वि-
परीतमज्जः..... ॥” चित्रको रक्तचित्रकः । वा-
णाङ्गुः शरपुष्पासूत्रं । जलं चतुर्गुणम् । तैलं ४
श. । कल्कः ५. १ प. ।

विपर्ययः । पुं । पलाशवृक्षे । श.च. ।

विपर्ययः । पुं । “यद्यथाभिहितं तस्य प्राति-
लाभ्यम् ।” सु.च.१५५. । व्यतिक्रमे । अम. ।

विपाकः । पुं । खेदे । पाचने । मे. । द्रव्यभ-
क्षणानन्तरं पाके सति माधुर्यादिपरिणामे । “जा-
ठरेणाग्निना योगादयदुर्दति रसान्तरम् । रसानां
परिणामानां स विपाक इति स्मृतः । सिद्धः पटुश्च
मधुरमर्कः सन् पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां
पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥” इति । तेषु मधुर-
विपाकस्य श्लेष्मकारिता, अम्लपाकस्य पित्तकारिता
वातश्लेष्मरोगघ्नता, कटुपाकस्य वातकफपित्तनाशि-
ता च । भा. ।

विपाण्डुः । पुं । वनजकर्कश्याम् । वै.निघ. ।

विपाण्डुरा । स्त्री । महामंदावाम् । प.सु. ।

विपादिका । स्त्री । पादस्कीटरीगे । रा.नि.
व.२० । पादगतचन्द्रकृष्टभेदे । तत्रार्थः—“कस्मू-
मतौ दाहकजोपपन्ना, विपादिका पादगतयम-
व ।” सु.नि.५५. । See पादस्कीटः । [व.५ ।

विपादी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा.नि.

विपाशा । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । रा.नि.
व.४ ।

विपिनद्रुः । पुं । कालशके । वै.निघ. ।

विपिनद्रुपः । पुं । आरम्बवृक्षे । नै.निघ. ।
गाह् । “विपिनद्रुपदलोत्पे ।” रस.र.ज्व.चि. ।

विपुलरसः । पुं । इक्षी । कोषालरम् ।

विपुल(ला)सवा । स्त्री । गृहकन्यायाम् ।
श्रुतकूमात्री । रा.नि.व.५ । [नि.व.५ ।

विपुषा । स्त्री । ह्रस्वायाम् । ह्रस्व ऋण । र.५

विपूयः । पुं । बहुपूयताशम् । भा.म.कुष्ठचि. ।
सप्तवर्षे । व्याक. ।

विप्रः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । शि-
रीषवृक्षे । वै.निघ. । ईक्षी । त्रिका. ।

विप्रकाष्ठम् । स्त्री । वृक्षकाष्ठं । रा.नि.व.८ ।

विप्रकष्टः । वि । दूर । हला ।

विप्रतिपत्तिः । स्त्री । अन्वभाविनि । सु.स. ३२५. । विरोधि ।

विप्रत्ययः । पुं । काव्याकाव्येहिताहित्यभाष-
भेषु विपरीताभिनिवेशे । च.मा.५५. ।

विप्रदहः । पुं । फलमूलादिशुष्कद्रव्ये । श.च. ।

विप्रप्रियः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.२२ ।

विप्रलम्बी (लोभी) (इण्) । पुं । देववर्च-
के, किङ्किरातवृक्षे । खं.गौ । रा.नि.व.१० ।

विप्रुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं यथा
—“.....योनिः विप्रुतास्त्रा लघावनात् । सन्ना-
तकण्डुः कण्डूला कण्डूा चातिरतिप्रिया ॥” वा.उ.
३३५. ।

विफलः । पुं । बभ्याककौटिकायाम् । वै.निघ. ।

विफला । स्त्री । केतक्याम् । रा.नि.व.१० ।

विबडः । पुं । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

विबन्धः । पुं । आनाहरी । रा.नि.व.२० ।

विबन्धबन्धः । पुं । प्रसीदरीः स्वव्रणवन्धनवि-
शेषे । “विबन्धो विविधो बन्ध इति लक्षणम् ।”
सु. । ड. ।

विबन्धवर्त्तिः । स्त्री । अश्वस्य गूलरीशभेदे ।
“नीतुखजेदयः पुरीषन्तु सानाहः गूलपीडितः...
... ।” अ.द.४३५. ।

विभाकरः । पुं । चित्रकवृक्षे । छिडाग्राह ।
अर्कवृक्षे । आकम्न ग्राह । अम. ।

विभाण्डिका । स्त्री । बाहुल्यचुपे । अक्राह-
नी । वै.निघ. ।

विभाण्डी । स्त्री । आवर्गकीलतायाम् । रा.
नि.व.३ । नीलापरजितायाम् । वै.निघ. ।

विभावरी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।
सिदाथा । र.मा. । राची । अम. ।

विभावरीयुगम् । स्त्री । हरिद्रादाहहरिद्र-
योः । भा.१भ.ज्व.चि. । “विभावर्ध्वविभावरीयुग-
वरा ।”

विभावसुः । पुं । चित्रकवृक्षे । अर्कवृक्षे ।
मै. । अशी । मुखे । अम. । चन्द्रे । ह.व. ।

विभीतकः (की) । पु. स्त्री । (Ter-
minalia belerica.) Beleric myroblan,
हस्तविशेषे । नटहडा ग्राह । हिं बहडे, तितास,
भेरा, बहङ्का । मं. वेङ्कडा । कं. तोङ्गे । तं. ताङ्गे.
चेदु । ता. तनि तण्डि, तोषण्डि । गुणाः—कटुः
तिक्तः कषाय उष्णः कफघ्नः चक्षुषः पलितघ्नः
विपाके मधुरः लघुष । वैभीतकी मदकरः कफ-
महत्तनाशनः । सु.स.४६५. । विभीतफलं—स्ना-
दुपाकं कषायं कफपित्तघ्नम् उष्णवीर्यं हिमस्य
भेदनं कफघ्नं रुचं नेत्रकेशप्रसादनं कृमिनिहरता-
हरश्च । तन्मन्त्र—दण्डाच्छदिकफलातमानिकरं
लघु कषायं मदकारि च । भा.पू.१भ. । विभीतक-
फलोत्पल्लवगुणाः—स्नादु हिमं केशं मुखं पित्त-
निलपीडाघ्नश्च । रा.नि.व.१५ । मधुरं मधुरवी-
र्यं विपाकं वातपित्तघ्नमनं शीतवीर्यम् अमिष-
न्दि स्रष्टविषमूत्रम् अप्रिसादनवृत्ति । सु.स.४३५. ।

विभीषणः । पुं । नलवृक्षे । नलग्राह । रा.
नि.व.८ ।

विभ्रंयः । पुं । शरीरलम्बे । च.स.१५५. ।

विभ्रमः । पुं । आनौ । सा.नि. ।

विमर्दः । पुं । चक्रमर्दरूपे । टाकम् । रा.
नि.व.४ । कालकृतचपे । कानकाशना । र.मा.

विमर्दकः । पुं । चक्रमर्दरूपे । रा.नि.व.४
छतसुककान्तितद्रव्ये । वा.उ.२२. ५. ।

विमलम् । स्त्री । पद्मलाभं । रौप्ये । सैन्धवे
वस्त्रे । वै.निघ. । रौप्ये । लोके । रा.नि.व.११
वि । निष्कले । वै.निघ. ।

विमलजाता । स्त्री । सावित्रेण द्रवीकृत
खडादौ । शं.छाद्रिग्न त्रय । इयं मन्त्रस्थिका
द्रुणा । सु.स.४५५. । [रा.नि.व.११]

विमलमणिः । पुं । कर्पूरमणौ । अफि

विमला । स्त्री । कथ्यालिके । प.स. ।
नारमालिकाम् । सातलायाम् । वै.निघ. ।
लमणौ । वै.निघ.२भ. लय.चि. । मीदला
गोपिछादि विष । दाहमोच इति यस्याः
जिः । तच्छुद्धिः—“जम्बीरस्य रसे खिन्ना रण-
येन वा पचेत् ।” विमला शुद्धिमायाति दी-
प्तेषु निश्चितम् । सा.कौ. ।

विमलाशनः । पुं । त्रिरीषहवे । र.मा. ।

विमानः । पुं । घोटके । मे. ।

विम्बम् । स्त्री । विम्बीफले । तेलीकूटार फल । र.मा. । पुं । ककलासे । कौकलाम । मे. ।

विम्बकम् । स्त्री । विम्बीफले । तेलीकूट । श.र. । [श.र. ।

विम्बजा । स्त्री । विम्बीलतायां । तेलीकूट ।

विम्बटः । पुं । सर्पपहवे । श.च. ।

विम्बा (विम्ब[म्बी]का) । स्त्री । विम्बाम् । तेलीकूट । रा.नि.व.२ । वा.सू.१५५. । सु.सू. ४६५. । [रा.नि.व.१८ ।

विम्बिनी । स्त्री । नेत्रकनौनिकायाम् । तारा ।

विम्बी । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । रा.नि.व.१६ । विम्बिकायाम् । तेलीकूट । च.सू.वमन. । सु. सू.२८५. । कुन्दुरिकायाम् । सु.सू.२९८ च. ।

विम्बुः । स्त्री । गुवाके । कश्चित् ।

विम्बपनम् । बहुल्यादिविमर्दनेन शीघ्रविलायने । सु.वि.१५. ।

विद्यचारी (इन्) । पुं । चिह्नपक्षिणि । छीन-पक्षी । श.मा. ।

विद्योगी (इन्) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । श.च. ।

विद्योनिः । वि । विद्योनी । सु.नि.१२५. ।

विरङ्गम् । स्त्री । कद्रुष्ठे । रा.नि.व.१२ । वि-एङ्गे । प.सु. ।

विरजाः । वि । विगतार्चवायाम् । जटा. ।

विरजा । स्त्री । दृष्ट्यायाम् । हारा. । गन्धविरजायाम् । भैष.वाजी.पञ्चवसारतैले । कपिल्याली-हवे । र.मा. ।

विरटः । पुं । तिलकहवे । वै.निघ. ।

विरणम् । स्त्री । वीरणमूले । वेणारमूल. प. सु. । रस.र.वा.व्या.चि.गन्धराजतैले ।

विरदा । स्त्री । अन्नगन्धायाम् । कश्चित् ।

विरलम् । स्त्री । पातलदधनि । रा.नि.व.१५ ।

विरलद्रवा । स्त्री । विरलद्रव्यवाग्वाम् । जटा. ।

विरला । स्त्री । तित्नुक्याम् । "कौलीकदम्बवि-

रलाः ।" वा.सू.१५५.न्ययोधादी । कृष्णविहति । वै.निघ. ।

विरा । स्त्री । मये । रा.नि.व.१४ ।

विराटकम् । स्त्री । कान्तपाषाणे । दूषक । र.सा.सं. ।

विराटजः । पुं । राजपट्टमणौ । त्रिका. ।

विरान्तकः । पुं । अश्विनहवे । वै.निघ. ।

विराध(धा)नम् । स्त्री । पीडायाम् । श.र. ।

विरालः । पुं । विह्वलि । च.टी. ।

विरुक् । पुं । ईडाग्रगे । रा.नि.व.१८ ।

विरुङ्गम् । वि । देशकालप्रकृतिसंयोगविपरिते ।

विरुद्धता । स्त्री । विरुद्धं नाम यत् दृष्टान्ति-हान्तसमयेर्विपरितम् । च.वि.८५. ।

विरुद्धा(ध्य)शनम् । स्त्री । विरुद्धभोजने । "चौरमस्यादि यद्गन्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् ।" योगर.च.सा.चि. "विरुद्धाध्यशनाशौर्ण ।" विरुद्धभोजनजरोगा यथा — "नक्तान्मकोसर्पदकोदरा-णां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणां । मूर्च्छामदाधा-नगलयद्वाणां पाण्ड्यामयव्यालविषस्य चैव । क्लिप्ता-सकुष्ठयद्वाणीगदानां शोधातिसारज्वरपीनसानां । सक्तानदीषस्य तथैव सत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवर्द्धनि हेतुम् । विरुद्धाहारजनितरोगान् कृत्वा विरिष-मम् । वमनं शसनं वापि..... ।" राज.१५. ।

विरुद्धः । वि । अकुरिते । मे. । च.सू.१८५. ।

विरुद्धकम् । स्त्री । अकुरितधान्यं । वै.निघ. ।

विरुद्धधाना । स्त्री । अकुरितयवे । यत्वेन अकूर. गुणी—गुरुः पुष्टिकरी च । च.सू.२०५. ।

विरूपम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । स्त्री (पा) । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । एकशि-म्भ्याम् । आलाकूनी । कृष्णतिविषायाम् । रा. नि.व.६ ।

विरूपाक्षः । पुं । अन्नस्य दुष्टगन्धभेदे । "वि-रूपाक्ष्यतीते तु कस्यः स्नेहश्च जायते ।" अ.द. ५०५. । [टो] । रा.नि.व.१८ ।

विरूपी (इन्) । पुं । जाह्नके । वीज शिर्शि-ग-

विरुक्षयम् । स्त्री । रुषीकरणं । वा.उ.१२५. ।

विरेकः । पुं । कर्पूर । वै.निघ. । विरेचने ।

छांशाप । मानि. । मलभेदे । श.र. ।

विरेकी (इन्) । पुं । कम्पिङ्गके । वै.निघ. ।

विरेचकः । चि । विरेककारिणि ।

विरेचनम् । क्लौ । विरेके, मलभेदे । छांशा-

प । सध्वंखेव विरेचनद्रव्याणि भूवारिगुणभूयि-

ष्ठानि भूवारिणां गुरुत्वादधोगच्छन्ति । तानि च

द्रव्याणि दृढताश्यामादनीद्रवनीसप्तलाशङ्किनीवि-

द्याणिकागवाचीच्छगलानीसूकसुवर्णवीरीचित्रक-

किण्णहौकुशकाशतिलककम्पिङ्गकरम्यकपाटलापू-

गह्वरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलैरखपू-

तौकमद्वाठवसप्तच्छदाकीर्क्योतिप्रच्येति । सु.सु.

३८५. । तानि च षट् भवन्ति क्षीररसकल्कक-

षायशतशीतचूर्णभेदेन । तानि यथोत्तरं लघूनि ।

सु.सु. ४४५. । “विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभू-

यिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्याः गुरुत्वादधो गच्छन्ति

तस्याहिरचनमधीगुणभूयिष्ठमनुमानात् ।” सु.सु.

४१५. । तस्याचं चिम्बस्त्रिद्वान्ताः । तद्गुणाः—

“बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्व-

लनातिदीप्तिम् । चिराच्च पाकं वपुषः करोति वि-

रेचनं सन्ध्यापाशमानम् ॥” सु. । तस्य मात्रा

यथा—“मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्भेदेः कफा-

त्मकं । वेगेर्विशतिभिर्मध्याह्नीनां दशवेगकैः ।

द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमच पलं भवेत् । पला-

रैश्च कषायाणां कनीयस्कं विरेचनम् ॥” अग्राह

—“पलान् श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमच पलं भवेत् ।

कर्बमानं कनीयः स्यात् त्रैयं श्रेष्ठायपेक्षया ॥”

आनन्दसेनः । “बमने च विरेके च तथा क्लोचित-

सोत्थे । सार्वत्रयोदशपलं प्रथमाहुर्मनीयिषः ॥”

इति । तन्निषेधः—“बालवृद्धनवज्वरिनवप्रसूतादयो

न विरेक्या औष्ज्वरिप्रभृतयो विरेक्याः । शरदि

वसन्ते च पाचनैरासवलासं क्षिप्त्वा केहनेः स्त्रि-

त्रस्य च खेदे विरेकः कार्यः ॥” प.प्र. ४४५. ।

विरेचनः । पुं । पीलुह्वे । रा.नि.व. ११ । छ-

तकरञ्जे । रा.नि.व. ८४ ।

विरेचनफलः । पुं । पीलुह्वे । वै.निघ. ।

विरेचनोपयोगि । चि । विरेकके । च. ।

विरोचनः । पुं । पृथुश्विष्योणाकठवे ।

शोणीपाठा । छतकरञ्जे । रा.नि.व. ८४ । रोहि-

कठवे । द्रोणा गाछ । रा.नि.व. ८४ । चक्रेह्वे ।

आकम्प गाछ । कंचित् ।

विलः । पुं । वेतसह्वे । श.च. ।

विलकरी (इन्) । पुं । मृचिके । रा.नि.व. १८ ।

विलम्बिका । स्त्री । तन्नामकविषुचिकामेदे ।

लक्षणं—“दुष्टश्च भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नो-

ईमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां भृशदुश्चिक्षिप्त्वा-

चक्षते शास्त्रविदः पृथक् ॥” मानि. ।

विलम्बी (इन्) । पुं । सद्योद्वे । मस्यविशेषे ।

गुणाः—वातकरः पित्तकरः कफकरश्च । च.वि.

२२५. ।

विलयः । पुं । विस्फापने । वा.उ. १२५. ।

विलया । स्त्री । बलायाम् । र.मा. ।

विलवासः । पुं । जाह्नकजनी । कान शिब-

शिष्टि । रा.नि.व. १८ ।

विलवासी (इन्) । पुं । सपे । श.र. ।

विलालः । पुं । विडालि । ऋ.टी. ।

विलासिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.

६ । शङ्खपुष्पात् । वै.निघ. । शिन्तुं वै.निघ.

विलिखा । स्त्री । मस्यभेदे । इक्षौश् इति क

विलेपः (नम्) । पुं, क्लौ । सुगन्धिलेपनद्वये

अन. ।

विलेपनी । स्त्री । यवाम्बाम् । रा.उ. । नै.

विलेपी । स्त्री । यवागुविशेषे । रा.उ.वि.भ.

अम. । मं गिलह्वी । चतुर्गुणवारिसिद्धविरे-

वयवाम्बाम् । “विलेपीमुचिताह्नाचतुर्थीशठ

वदेत् ॥” सु.चि. ३८५. । “चतुर्गुणजले सिद्धां

लेपी विरलद्रवा ॥” प.सु. । तच्छुलापिषया न

यवारिसाध्या यवागुः श्रेया । “विलेपी विर-

वा ॥” च.द.ज्व.चि. । “बृहन्ना विलेपी ॥”

नि.व. १०. । “विलेपी तु चतुर्गुणे ॥” ।

“विलेपी तर्पणे हृद्या मधुरा पित्तनाशिं

प.प्र. १४५. । “विलेपी दीपनी हृद्या हृद्या

हृषी लघुः । त्रणाशिरोगिणां पथ्या तर्पणे

ज्वरापहा । आमशूलहरा खादुः दीपनी च

टिक्त् ॥” वै.जिघ. । “विलेपी तर्पणी लघु या हिरी लघुपापहा ॥” राज.२५. । अथा यथा — “कृता च षड्गुणे तीये विलेपी भाटतण्डुलैः । सा चायिदीपनी लघुो हिता सूक्ष्मज्वरापहा ॥” वै. निघ. ।

विलेप्यः । पुं । यवाग्राम् । श.र. । स्त्री । विलेप्याम् । “पेयां विलेप्यामकृतम्” । च.द.वमने ।
विलेवासी (रु.) । पुं । सपें । श.र. ।

विलेशयः । पुं । विलेवासिनि षड्विंशत्यल्य बाधादिभ्ये । गुणाः—“विलेशया घातहृरा मधुरा रसपाकश्रीः । वृद्धणा वृद्धविग्नूना वीर्यिणा अपि कीर्तिता ॥” भा. । तस्यांसं त्र्यसवातकास-हंरं पिपदाहकरच । रा.नि.व.१७ । कीकङ्गा मकविलेशयस्ये । रा.नि.व.१८ । अन्धे विलेशया धे तु कीकडोन्दिकादयः । तेषाच गर्हितं मांसं साग्यगौरवदुर्जरम् ॥ प.सु. ।

विलोचनम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

विलोठकः । पुं । वल्लीगडमत्स्ये । वेणुशोष्ठे । श.च. । [षवेदनाविशेषे । सु.सु.२२५. ।

विलोडनम् । क्ली । बालोडने । वायुजन्त्र-
विलोडितम् । क्ली । पादजलेन विभागदधि-
कृते तले । रा.नि.व.१५ ।

विलोमः । पुं । कुकुरे । सपें । मी. ।

विलोमी । स्त्री । आमलकां । मी. । [श.र. ।

विलम् । क्ली । विहङ्गे । प.सु. । हिङ्ग्री । शिं. ।

विलकम् । क्ली । विषे । प.सु. ।

विलमूला । स्त्री । वाराहीकन्दे । श.च. ।

विलम् । क्ली । विलफले । मी. । विलशलाटी ।
वेणुशोष्ठे । च.द.ज्वरातीसा.चि.कलिङ्गायगुडि-
का. । पक्षि. ८ ती. । श.मा. । प.प्र. ।

विल्वः । पुं । (Ægle marmelos.) खना-
मख्यातवृक्षे । वेणु शोष्ठे । हिं वेणु । सं वम्.
वेल, विल । कं वेलवन । तें मारडु । ता. विल ।
गुणाः—मधुरः द्रव्यः पित्तघ्नः गुरुः कषायः कफ-
ज्वरातिसारघ्नः रुचिकृत् दीपनश्च । विल्वमूलं—
विदीपघ्नं मधुरं लघु वातघ्नञ्च । कीमलं फलं—
खिम्भं गुरु संघाहि दीपनञ्च । पक्वं फलं—गुरु

मधुरं कटुतिक्तकषायीञ्च संघाहि विदीपघ्नञ्च ।
रा.नि.व.११ । “फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाह-
तम् । विल्लादन्यत्र विज्ञेयमासं तद्धि गुणाधिकम् ।
द्राक्षाविल्वशिखादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥”
भा.आसव. ।

विल्वजा । स्त्री । शाखिधान्यविशेषे । सा च
मागधीगुणैस्तुल्या । “विल्वजा मागधी पीता सा-
मान्यास्ता गुणागुणैः । रुचिकृद्बलकृन्मूत्रदीपघ्नी च
श्रमापहा ॥” अचि.१५५. ।

विल्वतैलम् । क्ली । कर्कशोद्याधिकारे तैलम् ।
“फलं विल्वस्य सूत्रेण पिष्टा तैलं विपाचयन् । ए-
तत्काष्कम्पदायैव वाधिर्घ्नं परसौषधम् ॥” रस.र. ।

विल्वपत्रम् । क्ली । विल्वदले । वेणुशोष्ठे ।
रस.र.गृहणीकवाटरसे । [सु.२०५. ।

विल्वपर्णी । स्त्री । वातघ्नपत्रशकविशेषे । च. ।

विल्वपेग्नि(वि)का (ग्री) । स्त्री । विल्व-
मज्जायां, विल्वशलाटी । वेणुशोष्ठे । वा.सु.१५
अ. । वि.४५. । गुणाः—“कफवातामशूलघ्नी या-
हिणी विल्वपेयिका ।” राज.२५. ।

विल्वमध्यम् । क्ली । विल्वस्ये । वेणुशोष्ठे ।
सु.चि.२८५. ।

विल्खा । स्त्री । हिङ्गुपत्राया । रा.नि.व.१ ।

विल्वादिकषायः । पुं । विल्वादपचमूलैः
गुडूथामलकषायकौष कृते कषाये । स वातश्वर-
हितः । च.द.वा.ज्व.चि. । “विल्वादपचमूलीय-
गुडूथामलके तथा ।”

विल्वान्तरः । पुं । कण्टकिहचविशेषे, जशी-
राख्यवीरतरौ । तें वेणुशोष्ठे । जात्रलदेशे
नर्मदातटे चर्मस्थतौनदीसमीपे च । तत्रलघुसु-
चते—“विल्वान्तरी जगति वीरतरः प्रसिद्धः श्रे-
तासितावृणविलोहितपीतपुष्पः । स्याज्जातिमुल्ल-
कुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् ऊरुदकी विजलदेशज
एष वृक्षः ॥” इति डल्गुणः । सु.सु.२८१८५. ।
सु.चि.१५५. । “वीरतरः उशीराख्यः ।” वा.सु.
१५५. । गुणाः—कटुरूपं चापेयः पथ्यः वातरी-
गघ्नः सन्निग्नलघ्नश्च । रा.नि.व.८ । “विल्वान्तरी
रसे पाके तिलमूषः कफापहः । सूत्राघाताग्नि-
जित् साह्यो धीनिमूत्रानिलप्रयत्नः ॥” भा. ।

विवर्णत्वम् । स्त्री । ज्ञानगात्रत्वे । मा. नि. ।

विवर्त्तनम् । स्त्री । कर्णवायोः निष्काशयितु-
मिष्टस्य कर्णलघस्य पुनर्विवर्त्तनरूपयन्त्रकर्मणि ।
यन्त्रस्य कर्णान्तरैव भ्रमणकर्मणि । सु. सु. ७७. ।

विवर्त्तितः । वि । परिवर्त्तिते । भा. ।

विवर्त्तितसन्धिः । पुं । सन्धिसुक्तभ्रमरोगवि-
शेषे । “विवर्त्तिते तु सन्धिपाश्चात्पगमनाद्विषमाङ्ग-
ता वेदना च ।” सु. नि. १५७. ।

विवर्द्धनम् । स्त्री । धृते । वै. निघ. । [अम. ।

विवस्त्रान् । पुं । अर्कवले । आकम् गीछ ।

विविधविषापहा । स्त्री । निर्विषीवले । वै.
निघ. ।

विहता (त्ता) । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणं
—“विहतास्यां मङ्गदाहां पक्वीदुस्वरसन्निभाम् ।
विहतामिव तां विद्यापिप्तीत्यां परिमण्डलाम् ॥”
सु. नि. १२७. ।

विहताक्षः । पुं । स्थूलचरपक्षिविशेषे । कुक्-
ड । विका. । गुणः—“विहताक्षस्त्रिदोषघ्नो ब-
ल्यः शुक्रविवर्द्धनः ।” अचि. २१७. ।

विशम् । स्त्री । रीत्ये । वै. निघ. । सृणाले । अ.
टी. रा. । सु. वि. ११७. । पुं । मनुष्ये ।

विशदम् । स्त्री । आशीये । शितकम् । वै.
निघ. । स्त्री (दा) । बह्व्याम् । म. द. ।

विशर्द्धनम् । स्त्री । गदे कुसितशब्दकरणे ।
वायुताग । सु. नि. १७. ।

विशल्यकरणी । स्त्री । ओषधिविशेषे । नि-
र्विषी. आशानान । रामायणम् ।

विशल्यकृत् । पुं । भूपलाशे, आस्तीतके । हा-
पत्रगानी । र. मा. ।

विशल्या । स्त्री । गुडूष्याम् । रा. नि. व. १ । वि-
कडवले । वै. टि. गीछ । काकलिकायाम् । वि-
शलाशुशिरा । रा. नि. व. ४ । वा. सु. १५७. अ. अर्का-
दिष. । उ. ६७. । शकभेदे । दनिवले । अम. ।
अ. द. विषाधिकारे । विहतायाम् । तेडुडू ।
पाटलायाम् । पाकल । सु. वि. १८७. । अ. द.
विषाधिकारे । नागदन्त्यां । शतिउ. डे. । र. मा. ।
चिउडायाम् । मी. । अजनीदायां । रा. नि. व. ६ ।

विशाकरः । पुं । कृत्स्नदन्त्याम् । रा. नि. व. १ ।
इतिशब्दायाम् । शतिउ. डे. । प. सु. । पाटला-
ले । पाकल गीछ । भा. म. ४७. गर्भ. चि. । म. द.
बूडवले । गङ्गा. गि. डू. । श. च. ।

विशाखः । पुं । पुनर्नवायाम् । श्वेत भुवा ।
रा. नि. व. ५ । स्कन्दापकारे । सु. उ. २७७. ।

विशाखग्रहः । पुं । विल्लवले । देन गीछ ।
वै. निघ. । [गीछ । श. च. ।

विशाखजः । पुं । नागरजवले । टावा. मनु

विशाखपत्रः । पुं । बालरोगभेदे । निदा. ।

विशाखा (खिका) । स्त्री । श्वेतकपूनः-
नायाम् । वै. निघ. २७. वा. व्या. चि. षड्शीतिगुणः-
स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । वै. निघ. । कठिन्न-
वले । मी. । तन्नामनन्त्रे । अम. ।

विशारदः । पुं । वकुलवले । रा. नि. व. १० ।
स्त्री (दा) । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा. नि. व. ४ । क-
पिकक्षी । वै. निघ. । [सृगविशेषे । श. र. ।

विशालः । पुं । हन्त्रविशेषे । पश्चिमभेदे । मी. ।

विशालतैलगर्भः । पुं । आडीटवले । अं-
काड गीछ । रा. नि. व. ८ ।

विशालत्वक् । पुं । सप्तपर्णवले । प. सु. ।

विशालपत्रः । पुं । शीतालवले । रा. नि. व.
८ । माथे । शानकट् । प. सु. । [नि. व. ७ ।

विशालफलिका । स्त्री । नि. व. १ । रा.

विशाला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा-
थालभाषा, शायानडी । रा. नि. व. १ । भा. म. ४७.
सनरी. चि. । अश्व. चि. पथ्यादिगुडे । वै. निघ. ७७.
चि. हाविशाहे । इन्द्रवारुणीफले । वा. सु. १५७. ।
महन्द्रवारुणीलतायाम् । नाकल गीछ । वै. नि-
घ. जीर्ण. ज्व. चि. कल्याणवृते । उपोदक्याम् । पू-
हे गीछ । रा. नि. व. १ । मुरामांस्याम् । शकभे-
दे । राजगिरा । वै. निघ. । गोरचककल्याम् ।
राथालकौकडी । अ. द. पाण्डु. चि. । उन्मा. चि. ।

विशालाक्षी । स्त्री । नागदन्त्याम् । रा. नि.
व. ५ । [रा. नि. व. ६ ।

विशाली । स्त्री । अजनीदायाम् । राजनी ।

विश्विखः । पुं । शरत्वे । रा.नि.व.१८ । स्त्री (आ) । अपत्यमार्गे । सु.शा.१०.७. । कर्ममार्गे । सु.स.१०.७. ।

विश्विखपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । भा.म. ४भ. । "चेतया विश्विखपुङ्खया सृष्ट ।" चि.क.क. बन्धाप्रतीकारे ।

विशिष्टः । पुं । शीघ्रके । वै.निघ. । [हारा. ।

विशिष्टपत्रः । पुं । यन्त्रिपर्यवसे । गैटेटोना ।

विशीर्णपत्रः (णः) । पुं । निम्बवले । निम्ब ग्राह । रा.नि.व.६ ।

विशेषः । पुं । ज्ञाजयोः प्रकृतिविकारयोः प्रकृतिनिवर्त्योश्च असामान्यदर्शने । च.शा.३.७. । पृथक्त्वकृत्वे । व्यावृत्तबुद्धिकृत्वे । च.प.१.७. ।

विशेषकः । पुं । तिलकक्षुपे । तिलग्राह । रा.नि.व.१० ।

विशोकः । पुं । अशीकवले । रा.नि.व.१० ।

विशोध(धि)नी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । नीलौहवे । वै.निघ. । नागदन्त्योः । शक्तिशुद्धे । रा.नि.व.५ । दन्तिवले । अग्रगण । रा.नि.व.६ ।

विशोधनीबीजम् । स्त्री । जैपालबीज । वैद्यकम् ।

विश्रामः । पुं । आयासाद्यह्ने । गुणाः — "विश्रामो बलकृत् स्तदश्वमनुत् स्वास्थ्यदः शुभः ।" राज.२.५. ।

विश्लिष्टसन्धिः । पुं । अस्थिभङ्गविशेषे, सन्धिस्तम्भप्ररोगविशेषे । यथा — "विश्लिष्टेऽल्पश्रीफो वेदनासातव्यं सन्धिविक्रिया च ।" सु.नि.१५.७. । See भङ्गम् । [सु.म.२२.७. । पृथक्करणे ।

विश्लेषणम् । स्त्री । वायुजलव्रणवेदनायाम् ।

विश्वम् । स्त्री । शुण्ठायाम् । कुंटे । बोलनामगन्धद्रव्यं । निशादल । रा.नि.व.६ । वै.निघ. २भ. ज्व.चि.विश्वादिक्वाये । परिमाणभेदे । "विश्वं विश्वपलं प्रीकृत् ।" शब्दकल्पे न्योतिष्यती ।

विश्वकटुः । पुं । स्रग्धानिपुणकुकरे । अम. ।

विश्वका । स्त्री । गङ्गाचिह्ना । गीः टिल । हारा । [तु. ।

विश्वकसेना । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । कपि

विश्वगन्धम् । स्त्री । बोलनामगन्धद्रव्ये । निशादल । रा.नि.व.६ । पुं । पलाण्डो । रा.नि.व. ७ । स्त्री (आ) । पृथिव्याम् । श.च. ।

विश्वग्रन्थिः । स्त्री । हंसपादौलतायाम् । रक्तज्वालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

विश्वग्वायुः । पुं । सर्वतोऽगामिवायौ । एतलो गेलो वाडोम । गुणाः — "विश्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां नेकदीपकृत् । सर्वसुखिहकी हता कल्पोन्मातप्रः सरः ॥" राज. ।

विश्वजा । स्त्री । शुण्ठायाम् । सा.कौ.वा.ज्व.चि. ।

विश्वतुलसी । स्त्री । (Ocimum basilicum, Syn. Pileosum.) Common sweet basil. तुलसीमंद, मधुरतुलसी । वायुदेतुल्यो । दा. हिं सवजा । तं रुदजड । ता. ति-रुनिजु । पञ्चा. वरुह । वम्. वाराहतुलसी । गुणाः — बीजं शीतलं । काथः मेहघ्न उदरामघ्नः रक्तानिसारघ्नः । पवरसः क्षमिप्रः सर्पदंशे हित-यः कथित् ।

विश्व(खे)देवा । स्त्री । गोरक्षतुल्यतायाम् । गोरक्षटाकुलिश । जटा । रा.नि.व.४ । सु.प. ३.८. । गार्ग्यकौति पूर्वदर्शने, अन्ये भिन्नकसमा बलाम् । सु.चि.८.७. । नागबलायाम् । र.मा. १.२. । रक्तसुभः गङ्गायलायाम् । र.मा. । च वि.८.७. ।

विश्वपर्णी । स्त्री । भूम्यामलव्याम् । दुष्टे आगल । रा.नि.व.५ ।

विश्वमेघजम् । स्त्री । शुण्ठायाम् । कुंटे । भा. म. १भ. । रा.नि.व.६ । च.द.वार्तापत्र.ज्व.चि.प-ञ्चभेदे । "किरातं विश्वमेघजम् ।"

विश्वम्बरः । पुं । सौम्यकौटविशेषे । स.कल्प. ८.७. । See कौटः । स्त्री (रा) । भुविन्व । टि-रेवती । भा.म. १भ. ज्व.गतिसा.वि. । "विश्वम्बरा निम्बविषाः ।"

विश्वरूपकम् । स्त्री । कृष्णगुणवि । रा.नि.व. १२ । पुं । राजादलवले । अग्निरिणी ग्राह । वै. निघ. ।

विश्वरोचनः । पुं । पेजुके । कू । विक्का. ।

विश्ववर्णा । स्त्री । भूम्यामलव्याम् । दुष्टे आगल । वै.निघ. ।

विश्वसारकम् । स्त्री । विदरहचे । रुनि-
गनना । श.च. । [नि.व.४ ।

विश्वस्था । स्त्री । शतावध्याम् । अठमूनी । रा.

विश्वा । स्त्री । शतावध्याम् । अठमूनी । श-
ण्ड्याम् । छुंटे । अतिविधायाम् । रा.नि.व.६।२३।
शङ्कित्या । वै.निघ. ।

विश्वाख्या । स्त्री । शतावध्या । रा.नि.व.४ ।

विश्वाची । स्त्री । तन्नामकवातव्याधी । लचणं
—“तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कक्षस्थयकरी विश्वाचीतीह सीच्यते ॥”
सा.नि. । सु.नि.१५. । “दशमूली वला मापक्तायं
तेलाग्निसिचिं । सायं भुक्ता चरेदस्य विश्वाच्याम-
रवाहुके ॥”

विश्वादिः । पुं । कषायविशेषः । “विश्वाम्बुप-
पटौशौरधनचन्दनमाधितम् । दद्यात् सुशीतलं
वारं लट्कुट्टिंश्चरदाहन्तम् ॥” च.द.पि.ज्व.चि. ।

विश्वामित्रप्रियः । पुं । नारिकेलवले । श.र. ।

विश्वाह्वा । स्त्री । शण्ड्या । वै.सं.बाहुशाखगुडि ।

विश्वोरः । पुं । रक्ताकै । र.मा. ।

विश्वौषधम् । स्त्री । शण्ड्याम् । रा.नि.व.६ ।

विषम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । पुं, स्त्री ।

वसनाभं । कठिविष । रा.नि.व.२३ । बोलि ।
रा.नि.व.६ । पञ्चकेशरे । अ.टी. । स्नानाभ्यासे
जीवितप्रद्रव्यमात्रे । विष । तस्य द्विविधं — स्थावरं
जङ्गमसंज्ञकविषं विषम् । मरसंज्ञकं ज्विमं ना-
म । तत्र स्थावरं पञ्चपञ्चाशद्विधः । जङ्गमसंज्ञक-
मिति । विशेषाः स्वस्वपर्याये स्युः । सामान्यतः
तस्योत्पत्त्यादि — “प्रजाभिमानात्मयोगिब्रह्मणः सृ-
जतः किल । अकरोदसुरी विषं कैटभी नाम द-
र्पितः । ततः क्रुद्धस्य वै वक्त्रादज्जगणसंजसो नि-
घेः । क्रोधी विषह्वान् भूत्वा निपपाताय दारु-
णः । सत्त्वं ददाह गर्जन्तमलकाभं महाबलम् ।
ततोऽसुरं घातयित्वा तमोऽपवहेत्ताहुतं । ततो वि-
षादं देवानामभवत् निरीक्ष्य वै । विषादजनन-
लाभ विषमित्यभिधीयते । ततः सृष्ट्वा प्रजाः शेषं
मदा तं क्रोधीश्वरः । विषसंज्ञान् स भूतेषु स्था-
वरेषु चरेषु च ॥” सु.कल्प.३५. । सा. गुणाः—
विषं हि नाम निखिलरसायनानामूर्जस्वसमखिल-

व्याधिविध्वंसविधायकतामासादयति । रस.वि. ।
“विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्याधयि च विकाशि च ।
आघ्रेयं वातकफहृत् योगवाहिकं मदावहम् । तदेव
युक्तियुक्तम् प्राणदायि रसायनम् । योगवाहिकं वि-
दोषघ्नं हृद्यं वीर्यवहनम् । ये दुर्गुणा विषेऽशुभे ते
सुखीनां विशोषनात् । तस्माद्विषस्य योगेषु शोषयित्वा
प्रयोजयेत् ॥” भा. । “तीक्ष्णोष्णरूक्षविषदं व्या-
ध्याशकरं लघु । विकाशि गृध्रमव्यक्तकरं विषम-
पाकि च । भोजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णद्वैरन्वि-
तम् । वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवि-
तम् । विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दृष्यति शोषि-
तम् । कफपित्तानिनाशान् समं दोषान् सङ्गम-
यान् । ततो हृदयमास्थाय देहीक्षेदाय कल्प-
ते ॥” वा.उ.३५.अ. । तच्छोधनं यथा — “गोमूत्रं
त्रिभिर्न स्थाप्यं विषं तेन विगृह्यति । तत्रवधौ —
कालकूटं हालाहलं ब्रह्मपुत्रं वसनाभं हरिद्रकं स-
क्तुकं प्रदीपनं सौराष्ट्रकं शङ्खकेतु । मण्डकूटं मृषीं
साक्क-यागमन्त्रं मदाभं दुर्गमोनीति घटं । मता-
न्तरं शङ्खी-कालकूट-मुसक-वसनाभ-शङ्खकणोनी-
ति पञ्च महाविषाणि । सुखीकरवीराकैलाङ्गली-
विषमुष्टीनीति उपविषाणि ।

विषकङ्का (ङ्को) लिका (ली) । स्त्री । क-
चविशेषः । विषकां कला । मज्ज.१६.अ. ।

विषकण्टः । पुं । इक्षुदीहचे । रा.नि.व.८ ।

विषकण्टकः । पुं । सासद्विष । उद्गालता ।
रा.नि.व.४ । [व्याकर्णिकायां रा.नि.व.३ ।

विषकण्टका (किनी, क्क) । स्त्री । व-

विषकण्टालिका (ली) । स्त्री । विषक-
ण्टालीति प्राप्तवचे । र.सा.सं.स्वच्छन्दभैरवरसि ।

विषकण्ठी । स्त्री । वलाकायां । रा.नि.व.१६ ।

विषकन्दः । पुं । महिषकन्दे । नीलकन्दे ।
रा.नि.व.७ । इक्षुदीहचे । वै.निघ. ।

विषगन्धकः । पुं । ज्वरसुगन्धके । वै.निघ. ।

विषगन्धा । स्त्री । कृष्णगीकस्याम् । काल अ-
प्राशिता । वै.निघ. । [अ.वि.बलाद्यष्टे ।

विषग्रन्थिः । पुं । मृणालपर्वणि । च.द.य-

विषघा । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

विषघाती (घ्न) । पुं । शिरीषवचे । श.मा. ।

विषजः । पुं । यवासवृक्षे । उत्रानडादिभ्यः ।
रा.नि.व.४ । चम्पकवृक्षे । जटा. । भुकदम्बे ।
कूकनिमी । रा.नि.व.८ । सुगन्धार्जके । वै.निघ. ।
तण्डुलीयवृक्षे । भा.पू.१भ.भा.व. । शिरीषवृक्षे ।
रा.नि.व.८ । [वा.उ.६५. ।

विषघ्ना । स्त्री । अतिविषायाम् । आठठेठ ।

विषघ्निका । स्त्री । श्वेतकिण्विहीवृक्षे । श्वेता
पामर्गे । वै.निघ. ।

विषघ्नी । स्त्री । हिलसोचिकायाम् । शिष्टे ।
कटुकायां । त्रिका. । रास्त्रायाम् । छत्रुष.भेदे ।
इषुष.गच्छ । रा.नि.व.४ । इन्द्रवाकणीलतायां ।
प्राशालभ्याम् । रा.नि.व.२ । वनववैरिकायाम् ।
वनवावृक्षे । रा.नि.व.१० । भूम्यामलक्यां । कुंहे
आमना । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । हरि-
द्रायाम् । रा.नि.व.६ । वृथिकाख्याम् । तिङ्गात्रौ ।
प.सु. । मङ्गाकरञ्जे । रा.नि.व.८ । देवदाल्यां ।
देशाताडा । प.सु. । रा.नि.व.२ । पीतदेवदा-
ल्याम् । भा. । काष्ठकदल्याम् । श्वेतापामर्गे । वै.
निघ. । [निघ. ।

विषचक्रः (कः) । पुं । चक्रोरपचिन्धि । वै.

विषजिह्वः । पुं । देवताङ्गवृक्षे । देशाताडा ।
र.सा. ।

विषज्वरः । पुं । तन्नामकागन्तुर्वर । लक्षणम्
—“श्यावास्थता विषकृते दाहोऽतीसार एव च ।
भक्ताद्विषः पिपासा च तीदण्ड सह सूक्ष्मया ॥”
निदानम् । महिषि. श.र. ।

विषण्डम् । क्ली. । मृणालि । श.र. ।

विषतन्त्रम् । क्ली. । तन्नामसर्पादिविषोपशम-
नतन्त्रभेदे । यथा —“सर्पवैद्यकलूतामां विषोप-
शमनी तु या । सा क्रिया विषतन्त्रस्य नाम प्रोक्तं
मनोविभिः ॥” वैद्य.सं.२५. ।

विषतरुः । पुं । कुचेलकवृक्षे । कुंठिला गाछ ।
मेघ.वातरक्तचि.विषतिन्दुकतैले ।

विषतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros
montana.) विषद्रुमे । कुंठिला गाछ । हिं
विषतेन्दु । तै सचितनूकी, माकड़टेण्डि । रा.
नि.व.२३ । भा. । वै.निघ.नवज्ज.चि.विषतापह-
रचरसे । See कारस्करः ।

विषतिन्दुकजम् । क्ली. । मधुरतिन्दुककली ।
रसा.सं.वैलीकाडस्वरसे । कारस्करफलं । कुंठि-
ला कल । गलतुककारिरसे ।

विषदम् । क्ली. । पुष्पकाशिशं । रा.नि.व.११ ।

विषदंशः (कः) । पुं । माजरी । वै.निघ. ।

विषदंष्ट्रा । स्त्री । सर्पकङ्कालिकायाम् । प.
सु. । र.सा.सं. । नागदसन्ध्याम् । वै.निघ. ।

विषदन्तः (कः) । पुं । विङ्गलं । वै.निघ. ।
(कः) सधे । श.च. । [नि.व.७ ।

विषदमूला । स्त्री । बहूमूलमाकन्द्याम् । रा.

विषदर्शनमृत्युकः । पुं । चातकपचिन्धि ।
छ.च. ।

विषदाता (दः) । पुं । विषप्रयोजकपुरुषे । ल-
घणं —“न ददातुदरं प्रष्टौ विवर्जन् मोक्षमिति
च । अपार्थे बहुसङ्कीर्णं भाषते चापि मदवत् ।
स्त्रीटयत्यश्रुर्लोभसिकस्यार्हाहलक्षसीत् । वेपथु-
जायते तस्य वक्षस्याग्नौमौलते ॥” इत्यादि ।
सु.कल्प.१५. । [डा.गा.व. । रा.नि.व.८ ।

विषद्रुमः । पुं । विषतिन्दुके । कुंठिला, शक-

विषधरः । पुं । सधे । अम. । [श.च. ।

विषधम्भा । स्त्री । शकशिल्पा । आलाकुम्भी ।

विषध्वंसी (इन्) । पुं । नागरमुलायाम् । वै.
निघ. । [माणके । मानकट्ट. । प.सु. ।

विषनाशनः । पुं । शिरीषवृक्षे । प.सु. ।

विषनाशिनी । स्त्री । सर्पकङ्काल्याम् । श.
च. । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

विषनुत् । श्लोकाकवृक्षे । श.च. ।

विषपत्रिका । स्त्री । पत्रविषभेदे । तनु जे-
पालादिवीजमध्यस्थपत्रम् । सु.कल्प.२५. ।

विषपुष्पम् । क्ली. । अतसीपुष्पे । रा.नि.व.२३ ।
नीलपत्रे । श.सा. । [व.प. ।

विषपुष्पः (कः) । पुं । मदणवृक्षे । रा.नि.

विषप्रशमनी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.
निघ. । [मद्यौ गाछ । रा.नि.व.६ ।

विषभद्रा (द्रिका) । स्त्री । भद्रदल्याम् ।

विषभिषक् । पुं । विषवेद्ये । छ.च. ।

विषभुजङ्गः । विषधरसर्पे । वैद्यकम् ।

विषमः । त्रि । बभूरे । असमान । अनियत-
कालस्थायिनि । “विषभुविषमो विषः ।” मा.नि.।

विषमग्राहि । त्रि । एकदेशग्राहिणि । सु.स.
०५. । [गा.ह. । प.सु. ।]

विषमच्छदः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिग

विषमज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । “यः स्याद-
नियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । विगत-
श्चापि विषमः स ज्वरो विषमः कृतः ॥” र.सा.

सं. । रसरक्ताश्रितज्वरे । एकविचित्रतुल्यज्वरे-
षु । निदानादि—“दीर्घोऽन्योऽद्वितसम्भूतो ज्व-
रोऽसृष्टश्च वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति
विषमज्वरम् । सक्तः सततोऽन्यद्युल्लततीयकचतु-
र्थकी । सक्तो रसधातुस्यः सततो रक्तधातुगः ।

भिषजा स च विज्ञेयः सोऽन्येभ्यः पिशिताश्रयः ।
मोदीगतल्लततीयैः किं अस्थिमज्जागतः पुनः । कुप्या-
श्चतुर्थेकं घोरमनकं रोगसङ्करम् । विदग्धेऽन्नरसे
देहे श्लेष्मपित्तं व्यवस्थिते । तेनाहं शीतलं देहम-
हंमुष्णं प्रजायते । काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा
चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णं शरीरस्य शीतलं ह-
कापादयोः । काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते
व्यवस्थितं । शीतलं तेन गावाणामुष्णलं हस्तपा-
दयोः ॥” इत्यादि । मा.नि. ।

विषमज्वराकुशलोहम् । क्ली । विषमज्व-
रे शोधकम् । पाठः—“रक्तचन्दनदीविरपाठोऽश्वि-
रकणाश्रिताः । नागरोत्पलधात्रोभिस्त्रिमदेन सम-

न्वितम् । लोहं निहन्ति विविधान् समानान् वि-
षमज्वरान्... ॥” पुस्तकः लरेऽस्य नाम चन्दना-
दिलोहम् । रस.चि. ।

विषमज्वरान्तकरसः । पुं । विषमज्वरे पु-
टपक्कम् शोधकम् । पाठः—“हिङ्गुलसम्भवं मृतं
जम्बकेन सुकज्जलम् । परपटीरसव्याघ्रं मृताङ्गि-
रसमभ्यक्तम् । लोहं तासमभक्तं रसस्य द्विगुणं
तथा । वङ्गकं गैरिकश्चैव प्रबालश्च रसाईकम् ।
मुक्ता शङ्खं शुक्तिमभ्य प्रदीधं रसपादिकम् । मुक्ता-
रुहे च संस्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ॥” इत्यादि ।
हिङ्गुलोत्पत्ता पात्रा १ तो. गङ्गक १ तो. ए-
कत्र कज्जलि करत पर्पटीवत् पाक करितवः ।
शङ्ख १० खाना । नोह, उअ, अन्न प्र-

तोके २ तोला । वङ्ग, गेरिमाटी एक
प्रबाल ततोके १० तोला । मुक्ता, शङ्ख,
तन्त्र, शुक्तितन्त्र प्रतोके १० खाना । समस्त
एकत्र खले माडिया उई शिष्टकेर तितर
त्रिग्या उईते गोमयमुद्रिकार लेप दिव ।
मुकाईले १०१२० थानि घूँटेर पूट दिव
लक्षा राधिवे, घेसन गङ्गकेर गङ्ग बाहि
हईवे अमनि तुलिया नईवे । भेष. ।

विषमभोजनम् । क्ली । विषमाशने । मा.नि.।

विषमहर्द्विनिका (नी) । क्ली । गन्ध-
माकुल्याम् । गङ्गरान्ना । रा.नि.व.० ।

विषमवल्कलः । पुं । कर्कशनिष्कन्धे । नारद-
लेवू. प.सु. ।

विषमवेगः । पुं । न्यूनाधिकवेगे । मा.नि.।

विषमा । क्ली । सौवीरवदरं । भा. ।

विषमग्निः । पुं । न समानाग्नी । येन कदा-
चित् सम्यक् पच्यते कदाविचित्रं पच्यते । निद्रा-

विषमाधुरम् । क्ली । शङ्खीविषे । भेष.च.वि.
पानीयव्यायाम् ।

विषमाधूकम् । क्ली । उल्लविशेषे । विषमा
इति लोके । भेष.श्री.रा. । किङ्किनीतैले ।

विषमाशनम् । क्ली । काले बहनि लोके
वा भोजने । “बहुलो” इति वा तज्ज्ञेयं विष-
माशनम् ।” गुणाः—“आलस्यगौरवाऽपिपश्या
कुरुतेऽधिकं । हीनमात्रं तनीः कार्यं करोति च
बलक्षयम् ॥” भ. । [रा. । वै.निघ. ।]

विषमाशुकरः । पुं । यन्निषर्णसूत्रे । गो.उ.

विषमुष्ककः । पुं । सदनवृक्षे । यशना ग्रीहि ।
वै.निघ. ।

विषमुष्टिः । पुं । महानिम्बे । नशनिम् । स-
दनवृक्षे । रा.नि.व.०.२१ । राजनिम्बे, छद्वय-
विशेषे । षोडशनिम् । हिं विषदीप्ती, कङ्क-
शे । गुणाः—तिक्तः कटुः दीपनः कषवातघ्नः ।
कफरोगघ्नः रुच्यः रक्तपित्तहरश्च । रा.नि.व.० ।
र.सा.सं.अभितुल्योरसे । कुचिलायाम् । कूटने ।
वै.निघ.२.भ.अर्थः चि.विषमुष्टिषूयं । लाङ्गलिता-
याम् । वै.निघ. ।

विषमुष्टिकः (का) । पुं, स्त्री । विषमुष्टौ । रा.नि.व.२२ । सु.सू.२८८.सुरसादिः । “तथाच विषमुष्टिका ।” बृहदलम्बुषेति केचित् । कर्कोटी वा ।

विषमूला । स्त्री । शिरामलके । प.सु. ।

विषमृत्युः । पुं । जीवक्षीवपक्षिणि । चकार । चिका । [अशक्रुल । वै.निघ. ।

विषमोभयकण्टकः । पुं । चण्डाबदरे ।

विषयः । पुं । इन्द्रियभोग्येषु रूपरसस्पर्शगन्धशब्देषु । रा.नि.व.१८ । सुप्रत्यये । भू.ख । वै.निघ. ।

विषयि । स्त्री । इन्द्रिये । [रा.नि.व.१८ ।

विषयेन्द्रियम् । स्त्री । शब्दादिष्वकेन्द्रियेषु ।

विषरूपा । स्त्री । अतिविषायाम् । आतहेष्ट । रा.नि.व.६ । महाजिह्वुके । बृहदलम्बुषायाम् । कर्कोट्यां । वा.सू.१५५.सुरसादिः । अक्षयः ।

विषरोगः । विषजन्यरोगमात्रे ।

विषलम् । स्त्री । विषे । श.च. ।

विषलता । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । द्रा-थालम् । रा.नि.व.२ ।

विषलिप्तकम् । स्त्री । विषसञ्चरणे । विष-चरा । वा.उ.१६.५. ।

विषवज्रपातः । पुं । रसे । रस.र.विष.वि. ।

विषवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । द्रा-थालम् । रा.नि.व.२ । [ज्ञानशास्त्रे ।

विषविद्या । स्त्री । विषज्ञमन्त्रभेदे । विषवि-

विषवृक्षः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञद्रुम । प.सु. । [अम. ।

विषवैद्यः । पुं । विषमन्त्राभिज्ञे वैद्ये । ङ.सू. ।

विषवैरिणी । स्त्री । निर्लिषायाम् । निर्लि-षी घास । रा.नि.व.६ ।

विषशालूकः । पुं । पत्रकन्दे । पट्टात्र गै-डे । गुणाः—गुरुः विट्भी श्रोतलघु । राज. ।

विषशूकः । पुं । भृङ्गरीले । भीमकृल । भू-रिप. ।

विषशृङ्गी (इन्) । पुं । भृङ्गरीले । हारा. ।

विषशोकापहः । पुं । तन्तुलोयः । कौण्टि नाटिग्रा । वै.निघ. ।

विषसंयोगः । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

विषसूचकः । पुं । चकौरपक्षिणि । दे.च. ।

विषसृका (कन) । पुं । भृङ्गरीले । भीमकृल । चिका । [भा. ।

विषस्फोटः । पुं । स्फोटकभेदे । विषकैण्डा ।

विषहन्ता (नृ) । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.८ । [राजितायाम् । रा.नि.व.७ ।

विषहन्त्री । स्त्री । अपराजितायाम् । श्वेताप-

विषहरी । पुं । यन्त्रिपथभेदे । चि. विषघ्नी-षघादौ ।

विषहरी (हृ) । स्त्री । देवदालीलतायाम् । देवराठाडा । रा.नि.व.३ । निर्विषायाम् । रा.नि.व.६ ।

विषहरी । स्त्री । मनसादेयां । श.र. ।

विषहरी (वर्तिः) । स्त्री । विषे हिता । पाठः—“जयपालभवां सञ्ज्ञां भावयेन्निम्बुकद्रवैः । एकविंशतिवारान्तु ततो वर्तिं प्रकल्पयेत् । मनुष्याल्लया घृष्टा ततोनेत्रे तयाघ्नयेत्... ॥” रस.चि. ।

विषहारकः । पुं । भूकदम्बे । वै.निघ. ।

विषहारिणी । स्त्री । निर्विषायी । वै.निघ. ।

विषा । स्त्री । अतिविषायाम् । आतहेष्ट । रा.नि.व.६ । चि.क.क.प्रदर.चि. । “लोभं विषा वै-रिकम् ।” वै.निघ.१७.कण्टकुल.ज्व.चि. । “विषा-नलकपुष्कराः ।” लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलि-या । वै.निघ. । कटुतुङ्गा । कटुतरा । रा.नि.व.२ । काकोल्या । वा.उ.५५. ।

विषाख्या । स्त्री । शुक्लकन्दतिविषायाम् । श्वेत आतहेष्ट । वा.सू.१५५.सुरसादिः । “भङ्गा-तपाठाचिफलाविषाख्या ।” वा.उ.५५. ।

विषाकुरः । पुं । शब्दांशे । चिका. ।

विषाणम् । स्त्री । कुशीषे । कूड । इतिद-ले । पशुशृङ्गे । मी. ।

विषाणिका । स्त्री । आवर्तकीलतायाम् । रा.नि.व.१ । च.सू.१५. । सु.चि.१८५. । कर्कोट-

वृक्षुतेलम् । स्त्री । वातव्याधी तैलम् । पाठः
—“शालपर्णी पत्रिपर्णी बला गोरक्षतण्डुला ।
परम्वृक्ष च मूलानि बृहत्तीः पूतिकस्य च । श-
तावरी महवरं पंचदेवीः पलाशितैः । तैलप्रस्थं
पयो दत्त्वा गव्यं वाजं चतुर्गुणम् ॥” इत्यादि । र-
मर । तिलतैलं ४ श. गव्यं क्षामं वा दुग्धं १६
श. । कल्कायै शालपर्णी, पत्रिपर्णी (टाकुनिश)
बाय्वालकं, गोरक्षतण्डुली (ग्रीष्मफटाकुनिश)
परम्वृक्षमूलं, बृहत्ती, कण्टिकारी, पूतिकरञ्जमूलं
(गटार मूल) शतमूली, भिखरीमूलं प्र. १ प. ।
क्षायान्तराभात् कश्चित् चौरचतुर्गुणं वारि ददाति ।
“स्वरसवीरमाङ्गल्यैः पाको यच्चैरितः क्वचित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र व्योद्याधानार्थेनावपेत् ॥” प.प्र.
इति स्तम्भम् । बृहद्विष्णुतैलं यथा — “जलधरीऽश-
गन्धा च जीवकर्षभकौ शटी । काकोली चौरका-
काली जीवली मधुयष्टिका । देवदारु मधुरिका
पद्मकाष्ठं सैन्धवम् । मांसी चैला त्वचं कुष्ठं वचा
शैलजचन्दनं । मन्त्रिणा खगनाभिश्च श्वेतचन्दनकु-
ङ्कुमं (रेणुकं) । पर्णिव्यः कुन्दखोष्टिश्च यन्त्रिकञ्च
नखौ तथा । एतेषां पलिकैर्भागैः तैलञ्चापि तथा-
दकं । शतावरीरमसमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् ।
विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सञ्जैवातविकारघ्नम् .. ॥” इ-
त्यादि । तिलतैलं १६ श. । शतमूलोरसः १६ श.
दुग्धं १६ श. वारि ३२ श. । कल्कायै—सुधा
अश्वगन्धा जीवकः स्रग्भक्तः (अभावे गुडचो वंश-
रोचना) शटी काकोली चौरकाकोली जीवली
यष्टिमधु देवदारु मधुरिका पद्मकाष्ठं सैन्धवं ज-
टामांसी एला गुडत्वक् कुष्ठं वचा शैलजं रक्तच-
न्दनं मन्त्रिणा खगनाभिः श्वेतचन्दनं कुङ्कुमं शाल-
पर्णी पत्रिपर्णी सुद्वर्णी माधपर्णी कुन्दखोष्टिः
यष्टिपर्णी नखौ च प्र. १ प. । रसर. ।

विष्णुपदम् । स्त्री । आकाशे । अम. । पद्मे ।
हे.च. । [निश. । वै.निघ. ।

विष्णुपर्णिका । स्त्री । पत्रिपर्ण्याम् । टाकु-

विष्णुपर्णी । स्त्री । मूयामलक्याम् । वै.निघ. ।

विष्णुप्रिया (हृता) । स्त्री । तुलसीवृक्षे ।
वै.निघ. । [प्राथ. । विका. ।

विष्णुलिङ्गी । स्त्री । वर्तिकापक्षिणि । वटो-

विष्णुवल्लभा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.

१० । अग्निशिख्याम् । विशालाङ्गुलिशः । अ.च. ।

विष्वक्पर्णी । स्त्री । मूयामलक्या । वै.निघ. ।

विष्वक्सेनकान्ता (प्रिया) । स्त्री । वा-
राहीकन्दे । रा.नि.व.७ । अम. । च.शा.८५. ।

विष्वक्सेना । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अम. ।
भेष कुष्ठ.चि.महाभङ्गातकगुडे ।

विष्वग्वायुः । पुं । घूर्णितवाते । अष्टांगहृत्
वातांग । गुणाः — “विष्वग्वायुरनायुषः प्राणिमनो
नैकदीपकम् । सर्वतुलितङ्गको हस्ता हृद्योत्पात-
पुरःसरः ॥” राज.२प. ।

विसम् । स्त्री । स्थाले । रा.नि.व.१० । च.द.
हृदो.चि.श्वदंष्ट्रावृष्टे । [व.१० ।

विसकुसुमम् । स्त्री । कमले, पद्मे । रा.नि.

विसमन्थिः । पुं । पद्मसूत्रे । पद्मेश भूत ।
जलप्रसाधनद्रव्यमिदम् । सु.सू.४५.अ. ।

विसङ्कटः । पुं । इदुदीढश्चे । रा.नि.व.८ ।
सिंह. । अ.च. ।

विसजम् । स्त्री । पद्मे । अ.कल्प. । [विका. ।

विसनाभिः । स्त्री । पद्मिण्यां । पद्मेश खाडु ।

विसप्रसूनम् । स्त्री । पद्मे । अम. ।

विसर्गः । पुं । मोक्षे । व्यग्री । वर्षाशरहेमन्-
कालेषु । मा.ज्य.नि.वि.र. । मलनिर्गमे । गी. ।

विसर्पः । पुं । पाण्डुरोगे । रा.नि.व.२० । ख-
नामकचुद्रकृष्ट । तन्निदानादि — “लवणासकट-
णादिसंवेदादीपकोपतः । विसर्पः समधा ज्ञेयः
सञ्जैतः परिसर्पेणात् । पृथक् त्रयस्त्रिभिर्भैरुको वि-
सर्पा इन्द्रजास्तयः । वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः
सांनिपातिकः । चत्वार एते बीमसो तल्यन्ते इ-
न्द्रजास्तयः । आग्नेयो वातपित्ताभ्यां गन्ध्याभ्यां
कफवातजः । यन्मु कर्हसको घोरः स पित्तकफ-
सम्भवः । रक्त लसीका त्वग्नासं दृष्ट्यं दोषास्तयो
मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सम धात-
वः ॥” मा.नि. । अथर्व — “लवणसंज्ञो विगतगताः
क्षिपताम् दीपाः सर्वोद्गमार्थिणां महास्थितमान-
निद्रम् । कुञ्जानि यं विस्तरमुत्तमाशुशोको तं
सञ्जैतो विमरणाच्च विसर्पेमाहः ॥” तत्र वातास-
कोऽस्ति तदुपपत्त्यादिलक्षणः वर्णश्च । पित्तास-

को द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाकस्फोटप्रभेदश्चक्षुः, स्नेहा-
त्मकः मन्दसरः अशीघ्रपाकः स्निग्धः सितः, चक्षु-
वेदन लघुकक्षूः सर्वात्मकः सर्वलक्षणयुक्तोऽवगा-
हः पक्वसंश्लिष्टानां शास्त्रं न सिध्यति । इत्या-
दि । सु.नि.१०७ । [सर्पिः पाणादिकं शक्तम् ।

विसर्पज्वरः । पुं । तज्ज्वरानुज्वरः । तत्र
विसर्पणम् । स्त्री । काये सञ्चरणे । तन्तुवण-
विटपादेः विसर्पणे । म. ।

विसर्पिः । पुं । विसर्परोगे । रा.नि.व.२० ।

विसर्पिणी । स्त्री । श्वेतकुङ्गायाम्, यवतिका-
लतायाम् । रा.नि.व.१ ।

विसलम् । स्त्री । पञ्चवे । त्रिका. ।

विसवर्त्म (अन) । स्त्री । वर्त्मगतनेत्ररोगविशेषः ।
लक्षणं — “शूनं यद्वर्त्मं बहुभिः सूक्ष्मिष्ठैः सम-
न्वितं । विसमन्तर्जल इव विसवर्त्मेति तन्मतम् ॥”
सु.उ.१७७ ।

विसमालूकम् । स्त्री । पञ्चकन्दे । प्रदग्ना-
र्गेऽङ्गो । गुणाः — गुरु विट्भिः शीतलश्च । राज.
१५० ।

विसारः । पुं । मन्त्रे । अम. । रा.नि.व.४ ।

विसारिणी । स्त्री । माषपर्ण्याम् । ग्राशांघी ।
रा.नि.व.१ । [पत्तिन्यां । अम. ।

विसिनी । स्त्री । मृणालि । रा.नि.व.१० ।

विस्चिका (ची) । स्त्री । अजीर्णजातरीग-
विशेषः । ३ला उठाविदेशः । निरुक्तिः — “सूची-
भिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठन्तः, निलः । यन्ना-
लीणैः सा वैद्यैर्वसूचीनि निगद्यते ॥” तस्य नि-
दानं यथा — “अजीर्णमांसं विट्त्वं विदग्धश्च य-
दोरितम् । विस्चलसकौ तस्माद्दद्यात्पि विल-
म्बिका । न तां परिमिताहारा लभन्ते विदिता-
गमाः । मृदास्माजितात्मानो लभन्तेऽशनली-
पाः ॥” लक्षणं — सूक्ष्मातिसारी वमथुः पिपासा
शूनं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्प्यो हृदये
रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥” तदुपद्रवा-
नाह — “निद्रानाशोऽरतिः कम्प्यो मूत्रघातो वि-
सञ्जता । अनी उपद्रवा घोरा विस्त्राः पञ्च
दाहकाः ॥” तस्या परिटं श्वावदन्तादि । इत्या-
दि । मा.नि. ।

विस्त्रतः । वि. निर्गते । वा.उ.२६५. ।

विस्तारी (इन्) । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

विस्तीर्णपर्यम् । स्त्री । माषकन्दे । ग्राणक-
श.च. ।

विस्फा(स्फु)रकः । पुं । वातील्लषसन्निपात-
ज्वरे । लक्षणं — “द्यासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रला-
पो मोहवेषथू । पार्श्वयोः वेदना जृम्भा कषायत्वं
सुखस्य च । वातील्लषस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य
लक्ष्येत् ॥ एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदा-
हणः ॥” भा.स.१७७. ।

विस्फुरणी } स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । (उत्तमग्राह ।
विस्फूर्जनी } वै.निघ. ।

विस्फुरितम् । स्त्री । काण्डमप्राप्तिभङ्गभेदे ।
तेनास्थि स्तीकं विदीर्णं भवति । भा.स.१७७. ।

विस्फुलिङ्गः । पुं । विप्रभेदे । हे.च. ।

विस्फोटः । पुं । दुष्टस्फोटके । विशफाङ्ग ।
रा.नि.व.२० । तस्य निदानपूर्वकं सम्प्राप्तिमाह —
“कटुस्त्रुतीक्ष्णोष्णविदाहिकलचारैरिज्जीवीश्वनाव-
पैश्च । तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुक्षन्ति दोषाः
पवनादयन्तु ॥ त्वचमाश्रित्य ते रक्तां मांसास्थीनि
प्रदूष्य च । घोरान् कुर्वाणं विस्फोटान् सर्वान्
ज्वरपुरःसरान् ॥” इत्यादि । ३६ ।

विस्फोटज्वरः । पुं । ज्वरानुज्वरः ।

विस्त्रम् । स्त्री । चा । मूलके । भा.पू.१७७. ।
व. । वि. पूतिगन्धं, श्रमगन्धिनि । अम. ।

विस्त्रगन्धः (स्था, स्थिः) । पुं, स्त्री । प-
लाहर्ण । उत्तमग्राह । रा.नि.व.७ । गोदन्तहरि-
तालि, हरितालि । हे.च. । हृषवायो । इदूश् रुन् ।
रा.नि.व.४ । [नि.व.११ ।

विस्त्रगन्धकः । पुं । गोदन्तहरितालि । रा.

विस्त्रसा । स्त्री । जरायाम् । अम. ।

विस्त्रा । स्त्री । हृषवायाम् । इदूश् रुन् । रा.
नि.व.४ । वसायाम् । अम. । [वै.निघ. ।

विस्त्रावः । पुं । अन्नमन्त्रे । भा.उ.२६५. ।

विस्त्रावणम् । स्त्री । उल्लिख्य तस्य व्रणस्य वेदनी-
पञ्चमार्थं पाकशमनायैषोपक्रमविशेषः । सु.चि.१
७. । सु.पू.१४५. ।

विस्त्राव्यः । वि । विद्रुधिकुष्ठादिविस्त्रावणाहं ।
कावरीय्ये । सु.सू.५.अ. ।

विहगः (क्रमः) । पुं । पचिणि । अम. ।

विहङ्गम् । स्त्री । स्वर्णमात्रिके । रस.कौ.ज्व-
रानकरसे ।

विहङ्गमा । स्त्री । भारयध्यां । वीक् । श.र. ।

विहायसः । पुं । पचिणि । अ.टी.भ. ।

विहायाः (घ्) । पुं । पचिणि । स्त्री । आ-
काशे । विका. ।

विहारः । पुं । चिटायां । समणे । मे. । वि-
न्द्रेखकपचिविशेषे । श.च. ।

विचावः । पुं । छिकायां । ई.चि. । वै.
निघ. । कासि. भा. । [ग्राह. रा.नि.व.१० ।

विचीरः । पुं । रक्ताकै. अकंठवे । अंकन

विचेपः (णम्) । पुं, स्त्री । वायुज्यत्रणवेदना-
विशेषे । सु.सू.२२अ. । हृन्नादिचालने । मा.नि. ।
अबधनने । वा.वि.४अ. ।

वीक्षा । स्त्री । शुकशिव्यां । आंलाकूनी । ई.च. ।

बीजम् । स्त्री । अदुरे । मे. । मज्जायाम् । शुक-
षाती । रा.नि.व.१८ । बीजसारः । पञ्चबीज ।

भा.स.३भ.अमरौ.वि. । पुष्करमूले । रा.नि.व.
६ । कारणे । अम. । शस्ये । वि.चि. । बीजानां

शोधनं यथा — “बीजमादौ समादाय रौद्रयन्त्रे
विशोधयेत् । ईषसैश्वयुक्तेन द्रवेण यत्नतः सुधीः ।

अपामार्गकवायेण निम्बुबीजं विशोधयेत् । शिशु-
कापांसवीजानि अपामार्गस्य बीजकम् । चर्ख्येण

शोधनं तेषां न दद्यात् सैश्वं ततः । तित्तां की-
षातकौ दन्तौ पटोलौ चन्द्रवारुणीम् । कटुतुर्वी

देवदालीं काकतुम्हीष शोधयेत् । घात्रीफलर-
सेनैव मङ्गाकालस्य शोधनम् । करञ्जयुग्मयोर्वीजं

भङ्गराजिन शोधयेत् । गुग्गुलुस्य बीजानां गरमू-
लेः पटुं विना । गारिकीलाभ्यानां शोध्यं विम्बं भ-

क्ष्वातकौहवम् । गुडूचीं विफलाकाये चौरं चैव
विशेषतः । पङ्का च खण्डशः शङ्खं गृह्णीयान्मुदग-

मृगुलम् । हृद्ददारकबीजान् पक्वं दीलाकृतं पचि-
त् । दुग्धपूर्णेषु पाचिषु दतः शुष्यति निश्चितम् ॥

इत्यादि । र.सा.मं. ।

बीजकः । पुं । प्रियालहवे । पित्राभां । हिं
विजयसारः । प.सू. । See अल्लिका । रस.र.शि-

रोरो.चि. । “त्रिकटु पुष्करबीजकः ।” मातुलुङ्ग-
हवे । रा.नि.व.११ । वै.निघ.४.भ.अथ.चि. दशमू-

लासवे । सूदगर्भमेदे । “यन् निर्गच्छत्येकशिरीभु-
जः स बीजकः ।” सु.नि.८अ. । श्वेतशिथौ । वै.

निघ. । स्त्री । बीजे । [वै.निघ. ।

बीजकरः । पुं । मापत्रीरी । मायकलाश ।

बीजकर्कटिका (टी) । स्त्री । दीर्घकर्कटि-
कायां । लशः कौकूट् । वै.निघ. ।

बीजकसारः । पुं । प्रियालबीजे । सु.नि.१०
अ. । भा.कुष्ठचि.मङ्गाभक्षातके । मातुलुङ्गसारः ।

रा.नि.व.११ ।

बीजका । स्त्री । कपिलद्रावायाम् । वै.निघ. ।

बीजकाह्वः । पुं । मातुलुङ्गहवे । वै.निघ. ।

बीजकृत् । स्त्री । वाजीकरणे । रा.नि.व.२० ।

बीजकोशः (घः) । पुं । पञ्चकर्णिकायाम् ।
पद्मोत्तराङ्गि वा कर्णोत्तराङ्गि । भा. ।

बीजकोशकम् । स्त्री । वृषणे । वै.निघ. ।

बीजगर्भः । पुं । पटोले । रा.नि.व.२ । भा. ।

बीजगुप्तिः । स्त्री । धान्यादिकमुक्ताम् । धा-
ग्रानित् । धान्या । शिव्यां । शीघ्र । रा.नि.व.१६ ।

बीजद्रुमः । पुं । असनहवे । पित्राभां ।
रा.नि.व.२२ । [नि.व.६ ।

बीजधान्यम् । स्त्री । धान्यके । धनिश । रा.

बीजनः । पुं । पीतलोत्रे । वै.निघ. । औव-
ज्वीपपचिणि । सारस्वतः ।

बीजपादपः । पुं । असनहवे । पित्राभां ।
वै.निघ. । भक्षातकहवे । रा.नि.व.११ ।

बीजपुष्पः (कः) । पुं, स्त्री । यन्त्रालहवे ।
लनात्र ग्राह । रा.नि.व.१६ । मदगवणे । मधुव-

कहवे । मे. ।

बीजपूरः (कः) । पुं । (Citrus medica.)
The citron. कीलहवे । टावा जेदुर गी-

छ । हिं बीजीरा । प.सू. । सा.कौ.पि.ज्व.चि. ।
गुणाः — “बीजपूरफलमन्त्रकटूषं आसकाशमभनं

पवनञ्च । कण्ठशोधनपरं लघु द्वयं दीपनञ्च क-
चिकृत् पवनञ्च ॥” तथाच—बालं पित्तमरुत्क-
फासकरणं मध्यञ्च तादृश्विधं पक्तं वर्णकरञ्च द्वय-
मथ तत् पुष्पाति पुष्टि बलम् । शुभाजीर्यविषम्-
मारुतकफश्लासित्तिमन्दाग्निजित् कासारोचकशो क-
शान्तिदमिदं... । अन्यञ्च—“लक् तिक्ता दुर्जरा
स्यात् कृमिकफपवनधंसिनी स्निग्धमुष्णं मध्यं श-
स्लात्तिपित्तप्रशमनमखिलरात्रिकघ्नञ्च गौल्यं । वा-
तार्निघ्नं कटाहं जठरगदहरं केसरं दीप्यमस्त्रं
धीर्जं तित्तं कफाशं द्रव्यपुशसकरं वीजपूरञ्च प-
थ्यम् ॥” रा.नि.व.११ । तन्मज्जगुणाः—स्वादु
पाकः आग्नेयः बलकृत् स्निग्धः पित्तघ्नश्च । सु.म.
४१७ । फलगुणाः—रूयं रसास्त्रं लघु दीपनं र-
क्तपित्तकरं कण्ठशो जित्ताहृदयशोधनम् । मद.व.६ ।
मधुरकर्केय्या । भद्रवती जेवु । गुणाः—“वीज
पूरः परः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी । मधुकर्कोट
का स्वादौ रोचनी शीतला गुरुः । रक्तपित्तचय
श्लासकाशङ्काममापहा ॥” भ. ।

वीजपूरमज्जा (पू) । पुं । मातुलुङ्गमज्जनि ।
टावा जेवु वीजि भाग । रा.नि.व.११ ।

वीजपूरफलम् । स्त्री । मातुलुङ्गफले । टावा
जेवु । हिं वीजीरा । मद.व.६ ।

वीजपूर्णः । पुं । वीजपूरञ्च । प.सु. । मधुर-
मातुलुङ्ग । भद्रवती जेवु । वै.निघ. ।

वीजपेशिका । स्त्री । वषणे । अण्डकोश ।
रा.नि.व.१८ ।

वीजफलकः । पुं । मातुलुङ्गञ्च । मधुवीजपू-
र । टावा जेवु, भद्रवती जेवु । रा.नि.व.११ ।

वीजमातृका । स्त्री । पद्मबीजं । हारा ।

वीजरत्नः (वरम्) । पुं, स्त्री । माषकलाय ।
ह.च. ।
[यो वीजरत्नाः ।] ह.च. ।

वीजरुहः । पुं । शालधान्यादौ । “शाल्याद-
वीजरुचक(न)म् । स्त्री । जैपालबीज । रा.
नि.व.६ ।

बीजवृक्षः । पुं । असनवृक्षे । पिशाभाज ।
“असनी बीजवृक्षकः ।” रा.नि.व.२३८ । भज्जा
रुचञ्चले । वै.निघ. ।

बीजखेहः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

बीजाख्यः । पुं । जैपालवृक्षे । स्त्री । तबीजे ।
जशपाल शाख वा उ२५५ । वै.निघ. ।

बीजास्त्रम् । स्त्री । वृक्षास्त्रे । रा.नि.व.२१ ।
पिण्डास्त्रे । रा.नि.व.२२ ।

बीजाविकः । पुं । चष्ट्रे । वै.निघ. ।

बीजाह्नः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । वा.वि.१६७ ।

बीजी (इन्) । पुं । तण्डुलीयकवृक्षे । वै.निघ. ।

बीजोदकम् । स्त्री । करन्तायाः । म. ।

बीटिः (टिका, टी) । स्त्री । ताम्बूलवनायां
पात्र शाख । सञ्चितताम्बूले । पीटिश्व दीड ।
शब्दकल्पद्रुमः ।

बीतनः । पुं । कृकपार्श्वयोः । ककूटाशश-
भाशेर शीर्षद्वय । “कृकतु कम्बरामथं कृकपा-
र्यौ तु बीतनी ।” ह.च. ।

बीतगोक्षः । पुं । अशक्तवरी । ज.मा. ।

बीतिः । पुं । घोटके । ह.च. । वै.निघ. ।

बीतिका । स्त्री । यष्टिमधुनि । नीलिकायां ।

बीभत्सः । पुं । विक्रवी । तिका ।

वीरम् । स्त्री । (पर्वगौरमपि) । उग्रवीर । वीरण
मूलं । वेवार् मूल । रा.नि.व.१२ । सिन्दूरः प.
सु. । मरिचं । रा.नि.व.६ । शालपत्रायाम् । च.
वि.२४. ब्रह्मणीगुडिकायां । पुष्करमूलं । शूकर-
मूलं । लौहि । वै.निघ. । कापिकं । रा.नि.व.
१५ । नलं । म. । आरुके । रा.नि.व.११ । पुं ।
अर्जुनवृक्षे । ह.च. । भज्जात.क.०८ । अम. । वी-
रणं । शुक्रदर्भे । काकोल्याम् । वै.निघ. । पीत-
किण्टाम् । एकवीरवृक्षे । मृदपत्रके । रा.मा. । श्वे-
तकरवीर । रा.नि.व.१० । लताकरुञ्जि । रा.नि.
व.८ । वाराहोक्तम् । तण्डुलीयलघु । कैटोमणि-
श । रा.नि.व.७ ।

वीरकः । पुं । श्वेतकरवीर । रा.नि.व.१० ।

वीरणम् (मूलं, लिका) । स्त्री, स्त्री । उ-

ग्रवीरणे । वेवार् मूल । हिं खस् । तं अग्रव-
डिड । उत्त. विषा, गन्धविषा । वम्, खस्खस् ।
ता. वेत्तेवर । रा.नि.व.१२ । च.सु.४४.साम्यजन-
ने । भा.उ.वाजी.रतिवृक्षभोदके । गुणाः—
“वीरणं पाचनं शीतं वानिहृत्तु तित्तकृत् । स्निग्ध-

नं ज्वरमुत् वालिमदजित् कफपित्तहृत् । तृणा
सविषवीसर्पकच्छदाङ्गप्रणापहम् ॥” भा. । कुशा
दितरणमणं । यथा—“कुशः कासश्च दर्भश्च क
चूषं भूतणं तथा । श्वेतद्रव्या नीलद्रव्या गण्डद्रव्यं
ति वीरणम् ॥” अर्कगुणाः—एतदकोर् हरिन्दूलं
समुच्चयति चानलम् । क्षतसन्धानकृद्दण्यं बलं कु
र्यादनेकधा ॥” अर्क.चि. । [कचुपे. काश्चत् ।

**वीरतण्डुलनामा (९) । पुं । तण्डुलीयशा-
वीरतरम् । स्त्री । वीरणमूले । देवग्न शूल ।
प.सु. ।**

**वीरतरः । पुं । शरवृक्षे । शर गाछ । विन्वा-
लरवृक्षे । रा.नि.व.८ । महाशाली । भज्जातकवृक्षे ।
प.सु. । श्वेतकोकिलाक्षे । श्वेत कुलिशाथाड़ा ।
र.मा. ।**

**वीरतरुः । पुं । भज्जातकवृक्षे । विन्वालरवृक्षे ।
अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.१.८.६ । शरवृक्षे । शर
गाछ । “अन्यं तु वीरतर्कविन्वालर इति वद
न्ति ।” सु.सू.३८अ. । श्वेतकोकिलाक्षे । प.सु. ।
प्रियालवृक्षे । वै.निघ. ।**

**वीरतर्वादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यगणे ।
यथा—वीरतरुसहस्रद्वयदर्भच्छादनीगुण्डानलकु-
शतशोममोः कायसन्तानोऽपानकश्चिन्मण्डप-
कुरुगटकेन्दोवरकापीतवह्नाः श्वदंष्ट्रा चोत । गणो-
ऽयं वातघ्नः । अम्भराशकैरामूवृक्षच्छाघातकजाहर-
य । सु.सू.३८अ. । अन्यः—“वीरतरुः अष्टचरौ
दर्भौ वृक्षादनी नलः । गुण्डाकासकुशावग्नमग्नेदर्भा
रठटण्डुकाः । कुरुगटकोऽयं वशिरी वसुकः सायं
मन्यकः । इन्द्रीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापीतवक्र-
कः । वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ॥”
शर वा विखाडुग, शीठ नाल खाणोदय, उलू,
शोश वा बान्द्रा, नल, उलूक वा मुता, काश,
कूश, पावागलेदमूल, इक्षुमूल, मोगाछाण,
औश्चिनो, अनिठा वा गज्जपण्ण, वक्रवृक्ष वा
काम-खाणो, आगुल, कूष्माण्ण, गोक्षुरी,
काडो-खाणो । च.द.सू.पा.चि. अक्षरी.चि. ।**

**वीरदुः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ । वि-
न्वालरवृक्षे । वै.निघ. ।**

वीरनायकः । पुं । उशीरे । देवग्न । वै.निघ. ।

**वीरपत्रा (त्री) । स्त्री । विजयायाम् । जि-
क्ति । रा.नि.व.६ । धारणीनाममहाकन्दे । रा.नि.
व.७ । [नि.व.१० ।**

**वीरपर्णम् । स्त्री । सुरपर्णाभिधसुगन्धपत्रे । रा.
वीरपादपः । पुं । विन्वालरवृक्षे । वै.निघ. ।**

**वीरपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । वाय्वालकमिदं, म-
हावलायाम् । वै.निघ. । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे । रा.नि.
व.१० ।**

वीरभद्रः । पुं । वीरणे । देवग्न । मी. ।

वीरभद्रकम् । स्त्री । वीरणे । देवग्न । जटा. ।

**वीरभद्ररसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । पा-
ठ.—“वृषणं पञ्च लवणं हिस्तीरं जीरककथं ।
आरचयं समांशेन चूर्णमेषां पलत्रयम् । शङ्खमुतं
मृतासव गन्धकश्च पलं पलम् । आर्द्रकस्य द्रवैः
खल्ले दिनमेकं विसर्दयेत् । वीरभद्ररसः ख्याती
मायैकं सन्निपातजित् । चित्तकारकसिन्धुसमु-
पानं जलेन च ॥” रस.चि. ।**

वीररजः (स) । स्त्री । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ ।

वीरवती । स्त्री । मांसरोहणायाम् । भा. ।

**वीरवल्ली । स्त्री । देवदाल्याम् । देवग्न । देवग्न ।
वै.निघ. ।**

**वीरवृक्षः । पुं । भज्जातकवृक्षे । अम. । मह-
शाली । देवधान्यं । देवग्न । देवग्न । प.सु. ।
विन्वालरवृक्षे । रा.नि.व.८ । अर्जुनवृक्षे । दे.व.**

वीरवेतसः । पुं । अश्ववेतसे । रा.नि.व.६ ।

**वीरशकः । पुं । वामूकशके । देवग्न । श-
क । वै.निघ. ।**

वीरसिंहः । पुं । वीरसिंहावलीकनप्रणेतारि ।

**वीरसिंहावलोकनम् । स्त्री । वीरसिंहक-
तवैयकयस्ये ।**

वीरसेनः । पुं । आरुक्वृक्षे । रा.नि.व.११ ।

**वीरा । स्त्री । मयसामांशे । रा.नि.व.१४ । पु-
द्रिपपण्यां । टाकुलिश । च.द.उ.आ.चि. । वृक्ष-
लायाम् । शतावल्याम् । तालमूल्याम् । कटुकां ।
कुशातिविषायायाम् । काकोल्याम् । रा.नि.व.२१ ।
वा.उ.६अ.महापैशाचघृते । वीरकाकोल्यां । मी. ।**

रा.नि.व.१ । च.चि.५ अत्रायमाणाहते । प्रयोगा.
अर्थः-वि.सुनिषक्तवाङ्मेरीहते । च.द.उन्मा.चि.
महाकल्याणाहते । आसलक्याम् । एलबालुके । र.
आयां । विदार्थां । भूमिकृशां । मे.वा.टी.ह
मा.वसनकल्पे । सीरविदार्याम् । उक्कृ भूमिकृ-
शां । सुरामां । मे. । महाशतावर्याम् । ब्रा-
ह्माम् । रा.नि.व.४ । शिंशपाहते । र.मा. ।
घतकृमा र्याम् । रा.नि.व.५ । भूस्यामलक्याम् ।
रा.नि.व.५ । वै.निघ.लघ.चि.शिवगुटी । जटा-
मांसा । च.द.रसायने । “ऋद्धियुग ऋषभवीरा ।”

वीरान्तकः । पुं । अर्जुनहते । वै.निघ. ।

वीरान्तः । पुं । अक्षवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वीरायतच्छेदा । स्त्री । कदलीहते । वै.निघ. ।

वीरारुक्म । स्त्री । आरुके । रा.नि.व.११ ।

वीरत् (धा) । स्त्री । विन्धतलतायाम् । अम. ।
श.र. ।

वीरुपचिका । स्त्री । उज्जुगाके । रा.नि.व.२ ।

वीरेश्वररसः । पुं । पिमघ्नमन्त्रे रसः ।
पाठः—“स्वतृताभतीच्छ च तालं गन्धककटफलं ।
शिवयज्ञी वचा शृङ्गी भागी पथा च बालकं ।
आन्यकं मर्दयेत्तुल्यं पर्पटोल्यद्वैर्दने । मयी मायं
लिहेत् वीरेः..... काकमाचौरसघानु संश्वेन
युतं पिबेत् ॥” रस.कौ. ।

वीर्यम् । स्त्री । बल । प्रभावे । अम. । शक-
धाती । रा.नि.व.१८ । द्रव्यगतशक्तौ । “द्रव्याणि
येन कुर्वन्ति तदीर्यम् ।” सु.सू.४१५. । “उणशी-
तययोक्तवात् बुधैर्वीर्यं विधा स्यूतम् । यस्त्वम-
प्रिसीमीयं हस्यते भुवगयम् ॥” भा. । अन्यत्र—
तद्विविधं चित्त्वाचित्त्वक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चित्त्व-
क्रियाहेतुयां द्रव्यरसादीनां स्वस्तकर्मणि स्वभाव-
सिद्धा शक्तिः । अचित्त्वक्रियाहेतुव प्रभावापरप-
र्यायः । द्रव्याणां रसायनगुणरूपकार्यकरणशक्तिः ।
तदुक्तं—“भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थि-
तः । चित्त्वाचित्त्वक्रियाहेतुवीर्यं धन्वन्तरेर्मतम् ॥”
शिवदासः । वीर्यगुणाः—श्रीतोच्छिन्नधरुचष्टदु-
तोच्छिन्नलविशदाः । तत्र श्रीतोच्छी आग्नेयी ।
श्रीतपिच्छिको अन्तगुणभूयिणी । मार्दवस्य तोया-
काशभूयिष्ठत्वं, रौचस्य वायुभूयिष्ठत्वं वैशद्यस्य च

चित्तिवायुभूयिष्ठत्वं । सु.सू.४१५. । तेजसिः ।
वीर्या । स्त्री । वीर्ये । अ.टी.भ. ।

वीहा । स्त्री । वनकुलखे । वै.निघ. ।

वीघः । पुं । हटौ । व्याक. ।

वंहणम् । स्त्री । बलवर्धने । घृततेलादिशीत-
क्रियायाम् सा.कौ. ।

वंहणः । वि । बलवर्धके । पृथिव्यसुभूयि ।
सु.सू.४१५. । तन्नामकधूसपाने । भा. । स्त्री ।
अथगन्धायाम् । कपिलद्रावायाम् । भूकषास्ते ।
वै.निघ. । वराहमांससाधितयवाग्वाम् । च.सू.२५. ।

वंहणवस्तिः । पुं । निरुद्धवस्तिमदे । “वंहण-
द्रव्यनिःकाये. कल्मषैर्धुरकैर्युताः । सर्पिर्मांसरसो-
पेतः वक्तव्यो वह्णः स्मृतः ॥” भा. ।

वंहणीयवर्गः । पुं । वह्णाय हिते कषायव-
र्गे । यथा—चौरिणीराजचक्रवक्त्रलाकाकीलीकी-
रकाकीलीवाय्यायनीमद्रीदनीमारडाऔपयस्याऋ-
षगन्धा इति दर्शमानि वह्णीयानि । स्त्रीरुलत,
शिपारे, तेलेडा, काकाको, स्त्रीतकाको-
ली, श्वेत तेलेडा, शीत तेलेडा, वनका-
पान, भूमिकृशां, उक्कृ भूमिकृशां । च.सू.
४५. ।

हकः । पुं । ईहास्ये । हिं हृष्टार । घीव इति
लीके । नाथी इति महाराष्ट्रादौ । रा.नि.व.१६ ।
काके । उणा. । श्रगाले । हारा. । वक्रहृत्ते । श.
र. । सरलनिर्यासे । अ.रभसः ।

हकदंशः । पुं । कुकुरे । हिं. । वै.निघ. ।

हकदन्ती । स्त्री । पाठायाम् । आकुनादि ।

हकधूपः (क) । पुं । बहुसग्नद्रव्यकृतकवि-
मधूप । अम. । सरलद्रवे । उ.निं. । अम. ।

हकधूर्तः । पुं । श्रगाले । हारा. ।

हका । स्त्री । पाठायाम् । आकुनादि । रा.नि.
व.१ । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । सर्पिष्वपरिमाणे ।

हकारातिः (रिः) । पुं । कुकुरे । रा.नि.व.
१६ । श.मा. ।

हकाची । स्त्री । विहति । तेउडे । र.मा. ।

हकिः (की) । स्त्री । पाठायां । आकुनादि ।
वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराष्ट्रादौ ।

हृजनः । पुं । केशे । उणा ।

हृजिनः । पुं, स्त्री । केशे । मे । स्त्री । शीणिते ।
रक्तचर्मणि । ङ.च. । [श.र. ।

हृतिङ्करः । पुं । विकटतडवे । वैदेही गाँछ ।

हृत्तम् । स्त्री । सनाये । रा.नि.व.१८ । पुं । घ-
वलयवनाले । श्वेत खनार । रा.नि.व.१६ । गु-
च्छदणे । रा.नि.व.८ । अक्षीरवचे । वै.निघ. ।
सप्तपर्णवचे । प.सु. । कच्छपे । रा.नि.व.१६ ।

हृत्तकम् । स्त्री । वचे । वै.निघ. ।

हृत्तकर्कटी । स्त्री । वर्सुलाकारकर्म्याम् ।
थमूखा । रा.नि.व.७ ।

हृत्तका । स्त्री । उपोदका । पू.हे । वै.निघ. ।

हृत्तकोया । स्त्री । देवदाल्याम् । रा.नि.व.३ ।

हृत्तकोषः । पुं । पीतदेवदाल्याम् । देवताता-
डा । भा. ।

हृत्तगुण्डः । पुं । गुच्छदणे । गुणाः—मधुरः
शौतलः कफपित्तः अतीसारदाहरक्तघ्नश्च । रा.
नि.व.८ ।

हृत्तगण्डुलः । पुं । यावनालनामकशिखीधा-
न्ये । खनार, खूँश्राणि । रा.नि.व.१६ ।

हृत्ततुम्बी । स्त्री । वृतालाव्यां । गोल लाटे ।
वै.निघ. ।

हृत्तदण्डम् । स्त्री । गुच्छदणे । वै.निघ. ।

हृत्तनिष्ठाविका । स्त्री । नखनिष्ठाव्यां, क्र-
स्त्रशिख्याम् । छोटि गट्टर कुँटी । रा.नि.व.७ ।

हृत्तपत्रः । पुं । उत्तमशकविशेषे । नटिश
शोक । प.सु. । स्त्री (वा) । पुषदात्र्याम् । रा.
नि.व.१ । [छांगल वै.टे । रा.नि.व.१ ।

हृत्तपर्णिका । स्त्री । अजानीलतायाम् ।

हृत्तपर्णी । स्त्री । पाठायाम् । आदनादि ।
रा.नि.व.६ । महाशयपुष्पिकायाम् । रा.नि.व.४ ।

हृत्तपत्रः । पुं । चद्रशङ्के । वै.निघ. ।

हृत्तपुष्पः । पुं । कदम्बवले । शिरीषवले । म-
ल्लिकावले । मुद्गरवले । रा.नि.व.२१ । जलवेतसे ।
भूकदम्बे । रा.नि.व.६ । स्त्री (या) । नागदन्त्यां ।

नागदन्ता । रा.नि.व.५ । कीडचदेशप्रसिद्धवृक्ष-
पुष्पवले । रा.नि.व.१० । [जीरके । वै.निघ. ।

हृत्तफलम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

हृत्तफलः । पुं । दाडिमवले । डानिम गाँछ ।
बदरवले । कुल गाँछ । कपित्थवले । कश्यप
गाँछ । रा.नि.व.११ । रक्तापासायें । भा.पू.१३.।
करजवले । तरम्बजे । तडमुख, थमु ख । वै.निघ.।

हृत्तफला । स्त्री । वाताकीवले । तेलुगु गा-
छ । रा.नि.व.७ । शशाङ्गुल्याम् । फेदक केटी ।
आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । [श.च. ।

हृत्तभोजनः । पुं । गन्धारे । भग्न शोक ।

हृत्तमल्लिका । स्त्री । श्वेतार्के । वै.निघ. । वि-
पुर्मल्लिकायाम् । सं वाटीगरें । कं दुन्दुभि मल्लि-
का । वम्. वटमोगरी । गुणाः—नेत्ररोगघ्नो कटुः
उष्ण । व्रणघ्नी बहुगन्धा मुखरोगघ्नी च । रा.नि.व.
१० । [वै.निघ. ।

हृत्तयुग्मः । पुं । वातामवले । बांदाग गाँछ ।

हृत्तवीजः । पुं । राजसाये । बदरुटी । रा.
नि.व.१६ । भिष्ठाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

हृत्तवीजका (जा) । स्त्री । पाखुरफल्याम् ।
रा.नि.व.५ । आदकां । अग्रहर । रा.नि.व.१६ ।

हृत्ता । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । प्रियङ्गुलतायां ।
रा.नि.व.१२ । श्वेतनिष्ठावे । श्वेत भीम् । रा.नि.
व.१६ । भिक्करीटाक्षुपे । रा.नि.व.४ । नागदन्-
त्याम् । नागदन्ता । रा.नि.व.५ । रणकायाम् ।
त्रयुक्त । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२.भ.वा.व्या.वि.वा-
तारिरसे । हृत्तिकोशतक्याम् । हृत्तिघोषा । रा.
नि.व.७ ।

हृत्तिः । स्त्री । जीवनीपाये । अम. ।

हृत्तिस्थः । पुं । ककलासे । रा.नि.व.१६ ।

हृत्तिर्वारः । पुं । खमूत्रावले । थमूखा गाँछ ।
रा.नि.व.७ । [श.१८ ।

हृत्थार्त्तवा । स्त्री । बन्धायां स्त्रियाम् । रा.नि.

हृद्म् । स्त्री । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज ।
रा.नि.व.१२ । पुं । एकपत्रागदुर्वं वडे, स्ववि-
रं । रा.नि.व.१८ । वृद्धदारकलतायाम् । रा.नि.
व.१ ।

वृद्धकण्टः (कः) । पुं । इहुदीवृत्ते । वै.निघ. ।

वृद्धकर्णिका । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

वृद्धकाकः । पुं । द्रोणकाकि । दौड़काक ।
ह.च. । [कल्प.४अ. ।

वृद्धगोनसः । पुं । मण्डलिसर्पविशेष । सु.

वृद्धतित्ता । स्त्री । पाठायाम् । आकुनाति ।
वै.निघ. ।

वृद्धत्वम् । स्त्री । वारंके । अम. ।

वृद्धदारकः (रुः, कः) । पुं । (Gmelina asiatica or Rourea santaloides.)
खनामख्यातलताविशेष । वौडताडुक । हिं व
धार । स द्विविधः श्वेतरक्तभेदेन । गुणाः—“वृद्ध-
दारकहयं गौल्यं पिक्किलं कफवातहृत् । बल्यङ्गा-
सामदीषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवैर्यदम् ॥” रा.नि.व.
९ । कृष्णवृद्धदारके । वै.निघ. ।

वृद्धदारकादिलौहम् । स्त्री । ऊरुसम्भा
धिकारि औषधम् । पाठः—“वृद्धदारकविहङ्गीक
रिकर्णाग्रिमानकैः । चिकचयुतो लौह आसवा-
तान्तको मतः ॥” इदं योगरत्नाकरस्य । रस.र. ।

वृद्धधूपः । पुं । शिरीषवृत्ते । शीवासवृत्ते । वै.
निघ. ।

वृद्धधूमा । स्त्री । श्लेष्मातकवृत्ते । वै.निघ. ।

वृद्धनाभिः । त्रि. उच्चनाभौ । गौड़ । अम.

वृद्ध(वि)बला । स्त्री । महासमझायां । वडु
गञ्जानूका । रा.नि.व.४ । महाबलायाम् । वै.
निघ. ।

वृद्धराजः । पुं । अस्ववैतसे । कश्चित् ।

वृद्धरुहा । स्त्री । शतावरीयां । च.सू.४अ. ।

वृद्धवाहनः । पुं । आसवृत्ते । कश्चित् ।

वृद्धविभीतकः । पुं । आस्रातकवृत्ते । आग्र-
डा । गौड़ । श.सर्ग. ।

वृद्धसूचकम् । स्त्री । इन्द्रतूले । हारा. ।

वृद्धा । स्त्री । पञ्चाशीर्षं प्राचीनायाम् । वृद्धि ।
भा. । तत्सम्भोगे मरणं भवति । राज. । महाया-
वणिकायां । रा.नि.व.५ । अहुते । वृद्धा आश्रुल ।
श.र. ।

वृद्धाङ्गुलिः । स्त्री । अहुताङ्गुली । वृद्धा अ-
ङ्गुल । श.र. ।

वृद्धिः । स्त्री । आधिक्ये । च.सू.१अ. । खनाम-
ख्यातौषधी । वृद्धि । एषा दक्षिणार्धफल गौडं
प्रसिद्धा । “अडिर्हडिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोश-
यामले । वृद्धिस्तु दक्षिणार्धफलं प्रोक्ता महर्षि-
भिः । प्रयोगेखनयोरिकं यथास्वाभं प्रयोजयेत् ॥”
गुणाः—“वृद्धिर्गर्भपदा शीता हृन्गुणी मधुरा क-
ता । वृष्या पित्तस्रग्मनी क्षतकासस्योपहा ॥”
भा. मधुरा स्निग्धा तित्ता शीतला कृचिमेधावती
श्लेष्मकफकृमिघ्नी च । रा.नि.व.५ । वा.सू.१४च.प-
द्यकादिः । रोगविधिषु तः सप्रविधाः—वात-
पित्तकफशीणिगन्धो मूत्रान्तरादौ । निदामादि
—“क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथयुक्करश्चरन् मुकी
वङ्गणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहनीः । प्रपीश ध-
मनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः । दोषासमेदीमू-
त्रान्तेः सवृद्धिः सप्रधा गद त” मा.नि. । तस्मां
मूत्रान्तरनिमित्तं वृद्धौ वातमुल्लेख्यं, केवलमुल्लेखि-
तुरन्यतमः । अधः प्रकृपितोऽन्यतमो हि दोषः फ-
लकोषवाहिनौरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्द्वि-
जनयति तां वृद्धिमिलचकते । तस्मां भविष्यतीनां
पूर्वैरुपाणि वसिष्ठाकीटोमुक्तमेदेषु वेदना सार्वानि-
यहः फलकोषशोफयति । तच्च वातवृद्धिं वातपूर्ण-
वृत्तिमिव पक्ष्पां, पित्तवृद्धिं प्रकीटुरुरसङ्गाशं, श्ले-
ष्मवृद्धिं कठिनासम्बवेदनां शीतं कण्डूमतीं, रक्त-
वृद्धिं कृष्णस्फोटवतीं पित्तं वृद्धिज्जां, मेदीवृद्धिं
रुद्धस्निग्धां कण्डूमतीं वेदनाश्च जानीयात् । सु-
चवेगधारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति । सु.नि.१९
अ. ।

वृद्धिका । स्त्री । शङ्खपुष्पायाम् । श्वेत कण्ठा-
जिह्व । अर्कपुष्पायाम् । वै.निघ. । अहुती । श.भा. ।

वृद्धिदः । पुं । जीयकनामद्रव्ये । जीवद ।
रा.नि.व.५ । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वृद्धिदात्री । स्त्री । वृद्धी । वृद्धि । रा.नि.व.५

वृद्धिपत्रम् । स्त्री । पडङ्गुलशस्त्रविशेषे वेदने
भेदेन च । सु.सू.८अ. । वृद्धेः पत्रमिव वृद्धिपत्रं
तत् द्विविधं—अधितायं प्रयत्नाय च । द्वे द्वि-
समाङ्गुलम् अर्धपञ्चाङ्गुलं वृत्तं साहोदुलफलं च
यौ । तयोः प्रथमं चुरमाह । सु.टी.३. ।

हृषिभाक् । स्त्री । हृषीवधो । नकुल. १० अ. ।

हृषेला । स्त्री । ह्यूलैलायाम् । वड़ एलाठ ।
वै. निघ. ।

हृषमानः । पुं । मनुष्ये । उणा. ।

हृन्तम् । स्त्री । प्रमनवन्धने । तौटो । अम. ।
कुचाये । मे. ।

हृन्ताकः । पुं । शाकप्रेष्ठे । नटिश शीक ।
रा. नि. व. १३ । उपोदिकायाम् । पूं. दे । बात्ता-
कीहवे । वे. गु. ग. गच्छ । रा. नि. व. ७ । स्त्री ।
तनुफले । वे. गु. ग. भा. न. व. ज. चि. । “हृन्ताकाख्यं
पथमेतत् प्रदिष्टम् ।” गुणाः—“हृन्ताकं स्वादु
तीक्ष्णाणं कटुपाकमपितलम् । ज्वरघातबलासन्नं
दीपनं शूलं लघु । तद्वातं कफपित्तं हृदं पि-
तृकरं लघु । हृन्ताकं पित्तं किञ्चिदङ्गारपरि-
पाचितम् । कफमेदोऽनिलामन्नमयै लघु दीप-
नम् । तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ।
अपरं श्वेतहृन्ताकं कुकुटाण्डसमं भवेत् । तदर्शः सु-
विशेषेण हितं हीनञ्च पूज्यवत् ॥” भा. पू. १ भ. शा.
व. । [हृन्तव्याम् । मद. ।

हृन्ताकी । स्त्री । वात्ताकीहवे । रा. नि. व. ७ ।

हृन्तिजा । स्त्री । कटुकायाः । कटुकी । श. च. ।

हृन्तः । पुं । हृन्ताचार्यकृतचिकित्सासंग्रहे ।

हृन्दा । स्त्री । तुलसीहवे । श. र. । हृन्दीपरि-
जातलतायाम् । वै. निघ. ।

हृशः । पुं । वासकहवे । वासक गच्छ । अ. टी.
भ. । उन्दुरी । श. र. । स्त्री । वासायाम् । वास-
क । उणा. । [चि. कण्टकारीवृते ।

हृषिः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै. निघ. कास.

हृषिकः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रक्तपुनर्नवा-
याम् । वै. निघ. २ भ. वा. व्या. चि. महाराष्ट्रादी । त-
न्नामककौटविशेषे । विष्णु । हिं विष्णू । मे विंचू ।
तद्विशगुणाः—“हृषिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति
वज्रिवत् । ऊर्ध्वमारीहति विषं दंशं पश्चान् तिष्ठ-
ति । दंशः सद्योऽतिरुक्श्यावस्तुयते स्फुटतीव च ॥”
वा. उ. ३७ अ. । ते त्रिविधाः मन्दमध्यमहृषिभे-
देन । तत्र मन्दविषा गोशूलकीयजाः द्वादश, म-
ध्यविषाः काष्ठिकीहृषिवास्तव्यः, उन्नमाश्च महृषिवाः

सर्पकीयजाः विषजाश्च पञ्चदश । एवं त्रिंशद्वि-
कजातयः । तेषां मन्दविषाः यथा—“कृष्णः श्यावः
कवूरः पाण्डुवर्णः गोसूत्राभः कर्कशी मेचकश्च ।
श्वेतो रक्तो रोमशः श्यावलाभी रक्तश्वेतं मन्दवीर्या
मताम् । दष्टलक्षणानि—एभिर्दंष्ट्रे वेदना वेषु-
श्च गात्रसम्भः कृष्णरक्तागमश्च । शाखादष्टे वेदना
चोर्ध्वमेति दाहस्वेदो दंशशीफो ज्वरश्च ।” इति ।
मध्या यथा—“रक्तः पीतः कापिलेनीदंशे सर्व-
धूमाः पर्व्वभिश्च त्रिभिः सुः । एते सूतीक्ष्णरपूत्य-
च्छजाता मध्या त्रियास्त्रिकारो रोगाणां । जिह्वा-
शीफो भोजनस्यावरीधो मूर्च्छा चोद्या मध्यवीर्या-
भिदष्टे ।” उन्नमा यथा—“श्वेतश्चित्रः श्यामलो
लोहितभी रक्तः श्वेतो रक्तशरीरीदरी च । पीतो
रक्तो नीलपीतोऽपरश्च रक्तो नीलो नीलशुक्रकथा
च । रक्तो वधुः पूर्व्ववैकपर्वो यथापर्वो पर्व्वणी हे
च यस्य । नानाकृपा वर्णतथापि घोरा त्रियाश्वेत-
हृषिकाः प्राणघोराः । जन्मैतेषां सर्पकीयात् प्रदिष्टं
देहस्थी वा घातितानां विषेण । एभिर्दंष्ट्रे सर्पवैग-
प्रवृत्तिः स्फोटित्यन्तिर्भान्तिदाहो ज्वरश्च । क्षिब्धः
कण्ठं शोणितश्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैर्यज्यते शीघ्र-
मेव ॥” सु. कल्प. ८ अ. । शीघ्रविशेषे । मे. । श-
ककौटि । कुशापका । अम. । मदनहवे । क-
कौटि । गोमयकौटि । गोवात्रे पोका । भरतः ।
स्त्री (का) । सुद्रुतपविशेषे । मे विचुवा । कं
इहुले । वम्. विचुवा । गुणाः—पिच्छिला अन्ना
अन्तर्हृषिणी च । रा. नि. व. १ । चि. क्र. क. १ प. ।
पञ्चपण्याम् । छादू. निशा । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.
निघ. । [शाक । श. मा. ।

हृषिकपिया । स्त्री । पूतिकायाम् । पूं. दे

हृषिकर्णी । स्त्री । चाखकर्णलतायाम् । मू-
त्राकायो लङ् । रा. नि. व. ३ ।

हृषिकविषम् । स्त्री । हृषिककौटस्य विषे ।

हृषिकविषापहा । स्त्री । महाराष्ट्रायाम् ।
नाकुल्याम् । वै. निघ. ।

हृषिकाली । स्त्री । (Fragia involucra-
ta.) स्वनामख्यातपविशेषे । विष्णु । हि व-
हृण्टा । मे हृषिकाली । कं हृलिलुगु । मे हृल-
घोड़ी । ता. कचुरि । वम्. श्रद्धांशी । गुणाः—
कटुः तिक्ता हृदयवृक्काशधनी रक्तपित्तघ्नी विष-

भारीचकली बल्ला च । रा.नि.व.८ । कासली
वातघ्नी च । राज. । कण्टकितमेषयज्ञतुल्याकार-
फला । इति । सु.स.२८।२८च.वातशमने । उद्ध-
धूसकसेषयज्ञा । इति । वा.स.१५अ.अर्कादिः ।
“भार्गी राखा वृषिकाली प्रकीर्त्या ।” कण्टकित-
मेषयज्ञतुल्याकारफला पाठाम्ना ईषघ्नीमशा खेत-
पुष्पपुष्पा दक्षिणावर्तवल्ली मेषयज्ञीमदः । सु.चि.
८अ. । सि.यो.उन्मा.चि. । च.द.चारयुडे ।

हृषिकाह्रिविषापहा । स्त्री । नाकुल्या ।
गक्रान्न । वै.निच. ।

हृषिपत्नी (र्षी) । स्त्री । हृषिकाव्याम् । वि-
ष्टातो । प.सु. । र.सा. । उषुमेषयज्ञाम् । कू.प्र
मेडाशि०७ । वै.निच. । [अ. ।

हृषी । स्त्री । हृषीरुचये । पूनर्गवा । वा.चि.२

हृषीदयम् । स्त्री । हृषीरयुगले । खेतरक्तपुनर्न-
वयोः । चि.का.क.१सा.२अ. ।

हृषीरः (वः) (कः) । पुं । हेतुपुनर्नवायाम् ।
शेवरापूठा । प.सु. । च.स.४अ. । र.सा.सं.उ
धावतीगुह्या नागबलातेले च । च.द.वि.ज्व.चि. ।
“हृषीरविलवधौ ।” वा.स.१५अ.विदाय्यादौ ।
च.द.कास.चि.हृल्लण्टकारीष्टते । च.द.वा.व्या.
चि.एकादशशतप्रसारणीतेले । वा.र.पि.चि.अम-
तायष्टते ।

हृषः । पुं । बलीवर्द्धे । यौड । अम. । तम्बूवयु-
गाः — “हृषसूत्रं शीफलं कृमिदोषविनाशनम् ।
कामलायङ्गुणीपाखुनाशनचाग्रिदीपनम् ॥” अचि.
८अ. । हृषभकौषधी । रा.नि.व.५ । इरालभा-
याम् । रा.नि.व.२२ । वासकहृषे । रा.नि.व.४ ।
च.चि.२अ. । च.द.गुह.ष्टते, कामदेवष्टते । न-
दीभल्लाते । गोधूमे । प.सु. । मूषिके । मे. ।
स्त्री । वासामूलं । वहे । श.सा. ।

हृषकर्णिका (र्षी) । स्त्री । सुदर्शनालता-
याम् । सुदर्शनं शूलक, उन्नति प्रवृत्ति । च.स.
४अ. । वा.स.१५अ.सुरसादौ । “हृषहृषहृषकर्णी
कटफलं काससहृदः ।”

हृषगन्धा (म्बिका) । स्त्री । कृगलान्द्राम् ।
छागलवेष्टे । रा.नि.व.२ । अतिबलायाम् ।
श्री ७ ८१८८ । वै.निच. ।

हृषणः । पुं । अण्डकोशे । रा.नि.व.८ । हृ-
षणः — मांसधिरकफसंदर्श सांराभात् वायुश-
मेन भवति । सु.श.४अ. ।

हृषणकच्छः । पुं । क्षुद्ररोगविशेष । छिन्ना-
का । निदानादि — “स्नानोक्तादनहानस मलो
हृषणसंज्ञितः । प्रक्षियते यदा खेदात् स कलं
जनयेतदा । तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं क्योः साव-
जायते । प्राहुर्हृषणकच्छं तां श्रेष्ठरक्तप्रकीर्णां ।”
सु.नि.१३अ. । मा.नि. ।

हृषदंशः (कः) । पुं । विडाले । अम. । च.
द.वात.ज्व.चि. । “पयसा हृषदंशस्य प्रहृतम् ।” वा.
उ.२अ. । [रा.नि.व.४ ।

हृषध्वाङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । नागरमुत्सायाम् ।

हृषनाशनः । पुं । विडङ्गे । श.सा. ।

हृषपत्रिका । स्त्री । बलान्द्राम् । इतिग-
टे । रा.नि.व.२ ।

हृषपर्णिका । स्त्री । ब्राह्मणपटिकायां दा-
ग्ननङ्गी । च.स. ४अ.कृमिघ्न-गणः ।

हृषपर्णी । स्त्री । आमुककान्तायाम् । देव-
काणि । प्रतातो । प.सु. । कण्टकल्या । र.सा. ।

हृषपर्वी (र्) । पुं । कर्जरी । कृ.उ.३ । विच. ।

हृषभः । पुं । हृषे । मे. । अयभके । उषा. ।

हृषभध्वजा । स्त्री । वादकोहृषे । दृ.उ.
स्त्री । वै.निच. ।

हृषभपल्लवः । पुं । वासाङ्गले । दासकृ-
वै.निच. । भ.लट.चि.वसन्तकृ.गुमाकररसे ।

हृषभाची । स्त्री । इन्द्रवाक्कीलतायाम् । इ-
शानमशा । रा.नि.व.२ ।

हृषमूलम् । स्त्री । वासामूलं । दासकृ-
वातरक्तचि.रुद्रतेले ।

हृषलः । पुं । मृगले । ग्राह्यत्र । घोटके । मे.

हृषलोचनः । पुं । मूषिके । छि.च. ।

हृषवीभक्तः । पुं । कपिकक्ष्मीदे । वै.निच.
[श.सा. ।

हृषसारः । पुं । युक्तवटे । देवकुम्भायाम् ।
निच. ।

हृषस्त्री (रु) । पुं । अङ्गरीले । डीमडन

हवस्यस्त्री । स्त्री । अतिकामकायाम् । अम. ।

हवा (१) । पुं । चोटके । हवे । छे.च. । कर्णे ।

मे । स्त्री.घा । लघुसूचिकपर्णिलतायां । पृ.रा.डी ।

रा.नि.व.२ । द्रवत्वा । वडु दह्यी । रा.नि.व.५ ।

इयम् एरण्डवपुष्वविटपा, अस्त्रामे दस्त्री दिया ।

भा.सन्धिकज्ज.चि. । अश्वगन्धायाम् । भा.सन्धिक-

ज्ज.चि.वचादिः । महाज्योतिषतौलतायाम् । क-

पिकक्यौ । छे.च. । मे. ।

हवाकपायी । स्त्री । शतावय्याम् । जीवल्यां ।

हवाकरः । पुं । माषे । मायकलांश । रा.नि.

व.१६ । [घण्टे । मे. ।

हवाङ्कः । पुं । पानीयभस्मातके । कलकल्लेन ।

हवाणी (२१) । पुं । कृपमके । रा.नि.व.५ ।

हवादनी । स्त्री । इन्द्रशरण्याम् । राधागर्भ-

भा । वै.निघ. ।

हवायणः । पुं । चटकपल्लि । हारा. ।

हवाहारः । पुं । विडाल । हारा. ।

हवो (२२) । पुं । मयूर । श.मा. ।

हटिः । स्त्री । जलवर्षणे । गुणाः—“हटिर्निष्-

न्दिनी शीता निद्राशयफलप्रदा । मलापहारिणी

वायुदायिनी वक्रिवाहिणी ॥” राज.२प. । हटिज-

न भूमिपतितमर्षवर्धं भवति । तद्यथा—श्रावण-

भाद्राश्विनकार्तिकभवनलानीति चतुर्विधं, तथा

धारकारतीषारहैमभेदेन च चतुर्विधमित्येवविधं

हटिजलम् । तच्च पुनर्दिवाहटिराविहटिदुर्दिनव-

टिभवलेन भिन्नगुणं भवति । यथा—“निशजलं

कफकरं घनं शीतगुणात्मकं । सासुद्रनीयस्य समं

विजयं वातकोपनम् । दिवा सूर्यागतमा च मघा

वर्षेति दत्तवः । तत्कफघ्नं पिपासाघ्नं लघु वातप-

कोपनम् । दुर्दिने हटिसम्भूतं वातभूतं सवात-

लम् । कफकृच्छ्रोवहननं तपयं दीपकोपनम् ॥”

अथ श्रावणहटिजलगुणाः—“तथा श्रावणहटि

दीपरीगकरो हवायाम् । कण्डूविदीपजननं पानीयं

न प्रशस्यते ॥” अथ भाद्रहटिजलगुणाः—“सघनं

बाभसं नीरं श्लेष्मकहातकोपनं । शमनं पिपासी-

गाणां मधुरं रक्तदीपकम् ॥” अथाश्विनहटिजलगु-

णाः—“रुचं पित्तकरं आसं गुणरक्तविकारकम् ।

विषानश्वसम्भूतं खरं शस्यविदीपकम् ॥” अथ

कार्तिकहटिजलगुणाः—“कार्तिकहटिजलभूतं आ-

तिसन्नापशीतलं । माश्वनघं विदीपायां सस्यश्ले-

प्रवर्तनम् । शीतलं बलकृष्टं विटान्धवर्जनाशनं ।

कचित् पुण्यतरे देशे शरद्वर्धति माषवम् । शिष्-

ज्वरविनाशाय श्रस्यनिपातिहेतवे । अश्वरस्यं सदा-

पथमसृजं स्वातिसम्भवं । गगनाम्बु विदीपघ्नं गृ-

हीतं यच्च भाजने । कल्यं रसायनं मेघं यन्ता-

पेक्ष्यं ततः परं । अनामवं विमुञ्चति जलं धारा-

धरालु यत् । पतितं तत् विदीपाय सस्यं वां दिङ्-

नामापि ॥” इति चातुर्मासिकत्रयम् । अत्रि.७५ ।

अस्यचतुर्विधं जलग्रन्थं सयम् । अकालहटिजनं

श्लेष्मरीगकरं न प्रशस्य ॥ [१ ।

हटिका । स्त्री । आरण्यशयपुण्या । वृ.भा. म-

हटिघ्नी । स्त्री । कुट्टेलायां । उज्ज्वला एणाट ।

श.च. ।

हटिभूः । पुं । मेके । हारा. ।

हटिः (शी) (२३) । मेवे । अम. ।

हृथम् । स्त्री । मनीहृषणे । “मनसो हृषणं यच्च

तत्सत्त्वं हृथमुच्यते ।” यथा—हृथं मावापीतं हृ-

षणं भवति । “स्वस्थस्योत्कर्षं यत् तदहृथम् ।”

च.चि.१५. । पुं । इक्षुदण्डे । रा.नि.व.१४ ।

माषे । मायकलांश । छे.च. । आमलके । वि ।

शकटहिकरे । भा. ।

हृथकन्दका (न्दा) । स्त्री । विटायाम् । कू-

ग्रकृष्टा ७ । रा.नि.व.७ । सूतके । वै.निघ. ।

हृथगन्धा । स्त्री । हृददारके । वीकहातके ।

श.र. । अजानीलतायाम् । छागलारै.८ । रा.

नि.व.१ । अतिबलायाम् । शीतलवण्डा । वै.

निघ. । [कुट्टलवण्डा । रा.नि.व.४ ।

हृथगन्धिका । स्त्री । अतिबलायां । शी-

हृथचण्डी । स्त्री । मसाम्पककण्ठायाम् । वडु

शृङ्गाणि । वै.निघ. ।

हृथपथी । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

हृथफला । स्त्री । आमलकोष्ठे । वै.निघ. ।

हृथवज्रिका (शी) । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे ।

रा.नि.व.७ ।

हृथा । स्त्री । जडी । रा.मा. । शमावर्ध्या । भू. •

स्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । चामलक्याम् । रा. नि.व.११ । भूमिकुशाखे । अतिबलायाम् । ह- हहल्याम् । वै.निघ. ।

हहचित्तः । पुं । फलपूरे । श.च. ।

हहचुचुः । पुं । महाचुचुशाके । रा.नि.व.४ ।

हहच्छतावरीघृतम् । स्त्री । असृग्दराधि- कारे घृतम् । पाठः—“शतावरीरसप्रस्यं चोदयि- त्वावपीडयेत् । घृतप्रस्यसमायुक्तं क्षीरद्विगुणितं भिषक् । अतः कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्ब- रसस्मितान् । जीवनीयानि यान्यथै यथै चन्दन- पद्मकी । श्वदंष्ट्रा चात्मगुमा च बला नागबला त- था । शालपर्णी पृथिपर्णी विदारी शारिवाहयं । शर्करा च समा देया कामस्यंश्च फलानि च । सम्यक्सिद्धं विज्ञाय तदघृतञ्चावतारयेत् ॥” च. द.असृग्दर.चि. । [शाङ्. वै.निघ. ।

हहच्छदः । पुं । अक्षीटवृक्षे । आकृष्टाटे

हहच्छफरी । स्त्री । महाप्रोक्षीविशेषे । गङ्गा- लपुत्रे । गुणाः—“स्निग्धास्यकण्टरीगन्धी श्रेता प्रोक्षी प्रकीर्तिता ॥” राज. । [शाङ्. जटा. ।

हहच्छल्फः । पुं । चित्रटमक्षे । चिंश्चि-

हहच्छालपर्णी । स्त्री । (Plemingia congesta.) महाशालपर्णी । वङ्ग भांगपर्णी । हि वङ्ग शालपान्, भालङ्ग कसन्द । वम्. तौडी- ला । [म. वै.निघ. ।

हहच्छिम्बी । स्त्री । महाशिव्भ्राम् । वङ्ग शि-

हहज्जीरकम् । स्त्री । स्थूलजीरके । भाटो- लीत्रे । भा.वाजी.चि. । “हहज्जीरकमप्यत्र ।”

हहज्जीवन्ती । स्त्री । खनामख्यातौषधिवि- शेषे । वङ्गकोवड्यौ । रा.नि.व.१ ।

हहज्जीवा । स्त्री । हहज्जीवन्त्याम् । रा.नि.व.१ ।

हहतिका (ती) । स्त्री । वार्ताकां । (वङ्ग- १. रा.मो.) (Solanum Indicum.) चूद्रवा- नांकी । ब्याकूड । हिं वार्हण्टा । वम्. डोरली विजनी । तें कुकमाचि । ता. चेरुपुण्ट । सा हि- धा चविका चेता चेति । गुणाः—“हहती पाचनी सीष्ठा राहिणी वातनाशिनी ।” राज. । “अवि- का हहती तिक्ता कटुकञ्चा च तस्मा । युक्त्या द्र-

व्यविशेषेण धारासंस्तम्भसिद्धिदा ! विज्ञेया श्वेतह- ती वातश्लेष्मविनाशिनी । कृष्या चात्रनशोमेन ना- नानेचामयापह्ना ॥” रा.नि.व.४ । तत्फलगुणः—“तथा हहत्याः फलमेव शक्तं सन्दीपनं स्यात् कफवातनाश । कण्डूविसर्पज्वरकामलानां तथारु- ची शक्तमिदं वदन्ति ॥” अचि. १६५. । कष्टका- र्याम् । अम. । च.द.कफज्व.चि.निम्बादिः । च. द.कास.चि. । वै.निघ.ज्व.चि.तिक्तादिकषाये । ज्व.चि.बलाद्यघृते । पृष्ठमन्त्रविशेषे । सु.शा.६५. ।

हहतीकल्पः । पुं । चिकित्साकल्पमेद ।

हहतीदयम् । स्त्री । हहती कष्टिकारी चेति दये । सु.स.३८५. । च.द.वा.ज्व.चि.किरातादिः । “हहतीदयगीलुरेः ।” भा.मि.ज्वर.चि. । गुक्फ- ल । स्थूलफला चेति हहतीदये । सु.चि.८५. ।

हहतीफलम् । स्त्री । हहत्या बीजे ।

हहत्कन्दः । पुं । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । गृज्जने । र.मा. ।

हहत्कालशाकः । पुं । महाकासमर्दे । व- ङ्ग कालकाशन्ता । त्रिका. । [सु. ।

हहत्काशः । पुं । खग्गइद्वये । थंगिड़ा । प.

हहत्कुचिः । त्रि । तुन्दिले । अम. ।

हहत्काशतकी । स्त्री । हस्तिकोशावक्याम् । धूम्रम् । रा.नि.व.७ । [पिण्डीथेज्वर । वै.निघ. ।

हहत्खर्जूरिका । स्त्री । राजखर्जूरिकायां ।

हहत्तालः । पुं । हस्तालवले । रा.नि.व.६ ।

हहत्तिका । स्त्री । पाठायाम् । अङ्कनादि । रा.नि.व.६ ।

हहत्तृणः । पुं । वंशतणे । श.च. ।

हहत्त्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गांश्च । “हहत्त्वक् सप्तपर्णे स्यात् ॥” रा.नि.व.११ ।

हहत्त्वचः । पुं । निम्बवृक्षे । प.सु. ।

हहत्यक्षमूलम् । स्त्री । विल्वपिचमयट्टुक- (श्याणाक)पाठाकाशरीषु । सु.स.१८५. । “विल्व- श्याणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः.....पञ्च- मूलमिदं महत् ॥” च.द.ज्व.चि. । गुणाः— “पञ्चमूलं महत्तित्तं कषायं कफवातनुत् । मधुरं वासकासप्तमूलं लघुपिण्डीपनम् ॥” भा. ।

हृत्पुत्रः । पुं । हृत्पुत्रः । रा.नि.व.७ । मे-
तलोवे । मधुवाङ्मूके । मिठा । वे.निघ. ।
हृत्पुत्रा । स्त्री । त्रिपर्णिकायाम् । रा.नि.व.
७ । कासमदनुपे । वै.निघ. ।

हृत्पुर्णः । पुं । शुक्लरीभि । वै.निघ. ।
हृत्पुर्णी । स्त्री । महाशयपुष्पीविशेषः । वन-
मृग । रा.नि.व.४ । [चिका. ।

हृत्प्याटलिः (ली) । पुं, स्त्री । धूम्ररुवे
हृत्प्यादः । पुं । वटवृक्षे । श.च. ।

हृत्प्यारे(ले)वतम् । स्त्री । महापारिवतफले ।
वड़ पेशाशा । रा.नि.व.११ ।

हृत्प्याली (र) । पुं । वनजीरकलुपे । वन-
खोरा । रा.नि.व.११ ।

हृत्प्यालुः । पुं । महापीलुवृक्षे । पार्श्वो-
त्थकलोटे । रा.नि.व.११ ।

हृत्पुष्पः । पुं । महाकुष्माण्डे । वै.निघ. । स्त्री ।
कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

हृत्पुष्पी । स्त्री । शण्डवृक्षे । प.सु. ।

हृत्फलम् । स्त्री । कुष्माण्डे । भा.पू.१भ.शा.
वा.मणसफले । कौटिल । जम्बूफले । ज्ञान । वै.
निघ. । स्त्री (ला) । अलाव्याम् । लाडे । प.सु. ।
कटुत्वाम् । ति.२गाडे । रा.नि.व.३ । महन्द्र-
वारुणाम् । माकल । कुष्माण्डाम् । कूम्भ ।
गाछ । रा.नि.व.७ । राजजम्बूम् । वड़ जाम ।
रा.नि.व.१० । र.मा. ।

हृत्प्यादिः । पुं । तदादिदशद्रव्यात्मककषायः ।
यथा—“हृत्प्या पुष्करं भार्गवं शटी शङ्खी दुर्गल-
भा । वसकस्य च वीजानि पटीलं कटुरीहिणी ।
.....सन्निपातज्वरे हितः ।” च.द.ज्व.वि. ।

हृत्पदम् । पुं । कर्मरुद्रवले । कामराडा-
गाछ । श.च. । [रा.नि.व.६ ।

हृत्पेला । पुं । खल्लैलायाम् । वड़ एला ।

हृत्पेलम् । स्त्री । तरुण्जि । उरुमूज । श.च. ।

हृत्पेली । स्त्री । एरुखपत्रविटपदन्तीविशेषः ।
संव द्रवनीकृत्यते । गुणाः—“दन्तीवयं सरं पाके
रसे च कटु दीपनम् । गुदादुराशमशूलार्शः कण्डू-
कुष्ठविदाहनुत् ।”

हृत्पेलः । पुं । पट्टिकालोभि । कुङ्कुमाक्षं ।
रा.नि.व.६ । समपर्णवृक्षे । छातिन गाछ । वै.
निघ. । हिलालवृक्षे । हडाल गाछ । रा.नि.
व.८ । रत्नरसोने । वै.निघ. । स्त्री । लज्जालुका-
याम् । कुष्ठ लज्जालु । वै.निघ. ।

हृत्पेली । स्त्री । दीपीपरिमाणे । १२८ श. ।
प.प्र.१ख. ।

हृत्पेल्यः । पुं । लेवेली । जनावर गाछ ।
महाशाली । प.सु. ।

हृत्पेलरम् । स्त्री । महाकोलीफले । गुणाः—
कफपित्तकरं मुख सरस्य । मद.व.६ ।

हृत्पेलला । स्त्री । महाबलायाम् । पीठ वे-
लेड । “राखैरखहृत्पेलला ।” सि.यो.उन्मा.वि.
चैतसद्यते । शुक्लरीभि । लज्जालुकायाम् । लज्जा-
वती । वै.निघ. ।

हृत्पेलगडी । स्त्री । नावमाणालतायाम् । वड़
गोशानिशा । प्रयोग.कनकतेले ।

हृत्पेलानुः । पुं । अग्नी । चित्तकवचे । अम ।

हृत्पेलावः (वी) (र) । पुं । वृद्धपेवके ।
रा.नि.व.१८ । [मा.श्रि.क. । र.सा.सं. ।

हृत्पेल्यः । पुं । मालिकनमोपधाती । श्व-
न ।

हृत्पेल्यः (लः) । पुं । पट्टिकालोभि । रा.
नि.व.६ । समपर्णवृक्षे । वै.निघ. । [मद. ।

हृत्पेली । स्त्री । कारवला । कटला, डे.के. ।

हृत्पेलातः । पुं । देवधान्ये । देवधान । अयं
अश्वरीहरः । र.मा. ।

हृत्पेलाणी । स्त्री । महन्द्रवारुणीलतायाम् ।
वड़ माकल । रागाशयणी । रा.नि.व.३ ।

हृत्पेलीजः । पुं । आस्यातकवृक्षे । आम्डा
गाछ । श.च. । [गाछ । सि. ।

हृत्पेलः । पुं । महापीलुगर्भे । वड़ नल

हृत्पेल्यः । पुं । महोन्नयः । वै.निघ. ।

हृत्पेलरीचः । पुं । मरीचः । वै.निघ. ।

हृत्पेल्यतिः । पुं । अथर्व यदभेदे । तद्वृक्षेने
अथः शनाचिकृतः रक्षावः लभः सुहृत्पेलनश्री-
लथ भवेत् । ज.द.प्र.७७ ।

हृचः । पुं । तरो । गीछ । तस्य षट्जातयः—

“कृष्णदाया अयवैजा मूलजामूल्यलादयः । प
अयोनय इत्याद्याः स्तम्भजाः सप्तकीमुखाः । आ-
स्यादयो बीजकहाः समूर्द्धाजाम्बलादयः । सुर्व-
नस्यतिकायस्य षडेते मूलजातयः ॥” छं.च. ।
लोषदुसे । लोषा गीछ । रा.नि.व.६ । धवडख ।
दाड्या गीछ । र.मा. ।

हृचकः । पुं । अंतकृतजडले । कुट्टि गीछ ।
र.मा. । च.क.व.५.अ. । सु.म.३७.अ. । चि.२३.अ. ।
३८.अ. । नन्दिखले । उगगिछ । धन्तरिः ।

हृचचरः । पुं । वानर । धनघ्नयः ।

हृचतपनः । पुं । कर्णिकारखे । कर्णिकः
कुलत गीछ । वै.निघ. ।

हृचधूपः । पुं । श्रावितनामकगन्धकाष्ठे । मद्रव
धूप । रा.नि.व.१२ । [निघ. ।

हृचधूमकम् । स्त्री । श्रवाल । (शेडला) वै.

हृचनाथः । पुं । वटखे । श.र. ।

हृचपाकः । पुं । वटखे । श.च. ।

हृचभवा । स्त्री । वन्दायाम् । मान्डा । भा.

हृचभेदी (इन्) । पुं । हृचादन । मान्डा ।
अम. । अश्वत्थखे । काष्ठत् ।

हृचमर्कटिका । स्त्री । काष्ठविडालिकायां ।
काठिदिडागि । केचित् ।

हृचमृद्भूः । पुं । जलवेतसे । श.च. ।

हृचराजः । पुं । महाभेदायाम् । हीपालर-
वचायाम् । उठापाणिनि । वै.निघ. ।

हृचरुहा । स्त्री । वन्दायाम् । मान्डा । दन्ता ।
रा.नि.व.५.अ. । च.म.४.अ. । आकाशलतायां । आ-
लोकावता, परगिछ । च.म.४.अ. । जलका-
लतायाम् । रा.नि.व.३. विदारीकन्दे । र.मा. ।
अश्वत्थवालतायाम् । महासमप्रायाम् । रा.नि.
व.१४ । पुष्करमुखि । वै.निघ. ।

हृचवान् । पुं । मर्कते । रा.नि.व.२ ।

हृचवीरा । स्त्री । भूम्यामलकाम् । जूँहे
आमला । वै.निघ. ।

हृचशायिकः । पुं । गोलाङ्गुलवानरे । मू-
क्पोड । अयं वर्षवृषगुणः । सु.म.४६.अ. ।

हृचादनः । पुं । अश्वत्थखे । मै. । पियाम्.
खे । धरणिः । वन्दायाम् । मान्डा । हिं नहा-
ली । अम. । मधुखे । मै. । स्त्री (बी) । वन्दा-
याम् । परगिछ । रा.नि.व.५. सु.म.३७.अ. ।
च.द.वा.व्य.चि.राखादिः । “राखा हृचादभी
दाह ।” विदारीकन्दे । जूँहे कुगडा । मै. ।
भैष.नेत्ररी.चि. ।

हृचामयः । पुं । लाचायाम् । लोश । वै.निघ. ।

हृचाम्बु । स्त्री । तिलियाम् । ठैकुल ।
अ.टी.रा. । महदा इति अ.टी.भ. । अम्बलकु-
टा इति प.सु. । टुका इति भानुदीक्षितः ।
हिं विषाविल । च.द.अ.च.चि. । च.म.४.अ. ।
गुणाः — अम्बं कटुकं कषायं कफार्शं हृणां
वा-प्रं हृदोग्रमुदरामयं गुल्मातिमारवणघ्नं ।
रा.नि.व.६ । अम्बलोण्यां । आनरुण । हृहृदिप्रि-
मुखचूर्णे । च.म.४.अ.हृदयगर्भे ।

हृचास्तः । पुं । आमातकखे । आनडा गी-
छ । श.च. । अश्ववेतसे । अश्ववेतस । वै.निघ. ।

हृचायुर्वेदः । पुं । वनरायणदीपणादिशास्त्रे ।
स आश्रयपुराणं ख्यः ।

हृचार्हा । स्त्री । महाभेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

हृचाशयी (इन्) । पुं । लुटीलुके । कूँदे
(पडा) । रा.नि.व.१६ । [४.अ. ।

हृचेययः । पुं । निविषमर्षविशेदि । सु.क.प.

हृचात्पलः । पुं । दुर्मात्के । उगटेकषण ।
र.मा. ।

वेकटः । पुं । मन्नागदे । उडुटोगिछ । मै. ।

वेगः । पुं । गृहंन सलनिर्गमप्रवर्त्तनी । भ. । ल-
रायाम् । वडौ । प्रवर्त्तनी । सा.नि. । महाकालफ-
ले । मै. । शके । छं.च. । स्त्री (गा) । महाज्यो-
तिषतीलतायाम् । वडु लडाकुट्टे । वै.निघ. ।

वेगधारणम् । स्त्री । मलादीनां वेगनिरोधे ।
यथा—“न वेगान् धारयद्बीरः कामादीनान्
धारयेत् ।” राज.१५. ।

वेगनाशनः । पुं । श्रेष्ठिणि । श.र. ।

वेगनिरोधः । पुं । वेगविधारणे । निदानम् ।

वेगविघातः । पुं । मूत्रपुरीषाद्विघटनार्थम् ।

जलाभिरमथैवेगविघातैः” भा.ष.सा.चि.।

गिहहरिणः। पुं। श्रीकारिहरे। रा.नि.व. १६। [राज.। रा.नि.व.१६।

गी (गु)। पुं। श्वेनपक्षिणि। वाक्यार्थे।

ट्टचन्दनम्। स्त्री। श्रीखण्डचन्दनात्यतरे चन्दने। (पृथु चम्पन। सं वेष्टयोखण्ड। कं वेष्टपक्षे गम्। तच्च सार्द्रविच्छेदं मलयट्टिसमीपस्थवेष्टगिरिजलावृष्टमित्युच्यते। “मलयाद्रिसमीपस्थाः पर्वता वेष्टसंज्ञिताः। तज्जातं चन्दनं यत्तद्वेष्टवाच्यं कचिन्मा।” गुणाः—अतिशीतं दाहपित्तघ्नं ज्वरच्छर्दिदृष्टाकुष्ठतैमिरौत्कासहरं तिक्तञ्च। रा.नि. व.१२। [न। रा.नि.व.१२।

वेडम्। स्त्री। सार्द्रविच्छेदचन्दने। (पृथु चम्प-

वेडुमिका। स्त्री। रीटिकाविशेषे। यथा—“माषपिटिकया पूर्णगर्भा गोधुमचूर्णतः। रचिता रीटिका सैव प्रोक्ता वेडुमिका बुधैः। भवेद्वेडुमिका बन्धा हृष्या रुच्याऽनिलापह्ना। उष्णा सन्तर्पणी गुर्वी वृंहणी गृध्रला परम्। भिन्नसूतमला सत्यमेदःपित्तकफप्रदा। गुदकीर्णाद्वितत्रासयत्नकुलानि नाशयेत्॥” भा.।

वेणिः। स्त्री। देवदाल्याम्। शीत (श्याम)। वा.कल्प.१५.। [चिका.।

वेणिवेधनी। स्त्री। जलीकायाम्। (जौक।

वेणी। स्त्री। पीतदेवदाल्याम्। भा.। देवदाल्याम्। प.मु.। “घराघरी वा वेणी च देवदाली च जीमूतम्।” अरुणः। मध्या। (उड़ो। ई.च.। [व.१२।

वेणीग(मूलक)म्। स्त्री। उशीरे। रा.नि.

वेणीफलम्। स्त्री। देवदालीफले। शीत (पौषादिन)। वै.निच.१५.कामलानस्य।

वेणीरः। पुं। अरिष्टे। श.च.।

वेणुः। पुं। वंशे। वीम। रा.नि.व.७।

वेणुकर्करः। पुं। करोरुद्धवे। चिका.।

वेणुका। स्त्री। तन्नामकफलविषमेदे। सु.कल्प. २५.।

वेणुज(न)म्। स्त्री। मरिचे। र.मा.।

वेणुजः (जन्मा[त्])। पुं। वेणुयवे। वी[म]ने छाडेन। रा.नि.व.१६। वा.चि.१५५.।

वेणुनिःसृतः। पुं। इक्षौ। वै.निच.।

वेणुनिलैखनम्। स्त्री। वंशलचि। वी[म]ने नील। सु.चि.१५.।

वेणुपत्रकः। पुं। मण्डलिसर्पविशेषे। सु.कल्प. ४५.। [र.मा.।

वेणुपत्रिका (त्री)। स्त्री। नाडीहिङ्गी।

वेणुयवः। पुं। वंशजघान्ये। वी[म]ने धान। सं वेणुयव। कं बिदरकी। तं वेदुरु बिदरयम्। गुणाः—शीतः कषायः मधुरः रुचः सूत्रश्लेष्मविघ्नः बलपुष्टिवीर्यदः पित्तघ्नश्च। रा.नि.व.१६। “रुचः कषायानुरसौ मधुरः कफपित्तघ्ना। मेदः क्षिमिविघ्नश्च बन्धा वेणुयवो मतः॥” च.मृ.२०५.। [रा.नि.व.१६।

वेणुबीजम्। स्त्री। वेणुयवे। वी[म]ने छाडे।

वेतः। पुं। वेतसलतायाम्। रा.नि.व.७।

वेतनम्। स्त्री। रीये। श.च.।

वेतसः (सा)। पुं, स्त्री। (Calamus rotong.) Common cane. खनामख्यातपत्रशाकलतायाम्। (ततु गीह्। सं वेडिसु। कं वेतसु। तं जीतगुरकली। गुणाः—कटुः स्वादुः शीतलः भूतघ्नः पित्तकोपनः रुच्यः दीपनः रक्तपित्तघ्नः कुष्ठघ्नश्च। रा.नि.व.६। तत्फलगुणाः—“फलं वैवध्य वातघ्नमस्त्रपित्तघ्नमासक्तम्।” राज. २५.। शाकगुणाः—“वातघ्नं कटुतिक्तस्वमधोमार्गप्रवर्त्तकम्।” च.मृ.२०५.।

वेतसपत्रकम्। स्त्री। अधनाथेक शस्त्रविशेषे। सु.मृ.८५.। तत्रलक्षं यथा—“तीक्ष्णमाहुलविस्तारं चतुरङ्गुलमायतम्। अङ्गुलानि तु चत्वारि ब्रह्मार्थं विज्ञानता॥” सु.टी.उ.भोजः।

वेतसास्त्रः। पुं। अस्त्रवेतसे। रा.नि.व.६। र.सा.सं.शुलवि.अग्निमुद्गरसे। “वेतसास्त्रं विद्धं स्यात्।”

वेतसी। स्त्री। वेतसइवे। श.र.।

वेतालग्रहः। पुं। भूतग्रहविशेषे। लक्ष्णं—“गन्धमात्यरतिं सत्यवादिनं परिचयेनम्। बहु-

क्रिद्वय जानीयात् वेतालिन वशीकृतम् ॥” वा.उ.
४५. ।

वेतालरसः । पुं । कुशाधिकारी रसः । पाठः
—“अन्नं कं सतलौह्य गृहसूतं शिलाजतु । ताप्यं
वाकुचिवीजानि विफलं सुवली समम् । सथीपं
चूर्णितं लेयं मधुना निष्कमावकम् । मापैकं ना-
शयेत् सिद्धं वेतालोऽयं महारसः ॥” अन्यः
सन्निपातज्वर—“रसं गन्धं विषञ्चैव मरिचाह्नं
समाश्रिकम् । शिलायां मर्दयेत्तावत् यावज्जायित
कज्जलम् । गुग्गुमाचम्भयोक्तव्यं हरेद्वाहसंज्ञकं ।
साध्यासाध्यं निहत्याद्य सन्निपातं मुदावश्यम् ॥”
र.सा. सं. ।

वेत्रः । पुं । वेतसवृक्षे । रा.नि.व.६ । वंशविशे-
षे । वेउड्डे वंश । मं वेत । कं वेत । गुणाः—
जीतकषायः भूतपित्तघ्नः । रा.नि.व.७ । च.चि.
३५. ।

वेत्रकः । पुं । रामशरी । वै.निघ. ।

वेत्रमूला । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।

वेत्रविधम् । स्त्री । तन्नामकपुष्पविषभेदे ।
वेउड्डे फूल । सु.कल्प.२५. ।

वेत्रायम् । स्त्री । नाडीशकविशेषे । वेउड्डे
उज्जि, वेत्राय् । गुणाः—“वेत्रायं दीपनं रुच्यं
तिक्तं पित्तकफापहम् ॥” राज.३५. । व्यधायाम् ।

वेदना । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

वेदनाधिष्ठानम् । स्त्री । मनीदेहिन्द्रियादी ।
“वेदनानामधिष्ठानं मनी देहस्य सन्द्रियः । केश-
रोमनखायादमलद्रवगुणैर्विना ॥” च.श.१५. ।

वेदयिता । वि. मनसः प्रवर्तके । सु.शा.३५. ।

वेदारः । पुं । ककलासि । चिका. ।

वेदिः । स्त्री । परिकृतभूमौ । अम. । स्त्री । अ-
न्वष्टायाम् । श.च. । [निघ. ।

वेदिकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतपुष्करके । वै-
वेदिनी । स्त्री । तन्नामिका पञ्चमौ त्वक् या
त्रौहपद्यभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना च । सु.
शा.४५. ।

वेधकम् । स्त्री । धान्यके । रा.नि.व.६ । पुं ।
कर्पूरे । चिका. । अश्ववेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेधनिका । स्त्री । छिद्रकरणायां स्त्री । डोम-
त्र । अम. ।

वेधनी । स्त्री । मेधिकायाम् । मेडि । रा.नि.
व.६ । करिकर्णवेधनास्त्री । चिका. ।

वेधफलः । पुं । करञ्जवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वेधमुख्यः । पुं । गन्धशब्दाम् । शङ्खश्री रा.
नि.व.६ । स्त्री (ष्या) । कस्तूर्याम् । मृगनाडि ।
रा.नि.व.१२ ।

वेधमुख्यकः । पुं । गन्धशब्दाम् । प.सु । ह-
रिद्रायाम् । कै.श.शुनूत गीष्ट । अम.भ. ।

वेधसम् । स्त्री । अश्वभूमि । श.च. ।

वेधाः (ष्) । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । श.च. ।

वेधिनी । स्त्री । मेधिकायाम् । रा.नि.व.६ ।
जूकायां । जै.क । श.र. ।

वेधी (इन्) । पुं । अश्ववेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेध्यः । वि. वेधनार्हे, शिरादौ । अन्त्यमुख्यः श-
स्त्रैः व्यधनीये । सु.मु.५५. ।

वेपथुः । पुं । कम्पने । रा.नि.व.२० । [२० ।

वेपनम् । स्त्री । वातव्याधौ । कम्पे । रा.नि.व.

वेरम् । स्त्री । कुक्षुमै । चिका. । वाणिके । चि-
का. । शरीरे । मे. ।

वेरकम् । स्त्री । कर्पूरे । हारा. ।

वेलनम् । स्त्री । हिङ्गी । द. ।

वेला । स्त्री । रोगे । समयभीजने । समये ।
भीजने । चिका. । दन्तमांसि । हारा. ।

वेलाजलपानम् । स्त्री । वेलायां वारिपाने ।
तथातीव स्वास्थ्यकरं । तथाहि—“उष्णं क्षापि क्षा-
पि शीतं कवोष्णं क्षापि क्षापि क्षाथ्यशीतञ्च पायः ।
इत्थं नृणां पथ्यमेतत् प्रयुक्तं कालावस्थादेहसंस्था-
रुरीधात् ॥” तथा—“अपनयति पवनदीपं दल-
यति कफमाद्य नाशयत्यरुचिम् । पाचयति पात्र-
मनलं पुष्पाति निशीथपीतमुष्णाद्यः ॥ रात्रौ पीत-
मजीर्णदीपशमनं संश्लिष्ट सामान्यतः पीतं वा-
निश्रावसानसमये सव्यसंयज्यं । सुजा तृड्मि-
च पुष्टिजननं प्राक्षेदपुष्टिप्रदं रुच्यं जाठरवर्ध-
पाठवकरं पथ्यञ्च भुक्त्यकरं ॥” रा.नि.व.१४ ।

वेलाञ्जरः । पुं । ज्वरविशेषे । लक्षणं — “श्री-
कात् श्रीधातवाजीर्थात् सन्नापाबलहानितः ।
अन्तर्काले च मर्त्यानां जायते दारुणाः ज्वराः ॥”
अ. नि. ।

वेल्लभुक्प्रियः । पुं । सुगन्धाले । श. र. ।

वेल्ल(क)म् । स्त्री । विडम् । अम. । अ. द. श्रि-
रात्रये । वा. म. १५ अ. मूर्ध्विरेके । “वेल्हापामार्ग-
व्योव ।” वै. निघ. २ भ. यदृणी. चि तालिशदौ ।
वा. व्या. अन्नमोदावटी । र. स. र. बाल. चि. अटमङ्ग-
लघुते । वा. उ. १६ अ. ।

वेल्लगिरिका । स्त्री । प्रियङ्गी । वै. निघ. ।

वेल्लजम् । स्त्री । मरिचि । भा. पू. १ भ. ।

वेल्लनम् । स्त्री । मरिचि । प. सु. । लुण्ठने । वि-
का. । रोटीवेल्लनाथं वर्तुलकाष्ठे । वेनुम. भा. ।

वेल्लनी । स्त्री । बल्लीद्रव्यायाम् । रा. नि. व. ८ ।

वेल्लन्तरः । पुं । विल्लान्तरश्चे ।

वेल्लन्तरादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे
स वातरोगघ्नः अस्मरीशर्करामूत्रककमूत्राघातह-
रन् । वा. म. १५ अ. । [विकटचूर्णे ।

वेल्लभ्रवम् । स्त्री । मरिचि । वै. निघ. का. स. वि.

वेल्लरी । स्त्री । कण्ठवृद्धदारके । कान् वौज-
ताडक । वै. निघ. २ भ. वा. व्या. चि. एरण्डपाके ।
बल्लीद्रव्यायाम् । वै. निघ. ।

वेल्लिः । स्त्री । खतायाम् । श. र. ।

वेल्लिका । स्त्री । इन्दूपोदकां । शूरेविशेष ।
रा. नि. व. २३ ।

वेल्लिकाख्या । स्त्री । विल्लशलाटी । वेणु-
ठो । श. च. । [४ अ. ।

वेल्लितकः । पुं । वैकरञ्जसर्पविशेषे । सु. कल्प.

वैशन्तः । पुं । चन्द्रसरोवरे । अम. ।

वैशरः । पुं । अश्वतरे । विका. ।

वैशवारः । पुं । रत्नोपकरणविशेषे । वा-
ट्ठेना, मत्तना । गुणाः — “वैशवारी मुखः स्निग्धो
बलीपचयवर्धनः ।” राज. ३ प. । वैशवारद्रव्यगणः
यथा — अजाजीमरिचयुष्णीयस्यिकधन्यहारद्रादा-
रहरिद्रापिप्पलीदाडिमेषु । “अजाजी मरिचं श-

य्णी यन्धिधान्यनिशाहयम् । पिप्पली दाडिमश्चेति
वैशवारगणो मतः ॥” रा. नि. व. २२ । पक्षमांसमे-
दे । यथा — निरस्त्रिपिष्टं स्निग्धं युङ्घतयुष्मां पि-
प्पलीमरिचयुक्तञ्च मांसं वैशवार इत्युच्यते । “नि-
रस्त्रि पिष्टितं पिष्टं स्निग्धं युङ्घतामृतं । कृष्णा-
मरिचसंयुक्तं वैशवार इति स्मृतः ॥” प. म. १ प. ।

वैशवारीकृतः । वि । पिष्टे । वा. चि. ५ अ. ।

वैश्मकलिङ्गः । पुं । चटकपल्लिणि । तन्मांसं
सन्निपातहरम् अतिशूलञ्च । राज. ।

वैश्मकूलः । पुं । चचेष्टायाम् । टिटिञ्चा । म-
द. । रा. नि. व. ७ । [विका. ।

वैश्मनकुलः । पुं । कुकुन्दयोः । छूटो ।

वैश्मरसः । पुं । मोचरसे । वै. निघ. ।

वैश्या । स्त्री । पाठायाम् । आकुनादि । श. च. ।

वैषणः । पुं । कासमर्दश्चे । हारा. ।

वैषणा । स्त्री । वितुन्नकश्चे । मत्तना । र. मा. ।

वैषवारः । पुं । वैशवारे । वाट्ठेना । अ. टी. रा. ।

वैषिका । स्त्री । जातीपुष्पश्चे । वै. निघ. ।

वैष्टः । पुं । श्रीवैष्टनामकसुगन्धकाष्ठं । मत्तना-
काष्ठं । रा. नि. व. १२ । नियांसं । श. मा. ।

वैष्टकम् । स्त्री । नियांसं । आठो । श. मा. ।
उष्णीषे । श. र. । पुं । श्रीवैष्टनामकसुगन्धकाष्ठं ।
रा. नि. व. १२ । कुष्माण्डे । हारा. । वल्कलं । र.
मा. ।

वैष्टनम् । स्त्री । सुगन्धौ । श. च. । उष्णीषे ।
कर्णशङ्कुल्यां । मी. । स्त्री (नी) । खड्गपौलिका-
याम् । वै. निघ. । [वेणुठो दानं । श. च. ।

वैष्टवंशः । पुं । कण्टककिण्ठयप्रनामवंशे ।

वैष्टसारः । पुं । श्रीवैष्टनामकसुगन्धकाष्ठं । म-
त्तनाकाष्ठं । रा. नि. व. १२ ।

वैष्टा । स्त्री । हरीतक्याम् । वै. निघ. ।

वैसनम् । स्त्री । हिदलचूर्णे । वेष्टन । यथा
— “दालयश्चणकानाम् निम्बुषा यन्त्रपेयिताः ।
तस्यैव वैसनं प्रीतिम् ॥” तद्वटिका कृत्वा
निदध्मिनी बलपुष्टिकरी च । भा. ।

वैसवारः । पुं । वैशवारे । वाट्ठेना । अम. ।

वैकङ्कतः । पुं । शुवाङ्के । वैङ्कि गीष्ट । श.

र. ।

वैकतिकः । पुं । मणिकारे । छ.च. ।

वैकरञ्जः । पुं । दर्शयिकरादीनां सर्पाणां व्य-
तिकरेण जाते सर्पाणातिविशेषे । स माकुलिः पी-
टगलः स्निग्धराज्येति विविधः । सु.कल्प.४७. ।

वैकुण्ठः । पुं । अर्जके । कूटजूलग्नौ । “वैकु-
ण्ठमर्जके प्राङ्ः ।” रा.नि.व.२१ । सितार्जके ।
ध्रुवपत्र कूटजूलग्नौ । रा.नि.व.१० । See
अर्जकः ।

वैकुण्ठाग्रमी (इन्) । पुं । वैद्यवज्रभनामय-
यकारे । [नि. ।

वैकृतः । चि । विकृतिसम्यग्ने । दुःसाध्ये । मा.

वैकृतज्वरः । पुं । अपक्रतुकालजाते वातज्व-
रे । “प्रायेणानिलजी दुःखः कालिष्वन्येषु वैकृतः ।
हेतवो विविधास्तस्य निदाने सम्प्रदर्शिताः ॥” च.
चि.३७. । वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद् यो ज्वरः स
प्राकृतः, वर्षासु वातिकः, शरदि पेटिकः, वसन्ते
च श्लेष्मिकः, अतोऽन्यो वैकृतः तथा वर्षासु पैतिक
इत्यादि । मा.नि. ।

वैक्रान्तम् । क्ली । खनामख्यातमणिविशेषे । जू-
नोदिदेशय । तच्च श्वेतनीलरक्तमर्देन विधा । नि-
रुक्तिः—“वज्राकारतयैव प्रसज्य हरणाय सख्य-
रोगाणाम् । यद्वैक्रान्तिं धमे तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं
कथितम् ॥” गुणाः—रसवीर्यविपाकिषु वज्रसमं
लघुकुष्ठविषघ्नं पुष्टिकरं रसायनघ्नं । अपिच—
“वैक्रान्तं वज्रसदृशं वज्रवद्रसवीर्यकम् । तथाप्य-
भावे वज्रस्य यच्च वैक्रान्तमुत्तमम् ॥” रा.नि.व.
१३ । तच्छोधनमपि हीरकवत् । See हीरकम् ।
“वैक्रान्तं वज्रवत् शीघ्रं नीलं श्वेतञ्च लोहितम् ।
वज्रलक्षणसंयुक्तं दाहघातासहिष्णु तत् । हयमूत्रे-
ण तत् सिधेत् तप्तं तप्तं त्रिसप्तधा । पञ्चाङ्गोत्तर-
बाकण्या जिप्तं मूषागतं पुष्टेः । कुञ्जराख्यैर्मृतिं
याति वैक्रान्तं सप्तभिजया । भज्योभूतान् वैक्रान्तं
वज्रस्थाने निधोजयेत् ॥” अचि.७७. ।

वैगम्यिकः । पुं । गम्यके । वा.उ.२६७. ।

वैजजनः । पुं । प्रसवमासे । अम. ।

वैजपाणिः । पुं । स्तुतिविशेषे । च. ।

वैजयन्तिका । स्त्री । जयन्तीहस्ते । कृत्रिगङ्गा
अम. । अग्रिमन्यहस्ते । शक्तिरि. रा.नि.व.६ ।

वैजयन्ती स्त्री । जयन्तीहस्ते । र.मा. । सु.
चि.११७. । अग्रिमन्यहस्ते । शक्तिरि. छ.च. । सु.
चि.१६७. । स. १६७. ।

वैजिकम् । क्ली । शिष्टतैले । अजिनात्र टैलम् ।
मे. । पुं । सद्योजातादुरे । मे. । आत्मनि । श.मा. ।

विडालगङ्गात् । क्ली । विडालविडायाम् । “वे-
डालं वा शङ्कद योज्यं वैपमानस्य धूपने ॥” च.द.
ज्व.चि.धूपे ।

वैणवम् । क्ली । वैणववे । वंशधन्या । अम. ।
पुं । उपनयने वैणवदण्डे । अम. । स्त्री (तो) ।
वंशलोचनायाम् । रा.नि.व.६ । [अम. ।

वैतंसिकः । पुं । मांसविकेतरि । कषाहे ।

वैतरणवस्तिः । पुं । निरुद्धवकिर्भेदे । यद्य-
—“पलयायुक्तिकर्षककुवेरस्त्रीकासगुडसिन्धुगोमूत्रैः
ईषत्तैलधृतो वस्तिः शूलानाहामवातहृत् । वैतरणः
क्षारवस्तिः मुक्तं चापि प्रदीयते ॥” च.द.निरुद्ध-
वस्तिः । गोमूत्रं ८ प. पक्तैले १ प. मदनफलस्यै-
कं व्यवहारात् । एकपुटकस्थं मात्रा ।

वैतसः । पुं । अश्ववैतसे । जटा. ।

वैदर्भः । पुं । दन्तसूलगतमुखरोगे । “पृष्ठे द-
ण्डसूलेषु संरक्षी जायते मङ्गान् । भवति च वषा
दन्तः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥” स.नि.१६७. ।

वैदलः । पुं । दालिनिश्चितपिष्टकभेदे । नाति-
श्रुति । श.च. । गुणाः—गुरुः भक्ष्यः विष्टभी स
ष्टमारुतयः । राज. ।

वैदलान्नम् । क्ली । वैदलपुक्तभक्ते । उगिश-
गुणाः—“वैदलान्नं रुचिकरं गुरु द्रव्यगुणैः श-
म् ॥” वै.निच. ।

वैदलिकाशिश्वः । पुं । वैदलिकाशिश्व-
गुणाः—“रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च सर्वे हृ-
वैदलिकालु शिश्वाः ॥”

वैदारिकः । पुं । हीनमध्यग्रहवतादिनां
तसप्रिपातज्वरे । लक्षणं—अल्पसूलकटीतोदा-
कं भवति । एतस्मिन् निहते कर्षसूले पिश-
दि जायते । भा.म.१७. ।

वेदिका । स्त्री । भूमिजम्बूद्वी । वनजान । वै. निष. ।

वेदुलम् । स्त्री । वेतसमूले । सु.चि. १७. ।

वेदूथ्य(रत्न)म् । स्त्री । विदूरभूमिजमणौ । अत्रात्रविशेष । रा.नि.व. ११ । गुणाः—उष्णमसं कफवातघ्नं गुणघ्नं शुभावहं केतुयहवल्लभम् । भा. । See माणिक्यम् ।

वेदूथ्यवर्णः । चि । कृष्णवर्णः । भा. ।

वेदेहिका (ही) । स्त्री । पिपल्याम् । भा.पू. १३ । रा.नि.व. ६ । भैष.ने.रो.चि. । “वेदेही श्वेतमरिचम् ।” रीचनायाम् । मी. । भूजम्बूद्वी । वै.निष. ।

वेद्यः । पुं । चिकित्सकजातौ । चिकित्सके । “विप्रो वेद्यकपारगः शुचिरनूचानः कुलीनः क्लीं धीरः कालकलाविदास्तिकमतिर्देवः सुधीर्धार्मिकः । स्वाचारः समदृष्ट्यालुखलो यः सिद्धमन्त्रजनः शालः काममसौनुपः कृतयशः वेद्यः स विद्याते ॥” इति सवेद्यलक्षणम् । “अधीरः कर्कशस्वः सरीसृगो न्यूनशक्तिः । पञ्च वेद्या न पुन्यन्ते धनलरिसमा अपि ॥” इति कुवेद्यलक्षणम् । रा.नि.व. २० । अपिच—“व्याघ्रकल्पपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतवेद्यस्य वेद्यालं न वेद्यः प्रभुरायुषः ॥” इति वेद्यकर्म । भैष. । वेद्याः निधा—क्षत्रचराः सिद्धसाधिताः गुणयुक्ताश्चेति । लक्षणाणि यथा—“वेद्यमाख्येषुः पुत्रीः पल्लवेरवलीकनैः । लभन्ते ये भिषकशब्दमज्ञाने प्रतिरूपकाः । श्रियशोभानसिद्धानां व्यपदेशादतदिधाः । वेद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयासि सिद्धसाधिताः । प्रयो- नज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः । जीविता- भिवरा ये स्ववेद्यालं तेष्वस्थितम् ॥” च.म. ११ च. । वासाह्वये । श.च. ।

वेद्यकम् । स्त्री । वेद्यस्य कर्मणि । षष्ठाङ्गचिकित्साशास्त्रे, दशाङ्गवेद्यशास्त्रे च । यथा—शल्यशास्त्रात्वे कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यागदतलं रसायनतलं बाजीकषयतलम् । सु. । द्रव्यभिधानं कश्चिन्निधयः कायकोखसम्पादनं श- खविद्यापञ्चाशदौप्रभावेण भूतनिग्रहः विषप्रती- कारः पालोपचारः रसायनं शलाकं द्रव्यमिति । वै.निष. ।

वेद्यचिन्तामणिः । पुं । वज्रमेन्द्रकतपेद्यकम- न्ये । [म्ये । रुद्रटक्ते च ।

वेद्यजीवनम् । पुं । लोलित्वराजकृतवेद्यक-

वेद्यतोषसंयहः । पुं । भीमसेनकृतचिकि- त्सासंयहः । [कौटीकायां ।

वेद्यत्रिंशद्दीका । स्त्री । चन्द्रट्कृतत्रिंशच्छु-

वेद्यदर्पणम् । स्त्री । वेद्यकसंयहः ।

वेद्यनाथवटी । स्त्री । ज्वरातिसारे शीघ-

धम् । पाठः—“रसस्य शानं मंगरु कान्तिकेन तु शीघयेत् । चित्रकस्य रसे चापि त्रिफलायाश्च बु- द्धिमाम् । रसाहं गन्धकं शुद्धं शङ्कराजरेण वै । दाम्भां संसृज्जनं कृत्वा स्वरमेः शानसिद्धतेः । ख- द्गवेद्यं शिलासक्ते क्रमशो वन्द्यमाणजैः । निर्गुणो- मन्त्रकोशताकुचिलाशीघ्रसुन्दरैः । शृङ्गाह्वये शराजेश जयन्तीन्द्राशनात्कटैः । सर्पपाभां वटीं कृत्वा दद्या- त्तां गृहणीगदं ॥” रस.र. । [छ. । श.च. ।

वेद्यबन्धुः । पुं । आरम्बध्वजे । [मौलानाग गी-

वेद्यमनोरमा । स्त्री । वेद्यकग्रन्थभेदः ।

वेद्यमाता । स्त्री । वासायाम् । वासकं शिखि । अम. ।

वेद्यरसायनम् । स्त्री । रसायनग्रन्थविशेषः ।

वेद्यवल्लभः । पुं । उदयचक्रकृतवेद्यकग्रन्थः ।

वेद्यविनादः । पुं । शङ्करकृतवेद्यकग्रन्थः ।

वेद्यविलासः । पुं । रघुनाथकृतवेद्यकग्रन्थः ।

वेद्यहृन्दः । पुं । नारायणकृतवेद्यग्रन्थः ।

वेद्यसारः । पुं । हर्षकौर्त्तिरचितवेद्यकः ।

वेद्यसिन्धी । स्त्री । वासायाम् । वासकं शिखि । श.र. ।

वेद्यहितापदेशः । पुं । श्रीकण्ठकृते तथा शिवपण्डितकृते च चिकित्साशास्त्रे ।

वेद्या । स्त्री । काकोल्याम् । कौकला । श.च. ।

वेद्यामृतम् । स्त्री । नारायणदासकृते रामचर- कृते च वेद्यशास्त्रे । [कथये ।

वेद्यामृततहरी । स्त्री । मधुरानाथकृतवेद्य-

वेद्याव. श. । पुं । लोलित्वराजकृतवेद्यके ।

वैधात्री । स्त्री । ब्रह्मीक्षपे । रा.नि.व.५ ।

वैपरीत्यलज्जालुः । पुं, स्त्री । लघुलज्जालु-
कायम् । “लज्जालुवैपरीत्याया खल्युत्पन्नहृद्-
ला ।” गुणाः — कटुरूपः कफघ्नः रसनिग्रामकः
नानाविज्ञानकारकश्च । रा.नि.व.५ ।

वैरस्यम् । स्त्री । मुखविरसतायाम् । “वैरस्यं
नयनप्रवः ।” भा.नि. ।

वैराटः । पुं । इन्द्रगोपकौटे । छे.च. ।

वैराटकः । पुं । तन्नामककन्दविषभेदे । गुणाः
— “वैराटकेनातिदुःखं शरीरोगश्च जायते ।”
स.कल्प.२५. । See कन्दविषम् ।

वैरातङ्कः । पुं । अञ्जनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वैराचनरसः । पुं । अजीर्णादौ रसः । पाठः
— “सूतसूत्रं चतुर्भागं भागैकं सूतहमकं । अष्ट-
भागं शुद्धगन्धं दिनैकं चित्रकद्रवैः । सर्दितं श्लो-
धितं चूर्णं वराटीकेन पूरयेत् । टङ्गणेन सुखं कृष्टा
भाण्डमध्ये निरोधयेत् । शर्करां गजपुटे पच्यात् सा-
ङ्गधीतं विचूर्णयेत् । चतुर्गुञ्जा कणा चौद्रं लौहम
घ्नप्रदीपनम्..... ॥” रस.र. ।

वैल्वम् । स्त्री । विल्वफले । अ.टी. । वि । विल-
भवे । विल्वशये । वा.चि.६५. ।

वैवर्ण्यम् । स्त्री । विवर्णतायाम् । मा.नि. ।

वैवस्वतद्रुमः । पुं । कुष्ठवैरिवृक्षे । छान्दोग्ये ।

वैशाखः । पुं । मय्यनदृष्टे । वर्षस्य प्रथमे मा-
सि । अम. । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । अथस्य
तन्नामकयष्टे । लक्षणं — “क्षेत्रेण गुरुणा चैव वे-
पमानेन पण्डितः । गात्रेण विद्यादाहन्तु वैशाख-
यष्टेऽस्वितम् ॥” ज.द.५७५. । स्त्री (खी) । रक्त-
पुनर्नवायाम् । गोदाश्रया । रा.नि.व.५ ।

वैशिकी । स्त्री । वसनविरचनयोः चतुर्विधशो-
धनात्यये । च.द.पमनाधिकारे । [नि.व.१.]

वैशिजाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.

वैश्या । स्त्री । हस्तिद्रायाम् । वै.निघ. ।

वैश्ववणालयः । पुं । वटवृक्षे । छे.च. ।

वैश्ववणावासः । पुं । वटवृक्षे । जटा. ।

वैश्ववणोदयः । पुं । वटवृक्षे । र.मा. ।

वैश्वानरः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । द्विजे ।
अग्नी । अम. ।

वैश्वानरचूर्णम् । स्त्री । कुरुक्षेत्रे चूर्णम् ।
पाठः — “भाणिमयस्य भागी ह्यै यमायास्तदेव
तु । भागास्त्रयोऽजमीदाया नागराहागपक्षकं । द-
श ह्यै च हरीतक्याः शृङ्गचूर्णीकृताः शुभाः । अ-
नु. मनुकाञ्जिकं तक्रमुष्णोदकं वा... ॥” रस.र. ।

वैश्वानररसः । पुं । उदराधिकारे रसः । पाठः
— “रसकं गन्धकं चाथ शिलाजिह्वालौहकं ।
चिकटुश्चित्रकं कुष्ठं निगुण्डी मुखौ विषम् । अ-
जमीदा च सर्वेषां ह्यै ह्यै भागी प्रकल्पयेत् ।
चूर्णीकृत्य ततः सर्वैः निम्बकायेन भाषयेत् । भाव-
येदेकविंशच्च भङ्गराजिन सप्तधा । मधुना गुडिकां
शुष्कां रज्ज्यां वा प्रदापयेत् । वैश्वानराभिधौ
योगी जलादौ विशेषणः ।” रस.चि. ।

वैष्किरः । वि । विकीर्ण्य भक्षणशैले, कुकुट-
दौ । वा.चि.६५. ।

वैष्णवी । स्त्री । लघुशतावल्याम् । रा.नि.व.४ ।
तुलसीवृक्षे । श.मा. ।

वैसारिणः । पुं । सक्त्र । अम. ।

वोङः । पुं । गुवाकवृक्षे । श.र. । [विशेषि.मि.]

वोङ्गः । पुं । गीनसम् । वाङ्मार्ग । मल्ल

वोङ्गः । पुं । कदम्ब । वै.निघ. ।

वोढा (वृ) । पुं । श्वभक्ते । रा.नि.व.५ ।

वोण्टः । पुं । वृन्ते । वौटे । श.र. ।

वोदालः । पुं । मल्लविशेषः । [वोशान माह
श.र. ।] [कौप्रयेतवि]

वोपदेवः । पुं । हृदयदीपकसिद्धमन्त्रशतं

वोरटः । पुं । कुन्दवृक्षे । कृष्ण गाँह । विष्णु

वोरवः । पुं । तन्नामकत्रीहृषाणभेदे । [वाट
शान । गुणाः — “वोरवस्तु बुधैः प्रीतः विदोष
प्रकोपनः । मधुरशास्त्रपाकेन त्रीडः पित्तघ्न
गुरुः ॥” राज.१५. ।

वोलम् । स्त्री । (Balsamodendron
Myrrh.) Myrrh. तन्नामकसारजद्रवम्

गमरसे । शक्रतन, (वाज, शिवादीन, चून-
धात्राणी । हिंदा. बोल । मं कं बोल । तं वा-
लिम्बोपीलम् । ता. वेङ्गपपीलम् । वम्. रत्ना
बोल । वै. निघ. २३. र. पि. चि. बोलपपीटीरसे । च.
द. कुष्ठवि. । गुणाः—कटुतिक्तोष्णं कषायं रक्त-
दोषघ्नं कफपित्तीरोगघ्नं प्रदरघ्नम् । रा. नि. व. ६ ।

बालपत्रम् । स्त्री । तेजपत्रसदृशसुगन्धिपत्रे ।
च. द. वा. व्या. चि. महाराजप्रसारणीतैले । “द्विपु-
षी बालपत्रम् ।”

व्यक्तगन्धा । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा.
नि. व. २ । स्वर्णयूषिकायाम् । रा. नि. व. १० । पि-
पल्याम् । वै. निघ. ।

व्यङ्गः । पुं, स्त्री । तन्नामकगण्डरोगमेदं । तस्य
लक्षणम्—“क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तं स-
ंयुतः । मुखमाग्न्यं सद्यसां मण्डलं विस्त्रज्यतः ।
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तमादिशेत् ॥” सा.
नि. । “परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च साकृतात् ।
पित्तात्मान्तमान्नीलं श्रुतान्तं कण्डुमत्कफात् । र-
क्ताद्रक्तान्तमातामं शीघ्रमिचिमन्त्रितम् ॥” वा.
उ. ३१५. ।

व्यञ्जनम् । स्त्री । तालवने । आथ । तद्यु-
गुणाः—“मूकस्वेदवषादाहयमघ्नो व्यञ्जना-
निः ।” तालव्यञ्जनगुणाः—त्रिदोषघ्नं लघु च । वं-
शव्यञ्जनगुणाः—रुक्षसुखं वातपित्तकरञ्च । मयूर-
पुष्कवन्त्यञ्जनगुणाः—त्रिदोषघ्नम् । बालव्यञ्जनं
तेजस्करं मलिकादिनिवारणञ्च । राज. ३५. ।

व्यञ्जनम् । स्त्री । स्पृशकादिमिष्टान्नेषु । वा-
ञ्जन, उन्नयन । “व्यञ्जनं स्पृशकादि मिष्टान्नं
तेमनं स्मृतम् ।” रा. नि. व. २० । शाकमस्य गुणाः—
“व्यञ्जनं शाकमस्याख्यं द्रव्यं हृष्यञ्च पुष्टिदं ।
द्रव्यं येन येनैव व्यञ्जनं मस्यमांसयोः । तस्य
तस्य तथैवैतद्गुणदोषे विभावयेत् ॥” राज. ३५. ।
श्मशुषि । मा. पि. । वै. निघ. । लक्षणं । चि. ६ ।
व्यक्तोभूतपूर्वरूपे । “संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम् ।”
भा. पञ्चनिदाने ।

व्यञ्जनकोशी । स्त्री । नील्याम् । रा. नि. व. ४ ।

व्यङ्ग्यकः (नः) । पुं । एरुवृक्षे । चम. ।
सं. चनकतैले । [ला.] वै. निघ. ।

व्याघ्रा । स्त्री । भूम्यामलकाम् । जू. दे. आ-

व्यतिक्रमः । पुं । क्रमविपर्यये ।

व्यत्यासः । पुं । परस्परलेपणे । वा. चि. ८५. ।
“व्यत्यासेन शक्रद्रुकम् ।”

व्यथा । स्त्री । वेदनायाम् । चम. ।

व्यन्तरः । पुं । सर्पसङ्गरजाती । वा. उ. १६५. ।

व्यवसायः । पुं । निश्चयबुद्धौ । यथा—वातिक
एवायं व्याधिरिदमेवायं भेषजमिति । च. वि. ८५. ।

व्यवहारिकः (का) । पुं, स्त्री । इन्द्रदीर्घे ।
सम्प्राज्ज्वा । मी. । [तिजसि । मी.]

व्यवायः । पुं । स्त्रीसेवायाम् । चम. । स्त्री ।

व्यवायशोषः । पुं । स्त्रीसेवाजन्यशोषरोगे ।
लक्षणं यथा—“व्यवायशोषः शुक्रस्य क्षयलिङ्गै-
रुपद्रुतः । पाण्डुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य धात-
वः ॥” सु. उ. ४१५. । [६५५.]

व्याख्यानम् । स्त्री । अतिशयोक्त्यर्थे । सु. उ.

व्याघ्रः । पुं । स्वनामव्यातप्रसङ्गातीत्यर्थे ।
वा. प. मांसगुणाः सिद्धवन् । रा. नि. व. १६ । क-
रुवृक्षे । मी. । रक्तैरुण्डे । रा. नि. व. ८ ।

व्याघ्रकरः । पुं । रक्तैरुण्डे । वै. निघ. ।

व्याघ्रखड्गः । पुं । व्याघ्रनखे । नशीविशेषः ।
वै. निघ. ।

व्याघ्रघण्टा (गुटी) । स्त्री । कीडणे प्रसिद्ध-
लताविशेषे । वम्. लघु वाघागुटी । मं गीविन्द्री ।
गुणाः—“व्याघ्रघण्टा पित्तलोषा रुक्षा विषक-
फापह्ना । फलं चास्यान्ति तिक्तोष्णं विम्वीकफवा-
तनुत् । त्रिदोषघ्ना रश्मौ भोक्ता वेद्यश्चास्त्रविशार-
दैः ।” वै. निघ. ।

व्याघ्रतरुः । पुं । रक्तैरुण्डे । वै. निघ. ।

व्याघ्रतलः (ला) । पुं । व्याघ्रनखे । नशी ।
वै. निघ. । रक्तैरुण्डे । ऊ. द. ।

व्याघ्रदलः (ला) । पुं । रक्तैरुण्डे । व्याघ्रन-
खे । नशी । रा. नि. व. ८ ।

व्याघ्रनखम् । स्त्री, पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये ।

नशीविशेषः । मं उम्. वाघनखा । गुणाः—ति-
क्तोष्णः कषायः वातकफघ्नः कण्डुकुष्ठघ्नघ्नः वर्ण्यः
सुगन्धः । रा. नि. व. १२ । सु. मृ. २८५. एलादिः ।
समुद्रजः—वा. मृ. १५५. एलादिः । ‘शक्तिव्याघ्रन-

खः ।” लुक्लवे । मनसां गच्छ । रा. नि. व. ८ ।

व्याघ्रनखी । स्त्री । व्याघ्रनखे । भा. ४ भ. प्र. ८. चि. । “युचिस्थाने व्याघ्रनख्याः ।”

व्याघ्रनायकः (सिवकः) । पुं । शालाहके । फे. ८, शृंगाल । रा. नि. व. १६ ।

व्याघ्रपात (दः) । पुं । विकटतटले । वै. ८-
टी ग्राह । भा. । रा. नि. व. ६ । भैष. शिरीरी. चि.
तमराजतैले । विकटकटले । रा. नि. व. ११ ।

व्याघ्रपुच्छः । पुं । एरखडले । अम. ।

व्याघ्रपुष्पः । पुं । व्याघ्रनखे । वै. निघ. ।

व्याघ्ररूपा । स्त्री । बभ्याकर्कश्याम् । वै. निघ. ।

व्याघ्रहस्तः । पुं । रत्नैरखे । रा. नि. व. ८ ।

व्याघ्राङ्गिजः । पुं । व्याघ्रनखे । नथीविटेश ।
वै. निघ. ।

व्याघ्राटः । पुं । भरद्वाजपत्निषि । अम. ।

व्याघ्रादनी । स्त्री । त्रिवतायाम् । प. सु. ।

व्याघ्रायुधम् । स्त्री । व्याघ्रनखे । नथीविटेश ।
वै. निघ. ।

व्याघ्रास्यः । पुं । विडाले । श. च. ।

व्याघ्री । स्त्री । कण्टकाख्याम् । प. सु. । रा.
नि. व. ४ । च. द. यज. चि. जीवन्त्याद्युते । “व्या-
घ्रीगीघुरसाधिता ।” च. द. ज्व. चि. “व्याघ्रीदुष्य-
ग्रंगीघुरेः ।” वराटिकामिदं । काण्डि. निघ. ।
रा. नि. व. ११ । व्याघ्रपत्राम् । दासिनी । व्याघ्र-
नख्या । नथीविटेश । च. द. वा. व्या. चि. ।

व्याघ्रीयुक् (युगम्) । स्त्री, स्त्री । तटल्यां,
कण्टकायाम् । चि. क. क. ।

व्याङ्गः । पुं । सपे । हिस्ते । अम. ।

व्याङ्गस्वः । पुं । रत्नैरखे । वै. निघ. । [अम.]

व्याङ्गायुधम् । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । नथी ।

व्याधिः । पुं । रोगे । त्राण । हि. वेमारी ।
पुष्यदुःखसंयोगा व्याधयः । ते चतुर्विधाः शारी-
रागनुमानसस्वाभाविकमर्देन । तत्रागन्तव्योऽभिघा-
तजन्त्याः, शारीरास्त्रप्रपातमूलाः वातादिवैषम्यमू-
लाश्च । मानसाः कीधादिका इच्छादिषमदैर्भरति ।
स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासादिकाश्च । सु. गृ. १४ ।

तत्र दुःखं चिविधम् आध्यात्मिकमाधिभौतिकमा-
धिदैविकश्चेति । तत्तु दुःखं समविधि व्याधायुपनि-
वसति । ते पुनः सम व्याधयः यथा - आदिवत्-
प्रवृत्ता जन्मवत्प्रवृत्ता दीषवत्प्रवृत्ताः संघातवत्-
प्रवृत्ताः कालवत्प्रवृत्ताः दैववत्प्रवृत्ताः स्वाभाव-
वत्प्रवृत्ताश्चेति । तत्तादिवत्प्रवृत्ताः शुक्रशोणित-
दीषान्वयाः कुलार्थः प्रवृत्तयः । शेषाणां विशेषाः
तत्तत्पदार्थाय सख्याः । सु. गृ. १४ अ. । रोगः दीषवै-
षम्यरूपः । “रोगस्तु दीषवैषम्यम् । रोगा दुःखस्य
दातारो ज्वरप्रवृत्तयो हि ते ॥” ते च रोगाः के-
चित् स्वाभाविकाः केचिदागन्तव्यः केचिन्मानसाः
केचित् कायिकाः केचित् कर्मजाः केचिद्दीषजाः
केचित् साध्याः केचिदसाध्याः केचिदसाध्याश्च ।
तस्य च रोगस्य विज्ञानं पञ्चधा “हेतुमदनु सं-
प्राप्तिः पूर्वरूपच लक्षणं । तथैवापश्यः पञ्च-
... ।” भा. । कृष्णप्रधौ । कुण्ड । अम. । रस. र.
मानरो. चि. । See रोगः । [काले । मानि.]

व्याधिकालः । पुं । रोगवद्विज्ञानहेतुमते

व्याधिघातः (कः) । पुं । स्थूल आरम्भध-
त्वे । वट्टे शालाहके ग्राह । रा. नि. व. ६ । च. द.
ज्व. चि. । “गजाह्वा व्याधिघातकः ।” [द.]

व्याधिघ्नः (जित्) । पुं । आरम्भधत्वे । ज.

व्याधितः । पुं । रोगिणि । रा. नि. व. २० ।

व्याधिनाशनः । पुं । हीपान्नरवचायाम् ।
त्रेणपिठिणि । वै. निघ. । [६]

व्याधिरिपुः । पुं । कं । तारवत् । रा. नि. व.

व्याधिविपरीतः । पुं । रोगविपरीतयोगा-
दौ । यथा - अतिसारे मलरोधके पाठादौ ; म-
स्रादिपथ्ये । उदावर्णे अधोवायुनिःसारके देव-
गुरुसंवादौ । मा. नि. ।

व्याधिहन्ता (र्ता) । पुं । वाराहीनामकन्द-
शके । शृंगार आनू । रा. नि. व. ७ ।

व्याध्यर्गलः । पुं । दामोदरकतवेद्यकण्ठे ।

व्यानः (वायुः) । पुं । देहस्त्ववायुविशेषः ।
व्यानवायुः । “कृत्यदेहचरी व्यानः रससंवेद्यगी-
यतः । स्वेदासृक्सावणो वापि पञ्चधा चेत्यल-
पि । क्रुध्य क्रुधते रोगान् प्रायशः सम्बेदेहना-
न् ॥” सु. नि. १४ ।

व्यापत् । पुं । कृषी । अधिकलवणादिभक्ष्यजन्तरीगसङ्गे । वैद्यकम् ।

व्याप्यम् । क्ली । कुडीवधी । कूड । अम ।

व्यामः । पुं । तिर्यग्विखलवाहोर्ध्वदन्तरं स व्यामः । एक वाँ । “व्यामः सङ्कल्लु तथीतिर्यग्वाहोर्ध्वदन्तरम् ।” रा.नि.व.१८ ।

व्यायामः । पुं । वेगकृत्वापारे । अ.म.१५अ. । अङ्गादिवालने । कूष्ठि, मल्लप्रम । शरीरायासजननकर्मणि, भा.म.४भ.शिरिरी. । “शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ।” गुणादि—तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृश्रीयात्समन्ततः । शरीरोपचयः कालिगांवाणां सुविभक्तता । दीमायित्तमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥” इत्यादि । सु.च.१४अ. । “व्यायामी हि सदा पथो बलिनां स्निग्धभोजिनां । स च शीते वसने च तेषां पथ्यतमो मतः । सर्वेष्वृतुषु सर्वे हि मर्त्यैरात्महितार्थिभिः । शक्त्यर्हेन च कर्तव्यो व्यायामी हन्यतोऽन्यथा । कुर्वी ललाटे गोबायां यदा घर्म्मः प्रवर्तते । शक्त्यर्हं तं विजानीयाद् यावदुच्छ्वासमेव च । लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसङ्घितता । दोषचयोऽपि त्रिद्विधं व्यायामादुपजायते । व्यायामं कुर्वन्तो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्द्विं परिपश्यते । वयो बलं शरीरञ्च देशकालमथापि च । समीप्य कुर्याद्वायामं युक्त्या शक्या च बुद्धिमान् । रक्तपित्तौ लघौ शीघ्रौ काशौ श्वासौ चतुर्तरः । मुक्तवान् स्त्रीषु च लीघी व्यायामं परिवर्जयेत् । वातपित्तामयौ बालौ ब्रह्मौ चौर्यश्च तं त्यजेत् । अतिव्यायामतः कासी रक्तपित्तप्रतानकौ । यमः क्लमः शयनशुषा ज्वरश्चर्द्धिश्च जायते ॥” राज.१५. ।

व्यायामशोषः । पुं । अतिव्यायामजन्यशोषरीणि । लक्षणं—“व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेवमुपद्रुतः । लिङ्गैरहरः क्षतसमैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥”

व्यायोजिमः । पुं । खूलाणसमविषमपाली । अ.म.१६अ. ।

व्यालः । पुं । व्याघ्र । दुर्दान्तगजि । रा.नि.व.१६ । रक्तचित्रके । रा.नि.व.६ । चित्रकहवे । भा.पू.१भ. । सपे । श्रापदे । अम. । [वै.निच. ।

व्यालकरजः । पुं । व्याघ्रनखः । नथीविनेष ।

व्यालखड्गः । पुं । व्याघ्रनखः । नथीविनेष । रा.नि.व.१२ ।

व्यालगन्धा । स्त्री । लाङ्गलीनाममहाकन्दशालिका । विषलाङ्गुलिशः । रा.नि.व.७ । [नि.व.४ ।

व्यालजिह्वा । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.

व्यालदंष्ट्रः । पुं । ग्रीष्मरूपे । रा.नि.व.४ ।

व्यालनखः । पुं । व्याघ्रनखः । नथीविनेष । रा.नि.व.१२ । खुड्डीहवे । रा.नि.व.८ ।

व्यालपत्रः । पुं । ऐर्वाकलतायाम् । (कृ९ कौकूड । कश्चित् ।

व्यालपत्रा (त्रिका, त्री) । स्त्री । कर्कटीभेदे । कौकूडविनेष । रा.नि.व.७ ।

व्यालपाणिजः । पुं । व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यं । नथी । रा.नि.व.१२ । [वै.निच. ।

व्यालप्रहरथम् । क्ली । व्याघ्रनखः । नथी ।

व्यालबलः । पुं । व्याघ्रनखः । नथी । रा.नि.व.१२ । [भारतम् ।

व्यालमृगः । पुं । चित्रकयात्रे । छिडा वांष ।

व्यालम्बः । पुं । रज्जोरश्मि । वैद्यकम् ।

व्यालवल्ली । स्त्री । नागवल्ली । पाण शांछ । वै.निच. । [वा. वै.निच. ।

व्यालवेणी । स्त्री । देवदाह्याम् । पीठ पौ-

व्यालायुधम् । क्ली । मखीनामगन्धद्रव्यं । अ.टी.मथुरा । पुं । व्याघ्रनखः । नथी । रा.नि.व.१२ ।

व्यालीदंष्ट्रकम् । क्ली । सर्पदंशनभेदे । लक्षणं यथा—“एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीदाख्यमशोणितम् ।” वा.उ.१६अ. ।

व्यालुमंष्ट्रकम् । क्ली । सर्पदंशनभेदे । लक्षणं—‘दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुमं...’ । वा.उ.१६अ. ।

व्यावर्त्तः (कः) । पुं । चक्रमर्द । चाकला गच्छ । रा.नि.व.४ । नाभिकण्टके । अ.च. ।

व्यासः । पुं । परिमाणभेदे । (वै.४) श.र. ।

व्यासदीपप्रजा । स्त्री । व्याकाकर्व्याम् । वै.निच. । [च. । वि । ऊपिते । दग्धे । मी. ।

व्युष्टम् । क्ली । प्रभाते । पथ्यपिते । फले । ई.

व्यूहः । पुं । देह । त्रिका ।

व्योम । स्त्री । जले । मे । आकाशे । अम ।
अमघाती । रा.नि.व.११ । शूल.चि.पीडामधिर-
से । वै.निघ.वा.व्या.चि.वातविच्छंसरसे । भैव.स्त्री-
री.चि.प्रदरारिरसे ।

व्योमचारी (रन्) । पुं । पक्षिणि । मे ।

व्योमनासिका । स्त्री । भारतीपक्षिणि ।
त्रिका ।

व्योमपूरम् । स्त्री । सुगन्धये । वै.निघ. ।

व्योमवल्लिका (स्त्री) । स्त्री । आकाशव-
ल्लाम् । आलोककता । रा.नि.व.३ । [व.१४ ।

व्योमोदकम् । स्त्री । आकाशसलिले । रा.नि.

व्योषम् । स्त्री । त्रिकटुनि । कुंटे, पिप्पुल,
मन्त्रिष्ठ । भा. । एतच्च शिरीषविरेचने शस्तम् । वा.
स.१५अ. ।

व्योषाद्यगुग्गुलुः । पुं । स्थौल्ये गुग्गुलुः ।
पाठः—“व्योषादित्रिफलामनुविडङ्गं गुग्गुलुं स-
मम् । स्वादेत्..... ॥” रस.र. ।

व्योषाद्यष्टतम् । स्त्री । अर्शसि ष्टतम् । पा-
ठः—“व्योषगर्भे पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।
साधितं पिबतः सर्पिः पतन्मृशांसि निश्चितम् ॥”
पलाशवारात् षड्गुणपरिसावितचारवारि याच्यम् ।

व्योषाद्यचूर्णम् । स्त्री । अर्शसि हितम् ।
“व्योषाऽभ्यस्त्रविडङ्गतिलाभयानां चूर्णे गुडेन
सहितम् सदोपयोज्यम् ।” सर्व्वे समभागम् । अ-
न्यत् ज्वरातोसारे—त्रिकटु, ऐल्यव, निमज्जल,
चिचरुड, जौमराक्ष, चिच, कटुकौ, आक-
नादि, मारुशत्रिङ्गा, आतशेष्ठ प्रोक्ताक मृग-
भाग मर्शमग्नान् कुडिचिङ्गान् पूर्वा । मात्रा ४
मात्रा । च.द. ।

व्योषाद्यलीहम् । स्त्री । विद्रव्यधिकारे ली-
हम् । लक्षणं—“व्योषं त्रिचक्रितकरोद्दिष्टी च
सायोरजस्तु त्रिफलारसेन । पीतं कफोत्थं शम-
येत् शीघ्रं गन्धेन सूत्रेण हरीतकी च ॥” रस.चि. ।

व्रजभूः । पुं । केलिकदम्बहले । श.च. ।

व्रणः । पुं, स्त्री । तन्नामकरोमे, अतादी । व्रण-
व्रण, पा । स द्विविधः शारीर आगन्तुश्चेति ।

तयोः शारीरः पवनपित्तकफक्रोशितमप्रिपातम-
मितः । आगन्तुरपि पृथक्पृथक्पक्षिणामसरीसृप-
प्रपतनपीडनप्रहारादिप्रचारविषयीच्छीषश्चकल-
पाक्षश्चक्षुषकोषुपरपुशक्तिकुल्याद्यायुधायभिघातनि-
मितः । तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषिक-
च । तत्र सामान्यं व्रणव्रणयात्रविचूर्णने व्रजतीति
व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः ।
सु.चि.१अ. । स पुनः पञ्चदशविधः । पृथग्दीपैल-
यः संसर्गजास्त्रयः सन्निपातनैकः एवम्यत्र रक्तस-
हितैः सप्त, एवं चतुर्दश, रक्तेन केवलनैक इति
पञ्चदश । “स पञ्चदशधा दीपैः सरत्तेस्तत्र मारु-
तात् । श्वावः कृष्णोऽरुणी मय्यकपोतास्त्रिभि-
ऽपि च । मनुगांमपुलाकाभ्युत्पन्नान्यथमस्मृति ।
निर्मसिस्तोदभेदाव्यो रूचयश्चटाथते । पिनेन
क्षिप्रजः पीती नीलः कपिलपिङ्गलः । मृचकिंश-
कभस्मास्तुतैलाभ्योणवहस्रुतिः । चारीचित्तवतस-
मव्यथारागीक्षपाकवान् । कफेन पाण्डुः कण्डमान्
बहुचेतघनस्रुतिः । स्थूलोष्ठः कठिनः सायुशिरा-
जालततोऽभ्यस्त्रक् । प्रवालरक्तो रक्तेन सरत्ते पूय-
सुद्धिरित् । वाजिस्थानसमो गन्धे युक्ती लिङ्गेष पौ-
त्तिकैः । हाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसङ्करा-
त् ।” इति । जिह्वाप्रभो हृदः द्रव्यः श्यावौष्ठपि-
टिकः समः । किञ्चिद्व्रतनम्यो वा व्रणः शर्द्धोत्त-
पद्रवः । इति । त्वगामिषशिरासायुसव्यस्त्रीनि व-
णाश्रयाः । कोष्ठो मय्यं च तान्यष्टौ दुःसाध्यानु-
रोत्तरम् । सुसाध्यो नलमांसं प्रवर्त्तयति व्र-
णः । वृत्तीदीर्घस्त्रिपुटकश्च व्रणः । तथा
स्त्रिकृपायुमिद्वौष्ठपृष्ठान्तर्व्रणः । कृष्णसाध्यो-
ऽन्विदेशननासिकापाङ्गनाभिषु । सेवनीजठरभोव-
पार्श्वकक्षान्तरेषु च ।” इति । वा.उ.२५अ. । त-
था—त्वसांशिरासायुस्त्रिस्तम्बिकोष्ठमयोपीति ।
तवाद्यैकवल्गुसन्निवेशी तन्मेदी व्रणः सुपचारः श्रे-
ष्ठाः स्वयमवदीर्यमाणा दुष्पचाराः । तवायतशु-
रसः वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः श्रेष्ठा
विकृताकृतयो दुष्पक्वमा भवन्ति । इति । व्रण-
दना तु बहुधा तदयथा—तोदनभेदनताडनक्षे-
नायमनमन्यनविशेषणवृत्तुमायननिर्दहनावमञ्ज-
नस्कोटनविदारणीत्यादनकम्पनविविधश्लिषिष-
विकिरणपूरणसम्पन्नस्त्रावकुक्षनाकुशिका भव-
न्ति । इति । सु.स. २२अ. । व्रणमयं चतुर्दशवि-
धं तानि च कोष्ठमन्योनाकाशप्रणालीनीन

स्वस्वकृत्तिकावमकखट्वापीनविवस्वविस्तानभीकथाः
पञ्चाङ्गुलीति चतुर्दश । त्रयायतनविशेषेण तद्व्य-
नानि विधा मादृशमग्निप्रधानीति । सु.सु.१८५।
वाभट्टमु उच्यते पञ्चाङ्गुलीस्थाने पञ्चाङ्गीति स्त्री-
करोति । विशेषः स्वस्वपण्यायेषु सख्याः ।

त्रणकत् । पुं । भल्लातकवृक्षे । डेली ग्रीष् ।
र.मा. । [र.नि.व.५ ।

त्रणकेतुः (व्री) । पुं, स्त्री । दुग्धफेन्याम् ।

त्रणग्रन्थिः । पुं । रोगभेदे । उग्रेण घेटी ।
लघुचं—“अरुदे रुदमात्रं वा त्रणे सखरसाशि-
नः । सान्ने वा बन्धरहिते गात्रेऽस्त्राभिहतेऽथवा ।
वातास्रमसृतं दुष्टं संशोथ यथितं त्रणम् । कुप्या-
सदाहः कण्डूमान् त्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥” वा.उ.
२८५. । [वै.निच. ।

त्रणग्री । स्त्री । लघुकावेरवृक्षे । छोटि डेह्ले ।

त्रणजिता । स्त्री । सुख्याम् । भूङ्गीती । वै.
निच. । [श.टि. । श.च. ।

त्रणदिट् । पुं । ब्राह्मणयष्टिकायाम् । वांग-
त्रणधूपनः । पुं । तत्र मक्षुधूपदानविधौ । य-
था—“शरावसमुटे खिन्ना कल्मसज्ञारदौपितम् ।
हिद्रे नैवं निवेश्याथ त्रणं तेनैव धूपयेत् ॥” अथ
त्रणनाडिका दशङ्गुलमिता कार्या । भा. ।

त्रणरोपणरसः । पुं । रुद्ररोगाधिकारे औ-
षधम् । पाठः—“नन्वेष्टाद्विफलातुल्यं चाङ्गं ज-
म्बीरमर्दितं । कुमाय्या नरमुत्रेण चित्रकेण च सि-
न्धुना । सौवर्चलिनं च पृथक् युक्ता च विभुधेः क-
मात् ॥” भावा ६ र. । अम. मधु. रस.चि. ।

त्रणशीथः । पुं । त्रणनिमित्तशयथी । तस्य पृ-
थ्वरूपं शीथस्वेकदेशीलानम् । स षट् वातपित्त-
कफसन्निपातरक्तानुभेदेन । यथा—“पृथक्कमल
दीथोत्था रक्तजानुजौ तथा । त्रणशीथाः षड्भेदे
स्यः संयुक्ताः शीथलचयैः ॥” मा.नि. । [वै.निच. ।

त्रणशीधनः । पुं । कम्पिलके । कम्पलाङ्गुलि ।

त्रणशीषः । पुं । अतजन्मशीषरीये । निदानं—
“रक्तचयदेनाभिषायेवाहारयन्मणात् । त्रणनय
भवेच्छीषो स चासाध्यतमो मतः ॥” मा.नि. ।

त्रणस्थानम् । स्त्री । त्रणवक्त्रि । उग्रेण ह्रिन् ।

तानि च लक्ष्मसमिराकायुस्त्रिचन्मिकीष्टमर्षो-
त्थष्ट भवन्ति । सु.सु.२१५. ।

त्रणहः । पुं । एरकवृक्षे । श.च. । स्त्री (हा) ।
गुहूण्याम् । श.र. । [श्रुतिप्र. । वै.निच. ।

त्रणहरी । स्त्री । लाङ्गलिकौषधी । विषण-

त्रणहृत् । पुं । भल्लातकवृक्षे । डेली ग्रीष् ।
कलिकारीवृक्षे । विषणश्रुतिप्र. । रा.नि.व.४ ।

त्रणायामः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लघुचं
—“सम्पायितं त्रणं प्राप्य वायुर्यः सर्वदेहगः ।
वैशैरानामयेदेहं त्रणायामनु तं त्यजेत् ॥” मा.नि. ।

त्रणारिः । पुं । बोलनामगन्धद्रव्ये । शक्रावाज ।
रा.नि.व.६ । अगस्तिवृक्षे । वांगना ग्रीष् । रा.
नि.व.१० ।

त्रणोपक्रमः । पुं । त्रणचिकित्सायाम् । त्रणो-
पक्रमः षष्टिविधोऽतर्पण्यादिभेदेन । यथा—अ-
तर्पणमालिपः परिषेकीऽन्धद्रः स्वेदो विस्फपा-
नमुपनाहः पाचनं विस्वावनं कृद्धो वमनं विरेचनं
कुदनं भेदनं दारणं लिखनमेपणमाहरणं व्यधनं
विस्वावनं सीवनं सन्धानं पीडनं शोणितस्थापनं
निष्वापणमुत्कारिका कषायो वर्णिः कल्काः सर्पि-
सैलं रसक्रियावचूचनं त्रणधूपनमुत्सादनमवगाहनं
सदुकर्म दारणकर्म चारुकर्मोपक्रमकर्म कणकर्म
पाण्डुकर्म प्रतिसारणं रोमसंजननं लोमापहरणं
वस्त्रिकर्मोत्तरवस्त्रिकर्म वन्धः पचदानं क्षमिषं
वृद्धं विषणं शरीरविरेचनं नयनं कवलधारणं
धूसी मधुसर्पिर्यन्त्रमाहारी रक्षाविधानवैति । सु.
चि.१५. ।

त्रतम् । स्त्री । ईप्सिताकामनियम् । च.सु.१५. ।

त्रततिः (ती) । स्त्री । लतायाम् । अम. ।

त्रतादेशः । पुं । उपनयने । स्मृतिः ।

त्रथनम् । स्त्री । हेतने । पुं । स्वर्णादिच्छेदके
अस्त्रे । हेनौ । अम. ।

त्रव्ना (न) । पुं । विधातरि । तत्रादुर्भावः यथा
—“विधाताथर्वस्वस्त्रमायुर्वेदं प्रकाशयन् । स्व-
नाम्ना संहितां चक्रे खचद्रोकमयीस्त्रुम् ॥” इ-
त्यादि । भा. ।

त्रीडा । स्त्री । वनकुललिकायाम् । प.स. ।

त्रीहिः । पुं । मावट्कुलजायुष्याम् । अम.उ.

शकु । हेमनिकशुकधान्याचि च । मी । तस्य लक्षणम्—“वर्षिकाः कण्डिताः शक्ता व्रीहयश्चि रपाकिनः ।” तद्विदाः—“कण्वव्रीहिः पाटल्य ककुटाखक इत्यपि । शालामुखी जलमुख इत्याद्या व्रीहयः स्मृताः ॥” गुणाः—“व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्यती कृमाः । अस्याभिष्यन्दिनी बहव र्चक्ताः घटिकेः समाः । कण्वव्रीहिवैरक्षेया तस्माद-न्यगुणाः परे ॥” भा.पू.१भ.धा.व. । “मधुरशक्-पाकश्च व्रीहिः पित्तकरी गुरुः ।” च.म.२७अ. । गौरः मधुरः शीतलः पित्तघ्नः कषायः क्षिण्णी हृद्यः कृमिकफहरः तापरक्तहरश्च । तथा पुष्टि-करः शमघ्नः वीर्यवृद्धिकरी कथ्य आनन्दजनकी वातजनकश्च । रा.नि.व.१६ ।

व्रीहिकाञ्चनः । पुं । मन्त्रवत् । चिका ।
व्रीहिलुण्डिका । स्त्री । देवधान्ये । देवधान्ये ।
वै.निघ. ।

व्रीहिधान्यम् । स्त्री । घटिकादिधान्ये । वै. निघ. ।

व्रीहिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । शालपर्ण्यांश्च भागपाणि । रा.नि.व.४ । [र.मा. ।

व्रीहिमेदः । पुं । चीनाकधान्ये । काश्मीरान् ।

व्रीहिमुखम् । स्त्री । व्यधनार्थे व्रीहिसुखाका-रमुखश्च । सु.सू.८अ. । तत् षडङ्गुलायतं दण्ड-लवणं चतुरङ्गुलफलञ्च कार्यम्, तन्मुखश्च व्रीहि-विलारं समूढकुण्डञ्च कार्यम् । इति सु.टी.उ. भोजः । [धान्ये । काश्मीरान् । मी. ।

व्रीहिराजिकः । पुं । चीनाकधान्ये, बडु-

व्रीहिश्रेष्ठः । पुं । शालिधान्ये । हेमकुशान् । रा.नि.व.१६ ।

व्रीह्यास्यम् । स्त्री । व्रीहिसुखाक्षमेदे । च.द. ।

श

शंवः । पुं । सुषलाग्रस्यलौहमण्डले । लोहोत्तर-कुण्डला । धरणिः ।

शंवरम् । स्त्री । जले । अम. । रा.नि.व.१४ ।

शकटः । पुं, स्त्री । धववत् । शोण्रा शोछ । य.सु. । शरीरे । वै.निघ. । त्रिनिश्वसे । रा.नि. व.२ । [शोछ । र.मा. ।

शकटाख्यः (कः) । पुं । धववत् । शोण्रा

शकलम् । स्त्री । लवि । उड्डङ्क । रा.नि. व.६ । आमलके । पद्मदले । पद्मप्र उटि । वै.निघ. । वल्कले । छान । चिका. । शस्के । आंशेभ । पुं, स्त्री । खखे । चंशे । अम. ।

शक(कु)ली (तु) । स्त्री, पुं । खयालमर्थे । शिरगण माछ । अम.भ. । गुणाः—वातकफक-रलम् । अचि.२३अ. । महाशकुलमक्षेत्र । वडु नडेल, पिप्लेलाडेल । गुणाः—“शकुली रोहिताकारा भूमी प्रायश्चरत्यसी । गुर्वी पाके च मधुरा मेदिनी दीपकीपनी ॥” राज.१प. ।

शकुनः । पुं । पक्षिणि । गृध्रे । कुनि । मी. । कण्वचटके । भ्यामा पाथी । वै.निघ. । स्त्री । अ-व्यस्यकनिमिने । मधुनू । मी. ।

शकुनज्ञा । स्त्री । क्षुद्रगृध्नीधिकायाम् । कू-ज टिक्टिकि । चिका. ।

शकुनाहतः (तु) । पुं । बालरोगविशेषे । शकुनिशह । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. । शालिधा-न्यमेदे । भा.पू.१भ.शा.व. । गुणाः—शालिवत् ।

शकुनिः । पुं । पक्षिणि । भ.टी. । अम. । क-ण्वचटके । भ्यामा पाथी । वै.निघ. । [हारा. ।

शकुनिप्रपा । स्त्री । पक्षिपानीयशालायां ।

शकुनी । स्त्री । तन्नामकबालयक्षविशेषे । लघ-

ण—“सत्ताज्ञी भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्त्रा-वित्रयपरिपीडितः समन्तात् । स्त्रीटश्च प्रतततनुः सदाहृपाके विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकु-न्या ॥” सु.उ.२७अ. । श्यामाकपक्षिणि । भ्यामा पाथी । रा.नि.व.१६ ।

शकुन्तः (न्तिः) । पुं । पक्षिणि । अम. । काकमेदे । कुकुटमेदे । वै.निघ. । भासपक्षिणि । लघा. । कौटविशेषे । मी. ।

शकुन्दः । पुं । श्वेतकरबीरे । रा.नि.व.१० ।

शकुलः । पुं । मत्स्यविशेषः । शन माह । गुणाः
“शकुली मधुरी शाली रुचः पितामजिदगुरुः ।”
राज. १५. । [चिका. ।

शकुलगण्डः । पुं । मत्स्यविशेषः । शन माह ।

शकुला । स्त्री । कटुकाम् । कटुकी । रा. नि.
व. ६ ।

शकुलादनी । स्त्री । कटुका । कटुकी ।
रा. नि. व. ६ । च. म. ४ अ. भेदनीये । जलपिप्पल्या,
कचटशक्रे । काचिडागाम । र. मा. । गजपिप्प-
ल्याम् । रा. नि. व. ६ । गण्डदूर्वायाम् । जटामा-
ल्याम् । गण्डपदे । कैंटो । कटफले । विश्वः ।

शकुलार्भकः । पुं । गडकमत्स्यः । शक्रहे माह ।
अम. ।

शकुलाक्षकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतदूर्वा-
याम् । गण्डदूर्वायाम् । अम. । [व. ८ ।

शकुलाची । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा. नि.

शकुत् । स्त्री । विज्ञायाम् । अम. ।

शकुत्कारिः (री) । पुं, स्त्री । गोवसे । चिका. ।

शकुत्कारः । पुं । मलत्यागकारके । व्याक. ।

शकुहारम् । स्त्री । जलहारी । हे. च. ।

शकुङ्गवः । वि । द्रवरूपे । भा. म. ४ भ. तालुक-
शकचि. । [स. म. ३६ अ. ।

शकुद्रसः । पुं । गोमयसः । गोविजयतत्र रस ।

शकरः (रिः) । पुं । हविः । हे. च. । चिका. ।

शक्तवः । पुं । श्रुत्यवादिचूर्णे । छात्र. ।

शक्तिकः । पुं । गन्धके । रस. र. रस. कौ. भेष.
हादशायसे । [जटा. ।

शक्तिपर्वः । पुं । सप्तपर्वस्य । छात्रिम गाह ।

शक्तुः । पुं, स्त्री । भर्जितयवादिवर्णः । छात्र. ।
“धान्यानि भाद्रश्रुष्टानि यवे ... ।” रा. नि. व.
१६ । “यन्मपिष्टानि शक्तवः ।” भा. । “धाना
श्रुष्टयवे भूभि स्त्रियां पुंभूभि शक्तवः ।” जटा. ।

शक्तुकः । पुं । तन्नामकविषभेदे । लक्षणं यथा
—“यदयस्यः शक्तुकैर्नैव पूर्णमभ्यः स शक्तुकः ।”
भा. म. १ भ. विष. व. । स्त्री । शक्ती । छात्र. । सा.
की. ।

शक्तुपिण्डी । स्त्री । शक्तुजतपिष्ठाकारभोज्य-
द्रव्ये । छात्र. लाङ् । गुणाः—“गुर्वी पिण्डी
स्वरात्यथे लघ्वी सैव विपर्ययात् ।” राज. १५. ।

शक्तुफला (ली) । स्त्री । शमीहवे । माहे
गाह । अम. । श. र. ।

शक्तवलेहिका । स्त्री । शक्तुजतावलेहिका-
याम् । छात्र. अथलह । गुणाः—“शक्तुनामाथ
जीर्येत सदुत्पादवलेहिका ।” राज. १५. ।

शक्रः (कः) । पुं । कुटजहवे । कूडि गाह ।
प. म. । च. द. मेह. चि. ययीधायचूर्णे । रस. र. कच-
टावलेहे । अमृतजहवे । मे. । इन्द्रयवे । भेष. च.
द. बालरी. चि. । [पौ. क. । जटा. ।

शक्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकौटे । आयाङ् ।

शक्रचापसमुद्भवा । स्त्री । अलाव्याम् । वै.
निघ. । [श. र. ।

शक्रजः (जातः) । पुं । काके । चिका. ।

शक्रजा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । रा. नि. शनमा ।
सू. चि. १८ अ. । [वै. निघ. ।

शक्रदारुः । पुं । शालहवे । तैलदेवदारुहवे ।

शक्रद्रुमः । पुं । वकुलहवे । भा. म. १ भ. जरी-
पदवाचि. हात्रिशक्राये । “श्रीणाकशक्रद्रुमे ।”
तैलदेवदारौ । भा. ।

शक्रनेमी । स्त्री । जम्बसपश्यायाम् । शक्रकुटज-
हवे । देवदारुहवे । वै. निघ. । [प. म. ।

शक्रपर्यायः । पुं । कुटजहवे । कूडिगाह ।

शक्रपादपः । पुं । कुटजहवे । कूडि गा-
ह । रा. नि. व. ६ । देवदारुहवे । अम. ।

शक्रपुष्पम् । स्त्री । इन्द्रयवे । वै. निघ. जीर्णज्व.
चि. लवङ्गादिकषाये ।

शक्रपुष्पा (प्यी) । स्त्री । नागदन्तयां । नाग-
दन्ता । र. मा. । लाङ्गलीहवे । विषदाभूतिश्री ।
अम. । [नाभूतिश्री । र. मा. ।

शक्रपुष्पिका । स्त्री । अग्निशिलाहवे । विष-

शक्रवीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । रा. नि. व. ६ ।

शक्रभूभवा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । रा. नि. श-
नमा । श. च. ।

शङ्खभूतः । पुं । कुटजवृक्षे । कूडि गीह ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।

शङ्खमाता । स्त्री । भार्याम् । वागनशो ।

शङ्खमूर्द्धा (न) । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

शङ्खयवः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.ष.सा.
चि. । भेष.बालरी.चि. ।

शङ्खवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । त्रा-
खानशो । रा.नि.व.३ ।

शङ्खशाखी (इन्) । पुं । कुटजवृक्षे । भा. ।

शङ्खशिराः । पुं । वल्मीके । रा.नि.व.१३ ।

शङ्खसुधा । स्त्री । कुन्दरुखीटौ । मद्रालव
शो । श.च. ।

शङ्खसृष्टा । स्त्री । हरीतक्याम् । त्रिका. ।

शङ्खास्थ्यः । पुं । उलूके, प्लवके । त्रिका. ।

शङ्खाशनम् । स्त्री । भद्रायाम् । डाङ्, त्रिकि ।
गुणाः—“शङ्खाशनम् तीक्ष्णं मोहकम् कुष्ठ-
नाशनम् । बलमेवाधिकम् संप्रदीपहारि रसाय-
नम् ॥” राज. । पुं । विजयावृक्षे । त्रिकि गीह ।
प.सु. । कुटजवृक्षे । कूडि गीह । श.च. । इ-
न्द्रयवे । वै.निघ.२भ.दुर्जलज्व.चि.जानोदयरसे ।

शङ्काङ्गः । पुं । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । भा.म.
१भ.सलतादिज्व.चि. । “शङ्काङ्गविफलाश्रयम् ।”
स्त्री (ङा) । इन्द्रयवे । वा.उ.५भ.भूतरावृष्टे ।

शङ्केन्द्रः । पुं । इन्द्रमीपकीटे । आषाढे (पा-
का) । वै.निघ.२भ.अर्शःचि.विफलाश्रयगुलौ ।

शङ्करी । स्त्री । शङ्खल्या । आशूज । उषा. ।

शङ्का (न) । पुं । गज । उषा. ।

शङ्करः । पुं । श्वेताक्षौ । श्वेत आकन्त । भी-
मसेनीकर्पूरे । कपोते । वै.निघ. । वैद्यपिनोदय-
न्यकारे । नाडीपरीक्षाकारे ।

शङ्करप्रियः । पुं । द्रोणपुष्पाम् । पल्पमा ।
प.सु. । तिलिरिपचिणि । शब्दकल्पद्रुमः ।

शङ्करमत(लोह)म् । स्त्री । अर्शस लोहम् ।
भा. । रस.धि.२भ. । [तरौ ।

शङ्करशुक्लम् । स्त्री । पारदे । भा.ज्व.चि.कल्प-

शङ्करखेदः । पुं । आमवन्ति खेदविशेषे ।

“कार्पासाखिकुलत्पिकातिखयैररख मूलातस-
र्षाभूषणवीजकाक्षिकयुतैरकीकृतैर्वा पृथक् खेदः
स्मात्..... ॥” भेष. । “शङ्कता मृष्टिवासानां
गीमथेन तथैव च । अयितमेन यः खेदः शङ्कर-
खेद उच्यते ॥” ज.२.१८भ. ।

शङ्करा (री) । स्त्री । श्मसीवृक्षे । शङ्गे गीह ।
रा.नि.व.८ । मज्जिष्ठायाम् । श.र. ।

शङ्करादिः । पुं । शृङ्गाकर्षणे । श्वेत आक-
न्त । रा.नि.व.१० । [व.१२ ।

शङ्करावासः । पुं । भीमसेनीकर्पूरे । रा.नि.

शङ्कराक्षया । स्त्री । ज्वलशमीवृक्षे । वै.निघ.

शङ्कितः । पुं । चौरकनामगन्धद्रव्ये । हिं चो-
रा । गेटेला । रा.नि.व.१२ ।

शङ्कुः । पुं । मत्स्याविशेषे । जलजन्तुविशेषे । शङ्-
कोच इति भाषा । अर्क.चि.४थ शतके । अल्ले ।
कीलके । मे. । पञ्चशिराजाले । पाठा १ [मरु ।
मद्रे । हि.च. । नखीनामगन्धद्रव्ये । नथौ । जटा. ।

शङ्कुकर्णः । पुं । गह्वरे । त्रिका. ।

शङ्कुचिः । पुं । मत्स्याविशेषे । शङ्कु माह । श.र. ।

शङ्कुतलः (वृक्षः) । पुं । शालवृक्षे । श.र. ।
र.मा. ।

शङ्कुफलिका (फली) । स्त्री । ज्वलशमी-
वृक्षे । छोट शङ्गे गीह । रा.नि.व.८ ।

शङ्कुमुखी । स्त्री । निर्विषजलोकायाम् । नि-
विष ज्ञौक । सु.म.१३भ. । जे जलायुका ।

शङ्कुला । स्त्री । यल्लिकायाम् । ज्ञाति । शब्द-
कल्पः । उत्पलपत्रायाम् । उषा. ।

शङ्काचः (चिः) । पुं । मत्स्याविशेषे । शङ्-
कोच माह । जटा. । श.र. ।

शङ्कः । पुं । स्त्री । तन्नामकस्यावरविषभेदे । स
अतिविषासदृशः । शङ्कौविषे, दाहनीषभेदे वा ।
मैको, दाहूज । अचि.३खान.५६भ. । सासु-
द्रकोषस्थजन्तुविशेषे । शौक । गुणाः—“शङ्क-
श्यादयः स्वादुरसपाका मरुमुदः । श्रौताः शिथ्या
हिताः पित्तं वर्धयन्ताः श्लेष्मवर्धयन्ताः ॥” सु.म.४६
भ. । कटुः शीतः पुष्टिवीर्यबलदः गुणशूलकफ-
वासविषघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । “कङ्कुषं वैरिकं

शङ्खं काशीयं टङ्गणमथा । नीलान्नं शक्तिभेदाः
पुष्पकाः सवराटिकाः । जम्बीरवारिणा क्षित्राः
क्षालिताः कोष्ठावरिणा । शङ्खिमायात्यसौ योज्या
भिविभयौगसिद्धये ।” इति शङ्खादिशुद्धिः । सा.
कौ. । शङ्खनाम्नौ । शब्दानांति । र.सा.सं.पदरा
नकरसे । नखीनामगम्भद्वये । नखौ । रा.नि.व.
१२। च.द.ज्वरातिसा.चि.कलिङ्गाद्यगुडिकायाम् ।
कर्णसमीपदेशे । रा.नि.व.१८ । भुवीः पुष्कान-
योऽपरि कर्णललाटयोर्मध्ये मन्थये । तच्च सद्यो-
मारकम् । सु.शा.६७. ।

शङ्खकः । पुं । शङ्खे । शौंक । मी. । नीलका-
शीये । नील द्विराकम् । वै.निच. । शिरीरोगभेदे ।
तस्य लक्षणं — “रक्तपिप्पलिलाः दुष्टाः शङ्खदेशे
विमुक्तिताः । तीव्ररुग्दाहराव हि शीघ्रं कुञ्चन्ति
दाहण । स शिरी विषवहेनी निरुध्याय गलं त-
था । चिरावाञ्जीवतं हन्ति.....” मा.नि. ।
च.इन्द्रिय.८७. । [सु. ।

शङ्खकन्दः । पुं । शङ्खालौ । शौंक जालू । प.

शङ्खकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् । श्वेत अ-
पराजिता । रा.नि.व.२ । चिका. । श.र. ।

शङ्खचरो (चर्चो) । स्त्री । ललाटिकाभ्यां ।

शङ्खचूर्णम् । स्त्री । शङ्खभक्षकतचूर्णं । शौंकप्र
हृत् । गुणाः—पटु चारुम् उष्णं परं कृमिघ्नच ।
राज.१५. । See चूर्णम् ।

शङ्खजः । पुं । पारावताष्टाकारख्यूलमौक्तिके ।
बहु शब्दशुक्ल । शब्दकल्पः ।

शङ्खद्रावकः । पुं । शोडशजदधिकारि । शब्द-
द्रावक । शङ्खादिद्व्यसङ्खरजातद्रावकौषधे । पाठः
—शङ्खचूर्णं यवचारं सर्जचारं टङ्गणं विट् संस्वं
शौवर्चलं शायरि कर्कषं फटिकारौ वसारदं सम-
भागं काचकृष्णं निधाय वाष्पयौग्लेण साधयत् ।
भैव. । [रा.नि.व.६ ।

शङ्खद्रावी (न) । पुं । शङ्खवेतसे । अन्न वेतस ।

शङ्खधरा । स्त्री । हिलमोषिकायाम् । हिंशे ।
भा.पू.१भ.शा.व. । [जुहू । वै.निच. ।

शङ्खधवला । स्त्री । यल्लयुधिकायाम् । श्वेत

शङ्खनखः । पुं । उद्वशङ्खे । ज्ञाडङ्गा । अम.
भ. । नखीभेदे । श.र. । वृहस्पत्यां । र.मा. ।

शङ्खनखा (खी) । स्त्री । वृहस्पत्याम् । र.मा. ।

शङ्खनाभिः । स्त्री । सुगम्भद्वयविशेषे । शब्द-
नाभि । इयं जम्बीररसेन भाविता शुद्धिमायाति ।
सा.कौ. । भा.उषधं. ।

शङ्खनाम्नी । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् । श्वेत अप-
राजिता । वै.निच. ।

शङ्खपालः । पुं । खनामप्रसिद्धे दर्वीकरमहास-
र्षे । सु.कल्प.४७. ।

शङ्खपुष्पिका । स्त्री । श्वेतयुधिकायाम् । शी-
तापराजितायाम् । श्वेत जुष्टे, श्वेत अपराजि-
ता । सि.यो.क.टी.उन्मा.चि. ।

शङ्खपुष्पी । स्त्री । (Andropogon aci-
culartum, or Canseora decussata.)
लतावृक्षविशेषे । शब्दाहलूटे, डानकुनी । प.ह.
इति केचित् स्वर्णमारणे । श्वेतापराजितायाम् ।
श्वेत अपराजिता । वस्. शंखोनी । गुणाः—
हिमा तित्ता मेघास्वरकरी यद्धभूतादिदोषघ्नी च ।
रा.नि.व.१ । “शङ्खपुष्पी सरा मीथा वष्या मानस-
रोगहृत् । रसायना कपायोष्णा स्मृतकालिबला-
घिदा । दीषापश्चारभूतासङ्कटकिमिविषमणत् ॥”
भा.ग.व. । [रा.नि.व.१ ।

शङ्खमालिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पोलतायाम् ।

शङ्खमुखः । पुं । कुम्भीरे । छ.च. ।

शङ्खमूलम् । स्त्री । श्वेतमूलके । हाँगा मूल ।
रा.नि.व.७ । [वै.निच. ।

शङ्खयुधिका । स्त्री । युक्तयुष्मां । श्वेत जुष्टे ।

शङ्खवटी । स्त्री । अग्निमान्ये शलाधिकारि च
हिता वटी । पाठः—“विषाचारपलं पटुवर्णपलं
निम्बसे कल्कितं तक्षिन् श्रद्धपलं सुतमस-
कृन्निवांश्य शीणविधि । हिङ्गुव्याघपलं रसायन-
कलीत्रिविध्य निष्काशिकान् बद्धा शङ्खवटी क्षय-
हृषिकारकपङ्क्तिशलादिषु ।” वा.१२ चूर्णं हईया
ना वाय, तावत् शब्दके बारंबार पोड्याइया
लेवुर रसे फेलिबे, चूर्णवत् हईले तुलिबे ।
तेतुलफार ८ तो. पफलवग मिलित ८ तो.
उज्ज शब्दचूर्ण ८ तो. हिङ्गु, गुट, पिपुला ७
गरिठ मिलित ८ तो. पारा, विष ७ गङ्गक
प्रत्येके अर्द्ध तोला एकत्र लेवुर रसे

शङ्खिनां शङ्खिनां अन्नं न्नं हरेण वने करि-
वे। रस. वि. । मैष. ।

शङ्खविषम् । स्त्री। (Arsenicum album.)

White arsenic. विषमैदि । जैटका । हिं
दा. साम्बलचार शङ्खलचार, शङ्खलुङ्गल. तें
शङ्खपाषाणम् । ता. वै. र. पाषाणम् । [वै. निघ. ।

शङ्खसङ्काशः । पुं । शङ्खाली । शौक आनु ।

शङ्खास्थः । पुं । शङ्खले । वडुनवी । र. म. ।

शङ्खालुः (कः) । पुं । शङ्खाली । शौक आनु ।
वै. निघ. ।

शङ्खावर्तः । पुं । शङ्खकावर्तमममन्दररीने ।

See शङ्खकावर्तः । शीतशङ्खाटकेषु तन्नामका-
स्थिसम्भिदै । सु. शा. ५. ५. ।

शङ्खास्थि । स्त्री । मसकस्थ्यास्थिवधे । गांधार
धुनि । च. शा. ७. ५. । पृष्ठास्थिनि । रा. नि. व. १८. ।

शङ्खाङ्गुली । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् । श्वेत अप
राक्षिता । रा. नि. व. २. ।

शङ्खाङ्गया (ङ्गा) । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् ।
श्वेत अपराक्षिता । रा. नि. व. ३. । वै. निघ. २. ५.
हर्दि. वि. धान्यकयुधे । [श. च. ।

शङ्खिका । स्त्री । चौरपुष्पा । टोडरङ्गनी ।

शङ्खिनः । पुं । शरीरवधे । वै. निघ. ।

शङ्खिनिका । स्त्री । शन्यिपर्ववधे । गै. ठेनः ।
वै. निघ. ।

शङ्खिनी । स्त्री । चौरपुष्पा । टोडरङ्गनी,
उद्दिष्टे इति पूर्ववक्त्रे । प्रयोगीविन्दुते । “कसु-
ककुटश्चाशङ्खिनीचर्ष्यापात्रा ।” यवतितायां । श्वे-
तपुष्पायां । रा. नि. व. १. । प. सु. । सु. म. १८. ५. । च.
सू. ४. ५. । वा. सू. १५. ५. । चर्ष्यकषायां । टाम्रक-
षा । च. द. परिष्ठासयले । “समला शङ्खिनी श्वे-
ता ।” श्वेतापरानितायां । वै. निघ. । शङ्खपुष्पाग
वधे । विच. । श्वेतपुष्पायां । श्वेत टूका । श. र. ।

शङ्खिनीफलः । पुं । शरीरवधे । रा. नि. व. ८. ।

शङ्खिनीवासः । पुं । शङ्खीवधे । भा. ७. ७. ।
गांछ । श. च. ।

शङ्खोदधिमलः । पुं । समुद्रफेने । वै. निघ. ।

शङ्खोदरी । स्त्री । वणविधे । वम् गुल-

गुरा । गुष्पाः — उष्णा कफनातनी गुलामनातनी
च । वै. निघ. ।

शङ्खी । स्त्री । सङ्कायाम् । पिङ्गि । वै. निघ. ।
शतावस्था । शतशुली । नि. ।

शङ्खः । वि. । शङ्खरसे । व्याक. ।

शङ्खः (टी) । स्त्री । शङ्खाम् । शङ्खी, वम्
आना । श. र. । च. म. ४. ५. ।

शङ्खकम् । स्त्री । सद्यतमलमितशङ्खिवधे ।
मदवर्षार शङ्खी । “शालिचूर्णं हृतं तीर्थं मिष्टं
शङ्खकं भवेत् ।” म. ।

शङ्खम् । स्त्री । तीक्ष्णलौहै । रा. नि. व. ११. । त.
रपुधे. तगवपादिके । तगवपादिका । रा. नि. व.
१०. । कुडुमि । रा. नि. व. १२. । पुं । धूम्ररुधे ।
रा. नि. व. २१. । चिचकवधे । तालवधे । स्त्री ।
आम्नातकवधे । वै. निघ. । [नि. व. ३.]

शङ्खाङ्गा (ङ्गा) । स्त्री । शङ्खायाम् । रा.

शङ्खिका (टी) । स्त्री । (Curcuma ged-

oaria. Syn. Curcuma gerumbet.)

Long and round gedoary. खनाम

ख्यातमूलै । गम्भशटीति च लोके । शङ्खी । वि

कचूर । वम्. कचोरा, कापुरकाचरी । तें वि

चलिपगदल । गुष्पाः — वातकफासकासज्वरि

नाशिनी । राज. । “सुगन्धिः कटुका क्षा

कुशार्शत्रिणकामनम् । उष्णा लवण-.....

भा. । “शटी तिका च कटुका कोष्ठा तीक्ष्ण

पिदीपनी । सुगन्धी कचिरा अथो सुललक्षणा

मता । कोपनी रक्तपित्तस्य मन्त्रगन्धादिगव

कुशार्शत्रिणकासक्षी श्वसगुलककापडा । पिदी

कमिवातानां ज्वरहृदिनाशकम् ।” वै. निघ.

See कचूरः । श्वरक्षकमर्दके । च. द. कफज्व. वि. निघादि. । “शटीसुविषयी

रम् ।” च. द. ज्व. वि. किराततिकादी । भा. म. ११

कण्डकूलज्व. वि. । “शटीकलितुलिमाभयाः ।

शङ्खीरुपा । स्त्री । कन्दगुड्याम् । वै. निघ.

शङ्खादिः । पुं । विदीपज्वर कषायविशेषः

“शटीपुष्करमूलश्च भार्गो शङ्खी दुरालभा । गुड

नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी” च. द. ज्व. वि

शङ्खः । पुं । (Crotalaria juncea.)

ilian hemp. खनामख्यातचुपे । अण गाछ ।
हिं शण । तें शणमनुवेज, जिनपनर, रिकवेद् ।
ना, जिनपनर । दा. जनवकनर । प.सु. । गुणाः
—चक्षः कषायी मक्षगर्भाक्षपातनः वानिकत्
वातकफप्रघ । रा.नि.व.४ । तत्पुष्यं रक्तपिते
हितं मलरीधकक्ष । धीमं शोणितशुद्धिकरम् ।
राज.१प. । क्ली । शणे । हे.च. ।

शणकन्दः । पुं । चर्मकषायां । छात्र कषा ।
रस.र.उद.चि.वक्रिभक्षातकरसे ।

शणघण्टा (शिटका) । स्त्री । शणपुण्याम् ।
वन अण्डे । रा.नि.व.४ ।

शणपर्णी । स्त्री । असनपर्ण्याम् । ग्रहर । श.र. ।

शणपुष्पिका । स्त्री । शणपुण्यां । चादक्ष्याम् ।
ग्रहर । भा.पू.१भ.पा.व. ।

शणपुष्पी । स्त्री । शणसहश्विटपे चुपे, मङ्गा-
शणे । खन्खनिष्ठा, वन अण । हिं चागरी, शण्ड,
वनशण्ड । शण्डुली । सु.सू.१६च संशोधने । च.
सू.१४च. । गुणाः—कषाया कफवातघ्नो अजीर्ण-
ज्वरघ्नी वामनी रक्तदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ । ज-
वाडवे । र.मा. । [च. ।

शण्मूलम् । क्ली । शणश्रिफायाम् । सु.सू.१६

शणालः (लुकः) । पुं । शारगवधवे । शो-
नीजु गाछ । श.र. । [र.नि.व.४ ।

शणिका । स्त्री । शणपुण्याम् । वन अण,

शण्डम् । क्ली । पत्रिन्याम् । श.र. । पुं । नपुं-
सके । अम. ।

शण्डः । पुं । क्लीवे । हिङ्गट्र । च.टी.भ. । व-
ध्यपुखे । वटा. । चलमंङ्गलिके । (था.ल.) । अम. ।

शतकुन्दः । पुं । करवीरे । "शतकुन्दः करवी-
रे ।" रा.नि.व.२१ ।

शतकुलीरकः । पुं । वायव्यकीटविशेषे ।
स.कल्प.८च. । See कीटः । [च.सिद्धिः ।

शतकुसुमा । स्त्री । शतपुण्याम् । कुल्फा ।

शतकोटि । क्ली । हीरके । रा.नि.व.११ ।
See वज्रम् ।

शतकीर्ण(क)म् । क्ली । खर्खे । वै.निच ।

शतक्रतुदुमः । पुं । कणकुटजवृक्षे । वै.निच. ।

शतक्रतुयवः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निच. ।

शतखण्डम् । क्ली । सुखे । श.च. ।

शतग्रन्थिः । स्त्री । दूर्वायाम् । नोसदूर्वा-
याम् । रा.नि.व.८ ।

शतघ्नी । स्त्री । वृषिकाख्याम् । विह्वली ।
करसहवे । मे । गलरीगविशेषे । लक्ष्यं यथा—
"वर्णिधंना कण्डमिरीधनी या चित्तातिमार्धं पि-
शितप्ररीहः । नानावर्णोऽप्यकारो चिदीधज्ज्ञेया
शतघ्नीव शतघ्नीसाध्या ॥" सु.नि.११च. ।

शतच्छदः । पुं । काष्ठकुटपविधि । काष्ठच्छा-
कत्रा पाथी । चिका. ।

शतजटा । स्त्री । शतमूल्याम् । चि.क.क. ।

शतदन्तिका । स्त्री । नागदन्त्याम् । शक्ति-
कुण्ड । रा.नि.व.४ ।

शतदलमल्लिका । स्त्री । खनामख्यातपुष्प-
चुपे । शतदलमल्लिका । प.सु. ।

शतदला । स्त्री । शतपत्रीपुष्पवृक्षे । (मउति,
गोलाप । रा.नि.व.१० ।

शतद्वः । स्त्री । नदीविशेषे । तज्जलं शीतलं ल-
घु खादु सर्वरोगहरं निश्चलं दीपनं पाचनं बुद्धि-
मेधावत्सकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

शतधा । स्त्री । दूर्वायाम् । श.च. ।

शतधीतष्टतम् । क्ली । यत् पुनः पुनः सत्ता-
य शीताम्भसा निर्वायते तद्याविधसपिधि । शत-
धोत वि । ईशानदेवः । "शतं वारान् शीततीये-
न धीतं केणितं ष्टतम् ।" उल्लङ्घः । सि.यो.दाह-
चि. । [रा.नि.व.४ ।

शतनेत्रिका । स्त्री । शतावय्याम् । शतमूली ।

शतपत्रम् । क्ली । कमले । पुष्पमेदं । रा.नि.व.
२१ । वा.उ.११च. । शतदलकमले । रक्तपत्रे । वा
च.सू.४च. ।

शतपत्रः (कः) । पुं । मयूरे । मे. । राजप-
त्रे । मूत्रो पाथी । अयं प्रतुदजातीयः । रा.नि.
व.२१ । हे.च. । सु.सू.४६च. । (कः) काष्ठकुटप-
पविधि । अम. । च.सू.२७च. । सारसपविधि ।
मे. ।

अतपथा (विद्या, पी) । स्त्री । अतदलन-
विद्यायाम् । षष्ठ वा पाठेनवर्ण गणानाम् । हिं
उच्यते, गुणाय । मं सीउप । कं संवतिथि । तं
संवतिथि । गुणाः— श्रौतसा तित्ता कथाया कुं-
उत्ती सुखकीटहरा कथा दाहपितृनी च । रा.
नि.व.१० । “अतपनी हिमा इत्या याद्विषी श्रु-
ता खडुः । दीपवत्तलविदु वयां तित्ता कट्टी च
पाचनी ॥” भा. । नीलदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

अतपदी । स्त्री । अतमूल्याम् । अतमूनी ।
रा.नि.व.४ । कर्णजलीकायाम् । काण्टिका,
काण्टकाटिगि । हिं खान् खोजारा । २.व. ।
का वाटपा—पदवा कथा विषा कपिलिका पि-
तिका रक्ता श्वेता अग्रिमभा चेति । ताभिः दष्टे
श्रीकी वेदना दाहय इदमे भवति । सु.कल्प.८७ ।

अतपसम् । स्त्री । अतकमले । रा.मा. ।

अतपर्वानि (र्विका) । पुं, स्त्री । वंशे । दाना
रा.नि.व.७ । च.द.अग्र.चि.वचनाद्युत्ति । (र्विका)
यवे । श.र. । अतपीरनामि इक्षुमेदे । हिं अत-
पीरक । गुणाः— “अतपर्वानि भवेत्किञ्चित्कोशका-
रगुणान्वितः । विशेषात्किञ्चिदुण्य सचारः पव-
नापहः ॥” भा. । स्त्री (व्यां, र्विका) । दूर्वा-
याम् । वचायाम् । १८ । मी. । श्रीरुद्रतैली । प्रथो-
ग. । श्वेतदूर्वायाम् । प.सु. । च.चि.१७. । कटु-
कायाम् । कट्टी । रा.नि.व.६ । नीलदूर्वायाम् ।
रा.नि.व.८ । कलस्वीशके । भा.पु.१भ.शा.व. ।

अतपात् (दु) । स्त्री । अतपयाम् । काण्टका-
टिग्री । जटा. । [स.कल्प.८७. ।

अतपादकः । पुं । अग्रिमप्रकृतिकोटविशेषे ।

अतपादिका । स्त्री । काकोल्याम् । कौक्-
ला जटा । कर्णजलीकायाम् । काण्टकाटिग्री ।
श.र. ।

अतपादी । स्त्री । श्वेतकटभीहवे । रा.नि.व.
६ । See, कटभी । नीलापरजितायां । वै.निच. ।

अतपुत्री । स्त्री । कृष्णशतमूल्याम् । अतमूनी ।
रा.सा.सं. । लघुधीषायाम् । शूद्र षोषा । वै.
निच. ।

अतपुष्पः । पुं । षट्किशास्त्रिषाये । षट्ठे धा-
न । वै.निच. । स्त्री (पा, पिक्का, । (Peuce-

danum Sowa. P. Graveslons.) Drill
seed. अताहायाम् । उल्का । श.र. । रा.नि.
व.४ । हिं सीया । तं पेहसदापेह । गुणाः—
“अतपुष्पा चिदीषणी मेथ्या पथ्या कश्चिदा ॥”
च.चि.१६७. । “अतपुष्पा तु मधुरा वातपित्तघ्ना
गुरुः ॥” राज.१५. । च.द.वा.अ.चि.पिपल्यादिः ।
निषिमेदे । मोद्री । गवेधुकायाम् । रा.नि.व.४ ।
स.सु.१६७. । च.सु.४७. ।

अतपुष्पादल (शाक)म् । स्त्री । अताहायवे ।
उल्का शाक । मं सीउप । कं संवतिथि । गुणाः—
मधुरमुष्णं गुणायुल्लेखं वातघ्नं दीपनं पित्तघ्नं
कृच्छ । रा.नि.व.७ ।

अतपादः (कः) । पुं । अतपीनकनामभगद-
रविशेषे । शूकरीये । काश्चित् ।

अतपीनकः । पुं, स्त्री । शूकरीयविशेषे । तव
मंदसमन्तादणुमुखच्छिदव्यासं वातशोषितं भव-
ति । सु.नि.१४७. । वातजन्यभगन्दररोगे । नि-
दानम् — “कषायरुचरतिकोपितोऽनिलस्तपानदेशे
पिङ्गकं करोति यो । उपेक्षणात् पाकमुपैति दा-
हयं कृजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी । तवागमो
मूत्रपुरीषरतसां यक्रेरनेकेः शतपीनकं वर्देत् ॥”
मा.नि. । “दीर्घ्यतेऽणुमुखैश्छिद्रेः शतपीनकैर्वत्
क्रमात् । असं खवाहारास्त्रावमजसं फेणसंयुतम् ।
शतपीनकसंज्ञीऽयम्..... ॥” वा.उ.२८७. ।

अतपीरकः (पीरः) । इक्षुविशेषे । गु-
णाः— वंशकेक्षुवत् ईषं वातशान्तिकरश्च । सु.
४४७. ।

अतप्रसूनः । स्त्री । अताहायाम् । उल्का ।
रा.नि.व.४ ।

अतप्रासः । पुं । करवीरहवे । अम. । [८७. ।

अतबाहुः । पुं । वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प.

अतभीरुः । स्त्री । मल्लिकापुष्पहवे । अम. ।

अतभेदकः (नः) । पुं । अक्षवेतसे । मद.व.
६ । [आदकमाने । अम.भ. ।

अतमानः । पुं । कृष्णमल्ले । ऊर्णादि ।

अतमूला । स्त्री । नीलदूर्वायाम् । रा.नि.व.
८ । मङ्गाशतमूल्याम् । अतमूनी । रा.नि.व.४ ।
वचायाम् । रा.नि.व.६ ।

तमूलिका । स्त्री । द्रवण्याम् । दृष्टीवि-
प्रथ । रा.नि.व.५ । महासूचिककण्याम् । वडु
मूलकाणी । वै.निच. । [रा.नि.व.४ ।

शतमूली । स्त्री । शतावर्थ्याम् । शतमूली ।
शतवल्ली । स्त्री । काकोल्याम् । कौकुला । र.
मा. ।

शतवीर्या । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली ।
द्रावायाम् । किमृशम् । रा.नि.व.२१ । महाश-
तावर्थ्याम् । वडु शतमूली । रा.नि.व.४ । श्वेतदू-
ख्यायां । श्वेत दूती । र.मा. । दूल्यायां । ज.द. ।

शतवेधी (इन् । पुं, स्त्री । अस्त्रवेतसे । रा.
नि.व.६ । स्त्री (धी) । चुके । पूकापालः । भा.
पूर.भ.शा.व. । [द्रव्यगुणे ।

शतश्लोकी । स्त्री । वीपदेवकते चन्द्रकलानामके
शतश्लोकीटीका । स्त्री । कृष्णदत्तकृतशत-
श्लोकीटीकायाम् । [रो.चि.वरुणाद्यष्टे ।

शतसुता । स्त्री । शतावर्थ्याम् । रस.र.शरी-
शता । स्त्री । शतावर्थ्याम् । वै.निच.२भ.ता.व्या.
चि.एरुण्डपाके । [रा.नि.व.६ ।

शताङ्गः । पुं । त्रिनिशब्दे । गोदग, त्रिनिश ।

शताङ्गलः । पुं । तालवृक्षे । कश्चित् ।

शतायुषः । पुं । मनुष्ये । वै.निच. ।

शतारुः (रुषी) । स्त्री, स्त्री । कठरीगमे-
दं । लघुणं — “रक्तस्यावं सदाहर्षं शतारुः स्याद-
हृषणम् ।” भा.कृ.वि. ।

शतावरी । स्त्री । (Asparagus racemo-
sus, or Asparagus sarmentosus)
स्वनामख्यातमधुरवर्गीयसुलविशेषे । शतमूली । हिं
सफेदसुश्ली, शतावर, श्लोटीशतावरी । मं सा
नोकाटिसे । कं किरियस्त्रासङ्गि । तं चक्ष, चक्ष-
गड्डलु । वम्. शतावरी । प.सु. । वा.सु.१५.भ.
वरुणादिः “शतावरीगुडूलीभ्याम् ।” गुणाः —
हिमा वृष्या मधुरा पित्तघ्नी कफघातघ्नी तिका मे-
हघ्नी रसायनी च । क्षुद्रमहासिद्धेन विधा । गुणाः
— “शतावर्थी हिमे वृष्ये मधुरे पित्तजिह्वरे । क-
फघातहरे तिके मेहघ्ने रसायने । शतावरीवृष्ये
वृष्ये मधुरे पित्तजिह्वसम् । महती कफघातघ्नी

तिका श्रेष्ठा रसायने ॥” रा.नि.व.४ । तथा शुक्-
लद्विकरलात् शुक्ला । च.द. ।

शतावरीमण्डूरम् । स्त्री । परिणामश्ले म-
ण्डूरम् । शुद्धमण्डुरे शतावरीरसः दधि दुग्धं प्र.
८ प. घृतं ४ प. एकत्र पचेत् । पिण्डुवतारयेत् ।
शोधितमधुत, शतमूलीर रस, मधु, दुग्धं प्र-
ढोदक ८ प. घृत ४ प. पाक करिष्वे ।
वह्नु स्या — विफलाकायशुद्धमण्डुरं ८ प. पा-
कायं — शतावरीरसः दुग्धं दधि आमलकौरसः
प्र. ८ प. घृतं ४ प. पाकसिद्धौ मुक्तकपिपली-
जीरकधान्यकहरीतकीत्वक्तेजपपेलानां प्र. चूर्ण
४ मा. प्रलिप्यालीङ्गम् । रस.र. ।

शताह्वया । स्त्री । शताह्वयाम् । अनुक्ता । श-
तावर्थ्याम् । रा.नि.व.४ । वै.निच.२भ.सञ्ज्व.चि.
आरवधादिनिरुद्धे । मधुरिकायां । गोरी । रा.
नि.व.२१ ।

शताह्वा । स्त्री । सुगन्धपविशेषे । अनुक्ता ।
शाष्ट । हिं सोफि । मं सोफि । कं सव्वसिगे ।
वम्. वडी सोफि । च.द.अजो.वि.चन्दनवातेले ।
गुणाः — कटुः तिका स्निग्धा श्रेष्ठातिमार्घी त्वर-
घ्नी निवृण्णघ्नी वल्लिकस्येहि हिता च । रा.नि.व.
४ । लघुभोक्ता पित्तकृत् दीपनी कटुः उष्णा श-
लानिरीगघ्नी च । भा.पू.२भ. । शतसुध्यां । रा.
नि.व.४ । वै.निच.अग्ने.चि.लघुचर्यादिघृते, विज-
याचूर्णं । अजमोदायां । शकुनी । रा.नि.व.२१ ।

शताह्वाद्यम् । स्त्री । शतपुष्पामधुरिकयाः ।
अनुक्ता ७ गोरी । च.स.१५.भ. । [श.र. ।

शताची । स्त्री । शताहायां । अनुक्ता । राची ।

शचम् । स्त्री । बले । तिका ।

शत्रिः (द्रिः) । पुं । गर्ज । उणा ।

शत्रुकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । घोषायां ।
शेराकुल । रा.नि.व.८ ।

शत्रुद्रुमः । पुं । अस्त्रवेतसु । कश्चित् ।

शत्रुभङ्गः । पुं । सुवर्ण । मूत्रं वै.निच. ।

शत्रुभूमिजः । पुं । नीलाञ्जने । वै.निच. ।

शदः । पुं । शाकफलादौ । व्याक. । [च. ।

शनकावलिः । पुं, स्त्री । गजपिपल्यां । श.

शनपर्णी : स्त्री । कटुस्वा । कटुकी । श.च. ।

शनिप्रियम् : स्त्री । नीलकान्तमयी । शब्द-
कल्पः ।

शनीरुहः : पुं । महुषे । वै.निच. ।

शनैर्महः : पुं । प्रमेहविशेषे । अत्र शनैः सकफं
पिच्छिलं महति । सु.नि.६५. । त्रि (ही) । शनै-
र्महमशीले ।

शतः : पुं । दण्डविशेषे । उज्जु । श.च. ।

शफः : पुं । मखीनामगन्धद्रव्यं । नथी । रा.नि.
व.१२ । स्त्री । पशुखरे । पञ्चर शूत्र । तरुमूले ।
म. ।

शफरः : पुं । मत्स्यविशेषे । पूंटे माछ । अम. ।

शफराधिपः : पुं । क्लीशमत्स्यः । त्रिका. ।

शफरी : स्त्री । अस्त्रलोणिकायाम् । आशकल-
भाक । भा.पू.१भ.शा.व. । प्रोक्षीमत्स्यः । पूंटे
माछ । अम. । गुणाः—“श्लेष्मकरो तु शफरी ।”
अचि.२२५. ।

शबलः : पुं । चित्रकवृक्षे । चिता ग्राह । सुग-
न्धवृक्षे । गङ्गातटे । मूषिकमेदि । ऐन्दुविट्मस ।
वा.उ.१८५. ।

शब्दः : पुं । वर्षसमाख्याय । यथा—“शब्दीनाम
वर्षसमाख्यायः । स दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चातृ-
तेति । तत्र दृष्टार्थः त्रिभिर्हेतुभिः दोषाः प्रकृत्य-
न्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशस्यन्ति । श्रोत्रादिसहाये
शब्दादियद्वयमित्यदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रत्येकभावादि
मोक्ष इति । सत्याः नाम मर्त्यापुर्वेदोपदेशाः । स
न्युपायाः साध्यानां सत्यारम्भफलानीति सत्यवि-
पर्ययाश्चातृते ।” च.वि.८५. ।

शब्दग्रहः : पुं । कर्षे । अम. ।

शब्देदी (६८) : पुं । मलहारि । शब्दकल्पः ।

शब्दमालः : पुं । रत्नवृक्षे । वै.निच. ।

शब्दरोचनम् : स्त्री । दण्डे । वै.निच. ।

शब्दाक्यम् : स्त्री । श्रेष्ठकांसधातौ । भाग कौ-
जा । वै.निच. ।

शब्दाधिष्ठानम् : स्त्री । शबवेन्द्रिये । त्रि-
का. ।

शमः : पुं । हस्ते । मनःस्थैर्ये । अम.टी. । उप-
चारि । रा.नि.व.२० । [मस्य । वै.निच. ।

शमठः : पुं । शाकविशेषे । तूदमेदे । कृ.रवि.

शमनः : त्रि । समीकृतविषमदोषाणां समता-
पादके । वा.चि.१५. । अरुणः । स्त्री । अग्ने । वै.
निच. । “पितादिजिह्विरामस्य यत् स्यात् शमनं
मतम् ।” चर्वणे । धरणिः । हिंसायां । हृ.च. ।
पुं । मृगमेदे । श.च. । कलाधि । गट्टे । रा.नि.
व.१६ । तन्नामकनिरुद्धवस्त्रौ । “प्रियङ्गुमधुकं सु-
स्ता तथैव च रसाञ्जनम् । सद्यौरः शस्यते वति-
र्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥” धूमपानमेदे । अत्र
धूमनाडी रोगिणश्चत्वारिंशाङ्गुला तथैवादिकञ्च
धूमद्रव्यं भाव्यम् । भा. । स्त्री (नी) । रात्रौ । क-
षायमेदे । धेनु वमनादि विनैव वातादयः शान्तिं
यान्ति । च.द.ज्व.चि. ।

शमलम् : स्त्री । विष्टायाम् । अम. ।

शमिः : स्त्री । शिम्ब्याम् । छिगड़ा । हृ.च. ।

शमिका : स्त्री । महाशमीवृक्षे । वै.निच. ।

शमि(मी)जः (जा) : पुं । स्त्री । रक्तकुल-
त्यके । (जा) शिम्बीधान्ये । भा.पू.१भ.भा.व. ।

शमि(मी)रः : पुं । जम्बुशमीवृक्षे । कूट्टुर्भादे
ग्राह । श.र. । अम. । [निच. ।

शमिला : स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । चाग्निनौ । वै.

शमी : स्त्री । (Prosopis sp. eigera.) ख-
नामख्यातसकण्टकवृक्षे । भा.पू.१भ.भा.व. । हिं । छिक्-
र । मं शमी, खैरी । कं पान, कावन्नि । उत्त.
शमी । सा हिंसा लघुसङ्घर्षमेदेन । गुणाः—रुषा
कषाया रक्तपित्तातिसारघ्नी च । तत्फलं खादु
रुचम् उष्णं केशघ्नञ्च । रा.नि.व.८. । “शमीफलं
गुरु खादु रुचोष्णं केशनाशनम् ।” सु.सू.४६५. ।
रक्तपलाशशमीवृक्षे । सु.चि.१५. । See चप्रिग-
र्भा । शिम्ब्यायाम् । शिम् । अम. । सोमराज्याम् ।
गोमग्राह । म. ।

शमीधान्यम् : स्त्री । शिम्बीधान्ये, माषादी,
सुहराजमाषतिलकुलत्यादी च । पुरातनादिगुणाः
—“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । च-
रती वातकृद्गलं प्रायेणाभिनवं गुरु । यवगीधम-
माषाश्च तिलाश्चापि नवा हिताः । पुराणा विरघा

कदा न तद्यार्थकरा मताः । अनार्थवं व्याधित-
मप्यागतमेव च । अमूर्तिजं नवधापि न धान्यं
गुणवत् स्मृतम् ॥” राज. २५ ।

शमीपत्रा । स्त्री । लज्जलकालतायाम् । ल-
ज्जावती । रा. नि. व. ५ । [आलू. कीषालरम् ।

शमीरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दः । श्वेत-
शमीरकन्दः । स्त्री । वही । वृद्धिः । वै. निघ.

शम्पाकः । पुं । महारखधत्वे । वडु (शोणालू,
शोणाल । अम. । मरिचाद्यतैले । खमालासंयु-
क्तपित्तशोधकः ; विन्दुघृते च । तन्मज्जगुणाः—
“स्वादपाकोऽग्निबलकृत् खिन्धः पित्तानिलाप-
कः ।” सु. सू. ४६५. यावके । सस्यकपाके । छे.
च. । [छि. श. र. ।

शम्पातः । पुं । महारखधत्वे । शोणाल गी-

शम्ब(व)रः (लः) । पुं । लोप्रवत्वे । लोधि-
ग्राह । अज्जनवत्वे । रा. नि. व. ६ । चित्तकवत्वे ।
छि. ग्राह । रा. नि. व. ६ । तालवत्वे । रा. नि. व.
२३ । ह्री । उष्ण । मृगविशेषः । शस्त्रं मृगं ।
त्रिका । मत्स्यभेदः । विश. । लो । जले । त्रिका ।

शम्ब(व)रकन्दः । पुं । वाराहीकन्दः । श्व-
ेतशमीरकन्दः । रा. नि. व. ७ ।

शम्ब(व)रचन्दनम् । स्त्री । वर्षरचन्दने ।
श्वेत चन्दन । गुणाः । तिक्तं शीतलं उष्णं श्लेष्म-
बातहरं अमपित्तविस्फोटपासादिकुष्ठलक्षणातापह-
रकम् । रा. नि. व. १२ । [लाध. वै. निघ. ।

शम्ब(व)रदेशजः । पुं । शुकरीधे । श्वेत-

शम्ब(व)रपादपः । पुं । शुकरीधे । वै. निघ. ।

शम्ब(व)रहाहारः । पुं । वनवदरे । वृन्तो-
कुल । वै. निघ. ।

शम्ब(व)री । स्त्री । आस्तुकर्णीलतायाम् । मू-
षाकावै । रा. नि. व. २३ । मृतश्रेणीचुपे । रा. नि.
व. ४ । द्रवलीचुपे । वडु दक्षी वा अश्वत्थरा ।
रा. नि. व. ५ । [निघ. ।

शम्ब(व)रीगन्धः । स्त्री । वनतुल्यसाम् । वै.

शम्ब(व)रीकवः । पुं । शुकलीधे । वा. उ.
२२५. ।

शम्बुः । पुं । शम्बुके । शम्बुक । वडुवत् ।

शम्बु(म्बु)कः । पुं । शम्बुके । शम्बुक । See
शम्बुः । प्राणनाशककौटविशेषः । सु. कल्प. ८५. ।
शम्बु । शौक् । छे. च. । चन्द्रशम्बु । छे. टि. शौक् ।
रा. नि. व. १६ ।

शम्बुङ्कः । पुं । शम्बुके । शम्बुक । श. र. ।

शम्बुकपुष्पी । स्त्री । शम्बुकपुष्पसाम् । भा. पू. १
भ. चित्तममचि. । “शम्बुकपुष्पाः श्रुताः ।”

शम्बूका । स्त्री । जलपुष्पी । शिथूक । शम्बू-
के । शम्बुक । रा. नि. व. १६ ।

शम्बूकाद्यतैलम् । स्त्री । कर्णरीगे तैलम् ।
पाठः—“शम्बूकमांसकल्केन कटुतैलेन विपाचयत् ।
अस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥” हि-
तीयं वदन् यथा—“प्रस्थं शम्बूकमांसस्य कटुतैल-
च तत्समम् । कुष्ठं भङ्गं रजो वासा त्वाकपत्रं
सुहो घनं । विस्त्रं शालिख पत्रच केशरं नागकेस-
रम् । द्राक्षा चातिविषा चैव यष्टीमधुकमेत च ।
शटी चैरण्डकापांसश्चङ्केशरजस्य च । एतेषां क-
र्षमादाय पचेतैलेन भिषग्वरः । तस्य पूरणमात्रेण
कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥” रस. र. ।

शम्बूकावर्त्तः । पुं । सन्निपातजम्बुगन्धरीगे ।
तस्य लक्षणं यथा—“वह्मवर्णरजसावापि पित्तका
गोक्षमोषमा । शम्बूकावर्त्तवद्वाङ्गी शम्बूकावर्त्तको
मतः ॥” सा. नि. ।

शम्भुः । पुं । श्रुताके । ज्ञाना शान्तम् । श. च. ।
रस. चि. ३५. । “वह्मरेकः शम्भुरेकः ।”

शम्भुकेतनः । पुं । पीतलोधे । वै. निघ. ।

शम्भुतजः । स्त्री । पारदे । रा. मा. सं. ।

शम्भुप्रिया । स्त्री । आसलक्ष्याम् । श. र. ।

शम्भुबीजम् । स्त्री । पारदे । भैष. ध्वजमहचि. ।

शम्भुवल्लभम् । स्त्री । श्वेतकमले । रा. नि. व. १० ।

शम्भोः कण्ठविभूषणम् । स्त्री । विषे । क-
ठविष । भैष. पञ्चाननरसे । [निद्रायाम् । विश. ।

शयः । पुं । ह्री । रा. नि. व. १८. सप. । सं. ।

शययः । पुं । सपविशेषः । वराहः । नीने ।
उष्ण । त्रि । गाढनिद्रिते । छे. च. ।

शयनम् । स्त्री । निद्रायाम् । पुं । शय्यायाम् ।
निद्रानि । अम. । भैषुने । सं. ।

शयानकः । पुं । ककलासि । शिखरिणी । छे.

च. । सपे । उषा. ।

शयामूत्रम् । क्लीं । शयामूत्रे । वै. निघ ।

शयालुः । पुं । ककुरे । चिका. । शगालि । वि ।
अलसि । [श. मा. । वि । निद्रिते । अम. ।

शयितः । पुं । अजगरे । शैली । छाल्ता ।

शयुः । पुं । अजगरनामसर्पजाती । अम. ।

शय्या । स्त्री । आसनगणे, तल्पे । निहाना । अ-
म. । सुखशय्यागुणाः — “सुखशय्यासनं सयं निद्रा-
पुष्टिप्रदप्रदं । यमानिलहरं हृत्थं विपरीतमती-
त्यया ॥” सूत्रशय्यागुणाः — “सूत्रशय्याडनिलपित्तघ्नौ
हृदयो यक्षरुदीनी ।” खट्वापटशय्यागुणाः — “ख-
ट्वा यु वातला प्रोक्ता पटौ कर्षाति वातलः ।”
राज. ५ प. ।

शय्यामूत्रम् । क्लीं । शिशीलव्रातकरीषे । (श-
के. ३० भा. ३०) । शीषवे यथा — “कृतसूत्रार्तिमुभयग-
सदं दध्ना तु खोलके । मंचूर्णे मधुसर्पिण्यां लोटा
स्वप्ने न सूषयेत् ॥” रसर. वा. नि. वि. ।

शरम् । क्लीं । जलि । मे. ।

शरः । पुं, क्लीं । (Saccharum sara.)
Peuced grass. खनामस्थानतण्डु । अत ग-
छ । छिं कोड़ा, रामशर, शरपत् । ते रेलु, का-
किवेदुह, गुन्द्र । शरण, अंबलिमगणे इति सालवे
प्रसिद्धः । पञ्जा, कंड । स द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदे-
न । तद्विविधगुणाः — सधुरं तिक्तम् इषदुग्धं ब-
लवीर्यकरं तिलसेवनात् ईषदातकरं कफभानि-
मदघ्नञ्च । काशभेदे । रा. नि. व. ८. वाणे । अम. ।
स द्विविधः कर्षां प्रलणय । सु. म. २६ अ. । दध्नः
अयभागे । दधिरं शोथ । मे. । महापण्डीतरौ ।
रा. नि. व. ८. । [सु. ।

शरखड्गकः । पुं । खगडहणे । शंशुड़ा । प.

शरजम् । क्लीं । खनीवे । ननि । शब्दकय. ।
हंयज्जोमघते । छे. च. ।

शरटः । पुं । कुसुमशोके । कूक्ष्य गच्छेत् पा-
ता । र. मा. । पूतीकरञ्ज । गांठा । प. सु. । क-
कलासि । अ. टो. । स्त्री (टा) । खादिरपण्याम् ।
गण्डावती । वै. निघ. शार्णज. चि. ।

शरणा (णी) । स्त्री । पसारण्याम् । शकु-
लश्री । मद. व. ३ । श. र. । लयस्याम् । १३०
गोछ । श. र. ।

शरण्डः । पुं । पल्लिणि । श. र. । रघुमोषा-
याम् । छिं छिं । ककलासि । कंकुनाम. मे. ।

शरत् (द्) (दा) । स्त्री । वसरि । स्रुभेदे ।
अत्र ९ कान । अम. । श. र. । तुलाश्रयिकौ शरत् ।
“तुलाश्रयिकयोः शरत् ।” सतान्तरे भाद्रपदौ ।
गुणाः — “शरदुष्णा पित्तकर्त्री दृष्टां मध्याह्ना-
ह्ना ।” भा. ।

शरत्कामी (इन) । पुं । ककुरे । श. र. ।

शरत्पद्मम् । क्लीं । श्वेतकमले । रा. नि. व. १ ।

शरत्पुष्पः । पुं । आहुत्यपुष्पे । रा. नि. व. ४ ।

शरदन्तः । पुं । शरः । सैमन्तकाले । रा. नि. व.
२१ ।

शरदुदाशयम् । क्लीं । शरत्कालिकमरीचि ।
भागवतम् । [शो. क. । र. सा. म. ।

शरदुद्भवः । पुं । वृषपत्रशकविशेषे । मे. छे

शरपुङ्खः (ङ्गा) । पुं, स्त्री । (Tephrosia
purpurea.) खनामस्थानतण्डुविशेषे । शरपुङ्खे
लोके । तननीय, शरपुङ्खा । छिं शरपुङ्खा ।
वम्. दा. जलिकुलधि । कं येरडुकोरिग । मं उ-
छलि । तं तिलवेपल्लिचिद्रु । भा. कोलुक्यवेपल्लि-
सा श्वेतपीतभेदेन द्विधा । भा. — कटुगुणा क्षि-
वातघ्ना । श्वेतशरपुङ्खा । गुणाव्या रसायने प्रश-
स्ता च । रा. नि. व. ४ । “शरपुङ्खो यक्तुमीहगुण-
प्रणविषापहः । तिक्तः कषायः कासालश्वश्वर-
हरो लघुः ।” भा. । तद्वीजं सूषिकविषहरम् ।
वा. उ. ३८ अ. । विशेषेण प्रमहघ्नः रक्तघातकरश्च ।
अर्वाचानाः । वै. निघ. ।

शरबीजम् । क्लीं । शरधान्ये । शरबीजौ छिं ।

शरभः । पुं । महासिंहि । रा. नि. व. १६ । का-
शमीरदेशीयहरिणविशेषे । स उक्षी विशालम-
ज्जश्च । एतन्मांसं कवायमधुरादिगुणयुक्तम् शूलमे-
कद्विज । उष्ट्रे । जटा. । कारिशावके । वानरभेदे ।
मे. । [मानिक । श. च. ।

शरमसः । पुं । शरिकाभेदे, मयनभेदे । ७० भा.

शरलः । पुं । सरलवत् । मृगल ग्रीह । शब्द-
कल्पः ।

शरलकम् । स्त्री । जले । श.च. ।

शरलोमा । पुं । ऋषिविशेषः ।

शराटिः (ङिः) (तिः) । पुं । श्राटिनाम-
कपाक्षिण । शराल प्राथी । श.र. । अ.टी.र.मा. ।

शराटिका । स्त्री । शरारिपक्षिण । शराल
प्राथी । खदिरपण्याम् । लङ्कावती । वे.निच. ।

शरादिपञ्चमूलम् । स्त्री । शरादिपञ्चद्रव्य-
जनकपाये । यथा—“शरतुदभे.मानां शालीनां
मूलमि च ।” च.द.अ.म.चि शरादिष्टते ।

शरादिपञ्चमूलाद्यष्टतम् । स्त्री । अमृष्ट्यां
ष्टते । “शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेष पञ्चद्वुतम् ।
प्रथं गीतुरकल्केन सिद्धमयात् सशर्करम् ॥” च.
द.अ.म.चि. ।

शरारिः (री) । पुं, स्त्री । खनामख्यातस्य
जातीयपक्षिण । शराल प्राथी । भैष.शरीरो.
चि. । तन्मांसगुणाः—वातघ्नं स्निग्धं छटभलं त-
प्यं रक्तपित्तहरं हिमघ्नं । राज.रूप. ।

शरारि(री)मुखः । पुं । शरारिपक्षिण ।
शराल प्राथी । सु. । स्त्री । धवलस्त्वशरारिना
सा दीर्घवक्षुपक्षिणश्चसटशमुखे विस्वावणास्ते ।
कर्तरीति संज्ञा लोके । काठि.काठारि । “ताञ्च
दशाङ्गुलां चलयलाशां कुर्यात् ।” सु.म.अ. ।

शरालिः (का) (लो) । स्त्री । शरारिप-
क्षिण । शराल प्राथी । श.र. ।

शरावः । पुं । पलाटके, ६४ तो., १ श. । “श-
रावोऽष्टपलम् ।” प.म.१ख. । मृत्स्यपावभेदे ।
शरा । अम. । [अ.म. ।

शरावकुईः । पुं । वायव्यकौटविशेषः । सु.कल्प.

शरावाहम् । स्त्री । अहंशरावपरिमाणे । ॥०
आध.मृग. ७२ तोला । प.म. ।

शराविका । स्त्री । प्रमेहपिडकाभेदे । लज्जं
यथा—“शरावमात्रा तद्वत्पा निखसध्या शरावि-
का ।” सु.नि.६अ. । [च.द.धूमाधिकारि ।

शरी । स्त्री । मेषीवर्णः । भा. । शरपुष्पवर्णः ।

शरीरम् ! स्त्री । देहः । (पठ रा.नि.व.१.८०)

शरीर इति शरीरम् । तच्च चेतनाधानभूतम्
आमभोगायतनं पञ्चभूतविकारसमुदायात्मकञ्च ।
च.शा.६अ. । “पञ्चमहाभूतविकारात्मके आत्मनो
भोगायतने ।” च.मु.१अ. । च.द. । “गर्भां यदा
हृकपादादिभिरङ्गेकपेतभादा शरीरमिति संज्ञां
लभते । तत्र शरीरं षडङ्गं, शाखाश्चतस्रः, मध्यं
पञ्चमं, षष्ठं शिरः” इति । सु.शा.५अ. । इह खलु
शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । अ-
तिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिर्लभा चान्दीमा चातिकृष्ण-
श्चातिगीरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति । च.मु.२१अ. ।
तस्मिन् शरीरे लोणं पथ्याधिकानि शताव्यस्यूं
सह दन्तोलूखलनखैः । तदयथा—हानिग्रहन्तो-
लूलानि, ३२ दन्ताश्च, २० नखाः, २० पाणि-
पादशलाकाः, ४ शलाकाधिष्ठानानि, ६० अङ्गु-
ल्यस्थोनि, २पार्श्वस्थानी, २कूर्चार्धः, २पाण्याः, अ-
णिकाः, ४ पादार्थगुल्फकाः, ४ अरत्नारस्थोनि, ४
जङ्घयोः, २ जानुयोः, २ उर्वर्याः, २ बाह्वोः, २
अंसयोः, २ अक्षयोः वार्धसंज्ञानुमत्सिक्मिकोक्तौ, २
तालुनि, २ शोणिकफले, १ भग्रास्थि, १ पुंसं मे-
ढ्रास्थि, १ त्रिकास्थि, १ गदास्थि, ३५ पृष्ठास्थी-
नि, १५ यौवायां, १ जङ्घास्थिनी, १ हन्वास्थि, १ ह-
नवस्थनास्थिनी, २ ललाटे, २ गण्डयोः, २ नास-
कायां, २४ हृद्योः पार्श्वयोः, २४ पञ्जरास्थोनि,
२४ पार्श्वकास्थानि, २ शङ्कास्थानि, ४ शिरः-
कपालास्थानि, १७ वक्षसि इति । अस्मिन् श-
रीरे इन्द्रियाधष्ठानानि त्रयोदशानि ५, स्पृश-
दोनि बुद्धान्द्रियाणि ५, ज्ञानादिकर्मान्द्रियाणि ५,
चेतनाधष्ठानं हृदयं १, प्राणायतनानि १०, को-
ष्ठाङ्गानि १५, नाभ्यादोनि जडापिण्डकादोनि
प्रत्यङ्गानि ५६ । नव सायुशतानि (६००), सप्त
शिराशतानि (७००), द्वे धमनीशतं (२००), पञ्च
पेशीशतानि (५००), सन्धिस्थानानि १०७, सन्धि-
स्थानानि च २०० । अस्मिन् शरीरे आहारपरि-
णामजरसपरिमाणं ६ अञ्जल्यः, रक्तस्य ८ अञ्ज-
लयः, पुरीषस्य ७ अञ्जलयः, श्लेष्मणः ६ अञ्जलयः,
पित्तस्य ५ अञ्जलयः, सूक्ष्मस्य ४ अं., वसायाः ३
अं., भेदसः २ अं., सज्जाया १ अं., सन्निवृत्तस्य
शुक्रस्य श्लेष्मिणस्य ॥० अं. । च.शा.७अ. । [ति ।
शरीरसंस्कारः । पुं । देहस्य पवित्रीकरणं ।

शरीरावरणम् । स्त्री । त्वचि । छात्रङ् । रा. नि.व.१८ । [रा.नि.व.१८ ।

शरीरास्थि । स्त्री । कङ्काले । अष्टिपञ्चर ।

शरीरी (रु) । पुं । जीवे । कटा. ।

शरेष्टः । पुं । आसह्ये । कटा. ।

शरोटिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । गङ्गावती । वै.निघ. ।

शरीरजः । पुं । रोमे । धरणिः । त्रि. देहजे ।

शरीर(परि)मार्जनम् । स्त्री । देहमार्जने । शाङ्गमार्जनम् । गुणाः—“दोग्ध्यं गौरवं कण्डूकण्डू मलमरीचकं । स्वेदबौभक्ष्यतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥” राज.२५. । [१५. ।

शरीरविचयः । पुं । शरीरविज्ञाने । च.शा.

शरीरोपस्तम्भः । पुं । शरीरधारकस्तम्भे । स त्रिविधः आहारव्यवप्रवृत्त्यभेदेन । सभ्यमानं धार्यमाणम् उप समीपं गत्वा लभ्ययति धारयतीति उपस्तम्भः धारकः । च.स.११५. ।

शर्करकः । पुं । मधुरजम्बीरे । भद्रवडौल्लु । रा.नि.व.११ ।

शर्करकन्दः । पुं । (Ipomoea batatas.) चालुकविशेषे । त्राडाभान् मकरकन्द आन् । हिं शर्करकन्द । ता. वृत्तिकजहङ्ग. Watts.

शर्करजा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा.नि.व. १४ ।

शर्कराक्षः । पुं । क्षत्रविशेषे । च. ।

शर्करा । स्त्री । खण्डविकारे । णिनि । सा. गुणाः—मधुरा शीता दाहपित्तशमनी रक्तदीपघ्नी भूमिघ्नी कृमिघ्नी च । रा.नि.व.१४ । “सिता सुमधुरा प्रोक्ता हृष्या शुकविषहनी । तत्पायिनी गुणाः—“पित्तघ्नी मधुरा बन्धा शर्करापायिनी कृष्णम् ।” “शर्कराया सुशीता च कासशूलसमुद्भा । श्विता पिताष्टजि शोषे मूर्च्छाभिममदापहा ॥” अत्रि.१०५. । “शर्करा ज्वरपिताष्टज्मूर्च्छाच्छिर्दिह्यापहा ।” राज. । “सिता सुमधुरा रुष्या वातपित्ताश्वाहजिन् । मूर्च्छाच्छिर्ज्वरान् हन्ति सुशीता शुककारिणी ॥” भा. । सा च खण्डीपलाञ्छितोपलाञ्छद्रागीडोमलखण्डपील्लकवंशेष्टकेतु-

श्यामिचरुकोचुरसालिचजपुष्पीद्वयमधुलयवासशर्कराभेदेन बहुधा । आसां विशेषाः पर्याये स्युः । मद्यविशेषे, शर्करामये । गुणाः—“हरति मलमि. यं या दीपनी पाण्डुमेहान् लघुमधुरसुशीता रीचनी पित्तहन्ती । जरयति सकलं वा पीतमस्नाति. मात्रं असनरुधिरकासान् हन्ति वा कामलाह ॥” अत्रि.१८५. । विषे । र.सा.सं.शीतारिरेसे । बालुकायाम् । तालि । भा.स.४५. लुट्टरी. चि.कदर-लक्षणे । “शर्करोन्मथिते पादे ।” दन्तरोगभेदे, दन्तशर्करायाम् । तल्लक्षणं यथा—“शर्करैव स्थि. रीभूती मनी दन्तेषु यस्य वै । सा दन्ताणां गुणघ्नी तु विशेषा दन्तशर्करा ॥” सु.नि.१६५. । खनाम-कवन्तिरोगे, अश्मरौशर्करायाम् । लक्षणं—“अ-श्मस्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवने-ऽनुगुणं सा तु निरेत्यन्या विशेषतः । सा भिन्नसू-र्त्तिवोतेन शर्करैवभिधीयते ।” सु.नि.१५. ।

शर्करावृद्धम् । स्त्री, पुं । लुट्टरोगविशेषे । ल-क्षणं—“प्राप्य मांसशिरास्त्रायुश्चेकमिदालक्षयानिलः । यम्यं कुर्वन्ति भिद्राऽसौ मधुसापिर्वसानिभम् । सवत्यासावमथर्था तत इह गतोऽनिलः । मांसं विशेष्य यथितां शर्करां जनयेत् पुनः । दुर्गन्धं क्रिन्नमथर्था नानावर्णं ततः शराः । सवन्ति सङ्घ-सा रक्तं तद्विदाच्छर्करावृद्धम् ॥” सु.नि.११५. । वा.उ.११५. ।

शर्करालेहः । पुं । रसायनाधिकारे लेहः । यथा—मेदा महामेदा स्त्रिजः ३ इः जीवकः स-वभकः काकोली खीरकाकाला जीवन्ती यष्टिमधु एषां प्रति ४ तो. ५ माषा. ५ र. । कुशमूलं कासमूलम् उलुमूलं शरमूलं इक्षुमूलम् एषां प्रति २५. जलं ३२ श. शे. ८ श. । नारिकेलजलं १२ श. घृतं ४ प. । शर्करा १६ प. । सिद्धं शीते प्रवेपार्थं एला तेजपत्रं धान्यकं जीरकं गुडलक् कणजीरकं वंशलोचना नागकेसरम् एषां प्रति चूर्णं १ तो. । र.स.२. ।

शर्करासवः । पुं । शर्करोत्यासवे । गुणाः—“सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्यतिरोगमुत् । जर-णीयः परिणतो हृद्यो बन्धंश शर्करः ॥” च.म. ९०५. ।

शर्करासुरभिः । पुं । शर्करासवे । वै.निघ. ।

शर्करोदकम् । क्ली । सितोजले । चिनित्र
पाना, अत्रव९ । यथा—एलालवज्जमरिचकर्पूर-
युक्तश्रीतलजलगीलिता शर्करा शर्करोदकमुच्यते ।
गुणाः—युक्तं सरं शीतलं बल्यं रुच्यं लघु स्वादु
वातपित्तदृष्ट्याघ्नं रक्तदीपहरं वमिसृक्काज्वरदाह-
घ्नञ्च । भा. । [वायौ । व्याकरणम् ।

शर्द्धः (नम्) । पुं, क्ली । मरुत्कारे । अपान-
शर्द्धश्चाहः । पुं । शिख्रादौ, माषे । व्याक. ।
त्रि । मलद्वारेण वायुव्यागिनि ।

शर्मणी । स्त्री । ब्राह्मीरूपे । वै. निघ. ।

शर्मरा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । धरणिः ।

शर्माख्यः । पुं । मसूरे । मूत्रे । प. सु. ।

शर्वरी । स्त्री । रात्रौ । अम. । नाय्यां । नि. ।
सव्यायां । उषा. । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ ।
भा. तन्दिज्वर. चि. । “कर्महरनागरशर्वरी”
कण्ठकुलकज्वर. चि. । “कलिङ्गसिंहाननशर्वरी-
भिः ।” [भैष. चुद्ररी. चि. ।

शर्वरीद्वयम् । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्वयीः ।

शर्वाक्षम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा. नि. व. ११ ।

शलः । पुं, क्ली । तालवृक्षे । वै. निघ. । उद्रे ।
हे. च. । शलकौकण्टके । अश्वारूपांटे । अम. ।

शलकः । पुं । तालवृक्षे । शलकौकण्टके । वै.
निघ. । मर्कटके । मर्कटशुभा । त्रिका. ।

शलङ्गः । पुं । लवणविशेषे । उषा. । [अम. ।

शलभः । पुं । पतङ्गे । फुडिङ्ग, पञ्चलपौकः ।

शलभीलिः । पुं । उद्रे । हे. च. । [अम. ।

शलली । स्त्री । शलकौकण्टके । अश्वारूपांटे ।

शलाका । स्त्री । मदनवृक्षे । अग्रना गाँछ ।
शरे । अत्र । शरिकायां । भागिक पायौ । शल-
कां । अश्वारू. नि. नलकास्थनि । नगौर शङ्कु ।
श. च. । नेत्राक्षमसाधनकाष्ठिकायां । अञ्जनेन
अग्नौ । यथा—“दशाङ्गुला तनुर्भेद्या शलाका सु-
कुलानना । अस्थिजा धातुजा वापि कलायपरि-
मण्डला । तावत्सौहार्दसम्राता शलाका लिखने
मता । सुवर्णरजसोद्भूता शलाका खेदने मता ॥”
तोड. वृ. सु. ।

शलाकाधिष्ठानास्थि । स्त्री । पाणिपाद-
योः शलाकास्थ्याधारभूते अस्थनि । नलकास्थि
आधाराश्चि । तानि ४ । च. शा. ७७. ।

शलाकायन्त्रम् । क्ली । तदाकाराष्टाविंशति-
विधयस्त्रेषु । तानि नानाप्रकाराणि, नानाप्रयोज-
नानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च । यथा—
गण्डूपदमुखं शरपुङ्गुमुखं सर्पकण्ठमुखं वडिशमुख-
खेति हे हे एषण्युद्धनचालनाहरणार्थम् । मसूर-
दलमात्रमुखे हे किञ्चिदानताये स्त्रीतोगतस्थो-
द्धरणार्थम् । चीणि दध्वाङ्गुलीनि खल्लसुत्रानि
कारौषधप्रणिधानार्थम् । चीणि आम्बुवदभानि,
चीण्युद्धश्वदनानि अप्रकम्पायानि । षट् कार्पा-
सकृतोष्णीषाणि प्रमार्जनक्रियासु । एकं कौला-
स्थिदलमात्रमुखं खल्लतीक्ष्णीषं नासावृद्धहरणा-
र्थम् । एकमज्जनार्थं कलायपरिमण्डलम् उभयतो
सुकलायम् । सूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्प-
दलमात्रप्रमाणपरिमण्डलमिति । सु. सु. ७७. ।

शलाकास्थि । क्ली । नलकास्थनि । नगौर
शङ्कु । तानि ४ । च. शा. ७७. ।

शलाटः । पुं । शकटपरिमाणे, द्विसहस्रपले ।
२००० पल । “शकटः शाकटीनश्च शलाटः ।”
हे. च. ।

शलाटः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा. नि. व. ११ । की-
मलफले । फलेन शङ्कु । अम. । सु. सु. ७९. ।

शलालु । क्ली । सुगन्धद्रव्यविशेषे । व्याक. ।

शली । स्त्री । चुद्रशल्लकीक्ष्वे । तस्यां च गुरु शि-
खं शीतलं कफपित्तघ्नञ्च । रा. नि. व. १७ ।

शल्लकम् । क्ली । खण्डे । अम. । मल्लवृक्षे । ना-
छेत्र आदेशः । कीयान्तरम् । वल्कले । अम. ।

शल्लकलम् । क्ली । मल्लशल्लकं । गाँछेर आं-
देशः । तरुवल्लले । गाँछेर छाल । व्याक. ।

शल्लकली (श्रु) । पुं । मसूरे । शर. ।

शल्ललिः (ली) । पुं । शाल्ललिहवे । शिबुल-
गाँछ । (लिकः) । रक्तरीक्षीतकहवे । लाल द्रव-
ना गाँछ । रा. नि. व. ८ ।

शल्यः । पुं, क्ली । सर्वशरीरदुःखोत्पादकभाय-
मात्रं, विभिन्नलोष्टकाष्ठिकादौ । “तन्शल्यमिति

आनीयाज्ञोष्टकद्विविभक्तम् ।" वै सं. २७. । शरीराश्लुभेदेन शब्दं द्विविधं । यत् सर्वशरीरा-
बाधकरं शब्दं तदिहोपदिश्यत इत्यतः शब्दशा-
स्त्रम् । ततः शरीरं नखरीमादिधातवीदमसला-
दोषाश्च दुष्टाः । आश्लु शरीरशब्दव्यतिरेकेण
यावन्तो भावा दुःखमुपादयन्तीति ते बाणाः
ज्ञेया । सु. म. २६. ७. । विद्वद्व्यसपि द्विविधमव-
लम्बनवद्वद्वति । अवलम्बनार्थे पञ्चदश
हेतवो भवन्ति । यथा — स्वभाव पाचनभेदनदार-
णपीडनप्रसार्जननिर्भाषन वसन विरचनप्रसालन-
प्रतिमर्षप्रवाहणचूर्णायस्कान्दवर्थात । सु. म.
२०. ७. । अस्थानि । वंशकन्विकायाम् । विश्वः ।
बाणः । मे. ।

शब्दः (कः) । पुं । वृहद्भाकारे तन्नामक-
सर्गावशेषे गजार्कः । तन्नामगुणाः — गुरु स्निग्धं
दीपनं श्वासकासघ्नञ्च । रा. नि. व. १० । स्वादु पि-
तृघ्नं लघु शीतं विपन्नञ्च । सु. म. ४६. ७. । म-
दनहृत् । मग्नना ग्राह् । अम. । श्वेतखदिरः । वै.
निघ. । मत्स्यभेदे । शोणितग्राह् । रा. नि. व. १६ ।
पीतलोमः । वै. निघ. । विलम्बवे । रा. नि. व. ११ ।
रक्तखदिरः । च. द. मं. ह. च. । "विद्वद्वद्वर्णाधव-
शब्दकानां ।" शलाकायां । ह. च. । । श. च. ।

शब्दकण्ठः । पुं । सज्जकीरुगे । गजार्कः ।

शब्दकैटव्यः । पुं । मदनहृत् । मग्नना ग्राह् ।
रा. नि. व. ८ ।

शब्दतन्त्रम् । स्त्री । सौशुताद्विधतन्त्रान्यतमे
तन्त्रे । यथा — शब्दं नाम विविधलक्षणपाषाण-
पाशलोहलोहास्थिवालनखपृष्ठास्त्रावात्म्यभेदशब्दो-
द्धारार्थं यत्नशस्त्रवाराप्रमाणधानत्रयविनिश्चया-
यञ्च । सु. म. १७. १. । [क. । रा. नि. व. ५.]

शब्ददा । स्त्री । मेदायाम् । अष्टात्र अशुभ-

शब्दपरिणिका (णी) । स्त्री । मेदायाम् । रा.
नि. व. ५. । [कृकटि । रा. नि. व. १६.]

शब्दलोम (न) । स्त्री । शलकीरोमणि गजार्-

शब्दा । स्त्री । मेदायाम् । रा. नि. व. ५. । विक-
डतहृत् । नागवह्नीलतायाम् । वै. निघ. ।

शब्दोद्धरणम् । स्त्री । विद्वद्व्योत्याटने । वै.
स. २७. ।

शलम् । स्त्री । हलवल्कले । छान । तच्च । छ-
गडा । श. र. ।

शलः । पुं । मेके । श. र. ।

शलकः । पुं । शलतृकविशेषे । शलकी तृक ।
जटा । शलकीरुगे । गजार्कः । हिं साहिल ।
गुणाः — "शलकी वृहत्ती बल्यः स्निग्धी हृषी
रुचिप्रदः । वातघ्नश्चहरी हृषी सधुरी धातुव-
नः ॥" अचि. २०. ७. । स्त्री । तरुवल्कले । श. र. ।

शलकी । स्त्री । ((Boswellia serrata)
Indian olibanum. शलविशेषे । शलहं,
शलविटमश । हिं शलह, शलग । सुं शलय-
धूप । ता. कुंलि । गुणाः — "शलकी तुवरा शीता
पित्तश्लेष्मातिसारिजित् । रक्तपित्तघ्नश्चहरी पुष्टिकृत्
समुदीरिता ।" भ. पू. १२. वटादि. व. । रा. नि. व.
११ । See सलकी । शिलासे । च. म. ५. ७. ।

शलकीत्वक् । स्त्री । शलकीहलवल्कि । च.
म. ४. ७. ।

शलकीद्रवः (रसः) पुं । सिल्लके । कुन्तूक-
थोणि, शिलात्रय । जटा । च. द. वा. व्या. चि. ।
अटादशशतीप्रसारणीतेति । [वै. निघ. ।

शली । स्त्री । सज्जकीरुगे । सज्जकीरुगे । गजार्कः ।

शवम् । स्त्री । लीहं । जलः । सं. ।

शवः । पुं, स्त्री । श्वेतशरीरः । अम. ।

शवकाम्बः । पुं । कुकुरः । श. र. ।

शवलः । पुं । चित्रकलुपे । रा. नि. व. ६ । (ला,
ली, स्त्री । शवलवर्णार्थां गणि । अ. टी. भ. ।

शशः (कः) । पुं । विलिशयस्रभेदे । शतदण्णा-
मं खरह्वा । तं चेतुल पल्लि । तन्नामगुणाः — वि-
दीपनं दीपनं श्वासकासघ्नञ्च । रा. नि. व. १० ।
शीतं लघु धारकं रुचं स्वादुकफपित्तघ्नं वाते सा-
धारणं ज्वरातीसारघ्नं सदा हितञ्च । भा. पू. १६ ।

"शशको जाह्नलश्रेष्ठो लघुवृष्यश्च दीपनः । रुचि-
कृत्तर्पणः बल्यस्त्रिदोषशमनो मतः । ज्वरं च पा-
क्षुरोगं च हृष्ये कासे गुदामये । राजयक्ष्मणि
पाण्डू च तथातीसारिणां हितः ॥" अचि. २०. ७. ।
लीघ्रवे । बोले । निम. द. म. ।

शशवाती (इन्) । पुं । प्रसज्जतीयपक्षिणि ।
वाञ्ज । सु. म. ४६. ७. ।

शशधरः । पुं । कर्पूरः । रा.नि.व.१२ ।

शशभृत् । पुं । कर्पूरः । वै.च. । भेष.वा.व्या.
गन्धद्रव्यकथने ।

शशलीम (व) । स्त्री । शशकरीम्णि । अम. ।

शशशम्बिका । स्त्री । जीवनीलतायां । रा.
नि.व.१ ।

शशाङ्कः । पुं । कर्पूरः । रा.नि.व.१२ ।

शशाङ्गलेखा । स्त्री । सोमराज्यां । च.द.कुष्ठ.वि ।

शशाङ्गुलिः (ली) । पुं । खनामध्यातफल
शकविशेषः । तिरुक्कै.कुडु । गुणाः — तिका
कटुः कोमला कटुश्चतुष्पा कफापहा ज्वरा पाके
अक्षमधुरा विदाहकृत् शुष्का रुचिकृत् दीपनी च ।
रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.१८ । अम. ।

शशादः (नः) । पुं । श्वेनपचिणि । वाङ्म. ।

शशिकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.
व.११ । स्त्री । कुमुदः । चूड उक्तिः । रा.नि.व.१० ।

शशिपर्णा । स्त्री । पटोले । वै.निच. ।

शशिपुष्पम् । स्त्री । पत्रे । वै.निच. ।

शशिप्रभम् । स्त्री । सुक्रायाम् । रा.नि.व.११ ।
कुमुदपुष्पे । नातकूल । अ.भा. । स्त्री । ज्योत्स्ना-
याम् । जटा. । [वै.निच. ।

शशप्रियम् । स्त्री । कुमुदपुष्पे । सुक्रायाम् ।

शशिरै(ले)खा । स्त्री । गुडूच्याम् । गुडूक्ष ।
मि. । सोमराज्याम् । हाकुवै.वि. । भेष.कुष्ठ.वि. ।
भा.कुष्ठ.वि. स्त्रायम्भगुगुली । च.द.कुष्ठ.वि. ।

शशि राटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । प.सु. ।
रा.नि.व.५ । [चि.लज्जीविलासतैले ।

शशी (पुत्र) । पुं । कर्पूरः । वै.निच.२भ.चयरी. ।

शशीर्षम् । स्त्री । शशकलीभि । अम. ।

शष्कुलः । पुं । करञ्जहवे । उद्धरकरञ्ज । अ.र. ।

शष्कु(स्तु)स्त्री । स्त्री । कर्पूरम् । कर्पूद्रुद्र ।
अ.र. । पिष्टकविशेषः । त्रिजिपिटे । च.चि.२च.
तिष्ठपिष्टके । त्रिजिपिटे । गुणाः — गुरु
पुष्टिकरी । च.सु.२७च. । मल्लमेदः । सोहारीति
कोके । हिं सोरी । गुणाः — “शष्कुनी याद्विषो
हवा मधुरा तुवरा भूता ।” भा. । तिल.शुद्ध

माषकतयवायाम् । श.च. । “सुधीतानां तन्तुलानां
पिष्टं स्पर्शं विधाय च । तत्प्रमाणं तत्र जलं स्थाप्यं
पुञ्जां तु तत् पसेत् । अल्पमन्यं विकीर्याथ मेल-
यित्वा घनं पसेत् । घनीभूते तु उत्तार्यं तत्पर्य-
व्यां सुयुक्तितः । पुरश्च विधायथ सितानीफल-
दं तथा । विवृणान्तामर्च्य चन्द्रसमानां कारयेत् सु-
धीः । एवं शष्कुलयः कार्याः पाथाः स्वेदनयन्त्र-
के । एवञ्च मोदकाः कार्याः कृत्वा गुरवी मताः ।
वातपित्तप्रशमनाः मलावटभकारकाः । कफदा
गुरवः प्रीक्षाभाषा तनिकरा मताः ॥” वै.निच. ।
“पप्टा खघो कृत्वा शष्कुल्यः कफपित्तलाः ।
मांसैरितुविकारांश्च काष्ठिकैस्त्रिलशष्कुली । न भ-
क्षयेत्..... ॥” राज. । [द्रव्यायाम् । वै.निच. ।

शष्पम् । स्त्री । बालहवे । रा.नि.व.२१ । शीख-

शस्तः । चि । प्रशक्ते । स्त्री । शरीरे । विका. ।

शस्त्रम् । स्त्री । तीक्ष्णलोहे । रा.नि.व.११ । भे-
ष.वृद्धरी.चि.महाभीलतैले । वै.निच.२भ.अर्श.चि.
काश्चनीलेपे । अस्त्रे । अन्तर । शस्त्राणि विंशतिः
तद्यथा — मण्डलायं करपत्रं हृदिपत्रं नखशस्त्रं
मुद्रिका उत्पलपत्रम् अर्धधारं सूचौ कुशपत्रम् आ-
टीमुखं शरारीमुखम् अन्तर्मुखं चिकूचं कूटा-
रिका त्रीहिसुखम् भारामुखं वेतसपत्रं वडिशो द-
न्तशङ्कुः एषणोचंति । एताभिः केंद्राद्यष्टविधकर्म-
णि उपयुज्यन्ते । तत्र मण्डलायकरपत्रं केंद्रमे ल-
खने च, हृदिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्ध-
राणि केंद्रमे भेदने च, सूचौकुशपत्राटीमुखशरा-
रीमुखान्तर्मुखचिकूचकानि विधायथ । कूटारिका
त्रीहिसुखारामुखवेतसपत्राणि सूचौ च व्यधने ।
वडिशो दन्तशङ्कुश्चरणे । एषणोचंति, आमुलांथे
च । सूत्राः संवने । इत्यष्टविधं कर्मणि उपयोगः
शस्त्राणां व्याख्यातः । सु.सु.८च. । एषां विशेषास्त-
त्पर्यायंयु स्रयाः । शस्त्रसम्पत् यथा — सुवह-
सुलोहसुधारसुकृपतादीनि । शस्त्रदीपाः वक्रताकु-
ण्डताखण्डता खरधारता तिस्रून्तः त्रिदीर्घतातिष्ठ-
म्वता इति । करपत्रमृते “भतो विपरीतगुणमा-
ददीत । शस्त्रधारभेदा यथा — मासूरी अर्धमासू-
री केशिकी अर्धकेशिकी चेति । तत्र भेदनाभां
मासूरी लेखनानामर्धमासूरी व्यधनविस्त्रावणां
केशिकी केंद्रनानामर्धकेशिकी च । तेषां पायथापि
विधा चारीदकतैलेषु । तेषां निशानां शस्त्राणि-

ला माववर्णा धारसंस्थापनार्थं शान्तालीफलकम् ।
स.स.८५. ।

शस्त्रकम् । स्त्री । लीङ् । प.सु. ।

शस्त्रकम् । स्त्री । केदने । काटे, छेड़ ।
तदाष्टविधं केदं भेदं लेख्यं वैध्यमेवमाहार्यं वि-
ज्ञाव्यं सीय्यतेति । शस्त्रपदञ्च महत्त्वमपि पाकेषु
हृद्भुजं चक्रुलं वा भवेत् । स.स.८५. ।

शस्त्रकोशतरः । पुं । मङ्गापिच्छीतकवले ।
रा.नि.व.८ । [निघ. ।

शस्त्रचूर्णम् । स्त्री । लीङ्कटि । मधुर । वै.

शस्त्रप्रणिधानम् । त्रि । चक्षुषालने, केद-
नभेदनादिरूपीषधे । च.स.११५. ।

शस्त्राङ्गा । स्त्री । चाङ्गव्याम् । चाप्रकल शाक ।
रा.नि.व.५. । [रा.नि.व.१३ ।

शस्त्रायसम् । स्त्री । तीक्ष्णलीङ् । ऐम्पा१ ।

शस्त्री (इत्) । त्रि । शस्त्रधारिणि । स्त्री (स्त्री) ।
कुरिकायां । मे. ।

शस्य(स्य)म् । स्त्री । कोमलदण्णे । नरम गाछ ।
अ.टी.भ. । इत्यादिजातफलादी । धान्यादी । ग्री-
हियवादी च । कृतिः । [श.च. ।

शस्यध्वंसी (इत्) । पुं । तुल्यह्वे । छूँन गाछ ।

शस्यमञ्जरी । स्त्री । धान्यादिकण्ठि । अष्टा-
त्र मौन । अम. । [उड्डी । अम. ।

शस्यशूकम् । स्त्री । शस्यशूक्याम् । अष्टत्र

शस्यसम्बरः (रणः) । पुं । चयकर्णनाम-
लताशाले । लताशाल । रा.नि.व.१६ ।

शस्यारः (वनः) । पुं । ब्रह्मशरीरह्वे । श.र. ।

शाकम् । स्त्री पुं । पत्रपुष्पादी । भाग. । अम. ।

तत् पडिपम् — “पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वे-
दजघन्ति” राज. । तद्युर्विधमिति अचि. ।
“शाकद्युर्विधं प्रीकं पत्रं पुष्पं फलं तथा । कन्द-
चापि संसृष्टिं ब्रह्मास्मिन्तु प्रथकं प्रथक् ।” अ-
चि.१६५. । तद्गुणाः—विष्टभलं शुद्धत्वं रुच्यत्वं
मखवर्द्धकत्वं पाकलघुत्वञ्च । च.द. । दीपाः—
शाकं भिनत्ति वपुरस्त्रि निहन्ति नेत्रं वर्षे विनाश-
यति शुक्रमयास्त्रजघ्न । प्रज्ञाचयञ्च कुर्वते पलितञ्च
नूनं हन्ति कृत्ति मतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥”

“स्त्रिं निपीडितरसं हितं केहादिसंस्कृतं ।”

इति व्यवहारविधिः । राज.३५. । “शाकेषु
सर्वेषु वसन्ति रोगास्ते हेतवो देहविनाशनाथ ।
तस्मादुषः शाकविवर्जनन्तु कुर्यात्तथास्त्रेषु स एव
दीपः ॥” भा.पू.१७.शा.व. । प्रायः सर्वेषां शा-
कानि विष्टभीनि गुरुणि च । रुचाश्च बहुव-
र्चांसि सृष्टविष्णाकृतानि च । पिच्छालुका बला-
भिच्छी विष्णुकान्या बलाः..... । एतं श्रेष्कराः
शाका वातलाग्निप्रशान्तकाः । सर्वे शाका दृष्टि-
रा वीर्यत्यातकुलीयकं । तथैव शतपुष्पा च
जयन्ती कासमर्दकः । आनूपकञ्च वेवायं गूडवी-
चापमर्दकः । किराततिकसृष्टितामिकाः पित्तह-
रा मताः ।” अचि.१६५. । पुं । हृत्त्वविशेषे ।
अंशुन गाछ । रा.नि.व.८ । “मसृष्टककेशीदर-
धृष्टदली हृत्त्वविशेषः ।” स.स.२८५. । शाकफलं ।
अंशुन फल । “राजाहं दाडिमं शाकम् ।” वा.
स.१५५. ।

शाकसुन्निका । स्त्री । चिञ्चायाम्, तिलि-
याम् । (तुडूँन गाछ । रा.नि.व.११ ।

शाकटः । पुं । श्रेष्ठान्तकवले । टाजुती गाछ ।
रा.नि.व.११ । धवह्वे । दाडिगा गाछ । र.मा. ।

शाकटमुखम् । स्त्री । पटवासे । गुरुचूर्ण ।
वै.निघ. ।

शाकटाख्यः । पुं । धवह्वे । र.मा. ।

शाकटीनः । पुं । २० तुलापरिमिते । १०००
पल । हे.च.प.म. । [श.मा. ।

शाकतरः । पुं । शाकह्वे । अंशुन गाछ ।

शाकद्रुमः । पुं । वरुणह्वे । वै.निघ. ।

शाकपत्रः । पुं । शिशुह्वे । मजिना गाछ ।
रा.नि.व.७. । [शाक. वै.निघ. ।

शाकपाकी (इत्) । पुं । सुनिवचके । उडुनि
शाकफलम् । स्त्री । तद्वामकवचफले । अं-
शुन फल । स.स.२८५. ।

शाकमत्स्यम् । स्त्री । मत्स्याम्यन्नभेदे । गुष्पाः
—मत्स्यकशब्दे दृश्याः । राज. । [श.र. ।

शाकबालेयः । पुं । ब्रह्मयण्या । दाभूनहाटी ।

शाकशरीरभवम् । स्त्री । रीमकलवधे । गी-
छर गव. भा. ।

शाकयोग्यः । पुं । धान्यके । धनिश । रा. नि.व.६ । [उ. भा.क. रा.नि.व.७ । भा. ।

शाकराजः (ट) । पुं । बालूकवृक्षे । (व-

शाकवरः । पुं । जीवशाके । प.स. । वा.उ. ३७५ । स्त्री (रा) । जीवन्तीशाके । वै.निघ. ।

शाकवल्ली । स्त्री । खताकरवृक्षके । वै.निघ. ।

शाकविन्दः (खः) (कः) । पुं । वार्ताकुष्ठ-
से । गटा. । त्रिका. ।

शाकवीजम् । स्त्री । शाकतण्डुली । (मं.उ. नेत्र विधि । "मधुकं शाकवीजम् ।" भा.४३.

धीनि.री.गर्भचि. । मरुजतण्डुली । च.द.गर्भा-
धिकारि. शाकवीज. भा.टकर वी.वि. ।

शाकवीरः । पुं । बालूकवृक्षे । (वट्टा भा-
क. पुनर्मवायाम् । त्रिका. । जीवशाके । रा.नि. व.७ ।

शाकवृक्षः । पुं । (Tectona grandis.)
Teak tree, स्वनामख्यातवृक्षे । (मं.उ.न गा. । हिं.ग्रन्थ । उ.न. सिंगुर. ता. टक. वम्. ख-

रपत्र. मं. सोधे. कं. नेगु. तं. टकचेट्टु. गुणाः
—सारकः पित्तदाहशमनः सरः रुच्यश्च । तद-

ल्लः कषायम् । रा.नि.व.८ ।

शाकशाकट(किन)म् । स्त्री । शाकलेपे ।
भा.टकर (क.उ. रा.नि.व.२ । छि.च. ।

शाकशालः । पुं । सहानिले । गहानिम् ।
हिं.वकाइन. वै.निघ. ।

शाकश्रेष्ठः । पुं । बालूकवृक्षे । शर. । रा.नि. व.२२ । स्त्री (डा) । लघुजीवन्तीलतायाम् । स्त्री-

वडो । रा.नि.व.२ । डाडीलुपे । गटा.वृ.ती ।
वार्ताकी । (व.उ.न गा. । रा.नि.व.४ । कुशाख-

लतायाम् । कुम्डा गा. । तरन्मुजलतायाम् ।
तरन्मुज गा. । वै.निघ. ।

शाका । स्त्री । हरीतक्याम् । शब्दकल्पः ।

शाकाख्यम् । स्त्री । व्यञ्जनयोगफलमूलपत्रप-

पादी । वाङ्मार्ग फल, मूल, पात्र, फूल उ-
त्तादि भा.क.पत्रवा. । चम. । "मूलपत्रक-

रीरायफलकाष्ठाधिषट्कम् । लकृपुत्रं करकचैव
शाकं दशविधं व्युत्तम् ॥" च.टी.श. । पुं । शा-

कश्च । (मं.उ.न गा. । रा.नि. ।

शाकाङ्गम् । स्त्री । मरिचि । रा.नि.व.६ ।

शाकाङ्गम् । स्त्री । शाकयुक्तभक्षे । गुणाः—

"शाकाङ्गं लिखनं चोष्णं रुचं वै दीपद्रावकम् ।"

वै.निघ. ।

शाकाङ्गम् । स्त्री । हलाखे । (उ.उ.न गा. । रा. नि.व.६ । चिदाखे । (उ.उ.न गा. । शश.न. । रा.नि. व.११ ।

शाकाङ्गभेदनम् । स्त्री । पुकनामकाश्रित-
भेदे । रा.नि.व.१५ । See सुकपुत्रम् ।

शाकालातुः । स्त्री । राजालातुके । वडुगांटे
गा. । रा.नि.व.७ ।

शाकुनिकः । पुं । शकुनशास्त्रके । पलिसार-
के । पाथीगारा । चम. । (रा.नि.व.१६ ।

शाकुनेयः । पुं । पक्षिभेदे । डूडुन पक्षी ।

शाखा । स्त्री । पल्लवे । डाल । चम. ।

शाखाकण्टः । पुं । कुट्टीवृक्षे । मनना गा. ।
रा.नि.व.८ ।

शाखापित्तम् । स्त्री । हलपादांसमूलदाहि ।
सुखताखोहादिषु सदाहृदयौ । शठ पा. उ

मृथादि ज्ञाना । "सदाहसुखताखोहि दधयुष्यु-

रादिषु पाषिपादांसमूलेषु शाखापित्तं तदुच्यते" ।
रा.नि.व.२० ।

शाखामृगः । पुं । कपी । प.स. ।

शाखास्त्रा । स्त्री । तिलिङ्गीवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

शाखारोगः । पुं । रक्षादिधानुजेषु लक्ष्मिषु
च दोषसंग्रहादिषु रोगेषु । च.पु.११५. ।

शाखालः । पुं । जलवेतसे । रा.नि.व.८ ।

शाखावातः । पुं । हलपादादिमतवातरोगे ।
वैद्यकम् । [नटोद्भिन्न भा.भा. । वै.निघ. ।

शाखाशिफा । स्त्री । शाखाजानशिफायाम् ।

शाखी (र) । पुं । वडो । चम. ।

शाखीटः (कः) । पुं (Streblus asper.)
स्वनामख्यातवृक्षे । (मं.उ.न गा. । हिं.सहीरा, च-

मा सिमोड. कं. शाखीडमरु. मं. साहीर. ।
तं. भाराणकेचट्टु. वरन्की । वम्. साहीर. ।

गुणाः—तिक्तत्वः पित्तकरः वातघ्नश्च । रा.नि.

व.८ । एतदीजं विषयं लेपयेति लीके । रक्त-
पिनामीवातसेवातिहारिणत् । भा. ।

शाङ्करः । पुं । सीमन्तनामदे । सु.चि.१८५. ।
४६ । चिन्ता । स्त्री (री) । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

शाङ्कितः । पुं । वन्यपर्वमदे । छात्रा । वै.
निघ. । [शाङ्क. श.च. ।

शाङ्कुची । स्त्री । शरीरमन्त्रे । नौटकाट

शाङ्कुठा । स्त्री । गुल्फायाम् । र.मा. ।

शाङ्गी । स्त्री । शालिग्रशके । रस.चि.८५. ।

शाटिका । स्त्री । श्याम् । शी । च.टी.भ. ।

शाणः । पुं । माषचतुष्टयमिति मानविशेषे ।
४ भावः । “माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् ।” प.प्र. ।
“विन्दुभिश्चाटभिः शाणः प्रोक्तश्च भिषगुत्तमैः ।”
करणप्रसरे । कृष्टिपाथर । अम. । लौहदिनि
शाणचक्रे । शाल । मी. ।

शाणिः । पुं । पट्टशाकवृक्षे पाटेशाक । श.मा. ।

शाङ्गलः । पुं । नीलद्रव्यायाम् । वै.निघ. ।

शाण्डल्यः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शातः । त्रि. शाणिते । पुं । धूलूरवृक्षे । अम. ।

शातकुम्भम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।
पुं । धूलूरवृक्षे । अम. । करवीरवृक्षे । मी. ।

शातकोम्भम् । स्त्री । सुवर्णे । भ.वि. ।

शातपत्रकः । पुं । चन्द्रप्रकाशे । श.च. ।

शातभोरः । पुं । मदनमालीनाममल्लिकाव-
त् । र.मा. ।

शातला । स्त्री । खनामप्रसिद्धसहस्रमदे । पी-
तसेहस्र । चर्मकपा इति लोके । मनमोहद ।
गुणाः — “शातला कटुका पाके वातला शीतला
लघुः । तिक्ता शोथकफानाहपिपीदावर्त्तरक्तजि-
त् ।” भा. ।

शदः । पुं । कर्दमे । कीमलवर्णे । अम. ।

शदलः । पुं । द्रव्यायां । वा.चि.१५. ।

शदलाभः । पुं । मन्दविषवृक्षिकमदे । सु-
कल्प.८५. ।

शानः । पुं । ४ माषके । ४ भावः । “माषैश्चतु-
र्भिः शानः स्यात् ।” प.प्र.१५. । ३ माषके ।

७ भावः । च.वि. । [पिङ्गी । भारते ।

शानपादः । पुं । चन्दनपौटिकायां । चकन-

शानी । स्त्री । इन्द्रवाकण्यां । राधानमना ।
श.च. ।

शान्तनुः । पुं । कुधान्विशेषे । सु.म.४६५. ।
कर्कटिकायां । कैकूडग्राह । र.मा. ।

शान्ता । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।
See अकरा । शमीवृक्षमदे । रा.नि.व.८. ।

शापटिकः । पुं । मयूरे । शब्दकल्पः । [८५.

शाबरवल्कलम् । स्त्री । लोभलचि । शा.वि

शामीलम् । स्त्री । भस्मनि । छात्रे । सा.कौ.

शाम्बरः (रिक्) । पुं । लोभवृक्षे । वै.निघ

शाम्बरी । स्त्री । सूक्ष्ममायाम् । ईन्द्रभार्ति
ग्राह । वै.निघ. ।

शम्बु(स्व)कः । पुं । शम्बूके । श.र. ।

शाम्भवम् । स्त्री । देवदारुणि । रा.नि.व.११

शाम्भवः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.११ । वि-
षमदे । श.च. । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । शिवम
ल्लिकायां । वक्र गुग्गु । रा.नि.व.१० ।

शाम्बवी । स्त्री । धान्यादिकचुक्राम् । शमि-
दित्रे । थोला । रा.नि.व.१६ । नीलद्रव्यायां । रा-
नि.व.८. ।

शायिका । स्त्री । निम्ब । [च.टी.भ.

शारङ्गः । पुं । हृदि । चातके । गजे । मयूर

शारदम् । स्त्री । शूलपत्रे । रा.नि.व.१० । पुं
शरत्कालीनशालिधान्यमदे । अयं चटिकाडी

गुणः । च.सू.२७५. । हस्तिमुष्टे, धूसरमुष्टे ।
गोमुष्टे । रा.नि.व.१६ । र.मा. । वक्रलवृक्षे
रा.नि.व.२३ । कृष्णमुष्टे । कान्तिगुग्गु । रा.नि.
२३ । समपर्णवृक्षे । छात्रिग्राह । अम. ।
द.सिद्ध.चि. । “हयस्य शारदस्य च” । सरिफायां
महाराष्ट्रीलतायाम् । कैकूड । कासद्वये । रा-
नि.व.२३ । रोगे । वन्द्ये । मी. । [जलम

शारदजलम् । स्त्री । शरत्कालीनजले । Se

शारदमल्लिका । स्त्री । शरत्कालभवमल्लिक-
याम् । शारदमल्लिका । र.मा. ।

शारदमुहः । पुं । हरितमुहः । 'कपिलात् शारदान् सुप्तान् ।' सि.बौ.ष.आ.चि. ।

शारदयावनालः । पुं । शारदीययावनाले । गुणाः—द्रव्यकरः पिच्छलः शुक्रः शीतलः मधुरः । इत्यः बलपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

शारदा । स्त्री । काष्ठशारिवायाम् । अनसुभूतः । रा.नि.व.१९ । ब्रह्मोष्माके । रा.नि.व.५ ।

शारदिकाः । पुं । शरत्कालीनरीति । व्याक. ।

शारदीयः । पुं । समपर्णवृक्षे । छातिग्रगच्छः । अमः । कच्छटश्राके । कै.उ.डु.भा.क । र.मा. । अपराजितायां । ज.द. ।

शारिः (का) । स्त्री । खनामख्यातपक्षिणः । भा.नि.क, यश्नः । त्रिका. । शालिधामभेदे । च.पू. २७ अ. ।

शारिवा । स्त्री । (Hemidesmus Indicus, Syn. asclepias pseudosarsa.) खनामसिद्धलतायाम् । "जम्बूपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली खनामख्याता ।" सु.सू.३८अ. । अनसुभूतः । हि.अ.नमूल, उपलसरी । उत्. गुयापानमूल । की.मं.व.वै. । सा हिवा चेता कृष्णा चेति । भा.पू.१भ. काष्ठशारिवा कृष्णशारिवा चैत्ररापये प्रसिद्धा । गु.काष्ठः—शारिवायुगलं खादु सिन्धुं शुक्रकरं शुक्रचयिमान्यादिभिर्ब्रं शसकासबन्धितप्राञ्चं त्रिदीपघ्नं रक्तप्रदरज्वरातीसारमाश्रयञ्च । मद.व.१ । मधुरं हिमे मृतप्रां कृष्णकण्ठज्वरहरं देहदुर्गन्धहरं च । रा.नि.व.१९ । शुक्लं सिन्धुं खादु चयिमान्यादिहरञ्च । भा.पू.१भ. । वै.निच.सा.ज्व.चि.चकादि. दुर्गन्धमायां । पटोलादी, चायान्यादी । वै.निच. चन्दा.चि.सारस्तद्वृते । रस.र.चटमङ्गलघृते ।

शारी । स्त्री । कुम्भे, शरपत्रकुम्भे, सुव्रतये । रा.नि.व.८ ।

शारीरम् । कौ. (Anatomy.) सुयुतादिवैद्यकसंज्ञनासु शरीरमधिकृत्य कृते शरीरवैद्यान्याख्याने अन्त्यतमे स्थाने । यत्र शुक्लशोणितयुक्तिगर्भावात्मिगर्भशरीरसंस्थानाम्भे शिराशिरान्वयधमनौगर्भिणीव्याकरणाणि कृतानि । सु.भा.च.भा. १७. । पुं । उषे । मे. । See शरीरम् । [रमाख ।

शारीरकप्रत्यः । पुं । श्रीमुखविरचितशारी

शारीरगुणः । पुं । देशिकगुणसमष्टौ । स च विंशतिसंख्याकः यथा लघुगुणश्रीतोषास्त्रिगुणचमन्दतोषास्त्रिगुणसरसदुक्तडिगविशदपिच्छलसुखरमः खयस्थलमृक्षसाधद्रवा इति । च.पू.१७. ।

शारीरज्वरः । पुं । देहगतज्वरः । लघुचं— "शारीरी जायते पूर्वे देहे मनसि मानसः । इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं देहसनापलक्षणम् ।" च.चि. १७. ।

शारीरव्रणः । पुं । शरीरसम्प्रभवादिदोषजनितव्रणे । स द्विविधः शारीरागन्धभेदेन । यथा— "द्विधा व्रणः स द्विविधः शारीरागन्धभेदतः । दीर्घैरायस्यो रन्ध्रः प्रस्नादिष्वतसम्भवः । सत्यः कठिनसंस्थो मन्दसावी सङ्काशः । तृपते स्फुरति श्वावी व्रणो साक्तसम्भवः । तन्नामोद्भवः केददाहदुःखबदा वैः । व्रणं पित्तकृतं विद्यादग्नेः सावैष पुतिकैः । वह्पिक्को गुहः क्षिण्यः क्षिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुरवर्णोऽप्यसंकेदोश्चरपाकौ कफव्रणः । रक्तो रक्तसुतो रक्तात् द्विविधः स्यात्तदन्वयैः । तडसांसजः सुखे देशे तद्वृक्षस्यातुपद्रवः । भीमतोऽभिनवः कालं सुखे साध्यः सुखं व्रणः । गुणैरन्वतमैर्हानसतः कृष्णो व्रणः क्षुणः । सर्वैर्वह्नीनी विज्ञेयस्तसांघ्यौ भूर्युपद्रवः ॥" इत्यादि । मा.नि. ।

शार्कः । पुं । शर्करायाम् । त्रिभि. श.र. ।

शार्किकः । पुं । दुग्धक्षिणे । शर्करापिच्छे । मे. ।

शार्करः । पुं । लोघवृक्षे । दुग्धक्षिणे । मे. ।

शार्करमयम् (शुषु) । कौ. पुं । शर्कराधातुकोसिद्धमये । लघुचं— "शर्कराधातुकोतीय-कथिते शार्करी मता ।" इति । द्रव्यगुणसाक्षा । गुणाः— शीतं त्वणं दीपनं मोहनञ्च । रा.नि.व. १४ । अन्धः शर्कराजातौष्णमये । गुणाः— मधुरः रुचाः दीपनः बन्धिशोधनञ्च । सु.पू.४५अ. ।

शार्करिलः । चि. । शर्करान्तश्चूर्णम् । शर्करामुषिने । व्याक. ।

शार्ङ्गम् । कौ. । चार्ङ्गे । आदि । रा.नि.व.६ ।

शार्ङ्गधरः । पुं । खनामख्यातचिकित्सासंयञ्कारि । ज्वरनिशतोकारि । [धरपटोकाविशेषे ।

शार्ङ्गधरदीपिका । स्त्री । आटमङ्गकते शा-

शार्ङ्गवेरिकः । पुं। शूलोत्तमानवर्णे स्थावर विषमेह । अचि. ३५. ५. ५. ५. ।

शार्ङ्गिष्टा । स्त्री। काकत्रहायाम् । कौटो उ डकौडेणि । सू. चि. २२५. । काकमाष्याम् । गु. लाक्षा । सु. सु. १८५. ।

शार्ङ्गिर्ग्रेष्टा । स्त्री। महाकरञ्जे । उडग्रक-
त्रञ्ज । रा. नि. व. ६ । वा. उ. २५. । लताकरञ्जे ।
काकमाष्याम् । वै. निघ. ।

शार्ङ्गूलः । पुं। व्याघ्रे । रा. नि. व. १६ । चित्रक
हवे । रा. नि. व. ६ । पलिविशेषे । धरणि । सर
मे. मे. ।

शार्ङ्गूलजम् । स्त्री। व्याघ्रनखे । नथी । वै. निघ. ।

शार्ङ्ग्वरी । स्त्री। रात्री । अ. टी. भ. । रीषे ।
लोष । वै. निघ. ।

शालः । पुं। राले । धूना । रा. नि. व. २२ । हा
ले । मत्स्यमेहे । शाल ग्राह्, ग्राह् । त्रिका. ।
हवे । रा. नि. व. २ । लकुचहवे । रा. नि. व. ६ ।
(Shorea robusta.) खनामख्यातहवे । शाल
ग्राह् । हिं शाल, शालत्रा । तै. एपवेदु । ता. क
ङ्किलियम् । गुर्ग. गल । गुष्ठाः — “..... क
भायः स्यात् त्रणस्वेदककक्रिमौना त्रणविद्रधिवाधि
य्योनिकर्णगदान् हरित् ॥” भा. पू. १ भ. वटादिः ।
शङ्खी । सु. चि. ६५. । अज्जुनहवे । प्रियालहवे ।
वै. निघ. । [वै. निघ.]

शालकम् । स्त्री। नाडीशक्ति । पाटेशाक ।

शालकल्याणी । स्त्री। पत्रशाकविशेषे । गुणाः
— “शाकं गुरु च हलह प्रायो विष्टभ्य ज्योतिनि ।
अधुरं शीतवीर्येष पुरीषेष च भेदनम् ॥” अ. सु.
२७५. । [र.]

शालजः । पुं। शालमक्षे । शाल ग्राह् । भ.

शालइयम् । स्त्री। शालपीतशालयोः । शाल,
पेशानां । सा. की. शालाजतुशोधने ।

शालनम् । स्त्री। हरितके । शाकमज्जि । वा.
चि. ७५. ।

शालनिर्वासः । पुं। राले । धूना । रा. नि.
व. १२ । भा. न. ४ भ. पादच्छुटचि. । सख्यहवे । रा.
१५. ५. ६ ।

शालपत्रसमपत्री । स्त्री। शालपत्रां ।
शालपात्रि । प. सु. । रवा. । [सु.] वै. निघ. ।

शालपर्णिका । स्त्री। सुरायाम् । एकात्रो,
शालपर्णी । स्त्री. (Desmodium gan-
geticum. Syn. Hedysarum gange-
ticum.) खनामख्यातहवे । शालपात्रि । रा.
नि. व. ४ । See अंयमतो ।

शालपर्णादिः । पुं। तदादिद्रव्यगणे । य-
था शालपर्णाष्टत्रिपर्णांवाख्यालकविलशलाटुष ।
शालपात्रि, टाकूले, वेदनेडा, वेदनेडा ।
च. द. र. पि. चि. शालपर्णादिः । “शालपर्णांवा-
विलैः षट्त्रिपर्णां च साधिता । दाडिमाम्ना हिता
पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥” [निघ.]

शालमर्कटः (कः) । पुं। दाडिमहवे । वै.

शालरसः । पुं। राले । धूना । रा. नि. व. १५ ।

शालवः । पुं। लोत्रहवे । श. र. ।

शालवर्गः । पुं। शालसारादिवर्गे । भा. ।

शालवेष्टः । पुं। शालनिर्वासो धूना । त्रिका. ।

शालयाकम् । स्त्री। नाडीशक्ति । वै. निघ. ।

शालसारः । पुं। शालहवे । सु. सु. १८५. ।
हिङ्गुहवे । विश्व. ।

शालसारादिः । पुं। तदादिद्रव्यगणे । य-
था — “शालयुग्मं करञ्जौ द्वौ खट्विरथन्दनहवम् ।
गर्दभाच्छोऽज्जुनी भूर्जो लोत्रयुग्मं वाकाया । शि-
रीषागुरुकालीयपुगपूतिककर्ष. । शालसारा-
दिरथ्येव गणाः स्रग्गदापङ्कः ॥” शालयुग्मं शाल-
प्रियाली । गर्दभाच्छो भोटिरिति प्र. । पूतिको
गन्धभाटुलिः । सा. की. ।

शाला । स्त्री। तरुशाखायां । गृहे । त्रिका. ।

शालाकी (रु) । पुं। चक्रवेधे ।

शालाकम् । स्त्री। पायुर्वेदस्य षट्त्रिधतन्मा-
न्यतमे । तत्र ऊर्ध्वगुणतरीगाणां श्वक्वगुणमाद्या-
श्रितरीगाणाद्योपशमनायम् । सु. २७५. । “श्रितरी-
रोगा निचरीगाः कर्षरीगा विशेषतः । भूशङ्क-
कृमन्यासु ये रोगाः सख्यवन्ति हि । लोपां प्रतीका-
रकस्य नासावमोक्षनामि च । अथ्यसुखसुखसुख-
भाः शालाक्यवासकाः ॥” वै. च. १५. ५. ५. ।

शालाङ्गारः । पुं । कर्मकारशालाधी । क-
मात्र आलेत्र यास्तुन । रस.चि.८.८. । शालका-
ङ्गारः ।

शालाजिरः । पुं । शरावे । भ्रा । त्रिका. ।

शालाच्चिः । पुं । शाकमेदं । भाजिकाभाक ।
श.र. । [श.र. ।

शालानी । स्त्री । विदार्याम् । भाजपाणि ।

शालामर्कटकम् । क्री । चाणक्यमूले । रा.
नि.व.७ । बालमूलके । भा.पू.१भ.शा.य. ।

शालामुखः । पुं । कण्ठशूलतण्डुलत्री-हृद्यान्व ।
“शालामुखः कण्ठशूलः कण्ठतण्डुल उच्यते ।” भा.
पू.१भ.भा.व. ।

शालामृगः । पुं । मृगालि । हारा. ।

शालावकः । पुं । प्रसङ्गजातीयमृगालविशेषे ।
केडे । विडालि । रा.नि.व.१८ । वानरे । कुकुरे ।
भन. । स्वगे । दत्तन । श.र. ।

शालिः (धान्यम्) । पुं.क्री । हैमनिकधान्ये ।
आमन शत्रु, देशमित्रक धान । देशमेदेन तस्य
नाममेदा दृश्यते । ते च यथा — शालिमहाशा-
लिः कलमः तूर्णकः शकुनाहतः सारामुखः दी-
र्घशूलः दीर्घशूलः सुगन्धकः पतङ्गः तपनीयश्च ।
एते निर्दोषाः शालयः । गुणाः बहुमान्यवर्चसः
स्वादुपाकरसाः क्षिप्वा वृष्याः कषायानुरसा लघवः
पथ्या मूत्रला ह्रिमाश्च । वा.सू.६५. । न मधुरा
वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाश्च । सु.सू.१८
५. । शालिः कलमः सुगन्धकः शकुनाहतः म-
हाशालिः शीतमीरकः दीर्घशूलः मण्डपमलकः
कर्दमकः पाण्डुकः मण्डादूषकः पुष्पाण्डकः पुष्प-
रीकः काष्ठमलकः दीर्घशूलः डायनकः दूषकः म-
ण्डादूषकश्च । सु.सू.७६५. । गुणः — मधुराः शीता
लघुपाका बलकराः पिप्लावाः वातकराः क्षिप्वा व-
ह्वाण्यवर्चसश्च । राज. । शालिसामान्यगुणाः — मधु-
रा रुच्याः । राजनिघण्टुषु शालिधान्यस्य दशमे
दनाङ्क, राजानघण्टिककण्ठचरकसुखसूलाण्यगन्धि-
रापत्रीहय इति दश भेदाः । एषां विशेषाः पर्या-
ये द्रष्टव्याः । “राजात्रं दीर्घशूलः खरिपुदिव-
सजः षट्को वर्धते ही नि.शूलो मुखशालिः
कण्ठवर्धनदिवः क्षामिधान्यस्योन्मेषः मासैर्बोध्यः

स्त्रिभिः स्यात् स भवति निरयो वापि वृष्यन्सम्भू-
रेवः स्याद्दीर्घशूलकदिति दशविधाः शालयन्तु प्र-
सिद्धाः ॥ रा.नि.व.१६ । हारीतलु शालीनामष्टाद्-
शमेदनाङ्क । भा. । “रक्तशालिमहाशालिः कलमः
षट्कोऽपरः । खञ्जरीटापसाही च जीरकाभ्या
कपिलला । सौगन्धौ शूलला चान्या विलवाही
कचोरका । गुरुङ्गा रक्तवल्ली च कलमान्या तथा-
परा । विलजामागधी पीता ता अष्टादश शाल-
यः । देशे देशे विभिन्नानि नामानि परिलक्ष्यन्ते ।
समानेः गुणैः सर्वोत्तमान् भूमिभागोद्भवान् विदुः ।
शालयन्दित्रोद्वाच मूत्रला बहुवर्चसः । शेषकाले
सुपथ्याश्च मूत्रला वातला ह्रिमाः ।” चनि.१५
५. । लक्षणं यथा — “कण्ठनेत्र विना शला हैम-
नाः शालयः स्मृताः ।” गन्धस्य । शक्र.शाकूज ।
त्रिका. । कण्ठजोरके । रा.नि.व.६ । रसालिचौ ।
वै.निघ. ।

शालिका । स्त्री । विदारिकायाम् । डूई कू-
मड़ा । श.र. । [श.र.] । च.द.वा.प्या.चि. ।

शालिजः (जाहकः) । पुं । खडाशखे ।

शालिचः (घ्नी) । पुं.स्त्री । खनामख्यतशा-
कमेदं । भाजिका भाक, भाजिका भाक । गुणः —
“शालिघ्नी दीपनक्षितः स्त्रीहार्शः कफपित्तजित् ।”
राज.१५. । [रा.नि.व.४ ।

शालिदला । स्त्री । अंशमत्याम् । भाजपाणि ।

शालिनाथः । पुं । रसमञ्जरीकरि ।

शालिनी । स्त्री । पद्मकन्दे । रा.नि.व.१- ।
मयिकायाम् । वै.निघ. ।

शालिपर्णिका । स्त्री । सुरासांसा । वै.निघ. ।

शालिपर्णी । स्त्री । अंशमत्याम् । भाजपाणि ।
रा.नि.व.४ । च.द.वा.चि. । “शालिपर्णी शत्रिपर्णी”
माधवपण्याम् । माशवी । रा.नि.व.१ । भेदायां ।
शत्रिपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

शालिपिटम् । क्री । स्फोटके । त्रिका. ।

शालिमूलम् । क्री । हैमनिकधान्यमूले । च.
चि.१५. । [मक्र धान । प.सु. ।

शालिराट् । पुं । महाशाली, राजशाली ।

शालिशतः । पुं । शालिधान्यकृतशतके । गुणाः
— “मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।

शाहिबी रक्तपित्तः। टक्षाहर्द्विज्वरापहाः ॥”
च.सू.२७५.।

शालिहीचः । पुं । तन्नामकाश्चशास्त्रप्रणीतरि
श्वविशेषे । घोटके । चिका.।

शालिहाचम् । स्त्री । मकुलकृते चयवैद्यकवि-
शेषे । अपरं भोजराजकृतञ्च ।

शाली । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । मे-
घिकायां । शालपण्यां । दुरालभायाम् । वै.निच. ।

शालीना । स्त्री । मिश्रेयाख्येषु । मंडेरिगांश्च
रा.नि.व.४ ।

शालु । स्त्री । शालूके । शालूक । श.र. । पुं ।
मेके । इ.च. । चौरकनामगन्धद्रव्ये । (गैटेल)
विटनय । मे. ।

शालु(लू)कम् । स्त्री । पद्मकन्दे । पद्मपत्र (गै-
टेल), शालूक । रा.नि.व.२२ । अम. । इं कसेब
भिसौडा । तं जाजिकाय । गुणाः—शीतलं हृद्यं
पित्तदाहस्रघ्नं गुहं दुर्जरं स्नादुपाकं सन्ध्या-
तकफकरं संयाहि मधुरं रुचञ्च । तत् बालम्
—अनासवं जीर्णं व्याधितं कृमिभलितम् अग्न्या-
दिद्रुषितञ्च वर्ज्यम् । तथातिजीर्णम् अकालोत्थम्
अतैलादिसिद्धं कर्कशमतिकोमलं व्यालादिद्रुषितं
मूलकं विना गुणश्च शाकं नाश्रियात् । भा.पू.
१भ.शा.व. । च.द.वा.व्या.वि.चयगन्धातैले । जा-
तोफलं । रा.नि.व.१९ । वै.निच.२भ.अ.च.वि.
पिपल्यादिषूँ । [दमूलं । चिका. ।

शालूकः । पुं । मलूके । रा.नि.व.१८ । पद्मा-

शालूरः । पुं । मेके । अम. । पद्मकन्दे । वै.निच. ।

शालूरपर्णी । स्त्री । ब्रह्मीशदि । विष्णोशाक ।
“शालूरपर्णीशालूरः” भा.म.१भ.जिह्वाकज्व.वि. ।

शालूरकः । पुं । पुरीषजलमिमैदे । च.वि.७५. ।

शालेयः । पुं । मधुरिकायाम् । रा.नि.व.४ ।
च.सू.२७५. । स्त्री । शालिधान्यलेशे । रा.नि.व.२ ।
बालमूलके । भा.पू.१भ.शा.व. । स्त्री । मिश्रेया-
याम् । श्रौति । रा.नि.व.४ । एलुफायाम् । वै.
निच. ।

शास्त्रलः (कः) । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।
मेघ.स्त्रीरौ.पदरारिरसे । शाकलीहृत्वे । शिभू-
गहि । श.र. ।

शास्त्रलिः । पुं, स्त्री । (Bombax mala-
barica. Syn. Salmalica malabarica.)
स्वनामख्यातमहातरी । शिभूग गाछ । इं श्वेल,
मेसुर । उत्तं वीनरी । ता.पुसा । मं शावरि । प.
सु. । गुणाः—ठण्ठी वण्णः स्वादुः शीतः कषायो
लघुः क्षिप्यः शुक्रश्रेणवर्द्धनश्च । तद्रसकाङ्गुणएव,
शाही कषायश्च । तत्पुष्पफलमपि तत्समगुणमेष ।
रा.नि.व.८ । तत्पुष्पं छतसैश्वसाधितं प्रदरघ्नं
रसे पाके च मधुरं कषायं गुहं शीतलं शाहि वा-
तलञ्च । भा.पू.१भ.शा.व. । कृमिमेहघ्नं रुच्युषं
पाके कटु लघु वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६५. । च.
द.हन्धजन्व.वि.चिफलादी । “चिफला शाकली
रास्त्रा ।”

शास्त्रलिकः । पुं । रौहितकहृत्वे । रुठ
रोड़ा । रा.नि.व.७ । च.वि.८५. ।

शास्त्रलिनी । स्त्री । शाकलिहृत्वे । श.र. ।

शास्त्रलिपचकः । पुं । सप्तपर्णहृत्वे । छातिम
गाछ । रा.नि.व.१२ ।

शास्त्रलो । स्त्री । शाकलिहृत्वे । शिभूग गाछ ।
अम. । मोचरसे । च.सू.४ । शिशपाहृत्वे । चिका. ।

शास्त्रलीकण्टकः । पुं । प्रसिद्धः । शिभूग
काटे । अयं व्यङ्ग्यः । वा.उ.१२५. ।

शास्त्रलीकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दे ।
स भागीरथीतीरे प्रसिद्धः । शांवरौकन्द इति च
महाराष्ट्रादौ ख्यातः । शिभूग गाछर मूल । गु-
णाः—मधुरः मलसारणः शीतः पित्तदाहशीफ-
सन्तापघ्नश्च । रा.नि.व.७ । [साकलभेदे । ज.द. ।

शास्त्रलीकल्पः । पुं । वैद्यशास्त्रान्तर्गतचिकि-

शास्त्रलीफलः । पुं । तेजःफलहृत्वे । रा.
नि.व.११ ।

शास्त्रलीफलकम् । स्त्री । चुरादिशस्त्राणां
धारासंस्थापनायार्ककशकाष्टपटके । सु.सू.८८५. ।

शास्त्रलीवेटः (कः) । पुं । मोचरसे । शि-
भूग गाछ । रा.नि.व.८ । भा.म.१भ.अ.सा.वि.
समङ्गादिषूँ । “शाकलीवेटकी रीप्रः ।”

शास्त्रलीसत्त्वनिर्यासः । पुं । मोचरसे ।
मेघ.अजभ.वि. । रस.र.कामदोपकरसे ।

शास्त्रणखेदः । पुं । वातव्याधी खेदविशेषे ।

बन्ध - “काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाङ्गद्वन्द्व-
संयुतः । सानूदीदकसांसलु सर्वक्षेप्तसमन्वितः ।
सुखोद्यः स्यष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्तितः ।
तेनोपमाङ् कर्षीत सर्वदा वातरीशियाम् ।” सु.
च. ४५. “वातघ्नो भद्रदात्यादिः काकोल्यादि-
श्च मौयुतः । सांसिनावौषधं तुल्यं यावदस्त्रेन चा-
स्त्रता । पट्टी स्यात् स्वेदनाथं च काञ्चिकाद्यस्त्रेभि-
न्यने । अतुःक्षेप्तोऽत्र तावान् स्यात् सुखिगन्धं यतो
भवत् । समस्तं वर्गमहं वा यथाज्ञानमनयापि वा ।
प्रयुज्यतेति वचनं सर्वत्र गणकक्षेपि ।”
शाल्वणस्त्रेदः । औषधोद्गमक, गुडूटी, कौकु-
डाशु, वंशलोचना, पञ्चकण्ठ, शक्ति, वृद्धि,
देवदारु, कुडु, हरिद्रा, वरुणशुक्, मेघशुक्, शो-
वाडिगला, गोरक्षकाकुलिग, आर्गाकुली,
श्री, शक्ति, श्वेत आकन्द, गुडूक, गोकुल,
पावान्तेन, वरुण आकन्द, शतभूमी, भुवनर्वा,
वज्र शक्ति, धुतूरा, वामनशक्ति, विद्याति, यव,
कुल, कुलथ एवम् नमूल, अत्रोत्के २ भाषा
मिलित ८ पत्र । च. द. वा. व्या. चि. ।

शायः (कः) । पुं । शिशौ । रा. नि. व. १८ ।

शायरः । पुं । शवरलोभि । पाटिगालोधि ।
ने. भा. म. ४ भ. नेचरीचि. “सरिदलशायर....”

शायरकरीधः । पुं । अस्मिन्वजापरसंज्ञ
स्वनामख्यातश्च । पाटिगालोधि । वा. म. १५५.
रीप्रदी ।

शायरमेदाख्य(च)म् । स्त्री । ताम्बे । छ. च. ।

शायरी । स्त्री । शकशिव्याम् । आर्गाकुली ।
ने. ।

शकुलः । वि. सांशानि । छ. च. ।

शिशपा । पुं । (Dalbergia sisu.) A
Timber tree. स्वनामख्याततरी । नि. ७ गी-
छ । छिं श्रीसव, शिशु, शोसह । ते शिशुकर । ता.
जातुकुकरद्वय प्रभवेद । सा विधा ऊचयेतपी-
तमेदेन । सा. गुणाः—तिका कटु, रूक्षा कफवात-
घ्नी दीपनी शोधातिसारघ्नी च । “वेतादिशिशपा
विका शिशिरा पितृदाहनुत् । कपिला शिशपा
तिका शीतवीर्या अमापहा । वातपित्तज्वरघ्नी च
दृदिद्विक्काविनाशिनी । शिशपाशितयं वष्ये द्विम

शोफविसर्पिण् । पितृदाहप्रशमनं वष्ये वृत्तिकरं
परम् ।” रा. नि. व. ८ ।

शिकतावलस्वनम् । स्त्री । जलस्य शीत-
लोकरीपायविशेषे । सु. म. ४५५. ।

शिकथ(क)म् । स्त्री । मधुच्छिष्टे । मशः गु-
णाः—पिक्किलं स्वादु कृष्णवातरक्तघ्नं कटु स्रु-
खिगंधं क्षेपेन स्फुटिताङ्गविलीपनञ्च । रा. नि. व. १३ ।

शिकथम् । स्त्री । द्रव्यरक्षणार्थे रज्जुकताधारे ।
शिक । श. र. । जलपसादनाथे पाचरक्षणाधारवि-
शेषे । सु. म. ४५५. ।

शिखण्डः (कः) । पुं । मयूरपुच्छे । अम. ।
काकपक्षे । डूलपि । ने. । श. र. ।

शिखण्डिकः । पुं । कुकुटे । भा. ।

शिखण्डिनी । स्त्री । गुप्तालतायाम् । प. म. ।
र. सा. सं. रसप्रकरणे । सूत्रिकायाम् । र. मा. ।

शिखण्डी (इन्) । मयूरे । मयूरपुच्छे । ने. ।
कुकुटे । छ. च. । स्त्री । गुप्तालतायाम् । रा. नि.
व. ३ । स्वयंयुधिकायाम् । रा. नि. व. १० ।

शिखरम् । स्त्री । पुलके । द्रोणाक्ष । मा-
णिक्याविशेषे । त्रिका. । कक्षे । ने. ।

शिखरा । स्त्री । मृत्वायां । मूर्ध्नि । श. च. ।

शिखरिचरणम् । स्त्री । अपामार्गसुनि । वै.
निघ. २ म. उन्मा. चि. । नि. री. चि. भा. म. ४५. ।

शिखरिजः । पुं । अपामार्गं । आपांशु । भेष.

शिखरिणी । स्त्री । दधिजले । द्राक्षाक्षरे ।
रोमराज्याम् । ने. । रा. नि. व. २३ । नवमल्लिका-
याम् । रा. नि. व. १०।२३ । तन्नामकसम्भावविशेषे ।
तत्र द्रव्याणि दधि, ३२ पलं खण्ड्यादपलाभि-
तत्परिमितं सरिचूर्णे त्र्यंगलावर्षधं, मध्वाव्य-
योः प्रत्येकं पलचतुष्टयम्, एकत्र भाङ्गे संस्थाप्य
द्विमवासिता शिखरिणीकुर्यते । रा. नि. व. २३ ।
एवं मज्जिकादयो बहुविधशिखरिण्येक्यः । सू-
त्र्यायां । श. च. । [नौका । श. च. ।

शिखरिलोहितः । पुं । भूकदम्बे । कुकुट-

शिखरी (इन्) । पुं । कुन्दरी । कुम्भकृत्वा-
जि । रा. नि. व. १२ । सामान्यथावनाभि । छान्दोग्य ।
रा. नि. व. १६ । स्वनामधेयं । तन्मांसं लघु द्रव्यं ।

बलपदम् । रा.नि.व.१० । अपामार्गे । रा.नि.व. ४ । च.द.र.सा.सं. विम्वीथीमे । वा.सु.१५अ. श्यामादिः । भा.स.४भ.कण्ठी.चि. । वन्दाके । मा-
मता । रा.नि.व.५ । कर्कटशृङ्गाम् । कौकुटु ।
शृङ्गी । रा.नि.व.६ ।

शिखा । स्त्री । शूचके । रा.नि.व.१८ । मूर्त्वा-
याम् । शाखायां । चूड़ायां । मे । मयूरशिखाया-
म् । विवलाश्रुतिश । रा.नि.व.५ । शिरोमण्य-
केमे । टिकि । अम. । छरज्वरे । श.र. । तह-
मूले । डे.च. । तुलसीहृत्वे । जटामांसां । वषायाम् ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

शिखाकन्दम् । स्त्री । गृह्णने । भागगम ।

शिखाच(व)लः । पुं । मयूरे । चिका ।

शिखाधरः (धारः) । पुं । मयूरे । श.र. ।

शिखामूलम् । स्त्री । गृह्णने । गात्रमृणा ।
रा.नि.व.७ ।

शिखालः । पुं । मयूरे । वै.निघ. । [५ ।

शिखालुः । पुं । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व. १ ।

शिखावती । स्त्री । मूर्त्वायाम् । मृगी । श.च. ।

शिखावरः । पुं । पणसहृत्वे । कौशिल गाह्र ।
श.सा. । [व.५ ।

शिखावला । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि. १ ।

शिखावान् । पुं । चित्रकहृत्वे । अम. । भाग-
पक्षिणि । वै.निघ. । [नि.व.१२ ।

शिखिकण्ठम् । स्त्री । तुल्यके । कुंठे । रा. १ ।

शिखिकुन्दः । पुं । कुन्दखीयाम् । कुन्द-
कोटि । कश्चित् ।

शिखिघोषम् (वा) । स्त्री, स्त्री । तुल्यके ।
अम. । भा.स.१भ.ज्व.चि. । ज्वराकुशरसे "दाह-
मृषां शिखिघोषाम् ।" (वम्) कालपाषाणे । च-
लके । र.सा.सं. । [वै.निघ. ।

शिखिध्वजः । पुं । धूमि । चिका । मयूरे ।

शिखिनी । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व. ५ ।
[च.द.हिजा.वा.स.चि.हिंसायष्टे । ।

शिखिपुच्छम् । स्त्री । मयूरपुच्छे । श.र. ।

शिखिपुच्छभूति । स्त्री । पुच्छभजनि । च.
हिंसा.वा.स.चि. ।

शिखिप्रियः । पुं । लघुवदरे । छोटिकूम् ।
रा.नि.व.११ ।

शिखिमण्डलः । पुं । वरुणहृत्वे । वरुण
गाह्र । श.र. । [र.स.र.श्रीपदचि. ।

शिखिमन्यः । पुं । गणिकारिकायां, गवित्रि ।

शिखिसुखी । स्त्री । मयूरशिखायात् । वै.नि-
घ. । [नी । रा.नि.व.७ ।

शिखिमूलम् । स्त्री । गृह्णनमूले । गात्रमृ-
णा । रा.नि.व.६ । [१८ ।

शिखिमोटा (दा) । स्त्री । अजमोदायाम् ।

शक्रुनो । रा.नि.व.६ । [१८ ।

शिखियूपः । पुं । श्रीकारिक्ये । रा.नि.व. १ ।

शिखिवर्द्धकः । पुं । कुशाहृत्वे । श.र. ।

शिखिवाङ्मरसः । पुं । गुल्माधिकारे रसः ।

पाठः — "मारितं तृतासाम्भं गन्धकं मासिकं रु-
मम् । सदैवशिवकद्रावेः यवचारयुतं दिनम् । नि-
गुञ्जं भक्षयेन्नित्यं नागवस्त्रोदलेन वा । वातगुल्महरः
स्थायी रसोऽयं शिखिवाङ्मरः ।" र.स.र. ।

शिखिहृष्टी । स्त्री । मद्वालाक्षुपे । वै.
निघ. ।

शिखी (न) । पुं । चित्रकहृत्वे । छिटा गाह्र ।

रा.नि.व.६ । वै.निघ.कण्ठक.ज्व.चि.वीजपूरलेपे ।

मयूरे । मधिकायाम् । योति । रा.नि.व.२२ ।

विषमेदे । प.सु. । सुनिषण्णशके । भा.पु.१भ.शा.
व. । अपामार्गे । आपा१ । व.सा.सं. । छोटके ।

डे.च. । कुकुटे । हृत्वे । श.र. । शक्रशिख्याम् ।

आर्गोक्ष्मी । प.सु. । वकपक्षिणि । चिका ।

पिप्पे । वै.निघ. । [शा.क. रा.नि.व.४ ।

शिखीवन्धुः । स्त्री । सितवरीक्षुपे । उडनि

शिगूङ्गिः । स्त्री । खनामख्यातक्षुपे । हिं चङ्गी-

नी । गुणाः — कटुः उष्णः वातघ्नो पृष्ठशूलघ्नो यो-
नौ रसायनो देहदाहकरी च । रा.नि.व.४ ।

शियुः । पुं (Moringa pterygosperma

Syn. Hyperanthera Moringa.)

Horse radish tree, खनामख्यातपत्रशके,

शोभाजनहृत्वे । अजिना गाह्र । सु.सु.२८अ. ।

वम्. पीतसेगवा । हिं सोहिजना दा.हिं मुञ्जका-

भाङ्ग । वा, मोरङ्गा । ते सुपुत्रवेष्टुसुनयः । गुणाः

—कटुतिक्तोष्णः तीक्ष्णः वातकफघ्नः मुखजाश
हरः रुच्यः दीपनः व्रणनाशनश्च । शिथुश्चतुर्भेदः
श्वेतपोतनीलरक्तमेटीन । रा.नि.व.८ । विशेषास्त-
नस्यार्थांश्च स्रग्धाः । श्रुते । अम. ।

शिथुजम् । स्त्री । शिथुपत्रे । शिथुबीजे । यत्
श्वेतमरिचमित्युच्यते । अम. ।

शिथुतैलम् । स्त्री । शिथुबीजोद्भवतैले । मृष्टि-
नालोक्ष्मणं टैलम् । मं सेयुतैलम् । गुणाः—कटु
उष्णं कफघ्नं वातघ्नं त्वग्दीघत्रणकण्डूतिशोफघ्नं पि-
क्कलघ्नम् । रा.नि.व.१५ ।

शिथुबीजम् । स्त्री । श्वेतमरिचे । “शीभाघ्न
स्य यद्बीजं तत् श्वेतमरिचं स्मृतम् ।” श्र.च. ।

शिथुशाकम् । स्त्री । प्रसिद्धं । मृजिनांशाकम् ।
मं सेयुपत्रम् । कं हृत्त्रयपत्रम् । गुणाः—रुच्यं वातक-
फघ्नं कटूष्णं दीपनं पथ्यं कृमिघ्नम् । रा.नि.व.७ ।

शिथूद्वयम् । स्त्री । शिथुबीजे । वै.निघ. ।

शिङ्गाणकः । पुं । कफे । नासामले । नाकेत्र
पोते । उष्ण । वाजिनी नासागतरोगविशेषे ।
ज.द. ।

शिङ्गाणम् (णिका) । स्त्री, स्त्री । काचपात्रे ।
विका । लोहमले । मञ्जूर । नासामले । शिक्नि-
मं. ।

शिङ्गितः । वि । श्रान्ते । श.र. ।

शिङ्गाकी । स्त्री । आसुतविशेषे । गुणाः—
रोचनी लघुश्च । च.सू.२७अ. । यथा—“शिङ्गाकी
राजिकायुक्तेः स्यान्मूलकदलद्रवैः । सर्पपक्षरसेर्वापि
शालिपिष्टकसंयुतेः । शिङ्गाकी रोचनी गुल्मी
पित्तघ्नप्रकारी स्मृता ।” रा.नि.व.१४ । भा. ।

शितः । पुं । हवे । स्त्री । रजते । अने, अजनिः ।
वि । कृशे । विप्रः ।

शितकरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शितकर्णी । स्त्री । वासायाम् । वांनक गाह ।
रा.नि.व.४ ।

शितच्छवा । स्त्री । शताब्दायाम् । वै.निघ. ।

शितदुः । पुं, स्त्री । चौरमोरटे । कौरक
त्राड़ । रा.मा. । शतद्वयार्थम् । अम. ।

शितनिर्गुण्डी । स्त्री । लज्जानिर्गुण्डी । क-

लनिर्निम्ना । रस.र.वाज.फि. ।

शितपर्णः । पुं । सुद्रसुसक्तं । वै.निघ. ।

शितपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

शितपुष्पकम् । स्त्री । काष्ठवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

शितशाकः । पुं । शालिघ्नशाके । शालिघ्न-
शाक । प.सु. ।

शितशिवम् । स्त्री । सैन्धवत्वये । वै.निघ. ।
मिश्रेयायाम् । स्त्री । शताब्दायाम् । वै.निघ. ।

शितशिशपा । स्त्री । श्वेतशिशपायाम् ।
शालानिष्ठ । रा.नि.व.८ । [विका. ।

शितशूकः । पुं । यवे । विका. । गोधूमे ।

शितसारः । पुं । तिलुकवृक्षे । गांवशाह ।
अम. । [रा.नि.व.२९ ।

शिताद्रिकर्णी । स्त्री । श्वेतापरान्जितायाम् ।

शितावरः (री) । पुं, स्त्री । सुनिषक्तं ।
उत्तुनिशाक । सीमराज्या । वै.निघ. । रा.नि.
व.४ । [णे । मे. ।

शितिः । पुं । भूर्जवृक्षे । मे. । वि । शमे । क-

शितिकवृक्षः । पुं । दाम्बूहपल्लवि । डाक-
पाथी । विका. । [जटा. ।

शितिचारः । पुं । सुनिषक्तं । उत्तुनि शाक ।

शितिच्छदः } पुं । हंसे । श.र. ।
शितिपक्षः }

शितिमूलकम् । स्त्री । लघीरे । नेग ।
रा.नि.व.१२ ।

शितिवरः (वारः) । पुं । सुनिषक्तशाके ।
उत्तुनिशाक । भा.पू.१२म.शा.व. ।

शितिसारः (कः) । पुं । तिलुकवृक्षे । गां-
वशाह । अम. ।

शितिलः । वि । पीकपात्रमे । शितिलत्व
खलिकयन्तदोषः । सु.सू.७अ. ।

शिफः । पुं । मूले । च.टी.विद्याविमोदः ।

शिफा । स्त्री । तद्वृक्षे । शकड़ । अम. । श-
ताब्दायाम् । रा.नि.व.४ । इरिद्रायां । रा.नि.व.
६ । जटा. । मास्याम् । मे. । पथकन्दे । वै.निघ. ।

शिराकः (कन्दः) । पुं । पंचमूले । श.च. ।
चम. ।

शिराधरः । पुं । श्राव्याय । श.च. ।

शिराकः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शिरुडी । स्त्री । खनामख्यातचुपे । हिं चन्नी-
नी । गुणाः — कटुगुणा वातघ्नी पृष्ठशूलघ्नी योगे-
न रसावनी देहदार्यकरि च । रा.नि.व.४ ।

शिवः । पुं । चक्रमर्दकूपे । टाकम् । श.च. ।

शिव्या (स्विः) । स्त्री । शिव्नीधान्ये । रा.नि.
व.१६ । कलायादिकोशे । उं णि । छिग्रङ् । श.
र. । खनामख्यातलतायां । शिम गच्छ । हिं श्वे वि-
वम् । शेषा । शिव्नीपुलकशिव्नीमेदेन द्विविधा ।
गुणाः — शिव्नीडयं रसे मधुरं पाके हिंसं गुरु
बलकरं दाहकरं प्रेक्षकरं वातपित्तहरश्च । भा.
पू. भ.शा.व. । “शिव्या तु विविधा कृत्वावातला
म्बादुशीतला । विष्टम्भिनौ कषायाघिविष्टुककफ-
नाशिनौ ॥” राज.२५. । शिव्नी कृत्वा कषाया च
कोष्ठे वातप्रकोपनी । न च हृष्या न चक्षुष्या
विष्टम्भ च विपच्यते । शिव्नीजातिगुणाः —
“गुर्वीडय मधुरा शीता बलघ्नाः रुचणात्मिकाः ।
सखेद्वा बलिभिर्भोज्या विविधाः शिव्नीजातयः ॥”
च.सू.२७अ. । श्वेतकृष्णपीतरक्तमेदेन चतुर्धा । सा
पुनर्द्विधा बलीजमूलमेदेन । गुणाः — रसपाकयोः
कटूणां । स.सू.४६अ. । (स्विः) एरकायां । भा. ।
मुलके । वै.निघ. ।

शिव्विकः । पुं । कृष्णसुप्ते । कालगुण । छे.च. ।

शिव्विका । स्त्री । शिव्नीयाम् । श.र. ।

शिव्विजः । पुं । शिव्नीधान्ये । रक्तकुलत्ये ।
स्त्री । शिव्नीधान्ये । वै.निघ. । भा. ।

शिव्विनी । स्त्री । असिशिव्नीलतायाम् । वटु
प्रेतशिम । रा.नि.व.७ । कृष्णचटकायाम् । वै.
निघ. । [गुणानौ । प.सू. । श.च. ।

शिव्विपरिणिका (रुपि) । स्त्री । मुद्रपण्याम् ।

शिव्विरिङ्गणी । स्त्री । वनमुद्गे । वै.निघ. ।

शिव्विरीटिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । वै.
निघ. ।

शिव्वी । स्त्री । भाव्यादिकञ्चुके । शानादिद्र

कोना, उं णि । रा.नि.व.१६ । शिव्नीया
शिव्नी । शिम । श.र. । मुद्रपण्याम् । शृणु
कपिकञ्चुकी । अनाकुणो । रा.नि.व.१६ ।

शिव्वीधान्यम् । स्त्री । शिव्नीनिगुदमुद्रम
टकादी । गुणाः — श्वेतगुरु हिंसं विवस्कर ।
रा.नि.व.१६ । “.....मधुरं रुचं कषायं च
पाकि च । वातघ्नं कफपित्तघ्नं वटसूचमलं पि-
च्छते मुद्रममूराभ्यामन्यदाधानकारि च ।”
पू.१२ । See धान्यम् । [व.

शिव्वीफलम् । स्त्री । चातुल्यचुपे । रा.

शिव्वीभवः । पुं । शिव्वीधान्ये । भा.पू.१४

शिरः । पुं, स्त्री । मसके । रा.नि.व.१८ ।
अलीमूलं । नी. ।

शिरःकम्पः । पुं । मसककम्पने ।

शिरःखण्डम् । स्त्री । कपालस्थनि । वै.नि

शिरःफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । विज्ञा. ।

शिरःशूलम् । स्त्री । शिरःरोगी । माथ
वाम, माथादोषः । तदौषधं यथा — यक्षी
पल्ली श्वेतापक्वतामूलस्य समभागं पिष्टा लेप
शिरःस्नानम् । स्त्री । शिरःपर्यन्तं सङ्ग-
जले मज्जयित्वा स्नाने । च.सू.१५अ. ।

शिरजः । पुं । केशे । श.र. ।

शिरपीडा । स्त्री । शरीरोगे । माथादेश
माथाधरा । निदा ।

शिरसिजः (रोरुहः) । पुं । केशे । रा.
व.१८ । श.र. । [शिररोग

शिरस्तापः । पुं । वातजशिररोगी । ४

शिरा । स्त्री । धमन्याम् । शिर । रा.नि.व.१
ताः सन्निवन्धनकारिण्यो दीपघातुवहा नां
निषङ्गाः समस्ततो धावन्ति । पुथलि च शरं
पृष्णालीभिरारासानिव प्रसारणाकुञ्चनादिभिः
ततम् । ताश्च शिराः ७०० । ताश्च तरुपव इव
रीरं वर्तन्ते । तच्चराश्च पचनादयो यदा कृष्या
तदा तज्जा विविधा रोगा जायन्ते । तेषु अत्र
वातवृद्धा नीलाः पित्तदुष्टा गौरवर्णाश्च कफद-
ष्टयाः । तासां मूलशिराः ४० । तासाश्च वातां
तकफरक्तश्लेष्मि दश दश भवन्ति इति । १

शिरा वातवाहिन्यां वातस्थानगतानां पक्षस-
प्रतिशतम् । तावत् एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने,
कफवाहिन्यश्च कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यकृतलो-
कोरेवमेतानि सप्त शिराशतानि । सु.शा. ७५. ।

शिराजपिडका । पुं । शूलगतनेत्ररीगे ल-
क्षणम् यथा — “शूलस्थाः सितपिडकाः शिरास्ता-
यास्ता विधादसितसमीपजाः शिराजाः ।” सु.उ.
४५. ।

शिराजालः । पुं । नेत्रशूलगतरीगे लक्ष-
णम् — “जालाभः कठिनशिरौऽव-
सन्तानो भवति शिरादिजालमंत्रः ।” भा. ।

शिरायन्त्रिः । पुं । वातेन शिरासङ्कीर्णेन य-
न्त्रिरोगभेदे । लक्षणं — “पदातिभ्यः सहस्रांशोऽव-
गाहनात् । व्याघासाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं स-
श्राणितम् । वायुः सम्योऽथ सङ्कीर्ण्य वक्त्रोक्त्य
विशेष्य च । निम्बुरं नीरुजं यन्त्रिं कुरुः सशि-
राह्वयः ॥” वा.उ. २६५. ।

शिरापत्रः । पुं । हस्तालववे । शृङ्गाल ग्राह्यं
रा.नि.व.८ । कपिलवृक्षे । कट्ये ९ ग्राह्यं । श.च ।

शिराप्रहर्षः । पुं । सर्वगतानिरीगे लक्ष-
णं — “मोहाक्छिरोत्पात उपेक्षितस्य जायते री-
गसु शिराप्रहर्षः ।” सा.नि. ।

शिराफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.च. ।

शिरामलकः । पुं । खनामख्यातवृक्षे । शि-
त्रं चाम्पु । प.सु. । [द्रोम । नकुल. १४५. ।

शिरामोक्षः । पुं । रक्तमोक्षणे । ज्यौकध-

शिरायामः । पुं । शिरायाः प्रसरणवत्प्रीडा-
याम् । सा.नि. ।

शिरायुः । पुं । भङ्गके । रा.नि.व.१६ ।

शिरालम् । स्त्री । कम्बरङ्गे । कामर्गोडा ।
श.च. । [श्री ग्राह्यं । श.च. ।

शिरालकः । पुं । अस्थिमङ्गवृक्षे । शृङ्गाल-

शिरालपत्रः (कः) । पुं । तालवृक्षभेदे,
शीताल इति मलियादिश्च ख्यातः । त्रे. ७९ ग्राह्यं
रा.नि.व.६ । [नि.व.१२ ।

शिरावृत्तम् । स्त्री । शीषके । शीषा । रा.

शिरावैधः (व्यधः) । पुं । शोणितदुधिजन्य-

रीगेषु शिराया विधने । रक्तमोक्षणे । वा.उ. १५ ।
ष. । सा.नि. ।

शिरौषः । पुं । (Albizzia lebbec, Syn.
Acacia lebbec.) खनामख्यातवृक्षे । शिरीष
ग्राह्यं । हिं शिरिष, लसरीन्, कलसिस । तें
दिरसन । गुणाः — “शिरौषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च
तुबरो लघुः । दोषशोधविसर्पघ्नः कासतणविषा-
पघ्नः ।” भा. । कष्टकशिरौषगुणाः — विषवि-
सर्पस्वेदलक्ष्मीशोधघ्नः । राज. ।

शिरौषपत्रा (त्रिका) । स्त्री । श्वेतकटुनी-
वृक्षे । कौटोनिद्रौष । रा.नि.व.६ ।

शिरौषबीजम् । स्त्री । तन्नामकहलस्य बीजम् ।
वा.म. १३५. शिरौविरेचने । अ.द. ज्व.चि. चन्द्र-
प्रकरणे ।

शिर(रौ)यहः । पुं । वातव्याधिप्रविधे । श-
वाधरा । लक्षणं — “रक्तमाश्रित्य पवनः कृत्यान्मू-
र्द्धधराः शिराः । रुक्षाः सवेदनाः कृणाः सोऽसा-
ध्यः स्याच्छिरोयहः । शिरोयहं तु कर्तव्या शिरा-
गतमरुत्किया । दशमूलोक्तपाधिणं मातुलुङ्गरुचं
च । शीतेन तैलनाभ्यङ्गः शिरोवक्षिण्य युज्यते ॥”
संयहः ।

शिरौत्पातः । पुं । सर्वगतानिरीगे लक्षणं
यथा “अवेदना वापि सवेदना वा यस्यालिराशो
हि भवति तासाः । सुष्ठुर्विरज्यन्ति च याः स ता-
दृक् व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥” सा.नि. ।

शिरोधरा । स्त्री । कम्बरायाम् । शीषा । रा.
नि.व.१८ । वा.चि. ८५. ।

शिरौधिः । स्त्री । कम्बरायाम् । रा.नि.व.१८ ।

शिरौधिजा । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ ।

शिरौभ्यङ्गः । पुं । मलकाभ्यङ्गः । माथोय
तेजल मदन । सु.वि. १४५. । See चम्पङ्गः ।

शिरौमर्म्मा (न) । पुं । यकुरे । इ.च. ।

शिरोरुजा । स्त्री । समपर्णवृक्षे । छातिम
ग्राह्यं । त्रिका । शिरोवेदनायां ।

शिरोरुट् (हः) । पुं । केशे । श.च. । अम. ।

शिरोचूर्णनम् । स्त्री । मलकचूर्णने । माथा
घोषा । निदानम् ।

शिरौरोगः । पुं । मलकरीगे । माथार श्री-
डा । निदानादि — “धूमातपतुषाराम्बुकीडाति-
स्त्रप्रजागरेः । उल्लेदादिपुरीवातवायुनियङ्करीद-
ने । अत्यन्तमद्यपानेन कृमिभिवेगधारणैः । उप-
धानसृजाम्बुजवेधाधःप्रततेवणैः । कसाम्बुगन्ध-
दामभाष्यादीषु शिरोगताः । जनयन्मामयान् दी-
घास्तत्र माहृतकोपतः । निम्नद्यते भ्रमं सङ्गी घाटा-
संभियते तथा । भुवोमंथं ललाटश्च पततीवाति-
वेदनम् । बाध्यते स्वनतः श्रोत्रे निक्षय्यते इवाचि-
ण्यो । घूर्णतौव शिरः सर्व्वे सन्धिषु इव मुच्यते ।
स्फुरत्यति शिराजालं कम्बरादनुसंधः । प्रका-
शसङ्घता घ्राणसाधोऽकस्मात् व्यथ्याशमी । मार्दवं
मर्दनक्षेप्स्वेदवन्धैश्च जायते ।” शिरसापीडयम् ।
“अर्द्धं तु मूर्ध्नः सांस्डावभेदः.....” “शिरौऽ-
भितापे पित्तोत्थे शिरौधूमायनं ज्वरः । स्वेदोऽ-
चिदङ्घनं मूर्च्छां निशि श्रोतैश्च मार्दवम् । अकचि-
कफजे मूर्च्छां गृह्णन्मिलतशीतता । शिरानिस्पन्द-
तालस्यं हृक् मन्दग्राधिका निशि । तन्मा शू-
नाचिकृत्लं कण्ठकण्ठयनं वमिः । रक्तापित्ताधि-
कवजः सर्व्वैः स्यात् सर्व्वलक्षणः ।” वा.उ.२२३.
स चैकादशविधः । वातजपित्तजकफजसप्रिपात-
जरक्तजचयजकमजमृध्यावपानलवाताह्वावभेदक-
शङ्ककमेदेन । वाभट्टसु न चयजमाह । तत्र वात-
शिरौरीगेऽनिमिर्न शिरौवेदना निशि च वर्द्धते,
तथा बन्धनादिभिर्विशेषो भवति । पिप्पल उष्णा-
क्रारवितनिवाचितं शिरौ भवति । रात्रौ शोतेन
विशेषो भवति च । कफेन, गुरु हिमं शूनादि
कूटं मुखञ्च भवति । विदोषे विदाषलिङ्गं भवति ।
रक्तेन पित्तलिङ्गं शिरसः स्पृहांसद्वलञ्च । अथे-
ष्णालः स्फुरणवदनुभवः, अतिशयवेदना चेति ।
मानि ।

शिरौर्त्तिः । स्त्री । शिरःपीडायाम् । मा.नि.।

शिरौवस्तिः । पुं । मूर्ध्वस्त्री । तस्य प्रकरणं
यथा — “शिरौवस्तिश्चक्षुषः स्यादुसुखो हादशाङ्गु-
लः । शिरःप्रमाणस्य त्रयं मलके माषपिष्टकैः ॥
सन्धिरौधे विषायाद्य खेदैः कोणैः प्रपूरयेत् ।
तावद्वाह्यं वायव्यं स्यात्साकार्णमुखयुतिः । वेद-
नापशमोवापि मावाचां वा सङ्घकम् । खजातुलः
करावर्धे कृष्णाच्छोडिकवा युतम् । एषा मावा
भवेदेका सर्व्वत्रैवैव निषयः । [मा. भोजनमेषा

शिरौवस्तिः प्रशस्यते । प्रयोज्यन्तु शिरौवस्तिः पञ्च
सप्त दिनानि वा । विमोच्य शिरसो वस्तिं गृह्णी-
याच्च समन्ततः । कर्दकायं ततः कोणैर्भीरे स्नानं
समाचरेत् । अन्तेन दुर्गन्धा रोगा वातजा यानि
सङ्घयम् । शिरःकम्पादयकोन सर्व्वकालेषु युज्य-
ते ।” भा. ।

शिरौवस्त्री । स्त्री । मयूरशिखायाम् । श.च. ।

शिरौविरचनम् । क्ली. । नव्यद्रव्ये । मञ्जु ।
तद्व्याणि । यथा — पिप्लीविङ्गपामार्गशिशुसि-
न्धार्थकशिरौषमरिचकरवीरविस्वीगिरिकर्णिकादौ ।
नि. सु.स.१८३.शिरौविरचने ।

शिरौवृत्तम् । क्ली. । मरिचि । रा.नि.व.६ ।
श्रीषके । रा.नि.व.११ ।

शिरौवृत्तफलः । पुं । रक्तापामार्गचुपे । भा.।

शिरौस्थिखण्डम् । क्ली. । शिरःखण्डे ।
माथारथापतौ । रा.नि.व.१२३ । [रा.नि.व.१८ ।

शिरौऽस्थि । क्ली. । करोटी । माथार शुनि ।

शिरौहुण्डनम् । क्ली. । केशमूमिस्तुटने । ल-
लाटशङ्कभेदे । वि.र.जम्बुः ।

शिल(ला)गर्भजः । पुं । पाषाणभेदचुपे ।
पाथर कुटः । रा.नि.व.५ ।

शिलजम् । क्ली. । शिलजनामगन्धद्रव्ये । ऐश्व-
ज । रा.नि.व.१२ ।

शिला । स्त्री । मलःशिलायाम् । मनःशिला ।
रा.नि.व.१२ । र.सा. । वै.सं.सं.वज्ररसे । शिला-
जतुनि । शिलाजतु । वै.नच.र.पि.चि.एलादि-
गुडिका गैरिके । दीर्घपाषाणे । शिला । मा. ।
कूर्पे । रा.नि.व.१२३ । नीलिकायाम् । नील । इ-
रीतकां । गीरीचनयाम् । दूर्वायाम् । वै.निष.।

शिलाकर्णी । स्त्री । सन्नकीर्णवे । श.च. ।

शिलाजम् । क्ली. । शिलाजतुनि । भा. । शैलेवे ।
ऐश्वज । श.च. । लौहे । रा.नि.व.१२ ।

शिलाजतु । क्ली. । शिलानिस्तुगिरिजधातु-
विशेषे । शिलाजतु । शिलाजित् इति लोके ।
तत्र खण्डीदीर्घा मलमेदात् ऐमरजतताम्रलघाय-
ससम्भवाद्यतुर्धा । तेषु ऐमं जवापुष्पां, राजतं चे-
तवर्णं, ताम्रमवं वर्दिकफलाभं, चायसञ्च गुग्गु-
निभं श्रेष्ठञ्च । यद्यङ्गमं वातपित्तश्लेष्मकफ-

नं । तदुक्तं यथा—“निदाघे घर्मसक्तं धातु-
सारं धराधराः । निघांसवत् प्रसुवन्ति तच्छि-
लाजतु कीर्णितम् । सौवर्णं राजतं तावमायसं
तद्यत्तुर्विधम् । शिलाजं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं
रसायनं । छेदि योगवच्च हन्ति कफमेदाग्निशर्क-
राः । सूत्रकृच्छं चर्यं श्वासं वाताग्नीसि च पाण्डुरतां
अपक्वार्ं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन् । सी-
वर्धनं जपापुष्पवर्धं भवति तद्रसात् । मधुरं कटुति-
क्तञ्च शीतलं कटुपाकि च । राजतं पाण्डुरं शीतं
कटुकं स्वादुपाकि च । तावत् मयूरकण्ठाभं तीक्ष्ण-
सुणं च जायते । लौहं जटायुपद्माभं तप्तितं ख-
वणं भवेत् । विपाके कटुकं शीतं सर्व्वश्रेष्ठमुदाह-
तम् ।” भा.पू.१४. धा.व. । तत्सरयङ्गणक्रिया
यथा—उष्णे लौहपात्रे त्रिफलादशमूलकाद्यैः नि-
ःश्लेष्म प्रचण्डातपे संस्थाय च दधिसरवद्रूर्ध्वभूतं
यत् तदद्यान्मम् । ततः सालसारादिगणकाद्यैर्भावं-
नीयम् । इत्येकम् । मतान्तरं यथा—“गोदग्धत्रि-
फलाभद्रद्वैः पिष्टं शिलाजतु । दिनैकं लौहजि-
पात्रे शुद्धिमायास्यसंश्रयमिति ।” सा.कौ. । शिला-
जतु प्रथमं केवलजलधीतं शुष्कं कारयेत् बहिर्भ-
लमपाकम् । ततश्च तदनःस्थसन्तानिकाकोटप-
तद्गुदशदुष्टौषधदोषनिवारणाय निम्बगुडूचीसर्पि-
यवैः यथावत् भावनां दद्यात् । ततो रौद्रे चत्वारि
कृष्णायसपात्राणि जतुमष्टितानि स्थापयित्वा शि-
लाजलई वारि तथा उष्णं क्वाथं तदर्धञ्च दत्त्वा
संसर्गं शोषयेत् । शोषिते च उपरि सन्तानिकावत्
रविरश्मितापात् यत् कृष्णमुपैति तत् द्वितीयपात्रे
यजती याद्याम् । तत्र च पुनः कोष्णं जलं दत्त्वा
पुनश्चतीयपात्रे गालयेत् पश्चाच्च चतुर्थे पात्रे गाल-
येत् । एवं कृते यदा समस्तं मलमधी याति, वि-
शुद्धञ्च कृष्णं जलमूर्धमुपैति, तदा तत्कालिनं मलञ्च
परित्यजेत् । भा. । द्रव्यमूलकाद्येर्निषेधनालोडा
प्रचण्डातपे प्रसारभाजने कांक्षे वा स्थापयेत् ।
ऊर्ध्वभूतं दधिसरवत् सन्तानिकाद्यङ्गणं कर्तव्यं ।
तदनु श्रियाशुद्धिकोक्तकाकोल्याद्यष्टाविंशतिद्रव्य-
काद्यैः भावनीयं । तदनु सालसारादिगणकाद्यैः
त्रिफलाकाद्यैः तदनु धाम्पटोलादिकाद्यैः तदनु
गुडूचीकाद्यैः तदनु यष्टीमधुकाद्यैश्च भाव्यम् । रस.
र. । तत्सेविनी निषिद्धाह “कुलत्वां काकमा-
षोश्च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ।” वा.उ.१६८. ।
खरनादं तु काकमाषोश्च कपोती न निषिद्धी ।

अथ शिलाजतोः सवितरवर्णनं सु सु. वि. मधुनी-
हचिकित्सायां ख्यम् । [रा.नि.व.५ ।

शिलाजा । स्त्री । श्वेतशिलानामपाषाणभेदे ।

शिलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनाम् । रा.नि.
व.४ ।

शिलाटकः । पुं । विलिपने । मी. ।

शिलाजतुलेहः । पुं । प्रमेहाधिकारे लेहः ।

यथा—“शिलाजतुपलान्धौ सितायाश्च पलायको
हृद्व्यानु फलं मूलं यङ्गी धात्री कणा तुगा । पु-
यगेपां पलघातुजातस्य मिलितं पलम् । संसृण्य
मिलितं कृत्वा निहन्ति मधुना लिङ्गन्..... ।”
रस.र. ।

शिलात्मजम् । स्त्री । सुण्डलीहः । रा.नि.व.११ ।

शिलात्मिका । स्त्री । सूषिकायां । श.च. ।

शिलात्वक् । स्त्री । श्वेतशिलानामपाषाणभेदे ।
रा.नि.व.५ ।

शिलादद्गुः । पुं, स्त्री । शैलियनामकगन्धद्रव्यं ।
शैलगज. । रा.नि.व.१२ । शिलाजतुके । वै.निघ. ।

शिलादन्धम् । स्त्री । शैल्ये । शैलगज. । हिं
पत्यरफुल ।

शिलाधातुः । पुं । सुवर्णगैरिको । श्वर्ण गेदि ।
रा.नि.व.११ । कटिन्धाम् । यङ्गि । प.सु. । शर्क-
रायां । छिनि । श.र. । [लोके । रा.नि.व.६ ।

शिलान्नः । पुं । चग्रमन्नकवचे । आपटा इति

शिलापटः । पुं । पेषणशिलायां । शिला
शब्दकल्पः ।

शिलापुत्रः । पुं । लोडा इति ख्याते प्रसार-
खण्डे । श.र. । [पत्यरफुल । रा.नि.व.१२ ।

शिलापुष्पम् । स्त्री । शैल्ये । शैलगज. । हिं

शिलाप्रसू(त)नम् । स्त्री । शिलापुष्पे । शै-
लगज. । रा.नि.व.१२ ।

शिलाभवम् । स्त्री । शैल्ये । शैलगज. । जटा. ।

शिलाभिष्यन्दः । पुं । शिलाजतुके । शिला
छट्ट । वै.निघ. ।

शिलाभेदः (दी) (भित्) । पुं । पाषाण-
भेदे । पाठत्र कूटि, पाथिपूर । र.मा. । रा.
नि.व.५ । वै.निघ. । भ.चय.चि.माकेवादिपूर्णे ।

शेष स्त्रीरौ.चि. पुष्पानगचूर्णे । करज्योडिपाषाण-
भेदे । भा.म.कुष्ठ.चि. ।

शिलामलः । पुं । शिलाजतुके । वै.निघ. ।

शिलारश्मा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । रा.नि.
व.११ ।

शिलारसः । पुं । स्वनामख्यातखनिजगन्धद्रव्य-
विशेषे । शिलाजतु । गुणाः - कटुकः स्वादुः क्षि-
ग्धीषः शुष्ककान्तिकेन हृष्यः कण्ठः स्वेदकुष्ठ-
ज्वरदाह्यहापहृष्य । भा. । स मधुना भावितः
शुद्धा भवति । एवं कुडुमं घृतेन, अगुह कुडु-
मेन, यस्त्रिपणं गोमूत्रेण मधुरिका समधुजलेन,
तेजपत्रं तण्डुलीदकेन भावितञ्च शुद्धं भवति ।
भेष.वा.व्या.चि. ।

शिलावल्का । स्त्री । शीघ्रविशेषे । हिं शि-
लावाक् । गुणाः - हिमा स्वादुः सूक्ष्मकृमिहृन्-
वरीधाम्नीरौश्लज्वरपित्तघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

शिलाव्याधिः । पुं । शिलाजतुनि । त्रिका. ।

शिलासनम् । स्त्री । शैलेषु । देशलज्ज । श.र. ।

शिलासारम् । स्त्री । लौहि । छे.च. ।

शिलाह्वा । स्त्री । शैलेषु । भा.म.३भ.अमम.
चि. । मग्नशिलायाम् । भनछाज । र.सा.सं.उह-
चिन्तामणिरसि । कुष्ठल्याम् । गुग्गुलु । रा.नि.
व.११ । स्त्री । शिलाजतुनि ।

शिलास्वेदः । पुं । शिलाजतुके । वै.निघ. ।

शिलाचारः । पुं । चूर्णके । छ्ण । वै.निघ. ।

शिलिः । पुं । भूर्जहवे । श.मा. । [व.५ ।

शिलिगर्भजा । स्त्री । पाषाणभेदेके । रा.नि.

शिलिन्दः । पुं । मन्त्रविशेषे । शिलन् ग्राह्य ।
गुणाः - "शिलिन्दः शेषलो वल्ली विपाके मधु-
री गुहः । आमवातकरी हृद्यो वातपित्तहरी न-
तः ॥" राज.१प. ।

शिली । स्त्री । गच्छूपयाम् । कै.८८ । ने. ।

शि(लि)लीन्त्रः (कः) । पुं । (Agaricus
Compestris.) Mushroom. भूच्छनाके,क-
विकायां । गोवाज छात्र, कोफु कछात्र ।
मं. । भूमिकदगीहवे । मं. । हारा. वंखुवा मं. ।
चित्रफलकमस्य । भा.पु.१भ.भा.व. । जटा. ।

करकायां । मं. । विपुटायौ । विह्व. ।

शिलीन्त्रपुष्पम् । स्त्री । कदलीपुष्पे । मं. ।

शिलीन्त्री । स्त्री । किञ्चुलुकायां । सत्तिकायां
मं. ।

शिलीपदः । पुं । औपदरीने । (शान. श.र. ।

शिलीमुखः । पुं । भमरे । अम. । [निघ. ।

शिलुः । पुं । बहुवारहवे । छात्रा. शाह. वै.

शिलेयम् । स्त्री । शैलेषु । देशलज्ज । श.र. ।

शिलीत्यम् । स्त्री । शैलजनामगन्धद्रव्ये । देश-
लज्ज । रा.नि.व.१२ । शिलाजतुनि । प.मु. ।

शिलाह्ववम् । स्त्री । शैलजनामगन्धद्रव्ये । देश-
लज्ज । रा.नि.व.१२ । शिलाजतुनि । वै.निघ.२भ.
मार्कवादिचूर्णे । वा.उ.१४अ. । पीतचन्दने । श.च. ।

शिलोद्भिदा । स्त्री । पाषाणभेदे । पाषाण-
कुटा । भा.म.१भ. ।

शिल्पिका (नी) । स्त्री । महाराष्ट्रादौ व्या-
ते हणविशेषे । मं. लाहुरखिंप । कं किरिय-
सिंपिने । गुणौ - मधुरा श्रोता च । तद्वीजं ब-
लबोधदम् । रा.नि.व.८ । [रा.नि.व.११ ।

शिल्पी (न) । पुं । नखे । नखी इति भाषा ।

शिवम् । स्त्री । शचीफल । आनगा । म.द. ।
नकुल १५. । फटिकारिकायाम् । फटिकि ।
प.मु. । सैन्धवे । रा.नि.व.६ । सासुद्रलवणे । सि-
न्दरे । प.मु. । जले । उषा. । मरिचि । तलपुष्पे ।
कुन्दपुष्पे । रौप्ये । चन्दने । लौहि । वै.निघ. । ये-
तद्वर्ण्ये । रा.नि.व.६ ।

शिवः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.११ । पारदे ।
रा.नि.व.११ । कैलिकदम्बे । प.मु. । See महा-
कदम्बः । धुलूरहवे । रा.नि.व.१० । टक्कणचारि ।
रा.नि.व.६ । पुष्करिकद्वये । मं. । बालुके । मं. ।
भासपलिण । काके । वकुलहवे । वै.निघ. ।

शिवजा । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । शिव-
निजिनी लता । रा.नि.व.१ ।

शिवतेजः । स्त्री । पारदे । र.सा.सं. ।

शिवदारु । स्त्री । देवदारुणि । देशल देव-
दारु । रा.नि.व.१२ ।

शिवद्रुमः । पुं । विलहवे । रा.नि.व.१२ ।

वद्विष्टा । स्त्री । केतकीवले । (कया गीछा ।
नि.व.१० । [व्यक्त्यः ।

वधातुः । पुं । पारदे । गीदन्तमणौ । श-
वधूपः । पुं । सहिषावगुगुलौ । वै.निघ. ।

वनामा (र) । पुं । पारदे । र.सा.सं. ।
वनिर्मात्यम् । स्त्री । पुषादी । रावणक-
सारतन्त्रम् ।

[वपण्डितः । पुं । वैद्यकहितोपदेशकारि ।

[वपचः । पुं । विल्ववले । वै.निघ. ।

[वपिण्डम् । स्त्री । वकुलवले । वै.निघ. ।

[वपुत्रः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

[वपुष्यकः । पुं । अर्कवले । आकन्त गीछा ।
नि.व.१० ।

[वप्रियम् । स्त्री । वकपुथे । वककूलेश्वर
छ । धुलूरपुथे । कद्रावे । रा.नि.व.११ । पुं ।
कठवे । जटा । धुलूरवले । स्फटिके । रा.नि.
.१०।११ । स्त्री । भङ्गायाम् । भाङ्ग, शक्ति ।
निघ. ।

एवप्रीतिः । पुं । विल्ववले । वै.निघ. ।

एवब्रह्मी । स्त्री । ब्रह्मीशाकभेदे, शङ्खपु-
त्रायाम् । प.सु. ।

एवमतः । पुं । श्वेतरक्तवसुकवले । रा.नि.व.५ ।

एवमल्लकः । पुं । अर्जुनवले । रा.नि.व.६ ।

शिवमल्लिका (स्त्री) । स्त्री । श्वेतरक्तार्कवले ।
श्वत ७ व्रद्ध आकन्त । रा.नि.व.५ । वकवले ।
शकम् गीछ । रा.नि.व.१० । (स्त्री) लिङ्गनील-
शायाम् । रा.नि.व.३ । श्रीवल्लीनामकगटकवले ।
रा.नि.व.८ ।

शिवरसः । पुं । ब्राह्मणार्थ्यषिताम्रीदकजरसे
खनाम्ना महाराष्ट्रकर्णाटदेशे ख्याति । गुणाः— दी-
पनः मधुरास्त्रः दाहजः मधुरलपणश्च । “अन्नादजः
शिवरसः ब्राह्मणार्थ्यषिते रसे ।” रा.नि.व.१५ ।

शिवलिङ्गी । स्त्री । लिङ्गनीलतायाम् । रा.
नि.व.३ । अर्कचिन्मवमशतके । [रा.नि.व.१० ।

शिववस्त्रभा । स्त्री । शतपत्रायाम् । जेठेति ।

शिववस्त्रिका (स्त्री) । स्त्री । शिवलिङ्गि-
न्याम् । रा.नि.व.३ ।

शिववीज(र्य)म् । स्त्री । पारदे । रा.नि.व.
१२ । भा. । र.सा.सं. वैलीक्यवम्बरसे ।

शिवश्रितः । पुं । कफे । वै.निघ. ।

शिवशेखरः । पुं । वसुकवले । वककुक् ।
रा.नि.व.५ । धुलूरवले । रा.नि.व.१० । मन्दा-
राको । श्वताकन्त । वै.निघ. ।

शिवसाधनम् । स्त्री । शालिधान्ये । प.सु. ।

शिव । स्त्री । शगाले । रा.नि.व.१२ । हरीत-
क्यां । अम. । भा.स.४भ कर्णरो.वि.षञ्जने । “ज-
तजमय शिवास्तीतकम् ।” च.सु.४अ. । हरिद्रा-
याम् । रा.नि.व.६ । नीलद्रव्यायाम् । रा.नि.व.
८।२३ । गीरीचनायाम् । रा.नि.व.१२।२३ ।
वङ्गपुष्याम् । गेति । रा.नि.व.२३ । शमीवले ।
श्रीदे गीछ । रा.नि.व.८ । श्यामायां । श्यामाल-
ता । चिका । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।
भूम्यामलक्याम् । जूहे आगला । आमातकवले ।
आगला गीछ । वै.निघ. ।

शिवाख्या । स्त्री । वङ्गद्रव्यायाम् । रा.नि.व.८ ।

शिवाष्टतम् । स्त्री । उन्मादे घृतविशेषः । गन्ध-
घृतं ४ श. । कायार्थं पुंशगलमांसं ६ श. ।
जलं ६४ श. श. १६ श. । दशमूलं प्र. ५ प.
जलं ६४ श. श. १६ श. । कागदुग्धं ८ श. । क-
ल्कार्थं — यष्टिमधु मन्त्रिष्ठा कुष्ठं रक्तचन्दनं पञ्च-
काष्ठं विभीतकं हरीतकी आमलकी वङ्गती तग-
रपुथं विङ्गं दाडिमवीजं देवदारु दन्तीमूलं रे-
णुकं तालीशपत्रं नागकेसरपुथं श्यामलता इन्द्र-
वारुणीमूलं शालपर्णी प्रियङ्गुः सालतीपुथं का-
कीली वीरकाकीली पत्रपुथं नीलपत्रं हरिद्रा
दारुहरिद्रा अनन्तमूलं मेदा एला एलवालुकं
पृथ्वीपर्णी प्र. २ तौ. । रस.र. । भैष. ।

शिवाङ्गः । पुं । अगन्तिवले । छोटि दागक ।
रा.नि.व.१० ।

शिवाटिका । स्त्री । श्वेतरक्तपुनर्नवायाम् ।
प.सु.वा.वि.२अ. । द्विपुत्रायाम् । प.सु. । वंशप-
त्रायाम् । तुगविभण्य । र.मा. । काकीदुम्बरिका-
याम् । काक दूत्र । वै.निघ. ।

शिवात्मकम् । स्त्री । सैश्वर्यवत् । रा.नि.व.६।

शिवानी । स्त्री । जयन्तीवत् । खड्गौ ग्राह ।
श.च. । [रा.नि.व.१० ।

शिवापीडः । पुं । अगस्त्यवत् । वक्त्रम् ।

शिवाप्रियः । पुं । कामे । चिका ।

शिवाफला । स्त्री । शमीवत् । रा.नि.व.१०।

शिवामूलम् । स्त्री । दूर्वामूल । रत्नमाला.सं.
बालशङ्क चि. ।

शिवारातिः । पुं । कुकुर । श.मा. ।

शिवालयः । पुं । रक्ततुलसीवत् । श.च. ।
स्त्री । यमशानि । हारा । [व.१६ ।

शिवालुः । पुं । शालावृक्षे । अश्विनी । रा.नि.

शिवामृतिः । स्त्री । जयन्तीवत् । श.च. ।

शिवाङ्गादः । पुं । अगस्त्यवत् । वक्त्रम् ।
ग्राह । रा.नि.व.१० । [उडवे । वै.निघ. ।

शिवाङ्गयः । पुं । पारदे । भा. । श्वेताके । व.

शिवाङ्गा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.७।

शिवाक्षम् । स्त्री । रुद्रावत् । रा.नि.व.११ ।
वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. वडशीतिगुग्गुली ।

शिविः । पुं । सूर्जवत् । मे. ।

शिविका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—“गी-
धूमचूर्णं निस्तृप्तं दुग्धेन सह मर्दयेत् । तन्तुयोग्यं
भवेत्तावद् दण्डोपरि कुट्टयेत् । हस्तेन तस्याः सू-
षेण समाः कृत्वा सुतलवः । यच्छीकतास्तु शिविका
यथैवं भवेत् भवेत् । उदके ता विपक्वा च दुग्धि
शर्करया युते । जिह्वा सिताष्टमिकरा वलदा
गुरवी यङ्गाः । रुचिरास्थिसुसन्धानकर्त्राः पिता-
निलोपङ्गाः ।” वै.निघ. ।

शिविरः । पुं । लवणान्यभेदे । गुणाः—श्या-
माकवत् । च.सू.२७ष. ।

शिवेशः । पुं । शृगाले । वै.निघ. ।

शिवेष्टः । पुं । अगस्त्यवत् । वक्त्रम् । रा.
नि.व.१० । विलम्बः । रा.नि.व.११ । स्त्री ।
दूर्वायाम् । नीलदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

शिशिरः । पुं । तन्नामकर्तौ । गुणाः—“शि-

शिरः शीतलीऽतीव रुच्यो वाताग्निवर्द्धनः ।” भा.
राज.१प. । हिमे. मे. । स्त्री । उशीरे । रा.नि.
व.१२ । चन्दने । वै.निघ. । स्त्री । रणकाशम् ।
वेपुक् । नागरसुभायाम् । पाठायाम् । अक्-
नादि । रा.नि.व.६ ।

शिशिरहयम् । स्त्री । श्वेतवक्त्रचन्दनयोः । “एकं
सितं चन्दनं मलयजसंज्ञकं । अन्यत् रक्तचन्दन-
संज्ञकम् ।” वा.सू.१५अ.गारिवादी । “सधूकं
शिशिरहयम् ।” [नि.व.१८ ।

शिशुः । पुं । बालके । एकवार्तिकबालके । रा.

शिशुकः । पुं । शिशुमारे । उद्भाक । अम. ।
मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कान्द.४ष. । बालके । मे.
वृक्षभेदे । निष्ठ ग्राह । हि.च. । भाञ्जल इति
ख्याते मत्स्यभेदे ।

शिशुगन्धा । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । श.मा. ।

शिशुप्रियः । पुं । मुङ्गे । रा.नि.व.१४ ।

शिशुमारः । पुं । सपादजलजन्तुविशेषे । उ-
द्भाक । गुणाः—शङ्खवत् । सु.सू.४६ष. ।

शिशुवाह(ह्य)कः । पुं । वन्यकामे । हि.
च. । चिका ।

शिश्रः । पुं, स्त्री । लिङ्गे । रा.नि.व.१८ ।

शिश्रः । पुं । आस्रवत् । वै.निघ. ।

शिश्रः । पुं । कान्ते ।

शिश्रः(कः) । पुं । शिलारसे । शिनीरा-
लोवान् इति च केचित् । श.च.र.मा. ।

शिञ्जा । स्त्री । वेदाङ्गविशेषे । र.मा. । श-
ञ्जाकवत् । श.मा. ।

शीकरम् । स्त्री । सरलवत् । शत्रुन आ-
मे. । पुं । गुषारे । अम. । वायौ । मे. ।

शीघ्रम् । स्त्री । लामञ्चके, पीतोशीरे ।
नि.व.१२ ।

शीघ्रकारी (इन्) । पुं । सन्निपातज्वरे ।
आशुकारि मणिपाते । स वातश्लेष्मोत्पन्नः ।
लक्षणं—“वातश्लेष्माधिकी यस्य सन्निपातः प्रकु-
प्यता तस्य शीतज्वरी सूक्ष्मा चतुष्पादा पार्श्वनिशङ्का
शूलसखिद्यमानस्य तन्मा श्वासश्च जायते । असाध्यः
सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ।” भा.म.१भ.

ब्रचेतनः । पुं । कुकुरे । श.मा. ।

ब्रजन्मा (न) । पुं । कण्टककरञ्ज । नाटो-
। ७ । श.र. ।

ब्रजीर्णः । पुं । तण्डुलीयशक्ति । कैंटान-
। १ । श.मा. । [रा.नि.व.१० ।

ब्रपुष्पः । पुं । अगस्त्यह्वे । छोट वाकम् ।

ब्रप्ररोही (इन्) । पुं । शण्डह्वे । वै.निघ. ।

ब्रा । स्त्री । दलीह्वे । रा.नि.व.६ ।

तम् । स्त्री । प्रपीण्डरीके । पू.उ.दिश । रा.

.व.१२ । लवे । गु.उ.शक्. । रा.नि.व.६ । ख-

ने । वा.स.१५अ. । “पुद्गाश्रीतं मदनीयहेतुः ।”

रिचन्दने । सुगन्धह्वे । र.मा. । श्रीतवीर्ये ।

। “श्रीतन्तु तनुते जराम् ।” जले । श.मा. ।

। श्रीतले । श.च. ।

तिः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । निम्बह्वे ।

.नि.व.६ । वेतसह्वे । प.सु. । शेलुह्वे । टा-

ता गच्छ । र.मा. । रा.नि.व.११ । भा. । पर्प-

के । कृ.२.पा.व.३ । रा.नि.व.५ । तन्नामकर्त्त ।

। ठकान । अशनपर्णीह्वे । श.र. ।

तकः । पुं । अशनपर्णीह्वे । श.र. । वृश्चिके ।

.मा. । श्रीतकालि । मे. । [वै.निघ. ।

तिकाया । स्त्री । श्वेतजीरके । भा.नि.जीरा ।

तिकाषायः । पुं । पलमितद्रव्यात् पट्पल-

मसै तीथे निमज्ज निशि रवितातु यः कषायो

। वति स श्रीतकषायः । तदुक्तं—“द्रव्यादापोधि-

। मोये तत्पुनर्निशि संस्कृतम् । कषायो योऽभि-

नयति ।” श्रौतकः । चरकं । प.प्र.१म । वा.

च.१अ. । तत्परिमाणं फण्टवत् । शाङ्ग.म.४अ. ।

‘वयोरीगादिके मध्ये कषाघः पेषयतुः पलः । श्री-

। खरसयोरेवं विधिर्ज्ञेयः कषाययोः ।” इति च-

द्रघण्टः । अन्यत्र । “द्रव्यात् पूताल्पमक्षुण्णं वृद्धि-

तीयपलेः श्रुतम् । निःशेषितं स विज्ञेयो हिमः

श्रीतः कषायकः ॥ रक्तोत्पलं घृतं तैलं पुरं वज्री

रक्तं तथा । गव्याणं प्रयोक्तव्यं कषायं हिमसं-

ज्ञके ॥” तोड़ ।

श्रीतकालः । पुं । हिमन्ते सती । स च अथ

शायपपीचमासात्मकः । मे. । पीचमाघाधिति सु

युतम् ।

श्रीतकुम्भः । पुं । करवीरह्वे । र.मा. ।

श्रीतकुम्भिका (कुम्भी) । स्त्री । कुम्भीरि-

कालतायां । कुम्भीरं गता । च.वि.१अ. । (श्री)

जलग्रहणे । शिउलीह्वे इति लीके । पां.ठा.डि ।

र.मा. । [निघ. ।

श्रीतकूर्चिका । स्त्री । लघुवाय्यालके । वै.

श्रीतकेयरी (रसः) । पुं । रसप्रदीपीके श्रीत-

ज्वरे रसः । “पारदं गन्धकश्चैव तुल्यं च दरदं

विषम् । विषादटगुणं योज्यं मरिचं विश्वमेषजम् ।

अश्वगन्धं च विजया कासमर्दः कठिणकः । चतु-

र्णां च रसेरतैर्युष्मांश्चेतानि मर्दयेत् । तुलस्यालु

दलैः सार्धं भक्षितो रक्तिकांमितः ।” भा. ।

श्रीतगन्धम् । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने, श्वेतचन्द-

ने । रा.नि.व.१२ ।

श्रीतगात्रः । पुं । तन्नामकसन्निपाते । श्रीताञ्ज

सन्निपातः । निदा. । तस्य लक्षणं—“हिमशि-

शिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः श्वसनकसनहिका-

मोहकम्पप्रलापः । क्रमबहुकफवातादाहवम्वज्जपी-

डास्त्ररक्तिकतिभिरार्तः श्रीतगात्रः स उक्तः ॥”

श्रीतगुणकर्म (न) । स्त्री । गुणाः—ह्लाद-

नत्वं सूक्ष्मादृणाकोददाहप्रलवः । सु.सु. ।

श्रीतचम्पकः । पुं । दर्पणे । मे. ।

श्रीतच्छायः । पुं । वटह्वे । वै.निघ. ।

श्रीतदन्तः । पुं । दालनापरनामकदलरीमे ।

लक्षणं—“वातादुणसङ्घा दन्ता श्रीतस्पर्शाधिक-

व्यथाः । दाल्यन्त इव शूलं श्रीतास्थो दालनश्च

सः ॥” वा.उ.२१ अ. ।

श्रीतदन्तिका । स्त्री । नागदन्त्यां । रा.नि.

व.२० ।

श्रीतदीप्यम् । स्त्री । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

श्रीतद्रुः । पुं । खीरमोरटे । कान्तकराड । प.

स. ।

श्रीतपत्रा । स्त्री । श्वेतक्षज्जालुकायाम् । (श्वेत

लङ्का) । वै.निघ. । [र.मा. ।

श्रीतपर्णी । स्त्री । शर्करापिकायां । अर्कह्वे ।

श्रीतपल्लवा । स्त्री । भूमिजम्बूह्वे । ऊ.इ

जाश । र.मा. ।

शीतपाकिनी । स्त्री । महासमज्ञायाम् । रा.
नि.व.४ । काकील्याम् । श.सा. ।

शीतपाकी । स्त्री । काकील्याम् । कौकुली ।
प.सु. । च.चि.३५. । गुप्तायाम् । रा.नि.व.२ ।
वाय्यालकी । श.र. ।

शीतपित्तः । पुं । रोगविशेषः । तस्य निदान-
पूर्विका सम्पत्तिः — “शीतमाकृतसम्पत्कोत् प्रवृद्धौ
कफमारुतौ । पित्तं सङ्गं सम्भूय बहिरन्तर्विस-
र्पतः । पिपासारुचिहृत्तासदेहसादाङ्गगौरवम् ।
रक्तलोचनता तेषां पूर्वैरुपस्य लक्षणं । वरटीद-
ण्डस्थानः शोथः सप्रायते वहिः । सकण्डुलीद-
बहुलकटिञ्जरविदाहवान् । वाताधिकतमं वि-
द्याक्रीतपित्तमिमं भिषक् ।” मा.नि. ।

शीतपुष्प(के)म् । क्ली । परिपल्लवम् । रा.
नि.व.८ । शैलेये । श.च. । [नि.व.४ ।

शीतपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.

शीतपूतना । स्त्री । बालग्रहभेदे । तस्यालक्षणं
यथा — “उद्दिष्टो भ्रशमतिविपते प्रकृत्यान् संलीनः
स्वपिति च यस्य चालूकजः । विषाङ्गो भ्रशमति-
सायते च यन्तु जानीयाद्विपदिह शीतपूतनार्त्त-
म् ।” सु.उ.२७५. ।

शीतपूर्वकज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदे । ल-
क्षणं यथा — “लक्ष्म्यौ श्रेयानिलौ शीतमादौ ज-
नयतो ज्वरं । तयोः प्रशान्तयोः पित्तमनो दाहं
करोति च ॥” मा.नि. ।

शीतप्रभः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शीतप्रियः । पुं । पर्पटे । क्लृप्तावृद्धौ । रा.
नि.व.५ ।

शीतफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यच्छूद्र
ग्राह्य । रा.नि.व.११ । पीलुवृक्षे । भा. । आमल-
कवृक्षे । बहुवारवृक्षे । छात्रा ग्राह्य । रा.नि.व.
११ । [व.४ ।

शीतबेला । स्त्री । महासमज्ञायाम् । रा.नि.

शीतभीरुः (कः) । पुं । शारदमल्लिकायाम् ।
काट्टेगुल्लिका । र.मा. । शालिधान्यभेदे । गुणाः
— शालिवत् । सु.५६५. । कण्ठनिगुण्डायाम् ।
कागनिभिन्ना । वै.निच. ।

शीतमञ्जरी । स्त्री । शिकानिकायाम् । रा.
नि.व.४ ।

शीतमयूखः । पुं । कर्पूरे । मे. ।

शीतमरीचिः । पुं । कर्पूरे । श.र. ।

शीतमूलकम् । क्ली । उग्रोरे । रा.नि.व.२ ।
श.च. ।

शीतमेहः । पुं । शुकप्रमेहे । निदा. ।

शीतरश्मिः । पुं । कर्पूरे । वै.निच. ।

शीतरसिकः । पुं । शीतलरसकृतसमे । गुणः
— “जरणीयो विषमघ्नः स्वरवर्णविशोधनः । लं-
खनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्गसाम् ॥”
च.सु.२७५. ।

शीतरुहम् । क्ली । शीतरक्तपत्रे । वै.निच. ।

शीतलम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । पद्मकाष्ठे । शी-
तवृक्षचन्दने । श्वेत उन्नम । रा.नि.व.१२ । प-
द्मकाष्ठे । शीतकम् विदग्धम् । मे. । शैले
पञ्चापात्रा । मे. । मौक्तिके । रा.नि.व.१२ । शी-
तलम् । श्वेतम् । श.च. । शीतचन्दने
वै.निच. । पुं । राले । शूने । भीमसेनोर्कर्पूरे
रा.नि.व.१२ । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१०५. । उ-
तरो । चम. । वर्तुलकलाये । र.मा. । बहुवार
वृक्षे । छात्रा ग्राह्य । श.च. । नि.हिमे ।

शीतलकम् । कुमुदपुष्पे । श्वेतशुक्ले । पुं
मरुवकवृक्षे । शुकशूलयोः । रा.नि.व.१० ।

शीतलच्छदः । पुं । खर्णचम्पकवृक्षे । रा.
व.१० ।

शीतलजलम् । क्ली । उत्पले । उल्लिङ्ग
रा.नि.व.१० । हिमजले । See जलम् ।

शीतलता । स्त्री । हिमले । चित्रकूटदेश
लाहृतवल्ग्याम् । शुकशूल लताविदग्धम् । वै.नि

शीतलत्वम् । क्ली । लङ्कायाम् । हिम
रा.नि.व.१० । [शब्दक

शीतलप्रदः । पुं । चन्दनवृक्षे । उन्नम श

शीतलरजाः (स्) । पुं । कर्पूरे । वै.नि

शीतलवातकः । पुं । असनपत्रायाम् ।
त्राजिडा । श.र. ।

श्रीतला । स्त्री । आरामश्रीतलायाम् । रा.नि. व.१० । कुटुम्बिनीलतायाम् । रा.नि.व.५ । नीलदूर्वायाम् । वै.निघ. । श्रीतलीहवे । पाठाडौ गाछ । सु.पु.१६अ. ।

श्रीतलिः (ली) । स्त्री । पाताङ्गीति प्रसिद्धे जलजवल्गमेदं । पाठाडौ, मिडैनिछाप । रा.मा. । भा.स.४भ.कुलत्यायष्टे । च द.अम.वि. । श्रीवल्गाम् । कौंडी गाछ । रा.नि.व.८ ।

श्रीतवरः । पुं । सुनिषण्णकशके । वै.निघ. ।

श्रीतवरा । स्त्री । महासमझायाम् । रा.नि.व. ४ । [डुमरा । रा.नि.व.११ । मद. ।

श्रीतवल्कः (लः) । पुं । उदुम्बरहवे । यज्ज-

श्रीतवल्गभः । पुं । पर्यटके । (फ२पातडा । वै.निघ. । [अनु.तैलम् ।

श्रीतवल्ली । स्त्री । नीलदूर्वायाम् । च.वि.३अ.

श्रीतवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । जूहेगाछ । वै.निघ. ।

श्रीतवीर्यम् । स्त्री । श्रीतगुणे द्रव्ये । तच्च मधुरद्रव्यमात्रम् । गुणाः—गुरु कफमाकृतकृत् पित्तघ्न वातकफजन्त्यरोगकरच । सु.सू. । पद्मकाष्ठि । सं.यहे । वै.निघ. । पुं । मङ्गापाषाणमेदके । तडु पाथर कुडा । पर्यटके । (फ२पातडा । वै.निघ. । मल्लहवे । पाकूडु गाछ । रा.नि.व.११ । स्त्री । नीलदूर्वायाम् । वचायाम् । वै.निघ. ।

श्रीतवीर्यकः । पुं । जलजवल्गवे । रा.नि.व. ११ । [वै.निघ. ।

श्रीतवचा । स्त्री । सुवर्चलायाम् । छुडछुड ।

श्रीतशिवम् । स्त्री । सैम्बलवणे । रा.नि.व. ६ । शैलियनामगन्धद्रव्ये । ठेगलज्ज । अम. कर्पूरे । सु.पु.१६अ. कफशमने । पुं । मधुरिकायाम् । म-उतौ । अम. । कर्पूरे । सु.पु.१४अ. । शमीहवे । मे. । र.सा.सं. । स्त्री । शमीहवे । र.मा. । मिथेयाख्यद्वये । छल्का, मडेतिगाछ । रा.नि.व.४ ।

श्रीतशूकः । पुं । यवे । “यवसु श्रीतशूकः स्वा-त् ।” भा.पू.१भ.धा.व. । [गाछ । वै.निघ. ।

श्रीतसंवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । जूहे

श्रीतसहः । पुं । पीलुहवे । जटा. ।

श्रीतसहा । स्त्री । वासनीहवे । वागन्ती कु-लेत्र गाछ । रा.नि.व.१० । नीलसिन्धुवारहवे । नौगनिशिन । रा.नि.व.४ । सल्लिकामेदं । वे-जमञ्जिका । जातीहवे । पीलुहवे । वै.निघ. ।

श्रीतचारम् । स्त्री । श्वेतद्वज्जणे । फट्टेकिरी । रा.नि.व.६ ।

श्रीतांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । [१५ ।

श्रीतांशुतैलम् । स्त्री । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

श्रीता । स्त्री । मयसामान्ये । रा.नि.व.१४ । स-ल्लिकाहवे । रा.नि.व.१० । अतिवलायाम्, मङ्गा-समझायाम् । रा.नि.व.४ । कुटुम्बिनीचुपे । रा. नि.व.५ । नीलदूर्वायाम् । श्लिन्नीहणे । रा.नि. व.८ । दूर्वायाम् । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । स्त्रीरिण्यां । शिकहे । तैवीवल्कले । शमीहवे । मेथिकायाम् । लाजलितायाम् । त्रिवशाशूलिया । वै.निघ. ।

श्रीताङ्गः । पुं । तन्नामकसन्निपातविशेषे । भा. ।

श्रीताङ्गी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा.नि. व.५ ।

श्रीतादः । पुं । दलवेष्टगतरीगविशेषे । तस्य लक्षणं—“श्रीणितं दलवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रव-र्तते । दुर्गन्धोऽस्ति सङ्गणानि प्रक्रीदीनि सद्गूणि च । दलमांसानि शीथ्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शी-मादौ नाम स व्याधिः कफश्रीणितसम्भवः ।” सु. नि.१६अ. ।

श्रीताद्यः । पुं । विषमज्वरे । रा.नि.व.१० ।

श्रीताभः । पुं, स्त्री । कर्पूरे । वै.निघ. ।

श्रीताम्बुः । स्त्री । दुग्धिकायाम् । थिराहे । वै.निघ. ।

श्रीतारिरसः । पुं । वातकफज्वराधिकारे रसः । पारदभट्टद्वयं तासं गन्धकं सैम्बवं मरि-चचूर्णं तिलङ्गीलकमञ्ज विषचूर्णं प्र.१भ.मिलुष जैपालवीजचूर्णं १भ.जम्बीररसेन संसर्गं गुग्गाद्वयं बटी काय्यां । अनु.तप्तजलम् । रस.कौ. । [व.४ ।

श्रीतावला । स्त्री । महासमझायां । रा.नि.

श्रीतश्मा (न) । पुं । चन्द्रकालमणौ । रा. नि.व.१२ ।

श्रीतीक्ष्णरश्मम् । स्त्री । इन्द्रवज्रस्य विशिष्टः
श्रीतक्ष्णरश्मोपाधिः । तस्य सप्तविधं—प्रभातस्त्र्याप-
नम् उदयकर्मचैष्यं दृष्टिकामाभयं व्यजनं बाल-
कामवेपथं शिकतावलम्बनमिति । सु.पु.४५अ. ।

श्रीतेच्छा । स्त्री । पितृजन्मरोधे । भा. ।

श्रीतोत्तमम् । स्त्री । जले । श.च. ।

श्रीधुः । पुं, स्त्री । मयविशेषः । सा द्विधा
एका पक्षेक्षुरसकृता श्रेष्ठा । पक्षरस इत्युच्यते ।
अन्यापक्षौषधान्वयता भामरसकृता चेति, सा श्री-
तरस इत्युच्यते । “श्रीधुरिक्षुरसैः पक्षैः.....”
प.प्र.१ख. । गुणाः—“श्रीधुः कषायास्त्रकमाधुरी
वा सन्दोपनो मेदमलापमईः । आमातिसाराणि-
लपितशूलश्लेष्मासयाशौर्घ्यघ्नो गदघ्नः ॥” अत्रि.
१८अ. “श्रीधुः पक्षरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् ।
वातपित्तकरो हृद्यः क्षेडनो रौचनो हरेत् । वि-
बन्धमेदश्रीफोशः श्रीफोदरकफासधान् ॥” रा.नि.व.
१४ ।

श्रीधुगन्धः । पुं । वज्रलवणे । त्रिका. । [भ. ।

श्रीफालिका । स्त्री । श्रेष्ठाफालिकावले । अ.टी.

श्रीमूलः । पुं । शालालिहये । श्रीमूल ग्राह्य ।
रस.चि.८अ. । [सर्पे । श.र. ।

श्रीरः । पुं । नागरङ्गवले । वै.निघ. । अजगर-

श्रीरिका । स्त्री । वंशपञ्चीकृतविशेषः । वै.निघ. ।

श्रीरी (वन) । पुं । सुन्नलवणे । हरितदर्भे ।
रा.नि.व.८ । स्त्री । लाङ्गलिकायां । दिव्यशालू-
लिशः । वै.निघ. । [भा. ।

श्रीर्षम् । स्त्री । स्यौषधके । शैर्षटीना विरामव ।

श्रीर्षदलः । पुं । निम्बवले । रा.नि.व.१९ ।

श्रीर्षपत्रः । पुं । कर्णिकारवले । कलक्रे-
शूलत्र ग्राह्य । श.च. । पट्टिकालोभिः । वै.निघ. ।
निम्बवले । रा.नि.व.८ ।

श्रीर्षपुष्पिका । स्त्री । पावाक्पुष्प्याम् । उ-
ल्फा, मोश्री । श.च. । [श.च. ।

श्रीर्षमाला । स्त्री । प्रशिपण्याम् । छाकूनिशः ।

श्रीर्षरोमकः । पुं । सन्धिपर्णमेदः । शैर्षटीना
विरामव । वै.निघ. ।

श्रीर्षवृक्षम् । स्त्री । तरुवृक्षफले । उदग्ग-
गुणाः—“श्रीर्षवृक्षं कफकरं सघारं मधुरं क्षुद्रं”
राज.१प. । पुं (नः) । मुखवासि । फुटीति भाषा ।
प.सु. ।

श्रीर्षम् । स्त्री । जलपानुपनि । काल अशुक्र ।
रा.नि.व.१९ । मलके । अम. ।

श्रीर्षकम् । स्त्री । शरीरावयवे, मलके । मल-
कास्थानि । रा.नि.व.१८ । अगुरुकाष्ठे । लघ्वीये ।
नारिकेली । वै.निघ. । [अजगरसर्पे । श.र. ।

श्रीलम् । स्त्री । स्वभावे । सङ्घे । अम. । पुं ।

श्रीवलम् । स्त्री । शैलेये । शैवाले । म. ।

श्रीषम् । स्त्री । कासीसे । शिरीषकम् । रा.नि.
व.१९ । श्रीषके । शैषा । अम. ।

श्रीषकम् । स्त्री । श्रीषघाती । शैषा । प.सु. ।

शुकः । पुं, स्त्री । शिरीषवले । म. । लोभि ।
तालीशपत्रे । स्त्री । सन्धिपर्णे । शैर्षटीना । वै.
निघ. । स्वर्णलोथ्याम् । शिरीषाकटि । र.मा. ।
श्रीषाकटवले । विच. । पुं । पल्लिविशेषः । शैर्षा-
पाथी । तन्मांसगुणाः—“शुकमांसं वरं बल्यं वि-
पाके गुरुशीतलं । कासशः सचयह्वरं संघाह क्षुद्र
दीपनम् ॥” राज.१प. ।

शुकच्छदम् । स्त्री । स्थौण्यकनासगन्धद्रव्ये ।
शैर्षटीना । उद. । जटा. । तेजपत्रि । तुलके ।
वै.निघ. ।

शुकजिह्वा । स्त्री । वचमेदः । शैर्षटीति लो-
के । र.मा. । [रा.नि.व.८ । वा.उ.४०अ. ।

शुकतरुः । पुं । शिरीषवले । रा.नि.व.८ । र.

शुकतुण्डः । पुं । ह्रिहुले । र.सा. सं. ।

शुकद्रुमः । पुं । शिरीषवले । श.मा. ।

शुकनसा । स्त्री । श्रीषाकटवले । चर्मकारवटे ।
उग्रार्थुटी । सु.चि.१८अ. ।

शुकनामा । स्त्री । शुकतुण्ड्याम् । शुकजिह्वायां ।
उग्रार्थुटी । र.मा. । [रा.नि.व.४ ।

शुकनाशनः । स्त्री । चर्ममदवले । छाकूनिशः ।

शुकनाशा(सा) । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । अ-
लाकूशे, उग्रार्थुटी । र.मा. । चर्मकारवटे ।

द, योनि, व्या. फलवृत्ते । सु.चि. १।१७ष. । "पत्रच
सुकनाशयाः ।" गान्धारीवृत्ते । नलुकायाम् ।
नालुका । वै. निघ. ।

शुकनासः । पुं । श्लोषाकवृत्ते । रा. नि. व. ८ ।
(कटुङ्गायगुडिकायाम्) । अचि. २भ. २ष. । अग-
तिवृत्ते । वरु । चिन्ता. ।

शुकनासिका । स्त्री । श्लोषाकवृत्ते । भा. पां.
शां. । चामर कषा इति च केचित् । च. द. ज्व-
रातिसा. चि. कलिङ्गायगुडिकायाम् ।

शुकपत्रः (चः) । पुं । गन्धके । वै. निघ. ।

शुकपिच्छः । पुं । गन्धके । र. सा. सं. । य-
न्त्रिपथे । गौ. ठिगला । वै. निघ. । [श. र. ।

शुकपिण्डः । पुं । शुकशिख्यां । आनाकुन्नी ।

शुकपुच्छः । पुं । गन्धके । हे. च. ।

शुकपुच्छकम् । स्त्री । स्त्रीषेयकनामगन्धद्रव्ये ।
गौ. ठिगला । रा. नि. व. ११ ।

शुकपुष्पम् । स्त्री । स्त्रीषेयके । गौ. ठिगला ।
भा. । पुं । शिरीषवृत्ते । रा. नि. व. ११ । गन्धके ।
वै. निघ. ।

शुकप्रियः । पुं । शिरीषवृत्ते । भा. । दाडि-
मवृत्ते । वै. निघ. । कर्मरङ्गवृत्ते । प. सु. । निम्ब-
वृत्ते । वै. निघ. । स्त्री । जम्बूवृत्ते । खाम शां. ।
रा. नि. व. ११ ।

शुकफलः । पुं । अर्कवृत्ते । आकम् शां. ।
रा. नि. व. १० । स्त्री । शाळलिङ्गवृत्ते । वै. निघ. ।

शुकवर्ह(क)म् । स्त्री । यन्त्रिपथे । गौ. ठिगला ।
श. र. । तद्दे च । च. सु. ५ष. ।

शुक्ररोगः । पुं । शुक्ररोगे । See शुक्रदीपः ।

शुक्रवर्णः । पुं । यन्त्रिपथमिदं । गौ. ठिगला ।
विमेष । वै. निघ. ।

शुक्रवल्गुभः । पुं । दाडिमवृत्ते । रा. नि. व. ११ ।

शुक्रवृत्तः । पुं । शिरीषवृत्ते । वै. निघ. ।

शुक्रशालकः । पुं । मृदानिम्बे । वै. निघ. ।

शुक्रशिख्या (स्त्रिः) (स्त्री) । स्त्री । शुक्र-
शिख्याम् । आनाकुन्नी । श. र. । च. द. वा. व्या.
चि. माषवलादी ।

शुक्रशीर्षा । स्त्री । तालीषपत्रे । यन्त्रिपथमिदं,
स्त्रीषेयके । तेजपत्रे । वै. निघ. ।

शुक्राख्यः । पुं । शिरीषवृत्ते । वा. उ. १८ष. ।
चर्मवृत्ते । छाग्र कषा । सु. चि. १८ष. । स्त्री ।
शुकनासायाम् । आनाकुन्नी । रा.
मा. । सु. चि. २ष. । सु. चि. १८ष. । वा. उ. १८ष. ।

शुक्रादनः । पुं । दाडिमवृत्ते । श. च. ।

शुकानना । स्त्री । शुक्राख्यायाम् । आनाकुन्नी ।
प. सु. र. मा ।

शुक्राद्वः (यः) । पुं । कैर्कसुलायाम् । क-
उटे भूता । वै. निघ. । चर्मकारवृत्ते । छाग्र
कषा । सु. चि. १८ष. ।

शुक्रेष्टः । पुं । शिरीषवृत्ते । रा. नि. व. ८ । रा-
जादनवृत्ते । श्रौ. गौ. । रा. नि. व. १५ ।

शुक्रोदरम् । स्त्री । तालीषपत्रे । रा. नि. व. ६ ।

शुक्तम् । स्त्री । मांसि । श. च. । गन्धराजतेले । का-
चिके । हारा. । वि. अस्त्रे । विषः । [चि. ।

शुक्तपाकम् । वि. अस्त्रपाके । मा. नि. गृहणी

शुक्ता । स्त्री । चुकिकायाम् । कौ. जि. श. र. ।

शुक्ताम्बुम् । स्त्री । अम्बुशके । रा. नि. व. ८ ।

शुक्तिः । स्त्री । शङ्खे । अर्शोरागे । सी. । बदरी-
वृत्ते । कुल शां. । च. द. वणशो. चि. । शङ्खमखे ।
नशौ । रा. नि. व. १२ । वा. सु. १५ष. । "शुक्ति-
व्याग्रमखे शङ्खे ।" सुक्तावृत्ते । त्रिपु. । गुणाः
— कटुः खिग्धा श्वासश्च दथोपरीषद्वरी शुलघ्नी
रुच्या मधुरा दीपनी च । रा. नि. व. १२ । ती-
लत्रतुष्टये, १४ तीला । प. प्र. १ख । प. सु. । सु.
२८ष. । शुक्तगतनवरोगमिदं । लक्षणं— "श्वा-
वाः सुः पिश्रितनिभासु बिन्दवो यं शुक्तिर्वा
सितनयने स शुक्तिः सङ्गः ।" सु. उ. ४ष. ।

शुक्तिकः (का) । पुं. स्त्री । शुक्तिरोगे । (कः)
गन्धके । वा. र. चि. । (का) शुक्ती । त्रिपु. । जटा. ।
चुकिकायाम् । श. र. ।

शुक्तिजम् । स्त्री । सुक्तायाम् । हे. च. ।

शुक्तिपत्रः (र्णः) । पुं । समपथवृत्ते । रा. नि.
व. १२ । [वै. निघ. ।

शुक्तिपुटोपमम् । स्त्री । वातादे । वादादि ।

शुक्तिमयिः । पुं । सुक्तायाम् । वै.निच. ।

शुक्तिवीजम् । स्त्री । सुक्तायाम् । चिका. ।

शुक्तिसम्भवम् । स्त्री । नीतिवि. शुक्रा । वै. निच. । [निन्ना. वै.निच. ।

शुक्त्यङ्गी । स्त्री । चेतनिमुच्छ्राम् । (च)उनि-

शुक्रः । पुं । जैतेरखे । रा.नि.व.८ । नेचानर्ध-
बलभागे । वै.निच. । जेठे मासि । चित्रकण्डवे ।
चम. ।

शुक्रम् । स्त्री । मन्त्रसारभूतधातो । उ.क्र. ।

“अस्थीर्मन्त्रा ततः शुक्रम्, इति ।” रा.नि.व.१८ ।

“पाविताः पिततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् ।

शुक्लं याप्ति मासेन ।” शाङ्.पू.१५. । तस्य कथं

गर्भोपादः । तदुक्तं “रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसा-

न्मदः प्रजायते । मीदसोऽपि ततो मन्त्रा मन्त्रः

शुक्लः सन्भवः । यास्यामाश्रयमाहारः पूज्यं प्राप्ता-

निलिरितः । माधुर्ये केनभावश्च पट्टसोऽपि लभेत

सः ।” भा. । “योषितोऽपि स्ववर्णं शुक्रं पुंसः

समागमे । तत्र गर्भस्य किञ्चित् करोतीति न

चिह्नते । स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादानर्थं सर्वस-

म्भतम् । तासामपि बलं वर्षं शुक्रं पुष्टं करोति

च ।” शुक्रस्वरूपं — “शुक्रं सौम्यं सितं खिन्धं बल-

पुष्टिकरं श्रुतम् । गर्भवीजं वपुःसारी जीवस्याश्र-

य उत्तमः ।” गर्भजननशुक्रस्य लक्षणम् । “स्फ-

टिकाभं द्रवं खिन्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमि-

च्छन्ति केचित् तैलवीद्रनिभञ्च तत् ॥” इति ।

“यथा पयसि सर्पिलं गुडशेखी रसो यथा । एवं हि

सकले कांथे शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥” इति शुक्र-

स्थानम् । “ब्राह्मणे दक्षिणे पार्श्वे बलिदारस्य चा-

प्यधः । सूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ।”

इति शुक्रचरणमार्गः । “कतृष्वदेहिस्थितं शुक्रं प्र-

सन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायुक्ततथापि हर्षान्तत्

संप्रवर्तते ॥” इति चरणकारणम् । “विश्लेष्यपि

देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते । सर्वदेहाश्रितत्वाच्च शु-

क्रलक्षणमुच्यते । तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात् स्मरणा-

दपि । शब्दसंश्रवणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्रवर्तते ।

सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुवच्यते ।” सु.नि.१०

अ. । “यथा पयसि सर्पिलं गुडशेखी रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रम् ।” सु.शा.४अ. । नेत्ररोग-

विशेषे । चिका. ।

शुक्रकरः । वि । शुक्रजनने । पुं । मञ्जायां ।
६.च. ।

शुक्रकच्छम् । स्त्री । सूत्रकच्छरीणे । निदा. ।

शुक्रगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरे — “श्लेष्मः
सञ्चता मीचः शुक्रस्तु विशेषतः । मरणं प्राप्नु-
यात्तत्र शुक्रस्थानगतज्वरे ।” मा.नि. ।

शुक्रदः । पुं । गीधूमे । वै.निच. ।

शुक्रदोषः । पुं । घण्टहारिणे । च.सि.१अ. ।

शुक्रधरा । स्त्री । समस्यां कलायाम् । यास-
व्यप्राणिनां सर्वेश्वरीख्यापिनी । सु.शा.४अ. ।

शुक्रपुष्पः । पुं । कुरुवक्रभाक् । खिजे । प.सु. ।
स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै.निच. ।

शुक्रभुक् । पुं । मयूरे । श.च. ।

शुक्रभूः । स्त्री । मञ्जायाम् । श.च. । अस्मि-
सार । [वै.निच. ।

शुक्रमाता । स्त्री । भार्याम् । वायनशृङ्गे ।

शुक्रमाटका (वटिका) । स्त्री । प्रमेहौ-

षधम् । पाठः — “गोलुरवोजं चिकला पत्रमेला

रसाञ्जनं । धान्यकसविका जीरं तालीशं टण्ड-

दाडिमौ । प्रत्येकाष्टपलं दत्त्वा गुग्गुलुः कार्प-

कस्तथा । रसाधलीहृगन्धानां प्रत्येकञ्च पलं वि-

पेत् । सर्वमेकीकृतं वैद्यैः दण्डुः खैर्विमर्दयेत् ।

छतभाण्डं तु संस्थाप्य वक्तुं खादयेत् । दा-

डिमस्वरसेनैव काण्डं वाश्मसा ।” रस.१. ।

शुक्रमेहः । पुं । मेहविशेषे । यत्र रोगी शुक्र-
तुल्यं मेहति । मा.नि.६अ. ।

शुक्रला । स्त्री । उड्डायाम् । भीकडा इति

प्रसिद्धलुपे । प.सु. । आसक्तकवले । आशगा

गाञ्चि । वै.निच. ।

शुक्रवह्न्यन्तः (सु) । स्त्री । शुक्रवह्नायां ।

तस्य मूलं वृषणी श्लेष्म । च.वि.७अ. ।

शुक्रसङ्गः । पुं । शुक्ररीधे । भा. ।

शुक्रा । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा.नि.व.६ ।

शुक्राङ्गः । पुं । मयूरे । जटा. ।

शुक्राधिवचम् । स्त्री । श्लेष्मजरीणे । भा. ।

शुक्राप्यता । स्त्री । पिचजरीणे । भा. ।

शुक्राश्मरी । स्त्री । शुक्रजन्माश्मरी । शुक्रज-
नपाथी । सा शुक्रनिमित्ता भवति । मेषुनाभि-
घातादिति मेषुनाभा शुक्रचक्षितमनिर्गच्छिमार्ग-
मनादनिलीडभितः संगृह्य मीनरूपयोरुत्तरे सं-
रति संज्ञय चोपशोषयति सा सूत्रमार्गमावृणोति
सूत्रकच्छं वल्लिवेदनां वृषणयोश्च यद्युमापादयति
घोडितमात्रं च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापयति
तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् । सु.नि.३५ ।

शुक्रम् । स्त्री । रजते । कृपा । मी । नवनीते ।
ननि । श.च. । नेत्रोगभेदे । ललथं — “सुयेतं
मृदु शुक्रार्थं शुक्रं तद्वर्ते चिरात् ।” निदानम् ।
पुं । धवह्वे । शङ्ख गच्छ । रा.नि.व.६ । सव-
रोगे । श्वेतलोभ । प.सु. । कुन्दश्चे । वै.
निच. । श्वेतैरुच्छि । वै.निच.२३. ज्ञानीदयरसे ।

शुक्रकः । पुं । क्षीरणीह्वे । शीर्नी गच्छ ।
वै.निच. । [डाक् पाथी । श.मा. ।

शुक्रकण्ठः (काः) । पुं । दाल्यहृपचिषि ।

शुक्रकन्दः । पुं । महिषकन्दे । रा.नि.व.७ ।
श्वेतानुके । शीथ आनु । वै.निच. । स्त्री (न्दा) ।
पक्षातिविषायाम् । श्वेत आतरेष्ठ । रा.नि.व.
६ । भूमिकुम्भाच्छे । वै.निच. ।

शुक्रकर्कटः । पुं । शुक्रवर्णकर्कटे । दश ।
कौकडा । सु.सु.४६५. । See कृष्णकर्कटकः ।

शुक्रकुष्ठम् । स्त्री । श्वित्रे । धवल । तदीवधं —
सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च । मधुना
स्वादितानि स्युः शुक्रकुष्ठहराणि वै ॥ गारुडे ।

शुक्रतुलसी । स्त्री । श्वेततुलसां । श्वेततुल-
सी । तं नम्रतुलसी । संगृहः ।

शुक्रदुग्धः । पुं । (Trapa hispaniosa.)
जलवृषभेदे, शृङ्गाटके । शिवाडा । श.च. । [च. ।

शुक्रधातुः । पुं । कठिन्याम् । थडिमाटो । छ.

शुक्रपुष्पः (ध्या, ध्यी) । पुं, स्त्री । कुन्दह्वे ।
कुन्द गच्छ । कुवह्वे । श्वेतकोकिलह्वे । श्वेत
कुलेथाडः । मरुवकह्वे । र.मा. । कृष्णपिण्डा-
सी । पिठानि वा पेशाङ्ग । प.सु. । शुष्कपुष्पम
दनह्वे । र.सा.सं. । स्त्री । हस्तिशृङ्गीह्वे ।
छातिशृङ्गे । प.सु. । स्त्री । कुन्दपुष्पे । रा.व.
कुमारतलम् ।

शुक्रपृष्ठकः । पुं । सिन्धुवारह्वे । श.च. ।

शुक्रफला । स्त्री । शमीह्वे । वै.निच. ।

शुक्रफेनः । पुं । समुद्रफेने । वै.निच. ।

शुक्रमण्डी । स्त्री । शुक्रत्रिह्वे । श्वेत त-
डेडा । वै.निच. । [निश्चिन्ता । वै.निच. ।

शुक्रमञ्जरी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्याम् । श्वेत-

शुक्रमण्डलम् । स्त्री । नेत्रस्य शुक्रमणि । नि-
दा । [tas.) शुभसुहे । भादीयुग । Walts,

शुक्रमुहः । पुं । (Phaseolus subloba-

शुक्रमूलम् । स्त्री । श्वेतलघुने । वै.निच. ।

शुक्ररोहितः । पुं । श्वेतरोहितकह्वे । श्वे-
त रोडा, वरना । रा.नि.व.८ ।

शुक्रला । स्त्री । उडवायाम् । उकुडा । र.
मा. । चामलके । वै.निच. ।

शुक्रवंशः । पुं । श्वेतवंशे । श्वेतद्वीप । रा.नि.
व.८ । रा.व.कार्मणशतके ।

शुक्रवर्गः । पुं । खटिन्यादिवर्गे । यथा — “ख-
टिनी श्वेतसंयुक्ता शङ्खशक्तिवराटिकाः । मृदाश्म-
शर्कराश्वेति शुक्रवर्ग उदाहृतः ॥” रा.नि.व.१२ ।

शुक्रवायसः । पुं । वकपचिषि । वकपाथी ।
चिका ।

शुक्रवह्वती । स्त्री । श्वेतवह्व्याम् । श्वेत.प.
वि.वि.पानीयभक्तवह्व्या । प्रयोग.यह्वणी.वि.पा-
नीयभक्ते । [वै.निच. ।

शुक्रवचः । पुं । धवह्वे । शङ्ख गच्छ ।

शुक्रशालः । पुं । गिरिनिस्ये । रा.नि.व.६ ।
श्वेतशाले । शब्दकल्पः ।

शुक्रसारङ्गः । पुं । शुक्रचातके । च.सु.२७५. ।

शुक्रचीरा । स्त्री । काकोल्याम् । कौकुला ।
रा.नि.व.३ ।

शुक्रा । स्त्री । शर्करायाम् । टिनि । र.मा. । श्वे-
तवचायां । श्वेतवट । क्षीरकाकोल्यां । वै.निच. ।
काकोल्याम् । कौकुला । रा.नि.व.३ । विद्यायां
डुकुशाङ्ग । रा.नि.व.७ । श्रेफालिकायाम् । नि-
श्चिन्ता । रा.नि.व.४ । सुष्णाम् । गनसा गच्छ ।
रा.नि.व.८ ।

शुक्लाङ्गः । पुं । शीघ्रान्तरवर्षायाम् । णीप्-
ठिनि । वै.निघ. । [नि.निम्ना । रा.नि.व.४ ।

शुक्लाङ्गी । स्त्री । शेरकालिकायाम् । निडेली,

शुक्लाज्ज्जी । स्त्री । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

शुक्लापाङ्गः । पुं । मयूरः । इ.च. ।

शुक्लाश्वम् । स्त्री । अश्वशके । रा.नि.व.७ ।

शुक्लार्कः । पुं । श्वेतार्कश्चे । श्वेत आरकम् ।
चं विलिय शके । मं पाङ्करीकई । गुष्ठाः—कटु-
तिक्तोष्णः मलशोधनः मूत्रकफरक्तशोफघ्नघ्नश्च ।
रा.नि.व.१० । सारकः वातकृमिकच्छूविघ्नघ्नश्च ।
गुष्ठाभिर्मलकफोदरकमिघ्नश्च । तन् पुष्पं शुक्रजनकं
लघु दीपनं पाचकम् अरीचकाग्निः कासश्यासहर-
श्च । भा.पू.१२. ।

शुक्लार्थं (२) । स्त्री । शुक्रगतनेत्ररीगविशेषः ।
लक्षणं यथा—“शुक्लार्थं स्रदु त् कयन्ति शुक्रभावे
लघ्वर्त्तं समसिद्धं वर्धते चिरम् ।” सु.उ.४५. । “स
श्वेतं स्रदु शुक्लार्थं शुक्ले तद्वर्धते चिरम् ।” सा.नि. ।

शुक्लाहिफेनः । पुं । (Popaver somni-
ferum.) White poppy, opium. शुक्लपु-
ष्पाहिफेनश्चे । श्वेत शृङ्गदन्तः शोणः । हिं
पोक्ष, खसखसका पेङ्ग । तं पुस्तकायसिद्धं । बम्.
खसखसीचं भाङ्ग । Watts.

शुक्लाक्षः । पुं । मन्वजातीयसहायचरपक्षिणि ।
सु.म.४६.च. । See मन्वः ।

शुक्लीपला । स्त्री । शर्करायाम् । ठिनि । रा.मा. ।

शुक्लीदनम् । स्त्री । क्षातपानम् । आतप ८१-
डेन । रा.नि.व.१६ । (रावणकृतकुमारतन्त्रम् ।)

शुङ्गः । पुं । बटश्चे । आमातकश्चे । आमड़
गाछ । शुके । उड । पर्कटीश्चे । पाकुड़गाछ ।
मै. । नवपल्लवे । इ.च. । [बटश्चे । जटा. ।

शुङ्गी (इन्) । पुं । मल्लश्चे । पाकुड़ गाछ ।

शुचिः । पुं । चिचकश्चे । छिडा गाछ । आया-
दमासि । अम. । ज्यैष्ठे मासि । यीशकाले । मै. ।
यवे । पलाशश्चे । वै.निघ. ।

शुचिद्रुमः । पुं । अश्वत्थश्चे । रा.नि.व.११ ।

शुचिमल्लिका । स्त्री । मन्वमल्लिकायाम् । रा.
नि.व.१० ।

शुचिमत्तः । पुं । मपीखरीके । पू.उ.विज्ञ. ।
वै.निघ. । [चिका. । म.र. ।

शुटीरता (टीर्थम्) । स्त्री, स्त्री । वीथे ।

शुण्डिः (ण्टी) । पुं, स्त्री । गुष्ठाङ्गके । उं.टि.
अम. । घोडाशुण्डीति च ख्याता । प.सु. ।

शुण्डम् । स्त्री । गुष्ठासिनीतम् । वै.निघ. ।

शुण्डिः (गुठी) । पुं, स्त्री । (Ginger
officinale.) स्वनामख्यातीषधी । शुण्डीति सू-
ख्यं भाषा । उं.टि. । गुष्ठाः—कटुष्णा हिक्का क-
फशोफवातघ्नी शुल्विवन्धोदराभानशस्र्शीपदघ्नी
च । रा.नि.व.६ । लघुः पाचनी रुचा क्षामवात-
हरी मधुरपाका कोष्ठवन्धताशान्तिहारी बलकरी
स्त्रियां अर्जुनशुण्डीरोगहरी च । अग्निगुणभूविहल-
दाभ्यन्तरद्वयभाजं शोषयित्वा मलसंघर्षं करोति ।
भा.म.१२. । “नागरं (शुण्डी) कफवातघ्नं विपाके
मधुरं कटु । इत्येषां रीचनं हृद्यं सखिहं लघु दी-
पनम् ।” सु.म.४६.च. ।

शुण्डीघृतम् । स्त्री । यहण्यास क्षामवाते च
घृतम् । “विशोषघ्नं गर्भेण दग्धमूलजले घृतम् ।
घृतं निहन्त्या स्वयम् । शर्णीं सामतामयम् ।”
च.द. । भा. ।

शुण्डाम् । स्त्री । ताम् । उं.टि. । म.च. ।

शुण्डरोहः । पुं । मूत्रवे । शकृत् । रा.नि.
व.८ ।

शुण्डा । स्त्री । गलशुण्डीनामरीणि । रा.नि.व.
२० । सुरालवे । सुरायो । करिहन्ति । मै. ।

शुण्डारः । पुं । करिगुण्डाकारे वक्रवल्गवे
वक्रवृक्ष, घोडाईवाश्च यश्च ।

शुण्डालः । पुं । गजः । (घनघ्नयः) ।

शुण्डिका । स्त्री । स्कीटके । फोड़ा । रा.नि.
व.२० । सपञ्चिकायां । आलुकिवि । शङ्खक

शुण्डिनी । स्त्री । कुकुन्दार्था । झूठा । वै.निघ.

शुण्डिमूषिका । स्त्री । कुकुन्दार्थम् । झूठा
रा.नि.व.१६ ।

शुण्डी । स्त्री । कौसुमीशाली । रा.नि.व.१६
हमिशुण्डीश्चे । शक्ति उं.टि. गाछ । रा.नि.व.

शुद्धम् । स्त्री । सैन्धवे । रा.नि.व.६ । मरिचै ।
रा.नि.व.६ । रौप्ये । गुच्छदये । वै.निघ. ।

शुद्धजङ्घः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

शुद्धमांसम् । स्त्री । मांसव्यञ्जने, पक्षमांसि ।
भा.१८नेत्र उतकारि । यथा—“पाकपात्रे घृतं
दद्यात्सैलं वा तदभावतः । तत्र हिहु इरिदाच
भर्जयेत्तदनन्तरं । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्-
खण्डखण्डितम् । धौतनिर्गलितं तस्मिन् घृते
तद्वर्जयेच्चैः । सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणश्च प-
चेततः । सिद्धे जलिन सप्पिप्य वेश्वारं परिचि-
पेत् । वेश्वारस्य द्रव्याणि नागवल्लीदलानि हि ।
तच्छुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः.....”
गुणाः—“शुद्धमांसं परं तथ्यं बन्धुं बन्धुश्च वृद्धं ।
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं घातुर्वहनम् ।” भा. ।

शुद्धवस्त्रिका । स्त्री । गुडूच्याम् । छलूक् ।
श.च. ।

शुद्धा । स्त्री । कुटजबीज । ऐन्द्रयव । वै.निघ. ।

शुद्धान्तपालकः । पुं । नपुंसके । हिज्ज्रे ।
श.च. ।

शुद्धिः । स्त्री । वमनादिभिः शोधने । सा चतु-
र्विधा लेङ्गिकी वैशिकी मानिकी भान्निकी चीता-
च. ।

शुद्धिकन्दः । पुं । लघुने । वै.निघ. ।

शुद्धः (कः) । पुं । कुकुरे । अ.टी.भ. । रा.नि.
व.१६ । [८६] । रा.नि.व.४ ।

शुद्धकचचुका । स्त्री । सुद्रवचुचुपे । ८६७

शुद्धकचिल्ली । स्त्री । चिल्लीशाके । णिनिशाक ।
सुणैचिल्ली, नायचिल्लिके, कुतवचील इति महा-
राष्ट्रादौ ख्याता गुणाः—कटुभीष्ण कण्डूवृण-
हरी च । रा.नि.व.७ ।

शुद्धिः । पुं । कुकुरे । ऐ.च. । स्त्री (नी) । कु-
ष्माण्डायाम् । रा.नि.व.७ ।

शुभम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.११ । रौप्ये ।
पुं । छागे । अ.टी.भ. । [८८]

शुभक(ङ्क)री । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.

शुभगः । पुं । टङ्गणचारि । मोहाशो । र.सा.
सं. । र.स.र.व्य.चि. । “शुभगविटशिलानाम् ।”

शुभमन्थकम् । स्त्री । नीले । रा.नि.व.११ ।

शुभदः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । [८९]

शुभपत्रिका । स्त्री । शालपत्रायां । रा.नि.व.

शुभा । स्त्री । वंशरीचनायाम् । रा.नि.व.६ ।

र.सा.सं. पुष्करल्लेहे, कुशावलीहे, वासखण्ड-
आण्डे च । स्रकायाम् । पिङ्गिः । शुक्लवचायाम् ।

श्वेत वट । वै.निघ. । गोरीचनायाम् । रा.नि.

व.१२ । तवचीरे । पाठायाम् । आकुर्नादि ।

वै.निघ. । शमीविश्वे । रा.नि.व.८ । प्रियङ्गी ।

रा.नि.व.१२ । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ । श-

ताहायाम् । छलूक् । सा.कौ. वृद्धज्वीरकादि-

भोदके ।

शुभाकिनी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

शुभाञ्जनः । पुं । रक्तशिशुवृक्षे । नाग मञ्जि-

ना । र.सा. ।

शुभेक्षणः । पुं । मक्षेत्र । वै.निघ. ।

शुभ्रम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । उग्ररी ।

वेणा । रा.नि.व.१२ । अमघातौ । जटा. । रौ-

प्यधातौ । मदीधातौ । वै.निघ. । कासीसे ।

हिरैकम् । रा.नि.व.१३ । रौप्यमालिके । वै.

निघ. । गडलवणे । रा.नि.व.६ । सैन्धवलवणे ।

वै.निघ. । त्रि. । शुभ्रवर्णः । पुं । चन्दनवृक्षे ।

श.च. । स्त्री । वंशरीचनायाम् । रा.नि.व.६ ।

स्फटिकायाम् । कट्टेकिति । भा. । शर्करायाम् ।

वै.निघ. २भ.सर्वज्वरे भाग्यादिपुष्पम् । श्वेतवृद्ध-

दारके । वै.निघ. ।

शुभ्रतरुः । पुं । शिरीषवृक्षे । प.स. । [८४]

शुभ्रपुष्पा । स्त्री । श्वेतशरपुष्पायाम् । रा.नि.

शुभ्रपुष्पम् । स्त्री । वीरणादये । वेणा । वै.

निघ. ।

शुभ्रवेष्टः । पुं । श्वेतशान्मली । वै.निघ. ।

शुभ्रसर्पपः । पुं । श्वेतसर्पपः । वै.निघ. ।

शुभ्रांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शुभ्रालुः । पुं । मण्डिपकन्दे । श्वेताक्षौ । गौक्

अंजु । रा.नि.व.७ ।

शुभ्रिका । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

शुक्लवायसः । पुं । वकपत्रिणि । त्रिका. ।

शुश्या । स्त्री । सुनिषधकशाके । वै.निघ. ।

शुस्त(त्व)म् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बा । प.सु. ।
रस.र.एकादशायसे । रा.नि.व.११ । वै.निघ.सू.
तादिशुश्याम् । [रस.चि. ।

शुस्तपत्रम् । स्त्री । तामपत्रे । ताम्बात्रि पात ।

शुस्तुरिपुः । पुं । गन्धके । छे.च. । र.सा.सं. ।

शुस्तशक्रः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

शुस्तारिः । पुं । गन्धके । छे.च. ।

शुशूषा । स्त्री । सिनायाम् । त्रिका. ।

शुषणी । स्त्री । स्वनामख्यातशाके । शुशुनि
शाक । गुणाः—“शुषणी कफवातघ्नी मङ्गराष्टी
च तादृशी ।” राज.१५. ।

शुधिरम् । स्त्री । लवङ्गे । प.सु. । पुं । सूधिके ।
मं. । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।

शुष्कम् । स्त्री । कृष्णाशुक्रणि । र.सा. ।

शुष्कगोमयः । पुं । वनकरीद । तिलगुटे ।
त्रिका. ।

शुष्कपत्रम् । स्त्री । शुष्कपत्रशाके । लालिता-
पात्रा, शुक्रपात्रा । गुणाः—“शुष्कपत्रं पथो-
मित्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहं ॥ तत्तुशुष्कपत्रं जलदीप-
नाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहं । जलघ्न त-
स्यापि च पित्तहारकं सुरोचनं व्यञ्जनयोगकार-
कम् ॥” राज.१५. ।

शुष्कमत्स्यः । पुं । सलवणे रौद्रशीषितमत्स्ये ।
शुक्रो ग्राह्यः । शब्दकल्प. । See मत्स्यः ।

शुष्कमांसम् । स्त्री । नीरसमांस । शुक्रान-
मांस । गुणाः—“वृद्धानां दीपलं मांसं बालानां
बलदं लघु । त्रिदीपकद्रालजुष्टं शुष्कं शूलकरं
गुरु ॥” भा. ।

शुष्कमुखः । त्रि । सुखशोषयुक्ते । वा.चि.६.अ. ।

शुष्कमूलम् । स्त्री । रौद्रशीषितमूलके । शुक्र-
नामूला । वा.चि.७.अ. ।

शुष्कमूलकायतैलम् । स्त्री । शोधाधिका-
रे तैलम् । पाठः—“शुष्कमूलकवर्षाभूदाकरास्त्रा-
महोषवेः । पक्कमयज्जनातैलं सगुलं श्वयथुं जघत् ।
इति स्त्रव्यं । वृद्धदयथा—काशार्थ—शुक्रमूल,
मगमूल, पिश्रुनामूल, भुनर्ननामूल प्रत्येक

१७ प. जल ६ १० प. तम. ७४ प. । तिल
तैल ७४ प. गोमूत्र ७४ प. । कषार्थ
—शुक्रमूला. शुक्र, शुक्र, पत्रता, पिश्रु-
मूल, वेणुगुडा, आकनादि, भुनर्नना, वाग्रा,
वेणारिमूल, मज्जिनावीज, निशिका, अनन्तमूल,
करञ्जबीज, वासाङ्गल, पिश्रुल, हवीतकी, द-
ह, कूड, रात्रा, विडङ्ग, छे, हरिद्रा, माशु-
रिद्रा, धने, सबकार, माटिका, रैमक, न-
देवदारु, पञ्चबीज, शोभा, गजपिपूल, वेण-
शुक्र, मज्जिष्ठा अ. ४ तै. । रस.र. ।

शुष्कमूलाद्यष्टतम् । स्त्री । उदावर्णाधिका-
रेष्टतम् । पाठः—“मूलकं शुष्कमाद्रं च वर्षाभूमूल-
पञ्चकम् । चारिवतफलचापि पिष्टा तैल पचेदृ-
तम् ॥” रस.र. । भा. ।

शुष्करवती । स्त्री । बालयष्टविशेषे । लघ्वं
—“जायते शुष्करवत्या क्रमात् सव्याङ्गसंघयः”
वा.उ.१५. ।

शुष्कली । स्त्री । शुष्कमांस । मांस । शब्दकल्पः ।

शुष्कतृचः । धववृच । धाउग्रा ग्राह्य । रा.नि.
व.६ ।

शुष्कव्रणः । पुं । योनिकन्दरोगे । त्रिका. ।
See कन्दः । किण्वं । श्याता । त्रिका. ।

शुष्का । स्त्री । योनिरोगे । लघ्वं यथा—“वे-
गरीघाहती वायुः दुष्टो विमूचसंयुष्टम् । करोति
योनेः शोषश्च शुष्काख्या सातिवेद ॥” वा.उ.
३३.अ. । [यकम् ।

शुष्काङ्गः । पुं । धववृच । धाउग्रा ग्राह्य । वै-

शुष्काङ्गी । स्त्री । बलाकायाम् । वै.निघ. ।
गोधाकायाम् । गोशोष । श.च. ।

शुष्काद्रुम् । स्त्री । शण्डराम् । श.च. ।

शुष्कार्शः । स्त्री । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लघ्वं—
“दीर्घाङ्गुरः खरः कम्बो दारुणो वर्त्मसम्भवः ।
व्याधिरप समाख्यातः शुष्कार्श इति सङ्गितः ॥”
स.उ.१५. ।

शुष्काशुष्कः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

शुष्काक्षिपाकः । पुं । सव्येगताक्षिरोगे । ल-
घ्वं यथा—“यत् कृषितं दारुणकचवर्त्मं संदृष्टते
चाबिलदर्शनां यत् । सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च

शूकालिपाकोपहत् तदधि ॥” मा.नि. । “वात-
पित्तोत्तरं चर्षतीदमेदोपदेहवत् । कण्ठाकणव-
क्तालिक्तच्छोलीनमोलनम् । विकृण्णं विशुष्कलं
श्रोतेष्वा श्लपाकवत् । उक्तः शूकालिपाकोऽय-
म् ॥” वा.उ.१५अ. ।

शूषम् । स्त्री । तेजसि । मे. ।

शूषा (न) । पुं । चित्रकवले । अम. ।

शूकम् । स्त्री । खनामध्यातव्ये । उग्रायां ।
गुणः—अतिदुर्जरम् । रा.नि.व.८ । यत्पिपणभेदे ।
वै.निघ. । शूकायां । कु. । अम. । मा.ज्व.नि. ।

शूकः । पुं । सविषजलमलीङ्गवस्त्व्यङ्कुभादि-
जली । शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोगे । शब्दकल्पे ।
वाक्यायनः । कर्णादिभचककीटविशेषे । उग्रा ।
कृमिशूके । च.सू.१८अ. । शूकरोगे । निदा. ।

शूककः । पुं । रसे । मे. ।

शूककीटः (कः) । पुं । कर्णादिभचकयुक्त-
युक्तकीटविशेषे । अशो.पाकः । अम. ।

शूकजः । पुं । यवचारि । वै.निघ. ।

शूकलणम् । स्त्री । लणविशेषे । (८) ७७ ।
हिं शूकडो । गुणाः—“दुर्जरं पशुमात्रं शूका-
भावे हितं तत् ॥” रा.नि.व.८ ।

शूकदोषः (रोगः) । पुं । लिङ्गवर्द्धनीषधले-
पजनितव्याधिविशेषे । “लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रम-
प्रवृत्तानां शूकदोषनिमिता अष्टादश रोगा जायन्ते
सर्वपिकादयः । यथा—सर्वपिका । अक्षीलिका ।
यथितम् । कुम्भोका । अलजी । रुदितम् । सं-
सृष्टपिङ्का । अवमन्यः । पुष्करिका । स्वर्गहानिः ।
उत्तमाः श्रुतपीनकः । लक्ष्पाकः । शाण्णतार्वुदम् ।
मांसालुदम् । मांसपाकः । विद्रविः । तिलकाल-
कथति ।” सु.नि.१४ अ. । विशेषाः स्वस्वपथ्याधि-
स्य्याः ।

शूकधान्यम् । स्त्री । शूकासमन्वितत्रीष्वादि-
धान्ये, लणधान्ये । तदुक्तं “त्रीष्वादिक् यदिह शू-
कसमन्वितं स्यात् शूकधान्यमथ सुद्रमकुष्ठका-
दि । शिम्बीनिगृह्णति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं
लणोद्भवमथो लणधान्यमन्यत् ॥” देशे देशे शूक-
धान्यानां वैचित्र्यात् संख्यातुमशक्यतया भांगोप-
योग्यान्वेव निघण्टुकारेण उक्तानि । तच्च चिह्नं

अतियवनिःशूकतीक्ष्णभेदेन । गुणाः—हीघशर्म-
लघु तेजीबलवीर्यवृद्धिकरम् । रा.नि.व.१६ । अ-
पिच । “शूकधान्यं शमोधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
परतोवातकृद्गुणं प्रायेणाभिनवं शूक ॥” राज. ।

शूकपत्रः । पुं । निर्विषसर्पे । सु.कला ४अ. ।

शूकपाक्यः । पुं । यवचारि । संघट्ट. ।

शूकपिण्डः (गुडी) । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् ।
अनाकुम्भी । श.मा. ।

शूकरः । पुं । पशुविशेषे । उग्रा । सा.गुणाः
—“तथैव गण्डगवयमहिषोष्टुरङ्गाकाः । विबन्धि-
गुरवः स्निग्धा वातालासो प्रकौर्षिताः । सांसगुणाः
—“वातघ्नं रीचनं हृष्यं दुर्जरं यमनाशनम् । वा-
तलं पित्तशमनं रुचिदं घातवर्द्धनम् ॥” अत्रिः
२०अ. । “स्नेहनं वृद्धणं हृष्यं यमघ्नमलिपाकं ।
वराहपणितं बल्यं रीचनं स्वेदनं शूक ॥” च. ।
स शाम्यवर्त्यादाहविधः । तयोराश्रयस्य मार्गं
—शूक वातघ्नं हृष्यं बलकरं स्नेदकरञ्च । तथा
शाम्यवराहसंसं—तस्मादगुरु भेदोबलवीर्यवृद्धिञ्च
करोति । रा.नि.व.१७ ।

शूकरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

शूकरदंष्ट्रः (कः) । पुं । तन्नामकदंष्ट्ररोगभेदे,
गुदमंशस्यैव प्रकारभेदे । लक्षणं—“सदाहो रक्त-
पथ्यन्तस्त्वक्पाको तीव्रवेदनः । कण्डूमां ज्वरका-
री च स स्यात्कुरदंष्ट्रकः ॥” भा. ।

शूकरपादिका । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् ।
रा.नि.व.३ ।

शूकरशिम्बी । स्त्री । कोलशिम्बा । सुषरा-
सेवेति पाञ्चान्ये । भा.म.४अ. । “शूकरशिम्बीसू-
लम् ।” [वराहो. ७ । श.र. ।

शूकराक्रान्ता । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् ।

शूकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । शिशुमारोस्त्र-
याम् । रा.नि.व.२३ । वराहक्रान्तायाम् । वरा-
हक्रान्ता । श.र. । वराहपारिके । वीजुताङ्क ।
अभावे चर्षकारालुक् । वा.उ.६अ. । “कायस्त्रा-
शूकरी क्वा ।” च.द.सि.यो.उन्मा.चि.महापेशा-
चष्टे । [८] ।

शूकरिष्टः । पुं । कश्मी । के.शु. । रा.नि.व.

शूला । स्त्री । शीरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।
शूलमृगः । पुं । बराहादौ । “शूकरायाश्च
 मृगिणः” इति । अचि. २८५. ।
शूर्पः । पुं । द्रोणद्वयपरिमाणे । अ.मा. ।
शूर्पपर्णी । स्त्री । मुद्गरपर्ण्याम् । भूगर्भा । रा.
 नि.व.१ । मापपर्ण्याम् । भाषाणि । “वृक्षीरदेवा
 द्वयशूर्पपर्यः ।” वा.सू. १५ अ. विदार्यादौ ।
शूर्पश्रुतिः । पुं । गजि । शक्ति । हारा. ।
शूलम् । स्त्री । खनामख्यातरोगे । शूल शूलं ।
 “दोषैः पृथक्प्रसक्तमहन्तैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।
 सर्व्वेतिषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रसुः ॥” निदा
 नादि — “व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छी
 तजलातिपानात् । कलायमुद्राङ्किकोरदूषादत्य-
 ध्वंसाध्ययनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरुद्ध
 शत्रुविरुद्धवक्त्रकयुष्मकात् । विटशुकमूचानि-
 लवेगरीधात् शोकोपवासादतिष्ठासमाध्यात् । वायुः
 प्रवहो जनयेद्धि शूलं तत्प्राप्यप्रवृत्तिकवनिदेशे ।
 कीर्णं प्रदोषे च घनागमे च शीते च कीपं समु-
 पैति गाढं । सुहृन्मुहोपशमप्रकीर्णौ विट्वात-
 संसत्तमनतोदमेदेः । संस्तेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्नि-
 ग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥” इत्यादि ।
 मा.नि. । “वसनं लङ्घनं स्तेदः पाचनं फलवर्षयः ।
 चारचूर्णाणि गुडिकाः शूलस्ते शूलशान्तये ॥”
 च.द. । अथशूलरोगे । तथ पञ्चधा । ज.द. ।
शूलघातनम् । स्त्री । मखुरलीहे । मधुर. ।
 अ.च. । [सर्जिवारे । माजिशोणि । र.सा.सं.]
शूलघ्नः । पुं । तन्मुरमुपे । र.मा. स्त्री (घ्नी) ।
शूलहिट् । स्त्री । हिङ्गुनि । हिं. र.मा. ।
शूलनाशनम् । स्त्री । सौवर्चलवणे । मल
 लवण. छे.च. । हिङ्गुनि । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
शूलपत्री । स्त्री । शूलोदये । रा.नि.व.८ ।
शूलवज्जिणी (वटिका) । स्त्री । शूलाधि-
 कारे षोडशम् । पाठः — “रसगन्धकलोहानां प-
 लाङ्गेन समन्वितं । टङ्गणं रामतं शूलं चिकटु
 विफला शटी । लगेलापचतालोमं मातीफल-
 वक्त्रकम् । यमानी जीरकं धान्यं प्रत्येकं तालकं
 शम्भम् । माषिका वटिका काय्या कानीदुग्धप्रपे
 षिता ॥” अथ शूलजलं काशीदुग्धम् । र.स.र. ।

शूलशत्रुः । पुं । एरण्डवृक्षे । अ.र. । [दा.]
शूलशब्दः । पुं । उदरमण्ये गुडगुडाशब्दे । नि-
शूलहन्त्री । स्त्री । यमानीमुपे । रा.नि.व.६ ।
शूलहरम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
शूलहृत् । पुं । हिङ्गो । रा.नि.व.६ । चिक. ।
शूलाकृतम् । स्त्री । शूलविहृदग्धे पक्वमांसि ।
 कावाव. अम. । चि. शूलदग्धे । [नि.व.८ ।
शूलारिः । पुं । इन्द्रदीव्ये । जिशिशुता । रा.
शूलिकः । पुं । शशके । थङ्गुणाव. छे.च ।
 स्त्री । शूलविहृदपक्वमांसि । कावाव. अम. ।
शूलिनः । पुं । भास्करपुष्पवृक्षे । भा.जीत
 गाढ. श.मा. । उदुम्बरवृक्षे । गुडपूत गाढ. ।
 स्त्री (नी) । नागवल्लीलतायां । पुचदाभीलतायाम् ।
 वै.निघ. ।
शूली (इन्) । चि. शूलरोगवति । पुं । शशके ।
 भा. स्त्री । खनामख्यातरणे । भा.ता. व.सू.
 शूलौ, कं सोगलि । गुणाः — पिप्पिला कवीणा
 गुरुः गौल्या बलदा पित्तादाहहरा रुचा दुग्धव-
 द्धिकरी च । रा.नि.व.८ ।
शूलोत्था । स्त्री । सीमराज्याम् । अ.र. ।
शूल्यम् । स्त्री । शूलपक्वमांसि । कावाव. अम. ।
 चि. शूलदग्धे । च.द. ।
शूल्यपाकः । पुं । शूलविहृदं कलाकारपक्व-
 मांसादौ । कावाव. पाकराजः ।
शूल्यमांस(क)म् । स्त्री । शूलिकाप्रीतपक्वे
 मांसि । शूलविक्रमांशुन कावाव. गुणाः —
 “मांसन्तु शूलिकाप्रीतमकारेण विपाचितं । क्रियं
 गुरुतर्दग्धं दीमाप्रीतां सदा हितम् ॥” राज.
 १५. ।
शूला(गा)लः । पुं । खनामख्यातप्रसङ्गा-
 तीयस्ये । वृद्धो भोगान. अ.च. । रा.नि.व.
 १८. । गुणाः — “मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषश-
 मना शिवाः । खड्गवो बह्विष्णूनाः शीताश्चैताः
 प्रकीर्तिताः ॥” च.सू. २७५. । [कोटि] । अ.च. ।
शूगालकरटकः । पुं । हलविशिषे । भोगान
शूगालकीलिः । पुं । ककमूले । भोगान
 च काण्डाङ्ग । प.सु. । चन्द्रवदरे । र.मा. ।

शुगलघण्टी । स्त्री । कोकिलावहणे । कुले
थाङ् । रा. नि. व. ४ ।

शुगलजम्बुः (जम्बुः) । स्त्री । मीढुत्वायाम् ।
गोमयकृते । घोट्याफलम् । पत्राकुल । मी ।

शुगलविन्ना (वन्ना) । स्त्री । पत्रिपण्याम् ।
ठाकुलम् । रा. नि. व. ४ । भा. म. १ भ. । वा. उ.
१५. ।

शुगलिका । स्त्री । भूमिकृष्णायाम् । कुं-
लेकुन्डा । रा. नि. व. ७ । पत्रिपण्याम् । ठाकुलि-
या । रा. नि. व. ४ । शुगल्याम् । मं. । सुदग्रमालं ।
थाक् । श्रानि । विका. ।

शुगाली । स्त्री । कोकिलाचे । कुलया थाङ् ।
रा. नि. व. ४ । शुगल्लियाम् । रा. नि. व. १६ ।

शुङ्गलकः । पुं । उष्ट्रे । रा. नि. व. १६ ।

शुङ्गला (लिका, ली) । स्त्री । कोकिलाच
चपे । कुलथाङ् । रा. नि. व. ४ ।

शुङ्ग(क)म् । स्त्री । शुङ्गवेरे । शाना, उ. टि ।
वै. नि. व. २ भ. र. पि. वि. । चार्द्रकनस्य । अगुरुकांक्षि ।
र. मा. । गोशुङ्ग । च. द. विष. वि. । पसे । श. र. ।
पुं । कूर्चशैर्षिकहवे । का. द. क. । म. । प. म. ।

शुङ्गकन्दः । पुं । शुङ्गाटके । शिज्ठाङ् । रा.
नि. व. ७ ।

शुङ्गधूमः । पुं । किङ्गापल्लिणि । वै. नि. व. ।

शुङ्गनाभम् । स्त्री । विषमेदे । प. म. ।

शुङ्गनाम्नी । स्त्री । ककटशुङ्गाम् । म. द. व. १ ।

शुङ्गमेदी (रन्) । पुं । गुच्छद्वये । वै. नि. व. ।

शुङ्गमूलः । पुं । शुङ्गाटके । शिज्ठाङ् । रा.
नि. व. ७ । [व. १० ।

शुङ्गमोहो (रन्) । पुं । चम्पकहवे । रा. नि. ।

शुङ्गरीटका । स्त्री । खण्णोवक्याम् । वै. नि. व. ।

शुङ्गकन्दः । पुं । शुङ्गाटके । रा. नि. व. ७ ।

शुङ्गरोहम् । स्त्री । सुमथलणे । त्रायकपूर्व ।
वै. नि. व. ।

शुङ्गला । स्त्री । अजशुङ्गाम् । श. र. ।

शुङ्गवेर(क)म् । स्त्री । शुङ्गाम् । उ. टि । रा.
नि. व. ४ । शुङ्गवेरकम् । रा. नि. व. ४ ।

शानां । प. म. । भा. प. १ भ. । च. द. व. मा. वि. ।
"श्रीवेरशुङ्गवेरशानाम्" । [शिज्ठाङ् । भा. ।

शुङ्गवेराभमूलकः । पुं । गुच्छद्वये । प. म. ।

शुङ्गवेरिका । स्त्री । मोजिन्नाशके । वै. नि. व. ।

शुङ्गाटः (कः) । पुं, स्त्री । (Trapezium) भारतमिहलघोः त्रिकोणफलजलज
चे । पार्थिकम् । उ. टि । हिमिवाडा । वै. नि. व. ।

रिकेगड्ड । उ. टि । "शुङ्गाटकं हिमं खादु
वर्षं कपायकम् । खादि युक्तानिलस्येष्टमदे पिता
खदाहनुत् ॥" भा. । र. क. पि. पत्रः । लघु । सरी । इय
तमः । विदीपनः । वातसमभापकः । रुच्यः । मिहद
काहेतुयः । रा. नि. व. ७ । गुक । वि. वि. शीतल
रा. ज. । तन्नामक । शरासमभापकः । श्राणयोधि
जिह्वामलपयोनां शिराणां मध्ये सुविपातः । शुङ्
टकसमभापि, तानि चलाय । समभापि, तथापि
योमरणम् ।" सु. भा. ६५. । भा. म. पुरविमिष्टे
प. कृष्णायद्रभमेदे । शिज्ठाङ् । हि. समु. भा. ।

था । "शुङ्गभांसं तनूकस्य कान्तं स्वेदितं जलं
लवङ्गाहकुसुमैर्लवणार्द्रकसमुत्तं । एलाश्रीर
धन्याकानिम्बूरसुसन्वितं । घृते समेष्टे तद्व
पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शुङ्गाटके समितया जलं
रणपूरितं । पुनः सर्पिषि संघट्टं भांसं शुङ्गा
वदेत् ॥" "..... रुच्यं हंघणं बलकृद्गुक् । वा
पितहर्षं ह्वयं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥" भा. ।

दशायाम् । गोशुङ्ग । सु. वि. १५. । खाडुकणं
वै. टि । शा. च. ।

शुङ्गाटी । स्त्री । औषधीलतायां । रा. नि. व. ।

शुङ्गार(क)म् । स्त्री । सुवर्णं । रा. नि. व. ।
लवङ्ग । सिन्दूरः । रा. नि. व. १२ । वृषं ।
कृष्णगुणि । रा. नि. व. १२ । चार्द्रके । श. व. ।

शुङ्गारः । पुं । सुरते । मी. ।

शुङ्गारभूषणम् । स्त्री । सिन्दूरः । इ. च. ।
रितालि । वै. नि. व. ।

शुङ्गाराभम् । स्त्री । वाजिरसायनधि
शौषधम् । पाठः— "शुङ्गं कृष्णभूषणं विप
रिमितं श्राणसामं यदभ्यन्तर्कर्षं ज्ञातकी
जलसिम्भकपाते जपचं लवङ्गम् । मांसी ता
धीचे करिकुसुमगदं धातवी सति तुल्यम्
धातवी विमोक्तं निवट्टरथं पृथक् लवङ्गाधि

भम् । एकाजातीफलस्य चितितलविधिना शङ्क-
मस्याङ्कैः कोलाङ्गं पारदस्य प्रतिपदनहितं
पिटभेकत्र भिद्यम् । पानीयनैव कायाः परिमि-
तचणकभित्तत्वाच्च वयः प्रातः खाद्याशतसल-
दन् च हि कियत् शङ्करं सपथम्.....॥” अथ
१६ तो. कर्पूरं जातिकीषः (अग्निश्री) बालकं
(श्री) गजपिणली तेजपत्रं लवङ्गं जटामांसी
तालीशपत्रं लक् (शक्रिनि) नागकेसरं कुष्ठं
(कुष्ठ) धातकीपुष्पं प्र. ॥० तो. चिफलाचिक-
टकीः द्रव्यं प्रति तोलकांशः । एका १ तो.
जातीफलं १ तो. गन्धकं १ तो. पारदः ॥०
तो. एकच जलेन मर्दयेत् । रस.र. । रस.चि. ।
सा.कौ. । [पुं. ७] पात्रि. गज. सी. ।

शुद्धारी (इन्) । पुं. माषिक्ये । रा.नि.व.१९।

शुद्धारुहा । स्त्री । शङ्काटके । शिङाङ् । वै.
निघ. । [५] शङ्काटके । शिङाङ् । वै.निघ. ।

शुद्धाह्नः (ह्ना) । पुं. स्त्री । जीवके । रा.नि.व.

शुद्धिः (ङ्गी) । स्त्री । तत्रामयसिद्धमस्ये । शि-
ङि गीह् । गुणाः—“शुद्धी वातविनाशनी रुचि-
करो वषा कफघ्नी मता ।” अत्रि.२२अ. । “शुद्धिः
स्वादुरसा सिग्धा हंघणी कफकीपनी । शोधपा-
खुमरुपितनाशिनौ..... ॥” राज.१५. ।

शुद्धिकः । पुं. स्त्री । स्थावरविषमेदे । शृङ्गीविष,
में.को. । हला. । स्वरूपं यथा—“यस्मिन् गोश-
ङ्के बद्धे दुग्धभवति खादितं । स शुद्धिक इति
प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदः ॥” भा.पू.१भ.विषव. ।
“शुद्धिकः कृणवर्णः ।” अत्रि.५६अ. ।

शुद्धिका । स्त्री । कर्कटशङ्खाम् । कौकुडांशु-
श्री । रा.नि.व.६ । मेघशङ्खाम् । मेडांशिङे ।
पिणल्याम् । वै.निघ. । अतिविषायाम् । आत-
हेट । श.र. । [शङ्खगवर्गे । अत्रि.२०अ. ।

शुद्धिणः । पुं. निषे । छेडा । हे.च. । सश-

शुद्धिणी । स्त्री । मल्लिकापुष्पवले । ज्योतिष-
तोलतायाम् । लठाकुटेकी । मे. । अतिविषायां ।
आतहेट । रा.नि.व.६ । नदीवटे । वै.निघ. ।
गवि । शक्र. अम. ।

शुद्धी (इन्) । पुं. वटवले । मलवले । पांकुड
गीह् । आमातकवले । आम्डा गीह् । रा.नि.

व.११ । सधभके । शसडक । सहिषे । वषि ।
जीवके । वै.निघ. । हसिनि । मे. । विषमेदे ।
में.को. । र.मा. । कन्दविषमेदे । सु.कल्प.१५. ।
कौटमेदे । सु.कल्प.८अ. । स्त्री (ङ्गी) । कर्कटश-
ङ्खाम् । कौकुडांशुश्री । अतस्याम् । गमिना ।
प.सु. । “दशमूली शठी शुद्धी ।” च.द.ज्व.चि. ।
च.मू.४अ. । आमलक्याम् । वा.चि.१५. । मञ्जि-
ठायाम् । पूतिकायाम् । वै.निघ. । अतिविषा-
याम् । अतिविषायाम् । अम. । वा.उ.५अ. ।
सधभके । रा.नि.व.५ ।

शुद्धीकम् । स्त्री । कर्कटशङ्के । वा.चि.१५. ।

शुद्ध्यादिः । पुं. बालरोगे लिहः । “शुद्धी स-
मुदातिविषां विचूर्ण्य लिहं विदध्यान्मधुना शिशु-
नाम् । कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानाम् ।” च.द. ।

शुतः । पुं. तोयचित्तद्रव्यादधिपाचितात् नि-
स्तकषाये । चि । वङ्गी कथिते । “वङ्गी तु कथि-
तं द्रव्यं शतमाहुः ।” प.प्र.१ख. ।

शुतशीतजलम् । स्त्री । पक्वशीतलजले । गु-
णाः—जीर्णज्वरनाशित्वं सद्रिपातहरत्वं च । एतत्
धातुलये रक्तविकारे बालौ रक्तमेहं विषविषमे च
पथ्यम् । भा. । पार्श्वश्ले प्रतिश्ले वाते नवज्वरे
हिक्काभाने च पथ्यम् । रा.नि.व.१४ ।

शुधुः (धूः) । स्त्री । पायी । शलवारं । विश्व. ।

शेखरम् । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । शिशु-
मूले । गजिनार शिकुड । श.च. । [५ ।

शेखरी । स्त्री । वन्दाके । पत्रगीह् । रा.नि.व.

शेटः । पुं. कुरच्छे । चिका. ।

शेपालः । पुं. शैबाले । शैशालं । श.र. ।

शेफः । पुं. स्त्री । लिङ्गे । अम. । रा.नि.व.१८ ।

शेफालिः (लिका, ली) । स्त्री । (Nyc-
tanthus arbortristis.) खनामख्यातपुष्पव-
ले । शिङेलि गीह् । हिं सिहक, सिमोलि । मं
पाटरी निर्गुण्डी । कं.विलयलीके । बम्. हर-
सिंगर । ता. मनुजप. पञ्जा. लहरि । गुणाः—
कटुतिक्रीणा रुचा वातलयापहा अक्षसन्निगुदवा-
तघ्नी । रा.नि.व.४ । “मधुना सज्ज्वरनुत् शेफा-
लीदलकी रसः ।” च.द.वि.ज्व.चि. । (लिका)
अग्निगुण्ड्यां । कान.निशिमि । भा. ।

शैलकः । पुं । बहुवारहवे । ङात्तांशः ।
वै.निघ. ।

शैलुः (कः) । पुं । बहुवारहवे । ङात्तांशः,
वाह्वी, दूह । हिं लसोरा, मोकर । ता. वि.
डि । रा.नि.व.११ । वनमधिकायाम् । (कः) पौ-
तलोभे । वै.निघ. ।

शैलुत्वक् । पुं । बहुवारहत्वक् । ङात्तां
शांछत छान । भेष, शोषचि, वृहच्छुक्कमूलायतैले ।

शैलुषः । पुं । सुद्रशैली । वै.निघ. ।

शैवः । पुं । पुंस्त्वे, उपस्थे । उणा. ।

शैव(वा)लम् । क्ली । शैवाले । श.र. ।

शैवाली । स्त्री । आकाशमस्याम् । रूक्म ख-
टाभासौ । रा.नि.व.१९ ।

शैषः । पुं । गजे । नागे । र्ध्र । अजयपालः ।

शैषचिन्तामणिः । पुं । रसमञ्जरीटीकाकारि ।

शैव्यायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौह । सु.सू.८अ. ।

शैखरिकः (का) । पुं, स्त्री । अपामार्गे ।
आपा१ । रा.नि.व.४ । मद.व.१ ।

शैखरेयः । पुं । अपामार्गे । शब्दकल्पः ।

शैयवम् । क्ली । शियुवीजे । मज्जिनीवैज ।
“वार्हतं शैयवच्च” । वा.सू.१५अ. शिरीविरचने ।

शैयम् । क्ली । शीतलतायाम् । मा.नि. ।

शैथिल्यम् । क्ली । शिथिलतायाम् । विरामि-
व्याक. ।

शैव्यम् । क्ली । शिखीधाम्ये । वै.निघ. ।

शैरीयकः । पुं । नीलकिष्ट्याम् । र.मा. ।

शैलम् । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.११ ।
भा.म.१भ.सू.घा.चि. । रसाञ्जने । पं.सु. । बहु-
वारफले । ङात्तां । वै.निघ. । शैलजे । भि. ।
च.द.वा.व्या.चि.नख्यादिशोधने । तच्छुद्धिः—
“काञ्चिके कथितं शैलं शृङ्गा प्रथ्या गुडान्मुना ।
सिधेदिवं ततः पुष्पैर्विधैरधिवासयेत् ॥” भेष. ।

शैलकम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज ।
रा.नि.व.१२ । [चन्दन । रा.नि.व.१२ ।

शैलगन्धम् । क्ली । शारवचन्दने । ज्ञेयः पीठ

शैलगर्भजा । स्त्री । कर्जवीडिपाषाणभेद-
शेषे । शाङ्कोडा । वै.निघ. ।

शैलगर्भा (क्षा) । स्त्री । शिलावल्के । शैल-
ज । रा.नि.व.५ । सिंहपिप्पल्याम् । शक्रपाषा-
णभेदे । भा.म. पाथवकुटा । वै.निघ. ।

शैलजम् । क्ली । खनामस्यातगन्धद्रव्ये । शैल-
ज, कलहू । हिं भूरुहिल कर । वै.शैल्यमने-
द्रव्यसु । गुणाः—सुगन्धि शीतलं तिकां कफपित्तं
दाहलक्ष्णावमिश्रासत्रघ्नम् । रा.नि.व.१२ । वै.सं.
सुदर्शनचूर्णे ।

शैलजा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२१ ।
सैहलीपिप्पल्यां । रा.नि.व.६ । श्वेतपाषाणभेदे ।
वै.निघ. । [मदनकीटके ।

शैलजातम् । क्ली । शैलजे । शैलज । च.द.

शैलधातुजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलनिर्यासः । पुं । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलपत्रः । पुं । विल्वहवे । रा.नि.व.११ ।

शैलमल्ली । स्त्री । काँश्वा इति प्रसिद्धे हवे ।
“शाकं शव्याः शैलमल्लाश्च वीजम् ।” भा.म.१भ-
ज्व.चि. । यास.चि.दशाङ्ग. । [गुग्गुला । अनि. ।

शैलरोही (इन्) । पुं । कुष्ठवैरिहवे । ङात्तां

शैलवल्कला । स्त्री । शिलावल्कायाम् । शैल-
ज । श्वेतपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

शैलवीजः । पुं । भा.म.महवे । रा.नि.व.११ ।

शैलसुता । स्त्री । महाशान्तिमनीलतायाम् ।
जठोक्तौ । रा.नि.व.१ ।

शैलाख्यम् । क्ली । शैलजे । र.मा. ।

शैलाटः । पुं । सिंह । त्रिका. ।

शैलाश्मजतु । क्ली । शिलाजतुनि । र.मा. ।

शैलाङ्गम् । क्ली । शिलाजतुनि । शिलाङ्ग ।
रा.नि.व.१२ । [शाङ्ग । वै.निघ. ।

शैलूः (कः) । पुं, स्त्री । बहुवारहवे । ङात्तां

शैलूषः । पुं । विल्वहवे । रा.नि.व.११ ।

शैलूषभूषणम् । क्ली । हरिताले । र.सं.सं.
रसप्रकरणे ।

शैलूषमण्डनम् । स्त्री । हरिताले । “शैलूष-
मण्डनरजः पुरुषातुरुपम् ।” भैषज्यचि. ।

शैलेन्द्रस्थः । पुं । भूर्जहवे । रा.नि.व.६ ।

शैलेयम् । स्त्री, पुं । शैलजनामगन्धद्रव्ये । ढम-
लक्ष । हि भूरुहरिल । “शैलेयं भद्रसुप्तकम् ।”
वै.निघ.वा.व्या.चि.लघुनारायणतैल । शिलाजतु-
नि । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.चन्दनायतैल । गु-
णाः—“शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ।
कण्ठकुष्ठाम्भरीदाहविषहृद्भद्ररक्तहृत् ॥” “शैलेयः
पिपली शिवा ।” भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

शैलोत्थगरलम् । स्त्री । पाषाणघातजन्यविषे ।
र.सा.मं.रसाध्याये । [३ । रा.नि.व.५ ।

शैलोद्भवा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणमेदे । पाथररू-

शैल्यमेधिका । स्त्री । वनमेधिकायाम् । वै.
निघ. ।

शैवम् । स्त्री । शैवाले । ढमशाला । श.च. ।

शैवः । पुं । धुसूरहवे । रा.नि.व.१० । श्वेतरक्त-
वधुके । रा.नि.व.५ । अगस्त्यहवे । तक्रतृक्ष । रा.
नि.व.१० ।

शैवपत्रः । पुं । विलहवे । रा.नि.व.११ ।

शैवमल्लिका । स्त्री । लिङ्गिनोलतायाम् । शि-
वलिङ्गिनी । रा.नि.व.३ ।

शैवलम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । पुं । शैवाले । रा.
नि.व.८ । मे. । सु.सू.१६अ.पित्तशमने ।

शैवालम् । स्त्री । जलनील्याम् । ढमशाला ।
गुणाः—शीतलं । स्रग्धं सन्तापघ्नघ्नघ्न । रा.नि.
व.८ । [रा.नि.व.१६ । बदरहवे । वै.निघ. ।

शैशिरः । पुं । श्यामचटके । आशा प्राप्ती ।

शोकः । पुं । बन्धादिविद्योगजन्यमनोवेदनायाम् ।
भा.म.अ.सा.चि. । अशोकहवे । वै.निघ. । [१० ।

शोक(दोष)ज्ञः । पुं । अशोकहवे । रा.नि.व.

शोकजातिसारः । पुं । पुत्रादिनाशजन्या-
तिसारः । See अतीसारः ।

शोकज्वरः । पुं । शोकजन्यज्वरः । तस्य लक्षणं
वेपथुः । मा.नि. । [नि.व.१० ।

शोकनाशः (नः) । पुं । अशोकहवे । रा.

शोकशोषः । पुं । शोकजन्यशोषरोगे । लक्ष-
णम्—“प्रधानशूलः सन्तापः शोकशोषपि ता-
दृशः । विना युक्तचयकृतेर्विकारैरुपलक्षितः ॥”

शोकारिः । पुं । कदम्बहवे । श.च. ।

शोचिष्केशः । पुं । चिचकहवे । अम. ।

शोटीर्थ्यम् । स्त्री । वीर्थ्ये । श.र. ।

शोठः । पुं । पारावते । श.र. ।

शोणम् । स्त्री । सिन्दूरे । रा.नि.व.११ । रक्त-
घातौ । रा.नि.व.१८ । पुं (णः, कः) । खनाम-
ख्यातभारतवर्षीयनदविशेषे । ढमि नद । तज्ज-
लगुणाः—रुच्यं सन्तापहरं शोषघ्नं वाङ्मदीपनं व-
लकरं पुष्टिकरं पथ्यघ्न । रा.नि.व.१४ । रक्तौ ।
श्लोणाके । मे. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।
(कः) पृथुश्ल्वश्लोणाकहवे । ढमिणाशौ । रा.
नि.व.६ । “कामदूती च शोणकः ।” भा.म.१भ.
ज्व.चि. ।

शोणभ्रिण्टिका (ण्टी) । स्त्री । रक्तभि-
ण्टीचुपे । नाग खौटे । रा.नि.व.१० । See र-
क्तास्त्रानः । [५ ।

शोणपत्रः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.

शोणपद्म(क)म् । स्त्री । रक्तकमले । रा.नि.व.
१० । See कोकनदं ।

शोणपुष्पः (कः) । पुं । कोविदारहवे । त्रुङ्क
काष्ठन । रा.नि.व.१० ।

शोणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पां । रा.नि.व.१० ।

शोणफलिनी । स्त्री । पीतपुष्पाकखनहवे ।
वै.निघ. । [पद्मरागमणौ । अम. ।

शोणरत्नम् । स्त्री । माणिक्ये । रा.नि.व.११ ।

शोणशालिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि,
ग्रामनटे । रा.नि.व.१६ । [व.६ ।

शोणसम्भवम् । स्त्री । पिपलीमूले । रा.नि.

शोणा । स्त्री । रक्तभिण्डायाम् । वै.निघ. ।

शोणाकः । पुं । श्लोणाकहवे । ढमिणाशौ ।
अम. ।

शोणितम् । स्त्री । रक्तघातौ । त्रुङ्क । रा.नि.
व.१८ । कुडुमे । तणकुडुमे । रा.नि.व.१२ । नि.

वासि । आटे । रस.र.ने.री.चि । तामे । प्रथी-
मा.त्रथीदशायसे । रस.र.त्रयगजाडुषे । हिङ्गुले ।
रस.कौ.ज्वरालकरसे । [व.१२ ।

शोणितचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.

शोणितमेहः । पुं । पित्तजन्यप्रमेहमेदे । त्र-
कान्त । तत्र रोगी शोणिततुल्यं मेहति । सु-
नि.६३. ।

शोणितवहस्त्रोतः (स्) । क्ली । रक्तवहना-
द्याम् । तस्य मूलं यक्तुं मीढा च । च.वि.५५. ।

शोणितसम्भवम् । क्ली । मांसघातौ । वैथ-
कम् ।

शोणिताभिधम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

शोणितावृद्धम् । क्ली । शूकरोगमेदि । लक्ष-
णं यथा — “क्षण्य्काटैः सरक्तैश्च पिङ्काभिश्च पी-
डितं । यस्य वस्त्ररुजशोया क्रियं तच्छोणितावृ-
द्धम् ॥” सु.नि.१४५. । रक्तजन्यावृद्धरोगे । त्रुज-
आत् । लक्षणं — “शिरास्थं शोणितं दीपः सङ्का-
च्यन्तः प्रपीड्य च । पाचयेत् तदानन्दं सासावं
मांसपिण्डितं । मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिचाप-
स्ववेततः । अजस्रं दुष्टधरिं भूरि तच्छोणितावृ-
द्धम् ॥” वा.उ.२६५. ।

शोणितार्थः (स्) । क्ली । नेत्रवर्णगतरोगवि-
शेषे । लक्षणं यथा — “किन्नामिक्ष्मा विवर्तन्ते व-
र्णस्या सद्वर्णाङ्कुराः । दाहकण्डूरूपितास्तेऽर्थः-
शोणितसम्भवाः ॥” सु.उ.२५. ।

शोणिताह्वयम् । क्ली । कुङ्कुमे । र.मा. ।

शोणितोत्पलम् । क्ली । रक्तोत्पलं । वै.निघ. ।

शोथोपलः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३. ।

शोथः (कः) । पुं । तन्नामकरोगे । शूको-
द्वारा । रा.नि.व.२०. । तस्य विप्रकटनिदानं य-
था — “सुष्ठामयाऽभक्तकशावलाणां चारास्तो-
क्षोणगुरुपसेवा । दध्यामसृक्काकविरोधिपिष्टग-
रोपसृष्टान्ननिषेवणाच्च । अशोथचेष्टा वपुषो ह्यथ
क्षिप्तमांसघातौ विषमा प्रवृत्तिः । मिथोपचारः
प्रतिकर्षणाच्च निजस्य हेतुः श्रयथीः प्रदिष्टः ॥”
सत्रिकटनिदानमाह — “दावेः पृथग्द्वयेः सर्व्वर-
भिवाताहिवादपि । सर्व्वे हेतुविशैले रूपमेदान्न-
वात्सकः ॥” सम्प्राप्तिपूर्व्वं सामान्यलक्षणमाह —

“रक्तपित्तकफान् वायुर्दृष्टौ दुष्टान् वह्निः शिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तेहि कृत्वा लक्ष्णसंश्रयम् । उक्ते-
ष्वं संहतं श्रीथं तमाहुर्निचयादतः ॥ सगौरवं
स्यादनवस्थितत्वं सोक्ष्णमुष्णश्च शिरातनुलं । स-
लोमहर्षं च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्रयथीः
प्रदिष्टम् ॥” असाध्यलक्षणमाह — “शोसम्पिपासा
हृष्टिश्च दौर्लभ्यं ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचि-
र्नास्ति शोथिनं तं विवर्जयेत् ॥” भा.नि. । स-
षड्विधः — अवयवसमूहः शोथोऽभिहितः लक्ष-
णतः प्रतीकारतश्च । सर्व्वसरसु पञ्चविधः यथा —
वातपित्तकफशोथितसन्निपातविषनिमित्तः । तत्र
वातजोऽरुणः कृष्णो वा, पित्तजः पीतः, कफजः
पाण्डुवर्णः, सन्निपातजः सर्व्ववर्णः, शोथितजः पी-
तः, आगन्तुजः विषजो वा लोहितावभासश्च । प-
थं पिष्टान्नाम्लवणमद्यस्निगादिवाग्निद्रास्त्रीसी-
वनघृततैलादि व्याज्यम् । सु.चि.२३५. । अश्वस-
शोथरोगलक्षणं — “वेदनास्थील्यसंयुक्तं सदुत्पथं नु-
शीतलं । श्रीथं वातात्मकं विद्याहाजिदेहसमुद्भवं ।
रक्तपित्तेन शोथः स्यात् कृष्णपाकेन संयुतः । वेद-
नोष्णसमायुक्तः नाभ्यन्धोऽक्षूनकलथा । कठिनत्व-
सहत्वाभ्यां युक्तं रुग्दाहवर्जितं । श्लेष्मशोथं विजा-
नीयाद्रक्तजं स्पृशलक्षणम् । सर्व्वलिङ्गं विदुर्वेद्याः
सन्निपातसमुद्भवम् ॥” ज.द.४६५. ।

शोथकम् । क्ली । कङ्कुरे । ऐग्रेरिक शीतू-
रा.नि.व.१२. ।

शोथघ्नी । स्त्री । रक्तपुनर्न्यायम् । अम. ।
“शोथघ्नीन्द्रयवा पाठा ॥” न.१.भ.शोथतोसा.
चि. । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४. । [दा. ।

शोथजनत्रपाकः । पुं । सर्व्वोच्चरोगे । नि-

शोथजित् । पुं । भक्षितकवले । उज्ज्वा ग्राह ।
प.सु. । पुनर्नवाया । ऐग्रेवाश्रया । त्रिका. ।

शोथजिह्वाः । पुं । पुनर्नवाया । त्रिका. ।

शोथारिः । पुं । पुनर्नवाया । रस.र.वर्द्धिभ-
क्षाररसे ।

शोथोदरारिलीहः । पुं । उदराधिकां
शोषधम् । काथार्थं — पुनर्नवा गुडचूची श्विककम्
गोरक्षतण्डुलामूलं (गोरक्षकाङ्गुलिशिर मूलं
माणमूलं सुहीमूलं (तेकैटी मिजूर मूलं) र-
व्यावर्णमूलं (छड़छड़ मूलं) अर्कमूलं ॥ ८२

वारि ६४ श. श. १६ श. । काषि पटितलीहं = प. घृतं = प. अकचौरं २ प. खुहीचौर ४ प. शङ्खमृगलुः २ प. गन्धकपारदयोः यथाक्रमं पलाशपल्लयोः कज्जलिः । अथ एकच सन्निधाय पचेत् । आसन्नपाकं जयपालवौजं मृताभं मृताभं कडुं चित्रकमूलचूर्णं वनशरणचूर्णं शरपुष्पाचूर्णं घण्टाकर्ण (पेंटे) चूर्णं पलाशबीजचूर्णं चौरिकाचूर्णं (थिडाष्टेन) तालमूलचूर्णं त्रिफलाचूर्णं विडङ्गचूर्णं निवङ्गचूर्णं दन्तीमूलचूर्णं तृष्णाकर्णमूलचूर्णं गौरक्षतखलामूलचूर्णं पुनर्नवाचूर्णं ढाड़चूर्णं च मिलित्वा ८ प. प्रविध्य समालीढ्य च घृतमाख्ये स्थाप्यः । भैष. । रस. र. ।

शोधकम् । क्ली । कडुले । रा. नि. व. १९ ।

शोधनः । वि । शोधनद्रव्ये निम्बादौ । भा. न. ४ भ. योनिरो. वि. । शुद्धिकारके म्लेखादौ । भा. । क्ली । काशीसे । शिष्टरसम् । कडुले । रा. नि. व. १९ । धातुशुद्धिकरणे । तच्च वमनाविरोचनास्थापनशरीरविरोचनमेदेन चतुर्हा भवति । वा. सू. १५ अ. । विष्टायां । श. च. । पुं । हादशांशवशः एकषायि । “शोधनी हादशांशकः ।” रा. नि. व. २० । निम्बले । रा. नि. व. ११ । स्त्री (नी. । स. श्वाज्याम् । अम. । नीलाम् । रा. नि. व. ४ । चित्रकूटख्यातताम्रवल्लीलतायाम् । रा. नि. व. ३ । खड्गौ । वै. निघ. ।

शोधनीबीजम् । क्ली । जैपालवीज । रा. नि. व. ६ ।

शोफः । पुं । शोथरोगे । शून्या । रा. नि. व. १० । सर्वाचिरीगे । त्रिका. ।

शोफकरः । पुं । भग्नातके । वै. निघ. ।

शोफकत् । पुं । भग्नातकवत् । भा. ।

शोफघ्नी । स्त्री । शालपण्याम् । रा. नि. व. ४ । रक्तपुनर्नवायाम् । रा. नि. व. ५ ।

शोफनाशनः । पुं । नीलले । रा. नि. व. ८ । वि । शोधनाशके ।

शोफहारी (रु) । पुं । वनवर्धेरिकायाम् । वा. सू. १० । शून्यौ । रा. नि. व. १० ।

शोफारिः । पुं । हलिकन्दे । वै. निघ. ।

शोभनम् । क्ली । पत्रे । श. च. । कडुले । वै. निघ. । वि । सुन्दरे । [शा. वि. श. च. ।

शोभनकः । पुं । शोभाजनवत् । मज्जिना

शोभना । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ । गौरीचनयाम् । रा. नि. व. ११ ।

शोभनाननः । पुं । सुगन्धार्जके । वै. निघ. ।

शोभनीया । स्त्री । गौरचमुखायाम् । महासुखीयाम् । शू. औ. तौ । वै. निघ. ।

शोभा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ । गौरीचनयां । रा. नि. व. ११ । शक्तजात्यां । शा. नि. वि. निघ. ।

शोभाञ्जनः । पुं । (Moringa pterygosperma. Syn. Hyperanthura moringa.) Horse radish tree. नीलशयुर्वत् । नील मज्जिना शा. वि. मृगश. मज्जिना । हिं सोहिञ्जन, सञ्जन । मं कालासिगवा । कं करिय-तुगि । तं सुनगा । ता. मी. रु. ३ । व. शिग, सिगत । गुणाः—तीक्ष्णः कटुः स्वादूष्णः पिच्छिलः क्षमिवातशूलक्षः चक्षुष्यः रोचनश्च । रा. नि. व. ७ । तत्पुष्पं—कटुतीक्ष्णं स्वाधुशोधकरं क्षमिन्नं वृत्तकफघ्नं विद्रधिघ्नौ हृद्यकाहरं । मधुशयुष्यं नेच-हितं रक्तपित्तप्रसाधनञ्च । शोभाञ्जनफलं (तं सुनगपंडु) स्वादु कषायं कफपित्तघ्नं शूलकुष्ठक्षयशामकं दीपनञ्च । भा. पू. १ भ. शा. व. ।

शोलिका (ली) । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । वन हलूद । सालि, अडिविषका, अरिसिनि, इति कौडले प्रसिद्धा । गुणाः—कटुः गौण्या कृत्वा तिक्ता दीपनी च । रा. नि. व. ७ ।

शोषः । पुं । राजशय्याणि । सनापे । रा. नि. व. २० । धातुलये । मा. नि. । यक्षरीगविशेषे । त-त्रिकृतिः यथा—“अतिव्यवायिनो वापि शोषं र-तस्तेनलराः । शोषेन धातवः सर्वे ततः शुष्यन्ति मानवः ॥” इति । शोषे उत्पन्ने प्रतिशोषचयो भवति तद्वयथा—शुष्के शोषे सक्ता, मज्जन्ति शोषे अस्थि च शोष्यते पूर्वं पूर्वं शोष्यते । स हि प्रा-रक्षोरः क्षतमेदेन । See राजशय्या ।

शोषणम् । क्ली । शुष्कणाम् । रा. नि. व. ६ । पि-प्लव्यां । रस. र. चन्द्रीदयरसे । “जातौ फलं शोष-

बमिन्दुपुष्पम् ॥०॥ बुं। बीडश्रीशारशिटकषाये ।
“विशीषः बीडश्रीशय” रा.नि.व.२० । श्लोषा-
कहचे । (नाग) गीह । भा. ।

शोषसम्भवम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ ।

शोषहा (न) । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

शोषापहा । स्त्री । बलीयटिमधुके । रा.नि.व. ६ ।

श्रीकरी । स्त्री । वाराहीकण्ठे । वै.निघ. ।

श्रीक्तिकम् । स्त्री । मौक्तिके । भूऊ । भा. ।

स्त्री (का) । सुक्तायुक्तौ । त्रिगु । वै.निघ. ।

श्रीक्तिकेयम् } स्त्री । सुक्तायाम् । प.सु. ।

श्रीक्तेयम् }

श्रीक्तिकेयः । पुं । विषे । प.सु. । सीमन्तता-
याम् । वै.निघ. । विषमिदे । अम. । श्रुतिकोदेश-
विशेषस्तत्र भवः श्रीक्तिकेयः । भ. ।

श्रीकृतम् । स्त्री । श्रुतायाम् । अम. ।

श्रीयम् । स्त्री । श्रीभाञ्जनबीजे । मञ्जिनावीजे ।
वै.निघ. । [च.र.दिनचर्या ।

श्रीचविधिः । पुं । सूत्रपरीषात्मगोदिकार्ये ।

श्रीचाधानम् । स्त्री । पवित्रतानुष्ठाने । गुणाः
—“मिथ्यं पवित्रमायुज्यमलक्ष्मीकविभाशनं । पाद-
योर्मलमार्गाणां श्रीचाधानमभीक्ष्ण्यः ॥” राज.१
प. ।

श्रीटीर्यम् । स्त्री । श्रीण्डीरे । वीर्ये । श.र. ।

श्रीण्डी । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.२३।६ ।
क्षणकटभीठचे । रा.नि.व.६ । See कटभी ।
चये । ८२ । विश्व. ।

श्रीण्डः (ण्डी) । पुं, स्त्री । देवधान्ये । कुकुटे ।
वै.निघ. । स्त्री (ण्डी) । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

श्रीण्डिकम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

श्रीण्डिकप्रियः । पुं । चासहचे । वै.निघ. ।

श्रीधिका । स्त्री । रत्नकञ्जौ । गाल काऽनी ।
६.च. ।

श्रीभः । पुं । गुवाकहचे । श.मा. ।

श्रीभाञ्जनः । पुं । श्रीभाञ्जनहचे । भ.दि. ।

श्रीरिप्रियम् । नीलहीरके । प.सु. । See
इन्दोपलम् ।

श्रीरिरत्नम् । स्त्री । नीलमणौ । रा.नि.व.१९

श्रील्फम् । स्त्री । शुलुफाशके । शब्दकल्पः ।

श्रील्यशीतः । पुं । चैत्रवी । अनात । प.सु. ।

श्रीधिरः । पुं । दन्तकेटगतरीगविशेषे । लघुषं
यथा — “श्वयधुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्ततः ।
खालाखावी स विश्वेयः कण्डुमान् श्रीधिरोग-
दः ॥” स.नि.१६५. ।

श्रीष्कलः । चि । मन्थ्यासमलके । अम. ।

श्मन् । स्त्री । सुखे । भ. ।

श्मशु । स्त्री । पुंसुक्षि दीर्घलीमराजिष । मङ्गि ।
दाडिकर्त्तनगुणाः — “पीष्टिकं बल्यमायुषं श्रीच-
रुपविराजनं । केशश्मशुनखादीनां क्लान्तं स्रग्-
सादनम् ॥” राज.३५. ।

श्मशुमुखी । स्त्री । श्मशुयुक्तनाथ्यां । श.र. ।

श्मशुशेखरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

श्यामम् । स्त्री । मरिचे । तिलुलवणे । मे. ।
पुं । श्यामाके । श्यामा नाग । रा.नि.व.१६ । ह-
स्तदारके । वीजडाडिक । कौकिल । मे. । धनुः
रहचे । रा.नि.व.१० । पोतुहचे । रा.नि.व.११ ।
दमनकहचे । गन्धवर्णे । विश्वः । चि । कणवर्णे ।

श्यामकः । पुं । खनामख्यः । श्यामविशेषे ।
श्यामाधान । वम्. सांवा । अमि । तै चाम-
धान्यम् । गुणाः — मधुरः स्निग्धः कषायः लघुः
शीतलः वातकरः कफपित्तघ्नः संथाहो विषदोष-
घ्नयः । रा.नि.व.१६ । स्त्री । रोहिषवर्णे । शक्रहृण-
वा त्राशकपृ. । रा.नि.व.८ ।

श्यामकण्ठः । पुं । मयूरः । हला. । श्यामक-
खपल्लिणि । नीलकण्ठे पाथी । शब्दकल्पः ।

श्यामकान्दा । स्त्री । अतिविषायायाम् । रा.नि.
व.६ । [नि.व.८ ।

श्यामकाण्डा । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा.

श्यामघन्यः । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा. ।
नि.व.८ । [पाथी । वै.निघ. ।

श्यामचूडा । स्त्री । कणचटकायाम् । श्यामा

श्यामपत्रः । पुं । तमालवृक्षे । श.ष. १ स्त्री
(वा) । जम्बूवृक्षे । काश ग्राह् । वै.निघ. ।

श्यामपर्णः । पुं । शिरौषवृक्षे । वै.निघ. ।

श्यामभूषणम् । स्त्री । मरिचे ।

श्यामसृगः । पुं । कृष्णवर्णहरिणे । च. ।

श्यामलः । पुं । पिप्पलवृक्षे । अथथ ग्राह् ।
रा.नि.व.११ । मद.व.५ । नीलभृङ्गराजि । नील-
पुष्प भोगराजि । रा.नि.व.४ । शिरौषवृक्षे । रा.
नि.व.६ । महाविषकृष्णवृक्षिकभेदे । सु.कल्प.८५. ।
See वृक्षिकः । [व.२]

श्यामलचूडा । स्त्री । रक्तशुष्पायाम् । रा.नि.

श्यामलता । स्त्री । श्यामानामलतायाम् ।
भा.शि.नता । प.सु. ।

श्यामला (स्त्री) । स्त्री । गन्धसूलीमाकन्द्या ।
रा.नि.व.७ । अथगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । कृष्ण-
कटस्थाम् । रा.नि.व.६ । कल्यूषाम् । गृगनाभि ।
रा.नि.व.१२ । जम्बूवृक्षे । काश ग्राह् । रा.नि.व.
११ ।

श्यामलालः । पुं । सङ्केपरवः वलीकारे ।

श्यामलालुः । पुं । नीलालुके । नील आलू ।
रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.४]

श्यामलिका । स्त्री । नील्याम् । नीलग्राह् ।

श्यामलेनुः । पुं । कृष्णचू । काञ्चलि हेकु ।

श्यामवंशः । रा.नि.व.१४ ।

श्यामशालिः । पुं । कृष्णशालिधाम्ये । कान
धान । रा.नि.व.१६ ।

श्यामसर्पः । पुं । कृष्णसर्पे । चि.क्र.क.१२. ।

श्यामा । स्त्री । हटार्त्तवायां मध्यमस्त्रियि ।
रा.नि.व.१८ । प्रियङ्गी । रा.नि.व.१२ । च.द.
वा.व्या.चि.एकादशशतीमहाप्रसारणौतैले । क्षिप्र-
याम् । शुक्ल । रा.नि.व.२ । कृष्णमूलविठता-
याम् । कान तेउडे । मी. । रा.नि.व.६ । सु.
सु.१८५. । पिप्पल्याम् । वै.निघ.ज्व.चि.कल्याण-
वृक्षे । वा.व्या.चिकण्डूचि. । हरिद्रायाम् । रा.
नि.व.६ । बन्दायां । शान्कड़ा । नीलपुननवा-
यां । रा.नि.व.५ । नीलदूर्वायां । रा.नि.व.८ ।
वृक्षलीवृक्षे । पञ्चबीजे । रा.नि.व.१० । नास्ति-

न्याम् । नील । रा.नि.व.४ । पञ्चविंशे । श्यामा
पाथी । रा.नि.व.१६ । कल्यूषां । गृगनाभि ।
नीरीचनायाम् । रा.नि.व.१२ । कृष्णसारिवायां ।
रा.नि.व.२१ । सीमलतायां । गुन्दायां । गङ्ग-
गङ्गे । निघ. । लताकल्यूषां । अजशृङ्गा । ति-
९१५. । प.सु. । वृद्धदारके । भा. । “काकजता
बला श्यामा ।” च.द.ज्व.चि.आ.वा.चि.अलम्बु-
षाद्यचूर्णे । सु.सु.४४५. । शिशपावृक्षे । निघु
ग्राह् । रा.नि.व.६ । वाक्यूषां । मोमराजि ।
गुग्गुली । मी. । श्वेतशारिवायाम् । भा.पू.१५. ।
अनन्तमूले । भेष.खादिरवृक्षां.४४५.कल्यूषायाते-
ले । हरीतक्यां । वै.निघ.२५.अप.चि.चन्दनादि-
अवल्लहे । वा.व्या.पि.एरण्डपाके । कौकिलयां ।
चिका. ।

श्यामाकः । पुं । खनामख्यातवृषणाम्ये, कु-
धान्ये वा । श्यामाधानि । सुद्रधान्ये । अचि. ।
गुणाः— शीघ्रणी रुचः वातलः कफपित्तजिह्व ।
भा.पू.१५.भा.वा. । “श्यामाकः शीघ्रणी रुचो वा-
तलः कफवारणः ।” अचि.१५५. । तद्वृषणाः—
“श्यामाकभक्तो रुचिदो लघुरुचश् दीपनः । बल-
वातकरी मेहगलबद्धसूत्रकृच्छ्रा ॥” वै.निघ. ।
“सर्कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः । वात-
लः कफपित्तघ्नः शीतसंवाहिशोषणः ॥” च.सु.२७
अ. ।

श्यामाङ्गी । स्त्री । नीलदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

श्यामाङ्की । स्त्री । कृष्णपुष्पाटकात् । का-
मरुद्र । गुणाः— दीपनी पित्तदाङ्गी च । रा.
नि.व.१६ ।

श्यामादिवर्गः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । ग-
णोऽयं गुणविषहरः आनाडीदोरीदावर्णादिद्रव्य ।
यथा— श्यामामहाश्यामाट्टवदन्तीशङ्खनीतिलक-
कम्पिलकर्म्यककसुकपुत्रशैवीगवाक्षीराजहलकर-
ल्लहयगुडबीसमलाकृगलानीसुधाः सुवर्णचूरी च-
ति । शीता तेउडे, वीजताडक, नील ते-
उडे, दल्लो, ववतिडो, लोथ, कमलाशुडि,
पाटोल, गुपारि, ईन्द्रकान्ठी, गोडुषा,
मोमाल, करङ्ग, नाटिकरङ्ग, शुक्ल, छाति-
म, छागलदेहे, मिङ्ग, शिफई । सु.सु.१८५. ।

श्यामाङ्गी । स्त्री । नीलाङ्गी । रा.नि.व.४ ।

श्यामालता । स्त्री । (Ichnocarpus frutescens.) कृष्णशरिवाशी । श्रीमानडा । हिं दुषि । तै नीलतग । कश्चित् । [सं. महेस्वररसे ।

श्यामावीजम् । स्त्री । हृद्दारकवीज । र. सा.

श्यामाङ्गा । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै. निघ. ।

श्यामेक्षुः । पुं । कृष्णक्षी । रा. नि. व. १४ ।

श्यावः । पुं । युक्तानुविहङ्गवर्षे माकवर्षे वा । भा. म. १ भ. चागनुज्वरे । “श्यावास्तथा विष-
कृते ।” कर्षपालोगतरोगे । सु. सु. १६५. । मन्द-
विषहृषिकमेदे । सु. कल्प. ८५. ।

श्यावदन्तः (कः) । पुं । दन्तगतसुखरोगे ।
लघुचर्च—“योऽस्य पिप्पले पितेन दग्धी दन्तस्त-
थतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्त-
कः ।” सु. नि. १६५. ।

श्याववर्क (र) । स्त्री । नेत्रवर्कगतरोगे । लघु-
चर्चम्—“यद्वर्कं बाह्यतोऽनलस्य श्यावशूनं सवेदनम् ।
दाहकक्षूपरिक्तेदि श्याववर्कमिति तस्यतम् ॥” सु. उ.
३५. ।

श्यावास्तथा । स्त्री । मुखकृच्छतायां । निदा. ।

श्वेतकीलकः । पुं । (Yprinus saphore.)
मत्स्याविशेषे । ग्रीष्माह् । हारा. ।

श्वेनः । पुं । प्रसहजातीयपक्षिविशेषे । मक्षील,
चैन, शिक्त्रे वा राज्ञः काकसमगुणः । सु. सु.
४६५. ।

श्वेनघण्टा । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा. नि. व. ६ ।

श्वेनाहतः । पुं । सोमलतायाम् । वै. निघ. ।

श्वेनी । स्त्री । श्वेनस्त्रियाम् । यदि राज्ञः श-
ब्दकल्पः ।

श्वोणा(ना)कः । पुं । (Calosanthos Indica, or Oroxyllum Indicum. Syn. Bignonia Indica.) स्वनामख्यातवृ-
क्षे । (भाषां ग्रीष्मं । हिं सोनापाठा, चर्लुं । मं
टैष्टः । उत्. फणफणा । पञ्चा. सुलिन् । नेपा.
कसमकन्द । ता. पन । गुणाः—श्रीतलः त्रिदीष-
न्नः पित्तश्लेष्मातिसारघ्नः सन्निपातज्वरघ्नश्च । एतत्-
फलगुणाः—कटूश्च कफवातहरं लघु दीपनं पा-
चनं द्रव्यं रुचिजन्तु लवणसारश्च । रा. नि. व. ६ ।

“दृष्टकस्य फलं बालं रुचं वातकफापहं ।
कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । शुभाशः
मिष्टत्वं मीढं युक्तं वातप्रकीपनम् ॥” भा. । च.
४५. चतुर्वासे । खीधे । वै. निघ. ।

श्वपितम् । वि । पक्षि । पाचिते । घृतदुग्ध-
लभिन्नपकद्रव्ये । यथा—“अन्यसु श्वपितं शर्ष-
पुदकोद्भूते समे ।” जटा. ।

श्वपिता । स्त्री । काञ्चिके । शब्दकल्पः ।

श्वमः । पुं । चिकित्सायाम् । रा. नि. व. २० ।
तखिदे । सु. शा. ३५. । आनी । “श्वमोऽस्ति
श्वलम्” । मा. नि. ।

श्वमणा । स्त्री । सुदर्शनायाम् । उद्भेदिपू-
षाशुवृक्षः । सुग्रीव्यां । ग्रीष्मी । मांसा-
लुटोभाः । म. । [ता. शूलो । वै. नि.

श्वमभञ्जिनी । स्त्री । नामवल्लीतय

श्ववः (स्) । पुं । श्ववर्णद्विधे । कान् । रा.
व. १८. । चम. ।

श्ववणम् । स्त्री । श्ववर्णद्विधे । रा. नि. व. १८

श्ववणविभ्रमः । पुं । श्ववर्णविभ्रमे ।
कम् । [नाममहाचुपे । ग्रीष्मी । रा. नि. व.

श्ववणशीर्षिकः (का) । पुं, स्त्री । श्वव

श्ववणा (णी) । स्त्री । प्रपौष्टरीकनामग-
व्ये । ग्रीष्मिण्या । २. व. १२. । श्ववण्या
ग्रीष्मी । रा. नि. । सुखीरीमेदे । पर
See कदम्बपुष्पी ।

श्ववणाह्वया (ह्व) । स्त्री । निर्बिषीहं
घासविशेषः । कच्छे । कैंड्डा । सु. सु. १६५

श्वणम् । स्त्री । पक्षि । म. । घृतजलदुग्ध-
पकद्रव्ये । जटा. । स्त्री (णा) । यवाव्यां । जां
प. सु. ।

श्राद्धशकम् । स्त्री । कालशके । कान्
मक्षा । नाडीचशके । वै. निघ. । भा. प्र. १ भ. भा.

श्रान्तोपचारः । पुं । अश्वस्य श्रान्तौ उपवा-
विधाने । डलाइ शलाइ । ज. द. । [भा.

श्रावः । पुं । श्रीवासे । मृगल वृक्षार आति

श्रावकः । पुं । काञ्चि । चिका. ।

वणा । स्त्री । दध्यालीठवे । मी. । भूखद-
। कोकशिया । ब. गुडूचीतैले ।

वणी । स्त्री । सुखीर्याम् । चन्द्रसुख्याम् ।
छोटी । मं कीटीसुखी । गुणाः — कवाया कटु-
णा कफपित्तघ्नी आमतीसारकासघ्नी विषच्छर्दि-
। च । रा. नि. व. ५ । महासुखी चन्द्रसुखी तुल्यगु-
। भा. । See चलन्वा । रक्तसुखीर्याम् ।
चि. २५. । महीषधी । See भीषधिवर्गः । सु.
व. २०५. । डड्डी । वा. म. १५५. । मूकदन्वे ।
वि. ८५. । झड्डी । वै. निघ. । [च. वि. २५. ।

वणीद्वयम् । स्त्री । आवणी महाआवणीः ।

वा । स्त्री । अन्नमखे । प. सु. । [अ. ।

वावी (इन्) । पुं । सर्जिकाकारे । सु. चि. २०
पीः । स्त्री । लज्जा । विलहवे । देव गच्छ ।
रा. नि. व. २१ । वै. निघ. अ. सा. चि. कुटजचूर्णे । ल-
शङ्खलतायाम् । नकुल. १२५. । कमले । पद्म ।
रा. नि. व. १० । सरलहवे । गी. । झड्डी । रा. नि.
। ५ । नवनीतखोटी । सु. चि. २२५. । च. द. वा.
या. चि. एलादितैले । उपकरणे । मी. ।

वीकण्डः । पुं । वैद्यहितोपदेशकारे । कुसुमा-
वलोटीकारि च । [व. १ ।

वीकन्दा । स्त्री । बभ्याककोटिक्याम् । रा. नि.

वीकरम् । स्त्री । रक्तोत्पले । त्रिका. । पुं ।
शालहवे । वै. निघ. ।

वीकारी (इन्) । पुं । स्रग्विशेषे । तन्मांसगु-
णाः — लघु हृद्यं बलकरञ्च । रा. नि. व. १६ ।

वीकुटः । पुं । तिलसर्पपपिण्याकजे मालव-
देशप्रसिद्धे अम्बलङ्कविशेषे । स च प्रसेहे हितः ।
वा. चि. १२५. ।

वीखण्डः । पुं । हरिचन्दने । प. सु. । वेदसु-
कडिमेदेन तद्विविधम् । तथोः वेदं सार्द्रविच्छेदं,
अन्यत् स्वयंशक्तमिति । तदुक्तं — “चन्दनं द्विविधं
भोक्तं वेदसुकडिसंज्ञितम् । वेदन्तु सार्द्रविच्छेदं
स्वयंशक्तम् सुकडिः ।” गुणाः — कटुतिक्तशीतलं
कषायं पित्तभान्तिविषज्वरकृमिदृष्टासनापहरं व-
र्षं सुखरीगन्धं कान्तिकरं गात्रे लिप्तं मित्रादिज-
नकञ्च । रा. नि. व. १९ । See चन्दनम् ।

वीगन्धम् । स्त्री । श्वेतचन्दने । वै. निघ. १५. दा-
ह. चि. पुनर्नवातैले ।

वीग्रहः । पुं । पक्षिपानीयशालायां । हारा. ।

वीघनम् । स्त्री । दधनि । जटा. ।

वीचन्दनम् । स्त्री । श्वेतचन्दने । वै. निघ. १५.
अप. चि. द्राक्षावलेहे ।

वीचमरी । स्त्री । चमरीरुगे । वै. निघ. ।

वीतरुः । पुं । शालहवे । वै. निघ. ।

वीतालः (स्त्री) । पुं, स्त्री । मलियादेर्ग्रसि-
द्धे तालसदृशहवे । वीताल इति लोके । गुणाः
— मधुरः शीतः ईषत्कषायः पित्तघ्नः कफकरः
ईषदातप्रकोपनञ्च । रा. नि. व. ११ । नकुल. १६५. ।

वीधात्री । स्त्री । शिरामले । शिवाभगा ।
“अपुष्यवत्याः वीधात्राः ।” रस. कौ. महासुख्य-
ग्रसे ।

वीनिकेतः (नम्) । पुं, स्त्री । नवनीतधूपे,
सरलनिधौसे । तार्जिन् । सु. चि. ६५. । रक्तपत्रे ।
सुवर्णे । वै. निघ. ।

वीनिवासकः । पुं । कुरुगृकठवे । खोटी
गच्छ । वै. निघ. वा. व्या. चि. ।

वीपदी । स्त्री । वार्तिकोमलिकायां । देव-
दूल । भा. ।

वीपर्णम् । स्त्री । पत्रे । रा. नि. व. १० । पुं ।
गणिकारिकायाम् । गवित्री । अम. । च. वि. ८५. ।

वीपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कटफलहवे । रा.
नि. व. ६ । गाभाशीठवे । प. सु. । अम. । च. चि. १
अ. । वा. चि. ६५. । “श्रीपर्णीफलशीतकषायः ।”
भा. म. १५. रक्तधीवीज. चि. । भैष. हृद्री. चि. । ग-
णिकारिकायाम् । गवित्री । रा. नि. व. ६ । शाक-
लीहवे । ह. च. । पुत्रिपर्णाम् । र. मा. । शालप-
र्यां । पुत्रिपर्णाम् । र. मा. । वै. निघ. २५. संयह-
खोचि. नागरादिकषाये ।

वीपर्णितैलम् । स्त्री । सनरीगाधिकारे तै-
लम् । पाठः — “श्रीपर्णीरसकल्पाभ्यां तैलं सिग्धं
सनरीपरि । दूलेकेन घृतं कृत्यात् पतिताबुलितौ
सनौ ॥” श्रीपर्णी गाभाशी तस्याः त्वचो रसः ।
अभावे अष्टांशशुष्टः क्षायः । रस. र. ।

श्रीपिष्टः । पुं । सरलवर्णनिर्गोमि । ताम्बू ।

अ. टी. रा. मा. । लवणखोद्याम् । कश्चित् ।

श्रीपुत्रः । पुं । घोटके । त्रिका. ।

श्रीपुष्पम् । स्त्री । लवङ्गे । रा. नि. व. २३ । प्र-
पीण्डरीके । पू. उ. त्रिषा । ज. द. । पञ्चकाष्ठे र.
मा. । श्वेतपद्मे । च. द. मुखरी. चि. वृक्षत्खदिरवद्या ।

श्रीपुष्पमञ्जरी । स्त्री । प्रपीण्डरीके । पू. उ.
त्रिषा । रा. नि. व. १२ ।

श्रीप्रसूनकम् । स्त्री । लवङ्गे । वै. निघ. ।

श्रीफलः । पुं । विल्ववृक्षे । राजादनीवृक्षे । श्री-
नो गच्छ । रा. नि. व. ११ । भा. म. १ भ. । "श्रीफ-
लः सर्वतोभद्रा ।" स्त्री । विल्वफले । र. मा. ।
वा. चि. १ भ. । "श्रीफलैः कृतम् ।" आमलके ।
वै. निघ. । आर्द्रचिकणपुष्पे । कौ. टा. टिकि । रा.
नि. व. २३ । स्त्री (ला) । नीलोवृक्षे । नील गच्छ ।
रा. नि. व. ४ । लङ्कारवेष्ट्याम् । उच्छे. । रा. नि.
व. ३ । आमलक्याम् । रा. नि. व. ११ ।

श्रीफलशलाटुः । पुं । विल्वशलाटी । वे-
ल. उ. टो । सा. कौ. यक्षणी. चि. ।

श्रीफलिका । स्त्री । लङ्कारवेष्टे । कुद्र क-
तना । रा. नि. व. ३ । महानीलोवृक्षे । रा. नि. व. ४ ।

श्रीफली । स्त्री । आमलक्याम् । आंगना गी-
छ । रा. नि. व. ११ । नील्याम् । नील गच्छ । मी. ।
महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताकुटुम्ब ।
रा. नि. व. ३ ।

श्रीबाहुगालगुडः । पुं । अशोऽधिकारि पक्व-
गुडः । कायार्थं—चिबत्तु चवी दत्ता गोशूरं चिब-
कं शटी इन्द्रवारुणी शुष्नी मुनिकं विडङ्गं हरीत-
की एषां प्र. ८ तौ. भस्मातकं ६४ तौ. वृद्धदारक-
वीजं ४८ तौ. श्रीं १२८ तौ. जलं १२८ श. श.
३२ श. । गुडः ६८४ तौ. १२३ पलं वा । प्रवे-
पद्रव्यं—चिबत्तुचूर्णं चिबत्तुचूर्णम् श्रीं चिबत्तु
सूतचूर्णम् एषां प्र. १६ तौ. एला गुडत्वक् मरि-
चं नागकेशरम् एषां चूर्णं प्र. ४८ तौ. । त्रै-
डो, छै, मञ्जु, गोकुण, चिबक, मञ्जु,
राधाभारती, उडु, मूठा, विडङ्ग, श्वेतकी
एतैः ८ तौ. उल्लातक ७३ तौ. मू-
दिकवीज ४८ तौ. गुल १२८ तौ. जल

१२८ श. श. ७२ श. । गुड २८४ तौ. १
२२३ प. । प्र. के. पद्रवा—त्रैडोचूर्णं, छैचूर्णं,
उल्लातकं, चिबत्तुचूर्णं प्र. ७३ तौ. ६
माई, गुडचूर्णं, मरिच ७ नागेश्वरचूर्णं ३
तौ. ८८ तौ. । च. द. । भा. ।

श्रीबीजः । पुं । तालवृक्षे । वै. निघ. ।

श्रीभद्रः । पुं । मलायाम् । श. र. ।

श्रीभ्राता । पुं । घोटके । रा. नि. व. १६ ।

श्रीमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै. निघ. ।

श्रीमत् । स्त्री । तिलपुष्पे । वै. निघ. । स्त्री (तौ)
सुखीयाम् । शु. डी. । वै. निघ. ।

श्रीमदनानन्दमोदकः । पुं । ध्वजमूले प-
षधम् । यथा—पारदस्य १ भ. गन्धकस्य १
लौहस्य १ भ. अभस्य ३ भ. कर्पूरस्य जटामांश
सैन्धवस्य आमलक्याः एलायाः शुष्ण्याः मरिच-
पिप्पल्याः जैत्र्याः जातोफलस्य तैजपत्रस्य लवङ्ग-
जीरकस्य कृष्णजीरकस्य आटमधुनः वचायाः ह-
द्रायाः कृषस्य देवदारुः हिज्जलवीजस्य टङ्ग-
भाग्याः शुष्ण्याः नागकेशरस्य ककटशृङ्गाः ताल-
शपत्रस्य चित्रकस्य दालाया दन्तोवीजस्य वाय-
लकस्य गोरलतण्डुलीयस्य त्वचः धान्यकस्य ग-
कण्ठ्याः शृङ्गाः बालकस्य मुनिकस्य गोशूरवीज-
क्रीवरस्य प्रसारणा मुक्तप ४८स्य शतमूल्या श-
सूत्रस्य वानरीवीजस्य शक्रवीजस्य शक्राश-
वीजस्य च चूर्णं प्रत्यं । तौ. एकत्र शतावरी १
सेन मर्दयित्वा संशोष्य पत्रचूर्णयेत् । अथ सर्व-
चूर्णयथांशं शश्वतोचूर्णं मिश्रयेत् । एतत् सर्व-
शक्राश्वचूर्णं मिश्रयित्वा कृष्णोदुम्बिनं मर्दयेत्
अथ सर्वचूर्णद्विगुणाः शर्कराः गृहीत्वा कृष्णोदुम्ब-
पाच्यः । पाकसिद्धौ लग्नः पत्रकर्मकरिभ्यः
त्रिकटुचूर्णं यथासम्भवं प्रलियं घृतं मधु च यथा-
शकं मिश्रयेत् । भेष. ध्वजमूले । [व. ३]

श्रीमलापहा । स्त्री । धूपपत्रायाम् । रा. नि.

श्रीमस्तकः । पुं । रङ्गेतालुके । राज्ञा आशु-
रसिने । त्रिका. ।

श्रीमान् । पुं । तिलवृक्षे । तिल गच्छ । श.
म. । अश्वत्थवृक्षे । रा. नि. व. ११ । कृष्णमके । श.
यडक । हरिद्रावृक्षे । वै. निघ. ।

श्रीमुखः । पुं । शरीरकयन्यकारि ।

श्रीरसः । पुं । श्रीवेष्टे । मृदलनिर्यास, ठार्पि-
न । रा.नि.व.१२ ।

श्रीलता । स्त्री । महाज्योतिषतीलतायाम् ।
रा.नि.व.३ ।

श्रीवल्ली । स्त्री । खनामख्यातकण्टकादे । मं
सोमेयवल्गो । कं श्रीवल्गो । गुणाः—कटुरस्त्रा वा-
तशीफकफघ्नी । तत्फलं तैललेपघ्नं रुचिकरञ्च ।
रा.नि.व.८ । वार्षिकीमल्लिकासमेदि । रा.नि.व.१० ।

श्रीवाटा (टी) । स्त्री । नागवल्लीविशेषे ।
पानं ग्राह्यविशेष । मं सिरिवाडीपान । कं सि-
रिवाडिविले । रा.नि.व.११ । See नागवल्ली ।

श्रीवार(स)कः । पुं । शितावरश्माकचुपे ।
कुशुभो भाक् । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ- ।

श्रीवासः (कः) । पुं । सरलनिर्यासे, सर-
लवृत्तरसे । तार्पिन् इति भाषा । शक्रविद्वज्जा ।
रा.नि.व.१२ । लवणखोटीति । च.द.वा.व्या.चि.
एकादशशतीकमहाप्रसारणं तैले । वा.सू.१५अ-
एलादिः । गुणाः—“श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्नि-
ग्धोष्णमुवरः सरः । पित्तलो वातमूर्धाक्षिखररी-
गोफापहः । रलोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्यकाकण्डूवृण-
प्रणात् ॥” भा. । “श्रीवासः सरलं पूतिः कुन्दुर्य-
थिपर्णकं । शिङ्गकः परमा मांसो देवदारु सुरा
नख । सर्वोऽसौ परमा लघीः... ॥” राज. । गु-
ग्गुली । भा.उ.वाजी. । “श्रीवासो गुग्गुलुतथा ।”
देवदारो । देवदारु ग्राह्य । भेष.ने.री.चि. ।
“श्रीवासो भद्रकः प्रीतीऽमलकाष्टविजर्जितः ।”
भेष. । धूपे । त्रिका. ।

श्रीवासाः (च) । पुं । सरलवृत्ते । अ.टी. ।

श्रीवृत्तः (कः) । पुं । अथत्यवृत्ते । हे.च. ।
विलवृत्ते । शब्दकल्पः ।

श्रीवेष्टः (कः) । पुं । सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धः ख-
नामख्यातसुगन्धवृत्ते । मृदल वृक्ष । सु.सू.३८अ-
एलादी । सरलनिर्यासे । ठार्पिन् । गुणाः—क-
टुः तिक्तः कषायः पित्तश्लेष्महरः शीनिदीपाञ्जी-
र्णत्रणापानहरश्च । रा.नि.व.१२ । सु.चि.२२अ ।
नवनीतखोद्याम् । च.सू.४५अ । च.द.वा.२,चि.
कुडाथतेले । गुग्गुली । सु.सू.३१अ ।

श्रीवेष्टफलम् । स्त्री । सरलवृत्तफल । वै.निघ.
२भ शीताङ्गसन्निपातज्व.चि. ।

श्रीसंज्ञम् । स्त्री । लवङ्गे । अमः । भा.उ.वा-
जी. । “श्रीसंज्ञपुष्पैः सम् ।”

श्रीसम्पदा । स्त्री । ऋडौ । रा.नि.व.५ ।

श्रीहर्षसूरिः । पुं । योगविलासणिकारि ।

श्रीहस्तिनी । स्त्री । हस्तिगुण्ड्या । ठाठि-
कुंठे । जटा. । [च.सू.५अ । च.द.कुल.चि. ।

श्रीग्राहः । पुं । नवनीतखोटी । मृदल-ग्राटी ।

श्रीग्वारः । पुं । विककृतवृत्ते । देहेष्टो ग्राह्य ।
र.मा. ।

श्रीघ्नः (घ्नी) । स्त्री । सर्जिकालारि । माछि-
माटी । “शक्तिः श्रीघ्नो यवहारः ।” र.मा. । सु-
चि.२०अ.अजगति.चि. ।

श्रुतश्रेणी । स्त्री । द्रवकीहवे । हेन्मृतकाणी ।
भा. । गुणाः—चक्षुष्या कटुः आमुविषापहा व्र-
णनेत्रामयहिता । रा.नि.व.४ ।

श्रुतिः । स्त्री । श्रवणेन्द्रिये । काण । रा.नि.व.
१८ । स गर्भस्थ पञ्चमं मांसं भवति । सुखबोधः ।

श्रुतिकटः । पुं । सर्पे । मी. ।

श्रुतिमूलम् । स्त्री । कर्णमूले । संग्रहः ।

श्रुतिवर्जितः । त्रि. वधिर । जटा. ।

श्रुतिवैधः । पुं । कर्णवैधे । शब्दकल्पः ।

श्रुतिसारः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

श्रुतिस्फाटा । स्त्री । कर्णस्फाटालतायाम् ।
काणछिड़ा । रा.नि.व.३ ।

श्रुवः । पुं । अथत्य शिरोऽधः केशालभागे ।
ज.द.२अ. । स्त्री (वा) । मृज्यायाम् । रा.नि.व.३ ।

श्रुवावृत्तः । पुं । विककृतवृत्ते । देहेष्टो ग्राह्य ।
रा.नि.व.११ ।

श्रीणिका । स्त्री । निःश्रेणिकावृत्ते । रा.नि.व.८ ।

श्रीणिः (णी) । स्त्री । लाजमण्डे । देशश्रेष्ठ
मृदु । प.सू. । समानश्लेष्मसंहती । कोष्पाणि ।
मी. । सैकपात्रे । विषयः ।

श्रेयः । पुं । जीवके । वै.निघ. ।

श्रोतोजम् । कृती सौवीराक्षने । रा.नि.व.१३।

श्रीतोद्भवम् । क्ली । श्रीतोऽजने । रा.नि.व.११

श्रीचम् । क्री । अवशेन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।

श्रीवम । श्री । अवलम्बिन्द्रिये, कर्णे । प्रम ।

अथाहुः । पुं । नवनीतखीद्याम् । च.सू.१४.

प्रदेहे । ली । कमले । शब्दकल्पः ।

शुक्लकम् (का) । ली, स्त्री । पूगफल । रा.

नि.व.११। (का) कृष्णापराजिताया । व. निघ.

श्रद्धात्वक् । पुं । अश्मत्कवच । अपि ।

રા.નિ.વ.૬ ।

श्लोपदम् । कौ । पदरागपत्रम् ।
“कृपिताम् दीषा वातपित्तशै

निदान यथा - आनन्दः ।
येन ज्ञानं ज्ञातुं शक्यम् ।

कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शीपं जनय

तत् शीपदमित्याचक्षते ।" सु.नि.१२३.।

कारणं - "पुराणादस्मिन् विना, सत्तु
विना, तदाश्रयेन शीपदानि विशेष

ला: यं दशमपु जयिष्ये ॥
 नं स्यात् "यः सप्तरी वङ्गजो सः"

श्रीश्री नृणां प्रादुगतः भिषा । तच्छीपद

कर्मणो नाशायित्वा गन्तव्यं

रा. कणादस्य हि स्फुटित

सूर्या-
ज्ञास्य बहुशो ज्वरो
... भवेत्

हज्वरयुतं नमः
वैष्णव्यतानि जान

तानि कफात् क्षयात् । गुरुत्वञ्च महत्त्वं

नि कफ ना ॥" मा.नि. । श्रीपदं

शेष वदत्येके तु पादवत् ॥ वा. उ. २६

देशऽनूप मृश मृशः
पं। आसवत्ते

रा.नि.व. स्नातकपत्रम् । पं । पुत्रजीव

सुखबोधः । श्रीपदपिहः । वै.निघ.

म. । स्मृतिः । १ । कफे । श. च. ।

श्लेषकः । ५ । अश्वरोगम

शुद्धकः। ज.द.४६

मेणघः । त्रि । शेषद्वि, त

३३ । तीक्ष्णरुचविशदगुणभूयः

सामंतद्वयमात्रम् । स.स.४१ न.

श्लेषघ्ना (घ्नी) । स्त्री । विपुरमल्लिकायां । वि-
का । केतक्याम् । विच. । ज्योतिषातीक्ष्णतायाम् ।
जटा । विकटौ । खिकटू । श.र. ।

श्लेषज्वरः । पुं । कफजन्यज्वरे । लक्षणं यथा
—“लेमिलं लिमिली वेगः शालसं मधुरास्यता ।
शुकमूत्रपुरीषलं सन्ध्यासिरयापि च । गौरवं श्री
तसुक्तेषः.....” इत्यादि । निदा. ।

श्लेषणः । पुं । कफे । तस्य च स्थानं सम्ययः ।
“तस्य स्थानं सम्ययः, तत्कर्म च सम्बोनां संश्लेष-
यम् ।” भा. ।

श्लेषधरा । स्त्री । चतुर्थकलायाम् । या सर्व-
सन्धिषु प्राणधृतां भवति संयुच्यते । सु.शा.४५. ।

श्लेषनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतरीगे । दन्तना-
ली । “ज्ञेया कफाहृदघनार्जुनपिच्छलासासम्भा
सकण्डुररुजा रजनौप्रवृद्धा ।” [पाण्डुः ।

श्लेषपाण्डुः । पुं । श्लेषजन्यपाण्डुरीगे । See

श्लेषप्रकृतिः । वि । कफप्रकृती मनुष्ये । तल्ल-
क्षणं —“सुखिग्वर्णः सितनेत्रदृष्टः श्यामः सुकेशो
नखदीर्घरामा । गम्भीरशब्दः शुतशाल्मनिद्रातन्द्रा-
प्रियः तित्तकटूषभोजी । समासलः खिग्वरसमि-
यथ संगीतवाद्यांसितसङ्गिणशोतः । व्यायामश्रीलो
रतलालसंज्ञसी भवेत् कफस्य प्रकृतिर्मानुषः ॥”
अवि.५५. ।

श्लेषलः । वि । श्लेषप्रकृती । अम. ।

श्लेषलफलः । पुं । बहुवारहवे । वै.निघ. ।

श्लेषविसर्पः । पुं । कफजन्यविसर्पे । निदा. ।

श्लेषसम्भूतः । वि । श्लेषजे । रा.नि.व.१० ।

श्लेषस्त्रावः । पुं । नेत्रसन्धिगतरीगविशेषे ।
लक्षणं —“श्वेतं सान्द्रं पिच्छलं यः खवेच श्लेष-
सावो नीरुजः स प्रदिष्टः ।” सु.च.२५. ।

श्लेषहः । पुं । पनसहवे । कैंटिल गाछ । वै.
निघ. । कटफलहवे । श.च. ।

श्लेषहन्त्री । स्त्री । देवदालीलतायां । (दश-
ताड़ा । वै.निघ. ।

श्लेषा (र) । पुं । शरीरस्थकफे । स च माधुर्य-
सहगौरवशैथिल्यैः पिच्छल्यगुणलक्षणः । तस्य सान-

योनिः मधुरी रसः स माधुर्यादिभ्यः माधुर्यादी-
नि वर्तयति । सु.सू.४२५. । तस्य स्थानमाभा-
यः । गुणाः — श्लेषा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छ-
लः शीत एव च । मधुरस्त्वैदग्धः स्याद्विदग्धी
लक्षणः स्मृतः ॥ तवामाशयः पिताशयस्योपरिष्ठान्
तन्मन्यनोक्तादूर्ध्वगतितामिजसमन्द्र इवादित्यस्य स
चतुर्विधस्याहारस्याधारः । स च तत्रोदकैर्गुणैराह-
रः प्रकृतिर्भोगसङ्घातः सुखजनश्च भवति । मा-
धुर्यात् पिच्छलत्वाच्च प्रकृष्टदित्वात्तथैव च । आमा-
शये सम्भवति श्लेषा मधुरशीतलः । स तस्य एव
स्वशक्त्या शेषाणां श्लेषस्थानानां शरीरस्य चोदक-
कर्मणानुयहं करोति । उरस्थः त्रिकसन्धीनामा-
त्मवीथ्येणान्नरससहितेन दृढयावलम्बनं करोति ।
जिह्वामूलकण्डस्थः जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यलात् सम्यय-
सज्जानं वर्तते । शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणधिकृतत्वान्
इन्द्रियाणामात्मवीथ्येणानुयहं करोति । सन्धिस्थस्तु
श्लेषा सर्वसन्धिसंश्लेषात् सर्वसम्बन्धनुयहं करोती-
ति ॥ सु.सू.२१५. । चतुर्थी श्लेषधरा नाम सर्व-
सन्धिषु प्राणधृतां भवति । “स्नेहाभ्यक्तं यथैवाले
चक्रं साधु प्रवर्तते । सम्ययः साधु वर्तते संश्लिष्टः
श्लेषणा तथा ॥” सु.शा.४५. । “प्राकृतस्तु कलं
श्लेषा वैकृतां मल उच्यते । स चैवीजः स्मृतः काये
स च पाप्मोपदिश्यते ॥” च.सू.२७५. ।

श्लेषाटः (तः, कः, की) । पुं. स्त्री । शे-
लुहवे । कैंटिल गाछ । हिं लसीरा । र.मा. ।
रा.नि.व.११ । सा. । च.सू.४५. । गुणाः — “गुरु
श्लेषातकफलं कफकृम्यधुरं हिमं ।” सु.सू.४६५. ।
च.सू.२७५. ।

श्लेषाणा । स्त्री । वृक्षविशेषे । श.मा. ।

श्लेषातकसदृशपत्रः । पुं । पनसहवे ।
कैंटिल गाछ । वै.निघ. ।

श्लेषान्तकः । पुं । शेलुहवे । रा.नि.व.११ ।

श्लेषाभिष्यन्दः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगमेदि ।
लक्षणं — “...सन्धेः पुं कफसम्भवे । जायां शोफी
महान् कण्डूनिद्रानिद्रानभिनन्दनम् । सान्द्रस्निग्धबहु-
श्वेतपिच्छावद्भूषिकाशुता ॥” बा.उ.१५५. ।

श्लेषाल्लणः । वि । श्लेषाधिके । बा.वि.७५. ।

श्लेषिकः । वि । श्लेषसम्भूते । रा.नि.व.२० ।

श्वैषिकरत्नपित्तम् । स्त्री । कफजन्मरक्तपि-
ते । सा.नि. । See रत्नपित्तम् ।

श्वैषिकी । स्त्री । श्वैषजन्मयोनिन्यापदि । लव-
णम्—“कफोऽभिष्यन्दभिः कुष्ठः कृत्वाऽर्थांनिम-
वेदनाम् । श्वैतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्वि-
धस्तुतिम् । सा व्यापत् श्वैषिकी..... ॥” वा.उ.
३३५० ।

श्वग्रहः । पुं । बालग्रहविशेषः । लक्षणं—“क-
फो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं । वहिराया-
मनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनं । भावनं विट्सग-
न्धत्वं क्रीडनं शानवच्छुनि ॥” वा.उ.३५० ।

श्वचिह्नी । स्त्री । कुकुरचिह्नीरूपे । कूकुर-
र्भाका । वै.निच. । [नि.व.४ ।

श्वदंष्ट्रकः । पुं । गीतुररूपे । गोशूत्रे । रा.

श्वदंष्ट्रा । स्त्री । गीतुरे । गोशूत्रे । र.मा. ।
स.स.२८५. । च.द.ज्व.चि.ज्वरातिसारे । “श्वदं-
ष्ट्राकण्टकारीभ्यां ।” च.स.४४. ।

श्वधूर्तः । पुं । श्रमालि । श.र. ।

श्वनकः । पुं । कुकुरे । प.सु. । [यां । जटा. ।

श्वनिशम् (शा) । स्त्री । मत्तकुकुरनिशा-

श्वपुच्छः । पुं । वृश्चिके । विष्टा । स्त्री (च्छा) ।
पुत्रिपण्यां । टाकूलशा । वै.निच. ।

श्वफलः । पुं । चूर्णं । हृत् । वीजपुरे । लेट्ट-
गालि । र.मा. ।

श्वभीरुः । पुं । श्रमालि । श.मा. ।

श्वभ्रम् । स्त्री । किट्टे । अम. ।

श्वयथुः । पुं । शोथरोगे । रा.नि.व.२० ।

श्वयीचिः (ची) । स्त्री । रोगे । पोडायाम् ।
व्याक. । [चि. प.सु. । वायी. अम. ।

श्वसनम् । स्त्री । निःश्वासे । सी. पुं । मदनव-

श्वसनाशनः । पुं । सर्पे । हारा. ।

श्वसनेश्वरः । पुं । अर्जुनवृक्षे । श.च. ।

श्वसनोत्सुकः । पुं । सर्पे । श.र. ।

श्वसितम् । स्त्री । निःश्वासे । छे.च. ।

श्वसुनः । पुं । कासास्त्री । रा.नि.व.७ । चतस्र-
वृक्षे । कुकुरर्भाका । श.च. ।

श्वान (न) । पुं. (स्त्री युनी) । कुकुरे । श.र. ।

श्वान्तः । पुं । कुकुरदन्ते । व्याक. । [श.र. ।

श्वानः । पुं । कुकुरे । स्त्री. नौ) । सारमेयायां ।

श्वानचिह्निका (की) । स्त्री । श्वनचिह्नी-
भाके । वै.निच. ।

श्वानवलिता । स्त्री । व्याके । रा.नि.व.६ ।

श्वानवित् । पुं । श्वानवित् । श्वनकीरुगे । मृज्जक ।
भा. । अयं विलेश्वरः । स.स.४६५. । श्वनकी-
उक्ते । चिका. ।

श्वानसः । पुं । श्वानस्यातरीगविशेषः । शैथ-
नि । तस्य निदानं श्वानसं कारणादिका बहुभिः
सम्भवन्तीति । तैरेव श्वानाः श्वानो घोरौ भवति इ-
ष्टिणां । विज्ञाय प्रकृत्यायुः प्राणोऽथ कफमस्त्रि-
तः । श्वानस्यथूर्योऽन्तः श्वानं परिचक्षते ॥”
स पञ्चविधः यथा श्वानोऽर्द्धचन्द्रतमकच्छुद्रमेदश्च
पञ्चधा । भिद्यते स पञ्चधाभिः श्वान एको वि-
शेषतः ॥” पूर्व्वरूपं यथा—“प्राशुर्यं तस्य हृषीडा
शूलमाशानमेव च । श्वानो वक्रवैरस्य श्वनि-
कोद एव च । यदा श्वानसं संकथ्य मारुतः क-
फपुर्व्वकः । विषयग्रजः स कृद्भ्रमदा श्वानं क-
रोति च ॥” चिकित्सा-कफशतप्रसुणं वातानु-

लोमानं भेषजं देयम् । अथय्य यथा—“मु-
खिन नासया चैव यः श्वानं विमुञ्चति । वातिकः
श्विशिरे काले तस्य श्वानं विनिर्दिशतु । श्वनिदा-
घयोथैव श्वानः पिप्पलं जायते । लण्डादाहपरीत-
स्य श्वित्रगात्रस्य श्वानिनः । मुखिन नासया चैव
कफोऽस्य प्रवसते । प्रावट्काले वसन्तं वा श्वान-
स्य कफात्मकः ॥” ज.द.३५५. ।

श्वानकासः । पुं । प्रसिद्धरोगवध्यः । शैथानि-
कानि । निदा. । [रा.नि.व.८ ।

श्वानभचः । पुं । वर्षूरकवृक्षे । दावलागश्च ।

श्वानहेतिः । स्त्री । निद्रायां । छे.च. ।

श्वानसारिः । पुं । पुष्करसूत्रे, कुष्ठे । कूड ।
रा.नि.व.६ ।

श्विचम् । स्त्री । किलासे । श्वेतकुष्ठे । श्वद-
न्तग । अम. । लक्षणं—“कुष्ठकसम्भवं श्विचं कि-
लासं वाक्शयं भवेत् । निर्दिष्टमपरिखावि निम्ब-
वृक्षसंययम् । वातादुर्वाक्यं पिप्पातामं कमलपत्र-

वत् । सदाहं रोमविश्वसि कफाच्छेतं घनं गुरु ।
सकण्ठुरं क्रमादृक्कमांसमेदःसु चादिशत् । वण्णेने-
वेदगभयं कच्छं तद्योत्तरीनरं । अशक्नोमबहल-
ममंश्लिष्टं सिधौ नवम् । अनघिदग्धजं साध्यं श्वित्रं
वर्ज्यमतीत्यथा । गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचि-
रन्तनं । वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छ-
ता ॥' मा.नि । [श.च. ।

श्वित्रघ्नी । स्त्री । श्वित्रकाष्ठानाम् । विष्टाडौ ।

श्वित्रि (इन्) । चि । श्वित्ररोगिणि ।

श्वेत(क)म् । स्त्री । रौप्यं । चिका । श्वेतका-
स्य । उल्ल भिउल । वै.निघ. । पुं । कपर्दके ।
कड़ि । रा.नि.व.१२ ।

श्वेतः । पुं । शुक्लकैः । श्वेत आकल्प । रा.
नि.व.१० । सङ्घाविषयशुभद्वयिके, मन्दविषे च । सु.
कल्प.८५ । See दृशिकः । श्वेतशियौ । श्वेतसौ ।
श्वेतैरुष्णे । कर्परे । चन्दनवृक्षे । मे. । श्वेतसर्पे ।
श्वेतकाञ्चने । हंसि । वै.निघ. । शङ्खे । शौक । रा.
नि.व.१ । कपर्दके । कड़ि । हं.च. । श्वेताम्बे ।
श.र. । जीवके । जटा. ।

श्वेतकटभी । स्त्री । श्वेतकटभीवृक्षे । वा.उ.
३८५. । श्वेतगुह्यायाम् । वा.उ.५५. । [निघ. ।

श्वेतकण्टकः । पुं । श्वेतलज्जालुकायाम् । वै.

श्वेतकण्टकारिका (री) । स्त्री । श्वेतपुष्प-
कण्टकार्याम् । श्वेत कण्टिकारी । रा.नि.व.४ ।

श्वेतकण्टारिका । स्त्री । श्वेतपुष्पकण्टका-
याम् । भाद्रा कण्टिकारी । हिं श्वेतारिगिनी,
श्वेतभटकटैया । तें विलियनेलगुल । गुणाः—
कटूणा कफवातघ्नी चक्षुष्या दीपनी रसघ्नी च ।
रा.नि.व.४ । [व.६ ।

श्वेतकन्दा । स्त्री । शुक्लातिविषायां । रा.नि.

श्वेतकपोतः । पुं । दूर्वाकरसर्पविशेषे । सु.
कल्प.४५. ।

श्वेतकमलम् । स्त्री । श्वेतपद्मे । रा.नि.व.१० ।

श्वेतकाकः । पुं । शुक्लकैः । भाद्रा काक ।
रावणकृतकाक्यशतके ।

श्वेतकाञ्चनः । पुं । श्वेतपुष्पकाञ्चनवृक्षे । श्वे-
त काञ्चन । प.सु. ।

श्वेतकाण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.
व.८ । [सु.चि.२०५. ।

श्वेतकापोती । स्त्री । स्वनामख्यातमहोषधी ।

श्वेतकाभोजी । स्त्री । श्वेतगुह्यायाम् । भाद्रा
कूट । रा.नि.व.३ । [कल । वै.निघ. ।

श्वेतकाष्ठा । स्त्री । श्वेतपाटलायां । भाद्रा पा-

श्वेतकिणिही । स्त्री । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.
नि.व.६ ।

श्वेतकुम्भिका (म्भी) । स्त्री । श्वेतपाटलवृ-
क्षे । वै.निघ. ।

श्वेतकुरुण्टकः । पुं । श्वेतकिण्ट्याम् । भाद्रा
कूट । गुणाः—तिक्तः केश्मः क्षिण्णः मधुर उ-
ष्णः तीक्ष्णः दमहितः वल्लोपलितकुष्ठवातरक्तदी-
पकफकण्डूविषघ्नश्च । वै.निघ. ।

श्वेतकुशः । पुं । श्वेतदर्भे । मूलगुणाः—विमं-
रूच्यं मधुरं पित्तरक्तज्वरघ्नं लघ्नाशसकामलाग्राश-
नञ्च । रा.नि.व.८ ।

श्वेतकुष्ठम् । स्त्री । श्वित् । धवल । निद्रा. ।

श्वेतकुसुमा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्यां । श्वेत
निम्बिना । वै.निघ. । [अ. ।

श्वेतकृष्णा । स्त्री । कीटजातिमेद । सु.कल्प.८

श्वेतकेशः । पुं । रक्तशियौ । लाल मणिना ।
जटा. । [चिका. ।

श्वेतकीलः । पुं । शफरसक्रे । पूंटे मोह ।

श्वेतखदिरः । पुं । श्वेतखदिरवृक्षे । पांश्वी
शद्वर गाह । प.सु. । मं पादरा खेर । कं वि-
लियतर्ति, पपरोखथेर । तें तेलचंड । गुणाः—
तिक्तः कषायः कटुः उष्णः कण्डूघ्नः कफवातघ्न-
घ्नश्च । रा.नि.व.८ । “.....वर्ष्णां मुखरोग-
कफासजिञ्च ॥” भा. ।

श्वेतगण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

श्वेतगरुत् । पुं । राजहंसे । अम. ।

श्वेतगुह्या । स्त्री । श्वेतगुह्यायाम् । भाद्रा
कूट गाह । गुणाः—तीक्ष्णा उष्णा च । कीजं वा-
लिजनकम् । तन्मूलं शूलविषघ्नम् । तत्पत्रं वम्यक-
म्भिणि शलम् । रा.नि.व.३ ।

श्वेतघण्टा । स्त्री । नागदन्त्या । हातिष्ठं डे ।

दन्त्याम् । रा.नि.व.३।६ । [घाया । वै.निघ. ।

श्वेतघोषा । स्त्री । श्वेतकोषातस्वा । भादा

श्वेतचणकः । पुं । शुक्रचणके । भादा । छा-
ना । वै.निघ. ।

श्वेतचन्दनम् । स्त्री, पुं । (Santalum
album.) स्वनामस्थानचन्दनवृक्षे । सारचन्दनेन
गाह्ये । प.सु. । [मृ.४६५. ।

श्वेतचरणः । पुं । श्वेतचरणजलपत्तिविशेषे । सु.

श्वेतचामरः (पुष्पः) । पुं । कामलये । क-
से घाग । वै.निघ. ।

श्वेतचिल्लिः (सिका) (स्त्री) । स्त्री । शु-
क्लवाणुकशके । श्वेतचिल्लीति भागीरथीतीरे प्रसि-
द्धा । भादा वे.उ. । मं वायुवा । कं विलियचि-
ल्लिके । वम्. लघुचाकवत । गुणाः—मधुरा चारा
शिशिरा त्रिदीपघ्नौ पथ्या ज्वरघ्नौ च । रा.नि.व.
७ । [श.च. । हंसे । हला. ।

श्वेतच्छदः । पुं । गन्धपत्रे । वाट्टे कुलनी ।

श्वेतजयन्ती । स्त्री । शुक्लजयन्तीवृक्षे । श्वेत
अण्डो । भेष.कुष्ठ.चि. । [वै.निघ. ।

श्वेतजरणः । पुं । शुक्लजीरके । भादा कौरा ।

श्वेतजलजम् । स्त्री । कुसुमे । श्लेष्माकुल ।
वै.निघ. ।

श्वेतजीरकः । पुं । गौरजीरके । भादा कौ-
र । मं पाट्टे जीरे । कं विलियजिरिगे । गुणाः—
हिमो रुच्यः कटुः मधुरो दीपनः क्षमिन्नः वि-
षघ्नः चक्षुष्यः सदराभानहरश्च । रा.नि.व.६ ।

श्वेतटङ्कक(ण)म् । स्त्री । फटिकारिकायाम् ।
फट्टेकिरि । प.सु. । टङ्कणचारभेदे । मोशशा,
भादा मोशशा । गुणाः—सिग्धं कटु उष्णं क-
फघातघ्नम् आमचयनारुद्रिषकासमलघ्नश्च । रा.नि.
व.६ ।

श्वेततण्डुलमण्डम् । स्त्री, पुं । चातपतण्डुल-
सिद्धमण्डे । वाट्टे। चेलन्न मण्ड । गुणाः—“म-
धुनं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शोषनाशनम् । अग्नि-
रौमहंसकृद्दिवानलं श्वेततण्डुलम् ॥” अत्रि.१२५. ।

श्वेततुलसी । स्त्री । शुभपत्रतुलसीवृक्षे । प.सु. ।

श्वेतत्रिहृत् । स्त्री । शुक्लमूलत्रिहृति । भादा
तेउडो । हिं श्वेतत्रिहृत् । गुणाः—“श्वेता
त्रिहृद्रेचनी स्यात् स्वधुक्कथा समीरहृत् । रुचा
पित्तज्वरघ्नेषापित्तशोषोदरापहा ॥” भा. ।

श्वेतदण्डा (खडी) । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ।
वै.निघ. ।

श्वेतदन्ता । स्त्री । नागदन्त्या । वै.निघ. ।

श्वेतदर्भः । पुं । शुक्लदर्भं । वै.निघ. ।

श्वेतदूर्वा । स्त्री । शुक्लदूर्वायाम् । प.सु. वम्.
पाडरीहरियाली । कं विलियकुकके । तं शुक्ल-
दूर्वाणु । गुणाः—शीतला मधुरा वान्तिपित्तघ्नी
आमातीसारकासघ्नी रुच्या दाहलघ्नाघ्नौ च । रा.
नि.व.८ । “श्वेता दूर्वा कषाया स्यात् स्वादौ व्रण्या
च जीवनी । तिका हिमा विसर्पासलट्पित्तकफ-
दाहहृत् ॥” भा. । [निघ. ।

श्वेतद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वरुण गाह्ये । वै.

श्वेतधातुः । पुं । दुग्धपाषाणे । कुलथडि ।
रा.नि.व.११ । [नि. ।

श्वेतधामा (न) । पुं । कर्पूरे । समुद्रफेनं ।

श्वेतधूनकम् । स्त्री । शुक्लधूनके । रसर.ज-
राति.वि.यहणीकपाटरसे ।

श्वेतनाडी । स्त्री । खटिकायां । कुलथडि ।
वै.निघ. । श्वेतापराजितायां । श्वेत अपराधि-
ता । च.सू.२५. । [निघ. ।

श्वेतनामा । स्त्री । श्वेतापराजितायां । वै.

श्वेतनिष्पावा । स्त्री । श्वेतपुष्पनिष्पावे । श्व-
त निम् । गुणाः—सुख्या मधुरा श्लेष्मकषाया
शीतला वातला बल्लाभानकारी पुष्टिकरी च ।
रा.नि.व.१६ । [व. वै.निघ. ।

श्वेतपटलम् । स्त्री । यशदधाती । पञ्चविंश-

श्वेतपत्रम् । स्त्री । श्वेतकमले । रा.नि.व.१० ।
वा.उ.५५. । पुं । श्वेततुल्ययाम् । प.सु. राज-
हंसे । रुखदर्भे । कुल भादा कुल । वै.निघ. ।
स्त्री (वा) । श्वेतशिशपायाम् । भादा शिशु गाह्ये ।
रा.नि.व.६ ।

रपन्नम् । स्त्री । शुक्लकमले । रा.नि.व.१० ।
८ पुण्डरीकम् ।

रपर्णः । पुं । श्वेतार्जके । प.सु. स्त्री(र्णा) ।
रपर्णा । गो.ना. । र.मा. ।

रपर्णासः । पुं । श्वेततुल्यम् । प.सु. ।

रपाटला । स्त्री । शुक्लपुष्पपाटलवत् । ज.
। [गो.श्री. । वै.निघ. ।

रपारावतः । पुं । शुभकपोते । भा.दि.

रपाषाणः । पुं । शुभप्रकारे । भा.दि. गो.
। र.सा. सं. रसप्रकरणे । स्फटिके । वै.निघ. ।

रतपिङ्गः (लः) । पुं । सिंह । त्रिका. ।

रतपिण्डीतकः । पुं । महापिण्डीतरौ,
क्षमदने । (श्वेत मयना गा.ह. । रा.नि.व.६ ।

रतपुङ्गा । स्त्री । शुक्लशरपुङ्गायाम् । रा.नि.
४ ।

रतपुनर्नवा । स्त्री । शुभपुनर्नवायां । (श्व-
भूलपुनर्नवा । गुणाः—“कटुः कषायानुरसा
खट्वी दीपनी परा । शोफानिलगरश्नेहरी ब्र-
ह्मरसप्रणत् ॥” भा.गु.र. ।

रतपुष्पः । पुं । श्वेतसिन्धुवारवत् । भा.दि.
शिल्पि. । जटा. । महाशणचुपे । अ.ग. । रा.नि.
४ । सेवन्तीपुष्पवत् । (श्वे.उ.तौ । वै.निघ. २.भ.
१०) च.वि.सेवन्तीपाके । वरुणवत् । शर्करवत् ।
निघ. । स्त्री । शुक्लपुष्पे ।

रतपुष्पकः । पुं । करवीरवत् । रा.नि.व.
० । श्वेतकासे । वै.निघ. ।

रतपुष्पा । स्त्री । कीषातकौलतायाम् । भा.दि.
शा.वा. । र.मा. । श्वेतश्वे । भा.दि. भ.ग. । श्वेतनि-
ष्कृता । भा.दि. निशिल्पा । श्वेतगीकर्षिकायां ।
भा.दि. अपत्राजिता । वै.निघ. । नागदल्याम् ।
[कु.डि. । रा.नि.व.५ । मृगव्या. । रा.नि.व.७ ।

रतपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । पुनदाजीलता-
याम् । रा.नि.व.२३ । महाशणपुष्पिकायाम् । व.ड.
भा.दि. भ.ग. । रा.नि.व.४ ।

रतपूरिका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—
'गीधूमसत्त्वे च घृतं यावत् पिण्डवमापुयात् ।

तावद्वत्त्वा जलेनाथ मर्दनोयं प्रयजतः । तस्यैव पू-
रिकाः कार्याः घृते पाच्याश्च ताः स्मृताः । शर्करा-
सहिता जाया दुर्ज्वरा धातुवर्द्धकाः । स्निग्धाश्च
युरवः पित्तघातनाशकरा मताः ॥” वै.निघ. ।

श्वेतप्रसूनकः । पुं । शाकवत् । (श्वे.उ.न. गो-
ह. । श.मा. । [कु.डि. । रा.नि.व.४ ।

श्वेतफला । स्त्री । शुक्लवृक्षायाम् । भा.दि. वा-

श्वेतभृङ्गराजः । पुं । (Heliotropium
brevipolium.) शुक्लपुष्पभृङ्गराजः । भा.दि. डी-
ग्राज । हिं शफिद भारा ।

श्वेतभण्टिका । स्त्री । शुक्लवाचीकी । वै.निघ. ।

श्वेतभण्डा । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । भा.दि.
अपत्राजिता । र.मा. ।

श्वेतमञ्जरी । स्त्री । चुचुचुपे । वै.निघ. ।

श्वेतमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषः । सु.
कल्प. ४.अ. ।

श्वेतमन्दारः (कः) । पुं । श्वेतार्कवत् । (श्व-
त आकम् ग्राह । व.म. श्वेतमंदार । कं विलि-
यमन्दारण । गुणाः—चक्षुषः तित्तः मलशोधनः
मूत्रक्षत्तमिहश्च । रा.नि.व.१० ।

श्वेतमरिचम् । स्त्री । Seeds of Hype-
ranthira moringa. शोभाञ्जनवीजः । म-
ज्जिनां वीज । र.मा. । मं पांडुरे मरिचे । कं विलि-
यमेषु । तं तेलमिरियायु । गुणाः—कटु-
ष्णं विषघ्नं भूतघ्नं दृष्टिरीगघ्नं युक्त्या रसायनमपि
भवति । रा.नि.व.६ । “सैशवं श्वेतमरिचम् ।”
च.द.ज्व.च.नखे । पुं । श्वेतशियी । रा.नि.व.७ ।

श्वेतमूलः (ला) । पुं, स्त्री । श्वेतपुनर्नवा-
याम् । वै.निघ. । [दा वृ.तौ । रा.नि.व.४ ।

श्वेतमहोटिका । स्त्री । श्वेतवृक्षायाम् । भा-

श्वेतमृगः । पुं । मृगयमृगविशेषः । च. ।

श्वेतयूथिका । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । भा.दि.
यू.ह. । वै.निघ. ।

श्वेतरञ्जनम् । स्त्री । शीषके । शब्दकल्पः ।

श्वेतरत्नम् । स्त्री । स्फटिके । प.सु. ।

श्वेतराजिः (जी) । स्त्री । चिचिच्छे । डि-
टिज्ज । भा.पू. १.भ.शा.व. ।

श्वेतराजिका । स्त्री । श्वेतपीतसर्वपे, राजिकायां । द्राष्टे । रा.नि.व.१६ । [रिप्र. ।

श्वेतरात्रा । स्त्री । श्वेतपुष्परात्राविशेषे । भू-

श्वेतरौ(लो)धः । पुं । पट्टिकारोधे । छक्रलोभः । वै.निघ.१३.ज्व.चि. । रा.नि.व.६ ।

श्वेतराहितः । पुं । शुक्लपुष्परोहितकण्ठे । भाद्रा द्रोणा, व्रश्ना । गुणाः—कटुः सिन्धुः कषायः शीतलः कृमिदीपनः व्रणघ्नः मीहृत्कानेचरांगघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

श्वेतलक्ष्मणा । स्त्री । श्वेतकण्टकाख्या । भाद्रा कण्टिकाश्री । वै.निघ. ।

श्वेतवचा । स्त्री । शुक्लवचायाम् । भाद्रा वच । प.सु. । मं पांडुरं वेखंडा । कं विलियदंज । गुणाः—वृष्या मतिमेधायुःकफघ्नी भूतवातकृमिघ्नी दीपनी च । अतिविषायाम् । अतिदृष्ट । रा.नि.व.६ ।

श्वेतवर्णकम् । स्त्री । श्वेतरक्तचन्दने । वै.निघ. ।

श्वेतवर्णा । स्त्री । वराटकमदे । भाद्रावर्णकडिविषय । रा.नि.व.११ । श्वेतपुष्पपाटलवर्णे । श्वेत पांशुल गाछ । वै.निघ. । [१२ ।

श्वेतवर्वरकम् । स्त्री । वर्वरचन्दने । रा.नि.व. ।

श्वेतवर्वरिका । स्त्री । शुभतुलस्याम् । श्वेत तुलसी । रा.नि.व.१० । रावणकृतसप्तमशतके ।

श्वेतवस्कुलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यक्षद्रुमुर गाछ । जटा. ।

श्वेतवल्ली । स्त्री । शुक्लवल्लीके । वै.निघ. ।

श्वेतवारिजम् । स्त्री । श्वेतपत्रे । रा.नि.व. १० । [रा.नि.व.४ ।

श्वेतवार्त्ताकिनी (की) । स्त्री । श्वेतवृक्ष्या ।

श्वेतवाहः (नः) । पुं । अर्जुनवृक्षे । अर्जुन गाछ । "श्वेतवाहः प्रकीर्यः ।" वा.सु. १५.अ.असनादिः । " [रौपतायां । वै.निघ. ।

श्वेतविट्कता । स्त्री । कफाधिक्यजन्यशुक्लपु-

श्वेतबीजः । पुं । श्वेतकुलस्ये । श्वेत कूरति-कलात्र । रा.नि.व.१६ । [भाद्रा वोगा । प.सु. ।

श्वेतवुक्का । स्त्री । खनामख्यातलताविशेषे ।

श्वेतहन्धकः । पुं । शुक्लवाणांकी । वै.निघ. ।

श्वेतवृक्षती । स्त्री । शुक्लवर्णवृक्षवृक्ष्या । भाद्रा वृक्षती । कं विलियगुह । वम्. पांडुरी डीरली । गुणाः—वातघ्ने क्षम्यौ कृत्वा अन्ननयेनेन-नामानेव-कजापहा । रा.नि.व.४ । [सु. ।

श्वेतवृक्षः । पुं । श्वेतवृक्षे । वक्रण गाछ । प.

श्वेतवेतसः । पुं । जलवेतसी । वै.निघ. ।

श्वेतशरपुष्पा । स्त्री । शुक्लपुष्पशरपुष्पायां । अत्रपुष्पा । हिं श्वेतशरफोका । गुणाः—कटुणा वातरोगकृमिघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

श्वेतशा(सा)रिवा । स्त्री । शारिवाभिदे । अनवृभूत । सा च दुग्धगर्भा व्रततिः । भा.पू.१ भ. । गुणैः कृष्णशारिवासटुशी । गुणाः—"श्वेता तु शारिवा श्वेता मधुरा शुक्ला गुरुः । सिन्धु-तिक्ता सुगन्धिषु कृष्णकण्डूज्वरापहा । दृष्टदीर्गम्या ग्रिमात्याश्वासकासारघ्नीहृत् । आमविदीपविषहृ-रक्तकफप्रदरापहा । कफातिसारवृद्धाहृत्कफि-नहृत् परा ॥" वै.निघ. । See अनला ।

श्वेतशास्मलिः । पुं । (Eriodendron anfractuosum.) White cotton tree शुक्लपुष्पकिंशुकवृक्षे । श्वेत शिमूल गाछ । मि सेनिबल इतियान । ता. इलवम् । Watts.

श्वेतशिशपा । स्त्री । श्वेतपत्रशिशपावर्णे भाद्रा शिशु गाछ । मं वम्. पांडुरा शिशपा, मि सव । कं विलिय इवीडु । गुणाः—तिक्ता शीतल पित्ताहृत्करी च । रा.नि.व.८ ।

श्वेतशिशुः । पुं । श्वेतपत्रपुष्पशिशुवृक्षे । श्वेत शकिना गाछ । मं वम्. पांडुरा सेगवा । विलियगुह्या । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः शीफानिघ्नः अङ्गव्याधाहरः कृत्वा दीपनः मुखजायाहरश्च । रा.नि.व.७ ।

श्वेतशिखा(म्बि,म्बी)कः । स्त्री, पुं । राजशिख्याम् । श्वेत शिम् । र.मा. । भा.पू. भ.भा.व. । See निष्पावः ।

श्वेतशिला । स्त्री । श्वेतपाषाणमदे । श्वेत पाषाणकूटा । गुणाः—हिमा खादः मृदकश्च सूचरोधाश्मरीशूलक्षयपित्तघ्नी च । रा.नि.व.८

शुद्धः । पुं । यवे । जटाः ।

शूकः । पुं । यवे । रा.नि.व.२३ ।

शूरणः । पुं । वनशूरणनामकन्दशकी ।
रा. ७७ । सं वम्. पांडुरा शूरण । कं विलिय
ण । गुणाः— रच्यः कटूणः क्षमिन्नः गुल्मशूल-
शरीचकप्लव । रा.नि.व.७ । [चि. संयहः ।

शेफालिका । स्त्री । शुकशेफालिकाव-

श्रेष्ठः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

सर्जः । पुं । श्वेतधूलिके । श्वेत धूना । सं-
११ । [प.सु. ।

सर्षपः । पुं । शुकसर्षपे । श्वेत शरिषा ।

ससारः । पुं । खदिर । रा.नि.व.८ ।

ससिंही । स्त्री । श्वेतवृक्ष्याम् । रा.नि.व.४ ।

सुरसा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्याम् । अम. ।
तृणतुलसीवृक्षे । श्वेत तुलसी ग्राह । सु.सु.
सादिः । “सुरसा श्वेतसुरसा ।” श्वेतशेफालि-
याम् । च.सु.शरीरविचने । [ज. ।

सुरा । स्त्री । सुराभेदे । श्वेतो मद् । रा-

त(ता)स्यन्दा । स्त्री । श्वेतापराजितायां ।
नि.व.३ । [४७ ।

तहनुः । पुं । राजिमक्षपविशेषे । सु.कल्प.

तहरः । पुं । महाशालवृक्षे । वै.निघ. ।

ता । स्त्री । शरीरे तन्नामकटोयलचि । सा
हिर्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगतीमशकाधि-

ना । सु.शा.४७ । शर्करायाम् । छिनि ।

नि.व.१४ । स्फटिकारिकायां । फटेकिरि ।

नि.व.११ । श्वेतवचयाम् । श्वेत वच । सु.सु.

८७ । श्वेताक्षने इति वृद्धा । वै.निघ.उन्मा.

व । श्वेतदृष्ट्याम् । रा.नि.व.८ । लताशरीरे ।

तिविषयां । आतडे । प.सु. । काष्ठपाटला-

याम् । कंटाणिरीव । र.मा. । घराटिकायां ।

फि । मे. । मायशरीरवृक्षे । गामार ग्राह । रा.

व.३६ । अपराजितायाम् । भा.म.४७.सु.रो.

५ । श्वेतवृक्षां । श्वेतकण्टिकायां । पाषाणभे-

दे । रा.नि.व.४३ । श्वेतापराजितायां । श्वेता-

पराजिता । रा.नि.व.३ । च.द.उन्मा.चि. । लू-

ताभेदे । गोकुभाविशेष । शर्कराजातसुरायां ।

सा श्वेतपुनर्नवादिशालिपिष्टकमभवा । भा. । गु-

णाः— “कासाशैथिल्यीशसप्रतिश्यायविनाशिनी ।

श्वेता मृत्कफस्तम्बरक्तमंसकरी सुरा ॥” सु.सु.४६

अ. । वंशरीचनार्या । रा.नि.व.६ । शुकविहता-

यां । श्वेत तेटुडे । शुकगुह्यायां । भा.नि. कू-

८ । श्वेतसारिवायां । अनलुभूत । वै.निघ. ।

श्वेताक्षनम् । स्त्री । शूलाक्षने । भा.नि. औ-

जन, भा.नि. शूर्या । इदं सौवीरगुणम् । वै.निघ. ।

श्वेतादकी । स्त्री । श्वेतपुष्यादक्याम् । भा.नि.

तहनुः । गुणाः— दीपदा । रा.नि.व.१६ ।

श्वेताचिह्नम् । स्त्री । शुकमूलचिह्नम् । श्वेत

तेटुडे । भा. । [यां । वा.उ.५७. ।

श्वेताद्रिकर्णिका । स्त्री । शुकगिरिकर्णिक-

श्वेतापराजिता । स्त्री । शुकपुष्यापराजिता-

याम् । भा.नि. अपराजिता । सं वम्. पांडुरी सु-

पली. । कं विलिय गिरिकर्णिके । गुणाः— हिमा

तिक्ता पिपीपद्रवहरी चक्षुष्या विषघ्नी च । र.६

नि.व.३ । [पराजिता । वै.निघ. ।

श्वेताभद्रा । स्त्री । श्वेतगीकण्यां । भा.नि. अ-

श्वेताभ्रम् । स्त्री । श्वेतवर्णाभिः । भा.नि. अल. ।

रा.नि.व.१३ । See अमम् ।

श्वेतान्त्रिः (का) । स्त्री । पीठोद्गीत-प्रसिद्ध-

वृक्षविशेषे, अन्त्रिकायां । सं पीठोद्गी । कं विलिय

हुलि । गुणाः— वृष्या मधुरा पिपप्ली बलदा च ।

रा.नि.व.४ ।

श्वेतायुग्मम् । स्त्री । अपराजिताद्वये । एकाः

किञ्चिद्विभक्ता, अन्त्या महाश्वेता पालिन्द्विभक्ता

च । “श्वेतायुग्मं तापसामाह वृक्षः ।” वा.सु.१३

अ.अवृषः ।

श्वेताभिरसः । पुं । श्वेतकुष्ठे रसः । पाठः—

“शुद्धतं समं गन्धं पिफला भृङ्गवाजुषी । भृङ्गा-

तको तिलः कषी निम्बवृक्षं समं समं । मर्दयेद्भृ-

ङ्गजद्रावेः शीथं पेष्य पुनः पुनः । इत्थं कुर्यान्नि-

सप्ताहं रसः श्वेताभिरको भवेत् ॥” अल. वृत्तमधु-

नी । रस.चि. । [न । See शुक्ताकी ।

श्वेताकी । पुं । श्वेतपुष्याकीवृक्षे । श्वेत आक-

श्वेतालुः । पुं । शुकवर्णालुके, मण्डवकन्दे । गु-

भा. — कटुः उष्णः कफवातघ्नः सुखजाडहरः क
व्यथ । रा.नि.व.७ । [नि.व.४ ।

खेताम्ब(व)रः । पुं । सुनिषण्णकशाके । रा.

खेतावलोकनः । पुं । कफजरोगविशेषे ।
निदा ।

खेताश्वः । पुं । कैटव्ये । घोडांशुजै । प.सु. ।

खेताह्वा । स्त्री । शृङ्गगोकर्ण्यम् । वै.निघ. ।
सितपाटलायां । अथ प्राकृत । रा.नि.व.१० ।

खेताजः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६अ. ।
See सोमः ।

खेताक्षुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकाय्याम् । वै.निघ. ।

खेतक्षुः । पुं । श्वेतवर्णेली । शान्ति आथ । वम्.
पांडरा उंस । कं विलिय कवु । गुणाः — कठिनः

रुच्यः गुरुः कफसूचकत् दीपनः पित्ताहघ्नः वि.
पाके च कोष्णः । रा.नि.व.१४ । वातपित्तशमनः
वृष्यः अनर्विदाहो कफकत् सितेक्षुः । अत्रि.१०
अ. ।

खेतैरण्डः । पुं । शुक्रैरण्डवत् । शान्ति त्रेडि ।

हिं शफेद एरण्ड । सं शोडि एरण्ड । गुणाः —

“कटुकः श्वेतएरण्डः श्वेतोष्णो गुरुः स्मृतः । म.

धुरस्तिकको वृष्यो गुरुः स्वादुः सरः स्मृतः । वा-

तोदावर्तकफहृज्ज्वरकासीदरापघ्नः । शोथशूलक-

टीवस्तिशिरोरुद्धाशनः स्मृतः । आसनाद्वृद्धवर्ध-

गुणामौहामपित्तहा । प्रमेहोषवातरक्तमेदान्वहृन्.

प्रणत् ॥” वै.निघ. । [४अ. ।

खेतोदरः । पुं । दर्बीकरसर्पविशेषे । सुकण्य,

खेचम् । स्त्री । श्वित्रोमे । धवल । अ.टी. ।

ष

षटिः । स्त्री । शय्याम् । शर्पि । वा.चि.६अ. ।

षट्कम् (कटु) । स्त्री । त्रिकटुचव्यचित्रकपि-

पलीमूलेषु । वै.निघ.२भ.वा.व्या.प्रत्यष्टीला.चि. ।

षट्कनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

षट्कोणम् । स्त्री । हीरके । वै.निघ. ।

षट्चरणः (पदः) । पुं । भमरे । इला । यू-

कायां । रा.नि.व.१६ । [यो.वा.व्या.चि. ।

षट्चरणयोगः । पुं । षड्धरणयोगे । सि.

षट्पदघाती (घ्न) । पुं । स्पर्शचम्पके । वै.
निघ. ।

षट्पददलः (प्रियः) । पुं । सुरपुत्रागे ।

श्रुनोडु गाह । वै.निघ. । नागकेसरपुष्पवत् । श.

भा. । स्त्री (या) । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

षट्पदमोदिनी । स्त्री । वर्जूलवत् । दादना
गाह । वै.निघ. ।

षट्प(पा)दा (दी) । स्त्री । कीटभेदे । ग-

आ रुडिं । छ.च. । “आपाण्डुवर्णा कपिला ह-

रिता च प्रजायते । महीदरा च षट्पादी मृत्पाव-

मोत्तमाश्लिका । षट्पदी नाम..... ॥” ज.

द. ।

षट्पदातिथिः । पुं । आश्विमे । त्रिका ।

स्पर्शचम्पके । वै.निघ. । [छ. वै.निघ. ।

षट्पदाधारः । पुं । कटुस्त्वत्वे । कदम् ग-

षट्पदानन्दवर्द्धनः । पुं । देववर्द्धके । वै.

निघ. । किङ्किरातवत् । अलो क गाह । रा.

नि.व.१० । [वेदयज्ञिका । भा. ।

षट्पदानन्दा । स्त्री । वार्षिकीमल्लिकायाम् ।

षट्पदालयः । पुं । सुरपुत्रागवत् । वै.निघ. ।

षट्पदीभक्तः । पुं । गङ्गापतङ्गभक्षणजन्मा-

रोगे । लक्षणं यथा — “यासमध्यगतं वाङ्मा ये भ-

चन्ति सुदारुणम् । तेषां शोषश्च मूर्च्छा च मम

आसद्य जायते ॥” ज.द. ।

षट्भद्रिका । स्त्री । बालरोगे औषधम् । पा

रसीययमानिकाघनकणामृद्भौविडङ्गाकणानां च

खे । वा. ।

षट्पलवणम् । स्त्री । शृङ्गवर्षोपेतं पलवणे

“काचसेन्धवसामुद्रविडसीवर्चलैः समैः । स्वात्

खलवणं तच्च शृङ्गोपेतं षड्गह्वयम् ॥” रा.नि.

२२ । [निघ.

षट्पलौहसम्भवम् । स्त्री । शिलाजतुनि ।

ःगः । पुं । मण्डलिकर्षविशेषे । सु.कल्प ४ ।

ङ्गः । पुं । गीधरूपे । शीशू । वै.निक. ।

ङ्गष्टतम् । स्त्री । अतिसारं छतम् । पाठः—
“वत्सकस्य च वीजानि दार्वायाश्च लघु उत्तमाः ।
प्यलो गङ्गरेवञ्च लाक्षा कटुकरीहिणी । षड्भि
भिवृतं सिद्धं देयं मण्डावतारितम् ॥” च.द. ।
दं चतुर्गुणजनैः पाच्यम् ।

ङ्गयूषः । पुं । षड्गुणपानीयम् । तच्च सुलप-
टकोशीरचन्दनीदीप्यनागरैः समभाभिः प्र. २ती.
।रि ४ श. श. २ श. । मूत्रा, (कृष्णावृद्ध),
वर्गार मूल, वरुणमन, वाजा, अंटे वा इन्द्रो-
५की । मेघ. ।

ङ्गणम् । स्त्री । समरिचपचकोले । “पच-
तिलं समरिचं षड्गुणमुदाहृतम् ।” च.द. । गु-
णः । पचकोलसमं कृष्णसुणं विषम्वच । भा.पू.
।भ. ।

ङ्गन्यः । पुं । करञ्जहवे । कंटिकरञ्ज । अम. ।
त्रो (न्या) । महाकरञ्जहवे । उद्भरकरञ्ज । रा.
न.व.२ । शुक्लवचायां । शब्दां । अठि । रा.नि.व.
। वचायाम् । व८ । भा. । “ब्राह्मीकुम्भाष्वङ्ग-
धाः ।” भा.म.१भ. । वै.निघ.२भ.गङ्गोचि.चन्द-
नायधृते । पिप्पलीमुखे । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.दश-
मूलकवाये ।

ङ्गन्यः । पुं, स्त्री । पिप्पलीमुखे । चि.क्र.क. ।
वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । (यौ) वचायां । श
र. । [अम. ।

ङ्गन्यिका । स्त्री । आलङ्कारिद्राश्याम् । अठि ।

ङ्गधरणः । पुं । वातव्याधौ योगविशेषे ।
“चित्रकेन्द्रयथापाठाकटुकातिविषाभयाः । वात-
व्याधिप्रशमनौ योगः षड्धरणः स्मृतः ॥” सु.चि.
४अ. । पलदशमंशोऽयं योगः पञ्चगुञ्जामाषिष प्र-
त्यादेयः ।

गड्भुजा (रेखा) । स्त्री । खर्मज इति खग-
ते फलशक्ते । श्रृंखला । फलगुणाः—तर्का बाल्ये
तदगु मधुरं किञ्चिदक्षयं पाके निष्पन्नं चेत्
तदद्यतसमं तर्पणं पुष्टिदायि । ४यं दाहयमवि-
शमनं मूत्रशुद्धिं विधत्ते पिप्पलीन्मादापहरकफदं
षड्भुजं वीर्यकारि ॥ रा.नि.व.७ ।

षड्सः । पुं । मधुरास्त्रालम्बनान्तिककटुकपायेषु ।
रा.नि.व.२० । गुणाः स्वस्वप्राये कल्याः ।

षड्सनिघण्टुः । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

षड्निन्दुतैलम् । स्त्री । शिरःपौडायां तैलम् ।
तिलतैलं ४ श. कागदुधं ४ श. अङ्गराजसः १६
श. । कल्पायं—एरण्डमूलं तगरपादुका शुलफा
जीवनी राखा सैन्धवं गुडलकं विडङ्गं यष्टिमधु
शुक्ली प्र. ६ ती. २ मा. २ र. । मेघ. ।

षण्डः (कः) । पुं । योनिरीगविशेषे । लक्षणम्
—“योनी वातोपतभायां स्त्री गर्भे बीजदोषतः ।
गृहेषिण्यसनी च स्यात् षण्डसंज्ञानुपक्रमा ॥”
वा.उ.३३अ. । नपुंसके । षण्डो द्विविधः—सरेता
चरेताश्च । तयोः सरेतौ लक्षणं—“यो भाय्याह्वा-
सती मोह्यादङ्गमेव प्रवर्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताका-
री जायते षण्डसंज्ञितः ॥”

षण्डालः (ला. ली) । पुं. स्त्री । तैलमान-
भिदे । छटोक् । स्त्री । सारस्यां । कामुकां । चि-
का. ।

षण्टः । पुं । नपुंसके । छ.च. ।

षण्मुखा । स्त्री । खर्मज इति ख्याते फलशक्ते ।
श्रृंखला । वै.निक. ।

षट्तिः (कः) । पुं, स्त्री । षट्दिनपञ्चशालि-
धान्यविशेषे । (च.उ.ते शान । तस्य लक्षणं—“गर्भ-
स्या एव ये पाकं यान्ति ते षटिका मताः ।” स
विधा गौरमूलमेदात् । गुणाः—“गौरी नीलः
षट्कौऽयं द्विधा व्यादायो कथ्यः शीतलो दीप-
हारो । बल्यः पथ्यो दीपनो बोध्यहर्षि दने चा-
ख्यात् किञ्चिद्गुणो द्वितीयः ॥” षट्शालिमागधदेशे
प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ । च.सू.४अ. । पुनः तद्वि-
दाः—“षटिकाः शतपुण्यश्च प्रमोदकसुकन्दकौ ।
महाषटिका इत्याद्याः षटिकाः समुदाहृताः ॥”
भा. । षटिकाकङ्कसुकन्दकपीतकप्रमोदककाक-
लकासनपुष्पमहाषटिकचूर्णककुरवककिदारकप्र-
तयः षटिकाः । सु.सू.४अ. । गुणाः—“षटिका
मधुराः शीता लघवो बलवर्धसः । वातपित्तप्रशम-
नाः शालिभिः सहशा गुणैः ॥” भा.पू.१भ.षा.
व. । शीतो गुस्त्रिदोषघ्नः मधुरश्च । अचि.१३
अ. । वैद्यकषटिकाः पित्तलघु । राख.३प. । वि-
शेषाः पथ्याये मृग्याः ।

षट्कानाम् । ली । षट्कभक्ते । गुणाः—

“षट्कानाम् ब्राह्मीनामोदनं दीपनं मतं । मध्यं
मेवा पाचनञ्च विदीपनमनं मतम् । अयरीनं
विषञ्चैव नाशयेदिति कौर्मितम् ॥” वै.निघ. ।

षट्जः । पुं । षट्कशाली । रा.नि.व.१६ ।

षट्जिवासरजः । पुं । षट्कशालिधाने । रा.
नि.व.१६ ।

षट्जशालिः (हायनः) । पुं । षट्कशालि-
ली । (षट्) धान । रा.नि.व.१६ ।

षष्ठालुकाखलकम् । ली । षष्ठालुकाखलकम् ।
विक्रमः ।

षाड्वः । पुं । रसे । राने । विका. । मधुराक्षः
संयोगविशेषः । च.द.कटि.वि. । See खाड्वः ।

षाण्डम् । ली । षण्डतायां । लिङ्गाशुभाके ।
च.द.उच.वि. ।

षोडशिका (शी) । स्त्री । पलपरिमाणे ।
८ तो. । च.कल्प.१२५. । तोलकद्वयमाने । फ.
प्र.१४. ।

ष्टी(ष्टे)वनम् । ली । सुखेनीद्विरेषे । (ष्टे) वनम् ।

स

संज्ञम् । ली । पीतकाष्ठे, आमुकादिसप्रपीत-
काष्ठे । श.च. । वि । सङ्कुचितकान्नी । च.टी.भ. ।
स्त्री (ज्ञा) । चेतने । नास्ति । च.टी.भ. ।

संयः । पुं । अस्थिकडाले । अष्टिपञ्चतः । श.च. ।

संयमः । पुं । मये । भा.म.४भ.ने.री.वि. ।

संयमनम् । ली । निरोधे । नि. ।

संय(या)वः । पुं । घृतचौरादिपक्रमोधूमे ।
पेराकीति लोके । स च मधुमसकः मधुनीपलि-
मः । भा.म.४भ.श्री.री.वि. । “मधुमसकसंयाव-
घृतपूषी विशेषतः । समितामस्यदुग्धेन खण्डेलाम-
रिषाद्रिके । घृतपक्वा विपेत खण्डे संयावो ढङ्गणो
गुहः ॥” रा.क.३प. । करञ्जिकायां । लठाकतञ्ज ।
वै.निघ. ।

संयुता । स्त्री । आवर्तकीलतायां । रा.नि.व.२ ।

संयोगः । पुं । इयोर्वह्ना वा द्रव्याणां सङ्गतौ ।
च.वि.१५. ।

संयोगविरुद्धः । वि । संयोगेन विपरीतफल-
कारके पयोमांसादी । तस्य नानारोगहेतुः यथा
—“रात्राश्वनीसर्पदंकोदराणां विस्फोटकोन्मादभ-
गन्दराणां । सूर्यामदाग्रानगलबहावां पाण्डाम-
यखामविषय चैव । किलासकुष्ठयद्यधीमदानां
शोषातिसारज्वरपीनसानां । सन्तानदोषस्य तथैव
खण्डविरुद्धमत्र प्रवदन्ति हेतुम् ॥”

सरस्यः । वि । विशालमूले । सु.चि. १५. ।

संरम्भः । पुं । शीके । भा.म.४भ.ने.री.वि. ।
आयती । कोषे । चाटीपे । विका. ।

संरम्भी (रन्) । वि । आयते । सु.नि.४५. ।

संलपनम् । ली । प्रलापे । सु.स.२५५. ।

संलयः । पुं । निद्रायाम् । छ.च. ।

संवरः । पुं । सञ्चये । मस्यमिदे । हरिणमिदे ।
अश्वर गुणः । ली । जले । शब्दकल्पः ।

संवरणः । पुं । वपुषलतायां । मन्त्रा गीष्ट ।
वै.निघ. । [व.११ । सुनके । च.वि.३५. ।

संवर्तः (कः) । पुं । विभोक्तकञ्चे । रा.नि. ।

संवर्त्तिः (का) । स्त्री । पद्मस्य केशरसमीप-
स्थदले । पट्टात्र कटि पावुडो । “संवर्त्तिका
नवदलम् ।” अम. । भा. । [छ.च. । व्याक. ।

संवर्द्धकः (नः) । वि । वर्द्धकारके । दीपने ।

संवहनम् । ली । शरीरमर्दने । वा.चि.७५. ।

संवाटिका । स्त्री । शृङ्गाटके । प्राणिशुभा-
जटा. । [विका. ।

संवाहः (कः) । पुं । शरीरमर्दके । जटा. ।

संवाहनम् । ली । अङ्गमार्जने, अङ्गमर्दने ।
गो.टिपा. । नि. । वा.चि.६५. । गुणाः—“संवा-
हनं मांसरक्तत्वकम्पसादकरं सुखम् । प्रीतिमित्रा-
करं हृष्यं कफवातश्रमापहम् ॥” सु.चि.२४५. ।
भारादिवहने । नि. ।

गङ्गिका । स्त्री । पिपौलिकाविशेषे । सु.
अ.८.अ. । [कृत् । वै.निघ. ।

वितिकाफलम् । स्त्री । सेवफले । अ.७.

वित्तिः । स्त्री । चेतनायाम् । अ.२. ।

विषा । स्त्री । अतिविषायाम् । अ.च. ।

वीतः । पुं । स्वेतकिष्णिञ्याम् । वै.निघ. ।

वृत्तः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

वृत्तकोष्ठः । त्रि । वृद्धकोष्ठे । अ.सि.२.अ. ।

वेदनः । पुं । छिदिकायाम् । ८६८७३ ।
निघ. ।

वेशः । पुं । निद्राशयम् । अम. । [अ. ।

वेशकः । त्रि । शयनादिकारके । अ.सु.१.५.

वेशनम् । स्त्री । अनियतशयनस्थाने । अ.सु.
१.५. । सुरते । छे.च. ।

व्यूढः । त्रि । वृष्टे । वा.उ.१.१.अ. ।

व्यूहिमः । त्रि । चारदहत्यादिद्रव्यप्रवेशेण
उहिते । सु.म.१.१.अ. ।

शमनम् । स्त्री । सम्यक् शमयतीति संशम-
नम् । आकाशगुणभूयिष्ठद्रव्ये । पञ्चदुष्टदोषस्य स-
शयग्निरुपलब्धेर्कं शान्तिकरणे, पञ्चदुष्टस्यानुदीर-
णे च । व्याप्तिसंशमनः प्रसृतव्याधिः शमनम् । अ.
प्रसृतव्याधिरनुदीरणम् । तदुक्तं—“न शोधयति
यदीषान् समानीदीरयत्यपि । शमीकरोति च
कुडान् तत्संशमनमुच्यते ॥” उ. । तदर्थः यथा—
भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेघश्रीवलातिबलार्सगल-
ककुवासन्नकीकुवेराक्षीवीरतरुलक्षचराग्रिमन्यषला-
दमैरुष्णाम्भेदकास्त्वार्कशतवारौपुनर्नवावसुकाव-
सिरकाचनकभागीकापासीडक्षिकाक्षीपत्नूरुषदरय-
वकीलकुलव्यग्रभतीति । सु.सु.१.६.अ. ।

संशयः । पुं । उभयहेतुदर्शने । यथा—तल्ल-
दयाभिधातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनमप्राणह-
रमिति । सु.उ.६.५.अ. । सन्दिग्धेत्वेषेण अनिश्चये ।
यथा—किमकालम्युरस्ति नास्तीति । अ.वि.८.अ. ।

संशयशमहेतुः । पुं । संशयच्छेदनहेती ।
अ.वि.८.अ. ।

संशोधनम् । स्त्री । यत् शरीरे दीर्घं सम्यक्

शोधयति संशोधनवर्गः—मदनकुटजकीमुत्तम-
प्लाकृधामागमकृतवेधनसर्पपविडकपिप्पलीकरुप्र-
पुष्पाङ्गकीविदार-कर्बुंदारादिद्रव्यस्वादिदुल-बन्धु-
जीवकशेताशयपुष्पीविस्वीवशासुगेष्वाङ्गिचिनाशेत्य-
हंभागहराणि । तत्र कीविदारपुष्पाणां फलानि
कीविदारादीनाञ्च मूलानि यास्याणि । सु.म.१.६.
अ. ।

संशोधी (रु) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे ।
लक्षणं—“मेवकवपुरतिमेषकलीचनयुगली मली-
त्यगात् । संशोधिषि सतिपिडकामगल्लयुक्ती ज्वरे
नरो भवति ॥” भा.म.१.भ. ।

संश्यानः । त्रि । शीतेन सङ्कुचिते । व्याक. ।

संसर्गः । पुं । संग्रहे । सन्निपाते । मा.नि. ।

संसर्गजः । त्रि । साप्तिपातिके । सा.ज्ज.नि. ।

संसर्जनम् । स्त्री । संशोधने । विट्प्रकादि
वात्रा शोधने । र.मा. । अ.वि.१.अ. । विरेकाद-
नन्तरं पेयादिक्रमे । वा.चि.१.अ. ।

संसारः । पुं । विट्छद्विरे । रा.नि.५.८ ।

संसारमार्गः । पुं । भगे । त्रिका. ।

संस्कारः । पुं । गुणानुराधाने । दत्तगुणाव-
तीयाग्रिसन्निकर्षश्रीचमन्यनदेशकालादिभिः का-
लप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयते । अ.वि.१.अ. ।

संस्कारवाहः । पुं । गर्भवायुविकारजातवि-
कारजन्ययुक्त्वमेदे । यथा—“शलाग्रयथारविचक्षणे-
न संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।” अ.श.१.अ. ।

संस्कालः । पुं । मेषे । त्रिका. ।

संस्था (नम्) । स्त्री, स्त्री । व्यक्तीभूतपूर्वकपे ।
“संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम् ।” मा.नि.पञ्चनिदाने ।
आकृती । अ.र.७.अ. ।

संस्पर्शः । पुं । सम्यक्संश्लेषे । मा.नि. । स्त्री
(श्री) । जनीनामगत्वर्थे । अम. ।

संस्वेदः । पुं । अतिचर्मणे । वै.निघ. ।

संहतपत्रिका । स्त्री । शतपुण्यायां । उल्लङ्घ. ।

संहननम् । स्त्री । शरीरे । रा.नि.५.१८ ।

संहर्षा । स्त्री । चैवर्पण्याम् । धन्वन्तरिकोषः ।
अ.वि.८.अ. ।

संहितपुष्पिका । स्त्री । सिधेबाहुषे । मडेति
गाह् । रा.नि.व.४ । [शब्दकल्पः ।

सकटः । पुं । शाखोटहवे । शीं०७। ग्राह् ।

सकण्टकः । पुं । शैवाल । श.च. । पृथिक-
रक्षे । र.मा. । [१६५. ।

सकण्डूकः । पुं । कर्षपाक्षीगतरीमे । सु.सु.

सकलम् । स्त्री । रोहिषहवे । शकृ ७१ । च-
स्थिधाती । वि । सम्पूर्णं । वै.निष. ।

सकलप्रियः । पुं । चणकहवे । छाना गाह् ।

सकललक्षणम् । स्त्री । शालनिर्यासे । धूटना,
त्रजन । वै.निच. ।

सकुण्डः । पुं । गुर्जरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे
हवे । माकूक० वृक्ष । वन. साखुरंड । गुणाः
— कषायः रुचिकर्हृदयनः श्लेष्मातघ्नः वस्त्ररञ्जनः
लघुय । रा.नि.व.६ । [ग्राह् । श.र. । च.म. ।

सकुलः (ली^{रु}) । पुं । शीलमत्स्ये । भल

सकुलादनी । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायाम् । अ-
न मिडेनी । रा.नि.व.४ । कटुकां । कटुकी ।
ज.द. । [टी. ।

सकृत् । पुं । काके । वै.निच. । विष्टाय । च.

सकृत्प्रजः (जा) । पुं, स्त्री । काके । चम. ।
हसिके । स्त्री । काकवन्ध्यायाम् । सिंघ्याम् । रा.
नि.व.२३ । [रा.नि.व.११ ।

सकृत्फला । स्त्री । कदल्याम् । कला गाह् ।

सकृत्तर्भः । पुं । अश्वतरे । शट्कार । रा.नि.
व.१६ । [व.८ ।

सकृदीरः (र्यः) । पुं । एकवौरहवे । रा.नि.

सक्तुः (कः) । पुं । यवतच्छुलादिचूर्णे । कातु
इति लोके । “यवतच्छुललाजादिचूर्णे सक्तुः प्रकी-
र्तितः ।” प.सु. । तन्नामकविषे । छात्रात्रिविष ।
ह.च. ।

सक्तुपिण्डी । स्त्री । भक्तुतपिण्डाकारभक्ष्यद्र-
व्ये । छात्रद्र माडू । See शक्तुपिण्डः । [श.र. ।

सक्तुफला (ली) । स्त्री । शमीहवे । चम. ।

सक्थि । स्त्री । कश्मिरे । उग्र९ । रा.नि.व.१८ ।

सक्थिमर्भः । स्त्री । कश्मिमर्भे । तस्य स्वा-

जानि एकादश यथा — चिमलहृदयकूर्चकूर्चमि-
रीगुल्फिन्द्रवसिमान्वायुवीलोहितालापि विटप-
चेति । सु.भा.६५. ।

सख्यम् । स्त्री । पले । शैष.च.पि.वि. ।

सगम्या । स्त्री । सुगम्याली । रा.नि.व.१६ ।

सग्धिः । स्त्री । सहभोजने । चम. । [विच. ।

सङ्घटावः । पुं । धवहवे । धा०३ गाह् ।

सङ्घटी । स्त्री । लपीदिकायाम् । भूँहे । वै.
निच. ।

सङ्घरः । पुं । सन्निपाते । वै.निच. ।

सङ्घाशिरहः । पुं । अश्वस्य दुष्टग्रहमेदे । च-
चात्रः सहसा कुडः स्वगात्रं खादति । ज.द.३७५. ।

सङ्घोचम् । स्त्री । कुडुमे । पुं । भाकुचने । सु-
द्रणे । सत्यमेदे । भा०८का०८ गाह् । मे. । [र.मा. ।

सङ्घोच(चि)नी । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

सङ्घोचपिशनम् । स्त्री । कुडुमे । भा. ।

सङ्घामकरोगः । पुं । संसर्गजरीमे । छौं-
ग्रा०८ त्रा०३ । लक्षणं — “सङ्घाद्वाचसंस्पर्शाग्निः
यासात् सहभोजनात् । सहश्रयाशनाद्यापि व-
स्त्रमाख्यानुलिपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोथश्च नेत्राभि-
व्यन्द एव च । औपसर्गिकरीगाय संक्रामिक न-
राग्ररम् ॥” मा.नि. ।

सङ्घिलः । वि । पूतिनि । अष्टा । उ.नि.६५. ।

सङ्घुदः । पुं । भारतायां । न. ।

सङ्घुपुष्पी । स्त्री । धातकीहवे । सं. ।

सङ्घिनी । स्त्री । शिरपुष्पां । च.सु.४५. ।

सङ्घ्या । स्त्री । गणनायाम् । येन विशेषेण सं-
प्राप्तिर्भेदवती क्रियते । यथा — अष्टौ ज्वरा इति ।
मा.पञ्च.नि. । [नस्य टीकायाम् ।

सङ्घ्यानिदानटीका । स्त्री । संख्यानिदा-

सङ्घः । पुं । अप्रवृत्तौ । निरीधे । निदा. ।

सङ्घरः । पुं । विषे । मे. । स्त्री । शमीहवपले ।
मे. । [च. ।

सङ्घहणः । वि । भिन्नमलसम्भारके । च.सु.४

सङ्घहणी । स्त्री । संयहयष्ट्याम् । निदा. ।

See सङ्घणी ।

सङ्गाहकः । वि । अमिलगुणभूयिष्ठद्रव्ये । अ-
निलस्य शोषणायकत्वात् । सु.सू.४१७. ।

सङ्गाहो (इन्) । पुं । कटजवृक्षे । कूड्गि गीछ ।
रा.नि.व.६ । वि । धारके । संयाहके ।

सङ्गचारी (इन्) । पुं । मत्स्यमात्रे । छे.च. ।

सङ्गपुष्पी । स्त्री । शतपुष्पाया । तुल्का । रा.
नि.व.४ । धातकीवृक्षे । शीरेकुलेश गीछ । रा.
नि.व.६ ।

सङ्गर्षा । स्त्री । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

सङ्गाटिका । स्त्री । शङ्गाटकवृक्षे । पाण्डिलेश
गीछ । मी. । प्राणि । विचः ।

सङ्गातः । पुं । कफि । रा.नि.व.२१ ।

सङ्गातपत्रिका । स्त्री । शताश्रयाम् । तुल्-
का । रा.नि.व.४ ।

सङ्गातबलप्रवृत्तः । पुं । आधिभौतिकाग-
न्तुरोगविशेषेषु । दुर्बलस्य बलवद्विगृहणोऽपि वि-
धा शस्त्रकृता व्यालादिमत्ताय । सु.सू.२४७. ।

सङ्गिप्तः । पुं । तन्नासककर्णाकृतिविशेषे । अयं
गन्धगन्धालकसमन्वितरितान्यपालियेति विधा
वैसाध्यः । सु.सू.१६७. । [भिधाने ।

सङ्गेपरव्रावली । स्त्री । श्यामलालकतद्रव्या-

सचरः । पुं । श्वेतभिक्षुणाम् । वै.निघ. ।

सचिल्लकः । वि । बुद्धशेने । किन्नचक्षुषि ।
प्रेतूटि चक्षुः । श.र. ।

सचिवः । पुं । कृष्णधूसरे । रा.नि.व.१० ।

सचिवामयः । पुं । पाण्डुरोगि । विसर्पे ।
रा.नि.व.२० । [टान्विते ।

सचेष्टः । पुं । आलवृक्षे । श.मा. । वि । च ।

सचरा । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.च. ।

सञ्चरः । पुं । शरीरे । छे.च. । [वै.निघ. ।

सञ्चलम् । स्त्री । सौवर्चलजवर्णे । मठल जवण ।

सञ्चलनम् । स्त्री । कम्पने । शब्दकल्पः ।

सञ्चानः । पुं । श्वेनपलिणि । भिक्त्तपक्षी ।
शब्दकल्पः ।

सञ्चारिका । स्त्री । प्राणि । मी. ।

सञ्चारिणी । स्त्री । हंसपादोलतायाम् । गो-
शलिशा मता । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायां ।
वै.निघ. । [नि.व.२० । धूपे । त्रिका. ।

सञ्चारी (इन्) । पुं । स्फोटके । क्काङ्ग । रा.

सञ्चाली । स्त्री । गुञ्जायाम् । शब्दकल्पः ।

सञ्चित्रा । स्त्री । मूर्षिककण्ठ्याम् । भूषाकण्ठी ।
श.र. ।

सञ्चा । स्त्री । छाग्याम् । श.र. ।

सञ्जीवनम् । स्त्री । दुग्धे । वै.निघ. ।

सञ्जीवनागदः । पुं । सर्पदंष्ट्रे अगदविशे-
षे । “लाक्षा हरिणनलदं प्रियङ्गु शिथुष्यं यष्टिक-
पृथ्वाकाय । चूर्णीकृतोऽयं रजनौविमयी वर्गो
निधयो मधुसर्पिषाक्तः । शङ्के गवां पूज्यवदापि-
धानसातः प्रयोज्योऽन्नननस्यपानैः । सञ्जीवनी
नाम..... ॥” सु.कल्प.५७. ।

सञ्जीवनी । स्त्री । उत्कलप्रसिद्धे रुदन्तीव-
त्ते । रा.नि.व.५ ।

सञ्ज्वरः । पुं । सन्तापे । रा.नि.व.२० ।

सटा । स्त्री । जटायाम् । केशरे । मी. । स्त्री ।
जटायाम् । श.र. ।

सटिः । स्त्री । शय्याम् । शरी । श.र. ।

सटि(ठि)का (टी, ठी) । स्त्री । आरण्या-
द्रुके । वन शालि । खनामव्यासपण्डद्रव्ये । श-
ठी । अ. आविहलदः । कं हलिअरसिव । वम्. क-
चोरा । कोङ्कण प्रसिद्धा । गुणाः—तिक्ता अस्वर-
सा लघूणा कट्या ज्वरघ्नी ककामकगुणघ्नी च ।
रा.नि.व.६ । गन्धपलाय्याम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।
“कटूणां लिङ्गिका सटी ।”

सटकम् । स्त्री । त्रिकटुदाडिमजीरकादिद्रुक्तस-
ंकेहदधनि । अन्यत्—“शालिचूर्णे घृतं तोयं मि-
श्रितं सटकं भवेत् ।” भा. ।

सण्डः । पुं । नपुंसके । अ.टी. । [त्यः ।

सण्डिशः । पुं । सन्दंशे । मोंङ्गिणी । शब्दक-

सततः । पुं । कफि । वै.निघ. ।

सतत(क)ज्वरः । पुं । आमाशयस्थकफकृतज्वरे ।
स च प्रतिदिनं कालवयानुवर्तनात् किञ्चिद्व्यूना ।

सु.नि. । “अहीरात्रे सततकः वी कालावनुवर्ण-
ते ।” मा.नि. ।

सतसा । स्त्री । नागवल्लीभेदे । गान गाछ
विशेष । वम्. सातसीपर्ण । रा.नि.व.११ ।
See नागवल्ली । [श्रा.व. ।

सतिक्तका । स्त्री । चुचुशके । भा.पू.१भ.

सती । स्त्री । सौराष्ट्रभेदे । छ.च. । (अभावे
पङ्कपर्यटी ।)

सतीनः (कः) । पुं । कलायभेदे । गठेन ।
रा.नि.व.१६ । गुणः — मलहडिकरः । सु.सू.४६
अ. । सु.चि.२अ. । च.द.लणा.चि. । माषव्रीहौ ।
माषकनाश । हरेणौ । दहत्र । खण्डिके । थै-
भाति । अ.टी भ. ।

सतीलः (कः) । पुं । वंशे । हारा । सती-
नके । रा.नि.व.१६ । स्त्री (ला) । विणुकालायां ।
अपराजिता । रा.नि.व.५ । कलायभेदे । उठ-
उड़ । “सतीला निखिका तिण्ठी ।” श.च. ।

सतुषम् । स्त्री । धान्ये । धान । शब्दकल्पः ।

सतेरः । पुं । तुषे । उणा. ।

सत्कदम्बः । पुं । केलिकदम्बवृत्ते । केलिक-
दम् । श.च. । “केलिकदम्बः सत्कदम्बः ।”

सत्काञ्चनारः । पुं । रक्तकाञ्चने । “सत्काञ्च-
नारः कामालः ।” श.च. । [श.च. ।

सत्काण्डः । पुं । श्वेनपक्षिणि । वाङ्मानी ।

सच्चि(त्रि)जातकम् । स्त्री । व्यञ्जनभेदे ।
यथा—“मांसं बहुघृते भृष्टं सिक्ता चीणाम्बुना
सुहः । कीरकायेः समायुक्तं परिशुक्तं तदुच्यते ।
तदेव घृततक्राव्यं प्रदिग्धं सच्चिजातकम् ॥” श.च. ।

सत्त्वम् । स्त्री । आयुषि । धरणि । मनसि ।
“सत्त्वसंज्ञे मनसि ।” च.सू.१अ. । जले । स्वभावे ।
मै. । मनीविकाशे । “सत्त्वं मनीविकाशे स्यात्तदा-
यसा तथा स्थितिः ।” रा.नि.व.२१ । प्राणिसात्रे ।
अम. । जर्मौ । कुशे । छ.चि.८अ. । सारे । रस ।
धरणि । “भातश्च निर्गतः सारः सत्त्वमित्यभिधी-
यते ।” गुणभेदे । तत् त्रिविधं शुद्धराजसतामस-
भेदेन । च.शा.४अ. ।

सत्त्वः । पुं । स्त्री । जलौ । अम. ।

सत्त्वशुद्धिः । स्त्री । धातुसारस्य निर्मलीकरणे ।
रस.चि.६अ. ।

सत्त्वावजयः । वि. । शरीरस्याहितकरद्वया-
दिभ्यः मनोवृत्तिव्यावर्तके औषधे । च.सू.११अ. ।

सत्त्वादित्थानम् । स्त्री । हृदये । च. ।

सत्पत्रम् । स्त्री । पत्रस्य कीमलदले । श.च. ।

सत्फलः । पुं । दाडिमवृत्ते । श.च. ।

सत्फलदः । पुं । विन्धवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

सत्यः । पुं । अश्वत्यवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

सत्यकर्म (न) । पुं । विन्धवृत्ते । (वृक्ष ग-
ह् । वै.निघ. ।

सत्यनामा (स्त्री) । स्त्री । ब्राह्म्याम् । उक्ती-
भाक् । वै.निघ. । आदित्यभक्त्यायाम् । छड़.छड़ि-
या । वै.निघ. ।

सत्यफलः । पुं । विन्धवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

सत्यवती । स्त्री । शमीवृत्ते । ब्राह्म्याम् । उक्ती-
भाक् । वै.निघ. ।

सत्यवाक् । पुं । काके । त्रिका. । (वै.निघ. ।

सत्याह्ना । स्त्री । ब्राह्म्याम् । उक्ती भाक् ।

सत्वक् । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ ।

सत्सारः । पुं । वृक्षविशेषे । १२५३ गच्छि ।
शब्दकल्पः ।

सत्सुकन्दकः । पुं । अष्टविधस्यावरविधास्यत-
मं विधे । स च पौनःपुन्यः । अत्रि.स्थान.५६अ. ।

सशुत्कारम् । स्त्री । शुत्कारसहितवचने । छ. ।
[व.१६ ।

सदंशकः । पुं । कर्कटे । कौकुड । रा.नि. ।

सदंशवदनः । पुं । कडपक्षिणि । कौकु-
पाथौ । रा.नि.व.१६ ।

सदञ्जनम् । स्त्री । पुण्याञ्जने । श.च. ।

सदनम् । स्त्री । अवसादे । मा.नि. । जले । मै. ।

सदाकुसुमम् । स्त्री । धातकीपुष्पे । वै.निघ. ।
चि.क्र.क.अ.सा.चि. ।

सदागतिः । पुं । यात्री । अम. । सूर्ये । मै. ।

सदागतिशत्रुः । पुं। एरखवचे । चि.क.क.
स्त्री.रो.चि.अपरापातने । [अशिकुनौ । श.च.]

सदातीथा । स्त्री । एलापण्याम् । कौंटे

सदानर्तः । पुं। खन्नने । श.च.।

सदापुरः । पुं। कैवर्षसुलायाम् । क.७८ भू-
ता । वै.निघ.।

सदापुष्यः । पुं। नारिकेलवचे । श.भा. श्वेता-
कै. । श्वेत आकन्द । मन्दारकै. । गाल आ-
कन्द । रा.नि.व.१०। See राजार्कः । अर्कवचे ।
आकन्द गीष्ट । कुन्दवचे । कूंद गीष्ट । रा.नि.
व.१०। कपिपिपल्लवाम् । गाल आपाष्ट । वै.
निघ. । स्त्री (यो) । अर्कवचे । आकन्द गीष्ट ।
च.मृ.४३. । स.मृ.४३. । रत्नाकै. । प.सु. । च.
वि.८३. । कापसवचे । कापास गीष्ट । वै.निघ.।

सदाप्रसूनः । पुं। रोहीतकवचे । त्राता ।
रा.नि.व.८। रत्नरोहितके । वै.निघ. । कुन्दवचे ।
अर्कवचे । रा.नि.व.१०।

सदाफलः । पुं। नारिकेलवचे । भा.म.भा.
व. । उदुम्बरवचे । यङ्गुल । मे. । रा.नि.व.
११। वा.मृ.१२. । "न्यस्योषपिपलसदाफलरी-
धंशुमम् ।" विल्ववचे । रा.नि.व.११। सपुष्यवा-
र्ताकौ । कुशितवशुन । सं. । स्त्री (ला) । चि-
सन्धिपुष्यवचे । रा.नि.व.१०। वाताकुविशेषे ।
म.का. तवशुन, पूनितवशुन । गुणाः—विदोषघ्नो
रत्नापत्तप्रसादनी कण्ठकच्छ्नी च । राज. ।

सदाभद्रा । स्त्री । गान्धारीवचे । प.सु. । भा.
म.३.म.मृ.वा चि. । [वै.निघ. ।

सदामण्डलपत्रकः । पुं। श्वेतपुनर्नवायाम् ।

सदामांसी । स्त्री । सांसरोहिणीभेदे । रा-
नि.व.१२।

सदारुहः । पुं। विल्ववचे । वै.निघ. ।

सट्टशस्यन्दनम् । स्त्री । निषण्दे । त्रिका. ।

सश (१) । स्त्री । जले । मे. । गृष्टे । अम. ।

सद्यःप्राणकरः । चि। सद्योदितश्यादिमांस-
नवाग्रादौ । चाणक्यः । See सद्योमांसम् ।

सद्यःप्राणहरः । चि । आघातमात्रमेव जी-
वननाशके । वयाविधदेहमन्त्रेस्थाने यवाहते तत्-

क्षयं नियते । सु.श.६३. । सद्योमारकश्च्ये, य-
क्षमांसतरुणदध्यादौ । सु.मृ.४६. ।

सद्यःप्रीणनम् । स्त्री । चाहारे । वैद्यकम् ।

सद्यःशोथा । स्त्री । शुकशिल्प्याम् । आजा-
कुणौ । श.च. ।

सद्योव्रणः । पुं। सद्योजातवचे । निदानं—
“नानाधारमुखैः शल्लेनानास्थाननिपातितैः । भष-
न्ति नानाकृतयो व्रणाः... ॥” ते च षड्विधाः
किञ्च भिन्नं विडं चतं पिक्कितं घृष्टवृत्ति । भा.
नि. । आपच—“सद्योव्रणा ये सहासा सम्भवन्त्य-
भिघाततः । अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टसह-
घा ॥ घृष्टावृत्तपिक्कितप्रविलम्बितपातितैः । पि-
क्कितं भिन्नं विदलितम्... ॥तत्र घृष्टं
लसीकया । रक्तलेशेन वा युक्तं समीपं हृदनात्
सवेत् । अवगाढं ततः कृष्णं विक्कितं स्यात्ततोऽपि
च । प्रविलम्बितः सशोषास्थि पातितं पतितं तनीः ।
मूलास्थश्लथविज्ञानं विडं कीडविवर्जितं । भिन्न-
मन्त्रविदलितं मज्जरक्तपरिमुते । प्रहारेपीडनीत्-
केशात् सहास्यं पृथुतां गतम् ॥” वा.उ.२६. ।

सद्योमण्डलपत्रकः । पुं। श्वेतपुनर्नवाया-
म् । वै.निघ. ।

सद्योमांसम् । स्त्री । अभिनवमांस । टाटोक्त
भा.शु. । गुणाः—सद्योमांसं नवाग्रसं वासा स्त्री
क्षीरभोजनं घृतमुष्णीदकक्षैव सद्यःप्राणकराण्य-
घट् ॥ चाणक्यः । [श.च. ।

सनः । पुं। घण्टापाटलवचे । श्वेतापाकम् ।

सनपर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । श.र. ।

सनाभा । स्त्री । श्वेतपाटल । श्वेत पाकम् ।
वै.निघ. ।

सनामकः । पुं। शोभाञ्जनवचे । श.च. ।

सनियहः । पुं। द्विविधसन्दंशान्यतरसन्दंश ।
स लोहकारसन्दंश इव कालवडः । अनियहश्च
अनियन्तः स्वर्णकारस्येव । सु.टी.उ.७३. ।

सनिष्ठेवम् । स्त्री । 'अन्त्युक्तते । अम. ।

सन्ततज्वरः । पुं। निरन्तरज्वरे । लक्षणं—
“सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । स-
न्तया यो विसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ॥”
दीपधानुमसमृज्कोपे सन्ततोऽपि निरति चरकः ।

सन्तर्पणम् । स्त्री । “द्राक्षादाङ्गिमखर्जूरीकद-
लीष्टतमधुशर्करायुक्ते लाजचूर्णे । “द्राक्षादाङ्गिम-
खर्जूरीकदलीशर्करास्मितं । लाजाचूर्णे समध्वाज्यं
सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥” रा.नि.व.२२ । अतिभोज-
ने । सु.सू.४४अ. । अतिलघौ, रसादिवर्द्धकनवाप्त-
मयाद्यतिसिक्वेने । च.द.ज्व.चि. ।

सन्तानः । पुं । कल्पवृक्षे । अम. । स्त्री (ना) ।
नीलापराजितायां । वै.निघ. । [यां । वै.निघ.]

सन्तानच्छेदिका । स्त्री । नीलापराजिता-

सन्तानिका । स्त्री । सर्कटजालतण्डे । माकड़-
काणि यान् । रा.नि.व.८ । फेने । कुरिकाफले ।
हारा. । जीरसरे । नागारे । गुणाः—गुरुः शी-
ता हृष्या पित्तरक्तवातजिघ. । रा.नि.व.१५ । मि-
ष्टान्नविशेष । मन्त्राष्टिका । यथा—“दुग्धस्य शराव-
चतुष्टयं शर्करामण्डशरावपरिमिताम् घृतं शराव-
पादैकञ्च गृहीत्वा तदुष्मे श्रावर्त्तनेन चनीभुते उष्णे
स्थिते मथानदण्डेन मयनेन बहतरफेनी भविष्य-
ति, तत्फेनमहितदुग्धस्य तत्ताडनारोपरिचक्षणात्
सरो जायते । तत्सरमलेण चतुष्कोणांशान् नि-
र्माय घृतेन च्छेदा एकतारवदशर्करारसं मद्यं कथ्या-
त्, किन्तु तत्राधिकलघणं न तिष्ठेत् ॥” पाकाराजः ।

सन्तापः । पुं । तापे । रा.नि.व.२० । दाह-
रोगे । “स्वेदाद्वरीधः सन्तापः ॥” मानि. ।

सन्दंशः । पुं । सन्दंशिकायाम् । बीड़ानी ।
है.च. । नासारीमापहरणयन्त्रभेदे । नाकुशाशा ।
सु.चि.१अ. । “यन्मन्त्रिणास्त्राभुगताः सः सन्दादं
पोडशागुलयन्त्रे । तस्य सनियहानियहो ह्यो भेदो
भवतः । सु.सू.७अ. । [छादि, त्रिभुजः । सं. ।

सन्दंशिका । स्त्री । सन्दंशे । बीड़ानी, का-

सन्दानिका । स्त्री । अरिखदिरः । तिलेशनि-
त्र । रा.नि.व.८ । (नी) गीशालायां । शोथान्न ।
है.च. । [है. रा.नि.व.२० ।

सन्द्राहः । पुं । सस्यन्द्राहः । तालोष्ठसुखदा-

सन्द्राप्यः । पुं । मयूरसुखदाह्वे । श.च. ।

सन्दुष्टभोजनम् । स्त्री । संयोगविरुद्धभोजनं ।
मा.नि.यहणी.चि. ।

सन्धानम् । स्त्री । मयं । रा.नि.व.१४ । सौ-
राष्ट्रवृत्तिकायाम् । प्रकृष्यर्षणि । सुरासवत्तमये ।

वै.निघ. । सुरासञ्जीकरणे । ग्रन्थे उक्तञ्चि कता ।
शब्दकल्पे मयनानन्दः । काञ्चिके । हला. । व्यह-
ने । रा.नि.व.२० ।

सन्धानिका । स्त्री । भोग्यद्रव्यविशेषे । शा-
चार इति लोके । भामसन्धानिकायाम् । आयेन
आचारः । यथा—सर्षपाः १ श. भारचं २ तो.
खवणं ६ तो. मिथिका २ तो. जीरकं २ तो. क-
रिद्रा १ तो. नागरसुकाकं १ तो. क्षणजीरकं १
तो. एकव चूर्णयेत् । आसफलानि २० निरस्त्रो-
नि द्विखण्डानि चतुःखण्डानि या तुला तदधिकरं
पूर्वोक्तचूर्णे पूरयित्वा शलाकया विहा च तैलं
लिपेत् । पाकाराजः ।

सन्धानी । स्त्री । सन्धाने । श.र. ।

सन्धानीयवर्गः । पुं । पञ्चमदशकाख्यसङ्का-
कायवर्गे, भयमयोगेन । यथा—सधुकमधुपर्कः
पृथिव्यर्द्धस्वर्गकोमनङ्गाः यन्मथान् कोनांशविशु-
कट्फलानांति दर्शमानि सन्धानीयानि भवन्ति ।
यष्टिगन्धु, उन्मृष्ट, टाण्डुल, आङ्गुलि, वज्रा-
क्रांष्टा, मोचिद्रव्य, धारुण, घोष, त्रिषष्ट,
कट्फल । च. । [मु.४अ. ।

सन्धारणीयः । त्रि. संयहणे । शतक. । च.

सन्धिः । पुं । अस्थिसंयोगस्थाने । स द्विविधः
चैष्टवान् स्थिरश्च । शाखास्तु कटिष्ठ चैष्टवान्,
शेषाः स्थिरा इति । ते च सन्धयो २२० । तेषां
शाखास्त्रयष्टिः, कोशे एकोनर्षः योयोर्दंशे
च ८२ इति । तेषां च त्रयोऽंशानां योयोर्
८, कण्ठे २, अङ्गुष्ठमूलमजः सानवदनाङ्गु १८,
दन्तमूलेषु ३२, कण्ठमथः १, नासिकायां २, च-
क्षुषि २, गुरुस्थले २, शङ्खे १, कर्णयोः प्रथिके
१, हनुसन्ध्याः २, सुतोः २, शङ्खापरि २, सन्धके
१, शिरःकापालेषु ५ । एते च सन्ध्याऽष्टा
कोरोट्वालमभुजप्रगन्धमन्त्रमन्त्रीनामगुणमन्त्र
शङ्खावर्त्तानिभवाः । तेषाम् अङ्गुल्यादिषु कोरा क-
शावङ्गणादी लङ्खलाः गुदभगादी सासुदा यो-
वादी प्रतराः शिरःकथ्यादी त्रस्रसंयोगी हन्वीरम-
यतः वायसतुष्टाः कण्ठहृदयादी मण्डलाः योत्र-
शङ्काटकेषु शङ्खावर्त्ता इति । शु.शा.५अ. ।

सन्धिकः (गः) । पुं । खनामथ्यातसन्निपात-
ज्वरविशेषः । तस्य लक्षणम्—“पूर्वरूपकृतशूलसं-

शब्दं शीघ्रवाचकं ह्यवेदनात्तितं । श्लेष्मतापचल्लहानि ।
जामरं सन्निपातमिति सन्धिकं वदेत् ॥” अथ ७
दिनं जीवति । अपिच -- “व्यापातिग्रथिता भवे
ऋथुसंयुता सन्धिषु प्रभूतकफता मुखे विगतनि-
द्रता कासरक् । समसमिति कौर्षीतं भवति लज्ज
यव ज्वरेसन्धिगः ॥” भा.स.१भ. ।

सन्धिका (जा) । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे ।
रा.नि.व.१० । मध्यसन्धाने । श.र. । [निघ.]

सन्धिकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.

सन्धिनालः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१२ ।

सन्धिनी । स्त्री । वृषाकाङ्क्षिण्यां गवि । या वृ-
षणाक्रान्ता निष्पादितमैयुना । भ. । अकालदु-
ग्धायां । मे. । [श.च.]

सन्धिवत्सः । पुं । भूमिचम्पके । डूँ ईटां ।

सन्धिवन्धनम् । क्ली । स्नायुशिक्षायाम् । “ए-
वमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायु
भिर्वेदभिर्वेदाः” सु.शा.प्र.अ. ।

सन्धिभङ्गः । पुं । अस्थिभङ्गे । वैद्यकम् ।

सन्धिसुक्तभग्नम् । क्ली । द्विविधभग्नरीगान्य-
तैर् भग्नैः । तच्च उपिष्टादि षड्विधम् । तत्र प्र-
सारणाक्षन्निविवर्त्तनाक्षिप्याशक्तिरुच्यजत्वं स्पष्टा-
सहत्वञ्चेति सामान्यलक्षणम् । सु.नि.१५अ. । See
भग्नम् ।

सन्धिरुक् । स्त्री । सन्धिवेदनायां । निदा ।

सन्धिला । स्त्री । मदिरायां । ने. ।

सन्धिवल्ली (वेला) । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृ-
षे । रा.नि.व.१० ।

सन्ध्या । स्त्रो । दण्डव्यरूपे दिवा रात्रिसन्धिस-
मये । पुष्पवृक्षविशेषे । (शा.भा.प. । हे.च. ।

सन्ध्यापुष्पा (ष्पी) । स्त्री । जातीपुष्पवृत्ते ।
रा.नि.व.१० । [१३]

सन्ध्याभ्रम् । क्ली । सुवर्णगैरिके । रा.नि.व.

सन्ध्यारागः । पुं । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३।

सन्नः (कः) । पुं । पिथालवत्ते । पेशाल ।
अम. । वि (कः) । खर्वे । अम. । [अम.]

सनकटः । पुं । पियालवृत्ते । पेशाशाल ।

सद्वाहमञ्जिका । स्त्री । विरिचकमञ्जिका-
विशेषे । अर्क, चि, रावणकृतनषमशतके ।

सन्निकृष्टः । वि । सन्निकृष्टविशिष्टे । मा.नि.।

सन्निपातः । पुं । सङ्घाति । वैकारिकवातादि-
दोषसमुच्चये । स त्रयोदशविधः । च. । See स-
न्निपातज्वरः ।

सन्निपातकलिका । स्त्री । अश्विनौकृतस-
न्निपातचिकित्सायाम् । रुद्रटुकता चान्या ।

सन्निपातज्वरः । पुं । सामान्यवेदिकज्वरविशेषः । तस्य लक्षणं — “लघुं दाहः सग्रे शत-मस्थिसन्निशिरोरुजा । साक्षावे कलुषे रक्ते निभं प्रेक्षापि लोचने । सखनीं सङ्गौ कर्णां कण्ठः शुक्ल-रिवाहतः । तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भसः । परिदग्धा खरस्यशां जिह्वा सप्ताङ्गता परम् । जीवनं रक्तपित्तस्य कफेनान्मिश्रितस्य च । शिरसो लोठनं लृणा निद्रानाशो हृदि व्यथा । श्वेदमूत्रपुरीषाणां विरादश्चैनमल्पशः । कृशत्वं नाति गात्राणां प्रततं कण्ठकृञ्जन्म् । कौठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । सूक्ष्मं खीतसां पाकीं गुरुत्वमुदरस्य च । विरात् पाकश्च दीषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥” भा.नि. । स १३ विधः सन्निपादिभेदात् — सन्निपालककण्ठाहचित्त-विभमशताङ्गतन्त्रिककण्ठकुलककर्णकमुग्रनवरक्त-क्षीतिप्रलापकजिह्वकाभिन्यासाः । तेषाञ्च ज्वराणां मथ्यादा यथाक्रमं ७।१०।२०।४।५।५।५।२। ६०।८।१०।१४।१६।१६ दिनानि भवन्ति । तेषां — एकीक्षणशूल्लणवृत्तलणभेदेन सम । प्रवृद्धमथ-हीनैवातपित्तकफैश्च षड्भित्ति । तद्वयथा — वाती-ल्लणः पित्तोल्लणः कफोल्लण इति विभेदः, वा-तपित्तोल्लणः वातश्लेष्मोल्लणः पित्तश्लेष्मोल्लण इति विभेद इति षट् वृत्तलण एक इति सम । तथा प्रवृद्धवाती मध्यपित्तो हीनकफः १ । मध्यवातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ । हीनवातः प्रवृद्धपित्तः मध्यकफः ३ । प्रवृद्धवातः हीनपित्तः मध्यकफः ४ । मध्यवातः हीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५ । हीन-वातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफ इति षट् — इति त्रयो-दश । तेषाञ्च वातील्लणादीनां नामानि यथाक्रमं १ विस्फारकः, २ आणुकारी, ३ कम्पनः, ४ वधुः (भः), ५ शूल्लकारी, ६ भल्लुः (फण्गुः), ७ कूट-

पाकलः, ८ संमीकलः, ९ पाकलः, १० यावः (संयामः), ११ ककचः, १२ कर्कोटिकः, १३ (वेदारिकः) (शर्कराख्यां) विड्याख्येति, १४ मेदाः। च.। भा.स.१४.। तन्नालनरीकनामानि यथा— शीताक्षः, तन्त्रिकः, चित्तविभयः, कर्षिकः, जिह्वकः, कण्डकुलकः, रुन्दाहः, रक्तवीवी, मुग्रनेत्रः, प्रलापकः, अभिभासः, कण्डयहः, कर्णयहः, सेति। पुनस्तन्नालनरीकनामानि— कुम्भीपाकः, प्रीणुनावः, प्रलापी, अन्तर्दाहः, दण्डपातः, अन्तकः, एणोदाहः, हारिद्रः, अजघोषः, भूतहासः, यन्त्रपीडः, सव्यासः, संशोषी चेति त्रयोदश। भा.स.१४.। लवणादि खल्वप्यायि स्यम्।

सन्निपातनाडी। स्त्री। दलमूलगतरीगे। लक्षणं—“दाहज्वरश्चसन्मूर्च्छनवक्रशीषाः यक्षा भवन्ति विहितानि च लवणानि।” मा.जि.।

सन्निपातनुत् (हरः)। पुं। नेपालनिम्बे। छिद्रेण। वै.निच.।

सन्निपातपटः। पुं। वैद्यकग्रन्थभेदे।

सन्निपातमृत्युञ्जयरसः। पुं। सन्निपातज्वरे रसः। पाठः—“विषं मृतकगन्धौ च पितं मन्थ्यबराहयोः। आजनायूरपित्तं च महिष्याद्यापि योजयेत्। हरितालञ्च सव्याधं वानरीवीजसंयुतं। अपामार्गं विचमूलं जयपालञ्च कल्कयेत्। एतत् सर्वं समाश्रेण अजामूत्रेण सहयेत्। माषेण सह-शी काथ्या वटिका सन्निपग्वरेः.....” विष, पारा, शक्रक, माछत्र पिड, शृकरपिड, छा-गनपिड, मायूरपिड, माडिषपिड, कृतिताल, शिकटू, आनाकूषीबीज, आपाश्रमूल, छिन्नमूल, जयपालबीज प्रयोगेण समभाग। शि-लापात्रेण छत्रिह्म क्षात्री मर्दन करिष्या कलाश-प्रमाण वटौ करिदेव। भेष.।

सन्निपातसूथरसः। पुं। सन्निपातज्वरे रसः। पाठः—“रसेन गन्धं दिगुणं प्रष्टव्यं तत्पाद-भावं रवितारहेम। भक्ष्यीकृतं योजय सहयेत्तु दि-नत्रयं वज्ररसेन घर्ष्यः। विषञ्च दत्त्वा च कलाप्रमा-थनजादित्तैः परिभावयेच्च॥” मात्रा २—६ र.। रस १७. शक्रक २७. तामात्र, कृ-पात्र, श्वभञ्ज प्रयोगेण रसमेव निकृ. विष रसमेव अष्टम भाग, एकञ्च छिन्न रसमे

माडिजा वटौ करिदेव। रस.वि.। पत्रः—“हिकुणं गन्धकं ताकं मरिचं पिप्पलीं विषम्। गुण्डी कनकबीजञ्च शलाचूर्णानि कारयेत्। वि-जयापत्रतीथेन चिदिनं भावयेत् सुधीः॥” मात्रा १२.। अमृ. पर्णखण्डः, अर्कोक्षः। शिबूज, शक्रक. तामा; शक्ति, पिप्पल, विष, छिन्ने, कनकधुतुराबीज, समभाग निकृत्रमे ७ दिन मर्दन करिदेव। भेष.। [निरुद्धगुदः।

सन्निरुद्धगुदः। पुं। निरुद्धगुदरीगे। See

सन्नीदकम्। स्त्री। सिन्दूरे। प.सु.।

सव्यासः। पुं। सूक्ष्मवद्रोगविशेषे। लक्षणं य-था—“वाग्देहमनसा चैष्टा आलिप्यातिबला-न्नाः। सन्नस्यत्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः। स ना सव्याससव्यसः कापीभूतो मृतोपसः। प्रा-णैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्ता सव्यः फलां क्रियाम्॥” मा. नि.। सन्निपातज्वरविशेषः। लक्षणं—“अतिसर-ति वमति कूजति गात्राण्यग्निं चिरं नरः क्षिपति सव्याससन्निपाते प्रलपत्यूर्ध्वाक्षिमण्डलो भवति॥” भा.स.१४.। [श.ष.।

सपन्नारिः। पुं। बंशभेदे। त्वेडेड दौन।

सपत्र(चा)कृतः। वि.। पीडितः। दुःस्थि-ते। पुं। शराहतस्रगादी। शब्दकल्पः।

सपत्राकरणम्। स्त्री। अतिष्ठेऽने। अति-वेदनायाम्। हला.।

सपत्राकृतिः। स्त्री। अ. अने. हे.च.।

सपादमत्स्यः। पुं। मत्स्यविशेषः। वै.निच.।

सपीतकः (तिका)। पुं, स्त्री। राजकोश-तक्याम्। धूम्र.। रा.नि.व.७।

सपूजका। स्त्री। तिलवासिनीशालौ। शी-निधान्यविशेषः। रा.नि.व.१६।

सप्तच्छदः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२। सु.पु.१८५.। लावादिः। वा.सु.१५५.। आरव-धादिः। [व्ये। महामुगमन्तेले।

सप्तदलः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। सरणीनामगन्ध-

सप्तदलपुष्पम्। स्त्री। सुदूरपुष्पे। सप्तच्छद-पुष्पे। रस.र.बाल.वि.।

सप्तधातुः। पुं। शरीरस्थरसादिधातुषु, रस-

रक्तमांसमोऽस्थिमज्जयुक्तेषु । “बसास्थ्यांसमो-
ऽस्थिमज्जायुक्तसमाह्वयेः.....” रा.नि.व.२२ ।

सप्तनाडिकाः । स्त्री । शृङ्गाटके । वै.निघ. ।

सप्तनाभा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । छुड्ड-
ङ्गिण । रा.नि.व.४ । [ज.द. । रा.नि.व.१० ।

सप्तपत्रः । पुं । सुद्वरपुष्पवृक्षे । सप्तपर्णवृक्षे ।

सप्तप(व)र्णः (पार्श्वः) । पुं । (Alstonia
scholaris, Syn. Echites scholaris.)

खनमख्यातवृक्षे । छातिमगाह । हिं छातियान् ।

कं एलेलग । मं सातवणा । तें ऐडाकुल, अरिटा-
कु । वम्. छातविण् । “शाखालीसदृशपत्रः गजम-

दगम्बुषः शरदि विकसनशील उच्चैर्बृक्षः ।” सु.

सू.३८५ । गुणाः— तित्तोष्णो दीपनः विदोषघ्नः
त्रणरक्तमिद्रय । रा.नि.व.१२ । आसगुल्महरः

स्निग्धोष्णः तुवरः सरः कृमिघ्नश्च । भा. । क्ली ।

द्राक्षारसशर्कराघृतमध्वादिकृतमित्तान्नभेदि । यथा

— “द्राक्षादाडिमखर्जूररज्जितामं सशर्करं । ला-

जचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णमुदाहृतम् ॥” श.च. ।

स्त्री (र्णां, र्णी) । लज्जालकायाम् । लज्जावती ।

रा.नि.व.४ । [माघतैलं वा । रस.र. ।

सप्तप्रस्थमाघतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलं

सप्तभद्रः । पुं । शिरीषवृक्षे । श.च. ।

सप्तमुष्टिकयूषः । पुं । यूषविशेषे । स पञ्च-

मुष्टिकधान्यगुण्डोनामैकैकमुष्टिं गृहीत्वाष्टगुणतोयि

पक्वः । “यवकीलकुलत्वे च सुह्रामलकयुष्टकेः ।

धन्याकविश्वसंयुक्तैर्यूषः स्यात् सप्तमुष्टिकः ॥” सं. ।

सप्तरक्तम् । क्ली । शरीरस्य वृद्धस्य रक्तवर्णं स-

प्तविधावयवे । यथा— अपाङ्गजिह्वीछनखकरतल-

तालुपादतलपु । सासुद्रकम् ।

सप्तला (लिका) । स्त्री । (Acacia con-

cinnua.) आरख्यरीठाकरञ्जे । वन त्रीठा । तें

चिकथ, गीय । वम्. सिकाकाइ । दा. धिकैकड ।

सुह्रीभेदि । मनमोवदश । सु.सू.३८५ । नवम-

ल्लिकायाम् । वासन्त्या । नेउतेति । रा.नि.व.१० ।

भा. । चर्मकषायाम् । ङाश्रकषा, रेंटेकाल ।

च.सू.२४५ । च.द.गुञ्जलि. (लिका) । सु चि.

१८५ ।

सप्तविंशतिकगुग्गुलुः । पुं । भगन्दरं पक्वयु-

ग्गुलुविशेषे । “त्रिकटु त्रिफला सुसविडङ्गाख-

चिचकम् । शबला पिप्पलीमूलं हवणा सुरदाह-

च । तुल्यैर्बृक्षकरं चयं विशाला रजनीहयम् ।

विडङ्गीवर्जले चारौ सैन्धवं गजपिपली । यावन्त्ये-

तानि चूर्णानि तावद्विगुणमुग्गुलु ॥” त्रिफला,

त्रिकटु, भूठा, विडङ्ग, तुलू, चितामूल, श-

टी, एलाहट, पिप्पलमूल, इवृक्षफल, देवदारु,

धने, डेला, डेह, राधानमशार मूल, इरिङ्गा,

पारुहरिङ्गा, विट्पुनवण, मटल नदन, सवर्णात्र,

नाडिकार, मैकव, गजपिप्पल, अटोटाक १

तो. शुक्रगुग्गुलु ४४ तो. । १ तोना प-

त्रिभागं वट्टे करिदेव । अरूपान जन । सा.कौ. ।

भैष. । [गाह । रा.नि.व.११ ।

सप्तगिरा । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पांण

सप्ताङ्गगुग्गुलुः । पुं । नाडीत्रये औषधम् ।

त्रिफला शुण्ठी पिप्पली सरिचम् एषां प्रति ४

तो. शुद्धगुग्गुलुः २४ तो. घृतेन पिष्टा यथासम्भवं

भक्षणीयम् । सा.कौ. ।

सप्तानृतलीहम् । क्ली । नेत्ररोगे औषधम् ।

त्रिफला यष्टिमधु प्र. सप्तभागः सर्वचूर्णसमं लौहं

मापमाना वटी घृतमधुभ्यां भोक्तव्या । सा.कौ. ।

सप्तार्चिः । पुं । विचकवृक्षे । चिता गाह ।

अग्नी । अम. ।

सप्ताश्वः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाह ।

अम. । श्वेतरीहीतकवृक्षे । श्वेत टोठा गाह ।

रा.नि.व.८ ।

सप्ताह्नः (ह्ना) । पुं, स्त्री । सप्तपर्णवृक्षे । भैष.

कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुडै । वा.चि.१२५ । वै.

निघ.सर्वज्व.चि.कुलत्याघृते । सु.चि.२५ ।

सप्तिः । पुं । अश्वे । अम. ।

सफरः । पुं । प्रोष्ठीमस्त्रे । अ.टी.भ. ।

सफरी । स्त्री । प्रोष्ठीमस्त्रे । पूंटी गाह । भा. ।

समम् । क्ली । पुष्पे । वै.निघ. ।

समकश्रवणः । पुं । शालविशेषे । वै.निघ. ।

समकत् । पुं । कफे । वै.निघ. ।

समकीलः । पुं । सर्पे । त्रिका. ।

समकाशः । पुं । अटसांसावाश्रयकाधि । “स-

मथाष्टांशको मतः ।” रा.नि.व.२० ।

समगन्धिकम् । स्त्री । उशीरे । देवर्षि गृह । रा.नि.व.१२।२२ ।

समङ्गा । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६।२२ । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५।२२ । भा.म.४भ. बालातिसारे । “समङ्गाघातकौलीप्रसारिवाभिः ।” सु.मृ.२८अ. प्रियङ्गादिः । सु.च.२अ. । च.सू.४अ. सन्धानीये । वराहकालायां । वराहकाला । च.सू. ४अ. । च.द.अ.सा.चि.प्रशिपय्यादिः । बालके । दाता । सा.कौ.३.३.वीरादौ । बलायां । वै.निघ. २भ.संयहणी.च.कुटजावलेहे ।

समङ्गिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । चि.क्र. क.गर्भाधिकारि । [गङ्गा, कौ.कु.डु. प्र. । श.र.]

समण्डः । पुं । फलशाकविशेष, त्रपुषादौ ।

समत्र(चित्त)यम् (त्रयी) । स्त्री, स्त्री । ह-
रीतकौनागरगुडानां समभागे । रा.नि.व.२२ ।

समदापत्रयन् । स्त्री । वातपित्तकफसायभ-
वे । “वातपित्तकफा यच्च समतां वांत्वा नित्यशः ।
त्रिदोषसमन्वितं ॥” रा.नि.व.२२ ।

समदृपतिः । पुं । श्रीमान्नम्रहृत् । रस.र.बा-
ल.चि.नागार्जुनचूर्ण ।

समन्तदुग्धा । स्त्री । कुहीरहृत् । उक्तेति-
भनना । प.सु. । रा.नि.व.८ । [निघ.]

समन्वितकारी (इ.पु.) । पुं । आम्नहृत् । वै.

समप्रकृतिः । वि । समधातुप्रकृतौ । तल्लक्षणं
यथा — “सम्प्रवर्णसितसुदीपगात्रा गम्भीरधौरो-
ऽतिविदोर्ध्वरोमा । रासाप्रियौ भारसङ्घोऽतिनिद्रः
भोगेन युक्तः समताप्रकृता ॥” अवि.५अ. ।

समयोनिः । पुं । कफ । वै.निघ. ।

समलम् । स्त्री । विष्टायां । श.र. । वि. म-
लिने । पुं । रजतताम्रवपुर्लौहपुं । च.सू.१अ. ।

समवर्णजा । स्त्री । कुङ्कुमशाली । रा.नि.व.
१६ ।

सम(मा)वायः । पुं । अपृथग्भावे । “समवा-
योऽपृथग्भावेः ॥” च.सू.१अ. । मा.नि. । [अ.]

समशनम् । स्त्री । अपथ्यातिभोजने । सु.नि.२

समशर्करचूर्णम् । स्त्री । यहण्यादी, कासा-
धिकारे च चूर्णम् । ११४, अशरुन, १५७, १५८

ढोऽके २ ढो. गरिष्ठ ४ ढो. उट्ट ४ ग.
मन्त्राग्निमान्तिनि । सा.कौ. । “यन्महीकषाम-
रिचमागदलातुर्गन्तं चूर्णीकृतं क्रमविवर्हितमुहम-
न्तात् । खादेदिदं समसितं गुदजाग्रिमात्यकासा-
रविश्वसनकण्डहृदासयेषु ॥” रस.र.अजी.चि. ।
च.द.अर्शसि. ।

समष्टिलः । पुं । तन्नाम्ना पश्चिमदेशख्यातक्षुप-
विशेषे । हिं ककुं आ । गुणाः — कटुरूपाः रुच्यः
मुखशीघ्रनः कफघातप्रशमनः दीपनः दाहहृत् ।
रा.नि.व.४ । अपामार्गे । वै.निघ. ।

समष्टि(ष्टी)ला । स्त्री । कटुशूरेण । नद्यासि ।
वै.निघ. । गङ्गौरे । अम. । शमठनामशाकविश-
ेषे । उल्लिख्यमाणे । सर्वानन्दः । [पुं । वै.निघ.]

समांशा । स्त्री । ब्रह्मबलायाम् । कृ.पु. देवते-

समानवायुः । पुं । तन्नामकदेहस्थवायौ । त-
गान् वायु । तस्य स्थानं पत्यमानाहाराशयः । त-
स्य गुणाः — “आमपकाशयचरः समानो वज्रिसङ्घ-
तः । सोऽन्नं पचति तज्जस्य विशेषान् विविनक्ति
हि । गुल्माग्रिसङ्घातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ।”
सु.नि.१अ. । [शकृत् । रा.नि.व.८ ।

समालम्बः (स्त्री) । पुं । सुगन्धराहिषट्वणे ।

समालम्बः । पुं । कुङ्कुमादिलिपने । अम. ।

समालम्बनम् । स्त्री । कषाये । कुङ्कुमादि-
विलिपने । चिका. ।

समासवान् । पुं । तुन्नहृत् । श.च. । [श.च.]

समाह्वा । स्त्री । गीजिह्वायां । ग.वि.श. भा.क. ।

समितः (ता) । पुं, स्त्री । गोधूमचूर्णे । मय-
दा । यथा — “गोधूमा धवला धीताः कुट्टिताः
शोषितास्ततः । प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः
समिताः स्मृताः ॥” भा. । इ.च. ।

समिदुत्तमः । पुं । पलाशहृत् । वै.निघ. ।

समिदरः । पुं । पलाशहृत् । वै.निघ. ।

समीचकः । पुं । मेषुने । शब्दकल्पः ।

समीदः । पुं । गोधूमचूर्णे । मयदा । शब्दकल्पः ।

समीनिका । स्त्री । प्रतिवर्षप्रसवायां गवि ।

श.र. ।

समीरः । पुं । शमीहृत् । रा.नि.व.८ ।

समीरणः । पुं । मरुवकवृक्षे । शक जुगुप्सी ।
रा.नि.व.१० ।

समीरसारः । पुं । विलहने । रा.नि.व.११ ।

समुच्चयः । पुं । इदं चेदचेति समुच्चयः । यथा
— मांसवर्गे एष हरिणलावतिरिशारङ्गाः प्रध-
नमिति ।

समुत्क्रोशः । पुं । क्रुरूपवर्णः । श.र. ।

समुत्क्रिष्टः । त्रि । स्वस्थानात् चलिते, वहि-
र्नति । वा.चि.१४.अ.रुषः ।

समुत्थानम् । स्त्री । व्याधिनिर्णये । मे. ।

समुद्रः । पुं । समुद्रे । हारा. ।

समुद्गिरणम् । स्त्री । वसने । वै.निघ. ।

समुद्रकफः । पुं । समुद्रफेने । त्रिका. ।

समुद्रकान्ता । स्त्री । स्रक्कायां । पिङ्गि ।
रा.नि.व.१२ । [त्रात्र स्रक् त्रिका.]

समुद्रगृहम् । स्त्री । जलयन्त्रगृहे । (फाग्रा-)

समुद्रजम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । रस.चि. ।

समुद्रपुष्पम् । स्त्री । कपित्थपुष्पे । गुणाः —
तुवरं मधुरं शीतलं रक्तदीपघ्नं कफघ्नं पित्तघ्नं
कामलाहरं गर्भिणीकटहरम् । वै.निघ. ।

समुद्रफल(क)म् । स्त्री । (*Argyria spe-
ciosa*.) खनामख्यातफलं, कपित्थफलं । दा-
न्तिषाथ्ये समुद्रकापला इति ज्ञातम् । हिं कडय-
फल, समुन्दरकापत् । वम्. समुन्दरशोके । तं स-
मुन्दरपाल । वै.निघ.२३.वा.व्या.चि.लिपस्तेर्दे । त-
दुक्तं — “समुद्रनाम प्रथमं पद्यात् फलमुदाहरत् ।
समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः ॥” गु-
णाः — “फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूत-
निरोधकारि । त्रिदोषदावानलदीपहारि कफा-
मयशान्तिविरोधकारि ॥” पत्रप्रदेहः चर्मरोगह-
रः । मूलं वातहरं स्नायुदीर्घल्ये च हितम् । क-
थितम् । कटूष्णं वातघ्नं लूतापसारकं त्रिदोषघ्नं क-
फरोगघ्नं भान्तिनाशकम् । भा. । “समुद्रस्य फल-
क्षीर्णं तिक्तञ्चैव त्रिदोषनुत् । वातघ्नं भूतवाधाघ्नं
कफं भान्तिं शिरोरुजम् । दोषं दावानलाध्यव-
नाशयेदिति कौर्त्तितम् । जलेन छटपीतञ्च कृमि-
नाशकरं परम् ॥” वै.निघ. ।

समुद्रफेणः (नः) । पुं, स्त्री । घनोसूतसाग-
रीत्यफेनपुञ्जे । मधु.प्रेत. (फेना) । गुर्ज. समुद्रफि-
णः । गुणाः — शीतलं कषायं नेत्ररोगघ्नं कफकण्ठ-
रोगहरं रुच्यं कर्णरोगघ्नम् । रा.नि.व.१६ । “अ-
व्यफेणो रुचिकरो लेखनस्तुवरी लघुः । चक्षुष्यः
शीतलश्चैव पटलादिकजाहरः । सरश्च विषदीपघ्नः
कर्णयुलहरः परः । कफघ्नं कण्ठरोगघ्नं पित्तघ्नं
विनाशयेत् ॥” वै.निघ. । [सु.चि.१३.]

समुद्रमण्डूकी । स्त्री । जलगर्तौ । सिंधुक. ।

समुद्रलवणम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । कत्रक-
ट जलग. भा. See समुद्रम् ।

समुद्रशीषः । पुं । हिज्जलवृक्षे । हिज्जलगृष्टि ।
भैष.वाजी. । योग.र.उ.केशरपाके । गुणाः —
“समुद्रशीषः सम्भीतो वातलो यादको मतः । अ-
तिपित्तकरश्चैव कफरुघ्नं मतो बुधैः ॥” वै.निघ. ।

समुद्रा । स्त्री । शमीवृक्षे । भाँडे शीष्टि । श-
व्याम् । भजि । रा.नि.व.८६ ।

समुद्रान्तम् । स्त्री । जातीफलं । काश्रकन ।
श.च. । पुं । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । जा-
तीफलवृक्षे । श.र. । स्त्री (ला) । दुरालभायाम् ।
अम. । स्रक्कायाम् । पिङ्गि । मे. । कापसिं ।
कापश्रि शीष्टि । रा.नि.व.४ । भैष.शिरीरी.वि.
वृहत्किङ्किणीतले । [छ । कुम्भारे । मे.]

समुद्रारः । पुं । तिमिङ्गिलमीने । तिमि ग-

समुन्न(न)म् । स्त्री । आर्द्रतायां । अम. ।

समूरः (रुः) । पुं । स्रगभेदे, सम्वरस्रगे । हे-
च. । अम. ।

समूहः । त्रि । साद्विपातिके । रा.नि.व.१० ।

समूहगन्धम् । स्त्री । गन्धराजि । शोणैश्वी ।
रा.नि.व.१२ । [च.]

समूहनी । स्त्री । सम्पार्जन्याम् । दौण्डि । हे.

समूहखारः । पुं । मलशीघ्रकारद्रव्ये ।
ज्ञानान् । वै.निघ. ।

समीदकम् । स्त्री । चर्द्धजलोले । अम. ।

सम्पदाहता । स्त्री । चर्द्धौ । प.सु. ।

सम्पाकः । पुं । आरम्बवृक्षे । (साम्पा) ।
शीष्टि । प.सु. । च.द.अप.वि.वृहत्पञ्चगव्यवृक्षे ।

सम्मुटः । पुं । कुक्षकठचे । वृक्ष बीटा । अ-
व्यकरणः । [सु. ।

सम्मुटाङ्गम् । स्त्री । भव्यकली । छांजटा । प.

सम्प्रयोगः । पुं । मैथुने । त्रिका. । भा.उ.
वाजी. । “हेत्यस्त्रीसम्प्रयोगश्च ।”

सम्प्रसक्तः । त्रि । सक्तं । सु.नि.७प्र. ।

सम्प्राप्तिः । स्त्री । रोगस्य सन्निकटकारणे ।
मा.नि. । विशिष्टमेव व्याधिन्यानि । वा. । दीपे
तितर्कन्यतीपलक्षितव्याधिन्यानि । कृपविशिष्टे
दृष्टेऽत्रोत्पद्यते । वि.र. । “यथा दु
ष्टेन दीपेण यथा चानुविसर्पता । उत्पत्तिरामय-
स्यासौ संप्राप्तिर्जातिरामतिः ॥” मा.प्रचनि. ।

सम्फालः । पुं । मवे । छ.च. ।

सम्ब(र)म् । स्त्री । जले । छटा । अम. ।

सम्बरः । पुं । स्रग्भेदे । अश्व. । मत्स्यविशेषे ।
मे. । स्त्री (री) । शतावय्याम् । अठमूनी । श.
र. । मच्छकपण्याम् । शुनकुण्डि । अम. ।

सम्बलम् । स्त्री । जले । श.र. ।

सम्बाधः (धनम्) । पुं, स्त्री । भगे । मे. ।

सम्भरोद्भवम् । स्त्री । गाढलवणं । शिखरं ल-
वणं । रा.नि.व.६ ।

सम्भवः । पुं । उत्पत्तिकारणे । सम्भवो नाम
यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः । यथा—“ष-
ड्धातवी गर्भस्य व्याघरहितं हितमारोग्यस्ये-
ति ।” च.वि.८प्र. । [श.च. ।

सम्भव्यः । पुं । कपिलवृत्ते । कट्य२ गृहि ।

सम्भारम् । स्त्री । लवणविशेषे । शिखरं लवणं ।
वै.निघ. । पुं । तद्वयोग्याखिलद्रव्यसमुदाये । उ-
पनिषद् । च.सू.१५प्र. ।

सम्भिवः । त्रि । सम्यग्भेदविशिष्टे । निदा. ।

सम्भार्जकः (नी) । पुं, स्त्री । मार्जन्यां ।
वाङ्मनः, वीणा । श.र. । अम. ।

सम्भार्जनम् । त्रि । शोधने । र.मा. ।

सम्भिलितद्रुमः । पुं । रक्तपुनर्नयाम् ।
रा.नि.व.५ ।

सम्भूदपिडि(ङ्)का । स्त्री । शकरीगभेदे ।

“पाणिभ्यां श्वशंसूदे संसूदपिडका भवेत् ।” सु.
नि.१४प्र. ।

सम्भोहकः । पुं । प्रहस्यमध्यहीनशतादिज-
सन्निपातज्वरे । खण्डनं — “प्रलापायाससम्भोहक-
न्यसूक्ष्मरतिभसाः ।” एकपलाभिघातश्च तत्राद्यते
विशेषतः । एष सम्भोहको नाम्ना सन्निपातः सु-
दारणः ॥” भा.स.१भ.ज्व.चि. । [म.१भ. ।

सम्यक्संहितः । त्रि । सम्यक्कथोजिते । भा.

सम्यक्चारः । पुं । टङ्गणचारे । मोशीर्णा
र.सा.सं. ।

सम्यग्दग्धम् । स्त्री । अग्निदाहविशेषे । दाह-
प्रयोजने यथायोग्यदाहे । सु.स. ।

सरम् (स) । स्त्री । सांसे । रा.नि.व.१७ ।
जले । त्रिका. । सरीवरे । लक्षणं — “नद्याः शैल-
वराक्षाभ्यां यच्च संशुल्य तिष्ठति । तत्सरः.....”
भा. । पुं । महापिण्डोत्तरौ । रा.नि.व.६ । त्रि ।
दध्ययभागे । देवदेवत शार्था । र.सा. । र.सा.सं. ।
सारकद्रव्ये । यथा — “पिप्यानी मधुरा वृथा कटु-
का दीपनी सरा ।” राज. । [हृस्यां । श.र. ।

सरःकाकः । पुं । हंसे । त्रिका. । स्त्री (की) ।

सरकः । पुं, स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।
ऋक्षसरीवरे । श.र. । शीघौ । शीघुपाने । मे. ।
जन्मनि । त्रिका. । [अम. ।

सरघा । स्त्री । मधुमलिकायां । मोशीर्णि ।

सरङ्गः । पुं । पत्तिणि । उष्णं

सरजम् । स्त्री । हृद्यङ्गवीर्यं । नवनीते । न-
नि । हारा. । र.सा.सं. ।

सरजाः (स्) । स्त्री । ऋतुमत्यां स्त्रियां । त्रिका. ।

सरटः (ट) । पुं । मधुमलिकायाम् । मोशीर्-
णि । ककलासे । शिङ्गुशिष्टे । अम. । अ.टी. ।

सरटुः । पुं । ककलासे । शिङ्गुशिष्टे । उष्णा. ।

सरणम् । स्त्री । माधवीमध्ये । वै.निघ. । स्त्री-
हमले । मधूत. । छ.च. । स्त्री(णा) । प्रसारण्यां ।
शकृताङ्गुलिशः । रा.नि.व.५ । त्रिज्वातायाम् । उ-
ड्डो । श.मा. । सु.सू.१६प्र. । श्वेतविहति । ख-
ण्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

सरणिः (णी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकृता-

द्रुमिणी । रा. नि. व. ५ । वा. व्या. चि. मध्यनारायण-
तैले । च. द. माषतैले ।

सरण्डः । पुं । कृकलासि । शिन्नगिटी । मे. ।
कामुके । पक्षिणि । श. र. ।

सरण्युः । पुं । जले । वायौ । मेषे. । श. र. ।
अयौ । वसले । उष्णा. ।

सरलिः । पुं । बद्धमुष्टिहस्ते । रा. नि. व. १८ ।

सरपत्रिका । स्त्री । पत्रपत्रे । श. र. ।

सरमा । स्त्री । ककुय्याम् । मे. ।

सरयूः । स्त्री । नदीविशेषे । साचायोध्यायां प्र-
सिद्धा । तज्जलगुणाः—स्वादु बलपुष्टिकरश्च । रा.
नि. व. १४ ।

सरलः । पुं । (Pinus longifolia.) तत्रा-
नकटुमे । वा. सू. १५ अ. । र. मा. । मृगल ग्राह,
पेवदाकविदंश । हिं चिरका पेड, सरल, धू-
पसरल । सं वम्. सुकचिभाङ् । ते सरलदेवदारु,
गरिके, देवदारिचिद्रु । ता. सरलदेवदारौ । दा.
चिर्. गुणाः—कटुतिक्तोष्णः वातश्लेष्मलक्षक-
खूब्रणप्रः कोष्ठशोधकश्च । रा. नि. व. १२ । च. द.
वा. ज्व. चि. रास्त्रादिः । “सरलं सैलबालुकम् ।”
चोरमोरटे । कौत्रकद्राड् । प. सु. ।

सरलत्वणम् । स्त्री । सुगन्धत्वे । वै. निघ. ।

सरलद्रवः । पुं । धूपविशेषे । मृगलधूप ।
सरलनिर्यासः । सरलद्रवसारं । तार्पिन्. ।
अम. ।

सरला । स्त्री । त्रिपुटायाम् । अम. । त्रिवृता-
याम् । ठेठेड्डो । ज. द. । सु. सू. १६ अ. कफशमने ।
चि. १४।३७ अ. । युक्तचिहति । श्वेत ठेठेड्डो ।
सु. चि. २५ अ. । कपिलद्राक्षायां । कृष्णतुलस्यां । वै.
निघ. । [आटो] । रा. नि. व. १२ ।

सरलाङ्गः । पुं । श्रीविटे । तार्पिन्. । मृगल-

सरसम् । स्त्री । मांसि । काशगुरुणि । वै. निघ. ।
सरोवरे । श. र. । स्त्री (सा) । युक्तचिहति । अ.
टी. रा. । [मिडू] । श. च. ।

सरसम्मतम् । स्त्री । वजीह्वे । ठेठकैटो

सरसिका । स्त्री । हिङ्गुपत्रायाम् । श. च. ।

सरसिजम् । स्त्री । कमले । रा. नि. व. १० ।

सरसी । स्त्री । तुम्बरपत्रिकायाम् । वा. सू. १३ ।
अ. सुरसादिः । “अवकसरसिभागौकासुकाकाक-
साक्षौ ।” सरोवरे । अम. । [श्री] । श. र. ।

सरसीकः । पुं । सारसपक्षिणि । मात्रम भा-

सरसीकृष्टम् । स्त्री । पत्रे । अम. ।

सरस्वती । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । तज्ज-
लगुणाः—स्वादु कर्कश दीपनं लघु देहकान्तिजन-
कं सर्वरोगघ्नं पवित्रश्च । रा. नि. व. १४ । गवि. ।
मे. । ज्योतिषतौलतायाम् । लङ्काफट्को । रा.
नि. व. ३ । ब्रह्मीक्षुपे । उष्णो भाक । रा. नि. व. ५ ।
सोमलतायां । श. च. ।

सरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । शक्रतुङ्गलिनी ।
रा. नि. व. ५ । मद. व. १ । चिन्तायां । ठेठूल । म-
यविशेषे । वै. निघ. । निर्भरे । भ. दिरूपको. ।

सरावः । पुं । शरावमाने । एक मेत्र । भ.
दिरूपको. ।

सरिका । स्त्री । हिङ्गुपत्रायाम् । श. च. ।

सरित्पतिकफः । पुं । समुद्रफेने । भा. म. ४
भ. न. री. चि. नयनशोषाजने । “सरित्पतिकफः सि-
ता ।”

सरिलम् । स्त्री । जले । अ. टी. भ. ।

सरिषपः । पुं । सर्पपत्रे । त्रिका. ।

सरीसृपः । पुं । सर्पादौ । त्रिका. । कृष्णसर्पे ।
सु. चि. २४ अ. ।

सरोजम् । स्त्री । पत्रे । छे. च. ।

सरोजव्य (न्) । स्त्री । पत्रे । छे. च. ।

सरोजिनी । स्त्री । कमलिन्याम् । पञ्चद-
श । पत्रे । मे. । [श. र. ।

सरोक्षवः । पुं । वक्त्रपक्षिणि । सारसपक्षिणि ।

सरोऽमृतम् । स्त्री । सरोवरजले । वै. निघ. ।

सरोकट् । स्त्री । पत्रे । छे. च. ।

सरोकृष्टम् । स्त्री । पत्रे । प. सु. । रक्तपत्रे ।
वै. निघ. । स्त्री (हा) । पक्षिन्याम् । वै. निघ. ।

सरोवरः । पुं । सरसि । तज्जलगुणाः जलश-
ब्दे मूल्याः ।

सर्कः । पुं । मनसि । उष्णा. ।

सर्जः । पुं । शालनिर्यासि । धूना । भ.च.द.ज्व. चि.अपराजिताधूपे । “पुरध्यामवचासर्ज ।” शालवले । सर्जरक इति भाषा । शलकीवले । वै. निघ. । पीतशालि । (पेशशालि । श.र. ।

सर्जकः । पुं । सर्जवले । शालि गीछ । जटा । असनवले । वै.निघ. सर्जरसे । धूना । रस.र. बाल.चि. । पीतशालि । (पेशशालि । अम. ।

सर्जगन्धा । स्त्री । रास्त्रायाम् । र.मा. ।

सर्जनामा (न) । पुं । सर्जतरी । सु.चि.१अ. ।

सर्जमणिः । पुं । शाललीविदे । (गोउरम । त्रिका. ।

सर्जरसः । पुं । रालि । धूना । रा.नि.व.१२ । सु.स.३८अ.एलादिः । See रालः । सर्जवले । धूनात्र गीछ । रा.नि.व.६ । र.मा. । भा.४भ. देवतीपतिषिचि. । “कृद सर्जरसे तथा ।”

सर्जशालः । पुं । शालवले । र.मा. ।

सर्जाख्यः (द्वः) । पुं । सर्जरसे । धूना । भेष.सुदरी चि. । भा.म.४भ. ।

सर्जिः (चारः) । स्त्री, पुं । सर्जिकाचारि । गाजिशणि । र.मा. । See सर्जिचारः ।

सर्जिका (चारः) । स्त्री, पुं । सर्जिचारे । गाजिशणि । र.मा. ।

सर्जी । स्त्री । सर्जिचारे । गाजिशणि । प.सु. ।

सर्ज्यः । पुं । सर्जरसे । धूना । र.मा. ।

सर्पः । पुं । प्रसिद्धसरीसृपे । नाप । सर्पा द्विविधः—दिश्यो भीमश्चेति । तत्र दिव्याः सर्पाः दृष्टिनिःश्वासविषा इति । भीमा दंष्ट्राविषाः । “ये तु दंष्ट्राविषा भीमा ये दशन्ति च मातृषान् । तेषां संख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अशीतिखिव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा । दर्वीकरा मण्डलिनी राजिमन्तस्थेव च । निर्विषा वैकरज्ञाश्च त्रिविधास्तैः पुनः स्रृष्टाः । दर्वीकरा मण्डलिनी राजिमन्तश्च पद्मगाः । तेषु दर्वीकराः त्रया विश्रुताः षट् च पद्मगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनी राजिमन्तस्था दश । निर्विषा हादश त्रया वैकरज्ञाश्च यस्याः । वैकरज्ञोद्वाः सप्त त्रिचामण्डलिराजिलाः ॥” एषु मण्डानेवजिह्वास्थिरसः पुमांसः,

सूक्ष्मनेवजिह्वास्थिरसः स्त्रियः, उभयलक्षणस्य विषा अकीघा नपुंसका इति । सु.कल्प.४अ. । एषां लक्षणाणि स्वस्वपर्यायि सख्याणि । तद्वृथाः—अशीतिवतदीपहरः कमिद्वीविषहरः चक्षुष्यः पाके मधुरः सेवाग्रिजननयः । “दर्वीकरा दीपकाश्च तेषुक्ताः कटुपाकिनः । मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविष्मूत्रमारुताः ॥” सु.सू.४६अ. । तद्विषगुणाः—“विशेषादुलकटुकमस्त्रोणं स्वादु शीतलम् । विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकीपनम् । तारुण्यमध्यवहले वृष्टिशीतातपेषु च । विषीलणा भवन्त्येते व्यन्तरा षट्सुसन्धिषु ॥” वा.उ.३६अ. ।

सर्पकङ्कालिका (ली) । स्त्री । खनामख्यातलतायाम् । मर्थकङ्काली, वत्राङ्कालाविशेष । र.मा. । गम्बरास्त्रायाम् । प.सु. । See रास्त्रा ।

सर्पगन्धा (न्धिनी) । स्त्री । गम्बरास्त्रायाम् । See रास्त्रा । नाकुलीनामसहाकन्दशक्ति । रा.नि. व.७ । वा.उ.५अ. । नागदन्त्या । वै.निघ. ।

सर्पघाति । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु. कल्प.२अ. । See फलविषम् । [उजि । प.सु. ।

सर्पघातिनी । स्त्री । सर्पाच्याम् । पानभिः सर्पच्छत्रकः । पुं । शाकविशेषः । गां(पेश) लता । गुणाः—मलभेदनः रुचः मधुरः शीतः किष्टस्त्री च । च.सू.२७ अ. ।

सर्पलणः । पुं । नकुलि । नडेल । हे.च. ।

सर्पदंष्ट्रः । पुं । दन्तीवले । श.च. ।

सर्पदंष्ट्रा (ष्ट्री) । स्त्री । द्विष्याम् । विच्छाति । प.सु. । सिंहपिपल्याम् । गुणाः—सारका उष्णा कटुः कफघ्नी वातघ्नी च । वै.निघ. ।

सर्पदंष्ट्रिका । स्त्री । शेषशृङ्गा । अजशृङ्गा । मेडाशि.७ । रा.नि.व.६ । [रा.नि.व.६ ।

सर्पदण्डा (न्ता) । स्त्री । सिंहपिपल्याम् ।

सर्पदण्डी । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् । (गोत्र-कटाकुलिश । रा.नि.व.५ । [रा.नि.व.५ ।

सर्पदन्ती । स्त्री । नागदन्त्या । शक्तिं (दे) ।

सर्पदमनी । स्त्री । नागदन्त्याम् । शक्तिं (दे) । बभ्याकर्कोटिकायां । रा.नि.व.१ ।

सर्पदष्टकम् । स्त्री । सर्पदंशने । तस्य त्रिविधं

सर्पितं रदितं निर्विषयेति । केचित् चतुर्थे सर्पाङ्गाभिहतमिच्छन्ति । तेषां लक्षणानि यथा — “पदानि यच्च दन्तानामेकं हे वा बहूनि च । निसर्गान्यन्तराणि यान्मुहृत्य करोति हि । चक्षुसालकयुक्तानि वैकृत्यकरणानि च । सङ्गिमानि सशीफानि विद्यातत् सर्पितं भिषक् ॥” इति । “राज्यः स लोहिता यच्च नीलाः पीताः सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तन्मूत्रं क्रियमन्यविषञ्च तत् ॥” इति । “अशीफमन्यदृष्टाष्टकं प्रकृतिस्थस्य देहिनिः । पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः ॥” इति । “सर्पस्यष्टस्य भीरोहिं मधेन कुपितोऽनिलः । कस्यचित् कुरुते शीफं सर्पाङ्गाभिहतम् तत् ॥” सु. कल्प. ४७. । वामटम् तु गृह्णाहृत्यालीङ्ग्यालुप्तदन्तनिपीडितदण्डकमेदेन पञ्चधाह । एषु प्रथमं द्वयं निर्विषं, निपीडितदण्डकम् असाध्यं व्यालुप्तदण्डकञ्च कृच्छ्रसाध्यम् । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्यायं सूर्याणि । वा.उ. १६७. ।

सर्पनामा । स्त्री । सर्पाख्याम् । सर्पकङ्कालीविटभय, पानशिडेनी । प.सु. ।

सर्पनिर्भोकः । पुं । सर्पलचि । माटेपत्र खो-लोष । च.शा. ८७. ।

सर्पनेत्रा । स्त्री । सुगन्धरास्त्रायां । सर्पाख्यां । पानशिडेनी, सर्पकङ्कालीविटभय । रा.नि.व. ७।

सर्पपुष्पी । स्त्री । बभ्याककोटिकायां । नागदन्त्याम् । शक्तिङ्कटङ् । रा.नि.व. ५ ।

सर्पप्रियः । पुं । चन्दनह्वे । वै.निघ. ।

सर्पफेण(न)म् । स्त्री । अहिफेने । वै.निघ. २ भ.अ.सा.चि.जातीफलदिपटपाके । [च. ।

सर्पभक्षकः । पुं । नाकुलीकन्दे । मयूरे । हे.

सर्पभुक् । पुं । मयूरे । हे.च. । शृंगे । शङ्क-गिणी । नाकुलीकन्दे । रा.नि.व. ७ ।

सर्पमाला । स्त्री । सर्पकङ्कालिकाभिदे । रा.मा. ।

सर्पलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पानगाश्च । रा.नि.व. २ ।

सर्पलोचना । स्त्री । सर्पाख्याम् । पानशिडेनी । वा.उ. १७७. । गन्धरास्त्रायाम् । वै.निघ. ।

सर्पविषम् । स्त्री । सर्पगरलि । माटेपत्र विष ।

“विषमाह्वयमप्राप्य रक्तं दृश्यते वपुः । रक्तमण्डपि तु प्राप्तं वदेते तैलमम्बुवत् ॥” वा.उ. १६७. ।

सर्पसह्य । स्त्री । सर्पाख्यां । पानशिडेनी । प.सु. । [वै.निघ. ।

सर्पसुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । सर्पगन्धायां ।

सर्पहा (न्) । पुं । नकुली । वै.निघ. । हे.च. ।

सर्पा । स्त्री । तन्नामकौषधौ । या च सर्पाकारा सर्पकङ्कालिका । च.चि. १७. ।

सर्पाख्यः । पुं । नागकेशरह्वे । रा.मा. । म-ह्विकन्दे । रा.नि.व. ७। श्वेतालुके । भा.क. आ.नू. । वै.निघ. ।

सर्पाङ्गी । स्त्री । सेंहलीपिपल्याम् । रा.नि.व. ६ । सर्पकङ्कालीभिदे । पानशिडेनी । रा.मा. ।

सर्पादनी । स्त्री । लाङ्गलिकानामकन्दशके । नाकुल्यां । शृङ्गाराशौ । रा.नि.व. ७ ।

सर्पारिः । पुं । नकुली । मयूरे । रा.नि.व. १६।

सर्पावासम् । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने । रा.नि.व. १२ । श्वेतचन्दने । रा.नि.व. १२ ।

सर्पाशनः । पुं । मयूरे । हला. ।

सर्पाक्षी । स्त्री । सर्पसहाय्याम् । पानशिडेनी । हिं सरहचो गण्डनी । प.सु. । रा.सा.सं. । वै.निघ. २भ.एकाहिक, ज्व.चि.सतसञ्जीवनीरस । रा.स.र.विष.चि. । गुणाः — “सर्पाक्षी कटुका तिक्तः सोष्णा क्रिमिलिङ्गननी । इयिकोन्दुरसर्पाणां विष-घ्नी व्रणरोपणी ॥” भा.गु.व. । श्वेतापराजितायां । रक्तशङ्खिन्याम् । वै.निघ. । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि.व. ७ ।

सर्पिः (स्) । स्त्री । दुग्धसम्पृक्तह्वे । ह्वेते । वि । रा.नि.व. १५। स्त्रप गतौ संस्कारात् सर्पणात् सर्पिः । “नान्यः खेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्षते । यथा सर्पितरं सर्पिः सव्यंस्नेहोत्तमं मतम् ॥” सि.यो.वा.व्या.चि.श्रीकण्ठः ।

सर्पिका । स्त्री । मोक्षैर्षालतायां । वै.निघ. ।

सर्पिणी । स्त्री । सर्पाकारवत्तृपविश्वे । सर्पकङ्काली । गुणाः — विषघ्नी कुचवर्दिनी च । रा.नि.व. ५ । सर्पस्त्रियां । श.र. ।

सर्पिर्गर्भम् । स्त्री । नवनीतके । वै.निघ. ।

सर्पिर्महः । पुं । वातजन्मप्रसिद्धरीमि । तत्र ह-
ततुल्यं महति । सु.नि.६च. ।

सर्पिषम् । स्त्री । छते । वै.निघ. ।

सर्पी । स्त्री । सुजग्याम् । श.र. । [जटा. ।

सर्पी(पै)ष्टम् । स्त्री । श्रीखल्वचन्दने । र.मा. ।

सर्व्यः । पुं । पारदे । र.सा.सं.प्रकारान्तरविष-
मज्व.रसे । भेष.वा.र.वि. । सा.कौ.ज्वरान्तर-
से । रसाङ्गने । शिलाजनुके । वै.निघ. ।

सर्व्यगः । पुं । जीवे । आत्मनि । श.मा. । स्त्री ।
जले । नि. ।

सर्व्यगन्धम् । स्त्री । चातुर्जातकादिषु द्रव्येषु ।
“चातुर्जातककर्पूरककौलागुरुसिद्धकम् । खवक्क-
सहितसैव सर्व्यगन्धं विनिर्दिशेत् ॥” प.प्र.१ख. ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरकभुरीचन्दनेषु । भा.म.४भ.चम्.
पू.वि. । “सर्व्यगन्धैः प्रदेह्य ॥” “चातुर्जातकक-
र्पूरककौलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितसैव सर्व्य-
गन्धं विनिर्दिशेत् ॥” इति च । भा. । शीघ्रते
एलादिगन्धं ।

सर्व्यगा । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।

सर्व्यग्नयिः (कम्) । पुं, स्त्री । पिप्पलीमूले ।
रा.नि.व.६ । हे.च. । [ना. । वै.निघ. ।

सर्व्यग्रहापहा । स्त्री । नागदमन्यां । नागद-

सर्व्यगग्रिया } स्त्री । चट्वा । उज्जी । वै.निघ. ।
सर्व्यजनप्रिया }

सर्व्यज्वरहरलोहः । पुं । विषमज्वरहरसवि-
शेषः । पत्रौ—विचचकमूलं विकटुं विफला विडङ्गं
सुसकं गजपिपली पिप्पलीमूलं वीरणमूलं देव-
दाक किराततिक्तं बालकं कटुकी कण्टकारी सि-
सुयीत्रं यष्टिमधुकुटजलक इन्द्रयवौ वा एषां प्रति
समभागः सर्व्यचूर्णसमं लीङ् । मात्रा १ मापा ।
अनुपातं मधु । सा.कौ. । अन्यः—आद्रितलोहं
१७ त्वा. शीत्रा २ त्वा. शक्रक २ त्वा. आ-
मना, इतीतकौ, वटेशु, कुण्ट, पिप्पल, भ्रि-
ष्ट, विडङ्ग, मूत्रा, गजपिप्पल, पिप्पलमूल, ह-
रिद्रा, मोरहरिद्रा, छित्तत्र मूल आठ्याक
१ त्वा. आमात्र त्रयसं गन्धनं । मात्रा २ त्रति ।
भेष. । तृतीयः सहस्रसर्व्यज्वरहरः—शीत्रा, शक्रक,

अथ, तीक्ष्ण, शर्षपाक्षिक, शर्ष, शोभा, उष्ण-
हृत्तिताम् आठ्याक २ त्वा. काष्ठलोह ८
त्वा. । गन्धनद्रव्या—उच्छेपात्र त्रय, मधु-
नकाथ, क्लृप्तापिप्पल त्रय, खिककाथ, उ-
नूकत्रय, मानेर त्रय, काकमतीत्रय, निष्ठ-
शोषत्रय, पुनर्मवारम ७ आमात्र त्रय । मा-
त्रा १ त्रति । अश्वपान पिप्पलचूर्ण ७ पुनर्म-
व ७ । र.सा.सं. । [श.च. ।

सर्व्यतःशुभा । स्त्री । पिप्पलीमूले । प्रियङ्गी ।

सर्व्यतन्त्रसिद्धान्तः । पुं । सिद्धान्तविशेषः ।

सर्व्यतिक्ता । स्त्री । काकमाचिकायाम् । र.
नि.व.४ ।

सर्व्यतोभद्रः । पुं । निम्बहवे । रा.नि.व.६ ।
स्त्री । आसनपर्यङ्काकारेण अश्वरीच्छेदने । “सर्व-
तो बर्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे । सर्व्यतोभ-
द्रकम् ॥” सु.चि.८च. । वा.उ.२च. ।

सर्व्यतोभद्रा (द्रिका) । स्त्री । गाम्भायां ।
शीघ्रात्र गाह्य । रा.नि.व.६ । वा.म.१५च.सरि-
वादी । भा.म.१भ.ज्व.वि. । “श्रीफलः सर्व्यतोभ-
द्रा ॥”

सर्व्यतोमुखम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ ।

सर्व्यधातुकम् । स्त्री । तान् । वै.निघ. ।

सर्व्यपाचकः । पुं । टा । र. । मोक्षशी ।
वै.निघ. ।

सर्व्यभक्ष्या । स्त्री । क.यां । श्रीणि । हे.च. ।

सर्व्यभूतप्रमर्दिनी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटकां
वै.निघ. । [द्रव्यं । वै.निघ. ।

सर्व्यभूमिकः । पुं । दाकचिनीति स्याति पण्य-

सर्व्यमूल्यम् । स्त्री । कर्मदेके । रुड़ि । त्रिका. ।

सर्व्ययूषः । पुं । गीरसधान्याम्फलान्तरैकत्र
मिलितैर्यौ रसे भवति । स गुरुतरः । वै.निघ. ।

सर्व्यरसः । पुं । धनके । अम. । लवणरसे ।
हे.च. । स्त्री (सा) । खोजमण्डि । टैथ्यत्रय मण्डि ।
प.स. ।

सर्व्यरसोत्तमः । पुं । लवणरसे । हे.च. ।

सर्व्यलवणम् । स्त्री । शीघ्ररसवर्णः । रा.नि.व.६ ।

सर्व्वलोहम् । स्त्री । तावे । वै.निघ. ।

सर्व्ववर्चसम् । स्त्री । तावे । वै.निघ. ।

सर्व्ववर्णिका । स्त्री । गान्धारोहणे । षटा. ।

सर्व्वस्त्रेता । स्त्री । सर्व्वपिकानामप्राणहरकौ-
टविशेषे । सु.कल्प. ८८. । See कौट. ।

सर्व्वसंसर्गलवणम् । स्त्री । श्रीधरलवणे ।
रा.नि.व.६६. । [टिक्काम्ये । श.च. ।

सर्व्वसङ्गतः । पुं । चिप्रवृद्धिधान्यविशेषे, य-

सर्व्वसरः । पुं । तन्नामकसुखरीये । स वात-
पित्तकफशीघ्रितनिमित्तः । तत्र वातजं वदनं स-
न्वीदस्कोटैः समन्ताद्ग्रासं भवति । पित्तजं मुखं र-
क्तपीतसदाहृतनुस्कोटाघितं भवति । कफनाम्यर-
क्तधूयुतैः सर्व्वैर्व्याप्तं भवति । रक्तजं च पित्तल-
क्षणं भवति । सु.नि.१६५. ।

सर्व्वसहः । पुं । गुरुगुली । प.सु. ।

सर्व्वसाधनम् । स्त्री । स्वर्णे । वै.निघ. ।

सर्व्वसिद्धिः । पुं । श्रीफल । वेग. । श.च. ।

सर्व्वस्त्रेहः । पुं । चतुःस्त्रेहेषु । सि.यो.वा.व्या.
चि.शालणस्त्रेहं । See स्त्रेहचतुष्टयम् ।

सर्व्वहितम् । स्त्री । मरिचि । रा.नि.व.६ ।

सर्व्वचारः । पुं । चारविशेषे । गौवान् । सा-
डुन् इति लोके । सवुखार इति दाक्षिण्यत्वे । गु-
णाः—अतिचारः चतुर्थः वसिष्ठोपधनः गुदावर्त-
क्रमिन्नः मलसूत्रविशोधनयः । रा.नि.व.६ । सुक्क-
कहवे । वण्टोपाकूल । वै.निघ. ।

सर्व्वस्थः । पुं । पारदे । पात्रा । रस.कौ. ।
भैष.वा.र.चि.द्वादशाशये ।

सर्व्वार्ज्जकम्पारिरसः । पुं । वातव्याध्यधि-
कारि रसः । पाठः—“सत् सत् सत् सत् सत् सत् सत् सत्
कटुकद्रवैः । एकविंशतिवारं शीघ्रं पेष्यं पुनः
पुनः । चणमात्रा षटी भक्ष्या..... ॥” रस.र. ।

सर्व्वार्ज्जसुन्दरः । पुं । रसोऽयं विरेचनाधि-
कारीकः । पाठः—“युद्धसूत्र गन्धस्य विषय ज-
यपालकम् । कटुत्रयश्च त्रिफला टङ्गणश्च समांश-
कम् ॥” मात्रा २ गुञ्जामिता । पात्रा, गङ्गक,
विष, अश्रुपानवीज, त्रिकटु, त्रिकण, गो-

हांगीत्रं तैथ अट्याटक मयडांग । माडा २
रति । र.सा.सं. । अन्यः कासाधिकारि यच्चाधि-
कारि च—“रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्गणश्च
च । नीतिकं विदुमं शङ्खं मारणीयं प्रयत्नतः ।
हेममन्तार्ज्जभागश्च सर्व्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बद्र-
वस्य योगेन पिष्टिकां कारयेद्विषक् । पद्याङ्गणपुटं
दद्याच्छीतलश्च समुद्धरेत् । हेममन्तसमं तीक्ष्णं ती-
क्ष्णार्चं दरेदी मतः । एकीकृत्य समस्तानि श्लेष्मचू-
र्णानि कारयेत्..... ॥” नीरग्नरूपे मोहांगी-
त्रं तैथ करिया उडुशकूपे ताहा चूर्णं करत
मेहे थहे २ तो. पात्रा १ तो. गङ्गक १
तो. मूलातम्य, अवालतम्य, शङ्खतम्य अट्या-
के २ तो. मोहांगी ॥० तो. । एकत्र निम-
ष्टालनं रते माडिया गोलक अञ्जतकरत
मेहे गोलक वङ्गयुवाय राथिया गङ्गपुटे
तात्र जाले पाकं करिदे । नीतल हहेले
तुलिया मोह ॥० तो. । उ शिङ्गल १० आना
दिया एकत्र माडिया राथिदे । मा. २ त्र ।
अश्रु. पिप्लुचूर्णं उ मधु । रस.कौ. । भैष. ।

सर्व्वार्ज्जसुन्दरी । स्त्री । वैद्यकान्यविशेषे ।

सर्व्वानुकारिणी । स्त्री । शालपर्ण्या । शाल-
पाणि । रा.नि.व.४ । [तेउडो] । अम. ।

सर्व्वानुभूतिः । स्त्री । श्वेतविहति । श्वेत

सर्व्वान्वीनः । त्रि । सर्व्वान्नभक्षके । वा.चि.१
अ. । “सर्व्वान्वीनी भवेत्तथा ।”

सर्व्वायनी । स्त्री । श्वेतविहतायां । वै.निघ. ।

सर्व्वार्ज्जम् । स्त्री । सर्व्वविधप्रशस्तान्द्रव्येषु,
काञ्जिकसुरासीवीरकदम्बमलादिषु । सि.यो.शा-
लणस्त्रेहं ।

सर्व्वार्ज्जः । पुं । रुद्राक्षहवे । वै.निघ. ।

सर्व्वार्ज्जिरीगः । पुं । सर्व्वगतनेत्ररीये । स
घोडशविधः—वाताभिष्यन्दः अधिमन्यः हताधि-
मन्यः अन्यतोवातः जिह्वनेत्रः पित्तभिष्यन्दः क-
फाभिष्यन्दः रक्ताभिष्यन्दः शुक्लाक्षिपाकः सशीफा-
क्षिपाकः अक्षिपाकः अक्षीषितः सन्निपाता-
भिष्यन्दः वातपैताभिष्यन्दः वातकफाभिष्यन्दः पि-
तृक्षपाभिष्यन्दश्च । वा.उ.१४५. । एषां विशेषाः
स्वस्वपथ्यां गम्याः । See नेत्ररीगः ।

सर्वाची । स्त्री । दुग्धिकायां । विरुहे । वै. निघ. ।

सर्व्वीषध(धि)गणः । पुं । कुठायीषधिवर्गे । कुष्ठजटामांसीवचाइरिद्राशैलेयचन्दनसुरामांसीक-
पूरसुलासु । “कुठामांसीइरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्द-
नेः । सुराकपूरसुलाभिः सर्व्वीषधमुदाहृतम् ॥”
रा.नि.व.२२ । “सुरामांसी वचा कुष्ठं शैलेयं र-
जनीहयं । ऋटी चम्पकसुलस्य सर्व्वीषधिगणः स्मृ-
तः ॥” ज्योतिःशास्त्रम् ।

सर्व्वीषधिः । स्त्री । सर्व्वीषधिगणे ।

सर्षपः । पुं । (*Brassica campestris*.
Syn. *Dinapis dichotoma*.) खनामख्या-
तऋक्षचुपविशेषे । मरिचा ग्राह्य । हिं सरौसा,
सर्षा, जिरिया । गुणाः—रसपाकयीः कटुः खि-
न्धः तिक्तः तीक्ष्णः वातकफघ्नः रक्तपित्तापिव-
हैनः रक्षोघ्नः कण्डूकुष्ठक्षमिन्नयः । गौरन्तु श्रेष्ठः ।
भा.पू. । तीक्ष्णः वातकफघ्न उष्णः रक्तपित्तकरः
कटुः क्षमिकुष्ठघ्नः । सिद्धार्थसिपि तद्गुणः । राज. ।
स सितसितमेदेन हिधा । (*Brassica nigra*)
The black mustard. कृष्णसर्षपे । काल
मरिचा । हिं कालिराइ, माकड़ाराइ, सर्षा, पि-
यरी सरौसा । तें अवली । गुणाः—“...कटूष्णी
वातशूलमुत् । पित्तादाहप्रदी गुल्मकण्डूकुष्ठघ्नपाप-
हः ॥” (*Brassica juncea*, Syn. *Sinapis*
juncea) राजिकायाम् । उश्ठ मरिचा, राइ-
मरिचा । हिं राजिका । गुणाः—“सिद्धार्थः
कटुकोष्णय वातरक्तघ्नपापहः । त्वग्दीषघ्नसमी रु-
च्यो विषभूतघ्नपापहः ॥” सर्षपतैलगुणाः—तिक्तं
कटुकं वातकफविकारघ्नं पित्तालदीपदं क्षमिकुष्ठ-
घ्नं तिलजवश्चक्षुष्य । सर्षपशाकगुणाः—“सार्धपं
क्षमिलं स्वादु त्रिदोषरक्तपित्तघ्नम् ।” राज.१५. ।
अलुण्ठं रक्तपित्तप्रकोपकरं विदाहि कटुकं स्वादु
रुचिदह्य । रा.नि.व.७ । “सार्धपक्ष त्रिदोषघ्नं रु-
चिदह्यापित्तवैजयन्म् ।” अ.वि.१६अ. । “विदाहि
वह्निगुणं ह्यर्थं तीक्ष्णोष्णमेव च । त्रिदोषं सार्धपं
शाकम् ॥” सु.स.४६अ. । सर्षपनालगुणाः
—“तीक्ष्णोष्णं सार्धपं नालं वातशेषघ्नपापहम् ।
कण्डूवृन्निहरं ददुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ॥” भा.पू.
१भ.शा.व. । सर्षपविशेषे । कपि । हिं गोरि ।

अल वीजं दीपनम् । पचं वातघ्नम् । Watts.
वल्गरीच्यालकमाने । “वल्गरीच्यालु सर्षपः ।”
मागधमानमिदम् । प.प्र. । राजिकावयपरिमिते
माने । “तिस्रभौराजिकाभिश्च सर्षपः ।” कालि-
जमानमितम् । [अ. । See कन्दविषम् ।

सर्षपकः । पुं । तन्नामकन्दविषे । सु.कल्प.१

सर्षपतैलम् । स्त्री । सर्षपबीजीत्यतैले । See
सर्षपः । [मिदम् । भा. । See सर्षपः ।

सर्षपनालम् । स्त्री । सर्षपदण्डे । नाडशाक-

सर्षपा । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

सर्षपिकाः । पुं । प्राणहरकीटविशेषे । सु.कल्प.
८अ. । See कीटः ।

सर्षपिका । स्त्री । शूकरीगभेदे । लक्षणं—
“गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भृष्टतुका । पिष्टका
कफरक्ताभ्यां श्रेया सर्षपिका बुधैः ॥” सु.नि.१४
अ. । तन्नामककीटभेदे । गलगौली श्वेतकृष्ण-
कराजिः रक्तमण्डला सन्वेष्टेता सर्षपिका चेति ।
ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्जं दाहशीफलीदा भवति ।
सर्षपिकया हृत्पीडातिसारश्च भवति । सु.कल्प.८
अ. । ममूरिकाभेदे । “चतुर्थी सर्षपाकारा पीत-
सर्षपवर्णिनी । नाम्ना सर्षपिका श्रेयाऽभ्यर्क्षव
विवर्जयेत् ॥” भा. ।

सर्षपी । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. । हापुवि-
कायां । थञ्जन । त्रिका. ।

सर्षपोद्भूतम् । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

सलम् । स्त्री । जले । अ.टी.भ. । [प.सु. ।

सलटुकः । पुं । वृत्तपत्रशाके । नटिशा शारु ।

सलपत्रम् । स्त्री । दाक्षकैरायां । दाक्षणिनि
वै.निघ. ।

सलिलम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ ।

सलिलकुन्तलः । पुं, स्त्री । श्रेवाल । त्रिका. ।

सलिलयहः । पुं । अश्वत्थ यहभेदे । लक्षणं
यथा—“हृषते सततं यक्षु हृष्टरीसा तुरङ्गमः ।
सत्वालो जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलयहः ॥” ज.
द.प्र.७अ. ।

सलिलजम् । स्त्री । कमले । पद्म । अम. ।

सलिलधरः । पुं । सुसायाम् । शूढा । वै.
निघ. २. भ. जिह्वकज्ज. चि. । [See अखटः ।

सल्लकटुः । पुं । प्रियालव्वे । रा. नि. व. ११ ।

सल्लकी (स्त्री) । स्त्री । (Boswellia thurifera.) Gum olibanum tree. खनाम-
ख्यातफलशाकलतायाम् । कुंदककी । शालविशे-
षे । यस्य निर्यासः शिलारस इत्युच्यते । जगभ-
क्ष्या, सालइ इति लोके । मं सल्लकि । कं तदि-
कु । वम्. शालइ । गुष्ठाः — तित्तमधुरा कषाया
वाहिणी कुष्ठरक्तकफवाताशत्रिणदोषघ्नी च । रा.
नि. व. ११ । वै. निघ. २. भ. र. च. सा. चि. सल्लकादि-
स्वरसे । सु. मृ. २५. च. । [कल्प. ।

सवम् । स्त्री । जले । जटा. । पुष्परसे । शब्द-

सवनम् । स्त्री । प्रसवे । शब्दकल्प. ।

सवरम् । स्त्री । जले । त्रिका. । [प. सु. ।

सवररीध्रम् । स्त्री । श्वेतरीध्रे । पाटिशालनाथ

सवर्णकरणम् । स्त्री । विवर्णलतस्थानस्य देह-
समानवर्णकरणे । सु. वि. १. च. ।

सवहा । स्त्री । विहतायां । अ. टी. भ. ।

सविता (ढ) । पुं । अकंठवे । आकृन्तग्रीह ।
रा. नि. व. १० ।

सवित्तम् । स्त्री । प्रसवकरणे । व्याक. । स्त्री
(त्रे) । धात्र्याम् । धात्रे । अविः । [निघ. ।

सविभालम् । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.

सवीर्या । स्त्री । श्रुतावय्याम् । अठग्री । रा.
नि. व. ४ ।

सव्यम् । स्त्री । वामकाये । अम. ।

सव्यभिवारम् । स्त्री । सव्यभिवारं नाम यत्
व्यभिवरणं, यथा — “भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधी
योगिकमथवा नेति ।” अ. वि. ८. च. ।

सव्यसाची (इन्) । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा. नि.
व. ६ ।

सप्रणशुक्तः । पुं । नेत्रकृष्णगतरीगमदे । लज्ज-
चं यथा — “निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे मुखे व विहं
प्रतिभाति यद्दे । खावं सवेदुणमतीव रुक् च तत्स-
व्रचं शुकमुदाहरन्ति ॥” सु. उ. ३. च. ।

सशल्यः (ल्या) । पुं, स्त्री । मञ्जूके । रा. नि. व.
१६ । नागदल्यां । शक्तिं उ. छे. । र. मा. । [६ ।

सशाकम् । स्त्री । आद्रेके । आमा । रा. नि. व.

ससत्त्वा । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियाम् । श. र. ।

ससिद्धः । पुं । सर्ववृक्षे । धुनोत्र ग्रीह । रा.
नि. व. ६ । [धान । छे. च. ।

सस्यम् । स्त्री । फले । अ. टी. भ. । धान्यके ।

सस्यमारी (इन्) । पुं । महासूषिके । श्रेष्ठो
हेन्तु । रा. नि. व. १६ ।

सस्यसंवत्सरः । पुं । लघुशालवृक्षे । अम. ।
सल्लकीवृक्षे । वै. निघ. । [६ ।

सस्यसंवरणः । पुं । अत्रकणशाले । रा. नि. व.

सहम् । स्त्री । बले । मी. । मार्गशीर्षमासे । छे.
च. । पांशुलवणे । रा. नि. व. ६ ।

सहकारः । पुं । अतिसीरभयुक्तो आसवृक्षे ।
प. सु. । रा. नि. व. ११ । अम. ।

सहचरः । पुं । भिष्टीतुपे । बांजि ग्रीह । मी.
पीतभिष्टयां । पीतुर्बांजि । र. मा. । वा. सु. १५. च.
वेल्ललरादिव. । “गोकण्टकील्लटसहाचरवाणका-
शाः ।” नीलभिष्टयां । प. सु. । सु. मृ. १६. च. संशो-
धने । [कण्टकशिलुहये । सु. मृ. १८. च. उल्लङ्घः ।

सहचरद्वयम् । स्त्री । नीलपीतभिष्टीद्वये ।

सहचरा (री) । स्त्री । पीतभिष्टयां । र. मा. ।
वै. निघ. । सन्धिक. ज्व. चि. वचादिः । नीलभिष्टयां ।
प. सु. ।

सहजकृति । स्त्री । सुवर्णे । वै. निघ. ।

सहजरसः । पुं । स्वरसे । रस. वि. ६. च. ।

सहङ्गुकम् । स्त्री । मांसकृतव्यञ्जनविशेषे । य-
था — “कागादिमांसं सूडादिः कुट्टितं खलितं पु-
नः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहङ्गुकम् । स-
हङ्गुको गुणयन्त्रे शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ॥” भा. ।

सहदेवा (वी) । स्त्री । (Sonchus aru-
ensis. Syn. S. Orixensis.) बलायाम् ।
वेलेण्डा । वनपालके । वन पालः । हिं सहदे-
वी वरी । मं सहदेवौ । पद्मा. भारा । पीतपुष्प-
बलायाम् । काइसीति लोके । पीत वेलेण्डा ।
सपांल्याम् । शारिवायाम् । मी. । नीलपुष्पबला-

याम् । सु.सू.३८५. । चि.८५. । महाबलायाम् ।
गौरवकाङ्क्षिणी । रा.नि.व.४ । भा.सन्ततादि.
ज्व.चि. । पीतदण्डोत्पलायां । पीठ डानकूनी ।
र.मा. । भेष.ज्व.चि.पानीयभक्तवध्याम् । दण्डो-
त्पलायाम् । डानकूनी । हिं चिचड़ी । च.द.
शूल.चि.एरखदादशके । च.वि.८५. । प्रियङ्गी ।
महानीत्याम् । वै.निघ. ।

सहपानम् । स्त्री । एकत्रपाने । डे.च. ।

सहभादली । स्त्री । प्रसारण्याम् । गङ्गाताड-
नि । भेष.चामवातचि.लेपे ।

सहभोजनम् । स्त्री । एकत्रभोजने । अम. ।

सहरसा । स्त्री । सुद्रपण्याम् । गृगानी । श.
र. ।

सहसानुः । पुं । मयूरे । उषा. ।

सहस्यः । पुं । पीषे मासि । अम. । [व.८ ।

सहस्रकाण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायां । रा.नि.

सहस्रजित् । स्त्री । कलूर्याम् । गृगनाडि ।
वै.निघ. ।

सहस्रदंष्ट्रः । पुं । महापाटीनमक्षेत्र । वा-
ग्राल ग्राह्, छिन्नल ग्राह् । अम. ।

सहस्रदंष्ट्री (इन्) । पुं । मत्स्यप्रिशेषे । वा-
ग्राल ग्राह् । श.र. ।

सहस्रधीतः । त्रि । सहस्रवारं चालिते वृता-
दौ । शङ्करा वारं धातुश प्रवृत्ति । वा चि.१
अ. ।

सहस्रगुत् । पुं । अश्ववेतसे । भा.पू.१भ. ।

सहस्रपत्रम् । स्त्री । कमले । पद्म । रा.नि.
व.१० । [व.८ ।

सहस्रपर्वा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.

सहस्रपादः । पुं । कारख्वपक्षिणि । गौरम
पाथी । मे. ।

सहस्रभित् । स्त्री । अश्ववेतसे । भा. ।

सहस्रमूली । स्त्री । द्रवण्यां । रा.नि.व.५ ।
आखकण्याम् । गृगनाडि । वै.निघ. । [श.र. ।

सहस्ररसा । स्त्री । सुद्रपण्याम् । गृगानी ।

सहस्रवीर्या । स्त्री । दूर्वायां । र.मा. । च.

चि.४५. । नीलदूर्वायां । च.शा.८५. । महाप्र-
सावर्थी । रा.नि.व.४ । श्वेतदूर्वायां । रा.नि.व.५
च.सू.४५. ।

सहस्रवेध(धि)म् । स्त्री । चुकनासककाञ्चि-
कमेदे । रा.नि.व.१५ । हिङ्गुनि । हिङ्गु. । मे. ।
भा. । [निघ.२५.सधुरज्व.चि. ।

सहस्रवेधपाषाणः । पुं । हिङ्गुप्रसरे । वै.

सहस्रवेधिका । स्त्री । स्रगनाभी । वै.निघ. ।

सहस्रवेधी (इन्) । पुं । अश्ववेतसे । हिङ्गुनि ।
रा.नि.व.६ । स्रगमेदे । गृगनाडि । रा.नि.व.१५
चुके । टंकपाणः । प.सु. ।

सहस्रांशो } स्त्री । कृष्णपीलुवृक्षे । वै.निघ. ।
सहस्राङ्गी }

सहस्रा (स्त्री) । स्त्री । अश्वहायां । आम्-
डा । भा. । मयूरशिखायां । निघ. ।

सहाः (सु) । पुं । श्वेतदूर्वायां । मे. । अश्वहाय-
णमासे । अम. । स्त्री (ए) । अश्वकुमार्यां । प.सु. ।
माषपण्यां । ग्राशाणी । वा.म.चि.सहादिधाने ।
सुद्रपण्यां । गृगानी । रा.नि.व.३८. । सर्पकङ्काल-
कायां । श.च. । शृङ्गमिष्ट्यां । श.च. । राखायां ।
र.मा. । स्वर्णसौध्याम् । अश्वानकेठि । प.सु. ।
पीतदण्डोत्पलायाम् । पीठ डानकूनी । र.मा. ।
तरुणोपपत्रवे । रा.नि.व.१० । देवताङ्गवे ।
देवताङ्ग । रा.नि.व.२ । श्वेतपीपुषायां ।
भा.रेवतीयहृदि । 'सहा विदारी स्त्रीसाम् ।'
नखमेपजे । अश्वेती । मे. ।

सहाचरः । पुं । नीलपीतकिण्ट्याम् । नील ७
पीठकाङ्गे । श.र. । वा.मू.१५अ. । 'गीकण्टकी-
कटसहाचरवाणकाशाः ।' सु.चि.३७अ. ।

सहादयम् । स्त्री । सुद्रपण्यां माषपण्यां च ।
सु.मधुरजौवनौयगणे ।

सहारः । पुं । माषवृक्षे । उषा. ।

सह्यम् । स्त्री । स्वास्थ्ये । सहिष्णुतायाम् । सुम-
धुरे । श.र. । [निघ. ।

सखीरा । स्त्री । खीरिणीवृक्षे । शिवादे । वै.

साकु(वृ)कण्डः । पुं । खनामख्यातवृक्षे ।
संकुण्ड इति गुर्जरै र्व्यातः । गुणाः — कषायः

कविकरः दीपनः सारकः शेषवातघ्नः वस्त्ररञ्जनः
लघुश्च । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२३.५ सा.चि.सा.
खरखट्चूर्णे ।

साक्तकम् । स्त्री । शक्तुसमूहे । यवे । व्याक. ।

सागरकम् । स्त्री । समुद्रलवणे । वै.निघ. ।

सागरगामिनी । स्त्री । मूत्रोलाया । (छाटि
एनाटि । रा.नि.व.६ ।

सागरजम् । स्त्री । लवणे । वै.निघ. ।

सागरजमलः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

सागरोत्थम् । स्त्री । समुद्रलवणे । रा.नि.व.
६ ।

सागरोद्भूतः । पुं । शङ्गे । शीथः । वै.निघ. ।

साङ्ख्यः । पुं । ऋषिर्विशेषः । च. ।

साङ्गुष्ठा । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । र.मा. ।

साङ्गान्तिकः । वि. । मारात्मके ।

साचिवाटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । र.मा. ।

साञ्जनः । पुं । गृहगोधायाम् । ककलासे ।
कैकलासः । श.च. ।

सातला । स्त्री । पीतदुग्धसिंहुङ्गमेदे । शनमा-
विशेषः । वम्. वडिलसोनुली । कं हिरियचटक-
नख । गुणाः - कफपित्तघ्नी लघुः तिक्ता कषाया
विस्पर्ककृष्णविस्फोटव्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

सातीलकः । पुं । कलायमेदे । गटेत्र । अ.
टी.रा ।

सात्त्विकम् । स्त्री । यद्व्यस्य सेवितं सुखाय स-
म्पद्यते तत्तत्स सात्त्विकम् । तच्च द्विविधं चेष्टाख्यमा-
हारख्यञ्च । चेष्टाख्यञ्च कायवाय्वनोमेदान्निविधं,
आहाराख्यञ्च रसमेदात् षड्विधम् । सु.सू.१०.अ.
३ । औषधादिजनितसुखानुबन्धे, व्याधिगुणवि-
परीते आहारविहारादौ । “हेतुव्याधिविपर्य-
यविपर्ययसार्थकारिणां औषधान्नविहाराणामु-
पयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः सहि
सात्त्विकमिति श्रुतम् ॥” मा.नि. । सात्त्विकं नाम तत्
यदात्मन्युपश्रितं । तन्निविधं प्रवरावरमध्यविभागेन ।
तत्र सर्व्वरसं प्रवरम् एकारसमवरं मध्यन्तु प्रवराव-
रमध्यस्थम् । च.वि.१.अ. ।

सादः । पुं । अवसाने । कण्ठायां । वै.निघ. ।

सादनी । स्त्री । कटुका । कटुकी । रा.नि.व.
६ ।

सादृश्यः । पुं । कुरङ्गस्यै । चिका. ।

साधकम् । स्त्री । तन्नामकपित्ते । भग. । See
पित्तम् । पुं । तन्नामकहृदयस्थाग्री येन मनोऽभि-
लाषः सिध्यति । सु.सू.२१.अ. । दमनकवचे । वै.
निघ. । [जीवह्वे । वै.निघ. । द्रव्ये । अम. ।

साधनम् । स्त्री । शिष्टे । रा.नि.व.१७ । पुत्रः

साधारणदेशः । पुं । जाङ्गलान्मूषोभयदेश-
लक्षणपुत्रे प्रदेशः । लक्षणं यथा—“उभयगुणयुक्तं
वा नातिरुचं न क्षिणं न च खरवहुलक्षे चाभितः
कण्टकाक्षं । भवति च जलकीर्णे नाति शीतं न-
चीर्णं समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणञ्च ॥” अत्रि.
४.अ. ।

साधारणसृगः । पुं । शूकरादौ, यथा—
“शूकरा सृगशस्त्राद्याः सुलिलाशयमाश्रिताः । म-
कराद्याश्च गण्डाका गवयाश्च तथापरे । महिषा-
द्याश्च ये चैव ते च साधारणा मताः ॥” अत्रि.
२०.अ. ।

साधिका । स्त्री । सुपुत्री । हे.च. ।

साधुः (कः) । पुं । दमनकवचे । वै.निघ. ।
साधुह्वे । रा.नि.व.६ । [मा. ।

साधुपुष्पम् । स्त्री । स्थलपद्मे । शृणपद्मा । श.

साधुवृत्तः । वि. । द्विताहारविहारकारिणि ।

साधुवृत्तः । पुं । कदम्बह्वे । कदम्ब गीष्टि ।
श.च. । वक्रणह्वे । वक्रण गीष्टि । रा.नि.व.६ ।

साध्वसम् । स्त्री । मधे । अम. ।

साध्वी । स्त्री । मेढरायां । रा.नि.व.३ । दुग्धपा-
याणि । कृणवडि । प.सु. ।

सानन्दः । पुं । गुच्छकज्ज । रा.नि.व.६ ।

सानसिः । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

सानुजः । पुं । तुल्यह्वे । रा.नि.व.११ ।
पुण्डरीकह्वे । पू.उ.त्रिग्री गीष्टि । रा.नि.व.१२ ।

सानुबाधनः । वि. । कालान्तरप्राप्यहरे । च.
सू.१.अ. । [गीष्टि । वै.निघ. ।

सानुमानकः । पुं । पुण्डरीकह्वे । पू.उ.त्रिग्री

सान्द्रष्टिकम् । स्त्री । साम्नालिकफले । वै.निघ. ।

सान्द्रम् । स्त्री । तन्ने । घाल । वै.निघ. ।

सान्द्रपुष्पः । पुं । विभीतकवले । श.च. ।

सान्द्रप्रसादमेहः (हीरुन्) । पुं । कफ-
जमेहविशेषः । लक्षणं यथा—“यस्य संहन्यते सूत्रं
किञ्चित्किञ्चित् प्रसीदति । सान्द्रप्रसादमेहौति त
‘माहुः श्लेष्मकीपतः ॥” च.नि.४७. ।

सान्द्रमेहः । पुं । मेहरोगमेदः । चचाविलं
सान्द्रमेहति । सु.नि.६७. ।

साम्यकुसुमा । स्त्री । त्रिसम्पुष्पवत् । यस्य
पुष्पं त्रिकालमेव विकसति । रा.नि.व.१० ।

सान्नाय्यम् । स्त्री । छत्रे, हविषि । त्रिका. ।

सान्निपातिकः । पुं । त्रिदोषजरीरोगः । रा.
नि.व.२१ । त्रि । त्रिदोषसम्बन्धिनः ।

सान्निपातिकी । स्त्री । सन्निपातत्रयार्थानि
रोगे । लक्षणम्—“.....त्रिभिर्दोषैः योनिगर्भा
श्रयाग्रितैः । यथास्त्रीपद्मवकरैर्यापत्वा सान्निपा
तिकी ॥” वा.उ.२३. ।

साब्दी । स्त्री । द्राचाविशेषः । शब्दकल्पः ।

सामजः (योनिः) । पुं । गर्ज । मं. ।

सामत्रयम् । स्त्री । हरीतकी-शण्डी गुडूचीषु ।
वै.निघ. ।

सामवातः । पुं । चामयुक्तवातरोगः । लक्षणं
—“वायुः सामी विबन्धाद्यसादतन्मन्त्रकृजनेः ।
वेदनाशीथनिस्तीदेः क्रमशीऽङ्गानि पीडयेत् ॥”
भा. ।

सामान्यम् । स्त्री । एकत्ववृद्धिकरजातौ । य-
दनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तषु अथ
गौरयं गौरित्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिः तत्
सामान्यम् । च.सू.१७. ।

सामुद्रकः । पुं । संपुटे । वा.उ.१६. ।

सामुद्रसन्धिः । पुं । यीवीरैरगतसन्धिषु । भा.
अंसपीठगुदयीनितम्बेषु सन्धी । सु.शा.५. ।

सामुद्रम् । स्त्री । समुद्रजलवत् । कत्रकट,
पीडा । हिं पांगा । गुणाः—लघु हृद्यं पलित
जनकं पित्तकरं दीपनं रुच्यम् । रा.नि.व.६ ।

समुद्रफले । रस.र.वृहत्सङ्कादिचूर्णे । नाविकेले ।
सौपात्यरवकायाः । त्रीपतिनि । वै.निघ. । पुं ।
मशकविशेषः । सु.कल्प.८. ।

सामुद्रमत्स्यः । पुं । तिमितिनिश्चितकुल-
शपाकमत्स्यादिषु । तन्मांसगुणाः—गुरु सिग्धं
मधुरं नातिपिष्टं वातहरमुष्णं हृद्यं श्लेष्मवर्धनम् ।
सु.सू.४६. ।

सामुद्रायचूर्णम् । स्त्री । उदराधिकारे चूर्णः
म् । माशुरितलवण, मृदलतलवण, तैमूरतलवण, व-
नसर्गानौ, यवकात्र, विडङ्ग, हिमू, पिप्पल, ति-
तामूल, कुण्ट, अत्रोट, कर्पूर, मृगशङ्ख, घृत
निशा । ज्ञेयतन कतिदेव । सा.कौ. ।

सापुद्रिका । स्त्री । सविषजलायुकायाम् । म-
दिव । ज्ञेयक । सु.सू.१२ । See जलायुका ।

साम्ब(म्,म्भा)रम् । स्त्री । गाढलवणे । भा-
शुरितलवण । रा.नि.व.६ ।

साम्भरी । स्त्री । रक्तलीध्रवत् । श.च. ।

साम्बाणिकर्दमम् । स्त्री । जनादिनामगम्-
द्रव्ये । शांतिनी, मृगनाभि । रा.नि.व.१२ ।

साम्बाणिजम् । स्त्री । महापारिवतफले । रा.
नि.व.११ ।

सायकः । पुं । शरः । रा.नि.व.८ ।

सायकपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाः । अत्रपू.स्थ ।
रा.नि.व.४ ।

सायङ्कालः । पुं । सायङ्क ।

सायोद्भिदुरा । स्त्री । सन्निकाविशेषः । यः सा-
यं विकसति । गुणैर्वीर्यिकोतुल्या । रा.नि.व.१० ।

सारः । पुं । मज्जायां । भा.म् । नकुल.१२. ।
अम. । दाडिम्बवत् । वै.निघ.२.भा. । पियालवत् ।
वज्रं सुद्वे । भृशं काथं । वै.निघ. । वज्रचारे ।
रा.नि.व.६ । रोगे । धरणिः । बली । अम. ।
दधिसरः । टैप्रेयत्र माथा । श.च. । कर्पूरः । रा.
नि.व.१२ । नकुल.१२. । नीलीवत् । वै.निघ.२.
भ.वा.व्या.प्रत्यङ्गौलाचि. । काष्ठान्भूतपरिणतनि-
यांसि । कुट्ना ओटि । “स्वतो निर्गतवेष्टकं ला-
चासर्जरसमीचरसादिकम् ।” च.सू.१७. । सार-
सारः । सु.चि.१८. । लौहि । भा. । नवनीते । रा.
नि.व.१५ । पानके । पाना, अद्भुत । देहान्तर्गतम्

स्थिरपदार्थे, स चाष्टविधः—यथा त्वग्रक्तमांसमे
दाः। अथ मांसग्रहणानि । तत्र स्निग्धश्चक्षुःसदुपस-
न्नमृत्पात्यमधीरसुकुमारलोमा सप्रमेव च त्वक्सा-
राणां । सा च सारता सुखसौभाग्यादीनि आ-
चष्टे । कर्णाविसृज्जिह्वानासौष्ठवाणिपादादीनि
स्निग्धरक्तानि श्रीमन्ति भाजिण्यनि रक्तसारणां ।
सा सारता सुखमुदयतां मेधां मनःस्त्वसौकुमा-
र्यादीन्याचष्टे । मांससारणां शङ्खललाटककाटि-
काविण्ण्डादीनि स्थिरशुभमांसोपचितानि भ-
वन्ति । सा सारता चमाद्यतिविद्यासु त्रारोग्यव-
लप्रवृत्तीनि आचष्टे । मन्दसारणां बलवर्णनेत्र-
केशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः ।
सा च सारता वितैश्चैत्यसुखोपभोगप्रदानान्याज्वं
सुकुमारीपचारतामाचष्टे । अस्थिसाराः पार्श्वगु-
ल्फजाल्वरित्रजुवित्रुकशिरःपत्रेभ्यः स्तुलास्थि-
नखदन्ता मन्दोक्ताह्लादयो भवन्ति । मज्जसारः
तन्वहा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्त्रराः स्तुलदीर्घवृत्त-
सन्धयः दीर्घाद्युषो बलवन्तश्च । श्रुतविज्ञानवित्ताप-
त्यसम्मानभाजश्च सौम्याः सौम्यप्रीचक्ष्य चौरपूष्ण-
लोचना इव प्रहर्षवहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसम्भ-
वशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्त्ररा भाजिण्यवो
महाशक्तजयशक्तसारालो भ्वीप्रियाः स्तोमिद्योपभो-
गा बलवन्तश्च । सुखेद्यरोगीयवित्तसम्मानापत्य-
भाजः स्मृतिमन्तः भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः श-
श्रया महात्माहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयो-
धिनः स्त्वसारः । ११ च. वि. ८५. । क्ली. जल ।
मै. ।

सारकः । पुं । जैपालवृत्ते । प.सु. । वै. निच. २५. चित्तविषयम. चि. । पीतसुद्धे । धान्यके । वै. निच. । त्रि. । विरेचके । [रा. नि. व. ८ ।

सारखदिरः । पुं । दुःखदिरं शुभं वावना ।

सारगन्धः । पुं । चन्दनवृत्ते । श. च. ।

सारघम् । क्ली. सरघाकृतमधुनि । शत्रुघ्नमधु
जटा. । गुणाः—“तस्मात्सुतरं कर्त्तुं सारघं ना-
तिश्रीतलं । कासि चये प्रशस्तं स्थात् कामलाशौ
विनाशनम् । नातिश्रीतं न च हर्षं दीपनं बल-
कृष्यतं । अतीसारे नेत्ररोगे च ते वा चतजे हि-
तम् । ११ अवि. १८५. ।

सारङ्गः । पुं । मृगविशेषे, चित्रमृगे । इति

विशेषः । मै. । श. र. । तन्मांसयुक्तः—काङ्क
स्निग्धं मधुरं लघु हृद्यम् । रा. नि. व. १७ । विक्कि-
रजातीयचातकपलिणि । रा. नि. व. १८ । सु. सु. ४६. अ. ह्निनि । वै. निच. । कर्बुरात्रे । ‘सारङ्गः
कर्बुरः स्मृतः । ११ नकुल. १५. । कृवे । राजहंसे ।
मै. । सिंह । केशे । मयूरे । कोकिले । कर्पूरे ।
कौ. । पुष्पे । चन्दने । शङ्खे । पद्मे । स्वर्णे । अने-
कार्थकोषः ।

सारजम् । क्ली. नवनीते । ननि । श. च. ।

सारजासवः । पुं । शालचन्दनादिसारोत्पत्ति-
शतिविधासवेषु । च. सु. २५. अ. ।

सारणः । पुं । भद्रबलायाम् । शकुन्ताञ्जलि ।
धरणिः । आस्मात्कवचे । श. च. । अतीसाररीमे ।
हृ. च. । नवनीते । क्ली. । गन्धमेदे । धरणिः ।

सारणा । स्त्री । रसस्य संस्कारविशेषे । रस. चि. १५. ।

सारणिः (णी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकु-
न्ताञ्जलि । उषा. । रा. नि. व. ३ । म. द. व. १ । न-
कुल. १५. अ. । पुनर्नवायां । वै. निच. ।

सारण्डः । पुं । सर्पाण्डे । गर्गादिषु । जटा. ।

सारतवः । पुं । कदलीवृत्ते । धनजयः । ख-
दिरवृत्ते । वै. निच. ।

सारतैलम् । क्ली. सुगुतीकचन्दरीगतैले, शि-
शपागुरुसरलदेवदानीदितैले । सु. चि. २०. अ. ।

सारद्रुमः । पुं । खदिरवृत्ते । रा. नि. व. ८ ।

सारपाकम् । क्ली. तन्नामकफलविषमेदे । सु. कल्प. २५. । See फलविषयम् ।

सारपादपः । पुं । धामनवृत्ते । श. र. ।

सारफलः । पुं । सारास्त्रे । वै. निच. ।

सारवन्धका । स्त्री । मेघिकायाम् । वै. निच. ।

सारभाण्डम् । क्ली. कर्कुरीमृगाण्डे । शब्द-
कल्पः । [कल्प. ८५. । See कोटः ।

सारमण्डूकः । पुं । मण्डूकजातीयकौटि । सु.

सारमूषिका । स्त्री । देवदाक्षीलम्पयां । (दे-
वा) ताडा । रा. नि. व. १ । See अगरी । [श. र. ।

सारमेयः । पुं । कुकुरे । प. सु. । स्त्री । कुकुर्यां ।

सारलोहम् । क्ली० लीहसारि । ऐ०शा० । तस्य लक्षणम् — “वसाहृच्छिखराकाराण्यङ्गाव्यस्त्रेण लिपिते । लीहे सूर्ये च सूक्ष्मणि तत्सारमभिधीयते ॥” गुणाः — “लीहं साराह्वयं हृत्वात् यद्वर्णो मतिसारकम् । अर्द्धस्वर्द्धजं वातं शूलच परिणामजम् । कर्द्विषः पौनसं पित्तं श्यासमाया व्यपीहति ॥” भस्म, पू० भ. धा. व. । [हचि. ।]

सारवर्गः । पुं । लीहवर्गः । भा. म. ३ भा. प्रमे

सारवृक्षः । पुं । धासनवृक्षे । वै. निघ. ।

सारगन्धः । पुं । श्वेतवृद्धिरे । वै. निघ. ।

सारसम् । क्ली० कमले । रा. नि. व. १० । सरीजले । मी. ।

सारसः । पुं । म्लज्जातीये भक्ष्यस्पर्शविशेषे । मात्रम प्राच्यौ । तन्मांसगुणाः — मधुरमस्त्रं कषायं महातीसारघ्नं पित्तहरं यद्वर्णमोघ्रच । रा. नि. व. १७ । तद्वच्च कण्डूजम्भ्याशुक्रजननी वृष्योतिरुच्यो गुरुच । अत्रि. २२ अ. । क्ली० सारसपत्राया । ह. च. ।

सारसङ्ग्रहः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे चक्रपाणि-
कृते । [भेदे ।]

सारसङ्ग्रहनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टुः ।

सारसजलम् । क्ली० सरीवरजले । वै. निघ. ।

सारसाम्बु । क्ली० सरीवरजले । वै. निघ. ।

सारसैन्धवम् । क्ली० सैन्धवे । च. द. रतिवज्र-
भमीटक ।

सारा । क्ली० कण्ठविहतायाम् । काल उ-
डङ्गौ । श. र. । सातलायाम् । शौत उडङ्गं गनना ।
वै. निघ. । दूर्वायां । श. च. । अंशुमत्फलायाम् ।
कना गीष् । रा. नि. व. ११ ।

सारासुखः । पुं । स्वादुपाकरसयुक्तं कण्ठशू-
कान्धे । वा. सू. ६ अ. हेमा. ।

साराश्लम् । क्ली० निम्बभेदे । त्रीणां डालेषु ।
गुणाः — पक्वं पित्तलं गुरु वातघ्नं कफकरञ्च ।
वै. निघ. ।

सारालः । पुं । तिले । श. च. ।

सारिका । क्ली० पक्षिविशेषे । शानिक प्रा-
च्यौ । अम. ।

सारिणी । क्ली० कापसि । कापसं ग्रीष्म ।
रा. नि. व. ४ । महावलायाम् । रा. नि. व. ४ । क-
पिलशिशपायां । कपिलवर्णं शिख । रा. नि. व. २ ।
रक्तपुनर्नवायां । रा. नि. व. ५ । दुरालभायां । रा.
नि. व. ४ । प्रसारस्थ्यां । शूक्रडाह्निना । रा. नि.
व. ५ । [वै. निघ. ।]

सारितम् । क्ली० कण्ठाञ्जनं । काल दृष्या ।

सारिवा । क्ली० अनलायां । अनलभूत । हिं-
गोरियासाउ । मं वम्. उपलसरी । “जम्बूपत्रा
दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामप्रसिद्धा ।” सु. चि. ८ अ. ७. ।
वा. म. १५ अ. । सारिवीशीरकायस्येति चक्रदत्तः ।
शालौ । शानिवाञ्च । वै. निघ. । कण्ठसारिवायां ।
सा इन्द्रजम्बूपत्रा सुगन्धा कलघट्टेति ख्याता ।
आमानता । हिं करियासाउ । See अनला,
शारिवा ।

सारिवादिगणः । पुं । सारिवीशीरकायस्य-
ध्यचन्द्रनडययटीपरूपककृते कषाये । स दाहपि-
तास्रट्टज्वरघ्नश्च । वा. म. १५ अ. ।

सारिवाद्वयम् । क्ली० श्यामान्तयोः । शानि-
गलता, अनलभूत । च. द. वातपित्तज्व चि. ।
“मधुर्कं सारिवे द्राचा ।”

सारी । क्ली० सप्तलायाम् । उडङ्गौ गनना ।
रा. नि. व. ८ । शारिकापक्षिणि । श. र. । [६ अ. ।]

सारोदकम् । क्ली० सालसारीदके । च. चि. ।

सारोद्धारः । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे । [भ. ।]

सारोद्भिकः । पुं । सौराष्ट्रदेशवाचकः । अ. टी. ३.

सारङ्गवेरम् । क्ली० शृण्डायाम् । रा. नि. व. ६ ।

सार्जः । पुं । सर्जरसे । शुनौ । र. मा. ।

सार्द्रः । त्रि । सार्द्रं । डिङ्ग । अम. ।

सार्वगुणम् । क्ली० शीघ्रलवणं । रा. नि. व. ६ ।

सार्वभौमः । पुं । गजे । शौतौ । त्रिका. ।

सार्वसहम् । क्ली० सृष्टिकालवधे । त्रीणां ।
वै. निघ. । [पुं । श्वेतसर्पे । वै. निघ. ।]

सार्धपः । त्रि । सर्धपसम्बन्धीये, शाकतेलादी ।

सार्धपतैलम् । क्ली० सर्धपतैले । See
सर्धपः ।

सर्वपशकम् । क्ली० सर्वपशके । मत्तिसा-
भाक । अत्रिः १६५. See सर्वपः ।

सालः । पुं० उच्ये मे । शिंशपात्रवे । वरुण-
इवे । त्रिका । मत्तविशेषे । भाग गौड । अ.
टी.म. । शाकइवे । अशुन गौड । कुणपे । वै.
निघ. । रालि । धूना । रा.नि.व. १२ । सर्जउचे ।
रा.नि.व. ६ । खनासखातइवे । भाग गौड । हिं
खसुथा । सं सानरा । कं सजर दासर । गुणाः
— कटुः तिक्तः उष्णः हिमः लिम्बः शतीसारपि-
नदीपन्नः कण्डुकुष्ठविस्फोटकवातघ्नस्य । रा.नि.व.
६ ।

सालजः (कः) । पुं० सर्जरसे । धूना । प.
सु. । सर्जतरौ । धूनां गौड । रा.नि.व. ६ ।

सालनिर्घासः । पुं० सर्जरसे । धूना । रा.
मा. । [श.र.]

सालपर्णी । स्त्री । अयुस्यार्थं । भागपाणि ।

सालपुष्पम् । क्ली० स्थलपत्रे । श.र. ।

सालरसः । पुं० शालनिर्घासे । धूना । रा.
नि.व. १२ । [अ.]

सालवेष्टः । पुं० सर्जरसे । धूना । शब्दक-

सालसारः । पुं० शालभेदे । “शालः शङ्खुः
तस्य सारः ।” इति डल्लणः । सु.स. ३८५. ।

सालाहकः । पुं० कुकुरे । शगालि । शब्दकल्पः ।

सालिमकन्दः । पुं० कावेलदेशीयकन्दभेदे ।
भागमिश्रिः । गुणाः — उष्णवीर्यः मधुरः द्रव्यः
धातुवर्द्धकः तिक्तः गुरुः रसायनः पुष्टिकरः क्षय-
सिद्धिपित्तवृत्तिकारघ्नस्य । वै.निघ. ।

सालूरः । पुं० भिके । श.र. । [टी.म.]

सालेयः । पुं० मधुरिकायाम् । मडेत्रो । अ-

साल्विकः । पुं० पल्लिविशेषे । शालिक ।
श.व. ।

सावरः । पुं० लोप्रविशेषे । चैत लोप । श.
र. । लोप्रे । रस.र. लनरी. चि. काशीशायष्ठने ।

सावररीध्रः । पुं० श्वेतरौध्र । “श्वेतः शूल-
लक ।” सु.स. ३८५. अम्बुहादिः ।

सावरिका । स्त्री । निर्विषजलीकायाम् । नि-
विषं ज्ञेयं । सु.स. १२५. । See जलायुका ।

सावर्णलक्ष्यम् । क्ली० चर्मणि । श.र. ।

सावित्रः । पुं० गर्भे । श.र. ।

सावित्री । स्त्री । कामलकौडवे । वै.निघ. ।

साययन्दकः । पुं० गृहगोधायाम् । टिक्-
टिकि । शब्दकल्पः ।

साशुकः । पुं० कम्बले । हारा । [त्रिका.]

सास्थिताम्राद्धम् । क्ली० कांक्षे । कौमो ।

सास्त्रा । स्त्री । गोगलकम्बले । अम. । रास्त्रा-
यां । वै.निघ. ।

सास्त्रावः । त्रि. अयुयुक्ते, सावयुक्ते । सा.नि. ।

साहसम् । क्ली० बलवद्विद्यहादिके ।

सिंहः । पुं० रक्तशिरौ । गान् मञ्जिना । रा.
नि.व. ७ । अशुराजि । अयं विलिख्यः । सिंहः ।
हिं सेर । तन्मांसगुणाः — सधुरं गुरु स्निग्धं बल्यं
वातघ्नम् उष्णवीर्यं नेत्ररोगे अशंसि च हितम् ।
सु.स. ४६५. । वकुलइवे । वै.निघ. ।

सिंहकेय(स)रः । पुं० वकुलइवे । सिंहज-
टायाम् । सिंहेश्वर कटो । त्रिका. । [निघ.]

सिंहचित्रा । स्त्री । माषपर्ण्यां । भाषाणि । वै.

सिंहच्छदा । स्त्री । श्वेतदूष्यायां । रा.नि.व. ८

सिंहतुण्डः । पुं० सिंहइवे । सुह्रीइवे । म-
नसा गौड । रा.नि.व. ८ ।

सिंहनादगुगुलुः । पुं० आमवाते औष-
धम् । कायार्थं — त्रिफला प्र ३ प. चतुर्गुणे वा-
रिणि काययिला पादशेषः कार्यः । गुग्गुलुः ८
तो. नवनीतसारगन्धक १ श. एरण्डतैल १ श.
एकत्र पाच्यः । कार्थार्थ — आमना, इरीठकी,
वहैडा प्रतोटके ३ प. जल चतुर्गुण (७७
प.), श्वेत चतुर्गुण (२ प.). गुग्गुलु ८
तो. नवनीतसारगन्धक ७४ तो. एरण्डतै-
ल ७४ तो. मकन एकत्र करिणी पाक क-
रित्वे । सा.कौ. । रस.र. ।

सिंहनादिका । स्त्री । दुरालभायां । श.च. ।

सिंहपत्रा । स्त्री । माषपर्ण्यां । भाषाणि । वै.
निघ. । [ह. रा.नि.व. ४ ।

सिंहपर्णी । स्त्री । वासकइवे । वाकम् गा-

सिंहपिप्पली । स्त्री । सिंहलोपिप्पली । रा. नि.व.६ ।

सिंहपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । कदलीव-
चसदृशदोर्घपत्रपृष्ठीविशेषे, काटवासिंहपु-
च्छीति ख्याति । छाटि टाकुले । रा.मा. रा.नि.
व.४ । “सिंहपुच्छी सुरालिका ।” च.द.श्रव.चि.
परच्छवादशके । माषपर्ण्या । माषाणि । प.सु. ।

सिंहपुष्पी । स्त्री । पृष्ठीपर्ण्या । टाकुले । रा. नि.व.४ ।

सिंहमुखः । पुं । वासकवृक्षे । वै.निघ. ।

सिंहमुखी (वदना) । स्त्री । वासकपुष्प-
पत्रे । वाकम् ग्रीष्म । रा.नि.व.४ । वै.निघ.श्रास-
चि.सिंघादिकषाये । (नवरत्नराजमहादे) । मा-
षपर्ण्या । माषाणि । चारुसक्तिकायाम् । थार्ति-
मात्रे । वै.निघ. ।

सिंहल(क)म् । स्त्री । राजसीती । डाल पि-
तल । रा.नि.व.११ । वङ्गे । हे.च. । लचि । शु-
फुङ्गु । रा.नि.व.६ । [व.६ ।

सिंहलस्या । स्त्री । सिंहलोपिप्पल्या । रा.नि.

सिंहलस्थानः । पुं । तालतरुसदृशतरौ । छ-
टो वृक्ष । श.मा. । [छ. वै.निघ. ।

सिंहवल्गभा । पुं । चाटकषवृक्षे । वाकम् ग्री-

सिंहविक्रान्तः । पुं । अश्वे । हारा ।

सिंहविन्ना (वृन्ता) । स्त्री । माषपर्ण्याम् ।
माषाणि । वै.निघ. । रा.नि.व.१ ।

सिंहा । स्त्री । वृहत्या । वै.निघ. । नाद्या । रा.
नि.व.१८ ।

सिंहाणम् । स्त्री । लौहमले । मधुर । प.सु. ।
नासामले । (पौण्डि, निकनी) श.र. ।

सिंहाननः । पुं । वासकवृक्षे । वाकम् ग्रीष्म ।
भा.म.१भ.कण्डकुलज्व.चि. । “कलिङ्गसिंहानन-
शर्वरीभिः ॥”

सिंहास्यतट्टतम् । स्त्री । चर्शवि घृतम् । पा-
ठः—“पंचहारिचतुर्दशे कण्टकाय्यस्यतट्टतम् ।
तवाग्निचिफलाय्योषपूतिकल्वकलिङ्गके । सकाशम-
य्यविडङ्गैः सिद्धं दुर्नामसिंहतु ॥” कण्टकाय्यस्य
तयोः प्रत्येकं शतं पलं मिलित्वा वा । जलं २५६

अ. ग्रे. ६४ अ. । पूतिकल्वक = करञ्जकम् । का-
श्वय्ये = नाभारीफलम् । च.द. ।

सिंहाली । स्त्री । सिंहलोपिप्पल्याम् । निः-
प्रिशूल । वै.निघ. । [निघ. ।

सिंहासनम् । स्त्री । लौहकिटे । मधुर । वै.

सिंहास्यः । पुं । वासकवृक्षे । वाकम् ग्रीष्म ।
रा.मा. । वै.निघ.१भ.सिंहास्यादिकषाये । भैष.
स्त्रीरो.चि.कुष्ठ.चि. ।

सिंहास्यादिः । पुं । शीथे कषायविशेषः ।
“सिंहास्यास्यतभण्टाकौत्ताथं कृत्वा समाचिकम् ।”
भैष.शीथ.चि. ।

सिंहिका (ही) । स्त्री । वृहत्या । रा.नि.व.
४ । प.सु. । वासकवृक्षे । वाकम् । रा.नि.व.४ ।

कण्टकायां । कण्टिकान्ति । वै.निघ.जीर्णज्व.चि.
लवङ्गादिकषाये । तच्छाकगुणाः—“जरा तु सिं-
हिका प्रोक्ता सातीसारं प्रशस्यते ।” अचि.१६ष. ।

(ही) वाताकां । वृहती । त्रिका. । कण्टका-
यां । प.सु. । वै.निघ.जिह्वक.ज्व.चि.कास.चि.
सिंहास्यादिः । वृहत्कण्टकायां । हिं वडूकटेश ।

भा.म.१भ.ज्व.चि.श्रास.चि. । “सिंहो व्याघ्रो ता-
लमूली ।” शिरायाम् । नाद्याम् । रा.नि.व.१८ ।

स्वर्णवराटिकायाम् । सुद्रपर्ण्या । भृशानौ । रा.
नि.व.१ । [चिकारं अश्वगन्धाष्टे ।

सिंहिफलम् । स्त्री । वृहतीफलं । च.द.व्या-

सिंहिलता । स्त्री । लतावृक्षः । भा. । सुद्र-
पर्ण्या । रा.नि.व.१ ।

सिकता । स्त्री । लोहिकाशके । वन शूनि-
भाक । प.सु. । बाधुकयां । रा.नि.व.११ । श-
कंरायां । वै.निघ. ।

सिकतामिहः । पुं । प्रमेहभेदे । यत्र रोगो
बालुकानुविष्टं स्रजं मिहति । सु.नि.६ष. ।

सिकतारूपम् । स्त्री । खण्डे । यौंफ । भा. ।

सिकतिलः । पुं । सिकतामयभूमी । रा.नि.
व.२ । [श्रास.चि. ।

सिकासिः । पुं । उत्कासिकायाम् । प्रयोगः ।

सिक्ता । स्त्री । बालुकायाम् । वै.निघ. ।

सिक्थ(क)म् । स्त्री । सिक्थके । अम, नि-

ति । रा.नि.व.११ । नील्या । नील । हे.च. ।
 मिङ्गुङ्गाण[क]म् । स्त्री । काचपात्रे ।
 हारा । नासिकामले । प्रोष्ठो, मि.नि. । रा.
 नि.व.१८ । नासारोगभेदे । निदानादि — “कफः
 प्रवृद्धो नासायां बद्धा स्तोताश्चपीनसम् । कुर्यात्
 सधुर्वरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् । अवेरिव खव-
 त्स्य प्रक्षिद्रा तेन नासिका । अजसं पिच्छिलं
 पीतं पक्वं सिङ्गाणकं घनम् ॥” वा.उ.१२अ. ।
 अथस्य रोगविशेषः । लक्षणं — “वातिके पेटिके
 चैव श्लेष्मिके सान्निपातिके । सिङ्गाणके प्रवक्ष्यामि
 लक्षणं भवजं तथा ॥ तनुखावं सफेनञ्च वातिकं
 तपस्योर्गतिम् । रक्तपीतासितेः स्रावेर्विन्ध्यात् पि-
 त्तसमुद्भवम् ॥ घनेन दधिवर्णेन कफजश्चैव निहि-
 त् । नानावर्णेन जानीयादसाध्यं सान्निपाति-
 कम् ॥” ज.द. । लौहिकटे । म.भू. । वै.निघ. ।

सिङ्गानः । पुं । कुरण्डवृद्धौ । त्रिका. । [१८ ।

सिङ्घिनी । स्त्री । नासिकायाम् । रा.नि.व.

सिद्धिता । स्त्री । पिपल्यां । श.च. ।

सिद्धितिका । स्त्री । सित इति प्रसिद्धं फलं ।
 से.उ.फल. सा च विधा चुद्रवहर्षेण । चुद्रफल-
 गुणाः — अर्थं गुरु धातुवर्षकं पाके रसे च शीतं
 कर्करसः । महत् शीतं कषायं चुद्रघनगुणञ्च ।
 अदरफलं । वै.निघ. ।

सितः । पुं । भूर्जवृक्षे । स्थूलजीरके । प.सु. ।
 धववर्णे । वा.उ.ग्रा.ग्रा. । र.मा. । स्त्री । रीत्ये ।
 र.हे. । रा.नि.व.११ । सुलके । भूला । रा.नि.व.
 ७ । चन्दने । र.मा. । श्वेततिले । वै.निघ. ।

सितकङ्गः । स्त्री । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. ।

सितकटभी । स्त्री । श्वेतकटभीवर्णे । रा.नि.
 व.६ । See कटभी ।

सितकण्टकी } स्त्री । श्वेतपुष्पकण्ट-
 सितकण्ठा (रिका) } काश्यां । रा.नि.व.४ ।

सितकण्ठः । पुं । दाहूहपविणि । उकि
 पाशौ । श.र. ।

सितकरः । पुं । भीमसनीकपूर्वः । भीमसेनौ
 कर्पूरा । रा.नि.व.१२ । स्त्री (रा) । नीलहृत्वा-
 याम् । वै.निघ. ।

सितकर्णी । स्त्री । वासकवर्णे । वासक शङ्खः ।
 छ. । रा.नि.व.१० ।

सितकल्याणघृतम् । स्त्री । स्त्रीरोगाधिकारे
 घृतम् । घृतं ४ श. गन्धदुग्धं १६ श. । कल्याणं —
 कुमुदपुष्पं पञ्चकाष्ठं वीरणमूलं गोधूमः रक्तशालिः
 सुहृदपर्णी चोरकाकोली गाम्भारीवीजं यष्टीमधु वा-
 घ्यालकं गोरक्षतण्डुलामूलम् उपलं तालमज्जा भू-
 कुष्माण्डं शतावरी शालपर्णी जीरकं त्रिफला गो-
 दुग्धस्वावीजम् आमकदली च प्र. ४ती. जलं ८ श.
 एकत्र पाच्यम् । घृत ४ श. दुग्ध १७ श. । क-
 काशं — कुमुदकूल, पञ्चकाष्ठं, देवदारु मूल,
 गम, दाह्यानि छाउल, मृगानौ, स्त्रीरक्षाकुला,
 गाम्भारीबीज, यष्टिमधु, श्वेत देवलेङ्गा, गोर-
 क्षकाकुलिशार मूल, नीलोत्पल, तालमज्जा,
 कुङ्कुमगुडा, शतभूनी, शालपाणि, जीरा,
 त्रिफला, गोमयबीज, कौचा कला अष्टाङ्क
 ४ तो. जल ८ श. पाक करिदे । [मा. ।

सितकाञ्चनः । पुं । श्वेतपुष्पकाञ्चनवर्णे । र.

सितकारिका । स्त्री । क्लृप्ताव्यालके । कुप-
 देवलेङ्गा । वै.निघ. ।

सितकुम्भी । स्त्री । श्वेतपाटलायां । श्वेतपु-
 ष्पपात्रेण । रा.नि.व.१० ।

सितगुञ्जा । स्त्री । श्वेतगुञ्जायां । रा.नि.व.२१ ।

सितचन्दनम् । स्त्री । श्वेतचन्दने । मात-
 टनय । च.द.खदिरवटी । [तो.] वै.निघ. ।

सितचिल्ली । स्त्री । श्वेतवासुके । छन्दे दे-

सितचिह्नः । पुं । (Lacerta seincus.)
 वल्लीगङ्गकमसे । देवलेङ्गुङ्गुङ्गु माछ । हारा ।

सितच्छत्रा । स्त्री । श्वेतपुष्पायां । कुम्भिका ।
 अम. ।

सितच्छदः । पुं । रक्तशीभाञ्जने । लाव गञि-
 ना । वै.निघ. । हंस । हे.व. । स्त्री (टा) । श्वेत-
 दूर्वायाम् । रा.नि.व.११ । [रा.नि.व.२१ ।

सितजः । पुं । मधुपर्कनायाम् । श्वेत त्रिणि ।

सितजफलः । पुं । मधुनारिकेलवर्णे । रा.
 नि.व.११ ।

सितजलजम् । स्त्री । श्वेतपर्णी । वै.निघ. ।

सितजा । स्त्री । मधुशर्करायां । रा.नि.व.१४ ।

सितजाम्बकः । पुं । बहुरसालामृदवे । रा. नि.व.११ । [जीवा ।-मैव.भाष.वि. ।

सितजीरकम् । स्त्री । शुक्लजीरके । श्वेत

सितदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । श्वेतकुश । मं पादरीकुशे । कं विलियवृद्धकुशि । गुणाः -- स- मूलं हिमं मधुरं द्रव्यं पित्तघ्नं रक्तज्वरहृन्नासास- कामलाहृत् । एतदभावे साधारणकुशे यावत् । रा.नि.व.८ । [के । रा.नि.व.६ ।

सितदीप्यः । पुं । श्वेतयमान्याम् । श्वेतगौर-

सितदूर्वा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । प.सु. ।

सितद्रुः (मः) । पुं । मीरटभेदे । नटाक- क्रात्र । र.मा. । अज्जनहृत्वे । वै.निघ. ।

सितधातुः । पुं । खटिकायाम् । थड़िमाटि । रा.नि.व.१२ ।

सितपद्मम् । स्त्री । श्वेतपद्मे । वै.निघ. ।

सितपर्णी । स्त्री । चर्कपुष्पिकायां । र.मा. ।

सितपत्रः । पुं । शुक्लपत्रे । (शब्दकल्पः) । हंसे । श.र. ।

सितपाटला (लिका) । स्त्री । शुक्लपुष्पा- टलहृत्वे । श्वेत पाटलग । मं श्वेतपाटलि । कं विलियवृद्धादि । गुणाः -- तिका उष्णा गृहः वा- तघ्नी हिक्कावमिकफघ्नी शोषघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

सितपुङ्खा । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपुङ्खायाम् । रा. नि.व.४ ।

सितपुष्पम् । स्त्री । कैवसंमुखके । जटा. । पुं । श्वेतपुष्परीहितके । श्वेत उर्वा । रा.नि.व. ८ । कासहृत्वे । केकसप्रास । तगरहृत्वे । रा.नि. व.८ । श.र. । हीपान्तरखज्जरीहृत्वे । पिण्डोत्थ- ज्वर गच्छ । शिरीषहृत्वे । वै.निघ. । स्त्री (प्या) । मल्लिकायाम् । मल्लिका फूलैश्च गच्छ । श.र. । (प्या) श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.२ । नाग- दन्त्याम् । शोडितोऽङ्ग । रा.नि.व.५ । नागवल्ली- लतायां । पाणलता । वै.निघ. ।

सितमरिचम् । स्त्री । श्वेतमरिचे, तपु श्री- भाञ्जनवीजमिति वृद्धाः । रा.नि.व.६ ।

सितमाषः । पुं । (Dolichos catjang) राजमाषे । हारा. । [पारुष गच्छ । वै.निघ. ।

सितमोषा । स्त्री । श्वेतपाटलहृत्वे । श्वेत

सितरजः । स्त्री । कर्पूरे । वै.निघ. ।

सितरागः । पुं । रौप्ये । वै.निघ. ।

सितलता । स्त्री । चित्रकूटे ख्याता चमत्स- वासतायाम् । तच्छुक्रमृद्वी । रा.नि.व.२ ।

सितलघुम् । पुं । शुक्लरसोने । वै.निघ. ।

सितवर्णा । स्त्री । चोरीणीहृत्वे । प.सु. ।

सितवर्षाभूः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रा. नि.व.५ । [प.सु. ।

सितवल्ली । स्त्री । भूमिजम्बूहृत्वे । वनक्षाम ।

सितवलि(ली)जम् । स्त्री । श्वेतमरिचे । रा. नि.व.६ । [मा. ।

सितवारः (कः) । पुं । शालिचशाके । र.

सितवारिकः । पुं । सिंहलीपिप्पल्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. चयचि. लघुशिवगुण्यां ।

सितशर्करा । स्त्री । धवलशर्करायाम् । टिमि

सितशा(सा)यका । स्त्री । श्वेतपुष्पशर- ङायाम् । रा.नि.व.४ ।

सितशिशपा । स्त्री । श्वेतपुष्पशालीहृत्वे । श्वेत शिशुल । श्वेतशिशपाः । श्वेत शिठ । वै.निघ. । रा.नि.व.६ ।

सितशिम्बिकः । पुं । गोधूमे । गन्ध. । हे.च.

सितशिम्बी । स्त्री । श्वेतशिम्ब्याम् । वै.निघ

सितशि(सि)वम् । स्त्री । सैश्वलहृत्वे । वै. निघ. । स्त्री । श्मोढहृत्वे । प.सु. ।

सितशूकः । पुं । यवे । प.सु. । रा.नि.व.१६

सितशू(सू)रणः । पुं । श्वेतशरसे । श्वेत उल वा वन उल । रा.नि.व.७ । [नि.व.१६ ।

सितसर्षपः । पुं । गौरसर्षपे, सिद्धार्थे । रा.

सितसारः (कः) । पुं । शालिचशाके । रा. नि.व.८ । च.द.सू.क.वि. । "तकीये युक्तं सित- सारकस्य ।" [रा.नि.व.४ ।

सितसिंहिः (ही) । स्त्री । श्वेतकण्टकार्या ।

सितसूर्या । स्त्री । शुक्रसूर्यावर्त्ते । वै.सं.सू.क.
चि. । [ग] । वै.निघ. ।

सितचारः । पु' । श्रुतद्वयः । श्रुत सोहा ।

सितचुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.
मि.व.४।२३ ।

सितांशुः । पुं । कर्पूरे । (शब्दकल्पः) ।

सितांशुतैलम् । क्षी । कर्पूरतैले । रा.नि.व.
३५ ।

सिता । क्षी । शर्करायाम् । छिनि । गुष्पाः—
 “सिता सुमधुरा रस्य वातपित्तलदाहहृत् । सू-
 क्कान्कद्विज्वरान् हन्ति सुशोता शुककारिणी ॥”
 रा.नि.व.१४ । “धात्रीश्राव्यासितानां वा ।” च.द.
 ज्व.चि. । च.मू.४प. । वचायाम् । वट । सीम-
 रायाम् । जेमित्राज । सिंहव्याम् । शिडेलि-
 राज्ञाप । पम्. । आमलक्ष्यां । आम्ला । गोरी-
 चनायाम् । गोरारोचना । ठडौ । सुरासिद्धे । रा.
 नि.व.२३ । रौघे । शुकचिह्नतायां । श्वेत डे-
 डेडो । त्रिसन्धिपुण्यश्चे । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.
 निव. । आक्रान्तके । शृंगप्रयागे । शिरिजाप-
 राजतायां । र.मा. । मल्लिकापुष्पसुप्ते । श्वेतपा-
 टलितायाम् । श्वेत पाकश । रा.नि.व.१० ।
 श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ । विदार्थ्याम् ।
 ड्रुशुकुम्भा । रा.नि.व.७ । श्वेतद्रव्यायाम् । प.
 सु. । सु.मू.२६प. । च.मू.४प. । श्वेतशिख्याम् ।
 श्वेत शिम् । रा.नि.व.१४ । See श्वेतनिषावः ।
 कुटुम्ब्याम् । रा.नि.व.५ । चायमाणलतायाम् ।
 वना लता । गोशानिद्रा । तेज्याम् । लताक-
 रिकी । श्रुता । रा.नि.व.३ ।

सिन्धुखण्डः । पुं । मधुजशर्करायां । मधूत
 णिनि, मालशब्दौ । गुणाः—भृतिमधुरः चतुष्टयः
 कुष्ठश्चर्दित्रणकफश्वासहृकापित्तानसदीवघ्नय । रा.
 नि. व. १४ ।

सिताख्यः (ख्या) । पुं । श्वेतमरिचै । वै.
निघ. । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

सिताग्रः । पुं । कण्ठके । कैंठे । हारा ।

সিতাঙ্ক: । পু' । বালুকাগ্ৰমস্ত্রী । বেলেণ্ড-
ডি মাড । দ্বারা । [৫] পাছ । রা.নি.ব.দ.

सिताङ्गः । पुं । श्वेतरोहितकक्ष्ये । (श्वेत, त्रि-)

सिताजाजिः (जी) । स्त्री । श्वेतजीरकं ।
भावा. औषधः । रा. नि. व. ६ ।

सितावयम् । क्ली । विशर्करायाम् । “गुडी-
त्यत्रा द्विमीत्यत्रा मधुरा चेति मिश्रितं । ... सि-
तावयम् ॥” रा.मि.व.२२५।

सित्तादिः । पुं । गुडे । रा.नि.व.१४ ।

सिताननः । पुं । विल्लभते । वै.निघ. ।

सितापाङ्गः । मयूरे । त्रिकाः ।

सिताफलम् । क्ली । (*Anona squamosa*.) The custard apple. मनामस्याताफले । आठ, लाण । हिं सिताफल । ता. सिता । पक्षफलं पाचनं । वीजं कृमिघ्नम् । कश्चित् ।

सिताञ्जम् । क्ली । श्वेतकमले । रा.नि.व.१० ।

सिताभः । पुं । कर्षूरे । अ.टी.रा. ।

सिताभा (सा) । स्त्री । तक्राहायाम् । रा.
नि.व.४ ।

सिताम्नः (कः) । पुं । कर्पूरे । अम. ।

सिताम्ब(म्भी)जम् । क्री. अतकमले । अम।

सितार्कः (कः) । पुं । श्वतार्कश्चे । श्वत
आकृन्त गच्छ । रा.नि.व.१० ।

सितार्ज्जकः । पुं । श्वेतपत्रवृक्षतिलस्याम् ।
छोटो श्वेत फूलवा । हिं श्वेताज्ज्वला । मं पां-
इरा आज्ज्वला । गुणाः—कटूणाः कफदातनेन-
रोगघ्नः रुच्यः सुखप्रसवकरश्च । रा. नि. व. १० ।

सितालता । स्त्री । अष्टस्रवालतायाम् । रा.
नि.व.१ । श्वेतदूर्वायाम् । र.मा. । च.मू.४अ. ।

सितालकः (काँ) । पुं, स्त्री । श्वेतमन्दार-
कं । (भृत् ३ वृत्त आकम् । रा.नि.व.१० ।

सितालिकटभी । स्त्री । श्वेतकिण्विहीनद्रव्ये ।
रा.नि.व.६ । [हारा.]

सितालिका । स्त्री । पङ्कती । विक ।

सितावरः । पुं । सुनिषण्ठके । उडुनीभाक ।

गुणाः—संयाही कषाय उष्णः विदोषघ्नः मेधा-
रुचिकरः रसायनः दाह्यज्वरहरश्च । रा.नि.व.४ ।
See मूलवर्णः । [रा.नि.व.४ ।

सितावरो । स्त्री । वाक्याम् । समावाञ्छ ।

सिताश्मजम् । स्त्री । पाषाणोदके । शिला-
जम् । वै. निघ. । [वै. निघ. ।

सितासिता । स्त्री । वाक्कुम्भा । सोमराज ।

सिताह्वयः । पुं । श्वेतत्रिषी । श्वेत मछिनी ।
रा. नि. व. ७ । श्वेतरोहितके । श्वेत रोहि । रा.
नि. व. ८ । श्यामशाली । काल धनि । कश्चित् ।

सिताह्वया । स्त्री । श्वेततुलसाम् । रा. नि. व.
१० । श्वेतपाटलरत्ने । वै. निघ. ।

सिताह्वा । स्त्री । सितपाटलीरत्ने । शान्ति
पात्रव शब्द । रा. नि. व. १० ।

सितिः । पुं । सुनिष्कणिकाके । वै. निघ. ।

सितिवारः (कः) । पुं । कुटजवले । सुनि-
ष्कणिकाके । भा. । [अग्निसि. ।

सितिसारकः । पुं । शान्तिवशाके । च. द.

सितितरः । पुं । कणशाली । कुलशके । रा.
नि. व. १६ ।

सितेच्छः । पुं । श्वेतवी । रा. नि. व. १४ ।

सितैरण्डः । पुं । श्वेतैरण्डः । रा. नि. व. ८ ।

सितोच्छटा । स्त्री । श्वेतद्रव्यायाम् । वै. निघ. ।

सितोत्पलम् । स्त्री । श्वेतोत्पलम् । वै. निघ. ।

सितोदरा । स्त्री । वराटिकाभेदे । कड़िदि-
शेष । रा. नि. व. १३ ।

सितोद्भवम् । स्त्री । श्वेतवन्दने । (शब्दकल्पः) ।

सितोपलम् । स्त्री । यल्लखडिकायाम् । कुल-
शब्द । विका. । पुं । स्फटिके । रा. नि. व. १३ ।
स्त्री (ला) । शर्करायाम् । टिनि । अन्त्यङ्गिका-
याम् । मिश्रित । छ. व. । गु. म. ४४ अ. ।

सितोपलाभिनिर । पुं । राजयचाधि-
कारि लिङ् । "सितोपला तुगाचीरी पिप्पली ब-
ह्वा लवः । अन्यद्रव्यं विगुणितं लिह्येत् चौद्र-
सर्पिषा ॥" शुद्धकृत् १ उ. एकाह्वा २ उ.
पिप्पली ३ उ. यशोदक ४ उ. टिनि ५ उ.
उ. । रस. र. ।

सिद्धः । पुं । गुडः । रा. नि. व. १४ । कणधुम्-
र । रा. नि. व. १० । दान्तरं चान्तरं वा भोजनम् ।
विका. । कणनिर्मलता । काल निश्चिन्ता । अ-

तस्यैवपक्षे । वै. निघ. । स्त्री । सैन्धवस्यैव । रा.
नि. व. ६ । वि. अग्न्याहृतशक्ती । वा. उ. १२ अ. ।

सिद्धकः । पुं । सिन्धुवारवले । निमित्ता शब्द ।
रा. नि. व. ४ । शालरत्ने । रा. नि. व. ६ । [वसि.]

सिद्धजलम् । स्त्री । काञ्चिके । हारा. । पक्व-

सिद्धधातुः । पुं । पारदे । विका. ।

सिद्धनामकः । पुं । अयस्कलवले । आर्द्रुः ।
वै. निघ. ।

सिद्धपुष्पः । पुं । श्वेतकरवीरवले । रा. नि. व.
१० । [१६ । See सिद्धाः ।

सिद्धप्रयोजनः । पुं । श्वेतसर्पे । रा. नि. व.

सिद्धप्राणेश्वरः । पुं । ज्वरातीसारे औषधम् ।
पाठः गन्धेशस्य पृथग्वेदभागसन्धव भागिकम् ।
सर्जितद्रव्यवचाराः पञ्चैव लवणानि च । वरायो
धेनवी ज्ञानि द्विजोराग्रियमानिकाः । सिद्धो वी-
जसारश्च शतपथा सुवर्णितः । सिद्धप्राणेश्वरः त-
तः मा. २ साध्या । प्रकट, प्रीति, अल-
प्रकटके ३ उ. । योनिमणि, मोक्षशक्ति
देव, यदक्षर, प्रकलप, विष्णु, शिव, विष्णु,
हनुमन्, श्रीमन्, कृष्णजी । उदात्त, यशो,
सिद्ध, विष्णु, अलक, अलकके ७ उ. । उ. १
अलक मन्त्र, उ. १ भा. । रस. चि. भष. ।

सिद्धसन्धप्रकाशः । पुं । वीरदेवजतस्य
शब्द । [वि. भष. । रा. नि. व. १४ ।

सिद्धमीदकः । पुं । तवराज । भा. व. ७ ।

सिद्धयोगशतकम् । स्त्री । इन्द्रकते प्रसिद्धे
यकसंग्रहभेदे । [व. स्वनिजधालादी । म. ।

सिद्धरसः । पुं । पारदे । शब्दकल्पे अत्रयपा-

सिद्धवर्तिः । पुं । वसिष्ठभेदे । "पञ्चसुख-
निःकार्यसंज्ञं मागधिका मधु । सर्वैश्वर्यः सयथा-
हः सिद्धवर्तिरिति श्रूयतः ॥" भा. ।

सिद्धसलिलम् । स्त्री । काञ्चिके । हारा. ।

सिद्धसाधनः । पुं । सिद्धार्थः । श्वेत मछिनी
रा. नि. व. १६ ।

सिद्धा । स्त्री । सडौ । रा. नि. व. ३ ।

सिद्धान्तः । पुं । निर्णयः, निश्चयः । "सिद्धान्ति-

नाम यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः, स सिद्धान्तः स चोक्तयुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अश्व्युपगमसिद्धान्तः इति । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि सन्ति व्याधयः सन्ति सिद्धान्ताः साध्यानामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्तन्त्रे तन्त्रे तत्तन्त्रे सिद्धं—यथान्यथाष्टौ रसाः षडन्वयः; पञ्चेन्द्रियाणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि..... अधिकरणसिद्धान्तो नाम यन्त्रधिकारे संलभ्यमाने सिद्धान्तान्यपि अधिकरणानि भवन्ति । यथा—“न सुतः कर्मानुवर्तिकं कुरुते निम्बह्लादिति प्रमते सिद्धाः कर्मकलसीलपुरुषप्रत्यभता भवन्ति । अश्व्युपगमसिद्धान्तो नाम यमयमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा तादकालं अश्व्युपगच्छति भिपजः ॥” च.वि.८७. ।

सिद्धार्थः (कः) । पुं । (Cruciferae, sinapis.) खनामख्यातसर्पपे । अश्वत्थ गतिवा । हिं राजिका । तं नल्लमरिचिद्रु, तैलावाक । सु. म.३२.अ.शरीरविरेचने । वा.म.१५अ. । गुणाः—कटुतिक्तगुणः वातरक्तघ्नः गृहदोषघ्नः लब्धोपहरः कृच्छ्रः विषमृतत्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । नदीपठे । रा.नि.व.११ । [वा.उ.५अ. ।

सिद्धार्थयुग्मम् । स्त्री । पीतकृष्णगौरसर्पपे ।

सिद्धिः । पुं । च्छद्दी । अकि । रा.नि.व.५ । साध्यसाधनज्ञाने । च.स.१अ. । प्रशसनीपाथे । यथा—रोगसिद्धिः । वा.कल्प.६अ. । छद्दी । अकि । सं. । सपष्टज्ञा । गण्डविशुद्ध । वै.निघ. ।

सिद्धिदः । पुं । पुत्रजीवहवे । क्षिप्रपूठ । रा.नि.व.६ । महाशालहवे । वै.निघ. । [कल्पः ।

सिद्धिली । स्त्री । लुद्रपिपीलिकायाम् । शब्द

सिद्धिसाधकः (नः) । पुं । श्वेतसर्पपे । रा. नि.व.१६ । दसनकववे । वै.निघ. ।

सिद्धिस्थानम् । स्त्री । चरकोक्तान्तिमस्थाने ।

सिद्धोदकम् । स्त्री । काञ्जिके । कैजि । हारा ।

सिद्धौषधिः । पुं । औषधिवर्गमेद । तैलकन्द सुषाकन्दशोडकन्दरुदन्तीसर्पावोषु । 'तैलकन्दः सुषाकन्दः शोडकन्दो रुदन्तिका । सर्पनेत्रयुताः

पतः सिद्धौषधिकसंज्ञकाः ॥” रा.नि.व.११० ।
सिद्धम् । स्त्री । लुद्रकृष्टमेद । किलासरीगे । छूनि । हे.च. । लक्षणं यथा—“कण्डून्वितं श्वेतसं-पायि सिद्धं विद्यातनु प्रायश ऊर्ध्वकाये ।” सु.नि. ५अ. ।

सिद्धपुष्पिका । स्त्री । सिद्धरीगमेद । सा लम्गता अलावुपुष्पवत् शक्ता च । वि.र. ।

सिद्धलः । वि । किलासरीगिणि । तिका ।

सिद्धला । स्त्री । शुक्मीने । लुट्टकी भाङ्ग । तिका । कृष्टरीगिण्याम् । वै.निघ. । मन्वत्किं तौ । मे. ।

सिद्धवान् । वि । सिद्धरीगिणि । वै.निघ. ।

सिद्धा । स्त्री । किलासरीगे । छूनि, श्वेतग, कडू, पाठडा । हे.च. ।

सिद्धः । पुं । वृक्ष । उणा । [अम.भ. ।

सिद्धका । स्त्री । सीध इति ख्यते वृक्षविशेषः ।

सिनः । पुं । यामी । (आक.) । स्त्री । शरीरे । उणा । वि.नी. । एकमेवे । शब्दकल्पः ।

सिन्दुकः । पुं । लुपजातोयः सिन्धुवारवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

सिन्दूरम् । स्त्री । सिन्दूर । वै.निघ. ।

सिन्दु(स्यु)वारः । पुं । (Vitex trifolia.)

निर्गुण्डाकारयकृपयवले, श्वेतनिर्गुण्डोत्पे । उं ३२ शाख । अति निशितः । हिं शम्भानु । सं-लिङ्गुर । तं वविति । यम् निर्गुण्डो । ता निर्नि-चि श्वेतगुणाः—कटुः तिक्तः कफघ्नतन्त्रघ्नोपहः कण्डूकृष्टघ्नः शूलकासघ्नश्च । रा.नि.व.४ । विषघ्ने-ष्ववगृह्णत्यघ्नः । राज. । नीलगुणाः—“सिन्धु-वारदलं तत्र वातश्लेष्महरं लघु ।” “सिन्दुकः स्मृ-तिदन्तः कषायः कटुको लघुः । केश्यो नेत्र-हृत्तो हन्ति शूलशोथामसक्तान् । त्रसिकुष्ठक-चित्रं पञ्चरान्..... ॥” भा. ।

सिन्दु(स्यु)वारच्छदा । स्त्री । वननिर्गुण्डा । वै.निघ. । [कान्तिनिशितः । वै.निघ. ।

सिन्दु(स्यु)सहा । स्त्री । कृष्णनिर्गुण्डाम् ।

सिन्दूरम् । स्त्री । (Plumbi oxidum rubrum) Red lead, औषकस्योपधातो ।

सिन्धु । हिं दा. सिन्दूर । तें सिन्दूरसु । ता. चे-
न्दूरम् । पारस्य. सिरिन्ज । गुणाः - “सीसीफ-
धातुः सिन्दूरं गुणैस्तत्त्वोसकम्पतम् । संयोगश्रमभा-
वेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः । सिन्दूरमुष्णं बीज-
पंकुष्ठकण्डूविषापहम् । भयसन्धानजननीः व्रणशोध-
नरीपणम् । दुग्धास्त्रयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदितस्य
बुधैः ॥” भा.पू.१भ.धा.व. १ पुं । पुष्पवृक्षविशेषे ।
मे. ।

सिन्दूरकारणम् । स्त्री । शीवधातौ । हे.च. ।

सिन्दूरपुष्पी (री) । स्त्री । स्नानसंख्यातपुष्प-
वृक्षे । हिं सिन्दूरिया । सं श्रेढी । गुणाः - कटु-
का तिक्ता कषाया वातश्लेष्मघ्नी शिरीरोगघ्नी मू-
तघ्नी च । रा.नि.व.१० । “सिन्दूरी विषपित्तास-
हृन्नावान्निहरी हिमा ।” भा. (री) रीचन्याम् ।
धातक्याम् । रक्तवेलिकायाम् । मे. ।

सिन्दूरा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्डायाम् । भा.पू. हे-
शूत्र । वै.निघ. ।

सिन्धुः । पुं । पाञ्चालदेशीयनदी । कञ्जलं सुर-
द्रिसलिलतुल्यगुणम् । रा.नि.व.१४ । नीलसिन्धु-
वारवले । नील निशित्ता गाछ । सैम्बलवणे ।
च.द.स्र.भेदवि.गर्भाधिकारे । वान्नीः वांम । मे.
सिन्धुवारवले । मा.नि.निशित्ता । श.च. । श्वेत
टङ्गणे । रा.नि.व.६ ।

सिन्धुकः । पुं । नीलसिन्धुवारवले । रा.नि.व.
४ । श्वेतसिन्धुवारवले । श.च. ।

सिन्धुकफः । पुं । समुद्रफेने । श.च. ।

सिन्धुकरम् । स्त्री । श्वेतटङ्गणे । भा.पू. (जा)-
हाग । रा.नि.व.६ । [जटा. १४]

सिन्धुजम् (क) । स्त्री । सैम्बलवणे । अम. ।

सिन्धुजः । पुं । पारदे । टङ्गणे । रा.नि.व.
२१ । (जा) स्त्री । सुक्तायुक्तौ । वै.निघ. ।

सिन्धुजातम् । स्त्री । सुक्तायाम् । वै.निघ. ।

सिन्धुपर्णी । स्त्री । गन्धारीवृक्षे । वै.निघ. ।

सिन्धुपुत्री । स्त्री । मीतिकयुक्तौ । वै.निघ.
२भ.कणक.ज्व.चि. ।

सिन्धुपुष्पः । पुं । शङ्खे । भा.पू. श.च. । क-
दम्बवृक्षे । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.२२ ।

सिन्धुमन्थजम् । स्त्री । सैम्बलवणे । रा.सा. ।

सिन्धुरः । पुं । हस्तिनि । हे.च. । निर्गुणोद्-
ले । निशित्ता गाछ । रा.सा.सं.जातीफलायां ।

सिन्धुरहेषी (इव) । पुं । सिद्धे । व्याक. ।

सिन्धुलतायम् । स्त्री । प्रबाले । अल. । वै.
सिन्धुवक्त्रायम् । निघ. ।

सिन्धुलवणम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । रा.सा. ।

सिन्धुवारः (कः) (रितः) । पुं । सिन्धु-
वारवले । निर्गुण्डाकारयुक्तपुष्पवृक्षे । श्वेत नि-
शित्ता गाछ । श.च. । च.द.विषाधिकारे विष-
तैले । च.मू.४५. । वा.उ.२६५. ।

सिन्धुवारदलम् । स्त्री । निर्गुण्डोपले नि-
शित्ता पाता । च.द.कफज्व.चि. । “सिन्धुवारद-
लकायः ।”

सिन्धुवेक्षणः । पुं । गान्धारीवृक्षे । श.च. ।

सिन्धुसम्भवम् । स्त्री । फटिकारिकायाम् ।
कट्टिकरि । प.सु. ।

सिन्धूतप्लवः । पुं । अप्रिज रज्ज्वे । वै.निघ. ।

सिन्धूद्रवम् । स्त्री । सैम्बलवणे । प.सु. । वै.
सिन्धूद्रूतम् । निघ. । भ.वा.व्या.चि. ।

सिन्धूपलम् । स्त्री । सैम्बल । हारा. ।

सिप्रः (व्रः) । पुं । चर्म । मे. । स्त्री
(प्र) । महिष्यां ।

सिम्बा (म्बः) । स्त्री । शमीधान्ये । भ.दि-
रूपको. । शिम्बायां । ३ टो । भ. । नखीनामयस्य
द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

सिम्बिजा । स्त्री । सिम्बिधान्ये । भा. ।

सिम्बितिका । स्त्री । सेववृक्षे । प.स. गाछ ।
स.क.४६५. ।

सिम्बितिकाफलम् । स्त्री । सेवफले । प.स.
फल । “सिबं समीरपित्तघ्नं वृंहणं कफरुदयुक ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचियुक्तम् ॥” भा.
गुणाः - कषायं स्नायु संघाहि शीतलच । स.पू.
४६५. ।

सिम्बी । स्त्री । निषायाम् । रा.नि.व.७ । सा
दिवा सिम्बी पुस्तकशिम्बी वेति । शिम्बीयं

मधुरं रसे पाके हिमं गुण दाहकं मल्यं शेषकरं
वातपित्तहरम् । भा. । मुद्रपण्यां । रा.नि.व.१ ।
पुस्तकाकरे सिङ्गीपाठः ।

सिरः । पुं । पिप्पलीमूल । ऐ.च. ।

सिरा । स्त्री । नाश्याम् । ऐ.च. ।

सिरामाढका । स्त्री । तन्नामकीर्णजन्मर्ष-
म् । तत्स्थानं बीबाया उभयपार्श्वे । सु.शा.६५ ।

सिरावृत्तम् । स्त्री । सीसके । गौम । रा.नि.
व.११ ।

सिराव्यधः । पुं । See शिराव्यधः ।

सिरी । स्त्री । साङ्गलिकालतायां । विष्णोश्च-
लगा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सिलीम्भः । पुं । मल्यविशेषे । झिलिन्म गाह्य ।

सिल्लीकी । स्त्री । सल्लकीवृत्ति । अ.टी.भ. ।

सिविका । स्त्री । सेवफले । अ.ग. फल । वै.
निघ. ।

सिवितिकाफलम् । स्त्री । सेवफले । अ.ग.
फल । भा. । गुणाः—कषायं स्वादु संघाति श्री-
तस्य । सु.व.४६५ । [प्रा.ता.६ । प.मु. ।

सिहली । स्त्री । सिलिलिकोप इति ख्याते द्रव्ये ।

सिहृण्डः । पुं । सुहीवृत्ति । मनसा ग्राह्य ।
अम. ।

सिद्धः (कः) । पुं । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये ।
गिलात्रम् । नं पिण्डतैल । गुणाः—सुरभिः ति-
क्तः कटुः सिन्धः कुष्ठघ्नः कफपित्ताश्लेमीमूत्रावा-
तभूतज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । “निम्बलः कपि-
लः स्वच्छः सिद्धकोऽतिवरा नवः । मध्याभी मल
संयुक्तः बर्ज्येती गन्धकर्यम् ॥” शेष. । [श.र. ।

सिद्धकी । स्त्री । सल्लक्याम् । भा.नि.व.१५ ।

सिद्धभूमिका । स्त्री । सल्लक्याम् । श.र. ।

सिद्धसारः । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

सिद्धहासः । पुं । सिद्धके । गिलात्रम् । रा.
नि.व.१२ । [१भ.वा.व्या.वि.विषयर्भतैल ।

सिद्धारः । पुं । गर्भतैले, शिलारसे । वै.निघ.

सिन्धः । पुं । स्फटिके । शब्दकल्पः ।

सीतः । पुं । श्वेतवृत्ति । वै.निघ. ।

सीतजाम्बः । पुं । महाजम्बवे । वै.निघ. ।

सीतफेणः (नः) । पुं । रीठाकरञ्जे । वै.निघ. ।

सीता । स्त्री । महासमज्ञायाम् । रा.नि.व.४ ।

सीताफलम् । स्त्री । फलविशेषे । आता ।
गुणाः—सधुरं शीतलं हृद्यं बल्यं वातलं कफकरं
स्वादु पुष्टिकरं पित्तघ्नम् । वै.निघ. ।

सीतीलकः । पुं । सतीलके, शिन्धीधाम्बविशे-
षे । अ.टी.रा. ।

सीतोत्थम् । स्त्री । श्वेतसरिचे । रा.नि.व.६ ।

सीत्यम् । स्त्री । धाम्बे । शस्ये । ऐ.च. ।

सीधुः (धूः) । पुं, स्त्री । पक्तापक्तेवुरसजतम-
ये । रा.नि.व.१४ । अ.वि.८५ । गुडासवे । अ.
द.सा.कार्ष्णिः । “आमिन शीतारसिकः सीधुः प-
क्तरसोद्भवः ।” वृहत्शौनकात् । See श्रीधुः ।

सीधुगन्धः । पुं । वकुलवृत्ति । रा.नि.व.१० ।

सीधुपर्णी । स्त्री । गाम्भारीवृत्ति । रा.नि.व.६ ।

सीधुपुष्पः । पुं । वकुलवृत्ति । रा.नि.व.१० ।
कदम्बवृत्ति । रा.नि.व.६ । स्त्री (षी) । धातकीवृ-
त्ति । रा.नि.व.६ । [११ ।

सीधु(धू)रसः । पुं । आमवृत्ति । रा.नि.व.

सीधुराचः । पुं । मातुलवृत्ति । वै.निघ. ।

सीधुराचिकम् । स्त्री । काशीये । शिद्रेरक-
म् । वै.निघ. ।

सीधुवृत्तः । पुं । सुहीवृत्ति । वै.निघ. ।

सीधु(धू)संघः । पुं । वकुलवृत्ति । रा.नि.व.
१० । [गुणिते । वै.निघ. ।

सीधूकफाणितम् । स्त्री । मधूकपुष्पीत्यफा-

सीधूरसा । स्त्री । आमलक्यां । वै.निघ. ।

सीध्रम् । स्त्री । पायी । मलदात्र । शब्दकल्पः ।

सीमन्तः । पुं । अस्थिसङ्घातविशेषे । यैः स-
ङ्घाताः सीविता एव सोमना लभ्यन्ते । ते च च-
तुर्दश । भा. । तैक्कनादादिभिर्मर्यम् । ते चा-
स्थिसङ्घातवद्गन्धनीया यतर्क्युक्ता अस्थिसङ्घाताः ।
सु.शा.५५ ।

सोमन्तकम् । स्त्री । सिन्दूरे । रा.नि.व.१९ ।

सीमा । स्त्री । अण्डकोषे । जटा ।

सीमिकः । पुं । सूचकम् । मङ्ग कृमि । बै
जीके । हृत्विशेषे । उषा ।

सीमीकः । पुं । हृत्विशेषे । अण्डकल्पः ।

सीरः । पुं । अर्कवृक्षे । अम ।

सीरकः । पुं । शिशुमारके । श.मा. ।

सीरी (इन्) । पुं । स्मूलदर्भे । स्त्री (री) ।
लाङ्गलिकाशाम् । वै.निघ. ।

सीलन्धः । पुं । मल्लभेदे । शिनिन्ता गाछ ।
गुणाः—“श्लेष्मलः हृष्यः तिपाके मधुरः गुर्बः
वातपित्तहरः हृद्य आसवातकफकरश्च ।” भा. ।

सीवनम् । स्त्री । सूचीकर्मणि । (मगाहे ।
अम । स्त्री (नी) । सीवनकर्मणि । (मगाहे ।
लिङ्गमण्यधःभूते । हे.च. । सा चतुर्धा—वेष्टितं
गोफणिका तुन्नसीवनौ ऋजुयन्तिषेति । सु.स. २५
अ. । [अ. ।

सीव्यः । नि । गोफणिकादिसीवनार्हे । सु.स. ५

सीषपत्रकम् । स्त्री । सीषधातुपत्रे । गोमग्न
प्रातः । हे.च. ।

सीषभग्न (न्) । स्त्री । (Plumbi carbo-
nas.) White lead. शट्कटा । हिं दा. स.
फेदा । तं सीसभग्नम् ।

सीस(क)म् । स्त्री । (Plumbum) Lead,
sulphate of lead. खनामख्यातधातो । गौ-
मा । हिं सीषक, शीषा । तं शिषम् । दा. शिष्य ।
गुणाः—“सीसं रज्जुगुणं दीप्यं विशेषात्तद्वनाश-
नम् ।” “नागस्य नागशततुल्यबलं दधाति व्याधिं
विनाशयति जीवितमातनोति । वक्रिं प्रदीपयति
कासबलं करोति मृशुच नाशयति सन्ततसेवितः
सः ॥” सङ्कोचकः अवसादकरः शुष्कारकरः वेद-
नाहरः रक्तरोधकश्च । तथा—“पाकेन हीनी कि-
ल वङ्गनागी कुहानि गुग्गाश्च तथातिकटान् ।
पाण्डुरमैहानिलसादशीथभग्नरादीन् कुरुतः प्र-
भुक्तौ ॥” भा.पू. १७.धा.व. । मारणं—“मनःशि-
खाशुतो नागो वासारसविमर्हितः । विभिर्गज-
पुटैर्भय भवेत्तन्मेहरीगजित् । तारस्य रज्ज्वको ना-
गो वातपित्तकफापहः ॥” इति । सा.कौ. । तथा
—“अथत्यचचालकचूर्णं चतुर्धाशेन निचिपेत् ।

खत्यावे विदुते नानि लीहदय्या च चालयेत् । श-
मैकेन भवेद्दृष्टं तनुव्याच मनःशिलाम् । काञ्चि-
केन हयस्यिहा पचेद्दुपुटेन च । साङ्गशीतं पुनः
पिष्टा शिलया काञ्चिकेन च । पुनः पुटेच्छरावाधः
मेवं पञ्चिः पुटैर्भूतिः । नागः सिन्दूरवर्णो भि-
यते सर्वकार्यकृत् ॥” स्वतस्व गुणाः—“सतिको
मधुरो नागो स्वती भवति भक्षसात् । प्रायुः कौ-
र्त्ति वीर्यवर्द्धिं करोति सेवनासदा । रोगान्नि-
वर्तते नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥” र.सा.सं. ।
“जम्बाश्वसा सैन्धवसंयुतेन सगन्धकं स्थापयेत् गु-
ल्लपत्रम् । पकायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या वात्यादिकं
यावदुपेतं शालिम ॥” र.स.चि.द्व.ष. ।

सीसोपधातुः । पुं । सिन्दूरः । भा. ।

सीङ्गण्डः । पुं । सीङ्गण्डवृक्षे, सुहोवृक्षे । अम. ।

सुकटुः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।

सुकण्टका । स्त्री । घृतकुमाश्याम् । रा.नि.वृ.
५ । पिण्डोख्यं रज्ज्वरुहं । वै.निघ. ।

सुकण्डः । पुं । कण्डुरेणि । कूल्कना । श.र. ।

सुकन्दः (कः) । पुं । कंशरी । ककशूर । रा.
नि.व.८ । पलाम्बु । दण्डशङ्ख । अम. । वारा
हीकन्दे । सुखाली । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सुकन्दकरणः । पुं । श्वेतपलाम्बु । वै.
निघ. ।

सुक(कु)न्दनः । पुं । के । तुलसां । वै.
निघ. । वल्लरके । दापुष्टि । नि.व.१० ।

सुकन्दा । स्त्री । लवणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
अभ्याकर्षकटिक्याम् । वै.निघ. ।

सुकन्दी (इन्) । पुं । शरणि । रा.नि.व.७ ।

सुकर्णकः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सुकर्णा । स्त्री । आसुकर्णानताशाम् । शूबा-
कणि । रा.नि.व.९ ।

सुकर्णिका । स्त्री । सूषिककण्ठ्याम् । शूबाक-
णि । श.र. । मङ्गकलायां । वै.निघ. ।

सुकर्णी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । त्राशोभशर्मा
रा.नि.व.९ ।

सुकाण्डः (कः) । पुं । काण्डपत्रनाशाम् ।
कनका गाछ । रा.नि.व.९ । कासटुणं । वै.निघ. ।

सुकाण्डिका । स्त्री । कारवेदलतायां । कठ
नां शास्त्र । रा.नि.व.१ । [गठ] । रा.नि.व.५ ।

सुकामा । स्त्री । वायमाणालतायाम् । वला

सुकारः । पुं । कुटुमशाली । रा.नि.व.१६ ।

सुकार्पासः । पुं । रक्तकार्पास्याम् । र.सा.सं.
चन्द्रोदयरसे ।

सुकाष्ठकम् । स्त्री । देवदारुणि । काष्ठदारु-
णि । प्रवदाक्रविट्मथ । रा.नि.व.१२ ।

सुकाष्ठा । स्त्री । कटुवर्ग । कटुको । काष्ठक-
दल्याम् । रा.नि.व.१११ । [वै.निघ.]

सुकुन्दः । पुं । सन्नकीर्ण्यसे । मृत्तल-आटा ।

सुकुमारः (कः) । पुं । पुष्पकेतवी, रसालिवी ।
पूर्णिमा । रा.नि.व.१४ । श्यामाके ।
श्यामा शान । रा.नि.व.१६१३ । वनचम्पके । स्व-
र्णचम्पके । चम्पकहवे । रा.नि.व.१०१३ । राज-
नाथे । कङ्कणीधाम् । काश्मीरशान । रा.नि.व.१६ ।
को । राजरोती । द्याङ्गिपिठल । वै.निघ. । त-
मालपत्रे । उडुपत्रे । रा.नि.व.६ ।

सुकुमारा (री) । स्त्री । सुकानामगम्बद्वये ।
रर्ध्रेणा । रा.नि.व.१२१३ । जातीपुष्पहवे ।
रा.नि.व.१० । (रो) शिलीमेदि । प.सु. । रा.नि.
व.२३ । वनमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१०२३ ।
महाकारवेलेके । नडु कटुला । इवी । वै.निघ. ।
कदलीहवे । विसम्पुष्पहवे । रा.नि.व.१०११ ।

सुकुमारिका । स्त्री । कदलीहवे । रा.नि.व.
११ । [शास्त्र] । रा.नि.व.११ ।

सुकेश(सरः) । पुं । वीजपूरहवे । [गण्डाण्डेव]

सुकेशिनी । स्त्री । शङ्खिनी । वै.निघ. ।

सुकोली । स्त्री । चीरकाकील्याम् । वदरी-
हवे । र.सा. । [घासा] । रा.नि.व.७ ।

सुकोशा (घा) । स्त्री । कोशातक्याम् । बिड।

सुकोषकः । पुं । कोषावे । भा. ।

सुक्तम् । स्त्री । कन्दार्द्रितसम्मानविशेषे । तदुक्तं
—“कन्दमूलफलादीनि सन्नेहलवणानि च । यत्र
द्रव्यभिर्युक्तं तत् सुक्तमभिधीयते ॥” शाङ्ग. ।
उक्तपरनामके तत्रेदे । कृकशूक । “यन्मन्वादि

यवी भाण्डे सगुडबीदकाञ्चिक । धान्यराशौ वि-
राजस्य सुक्तं युक्तं तदुच्यते ॥” तच्च गुडचूरसम-
यमाञ्चीकमेदेन चतुर्विधम् । नामतश्च गुडसुक्तं
इन्द्रसुक्तं मधुसुक्तं साञ्चीकसुक्तञ्चेति यद्योप-
लब्धं ज्ञेयम् । तस्य साधारणगुणाः—रक्तपित्तकफ-
घ्नं वातानुलोमनम् अत्युष्णतीक्ष्णरुचाम् रुचिकरं
दीपनं पाण्डुरकृमिघ्नञ्च । वा.सू. ।

सुक्ता (क्तिका) । स्त्री । तिलिन्धा । वै.निघ. ।

सुक्कचन्दनम् । स्त्री । खनामल्याते श्रीख-
ण्डचन्दनात्यतरचन्दने । गुणाः—तिक्तं कृच्छरत-
पित्तदाहघ्नं शीतलं सुगन्धि आर्द्रयुक्तमेव तदन्य-
थागुणञ्च । रा.नि.व.११ । See श्रीखण्डम् । शु-
क्कचन्दने । वै.निघ. । [च. रा.नि.व.५ ।

सुखम् । स्त्री । चट्टी । शक्ति । जले । आरोग्ये ।

सुखङ्करी । स्त्री । जीवलीलतायां । जीवठो ।
रा.नि.व.२ । [नि.व.८ ।

सुखदा । स्त्री । शमीहवे । भाँडे शास्त्र । रा.

सुखदायिनी । स्त्री । रोहिण्याम् । शांश-
त्राशिषी । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

सुखभवः । पुं । सेतुशिषी । शान्ता मञ्जना ।

सुखभोजी (इव) । पुं । गरुडशाली । शक्ति-
त्रांशु शास्त्र । रा.नि.व.१६ ।

सुखमोदः । पुं । शोभाजनहवे । वाग मञ्जि-
ना शास्त्र । रा.नि.व.७ ।

सुखमोदा । स्त्री । सन्नकीहवे । रा.नि.व.११ ।

सुखरः । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

सुखवर्चकः (वर्चाः पुं) । पुं । सर्जिवार ।
शास्त्रिशास्त्रे । अम. । रा.नि.व.८ ।

सुखवासः । पुं । तरसुजि । उग्रभुज । त्रिका ।

सुखवासनः । पुं । सुखवाससगम्बद्वये । श.र. ।

सुखा । स्त्री । हडिनामीपथी । वै.निघ. ।

सुखात्मकः । पुं । शुक्लसर्वकण्डवे । मन्त्र-
शुक्ल । वै.निघ. ।

सुखाशु । स्त्री । उष्णोदके । उष्णजले । च.द.
वा.व्या.चि. । [रा.नि.व.६ ।

सुखार्जकः । पुं । सर्जिवार । शास्त्रिशास्त्रे ।

सुखलुका । स्त्री । जेवन्तीभेदे । रा.नि.व.३।

सुखाशः (सः) (कः) । पुं । चेलालफलवृक्षः । उद्गूज गाछ । चिका । (Curcuma sativus.) राजतिनिषे । श्याकरकुट्टि, मशी । श.मा. । सुखभोजने । मी. ।

सुखोदकम् । स्त्री । उष्णाम्बुनि । गद्रमखल । "उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।" प.प्र.१४७. ।

सुखोद्भवा । स्त्री । सूर्यावर्तच्छमे । झुङ्गड़ि-
रा । वै.निघ. ।

सुखोषिता । स्त्री । सूर्यायाम् । रा.नि.व.३।

सुगम् । स्त्री । विद्यायां । श.च. ।

सुगन्धम् । स्त्री । गन्धतणुविशेषः । गङ्गातृण, ना-
गजना, रामकपूर. रा.मा. । प.सु. । एलबालु-
की । वै.निघ. । बृहद्रन्धतणु । सु.सु.१८५. ।
नीलोत्पले । नील.उन्नि । रा.नि.व.१० । श्रीख-
ण्डचन्दने । श्वेत.उन्नि । श्वरचन्दने । मन्धरा-
जि । रा.नि.व.१२ । कणजीरके । कूट.छीरे ।
श.च. । गन्धपथे । गेटेला । भा. ।

सुगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । र.मा. ।
कणजीरके । भा. । देवशालिरित्यपरनामशालि-
धान्यविशेषः । जालम्बरमगधादिषु गन्धशालिरिति
ख्यातः । गुणाः—खादपाकरसत्वादियुक्तः । अर्क,
चि. । घटिकाङ्गीनगुणः । च.सु.१०५. । आस्कीत-
के । हापुनगाली । र.मा. । रक्तशिशौ । लाल
गञ्जिना । रा.नि.व.७ । मरुवके । शिलारसि ।
श्वेतकेतव्यां । श्वेतमुक्तके । चणके । छोला गाछ ।
रा.नि.व.१६ । श्वेतकरवीरे । वै.निघ. । भूतस्थ ।
गङ्गातृण । रा.नि.व.८ । कसरौ । के.कुत्र । घ-
वलयावनालि । श्वेत.खनात्र । रा.नि.व.१६ ।
तुम्बुहठवे । मं.कं.तेडु, तुम्बु. रा.नि.व.११ ।

सुगन्धकः । पुं । गन्धतुलस्यां । घृणातुल्यौ ।
प.सु. । सु.सु.१८५. । धरणीकन्दे । वै.निघ. । र-
क्ततुलस्याम् । र.मा. । बृहद्रन्धतणु । बड़ गङ्ग
थड़ । सु.सु.१८५.सुरसादिः । गन्धके । र.मा. ।
र.स.सं. । द्रीणपुष्पाम् । घणघमा । नागरञ्ज-
ठवे । चिका । कर्कोटके । कौकूड गाछ । छि.
च. । शालिधान्यभेदे । गङ्गाशालि । गुणाः शा-
लिवत् । सु.सु.१६५. ।

सुगन्धकेय(स)रः । पुं । रक्तशिशौ । लाल
गञ्जिना । वै.निघ. ।

सुगन्धगन्धकः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

सुगन्धगन्धा । स्त्री । दाकहरिद्रायाम् । दाक-
हरिद्रा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सुगन्धचन्द्री । स्त्री । सुगन्धशब्दाम् । मञ्जि ।

सुगन्धतणम् । स्त्री । तणभेदे । पूदिना, ग-
ङ्गातृण । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धतैलनिर्यासः । पुं । यवादिनामग-
न्धद्रव्ये । थोटिशि । रा.नि.व.१२ ।

सुगन्धत्रयम् । स्त्री । चन्दनवासकनागकेसरिषु ।
वै.सं. ।

सुगन्धत्रिफला । स्त्री । जातीफललवङ्गैलासु ।
वै.निघ. । पूजजातीफललवङ्गेषु । "जातीफलं पु-
गफलं लवङ्गकलिकाफलम् ।" रा.नि.व.१२ ।

सुगन्धनम् । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

सुगन्धपत्रा । स्त्री । रुद्रजटाधाम् । रा.नि.व.
३ । (जी) जातीपत्रायाम् । अग्निवी । वै.निघ. ।

सुगन्धफलम् । स्त्री । कर्क.वै. । कौकूट ।
वै.निघ. ।

सुगन्धभूतणम् । स्त्री । पूदिना ।
गुणाः—सुगन्धि ईषतिकं । मं.स्निग्धं मधुर-
शीतं कफघ्नं पित्तघ्नं यमह । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धमुख्या । स्त्री । कसूरिकायां । गुण-
नाभि । वै.निघ. । [गङ्गातृण । वै.निघ. ।

सुगन्धमूत्रपतनः । पुं । सुगन्धमाजरे । ग-

सुगन्ध(न्धि)मूला (ली) । स्त्री । खलप-
त्रिन्याम् । खलपत्रा । रा.नि.व.५ । आमलकां ।
वै.निघ. । राकायाम् । रा.नि.व.६ । लवलीठवे ।
नोत्राड़ गाछ । भा. । (ली) सुगन्धशब्दां । वै.
निघ. । [वै.निघ. ।

सुगन्धमूषिका । स्त्री । कुकुन्दयां । छूटा ।

सुगन्धवष्कलम् । स्त्री । लवि । उडुङ्ग ।
[गङ्गातृण । वै.निघ. ।

सुगन्धवेरजात्यम् । स्त्री । रोहिण्यतणु ।

सुगन्धशालिः । पुं । खनाप्रमगानिनाशवि-

श्रुतिः। गुणाः। मधुरा हृद्या, कफपित्तज्वरासजि-
त् । रा.नि.व.१६ ।

सुगन्धपटङ्गम् । स्त्री । जातीफलककौललव-
द्भवालककपूरपूगेषु । आश्रकृन्, कैंक्या, मदन-
दाना, कपूर, अत्रि । वै.निघ. ।

सुगन्धसारः । पुं । शाकहवे । शंभुन गांछ ।
वै.निघ. ।

सुगन्धा । स्त्री । सङ्कायां । पिङ्गिः । रा.नि.
व.१२ । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ । कृष्णजीरके ।
रा.नि.व.६ । तिलवासिनीशाली । रा.नि.व.१६ ।
सङ्गकीहवे । रा.नि.व.११ । गन्धरासायाम् । प.
सु. । बन्धाककौटस्याम् । रा.नि.व.१ । नीलसि-
न्धुवारे । नीलानिनिन्दा । रा.नि.व.४ । श्रद्धां ।
भोजे । श.र. । रुद्रजटायां । रा.नि.व.१ । ए-
लवालुके । एलवालूक । ज.द. । शतपुष्पायाम् ।
कुलूक । रा.नि.व.४ । माकुलीनामकन्दशके ।
रा.नि.व.७ । सु.क.च.५५ । बा.उ.१६५ । वन-
मल्लिकायाम् । गेटेडो । र.मा. । स्वर्णयूषिका-
याम् । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.१० । अनन्ता-
याम् । अनन्त । प.सु. । भा.पु.१४ । मा-
तुलङ्गायाम् । एतु गांछ । प.सु । गङ्गापत्री-
वर्णः । रा.नि.व.८ । तुलस्याम् । र.मा. ।

सुगन्धाव्या । स्त्री । हस्तमल्लिकायाम् । वट-
पत्रमल्लिकायां । रा.नि.व.१० । उम्पाशाली । सु-
गन्धशालिषाम्यविशेषः । रा.नि.व.१६ ।

सुगन्धामलकगणः । पुं । शुष्कामलकलग्-
युक्तं सर्वोपधिगणः । “सर्वोपधिसमायुक्ताः शु-
ष्काश्चामलकलवः । यदा तदायं योगः स्यात् सु-
गन्धामलकानिघः ॥” रा.नि.व.२२ ।

सुगन्धि । स्त्री । ववंचन्दने, रक्तचन्दनमदे ।
रा.नि.व.१२ । एलवालुके । रा.नि.व.४ । सुभा-
यम् । रा.नि.व.६ । कसेरी । कुरुकुल । रा.नि.
व.८ । धाम्यके । धमिशा । पिपलीमूल । रा.नि.
व.६ । गन्धवणे । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धिः । पुं । गन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।
सङ्कारहवे । आस गांछ । श.च. । शमगन्धः ।
अस. । स्त्री । ववंचिकायाम् । वन दादुटे । रा.
नि.व.१ । विभटिकायां । कूले । वै.निघ. ।

सुगन्धिकम् । स्त्री । उशीरे । वेगति श्रु ।
रा.नि.व.१२ । धमाके । रा.नि.व.६ । कङ्कारे ।
रुद्रकश्रु । श.र. । पुष्करमूले । मद.व.१ ।
सुरपनाससुगन्धपत्रे । रा.नि.व.१० । एलवालुके ।
रा.नि.व.४ । गौरसुवर्णशके । रा.नि.व.७ । जौर-
के । वै.निघ. । कृष्णजीरके । मद.व.२ । सुनके ।
रा.नि.व.६ ।

सुगन्धिकः । पुं । सिद्धके । भिनाग्रम् । रा.
नि.व.१२ । महाशाली । छे.च. । च.सू.२७५ ।
गन्धके । अ.टी.रा. । सुगन्धार्जकहवे । पुत्रामहवे ।
शूनः । कपित्थहवे । वै.निघ. ।

सुगन्धिका । स्त्री । कृष्णनिर्गुण्डायाम् । कान्-
निनिन्दा । वै.निघ.२४. सर्वज्व.वि.चन्दनवला-
तैले । सु.वि.१७५ । कलूथ्याम् । शृङ्गान्ति ।
वै.निघ. । श्वेतशारिवायाम् । सु.वि.१७५ । स्व-
र्णकेतकां । सु.क.च.५५ ।

सुगन्धिकुसुमः । पुं । पीतपुष्पकरवीरे । रा.
नि.व.१० । स्त्री । सुगन्धपुष्पे । स्त्री । सङ्कायाम् ।
पिङ्गिः । जटा. ।

सुगन्धिकत् । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

सुगन्धित्रिफला । स्त्री । जातीफलं पूगफलं
लवङ्गह्वेलि द्रव्यत्रये । “जातीफलं पूगफलं लव-
ङ्गकालिकाफलम् । सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता ।” रा.
नि.व.१२ ।

सुगन्धिनी । स्त्री । चारामश्रीतलायाम् । रा.
नि.व.१० । सुमन्दीतीति २यः पाठः—स्वर्णकेत-
कां । वै.निघ. ।

सुगन्धिपुष्पः । पुं । राजकन्दहवे । वै.निघ. ।

सुगन्धिमूलकम् । स्त्री । उशीरे । वेगति
श्रु । रा.नि.व.१२ । [छा. रा.नि.व.१८ ।

सुगन्धिमुषिका । स्त्री । मुषिकविशेषः । छे-
-

सुगरम् । स्त्री । हिङ्गुले । रा.नि.व.१२ ।

सुगर्भकम् । स्त्री । जगुषे । अभा । वै.निघ. ।

सुगुण्डा । स्त्री । गुण्डासिनीवर्णः । रा.नि.व.८ ।

सुगुमा । स्त्री । कपिकण्ठायाम् । आलाकुम्भी ।
प.गु. ।

सुगुहः (हीडम्) । पुं । पतुदपस्विशेषः ।

सुचुम्बिकपत्रिणि । हे.व. । सु.स. ४६५. । का-
रुण्यपत्रिणि । चिका. ।

सुप्रस्थिः । पुं । चोरकनामगन्धर्व्ये । गौ. ४८।
रा.नि.व. १२ । स्त्री । पिप्पलीमूले । पिपूलयुज ।
रा.नि.व. ६ ।

सुग्रीवः । पुं । राजहंसे । शब्दकल्प. ।

सुव(सु)टी । स्त्री । यन्त्रविशेषे । चिमिटा इति
लोके । शब्दकल्प. ।

सुव(सु)शुका । स्त्री । महाचक्षुषाके । उट्ट-
का भा.क. । रा.नि.व. ४ ।

सुचन्दनम् । स्त्री । पचाङ्गचन्दने । वृक्षशकटि ।
रा.नि.व. १२ । वि.क्र.क.गर्भ.वि. ।

सुचर्म्या(र) । पुं । भूर्जवत् । रा.नि.व. ६ ।

सुचक्षुः । पुं । उदुम्बरवत् । वृक्ष । जटा ।
भा.क. । जटा. ।

सुचित्रकः । पुं । मयूररङ्गपत्रिणि । ना. ४८।
भा.क. । चित्रमर्पे । चित्रि ना.प. । श.र. ।

सुचित्रवीजा । स्त्री । विडङ्गायाम् । विडङ्ग ।
रा.नि.व. ६ । [व. ७ ।

सुचित्रा । स्त्री । चर्मटायां । कुटी । रा.नि.

सुचुम्बिका । स्त्री । तिलिन्ध्याम् । वै.निघ. ।

सुच्छिद्रिका । स्त्री । महामेदायां । वै.निघ. ।

सुजलम् । स्त्री । कमले । रा.नि.व. १० । सुन्द-
रजले ।

सुजातका । स्त्री । कुडुमशाली । वै.निघ. ।
भा.विशालविशेष. । रा.नि.व. १६ । [व. १३ ।

सुजाता । स्त्री । सौराष्ट्रस्थिकायाम् । रा.नि.

सुजीवन्ती । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व. १ ।

सुतङ्गी । स्त्री । महीपीदिकायां । वडू पूं. ६ ।
वै.निघ. । [व. ६ ।

सुतजीवकः । पुं । पुत्रजीवकवत् । रा.नि.

सुतपादि(दु)का । स्त्री । वृषजातीयहंसपा-
दौलतायाम् । गोशानिशा वता । रा.नि.व. ५ ।

सुतकार्शी । स्त्री । देवदानीलतायाम् । देव-
ता. ३ । रा.नि.व. ३ ।

सुतईनः । पुं । कीकिलः । चिका. ।

सुतवस्करा । स्त्री । पुत्रसप्तकमातरि । गा. ३
विडेनी । चिका. ।

सुतश्रेणी । स्त्री । वृद्धलीवत् । वडू मलो ।
सुतश्रेणीवृषे, सूषिककर्ष्यां । ऐन्दुवशा. । हिं
उन्दुरविणीवा । गुणाः—चक्षुषा कटः आसुनि-
षवणदीपनेत्ररीगघ्नी च । रा.नि.व. ४ ।

सुता । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व. ८ । दु-
रालभायां । श.च. । [नि.व. ५ ।

सुतित्तः । पुं । पर्यटके । फेर. २५। वडू । रा.

सुतित्तकः । पुं । पारिमद्रवत् । पालिशशा-
ली. । जटा । भूनिष्ववत् । चि. ३। ३। पर्यटके ।
फेर. २५। वडू । श.र. ।

सुतिक्ता । स्त्री । कोशातकीलतायाम् । पो. ३।
वता । रा.नि.व. ३ । शलकीवत् । वै.निघ. ।

सुतिन्तिङः । पुं । तिलिन्धीवत् । वै.निघ. ।

सुतीक्ष्णकः । पुं । श्वेतशर्शो । श्वेत शर्श-
ना । रा.नि.व. ७ । शोभाङ्गनवत् । वडू शर्शना ।
जटा. । सुक्कवत् । शर्शोपा. ३। स्त्री (का) ।
सर्षपवत् । वै.निघ. । [नि.व. १ ।

सुतङ्गः (ङ्गा) । पुं, स्त्री । नारिकेलवत् । रा.

सुतूर्यः । पुं । उलूके । रा.मा. ।

सुतणः । पुं । कुन्दरुदण्ये । वै.निघ. । मञ्जर-
वत् । ऊषरवत् । रा.नि.व. ८ ।

सुतेजनः । पुं । घनुवत् । भा. ।

सुतेजाः (सु) । स्त्री । आदिर...तायाम् । इ
उच्छिद्रिका । रा.नि.व. ४ ।

सुतेला । स्त्री । महाज्योतिषतीलतायाम् । न-
ता. ३। रा.नि.व. ३ ।

सुदग्धिका । स्त्री । दग्धनामवत् । 'ककही'
इति कोङ्कण्ये ख्याता । रा.नि.व. ६ । [नि.व. ७ ।

सुदण्डः । पुं । वेत्रवंशे । वे. ३। वडू । रा.

सुदण्डिका (ण्डी) । स्त्री । गीरच्याम् ।
गो. ३। ककु. ३। रा.नि.व. ५ । ब्रह्मदण्ड्याम् ।
वामनशर्शो । वै.निघ. ।

सुदधि । स्त्री । कपिल्यफलम् । वै.निघ. ।

सुदन्तिका । स्त्री । मक्कि । गा. ३ । वै.निघ. ।

सुदमनः । पुं । आसववे । वै. निघ. ।

सुदर्भा । स्त्री । इत्तुदर्भादये । रा. नि. व. ८ ।

सुदर्शनः । पुं । मन्थभेदे । रा. नि. व. ४ । अर्क. चि. ४ थं शतके । मत्स्य । भा. ।

सुदर्शनचूर्णम् । स्त्री । विषमज्वरे औषधविशेषः । अत्र पुष्करमूलाभावे कुष्ठं, भार्यभावे कण्टकारीमूलं, सौराष्ट्राभावे फटिकारी, तगराभावे कुष्ठं, जीवकर्पभक्तयोरभावे विदारिकान्दस्य भाग-द्वयं, काकील्यभावे अश्वगन्धामूलं, तालीशाभावे च कण्टकारीमूलं याव्यम् । भा. म. १ भ. ज्व. चि. । कृष्णगुरु हरिद्रा वचा देवदारु सुसकं हरीतकी दुरालभा कंकटशृङ्गो कण्टकारी शुण्ठो वायमाणा ज्वरपपटकं निम्बत्वक् पिप्पलीमूलं वालकं शटी कलं पिप्पली मूत्रांमूलं कुटजत्वक् यष्टीमधु शिशु-कीर्जं नीलीत्पलम् इन्द्रयवः खीरासानीवचा (पा-ठान्तरे शतमूलो) दाहहरिद्रा रक्तचन्दनं पद्मकाष्ठं वाय्यालकं (८८८८८८) पाठांतरे सरलकाष्ठं उ-शैरं गुडत्वक् पङ्कपपटी शालपर्णी यमानी अति विषा विलम्बिका मरिचं तेजपत्रं (गन्धदणं वा) आमलकी चिचकमूलं पटीलपत्रं धातुकं शृङ्गि-पर्णी बहती गुल्मी कटुका चिति द्रव्याणि । एषां द्रव्याणां चूर्णं प्रत्येकं १ तो कैरातचूर्णं सर्वचूर्ण-मिम् । अगु, शीतलजलम् । कृष्णं गुड, शंर-द्रा, वट, देवदारु, मूत्रा, हरीतकी, दुराल-भा, कंकडांशुश्री, कटिकारी, शृङ्ग, वन-डाहलिया (वलाङ्गुली), श्वेत्पापडा, निम-छाल, पिप्पलमूल, वाला, शटी, कुड, पिप्पल, गुवागुल, कुडचिछाल, यष्टीमधु, गजनाछाल वा वीक्ष, गुल्मीमूल वा कूल, इन्द्रयव, खी-रासानीवच, दाहहरिद्रा, रक्तचन्दन, पद्म-काष्ठं, वाट्यालक वा मरलकाष्ठं, वेणार मूल, गुडश्चक, पङ्कपपटी, शालपानि, यमानी, आतईट, वेणुशृङ्गा, मरिच, तेजपत्र वा गङ्गुल, आमलकी, चितामूल, पटोलपत्र, धने, चाकुलिया, बृहती, गुल्मी, कटुकी प्रत्येके १ तो. चिराताचूर्णं मर्षचूर्णम् । अरुपानं शीतल जल । सा. की. ।

सुदर्शना । स्त्री । खनामख्यातलतायाम् । उ-ग्रतिप्रवृत्ति, पद्मगुल्मी । मेघ, अ. वि. नि. सुधा-

वतीगुडी । च. द. बालवाङ्मेरीष्टवे । सुधाः — “स्वा-दुष्का कफशोफासवातजित् ” भा. रक्तदीपश्च यातश्च नाशयेत् । वै. निघ. ।

सुदलः । पुं । सुचक्रन्दहवे । रा. नि. व. १० । लीरमोटे । र. मा. । स्त्री (ला) । शालपर्णीलुपि । रा. नि. व. ४ । तक्षणीपुष्पहवे । वन (भुङ्गु) । रा. नि. व. १० । [निघ. ४]

सुदारु । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । सरलकाष्ठे । वै.

सुदीर्घः । पुं । चिचिच्छके । चिचिच्छ । भा. पू. १ भ. शा. व. । [राज्ञिता । श. च. ।

सुदीर्घधन्वा । स्त्री । असनपण्याम् । अण-

सुदीर्घफला । स्त्री । बृहत्ककटिकायाम् । वटु कैकड़ । वै. निघ. ।

सुदीर्घफलिका । स्त्री । दीर्घधन्वाकभेदे । मिश्र ८८८८८८ । र. मा. ।

सुदीर्घा । स्त्री । चीनककटिकायाम् । रा. नि. व. ३ । [नि. व. ४]

सुदूरमूलः । पुं । शमलपु । कुरानिडा । रा.

सुदृढत्वचा । स्त्री । गन्धारीवचे । रा. नि. व. ४ ।

सुदृष्टिः (कः) । पुं । मृत्वे । भृङ्गि । कै. निघ. । [१४]

सुधांशुतैलम् । स्त्री । कर्पूरतैले । रा. नि. व.

सुधांशुरत्नम् । स्त्री । भौतिके । भृङ्ग । रा. नि. व. १२ ।

सुधा । स्त्री । शालपण्याम् । रा. नि. व. ४ । अ-सते । अम । सुधायां । भृङ्गी । इष्टकायां । मी. । सुहीहवे । मनसा, तेषांति मिश्र । रा. नि. व. ८ । सु. सु. २८ अ. श्यामादिः । चि. २ अ. । च. द. ना. व. चि. । सुहीहवे । च. द. बृहद्विष्टवे । गुड-चाम् । भा. म. १ भ. समिकज्व. चि. । “सनागरसु-धान्ता ।” विधनसारः । विवे । रा. नि. व. २३ । रस । जले । घावां । अनैकाग्रध्वनिः । हृषी-तयां । मधुनि । श. ध. ।

सुधानिधिरसः । पुं । रक्तपिने औषधम् ।

पाठः — “सूतं गन्धं साचिकं लीहचूर्णं सर्वं दृष्टं वैफलनोदकेन । सुधासंघे सुधरे तस्युटिला दद्या-दसुधां वैफलनोदकेन ” रा. की. औषधात्रयकं द-

नष्ट इवम् । पात्रा, शक्रक, सर्वशाक्तिक, लोह
मृगशाग त्रिकलात खल माडिका मृगशाग
तृणतयले पाक करिवे । रात्रे दुष्क दिवे ।
रस.चि. ।

सुधान्यम् । स्त्री । घटिकान्य । सेटे धन ।
रा.नि.व.१६ । [शब्दकल्पः ।

सुधापयः । स्त्री । सुहीचीरे । मिश्रव कौर ।

सुधापाणिः । पुं । धन्वन्तरि । शब्दकल्पः ।

सुधापाषाणः । पुं । शुक्लखड्गिकायाम् । सू-
ल थडि । वै.निघ. । [नि.व.१४ ।

सुधामोदकः । पुं । यवासशर्करायाम् । रा.

सुधामोदकजः । पुं । तवराजखण्डे । गा-
लथण्डिविशेष । रा.नि.व.१४ ।

सुधालता । स्त्री । गरुडवल्गाम्, गुडूचीमेदि-
वै.निघ.रभ.ज्व.चि. ।

सुधावासः । पुं । चपुषफले । मशी । भा. ।
कर्कटिकायाम् । कौकुड । वै.निघ. ।

सुधाशर्करा । स्त्री । शुक्लपापाणि । शुक्र थडि ।
स.स.११३. ।

सुधाश्र(स्त्र)वा । स्त्री । रुदनीनाममहावृक्षे ।
रुद्रही । रा.नि.व.५ । उपजिह्वायां । श्रान्ति
वि । तिका. ।

सुधासूतिः । पुं । पत्र । श.र. ।

सुधाह्वयः । पुं । चूर्णके । हून । वै.निघ. ।

सुधाक्षारः । पुं । चूर्णक्षार । वै.निघ. ।

सुधूपकः । पुं । शीवेष्टे । सप्तको आटा ।
रा.नि.व.१२ । [गन्धसार । रा.नि.व.१२ ।

सुधूमः (स्यः) । पुं । अगुरुसार । स्वादुनाम

सुधोद्भवः । पुं । धन्वन्तरि । तिका. । स्त्री
(वा) । इरीतक्याम् । तिका. । गुडूनां । वै.निघ. ।

सुनखः । पुं । कुकुर । वै.निघ. ।

सुनन्दा । स्त्री । गीरीचनयाम् । मी. । अर्क-
पत्रायाम् । जेनेर मूल । र.सा. । शिशिमोदका-
यद्विशेष । यो द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा
बाणं गच्छति । तेन बाणस्य ज्वरचक्षुःशूलना-
दिकं भवति । च.द.बाणरी.चि. ।

सुनन्दिनी । स्त्री । अरामश्रीतलायाम् । वै.
निघ. ।

सुनयनः । पुं । मृगे । श.च. ।

सुनाकृतः । पुं । कपूर । श.च. ।

सुनादः । पुं । शङ्खे । शीथ । वै.निघ. ।

सुनाभा (मा) । स्त्री । श्वेतकणिकां । (मा)
ब्राह्मणायाम् । उक्तीभाक । वै.निघ. ।

सुनामिका । स्त्री । त्रयमाणालतायाम् ।
वनालता । वै.निघ. । [कुक्रुरीकान्ये । मी. ।

सुनारः । पुं । चटकपत्रिणि । सपंडित्ये ।

सुनालम् । स्त्री । लामज्जके । उन्नीरविशेष ।
रा.नि.व.१२ । [श.च. ।

सुनालकः । पुं । ककपुष्पवले । वरु वृक्ष ।

सुनासा (सिका) । स्त्री । कानामालतायां ।
कूट गाछ । रा.नि.व.१३ । [निघ. ।

सुनिर्घोषा । स्त्री । जिह्विनी । त्रि.श्री । वै.

सुनिर्यासा । स्त्री । जिह्विनीवले । भा. ।

सुनिषणः (कः) । पुं, स्त्री । शितावरीचुपे,
जलान्विते देशे चाङ्गेरीपत्रसदृशचतुष्पत्रशकी ।
कुशुनी भाक । हिं चणफनी, शरीभारी । मं
कं कुरडाङ्के, खड्कतिरा । ते सुनिषणमनेशाक-
सु । उत्. कुत्कुनिया । रा.नि.व.४ । इदं निद्रा-
करं, रक्तपिने वर्ज्यम् । भा.र.पि.चि. । गुणाः—
“सुनिषणी हिमो शाही मोहदोषचष्टः । अ-
विटाही लघुः स्वादुः कषायी रुच्योपनः । हृथी
रुथी ज्वरश्यासमेहकुलसमप्रणतः ॥” भा.पू.१४.
शा.व. । संयाही कषायोष्ण, विदीपनः । मेधाक-
चिकरः दाहज्वरहरः रसायनश्च । रा.नि.व.४ ।
स्त्री । शैवाल । र.सा. ।

सुनिषणकच्छदा(पत्रिका) । स्त्री । वा-
ङ्गस्थाम् । आशकल भाक । वै.निघ. ।

सुनीलः (कः) । पुं । नीलकान्तमणी । रा.
नि.व.१२ । दाडिमवदे । रा.नि.व.११ । नील-
भङ्गराजि । वै.निघ. ।

सुनीला । स्त्री । गर्भोदिकालये । रा.नि.व.५ ।
अतसीवले । यशिता गाछ । रा.नि.व.१६ । च-

शिकाटये । रा.नि.व.८ । त्रिणक्तान्तायाम् । रा. नि.व.१ ।

सुनेपाली । स्त्री । पिच्छीखर्जूरमेदे । गुणाः — “सुनेपाली श्वसन्निदाहसूक्ष्मपित्तघ्नत् ।” भा. ।

सुन्दरः । पुं । तिलकपुष्पवत् । रा.नि.व.१० । शीघ्रसुन्दरके । गिमा शक । भैष.ज्व.चि.अचि न्यशक्तिरसे । खनामख्यातवत् । उद्दरी गच्छ । सुखवीधः । स्त्री (री) । हरिद्राशाम् । श.च. । प्रियङ्गु । च.द.वा.व्या.चि. । “चम्पकसुन्दरील क्” काकमाश्याम् । रा.नि.व.४ । सुन्दरवत् । मे. ।

सुपकः । पुं । सुगन्धके । श.च. ।

सुपत्रम् । स्त्री । तेजपत्रे । श.च. । पुं । पक्षी बाहवर्ण । रा.नि.व.८ । आदित्यपत्रलुपे । छुछ- डिभ्राविशेष । रा.नि.व.४ । इक्षुदीवत् । रा.नि. व.८ । (कः) शिशुवत् । मजिना गच्छ । रा.नि. व.७ ।

सुपत्रा । स्त्री । वृद्धजटाजलायाम् । रा.नि.व. १ । शतावध्याम् । शतमूली । शालपण्याम् । रा. नि.व.४ । शमीवत् । भीहै गच्छ । रा.नि.व.८ । पातक्यशके । पालशक । रा.नि.व.७ ।

सुपत्रिका । स्त्री । शालपण्याम् । रा.नि.व.४ । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.१ ।

सुपत्री (ज्म) । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

सुपथ्यः । पुं । आसवत् । वै.निघ. । स्त्री । श्वेतचिह्नीशके । लघुवायुके । रा.नि.व.७ ।

सुपशा । स्त्री । वचायाम् । श.च. । पि.क.क. गर्भ.चि. ।

सुपर्णः । पुं । नागकेशरवत् । नागेश्वर गच्छ । त्रिका । कर्तमासवत् । सोमना गच्छ । स्वर्ण- चूडपक्षिणि । मे. । स्त्री । पक्षिण्यां । श.मा. ।

सुपर्णकः । पुं । आरवधवत् । सोमना गच्छ । श.मा. । सप्तपर्णवत् । छातिम गच्छ । रा.नि.व.१२ । [गच्छ । प.सु. ।

सुपर्णाख्यः । पुं । नागकेशरवत् । नागेश्वर

सुप(व)र्णिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्याम् । रा.

नि.व.१ । वाक्यां । सोमना । रा.नि.व.४ । अतिवलायां । वै.निघ. । पलाशीलतायां । नाग- रदेशे ख्याता । रा.नि.व.३ । शालपण्यां । रा. नि.व.४ । रेणुके । त्रिपुक् । रा.नि.व.६ ।

सुपर्णी । स्त्री । पलाशीलतायां । नागरे ख्याता । रा.नि.व.३ । पक्षिण्यां । पक्षार खां । मे. । रे- णुके । रा.नि.व.६ । अपराजितायां । वै.निघ. ।

सुपर्वा (न) । पुं । वंशे । धूमि । पक्षिणि । पात । मे. । स्त्री । श्वेतदूल्यायाम् । रा.नि.व.८ ।

सुपाकिनी । स्त्री । आसहरिद्रायाम् । वै. निघ. । [रा.नि.व.६ ।

सुपाक्यम् । स्त्री । विडम्बण । विडम्बण ।

सुपाश्वः (कः) । पुं । गर्दभाखवत् । पलाश- पिपूल । मलवत् । पाकूड गच्छ । श्व.म. ।

सुपिङ्गला । स्त्री । जीवन्तीशके । रा.नि.व. ७ । ज्योतिष्मन्तायाम् । लठा फट्को । रा.नि.व.१ ।

सुपीतः । पुं । पीतकिण्वीवत् । श्री उर्माणि । रा.नि.व.१० । स्त्री । गर्जरसुलके । गजित । रा. नि.व.७ ।

सुपुटः । पुं । कोलकन्दे । विष्णुकन्दे । रा. नि.व.७ । (टा) स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

सुपुत्रः । पुं । जीवकद्रुमे । ऊर्ध्वर २ धङ्गी । प.सु. ।

सुपुत्रिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि. व.३ । [रा.नि.व.१ ।

सुपुष्करा । स्त्री । स्थलपक्षिण्याम् । श्वपशा ।

सुपुष्पम् । स्त्री । प्रपौष्करीके । पूष्करीश । रा. नि.व.१२ । लवङ्गे । श.च. । तुलकाष्ठे । रा.नि. व.६ । आहृत्यलुपे । रा.नि.व.४ । देवदाशणि । वै.निघ. ।

सुपुष्पः (कः) । पुं । सुषुकन्दवत् । सुषुकन्द गच्छ । शृङ्गाकवत् । श्वेत आकन्द । राजतके- णीपुष्पवत् । रा.नि.व.१० । शिरीषवत् । शिरीष गच्छ । हरिद्रुमे । रा.नि.व.६ । पारिषास्ये । पलाशपिपूल । वै.निघ. । पारिभद्रवत् । पालि- धामान्तर । श.च. ।

सुपुष्पा । स्त्री । कीशतक्याम् । पोदा लठा । रा.नि.व.७ । दीपपुष्पां । वनपुष्पां । शतपुष्पा-

रा.। शुल्का। शनपत्रा। वन (मउठे) वै.
निघ.।

सुपुष्पिका। स्त्री। शताह्वयाम्। शुल्का।
रा.नि.व.४। पाटलावले। पाकल गाछ। रा.
नि.व.१०। ब्रह्मदारकविशेष। छात्रनद्वैटे। रा.
नि.व.२। कणमहिषवह्ना। वनशेष। वै.निघ.।

सुपुष्पी। पुं। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि.व.
३। मिश्रयाख्यरूपे। मोत्री गाछ। शनपुष्पायां।
शुल्का। रा.नि.व.४। द्रोणपुष्पाम्। धनपत्रा।
रा.नि.व.५। कदल्याम्। श.च.।

सुपूरः (कः)। पुं। चूर्णकविशेष। कृण्विदम-
य। मातुलुङ्गवले। टोवा गाछ। हिंवीजीडा।
रा.नि.व.११। (कः) वक्त्रपुष्पवले। र.मा.।

सुसम्। स्त्री। सुपुष्पी। इ.च.।

सुसजनः। पुं। चडरावे। जटा.।

सुसञ्चानम्। स्त्री। स्वप्ने। जटा.। [मि.।

सुसिः। स्त्री। निद्रायाम्। शयने। स्पृशतायां।

सुप्रतिभा। स्त्री। सदिरायाम्। रा.नि.व.१४।

सुप्रतिष्ठः (ष्ठितः)। पुं। उदुम्बरवले। य-
छडूयुत्तर गाछ। रा.नि.व.११।

सुप्रतिष्ठा। स्त्री। मयसामाये। रा.नि.व.१४।

सुप्रतिष्ठिता। स्त्री। महाजम्बूवले। वै.निघ.।

सुप्रतीका। स्त्री। मये। वै.निघ.।

सुप्रभम्। स्त्री। पत्रकाष्ठे। वै.निघ.।

सुप्रभा। स्त्री। वाकुच्याम्। ज्ञानप्रताप। रा.
नि.व.४। [याम्। रा.नि.व.१०।

सुप्रसन्नकः। पुं। कर्णिकारवले। मोर्गालू। रा.
नि.व.६। राङ्गिमवले। बदरवले। कुल गाछ।

सुप्रसरा। स्त्री। प्रसारिण्याम्। शक्राञ्जलि-
श्री। रा.नि.व.५।

सुफलः। पुं। कर्णिकारवले। मोर्गालू। रा.
नि.व.६। राङ्गिमवले। बदरवले। कुल गाछ।
रा.नि.व.११। वदामवले। वै.निघ.। मातुलुङ्ग-
वले। टोवा। प.सु.। सुद्रवले। रा.नि.व.१६।
कपिलवले। क९ वेल्लगाछ। श.च.। स्त्री।
इन्द्रावणीलतायाम्। शालाभंश। रा.नि.व.
१। कषाण्याम्। कुम्डा गाछ। रा.नि.व.७।

गाम्भारीवले। रा.नि.व.६। कदलीवले। कपि-
लश्याचायाम्। रा.नि.व.११। सप्तजम्बूवले।
वडू छात्र गाछ। महाखर्जूरवले। छेडागाछ।
गाछ। वै.निघ.।

सुफेनम्। स्त्री। समुद्रफेने। रा.नि.व.६।

सुबन्धः। पुं। तिले। श.च.। अस्थिगुलं स्था-
वरविधानगंतमूलविषमदे वर्तते। सु.कल्प.२४।
See मूलविषम्। [वै.निघ.।

सुबीजम्। स्त्री। खखसबीजे। भूछमान।

सुभगम्। स्त्री। शैलजनामगन्धद्रव्ये। टैमलग्ज।
रा.नि.व.१२। पुं। टड्डणे। मोहागा। प.सु.।
गन्धके। रस.कौ.ज्वरारिसे। चम्पकवले। रक्ता-
स्नाने। लक्ष्मीको। पीतस्निग्धा। श्री उर्वारो।
अशीरुवले। रा.नि.व.१०।

सुभगा। स्त्री। प्रियङ्गी। कनूर्याम्। गुण-
नाभि। रा.नि.व.१२। नीलद्रुवायां। रा.नि.व.
८। शालपण्यां। रा.नि.व.४। स्वर्णकदल्यां।
छापाकला। रा.नि.व.६। तुलसीवले। रा.नि.
व.१०। हरिद्रायाम्। कैवर्षसुलके। एक छट्टे-
ठा। रा.नि.व.६। जातीपुष्पवले। वै.निघ.।
वनमल्लिकायां। श.र.।

सुभगाह्वया। स्त्री। कैवर्षिकालतायाम्। सु-
रङ्गीलतेति सालवे ख्याता। रा.नि.व.३। शाल-
पण्याम्। रा.नि.व.४। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.
६। सुवर्णकदल्याम्। छापाकला। रा.नि.व.११।
तुलसीवले। रा.नि.व.१०। नील-
द्रुवायाम्। रा.नि.व.८।

सुभङ्गः। पुं। नारिकेलवले। जटा.।

सुभ(भा)ञ्जनः। पुं। शोभाञ्जनवले। गजि-
ना गाछ। भा.हिरुपको.। [म्बवले। वै.निघ.।

सुभद्रः (कः)। पुं। विल्ववले। श.च.। नि-

सुभद्रा। स्त्री। श्यामालतायाम्। प.सु.। ग-
म्भारीवले। रा.नि.व.६। समीवले। भांदि गाछ।
रा.नि.व.८। छतमण्यायां। श.च.। रक्तापराजि-
तायां। वै.निघ.।

सुभद्राणी (ली)। स्त्री। वायमाशालता-
याम्। बहला इति लीके। र.मा.।

सुभिज्ञा । स्त्री । धातुकीवृत्ते । शङ्खे कूलत
ग्राह । प.सु. । [छ. डारा. ।

सुभीरः (कः) । पुं । पलाशवृत्ते । पलाश ग्री-
वाम् ।

सुभूतिकः । पुं । विल्ववृत्ते । रा.नि.व.११ ।

सुभोजकः । पुं । गरुडशाली । पश्चिमाश-
वाम् । रा.नि.व.१६ ।

सुमम् । स्त्री । पुष्पे । श.टी.भ. । [वै.निघ. ।

सुमकरन्दः । पुं । कुन्दवृत्ते । कुन्द ग्राह ।

सुमङ्गलः । पुं । स्त्री । विषमेदे । प.सु. । स्त्री ।
मधुली । गोकुण्डशाली, गोकुण्डकण्ठी, गोक-
ण्ठी । रा.मा. ।

सुमङ्गलम् । स्त्री । विडादेवदारुणि । वै.निघ. ।

सुमञ्जरी । स्त्री । कण्ठतुलसी । कालतुलसी ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सुमतिः । स्त्री । शारिकायां । गामिणी ।

सुमदनः । पुं । शालवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

सुमधुरः । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ । गी-
धूमे । वै.निघ. ।

सुमनः । पुं । गीधूमे । प.सु. । धूम्रवृत्ते ।
श.मा. । घृतकरञ्जे । जातीपत्राम् । अश्विनी ।
वै.निघ. । स्त्री (सु) । पुष्पे । शम. ।

सुमनःपथिका । स्त्री । जातीकीषे । अश्वि-
नी । रा.नि.व.१२ ।

सुमनःप्रवालः (पल्लवः) । पुं । जातीप-
त्राम् । जातीकूलतः शाली । च.द. । च.म.३५.
कण्ठवृत्ते ।

सुमनःफलः । पुं । कपिलवृत्ते । कटुश-
ग्राह । श.च. । स्त्री । जातीफल । अश्विनी ।
रा.नि.व.१२ ।

सुमनाः (सु) । पुं । पूतिकरञ्जे । नाटो ।
श.मा. । महाकरञ्जे । उदर कटुश । निम्ब-
वृत्ते । रा.नि.व.८ । गीधूमे । रा.नि.व.१६ । स्त्री
(ना) । मालतीपुष्पवृत्ते । मी. । सु.म.३६५.
पुष्पे । मी. । जातीपुष्पवृत्ते । चामिलि । शतप-
त्राम् । मेडेडो । रा.नि.व.१० । (ना) जा-
तीपुष्पवृत्ते । रा.नि.व.१० । च.वि.८५. । सु.चि.
१६५. । चि.८५. । भा.भग.चि. । शतपत्रां ।

मेडेडो । रा.नि.व.१० । मालतीवृत्ते । रा.मा. ।

सुमनोमुकुलम् । स्त्री । जातीपुष्पमुकुले ।
जातीकूलतः कुण्डि । सु.म.३६५. ।

सुमनोरजः (सु) । स्त्री । पुष्परजसि । पुष्प-
पत्रां । शम. ।

सुमुखः । पुं । राजिकाक्षुषे । शङ्खे मृत्तिका-
ग्राह । गुणाः—रीचनः सुगन्धः नातिकटुकश्च ।
च.म.२७५. । वनवर्त्म्याम् । वनवाट्टे । च.वि.
८५. । श्वेतपत्रचद्रतुल्यम् । श्वेतपत्र-
तुल्यम् । कण्ठवृत्ते । काल वाट्टे । रा.नि.व.
१० । सु.म.३८५.सुरसादिः । जलचरपक्षिवृत्ते ।
डाकृण्णो । च.म.२७५. ।

सुमूलः (कः) । पुं । श्वेतशिथी । श्वेत म-
खिना । स्त्री । गज्वरमूले । ग्राह । रा.नि.व.७ ।
स्त्री (ला) । शालपत्राम् । शालपत्राणि । अश्वि-
नी । डाकृण्णो । रा.नि.व.४ ।

सुमेखलः । पुं । सुमृत्तवृत्ते । सुमृ. । रा.नि.व.८ ।

सुमेधाः (सु) । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् ।
ज्योतिषकी । मी. ।

सुम्लुगुः । पुं । कर्पूरे । श.च. ।

सुरः । पुं । देवदारुणि । वै.निघ.अ.चि. । ना-
द्या, महाराद्यादी ।

सुरकन्दः । पुं । कटुशृणु । वै.निघ. ।

सुरकाष्ठम् । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । वा.चि.३५. ।

सुरकता । स्त्री । गुडूयाम् । रा.नि.व.१ ।

सुरक्तकः । पुं । कीषाम् । रा.नि.व.११ । स्त्री ।
सुवर्णेरिके । रा.नि.व.११ । रक्तचन्दने । वै.
निघ. । [निदा. ।

सुरगण्डः । पुं । विद्रविशिवृत्ते । शङ्खग्राह ।

सुरगोपः । पुं । इन्दुगोपकौटि । आद्या-
प्राका । च.द.स्त्री.चि. ।

सुरङ्गम् । स्त्री । शिङ्गु । रा.नि.व.११ । पत-
ङ्गचन्दने । वक्रमकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

सुरङ्गः (कः) । पुं । नागरङ्गवृत्ते । नागर-
ज्योतिष ग्राह । प.सु. । रा.नि.व.११ । रक्तशिथी ।
नाग शिथी । प.सु. ।

सुरङ्गदम् । स्त्री । पञ्चचन्दने । वक्रगकाष्ठ ।
रा.नि.व.१२ । [मात्रे । रा.नि.व.१२ ।

सुरङ्गधातुः (युक्) । पुं । गैरिके । गति-
सुरङ्गा । स्त्री । कैवर्त्तिकालतायां । सुरङ्गीलता

इति मालवे ख्याता । वम्.शिरैजि । रा.नि.व.२ ।

सुरङ्गिका । स्त्री । सुव्वालितायाम् । रा.नि.व.
२ । उपोदिकायां । भूँहे गीछ । श्वेतकाकमा-
यां । च्छठ षड्कौडेली । वै.निघ. ।

सुरङ्गी । स्त्री । काकनासायाम् । कूट गीछ ।
रा.नि.व.२ । काकमायाम् । षड्कौमादे । वै.
निघ. । रक्तशीभाघ्नहवे । प.सु. । सु.सू.२६च.
मिरीबिरेवने । रस.र.कर्णरी.वि. । [कथित् ।

सुरजम् । स्त्री । लवणचारे । लोणीत्र फार ।

सुरजःफलः । पुं । पनरुहचे । कै.टोलगीछ ।
शब्दकल्प. ।

सुरजितः । पुं । लघुनिदाननामयककर्त्तरि ।

सुरञ्जनः । पुं । गुवाकहचे । चिका. ।

सुरञ्जी । स्त्री । श्वेतकाकमायां । वै.निघ. ।

सुरतम् । स्त्री । मैथुने । मे. ।

सुरतरः । पुं । विकङ्कतहवे । वँहेछी गीछ ।
वै.निघ. । देवदारुहवे । रा.नि.व.१२ ।

सुरतुङ्गः । पुं । सुरपुत्रागहचे । श्रुत्रपूनां
गीछ । रा.नि.व.१० ।

सुरत्नम् । स्त्री । स्वर्णे । माणिक्ये । वै.निघ. ।

सुरथकर्णिका । स्त्री । पुत्रागहचे । पूनां
गीछ । वै.निघ. ।

सुरदार । स्त्री । देवदारुणि । देवदारु । रा.
नि.व.१२ । सरलदेवदारी । वै.निघ. ।

सुरदुन्दुभी । स्त्री । तुलसीहवे । रा.नि.व.१० ।

सुरद्रुमः । पुं । देवदारुहवे । सं.वा.व्या.चि.
रसोनपाके । देवनालि । वड़ नल गीछ । रा.नि.
व.८ । विकङ्कतहवे । वँहेछी गीछ । वै.निघ. ।

सुरधूपः । पुं । रालि । धूना । रा.नि.व.१२ ।

सुरनालः । पुं । देवनालि । वड़ नल । रा.
नि.व.८ ।

सुरनिर्गन्धम् । स्त्री । पत्रके । डेजणीडा ।
रा.नि.व.६ ।

सुरपत्री (र्णम्) । स्त्री, स्त्री । सुगन्धपत्रा-
विशेषे । माटीपत्री इति ख्यातम् । पान्नामोरी,
दुर्गाशूगनी । मं सुरपर्णि । कं मक्षिपत्रे । गु-
णाः — कटूणां कृमिशासवलासघ्नं दीपनं वातक-
घ्नं वर्णकरं बालहितम् । रा.नि.व.१० ।

सुरपर्णिकः । पुं । सुरपुत्रागहचे । रा.नि.व.
१० । पुत्रागहचे । वै.निघ. ।

सुरपर्णी । स्त्री । सुरपुत्रागे । रा.नि.व.१० ।
पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.२ । [रिप. ।

सुरपादपः । पुं । कल्पहवे । देवदारी । म्.

सुरपुत्रागः । पुं । स्नातमख्यातः । पुत्राग-
विशेषः । मं सुरपुत्रा । कं सुरपुत्रे । गुणाः — पु-
त्रागसमाः । रा.नि.व.१० । सप्तपर्णहवे । छति-
म गीछ । प.सु. ।

सुरपुष्पी । स्त्री । अजगन्धायाम् । राकुनी ।
रा.नि.व.४ । [गीछ । रा.नि.व.१० ।

सुरप्रियः । पुं । चमत्तिपुष्पहवे । वक्र फूलर

सुरप्रिया । स्त्री । सुवर्णकदलीहवे । टाँपा
कलार गीछ । रा.नि.व.१२ । पीतजायाम् ।
पीठपूष्प ठामिनि । वै.निघ. ।

सुरभिः । पुं । सुगन्धे । चम. । रालि । धूना ।
रा.नि.व.१२ । वै.निघ.कास.चि.क.व्याटिकपा-
ये । गन्धशाली । शृङ्गक धाछ । रा.नि.व.१६ ।
चम्पकहवे । टाँपा गीछ । वक्रलहवे । वक्रल
गीछ । रा.नि.व.१० । कदम्बहवे । कदम्ब गीछ ।
रा.नि.व.८ । जानीफलहवे । जात्रफलर गीछ ।
मे. । शमीहवे । भौहे गीछ । सुगन्धहवे । गक-
तृण । रा.नि.व.८ । कणगुरगुली । रा.नि.व.१२ ।
गन्धफले । श.र. । वसन्तकाले । झारा. । स्त्री ।
स्वर्णे । गन्धपाषाणे । शृङ्गक । श.र. । वर्ज्यर-
न्दने । रा.नि.व.१२ । स्त्री । सुरागासगन्धद्रव्ये ।
भूराभाश्री । रा.नि.व.१२ । तुलसीहवे । पा-
चीनामसुगन्धपत्रे । मं पाचि । कं पसे । शृङ्गक
पञ्चविशेषः । गङ्गापत्रायां । शृङ्गक पञ्च । रा.
नि.व.१० । शमीहवे । भौहे गीछ । रा.नि.व.८ ।
शङ्खकौहवे । यस्य निर्यासः शिलारस इत्युच्यते ।

रा.नि.व.११। च.द.खदिरवध्याम्। गवि। मी।
वनमल्लिकायां। एलबालुके। रुद्रजटायाम्। रा.
नि.व.१। महाभरोवधायाम्। भा.स.चन्द्ररी.चि.
कुडुमायतैले। “सर्वपाः सुरभिर्वचा।”

सुरभिका। स्त्री। स्वर्णकदल्याम्। टां। क.
ना। रा.नि.व.११।

सुरभिकान्ता। स्त्री। वासन्तीपुष्पवह्वे।
वानडोकुलेन गच्छ। वै.निघ.।

सुरभिगन्धम्। स्त्री। पत्रे। (तुल्यपत्र)। रा.
नि.व.६। स्त्री (स्वा)। जातीपुष्पवह्वे। खाँती-
कुल वा टांगिलि गच्छ। रा.नि.व.१०।

सुरभिच्छदः। पुं। कपिलवह्वे। क२८तल।
वै.निघ.। [रा.नि.व.२२।

सुरभिन्निफला। स्त्री। सुगन्धिफलायाम्।

सुरभित्वक्। स्त्री। मूत्रैलायाम्। छटि ए-
ला। रा.नि.व.६। [रा.नि.व.१२।

सुरभिदारः (कः)। पुं। सरलदेवदारुवह्वे।

सुरभिनिम्बुः। पुं। (Murraya koni-
gii, Syn. Bergera konigii.) सुगन्धि-
सुकमेदि। व१३३। हिं डर रि, कट्निम्। मं
काहिनिम्बु। तं करिवपचेदु। ता. करुवेम्बु।
Watts.

सुरभिपत्रा। स्त्री। राजजम्बूवह्वे। वडु खाँ-
वा। गोलाप खाँ। रा.नि.व.११।

सुरभिमञ्जरी। स्त्री। श्वेततुलसी। वै.निघ.।

सुरभिवल्कलम्। स्त्री। गुडलचि। दात्र-
टिनि। श.र.। भै.स.स.रो.चि.वृहत्खदिरवटी।

सुरभिशाकः। पुं। सुगन्धशाकमेदि। रा.नि.
व.१०। [प.स.। रा.नि.व.११।

सुरभिस्त्रवा। स्त्री। शल्लकीवह्वे, शालमेदि।

सुरभी। स्त्री। शल्लकीवह्वे। श.च.। सुगन्धे।
भ.टी.भ.। शुक्लशिखायाम्। खाँनाकुनी। च.स.
५५.पणतैले। तुलसीमेदि। वांरुहे तुलनी। प.
स.। माषिजाशाले। शुमिना शोक। रुद्रजटा-
यां। सुगन्धशालिषाम्। सुरायां। गुत्राभांशौ।
एलबालुके। राखायां। वै.निघ.। मवमल्लिकायां।
रा.नि.व.१०।

सुरभीजल(मूत्र)म्। स्त्री। गोमूत्रे। गांभिः
त्र म२। गुणाः—“सौरभेयकमूत्रं घनं सान्द्रं
प्रशस्यते। तच्च वृंहणहीनानां किञ्चित्तृप्ततरं मत-
म्॥” चवि.८५.। भै.व.श्लचि.शर्कराशौहे।

सुरभीरसा। स्त्री। शल्लकीवह्वे। भ.टी.भ.।

सुरभूरुहः। पुं। देवदारुवह्वे। तार्पिनगोष्ठि।
भा.। [पीचन्दने। रा.नि.व.११।

सुरमृत्तिका। स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। गो-

सुरमेदसमुद्भवा। स्त्री। महामिदायां। वै.
निघ.।

सुरमेदा। स्त्री। महामिदायाम्। रा.नि.व.५।

सुररक्तजः। पुं। वैकान्तमणौ। वै.निघ.।

सुरराजवस्त्रिः। पुं। इन्द्रवस्त्री। पांश्वर-
डिग। सु.चि.१८५.।

सुरलता। स्त्री। महाज्योतिषतीलतायाम्।
लताकुटुकी। रा.नि.व.१।

सुरवल्गभा। स्त्री। श्वेतदृक्षायां। रा.नि.व.८।

सुरवल्ली। स्त्री। तुलसीवह्वे। रा.नि.व.१०।
ज्वरकुन्नरपारीन्दरसे।

सुरवारुणी। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्।
त्रायानशभा। वै.निघ.।

सुरवृक्षः। पुं। देवदारुवह्वे। वै.निघ.।

सुरगाखी (इन्)। पुं। कन्धवह्वे। जटा.।

सुरग्रेष्ठः। पुं। श्वेतकरवीरे। वै.निघ.। स्त्री
(ठा)। ब्राह्मीशाके। रा.नि.व.५।

सुरसम्। स्त्री। बोलि। शुकटोत्तल। लचि।
शुडुङ्क। पत्रे। (तुल्यपत्र)। रा.नि.व.६। सुग-
न्धवह्वे। शुकटुन। रा.नि.व.८। तुलसाम्। मी.।
पुं। कण्ठगुग्गुली। रा.नि.व.१२। पणसि। (पण्ड-
पुष्प) तुलसीविशेषः। मी.। गुणाः—“कफानि-
लविषयासकासदौर्गन्धनाशनः। पित्तकृत्पाण्डुशूलघ्नः
सुरसः.....॥” रस,र.बाल.चि.कुमारकल्याण-
घ्नते। च.द.कास.चि.दशमूलाघ्नते। सुगन्ध-
वह्वे। मोक्षरसे। रा.नि.व.८। सिन्धुवारवह्वे।
हेङ्गुत्र गच्छ। श.र.। च.द.पाप.वा.चि.।

सुरसमिध्। स्त्री। देवताष्ठं। (देवदारु)।
चि.क्र.क.१.खवकः।

सुरसम्भवा । स्त्री । आदित्यभक्त्यायाम् । इड्
ह्रस्व । रा. नि. व. ४ ।

सुरसयुगम् । स्त्री । गौरकण्ठतुलसीद्वये । वा.
सू. १५५. । “सुरसयुगफणिव्रक्तम् ।”

सुरसर्षपः (कः) । पुं । देवशिरौषधे ।
कैटिगिशिरीष । रा. नि. व. ६ ।

सुरसा । स्त्री । रक्ततुलस्याम्, पर्णासमेदे । श.
र. । च. द. स्त्री. चि. । कृष्णपुष्पतुलस्याम् । कानि
तुलसी । गुणाः—कफघ्नी लघुः रुचा स्निग्धीणा
पित्तला कटुपाकरसा च । सु. सू. ३८४६५ ।
“सुरसा श्वेतसुरसा ।” सु. सू. ३६५. शिरिविरेचने ।
च. सू. ४५. । सू. २५. । श्वेतयूथिकायाम् । श्वेत
ज्वरे । नाकलीकन्दे । गर्भशक्ता । श्वेतविहतायां ।
श्वेत ते डेङ्गी । शङ्खकौहवे । वै. निघ. । निर्गु-
ण्डाम् । ऐङ्गु. ३. । रस. चि. ६५. श्वच्छन्दमैरवरसी
रात्र्यायां । रा. नि. व. ६ । सु. सू. ३८५. । ब्राह्म-
णाके । र. मा. । प्रयोगा रसरजन्द्रसे । मिथ्या-
ख्यरूपे । गोदौ । सहजतावस्थां । रा. नि. व. ४ ।
वह्न्याम् । कण्टकारिकायां । पुनर्गन्तायां । श. च. ।

सुरसायम् । स्त्री । सिन्धुवारमन्त्र्यां । निर्गु-
णा गङ्गायां । च. द. विष. चि. ।

सुरसाग्रणी । स्त्री । श्वेततुलस्यां । वै. निघ. ।

सुरसादिवर्गः । पुं । सुरसयुग-फणिव्रक्ता-
लमाला-विडङ्ग-खरवृषवृषपर्णा कटफल कासमर्द-
लवक-सुरसी-भार्गी कासुका कासमाचो-कुलहल-
विषसुष्टिभूच्छणभूतकेशीषु । गणोऽयं संप्रमेदः
क्षमिन्नः प्रतिश्यायारुचिश्चासकासन्नः व्रणशीघ्रन-
श । श्वेत तुलसी, कृष्ण तुलसी, वृषपत्र
तुलसी, वावूहे तुलसी, विडङ्ग, वन वावूहे,
इन्द्रकाण्ठी, कटफल, कासमर्द, ह्रैः ८५ता,
श्वेत निगुडो, वाग्नशर्षा, अतिभूक्तता,
कौक्षिमा, घोड़ानिम्, गङ्गातृण, नील नि-
शिता । वा. सू. १५५. । अन्वः—सुरसा श्वेतसुर-
साफणिव्रक्तकार्जकभूच्छणसुगन्धकसुसुखकासमाल
कासमर्दलवकखरपुष्पाविडङ्गकटफलसुरसीनिर्गु-
ण्डकुलाहलीन्दुरकर्णिकाफझीप्राचीवलकासमा-
च्यो विषसुष्टिः । श्वेत तुलसी, कृष्ण तुलसी,
गङ्गापत्राणि, वावूहे तुलसी, गङ्गातृण, वृषपत्र-
कटङ्ग, ब्राह्मशिरा, वावूहे, वन वावूहे, कासम

र्द, ह्रैः ८५ता, विडङ्ग, कटफल, श्वेत नि-
शिता, नील निशिता, कौक्षिमा, इन्द्रकाण्ठी,
वाग्नशर्षा, कटफल, कासमर्द, घोड़-
निम् । सु. सू. ३८५. ।

सुरसाष्टः । पुं । तत्त्वगर्भेदे । यथा—“निम्-
खो तुलसी ब्राह्मी वृहती कण्टिकारिका । पुनर्-
वेति..... ॥” श. च. ।

सुरसी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्डाम् । श्वेत नि-
शिता । कपित्थपत्रसदृशपत्रा, विल्लनाकीति लोके ।
सू. सू. ३८५. सुरसादिः ।

सुरसुन्दरीगुडिका । स्त्री । रसायनाधि-
कारे औषधम् । पाठः—“अमकं मालिकं वं-
कान्तं हेम समं समम् । सर्वाणि सभमागानि ग-
तयुक्तानि कारयेत् । गोलकश्च ततः कला पक्वं
निपुञ्जवारिणा । ततस्तं पुटपाकेन सन्ध्यायाम् प्र-
यत्नतः । वाद्यो चास्यापि लिङ्गा च वक्तव्या ग-
ण्डकीतमा । सन्ध्यायाम् चत्वारिंशत् विषयगण-
नाशयेत् । ॥” रसर. ।

सुरा । स्त्री । चषके । मे. । मद्यसामान्ये । रा.
नि. व. १४ । परिपक्वाप्तसन्धानजातसुरायां । य-
था—“परिपक्वाप्तसन्धानसमुद्भूता सुरा मता ।”
तौड. । सा पिष्टकिल्बकल्बेन किञ्चित्कुलुषा लो-
हितवर्णा बुद्धिलोपकरत्वात् मटकारिणी च । गु-
णाः—“कषाया मधुरा चास्मा सुरा सन्देपनी
मता । कासाशयिहृषीसन्धसूत्रो गिनाशिरौ ।”
अत्रि. १६५. । सामान्यतः—“शार्ङ्गोयहृषीदीप-
सूत्राघातानिलापहा । सार. रक्तचर्माहता सुरा रं-
हणदीपनी ॥” सु. सू. ३६५. । सुराविश्वगुणाः—
“कृशानां रक्तसूत्राणां यद्विषयविकारिणा । सुरा
प्रशला वातघ्नो सन्धरक्तचयेषु च ॥” श्वेतसुरा-
णाः—“कामाग्राग्रादीपत्राणां यद्विषयविकारिणा ।
श्वेतसूत्रकरा सन्धरक्तमांसकरो सुरा । कर्षरीच-
कहृत्कलितोदगूलप्रमर्हिनी ॥” राज. ३५. ।

सुराकरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । शब्दकल्पः ।

सुराकिटम् । स्त्री । सुराकीज । मद्येन मेता ।
भा. म. ४५. । [निघ. ।

सुरागा । स्त्री । मनःशिलायां । मनश्चाल । वै.

सुराजः । पुं । गोधूमे । ग्राम । वै. निघ. ।

सुराजकः । पुं । मृदुराजि । भोमराज । श. मा. । [र.]

सुरापानम् । स्त्री । मद्यपानि । अथर्दंशे । श.

सुराभागः (मण्डः) । पुं । सुराया अथभागे । मन्त्र (मेठ) । श. च. । अम. । मेघ. गुल. वि. ।

सुरामेहः । पुं । प्रमेहविशेषे, यत्र रोगी सुरासद्वयं मेहति । सु. नि. ६५. ।

सुरार्हम् । स्त्री । हरिचन्दने । रा. नि. व. १२ । कुटुमागुचन्दने । वै. निघ. । खण्डे । शब्दकल्पः ।

सुरार्हः (कः) । पुं । वर्षरके । काल वावृहे । रा. नि. व. १० । वैजयन्तीतुलस्यां । वै. निघ. ।

सुरालः । पुं । श्रेष्ठसर्जरसे । भाल धूना । वा. म. १५५. विरेचने । [मनग] । वै. निघ. ।

सुरालिका । स्त्री । सातलायां । तैकैटि ।

सुराबीजम् । स्त्री । सुराकिण्ड पकसारमेदके । गदेत मेता । शाङ्ग. । "सुराबीजञ्च किण्डकम्" बोजाभसि । जगन्नाथ ।

सुराद्रुजम् । स्त्री । सौराष्ट्रतिकायां । भा. । पुं । कण्ठसङ्गे । कालगुण । रा. नि. व. १६ । प. सु. ।

• स्त्री । सौराष्ट्रतिकायां । पृष्ठपर्वणि । रा. नि. व. १२ । सु. म. २६५. । सु. वि. १७५. । च. द. यकाचि. एलादिमये । चि. क. क. १५. सवके । र. ककुलव्ये । वागकृत्रिति कलाहे । गोपीचन्दने । तिगकगाणि । वै. निघ. ।

सुरासवः । पुं । आसवविशेषे । गुणाः— "तीक्ष्णः सुरासवी हृद्यो मूत्रलः कफघातनुत् । सुखप्रियः स्थिरमदी विजेष्याऽनिलनाशनः ॥" सु. म. ४५५. । "सुरासवसौत्रमथो वातघ्नो वदनप्रियः ॥" च. म. २७५. ।

सुराह्नः (यः) । पुं । देवदारुवले । र. मा. । भा. म. १५. सत्सिकाञ्च. चि. । "सुराह्नवननगराः ।" च. म. २५५. पदेष्टे । च. द. म. शी. चि. । मरुवकवले । गककुगौ । रा. नि. व. १० । हरिद्रुवले । रा. नि. व. ६ । [श. मा. ।

सुरह्नः । पुं । शीभाञ्जनवले । गजिना ग्राह ।

सुरहिः । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणाः— शीतलं खादु लघु सख्यरोगघ्नं निरालं

दीपनं पाचनं बलवृद्धिमेधायुष्करञ्च । विपासासिन्धुजलगुणा अपि एवं । रा. नि. व. १४ ।

सुरुपम् । स्त्री । तूलकाष्ठे । पुं । पारिषाद्वले । गनोभपिपुल । रा. नि. व. ६ । स्त्री (पा) । शालपण्याम् । रा. नि. व. ४ । भाग्याम् । वामनशशि । रा. नि. व. ६ । वनमल्लिकायां । कठिमल्लिका । वार्तिकौमल्लिकायाम् । त्वल जूग । रा. नि. व. १० । See वार्तिका ।

सुरुहकः । पुं । गह्वभात्रे । छ. च. ।

सुरेज्या (ष्टा) । स्त्री । तुलसीवले । रा. नि. व. १० । (ष्टा) ब्राह्मीमाकलुपे । रा. नि. व. ५ ।

सुरेन्द्रः (कः, कन्दः) । पुं । कटुगुरुष्विशेषे । वागा उग । वै. निघ. ।

सुरेन्द्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकोटि । आवाष्टे पोका । सा. नि. सद्योत्रये ।

सुरेन्द्र(श)लुप्तम् । स्त्री । शिरःकोटमेद । टा. कपोका । च. द. भग. चि. । च. म. १५५. ।

सुरेन्द्रा । स्त्री । इन्द्रेन्द्रवारण्यां । वै. निघ. ।

सुरेभम् । स्त्री । वस्त्रे । रा. नि. व. १२ । विका. ।

सुरेवटः । पुं । (Areca grasilis or trianda). पूगहलविशेषे, रामपुगे । चिका. ।

सुरेश्वरी । स्त्री । निर्गुण्याम् । निशिता । च. द. शी. चि. ।

सुरेष्टः (कः) । पुं । श्वेतरक्तवकवले । गान्धाल वक वृक्ष । रा. नि. व. ५ । सुरप्रभागवले । रा. नि. व. १० । सर्जवले । अलिग्राह । रा. नि. व. ६ ।

सुरोत्तरः । पुं । चन्दनवले । श. र. ।

सुरोद्भवम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै. निघ. ।

सुरोहिषम् । स्त्री । सुगन्धरीहिषवर्णे । वङ्गकृष्ण । वै. निघ. ।

सुलङ्घनम् । स्त्री । सुलङ्घने । श्रु. उ. १० । लक्षणं— "सुष्टमास्तविष्णुवं सुविपासासदं लघु प्रसन्नामेन्द्रियं क्षामं नरं विद्याम् सुलङ्घितम् ॥" सु. ।

सुलभा । स्त्री । मायपर्णिलतायाम् । गोशोणी । रा. नि. व. २ । धूवपयायाम् । गंधानौति महाराष्ट्रे ।

रा.नि.व.४ । मुखसीहसे । वै.निघ. । पार्विकीक-
त्रिकायाम् । (वन वृत्त । रा.नि.व.१० ।

सुखेमात्री । स्त्री । कलानयनते पिच्छीकनैर-
नेह । गुणाः — वनमानिदाहसू कोरकपित्तहत् ।
भा. । [यत् । वै.निघ. ।

सुखीकिनी । स्त्री । भूयानलया । ऊँ हे का-
सुखीचनः । पुं । सुरहवसे । इति । रा.नि.
व.१८ । चकीरे । वै.निघ. ।

सुखीमनी । स्त्री । कटायासा । वै.निघ. ।

सुखीमया । स्त्री । काकजहायाम् । रा.नि.व.
४ । कटायासा । वै.निघ. ।

सुखीमा (म्या) । स्त्री । मांसीहिनीमेदे ।
रा.नि.व.१२ । वै.निघ. । ताम्रवल्लीलतायाम् ।
मात्रवे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१ ।

सुखीमी । स्त्री । चाखुकर्यीलताया । देन्नु-
काणी । वै.निघ. ।

सुखीहकम् । स्त्री । पितले । इ.च. ।

सुवशः । पुं । श्वेतली । भा.म. अथ । रा.नि.
व.१४ । [वन वातुदे । रा.नि.व.१० ।

सुवक्ताः (क्ता) । पुं, स्त्री । वनवर्करिकायाम् ।

सुवदनः । पुं । वर्वरके । वन वातुदे । रा.
नि.व.१० । [स्त्रिय । रा.नि.व.१८ ।

सुवयाः (म्) । स्त्री । दृष्टार्त्तवायां मध्यमायां

सुवर्चकाः । पुं । सर्जिकाकारे । माजिमाणि ।
जटा. ।

सुवर्चलम् (ला) । स्त्री, स्त्री । सौवर्चललव-
णे । मल लवण । वै.निघ. २२. चमैवि. चन्द्रमभा-
या । (ला) आदित्यमकायाम् । छद्दुहृद्रा । रा.
नि.व.४ । सु.शा.१०.च. । "सुवर्चलां विशल्यां
वा ।" चि.२.च. । भा.म.४.म.गर्भवि. । ब्राह्मोना-
मवपे । उक्तो भा.क. । रा.नि.व.५ । वै.निघ. २.
सा.वि.गुण्डादौ । पतसीहसे । आहूतो कूटल
गोष्ठि । र.मा. ।

सुवर्चिः (क्ताः) । पुं । सर्जिकाकारे । माजिमा-
णि । रा.नि.व.६ । स्त्री (का) । सर्जिकाकारे ।
माजिमाणि । र.मा. । सौवर्चललवणे । च.सू.२
च. । च.द.वि.अ.चि.षट्कतेषु । "सुवर्चकाना

मसुवर्चकम् ।" अतुकाकताया । माक्षे प्रहि-
ता । रा.नि.व.१ ।

सुवर्ची । स्त्री । सर्जिकाकारे । रा.नि.व.६ ।

सुवर्णम् । स्त्री । हरिचन्दने । मे. । नागैसर-
पुष्पे । रा.नि.व.६ । वै.निघ. २२. उग्रा.चि.भा-
यादिकत्के । खणधातो । (जा.पा. । यम. कर्षे ।
२०.ती. । प.प्र.१.ख. । १६ सुवर्णमायके । ८०. ।
सु.वि.१.१.५. । हरिद्राया । सौरसर्पमायके । व-
श्रीरे । खर्चगैरिके । र.मा. । पुं । सुरपुत्रागवसे ।
वचगुग्गुलो । रा.नि.व.१२ । पीतधुलुरहसे । वै.
निघ. ।

सुवर्णकम् । स्त्री । राजपितले । (जा.पा. नि-
उन । इ.च. । कर्मपरिमाणे । प.प्र.१.ख. । पुं ।
भारस्वधहसे । (जा.पा.ग. गोष्ठि । र.मा. ।

सुवर्णकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । (जा.पा. नि-
क.ग. । लत्. पाटोया । सोने केलोति कोइसे ।
गुणाः — मधुरा हिमा स्वल्पभक्षण दीपनो लघ्वाग्नी
दाहघ्नो कफकरौ हृष्या गुग्गु । रा.नि.व.११ ।
चक्षुर्वर्धनीति दृष्टफलम् ।

सुवर्णकमलम् । स्त्री । रक्तपद्मे । लान पत्र ।
गुणाः — "सुवर्णकमलं शीतं मधु वर्णक रक्तम् ।
कफपित्तलघ्वादाहरकदीषविष । विषविस्को-
टकादौष नाशयदिति की ।" वै.निघ. ।

सुवर्णकेतकी । स्त्री । खणकेतकाम् । (कु-
केतकी । वै.निघ. ।

सुवर्णगैरिकम् । स्त्री । अत्यल्लोहितसदृश-
रिके । लान (शत्रिमाणि, वनकमाणि । हिं पी-
तमेह । रा.नि.व.१२ । "सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णा-
नि मधुना सह । लोद्धा सुखमवाप्नोति लिप्त्रं हि-
कार्दितः श्लिथः ॥" रस.र.वाल.चि. । च.द.वाल.
चि. । गुणाः — मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणं वि-
स्कोटागोष्पिदाहघ्नच । रा.नि.व.११ ।

सुवर्णघ्नम् । स्त्री । वज्रधातो । रा.नि.व.११ । वै.निघ. ।
सुवर्णजातिः । स्त्री । भूमिजलोहसङ्करजरस-
वैधजसङ्कतखनिमिश्रवज्रजसुन्दरतद्वि-
जिषु । वै.निघ. ।

सुवर्णतिलका । स्त्री । अतिमलीलताया ।
मृताकरेको । वै.निघ. ।

सुवर्णदुग्धी । स्त्री । स्वर्णवीरिणीनमस्तुते ।

मृगाशिरः । रा.नि.व.५ ।

सुवर्णनकुली । स्त्री । महाज्योतिषतीक्ष्णता याम् । तद्वत् लताकृत् स्त्री । रा.नि.व.२ ।

सुवर्णपुष्पः । पुं । राजतन्त्रवीपुष्पवत् । रा. नि.व.१० ।

सुवर्णप्रसवम् । स्त्री । एलबालुके । वै.निघ. ।

सुवर्णभाषकः । पुं । मध्यमहादशधात्मना नि. सु.चि.२१५. [नि.व.१२ ।

सुवर्णमाषिकम् । स्त्री । स्वर्णमाषिके । रा.

सुवर्णमित्रम् । स्त्री । टङ्गणचारे । मृगाशिरः । वै.निघ. । [कनार गच्छ । वै.निघ. ।

सुवर्णमोचा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । टापा-

सुवर्णयूथिका (थी) । स्त्री । स्वर्णयूथिका- याम् । ओ३ यू० हे, य० यू० हे । गुणाः—स्वादुः शीतला शर्करा—पित्तदा हृद्यवाग्नी नामालम्बी- स्त्री च । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णरश्मा । स्त्री । सुवर्णकदलीवत् । टापा- कनार गच्छ । रा.नि.व.११ ।

सुवर्णवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । श. च. । कपर्दकमेदे । रा.नि.व.१२ । (र्णी) जीव- न्याम् । प.सु. ।

सुवर्णसंज्ञम् । स्त्री । सुवर्णकर्वे । (लीलावती) ।

सुवर्णसिन्दूरम् । स्त्री । Sec स्वर्णसिन्दूरं । र.सा.सं. ।

सुवर्णवीरिणी (री) । स्त्री । स्वर्णवीर्याम् ।

अनलासहृषपवा विभावलीति लोके । मृगाशिरः । नं पित्तरीमेदु, विस्फुलिकीयमेदु । रा.नि. व.५ । कच्छुडे । सु.सू.२८५. श्यामादिवर्गः, २८५. अषः सं. । हृद्यविशेषे । मृगाशिरः । यस्व लीरं सुवर्णवर्णं चक्षुषं हृद्यम् । कश्चित् ।

सुवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.

व.२ । कणगुग्गुली । इन्द्रवाकण्या । मृगाशिरः । रा.नि.व.२२ । कणागुग्गुलि । कण अ० कृ. मं. । वाय्वालके । वेलण्ड । श.च. । सु- वर्णवीर्या । मृगाशिरः । रा.नि.व.५ । (र्णी) भाषुकण्याम् । हेमन्तकांक्षी । रा.नि.व.२ ।

सुवर्णाख्यः । पुं । नागकीमरवत् । र.सा. ।

सुवर्णाभिः । पुं । राजावर्त्मभ्यौ । वै.निघ. ।

सुवर्णारः । पुं । काचनारवत् । तद्वत् काकुन गच्छ । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णाह्वा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । वै.निघ. ।

सुवर्णिका । स्त्री । स्वर्णजीवल्याम् । रा.नि. व.२ । [निघ. ।

सुवर्त्तुलम् । स्त्री । तरन्मुजे । तत्रभूज । वै.

सुवर्षा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवत् । वै.निघ. ।

सुवस्मिः (स्मी) । स्त्री । सोमराज्याम् । मृगाशिरः । च.टी.भ. । रा.नि.व.४ । पुनदाजीलतायां । कटुकवर्णाम् । कटुकी । रा.नि.व.२ ।

सुवस्मिका । स्त्री । जलुकालतायाम् । मालवे ख्याता । रा.नि.व.३ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

सुवस्मिजः । पुं । प्रबाले । पत्रा । वै.निघ. ।

सुवसन्ता । स्त्री । माषवीलतायाम् । माषवी लता । श्वेतजात्याम् । उरु खडौ । वै.निघ. ।

सुवहा । स्त्री । शंफालिकावत् । शिडेवी गी-

छ । प.सु. । रा.नि.व.४ । हंसपादीलतायाम् ।

मृगाशिरः । रा.नि.व.५ । सु.चि.२५. ।

सत्तकीवत् । मृगाशिरः । रा.नि.व.११ । लीरके ।

वै.निघ. । गन्धराकुल्याम् । मृगाशिरः । रा. नि.व.७ । सु.चि.१७५. । रुद्रजटायां । रा.नि.

व.२ । तालसूत्याम् । रा.नि.व.७ । एलापर्ण्यां ।

मं. । नीलसिन्धुवारे । नीलनिभिन्म । रा.नि.व.

४ । त्रिवतायाम् । त्रिडेड्डी । प.सु. । च.सू.७५. ।

गन्धराख्यायाम् । मा.स.१५. सन्धिकज्ज.चि. । "सुव-

हा शृण्वन्मृताः ।" राख्यायाम् । अम. । च.सू.७५. ।

वि.७५. । [स्त्रि.]

सुवासः । पुं । कदम्बवत् । वै.निघ. । सुभृग-

सुवासरा । स्त्री । चन्द्रशूर । त्रिकुशारी ।

भा. । [चिन्मृगायां । अम. ।

सुवासिनी । स्त्री । पितृभवनस्यायां नार्थ्या ।

सुविदः । पुं । तिलकवत् । वै.निघ. । [प.]

सुविष्टरा । स्त्री । गुच्छादिनीवत् । रा.नि.व.

सुवीजः । पुं । बदरवत् । कूल गच्छ । स्वस्व-

सं. २७॥ रा.नि.व.११ । स्त्री । सुन्दरवीज ।

सुवीरः (कः) (थेः) । पुं । एकवीरवत् ।
रा.नि.व.८ । बदरीवत् । वै.निघ. । स्त्री (कम्) ।
सौवीराञ्जने । र.सं. । बदरीः कृष्णाञ्जने । वै.
निघ. । (थम्) बदरीफल । जटा. ।

सुवीरास्त्रम् । स्त्री । सौवीरास्त्रे । कौञ्जिवि-
शेष । रा.नि.व.१४ । काञ्जिके । कौञ्जि । जटा. ।

सुवीर्या । स्त्री । वनकापास्याम् । वन कापा-
नी । श.र. । महाशतावर्ध्याम् । वड़ अतमूनी ।
वै.निघ. । नाडीहिङ्गी । रा.नि.व.६ ।

सुवृत्तः । पुं । शरणकन्दे । उल. रा.नि.व.७ ।
मरिचे । वै.निघ. । स्त्री (ता) । शतपत्र्याम् ।
मेटेडी । काकोलीद्राव्या । रा.नि.व.१०।११ ।

सुवेगा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । वड़
वाताकटेकी । रा.नि.व.९ ।

सुवेशः । पुं । श्वेतेश्वी । रा.नि.व.१४ ।

सुव्रतः । पुं । चगसिद्धवत् । वक्रकुल्लर गाछ ।
रा.नि.व.१० । श्वेतार्क । श्वेत आकन्त । वै.
निघ. । स्त्री (ता) । गन्धपलास्याम् । काश्मीरे
पसिद्धा । शकुन्ति । भा.सं.१भ.ज्व.चि.विश्वदि-
योनि । "ब्राह्मी वचा सुव्रता ।" सुखदीप्तायां
गवि । अम. । [प.सु. ।

सुशक्या । स्त्री । शुकनासायाम् । शुकनासा ।

सुशल्यः । पुं । खदिरवत् । रा.नि.व.८ ।

सुश(ष,स)वी । स्त्री । [च.टी.भ.(षवी), अ.
टी.रा.(सवी)] कृष्णजीरके । कारवेले, पानीय
वह्न्याम् । डेफ्फ. । अम. । च.द.योनिरी.चि. ।
स.सु.१८अ. । वा.सु.१५अ.भारग्वचादिः । "सुष-
वीफलवाणघोषाः ।" सूत्रकृष्णजीरके । प.सु. ।
करझवत् । र.सं.सं.ज्वराङ्गशरसे । स्थूलकृष्णजी-
रके । रा.नि.व.६ ।

सुशाकः । पुं । तख्खलीयशाकवृत्ते । कौण्डिन-
टिग्रा । रा.नि.व.५ । 'जुजुवृत्ते । ८६८८का ।
मेख्खवृत्ते । रा.नि.व.४ । स्त्री । आर्द्रके । रा.नि.
व.६ । [रा.नि.व.१६ ।

सुशाल्यकः । पुं । रक्तशाखी । दाक्षिण्यनि ।

सुशिखा । स्त्री । मयूरशिखावृत्ते । रा.नि.व.५ ।

सुशीतः । पुं । कृष्णसूतवत् । छाटि आकूड़ ।
रा.नि.व.११ । जलवेतसे । वै.निघ. । स्त्री । इ-
रिचन्दने । प.सु. ।

सुशीतला । स्त्री । कृष्णपुष्पलतायां । छाटि
अंशो गाछ । भा. । कर्कटिकायां । कौकूड़ गाछ ।
वै.निघ. । स्त्री । गन्धवत् । रायकपूर । र.सं. ।
नागदमन्यां । नाकदना । प.सु. ।

सुशीता । स्त्री । शतपत्र्याम् । मेटेडि गाछ ।
रा.नि.व.१० । स्थूलपत्र्याम् । शूलपत्र । वै.निघ. ।

सुशी(षी)मः । पुं । श्वेत । चन्द्रकान्तमयी ।
जटा. । हिम, शीतले । सर्पविशेषे । मी. ।

सुशीविका । स्त्री । वाराहीकन्दे । श.च. ।

सुशुक्ला । स्त्री । शुक्लजातीपुष्पवत् । श्वेत छ-
मिनी । वै.निघ. । [मणिनी गाछ । प.सु. ।

सुशभञ्जनः । पुं । रक्तशीभाञ्जनवत् । लाल

सुश्रीका । स्त्री । सन्नकीवत् । रा.नि.व.११ ।

सुश्रुतः । पुं । विश्वामित्रसुते धन्वन्तरिशिषे सं-
हिताकारकृषिभेदे । यः गुरुसुखादुपश्रुत्य स्वनाम्ना
तस्मै सुश्रुतं चकार । तस्यादुर्भावः—“विश्वामित्रो
मुनिश्चिह्नः पुत्रं सुश्रुतमायुर्वेदाध्ययनाय काशिराज-
दिवीदाससमीपं वाराणस्यां प्रेरयामास । स बहु-
मुनिसुतपरिव्रतसमुपस्थाय एवं स्वागमनकारणमु-
क्तवान्—‘भगवन्मानवान् हृष्टा व्याधिभिः परि-
पौडितान् । क्रन्दतो मियमाणाश्च चिकित्सायां
हृदि व्यथा । आसयायां शरीरपाथं चिकित्सुं वयमा-
गताः । आयुर्वेदं भवान् अस्मान्ज्जःपश्यत यवतः ।’
अज्ञौक्यं वचनेषां उपतिष्ठानुपादिशत् । व्या-
ख्यातन्नेन ते यवाज्जगृह्मन्त्यो मुदा । काशिराजं
जयाशोभिरभिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः स-
सिद्धायां जग्मूरेह स्वकं स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतस्ते-
षु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि
पृथक् तत्त्वानि तेनिरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं
बहुभिर्यतः । तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं चि-
तिमख्ये ॥” भा. ।

सुश्वेतम् । स्त्री । खण्डे । शौङ्ग भा. । स्त्री
(ता) । श्वेतकण्टकायाम् । वै.निघ. ।

सुषिः । पुं । हिरे । अ.टी.भ. ।

सुधिरम् । स्त्री । लवके । शीतलजले । कुष्ठी-
वधे । कूड़ । वै.निघ. । स्त्री (रा) । मलुकायां ।
नान्त्रुका । रत्नवंशे । वै.निघ. ।

सुधिराख्यः । पुं । रत्नवंशे । रा.नि.व.७ ।

सुधुतिः । स्त्री । सत्वप्रधाने अज्ञाने, आनन्द-
मयकोशे । वेदान्तः ।

सुधुक्ता । स्त्री । शरीरान्तर्नाडीविशेषे । सा तु
मेदस्थवाद्ये ईडापिङ्गलानामनाड्योर्मध्यस्थनाडी-
भेदः । तन्त्रम् ।

सुषेणः । पुं । करमदंढवे । अम. । वेतसलता-
याम् । रा.नि.व.६ । खनामख्यातवेद्यकयन्यकार-
विशेषे । [डि] । रा.नि.व.६ ।

सुषेणा (शी) । स्त्री । त्रिवतायाम् । त्रुडे-

सुषेणिका । स्त्री । कृष्णत्रिवतायां । अम. ।

सुष्टुगम्या । स्त्री । मदिरायां । वै.निघ. ।

सुसंस्कृतः । चि । सुपके । अम. ।

सुसन्धिजा । स्त्री । चिसन्धिपुष्पवले । वै.निघ. ।

सुसर्पणः । पुं । पारदे । रस.कौ. ।

सुसारः । पुं । रक्तखदिरवले । रा.नि.व.८ ।
इन्द्रनीलमणौ । चिका. ।

सुसारवत्न । स्त्री । स्फटिके । चिका. ।

सुसिकता । स्त्री । सुशर्करायां । रा.नि.व.१४

सुसिरः । पुं । दन्तमूलगतरीगविशेषे । लक्षणं
—“स्वययुर्दन्तमूलेषु राजानान् पितरक्तजः । ला-
लासावौ स सुसिरः दन्तमांसप्रश्रवणः ॥” वा.उ.
२१७. । [निघ. ।

सुसीता । स्त्री । शतपत्रां । म.उ.३.३. वै.

सुस्तनी । स्त्री । दृष्टार्चवायां कन्यायाम् । रा.
नि.व.१८ । [श.च. ।

सुख्यता । स्त्री । स्वास्थे । सुखे । आरीग्ये ।

सुस्थितः । पुं । अश्वस्य तन्नामकयुक्ते । लक्षणं
—“इषते सततं यस्तु पथादात्मनोचते । सुसं-
स्थितयद्वाविष्टः स विज्ञेयो मनोविनिः ॥” ज.द.
५०७. ।

सुखा । स्त्री । शिब्योद्यान्विशेषे । ऐं.गौ.३.३. ।

गुणाः—दुर्वातला रक्ता कषाया विशदा गुरुश ।
रा.नि.व.१६ ।

सुखनः । पुं । शङ्गे । शं.क. । वै.निघ. ।

सुखरा । स्त्री । ब्राह्मीशाले । प.सु. ।

सुहिता । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.९ ।

सुहृत्वाणा । स्त्री । चायमाणलतायां । वै.
निघ. ।

सूकः । पुं । उत्पले । वाते । मे. । [जटा. ।

सूकरः । पुं । शूकरे । श.र. । हरिणविशेषे ।

सूकरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सूकरपादिका (दी) । स्त्री । कृष्णशिखी-
लतायाम्, कपिकच्छी । आशाकूशे । वै.निघ. ।

सूकराह्वयः । पुं, स्त्री । सन्धिपर्णवले । ऐं.ऐं-
वा । वै.निघ. ।

सूकरी । स्त्री । वराहकालायां । वराहकायां ।
श.मा. । वाराहीनामकन्दशाले । रा.नि.व.७ । वै.
निघ. २३. उन्मा. चि. महापैशाचपृष्ठे ।

सूक्ता । स्त्री । शारिकापत्रिण्याम् । चिका. ।

सूचः । पुं । कुशादुरे । शब्दकल्पः ।

सूचकः । पुं । सूत्रशाली । मिहि धान । रा.
नि.व.१६ । कुङ्कुरे । सीवनद्रये । उं.८. विडा-
ले । काके । मे. ।

सूचिः । स्त्री । सेवयां । अम. ।

सूचिकपुष्पः (षिका) । पुं, स्त्री । जेतके-
तकवले । श्वेत (कृश) शृङ्गे । वै.निघ. ।

सूचिका । स्त्री । करिगुण्डायाम् । सूचाम् ।
शब्दकल्पः ।

सूचिकाभ(व)रणरसः । पुं । सन्निपात-
ज्वरे रसः । पाठः—विषमेकफलं रसस्य चलारो
भाषाः द्वयं, मिलित्वा चूर्णित्वा काचशरावद्यम-
ध्ये अथवा सूचिकाशरत्नद्वयमध्ये संस्थाप्य सुद्रि-
कां क्लृप्ता सदादिना संलिप्य शोषयित्वा प्रहरद्वयं
यावत् मन्दाग्निना ज्वालयेत् । कठिविष ५ प.
पात्रा ४ गा. एकवृ गाडिशा काष्ठशरादेहे
दृडेक आत्र मुद्रिकाशरादेहे इहेक, ऐ
शरावद्यम मध्ये द.प.ग.तृक तेषामिना शु-

जाते गोक करितव । सा.कौ. । अथः—रघुः
मन्त्रकः शीघ्रं स्वावरविषं (मूलविषं) जङ्गमविषम्
(जङ्गसर्पविषं) एषां प्रत्येकं समभागः । भावना-
द्रव्यं—मन्त्रपितं शूकरपितं मयूरपितं क्षागपि-
तम् । परिमाणं सूचिकामितम् । आत्रि, गक-
क, नीनः, काठेविष, एकडेते माटपत्र विष
एकज माडिशा त्राहितपित्र, मूकतपित्र,
मयूरपित्र एवं क्षागपित्र देहा वाता मथाज-
ये लावना विदेव । र.सा.सं. १००००० “दावत्
सूचि सुषं कृष्या निर्याति भेषजम् । ताव-
न्नापो रसो दीयो सूचिंते सतिपातिनि । सुरेश
प्रहते सूचिं तवाकुल्या च सर्वयेत् । रक्तभेषजस-
न्धकांन् सूचिंतोऽपि हि जीवति ॥” रस.र. ।
रस.कौ. । अथः—विषं सर्पविषं दाहमोघं प्र-
१ तो. हिङ्गुलं १ तो. पञ्चपिमेन एकैकं दिनं
भावयित्वा सर्वपमिता वटी कार्या । अतु. उल्ला-
जसम् । भेष. । अयं द्रष्टफलः ।

सूचिकामुखम् । कौ. शङ्खे । शीक । चारा ।

सूचिपत्रः (कः) । पुं । शितावररुपे । उ-
त्तुनि शाक । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ.शा.व. ।
नेतेचा । वै.निघ. । [प.स. ।

सूचिपुष्पः । पुं । केतकीवृक्षे । एकया शाखे ।

सूचिमञ्जिका । स्त्री । मन्त्रमञ्जिकायाम् । रा.
नि.व.१० ।

सूचिरोमा (न) । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

सूचिवदनः । पुं । मन्त्रके । मन्त्रा । नकुले ।
नेडेन । रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व.१६ ।

सूचिशालिः । पुं । सूक्ष्मशाली । मृकशानि ।

सूची । स्त्री । सीवनास्त्रे । शूँठ । हिं मूत्र ।
सीवनकार्येषु सा विधा भवति, तत्रैका वृत्ता द्वा-
कुला अन्यमांसि देशे सन्थी च नेया । तथा मां-
सके देशे त्र्यङ्गुला त्र्यङ्गुला च सूची यास्या । वक्रा
सूची मन्त्रफलकीषादिषु यास्या च । सु.सू.२५५ ।
यत्कदर्भे । श्वेत कृष्ण । वै.निघ. ।

सूचीदलः । पुं । शितावरशाकचुपे । उत्तुनि
शाङ्ख । रा.नि.व.४ ।

सूचीपत्रः (कः) । पुं । इक्षुविशेषे । गुण्याः
—वातकारः कक्षपितृहरः कषायो विदाहो च ।

सु.सू.४५५ । सुनिषयकशक्ते । उत्तुनि शाङ्ख ।
भा. ।

सूचीपत्रा । स्त्री । गन्धद्रव्यायाम् । रा.नि.व.
८ । केतकीवृक्षे । एकया शाखे । रत्नमासा सं-
ख्याद्रव्यनिर्णये ।

सूचीपुष्पः । पुं । केतकीवृक्षे । र.मा. ।

सूचीमुखम् । कौ. । हीरके । शीता । वै.व. ।
विस्मावशाये शस्त्रविशेषे । सु.सू.८५ । भगवत्-
स्त्रेदविशेषे । सु.वि.८५ । पुं । सितदर्भे । श्वेत
कृष्ण । रा.नि.व.८ । सीम्यकीटे । सु.कला.८५ ।

सूचीमुखी (वक्रा) । स्त्री । योनिश्चापरिशि-
ष्टे । लक्ष्यम्—“वातलाहारासंविद्यां जनन्यां कु-
पितोऽनिलः । क्षियो योनिमण्डहारां कुप्योत्सू-
चीमुखीति सा ॥” वा.उ.३३५ ।

सूचीरोमा (न) । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

सूचीवक्रः । पुं । मन्त्रविशेषे । वै.निघ. ।

सूच्यः । पुं । स्वल्पगीधूमे । वै.निघ. ।

सूच्यः (स्थूलकः) । पुं । लघुपत्रवृक्षे । उत्तु-
नि शाङ्ख । र.मा. ।

सूच्यास्यः । पुं । सूचिके । ऐम्भूत । वै.व. ।

सूच्याह्नः । पुं । शितावरीचुपे । उत्तुनि शाङ्ख ।
रा.नि.व.४ ।

सूतः (कः) । पुं, स्त्री । १. अम. । २. निघ. ।
वि. प्रसूते ।

सूतका । स्त्री । सद्यःप्रसूतायां स्त्रियां । वै.

सूतकागृहम् । कौ. । प्रसवगृहे । आङ्ग-
वत्र । अ.टी.भ. । अम. । See सूतिकाग्रहम् ।

सूतखोटः । पुं । रसजारणकीजे, पारदार-
णार्थं सिकथकवद्व्ये, रसपिटौ । रस.चि.३५ ।

सूतमालका । स्त्री । कुमायाम् । वृत्तकृषा-
त्री । सा.कौ.पञ्चमारथे ।

सूतराजः (ट) । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ ।

सूतसूर्यः । पुं । कृकलासि । कौटुलीन । वै.
निघ. ।

सूतिः । स्त्री । उत्पत्तौ । प्रसवे । शब्दकथाः ।

सूतिका । स्त्री । सद्यःप्रसूतायां स्त्रियां । कै.

निच. शिशोः साहकार्यद्विविशेषे । या नवमे दिने मासि वर्षे वा शिशुं गृह्णाति । तेन तस्य ज्वररुद्धिगात्रभङ्गादि शिशोर्भवति । च. द. बाल. वि. ।

सूतिकागार(गृही)हम् । क्ली । प्रसव-गृहे । औ. पू. वृ. । “तत्र गृहे ब्राह्मणचरित्र-वैश्वशूद्राणां श्वेतवस्त्रपीतवस्त्रेषु भूमिप्रदेशेषु विल-लागोपनिन्दकमन्त्रात्मकनिर्मितं सर्वांगारं यथा-संख्यं तन्मयपर्यङ्कमुपलितमिति सुविभक्तपरिष्क-दं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाटहृत्पायतस्तुर्द्वारवि-स्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ।” सु. शा. १० अ. ।

सूतिकाभवनम् । क्ली । सूतिकागारे । हारा. ।

सूतिकारिरसः । पुं । सूतिकारिणे रसः । पाठः—“रसे गन्धं सृताभञ्ज सृतासाञ्ज तुल्यकम् । चूर्णितं मर्दयेद्यन्नादिकपर्यारं रसेन च । क्वायायुक्ता गुडी कार्या कलायसहशी ततः ॥” पां. त्रि. ग. क. अ. त्र. ताम. नम. भा. ग. शु. न. कू. डित. र. मा. डि. श. छा. शी. ड. क. व. क. र. त्रि. दे. व. मा. डा. क. ग. अ. ग. रि. नि. ग. । अ. श. पान. आ. ना. र. र. र. स. कौ. ।

सूतिकारोगः । स्त्री । प्रमूतेः प्रसवानन्तरं जाति यदृष्ट्यादिरोगविशेषः । शू. त्रि. क. । द्रा. ग. अ. ह. शी. अ. शू. त्रि. । नि. दानं—“मिथ्योपचारात् संज्ञे-शाद्विषयाज्ञोपसंवनात् । सूतिकायासु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥” लक्ष्मणं—“अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा शुरुगात्रता । शीथः श्रुता तिसरौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥”

सूतिकावासः । पुं । सूतिकागारे । शब्दक-ले शू. त्रि. त. त. च. ।

सूतिकाविनीदरसः । पुं । सूतिकादि रसः । पाठः—“शुद्धा भागी भवेदेकी द्वौ भागौ मरिचस्य च । पिप्पल्याश्च त्रिभागः स्याद्वर्द्धभागश्च रोमकम् । जातीकोषस्य भागी द्वौ द्वौ भागौ तु-ल्यकस्य च । सिन्धुवारजलिनैव मर्दयेदेकयामतः । मधुना सह भीतव्यः सूतिकावर्द्धनाशनः ॥” शु. त्रि. १ भ. मरि. २ भ. पि. पू. ल. ३ भ. नै. क. व. ॥ ०. त. शै. वी. २ भ. त्रु. त. २ भ. एक. त्रि. नि. शि. क. र. त्रि. १ प्र. ह. र. मा. डि. दे. व. भै. व. ।

सूतिकावष्टी । स्त्री । सूतिकागारे जातस-

मानस्य षष्ठदिने पूजनोपदेकीविशेषः । शू. त्रि. क. । वष्टी । सूतिकावष्टीपूजा विष्णुधर्मोत्तरे । “सूतिः कावासनिनया जन्मदा नाम देवताः । तासां वा-गनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कौर्मिता ॥”

सूति(ती)गृहम् । क्ली । सूतिकाभवनम् । श. र. ।

सूति(ती)मासः । पुं । प्रसवमासे, नवमे द-शमे वा मासि । जटा. । [च. ।

सूत्यरम् । क्ली । चर्वरशब्दे । सुरासत्त्वाने । श. ।

सूत्या । स्त्री । सोमलतारसपाने । भ. ।

सूत्रम् । क्ली । तन्त्री । शू. त्रि. । अ. म. । शास्त्रा-दिस्मृत्यस्ये । वैद्यके तत्समुविधं यथा—प्रतिसं-स्कर्षसूत्रम् एकीयसूत्रं शिथ्यसूत्रं गुरुसूत्रमिति ।

सूत्रकण्ठः । पुं । नकुलः । वनकपोते; पाराव-ते । पां. त्रि. त्रि. । ख. ख. रौ. ट. थ. ज. न. पा. शै. । मी. ।

सूत्रखण्डमोदकः । पुं । खण्डलखण्डकविशे-षः । वै. नि. च. ।

सूत्रपुष्पः । पुं । कार्पासवृक्षे । त्रिका. ।

सूत्रमध्यभूः । पुं । यक्षधूपे, कुन्दुरी । श. च. ।

सूत्रवर्तिः । स्त्री । सूत्रकृतवर्त्यम् । शू. त्रि. त्रि. । अ. म. ना. त्र. चि. ।

सूत्राङ्गम् । क्ली । उत्तमकास्ये । वै. नि. च. ।

सूत्री (इन्) । पुं । काके । त्रिका. ।

सूदः । पुं । लोप्रवृक्षे । प्रस्थपरिमाणे । एक पाणि । त्रिका. । व्यञ्जने । अ. म. । चि. । पा. च. के. । [वै. नि. च. ।

सूदजः । पुं । उपजिह्विकायां । आन्त्रजि. वि. ।

सूदशाला । स्त्री । पाकशालायां । त्र. शु. दे. व. त्रि. ।

सूदाध्यक्षः । पुं । पाकशालाध्यक्षे, रसव्य-धिकारिवैद्ये । शै. च. । See पाकशाला ।

सूनम् । क्ली । पुष्ये । प्रसवे । मी. ।

सूना । स्त्री । अर्धोज्ज्विकायाम् । आन्त्रजि. वि. । ग. ना. र. शु. डि. । “तस्याः सूना भवेदधः ।” ज. द. २ अ. । [कुन्द. गा. डि. । अ. म. ।

सूनुः । पुं । सूर्ये । पुत्रे । मी. । अर्धवृक्षे । आ-

सूपः । पुं । व्यञ्जने । तत्रकारि । भा. ख. । यू. भे. ।

द्वेष्टान् । विदलनांसमाधादिपक्ताः सपाभिधाय
काः । रा.नि.व.२० । पक्वद्विदलयजने । त्रीका
डाल । क्रिया यथा—विदलधाम्यमुपे कर्तव्ये त
त्वायं कृण्वसर्पपतैलेन उदत्तनीयं, अथ शुक्लीकृत्य
लक्षा हीनं द्विदलं गृहीत्वा सूपः पाच्यः । “यस्य
विदलधाम्यस्य सूपः कर्तव्यतां गतः । तद्वान्यं कृ
ण्वशिरसफैलेनोदत्तयेततः । उण्वगृह्णाद्विनिष्कास्य
त्वग्धीनां शुद्धदालिकां । शीतोदकेन मन्दाग्नी
पचैत् सूपः सकाचनः । स लघुः कफपित्तघ्नः का
सशस्त्रनिक्तलनः ॥” द्रव्य.ग. । “दाली तु सलिलं
सिद्धा लवणार्द्रकद्विभुभिः । संयुक्ता सूपनाम्नी
स्यात्..... ॥” भा. ।

सूपकारः । पुं । पाचके । त्रीकुनि । तस्य ल
घुणं—“इक्षिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिष्टपाच
कः । शूरस्य कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥”
नीतिशास्त्रम् ।

सूपधूपनम् । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

सूपपर्णी । स्त्री । सुद्धपर्ण्याम् । भृगुनी । रा.
नि.व.३ ।

सूपयेष्टः । पुं । सुद्धे । भृगु । रा.नि.व.१६ ।

सूपाङ्गम् । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

सूर्यः । पुं । शिन्वीधाम्ये । दाग, कनाश । भा.
प्र.१भ. । स्त्री (प्या) । तुवर्ध्याम् । द्रष्टा । मसुरे ।
वै.निघ. ।

सूमम् । स्त्री । चौरि । मे. । जले । श.र. ।

सूरः । पुं । मसुरे । मूत्रि । रा.नि.व.१६ ।
अर्कहवे । आर्कन्त गाछ । अम. । [व.७ ।

सूरकन्दः । पुं । शूरणकन्दे । उल । रा.नि.

सूरणः । पुं । शूरणे । उल । श.र. ।

सूरणवटकः । पुं । शूरणकतवटके । उल्लेख
वट । यथा—“सूरणं खड्गशः कृत्वा स्वेदयित्वा
च पेशयेत् । तस्मिन् लवणं हिङ्गुं चौरकं वा म
रीचकं । निम्बिल्य वटकान् कृत्वा घृते तमे च
पाचयेत् । क्वचिदा दीपनाः प्रोक्ता वातदुर्गमना
शनाः ॥” वै.निघ. ।

सूरसाधनः । पुं । सर्पपे । प.सु. ।

सूरसाधनकः । पुं । सिन्धुवारहवे । निभि
न्ता गाछ । रा.नि.व.४ ।

सूरी । स्त्री । राजसर्पपे । र.मा. ।

सूर्यः । पुं । द्रोणद्वयसाने । ६४ श. । “द्रोणायां
सूर्यकुम्भौ च... ।” प.प्र.१ख. । यूषे । वै.निघ. ।

सूर्यपर्णी । स्त्री । सुद्धपर्णीमाषपर्ण्याः । भृगु
नी उ माषाणी । च.चि.१भ.वाङ्माषसायने । रस,
र.अश्वगन्धादघृते ।

सूर्यः । पुं । ताम्बे । उमा । अर्कहवे । आ
र्कन्त गाछ । मे. । र.सा.सं.अममारणे । सुवर्णे ।
सूर्यावर्तहवे । इष्टाङ्गि । वै.निघ. ।

सूर्यकान्तः । पुं । स्वनामख्यातमणौ, स्फटि
कमणौ । आठन पाथर । इला. । गुणाः—उ
ष्णो निम्बलः रसायनः वातघ्नश्चन्द्रः पवित्रपूजनात्
रवितुष्टकरश्च । रा.नि.व.१६ । पुष्यहलविशेषे ।
शृंगमणि कूल । श.च. ।

सूर्यकान्ता (न्तिः) । स्त्री । आदित्यपर्णी
नामौषधी । See आदित्यपर्णी । पुष्यहलविशेषे ।
शृंगमणि कूलत्र गाछ । श.र. ।

सूर्यनामका । स्त्री । सूर्यावर्तचुपे । इष्ट
इष्ट । वै.निघ. । पुं । अर्कहवे । आर्कन्त गा
छ । ज.द. ।

सूर्यपत्रः । पुं । अर्कपत्रहवे । त्रेमल मूल ।
रा.नि.व.४ । सं.त्रणराचसतैले । सूर्यावर्तचुपे ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.२३ ।

सूर्यपर्णी । स्त्री । अर्कपत्रायाम् । माषाणी ।

सूर्यपर्यायनाम । स्त्री । ताम्बे । पत्र. ।

सूर्यपादः । पुं । सूर्यकिरणे । सूर्यकान्तमणौ
निम्बहवे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सूर्यपुष्पकः । पुं । अर्कहवे । आर्कन्त गाछ ।

सूर्यप्रिया । स्त्री । पत्त्रियां । पत्त्रेण बाण्ड ।
वै.निघ. । [कुनि गाछ । मे. । श.र. ।

सूर्यभक्तः (कः) । पुं । वसूकपुष्पहवे । दा-

सूर्यभक्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायां । इष्टा
ङ्गि । मा.म.ख.अश्व.चि. ।

सूर्यमणिः । पुं । (Hibiscus phoeni
ceus.) पुष्यहलविशेषे । शृंगमणि कूलत्र गाछ ।
श.र. । सूर्यकान्तमणौ । इ.च. ।

सूर्यमुखी । स्त्री । पुष्पविविधे । सूर्याग्रशी
कृष्णर गाछ । भूरिप्र ।

सूर्यलता । स्त्री । आदित्यभक्तायां । रा.नि.व.४ ।

सूर्यवल्लभा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । छु-
हड़िया । रा.नि.व.४ । पद्मिन्यां । वै.निघ. ।

सूर्यवल्ली । स्त्री । लीरकाकील्याम् । र.मा. ।

सूर्यवृक्षः । पुं । अर्कवृक्षे । आकृन्त गाछ ।
वै.निघ. । अर्कपुष्पा । ज.द. ।

सूर्यसंज्ञम् । स्त्री । ताम्बे । कुड्मि । त्रिका. ।

सूर्या । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राधाशम-
भा । रा.नि.व.३ ।

सूर्याख्यः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

सूर्या(प)वर्त्तः । पुं । आदित्यभक्तायाम् ।
छुहड़िया, उ.प्टे । वै.निघ.२भ.भूतज्व.वि. ।
गजपिप्पल्याम् । प.सु. । तन्नामकाश्रितोये । ल-
क्ष्णं — "सूर्यादयं वा प्रतिमन्दमन्दमात्मवत् रुक्-
समुपैति गाढं । विवर्त्तते चांशुभता सहेव सूर्याप-
वर्त्तनी विनिवर्त्तते च । सूर्यात्मकं कष्टतमं विकारं
सूर्यापवर्त्तं तमुदाहरति ॥" मा.नि. ।

सूर्यावर्त्तरसः । पुं । आसाधिकारे रसः ।
रसः २ती. गन्धकः १ तो. घृतकुमारीरसेन प्रहरं
मर्दयेत् । पश्चात्तन कल्केन शुद्धतामपत्रं ६ ती.
लेपयेत् । ततो बालुकायत्नेण तत् ताम्रपत्रं दि-
नैकं पचेत् । भवणं २ र. । अनुपानम् — इन्द्रवा-
रुणीमूलं देवदारु त्रिकटु समभागचूर्णं शंकरा-
सहितं पश्चादभक्षयेत् । सा.कौ. । [व.४ ।

सूर्यावर्त्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायां । रा.नि.

सूर्याश्मा (न्) । पुं । सूर्यकान्तमणौ । छे.च. ।

सूर्याङ्गम् । स्त्री । ताम्बे । त्रिका. ।

सूर्याङ्गः (यः) । पुं । अर्कवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
स्त्री (ह्रा) । सहेन्द्रवारुणीलतायां । मा.नि.गो-
छ. । वै.निघ. ।

सूर्यादयरसः । पुं । श्रितरीगाधिकारे रसः ।
पाठः — "स्यतस्ताम्रकं तीक्ष्णं गन्धं ताम्रं स्यतं स-
मम् । सुदौर्बोहैर्दिनं मध्यं भक्षयेन्नासमात्रकम् ॥"
मधुना मर्दितं भक्षयेत् । रस.र. ।

सूर्याः । पुं । माषे । श.र. ।

सूषा । स्त्री । काशमर्दभेदे । वै.निघ. ।

सूक्ष्मः (कः) । पुं । रीठाकरवृक्षे । त्रीठी ।
श.र. । जीरकचुपे । पूगे । उपात्रि । वै.निघ. ।

सूक्ष्मकणफला । स्त्री । सुद्रजम्बूवृक्षे । वन-
काशमर गाछ । र.मा. ।

सूक्ष्मघण्टिका । स्त्री । सुद्रशण्डपुष्पिकायाम् ।
भग गाछ । रा.नि.व.४ ।

सूक्ष्मजिह्वा । स्त्री । तालुनऊर्ध्वदेशवर्त्तिसुद्र-
जिह्वायाम् । आनजिति, नमूति । रा.नि.व.१८ ।

सूक्ष्मतण्डुलः । पुं । खखसचुपे । गूठ
गाछ । रा.नि.व.४ । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. ।
स्त्री (ला) । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

सूक्ष्मदलः । पुं । देवश्रीषे । रा.नि.व.६ ।
स्त्री (ला) । दुरागभायाम् । रा.नि.व.४ ।

सूक्ष्मदारु । स्त्री । सूक्ष्मकाष्ठफलके । त्रिका. ।

सूक्ष्मपत्रः । पुं । रत्नौ । तक्रु ऐकू । रा.नि.
व.१४ । वनजीरके । वन जीवा । धान्यके । ध-
निग्रा । रा.नि.व.६ । देवसर्पे । रा.नि.व.२ । दु-
रालभायाम् । मापचुपे । आदित्यपत्रचुपे । रा.
नि.व.४ । क्रस्वदरे । छेति कुल । रा.नि.व.
११ । कुकुरदुमि । कूकुभिग । वै.निघ. । वावल-
वृक्षे । वावला गाछ । श.च. । वनवैरिकायाम् ।
वन वावूहे । रा.नि.व.१० । स्त्री । सुरपर्णे । रा.
नि.व.१० ।

सूक्ष्मपत्रकः । पुं । पर्पटक । क्क२पातड़ा ।
सुगन्धार्जके । वै.निघ. ।

सूक्ष्मपत्रा । स्त्री । उडदारकविशेषे । छेतिग-
देति । रा.नि.व.३ । सुद्रजम्बू । वन छाग ।
भा. । शतमूल्यम् । भउमूली । डीरलीचुपे । उ-
हृत्त । रा.नि.व.४ । सूक्ष्मदुरालभायां । अपरा-
जितायाम् । रक्तसङ्गपुष्पा । त्रिजोपराजिता ।
वै.निघ. । जीरकचुपे । सुद्रोपीदक्याम् । वन
पूहे । रा.नि.व.७ । बलायां । वेलेणड़ा । ज.द. ।

सूक्ष्मपत्रिका । स्त्री । सुद्रोपीदक्याम् । छेति
पूहे । रा.नि.व.७ । शताह्वयाम् । उन्क । रा.
नि.व.४ । शतावर्था । भउमूली । आकाशमास्यां ।

सूक्ष्मजटोमांशौ । रा.नि.व.१२ । दुरालभायाम् ।
लघुब्राह्मणम् । रा.नि.व.४५ ।

सूक्ष्मपत्री । स्त्री । चाकाशमांश्याम् । सूक्ष्म-
जटोमांशौ । रा.नि.व.१२ । शतावध्याम् । "सूक्ष्म-
पत्री शतावध्याम् ।" रा.नि.व.१२ ।

सूक्ष्मपर्णा । स्त्री । सुद्रशणपुष्पिकायाम् । मरु-
भन । रा.नि.व.४ । जीर्णपत्रां । वृहत्यां । वृह-
तो । रा.नि.व.४ । (शीं) रामद्व्याम् । श.च ।

सूक्ष्मपिण्डीतकः । पुं । सुद्रमदनवत् ।
(छाति मशना) । वै.निघ. । [नि.व.६ ।

सूक्ष्मपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा.

सूक्ष्मपुष्पा । स्त्री । शणपुष्पां । भन । रा.नि.
व.४ । (यो) यवतिकांलतायाम् । रा.नि.व.३ ।
श्रद्ध्यां । (छाति कौटकी) । वै.निघ. ।

सूक्ष्मफलः । पुं । सूक्ष्मवदरे । भूकर्वदारे । रा.
नि.व.११ । स्त्री (ला) । (Flacourtia cata-
phracta.) तालीशपवे, भूयामलकां । मं । स-
हाज्योतिषतीक्ष्णतायां । वडु लठाकट्कौ । वै.
निघ. ।

सूक्ष्मवदरी । स्त्री । भूवदर्याम् । (मोटो कुल ।
रा.नि.व.११ । [वी. रा.नि.व.१६ ।

सूक्ष्ममचिका । स्त्री । मशके । मश, (मश) ७-

सूक्ष्ममूला । स्त्री । जयनीवत् । खडो गाछ ।
रा.नि.व.४ । ब्राह्मणां । वै.निघ. ।

सूक्ष्मवल्ली । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सा मा-
लवे ख्याता । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।
लघुकारवेल्हणम् । (छाति उच्छे) । वै.निघ. ।

सूक्ष्मवस्त्रम् । स्त्री । द्रव्यवस्त्रे । मिशिकापडु ।
शब्दकल्पः । [नि.व.४ ।

सूक्ष्मवीजः । पुं । खसखसे । (मोठ) । रा.

सूक्ष्मशरीरम् । स्त्री । शानेन्द्रियपचकं कर्म्म
न्द्रियपचकं वायुपचकं बुद्धिमनसोचिं सप्तदशव-
यवाः । वेदालसारः । [१४ ।

सूक्ष्मशर्करा । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.व.

सूक्ष्मशकाः (खः) । पुं । जालवर्षरके । रा.
नि.व.८ ।

सूक्ष्मशालिः । पुं । सूक्ष्माकारशालिधानेवि-
के, अणुधान्ये । मिश्रिधान, मरुधान । शपाः—
सुमधुरः लघुः पिचरकदाहुरः दीपनः धावनः
किसिदातविकारघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

सूक्ष्मषट्चरणः । पुं । पष्पाययौकुणविशेषः ।
रा.नि.व.१६ । [न। रा.नि.व.१० ।

सूक्ष्मस्फोटः । पुं । विचर्चिकायाम् । रूतक-

सूक्ष्मा । स्त्री । सुषल्याम् । उलभनी । प.सु ।
सूक्ष्मजटोमांश्यां । वै.निघ. । सुद्रैलायाम् । रा.नि.
व.६ । बालुकायाम् । रा.नि.व.१४ । (शी) कर-
णीपुष्पवत् । करवीरुष्णीति कौडये प्रसिद्धा । रा.
नि.व.१० । यूष्णिकायां । ऊहे । श.च ।

सूक्ष्मास्तः । पुं । सुद्रास्ते । "कीलसूक्ष्मास्तक-
शी ।" वा.चि.१५. ।

सूक्ष्माह्वा । स्त्री । महासिदायाम् । वै.निघ. ।

सूक्ष्मैला । स्त्री । (Elettaria cardamo-
mum.) सुद्रैलायाम् । (छाति एलाट, शुक्रशक्ति
एलाटेट । हिं कीटीएलाची । तं चिन्नयालकुल,
एलकय । गुणैः स्थूलैलासमा । प.सु ।

सूक्ष्मीषधम् । स्त्री । तैलादौ । वा. ।

सूकः । पुं । वायौ । पमे । केरवे । उष्णा ।

सूकण्डः । स्त्री । कण्डूयने । श.र. ।

सूका(ग)लः । पुं । शृगालि । श.च ।

सूकम् (शी) । स्त्री । शी । शी । शी । शी । रा.
नि.व.१८ । अ.टी.भ. ।

सूका । स्त्री । अमलायां । अमलमुल । ज.द. ।

सूज(जि)काचारः । पुं । सर्जिकाचारे ।
माजिगाटि । अ.टी.र. ।

सूजा । स्त्री । कायां । विका. । [१८ ।

सृणि(णी)का । स्त्री । लालायाम् । रा.नि.व.

सृत्वा । स्त्री । वीसपरीमे । वडो । उष्णा ।

सृदरः । पुं । सर्वे । उष्णा ।

सृदाकुः । पुं । अपी । वायी । रमे । उष्णा ।

सृपाटिका (टी) । स्त्री । पवित्रुची । मा-
नविशेष । वै.निघ. । लिङ्ग.भ. ।

सुमरः । पुं । मन्त्राकारमहाशुकर । वै.निघ. ।
शरदि शृङ्गत्यागिष्यगमेदि । तन्मांसं कवायरसं वा-
तपितं गुरु शुक्लपत्रम् । सु.पु.४६५. ।

सृष्टः । पुं । तिलुकवृक्षे । गाव गीष्ट । स्त्री
(टा) । ऋहीषवे । वै.निघ. ।

सृष्टिः (ष्टी) (दा) । स्त्री । ऋहीषवे । पर्प-
टके । क्फ९पावड़ । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सृष्टिकृत् । पुं । पर्पटकचुपे । क्फ९पावड़ ।

सृष्टिप्रदा । स्त्री । गर्भदात्रीचुपे । रा.नि.व.४।

सेकः । पुं । सेहादिभिर्नैवपरिषेके । (नेट्ट
ठैलानि जेठन । तत्रक्षणं यथा—“सेकन्तु स-
न्नाधाराभिः सख्यस्मिन्नयने हितः । स सखेहो भ-
वेदाते पिते रक्ते च रीपयः । लिखनन्तु कफे का-
ख्यः..... । सेकन्तु दिवसे काख्यो रात्रौ चाख्य-
न्तिके गदे ॥” इति । भा. । हचविशेषः । गुणा-
—श्रीतलः भयसम्भानकः वातकफघ्नश्च । वै.निघ. ।

सेका । स्त्री । श्यामालतायाम् । वै.निघ. ।

सेकिमम् । स्त्री । मूलके । छ.च. ।

सेगुड़ी । स्त्री । चूद्रचुपविशेषः । गुणाः—कटु-
रूपा पृष्ठशूलगुल्फवातशूलघ्नो देहदार्यकरौ च ।
वै.निघ. । See शिष्टगुड़ी ।

सेटुः । पुं । भवलयवनाले । (शुठ अनार ।
रा.नि.व.१६ । नाटासे । उन्नयुज्ज । हारा. ।

सेतुः (कः) । पुं । वरुणवृक्षे । अम. । श.र. ।

सेतुभेदी (इन्) । पुं । दलीवृक्षे । श.च. ।

सेतुहचः । पुं । वरुणवृक्षे । अम. ।

सेचम् । स्त्री । सायी । शृङ्गले । व्याक. ।

सेनिका । स्त्री । शतपुष्पायाम् । उन्नयुज्ज । वै.
निघ. ।

सेन्दिनी । स्त्री । खनामख्यातफलशके । गुणाः
—कटुका तिक्ता पाकास्त्रा वातघ्नो पित्तकृत् पी-
तघ्नो दीपनी रुचिकृत् । रा.नि.व.७ ।

सेन्दुः । पुं । लतापनसे । उन्नयुज्ज । त्रिका. ।

सेन्धा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । भा. ।

सेफः । पुं । श्रेफसि । जटा. ।

सेफाली । स्त्री । सिन्धुवारवृक्षे । निर्मिन्त्यो
गीष्ट । रा.नि.व.२१ । [व्यकल्पः ।

सेमण्डी । स्त्री । पुष्पवृक्षमेदि । (मेडैडी) । श.

सेमशः । पुं । सेषे । छेड़ । त्रिका. ।

सेरीपूगम् । स्त्री । महाराष्ट्रकर्णाटयोः खेरीति
प्रसिद्धे पूगे । रा.नि.व.११ ।

सेलुः । पुं । वरुणवृक्षे । वरुण गीष्ट । र.मा. ।
बहुवारवृक्षे । छान्ता गीष्ट । भ.हिक्कपकी. ।

सेल्लकः । पुं । पीतरीत्रे । वै.निघ. ।

सेवम् (वि) । स्त्री । कावेलदेशे तन्नामकफल-
विशेषः । (मेठ फल । हिं सेव । गुणाः—वात
पित्तघ्नं गुरु हृष्टं कफकरं रसे पाके च मधुरं
श्रीतलं कथं शुक्लम् । भा.पा.व. । वातपित्तहरं
गुरु हृष्टं कफकरं हृष्टं पाके स्वादुरसं हितम् ।
रा.नि.व.११ ।

सेवकालः (लुः) । पुं । दुग्धपेयावृक्षे । श.च. ।

सेवती (न्तिका, न्ती) । स्त्री । (Rosa
alba or Chrysanthemum coronari-
um. Syn. C. Roxburghii.) खनामख्या-
तपुष्पवृक्षे । (मेडैडी) (गोलाप । उन्नयुज्ज । हिं
गुलचिनि । तें चामली । ता. सामन्तियु । गुणाः
—हिमा हृत्वा यादृशो यत्कला लघुः दीपयया-
सजिह्वत्या तिक्ता कट्टी पाचनी च । भा. ।

सेवनी । स्त्री । श्रीरावयवसंयोगविशेषः । अ-
त्रीदेवर (मेवनौ) दान । यथा—सेतव्यः सप्त ता-
सां मक्षके पञ्च श्रेफसि एका जिह्वायामेका इति ।
ताः कदाचिदपि न विध्यन्त । “सेतव्यः सप्त ता-
सानु भवेयुः पञ्च मक्षके । एका श्रेफसि जिह्वा-
यामेका विध्यन्त ताः क्वचित् ॥” भा. सु.भा.५५. ।

सेवाली । स्त्री । चाकाशजटामांसां । (अश्व-
टोनाः) । वै.निघ. ।

सेविका । स्त्री । मिष्टान्नेदि । (मेठशक्ति ।
हिं सेवइ । यथा—“समितावर्तिकाः कृत्वा सुप्-
त्वा यवसन्निभाः । गुफाः क्षीरेण संसाध्या भोज्या
हृतसमन्विताः ॥” गुणाः—“सेविका तपेयी वरुणा
गुर्वी पित्तानिलापहा । सादृशो सत्यकृत् कथ्या
तां खादेन्नातिमाचया ॥” भा. ।

सेवितम् । क्ली । सेविकले । ज० कल । रा. नि. व. ११ ।

सेव्यम् । क्ली । उशीरे । खानस्यके । गङ्गादेव-
णा । ज. द. । प. सु. । वै. निघ. २ भ. सस्यज्व. चि. सु-
दर्शनचूर्णे । चन्दनादितैले । च. द. कर्दि. चि. ।
पुं । अश्वत्थहवे । रा. नि. व. ११ । हिमालहवे ।
हिमाल ग्राह । श. र. । स्त्री (व्या) । बन्दायां ।
मान्दडा । श. र. ।

सेडुण्डः (खडी) । पुं, स्त्री । (Euphorbia
nerrifolia.) खनामख्यातहवे । मनना ग्राह ।
हिं सेडुण्ड, धोकर, सिज् । वम्. निवडुङ्ग, धीर ।
तस्यवं तीक्ष्णं दीपनं लघु पाचनम् चाभ्यानाली-
लागुलमूलशीथोदरघ्नघ्न । भा. पू. १ भ. शा. व. ।

सैहलम् । क्ली । सुवर्णपितले । त्वचि. वै. निघ. ।

सैहली । स्त्री । खनामख्यातपिप्पलीविशेषे ।
मं रान्पिपली । कं काहिपिपली । गुणाः —
कटुः उष्ण क्रिमिघ्नी दीपनी कफघ्नासवातव्याधि-
घ्नमनी कोष्ठशीघ्रनी च । रा. नि. व. ६ ।

सैकतम् । क्ली । हिङ्गुले । वै. निघ. । [व. ६ ।

सैकतेष्टम् । क्ली । चार्दके । आंदा । रा. नि.

सैक्यम् । क्ली । शीघ्रपितले । वै. निघ. ।

सैन्धवः । पुं, क्ली । सिन्धुदेशीये खनामख्यात
खनिजलवये । सैन्धव इति प्रायेण सञ्चय प्रसि-
द्धम् । ऐनकव जवण । वम्. सैन्ध लोण । गुणाः
— एतन्नवरसं सदुशीतवीथ्येलात् पित्तहरम् ।
सु. सू. ४० भ. । त्वयं चक्षुष्यं कथं दीपनं विटोषघ्नं
पूतं त्रणविषमघ्नघ्न । श्वेतरक्तभेदेन रसवीथ्ये विपा-
केषु गुणाभ्यं पूतनं शिवच । रा. नि. व. ६ । वा. सू.
१५ भ. ऊषकादिः । “कासीसहयसैन्धवम् ।” लव-
णविशेषानुक्तौ सैन्धवं प्रयोज्यम् । पुं । घोटके ।
चिका ।

सैन्धवादितैलम् । क्ली । भगन्दराधिकारे तै-
लम् । पाठः — “सैन्धवं चिरकं दन्तौ पलाशसिन्ध-
वारुणौ । गोमूत्रेऽष्टगुणे पच्यात् याज्ञमष्टावशेष
कम् । काष्ठपादं चिपेत् तैलं कल्कः कृष्णायसं स-
तम् । पच्यते लावणशेषे तेन सैन्धं भगन्दरम् ॥”
तिल देतल ८ प. । ऐनकव, छित, मडो, पला-
शवीर, त्रिशतपुत्रात्र मूल अठोठक २ प.

२ तो. भाकार्थ—गोमूत्र १२८ प. ८ प.
७२ प. । ककार्थ—अश्रित पूठित गोमूत्र
८ प. । अन्त यथा—चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं
कृत्वा विपाचयेत् । केशराजरसे तैलं कटुकं स-
दुनाप्रिना । पाकशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवता-
रयेत् । एतत्तैलं निहन्त्याय गण्डमालां सुदारुणा-
म् ॥” रस. र. ।

सैन्धी । स्त्री । मद्यविशेषे । तालरसकृतमये ।
वै. निघ. । गुणाः — शीता कषाया भस्मा पित्तहृत्
वातदा च । रा. नि. व. १४ ।

सैमन्तिकम् । क्ली । सिन्दूर । शब्दकल्पः ।

सैरिभः । पुं । मङ्गिषे । प. सु. । [प. सु.

सैरी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । तिस्रनाश्रुनि

सैरीयः (कः) । पुं । श्वेतकिण्टाम् । खंणि ।

श. र. । अम. । सु. सू. १८ भ. । नीलकिण्टाम् ।
प. सु. ।

सैरीयकद्वयम् । क्ली । नीलपीतकिण्टीद्वये
सु. सू. १८ भ. । चि. २५ भ. । [श. मा.

सैरेयः । पुं । श्वेतपुष्पकिण्टाम् । श्वेतखंणि

सैरेयः (कः) । पुं । श्वेतकिण्टाम् । श्वेत

खंणि । हिं कटशरेषा । गुणाः — सैरेयः कृष्ण

वातासकफकण्डूविषापहः । फि । शी मधुरी

नखः सुखिग्धः केशरघ्नः ॥” सु. चि. १५.

सौम्यकौटी । सु. कल्प. ८ भ. ।

सैर्यः । पुं । श्वेतकिण्टीक्षुपे । वै. निघ. २ भ. वा

व्या. षडशीतिगुगुली ।

सैर्यकः । पुं । सहचरे । श्वेत खंणि । वा. सु

१५ भ. चारुवधादी । “भूमिन्सैर्यकपटीलकरञ्ज

युग्मम् ॥”

सैर्यकयुग्मम् । क्ली । सहचरद्वये । एको र

क्तपुष्पः कुरवकाख्यः, अन्यः पीतपुष्पः कुरण्टकाख्य

इति । वा. सु. १५ भ. वरुणादिबर्गे । “वरुणसैर्यक

युग्मशतावरी ॥” [शब्दकल्पः

सैवालम् । क्ली । जलनील्याम् । शं० ला

सैल्लिकः । पुं । शिलारसे । सं. ।

सोनहः । पुं । लसुने । श. र. ।

सोन्मादः । चि । चित्त, उन्मासे । आटी. म.

सीमाञ्जनः । पुं । सीमाञ्जनवर्षे । मज्जिमा
गोष्ठ । अ.टी.भ. ।

सीमम् । स्त्री । काञ्चिके । वै.निघ. । रक्तचन्द-
ने । वै.निघ. २ भ. वा. व्या. चि. स्नेहक्षये ।

सीमः । पुं । कर्पूरे । अम. । सीमरसे । जले ।
वानरे । मी. । अचते । शब्दकल्पः । (Acid
Sarcostemma. S. Viminalis or
Sarcostemma brevistigma. Syn.
Asclepias acida.) The moon plant.
तन्नामकीवधिराजि । नामे लता । हिं सीमल-
ता । वम. सीमवल्ली । तें टिगटसुसुङ्कु, पुष्पतीमे ।
तस्य पत्राणि पक्षदश भवन्ति । तानि च यत्नप्र-
तिपदचन्दकलावत् एकैकं जायन्ते, तेषामप्रतिपदश्च
एकैकं जायते । तदुक्तं—“सीमनामौषधिराजः
पक्षदशपर्षः, स सीम इव ह्रियते वहेते च ।” अ.
बि. २५. । स चतुर्विंशतिविधः, सर्व्वेषामिव प-
त्राणि १५ श. भवन्ति । ते अंशुमान् हृतगन्धः,
रजतप्रभः कदलीकन्दवत्कन्दः, सुस्ववान् लघुन-
पत्रः, चन्दमा कनकाभः जले जायते, गरुडाह-
तः श्वेतालवर्णादिनिर्भाकवत् उचाये लम्बते । अन्वे
सर्व्वे च सीमा विचित्रवर्णमण्डलचित्रिताः । सर्व्वे
एव पक्षदशदलाः चौरकन्दस्तवात्मकाः । तेषां स-
र्व्वेषां जन्म महेन्द्रमलयश्रीपर्व्वतदेवगिरिहिमाल-
यपारिथावस्तुविश्वविद्यादिषु । अन्दमा सीमश्च सि-
न्धुदेहि हठवहासते, सुस्ववान्मधुमांश्च तत्राप्यधिगम्य-
ते । तथा काश्मीरे शुद्रमाससरसि च स्नेहभ-
पांक्षजागतशाङ्करा अधिगम्यन्ते । सु.चि. २६५. ।

सीमकः । पुं । सीमरीगे । निदा. ।

सीमखण्डा । स्त्री । सीमराज्या । वै.निघ. ।

सीमगन्धकम् । स्त्री । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

सीममा । स्त्री । सीमराज्या । वै.निघ. ।

सीमसृष्टि(ष्टी)का । कुशाण्डलतायां । वै.
निघ. ।

सीमयहः । पुं । अन्धस्य राहविशेषः । तेनायः
कथ्यते अन्धपानाशनः शीतलान्धस्य मात्रं प्रसार्य्य
शिते । ज. द. ५५. ।

सीमघृतम् । स्त्री । गर्भापादनघृते । जीव-

सीकवर्षाया गोः घृतं ८ श. । काथार्थः—सिद्धार्थः
कः वचा ब्रह्मी शङ्कुपुष्पी पुनर्नवा श्वेतभूमिकुशाखं
त्रिफला कुष्ठं कटुकी अननसूतं श्यामालता
यष्टीमधु चौरपुष्पी जातीपुष्पं वासापुष्पं मञ्जिष्ठा
देवदारु शुण्ठी पिप्पली भृङ्गराजः हरिद्रा दारु-
हरिद्रा तृणदारुकां सुवर्चला दशमूलम् अपामा-
र्गः अश्वगन्धा शतमूलो म. २ प. । पाकार्थं—
खलं ६४ श. मी. १६ श. । अकल्कनिदम् । औष-
धेयानां एकवर्णा गात्रोर घृत ८ म. । काथार्थं
—ब्राह्मविश्व, वट, बाकोशाक, बेलगुडा,
पुनर्नवा, उरुलूमिकुशाङ्ग, त्रिफला, कूङ्ग, क-
टुकी, अननसूत, श्यामालता, यष्टीमधु, चोत्र-
हनी, छातीपुष्प, वानस्पुष्प, मञ्जिष्ठा, देव-
दारु, शुण्ठी, पिप्पल, लोमशाक, हरिद्रा, ला-
रुहरिद्रा, उरुलूमिक, हृङ्गुहरिद्रा, मधुमूल,
आपाङ्ग, अश्वगन्धा, शतमूलो प्रत्येक २ प.
खल ७४ म. म. १७ म. । सा. की. । अन्वत्—
गन्धघृतं ४ श. । कल्कार्थं—श्वेतसर्पपः वचा ब्रा-
ह्मी चौरपुष्पी पुनर्नवा चौरकाकीली कुष्ठं यष्टी-
मधु कटुकी द्राक्षा गांधारीफलं पञ्चकफलं श्या-
मालता अनन्ता हरिद्रा पाठा गुडलक देवदारु
सौवर्चलवर्णं मञ्जिष्ठा त्रिफला प्रियङ्गु वासापुष्पं
गिरिस्तिका मिलितं १ श. । भेष. ।

सीमजम् । स्त्री । दुग्धे । ह. च. । [निघ. ।

सीमदा । स्त्री । गन्धशल्याम् । गुरुशर्मा । वै.

सीमनाथरसः । पुं । प्रमेहे, सीमरीगाधि-
कारीकौ च रसविशेषः । अत्र रसगन्धादीनां प्रत्येकं
रसाईमानं यावत् । र.सा.सं. । पालिधरसशी-
घितहिङ्गुलीत्यपारदः आसुकर्णीरसशोधितगन्धकः
म. २ तो. कज्जलिः कार्थ्या । कनारसमर्दितलीहं
८ तो. अभक्तं वर्णं रीधं खर्परं खर्णमालिकं स-
वर्णं म. १ तो. कुमारीरसेन मेकपर्णीरसेन च म-
र्दयित्वावयञ्चनं वटी गुग्गाहयमिता । पालिधा-
ररसे शोधितं पारा २ तो. हेमद्रुकाणीपानार
रसेन शोधितं गुरुकं २ तो. एकत्र कज्जलि
करतलोह ८ तो. मर्दयित्वावयञ्चनं वृत्तकुमारी-
र रसेन मर्दितं हरेवे । अमृ, रज्ज, रोपा,
शापत्र, स्वर्णमाफिक एवञ्च वर्णं प्रत्येक १
तो. मयुक्त एकत्र मिश्रित्वा घृतकुमारी ७

शुनकृडित इहण छात्रा निश २ न. वटी क-
त्रिव । सा.कौ. । अथ । [च.]

सोमपत्रः । पुं । सलुपटवे । उन् वड । अ.

सोमपादपः । पुं । कायफलहवे । वै.निघ. ।

सोमप्रियम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । वै.निघ. ।

सोमबन्धुः । पुं । कुसुदे । अ.र. ।

सोममणिः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । मूरिप. ।

सोमर्यानिः । पुं । पीतचन्दनहवे । अ.र. ।

सोमराजिका । स्त्री । सोमराज्याम् । अ.र. ।

सोमराजी । स्त्री । (Vernonia anthel-
mintica, Syn. Serratula anthelmin-
tica.) खनामख्यातपुष्पे । सोमराज, शकुट ।
हिं वृक्षे, कानिये जियोरित । मं वाउची । कं
वाउचिगे । तें तिपतीमे, मेलवयलिये । वम्.
वावचा, काळीजीरी । वा.नि.व.४ । गुणाः—वा-
कुचीशब्दं सम्याः । [भेष.कन्दर्पसारतेले ।

सोमराट् । पुं । सोमराज्याम् । सोमराज ।

सोमरोगः । पुं । स्त्रीणां मूत्रातिसारे । नि-
दानादि—“स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकासापि अमा-
दपि । अतीसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ।
अपः सर्वशरीरस्थाः क्षुण्णति प्रसवन्ति च । त-
स्यासाः प्रक्षुताः स्थानात् सूत्रमार्गे व्रजन्ति हि ॥”
लक्षणं—“प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा भीरुजः
सिताः । स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति
दुष्केला । वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं
क्वचित् । शिरःप्रियथिता तस्या सुखं तालु च
गुण्यति ॥” इति । भा. ।

सोमलता । स्त्री । दिव्यौषधिविशेषे । सोम
लता । See सोमः । गुडूच्याम् । ब्राह्मीक्षुपे ।
रा.नि.व.५ । [च्यां । रा.नि.व.१ ।

सोमलतिका । स्त्री । सोमलतायाम् । गुडू-

सोमवल्कः । पुं । कटफलहवे । कटुकलेत्र
गाह । र.मा. । कटुहर्षवै । कटुहर्ष गाह । ज-
टा. । च.वि.८८. । रीठाकरह्वे । रा.नि.व.२।
२१ । श्वेतखदिर । अम. । वर्धूरके । दादला गा-
ह । र.मा. । रा.नि.व.२१ । [रि । वै.निघ. ।

सोमवल्कलः । पुं । कटफलहवे । श्वेतखदि-

सोमवल्ली । स्त्री । सोमलतायाम् । सोम
लता । ब्राह्मीक्षुपे । सोमराज्याम् । वै.निघ. । अ.
स्वाध्याम् । अम. । सोमलताभेदे । अ.म. ।

सोमवल्जिका । स्त्री । सोमलतायाम् । म. ।
सोमराज्याम् । अम. ।

सोमवल्ली । स्त्री । सुदर्भगाया । उत्रति पूर-
ति, पञ्च शुक्रं, खताकरह्वे । ब्राह्मी । उ-
क्ती भाक । वाकुण्याम् । सोमराज । रा.नि.व.
२१ । सु.कल्प.१८. । श्वेतखदिर । मज्जिपिण्यां ।
वनकापांसे । वै.निघ. । गुडूच्याम् । अम. । पा-
तालगवङ्गीलतायाम् । पातोल गुरुडि । रा.
नि.व.१ । सोमायाम् । सोमलता । रा.नि.व.१ ।
म. । च.वि.८८. । मख्खुयां । शुनकृडि । रा.
नि.व.२१ ।

सोमवृक्षः । पुं । कटफलहवे । र.मा. । श्वेत-
खदिर । रा.नि.व.८ । [३]

सोमशकला । स्त्री । शशाङ्गुल्यां । रा.नि.व.

सोमशल्यः । पुं । श्वेतखदिर । रा.नि.व.८ ।

सोमसंज्ञम् । स्त्री । कर्पूरे । र.मा. ।

सोमसट्टकः । पुं । सट्टकभेदे । यथा—“द-
धिवीचीं विनिष्कास्य तस्मिन् विन्धामरीचयैः ।
कृत्वाविचक्रयोश्चूर्णं क्षिप्वा भास्वे सुचीनयेत् । व-
स्त्रपूते ततस्तस्मिन् धीजं दाडिमजं लिपेत् । सो-
मसट्टकनामसौ वर्धमानगुणैः समः । द्रव्य.गु. ।

सोमसम्भवा । स्त्री । गन्धश्वे । वै.निघ. ।

सोमसारः । पुं । श्वेतखदिर । रा.नि.व.८ ।

सोमस्कन्धः । पुं । श्वेतखदिर । वै.निघ. ।

सोमक्षीरा (री) । स्त्री । महासोमलतायां ।
रा.नि.व.१ ।

सोमा । स्त्री । लघुसोमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।
ब्राह्मी । विगी भाक । सोमवल्के । कटुकल ।
स.सु.१६८. । गुडूच्यां । सोमराज्यां । सोमराज ।
शुक्लाभे । श्वेत खलु । वै.निघ. ।

सोमाख्यम् । स्त्री । रक्तकैरवे । वक्रकूष्माण्ठ ।
र.मा. ।

सोमार्हा (द्वा) । स्त्री । महासोमलतायाम् ।
रा.नि.व.१ ।

सौमालः । वि । सुकुमारे । हारा ।
सौमोद्भवः । पुं । इतिनि । वै. निच ।
सौरकम् । क्ली । मरुत्वारमेदि । सोरा इति स-
 र्वव । अवि. (गन्धद्रावके ।)
सोहरा । स्त्री । सोरा इति ख्याते फल्गुद्रव्ये ।
 मेघ.सौ.हवि.महाशब्द्रावके ।
सौकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै. निच ।
सौख्यम् । क्ली । आरोग्ये । सुखे । हे. व. ।
सौगन्धम् । क्ली । कर्मण्ये । गुरु थडु । सुगन्ध-
 दणे । रामकपूर । श. र. । वि. शुभगन्धे ।
सौगन्धकपत्रकः । पुं । श्वेतार्जके । अथ त-
 तुलनौविशेष । वै. निच ।
सौगन्धिकम् । क्ली । माणिक्यश्रेष्ठे । रा. नि.
 व. ११ । पद्मरागे । मी. नीलोत्पले । नौलकुनि ।
 रा. नि. व. १० । सु. म. १८५. ड. । रत्नकमले । लाल
 पद्म । च. म. ४३५. । चिसुगन्धे, लगेलापत्रेषु । वै.
 निच. २५ संयद्धणी. चि. दाडिम्बाष्टके सौवर्चलल-
 वणे । मठल लवण । वै. निच. पञ्चो. चि. भस्मातकले-
 वणे । रोडिषलणे । रामकपूर । अम. । कल्लारे ।
 रक्त कणन । अम. । रस र. विष वि. । गन्धलणे ।
 अम. । च. म. ३५. । पुं । गन्धके । रा. नि. व. ११ ।
 भद्रतरगन्धके । च. द. राजय. चि. रसिन्द्रगन्ध्याम् ।
 च. म. ३५. । कफजक्रिमिश्रिषे । च. वि. ७५. ।
 स्त्री (का) । पद्ममेदि । कुन्ती । शब्दकल्पः । ग-
 न्धलणे । मेघ. ना. व्र. चि. कुम्भीकाद्यतेले । अनन-
 मूले । च. द. ना. व्र. वि. ।
सौगन्धिपत्रकः । पुं । श्वेतार्जके । वै. नि-
 सौण्डी । स्त्री । पिप्पल्याम् । श. च. ।
सौधः । पुं, क्ली । रौप्ये । रा. नि. व. ११ । राज-
 भवने । अम. । पुं । सुकृच्छ्रिकाया । कूलथडि ।
 रा. नि. व. ११ । स्त्री (धा) । सुद्धीवसे । मनमा-
 सिङ्ग । च. द. गन्धरी. चि. ।
सौधभूषणम् । क्ली । चूर्णके । पू. । वै. निच. ।
सौपर्णम् । क्ली । मरुतमणौ । रा. नि. व. ११ ।
 सुष्णा । रा. नि. व. ६ । स्त्री (र्षी) । वस्त्रादनौल-
 तायाम् । पांठांलगङ्गुडो । रा. नि. व. १ । मकुल
 १८५ ।

सौमद्रेयः । पुं । विभीतकवृक्षे । वटहड़ा गा-
 छ । श. र. ।

सौभाग्यम् । क्ली । सिन्दूर । टङ्गणे । मोहा-
 गा । रा. नि. व. ६ । १३ । मेघ. ज्व. चि. सौभाग्यवत्या ।

सौभाग्यचिन्तामणिः । पुं । विषमश्वरे
 शीवधम् । रसगन्धकहिङ्गुलसैपालवीजकानि क्र-
 मशब्दा-नेतव्यानि, चय दन्तीमूलरसेन पिष्टा गु-
 स्त्राप्रमाणा वटी कार्या । अनुप्राप्तं शर्करा । सा.
 कौ. । [निच. ।

सौभाग्यमण्डनम् । क्ली । हरिताले । वै.

सौभाग्यशृङ्गी । स्त्री । मृत्तिकायां मोदकौ-
 धवे । के. कुत्र, पाणिफल, पद्मवीज, मृता,
 जीरा, कुम्भीरा, आंशुकल, जयित्री, लवण,
 शैलज, नागेश्वर, तेजपत्र, गुडपत्र, शरी,
 धाईकूल, एलाईच, गुल्का, धनिया, गजपिप्-
 ल, मरिच, कौकडांशु, भूमिकृष्ण एवं श-
 तमूली प्रतोटक ४ तो. लोह ८ तो. अज-
 ८ तो. सुतीर् १ श. मिश्रि ७० पत्र १
 श. गवाडक ८ श. मात्रा १ तोला पर्याप्त ।
 द्वितीया यथा—त्रिकुण्ठा, त्रिकुट्ट, कुम्भीरा,
 गुडपत्र, तेजपत्र, एलाईच, नागेश्वर, मृ-
 ता, जयित्री, आंशुकल, धने, लवण, गुल्का,
 नागूक, गजनाफल, यमानो, वनवर्गानी, धाई-
 कूल, शतमूली, तालमूली, लोप, गजपिप्पल,
 पिप्पलवीज, गुलक, कपूर, चन्दन, रक्तचन्दन
 प्रतोटक चूर् २ तो. सुतीर् ४ श. वृत् १
 श. हृक् ८ श. टिनि ५ श. एकत्र पाक करि-
 वे । अशुपान छागच्छ । १५ पाठः — “कशेरु-
 शब्दावराटसुसं विजीरकं जातिफलं सकीयम् ।
 लवङ्गशैल्यकनागपुष्पं पत्रं वराहं शट्पिधान् कौ चा-
 एला शताह्वा घनिकेभ्यः पिप्पली तथोषधं शङ्खवरी
 विदारि । सौभाग्यं तत्र पलप्रमाणं प्रत्येकमधा-
 मिह कर्षयुष्मम् । महीषधातु चूर्णपलानि चाष्टौ
 त्रिंशत्यायुत्र सितम् विधेयम् । पलानि चाष्टावपि
 सर्पिषश्च प्रत्येकं चौरमिह प्रयुक्तम् । पक्षेद्विधः ।
 परमादरेण... ॥” सा. कौ. । द्वितीयस्याः पत्नी
 —त्रिफला त्रिकटु कृष्णजीरकं गुडलक तेजपत्रम्
 एला नागकेसरपुष्पं सुता जयित्री जातीफलं धा-
 न्यकं लवङ्गं शताह्वा नलुका मदनफलं यमानो-

इहं रामकी प्रसादी वाङ्मयी टीका-प्रमाण-
वर्षी विवाचनीयं सुखी कर्तुं चतुर्न रत्न-
चक्रं इ. पूर्व २ मी. सुखीपूर्व ४ म. इतः १ म.
पूर्व ८ म. अर्धरा ३ म. चतु. वाङ्मयीनम् ।
वै. । [गी. च. टी. म.]

सौमाखनः । पुं । जीमाखनवे । अखिनः ।

सौमिचः । पुं । चतुस्र एकरोगमेदं । लघुच ।

—“सुबमिः खादितैर्निस्व तथा खेदातियोगतः ।

सौमिची आयतेऽयस्य भामविर्दुर्गलक्षितः ॥”

ज.द.४३५. । [निघ.]

सौमनस(स्य)फलम् । स्त्री । जातीफल । वै.

सौमनसा (स्या) । स्त्री । जातीपत्रागम् ।

अग्निज्वी । रा.नि.व.१२ ।

सौमनस्यफला । स्त्री । मङ्गाजातिपुष्पवे ।

मानडी कूलनर गाह । वै.निघ. ।

सौमनस्यायनी । स्त्री । मालतीपुष्पकलि

कायाम् । त्रिका. । च.वि.८५. ।

सौमित्रम् । स्त्री । यमिपर्णमेदं । गैरुठनावि-

शेष । वै.निघ. । [व.१३]

सौमेरवम् (रुक्म) । स्त्री । सुवर्णं । रा.नि.

सौम्यः । पुं । उदुम्बरवे । यङ्गुगुदर गाह ।

रा.नि.व.११ । सुगन्धार्जके । शृङ्गक श्वेत तुल-

सी । शर्करासवे । स्त्री । श्वेतरक्तमले । दुग्धे ।

वै.निघ. । [उटो । रा.नि.व.१०]

सौम्यगन्धा (स्त्री) । स्त्री । शतपत्रागम् । (म-

सौम्यगन्धिकम् । स्त्री । श्वेतरक्तमले । वै.

निघ. ।

सौम्यज्वरः । पुं । ज्वरमेदं । लघुच —“वात-

पित्तात्मकः शीतसुषुं वातकफात्मकः । इच्छत्युभ-

यमेतनु ज्वरी व्यामिश्रलक्षणः ॥” च.सु.१५. ।

सौम्यधातुः । पुं । कफः । रा.नि.व.१२ ।

सौम्या । स्त्री । शालपत्र्याम् । ज्ञानपाणि ।

रा.नि.व.४ । वै.निघ.२५.कल्याणहते । मङ्गन्द-

वारुण्या । माकाल लडा । रा.नि.व.११ । वै.निघ.

वा.व्या.चि.खड्गनारायणतैले । गुत्रायाम् । कूट ।

मङ्गाज्योतिषतीलतायाम् । वडु लडा.रुटो ।

रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.१ । मङ्घिपत्रागम् । लघु

लोचनलडा । खण्डीवल्याम् । रा.नि.व.१११ ।

ब्राह्मणम् । उक्तोक्त । रा.नि.व.११२ । अथा

मणि । बलीयडिनधुनि । लडा.यडिगम् । रा.नि.

व.६ । नीलदुर्वाभाम् । नायवल्गा । ज्ञान गाह

युक्ण्या । वै.निघ. । मङ्गिकाया । मङ्गिका गाह

रा.नि.व.१० ।

सौरः (जः) (भः) । पुं । तुम्बुफलावे ।

ताडुन फलनर गाह । रा.नि.व.११ । स्त्री । कु-

कुम्भी । पिका. । धान्यके । वै.निघ. । नीलम

कगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ । [रा.नि.व.११]

सौरवजः । पुं । तुम्बुफलावे । ताडुन फल ।

सौरसः । पुं । रक्तजलमिमेदं । च.वि.७५. ।

तुम्बुफलावे । ताडुन फल । वै.निघ. ।

सौराष्ट्रः । पुं । कुन्दुवके । सङ्गकीनियांसि ।

मानाटे खाठी । रा.नि.व.१२ । स्त्री । कांसी ।

रा.नि.व.१३ । स्त्री (द्रा) । ध्वनामकमृत्तिकायाम् ।

मोत्राति मणि । रा.नि.व.१३ ।

सौराष्ट्रकम् । स्त्री । पञ्चलीके । रु.च. । कां-

अधाती । प.सु. । [पत्राणि । रा.नि.व.१३]

सौराष्ट्रमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्रां । पङ्क-

सौराष्ट्रसम्भता । स्त्री । फटिकारिकायाम् ।

फट्टेकिरि । वै.निघ. । [स्थ. १ । वै.निघ.]

सौराष्ट्रिकम् । स्त्री । विष्णु . श.र. । कां-

सौराष्ट्री । स्त्री । सौराष्ट्र . प्रसिद्धायां खना-

मव्यातसुगन्धमृत्तिकायाम् । तद्वन्नीर शृङ्गक मृ-

ष्टिक । सं तुवरै । कं तुरविमण । वम्. सीर-

टीमाती । गुणाः —ताक्ता कटुका कषाया चक्षा

लेखनी चतुष्पा यष्टीच्छर्दिपित्तसन्नापनी च ।

रा.नि.व.१३ । सा च स्फटिकातुल्यगुणा । भा.पू-

१५.उ.रसव. । कफपित्तवीर्यपत्रणरी । राज. । सु-

चि.१८५. । तदभावे पङ्कपथटी वाद्या । भा.म.४

भ.उ.द.चि. । वै.निघ.१५.चर्शःचि.भङ्गातकादि-

लपे । गोपोधन्दने । टिङ्गकमणि । वै.निघ. ।

सौरिः । पुं । चसनवे । आशुन गाह । रा.

नि.व.८ । स्त्री । चादित्यभकायाम् । हड्डहड्डि ।

रा.नि.व.४ । [वै.निघ.]

सौरिकः । पुं । भङ्गातकावे । डेला गाह ।

सौरिरत्नम् । स्त्री । नीलमणी । रा.नि.व.११

सारी । स्त्री । आदिबभ्रवा । हङ्गुलिङ्गा ।
पुं । (सीङ्गु) । भङ्गातके । वै.निघ. ।

सौरीयकम् । स्त्री । तन्नामकलक्ष्मरनियांस-
विषे सु.कल्प.२७. । See लक्ष्मरविषम् ।

सौरियः (क) । पुं । युक्तभिष्टाम् । (यउ
श्रीति । हिं कटसरैया । गुणाः—“सौरियः कुष्ठ-
वातासकफकण्डूविषापहः । तिक्रीणी मधुरो द-
न्तः सुखिगन्धः केशरञ्जनः ॥” भा. ।

सौखिकः । पुं । तालकुट्टके । अ.टी. ।

सौवर्चलम् । स्त्री । Sochal salt. तदेष-
जलवणे । मटल लतग । हिं चौहारकीडा । अ.
द.अ.सा.चि. । चौहारखवण । भा.ज.४भ.योनि-
री.चि. । सौवर्चल इति महाराष्ट्रादी । गुणाः—
लघु चारं कटु उष्णं गुण्यक्तमिष्टम् ऊर्ध्ववातामश्ल-
विष्वामारोचकहरश्च । रा.नि.व.६ । अधिकरं क
टु उष्णं विशदं लघु । मद. । विवस्त्रानाङ्गुलघ्नम्
उद्गारशीघ्रकच । भा. । कचिकरं बौधायं हर्षदं
कटु गुण्यघ्नं शूलघ्नं किञ्चित्पित्तकरं लघुपाकच ।
राज. । सर्जिचारी । माखिमोति । अम. ।

सौवर्णभेदिनी । स्त्री । प्रियङ्गी । श.मा. ।

सौवर्णिका । स्त्री । असाध्यलताविशेषे । सु.
कल्प.८७. । [अम. ।

सौविदः (दक्षः) । पुं । अन्तःपुररत्नके ।

सौवीरम् । स्त्री । बदरे । हृहददरे । वड़ कुं
ल । र.मा. । काञ्जिके । कैशि । प.सु. । काञ्जि-
कमेदे । च.द.जमि.चि. । सीताञ्जने । अम. ।
सौवीराञ्जने । नीलाञ्जने । नील उर्मा । र.मा. ।
एतच्छोधनं वराटकवत् । र.सा.सं. । रसाञ्जने ।
रसाञ्जनशोधने स्रग्म्यम् ।

सौवीरकम् । स्त्री । यवमीधूमजतकाञ्जिके ।
यव ७ शठमरं कैशि । “निलुषयकयवैः सहित-
मसं ।” शार्ङ्ग. । निलुषयवकाञ्जिके । यद्वरं कै-
शि । च.१ । गुणाः—“सौवीरलु यवैरामैः पक्कैर्वा
निलुषैः कृतः । गोधूमेरपि सौवीरमाचायैः के-
षिदूचिरे । सौवीरलु यद्वय्यर्थाः कफघ्नं मेदि दीप-
नम् । ऊर्ध्ववाताङ्गुलघ्नं शूलघ्नं शस्त्रे ॥”
भा. । अक्षरसं केषं शिरीरीगन्धं जराहरं शैवि-
क्याशनं बलकरं समर्पणञ्च । रा.नि.व.१५ ।

See युषाम् । “सौवीरकं सुवीरासं ज्ञेयं गोधूम-
साधितं । निलुषैलु यवैः केषितं प्राहुः सौवीरकं
युषाः ॥ यवैलु निलुषैः पक्कैः सौवीरं साधितं
क्षयित्व । यवादष्टगुणं तीर्थं दापयन्ति चिकित्स-
काः ॥ अनाथ्ये तथा वीर्यं सन्धानं वृद्धिर्न भ-
वेत् । हेमन्ते शिशिरे स्थाप्यं भिषक् दृष्टदितेन
वै । प्राहुषुसन्ते सन्धानं भवेदष्टदिनेन वै ॥” तोक्. ।
सौवीराञ्जने । तच्च नीलाभं, नीलयुग्मा इति लो-
के । प.सु. । [कुं गच्छ । रा.नि.व.११ ।

सौवीरकः । पुं । बदरवृक्षे । वड़ पाटनाहे
सौवीरजम् । स्त्री । नीलाञ्जने । नील उर्मा ।
वै.निघ. ।

सौवीरवदरम् । स्त्री । बदरफलविशेषे । ना-
तकूल, पाटनाहे मिष्टे वड़ कूल । गुणाः—शी-
तलं मेदनं गुरु शुक्लं हृहणं पित्तदाहरतचतट-
णावातघ्नञ्च । मद.व.६ । [न । रा.नि.व.१२ ।

सौवीरसारम् । स्त्री । सीताञ्जने । त्रुकाञ्ज-
सौवीरा । स्त्री । सीरकाकोल्या । श्वैत्रकैङ्क-
ला । वै.निघ. ।

सौवीराञ्जनम् । स्त्री । खनामख्याताञ्जनवि-
शेषे । सुवीरानामनदीभवाञ्जने । नीलाञ्जने, नी-
ल उर्मा । रा.नि.व.१२ । लक्षणं—“वक्त्रोक्तशि-
खराकारं भङ्गे नीलीयल्लघुति । सौवीराञ्जनमि-
त्याहुरायुर्वेदविदो जनाः ॥” च.द.स्वस्थउपे । गु-
णाः—शीतलं तीक्ष्णं स्वादु लिखनं कटु चक्षुष्यं
तिक्तं दाहकं मधुरं जिह्वं हिकालयपित्तविषकफ-
घ्नं नेत्रदीवहरं वातघ्नं श्वासहरं रक्तपित्तघ्नञ्च ।
वै.निघ. । शीतलं कटु तिक्तं कषायं चक्षुष्यं रसा-
यनं कफघ्नं वातविषघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ । [६ ।

सौवीरिका । स्त्री । सुद्वन्द्वरीमेदि । मद.व.

सौसुरादः । पुं । पुरीषजन्तु । च.वि.७७. ।

सौहित्यम् । स्त्री । अटसी । अम. । यावता-
हारिण ऊचैरप्रपीडनादिकं भवेत् तावदाहारि ।
च.सु.१५७. ।

स्कन्दः । पुं । शरीरे । चिका. । परस्त्रे । रा.
नि.व.१२ । स्कन्दयष्टे । भा.प्र.४भ.वाखुजि. ।

स्कन्दग्रहः । पुं । तन्नामकवालयद्विजेषे । त-
दाविष्टस्य लक्षणं—“युनाचः स्वतजसगन्धिकः स-

भविष्य वक्रास्त्री इतचलितैकपञ्चमिणः । उद्विग्नः
सुललितचक्षुरस्यरीदो स्कन्दार्तो भवति च नाद
मुद्विग्नार्ताः ॥” सु.उ.२७७. । तदुत्पत्तिः यथा -
“स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिण्या । विभ
र्त्तिं चापरा संज्ञां कुमार इति स ययः ॥” सु.उ.
२७७. । [व.११ ।

स्कन्द(न्य)तरुः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.

स्कन्दनम् । स्त्री । रचने । त्रिका. । शीषणे ।
व्याक. ।

स्कन्दसखा । पुं । स्कन्दापकारे । सु.उ.२७७. ।

स्कन्दांशकः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१२ ।

स्कन्दापकारः । पुं । बालग्रहविशेषे । लक्षणं
यथा - “निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः संरन्ध्रः
करवरणेश नृत्यतीव । विष्णुर्व सृजति विनय
जृम्भमाणः किं वा सृजति च तस्मात्सखामिपन्नः ॥”
सु.उ.२७७. । “स्कन्दापकारसंज्ञो यः सोऽग्निना
प्रिसमद्युतिः । स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति
चोच्यते ॥” सु.उ.२७७. ।

स्कन्धः । पुं । शरीरावयवविशेषे । कौट. । रा.
नि.व.१८ । तस्मिन्लादिशाखापथ्यलभागे । गा-
ह्ये र ण्डि । चम. । शरीरे । मे. ।

स्कन्धजः । पुं । शङ्खत्वादी । “पर्वथोनय इ-
त्वाद्याः स्कन्धजाः शङ्खकौमुखाः ।” हे.च. । षट्ठ-
वे । मद.व.५ । [चम. ।

स्कन्धदेशः । पुं । हस्तिस्कन्धे । स्कन्धप्रदेशे ।

स्कन्धफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
उदुम्बरवृक्षे । यच्छ डूमूर । श.च. । स्त्री (या) ।
खर्जूरवृक्षे । भा. । [पाथी । हे.च. ।

स्कन्धमल्लकाः । पुं । कण्टपक्षिणि । कौक

स्कन्धरुहः । पुं । वटवृक्षे । वटे ग्राह । रा.नि.
व.११ । [निदानम् ।

स्कन्धरोगः । पुं । संसृजते श्ववाहुकादी ।

स्कन्धवन्दना । स्त्री । मधुरिकायां । गोरी ।
श.च. ।

स्कन्धशृङ्गः । पुं । महिषे । शब्दकल्पः ।

स्कन्धा । स्त्री । शाखायां । लतायां । शब्दकल्पः ।

स्कन्धी (रन्) । पुं । वृक्षे । र.मा. ।

स्कन्धः । वि । कुते । चम. । वा.उ.२६५. ।

स्कोटिका । स्त्री । हापुचिकायां, खड्गनिका-
याम् । त्रिका. ।

स्तनः । पुं । कुक्षे । रा.नि.व.१८ । तन्नामक-
मर्मस्थाने । सु.शा.६५. । [वि. ।

स्तनकीलः । पुं । स्तनविद्रधी । च द.स्त्रीरी.

स्तननम् । स्त्री । कुक्ष्ये । मे. ।

स्तनन्धयः । पुं । लक्षपाकिशशी । रा.नि.व.
१८ । स्त्री (या, यी) । स्तनपाथिवालिकायाम् ।
रा.नि.व.१८ । [नि.व.१८ ।

स्तनपाथिका । स्त्री । कालिकायाम् । रा.

स्तनपीडा । स्त्री । स्तनरोगे । निदा. ।

स्तनमुखम् । स्त्री । पुं । चूचके । रा.नि.व.१८

स्तनयिदुः । पुं । मुदके । चम. । रोगे ।
हे.च. ।

स्तनरोगः । पुं । स्त्रीणां स्तनजयाधी । उ-
नेत्र रोगः । सम्प्राप्तिः - “सक्षीरौ व्याघ्रदुग्धौ
वा दीषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः । रक्तां मांसच सद्-
प्य स्तनरोगाय कस्यते यावन्त्यौ गतयो यैश्च क-
रणैः सम्भवन्ति हि । तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्री-
णां तैरेव हेतुभिः । घनमन्यः संवतद्वायुः कस्यानां
स्तनमाश्रिताः दीषावितरणात्तान् न भवन्ति
स्तनामयाः । तासामेव प्रजातां गर्भं षोणान्नु-
ताः पुनः । स्वभावादेव विवृतः जायन्ते सम्भवन्त्य-
तः ॥” सु.नि.१२५. ।

स्तनरोहितः । पुं । तन्नामकसन्धस्थने ।
तस्य स्थानं स्तनचूचकयोर्द्वयम् उभयतो दाहल-
भागे । सु.शा. ।

स्तनविद्रधिः । पुं । स्तनोपरिजातस्कोटके ।
ठून्को वा येष्वेतर उपर फोड़ा । हे.च. ।
र.स.र.स्तनरी.वि. ।

स्तनवृत्तः } पुं, स्त्री । चूचके । उनेत्र रोगे ।
स्तनशिखा } टा । हे.च. ।

स्तनव्रणः । पुं । स्तनोपरिजातव्रते । र.स.र.
स्तनरी.वि. । [द.स्त्रीरी.वि. ।

स्तनशीषः । पुं । स्तनग्रन्थकारोगविशेषः । च.

स्तनसम्पत् । स्त्री । प्रश्नकीरज्जटकाने । लघुचं
यथा — मातृपूर्वी नातिजन्वी नातिज्ज्ञी नातिपीयी
युक्तपिपलको सुखप्रपायी चेति । अ.शा.८.८. ।

स्तनान्तरम् । स्त्री । हृदये । ई.च. । मावि-
वेधव्यसृषक हृदयस्थविशेषे । शब्दकल्पः ।

स्तनितफलः । पुं । लघुम्बरकचे । यजुर्लुप्त
स्तनितोज्ञवः । ग्राह. । विकण्टककचे । वैदही
ग्राह. । रा.नि.व.११ ।

स्तन्यम् । स्त्री । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । तदुक्तं
— “रसप्रसादो मधुरः पक्ताहारनिमित्तजनः । क
ज्जह्नेहात् सानी प्राप्तः सान्यमित्यभिधीयते ॥”
“बाह्यारसयोनिलादेवं सान्यमपि स्त्रियाः । तदे
वाप्यसंस्थयात् दर्शनात् स्वरणादपि । यद्व्याच
शरीरस्य शुक्रवत् सम्भवति । खेहानिरन्तरस्य
प्रसवे हेतुवन्त्येते ॥” वत् शुक्रं दृष्टञ्च — तथीः
परीक्षा यथा — “नीरे सान्यं यदेकीस्यात् अतिवर्धं
मतनुमत् । पाशुरं तनुशरीतश्च तदुत्थं शुक्रमादि
शेत् । कषायं सलिलमावि सान्यं मातृतद्रूपितम् ।
पित्तादस्य कटुकं राज्योऽभ्यसि तु पीतिकाः ।
कफदुष्टन् ततोये निमज्जति च पिच्छिषम् । ह-
नजन्तु विलिङ्गं स्यात् विलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥”
भा. ।

स्तन्यजननः । वि । स्तनदुग्धवर्धके । अ.सू.४ ।

स्तन्यशोधनः । वि । सान्यदीवहरे । सु. ।

स्तन्यसम्पत् । स्त्री । प्रश्नलक्षणे । तच्च प्रश्न-
तिवर्णरसगन्धयुक्तं भवेत् । अ.शा.८.८. ।

स्तन्या । स्त्री । कलम्बीशके । प.सू. ।

स्तव्यः । वि । हृदे । स्थिरे । व्याक. ।

स्तव्यता । स्त्री । हृदयायां । दार्ढ्ये । मा.नि. ।

स्तव्यरोमा (न्) । पुं । शूकरे । अम. ।

स्तभः । पुं । काग्रे । श.र. ।

स्तव्यः । पुं । रोहितककचे । व्रश्ना ग्राह. ।
प्रकाशहीनतस्मान्ने । अम. । लघादिगुणे । चा-
मरः । [निघ. ।

स्तव्यकः । पुं । लघुककचे । (है.८.८.३. । वै.

स्तव्यकरिः । पुं । पक्ष्मे । अम. । धान्यमाने ।
श.र. ।

स्तव्येरमः । पुं । कृत्तिनि । प.सू. ।

स्तव्यः । पुं । सत्वतायां । कायजङ्गतायाम् । अ-
म. । मा.नि. । “निद्रानाशः लघुः सत्वः ।”

स्तव्यकः । पुं । रक्तबीले । धूनथात्रापी । वै.
निघ. । [वेदनाविशेषे । सु.सू.१२.४. ।

स्तव्यनम् । स्त्री । विटम्भावे । वायुजन्यत्र-
स्तव्यनीक्रिया । स्त्री । शिराविध्वंससुखाव-
चूर्णमादिना लावनिशारणकार्ये । अ.द.शिराव्य-
ध.चि. । [कन्दे । रा.नि.व.७. ।

स्तवक(काङ्क)कन्दः (कः) । पुं । गुलुक-
स्तवकफलः । पुं । तेजोवत्याम् । तैजस्कल,
उत्तमून । वै.निघ. ।

स्तवकमञ्जरी । स्त्री । अशीककचे । वै.निघ. ।

स्तवकशालिनी । स्त्री । घृतकुमाय्याम् ।
प.सू. ।

स्तिमितः । वि । स्थिरे । मन्दे । मा.ज्व.नि. ।

स्तीरम् । स्त्री । वृक्षे । वै.निघ. ।

स्तीर्विः । पुं । रुधिरं । लघुजाती । लघा. ।

सुटिः । पुं । भरहाजपक्षिणि । वै.निघ. । [११]

सुत्या । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.

सुनकः । पुं । काग्रे । श.च. । [भा. ।

सुभः । पुं । काग्रे । अ.टी.भ. । स्त्री । काव्यां ।

स्तूपकः । पुं । वटकादिभक्ष्यद्रव्ये । वै.निघ. ।

स्तेमः । पुं । आर्द्राभावे । अम. ।

स्तेयी (इन्) । पुं । वनसृष्टिके । वै.निघ. ।

स्तेमित्यम् । स्त्री । आर्द्रतायां । अज्ञानमाद्र-
पटावगुणितले इव भावे । “स्तेमित्यं स्तिमिती
वेगः ।” मा.नि. । मा.म.१.भ.श्लेषज्व.चि. । ज-
ङ्गतायाम् । रा.नि.व.२०. ।

स्तांकः (कः) । पुं । चातकपक्षिणि । रा.नि.
व.१८. । अम. । रक्तबीले । धूनथात्रापी । (कः)
वक्ष्यमानविवे । वै.निघ. ।

स्तोमम् । स्त्री । श्रेष्ठे । मस्तके । शब्दकल्पः ।

स्थानः । वि । आर्द्रं । भा.कुष्ठचि. । शिखे ।
स्त्री । आलस्ये । विद्य. । मे. ।

खेनः । पुं । चक्षते । खेनः ।

खी । स्त्री । नाशाय । त्र्यम्बकपुरा । बहोर्भेदेन तांशो नाशायि भवा—“नाशेति नीयते । नारी यावत् सोऽवबक्षरा । तस्मात् परन्तु तदन्वी नाशेत् खान् विभक्तं भवेत् । तत् ऊर्ध्वं भवेत् प्रोक्ता यावत् पञ्चाशत् पुनः । इहा ततः परं ज्ञेया सा रतीत्यवर्जिता । “पञ्चपञ्चाशती नारी सप्तसप्त- तितः पुमान् । आवेती न प्रसूयेते प्रसूयेते व्यति- क्रमात् ॥” राज. ५प. । स्त्रीसंसर्गस्थाः स्त्रीसं- र्गशब्दे स्त्र्याः । [मज्झिमा ग्राह । चिका ।

स्त्रीचित्तहारी (रन्) । पुं । शोभाजनहरे ।

स्त्रीचिह्नम् । स्त्री । योनी । जटा ।

स्त्रीधर्मः । पुं । स्त्रीरजसि । हे. च. ।

स्त्रीधर्मिणी । स्त्री । रजस्त्रलायाम् । भम. ।

स्त्रीनवनीतम् । स्त्री । मानुषीत्यज्ञातनव- नीते । गुणाः—“वच” लघुपाकं चतुर्थं सर्वरोगघ्नं दीपनं विषघ्नम् । रा. नि. व. १५ ।

स्त्रीनिरौचणदोहदः । पुं । तिलकपुष्प- हरे । वै. निच. । [भम. ।

स्त्रीपुंसलक्षणा । स्त्री । पीठायाम् स्त्रियि ।

स्त्रीप्रियः । पुं । आसह्ये । चिका ।

स्त्रीबीजः । पुं । श्यामाकटणे । श्रीमान् वास । वै. निच. । [नि. व. ५ ।

स्त्रीमलापहा । स्त्री । धूसपत्रायाम् । रा. नि. व. १० ।

स्त्रीसुखमधुदोहदः । पुं । वकुलहरे । रा. नि. व. १० ।

स्त्रीरञ्जनम् । स्त्री । ताम्बूली । शब्दकल्पः ।

स्त्रीरोगः । पुं । विंशतिविधयोनिरोगे । See योनिव्यापत् ।

स्त्रीसंसर्गः । पुं । स्त्रीसंवायम् । गुणाः—“ना- शा त प्राणदा प्रीता तदन्वी प्राणधारिणी । प्रोक्ता नारीति वृहत्तं वृद्धा सरथैसादिशेत् ॥” राज. ५प. ।

स्त्रीसुखः । पुं । शिशुहरे । मज्झिमा ग्राह । वै. निच. ।

स्थगिका (बन्धः) । स्त्री । भद्रहाङ्गुलिमैट्टा- येयु प्रथमस्थनमिदं । तास्त्रलकरङ्गाकारबन्ध इति

शब्दकल्पः । पुं. व. १८प. । लघुवच—“स्थगिका क- विष्ठाकारा विद्राहुताङ्गुलिपिताम् । “यथास्तो- वधे पूर्वाः कल्पयेत् सुसमाहितः ॥” इति. व. वि. १८प. व. ।

स्थगु । स्त्री । कुलभावे । कृष्ण । शब्दकल्पः ।

स्थपनी । स्त्री । भूम्यास्थनमर्थे । [भ. मा. १५.] See सन्निवेशमर्थे ।

स्थपुटम् । वि. विषमोद्वेगे । हारा ।

स्थलकन्दः । पुं । चारुस्थलहरे । वन ७म. । रा. मा. ।

स्थलकमलम् । स्त्री । स्थलपत्रे । उलपत्रम् । गुणाः—“श्रीतलं कटु तिक्तं कषायं कफनाशकं सू- चकच्छाश्मशूलवासकासविषघ्नम् । रा. नि. व. १० ।

स्थलकुमुदः । पुं । श्वेतकरवर्णहरे । रा. नि. व. १० ।

स्थलजा । स्त्री । वल्लीयमिति । वै. निच. ।

स्थलतण्डुलगन्धः । पुं । पक्षिराजशाली । पक्षिराज धान । रा. नि. व. १० ।

स्थलपद्म(क)म् । स्त्री । स्वनामध्यातपुष्पविशे- षे । उलपत्रम् । हिं वेदतमर । तं स्थलपद्ममेतुः पद्म । गुणाः—“पद्मानुष्णा कटुतिक्ता कषाया कफनाशजित् । सूचकच्छाश्मशूलशी वासकासवि- पापघ्ना ॥” भा. ।

स्थलपद्मः (कः) । मानके । मानकम् । रा. मा. ।

स्थलपद्मिनी (श्री) । स्त्री । स्थलपद्महरे । उलपत्रम् । गुणाः—“गीष्वा तिक्ता शीता रक्तयि- तवान्निहभृतातीसारघ्नी च । रा. नि. व. ३ ।

स्थलपिण्डा । स्त्री । पिण्डाखर्जूरिकायाम् । वै. निच. ।

स्थलपुष्पा । स्त्री । मेखुकचुपे । रा. नि. व. ५ ।

स्थ(स्थूल)भण्टा (की) । स्त्री । वृद्धतिका- या । विकृति । वै. निच. । मद. ।

स्थ(स्थूल)मञ्जरी । स्त्री । चपामार्गे । रा. मा. ।

स्थलमर्कटः । पुं । करमर्दकहरे । वै. निच. ।

स्थ(स्थूल)रुद्धा । स्त्री । स्थलपद्मिनाम् । रा. नि. व. ५ । वै. निच. ।

स्थालिशूटः (कः) । पुं । चन्द्रमोहरी । (होटे गोशरी) । रा. नि. व. ४ । गोशरी । र. मा. ।

स्थाली (ली) । स्त्री । जलशुशुकाविनमूली । च. टी. भ. ।

स्थालेरुहा । स्त्री । मृदुलमाया । बृ. उ. कू. म. ३ । रा. नि. व. ५ । दग्धाहवे । कुर्वहीति कौटिल्ये स्था- ता । रा. नि. व. ६ । सितपाटलाहवे । (बै. उ. पां. क- न । रा. नि. व. १० ।

स्थालेशयः । पुं । कौटिल्यकुरुराहो । तन्मांसं सर्वगुणकरम् । रा. नि. व. १० ।

स्थालिका । स्त्री । मलिकामिदं । सु. कल्प. ८५. ।

स्थालिरम् । स्त्री । श्रेयसे । ऐ. न. ल. रा. नि. व. १२ । वा. वि. ३५. । पुं । उद्वे । रा. नि. व. १८ । कदम्बहवे । वै. नि. च. उद्वेदारके । वी. उ. ता. उ. क. । “सूतं स्थालिरम् शिशपा चेभिः ।” भा. म. ४. भ. ५. द्रो. न. कल्प. वि. । स्त्री (रा) । महाशालविष्णु- याम् । रा. नि. व. ५ । उदायाम् । रा. नि. व. १८ ।

स्थालिरदात । स्त्री । उद्वेदारके । वी. उ. ता. उ. क. । “स्थालिरदाकरासाः समाः ।” भा. म. १. भ. स- मिकल्प. वि. ।

स्थालिः । पुं । जीवके । शब्दकल्प. ।

स्थालिकर्णी । स्त्री । सहैन्द्रवारुणीलतायाम् । बृ. उ. मा. क. नि. । रा. नि. व. ३ ।

स्थालिरोगः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं — “प्राष्ठकालि वयो यस्य जहायामुपजाय- ते । स्थालिरोगः स विज्ञेयः दुष्टशोणितसम्भवः ॥” ज. द. १. ६५. । [शब्दकल्पः ।

स्थानकम् । स्त्री । शालवाले । ऐ. च. फेले ।

स्थानचञ्चला । स्त्री । वर्वरीहवे । श. च. ।

स्थानमृगः । पुं । कर्कटे । मत्स्ये । कल्पे । मकरे । वै. नि. च. ।

स्थापना । स्त्री । समर्थनायां । “प्रतिज्ञाया एव हेतुभिर्दृष्टान्तीपमथनिगमेः स्थापनायाम् । पूर्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना ॥” च. वि. ८५. ।

स्थाप(यि)नी । स्त्री । पाठाग्राम् । आ. क. नि. । रा. नि. व. ६ ।

स्थालम् । स्त्री । मलिकामिदं । सु. कल्प. ८५. ।

स्थालिका । स्त्री । मलिकामिशेषे । सु. कल्प. ८५. । [तानि हिसमतिस्थालिकानि । च. भा. ।

स्थालिकास्थिः । स्त्री । अश्वदाकारास्थि ।

स्थालिद्रुमः । पुं । नन्दीहवे । तु. ग. शि. वै. नि. च. ।

स्थालिपर्णी । स्त्री । चारण्यगजायां । वै. नि. च. ।

स्थाली । स्त्री । सङ्कीर्णसुखपात्रविशेषे । शानि । इतिहायाम् । अम. । रक्तपाटलहवे । उ. क. पां. क. न. ग. शि. म. । [शब्दकल्पः ।

स्थालीपकम् । स्त्री । स्थालीपाचितमादौ ।

स्थालीपाकः । पुं । भानुपाकानन्तरं लौहस्य स्थाव्यां पाकविधी । लौहविशुद्धिफलया मोड- शगुणेनाष्टावशेषकायं कृत्वा लौहमालोद्य स्थाली- मध्ये रसशोधनपर्यन्तं प्रचेत् । तथा हस्तिकर्णप- लाशप्रतावरौ मृद्वराजकेशराजानाम् एकस्य वा स्वरसेन, अभावे लौहसमानां त्रिफलासष्टगुणतीये निःक्राव्य पादशेषकायेन स्थालीपाकं कुर्यात् । त्रिफलायाः पुनः स्वरसलामेऽपि स्वरसे न पाश्चा- दिति ज्ञेयम् । र. सा. सं. ।

स्थालीवृक्षः । पुं । अश्वस्यविशेषे । गृ. शि. अ- श्व. । हिं वेलियापीपर । गुणाः — स्वादुः कटुः तिक्तः तुवर उष्णः कटुपाकरसः याष्टी विषपित्त- कफाश्लघ्नः । भा. । [वै. नि. च. ।

स्थावरः । वि. स्थितिशीले । पुं । नन्दीहवे ।

स्थावरविषम् । स्त्री । कन्दमूलखनिजादिवि- शेष । तेषु नामीयशङ्खो नाम विषभेदो श्रेष्ठः । “नामो देहकरे श्रेष्ठः लौहं चैवोद्यशङ्कः ।” रा. नि. व. ६ । दाह्यिकवत्तनाभसैकतशक्तुकुसुमकसा- र्पपकौश्लयश्रीकालकूटदुर्दुर्दालाहलयमर्दप्रमेय- क्रीडारिद्रककटारक्तशङ्खीयनिकेशराणीति । र. सा. सं. । “विषुन्तु गरलः स्नेहस्तस्य भेदानुदाहरे । वत्सनाभः सङ्घारिद्रः शक्तुकश्च प्रदीपनः । सौरा- द्रिकः शङ्खिकश्च कूटलुवैव च । हलाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा असी नव ॥” भा. पू. १. भ. । एतदङ्गुणाः — “स्नेहेन गलगण्डाया वातरोगाः प्रशान्ति च ।” अ. क. वि. । अश्वस्य स्थावरविषाणि समासेन पञ्चपञ्चाशत् । तानि च मूलपत्रफलनि- यं सङ्कीरधातुकान्दाश्वलादशभेदानि । तत्र मूल-

विषाणि चट, पत्रविषाणि पत्र, फलविषाणि वा दश, पुष्पविषाणि पञ्च, लक्ष्मरनिर्वासविषाणि सप्त, क्षीरविषाणि क्षीणि, धातुविषे दे, कन्दविषाणि च त्रयोदशेति पञ्चपञ्चाशत् । गुणादि स्वस्वपर्याये सग्यम् । सु.कल्प.१७. । [६.]

स्थावरादिः । स्त्री । वस्तुनाभविषे । रा.नि.व.

स्थिकः । पुं । कटिप्रोषे, स्विचायाम् । सिंक् । श.र. ।

स्थितिः । स्त्री । आयुर्वेदनिधये । च.द. ।

स्थिरः । पुं । चवह्वे । शी०शा ग्राह । भा. । हवसामान्ये । त्रिका. । त्रि । कठिने । धरणिः ।

स्थिरकः । पुं । शाकह्वे । ऋ०गुन ग्राह । वै.निघ. ।

स्थिरकुसुमः । पुं । वक्रकुलह्वे । रा.नि.व.१०।

स्थिरगन्धः । पुं । स्वयंचम्पकह्वे । रा.नि.व. १० । स्त्री (न्वा) । पाटलह्वे । श्वेतकेतकौह्वे । रा.नि.व.१० । [मा. ।

स्थिरच्छदः (दा) । पुं, स्त्री । भूर्जह्वे । र.

स्थिरच्छायः । पुं । वटादौ कायातरौ । त्रिका. ।

स्थिरजिह्वः । पुं । मस्त्र । हे.च. । श.मा. ।

स्थिरजीविका (ता) । स्त्री । शाकलीह्वे ।

स्थिरदंष्ट्रः । पुं । सपे । मे. ।

स्थिरपत्रः । पुं । हिमालह्वे । शी०ग्राह । रा.नि.व.६ । मङ्गातालि । वै.निघ. ।

स्थिरपुष्पः । पुं । चम्पकह्वे । वक्रकुलह्वे । तिलकपुष्पह्वे । रा.नि.व.१० ।

स्थिरपुष्पी (इन्) । पुं । तिलकपुष्पह्वे । रा.नि.व.१० । [ग्राह । वै.निघ. ।

स्थिरफला । स्त्री । कुषाखीलतायां । कुम्भ ।

स्थिरमुद्रा । स्त्री । रक्तकुलह्वे । वै.निघ. ।

स्थिरयोनिः । पुं । कायाह्वे । शब्दकल्पः ।

स्थिररङ्गा । स्त्री । नील्याम् । नील ग्राह । रा.नि.व.४ । [व.६ ।

स्थिररागा । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । रा.नि.

स्थिरराष्ट्रः । पुं । माषपर्ण्यां । गांश्वी । वै. निघ. । [म. वै.निघ. ।

स्थिरशास्मली । स्त्री । शाकलीह्वे । निभू.

स्थिरसाधनकः । पुं । सिन्दुवारह्वे । नि. भिन्ना ग्राह । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.६ ।

स्थिरसारः । पुं । शाकह्वे । ऋ०गुन ग्राह ।

स्थिरा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भागपानि । रा. नि.व.४.२३ । "सारिवातिविषे स्थिरा ।" च.द.

ज्व.वि.प्रियल्याद्युदते । च.सू.४७.वल्गगरी, वयः- स्थापने च । काकोल्याम् । कौकुला । "हृत्ती कलशो स्थिरा ।" भा. । शाकलीह्वे । निभू.

ग्राह । श.च. । वनसुदे, माषपर्ण्यां । गांश्वी । आशुकर्णालतायां । भूश्वीगत । वै.निघ. ।

स्थिराङ्गिः (पः) । पुं । तालह्वे । हिमाल- ह्वे । वै.निघ. । रा.नि.व.६ । [षामश्ले ।

स्थिरादिः । पुं । स्वल्पपञ्चमूलां । च.द.परि-

स्थिराद्वयम् । स्त्री । शालपर्णीप्रश्निपर्ण्यां । भागपानि ७ कौकुलिश । "स्थिरे दे ।" वा.सू. १५.पञ्चकादौ । [षम. ।

स्थिरायुः । पुं । शाकलिह्वे । निभू. ग्राह ।

स्थूरः । पुं । ह्वे । उषा. । मनुष्ये । व्याक. ।

स्थूलः । पुं । पनसह्वे । कौठाल-ग्राह । रा. नि.व.११ । नृदह्वे । कुं० ग्राह । भा. । प्रिय- कुनामदणधान्ये । रा.नि.व.१६ । इक्षी । नि-

घ. । त्रि । पीने । षम. ।

स्थूलकः । पुं । दणविशेषे । उज्जु । र.मा. ।

स्थूलकङ्कुः । पुं । वरकधान्ये । काशिनौधांश । रा.नि.व.१६ । प.सू. । See प्रियङ्गुकः, कङ्कुष ।

स्थूलकणा । स्त्री । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

स्थूलकण्टकः । पुं । जालवर्धूरके । रा.नि.व. ८ । [च. ।

स्थूलकण्टकिका । स्त्री । शाकलिह्वे । श.

स्थूलकण्टफलः । पुं । पणसह्वे । वै.निघ. ।

स्थूलकण्टा (ली) (शटी) । स्त्री । हृत्वा । रा.नि.व.४ ।

स्थूलकन्दः (कः) । पुं । रक्तलघने । नाग

ब्रह्म । रा.नि.व.७ । श्रणेः वनश्रणे । वै. निघ. । हलिकन्दे । माणकन्दे । मान कट् । सुखाली । शंग आलू । रा.नि.व.७.२३ ।

स्थूलका । स्त्री । आनहरिद्रायां । वै. निघ. ।

स्थूलकुमुदः । पुं । श्वेतकरवीरे । वै. निघ. ।

स्थूलग्रन्थिः । स्त्री । महाभरीवचायाम् । ग. ४ । उत्रो वः । वै. निघ. । [शाक. रा.नि.व.४ ।

स्थूलचुचुः । पुं । महाचुचुचुपे । ङेऽक ।

स्थूलचम्पकः । पुं । श्वेतचम्पके । वै. निघ. ।

स्थूलजीरकः । पुं । जीरकसदे । गोटी कान् । छौत्र । वै. निघ. २३ । यज्ञणी. चि. जातीफलयाचूषे । गुणाः—कटुः तिक्त उष्णः वातघ्नः गुल्मघ्नः श्लेष्माधानहरः अजीर्णक्षमिघ्नः दीपनश्च । रा.नि.व.६ ।

स्थूलतण्डुलः । पुं । स्थूलशाली । गोटी देशः भिक्षुक धान । रा.नि.व.१६ । प.सु. ।

स्थूलतालः । पुं । हिलाली । देशे ताल । रा. नि.व.६ । [वै. निघ. ।

स्थूलतिक्ता । स्त्री । दाक्ष्यां । दाक्षश्रिष्टी ।

स्थूलतिन्दुकः । पुं । काकतिन्दुके । गार्कड- गाव । वै. निघ. । [छ. रा.नि.व.६ ।

स्थूलत्वचा । स्त्री । कायस्थ्याम् । गंगात्र गी-

स्थूलदण्डः । पुं । देवनाले । गङ्गानल । रा. नि.व.८ । [द.]

स्थूलदर्भः । पुं । मुञ्जत्वणे । भूज । रा.नि.व.

स्थूलदला । स्त्री । गृहकन्यायां । गृहकूम- तौ । रा. नि.व.५ । [नि.व.८ ।

स्थूलनालः । पुं । देवनले । वड़ नल । रा.

स्थूलनासः (सिकः) । पुं । शूकरे । छे. च. चिक्र. । [वै. निघ. ।

स्थूलनिम्बुः (कः) । पुं । महानिम्बुवृक्षे ।

स्थूलनीलः । पुं । रणमृत्ने । वाज । वै. निघ. ।

स्थूलपट्ट । पुं । कापांसि । श.र. ।

स्थूलपट्टाकः । पुं । स्थूलवस्त्रे । श.र. ।

स्थूलपत्रः । पुं । ममनकल्पे । द्रुमा । रा.नि.

व.१० । समपर्णवृक्षे । छातिम गीह । वै. निघ. ।

स्थूलपर्णी । स्त्री । समपर्णवृक्षे । छातिम गीह । वै. निघ. । [निघ.]

स्थूलपादः । पुं । गजे । वि. श्रीपदिनि । वै.

स्थूलपुष्पः । पुं । वक्रवृक्षे । वाकम गाह । रा. मा. । प.सु. । मुगुत्तुपे । रा.नि.व.५ । स्त्री (पा) । पार्श्वतीयापरालितायाम्, आम्बोतायाम् । हाप- त्रगानो । रा. मा. । [नि.व.२३ ।

स्थूलपुष्पी । स्त्री । यवतिलालतायाम् । रा.

स्थूलप्रियङ्गुः । स्त्री । वरकधान्ये । काशिमो धान । वै. निघ. ।

स्थूलफलः । पुं । शालालिह्वे । रा.नि.व.८ । महानिम्बुवृक्षे । वड़ लेत्र गाह । वै. निघ. ।

स्थूलफला । स्त्री । शणपुण्याम् । भग. रा. नि.व.४ । शाललीह्वे । शिगुल गीह । रक्तफल- वृक्षे । वै. निघ. । [व.१ ।

स्थूलभण्टाकी । स्त्री । महावृहतीचुपे । मद.

स्थूलमरिचम् । स्त्री । ककोलके । कदुश । रा.नि.व.१२ । [मरि आलू । रा.नि.व.७ ।

स्थूलमूल(क)म् । स्त्री । चाणक्यमूलके । छा-

स्थूलवर्त्मकत् । स्त्री । भाग्याम् । भागनशो । श.च. ।

स्थूलवर्तु(वृ)रिका । स्त्री । महावृक्षे । वक्रः वावना । "स्थूलवर्तुरिकापत्ररुः पानाद्य पोहति । सर्वोत्तिसारान्....." शार्ङ्ग.म.१३. ।

स्थूलवल्कलः । पुं । रक्तलोभे । गटा. ।

स्थूलवृक्षः । पुं । महावृक्षवृक्षे । वै. निघ. ।

स्थूलवृक्षफलः । पुं । क्षिप्रपिण्डीतकवृक्षे । गयना वृक्षविशेष । रा.नि.व.८ । [व.६ ।

स्थूलवेदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.

स्थूलशरः । पुं । शरविशेषे । म सालवृक्षे त- त्रासा ख्यातः । त्राशशर, गोटी शर । गुणाः—मधुरः सुतिक्तः कफभ्रान्तिपाहः बलवीर्यकरः । निःशेषवेनेन दूषहातकरश्च । रा.नि.व.८ ।

स्थूलशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे खनाम- ख्याते । गोटी देशभिक्षुक धान । मं. वडीशालि.

कं दीङ्गुनेलु । गुणाः—खादुः मधुरः शीतलः
पित्तशमनः जीर्णज्वरदाहजठररीगघ्नः बालवृद्धयु-
नां हितः अग्निबलवीर्यकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

खूलयिस्वः । पुं । असिश्चिन्त्याम् । रा.नि.
व.७ । [१६ ।

खूलयिस्वी । स्त्री । ज्वेतनिषावि । रा.नि.व.

खूलयिर्षा (र्षिका) । स्त्री । महामलक-
पिपीलिकायाम् । लुटपिपीलिकायाम् । छे.च. ।
सु.कल्प.८३. । See पिपीलिका । [नघ. ।

खूलघटपदः । पुं । बरोली । तान्ठ । वै.

खूलसायकमुखास्थः । पुं । खूलशर ।
रा.नि.व.८ ।

खूलस्तम्भः । पुं । लकुचवले । रा.नि.व.८ ।

खूलांशा । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व.१० ।

खूला । स्त्री । वृद्धेलायाम् । वड़ एला । र.
भा. । शतपुत्रायाम् । कुल्हा । मधुरिकायाम् ।
मोडो । कपिलद्रावायाम् । वै.निघ. । कार्पा-
स्याम् । रा.नि.व.३ । गजपिप्पल्यां । श.च. । ए
वोरके । कौकूड । रा.नि.व.७ ।

खूलाङ्गः (ङ्गी) । पुं, स्त्री । खूलशाली ।
मोडो धन । वै.निघ. । [औरा । मद.व.२ ।

खूलाजाजी । स्त्री । खूलजीरके । मोडो

खूलान्त्रम् । स्त्री । तन्नामककोठाङ्ग । मोडो
आरुडि । च.शा.७३. । [११ ।

खूलासः । पुं । महाराजचूतवले । रा.नि.व.

खूलाकृष्णम् । स्त्री । चूद्रकुष्ठमेद । कूष्ठ-
प्रागविशेष । अनेन खूलान्तिदारुणशोफाः स-
न्विता भवन्ति । सु.नि.५३. ।

खूलास्यः । पुं । सपें । श.च. ।

खूली (इन्) । पुं । उट्टे । शुद्धजल्यः ।

खूलैरण्डः । पुं । वृद्धेरण्डवले । वड़ उ-
रेण्डा गौड । मं खीरएरंडं । गुणाः—रसवीर्य-
विपाकेषु गुणान्य इति । रा.नि.व.८ ।

खूलैला । स्त्री । (Amomum subula-
tum.) Larger cardamum. वृद्धेला-
शाम् । वड़ एला । छिं वड़ एलाइच । ते पेट

एलाकुलु । ता. एलन् । मं एलकीडि । गुणाः—
शीतला तित्ता सुगन्धः कफपित्तघ्नो हृद्रोगहरी म-
लहरी पुंस्तुलोच । रा.नि.व.६ । [मि. ।

खूलोच्चयः । पुं । सुखवणे । वयमकोड़ा ।

खूलौघ्य(क)म् । स्त्री । ययिपये । गौठिशाना ।

हिं पुनेर । ते सुगन्धद्रव्यम् । मेपाले भट्टर ।

गुणाः—“खूलौघ्यकं कटु स्वादु तिक्तं सिग्धं वि-
दोषणत् । मीधाशुकरं कृत्वा रजोघ्नं ज्वरजल-
जित् । इति कुशासहृद्दाहदीर्गस्थितिलकाल-
कान् ॥” भा. । च.द.वा.व्या.वि.एलादि. । सु.सु.
३८३. । वा.सु.१५३.एलादि. ।

खूलौघ्यम् । स्त्री । खूलतायां । व्याक. ।

खूपनम् । स्त्री । खाने । शब्दकल्पः ।

खवः । पुं । खरणे । अम. ।

खसा । स्त्री । वस्त्रायां । शशु । छे.च. ।

खानम् । स्त्री । अवगाहने । गुणाः—“खानं

पत्रितमायुष्यं यमस्वेदमलापहम् । शरीरवलस-
न्धानं केश्यमीजस्करं परम् ॥” राज.२५ । “र-
क्तप्रसादनं चापि खानमप्रेक्ष्य दीपनम् । उष्णं
शिरसः खानम् अहितचक्षुषः सदा ॥ शीतलं शि-
रसः खानं चक्षुषमिति निर्दिष्टम् । श्लेष्माकृत-
कोपे तु ज्ञात्वा व्याधिकलावलम् । कामसुखं शि-
रःखानं भेषज्यार्थं समाचरेत् । अतिश्रोताश्लेष्मि-
ते च श्लेष्माकृतकोपनम् । अत्युष्णसुखकान् च पित्त-
शोणितवर्धनम् । तन्नातिसारज्वरिण्यश्च खूलानि-
लातिषु । आध्यानारीचकाजीर्णैः कृत्वा च गर्भि-
तम् ॥” इत्यादि । सु.चि.२४३. ।

खानलणम् । स्त्री । कुशलणे । श.र. ।

खापकः । वि. खानकारके । च.सु.१५३. ।

खायुः । स्त्री, स्त्री । आयुवाहिन्यायाम् । महुर

इति स्त्रीके । सा यमस्थल्यः सप्तभिर्मासैर्भवति ।
सम्प्रबोधः । आयुस्तुर्विधा यथा—प्रतानक्यः व-
त्ताः पृथुः उपराशेति । सु.भा.५५. । तत्खलपं
यथा—“मिदसः खेडमादाय शिरा खायुलमा-
यात् । शिराणां हि स्रुः पाकः खायुनानु ततः
खरः ॥” इति । “खायुवो बन्धनानि सुदेहमासा-
स्थिमिदसाम् । सन्धीनामपि यन्तासु शिरास्यः स-
दृढाः क्लृताः ॥” तत्कांस्या —“श्रानानि त्रय आयुके

रीरवायी वृक्षम्." तासु ब्रह्मासु साक-
नि ६०० । कीष्टि २२०, यीरीरुदेष्टि ७०, पादा-
लिपु १०, तलकुचगुह्ये १०, जहावा २०,
मृनि १०, ऊरी ४०, वक्रणे १०, सक्कवधे
५० । कथा ६०, पृष्ठे ८०, पार्श्वयोः ६०, उर-
स ३०, यीवायां २६, सूत्रि २४ । सु.भा.५.प. ।
भा. ।

श्रायुकः । पुं । तन्नामकरीगविशेषः । श्रायु-
(शाय) हिं नष्टकथा । निदानं — "श्रायुसु कपि-
ता दीधः श्रेष्ठं कृत्वा विसर्पवत् । भिनति तत्प्यते
तव सोमा मांसं विशेष्य च । कुर्वीत तन्मुनिभं
जीवं वनं सितयुतिर्विहः । शनैः शनैः क्षताद-
यति कृतात् कोपमुपैति च । तस्यातान् शोकशा-
निः स्यात् पुनः स्यानालरे भवेत् । स श्रायुक-
इति ख्यातः क्रियोका तु विसर्पवत् । बाह्यादि
प्रसादेन जडयोमुद्यते कचिन् । सङ्कोचं खड्गता-
ञ्चैव द्विजन्तुः करोत्यसौ ॥" सु. ।

सायुर्म (न्) । स्त्री । शुकगननं वरोगभेदे । ल-
क्षणं यथा — "शुकं यत् पिशितमुपैति वृद्धिमत्
सायुर्मैवमिपठितं खरं प्रपासु ।" सु.उ.४.प. ।

सावः । पुं । सायुशिरायां । शब्दकल्पः ।

सात्री । स्त्री । अंसद्वये । वा.शा.४.प. ।

सिग्धम् । स्त्री । मधूच्छिष्टे । (श्याम्) । रा.नि.
व.१४ । पुं । रक्तेरुद्धः । रा.नि.व.८ । सरलवत् ।
रा.नि.व.८ । दुग्धसरे । सरलनिर्वासे । वै.निघ.
वि । चिकणं । श.र. ।

सिग्धकरञ्जकः । पुं । गुच्छकरञ्जे । वै.निघ.

सिग्धच्छदः । पुं । वटवत् । वै.निघ. । (दा)
स्त्री । बदरीवत् । वै.निघ. ।

सिग्धतण्डुलः (ला) । पुं, स्त्री । षष्ठिक-
शालिधाने । प.सु. । रा.नि.व.१६ । See गौर-
षष्ठिकः ।

सिग्धदलः । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।

सिग्धदारु । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.व.
१२ । पुं (कः, कः) । सरलवत् । शुककाष्ठविशेष-
व । रा.नि.व.१२ । शालवत् । वै.निघ. । [निघ.]

सिग्धपत्रः (कः) । पुं । हृत्करञ्जे । गुच्छ-
करञ्जे । रा.नि.व.८ । आवर्तक्यां । खोष्टमाकुं ।
वै.निघ. । मन्थरवत् । रा.नि.व.८ ।

सिग्धपत्रा (त्री) । स्त्री । बदरीवत् । कटा ।
पाण्डुशके । रा.नि.व.७ । कोषिकायाम् । मुनि
नाक । वै.निघ. । गाभारोवत् । गाभारो गच्छ ।
रा.नि.व.८ ।

सिग्धपर्णिका (र्णी) । स्त्री । सूच्यायाम् ।
रा.नि.व.३ । पृश्निपर्ण्यां । टाकूनिना । वै.निघ.

सिग्धपिण्डीतकः । पुं । मदनवृक्षविशेषः ।
मं पोरमेणाद्वय । अयं वाराहपुण्यगुणः । रा.
नि.व.८ ।

सिग्धफला । स्त्री । बालुककण्टिकायाम् ।
दूजे । वै.निघ. । नाकुल्यां । शुकवाश्या । रा.नि.
व.७ । [गच्छ । वै.निघ. ।

सिग्धमज्जकः । पुं । वातामहवे । वादाय

सिग्धराजिः । पुं । कृष्णसर्पेण राजिमयां
जाते सर्पविशेषः । सु.कल्प.४.प. । See सर्पः ।

सिग्धा । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ । च-
खिसारी । मज्जा । विकटतवत् । वै.निघ. । गच्छ ।
ज.द. ।

सुक । स्त्री । सुहीवत् । मनसा गच्छ, मनसा
गिजू । र.सा. । सिंहस्थ इति ड. । सु.स.२६.प.
अधःसंश्रमने । वा.सु.१५.प. । "सुक शङ्खिनौ ।"

सुकच्छदः । पुं । चोरीश्वरत्वे । थिनिश गी-
छ । प.सु. । सीरकसुकीवत् । र.सा. ।

सुकच्छदोपमः । पुं । वाराहकीन्दे । उग्रार
आन् । वै.निघ. ।

सुगदलम् । स्त्री । मनसापत्रे । मनसापात्रा ।
र.स.र.बाल.वि. । पुं । सुहीवत् । मनसा गच्छ
वा । तैकैटा । गिजू १ श.च. ।

सुषा । स्त्री । पुत्रायायाम् । वा.चि.६.प. ।
सुहीवत् । मनसा गिजू, तैकैटा गिजू । श.
च. ।

सुहा (हिः, ही) । स्त्री । (Euphorbia
nerifolia, Syn. E. Ligularia, Eu-

कारहवे । सुहीविशिष्टे । मनसा गीह, षोडश
मिहू, तैकैटि मिहू । हिं योह, तिहम्,
आकुनिवा । तै च्चेसुइकेह । वम्. निवडुग । र.
मा । सं.कृह.चि.मरिचायतैले । गुषाः—उषा
पितदाहृषी कृष्टवातप्रमिहृषी च । तत्तुचौरं वात-
विषाणानगुणोदरद्वय । रा.नि.व.८ । “बहुदीपे
प्रयोक्तव्यमथितुर्त्थं सुधापयः ।” राज. । विरेचने
च प्रशस्तं । च.म्.१७. । सु.चि.१४७ ।

सुहायतैलम् । क्ली । खालिये तैलम् । टा-
केर ठेउन । पाठः—“सुहोपयः पयोऽर्कस्य मा
कर्मो लाङ्गलीविषम् । सूत्रमाजं सगोमूत्रं रत्नि-
का सैन्द्रवारुणी । सिद्धायं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा
विपश्चिता । वज्रिना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यना
शनम् ॥” लाङ्गलीविषं लाङ्गलीमूलं, रत्निका गु-
ष्माफलं, तीक्ष्णतैलं नयाफुटकीतैलं । केविच सि-
द्धायंतीक्ष्णतैलमिति श्वेतसर्पपतैलं वदन्ति । रस.
र. । [तीक्ष्ण । सं.कनकतैल ।

सुहीवीजम् । क्ली । सुहीवचवीज । मनसा
सुहृम् । क्ली । उत्पले । विका. ।

सु(ही)चौरम् । क्ली । सुहीवचनीयसि ।
मिहूत्वा आटि । सु.म्.१६७. । सं.बाहुशालगुह ।

खेहः । पुं । दुग्धसारि । वै.निष. । मन्तिके ।
रा.नि.व.१८ । सर्पपे । भा.पू.१भ.धा.व. । एधि-
व्यसृगुणभूयिष्ठद्वय, घृतादी । सु.म्.४१७. । स
चतुर्विधः घृततैलवसामज्जन इति । च.म्.२७. ।
खेहः स्थावरजङ्गमसंदिनं द्वितीयः । तथोक्तेन
स्थावरयोनिः, घृतञ्च जङ्गमयोनिः । तत्पानसमयो
रवेरुदयात् किञ्चिदनन्तरम् । तत्पानञ्च श्रौति
दिवा, योषि राजौ, वातपित्तधिके राजौ, वात-
श्लेष्माधिके च दिवा हितम् । घृते कोणजलं, तैले
यूपः, वसामज्जोः मण्डमनुपेयम् । भा. । खेह
प्रयोगविधिः—“स्वेद्यसंशोष्यमदुष्णीयव्यायामासक्त-
चित्तकाः । हृद्बालावलङ्गशा रुक्षाः क्षीणासरि-
तसः । वातार्तद्वन्द्यतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ।
क्षेष्ठा न त्वतिमन्द्यापितीक्ष्णपिष्टूलदुर्जलाः ।
उरुलम्बातिसारामगलरोगगरीदरैः । सूक्ष्मांश्च-
र्यरुचिश्चैषां तन्मास्यैष पौडिताः ॥” तस्य समदि-
नपर्यन्तः कालः । स विविधः उत्तममध्यमाधमस-
ंदिन । तत्र दिनचयपर्यन्तमधमः, दिनचतुष्टय-

पर्यन्तं मध्यमः, समदिनपर्यन्तसुतमः । गुषाः—
“खेहोऽनिलं हृदि सृष्टकरीति देहं सत्पानं
विनिर्हन्ति सङ्गम् । क्षिप्रस्य सूक्ष्मयनस्य ली-
नं ॥” च.सिंहि.१७. । खेहमाथा
—“उत्तमस्य पर्यन्तं मात्रा विविधाचैव मध्यमे ।
जघनस्य पञ्चार्तेन खेहकायीयेषु च ॥” च.द. ।
खेहपाकविधिः—“काष्याश्चतुर्गुणं वारि पादस्य
स्थाने चतुर्गुणम् । खेहात् खेहसमं चौरं कल्कानु खे-
हपादिकः । चतुर्गुणान्वटगुणः द्रवहैगुण्यतो भवेत् ।
तत्र द्रवान्तरानुक्तौ चौरमेव चतुर्गुणम् । द्रवान-
रेण योगे हि चौरं खेहसमं भवेत् ॥” अथत्—
“जलमष्टगुणं काष्यात् कायस्य जलपादिकः । का-
ष्याश्च पादिकः खेहः खेहात् कल्कानु पादिकः ॥
पञ्चमश्रुति यत्र स्युर्द्रवाणि खेहसंविधी । अत्र
खेहसमाख्याहरत्वा च स्याच्चतुर्गुणम् ॥” अथच
—“एकद्वित्रिद्वयैः कथ्यात् खेहाश्चतुर्गुणम् ।
चौरं खेहसमं देयं चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् । कल्का-
श्चतुर्गुणः खेहः खेहाद्यं चतुर्गुणम् । काष्याश्च-
तुर्गुणं वारि काष्यः कायसमी भवेत् । जलखेही-
पधानाश्च प्रमाणं यत्र नेरितं । पादः स्यादौषधं
खेहात् खेहाद्यं चतुर्गुणम् । तपादिकसमात्
कल्काः केवलं खेहसिद्धये ॥ यत्तैः खेहपादाः
खेहकार्यं मनोविधिः । खेहे सिध्यति शृङ्गानु-
निःकायस्वरसैः क्रमात् । कल्कस्य योग्यदेशं च-
तुर्थं षष्ठमष्टमम् । स्वरसचौरमाङ्गल्यैः पांकी य-
चेरितः क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र चोपानाथ-
मावपेत् । (माङ्गल्यं दधि) । न रसं द्रव्य
चौरादिकरूपकतम् । सम्यक् राको न ज्ञायते
तथातोयं चतुर्गुणम् । खेहपाकविधी यत्र चौर-
मेकानु कथ्यते । तीयादीनामनङ्गि चौरमेव चतु-
र्गुणम् । अकल्कोऽपि भवेत् खेही यः साध्यः के-
वले द्रवे । खेहपाकविधी यत्र प्रमाणं नेरितं क-
चित् । खेहस्य कुडं तत्र पचेत् कल्कपलिन तु ।
मानानुक्तौ घृते तैले प्रख्यामाहुश्चिकित्सकाः । हि-
गुणं विगुणं धापि बहुमानाश्च पादिकतम् । योगं
यदि पचेन्मूदी हीनवीर्यं भवेत्तदा । तुलाद्रव्ये ज-
लद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता । अनुक्ते द्रवकार्यं तु
सर्वत्र सलिलं मतम् ॥” अथोऽप्युक्तैः—“अङ्गे-
ऽप्यनुक्ते विहितानु मूलं भागोऽप्यनुक्ते समता विधे-
या । द्रवोऽप्यनुक्ते जलमेव देयं कालोऽप्यनुक्ते दिव-
सस्य पूर्वम् । प्रसारणादिनिर्दिष्टं शतमेकं पृथक्

स्नेहोत्तमम् । स्त्री । तैले । वै. निघ. ।

स्यन्दः (नम्) । पुं, स्त्री । कम्पने । मा. नि. ।

स्पर्शः । पुं । स्पर्शे । शब्दकल्प. ।

स्पर्शः । पुं । त्वाचप्रत्यये । रोमि । दाने । चि. का. । मणिविशेषे । पत्रमपार्थत्र । शब्दकल्प. ।

स्पर्शनः । पुं । वायी । रा. नि. व. ११ । स्त्री । स्पर्शे । ने. । [शब्दकल्प. ।

स्पर्शमणिः । पुं । मणिविशेषे । पत्रमपार्थत्र ।

स्पर्शमणिप्रभवम् । स्त्री । स्वर्णे । श. र. ।

स्पर्शलज्जा । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जा-वती । रा. नि. व. ५ । [श. च. ।

स्पर्शशुद्धा । स्त्री । शतमूल्याम् । शठभूमी ।

स्पर्शसङ्कोचपत्रिका । स्त्री । शृङ्खलज्जालु-कायाम् । श्वेत् लज्जावती । वै. निघ. ।

स्पर्शस्यन्दः । पुं । भिके । त्रुटि । शब्दकल्प. ।

स्पर्शहानिः । स्त्री । शृङ्खलीगविशेषे । “जन-धेत् स्पर्शहानिन् शोणितं शकृद्वितम्” सु. नि. १४ अ. ।

सृका । स्त्री । तन्नामकसुगन्धशक्ते । पिडि-शोक । मं सृका । कं. शिके । तं सृकयनेदुद्रव्य-सु । गुणाः—कटुः कषायः तिक्ता कफकासघ्नी श्लेष्मैर्हृश्वरीसूचकक्षेपे हिता च । रा. नि. व. १२ । सु. सू. २८ अ. । लज्जालुकायाम् । रा. नि. व. ५ । वा. सू. १५ अ. एलादिः । “सृकाचोरकचोचप-चतगरम्” वै. निघ. २ भ. चय. चि. मार्कवादिचूर्णे । ब्राह्मणम् । विभीर्भाक । मालत्यां । मालती-फल । शतपत्रां । मृतेति । पाचौनामपुष्पव-विशेषे । वै. निघ. ।

सृशा । स्त्री । सर्पकङ्कालिकावृक्षे । श. च. । (शा, शी) । कण्टकायाम् । ज. द. । प. सु. ।

सृष्टरौदनिका । स्त्री । समझायां । लज्जा-वती । सु. चि. २१ अ. ड. ।

सृष्टासृष्टि । व्य. परस्परस्यर्जने । छौंउश-छूँति । शब्दकल्प. ।

सृष्टिः । स्त्री । स्यर्जने । अम. ।

सृष्ट्यः । पुं । मातुलङ्गवृक्षे । श. च. ।

स्फटः (टा) । पुं, स्त्री । सर्पफणायां । अम. ।

स्फटिकः । पुं । सूर्यकालमणौ । इला. खनामख्यातमणौ । फटिक । गुणाः—पित्तदा। रोगघ्नः रक्तसंश्लेषार्थः । एतज्जपमाख्या लघु-कोटिगुणं फलं भवति । रा. नि. व. १२ । स्फटिक-रौ । फट्टिकिनि । भा. म. ४ भ. ने. रौ. चि. । “स्फटि-कश्चक्रनाभौन्दवः” कर्पूर. । वै. निघ. ।

स्फटिकविषम् । स्त्री । दारुमौचभेदे । सं. ।

स्फटिका (स्या) । स्त्री । स्फटिकारिकायां । फट्टिकिनि । भा. । सं. रसकपूर. ।

स्फटिकात्मा (न्) । पुं । स्फटिके । श. र. ।

स्फटिकाद्रिभिदः । पुं । कर्पूर. । शब्दकल्प. ।

स्फटिकाभः । पुं । रा. नि. व. १२ ।

स्फटिकारिः । स्त्री । खनामख्यातखनिजीप-रसे । फट्टिकिनि । हिं फट्टिकारी । गुणाः—क-षाया उष्णा वातपित्तकफघ्नघ्नी श्वित्रविसर्पघ्नी योनिमङ्कोचकारिणी च । भा. पू. १ भ. उ. र. स. व. ।

स्फटिकोपमः । पुं । कर्पूर. । यशदे । पठु । चन्द्रकालमणौ । वै. निघ. ।

स्फटिकोपलः । पुं । स्फटिके । वै. निघ. ।

स्फटी । स्त्री । स्फटिकारौ । फट्टिकिनि । भा. ।

स्फाट(टि, टी)कम् । स्त्री । स्फटिके । श. र. ।

स्फाटिकोपलः । पुं । स्फटिके । त्रिका. ।

स्फिक् (च्) । स्त्री । कटिभीथे । शुद्धपूना । रा. नि. व. १८ ।

स्फिक्घातनकः । पुं । कटुफलवृक्षे । श. च. ।

स्फुटकपत्रम् । स्त्री । ज्योतिष्मतीपत्रे । लठी-फट्टिकिनि पाठा । च. द. बाल. चि. । प्रयोगा. ।

स्फुटत्वचा । स्त्री । ज्योतिष्मत्यां । लठीफट्टे-कि । वै. निघ. ।

स्फुटनम् । स्त्री । विसरणे । अम. ।

स्फुटफलः । पुं । तुम्बुरी । तांभूल । वै. निघ. ।

स्फुटवन्धना (नी) । स्त्री । पारावतपायां । लठीफट्टेकी । प. सु. । [फट्टेकी । र. मा. ।

स्फुटवल्कली । स्त्री । पारावतपायां । लठी-

[टा] स्त्री। फषायाम्। च.टी.रा०।
 [टिः] (टी) स्त्री। स्फुटितकर्षटिकायाम्।
 जे। पादस्त्रीटीमे। डारा।। म.र.।
 [टिका] स्त्री। स्फटिकारिकाया। कटेकि-
 त। वै.निघ.।
 [टितम्] स्त्री। काश्मिरास्त्रिमहतीये।
 शुकपूर्वमिवाभातं विपुलं विस्फुटीकृतं निति
 [वचम्] सु.।
 [कुक्का] (का) रः। पुं। चयी। म.च.। कुक्का-
 (। कू. ८१३।
 [फुरः] पुं। स्फुरणे। फलके। च.टी.।
 [फुरणः] पुं। बायो। स्त्री। ईवन् स्फुरणे।
 कम्पे। म.।
 [स्फूर्जकः] पुं। तिन्दुकहवे। कुटिला। गीह।
 प.सु.। लघुचाकारपत्रकाखे श्यावाकहवे। सु.
 १.३८५.। [नट्टे] नाक। रा.नि.व.५।
 [स्फूर्जयुः] पुं। तण्डुलीयमाकचुपे। कौटे-
 [स्फूर्जनतरुः] पुं। नन्दोहवे। वै.निघ.।
 [स्फूर्तिः] स्त्री। स्फुरणे। कम्पने। व्याक.।
 [स्फोटः] पुं। विस्फोटके। फोड़ा। रा.नि.व.
 २०। सुकायाम्। वै.निघ.।
 [स्फोटकः] पुं। पविविशेषे। विस्फोटके।
 फोड़ा। रा.नि.व.२०।
 [स्फोटकरः] पुं। भस्मातकहवे। वै.निघ.।
 [स्फोटनम्] स्त्री। विदारणे। स्फोटनवहायुज-
 न्यत्रणवेदनायाम्। सु.सु.२२५.।
 [स्फोटलता] स्त्री। कर्णस्फोटलतायाम्। का-
 गछड़ा। रा.नि.व.१। [व.११।
 [स्फोटवीजकः] पुं। भस्मातकहवे। रा.नि.
 [स्फोटहिवुः] (के)। पुं। भस्मातकहवे। वै.
 निघ.।
 [स्फोटा] स्त्री। फषायाम्। शब्दकल्पः।
 [स्फोटिका] स्त्री। स्फोटके। फोड़ा। वापु-
 तिकापनिधि। विकास। [निघ.।
 [स्फोटि]

स्फोता। स्त्री। वेतोपपन्नारिवायाम्। चम-
 उन्न। भा.पु.१३.। See चमसा। [निघ.।
 [स्फुरकः] (पिका)। पुं। स्त्री। मने।
 [स्फुरह] (स्फुरणम्)। स्त्री। मने। योनी।
 मटा। शब्दकल्पः।
 [स्फुरम्] स्त्री। कुटी। ई.प.। [प.।
 [स्फुरापत्यतर्पकः] पुं। कम्पने। शब्द-
 [स्फुरजम्] स्त्री। योनी। म.र.।
 [स्फुरमन्दिरम्] स्त्री। मने। रा.नि.व.२८।
 [स्फुरलेखनी] स्त्री। वारिकापनिधि। म.र.।
 [स्फुरहविः] (संज्ञः)। पुं। कामहविहवे। रा.
 नि.व.४।
 [स्फुरस्थः] पुं। विह्वे। पिका।
 [स्फुरस्तरा] स्त्री। वनमहिषायायाम्। वनमा-
 नि। रमा.।
 [स्फुरस्त्र्यः] पुं। नईसे। पिका.।
 [स्फुरागारम्] स्त्री। मने। योनी। पिका.।
 [स्फुराहुयः] पुं। विह्वे। पिका.। [१०।
 [स्फुराधिवारः] पुं। चमोहवे। रा.नि.व.
 [स्फुरावः] पुं। राजाये। शान्ति। रा.
 नि.व.११।
 [स्फुरासवः] पुं। तावद्वरायाम्। उल्लेख न-
 म। शब्दकल्पः। वावायाम्। पिका.। [निघ.।
 [स्फुराणी] स्त्री। वावायाम्। दिवौ नाक। वै.
 [स्फुतिः] स्त्री। चतुर्भुतायेकारणे। च.व.१५.।
 वा वाचनिककारणेभ्यः सन्तुष्यन्ति—“वस्तुनो
 कारवायटो कृतिर्वैदपल्यन्ति। निमित्तकपच-
 यान् साहस्रान् सविपल्ययान्। तन्मातुवन्माद्व्या-
 सात् शान्तयोगात्पुनः कृतात्। दृष्टयुतायुवन्माया
 कारणात् कृतिरुच्यते” च.मा.१५.।
 [स्फुतिहिता] स्त्री। शङ्कुपीलतायाम्। च-
 तापराजिता। वै.निघ.।
 [स्फुरविष्करः] पुं। मयूरे। शब्दकल्पः।
 [स्फुदः] पुं। वेने। चम.।

स्यन्दनम् । स्त्री । जल । चरणे । मं ।

स्यन्दनः । पुं । तन्नामकवृत्ते । तिनिश, सादन इति पाश्चात् । सादन गाछ । भा.म.पूतना.चि. ।
“स्यन्दनीऽर्जुन एव च ।” च.वि.२.अ. । वि.८.अ. ।
तिन्दुकवृत्ते । उँद गाछ । वै.निघ. ।

स्यन्दनतैलम् । स्त्री । भगन्दरे तैलम् । पाठः
— “वित्तकार्को विवृणोते मलपू ह्यमारकम् ।
सुधां वषां लाङ्गलकौ समपणं सुवर्चिकां । ज्यो-
तिष्मतीषु सन्ध्याय तैलं धीरी विपाचयेत् । एत-
द् हि स्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥” सु.चि.८.अ. ।

स्यन्दनद्रुः (मः) । पुं । तिनिशद्रुमे । सादन गाछ । रा.नि.व.८ ।

स्यन्दनाह्वयः । पुं । तिनिशवृत्ते । तिन्दुकवृ-
त्ते । उँद गाछ । वै.निघ. । [प.सु. ।

स्यन्दनिः । पुं । तिनिशवृत्ते । सादन गाछ ।

स्यन्द(न्दि)नी । स्त्री । सुखलालायां । नाग ।
रा.नि.व.१८ । तिनिशवृत्ते । सादन गाछ । र.
सा.स. । सूचवृद्धया । कश्चित् । [वै.निघ. ।

स्यन्दिता । स्त्री । तिन्दुकवृत्ते । उँद गाछ ।

स्यमीकः । पुं । वल्लीके । उद्रेटिपि । तदर्थ-
दं । भोरे गाछ । मं । स्त्री (का) । नीलिका-
याम् । मं ।

स्युमम् । स्त्री । जल । उषा ।

स्योनाकः । पुं । श्योनाकवृत्ते । शोणा गाछ ।
वै.निघ. ।

संसः । पुं । पूमवृत्ते । उपार्तिगाछ । वै.निघ. ।

संसनम् । स्त्री । विरेचने । “सिन्धोषोमोदिते
गुल्फे पैलिके संसनं दितम् ।” मेघ.गुल्फ.चि. । क-
ईगदीषस्याधःकरणे । सु.ड. ।

संसिनीफलः । पुं । शिरीषवृत्ते । श.मा. ।

संसी (इन्) । पुं । पीलुवृत्ते । आकूत्रोटे ।
भा. । पूगवृत्ते । उपार्ति गाछ । वै.निघ. ।

स्रक् (ज्) । स्त्री । मालायां । झूलन माला ।
अम. ।

स्रक्षूः । स्त्री । वातकर्मणि । शब्दकल्पः ।

स्रवः । पुं । सूत्रे । रा.नि.व.१८ ।

स्रवणम् । स्त्री । सूत्रे । रा.नि.व.१८ । घर्मो-
चरणे । श.र. । व्याक. । [लोके । वै.निघ. ।

स्रवत्तोया । स्त्री । रुदनीवृत्ते । रुदनीति

स्रवद्गर्भा । स्त्री । पतितगर्भायां गवि । अम. ।

स्रवन्ती । स्त्री । ओषधिविशेषे, यावण्याम् ।
मुञ्जोत्री । मं । [ह.चि.महाद्रावके ।

स्रवन्तीपतिफेनः । पुं । समुद्रफेने । सं.भी-

स्रवा । स्त्री । नीवत्यां । वै.निघ. । सूत्र्यायां ।
च.टी.रा. ।

स्रष्टा (ष्ट्) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

स्रस्ताङ्गता । स्त्री । शिथिलाङ्गतायां । नि.स-
हायवयवतायां । मा.ज्व.नि. ।

स्रावः । पुं । चरणे, निस्यन्दे । रसे । निर्धा-
से । आटे । वै.निघ. ।

स्रावकम् । स्त्री । मरिचे । श.च. ।

स्रावणिका (णी) । स्त्री । कङ्क्री । शब्दक-
ल्पः । मुञ्जोत्र्यां । मुञ्जोत्री । भा.म.कठ.चि. ।

स्रावी (इन्) । पुं । कर्णपालीगतरीमे । सु.म.
१६.अ. । [कम् ५

स्राव्यः । चि । स्रावणाङ्गे, विद्रव्यादौ । वैद्य-
सुग्दारुः । पुं । विकङ्कतवृत्ते । गेहेटो गाछ ।
र.मा. । [च. ।

सुघ्नी । स्त्री । खर्जिकाक्षारे । माखिगो । छे.

सुता । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श.५. ।

सुवतरुः (द्रुमः) । पुं । विकङ्कतवृत्ते । दहे-
टो गाछ । वै.निघ. । रा.नि.व.८ ।

सुव(वा)वृक्षः । पुं । विकङ्कतवृत्ते । दहेटो
गाछ । रा.नि.व.८ । वा.म.१५.अ.आरज्जवादि. ।
“निम्बासतामधुरसासुववृक्षपाठः ।”

सुवा । स्त्री । शङ्करीवृत्ते । मं । सूत्र्यायाम् ।
मुञ्जो । प.सु. ।

स्रोतः (स्) । स्त्री । जलवेगे । मं । छिद्रे । रा.
नि.व.१८ । देहस्यमवधारणं । “यैर्मामिदेहस्यमलाद-
यः सञ्चरन्ति तानि स्रोतांसुच्यते ।” भा. । उक्त-
च — “मूलान् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवादि य-

१। स्त्रीतलदिति विशेष्यं शिराधमनिवर्जितम् ॥
गु.शा.६५। तानि नव प्रवणनयनवदनप्राणगुद
मेढ्राणि नराणां वद्धिमेखान्विताश्च स्त्रीणामपरा
णि च चौणि हे क्षनधोरधलाद्रकवहस्य। सु.शा.५
५। इन्द्रिये। मं। [मा.नि.]

स्त्रीतःपाकः। पुं। सुखनासिकादिस्त्रिये।

स्त्रीतोऽज्ञः। पुं। जलवेतसे। स्त्री। स्त्रीतोऽज्ञ
ने, सौवीराज्ञने। वै.निघ.

स्त्रीतोऽञ्जनम्। स्त्री। सौवीराञ्जने। श्वेत
शुभं। भा.। सु.न.१८५.प्रियङ्गादि.ड.। स्व-
नामव्याताञ्जनविशेषः। जनाञ्जन, कलि शुभं।
र.सा.। सु.चि.१७५। तत् श्वेतकणलोहितमिदं न
विधा। लक्षणं — “वक्षीकशिवराकारं भिन्ननी
लाञ्जनयमं। छेष्ट च वैरिकावर्णे श्वेष्ट स्त्रीतोऽञ्जनम
तत् ॥” गुणाः — शीतलं कटु कषायं क्षमिन्नं र-
सायनं रसे योग्यं लघ्वद्विकरञ्च। रा.नि.व.११।
“किन्तु हयोरन्नयोः श्वेष्ट स्त्रीतोऽञ्जनं कृतम् ॥”
भा.। [निघ.]

स्त्रीतोतदीभवम्। स्त्री। स्त्रीतोऽञ्जने। वै.

स्वः। पुं। आत्मनि। स्त्री। सखि। चिका.

स्वकुलत्रयः। पुं। मत्स्यः। छ.च.

स्वगुप्ता। स्त्री। शुकशिव्याम्। अमाकुम्भी।
श.र.। वै.निघ.कास.चि.चूषणादिष्टे। भा.म.
१५.म.कू.चि.। श्वेतलज्जालुकाश्याम्। रा.नि.व.५

स्वग्रहः। पुं। कलिकारपट्टिणि। जटा.

स्वग्रहः। पुं। बालरोगभेदे। निदा.

स्वच्छः। पुं, स्त्री। रफटिके। रा.नि.व.११।
बदरवने। कुल गच्छ। रा.नि.व.११। स्त्री। रौ-
प्यमालिके। विमलानामोपधाती। मौक्तिके। रा
नि.व.११। असधाती। वै.निघ.। वि। रोगमु-
क्ते। श.र.। [के। वै.निघ.]

स्वच्छधातुः। पुं। कर्पूरकम्पी। रौप्यभावि

स्वच्छन्दभैरवः। पुं। रसोऽयं सन्निपातादि-
भवज्वरे हितः। पाठः — “ताम्रभस्य विषं हस्यः
सप्तधा भट्टितं रसेः। गुग्गुलुं सन्निपातादिनव-
ज्वरहरं परम् ॥” ताम्र, विष मन्त्राग। द्रु-
द्रागद्वारद्वे ७ भावना निदव। द्वितीयः — “र-
सगन्धकयोः श्राणं प्रत्येकं कञ्जलौकृतं। सुवर्णमा

शिकं श्राणं गुह्यैकैव कारयेत्। रुद्रजटा निधु-
न्दा च नागदामलकी लघा। विषकष्टालिका
चेषां म्भरसं श्राणमात्रकम्। दत्त्वा संशोध्य संसर्ज्य
कायां सुदृष्टमा वटी ॥” शार्दकरसेन चेया। त-
मं, शक्रक, श्वनशांशिक प्रोडाटक ७२ द्रष्टि।
रुद्रजटा, निमिन्दा, हरीशकी, आमला एव
विषकैटिनिश। प्रोडाटक ७२ द्रष्टि तद-
मन्त्राधानं करिष्या यकिनपृथक् दृष्टानमान
वटी करिष्ये। र.सा.सं.। पन्थाः ज्वरे — “समभा-
गांश्च संश्लेष्य पारदाद्यतमयकान्। जातोफलस्य
भागार्द्धं दत्त्वा कषायश्च कञ्जलिम्। सन्ध्यां विष-
सौवर्णं खल्वयित्वा निधापयेत्। गुग्गुलुं च यथा-
पि नागवल्लीदलेः सह ॥” पात्रा, विष, शक्रक
प्रोडाटक २ टो, जयफल १ टो, पिप्पल-
हूर्ण ७० टो, मेघ, १५५। पचयः वातशोथी —
“शुभ्रत्वं कृतं लोहं ताप्यमश्वकालकम्। पथ्या-
ग्रिमस्थानिगुण्डं चूर्षणं टङ्गण विधम्। गुण्ठांश्च
सर्दयेत् खल्ले दिने निर्गणिकारवे। शयनीद्रावेः
दिनेकान्तु दिग्गुप्ता वटकीकृतम् ॥” अक्षपात्रा,
शक्रक, लोह, श्वनशांशिक, हरीशकी, आ-
मला, निमिन्दा, गुल, श्वट, पिप्पल, मसिड,
मोक्षशार टो, विष प्रोडाटके मन्त्राग
निमिन्दा ७ पात्राद्वे दले एक दिन मांदिष्या
२ द्रष्टि परिमार्ज्य वटी करिष्ये। र.सर.

स्वच्छपत्रम्। स्त्री। अश्वकधाती। अम। छि.
च.। [नि.व.११]

स्वच्छमालुकम्। स्त्री। विमलाधाती। रा.

स्वच्छमणिः। पुं। रफटिके। रा.नि.व.११।

स्वच्छा। स्त्री। श्वेतद्रव्याश्याम्। रा.नि.व.८।

स्वजम्। स्त्री। रुधिरं। मं.। पुं। पुत्रे। धर्मं।
मं.। स्त्री (जा)। कस्यायां। वि। आत्मजाते।

स्वत्रः। पुं। पुंसमन्थं। शब्दकल्पः।

स्वदनम्। स्त्री। भोजने। छि.च.। लोहं।
रा.नि.व.११।

स्वदिः। स्त्री। भक्षणे। रा.नि.व.२०।

स्वधाप्रियः। पुं। कण्ठतिले। श.र.।

स्वधालता। स्त्री। लताभेदे। चि.क.क.प्रव
चि.।

स्त्रनिताह्वयः । पुं । तद्धुलीयशाकचुपे । रा.
• नि.व.५ । [प्र.र.]

स्वनीत्साहः । पुं । खड्गिनि । गाञ् ।

स्वपनम् । क्ली । निद्रायाम् । श.र. ।

स्वपिण्डा । स्त्री । पिण्डसर्जने । रा.नि व.११।

स्वप्नः । पुं । निद्रायाम् । चम. । निद्रितस्य जा-
ने । श्वपन. दर्शने । मे. । [श. च.]

स्वप्रकृत । ली। मुनिषसकशाके । उतुनिशाक ।

स्वप्नक् । त्रि । निद्रालौ । अम. ।

स्वप्नदर्शनम् । कौ । निद्रावस्थायां दर्शनं ।
 जपनं तथा । तच्चर्चयं यथा—“पूर्वदेहानुभूति-
 लु भूतात्मा स्वपतः प्रसुः । रजोयुक्तं मनसः य-
 ज्ञात्वाथो न शुभाशुभान् । करणानां वैकल्यं तम-
 साभिप्रवर्तितं । अस्वप्नप्रपि भूतात्मा प्रसुप इव
 चोच्यते ॥” सु.श. ४४. ।

स्वप्नदोषः । पुं । स्वप्ने रेतस्सत्त्वने । शब्दकल्पः ।

स्वप्नशः । पुं । निद्राविरहे । मा, ज्व, नि, ।

स्वप्ननित्यः । त्रि । नित्यं निद्रागमनशीलं ।

स्वप्रदर्शनशीले । च.शा.पञ्च. । [रा.नि.व.३.]

स्वभद्रा । स्त्री । गान्धारीवृत्ते । गान्धात्र गच्छ ।

स्वभावः । पुं । शक्तौ । प्रकृतौ । वै.निघ. ।

स्वभावबलप्रवृत्तः । चि । क्षुत्पिपासाभरा-
द्यन्वयस्थितेषु आधिदैविकरोगेषु । ते अपि विधा-
कालकृता अकालकृता च । तत्र परिरेखणकृताः
कालकृताः, अपरिरेखणकृता अकालकृताश्च । सु-
सू. २४ ।

स्वयङ्मता । स्त्री । कपिकच्छी । आग. क्रु. १ ।
 रा. नि. व. १ । सु. चि. १७ अ. । च. द. का. स. धि. अग-
 न्य इतीत्याम् । [१८ अ.]

स्वयम्भः । पुं । तन्नामसोऽमृततामेदे । सु.चि.

स्वयम्भुवः । पुं । वनसुद्धे । मृगानी । वै.निष. ।
 स्त्री (वा) । धूमपवायां । भा.रा. । रा.नि.व.५ ।
 लिङ्गिन्त्याम् । निवर्तनिकिनीं गतः । माषपण्यां ।
 गोवाणी । रा.नि.व.३ ।

स्वयम्भूः । पुं । माषपण्याम् । माषाणी । लि
ङ्गाम् । शिवलिङ्गो लङ् । रा. नि. व. ३ ।

स्वरः । पुं । ज्ञे । जम. । सुवर्णे । वै. निघ. ।
नासावायी । नि. ।

स्वरङ्गः । पुं । स्वरनामकमलरीगमेति । तस्य ल-
 चर्चं यथा—“यौतिप्रताम्यन् नृसिति प्रसक्तं भि-
 न्नस्वरः शुक्लविमुक्तकण्ठः । कफोपदिधेय्विनाय-
 नेषु श्रेयः स रीमः नृसमात् स्वरङ्गः ॥” सु.नि.
 १६५. ।

स्वरभङ्गः (भेदः) । पुं । स्वरनाशकरीगवि-
शेषः । निदानादि यथा -- “अभ्युच्चभाषणविषाद्य-
यनाभिघातसन्धूषणैः प्रकुपिताः पवनादयमु-
त्थोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हस्युः स्वरं भ-
वति चापि हि षड्विधः सः । वातेन कृणानयना-
नमसूत्रवर्चा भिन्नस्वरं वदति गर्दभनृत स्वरश्च ।
पितेन पौतनयनाननमसूत्रवर्चा ब्रूयाद्द्विजैः स च
दाडसमन्वितेन । ब्रूयात्कपिन सततं कफरुडकणः
स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेष्ठाः । सर्वैवात्मके
भवति सर्वैवाकारसम्यक् तच्चाद्यसाध्यस्वयः स्वर-
भेदमाहः । ध्रुव्ये स्येत् वाक् च्यक्रेत् लयमाभूयाह-
वागेष चापि ह्रतवाक् परिवर्जनीयः । अन्तर्गतस्व-
रमलक्ष्यपदं चिरं मेदंभ्याह्वदति स्निग्धगलस्य
वातः ॥” मा. नि. । “वाते सलवणं तेनं पिंसं
सर्पिः समालिकं । कपि सखारकटकं चैदं केव-
लमियते ॥” सं. ।

स्वरभङ्गी (इन्) । पुं । पञ्चविंशति श. र. ।

स्वरसः । पुं। आद्वन्द्व्येषश्चरसः । "यत्प्रप्री-
डनाद्ध्यम् रसः स्वरस उच्यते ।" च. । त. । ग्रामि
शुक्लद्रव्यम् अष्टगुणतीथे पक्का पादात् । बाष्पः ।
प.म.ख. । तस्य मात्रार्धपलम् । "आहृतान्तृज-
णाकटाद्भ्यात् कुन्तात् समूहः । वस्त्रनिषीडितो
यः स्यात् रसः स्वरस उच्यते ।" शाङ्ग.न.अ.
स्वरसविधिः— "कुडवं चूर्णितं द्रव्यं प्रलिप्तं हिर-
णे जले । अक्षराच्च स्थितं तच्छाब्देत् स्वरस उच्य-
ते ॥ स्वरसस्य गुह्यत्वेन शुक्तिमात्रं प्रदापयेत् ।
वज्रिसिद्धं रसैव पलमात्रं प्रदीपयेत् ॥" मधुवे-
तागुञ्जीरजीरकं लवणं तथा । घृतं तैलं च चू-
र्णं कौलमात्रं रसे व्यसित ॥" कृष्णचिद्यः ।

स्वरसा । स्त्री । कपित्थपत्रायां । वै.निघ. ।

स्वरसादः । पुं । स्वरभक्ते । रा.नि.व.२० ।

स्वरसादिः । त्रि । कषाये । वै. निघ. ।

ब्रह्मन् } पुं । स्वर्णम् । रा.नि.व.१० ।
 स्वर्णः }
 स्वर्णमकः । पुं । अष्टोदशे । आ.ट्ट.३३
 ग्राह । वै.निघ. ।
 स्वर्णालुः । पुं । वचयाम् । अ.व. ।
 स्वर्णः । पुं । अष्टकमे । अष्टकम् ।
 स्वर्णपुष्पम् । स्त्री । स्वर्णम् । वै.निघ. ।
 स्वर्णलोकियः । पुं । शरीरे । जटा. ।
 स्वर्जः (चारः) । पुं । स्वर्जिचारि । अ.द.प
 रिणामयत् । "इहिकुण्डवस्वर्जम्"
 स्वर्जः (कः) । पुं । स्वर्जिचारि । मञ्जिमा-
 नि.रा.नि.व.६ । यवचारे । मञ्जि. भा. ।
 स्वर्जिकापात्यः । पुं । स्वर्जिचारि । वै.निघ. ।
 स्वर्जिकीचारः । पुं । (Coroxylon
 griffithii) Panjab salt wort or
 Saggi. स्वर्णमकचारः । मञ्जिमा-
 नि.रा.नि.व.६ । कण्डूखर । गुणाः — कटुश्चः
 तीक्ष्णः वातकफघ्नः गुण्डाधानकामघ्नः तृणोदरघ्न
 च । रा.नि.व.६ । "यवलागो अथेदशः चासान्
 वातकफामयान् । गुण्डाददशोपाशुमोहानाह
 मलामयान् । तस्यादन्तान्तरगुणः स्वर्जिकालार
 उच्यते ॥" राज. । [रा.नि.व.६ ।
 स्वर्जिन् । पुं । स्वर्जिचारि । मञ्जिमा-
 नि.रा.नि.व.६ ।
 स्वर्णम् । स्त्री । स्वर्णमप्रसिद्धधातो । मञ्जिमा-
 नि.रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.चयाच.कालान्तक-
 र्त्तः । नागकेसरपुष्पं । ना.गेश्वर.भूत. गौरमुवर्ण-
 शाकि । मञ्जिमा.टिप्प. ना.क. रा.नि.व.७।१० ।
 "पुरा निजायमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
 मरौचिराङ्गरा अविः पुलक्यः पुलहः कतुः । त-
 सिष्ठयति समेतं कौर्तिताः परमर्षयः ॥ पञ्चोर्वि-
 लोका लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवनाः । कन्दर्पदर्पवि-
 भ्रमसन्निधौ जातवन्दसः । पतितं यद्वापुष्टं रेतस-
 क्षमतामगात् ॥ क्षात्रमद्यापि भवति तदसन्देह्य वे-
 धतः ॥" इति स्वर्णोत्पत्तिः । "दाहं रक्तं सितं
 रुद्रे निकषे कुड्मप्रभम् । तारयन्तीविभक्तं स्निग्धं
 कौमलं गुरु ह्रस्वम् सत् ॥" इति परीक्षा । "स्वर्ण-
 तारास्ताम्राथस्याख्यायौ प्रतापयेत् । निविशेन-

प्रतापानि तैले तत्रै मर्मां मये । काश्चिच्च चक्ष-
 म्नानां कषाये सप्रभा पृथक् । एवं स्वर्णादिस्त्री-
 धामां विमुक्तिः संप्रक्रायेते ॥" पतञ्जलीतपस्या
 अष्टौ तापयित्वा तप्तानि तैले तत्रै काश्चिच्च बीज-
 ने कुण्डलकषाये विस्त्रिर्नवोऽथ शोधयेत् । एवमे-
 काश्चिच्च धातुनामपि शोधनं कार्यम् ॥ इति शोध-
 नम् । मारकं यथा — स्वर्णस्य एकं भागं पारदस्य
 च भागवयम् क्लृप्तं मर्दयित्वा गोलकसमं मन्थ-
 न्त्वं तदथ उपरि च निधाय शरावसंपुटे निरुध्य
 चित्रद्वन्द्वकरोधः चतुर्दश पुटान् दद्यात् । "स्त्रि-
 मन्थार्कदुध्याका स्वर्णाद्याः सप्त धातवः । विद्यते
 द्वादशपुटेः सन्धं गुरुवचो यथा ॥" शिला मनःशि-
 काः । एषां अर्थादिभिः पञ्चावि लिपयित्वा गज-
 पुटेः पचेत् । अथवा रसकञ्जलिकया केवलं वा
 रमेन स्वर्णपत्रं लिप्या हिङ्गुहिङ्गुलसिन्दूरमनःशि-
 काभिः स्वर्णमसामिर्मलयित्वा धुनूरमेन घनं म-
 र्दयित्वा गोलकं कुर्यात् । ततो ह्यम्बिकामध्ये सं-
 स्थाप्य शरावेणाभ्यास्य विहर्षेण दत्त्वा पलाशभञ्ज-
 ना पुरयेत् । ततो दिनद्वयं गाढाग्निं दद्यादिति ।
 र.मा.सं. गुणाः — "सुवर्णं शीतलं त्र्ययं वल्यं गुरु
 रसायनम् । स्वादु तिक्तञ्च त्वरं पाके च स्वादु
 पिक्तलम् । पवित्रं हृदयं नेत्रं मेषाद्युत्तमतिप्र-
 दम् । इयमायुष्करं कान्तिवाग्बिम्बिहृत्स्थिरत्वकृत् ।
 विषहयत्यभ्यादादिदोषज्वरशोषजित् । वलं सु-
 वोध्यं हरेत् नराणां रोगव्रजान् शोधयतीह काये ।
 असौष्यकारव सदा सुवर्णमयहसन्तत्करणञ्च क-
 र्यात् । असम्बुक्तं मारितं स्वर्णं वलं वोध्यं नाम-
 येत् । करोति रोगान् मलञ्च तदभ्यादयत्यतस्ततः ।
 भा.पू.धा.व. । [किङ्किणोत्तै ।
 स्वर्णकम् । स्त्री । धुनूरफले । मेघ.शरीरो.वि.
 स्वर्णकणः । पुं । कणगुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।
 स्वर्णकण्डूः । स्त्री । सज्जरसे । धूना, वृजन ।
 वै.निघ. ।
 स्वर्णकमलम् । स्त्री । रक्तपद्मे । वै.निघ. ।
 स्वर्णकेतकी । स्त्री । रक्तकेतकी । मञ्जिमा-
 नि.रा.नि.व.६ । पुष्पगुणाः — वर्षाकरं केशसौगन्धकरं स्व-
 र्णवर्णं मदभीषातताम्रापुलकं रक्तं सौख्यकारि च ।
 केतकीजनः, अतिशीतलः कटुः पित्तकफघ्नः रस-
 यनः मल्यः देहदाह्यकरश्च । रा.नि.व.१० ।

स्वर्णगैरिकम् । स्त्री । रक्तगैरिके । वृद्ध
गैरिमात्रे । वै.निघ. । [जटा. ।

स्वर्णचूडः । पुं । पवित्रस्थे । टाकणको ।

स्वर्णजम् । स्त्री । स्वर्णमाषिके । वै.निघ. । व.
हो. । ह.च. ।

स्वर्णजातिका (ती) । स्त्री । (Jasmi-
num revolutum.) पीतजातीपुष्पहवे । पौठ
चामिनी । वै.निघ. ।

स्वर्णजीवन्तिका (न्ती) । स्त्री । पीतपुष्प-
जीवन्त्याम् । अर्जुनवृक्षे । हिं सीताजोवह । गु-
णाः— वृथा मधुरा चतुष्पा मिश्रिता वातपित्त-
कटाहघ्नी च । रा.नि.व.२ ।

स्वर्णजीवा । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

स्वर्णदी । स्त्री । स्वर्णगङ्गायाम् । अम. । पृथि-
कात्म्याम् । तिष्ठति । रा.नि.व.५ ।

स्वर्णदुग्धा । स्त्री । स्वर्णवीरिकायाम् । मो-
घाश्रुकरे, शेषाश्रुकरे । वै.निघ. ।

स्वर्णद्वः । पुं । महारखधहवे । वृद्धे । मोघाश्रु ।
रा.नि.व.८ ।

स्वर्णधातुः । पुं । स्वर्णगैरिके । स्वर्णे । वै.निघ. ।

स्वर्णनिभम् । स्त्री । स्वर्णगैरिके । अ. गैरि-
मात्रे । वै.निघ. । [जटा. । रस. वि. ।

स्वर्णपत्रम् । स्त्री । पतलमुवर्णम् । मोघाश्रु ।

स्वर्णपत्रिका । स्त्री । सुवर्णमुल्याम् । मो-
घाश्रु । भेष.गुल.चि.हरीतकीखण्ड ।

स्वर्णपर्णी । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्या । वै.निघ. ।

स्वर्णपर्यटी । स्त्री । यद्यप्यधिकारे रसः । यथा
— पारदस्य पलं स्वर्णस्य तालकम् एकचामिण्या-
न्मर्दयित्वा तेन सह गन्धकस्य पलं मिश्रयित्वा स्त्री-
हस्तं मर्दयित्वा कज्जलिः कटुर्लघुः । अथ यथावि-
धि पर्यटी पाच्या । भेष. । [र.मा. ।

स्वर्णपाटकः । पुं । टकर्यंचारे । मोघाश्रु ।

स्वर्णपारे(लि)वतम् । स्त्री । शीतान्तरखण्ड-
रे । महापारेवतफले । रा.नि.व.११ ।

स्वर्णपुष्पः । पुं । वाक्लहवे । वाक्ला ग्राह ।

व.८ । कपिलहवे । कुषास्वल्गतायां । वै.निघ. ।

स्वर्णवल्गकहवे । रा.नि.व.११ । स्त्री (या) । ला-

हलिनीवधी । विरनाश्रुनिघा । सातलायाम् ।

पौठध्वं मनसा । रा.नि.व.४ । सेषश्रुताम् ।

मेढ्राश्रुते । वै.निघ. । [गान्. । वै.निघ. ।

स्वर्णपुष्पध्वजा । स्त्री । स्वर्णलीहवे । मो-

स्वर्णपुष्पिका । स्त्री । लाहलिनीवधी । वि-

रनाश्रुनिघा । रा.नि.व.४ । स्वर्णपुष्पिकायाम् ।

वै.निघ. ।

स्वर्णपुष्पी । स्त्री । स्वर्णकेतका । रा.नि.व.१० ।

सातलायां । रा.नि.व.४ । आरखधहवे । मोघा-

श्रु । श.च. ।

स्वर्णफलम् । स्त्री । धूम्रफलम् । दूतदावीज ।

भेष महाश्रुतीविलासरे । स्त्री (ला) । स्वर्णक-

दल्याम् । रा.नि.व.११ । [च.सा.चि.महारसं ।

स्वर्णदीजम् । स्त्री । धूम्रदीजम् । वै.निघ. । भ.

स्वर्णभूमिः । स्त्री । मधुरवल्गलम् । दाहकानि ।

वै.निघ. । [रिके । वै.निघ. ।

स्वर्णभूषणम् । स्त्री । आरखधहवे । भेष-

स्वर्णभृङ्गारः । पुं । पीतभृङ्गाराजम् । रा.नि.व.४ ।

स्वर्णमण्डनम् । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

स्वर्णमाता । स्त्री । महाश्रुत्वहवे । वृद्धे । मोघा-

श्रु । वै.निघ. ।

स्वर्णमाक्षिकम् । स्त्री, पुं । स्वनामख्यातीप-

धातुविशेषे । अ.मा.क.क. । अस्य स्वर्णसाहच्य-

तथाभिधानम् — “किञ्चित् सुवर्णसाहच्यत् स्वर्ण-

मालिकमुच्यते ।” “उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्

स्वर्णगुणान्वितम् । तथा च काश्चनामात्रे दीयते

स्वर्णमाक्षिकम् ॥ किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चि-

द्भूतगुणतः । न केवलं स्वर्णगुणा वर्तन्ते स्वर्ण-

मालिके । द्रव्यान्तरस्य संयोगात् सन्त्येऽपि गुणा

यतः ॥” गुणाः — “सुवर्णमालिकं श्लाघुं तृतीं द्वयं

रसायनम् । अष्टमं शोधं विषं कच्छं विदोषमपि नाशये-

त् ॥” अष्टमं तत् सन्दाघित्वं बलहर्षं विदधं

नेत्ररोगं कुशादिकञ्च करोति । भा.पू.१भ.धा.व ।

“सिन्धुहवस्य भागैकं विभागं मालिकस्य च । मा-

ये प्राप्ते लौहद्वया च पालयेत् । सिन्दूरार्धं भ
वावतावन्मृदयिना पथेत् । संघट्टं माषिकं श्रेष्ठं
स्वर्णरीतिषु योजयेत् ॥” इति तत्त्वविः । परीक्षा
यथा—“भस्मे सुवस्नसदासी मनादुष्यन्निर्वर्धः ।
हृदयं इति ख्यातो माषिकोऽप्यप्रमलते ॥” बी
जरः ।

स्वर्णयूथिका (थी) । स्त्री । पीतयूथिकायाः ।
ग्र.र. । [वेडा निठल । वै.निघ. ।

स्वर्णरीतिः (ती) । पुं, स्त्री । राजपित्तस्य ।

स्वर्णलता । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्या । ज्योतिष-
मोदनायाम् । लडाकूटो । रा.नि.प.१ ।

स्वर्णगुली । स्त्री । चारम्बभेदः । (मोनाम्) ।
गाछ । हिं चामकटास । मं मुहमलवर । तं
येयनु, पंकलिभार । वम्. सीकसी । गुणाः—
कटुः शीता कषाया वषठी च । रा.नि.प.४ ।

स्वर्णवर्णः । पुं । कथगुग्गुली । रा.नि.प.११ ।
वशपवहिरतासि । स्वर्णगौरवः । वै.निघ. । स्त्री ।
हरिद्रायाम् । दाहहरिद्रायाः । रा.नि.प.६ ।

स्वर्णवल्कलः । पुं । श्याकावहः । ग्र.प. ।

स्वर्णवल्ली । स्त्री । स्वर्णलतायाम् । लडावि-
शेषः । तं विकटुतीति । गुणाः—जिरः पीका हनि
विदोषं हनि दुग्धदा च भवति । भा । रा.नि.
प.३ । स्वर्णलीहस्य । (मोनाम्) गाछ । वै.निघ. ।
स्वर्णजीवन्त्या । रा.नि.प.१ ।

स्वर्णशेफालिका । स्त्री । पीतशेफालिकायाः ।
चि.क्र.क.स्त्री.वि. । चारम्बभेदः । (मोनाम्)
गाछ । ग्र.मा. ।

स्वर्णसिन्दूरम् । स्त्री । रससिन्दूरविशेषः । प-
थो—सुहरस. ८ तो. गुहमन्त्रः ८ तो. स्वर्ण १
तो. घटासुररसेन प्रहरे कुमारीरसेन च प्रहरे
मर्दयित्वा काचकृत्या निधाय बालुकायन्त्रे पथे-
त् । शीते कुपीगन्धप्रपीतजालि मर्दयित्वा ।
भेय. । रस.पि. । [च.प.१२५. ।

स्वर्णहालिः । पुं । चतुरकुली । (मोनाम्) ।

स्वर्णचिरिणी (री) । स्त्री । (Agremone
mexicana.) सनामख्यातः । (मोनाम्) शिकुहे,
शिखलकैटि । हिं भरवन् । मं पिडीरामिड ।

वं चिकचिहेमिडु । वम्. धिबवापीन्ना । ता.क-
जदन्तुविरर । च.प.४५. । तन्मूलं पीक इति
हिन्दी । गुणाः—“.....रिचनी तिका मिदित्तु-
नूजिस्कारिणी । त्रिभक्त्युपधानादुष्यकपित्तक-
कुडुगु ॥” मा.कुट.चि. । [ग. रा.नि.प.८ ।

स्वर्णाङ्गः । पुं । मकारम्बभेदः । नकु (मोनाम्)-
स्वर्णभम् । स्त्री । हरितासि । वै.निघ. ।

स्वर्णभा । स्त्री । पीतपुष्पयूथिकायाम् । वै.
निघ. । [मन्दकल्पः ।

स्वर्णारिः । पुं । जीवके । वै.निघ. । मन्त्रके ।

स्वर्णाङ्गा । स्त्री । स्वर्णपीथाम् । निजानकै-
टा । वै.निघ. ।

स्वर्णिका । स्त्री । धन्वाके । धनित्रा । वै.निघ. ।

स्वर्णानवः । पुं । योमिदरवः । रा.नि.प.१३ ।

स्वर्णद्वी । पुं । चविनीकुमार्याः । चम. ।

स्वल्पः । पुं । मखीनामयम्बद्वयः । नवी । वै.
निघ. ।

स्वल्पकन्दः । पुं । कसेरी । (कउद्र. वै.निघ. ।

स्वल्पकाष्ठः । पुं, स्त्री । चेताली । मोक्. आन् ।
वै.निघ. । [चि. त्रुक्काकिन. रा.नि.प.१० ।

स्वल्पकेशरः (रीरु) । पुं । कीविदारवः-

स्वल्पकेशी । स्त्री । भूतकेशः । कानदस्त्री ।
ग्र.प. । [ग. वै.निघ. ।

स्वल्पघण्टा । स्त्री । चारम्बभेदः । वन न-

स्वल्पघटकः । पुं । चद्रघटकः । मशुश पाथी ।
वै.निघ. । [शल. वै.निघ. ।

स्वल्पजम्बूकः । पुं । चद्रमगलि । वा.कुनि-

स्वल्पतरुः । पुं । केसुकन्दः । कैडे गाछ ।
वै.निघ. । [मोडनिर्दि.प.१. र.मा. ।

स्वल्पपञ्चकः १. पुं । गौरभाके, मधुकविशेषः ।

स्वल्पफला । स्त्री । हृदयभेदः । हृदयवृक्वि-
शेषः । हृदयभेदः । रा.नि.प.४ ।

स्वल्परूपा । स्त्री । चारम्बभेदः । वनमन ।
वै.निघ. ।

स्वल्पवर्जुलः । पुं । कलायवः । वै.निघ. ।

स्वस्ववल्कला । स्त्री । तेजीवया । उडवण ।
वै. निघ. । [निघ. ।

स्वस्वविटपः । पुं । केसुककन्दे । कंटे । वै.
स्वस्वशब्दा । स्त्री । उल्लसत्तवे । वन मन ।
वै. निघ. । [हा । वै. निघ. ।

स्वस्वमृगालः । पुं । रोहितकश्चै । वनरो-
स्वस्वसङ्घातवीर्यः । पुं । स्वस्ववटके । नर-
मृगश पाथी । वै. निघ. । [च. ।

स्ववहा । स्त्री । दहति । उडेटो । च. मृ. ४

स्वसंज्ञा । स्त्री । चन्दास्त्रासामान्यसंज्ञायाम् ।
यथा—मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्दण्डम् । सु. उ.
६५४. ।

स्वसा (घ) । स्त्री । तेजीवया । वै. निघ. ।

स्वस्ति । स्त्री । पुषे । वै. निघ. ।

स्वस्तिकः । पुं, स्त्री । सुनिषण्णशक्ते । उड-
नि नाक । भा. पू. १ भ. शा. व. । वा. वि. ८५. । र-
सीने । तडून । चिका. । पिठकविकारे । विष्ट. ।
पूषकुम्भादी । सु. मृ. १०५. । तन्नामकयत्ने । तडु-
विंशतिविधम् । अष्टादशाङ्गुलपरिमाणश्च । तेषामा-
काराश्च यथाक्रमं सिंहव्याघ्रकतारवृक्षवह्नीपिमा-
काराश्च गान्धर्वगैर्वाककाककडकुररचासमासश्च शवा-
न्यूनकविष्टमृगमृगकीडश्च इन्द्राजाम्बलिकशावभक्ष-
नगन्धमुखसुखतुल्या विनष्टशब्दोद्धरणायम् । सु.
मृ. ०५. । सन्धिकृष्टादिषु ग्रन्थवन्धनमेदे । सु. मृ. १८
५. । "स्वस्तिकाकृतिमासीत्य पञ्चादाविष्ट अभ्यते ।"
इति लघ्वम् । तच्छब्दपञ्चादिकृतचिकीर्षाकारः
स्वस्तिकः तस्यैवाकृतियस्य स स्वस्तिकाकृतिः ।
स्वस्तिकाकारं कृत्वा वेष्टनानन्तरं यद्व्यन्तं, स स्वः
स्वस्तिकः । सु. मृ. १८५ उ. । सु. वि. १५. । लङ्गिहा-
लो । चिका. । मूलके । स्त्री (का) । जातोडवे ।
वै. निघ. ।

स्वस्तिकाद्वयः । पुं । तच्छुकीयवपे । वै. निघ. ।

स्वस्थः । वि । सुस्थे, समर्थापचाल्यौ । "समी-
दीयः समाग्रिय समधातुमलवयः । प्रसन्नास्मिन्दि-
यमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥" भा. ।

स्वस्थवृत्तम् । स्त्री । येन विविना स्वस्थसिद्धति
तदावरणी । यथा—"मन्त्रिणः स्वस्थवृत्तम्" ।

दीपाः कुप्यन्ति देहिना । तेषु तेषु प्रदातव्या र-
सास्ते ते विज्ञानता । वस्तिनः शीतसंरीधाडमने
प्रवर्त्तयन्ति । सेवेतातो हिमे खिग्वा स्वावस्व-
वचान् रसान् । गोधूमपिष्टं मासि सुखीरोत्यविक्र-
तोः सुरा । नवमन्नं वसां तेषां शीतकार्ये सुखीद-
कं । युक्ताकर्कशिराणाम् खेदं पादवाचश्च सर्वदा ।
प्रागाराजिनकीयेष्वप्येषीकृषकास्तम् । उडख-
भावैर्लघुभिः प्राहत शयनं भजित् । अकारतापस-
त्तमभेदेष्वस्मिन् मिथु । पीवरीकसनयोषीमासि-
ह्य नृपचर्चिता । अयमेव विधिः कार्यः मिश्रि-
पि विज्ञेयतः । तदा हि शीतमधिकं रीतं चा-
दानकालजं । कफविशो हि मिश्रिरे वसनेऽर्काय-
तापितः । इत्यादि कुरुते रोगान्तलघु प्रयोजयेत् ।
तीक्ष्णं वसननस्यादि कारकयद्मन्नं । यत्नामीह-
नं धूमं शीतकार्ये सुखीदकं । सार्वाभ्यं कर्पू-
रचन्दनायुक्कुरुमी । पुराणयवमेषु पीद्रजाङ्ग-
ल्यल्लभुक् । प्रपिष्टेदासवारिष्टसीधुमाप्थीकमाधवा-
न् । वसनेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाश्च यौवनम् ।
गुण्यस्त्रिगुणमधुरं दिवास्त्रप्रच वर्जयेत् । मयूखै-
र्यंगतां तेजो योषी पेयीयते रविः । स्वादुशीतं द्र-
वं खिग्मनुपानं तदा हितम् । शीतं सशर्करं म-
न्यं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः । इतं पयः सशाल्यं
भजन् योषी न सोदति । मज्जाश्च चन्दनाद्रोहः
खप्याङ्गाराग्रे निशि । निशाकरकराङ्गीर्णं प्रवा-
ते सोधमसके । निहतकासी व्यञ्जनेः पाणिस्थैः
सचन्दनैः । सेव्यमानो भजिदस्या मुक्तामणिविभूषि-
तः । स्वचास्त्रकटूणां व्याधामांशश्च वर्जयेत् ।
वर्षास्त्रप्रवर्त्तये हिमे कुप्यन्ति पयमादयः । भजेत्
साधारणं सर्वसुभयक्षेत्रजनश्च यत् । आस्थापनं य-
क्षतम् औषै धान्यं रसान् कृतान् । जाङ्गलं पिश-
तं मृषान् मज्जरिष्टं चिरलनम् । दिव्यं कौपं प्र-
तच्छास्त्री भोजनं त्वतिदुर्दिने । व्यक्तास्त्रलघुं खेदं
संयुक्तं चोदवन्नृप । नदीजलोदमन्याश्च स्वप्रायासा-
तपांस्तजित् । वर्षाशीतोषिनाङ्गाणां सहस्रशर्कर-
श्चिभिः । तन्नामानाजितं पितं प्रायः शरीदि कु-
प्यति । तस्यैवाय इतं तित्तं विरेकी रक्तमीषणं ।
तित्तं खादुकवायश्च च्युतिऽर्कं भजिषु । इत्ययः
शास्त्रयो मुद्राः सरीऽयः कथितं पयः । शरीयता-
नि पयानि प्रदीये चन्दुरस्त्रयः । शरदानि च

यदीयते न वनातयान् । तीक्ष्णवदिकाकटुयो
तान् पदिकेन । शीते पर्वतु वायाजीन् वच
इयान् रसान् भजेन् । खादुं निदाये वरदि का
तिष्ठकषायकान् । वरवसन्तयो वचं शीतं चर्ष
नामयोः । वरवानं समासेन विपरीतमतीक्ष्ण-
नामयोः । निचं सर्वरसाभ्यासः स्वाध्यायिकसताहती ॥
व. द. मा. का. पि. कारि । [११५.]

व्या. रि. ८. पुं । चचल वलुचि । अ. द.
वा. द. (नम) । पुं, ली । आकादि । रवव
हे । व्या. क. ।

वा. दु. पुं । मधुरसे । मिष्टि ३३ । गुणाः—
"रसायनोत्तमो बन्धो रोगवारण उत्तमः । वि-
श्वत तर्पको घापि वृद्धचय सजीवनः ॥" चि.
१. च. गुडे । चि. का. जीवकीषयी । जो. व. क.
जटा. मधुकसे । के. च. प्रियाणसे । दा. वि.
वृ. से. मानुजमिष्टि । कमला (गु.) कामसे ।
व. द. र. वै. नि. च. । अ. गु. व. सारी । अ. गु. व. क.
गुणाः—कटुः कषायी च । मधुमायोऽवातवृष ।
रा. नि. व. १२ । ली । द्रावायाम् । कि. मु. मि. ।
च. टी. म. । ली । सैन्धवसे । दु. गे. वै. नि. च. ।
वि. मधुरे । मि. ।

खादुकण्टकाः । पुं । विकटतसे । वै. के. टी
गा. ह. भा. । प्रसगीचुरके । छे. टि. (गा. वृ.) ।
भा. म. १३. जा. वा. दि. से. । वि. क. व. क. से. । रा. नि.
व. ११ ।

खादुकन्दः । पुं । भूमिकषाण्डे । से. त. पि. ष्ठा-
ली । (क.) के. गु. क. से. । के. के. टि. गा. ह. । वै. नि. च. ।
ली । भूमिकषाण्डे । रा. नि. व. ७ ।

खादुका । ली । नागदन्ता । ठा. डि. उ. ट. क. ।
रा. नि. व. ११ । [वि. क.] वै. नि. च. ।

खादुकीघातकी । ली । मधुरकीघातकी ।

खादुखण्डः । पुं । गुडे । खण्डे । अ. र. ।

खादुगन्धच्छन्दा । ली । लवणकसा । का-
न. गु. म. । वै. नि. च. ।

खादुगन्धा । ली । रक्तबीभाकसे । ना. न. ग-
जिना । र. मा. । भूमिकषाण्डे । छे. हे. क. म. ड. ।
जटा. । [वै. नि. च.]

खादुगन्धि ।

खादुतिक्तम् । ली । वीचकसे । आ. क. व. रि. ।
वै. नि. च. । [गा. ह. वै. नि. च.]

खादुतिक्तफलाः । पुं । ऐरावतीसे । (म) पुं
खादुपटोदिका (ली) । ली । मधुरपटो-
दिकायाम् । मि. ठा. ग. म. टा. । वै. नि. च. ।

खादुपत्रः । पुं । खादुपटोदिकायाम् । वै.
नि. च. । [रा. नि. व. ३.]

खादुपर्णी । ली । दुग्धिकायाम् । वि. क. से. ।

खादुपाकफलाः } ली । काकनापिकायाम् ।

खादुपाका } क. के. व. छे. टी. उ. क. की. डे-

ली । वै. नि. च. । रा. नि. व. ३. । [वि. वै. नि. च.]

खादुपारि(ले)वतः । पुं । वीचानरकमूत्रो-

खादुपिच्छा । ली । पिच्छीकमूत्रसे । वै.
नि. च. । [रा. नि. व. ८.]

खादुपुष्पः (षी) । पुं. लो । लवणकटीसे ।

खादुपुष्पका । ली । दुग्धिकायाम् । इ. मि. रि. ।

वि. क. से. । वै. नि. च. ।

खादुफलम् । ली । वदरीकसे । अ. र. । पुं ।

धन्वसे । धामना गा. ह. । रा. नि. व. ८. । ली

(षा) । कीमातयाम् । पो. दा. । रा. नि. व. ७ ।

बोक्षिसे । कू. म. भा. ह. । चि. का. । खन्त्रीसे ।

वदन्ता । क. वि. क. दा. वा. याम् । भा. ।

खादुबीजः । पुं । चचलसे । वै. नि. च. ।

खादुमज्जा (म) । पुं । पर्वतपीथी । आ. क.

व. रि. टि. जटा. । [वि. क. व. गा. ह. भा.]

खादुमस्तका । ली । खन्त्रीसे । कू. म.

खादुमांसी । ली । काकोल्याम् । कौ. क. ना ।

रा. नि. व. ११ । [वै. नि. च.]

खादुमाषा । ली । नागपत्रायाम् । मा. दा. वी ।

खादुमूतम् । ली । वन्त्रीसे । गा. नि. व. म. ।

रा. नि. व. ७ ।

खादुरसा । ली । काकोल्या । अ. म. । दूर्वा-

याम् । वै. नि. च. । चा. वा. त. क. से. । अ. र. । मता-

वन्ती । रा. नि. व. ३. । द्रावायाम् । महिरायाम् ।
के. च. ।

स्वादुलता । स्त्री । विदार्याम् । छुं देकुमडु ।
रा.नि.व.७ ।

स्वादुलुङ्गी । स्त्री । मधुकर्कटिकायाम् । अत्र
वडौ लेवु, भांडात्रा लेवु । म.व.६ । स्वादु-
मातुलुङ्गे । वै.निघ. ।

स्वादुवीथिः । पुं । पियालुहवे । वै.निघ. ।

स्वादुशुण्ठी । स्त्री । श्वेतकिण्टाम् । वै.निघ. ।

स्वादुशुद्ध(स्वच्छ)म् । स्त्री । पार्वतलवणी ।
ऐमकव । शब्दकल्पः ।

स्वादुसिञ्चितिकाफलम् । स्त्री । कावेल-
देशीयफले । ऐमवकण । वै.निघ. ।

स्वाहगुरुः । पुं । मधुररसागुरुहचमेदे । गुणाः
— उष्ण आमवातहरः तुवरश्च । राज. ।

स्वाहन्नम् । स्त्री । स्वादुरसाम् । गुणाः— “सी-
मनस्यं बलं पुष्टिसुखाहं वृद्धिमायुषः । स्वादु सञ्ज-
नयलन्नम्..... ॥” भा. ।

स्वाहस्तः । पुं । दाडिमहवे । त्रिका. । नागर-
हहवे । नाट्टज्ञ । लेवुत्र गीह । राज. । कदम्ब-
हवे । वै.निघ. ।

स्वाही । स्त्री । द्राक्षायाम्, कपिलद्राक्षायाम् ।
ज्राक्षा, कान् ज्राक्षा । अम. । चिर्मटिकायाम् ।
फूजे । वै.निघ. । छुद्रखर्जूरौहवे । भा. ।

स्वाध्यायः । पुं । वेदाभ्यासे । वै.निघ. ।

स्वात्मम् । स्त्री । मनसि । रा.नि.व.१८ ।

स्नापः । पुं । स्पर्शज्ञाने । अगाडु । सु.नि.५
अ. । निद्रायाम् । अम. ।

स्नापतेयम् । स्त्री । द्रव्ये । वै.निघ. ।

स्नापाश्रयम् । स्त्री । शयनशय्यायां । च.सू.
१५अ. ।

स्नामी (इन्) । पुं । पारदं । वै.निघ. ।

स्नायुपकारकः । पुं । अग्ने । शब्दकल्पः ।

स्नायुभुवगुगुलुः । पुं । वातरक्ताधिकारे
पक्षगुगुली । पाठः— “अस्नायुवा लीहचूर्णे त-
थोरहपले पृथक् । पलत्रयश्च ताप्यश्च वाकुल्याश्च
पलत्रयम् । शिलाजत तथीलुण्यं पलानि दश गु-
ग्गुलाः । सर्वांस्तानि संचूर्ण्य गुडिकां कारये-

द्विषक् । शार्थं कर्षार्द्धकर्षं वा ततः स्वादेत् प्रथ-
मतः । जालपादेन विख्याती नाम्ना स्नायुभुवो
रसः ॥” रस.र. ।

स्नायुभुवी । स्त्री । ब्रह्मीशाके । वै.निघ. ।

स्नाय्यम् । स्त्री । यथाप्रकृतित्वे । चारोग्ये ।
श.र. । वा.चि.१अ. ।

स्नाचः । पुं । शलकीनिर्यासे । वै.निघ. ।

स्निवः । त्रि. कृतस्वेदे । चर्मयुक्ते । इजा. ।
पक्के । व्याक. ।

खेदः । पुं । चर्मो । वाग. । रा.नि.व.१८ ।

“खेदावरोधः सन्नापः ।” मा.नि. । धूपे । भा-
गव. । मे. । स व्याधिविशेषेषु महामध्यश्चदुर्भव-
ति । स तापेनीषणा द्रवेषोपनाहनेति चतुर्विधो-
पायेन साध्यते । पुनश्च रोगभेदेषु त्रयोदश । यथा
— सङ्गरखेदः प्रक्षारखेदो नाडीखेदः परिवेक-
खेदोऽवगाहनखेदो जिह्वाकखेदः अग्रप्रचणखेदः
कर्णखेदः कुटीखेदो मुखेदः कुक्षीखेदः कूपखेदः
हीलाकाखेदश्च । च.सू.१४अ. । ते सर्वे एव वा-
तहारिणः । “खेदो तापोऽस्त्री प्रायः श्लेष्मणी स-
मुदीरितौ । उपनाहम् वातघ्नः पित्तघ्नश्च द्रवो
हितः । महाबले महाव्याधौ श्रुते खेदो महान्
भूतः । दुर्बले दुर्बलः खेदो मध्यमे मध्यमो म-
तः । बलासे रुचणः खेदो रुचक्षिणः कफानि-
ले । कफमेदोऽवते वाते कीर्णं गृहं रवेः करान् ।
निघुञ्चं मार्गमनं गुरु प्रावरणं भुवम् । चित्ता-
व्यायामभावाच्च सेवेतामयमुक्ते ॥” भा. । श्लेष्-
मकमविशेषे, यो रुजावहारुणकटिमेव नाश्यः ।
सु.चि.१अ. ।

खेदकः । पुं । अयस्कान्तमेदे । काष्ठलोह ।
अयं रसायने श्रेष्ठः । रा.नि.व.१ ।

खेदचूपकः । पुं । श्रौतलवायी । शब्दकल्पः ।

खेदजः । त्रि. लमिकीटपिपीलिकादी । अम. ।
कान्तलीह । वै.निघ. ।

खेदजयाकम् । स्त्री । शकमेदे । तस्य भूमी-
मयकाष्ठहवाद्युद्भवं शिलीमूलादिकम् । हाता इति
लोके । पोशानहाडू । गुणाः— श्रौता दीपला
पिष्टिला गुरवः कथंतीसारज्वरश्लेष्मरीगृहाराश्च ।
“श्वेतशुभस्वलीकाष्ठं शरीरजसम्भवाः । नातिदो-

वकरासो ह्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥” भा.पु.१
भ.शा.व. । “हचिकाम्बु पलाशेषु करीषलितिरिह-
जाः । सर्वाः संस्वेदजाः शोताः कषायाः स्वादु-
श्रीतलाः । गुरुवन्ध्यनीसारज्वरश्लेष्माभयापहाः ।
श्लेताः शुचिस्थलीकाष्ठवर्गश्रीत्रजसम्भवाः । नाति-
दोषकरा ज्ञेयाः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥” राज. ।

स्वेदनम् । स्त्री । स्वेदे मे. । स्वेदनयन्त्रेण रस-
संस्कारविशेषे । भा. ।

स्वेदनयन्त्रम् । स्त्री । पारदस्वेदनयन्त्रे । (प-
लायश्च । तत्तन्त्रम् — “साधुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे
स्वेद्यं निधाय च । पिघाय पच्यते यत्र तदयन्त्रं स्वे-
दनं कृतम् ॥” भा. ।

स्वेदनाशः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

स्वेदनी । स्त्री । सुरानिर्माणां शेषावविशेषे ।

लाङि । वै.निघ. । कौहपावविशेषे । लाङ्गि ।
भ. । [रा.नि.व.१८ ।

स्वेदमाता (ह) । स्त्री । शरीरस्वरसधाती ।

स्वेदवाहिस्रोतः । स्त्री । घर्मावाहिनाद्यां ।
तस्य मूलं मेदः रोमकपाश । च.वि.५.च. ।

स्वेदस्त्रावः । पुं । पित्तजरोमे । धात्रे इड्य ।
निदा. । [संनिघहे । मर.नि. ।

स्वेदाप्रवर्त्तनम् । स्त्री । घर्मातिशये । च-

स्वेदावरोधः । पुं । घर्मावरोधे । जठराग्नेर-
वरोधे । मा.नि. ।

स्वेरिता । स्त्री । स्वच्छन्दतायाम् । अम. ।

स्वोरसः । पुं । स्वरसे । शिलापिष्टकक- । श.
च. ।

ह

हंसः । पुं । मवजातीयजलवरपनिधि । ह्रीं ।
मं वल्लकि. । गुणाः — “हंसः श्लेष्मकरी वलातिक
चिदो ह्यथो गुरुः श्रीतलः ” अत्रि.२२.अ. ।

“अथ मांसगुणाः — वृष्यतमं तिमिरघ्नं । रा.नि.
व.१७ । गुरु उष्णं मधुरं क्षिप्तं स्वरवल्लवर्णकं
हृदयं शुक्लं वातघ्नं । सु.सू.४६.अ. । हंसडिम्ब-
गुणाः — “रसः क्षीक्षुः कासिषु हृद्दोगेषु चलेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्योवलकराणि च ॥” च.
सू.२७.अ. । घोटकमेदे । शारीरवायुमेदे । मे. ।
पारदे । वनस्पतिमेदे । रौप्ये । वै.निघ. । अलः
करणे । विष्ठी । सूर्ये । चिक्रा. ।

हंसकः । पुं । राजहंसे. श.च. ।

हंसकूटः । पुं । ककुदि । कुंटे । शब्दकल्पः ।

हंसदाहनम् । स्त्री । अगुरुणि । अशुक.
श.च. ।

हंसपदम् । स्त्री । कर्षे. २ तो. । प.प्र.१.ख. ।

हंसप(पा)दी । स्त्री । हंसपदाकारपत्रलता-
याम्, मोधापयाम् । गोशलिश लता । मं हं-
सपादी । कं नविलङ्गि. । गुणाः — “हंसपादी क-
टूणां स्वादिषभूतविनाशिनो । सान्त्वपकारदीपघ्नौ
विशेषा च रसायनौ ॥” रा.नि.व.५. । “हंसपादी

गुरुः शीता हन्ति रक्तविषत्रणान् । विसर्पदाहार्तो-
सारभूताभूताग्निरीहणीः ॥” भा.पु.१.भ.ग.व. ।
सु.सू.३८.अ. । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

हंसपाकयन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकारयन्त्र-
विशेषे । यथा — “खपरं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्यो-
परि लिपेत् । तत् सप्तं खपरं तत्र शनैर्मृद्विना
पचेत् । हंसपाकं समाख्यातं यन्त्रम् ॥” र.
चि.३.अ. । [योग्याश्री । रस.चि.३.अ. ।

हंसपाकाग्निः । पुं । हंसपाकयन्त्रेण पाक-

हंसपाद(क)म् । स्त्री । हिङ्गुलि । हला. । सि-
न्दूर. । वै.निघ. ।

हंसपादिका । स्त्री । हंसपायाम् । रा.नि.व.
५. । र.मा. । मण्डूकपर्णाम् । शूलकूडि, थान-
कूनौ । च.सू.४.अ. । र.सा.सं. । रक्तलज्जालुका-
याम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.१ ।

हंसभाषा । स्त्री । भाषपर्णाम् । गोशाली ।

हंसयोषिता । स्त्री । राजहंसां । वै.निघ. ।

हंसलोमशम् । स्त्री । कासीसे । हिद्राकम् ।
रा.नि.व.११ ।

हंसलोहकम् । स्त्री । पित्तले । हे.च. ।

हंसवती । स्त्री । हंसपयाम् । जटा ।

हंसवीजम् । स्त्री । हंसडिम्बे । रा.नि.व.१२ ।

गुणाः—“हंसवीजं परं हृष्यं हृष्यं वातकीपनं ।
पाके लघुतरं भीतां सर्वाभयविनाशनम् ॥” राज.
६प. । [वै.निघ. ।

हंसाङ्घ्रिः । स्त्री । डिङ्गुलि । रक्तलज्जालुकायां ।

हंसाण्डम् । स्त्री । हंसडिम्बे । ईदमत्र डिमः
गुणाः—अतिवल्गुम् अतिहृष्यं वातघ्नं पाके लघु
तरं सर्वरोगहरम् । रा.नि.व.१२ । राज.३प ।

हंसाभिसुख्यम् । स्त्री । रौप्यधाती । रा.नि.
व.१३ । ह.च. ।

हंसाह्वया । स्त्री । हंसपायां । (गोशालिषः ।
स.वि.१८५. । च.द.यन्त्रि.चि.अस्तयायतेले ।

हंसिका (सी) । स्त्री । हंसपयाम् । श.र. ।
सुहृपण्याम् । वै.निघ. । वराटकभेदे । रा.नि.व.
१३ ।

हंसिरः । पुं । मूषिकभेदे । तद्दृष्टं “सिरिणा-
न्निविष्टः जृम्भालोमाद्यहर्षणं” सु.कल्प.६५ ।

हंसोदकम् । स्त्री । अंशुदके । च.म.६५. ।
See अंशुदकम् ।

हञ्जिः । स्त्री । वृथायां । जटा. । [भा. ।

हञ्जिका । स्त्री । भार्यायां । तान्नशठि ।

हञ्जी । स्त्री । जिह्व्याम् । वै.निघ. ।

हटलणम् । स्त्री । शैवाल । सु.म.४५. ।

हट(ठ)पर्णि (णी) । स्त्री, स्त्री । शैवाल ।
श.र. । चिका. ।

हट्टविलासिनी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्य-
विशेषः । अम. । हरिद्रायां । भा. ।

हठः । पुं । शैवाल, जलकुम्भिकायाम् । पाना ।
स.चि.११५. ।

हठालुः । स्त्री । कुम्भिकायां । पाना । श.च. ।

हठी । स्त्री । वारिपण्याम् । पाना । धरणिः ।

हड्डम् । स्त्री । अस्थिनि । शङ्कु । श.च. ।

हड्डजम् । स्त्री । मज्जायाम् । श.च. ।

हण्डिका (गुडी) । स्त्री । मृणावविशेषः ।
हण्डि । शब्दकल्पः ।

हण्डिकासुतः । पुं । वृद्धहण्डिकायां । (छाटि
हण्डि । चिका. ।

हृत्तुर्गकः । पुं । सीमलतायाम् । कश्चित् ।

हृताधिमन्त्रः । पुं । सर्वाधिमन्त्रे । लक्ष-
क—“उपेक्षयादक्षि यथाधिमन्त्रो वातात्मकः सा-
दयति प्रसन्नः । रुजाभिरुजाभिरसाध्य एव हृता-
धिमन्त्रः..... ॥” भा.नि. ।

हनुः । पुं । व्याधी । शाल्म । उषा. ।

हदनम् । स्त्री । विहायाम् । शङ्कु । व्याक. ।

हनीलः । पुं । केतकां । र.मा. ।

हनुः (नूः) । स्त्री । हृदयविलासिनी । श्रिज्जा ।
च.टी.भ. । रोगि । अक्षे । मृथी । जटा. । पुं ।
नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

हनुयष्टः । पुं । तन्नामवातव्याधी । निदानादि
—“जिह्वानिलेखनाच्छुष्कभलपादभिधाततः । क-
पितौ हनुमूलस्थः कंसयित्वा निर्गन्धं हनून् । करोति
विहृतास्थत्वमथवा मंहतास्थताम् । हनुयष्टः स तेन
स्यात् कृच्छ्राववणभाषणम् ॥” भा.नि. । अथस्य
वातव्याधी अथ हनू संघटीती निधनी लालासा-
वयः । ज.द.५३. ।

हनुमूलवन्धनास्थि । स्त्री । हन्वस्थिमूल-
योर्वन्धनभूतधोरस्थिः । च.प्रा.७५. ।

हनुमोचः । पुं । दन्तगतमुखरोगभेदे । नि-
दानं यथा—“वातेन तैर्भोभैषु हनुमोचः संघ-
तः । हनुमोच इति त्रयो व्याधिराः । कचणः ॥”
सु.नि.१६५. ।

हनः । वि । कृतपुरीषोत्तमः । अम. ।

हन्वस्थि । स्त्री । हनुदेशास्थिनि । (छाटि) शरीरे
शङ्कु । च.प्रा.७५. ।

हपुषा । स्त्री । शरीरद्रव्यविशेषः । सा च मरी-
चहन्ववद्दीर्घकृष्णवर्णा । हपुषफल इति ख्याता ।
हिं हीहवेर । See हपुषा ।

हमलः । पुं । कृकलासि । कौकुलासि । वै.निघ. ।

हयः । पुं । घोटे । अम. ।

हयकातरा (रिका) । स्त्री । अश्वकातरि-
काश्च । हिं घोडकायरा । रा.नि.व.५. ।

हयगन्धम् । स्त्री । कापलवणे । रा.नि.व.६. ।

हृगम्भा (म्बिका) । स्त्री । अश्वगम्भायाम् ।
(मा.) । च.द.इत्याधिकारि । वनयमाया । रा.नि.
व.६ ।

हृग्नः । पुं । करवीरहृदे । वै.निघ. ।

हृग्नो । स्त्री । तेजोवत्याम् । (उज्ज्वल । वै.
निघ. । [मा.वा.वि.] अम. ।

हृयपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । माधवच्छाम् ।

हृयप्रियः । पुं । यवे । के.च. । चेतकरवीरे ।
रा.नि.व.१० । स्त्री (या) । अश्वगम्भाया । रा.नि.
व.४ । खर्जूर्याम् । रा.नि.व.११ । यवे । वै.निघ. ।

हृयभङ्गा । स्त्री । पिच्छीकर्मरिकायाम् । वै.
निघ. ।

हृयमारः (कः) । पुं । करवीरहृदे । रा.
नि.व.१० । अम. । वै.निघ.२भ.च.मा.वि.वमि-
मागरमे । अर्थे प्रणदारणः । सु.म.१६५. ।

हृयमारणः । पुं । अश्वगृहदे । अ.च. ।

हृयवरप्रियः । पुं । कदम्बहृदे । वै.निघ. ।

हृयवाहनशङ्करः । पुं । रक्तकाचनहृदे ।
अ.च. ।

हृयवैरिः । पुं । सहये । वै.निघ. ।

हृयगान्धा । स्त्री । अश्वगालाया ।

हृया (यी) । स्त्री । अश्वगम्भायाम् । रा.नि.व.
४ । घोटका । अटा. । [च. ।

हृयागारः । पुं । अश्वगालायाम् । न.कुल.१०

हृयानन्दः । पुं । मुह्र । भृगु । रा.नि.व.१६ ।

हृयायुर्वेदः । पुं । अश्ववेद्यकशास्त्रं । तथ
शानिहोतनकुलजयदत्तमोनादिकृतम् ।

हृयारिः । पुं । करवीरे । र.मा. ।

हृयगना । स्त्री । शतकीहृदे । अ.च. ।

हृयाङ्ग्या (ङ्गा) । स्त्री । अश्वगम्भायाम् । वै.
निघ. ।

हृयेष्टः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

हृयङ्गजीनम् । स्त्री । सद्योजातहृदे । वै.निघ. ।

हृरः । पुं । गर्दभः । शब्दकल्पः ।

हृरजः । पुं । पारदे । मेघ.च.म. । "हृरजो-
जमनीकम् ।"

हृरजम् । स्त्री । यवे । कर्बे । वराटके । उज्ज-
वली । शब्दकल्पः । सुमि । मी. ।

हृरतेजः । स्त्री । पारदे । रा.नि.व.११ ।

हृरप्रियः । पुं । ध्रुवरुहहृदे । वै.निघ.२भ.च-
यधि.नवरवराश्वनादे । [वै.निघ. ।

हृरवक्रभः । पुं । यक्षधुनूरे । चेत ध्रुवः ।

हृरवीजम् । स्त्री । पारदे । चिन्ता. ।

हृरहरा । स्त्री । हारहरायाम् । हृदहृद ।
टाकाया । शब्दकल्पः ।

हृराजम् । स्त्री । वहादे । रा.नि.व.११ ।

हृरिः । पुं । विष्ठी । भिके । अम. । शब्दकल्प-
वि । द्विगु. लाघो । मिह । रा.नि.व.१८२१ ।
मर्कटे । अवे । चिन्ता. । वधि । मुह्र । भृगु । वै.
निघ. । सपे । इमं । मधुरं । कोकिल । अ.र. ।
वि । हरिरवे । के.च. ।

हृरिक्कान्तः । पुं । घोटके । चिन्ता. । स्त्री
(मा) । विष्कालायाम् । कान् अण्डाणि ।
रा.नि.व.५ ।

हृरिगन्धः । पुं । कदुमागुरुचन्दने । वै.निघ. ।

हृरिग्रहः । पुं । अश्वय ग्रहविशेषः । लघुणं
— "कल्पते पूर्वकायानु निधनो यथ पश्चिमः ।
पश्चाद्गो मकम्पय खियते हरिपीडितः ॥" ज.
ट.५०५. ।

हृरिचन्दनम् । स्त्री । पुं । कीदृशदेशमसिद्धे
समविधचन्दनाम्यतमे चन्दनविशेषे । ना१८८नन ।
गुणाः — तिक्तं हिमं पिताटीपथमग्नं रक्तचन्दनव-
क्ष्मादिहरय । रा.नि.व.१२ । कौ. । कुडुमे ।
मी. । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ । पद्मेश्वरे ।
इला. । [ग्रा.] वै.निघ. ।

हृरिजीवकः । पुं । अश्वकहृदे । ह्रीनाञ्ज

हृरिणः । पुं । मृगे, ताम्रवर्कमृगे । उज्ज्वलि-
ग । प.सु. । गुणाः — "मधुरो मधुरः पाके दीप-
घोऽनलदीपनः । शीतलो बह्विष्णुषः सुगन्धि-
विष्णो लघुः ॥" "हृरिचक्षाम उच्यते ।" सु.य.
४६५ । लघुस्य गुणाः — "एषः कपायी मधुरः

पिताहृक्कफनाशनः । राज. १५. । “एषश्च मांसं
लघुशीततृणं विदीपयन् पक्वसदृशं रस्यं । कुरङ्ग-
मांसं मधुरश्च यदन्तः कफापहं पित्तहरं मरुमुत् ॥”
रा. नि. व. १७. । [द्रव्ये । नथी । श. च. ।

हरिणाक्षी । स्त्री । हृदयलिङ्गिनीनामगन्ध-
हरिणी । स्त्री । मृगा । चम. । मण्डितायां ।
रा. नि. व. ६ । खर्षयूषिकायाम् । खर्षयू. ६ । रा.
नि. व. १० । विजयायाम् । सिद्धि. । श्वेतयूषिका-
याम् । श्वेत यू. १० । वै. नि. च. ।

हरितम् । स्त्री । स्थोथेयके । गौ. ठिगाना । रा.
नि. व. १२ । कालिङ्गे । त. १ मू. ३ । वै. नि. च. ।

हरितः । पुं । मयानकद्रव्ये । रा. नि. व. ८ ।
यवे । प. सु. । नीलदूर्वायाम् । वै. नि. च. । सिंह. ।
शब्दकल्पः । सविषमशूके । विषयू. ६ । सु. ।

हरितकम् । स्त्री । शाके । शार्दकादौ । अम. ।
“अथवा मांसहरितकयुक्तशकफलभक्ष्यम् ।”
च. सु. ८. च. । [नी. म. द. व. ७. ।

हरितच्छदः । पुं । श्वेतशियौ । श्वेत मणि-

हरितनेत्रः । पुं । उलूके । पौ. ५ । त्रिका. ।

हरितपत्रिका । स्त्री । पाषाण्य । गङ्गापत्रां ।

शूशकशाकविशेषः, कपर्दीनां । रा. नि. व. १० ।

हरितयवः । पुं । निःशुकशवे । वै. नि. च. ।

हरितलता । स्त्री । पाषाणलतायां । वै. नि. च. ।

हरितशाकः । पुं । शिशुशाके । मणिनात्र-
शाक. । रा. नि. व. ७ । [विशेषः । रा. नि. व. १० ।

हरितक्षेत्रा । स्त्री । गङ्गापत्रां । शूशकशाक-

हरिता । स्त्री । दूर्वायां । मी. । जयन्ताम् ।
जलो गच्छ. । रा. नि. व. ४ । हरिद्रायाम् । रा. नि.
व. ६ । कपिलद्राचायां । नीलदूर्वायां । रा. नि. व.
८ । पाषाण्य । कपर्दीनां । रा. नि. व. १० ।
ब्राह्मीक्षुपे । विषयीनां । वै. नि. च. ।

हरिताल(क)म् । स्त्री । पीतवर्णखनिजाप-
विषभेदे । हरितालं । प. सु. । तस्य पत्रपिण्डभे-
देन हविषम्, तथोरायं श्रेष्ठम् । गुणाः—“तथी-
रायं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं
गुह्यं खनिं सपत्रश्चापत्रवत् । पत्राख्यं तालकं
विद्यात् गुणाश्च तद्रसायनम् ॥ निष्यञ्च पिण्डसदृशं

स्वल्पसत्वं तथा गुह्यं । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं
तपिष्ठतालकं । हरितालं कटु खनिं कषायोष्णं
हरिषिषम् । कण्डूकुडास्यरीगासकफपित्तकषत्रपा-
नम् ॥” भा. पू. १ भ. धा. व. । तक्षीधमादि यथा—
“तालकं पीडलीं बद्धा संचूर्ण्य काष्ठिके क्षिपेत् ।
दीप्तायन्नेष यामैकं ततः कृष्णश्च रसे । तिल-
तैले पचेद्दयामं यामश्च वैफलं जले ॥ दीप्तायन्ने
चतुर्धामं भक्षीभूतं न दोषकृत् । तथा लाचारा-
जीतिलाः शिशुटङ्गणं लवणं गुडम् । तालकार्हेन
संमिश्रं छिद्रमुष्णं निरोधयेत् । पुटेत् पाताल-य-
न्नेष सत्वं पतति निश्चयम् ॥” रस. चि. ७. च. ।

हरितालः । पुं । खनिनामख्यातपट्टिविधे ।
शट्टना वृषु । हिं हरियाल । गुणाः—“हरिता-
लोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो विषदी लघुः । र-
क्तपित्तप्रशमनस्त्वणाग्नी वातकीपनः ॥” राज. १
प. । दूर्वायां । वै. नि. च. ।

हरितालिका (ली) । स्त्री । दूर्वायाम् ।
त्रिका. । मी. । खड्गलतायाम् । विश्व. ।

हरिताश्म (न) । स्त्री । तृणके । तु. ८. त. ।
रा. नि. व. १३ ।

हरिताचः । पुं । अथस्य दृढयहभेदे । तद्र-
होते चकष्मात् चक्षुषो रक्ता विन्द्वो भवन्ति ।
यामदेषश्च जायते । ज. द. ५. ७. च. ।

हरित् । स्त्री । हरिद्रायां । रा. नि. व. ६ । पुं,
स्त्री । तृणे । मी. पुं । सुते । मू. ३ । हि. च. । वि.
शाकवर्णे ।

हरित्कन्दः । स्त्री । कन्दविशेषे । वै. नि. च. ।

हरित्पणम् । स्त्री । मूलके । गुणा. । प. सु. ।

हरिद(न)र्भः । पुं । हरिद्वर्णकुशे, शरपत्रकु-
शे । श्वेत कुश. । रा. नि. व. ८ ।

हरिदश्चः । पुं । मूत्रे । चर्कश्च । आकन्त-
गच्छ. । अम. । [See कुशः ।

हरिदर्भः । पुं । कुशभेदे । श्वेत कुशं । भा. ।

हरिद्रकः । पुं । हरिद्राश्च । वै. नि. च. ।

हरिद्रवः । पुं । नागकेशरचूर्णे । त्रिका. ।

हरिद्रा (द्री) । स्त्री । (Curcuma lon-
ga.) खनिनामख्यातकन्दोपधी । श्लु. । हिं हर्दी,

हलदी । मं हलदि । कं करसिल । तं वसप ।
दा. गुर्ज. हलद । गुष्ठाः— कफपित्तालीषकचू
त्रणापह । राज. । कटुतिक्तोष्ण कफवातासक
शरी मेहकण्डूशरी वरुणरी च । रा.नि.व.६ ।
च.द.कफल.वि. । हरिद्रा चतुर्धा हरिद्रा कर्पूर-
हरिद्रा वनहरिद्रा दाहहरिद्रा वेति । तिब्रिता.
पथ्यांश्च स्यात् । तन्नुहिः वचाश्च स्यात् । "ह-
रिद्रा क्रियते खूला हृदि या कुकुमच्छविः ।"
भेष. । [पु. ३. च. ४.]

हरिद्राङ्गः । पुं । हरिताम्बपत्रिणि । इडेल

हरिद्रादिवर्गः । पुं । हरिद्रादाहहरिद्राय
धातुकलसीकटुतीक्ष्णवद्व्येषु । गुष्ठाः— चामातो
सारङ्गः मेदः कफाकाशतप्तान्यदोषघ्नश्च । वा.पु. १५
च. ।

हरिद्राद्वयम् । स्त्री । हरिद्रादाहहरिद्रयोः ।
पिप्पला एका, पलम्पचासंशया । अथवा । वा.पु.
१५ च. हरिद्रादि. । "हरिद्राद्वयध्याना ।"

हरिद्रापचकम् । स्त्री । हरिद्रासहरिद्रादा-
हहरिद्राशटीविकडतेषु । वै.निच. ।

हरिद्रापत्रकण्टका । स्त्री । दात्र्याम् । दा-
हहरिद्रा । वै.निच. ।

हरिद्राभः । पुं । पीतशालुहवे । पेशाभाज ।
कर्पूर । श्र.च. । चि. पीतवर्ण ।

हरिद्रामेहः । पुं । पित्तजन्यमेहमेदः । अथ
रोगी सदाह हरिद्रावर्ण मेहति । सु.नि.६ च. ।

हरिद्रुः । स्त्री । दाहहरिद्रायां । दाहहरिद्रा ।
मं हलदिवा । कं विलिलु । गुष्ठाः— शीतलः
तिक्तः मङ्गल्यः बाल्मिपित्तघ्नः दीहकान्तिकरः व-
ल्यः नानालम्होषघ्नश्च । रा.नि.व.६ । अम. । सा
पक्षपा— सेव कालीयकः प्रोक्तसथा कालियकोऽपि
च । पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदाह कपीतकं । दावीं
निशागुणा किं नु नेचकण्ठारोगगुत् ॥" भा. ।

हरिनामा (न) । पुं । मुद्गे । मूत्र । चिका ।

हरिनेत्रम् । स्त्री । नेत्रपत्रे । रा.नि.व.१० ।
पुं । पेक्षेके । चिका ।

हरिण्यणिः । पुं । सरकतमणौ । पात्रा इति
लीक । रा.नि.व.१२ ।

हरिण्युहः । पुं । हरिमुद्गे । हरिमुद्ग । रा.नि.व.१६ । [चि. ई.च. ।]

हरिपर्णम् । स्त्री । लक्ष्मण्ये । प.सु. । मूल-

हरिप्रियम् । स्त्री । उग्रोरनाममन्दव्ये । गक-
द्वेन । रा.नि.व.१० । लक्ष्मण्ये । कानिशा
कण्ठे । श्र.च. । पुं । श्यामाकषाये । श्यामांश ।
प.सु. । कदम्बहवे । र.मा. । पीतभङ्गराजि ।
पीठ डोमराज । रा.नि.व.४ । See मार्कण्डः ।
विष्कण्डे । रा.नि.व.७ । कौरवीहवे । वसुजी-
वहवे । वाङ्मूले । रा.नि.व.१० । शङ्गे । मौत् ।
रा.नि.व.१६ ।

हरिप्रिया । स्त्री । तुलसीहवे । रा.नि.व.१० ।
खर्जुरीहवे । पेश्जुर गाह । रा.नि.व.११ ।

हरिवालुकम् । स्त्री । एलवालुके । एल-
वालुक । प.सु. । रा.नि.व.४ । [श्र.च. ।]

हरिभद्रम् । स्त्री । एलवालुके । एलवालुक ।

हरिभद्रकम् } स्त्री । कुशीषधी । कुडु । वै.
हरिभक्षकम् } निच. ।

हरिमन्यः । पुं । अग्रिमन्ये । शनित्रि । प.सु. ।
र.सा.मं. चणके । छाला गाह । रा.नि.व.१६ ।

हरिमन्यकः (जः) । पुं । चणके । अ.टी.
भ. । अम. । लणमुद्गे । काल मूत्र । ई.च. ।

हरिमुद्गः । पुं । (Phascolus mungo.)
शारदमुद्गविशेषे । वाणिमूत्र, शत्रिमूत्र । हिं ह-
रिमुद्गः । मं हरियरमुंग । कं हसरहसर । गुष्ठाः
— कषायः मधुरः पित्तकफघ्नः रक्तमूत्ररोगघ्नः
शीतलः लघुः दीपनश्च । रा.नि.व.१६ ।

हरिमूला । स्त्री । शालपण्याम् । वै.निच. ।

हरिलोचनः । पुं । कर्कटे । चिका । पेक्षेके ।
शब्दकल्पः ।

हरिवल्लभः । पुं । सुवृकन्दहवे । मुद्ग-
गाह । स्त्री (भा) । जवापुष्पहवे । रा.नि.व.१०
११ । तुलसीहवे । रा.नि.व.१० ।

हरिवासः । पुं । पीतभङ्गराजि । पीतपूष्ण
डोमराज । रा.नि.व.४ । See मार्कण्डः । अथ-
त्यहवे । मद.व.५ ।

हरिस्वीजम् । स्त्री । हरिताले । जटा ।

हरिहरः । पुं । रसाधिकाररसमधिकारि ।
हरीतकी । स्त्री । (Terminalia chebul-
 la.) Chebulic myrobalan, खनामख्यात
 वृक्षे । श्वौठकौ गाह् । हिं हरः । मं हरिडा ।
 कं अणिले । वें करकचेट्टु । उत्. हरिडा, करिडा ।
 दा. हिं कल्पा । ता. कड़कै । सा. गुणाः — ह
 रीतकीफलम् अनुलोमनं (अर्थात् मलपाकं कृत्वा
 बन्धु भिक्षाद्यो नयति), तथा रसायनं शोधनञ्च ।
 हरीतकी सप्तभेदाः — “विजया रोहिणी चैव पू-
 तना चासृताभया । जीवन्ती चेतकी चेति पद्या-
 याः सप्त ज्ञातयः ॥” तासु विजया अलातुवहता
 सर्वरोगहिता च । रोहिणी हता व्रणरोगिणी च ।
 पूतना अस्थिमती सूक्षा प्रलेपे हिता च । अमृता
 मांसला शोधनी च । अभया पञ्चरेखान्विता च-
 लुष्या च । जीवन्ती स्वर्णवर्णा सर्वरोगहिता च ।
 चेतकी विरेखा चूर्णाद्यैः प्रश्ला च । पुनः श्वेतक-
 णभेदेन चेतकी हिता, तयोः शुक्ला पङ्कजुलायता,
 कृष्णा चैकाङ्गुला । आसु कस्याश्चित् स्वादेन कस्या-
 श्चिद्वस्त्रेन कस्याश्चिद्वस्त्रेन कस्याश्चिद्वस्त्रेन भे-
 द्योऽनुमीयते । चेतकीतकमूलसुप्रस्य यस्य कस्यचि
 न्नाणिनो विरेचनं भवति । एतस्याश्च चेतका धा-
 रणेन नरी यावत्तिष्ठति तावदेव तस्य विरेको भ-
 वति । एषा लघ्वर्तसुकुमाररुग्णशान्तामीषधैर्विषा-
 मतीव प्रश्ला । आसु च समजातीयहरीतकीषु
 विजयैव प्रधाना सुखप्रयोगा सुखभा सर्वरोगेषु
 श्ला च । हरीतक्यां स्वादुतिक्तकषायरससङ्गावेन
 पित्तहरत्वं, कटुतिक्तकषायरससङ्गावेन कफहरत्वं,
 अस्त्ररससङ्गावेन वातनाशित्वञ्चास्ति । स्वभावत एव
 प्रभावसिद्धमस्या वातनाशित्वम् । तथास्या मज्जसु
 स्त्रायुषु वृत्ते लघु अस्थिषु च यथासंख्यं स्वास्त्र-
 तित्तकटुकृष्टरसा व्यवस्थिता एव । या हरीतकी
 नवीना क्षिप्त्वा घना हता गुरुश्च, या च जले
 क्षिप्ता निमज्जति, सैव प्रश्ला गुणदा च । हरी-
 तकीचर्चयेनाग्निहृदिः । पिष्टसर्वेनेन मलशुद्धिः ।
 आर्द्रसर्वेनेन कण्ठवहता, भर्जितसर्वेनेन च चि-
 दीषनाशित्वं भवति । भोजनेन सह हरीतकीसर्व-
 नेन बुद्धीन्द्रियोन्मूलनं बलं वातपित्तकफनाशः म-
 लमुत्पशुद्धिः भवति । भोजनोत्तरं भक्षणान्नप्राप-
 न्नावातादिदीषणातिराग भवत्येव । लघ्वेनेन भ-
 क्षिता कफनाशः, शर्करया पित्तनाशः, घृतेन वा-

तत्परीगनाशो गुह्येन च सर्वरोगनाशो भवति ।
 तथा वर्षादिषु षट्सु ऋतुषु यथाकम् सैन्धवशर्क-
 राशुखदीपिप्लीमधुगुह्यैर्भक्षणीया । केवलमेव पथ-
 यान्मदुर्लभरुचकशानाहारनिपीडितपित्तलविसृक्त-
 शोषितगर्भिण्यश्च न कदापि हरीतकीं व्यवहरेयुः ।
 भा.पू.१.भ. । “हरस्य भवने जाता हरिता च स्व-
 भावतः । हरयेत् सर्वरोगांश्च तेन प्रीक्ता हरीत-
 की ॥” इति निरुक्तिः । “वीजास्थितिका मधुरा
 तदन्तः त्वम्भागतः सा कटुरण्वीर्या । मांसा-
 शतशाम्नाकषाययुक्ता हरीतकी पञ्चरसा स्मृते-
 यम् ॥” रा.नि.व.११ । “अजीर्णिनी रुचभुजः
 स्त्रीमयविषकर्षिताः । सेवेरन्नाभयामेति लुधाव-
 षादिताय ये ॥” च.चि.१.च. । बालहरीतक्यां
 अग्निश्वौठकौ । मं.च.जी.चि. भद्रिसुखचूर्णं ।

हरीतकीतैलम् । स्त्री । हरीतकीफलमोहवते-
 ले । गुणाः — शीतलं कषायं मधुरं कटु सर्वव्या-
 धिहरं पथ्यं नानाविधत्वदीपघ्नञ्च । रा.नि.व.
 १५ ।

हरीतकीबीजम् । स्त्री । हरीतकास्यानि ।
 श्व.कौ.र. अंति । गुणाः — चतुर्वर्त्यं गुरु वातघ्नं
 पित्तघ्नञ्च । वै.नि.च. ।

हरीन्द्रवैशेषिकः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदः । स्त्री
 (का) । ऐणकायाम् । रणपू.क. । च.स.१.च.शिरी-
 विरेचने । भिगुंष्ट्याम् । निनिन्ता । क्वाप्यङ्गके ।
 कम्पनाशुंङि । वै.नि.च. हिक्काधि.न.सं. ।

हरेणुः (कः) । पुं । वृहत्तण्डुलकः । वृ.पू. ।
 प.सु. । पपंटेकः । क्क.२.पा.वृ.डा । वै.नि.च. १.२.भ.
 कल्याणघृते, लावादिनिर्ले । अय.चि.गुडून्नादि-
 मोदके । कलाय । गट्टे । रा.नि.व.१६ । “शत
 पुष्पा हरंशभिः ।” च.द.च.च.चि. ।

हरेणुका । स्त्री । ऐणकायाम् । रणपू.क. । रा.
 नि.व.६ । सु.स.१.च.पिपल्यादिः । कलायभेदे ।
 अत्रशर कशाश । रा.नि.व.१.भ. । सु.स. ४६.पू. ।

हर्म्यं (ग) । स्त्री । जृम्भायां । श.र. । *

हर्म्युटः । पुं । कक्षपे । शब्दकल्पः ।

हर्ष्यः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.नि.च. ७

हर्ष्यचः । पुं । सिंह । रा.नि.व.१.२. । [व.प.]

हर्षः । पुं । मदनवृक्षे । नृशना गाह् । रा.नि.

हलीकीर्तिः । पुं । शैत्यकारणकारि ।
 हर्षणम् । स्त्री । शक्यता । रा.नि.व.१८ ।
 'नेत्ररोगमर्दे । प्र.र. ।
 हर्षणीणी । स्त्री । कपिकण्ठम् । जाम्बि-
 हर्षणी । वै.निघ. । भद्राया । जिह्वि । शब्दकल्पः ।
 हर्षणीक्रिया । स्त्री । सुरापानजन्यहर्षणीत्याद-
 क्रियायाम् । "नाविबोभ्य मनो मयं हरीरमविह-
 न्य वा । कथ्यान्मदात्म्यं तस्मादिष्यते हर्षणीक्रि-
 या ॥" वा.चि.७७. । [वि. हर्षजनके ।
 हर्षयिबुः । पुं । पुत्रे । स्त्री । कर्षे । शि. ।
 हर्षसम्भवम् । स्त्री । शक्ये । वै.निघ. ।
 हलच्छट् । पुं । कृष्णश्वी । काल मयिना ।
 वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।
 हलदी (ही) (का) । स्त्री । हरिद्रायाम् ।
 हलराचम् । स्त्री । पादुकायाम् । रा.नि.व.४ ।
 हललोमयम् । स्त्री । काशीमे । शिद्राकम् ।
 रा.नि.व.११ ।
 हला । स्त्री । मये । जले । चनेकाशेषः ।
 लाङ्गलकीर्त्तये । विमलाभूतिना । भेष.कृष्.चि.
 पङ्क्तिर्त्तये ।
 हलाहलम् । स्त्री, पुं । विषमर्दे । प.सु. ।
 ब्रह्ममये । भोजनार्दे । चिका. ।
 हलिनकः । पुं । केतकहले । राज.१५. ।
 हलिनी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विमलाभ-
 तिना । प.सु. । [छ. प.सु. ।
 हलिनोप्रियः । पुं । कदम्बहले । कदम्ब ग-
 हलिप्रियः । पुं । कदम्बहले । चम. । १४ ।
 हलिप्रिया । स्त्री । मदिरायाम् । रा.नि.व. ।
 हली । स्त्री । कलिकाशीरुपे । विमलाभूतिना ।
 रा.नि.व.४ । भेष.कर्षरी.चि. । मयसामान्ये ।
 रा.नि.व.१४ । [च. । केतकहले । प.सु. ।
 हलीनः । पुं । शाकहले । ज्ञान गुण गाह । श. ।
 हलीमकः । पुं । पाण्डुरोगमर्दे । तस्य लक्षणं
 —"यदा तु पाण्डुरीर्यः साह्वरितः प्रसवपीतकः ।
 वलीसः हल्यलन्दः सन्दाप्रिलं सृदन्वरः । स्त्रीष

हर्षीः हर्मर्ष पादकलाकारिर्भलः । हलीमर्षे म-
 हा मय्य विद्यादनिशयिततः ॥" भा.नि. ।
 हल्लक्षम् । स्त्री । रक्तकटारि । (हनाकुल । कल. ।
 हविः । पुं । पश्चिमव्यहवे । च.प्र.४ । रा.मा. ।
 हविः (व) । स्त्री । हवे । रा.नि.व.१४ । चने ।
 जले । शब्दकल्पः । [वै.निघ. ।
 हविमण्डला । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् ।
 हविर्गन्धा । स्त्री । ब्रमीहवे । रा.नि.व.८ ।
 हविर्मन्यः । पुं । गणिकारिकायाम् । र.मा. ।
 हविथ्यम् । स्त्री । हवे । चिका. ।
 हवुषा । स्त्री । शृङ्गासमुत्तुले । प्र.निबानन्द-
 से । खनामस्यातफले । हृत्सु फल । हिं हीहवे-
 र । कं हीवेर । मं यरहुहवे । एतत् फलं हवि-
 थम् । तयोरेकं मय्यसदृशं विषयमश्व, द्वितीयम्
 चतुर्थफलसदृशं मय्यमश्व । उभयविधमेव फलं
 गुणैर्लभ्यं केवलसाकारतो भिन्नम् । भा. । गुणः
 —कटुतिक्तोष्णः गुरुः श्रेष्ठवलासुघ्नी प्रदरीदरवि-
 ड्भस्वश्लगुन्धामोघी च । रा.नि.व.४ ।
 हसस्तिका । स्त्री । बहिष्कटिकायां । वा.
 चि.१५. ।
 हसन्ती । स्त्री । मञ्जिकायाम् । म. ।
 हस्तः । पुं । करे । शठ । रा.नि.व.१८ ।
 हस्तज्योडिः (डी) । पुं । खनामस्यातम-
 हाकन्दशके । कटुः खडा । हिं मं हाताजोडी ।
 गुणाः — रसवश्चतु वश्चकृष्ण । रा.नि.व.७ ।
 हस्तपर्णः । पुं । रक्तैरुच्छे । वै.निघ. ।
 हस्तपुच्छम् । स्त्री । करपुच्छे । शठेतर (पी-
 छ) । चिका. । [पाणौ । रा.नि.व.१८ ।
 हस्तमानम् । स्त्री । भामध्याङ्गलिकृपरे विस्ते
 हस्तसन्धिः । स्त्री । मणिधमे । वै.निघ. ।
 हस्ताङ्गुलिः । पुं । कराङ्गुली । शठेतर
 आङ्गुल । मूरिप्र. ।
 हस्तास्त्रनः । पुं । पक्षीहले । वै.निघ. ।
 हस्ताभरणः । पुं । मण्डलिसर्पे । सु.कल.४
 य. । See सर्पः । [शब्दकल्पः ।
 हस्तामलकम् । स्त्री । करस्थामलकीफले ।

हस्तिः । पुं । कदलीवृक्षे । गजः । अजमोदा-
यां । वै.निघ. ।

हस्तिकन्दः । पुं । कीदृशे प्रसिद्धे खनाम-
ख्यातमहाकन्दशके । ईशां वड़ मूला । मं ह-
स्तिकन्दः । कं मञ्जिरकसियगच्छे । गुणाः—कटु-
रूपाः कफवातरोगघ्नः त्वस्तीषहरः महाकुष्ठविष-
पंघ्नश्च । रा.नि.व.७ । “हस्तिकन्दी गुरुयांही ए
कहस्तप्रदो मतः ।” अचि.१६५. ।

हस्तिकरञ्जः (कः) । पुं । महाकरञ्जवृक्षे ।
उद्भूत करञ्ज । रा.नि.व.८ ।

हस्तिकर्णः (पलाशः) । पुं । एरुवृक्षे ।
मे. । गजकर्णाकारैकपत्रे पलाशमेदे । भूपलाश
इति लोके । हस्तिकर्णपलाशः । तं विद्यामुद-
पुचेतु । सु.स.३८५. कफशीघ्रने । गुणाः—“ह-
स्तिकर्णः परं हृष्यो मध्यायुर्बलवर्धनः ।” राज.६५. ।
रत्नरञ्जे । वै.निघ.अजी.चि.विलम्बिकायोमे । ह-
स्तिकन्दे । ईशां मूला । रा.नि.व.७ । एतद्बीज-
तैलं मूलकतैलवत् । See विभीतकतैलम् ।

हस्तिकर्णकः । पुं । किंछकवृक्षमेदे । हस्ति-
कर्णपलाशः । श.र. ।

हस्तिकर्णदलः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । ह-
स्तिकर्णपलाशः । प.सु. ।

हस्तिकर्णी । स्त्री । कासालुके । वै.निघ.२भ.
पाशु.वि. । वा.व्या.चि.षडशीतिगुगुली ।

हस्तिकच्छः । पुं । सिंहे । व्याघ्रे । शब्दक-
ल्पः । कण्ठमहीटमेदे । सा.नि. ।

हस्तिकारवी । स्त्री । अजमोदायां । वनय-
मानी । रा.नि.व.६ ।

हस्तिकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

हस्तिकीलः । पुं । राजवदरे । वै.निघ. ।

हस्तिकीलः (ली) । पुं, स्त्री । बदरीमेदे ।
डामाकुल । नामकीलीति पूर्ववक्ते । प.सु. ।
मद.व.६ । [शुभ्रम् । वै.निघ. ।

हस्तिकोशातकी । स्त्री । महाकीयातका ।

हस्तिघोषा । स्त्री । महाकीयातकोनामफल-
शकविशेषे । शुभ्रम् । हिं नेनुषा । मं पारिस-
दाइका । कं अरुहीर । गुणाः—स्निग्धा । मधुरा

आभावातकृतं इत्या । लम्बिकरी वनरीपक्षी च ।
रा.नि.व.७ । रक्तपित्तानिलघ्नी च । भा.पू.१भ.
शा.व. । [श.सा. ।

हस्तिघोषातकी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ।

हस्तिचारिणी । स्त्री । महाकरञ्जे । उद्भू-
तकरञ्ज । रा.नि.व.८ ।

हस्तिदन्त (क)म् । स्त्री । मूलके । मूला ।
रा.नि.व.७ । श.सा. । [श.र. ।

हस्तिदन्तः । पुं । मूलके । मूला । [श.र. ।

हस्तिदन्तफला । स्त्री । एका । गोशू-
क । रा.नि.व.७ ।

हस्तिदन्ती । स्त्री । महेन्द्रवाहण्याम् । इत्य-
दन्त्याम् । वै.निघ. । हस्तदन्तगोशूल्यायाम्, नाग-
दन्त्याम् । वड़ गोशूक । च.सू.१५. ।

हस्तिनी । स्त्री । महेन्द्रवाहण्याम् । वड़ रा-
थालम्बा । महाकरञ्जे । उद्भूतकरञ्ज । वै.निघ. ।
करिगद्याम् । हातिनी । तदुभयगुणाः—“हस्तिन्या
मधुरं हृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्त्रीयंकरं
शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥” सु.स.४५५. ।

हस्तिनीष्टतम् । स्त्री । हस्तिनीनवनीतजघ-
ने । हातिनीत उद्भूतवि । गुणाः—कफपित्त-
विषक्तमिदं कषायं लघु विटम्बि तित्तम् अधिक-
रुचः । रा.नि.व.१५. ।

हस्तिनीदधि । स्त्री । करिणीदुग्धजातदध-
नि । हातिनीत उद्भूत दधे । मं हातिनीदधि ।
कं आनेयमोसह । गुणाः—कषायलघूष्णं पक्तिश-
लघं रुचिदं कान्तिदं बलासरीशघ्नं वीर्यवर्धनं व-
लदधः । रा.नि.व.१५. ।

हस्तिनीदुग्धम् । स्त्री । हस्तिनीजातघीर ।
हातिनीत दुध । मं हातिनीचे दुध । कं आनेय-
हालु । गुणाः—मधुरं हृष्यं गुरु कषायं स्निग्धं
स्त्रीयंकरं शीतलं चक्षुष्यं बलवर्धनम् । रा.नि.व.
१५. ।

हस्तिनीनवनीतम् । स्त्री । हस्तिनीदुग्धम-
वनवनीति । हातिनीत उद्भूत माथन । गुणाः—
कषायं शीतलं लघु तित्तं विटम्बि लम्बि कफ-
पित्तघ्नम् । रा.नि.व.१५. ।

हस्तिपत्रः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ ।

स्तेपर्णीः । पुं । महाकीपातक्याम् । धूम्रम् ।
पू. भ. भा. व. । क्याम् । रा. नि. व. ७ ।

स्तेपर्णिका (नी) । स्त्री । राजकीपात

स्तेपर्णी । स्त्री । मोटमतायाम् । गठः
हाड । प. म. । मृत्पायाम् । र. मा. । कर्कष्या ।
कुट्ट भा. । रा. नि. व. २० ।

स्तिपात् (ट) । पुं । पिच्छाधी । टकाय-
ऽभाष कट्ट । प. म. ।

स्तिपियली । स्त्री । गजपियल्याम् । गज-
पुतः प. म. । चविकायाम् । र. म. र. पा. द्विती-
ये ।

स्तिवृषा । स्त्री । कदलीहृदये । भा. ।

स्तिमगधा । स्त्री । गजपियल्या । वै. नि. च. ।

स्तिमदः । पुं । गजमदे । दाक्षिणात्ये स्ति-
माया प्रसिद्धे कीचिपरिवर्षे । गुप्ताः — विन्ध्यशि-
खः सपत्नारघः केयः विषयः कन्दुकुलप्रचट्ट-
नसंग्रहः । रा. नि. व. ६ ।

स्तिमयूरकः (का) । पुं, स्त्री । चक्रमी-
शयो । म. द. व. २ । इन्द्रभाष्या । वै. नि. च. र. म.
म. चि. ।

स्तिमूषम् । स्त्री । कर्मिष्वे । गुप्ताः — ति-
तोषं सव्यं वातघ्नं भूतघ्नं कषायं शुलघ्नं हिक्का-
शयघ्नम् । रा. नि. व. १५ । "गजमूषमक्षिपय क-
कुट्टद्विविषयं नृन्" । अ. पि. ट. च. ।

स्तिमेहः । पुं । वातजन्यपिप्पि । तप रीची
मममागडरट्टमृषहं सिद्धि । सु. नि. ६ च. ।

स्तिक्विः । पुं । देवदत्तभयामयमकारे ।

स्तिरोहणकः । पुं । महाकरको । रा.
नि. व. ८ ।

हस्तिस्तोत्रकः । पुं । कीचिहृदये । रा. नि. व. ६ ।

हस्तिवृक्षणी । स्त्री । महाकरको । वै. नि. च. ।

हस्तिविषाणकः (षी) । पुं, स्त्री । कद-
लीहृदये । रा. नि. व. ११ (११) ।

हस्तिगुल्फा (गुल्फा, गूली) । स्त्री । स-
नामक्यात्महाङ्गये । हाडिउं टुकु । स. क. मेलवा-
म, गलदावरे । गुप्ताः — कट्टया सस्तिपातञ्जरी

च । रा. नि. व. ३ । सु. पि. ११ च. । मृत्पायक्या ।
र. मा. म. । इन्द्रभाषकीपातयाम् । उपायानमना ।
गजपल्यायाम् । वै. नि. च. ।

हस्तिश्यामकः । पुं । वृक्षपायविषये । हा-
डिवा । स्त्री । गुप्ताः — श्यामाकरम् । च. म. १०
च. । शातुमीवचः पितृदेवदत्तः बाधुवर्गिनः वृक्षचः ।
रा. म. ।

हस्ती (इन्) । पुं । क्षमात्मक्यानि विवक्षितक-
र्तृवृक्षचरपशुविषये । हाडी । हिं क्वापी । त-
व्य चतुर्षी क्षातयः स्यात् — "मदी मन्दी कदी
मिषचतुर्षी गजक्ष्मातयः" । ई. च. । राजमित्रमूल-
विषयभाष्ये मटमन् नृ. वनमर्देन । तन्मासन्तः
— गृहं विन्ध्यं वातसं देवकरं पुटिकरं दुर्म्भरम्
अपिमान्यकरच । रा. नि. व. १० (१६) । "क्षायका-
लवचसोर्षा गजः देवामिन्ध्यापयः" । सु. म. ४६ च. ।
स्त्री । कदल्या । चक्रमीशायाम् । रा. नि. व. ११ ।

हस्त्यायुर्वेदः । पुं । पालकीयमनविषयिका-
भ्याम् ।

हस्तलम् । स्त्री । हस्तारचविषे । म. च. ।

हाङ्करः । पुं । गले, गजगन्धविषये । हाङ्गड ।
म. च. । [भूरफले । चम. ।

हाटकम् । स्त्री । सुवर्णे । रा. नि. व. ११ । पुं-

हाटकमाक्षिकम् । स्त्री । खर्चवाचिषे । वै.
नि. च. ।

हातव्यः । पुं । इन्द्रमवदने । वै. नि. च. ।

हातुः (सुः) । पुं । हने । पि. का. ।

हापुषिका (पी) । स्त्री । Wagtail. क-
नामक्यातपक्षिः । कश्चनिकाया । पि. का. ।

हाफिका । स्त्री । मृत्पायाम् । हा. हे. । पारा. ।

हाफुः । पुं । चडिहृदये । चाफिम् । प. म. ।

हायनः (कः) । पुं । माषिषाचविषये । भा.
पू. र. भ. पा. व. । गुप्ताः — चाफिगन् । च. म. १० च. ।

हारकः । पुं । क्षापीहृदये । हाडका भा. ।
म. च. ।

हारका(र)रा । स्त्री । कपिलदायायाम् ।
रा. नि. व. ११ । पारा. । भा. म. ११. पलायकज.
वि । "भारताहाररा ।"

हारहरः । पुं । मये । हे.च. ।

हारा । स्त्री । गम्भीरीवृत्ते । वै.निघ. ।

हारिकण्ठः । पुं । कौकिलि । मे. ।

हारितः (कः) । पुं । हारीतपक्षिणि । इ-
डेलन युष् । जटा. ।

हारितकम् । स्त्री । शकि । श.र. ।

हारिद्रः । पुं । विषभेदे । इतिद्रावर्ण कठि-
विव । लक्षणं — “हरिद्रातुल्यमूलो यो हरिद्रः
स उदाहृतः ।” भा. । कदम्बवृत्ते । मे. । हरिद्रा-
वृत्ते । (कः) महिषज्वरे । गजवैद्यकम् ।

हारिद्रसन्निपातः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे,
येन सर्वाङ्गमेव हरिद्रावर्णं भवति । लक्षणं —
“हारिद्रदेहनखनेचकराहितापनिष्ठीवनादिकसमै-
रुपलक्षितो यः । हारिद्रकः स कथितः”
वै.निघ. ।

हारिद्रः । पुं । हरिद्रावृत्ते । वै.निघ. ।

हारी (इत्) । पुं । कदम्बवृत्ते । कौकिलि ।
स्त्री (री) । सुतायाम् । श.र. ।

हारीतः (कः) । पुं । हरितालपक्षिणि ।
इडेलन युष् । वम्. तिलगिरुपक्षी । तन्वांसगुणाः
— स्वादु ककपितरुक्तदोषघ्नय । रा.नि.व.१७ ।
“बन्धो हृष्यो रुषिकश्च तथा हारीतकी मतः ।”
आविश्रयिष्ये । तन्नामकतत्त्वकारि ।

हार्थम् । स्त्री । रक्ताञ्जने । वै.निघ. ।

हार्थः (वृचः) । पुं । विभीतकवृत्ते । व.इ.डु ।
गा.इ. रा.नि.व.११ । [तिव. श.र. ।

हालह(हा)लम् । स्त्री । विषभेदे । रत्नाञ्ज

हाला । स्त्री । कण्टकपालीलतायां । आ.क.ड-
क.ड । प.सु. । चि.क्र.क.सीमरी.चि. । मयसा
माये । रा.नि.व.१४ ।

हालाहलम् । स्त्री.पुं । ‘हालाहल इति ख्याते
मूलविधे । सु.तत्त्व.१२७. । स्वरूपं यथा — “गोक्ष-
नाभफलो गच्छकालपत्रच्छदक्षया । श्रीजसा यस्य
दक्षलं समीपस्थाः हुमादयः । असौ हालाहलो
ज्वरः किष्किभ्यां हिमालये । दलियाभितटे
देशे कोङ्कणेषु च जायते ॥” भा.पु.१३.विषय. ।
See मूलविषयम् ।

हालाहलगणा (हली) । स्त्री । मये ।
वै.निघ. ।

हालाहलधरः । पुं । सयै । श.र. ।

हालाहला । स्त्री । हृद्रमूषिकायां । (न.१८८)
हेन्मू. जटा. । [हे.च. ।

हालिनी । स्त्री । अन्ननिकायां । अ.ज्ज्ञा.हे ।

हाली । स्त्री । तालादिमये । ता.डि. रा.नि.
व.१४ । मये । अम. ।

हासः । पुं । ककुष्ठे । वर्गमुक्तिकाविशेष ।
स्त्री (सा) । जातीपुष्पवृत्ते । वै.निघ. ।

हास्यफलः । पुं । विकटतवृत्ते । वै.डु.गो-
छ । रा.नि.व.११ ।

हाह(हा)लम् । स्त्री । हलाहलविधे । श.च. ।

हिंसारः (सीरः) । पुं । व्याघ्रे । त्रिका. ।
व्याक. । [डा. हारा. ।

हिंसालुकः । पुं । खादुककुङ्कुरे । काम्.डा.कू-

हिंसा (ह्वा) । स्त्री । जटामांखां । रा.नि.

व.११ । कण्टकायाम् । भेषयोनिरौ.चि., अम.

बा.चि.खेदे । शिरायां । श.च. । कण्टकपाली-

लतायाम् । गुडकौडनी, (क.ल.क.ड) । प.सु. ।

च.द.यथि.चि. । सु.चि.१७७. । च.द.हिंसाश्वा-

सचि.हिंसायुते । गवेषुकायाम् । गर्ग.डा. ।

श.च. ।

हिका । स्त्री । तन्नामकरीने । तस्या निदानं —

“विदाहिरुविष्टभिश्चाभिष्यन्दिभोजनैः । तत-

पानाशनस्नानरजोघृमातपानिलैः । व्याधामकस्यै-

भाराध्ववेगघातापतपैः । हिका शस्य कासस्य

वृणां समुपजायते ॥” स्वरूपं निरुक्तिश्च — “सुहृन्-

हृवायुरुदति सखनी यत्किञ्चिद्दन्ताणि सुखादिवा-

न्तिपन् । सघोषवानाश्च दिनसि यस्मात्तत्तु हि-

क्यभिधीयते वृषैः ॥” तद्देहाः संप्राप्तिश्च — “अन्न-

जां यमलां वृद्धां गम्भीरां सहतीं तथा । वायुः

कफिनातुगतः पञ्च हिकां करोति च ॥” पूर्वस्वरूपं

यथा — “कण्ठीरसोर्गुलश्च वदनस्य कषायता ।

हिकानां पूर्वस्वरूपाणि कुवेराटोप एव ॥” यम-

लामाह — “चिरं यमलैर्वैः या हिका संप्रवर्त-

ते । कम्पयन्ती शिरोयोगी यमलां तां विनिर्दिशे-

॥” अत्रजामाह — “पानाद्वैरतिसधुनैः सह
॥ पीडितोऽनिलः । हिङ्गां यायूद्वेगी भूत्वा तां
वेद्यादत्रज्ञां भिषक् ॥” गभीरा यथा — “नाभि-
रुता या हिङ्गा घीरा गभीरनादिनी । अनेको-
दववती गभीरा नाम सा ह्युता ॥” सहतो यथा
— “समोऽप्यपीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।
महाहिङ्गेति सा ज्ञेया सत्त्वैवावप्रकल्पिनी ॥” भा।

हिङ्गु । क्ली० (Ferula asafoetida or Ferula albiacea.) स्वनामख्यातपण्डद्रव्ये ।
हि० ३७ । हिं वम्, हिङ् । मं इङ् । कं लभु । तं
रं ग । गुणाः — छद्यं कटुषं क्षमिवातकफघ्नं वि-
कम्पापानशूलघ्नं चतुर्थं गुणप्रव । रा.नि.व.६ ।
वा.सू.१५.क.पकादी । “उष्णकं तुल्यकं हिङ्गु”
अ.सू.२५. । तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्ध-
नघ्नं उष्णं पाचनं विषं दीपनं कफघ्नं प्रव ।
रा.ज. । पाचनं कथं क्षमिगुलीदरापहृष्ट । सद.
व.२ । “लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफघ्नं
जित् । कटुं क्षिप्रं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्ध-
नघ्नं ॥” सु.सू.४६अ. । [६] । रा.नि.व.६ ।

हिङ्गुनाडिका । स्त्री । नाडीहिङ्गी । शिष्ट-

हिङ्गुनयोसः । पुं । निम्बउचे । प.सु. ।
हिङ्गुरसे । हि० । मी. ।

हिङ्गुपत्रः । पुं । इडुदीडले । रा.नि.व.८ ।

हिङ्गुपत्री (र्षी) । स्त्री । स्वनामख्यातले ।
वृक्षपत्र उत । गुणाः — कटुः तिक्ता तीक्ष्णा उ-
ष्णा वातकफक्षमित्री रुक्षा दीपनी पाचनी च ।
रा.नि.व.८ ।

हिङ्गुफला । स्त्री । हिङ्गुपत्रात् । वै.निघ. ।

हिङ्गु(ङ्गु)लम् (लिः) । क्ली०, पुं । स्वनाम-
ख्यातपारदमृषिष्ठद्रव्ये । हिङ्गु । अम. । जटा. ।
तत्र त्रिविधं — चम्पारिश्चकतुल्यकहंसपादभेदेन ।
तत्र चम्पारिः शुक्लवर्णः, श्चकतुल्यकः पीतः, हंस-
पादो लैवाकुसुमसदृशः, स एव मङ्गी तमसः । र.
सा.सं.टी. । सधुरं तिक्तम् उष्णं वातकफघ्नं वि-
दीषहृष्टदीपज्वरघ्नं । रा.नि.व.१२ । शुद्धस्य गु-
णाः — “तिक्तं कषायं कटुं हिङ्गुलं स्वात् निवामय-
घ्नं कफपित्तहारि । हृन्नासकुष्ठज्वरकामलाय स्त्री-
हामवातो हं गवं निहन्ति ॥ ऊर्ध्वपातनयुक्ता तु

उमरुयन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य मृत्तम् शुद्धमि-
दं न प्रोचयेत् ॥” भा.पू.१म.उ.र.स.व. । प्रोचनवि-
धिः — “सौषीदुष्यैश्च दरदं समवारञ्च भावितम् ।
अस्त्रवर्गैश्च शुद्धिमायायेवं न संशयः । भार्दक-
स्वरसैः भाव्यं शुद्धभवति हिङ्गुलम् ॥” सा.कौ. ।
तस्मात्पारदवह्निष्करणविधिः — हिङ्गुलं निम्बूरसैः
मृष्टं यावत् मईयित्वा अषःपिठ्यां दत्त्वा सुतव-
द्वह्निं पातयेत् । तेन ऊर्ध्वपिठरीलघ्नं रसं मृद्धी-
यात् । भा. मधुमूले । चालु इति लोके । श.च. ।

हिङ्गुलिका । स्त्री । कण्टकायाम् । श.च. ।

हिङ्गुली (रन्) । पुं । हिङ्गुलि । स्त्री वाताकौ ।
प.सु. । इहत्याम् । भा. ।

हिङ्गुलः । पुं, क्ली० । हिङ्गुलि । अम. । र.सा.सं. ।

हिङ्गुलेश्वरः । पुं । रसोऽयं वातपथानज्वरं
हितः । हिङ्गुलं विषं पिपली च समभागं जलेन
मईयित्वा वटी काय्या । हिगुञ्जामितो मधुना दी-
यः । र.सा.सं. ।

हिङ्गुलोत्तरसः । पुं । हिङ्गुलनिकाशितपा-
रदे । तत्प्रकरणम् — “अथवा हिङ्गुलात् मृतं स्ना-
हयेतन्निगद्यते । जम्बीरनिम्बनोरंश्च मर्दितौ हि-
ङ्गुली दिनम् । ऊर्ध्वपातनयन्त्रे वाह्यः स्नात्रिर्म-
लो रसः ॥” र.सा.सं. । [र.मा. ।

हिङ्गुशिरा(टि)का । स्त्री । वंशपत्रीवर्ण ।

हिङ्गः (लः) । पुं । (Barringtonia acutangula, Syn. Eugenia acutan-
gula.) स्वनामख्यातहृत् । शिञ्जल गाँछ । हिं
समुन्द्रफल, इजर । सं पर्यन्तु । कं तीरेगणनिल ।
उत्. किञ्चोली । वम्. समुन्द्रफल, परेल । गुणाः
— कटुः उष्णः पवित्रः भूतघ्नः वातरीयघ्नः यक्ष-
सारदीपघ्नश्च । श.च. । रा.नि.व.८ । जलवेतसी ।
भा. ।

हिङ्गि(रङ्गी)ः । पुं । समुद्रफेने । प.सु. ।
वालोको । मी. दाडिमउचे । वै.निघ. । कचके ।
उषा. ।

हितम् । क्ली० । पथे । रा.नि.व.२० ।

हितकः । पुं । शिगी । रा.नि.व.१६ ।

हितलोहितः । पुं । तुवरशिवनाले । रा.नि.
व.१६ ।

हितावली । स्त्री । खनामख्यातवचे । हि
'हियावली । गुणाः—सारका तित्ता मीह्वी गु-

आव्री उदरकमिकुष्ठव्री कण्डूव्री च । रा.नि.व.८ ।

हितावली । स्त्री । हितावलीवचे । वै.निघ. ।

हिताहितम् । स्त्री । पथ्यापथ्ये । च.सू.१
अ. ।

हितालः । पुं । खनामख्यातवचे, महाता-
ले । हिताल इति दलिव्यदेशे मसिद्धः । ईंठाल
गोष्ठ । गुणाः—मधुरास्त्रः कफकरः पित्तदाहघ्नः
शमघ्नः दृष्टाहरः शीतलः वातदोषघ्नश्च । रा.नि.
व.८ । [सु.नि.८अ. ।

हिन्दोलनम् । स्त्री । भेषजन गर्भपातने ।

हिमम् । स्त्री । पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे । पद्म
काष्ठे । रा.नि.व.१२ । उग्ररी । वै.निघ.सुदग्रं
चूर्णे । वज्री । रा.नि.व.१३ । रक्तचन्दने ।
रा.नि.व.१२ । नवनीते । श.च. । मौक्तिके । रा.
नि.व.१३ । पुं । चन्दनवचे । कर्पूरे । रा.नि.व.
१३ । तुषारे । हिम । गुणौ कफनायुवैकौ । रा.
ज.१प. । लक्षणं—“हिमवच्छिखरादिभ्यः द्रवी-
भूयाभिवर्षति । यत्तदेव हिमं हिमं जलमाहुर्मनी-
षिषः ॥” भा. ।

हिमकः । पुं । विकडतवचे । रा.नि.व.४.८ ।

हिमकरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

हिमकूटः । पुं । शिशिरती । रा.नि.व.२१ ।

हिमजा । स्त्री । शय्याम् । शठी । मे. । पाल-
कशके । पालि शक । प.सु. । चौरिण्याम् ।
थिरुहे । रा.नि.व.५ ।

हिमतैलम् । स्त्री । कर्पूरतैले । रा.नि.व.१५ ।

हिमदुग्धा । स्त्री । चौरिण्याम् । थिरुहे ।
रा.नि.व.५ ।

हिमद्रुमः । पुं । महानिल्मे । रा.नि.व.८ ।

हिमपूतिः । वि. । उद्ग्रदुर्गमे । भा.म.४भ.
भग.वि. । [नि.व.१२।२३ । अम. ।

हिमबालुकः (का) । पुं, स्त्री । कर्पूरे । रा.

हिमयुतः । पुं । भीमसेनौकर्पूरे । वै.निघ. ।

हिमविधिः । पुं । द्रव्यपलं घटपलजले विमं

विशीषितं हिम इत्युच्यते । स एव शीतकषायः ।
पाने च तस्य मानं पलद्वयम् । भा. ।

हिमशर्करा । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा.
नि.व.१४ । [अम. ।

हिमसंहतिः । स्त्री । हिमराशी । वज्रक ।

हिमहासकः । पुं । हिलावचे । ईंठाल
गोष्ठ । श.र. । [वै.निघ. ।

हिमांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये ।

हिमांश्वभिख्यम् । स्त्री । रौप्ये । हे.च. ।

हिमा । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् । रणके । भद्रसु-
क्षायाम् । रा.नि.व.६ । धूक्याम् । रा.नि.व.१२ ।
चणिकावणे । रा.नि.व.८ ।

हिमागमः । पुं । हिमनकाले । रा.नि.व.२१ ।

हिमाद्रिजा । स्त्री । चौरिण्याम् । थिरुहे ।
रा.नि.व.५ । [नि.व.१० ।

हिमाब्दम् । स्त्री । उत्पले । उन्मिक्तल । रा.

हिमारातिः । पुं । चित्रकचुपे । अर्कवचे ।
अम. । [भूष्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

हिमालयः । पुं । युक्कलद्विरे । श.च. । स्त्री ।

हिमाली । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् । रा.
नि.व.१४ ।

हिमावती (नी) । स्त्री । खनामख्यातीषवी ।
हिमावलीति भाषा । गुणाः—सरा तित्ता मीह-
गुणोदरघ्नी कमिकुष्ठखजूकण्डूतिघ्नी च । रा.नि.
व.६ । चौरिण्यां । स्वर्णचौरिण्यां । वै.निघ. ।

हिमाश्रया । स्त्री । स्वर्णजीवक्याम् । रा.नि.
व.३ ।

हिमाह्नः (यः) । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

हिमिका । स्त्री । वर्षापले । हिमसहाते ।
शिशिरविन्दौ । शब्दकल्पः । [नि.व.११ ।

हिमोत्तरा । स्त्री । कपिलद्रव्यायाम् । रा.

हिमोत्था (त्यन्ना) । स्त्री । यावनालीशर्क-
रायाम् । रा.नि.व.१४ । [निघ. ।

हिमोदकम् । स्त्री । हिमजले । वज्रक । वै.

हिमोद्गवा (द्गता) । स्त्री । चौरिण्याम् ।
थिरुहे । रा.नि.व.५ । शय्याम् । वै.निघ. ।

मोपमः । पुं । प्रकलि । वै. निघ. ।

रणम् । स्त्री । खर्णे । रजते । धुसूरे । व. टके । चिका. ।

इरण्यम् । स्त्री । सुवर्णे । रा. नि. व. १३ । र. ॥ सं. ज्वरचूडामणी । कपर्दके । चिका. । रेत से । परिमाणभेदे । चिका. ।

हरण्यकोषः । पुं । खर्णे । रौप्ये । छ. च. ।

हरण्यपुष्पी । स्त्री । लाङ्गलिकायां । दिव- लाशूलिनी । सु. शा. १० अ. । [शां.] अम. ।

हरण्यरेताः (सु) । पुं । चित्रकह्वरे । छि. टा

हरण्यचीरा । स्त्री । ब्रह्मसुवर्चलानामौषधी । सु. चि. १० अ. । [प. सु.]

हिलमुची । स्त्री । हिलमोचिकायां । शि. टके ।

हिलमोचिः । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । शि. टके । प. सु. ।

हिलमोचिका (ची) । स्त्री । खनामफ्या- तोत्तमशाकविशेषे । शि. टके भा. क. हिं हरहुच् । वम्. हरहुची । उत्. हिरमिभा । भा. म. ४ भ. म- मुदि. चि. । “हिलमोचीमवं द्रव्यम् ।” गुणाः— शीथकुलकफपित्तघ्नी । भा. पू. १ भ. शा. व. । चुके । रा. नि. व. ७ । चुकवाकुके । टक्. वे. टा । रा. नि. व. १२३ न

हिमः । पुं । (Turdus ginnus.) शरा- रिनामपक्षिविशेष । अत्रान् प्राथी ।

हीनकर्णः । पुं । तन्नामककर्णवस्त्रनामकौ । अथ च पर्याययोर्हीनमांसः । सु. म्. १६ अ. ।

हीनाङ्गः । वि । विकलाङ्गे । जटा. ।

हीनाङ्गी । स्त्री । सुद्रपिपीलिकायां । छि. च. ।

हीन्तालः । पुं । हिन्तालह्वरे । छि. टागशां. छि. टी. ।

हीर(वा)म् । स्त्री, पुं । वज्रे । शि. ट. रा. नि. व. १३ । स श्वेतलोहितपीतलज्जभेदेन चतुर्विधः— यथासंख्यं विजः चतुः वैश्वः शूद्र इति । तत्र प्रथमो रसायने, द्वितीयो व्याधिनाशे, तृतीयो ध- नदाने देहदायि, चतुर्थे च व्याधी वयस्कान्ने च प्रयुज्यते । अथ चाकारभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकत्व ल-

व्यम् । विन्दुरेखाहीनो रक्तः पुमान्, रेखायुक्तः षड्विधयुक्तः स्त्री च । त्रिकोणी नपुंसकम् । मारि- तस्य हीरकस्य गुणाः—“आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्षे सौख्यं करोति च । सेवितं सर्वरीमघ्नं सतं वज्रं न संशयः । अश्वत्थं कुरुते वज्रं कुशं पार्श्व- व्यासयाः पाण्डुतां पङ्कुरत्वञ्च तस्मात् संशोष मा- रयेत् ॥” हीरकजारणम्—“व्याघ्रीकान्दीदरे चि- द्वा समघा पुटितः पविः । ह्यसुखस्य निष्वापात् शुद्धः प्रतिपुटं भवेत् । मखुकमूत्रे तप्तं हीरकं सेचयेत् सुधीः । समघा सियते सत्यं नात्र काव्यां विचारणा । भक्षोभावं गतं युक्त्या वचवत् कुरुते तनुम् ॥” सा. कौ. । स्त्री । गाम्भाय्याम् । रा. नि. व. ८ । [नि. व. १८ । स्त्री । मेधां ।

हुङः (हुः) । पुं । मेधे । छ. च. । चिका. । रा.

हुङिका । स्त्री । अङ्गीलह्वरे । आं. टा. टा. शां. वै. निघ. ।

हुङुकः । पुं । दात्यूहपलिणि । मे. । [श. मा.]

हुङुम्बः । पुं । भटचिपिटे । छु. डू. भा. ज. ।

हुण्डः । पुं । व्याघ्रे । वाय्व्यशूकरे । शब्दकल्पः ।

हुण्डनम् । स्त्री । मलकादीनाम् अन्तःप्रवेशे वक्रतायां वा । (घातूनामनेकायत्वात्) । वि. र. । अन्ये त्वाङ्गः शिरोहुण्डनं केशभूमिमुटनं, शङ्खे ल- लाटे च भङ्गवहेदना । नासाहुण्डनं घ्राणशक्तिनी- पः । हृष्टिहुण्डनं हृष्टिव्युदासः । जन्तुहुण्डनं हृष्ट- योपरीधः । ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवासंस्थः । इति जि- ज्ञङ् ।

हुताशः । पुं । अग्नौ । अग्निवेशे । च. । चि- त्रकह्वरे । भा. म. भ. प्रा. धि. कारे । च. द. कु. चि. ।

हुताशनः । पुं । चित्रकह्वरे । सु. चि. १७ अ. ।

हुताशनरसः । पुं । अग्निमान्दो रसः । गन्ध- काः १ भ. पारदः, १ भ. शृटङ्गश्च १ भ. सुङ्ग- विष्टं १ भ. मरिचं ८ भ. एकत्र निम्बूरसेन सदे- यित्वा सुद्रमाना वटी कार्या । अतु. आद्रकरसः । भा. । मेध. ।

हुताशवेशः । पुं । अग्निवेशे । च. च. द. टी. ।

हरवः । पुं । शमाले । चिका. ।

हृच्छूलम् । स्त्री । वचःशूलि । निदा. ।

हृतगन्धा । स्त्री । कुलुम्बुरी । कैटांशनिम्ना ।
वै.निघ. ।

हृत्कम्पः । पुं । हृदयस्य कम्पे । निदा. ।

हृत्पाषाणः । पुं । मनःशिलायाम् । भैष.कुष्ठ.
चि.षड्विन्दुतैले ।

हृत्प्राणः । पुं । आसरीगे । रा.नि.व.२० ।

हृदयम् । स्त्री । मनसि । चिकी. । चेतनास्थाने ।
तस्य शीघ्रितकप्रसादजम् । यदाग्र्या हि धमन्यः
प्राणवद्वाः तस्य च चेतनास्थानत्वात्तस्मिन् तमसा-
वृते प्राणिनः स्वपन्ति । तत्स्वरूपं यथा—“पुच्छरी-
केष सङ्गं हृदयं स्यादधोमुखं । जायतस्तद्विकस-
ति स्वपतत्य निमीलति ॥” सु.श. ४५. । वचसि ।
रा.नि.व.१८ ।

हृदयचरः । पुं । कफजक्तमिमेदे । च.वि.७५. ।

हृदयदीपकः । पुं । वीपद्वक्त्रतवैद्यकस्ये ।

हृदयस्थानम् । स्त्री । वचसि । हे.च. ।

हृदयात्मा (न) । पुं । कङ्कपचिणि । श.च. ।

हृदयादकः । पुं । कफजक्तमौ । निदा. ।

हृदयोपशरणम् । स्त्री । हृदयोपद्रवणे । च.
स.१५५. । [अम. ।

हृद् । स्त्री । वचसि । रा.नि.व.१८ । मनसि ।

हृन्नदः । पुं । हृद्गणे । रा.नि.व.२० ।

हृद्गन्धः (न्यिः) । पुं । विद्रधिरीगे । रा.नि.
व.२० ।

हृद्वात्री । स्त्री । हृत्तावङ्गायाम् । वै.निघ.२४.
वा.व्या.चि.विषगर्भतैले । [कपिले । वै.निघ. ।

हृदयम् । स्त्री । लचि । ण्डुङ्गक् । जीरके ।

हृदयगन्धम् । स्त्री । सूक्ष्मजीरके । श.च. । सौ-
वर्चलसवणे । काचलवणे । रा.नि.व.६ । पुं । वि-
लङ्घने । रा.नि.व.११ । स्त्री (स्या) । जातौपुष्प-
वले । रा.नि.व.१० । अजबीदायाम् । रा.नि.व.
६ । [र.मा. ।

हृदयगन्धि । स्त्री । कणजीरके । कूट जीरे ।

हृदयवर्गः । पुं । हृदयद्विते सङ्काकषायवर्गे ।
स चतुष्कस्य चतुर्थदशकः । यथा—आमासातक-

लिकुचकरमर्दङ्गास्त्रास्त्रवेतसकुसुमवदरदाडिममा-
तुलुङ्गेषु । च.सू.४५. ।

हृद्या । स्त्री । सङ्काकषवे । रा.नि.व.११ । ना-
गवङ्गायाम् । पान । जीरकवले । शतपथीपुष्पे ।
सेडेती फूल । सुरायाम् । भूताशास्त्री । वै.
निघ. । उद्वाग्वधौ । मी. ।

हृद्रुक् } पुं । हृदयरीगे । रुद्रेश्वर त्रोग ।
हृद्रोगः } रा.नि.व.२० । निदाननिरुक्ती यथा
—“अत्युष्णगुल्मकषायतित्तैः अमाभिघाताध्यशन-
प्रसङ्गैः । सञ्चितनैवेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्च-
विधः प्रदिष्टः । दूषयित्वा रसुन्दीया हिङ्गुश्च हृद-
यं गताः । हृदि बाधो प्रकुर्वन्ति तस्य शूलं प्रच-
क्षते ॥” मा. ।

हृद्रोगवैरी (इन्) । पुं । अर्जुनवले । श.च. ।

हृद्रणकः । पुं । आमाशये । जठरे । श.च. ।

हृद्रणः । पुं । विद्रधौ । रा.नि.व.२० ।

हृद्रुक्क्षी । स्त्री । रुद्रतुलस्यां । वै.निघ. ।

हृद्रासः । पुं । उपस्थितवमनत्ववत् उत्क्रेशि ।
भा. । हृद्रायाम् । हे.च. ।

हृषीकम् । स्त्री । कर्मोद्दिधे । अम. ।

हृष्टः । पुं । काकविशेषे । कश्चित् ।

हृक्का । स्त्री । हृद्रायाम् । हे.च. ।

हेतुः । पुं । उपलब्धिकारणे । यन् युज्येन विना न
स्यात् तत्तस्य हेतुः । तत्पर्यायस्य निदानं कारणं
हेतुर्निमित्तं निबन्धनं मूलम्, आगत्यं प्रत्ययश्च ।
भा. । “हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्पर्यव्याप्त्यनुमाने-
तिहोपपत्त्येहेतुर्भिर्गदुपलभ्यते तत्तत्तत्तम् ।” च.वि.
८५. ।

हेतुविपरीतः । त्रि । कारणविपरीते (बीष-
घादौ) । यथा—शीतज्वरे शुष्कादिकम् । अमा-
दौ मांसरसाद्यन्ने । विहारे रात्रिजागरणादौ ।
मा.नि. । वि.र. ।

हेतुविपर्यस्तार्थकारी । त्रि । हेतुविपरी-
तार्थकारिणि (बीषघादौ) । यथा—पित्तजन्यत्र-
णशोथे पित्तजनकोष्णपिच्छिकावन्धनादौ । पित्त-
शोथे दाहघ्नभोजनादौ । वातजीर्मादे वासनादौ
च । भा.नि. । वि.र. ।

प्राधिविपरीतः । वि । हेतुव्याप्त्यभ-
वति (बीषधादी) । यथा—वातशीथे तन्नाश-
सूत्रादी । कफपृथ्व्या तन्नाशके चन्नादी ।
तानाशकरात्रिजागरणादी च । मा. नि. ।

व्याधिविपर्यस्तार्थकारी (रत्न) ।
। हेतुविपरीतार्थकारिणि, व्याधिविपरीतार्थ-
कारिणि, हेतुव्याप्त्यभयविपरीतार्थकारिणि च
वधादी । यथा—अग्निदाहे अग्न्यादिलीपः ।
। अथ मयपानदानम् । मा. नि. । वि. र. ।
अन्तरम् । ली । प्रकृतहेतौ वाच्ये विकार-
कथने । च. वि. ८५५ ।

वर्धः । पुं । “यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भव-
। यथा—सन्निखीऽग्निः प्रकृियते ।” सु. उ.
५५ ।

मम् । ली । सुवर्णे । शब्दकल्पः । पुं । माष-
तमाने । ५० शा. । प. प्र. ६४८ ।

म (न) । ली । सुवर्णे । रा. नि. व. ११ । धनू-
। अम । धनूरबीजे । च. द. व. शी. चि. । भैव.
व्याधाररसे । नागकेशरे । रा. नि. व. ६ । च. म. १
५ । र. स. र. शा. व. चि. ।

मकन्दलः । पुं । प्रबाले । हे. च. ।

मैकाञ्चनः । पुं । नागकेशरुहवे । वै. निघ. ।

मैकान्तिः । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै.
निघ. । [ये च । रा. नि. व. ६ ।

मैकच्छल्कः । पुं, ली । नागकेशरुहवे तत्पु-

मैकछिः । स्त्री । स्वर्णकर्षणधीमे । यथा—
“रसदरुदताप्यग्न्यकमनःश्रिषाभिः क्रमेण वृद्धा-
भिः । पुटस्तथशूलं तारि त्रिव्यूतं मैकछिरियम् ।”
र. स. चि. १५५ । [व. १० ।

मैकैतकी । स्त्री । स्वर्णकैतकीरुहवे । रा. नि.

मैमगम्भिनी । स्त्री । रेषुकनामगन्धद्रव्ये ।
रेषुक । र. मा. ।

मैमगौरः । पुं । किङ्किरातुहवे । रा. नि. व. १० ।

मैमजीवन्ती । स्त्री । पीतजीवन्ताम् । श्व-
पीतश्वी । रा. नि. व. १ ।

मैमतार(क)म् । ली । तुले । तूँतिश्र ।
हे. च. ।

मैमदुग्धः (कः) । पुं । उदुम्बररुहवे । यङ्ग-
पुत्र । र. मा. । रा. नि. व. ११ । म. द. व. ५ ।

मैमदुग्धा । स्त्री । स्वर्णवीर्याम् । शोणीकी-
शहरे, शोणीनकैटि । मटा. । वा. घ. १५५. विरे-
चने । कृष्णदुम्बरे । वै. निघ. २५. वा. व्या. चि. विष-
गर्भतैले ।

मैमदुग्धी (न) । पुं । यङ्गदुम्बररुहवे । श. र. ।
स्त्री । स्वर्णवीर्याम् । शोणीनकैटि । रा. नि. व. ५ ।

मैमधान्यकः । पुं । तिलरुहवे । प. सु. ।

मैमनिधिः । पुं । पारदे । वै. निघ. ।

मैमन्तः । पुं । शीतकाले । अयङ्गायणपीष-
योः । श. र. ।

मैमन्तनाथः । पुं । कपित्थरुहवे । श. च. ।

मैमपत्रम् । ली । धनूरपत्रे । वै. निघ. २५. दा-
ह. चि. प्रलीपे । नागकेशरपुष्पे । च. द. दाह. चि. ।
“मैमपत्रं कृत्स्नं ।” पद्मकाष्ठे । वै. निघ. । स्वर्ण-
पत्रे ।

मैमपद्मकम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै. निघ. ।

मैमपादी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रत्नल-
ज्वालुकायाम् । रा. नि. व. ५ ।

मैमपुष्पम् । ली । अशोकपुष्पे । जवापुष्पे ।
मी. । स्वर्णवम्पके । वै. निघ. । आहुल्यरुपे । रा.
नि. व. ४ । र. मा. । नागकेशरपुष्पे । च. द. वा.
व्या. चि. एलादितैले ।

मैमपुष्पः । पुं । चम्पकहवे । श. च. । प. सु. ।
अशोकहवे । रा. नि. व. १० । उदुम्बररुहवे । यङ्ग-
पुत्रशहरे । प. सु. । महारन्ध्ररुहवे । यङ्ग शो-
नी । रा. नि. व. ६ । पीतजवाहवे । वै. निघ. ।

मैमपुष्पकः । पुं । चम्पकहवे । अम. । चम्प-
करीप्रहवे । रा. नि. व. ६ । नागकेशररुहवे । वै.
निघ. ।

मैमपुष्पिका (घी) । स्त्री । स्वर्णयुधिका-
याम् । वै. निघ. । (बी) मङ्गिष्ठायाम् । बिम्बा ।
तेनाकुटा । दुरालभायाम् । स्वर्णयुधिकायाम् ।
स्वर्णजीवन्ताम् । स्वर्णलीहवे । शोणीनू. वै.

निघ. । सुवर्णां । तान्मूली । रा.नि.व.७ । इन्द्रवारुण्याम् । त्राथानशर्मा । रा.नि.व.१ ।

हेमफला । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । त्राथानशर्मा । सुवर्णकदल्याम् । रा.नि.व.११ । स्वर्णुल्याम् । गोपाल । रा.नि.व.४ । [व.१३ ।

हेमबलम् । स्त्री । मौक्तिके । मूला । रा.नि.

हेमबीजम् । स्त्री । धुसूरबीजे । वै.निघ.२भ. अ.सा.चि.आनन्दरसे । [घ. ।

हेममाचिकम् । स्त्री । स्वर्णमालिके । वै.नि.

हेममिचम् । स्त्री । स्फटिकारिकायाम् । फट्टकिट्टि । प.सु. । [शू.हे. रा.नि.व.१० ।

हेमयूथिका । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । शर्व-

हेमरागिणी । स्त्री । हरिद्रायां । त्रिका. ।

हेमलः । पुं । मधुनिषावे । मूकटैमिष् । प.सु. । ककलासे । मी. ।

हेमलता । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.१ । सोमलतायां । ब्राह्मीशाके । वै.निघ. ।

हेमवती । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ । वचायाम् । स्वर्णवीरिण्याम् । रा.नि.व.२३ ।

हेमवर्णवती । स्त्री । दाहृद्रायां । वै.निघ. ।

हेमवल्ली । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.१ ।

हेमशिखा । स्त्री । स्वर्णवीर्याम् । शशाङ्गकौटे । प.सु. । [टैकिट्टि । वै.निघ. ।

हेमशीधनी । स्त्री । फट्टिकारिकायाम् । फ-

हेमसारम् । स्त्री । तुल्यके । तूतिश । र.सा.सं.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रसे । स्वर्णमालिके । प्र.कसूरीभैरवरसे ।

हेमक्षीरी । स्त्री । स्वर्णवीर्यां । गोपालाधिक-इ. शशाङ्गकौटे । रा.नि.व.५ । सु.चि.८५. ।

हेमा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

हेमाख्यम् । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

हेमाङ्गः । पुं । चम्पकवले । श.र. । सु.चि.२५. अ. । सिंह । मी. । [निघ. ।

हेमाङ्गा (स्त्री) । स्त्री । स्वर्णवीरिण्यां । वै.

हेमाद्रिजरा । स्त्री । स्वर्णवीरिण्याम् । गोपालाधिक-इ. र.सा. ।

हेमाद्रिजा । स्त्री । स्वर्णवीर्याम् । प.सु. ।

हेमाभम् । स्त्री । यशदे । मञ्जि. । नागकेसरे । नागेश्वर । वै.निघ. ।

हेमाङ्गः । पुं । वनचम्पके, चम्पकवले । रा.नि.व.१० । धुसूरे । भा.महानारायणतैले ।

हेमाङ्गा । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ । स्वर्णवीर्याम् । शशाङ्गकौटे । अस्या मूलं चीक् इति लोके । भा.महानारायणतैले । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. ।

हेरम्बः । पुं । मङ्गिषे । मी. । [श.च. ।

हेलक्षी । स्त्री । हिलमीचिकायाम् । शि.८५. ।

हेषी (इन्) । पुं । अश्वे । त्रिका. ।

हेसनीया । स्त्री । नागवल्लीभेदे । रा.नि.व.१२ । See नागवल्ली । [नि.व.१४ ।

हैमम् । स्त्री । हिमशिलायाम् । वर्षादेके । रा.

हैमः (कः) । पुं । भूनिम्बे । तिष्ठान्ता । रा.नि.व.८ । [वै.निघ. ।

हैमकान्ता । स्त्री । दार्द्र्यां । दाहृद्रायां ।

हैमनम् । स्त्री, पुं । शीतर्ता । श.६. ।

हैमनः । पुं । हिमनकालजपटिकधानेषु । ऐश्वर्यश्रुत वेदे धान । गुणाः—“हैमनासु हिमवत्या मधुरा बहुवर्षसः ।” राज.३५. । मार्क. प्र.सा. । रा.नि.व.२१ । पीषे माप्ति । वै.निघ. ।

हैमन्तवीजम् } स्त्री । रक्ताद्रादिवीजे । वै.

हैमानवीजम् } निघ.अर्थ.चि.तिलादिष्वर्थे ।

हैमन्तिकः । पुं, स्त्री । हिमनकालिकशालिधा-
न्ये । आग्नेय धान । अकण्डितशुक्ला हैमन्तिकाः ।
कण्डिताः कण्डितहैमन्तिका इति च केचित् ।

हैमपुष्पी । स्त्री । सुवर्णायाम् । तान्मूली । वै.निघ. ।

हैमलः । पुं, स्त्री । हिमनकाले । केचित् ।

हैमवतः । पुं । विषभेदे । श.च. । सुतायाम् । वै.निघ. ।

नवती । स्त्री । हरीतक्याम् । प.सु. । भा. ।
[नि.व.११ । वै.निघ.अजी.वि. । स्वर्णचौरि-
श्याम् । अश्वालकौटो, श्लोत्रिणी । रा.नि.व.५ ।
शुके । अशुक । रा.नि.व.६ कपिलद्राचायाम् ।
[नि.व.११ । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । अत-
श्यां । शशिना । रा.नि.व.१६ । श्वेतवचायाम् ।
श्वेत उच । रा.नि.व.६ । वा.सु.१५ अ.सुस्तादिः ।
“कुष्ठं हैमवती च ।” भा.स.१भ.ज्व.चि. । “दारु-
हैमवतीकुष्ठं ।” च.द.कमि.चि. । सु.सू.३८अ. ।
च.सू.४अ. । पौतदुष्यसेडुष्टे । मनना गीष्ट । व-
चःयां । प.सु. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.दारुषट्
कलिपे । च.सू.१अ. ।

हैमा (मी) । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । रा.नि.व.
१० । पीतयूथिकायाम् । चौरिण्यां । श्लोत्रिणी ।
रा.नि.व.५ । [नि.व.१५ ।

हैयङ्गवीनम् । स्त्री । सद्योजातनवतो । रा.

होगलः । पुं । होगला इति ख्याते तण्ये । च.
सू.३अ. ।

होतानिका । स्त्री । वरकधान्ये । वै.निघ. ।

होत्रम् । स्त्री । हविषि । ब्रुत । त्रिका. ।

होमधान्यम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व.१६ ।

होमिः । पुं । छते । मे. । जलम् । श.र. ।

होम्यम् । स्त्री । छते । रा.नि.व.१५ ।

होरा । स्त्री । पिपीलिकायां । त्रिका. ।

होलकः । पुं । तणादिप्रधातृपक्षशमीधान्यं ।
ह्रापोऽङ् । हिं होहरा । लक्षणं — “अष्टपक्षैः
शमीधान्यैस्त्रयभृष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलो
मिदः कफदोषत्रयापहः । भवेदयो होलको यस्य
स च तत्तदगुणो भवेत् ॥” भा. ।

होलाकखेदः । पुं । खेदविशेषे । “धीतीका
नु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनानां
प्रसाधेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदध्यायां विषमा-
यां यथोक्तमुपकल्पयेत् । अवच्छेदमुखं तत्राव्यक्तः
खिद्यति ना सुखम् ॥” च.सू.१४अ. । धीतीका
मुष्णगीमयाभिः ।

ह्रीम्यम् । स्त्री । छते । रा.नि.व.१५ ।

ह्रीम्यधान्यम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व.१६ ।

ह्रीष्टाम्बु । स्त्री । तण्डुलीदके । “ह्रीष्टाम्बु तण्डु-
लाम्बु स्यात् ।” प.प्र.१ख. ।

क्रदः । पुं । देवकृतमहाजलाशये । तज्जलगुणाः
— अग्निकरं मधुरं कफवातघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व.
१४ । स्त्री (दा) । शल्लकीहवे । वै.निघ. ।

क्रद्यहः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

क्रसम् । स्त्री । पुष्पकासौसे । शिरेरकम्बिभ-
व । रा.नि.व.११ । पुं । क्रससत्वे । गौरसुवर्ण-
शक्ते । वै.निघ. । [सा. ।

क्रसकः । पुं । घृणहवे । उपत्रि ग्राह । र.

क्रसकन्दः । पुं । तैलसारुरिति ख्याते कन्द-
विशेषे । प.सु. ।

क्रसकर्मभूः । स्त्री । वनवदरी । वै.निघ. ।

क्रसकुयः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

क्रसगर्भः । पुं । कुशे । र.मा. । [सु. ।

क्रसगवेधुका । स्त्री । गौरचतस्रुलायां । प.

क्रसजम्बुः (खूः) । पुं । क्षुद्रजम्बुहवे । र.
मा. ।

क्रसजात्यः } पुं । तन्नामकहृष्टिरोमे । लक्षणं
क्रसहृष्टिः } यथा — “यो क्रसजात्यो दिवसेषु
कृच्छादक्रसानि रूपाणि च तेन पथ्येत् ।” मा.नि. ।

क्रसतण्डुलः । पुं । क्षुद्रतण्डुले, राजान्ने ।
राजभागे धाने । रा.नि.व.१६ ।

क्रसत्रिफला । स्त्री । गाम्भारीफलखर्जूरपक्ष-
पक्षफलेषु । “सत्या काश्यर्थखर्जूरपक्षफलेभ्य-
वेत् ।” प.प्र.१ख. ।

क्रसदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

क्रसदा । स्त्री । शल्लकीहवे । रा.नि.व.८ ।

क्रसपञ्चमूलम् । स्त्री । हहती कण्टकारी प-
त्रिपर्णी गीश्वरशृङ्गि पञ्चसु । वा.सू.१५अ.विदा-
य्युदिः । “कण्टकारी जीवनक्रससंज्ञे ।” गुण्याः —
“पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तजलापहम् । ना-
मुष्णं हृङ्गणं याहि ज्वरश्यासाश्रमरीप्रणत ॥” भा. ।

क्रसपञ्चकः । पुं । गिरिजमधूकहवे । पादा-
ङ्ग मडेल । जटा. । [अश्वत्थ । रा.नि.व.११ ।

क्रसपत्रिका । स्त्री । अश्वत्थिकायाम् । गन्ध

कसपर्णः । पुं । कसपल्लवे । रा.नि.व.११ ।
कसपर्व (न) । पुं । कण्ठेची । कांजला ई-
 कू । वै.निघ. ।
कसपुष्पः । पुं । जलमधुके । वै.निघ. ।
कसप्लवः । पुं । सुद्रव्यल्लवे । छाट पाकुड
 गाछ । गुणैः महासक्तसदृशः । रा.नि.व.११ ।
कसफलः । पुं । मधुरनारिकेले । वागन नात्रि-
 कल । रा.नि.व.११ । स्त्री (ला) । भूमिजम्बू ।
 ननजाय । रा.नि.व.११ । [कुल । मद.व.६ ।
कसबदरम् । पुं, स्त्री । सुद्रवदरे । छाट
कसमूलम् । स्त्री । बालमूलके । कटि भूग ।
 च.द.ज्व.वि. ।
कसमूलः । पुं । कण्ठेची । कांजला ईकू ।
 रा.नि.व.१४ । रक्तेची । स्त्री (ला) । उट्टकाखी-
 क्षुपे । उट्टकटारा इति लोके । वै.निघ. ।
कसवचः । पुं । कुशे । प.सु. ।
कसशाखाश्रिफः । पुं । क्षुपे । अम. ।
कस्वा । स्त्री । मुद्रपण्यां । भूगानो । रा.नि.व.
 ३ । नागवलायां । रा.नि.व.४ । श्वेतापराजिता-
 यां । वै.निघ. । भूमिजम्बू । वनजाय । रा.नि.
 व.११ । [चित्रकवचमेदे । द्राष्टि८३ । श.च. ।
कस्वाग्निः । पुं । अर्कल्लवे । आकन गाछ ।

कस्वाङ्गः (कः) । पुं । जीवकीयधी । जीव-
 क । प.सु. । रा.नि.व.५ । कषभके । वै.निघ. ।
कस्वेरण्डः । पुं । रक्तरेण्डवे । रा.नि.व.८ ।
कस्वीत्यलम् । स्त्री । कल्लारपसे । वै.निघ. ।
कदादिनी । स्त्री । शल्लकील्लवे । श.र. ।
क्रीवेरम् । स्त्री । बालके । वाना । श.र. ।
क्रीकुः । पुं । जतुके । क्षो । वपुधातो । द्रा१ ।
 उषा ।
क्रीवेरम् । स्त्री, पुं । (Pavonia odorata.)
 सुगन्धद्रव्यविशेषे । गङ्ग वाना । हिं सुगन्धवाला ।
 मं करं बाल । कं सुटिबाल । गुणाः— श्रौतलं
 तिक्तं पित्तवान्तिद्वयाह्वरं ज्वरकुष्ठातिसारघ्नं की-
 श्यं श्वित्रघ्नं व्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । सु.स.१६अ.
 पित्तशमने । च.सू.४अ. । “सूक्ष्ममूली वरः केस्यो-
 ऽनूतनः सरलसथा । नूतनः स्थूलमूलश्च वर्जनीयः
 प्रयवतः ॥” मेघ. ।
क्रीवेरादिः । पुं । ज्वरातिसारं कषायः ।
 “क्रीवेरातिविधामुसन्तिवल्धन्याकनगारैः । कृतः क-
 षायः..... ॥” च.द. । [टी.भ. ।
क्रीवेल(क)म् । स्त्री । क्रीवेरे । वाना । अ.०
कदादिनी । स्त्री । शल्लकील्लवे । वै.निघ. ।
क्रीकुः । पुं । जतुनि । क्षो । वपुष्ठि । अ.० ।

ज

जणः । पुं । धुनके । वै.निघ. । त्रिंशत्पलात्मक-
 कालपरिसरणे । १० प. । अम. ।
जणतुः । पुं । जते । वा । छ.च. ।
जणदम् । स्त्री । जले । मे. ।
जणदा । स्त्री । रात्री । अम. । हरिद्रायाम् ।
 रा.नि.व.६ । वै.निघ.१अ. चित्तभमज्व.वि. ।
जणदास्यम् । स्त्री । रात्र्यन्तारागे । मा.नि. ।
जणनम् । स्त्री । चूर्णने । च.भू.१८अ. । वषे ।
 अम. ।
जणनिष्वासः । पुं । श्मश्वर । श.र. ।

जणरामी (इन्) । पुं । पारस्वते । पाण्डुरी ।
 श.मा ।
जतम् । स्त्री । सद्योव्रणे । वा । “नातिच्छिन्नं
 नातिभिद्रुमभयोर्लज्जानि च । विषमं व्रणमङ्गे
 यत्तत् जतम्वभिनिर्दिशेत् ॥” सु.चि.२अ. ।
जतकासः । पुं । पक्षकासात्तर्गतकसस्रोतगमे-
 दे । निदानपूर्वा सम्प्राप्तिः— “अतिव्यवायभारा-
 ध्वधुजाद्यगजनिग्रहे । रुजस्वीरुः जतं वायुर्दृढीला
 कासमावहेत् ॥” लक्षणं— “स पूर्वे कासते श्व-
 ततः शीवति शोषितं । कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभि-
 न्नेनैव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णान्तिमुद्यमानेन

लना । दुःखस्यार्थेन शस्त्रेण भेददीक्षामितापिना ।
भेदज्वरसादृशावेवस्यपीडितः । पारावत क-
कूजन् कासरीगात् चतोरहणात् ॥” मा.नि. ।

तक्तत् । पुं । भक्तातकठवे । वै.निघ. ।

तप्तः । पुं । भूकदम्बे । कूकुरार्का । अ.
स्त्री (प्री) । लाचायाम् । हे.च. ।

तजम् । स्त्री । रुधिरं । रा.नि.व.१८ । कुङ्कु-
मा.न.४८.कर्णरो.चि.पञ्चने । “तजजमय
भवा ।” पुंय । अ.च. ।

तल्लणा । स्त्री । अभिघातजन्यल्लणायाम् ।
मानदानमभ्यामिमाह — “अयश्माभ्यां बलसङ्ख्या-
दा ऊर्ध्वं चितं पित्तविकहेनेच । पित्तं सघातं कु-
पितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासा । अतस्य
रक्तं शोणितनिर्गमाभ्यां लणा चतुर्थी अतजा मता
तु ॥” मा.नि. । [याम् । अ.च. ।

ततविध्वंसी (इन्) । पुं । हृद्ददारकलता-

ततत्रणः । पुं । आघातजन्यत्रणे । भा. ।

ततशुक्रः । पुं । निर्वरोगभेदे । निदा. ।

ततहरम् । स्त्री । अगुरुषि । अ.च. । स्त्री ।
लाचायाम् । वै.निघ. ।

ततचमः । पुं । रक्तखदिरं । वै.निघ. ।

ततचीणः । पुं । उरःततरीगे । निदानादि
— “धनुर्वायस्यतोऽयथं भारसुदृढती गुरुम् । यु-
ध्यमानस्य बलिभिः पतती विषमोसतः ।
विक्रान्ते वनसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते । स्त्रीषु
चातिप्रसक्तस्य रुत्वात्प्रमिताशिनः । उरौ विरुज्य
तेऽयथं भियतेऽथ विभज्यते । प्रपौडते ततः पा-
त्रं शय्यत्यङ्गं प्रवेपते । क्रमादौथ्ये बलं वर्णं रुधिर-
प्रियं हौयते । ज्वरी व्यथा मनोदैर्घ्यं विक्षेदाप्र-
वधावपि । दुष्टः श्वावः सुदुर्गन्धः पीतो विषाधितो
वह् । कासमानस्य चाभीष्णं कफः सास्रकं प्रवर्त-
ते । सततः चीयतेऽयथे तथा शुक्रौजसीः चया-
त् ॥” मा.नि. । [अर्कंठवे । वै.निघ. ।

ततचीरी । स्त्री । ललके । तुगा । पुं (इन्) ।

ततोदरः । पुं । परिश्राव्युदरे । See परि-
श्राव्युदरम् । [नि.व.१० । शरीरे । उणा. ।

तत्रम् । स्त्री । तगरपुष्पे । उगताप्राङ्क । रा.

चक्रपादपः (उवः) । पुं । जीरिषीठवे ।
थिषीं ग्राह् । वै.निघ. । सुचुकुन्दठवे । रा.नि.
व.१० ।

चन्निणी । स्त्री । मञ्जिष्ठाकाम् । रा.नि.व.६ ।

चन्चियः । पुं । कङ्कपलिणि । अ.मा. । जी-
रिषीठवे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

चन्चियवरा । स्त्री । अलायुसेदे । मिष्ठिगाडे ।

चपणम् । स्त्री । चयकरणे । दोषहरणे । अ.
व.१८५. । [हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

चपा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । दारु-

चपाकरः } पुं । कर्पूरे । अम. ।
चपापतिः }

चमा । स्त्री । खदिरठवे । रा.नि.व.८ ।

चमादंशः । पुं । शोभाजनठवे । रा.नि.व.७ ।

चयः । पुं । राज्यकाणि । रा.नि.व.१० । जी-
यते अनेनेति चयः । निदा. । “क्रियाचयकरलात्
तु चय इत्युच्यते वृषेः ।” भा. । व्याधिविशेषे ।
स चाष्टादश यथा — वातादिः चिन्धिः, रसादिः
सप्त, मलसूत्रयोर्द्वौ, पञ्चेन्द्रियमलस्य पञ्च, ओज-
स एकः । च.गु.१७५. ।

चयकासः । पुं । धातुचयजकासरीगे । सनि-
दानसम्भातिः — “विषमासाक्षभोज्यातित्यवायवि-
गनियहात् । अग्निनां शोचतां नृणां व्याप्यन्तेऽग्नौ
चयो मलाः । कुपिताः चयजं कांसं कुर्धुर्देहचय-
प्रदम् ॥” लवणं — “स गावश्चलज्वरदाहमीहान्
प्राणव्यथापि लभते कांसो । शयन् विनिष्ठोवति
दुर्बलस्तु प्रचीणमांसो रुधिरं सपूर्य । तं सञ्चलि-
त्वं शृङ्गुषिकृत्स्नं चिकित्सितञ्च चयजं वदन्ति ।
इत्येष चयजः कासः चीणानां देहनाशनः । सा-
ध्यो बलवतां वा स्यात् साध्यस्त्वेवं चतोलितः ॥”
मा.नि. । [ज्वरे । च.द.ज्व.चि. ।

चयज्वरः । पुं । धातुचयजयज्वरं, राज्यका-

चयतरः । पुं । नन्दीठवे । भा. ।

चयथुः । पुं । चयरीगे, कासादी । हे.च. ।

चयनाशिनी । स्त्री । जीवनीलतायां । प.सु. ।

चरम् । स्त्री । जले । मी. ।

चारदशकम् । क्ली । दशविधचारिषु । ते च
शिशुमूलकपलाशचुकि काचिचकार्दकसिन्धुस्रपा-
नागंमोचाजाना इति । “शिशुमूलकपलाशचुकि-
काचिचकार्दकसिन्धुस्रपा-
नागंमोचा-
जाना इति ।” अथैव । चारपूर्वदशकं प्रकीर्तयति ॥” अथैव ।
मृगा, पलाश, तिष्ठिङ्गो, चिता, आषा, निश,
हेकु, अषागार्ग, कदली । रा. नि. व. ११ ।

दाहः । पुं । चारुलभस्याजचारिण दाहः ।
[ग. र. सा.]

दुः । पुं । घण्टापाटलः । घण्टापाट-
लद्वय(युग्म)म् । स्त्री । सर्जियन्चारयोः ।
इका ७ वृत्कारि । “सर्जिका यावश्चक्य
रद्वयमुदाहृतम् ।” भा. । “ज्यौ वज्रिसमौ
री सर्जिका यावश्चक्यौ ।” शाङ्ग. म. ६५. ।

रपञ्चकम् । स्त्री । यवमुष्ककसर्जिपलाश
लनालिपु । रा. नि. व. २२ ।

रपत्र(क)म् । पुं, स्त्री । वानूकशाके । भा.
१ म. । छ. च. । पालङ्गीशाके । वै. नि. च. ।

रपाणिः । पुं । तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारः ।
See तन्त्रकारः ।

रमध्यः । पुं । अपामार्गहृद्ये । प. मु. ।

ररमृतः । पुं । जषरभूसौ । रा. नि. व. २ ।

ररमेलकः । पुं । सन्ध्याचारि । मा. व. नि. ।
नि. व. ६ ।

ररमेहः । पुं । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । अत्र सु-
तचारप्रतिमं मेहति । सु. नि. ६५. । [र. सा. सं.]

ररराजः । पुं । टङ्गणचारि । गो. श. ग. ।

ररवर्गः । पुं । सर्जिटङ्गणयवचारिषु । “स-
र्जिका टङ्गणयव यवचार उदाहृतः ।” र. सा. सं. ।

ररवस्तिः । पुं, स्त्री । निरुद्धवस्तिभेदे । पि-
एकांतिविशेषः । यथा — “सैन्धवाश्च समादाय
शताह्वानं तथैव च ।” गी. सूत्रस्य पलायनवाक्य-
कायाः पलद्वयं । गुडस्य हे पले चैव सर्व्वमालीश
यवतः । वस्त्रपूतं सुखीष्वच वस्तिं दद्याद्विषय-
यः । यत्नं विट्सक्तमानाहं सुवक्त्रश्च दाहयं ।
क्रिस्तुदावर्तगुह्यादीन् सद्यो हन्यान्निवेदितः ॥”
च. द. निरुद्धवस्तिः । [रा. नि. व. ११ ।

रररुचः । पुं । सुष्णकहृद्ये । घण्टापाटलः ।

रररुचवणम् । स्त्री । लवणविशेषे । थार्नीमा-
टो वा लवण । (रसकपूर्वप्रकरणे ।)

रररुष्टम् । स्त्री । यवचारि । रा. नि. व. ६ ।
पुं । पलाशहृद्ये । सुष्णकहृद्ये । रा. नि. व. १० । ११ ।

रररुष्टकम् । स्त्री । धवापामार्गकुटजलाङ्ग-

लीतिलमुष्ककठवजचारिषु । “धवापामार्गकुटज-
लाङ्गलीतिलमुष्ककैः । चारैरेतेषु मिलितैः चारः
षट्कमुदाहृतम् ॥” रा. नि. व. २२ ।

रररसकम् । स्त्री । समचारिषु । “सर्जिला-
री यवचारटङ्गणश्च सुवर्चिका । पलाशसौयंशि-
खरी चारसकमीरितम् ॥” रा. व. १ ।

रररसर्पिः । स्त्री । चारपकृते । च. भा. ८५. ।

रररसूचम् । स्त्री । मर्स्याश्रितनाडीच्छेदनाथे
चारलिप्तसूत्रे । भा. म. ४५. नाडीचि. ।

ररराच्छम् । स्त्री । समुद्रलवणे । हारा. ।

ररराटकम् । स्त्री । अटविषचारि । “पलाश-
वक्षिशिखरिषिधाकतिलनामजाः । यवजः सर्जि-
का चिति चाराटकमुदाहृतम् । चारा एतेऽग्निना
दण्डागुह्यशूलहरा भ्रमम् ॥” भा. ।

रररिका । स्त्री । चूषायाम् । हारा. ।

रररोत्तमः । पुं । घण्टापाटलिकावाम् । घ-
ण्टापाटलः । सु. सं. १६५. ।

रररोदकम् । स्त्री । चारजले । यथा — चा-
रात् षड्गुणं जलं दत्त्वा वस्त्रेण दोलायन्तं विधाय
तदधः पात्रं पातयित्वा चारीदकं याच्यम् । एव-
मेकविंशतिवारं पुनः पुनः स्नायेत् । मतान्तरे
चाराश्चतुर्गुणं जलं दत्त्वा चतुर्धाविष्टे स्नायित्वा
तज्जलं याच्यम् । “पानीयो यन् गुह्यादौ तद्वारा-
नेकविंशति । भावयेत् षड्गुणे तीथे केचिदाहुषु-
गुणे ॥” प. म. १५. । [चनार्था । श. च. ।

रररितिः । स्त्री । खदिरहृद्ये । रा. नि. व. ८. । रो-
क्षितजः (न्तुः) । पुं । भूनागे । गी. श. रा.
नि. व. ११ । [र. सा. सं. शङ्कराश्वरसे ।

रररितितलविधिः । पुं । पातालयन्त्रे । म.
रररितिनागः । पुं । भूनागे । गी. श. रा. नि.
व. ११ । [कुल । रा. नि. व. ११ ।

रररितिबदरी । स्त्री । मुह्यदर्श्याम् । मे. टो
रररितिरुहः । पुं । हृद्ये । रा. नि. व. १ ।

रररितिचमः । पुं । खदिरहृद्ये । रा. नि. व. ८. ।

रररितः । त्रि । परकादस्य उपरिगते अस्थनि ।
भा. स. १५. भग्नाधिकारे ।

क्षिप्रम् । स्त्री । पादाङ्गुलाङ्गुलिमध्यभागे तन्ना-
मकसकथिमर्शेण । सु.शा.६५. ।

क्षिप्रपाकी (इन्) । पुं । गन्धमुष्णवत् । गर्द-
भाण्डे । र.मा. । [ति । वा.ज्व.चि.१५. ।

चीणः । त्रि । दुर्बले । हे.च. । धालपचयव-

चीणकरः । त्रि । कृशताजनके ।

चीरम् । स्त्री । सरलनिर्यासि । श.र. । जले ।
रा.नि.व.१४ । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । तच्चाष्टवि-
धम् । “अविचीरमजाचौरं गोचीरं माह्वषच य-
त् । उद्गीर्णां हस्तिनीनाञ्च वडवायास्त्रियस्तथा ॥”
प.प्र.३ख. ।

चीरकः । पुं । चीरमीरटलतायाम् । रं.मा. ।

चीरकचुकी । स्त्री । चीरीश्वले । श्रित्रीश-
गाष्ट । प.सु. । [चिका. ।

चीरकण्डः (कः) । पुं । शिशौ । हे.च. ।

चीरकन्दः । पुं । चीरविदार्याम् । भृगिकू-
आण्ड । रा.नि.व.७ । स्त्री (न्दा) । चीरवस्त्रां,
कृष्णभूमिकृष्णाण्डे । जटा. ।

चीरकाकोलिका (ली) । स्त्री । चीरका-
कोल्याम्, खनामप्रसिद्धे काकोलीमिदे । क्रीत्र-
काकुला । हिं मं दुधकाउली । कं हसुगटवति-
गे । रा.नि.व.३ । अभावे अश्वमत्सामूलं । भा.म.
४४.कर्णरी.चि.त्रिफलायष्टते । “मधुकं चीरका
कोली ।” सु.सू.३८५.काकोल्यादिः । See का-
कोली ।

चीरकाण्डः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । आक-
न्त गाष्ट । रा.नि.व.१० । सुहीवृक्षे । गनगा
गाष्ट । रा.नि.व.८ । [वटे । रा.नि.व.११ ।

चीरकाष्ठा । स्त्री । वटीवृक्षे । नदीवटे । कूज

चीरष्टतम् । स्त्री । चीरीत्यष्टते । च.द.र.पि.
चि. । गुणाः—संघाहि रक्तं तैलममूर्च्छाप्रशमनं
नेत्ररोगहितम् ।

चीरजम् । स्त्री । दधनि । रा.नि.व.१५ ।

चीरजलम् । स्त्री । चीरमित्रजले । सि.यो.
दण्डाचि.श्रीकण्डः ।

चीरतुम्बी । स्त्री । अलावूविशेषे । मिठानाण्डे ।

मं दुग्धतुम्बी । कं ङालुगुम्बुलु । गुणाः । मधुरा
स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषणी वृष्या वातला बलपु-
ष्टिकरी च । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.१० ।

चीरदलः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्त गाष्ट ।

चीरद्रुमः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

चीरपर्णः (र्णी[इन्]) । पुं । अर्कवृक्षे । आ-
कन्त गाष्ट । रा.नि.व.१०।१३ ।

चीरपलाण्डः । पुं । पलाण्डुविशेषे । उक्र-
पलाण्डु । गुणाः—“स्निग्धो रुचिस्थः स्थिरधातु-
कर्ता बल्योऽयं मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः शो-
णितपित्तशक्तः स पिच्छिलः चीरपलाण्डुकृतः ॥”
सु.सू.४६५. ।

चीरपाकः । पुं । छतादीनां चीरावशेषपाके ।
तत्र चीरं द्रव्यादष्टगुणं वारि चतुर्गुणं च । एष
पाके जलं विना न सिद्ध्येव तद्भिना सम्यक्पा-
कसिद्धेरभावात् । अथच विधिः चीरपक्ताचना-
दी ज्ञेयः न तैलछतादी । तत्र चतुर्गुणं चीरमेवा-
स्ति न द्रवान्तरमिति । “द्रव्यादष्टगुणं चीरं ची-
रातोयं चतुर्गुणं । चीरावशेषः कर्तव्यः चीरपाके
तयं विधिः ॥” “चीरमस्तराणालानां पाको ना-
स्ति विनाशसं । सम्यक् पाकं न गच्छन्ति तन्ना-
भोयं चतुर्गुणम् ॥” प.प्र.१ख. । जलशुक्लौ । सु.
सू.११३५. । [च. ।

चीरपुष्पी । स्त्री । चीरकाकोल्यां । च.चि.१

चीरमधुरा । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । रा.
नि.व.३ । [वृचविशेषे । प.सु. । सु.कल्या.८५. ।

चीरमीरटः । पुं । चीरकराड् इति ख्याते

चीररसः । पुं । चीरसारि । क्रीत्रगा ।

चीरलता (वल्ली) । स्त्री । चीरविदार्याम् ।
उक्र भृगिकूआण्ड । रा.नि.व.७ । च.वि.८५. ।

चीरवान् । पुं । चीरमीरटे । क्रीत्रकराड् ।
प.सु. । [चम. ।

चीरविक्रतिः । स्त्री । कूर्मिकायां । क्रीत्रगा ।

चीरविदारिका (री) । स्त्री । खनामख्या-
ते महाकन्दशाके । अथ उद्गीकूशडा । मं श्वेत-
भू इकीहीला । चीरकन्द इति दाक्षिणात्यभाषा ।
गुणाः—चीरपक्ता दीर्घकन्दा अतिमधुरा च ।

। मधुरास्त्रा कषाया तिला पित्तशूलघ्नी मू-
 त्री च । चीरकन्दो विधा समालो विनाल-
 तयोः सनालः वयस्यो विनालो रोगघ्नः ।
 १. व. ७ । कृष्णमनिकषाण्डे । कृष्ण कृमिकू-
 ३ । प. सु. । सनालः श्वेतभूमिकषाण्डे । च. वि.
 १ ।

रविषम् । स्त्री । निर्यासविधि । कुसुदन्नी-
 होजालोत्थीतीति चीरि । गुणाः—“किनाग-
 : चीरविषे विहस्येदो जघ्नजिह्वता ।” सु. कल्प.
 ५ ।

ीरविषाणिका (शी) । स्त्री । इषिका-
 होलतायां विछाति गाछ । रा. नि. व. ६ । ची-
 काकोल्याम् । रा. नि. व. ३ ।

ीरवृक्षः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञद्रुम गी-
 छ । जटा । राजादनवृक्षे । शिर्षो गाछ । रा.
 नि. व. ११ । अश्वत्यवृक्षे । मन्द. व. ५ । वै. निघ. २५.
 चीरवृक्षादितैले । चीरिकायाम् । शिफ्टे । र.
 मा. । वटादिपत्रवृक्षेषु । “न्ययोधीदुम्बराश्वत्यपा-
 रीयसलपादपाः । पक्षैते चीरिणो वृक्षाः.....”
 केचित्पु पारीवस्थाने “श्रीरौ वेतसं परे” इति
 वदन्ति । गुणाः—“चीर(रि)वृक्षा हिमा वण्यां
 योनिरीग्नप्रणापहाः । रुचाः कषाया मीदोघ्ना वि-
 सर्पामयनाशनाः । श्लोथपित्तकासघ्नाः सत्या भ-
 ग्रस्थिभ्रंजनाः ॥” रा. नि. व. ११ । See चीरि-
 वृक्षः ।

चीरव्यापत् । स्त्री । अश्वत्थातिमात्रचीरभी-
 जनजन्यविकारः । लक्षणं यथा—“चीरव्यापदग्-
 होतोऽश्वो मन्दं पिबति खादति । निद्रालुर्वेदना-
 न्त्य ध्यायौ गुरुशिरा भवेत् ॥” ज. द. ६१५ ।

चीरशरः । पुं । दुग्धशरं, आमिचायां । छाना
 हे. व. । [ल. खाँ । रा. नि. व. ११ ।

चीरशीर्षः । पुं । शीवेदनामकगन्धद्रव्ये । ग-

चीरशुक्लः । पुं । राजादनवृक्षे । शिर्षो गाछ ।
 रा. नि. व. ११ । पानीयकफले । आनफल । श.
 च. । भूमिकषाण्डे । र. मा. ।

चीरशुक्ला । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । रा. नि.
 व. ३ । भा. म. २५. मग्नवि. । चीरविदार्यां । दू. ई
 कृ. मृ. ३ । रा. नि. व. ७ । च. वि. १५. पत्रवृक्षे ।

क्याम् । वि. ८५. । सु. वि. २४५. । “मधुकं चीर-
 शुक्ला च ।” सु. वि. २५. । शुक्लकषाण्डे । प. सु. ।

चीरसन्तालिका । स्त्री । दुग्धविदारि ।
 छाना, नट्कौर । गुणाः—इत्या स्निग्धा पित्ता-
 निलघ्नी च । रा. ज. ।

चीरसारः । पुं । नवनीते । हिं पालजिनु ।

गुणाः—“ईषक्कसकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गु-
 र । पुष्टिचैवामिधा तस्य चीरसारानु चीरसः ॥”
 रा. नि. व. १५ ।

चीरस्फटिकः । पुं । Cat's eye. स्फटि-
 कविशेषे । “चीरतैलस्फटिकाभ्यामनौ च स्फटि-
 काविमौ ।” हे. च. । [नि. व. ११ ।

चीरक्षवः । पुं । दुग्धपाषाणि । कृष्णशङ्ख । रा.

चीरा । स्त्री । काकोल्याम् । कैं. दू. । रा. नि.
 व. ३ । भा. म. २५. अस्तप्रदेशे । [विका. ।

चीराङ्गः । पुं । सरलद्रवे । मृगन-काष्ठे ।

चीराश्विजम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । सुता-
 यां मी. ।

चीरामयः । पुं । सन्त्यदोषे । र. स. र. बाल. वि. ।

चीरालसकः । पुं । बालरोगविशेषे । निदा-
 नादि—“सन्त्ये चिदीपमलने दुर्गन्ध्यां जलीप-
 मम् । विवडमुच्छं विच्छिन्नं फेनिलक्षोपविशते ।
 शक्रव्रानाव्यधायर्षं मूत्रं पीतं सितं घनम् । ज्व-
 रोऽरीचकटकुर्दिशुकोद्गारविजृम्भिकाः । अङ्गभ-
 ङ्गोऽङ्गविलेपः कुजनं वेपथुर्धमः । प्राणाक्षिमुस
 पाकाया जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् । चीरालसक-
 मित्याहः.....” “तत्राय धात्रौ बालस्र वमने-
 नोपपादयेत् ॥” वा. उ. २५. । [शिफ्टे । श. र. ।

चीराविका (वी) । स्त्री । दुग्धिकायाम् ।

चीराहः । पुं । सरलवृक्षे । विका. ।

चीरिकन्दः । पुं । भूमिकषाण्डे । वै. निघ.
 अश्व. वि. राजिकादिगुण्यां ।

चीरिकाषायः । पुं । वटादिचीरिवृक्षकषा-
 ये । सि. यो. दाहच. यो. कण्डः । “चीरेः चीरिका-
 षायैष ॥”

चीरिका । स्त्री । राजादन्याम् । शिर्षो, कीर-
 थेजूर । भा. । दुग्धादिकृतपायसे । सा च उ-

मन्त्रादिकलगीधूमादिकतलमेदेन बहुधा । अथस्य
गच्छत्यलाननरभगि । अथखुरमासे । ज.द.१५. ।

जीरिणी । स्त्री । गन्धारीहवे । गांशारगोष्ठ ।
रा.नि.व.६ । खनामख्यातहवे । ज्ञानानकौटि,
थिरुहे । सं पिस्वीरामेद, विकृणिकेयमेदु । गु-
णाः—कटुः तिक्ता रेषणी शोफतापघ्नी क्षमिदी
घ्नो कफघ्नी पित्तज्वरघ्नी च । रा.नि.व.५ । च.
सू.२।४५० । जीरकाकोल्याम् । श्वेतशारिवायाम् ।
अनलुभूत । वै.निघ. । च.सू.४५० । कटुस्त्रिया ।
रा.नि.व.५ । राजादनीहवे । वै.निघ. ।

जीरिप्ररोहः । पुं । वटाश्रव्यायकुरे । सु.सू.
१६५० ।

जीरिहचः । पुं । जीरप्रधानहचयने । ते च
वटाश्रव्योदुम्बरपकंटीगईभाण्डाख्याः । वटे, अश-
थ, यच्छूद्र, पाकुड, गलाभनिपूल । सि.
यो.सर्पिर्मुङ्गे । “अश्रव्योदुम्बरपकवटपिप्पलसंश्रि-
ताः ।” वा.उ.१५ । फलगुणाः—शीतलानि क-
फपित्तहराणि संघाहीणि रुक्षाणि कषायमधुराणि
च । म.द.व.५ । जीरहचफलं गुरु विट्भि शीतलं
कषायं मधुरं सारमौषधमारुतकोपनञ्च । सु.सू.४६
५० । “जीरिहचा हिमा वण्णां योनिरीगव्रणाप-
हाः । रुचाः कषाया मीदोघ्रा विसर्पामयनाश-
नाः । शीथपित्तकफासन्नाः सन्ना भग्नास्थिघ्नो-
नाः ॥” उदुम्बरहवे । रा.नि.व.११ ।

जीरिशुद्धा । स्त्री । जीरिहचाणां वटादीना
मविकाशितप्रवाले । वटोमिर खुरि । भा.म.४भ.
गर्भ.चि. । “जीरिशुद्धास्त्वची हृतम् ।”

जीरी (इन्) । पुं । चर्कहवे । आकम् गीष्ट ।
रा.नि.व.१० । राजादनीहवे । थिनी गोष्ठ । रा.
नि.व.११ । खुडीहवे । उकौटि मनमा । रा.नि.
व.८ । नन्दिहवे । भा. दुग्धपाषाणे । मूलशङ्खि ।
पायसे । प.सु. । गोधूमी । रा.नि.व.१६ । वटह-
वे । रा.नि.व.११ । म.द.व.५ । स्त्री । सोमलता-
याम् । जीरकाकोल्याम् । वै.निघ.५.चि.साचा-
वितेक्षे । वंशलोचनायां । वै.निघ.२भ.संघ.चि.
दाडिमोटके ।

जीरीयः । पुं । खनामख्यातहचहवे । जीर-
कषुकोति लोके । जीरनेष्ट । प.सु. ।

जीरीय । स्त्री । पायसे । हला । च. ।

जीरोदनम् । स्त्री । जीरपकासे । नकुल.११

जीरुनिका । स्त्री । राजिकायाम् । रात्रे म-
त्रिषा । भा.पू.१५.भा.व. ।

जीरुणः । पुं । रोठाकरसहवे । त्रिठाकल । श.च. ।

जीरुतम् । स्त्री, पुं । प्रतिश्यायरीगे । रा.नि.व.१० ।
हिकायां । ई.चि. । श.र. । “उदानपाथ्योरु-
योग्यालीलकफसवात् । शब्दः सञ्जायते तिरुदुतं
तत्कथ्यते वषेः ॥” शार्ङ्ग.पु.६५० । वि.१६ ।

जीरुतकः । पुं । राजिकायां, रक्तसर्पये । रा.नि.

जीरुतकरी । स्त्री । सर्पकङ्कालिकायां । श.च. ।

जीरुता । स्त्री । हिकायाम् । ई.चि. । श.र. ।

जीरुताभिजननम् (कः) । स्त्री, पुं । लण-
सर्पये । रात्रे । भा.पू.१५.भा.व. ।

जीरुत् । पुं । प्रतिश्यायरीगे । रा.नि.व.१० । हि-
कायाम् । ई.चि. । चि.का. ।

जीरुद (ध्) । स्त्री । जीरुयाम् । अम. ।

जीरुद्रः । पुं । कैटथ्ये । (ए.डा.उल्ले) । प.सु. । र-
कपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । तच्छुलाभयवे । कूट ।
उषा । उडुके । उडुला । श.र. । (कः) आसरी-
गमेदे । लमिशङ्गे । वै.निघ. ।

जीरुद्रकण्टकारी । स्त्री । रज्जुकण्टकार्याम् ।
अग्निदमनौ । शोला । रा.नि.व.४ ।

जीरुद्रकण्टकी । स्त्री । हहवां । भा. ।

जीरुद्रकण्टा । स्त्री । कण्टकायाम् । रा.नि.व.४ ।

जीरुद्रकण्टारिका । स्त्री । अग्निदमनीतुपे ।
शोला । रा.नि.व.४ । [नि.व.४ । हहवां ।

जीरुद्रकण्टिका । स्त्री । कण्टकार्याम् । रा.

जीरुद्रकन्दः । पुं । यज्ञाटके । प.सु. ।

जीरुद्रकम्बुः । पुं । जीरुकारवेष्टाम् । वै.निघ. ।
जीरुद्रके । शोशङ्का । ह.च. ।

जीरुद्रकारलिका । स्त्री । जीरुकारवेष्टे । छोटि
कण्ठा । वै.निघ. ।

जीरुद्रकारवेष्टी । स्त्री । रज्जुकारवेष्टे । छोटि
कण्ठा । गुणाः—कटुः उष्ण तिक्ता रुक्षा दीप-
नी रक्तवातकरी पथ्या च । फलमपि एतद्गुणम् ।

सुद्रः अर्धः सलरीधनीधनः बीजिदीधनः
सिन्धुविषयः । रा. नि. व. ३ । [११०]

सुद्रकुलिशः । पुं । वैकुण्ठमयी । रा. नि. व.

सुद्रकुष्ठम् । स्त्री । एकादशविधकुष्ठेषु । यथा
-स्युलाहकं मङ्गाकुष्ठमेककर्म चर्षेदलं विसर्पः
रिसर्पः सिन्धु विचर्चिका किटिमं पामा रक्तसा
हेति भा. । सु. नि. व. ५ । एषां लक्षणानि स्व-
लप्यानि स्यान्ति ।

सुद्रखर्जरी । स्त्री । भूखर्जुरिकायाम् । छोटि
वा दमो (खर्जूर) । गुणः—मृत्तवीर्यामन्यगुणा ।
See खर्जुरी ।

सुद्रगुडः । पुं । स्वल्पमले गुडे । “सुद्री गुडश्च
तुमांगविभागाद्वाहैर्भोवितः । (गुणाः) रसो गुड
यथापूर्वं धौतं स्वल्पमलो गुडः ॥” च. सू. १०७. ।

सुद्रगोधूमः । पुं । मूत्रगोधूमे । छोटि गम ।
वै. निघ. ।

सुद्रगोचुरकः । पुं । कस्तुरीचुरे । छोटि
गोचुरी । गुणाः—शीतलः बल्यः मधुरः हृदयः
रसायनः मूत्रकृच्छरौर्महदाहृदयश्च । रा. नि. व.
३ । [श्रीक. रा. नि. व. ७]

सुद्रबोली । स्त्री । चिप्लिकायाम् । छिन्नौ

सुद्रचन्दनम् । स्त्री । रक्तचन्दने । रा. नि. व.
३२ । भा. । [टिप्प. रा. नि. व. १०]

सुद्रचम्पकः । पुं । नागचम्पके । नागेश्वर

सुद्रचिर्भ(भि)टा । स्त्री । गीपाजककटील
ताया । रा. नि. व. ३ ।

सुद्रबुधुः । पुं । खनामस्थानकस्तुले । छोटि
छोटः । म लाङ्गानुबुधु, नाङ्गबुधु । गुणाः—
मधुरः कटुः उष्णः कषायः दीपनः शूलगुणार्थो
विवन्धनश्च । रा. नि. व. ४ । [लिफ. म. च.]

सुद्रबूडः । पुं । सचूडसुद्रपक्षिणि । गोपा-

सुद्रजन्तुः । पुं । सुद्रभाषिमात्रे । शतपद्याम् ।
केम्. ३. भा. ।

सुद्रजम्बूः । स्त्री । जलजम्बूम् । छोटि जाम्ब,
वनजम्बू । हिं जाम्बुनी नदीजाम्बुनी । गुणाः—
“जम्बूः संश्लिषी खला ककपितासदाहजित् ।”
भा. ।

सुद्रजातीफलम् । स्त्री । काष्ठानकके । रा.
नि. व. ११ ।

सुद्रजीरः । पुं । सुखजीरके । सू. नि. व. १ ।
म. च. । [व. १]

सुद्रजीवा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । रा. नि.

सुद्रतण्डुलः । पुं । विडङ्गायां । विडङ्ग । वै.
निघ. । [वि. रा. नि. व. १०]

सुद्रतुलसी । स्त्री । अर्चके, सुद्रपत्रतुलसी-

सुद्रदंशिका (शी) । स्त्री । सुद्रदंशे । छोटि
डंश भाटि । जटा. ।

सुद्रदर्भः । पुं । यक्षदर्भः । धे. उ. कु. । वै. निघ. ।

सुद्रदुरालभा । स्त्री । स्वल्पदुरालभाचुपे ।
उत्तालताविशेषः । न साज्ञीवेनिकासुली । कं
निबन्धितदुग्धे । गुणाः—गोत्या अम्ली ज्वरघ्नी
कुष्ठघ्नी श्वसकासधमघ्नी पारदघ्नीधनी च । रा.
नि. व. ४ । [ला. शा. रा. नि. व. ४]

सुद्रदुस्पर्श । स्त्री । अग्निदमनीचुपे । गो-

सुद्रद्रुः । पुं । कुमरिचडले । लङ्गायतिष्ठव
गा. नि. व. ४ । [रा. नि. व. ११]

सुद्रधानी । स्त्री । ककटडले । कौ. कटो. नि.

सुद्रधान्यम् । स्त्री । कुधान्यापरनाम-लघुधान्ये ।
भा. । तानि यथा—“श्यामाकः कीदृशः ककुर्भ-
कटौ कपिकन्दुरा । सुद्रधान्यमिदं प्रीतम्...” ॥”
अत्रि. । See कुधान्यम् ।

सुद्रधान्यमण्डः । पुं, स्त्री । कुधान्यकतमण्डे ।
गुणाः—“अन्धेषां सुद्रधान्यानां मण्डं वातघ्नं कृ-
तम् ॥” अत्रि. ११७. ।

सुद्रधान्यान्तम् । स्त्री । सुद्रधान्यकतकाञ्जि-
कविशेषे । धे. नो. म. द. वि. म. य. गुणाः—“तद्वच्च
सुद्रधान्यान्तं वाक्पुल पित्तकारकं । करोति श्लेष्मदं
गुलं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥” अत्रि. ११७. ।

सुद्रनासिकः । वि. । न्तनासिके । शौ. ।
ह. च. ।

सुद्रपञ्चकः । पुं । स्वल्पपञ्चमूले । “सुद्रकं प-
ञ्चगामानम् ॥” सू. चि. २०७. । [वै. निघ.]

सुद्रपत्रः । पुं । श्वेतपुनर्नवायां । यक्षदर्भे ।

चुद्रपत्रा । स्त्री । वाङ्मयी । आश्रय । हारा ।
लघुब्राह्मणम् । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

चुद्रपत्रिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवाया । वै.

चुद्रपत्री । स्त्री । वचायां । वट । रा.नि.व.६ ।

चुद्रपनसः । पुं । लज्जकवत् । डे.श्री गी.छ ।
भा. । [मौ. । रा.नि.व.१० ।

चुद्रपर्णः । पुं । अर्जकवत् । शूद्रपत्र तुल-

चुद्रपाटला । स्त्री । मुष्ककवत् । घण्टापाक-
ल । वै.निघ. ।

चुद्रपाषाणमेदः (दा) । पुं, स्त्री । इक्ष्वा-
पाणमेदचुपे । छोटि पाथरकुटि, इग्नाथर ।
गुणाः— व्रणक्षयस्त्रीरः । रा.नि.व.५ ।

चुद्रपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा.नि.
व.६ । [पू.इ. । रा.नि.व.७ ।

चुद्रपोतिका । स्त्री । चुद्रोपदक्याम् । छोटि

चुद्रफलकः । पुं । जीवनवत् । जिउल गी-
छ । श.च. ।

चुद्रफला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा-
थालश्री । गोपालकर्कटिकायाम् । राथालकै-
कुट्टी । रा.नि.व.१ । कण्टकायाम् । अग्निदम-
न्याम् । शोला । रा.नि.व.४ । भूमिजम्बाम् ।
वनजम् । श.मा. ।

चुद्रभण्टाकी । स्त्री । वटनीतुपे । वै.निघ. ।

चुद्रमत्स्यः । पुं । सुरलादिमत्स्रे । वै.निघ. ।

चुद्रमाता (ढ) । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् ।
चुद्रवृद्ध्यां । वै.निघ. । [रा.नि.व.८ ।

चुद्रमुस्ता । स्त्री । कशेरुकायाम् । के.उ. ।

चुद्रमूषिका । स्त्री । अन्ननिकायां । आज-
नाहे । जटा. । [प्र.१ख. ।

चुद्रमोटरकः । पुं । टण्डुपे । २ तो. । प.

चुद्रमोरटः । पुं । इक्ष्मोरटे । वै.निघ. ।

चुद्ररागः । पुं । अजगर्जिकादिबतुषलारंश-
द्वारेषु तद्वया—अजगर्जिका यवप्रख्यास्यालजी
विहवा कच्छपिका वयोकिमिन्द्रहडा पनसिका
पाषाणगर्दभः जालगर्दः कचा विस्फोटकोऽधिर-
हिणी विषं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराभु-

पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमल-
सिन्दलुषी दाहणकीः कृषिका पलितं समुद्रिका
यीवनपिङ्गिका पद्मिनीकण्टकः जतुमणिर्भक्तय-
र्थकीलसिलकालकी व्यक्तं व्यङ्गः परिवर्तिकाव-
पाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदोऽक्षिपणं व-
षणकच्छुर्गुदंभंशयति । एषां लक्षणं पथ्यायेषु
सम्याणि । सु.नि.११५. । [४] । शब्दकल्पः ।

चुद्रवशा । स्त्री । वराहकान्त्यायाम् । वराहका-

चुद्रवज्जकम् । स्त्री । वैकान्तमणी । प.सु. ।

चुद्रवर्षणा । स्त्री । वरटायाम् । बाला. ।
रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व.७ ।

चुद्रवल्ली । स्त्री । मूलपोल्याम् । कटि मूला ।

चुद्रवारुणी । स्त्री । तुषधान्यकतवारुणीमध्ये ।
यथा— सर्वं सङ्ख्य यत्केन विमुषीकृत्य यत्नतः ।
तस्मै वा क्वचिदस्ति वा आकौटं तद्विनःलिपत् ।
ततो निष्काशयेदकं भवेत् सा चुद्रवारुणी ॥ गु-
णाः— चुधादिवहकं वलवहकच ।” अर्क.चि. ।

चुद्रवार्त्ताकिनी । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् ।
रा.नि.व.४ । [अम. ।

चुद्रवार्त्ताकी । स्त्री । वृहत्याम् । विकृति ।

चुद्रशङ्खः । पुं । शङ्खविशेषे । क्शङ्ख । गु-
णाः— कटुः तिक्तः शूलघ्नः दीपनश्च । रा.नि.व.
१९ ।

चुद्रशणपुष्पिका । स्त्री । इक्ष्मणपुष्पोविशे-
षे । छोटि अणु । गुणाः— तिक्ता वम्या रसनिपा-
मका च । रा.नि.व.४ ।

चुद्रशर्करा (रिका) । स्त्री । यावनाकीश-
र्करायाम् । खनाट्टर टिनि । गुणाः— गौल्या
किञ्चिदुष्णा अतितिक्ता अतिपिप्पिला स्निग्धा रु-
च्या सरा दाहणी वातपित्तरक्तदोषकरी च । रा.
नि.व.१४ । [रा.नि.व.१६ ।

चुद्रगार्दूलः । पुं । पिचकस्यान्ने । टिठाव. ।

चुद्रशीर्षः । पुं । मयूरशिखायां । मयूरशिखा
गी.छ । श.च. । [क. । रा.नि.व.१९ ।

चुद्रशक्तिः । स्त्री । इक्ष्मण्यौ । छोटि शि-
पू

चुद्रश्यामा । स्त्री । जम्बुकटभीवत् । रा.नि.
व.६ । See कटभी ।

प्रेषान्तकः । पुं । इत्यशेषात्कवले ।
३ छात्रः शास्त्र । रा. नि. व. ११ ।

वासः । पुं । पञ्चविंशत्साम्यतमशासरी-
निदानं यथा—“कषायामोदकः कोष्ठे सुद्रो
उदीरयन् । सुद्रश्चासौ न सोऽप्यथ दुःखना
शयकः । दिनानि न स गात्राणि न च दुःखं
तरं । न च भोजनपानानां निरुणह्युचितां
ति । नेन्द्रियाणां व्यथा नापि काष्ठदापादये-
त् । स साध्य उक्तो कलिनः सर्वं चाप्यकल-
म् । सुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्य-
ते ।” सा. नि. । विकल्पा—“शसिहकापुरं
यः सिन्धेः स्तदैकपावरेत् । युक्तैर्लवणतेला-
म् ।” ॥

द्रुस्तेता । स्त्री । रक्तापामार्गं । सिकन्द इति
किं । सु. म. १८८, चर्कादिः । सुद्रकणिलाम् ।
३ चैतप्राज्ञिता । वै. नि. च ।

द्रुसहा । स्त्री । सुद्रपण्याम् । गुणानि । रा.
न. व. १ । सु. म. १८८, च. वि. ८८, १ । इन्द्रवा-
योलायां । रा. नि. व. १ । च. वि. ८८, १ ।

द्रुसुवर्णम् । स्त्री । पितले । रा. नि. व. ११ ।

द्रुस्फोटा । स्त्री । सुद्रस्फोटिक । छेति फे-
डा । रा. नि. व. २० । [यम् । श. च. ।

द्रुहिकुलिका (ली) । स्त्री । कण्टका-

द्रुसुरः । पुं । सुद्रगोसुरे । रा. नि. व. ४ ।

सुद्रा । स्त्री । कण्टकायां । रा. नि. व. ४ । प्र.
कनूरीमोदके । च. द. सि. यो. मूर्च्छा. वि. श्री क-
ण्डः । “महीषघासुद्रासुद्रा ।” च. द. पित्तशेषज्व.
चि. पञ्चतन्त्रे । “सुद्रासुद्राभ्यां सह नागरेण ।”
वनपिपस्याम् । रा. नि. व. ६ । सुद्रोपीदिकायाम् ।
छेति पूं. ह. । रा. नि. व. ७ । सुद्रुद्रपे । रा. नि. व.
४ । यावनालीशर्करायाम् । रा. नि. व. १४ । हि-
काशाम् । अश्वेतिकाशाम् । गुणः अश्वथ । रा. नि.
व. ११ । चाक्षिण्यां । आसृक्क. मलिकायां । हि.
च. गवेषुकायाम् । गु. गु. ७ । रा. मा. । सरभा-
याम् । अम. ।

सुद्राभिमन्यः । पुं । इत्युपकारिकायां ।
छेति गुणित्ति । रा. नि. व. ६ ।

सुद्राञ्जनम् । स्त्री । नेत्ररोगे । अञ्जनमर्दे ।
यथा—“गोमूत्रपित्तमदिराणकृहावीरसे पचेत् ।
सुद्राञ्जनं रसे चाप्यत् यकृतस्लेफलस्य वा । गोमू-
त्राज्याणमलपिपलीवीद्रकटफलम् । सेन्वीप-
हितं युष्माग्निरहितं रणुगद्वरे । मीदो यकृतधार्कं
पिपत्यः भैषजं सपुं । रसमामलकधापि पक्वं स-
म्यङ्गिधापयेत् ॥” सु. म. १८८, १ ।

सुद्राण्डमस्यसङ्घातः । पुं । पीताधाने ।
ग्राह्यत पोतानां । अम. ।

सुद्रादिः । पुं । कण्टकायां दिद्रव्यचतुष्टयकृत-
कषायं वातश्लेष्मज्वरे हित । च. द. ज्व. वि. । “सु-
द्रासुद्रानागरपुष्कराद्वये कृतः कषायः ।” अन्यः
सामान्यज्वरे हितः । यथा—“सुद्रासुद्राभ्यां सह
नागरेण सपीष्करखेव किराततिलम् । पिबेत् क-
षायन्निह पञ्चतन्त्रे ॥” सं. । [श. ७ पुं. ।

सुद्रान्वम् । स्त्री । इत्यन्वपि कोष्ठाङ्गे । च.

सुद्रापामार्गः । पुं । रक्तापामार्गं । रा. नि.
व. ४ । [गन्धयोगे ।

सुद्राफलम् । स्त्री । इहलीफलम् । रा. सा. सं.

सुद्रामलकम् । स्त्री । काष्ठधारायां । कठि-
आमना । रा. नि. व. ११ ।

सुद्रामलकसंघः । पुं । कर्कटहवे । कर्क-
द्रोले । रा. नि. व. ११ ।

सुद्राम्बुपणसः । पुं । सुद्रकफलहवे । डे-
नोत्र ग्राह्य । चिका. ।

सुद्रास्रः । पुं । कीशसे । रा. नि. व. ११ ।

सुद्रास्रपनसः । पुं । लकुचक्ष्वे । चिका. ।

सुद्रास्त्रा (म्लिका) । स्त्री । चाक्षिण्यां ।
आसृक्क. । सं. पावती । कं पुलुवणिसि । गुणाः
—अम्ला उष्णा अप्रिवर्धनी कषित्वा यक्ष्णक-
फघ्नी च । हारा. अम्लासुल्या । रा. नि. व. ५७ ।

सुद्रिका । स्त्री । तन्नामकहिकायाम् । अश्वथं
—“प्रकटकालेयां वेगेः कन्दैः समभिवर्धते । सु-
द्रिका नाम सा हिका जवुमूलात् प्रधावति ॥”
सा. नि. । दंष्ट्रे । डोणं । रा. नि. व. १६ ।

सुद्रेकुदी । स्त्री । यवासुद्रपे । सुद्रागता । रा.
नि. व. ४ ।

सुरेवाहः । पुं । गोपालकर्मक्याम् । राशान्
कौकुडि । रा.नि.व.१ । [भूरिप. ।

सुरेला । स्त्री । सूत्रेलायाम् । छोट एला ।

सुरोदुम्बरिका । स्त्री । ककोदुम्बरिकायाम् ।
काकुडुम्बर । रा.नि.व.११ ।

सुरोपोदकनाम्नी । स्त्री । सुरोपोदका ।
कूट्पे पूंहे । रा.नि.व.७ ।

सुरोपोदकी । स्त्री । सुरोपोदका । २न
पूंहे, छोट पूंहे । संसाहिते । कं करिय
बलिवसले । रा.नि.व.७ । See उपोदकी ।

सुरोलूकः । पुं । सुरोपेवके । रा.नि.व.१६ ।

सुरिवोधनः । पुं । चवकहवे । मरिय । १ ।
सू. ५५. सुरसादिः ।

सुरा । स्त्री । सुरायायाम् । अम. । [व. ८ ।

सुराकुशलः । पुं । विलातरहवे । रा.नि.

सुरातुरः । वि । सुराते । शब्दकल्पः ।

सुराभिजननः (कः) । पुं । राजिकायाम् ।
राशेश्रिय । प.सु. । राजसाधके । वरवणे ।
रा.नि.व.१६ ।

सुरधितः । वि । जातसुरधे । अम. ।

सुरपः । पुं । सुरहवे । कुले । अण. । अम. ।

सुरपकः । पुं । सुरहवे । सु.सु. २४५. ।

सुरपडाडमुष्टिः । पुं । विषमुष्टी । बाडानि-
म् । रा.नि.व.४ ।

सुरपालुः । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व.७ ।

सुरम् । पुं । मय्यनदखे । हे.च. ।

सुरमा । स्त्री । अतसौसुपे । मनिना गाछ ।
प.सु. । रा.नि.व.१६ । नीलिन्याम् । मी. । अथे ।
मन । अ.टी.सा. । अतसौपुयहवे । रा.नि.व.१० ।

सुरः । पुं । कीकिलाचवृष्टे । कुलेशाडा । (अ-
ममाद्यते) । सुरोनीचरुवे । रा.नि.व.४ ।
गीचुरे । र.मा. । भरहवे । रा.नि.व.८ । महा-
पिच्छीतरी । वड मयमा गाछ । रा.नि.व.६ ।
मथे । धू. । अ.टी. ।

सुरकः । पुं । कीकिलाचवृष्टे । कुलेशाडा ।
रा.नि.व.४ । भा.म. १५. अम.चि. । अतकीकि-

कावे । अथ कुलेशाडा । र.मा. । अथकह-
हे. ८८३ । रा.नि.व.६ । गीचुरे । रा.नि.व.४ ।
तिलकहवे । अम. । र.सा.सं. ।

सुरकबीजम् । स्त्री । कीकिलाचबीजम् ।
भीमनाथरसे । मेष.वाजी.चि.रतिवज्रममोदके ।

सुरपत्रः । पुं । स्थूलशरी । रामशरी । रा.नि.
व.८ । [७ ।

सुरपत्रिका । स्त्री । पालङ्गशके । रा.नि.व.

सुरभाण्डम् । स्त्री । नापितस्य सुररचणा-
रे । नापितेर उँड । शब्दकल्पः ।

सुरमर्दी (रु) । पुं । नापिते । हे.च. ।

सुरबीजम् । स्त्री । कीकिलाचबीजम् । कुल-
ेशाडाबीज । शतावरीमोदके । "गीचुरेसुरधीर-
पि ।" च.द.वा.र.चि.अमसाद्यष्टे ।

सुराङ्गः । पुं । गीचुरके । रा.नि.व.४ ।

सुरिका । स्त्री । पालङ्गशके । प.सु. ।

सुरिकापत्रः । पुं । शरी । रा.नि.व.८ ।

सुरिणी । स्त्री । ब्राह्मकामायाम् । ब्राह्म-
कु. । अ.च. ।

सुरी (रु) । पुं, स्त्री (णी) । औरकारे, तन्-
वगाध । अम. । स्त्री । सुरिकायाम् । हे.च. ।

सुरकः । पुं । सुरहवे । अण. । हे.च. ।

सुरेकन्दः । पुं । करवीरहवे । प.सु. ।

सुरम् । स्त्री । शरीरे । रा.नि.व.१८ । अथजा-
तेर्दशविधदशास्थानभूतदशविधलेखेषु । तत्र १ ले-
खं अपानादि ललाटस्थ । २ लेखं ललाटात् मस्त-
कपर्यन्तम् । ३ शीवास्त्रसावधि । ४ स्तनककुदा-
शकाकसानि । ५ अंसकः, ६ कटिः, ७ शिक्वा, ८
सुरकी, ९ जङ्घा १० कूर्चसन्धिः सुरवेति । ज.
द. ५५. । [कडि, कूटे । रा.नि.व.७ ।

सुरककर्कटी । स्त्री । बालुकायाम् । उँहेकी-

सुरचिर्भिटा । स्त्री । चिर्भिटाकर्मक्याम् ।
कूटीकौकुडि । रा.नि.व.७ ।

सुरजा । स्त्री । अतकयकार्याम् । रा.नि.व.४ ।
गीचुरिकाहवे । चविंकाहवे । शिल्पिमीढये ।
रा.नि.व.८ । अथस्थूलाम् । रा.नि.व.७ ।

१ पुं। पामनि। पम।

१) स्त्री। चित्तकटाक्षी। रा. नि. ४. ४।

२) स्त्री। पण्डिते। (अ. १. १. ३।)

निम्ना। स्त्री। रा. नि. ४. ४।

(वत्) पुं। परमावतलकानि। स्त्री।

नि। (मागवतम्)।

[रा. नि. ४. ४]

वसम्भवः। पुं। चुचुलुपे। मिथ्यानामलुपे।

वसम्भूतः। पुं। कुल्लुवणे। रा. नि. ४. ८।

वामलकी। स्त्री। भूयामलका। श. मा.।

पल्या। ताम्रभू। प. सु.।

वियम्। स्त्री। शाकि। चासि। परदेहचि-

कसाया। नि.।

विचियः। पुं। असाध्यरीमे। नि.।

विचिकरणम्। स्त्री। रसायनप्रयोगयोग्यक-

रणार्थं देहस्य पञ्चकर्मादिना वियडोकरणे। रस.

चि.। असादीनां विचिकरणम्। यथा — “चूर्णम-

भक्तमस्य कान्तबौहस्य वा ततः। तीक्ष्णस्य वा

महादेवि विफलाकायभाविनं। यावदन्नमसकाशं

वस्त्रच्छन्नं विशीय च। शृङ्गामलकसारिण हरिद्रा-

या रसेन च। सूत्रञ्च कौञ्जजटं मधुसंमिश्रितं त-

तः। लौहसंपुटमध्यस्थं मांसं धान्ये प्रतिष्ठितं। एवं

वर्षप्रयोगेण सहस्रायुर्भवेन्नरः।” रस. चि. ४. ४.।

विचेलुः। पुं। जनार इति ख्याति एकधान्ये।

जनारि गाह्। हिं सकाह्, मुद्रा। प. सु.। शि-

खीधान्यमेहि। रा. नि. ४. १६।

विपः। पुं। गुच्छे। चिका,। विपने। नि.।

खने। इ. च.।

विमः (कः)। पुं। चौराजगन्धद्रव्ये। (गंठं-

ना। रा. नि. ४. ११। जटा.।

विमङ्करी। स्त्री। शङ्करचिह्ना। शब्दकल्पः।

वि(म)माफला। स्त्री। उदुम्बरहवे। श.

च.।

विमिका। स्त्री। हरिद्रायाम्। च. चि. १. ४.

अथरुतेले।

[वा. चि. १. ४.]

वैरेयी। स्त्री। चौरसंकतायाम्। अत्रमात्र।

वीदः। पुं। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यवर्धनविषये। च. च. १. ४. ४.

वीदितम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यवर्धनम्। च. च. १. ४. ४.

वीर्यवर्धनम्। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

वीर्यम्। स्त्री। चूर्णे। च. च. १. ४. ४.

खीममसी । खी । दग्धवस्त्रमखीनि । च.द.
शिरायधे ।

खीमो । खी । वसस्त्रम् । यमिना । र.भा. ।

खीरम् । खी । सुखनकर्कषि । कोशीकदा ।
च.व. । गुणाः — "तेजश्मनुब्रह्मादीनां कर्षणं सं-
प्रसाधनम् ।" राज. । [मि. ।

खेडम् । खी । खोडितार्कपर्यङ्करी । धीबापुत्रे ।

खेडः । पु. । नीतघोषाखताया । प.सु. । च.
कल्प. ६.च. । कटुकीषातक्याम् । हिमा. वसनकल्पे ।
विषे । प.सु. । जीवकनामीषधी । प.सु. ।

खेडनम् । खी । वेषघोषतुल्यस्वरे । "खेडनं
वेषघोषवत् ।" भा.म. ४.म. कर्षणो.चि. ।

खेडा । खी । कोषातक्याम् । बोधा । रा.नि.
व. १. ४. ।

खे पूर्णः ।

